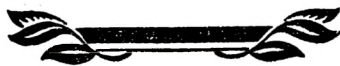

Мартін Андерсен Лексе

**ПЕЛЛЕ-
ЗАВОЙОВНИК**

РОМАН

Здатської

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК

Київ ~ 1955

Переклад здійснено за виданням: Мартин Андерсен Нексе,
Собрание сочинений в десяти томах, тт. 1, 2, Государственное Изда-
тельство Художественной Литературы, Москва, 1951, 1952 гг.

Книга перша

ДИТИНСТВО

Учителєві Хенріку ПОНТОПІДАНУ

I

уло це 1 травня 1877 року, на світанку. З моря швидко насувався туман, важкою сірою пеленою стелячись по воді. Місцями пелена розривалася, немов збираючись розійтись, але знову густішала, залишаючи на видноті лише частину берега з двома старими човнами, що лежали догори дном; кроків зо два вбік вирізнялися серед густого туману корма ще одного човна і край молу. Через рівні проміжки часу з-за туманної заслони набігала плоска свинцева хвиля і, лизнувши прибережний гравій, з шурхотом знову відкочувалась назад,— немов якийсь великий звір жадібно пнувся з туману до землі і язиком куштував і на смак.

Дві голодні ворони сиділи на чомусь темному, роздутому — певно, на собачому падрі. І щоразу, коли хвиля висовувала язик, птахи злітали футів на два вгору і ширяли в повітрі, звісивши над здобиччю витягнуті ніжки, немов прив'язані до неї невидимими нитками. Тільки-но хвиля спливала, ворони стрімко кидалися вниз і знову панурювали голови в падро, проте крил не згортали, готові злетіти згору, як тільки хвиля набіжить знову. Це повторювалося з регулярністю хронометра.

Над гаванню пролунав уривчастий крик; і за хвилину почувся глухий стукіт весел об борти човна. Звуки раз у раз віддалялись і, нарешті, зовсім завмерли. Та ось на дальньому кінці молу пролунав дзвін, і у відповідь йому з гущі туману, де завмер стукіт весел, озвалась сирена. І отак дзвін і сирена перегукувались через кожні дві-три хвилини.

Містечка не було видно. Але час од часу тиша, що панувала з ньому, порушувалась цоканням об брук підбитих залізцями дерев'яних черевиків каменярів і землекопів. Різко відбиваний такт їхніх кроків чувся довго, поки не уривався за яким-небудь поворотом. Ось десь відчинилися двері, пролунав гучний ранковий позіх, хтось

почав підмітати вулицю. Тут там почали відчиняти вікна, звідкись почувлися різноманітні звуки, що немов вітали сірій ранок. «Ах ти, порося, знов уже мокре!» вигукнув жіночий голос; почувлись уривисті гучні шльопанці і дитячий плач. Швець заходився розбивати шкіру, потім взявся до роботи, завівши церковний псалом:

Один у нас хвали, о браття, гідний
Той агнець, що на себе людства гріх прийм

Співав він на мотив однієї з мейдельсонівських «Пісень без слів».

На лаві біля церковної стіни розташувалися троє рибалок з одної артілі й пильно дивилися на море. Подавшись вперед усім тулубом, вони звисали складені руки поміж колін і посмокували люльки; усі троє носили у вухах круглі сережки — від простуди й іншої хвороби. Рибалки сиділи в цілком однаковій позі, немов боялись хоч трошки відрізнитись один від одного.

Якийсь приїжджий спустився від готелю і вайлуватою ходою підійшов до рибалок. Комір був піднятий у нього до вух, і сам він мерзлякувато щулився на ранковому холодку.

— Щось сталося? — спитав він, чемно скидаючи кашкета. Голос був з ранковою хрипотою.

Один з рибалок злегенька підніс кісточки пальців до шапки. Це був староста рибальської артілі. Двоє інших сиділи, як і раніше, втупившись вперед, нерухомі, замкнені.

— Адже дзвін лунає, лоцманський бот вийшов у море і подає сигнали, — говорив далі приїжджий. — Може, чекають пароплава?

— Можливо, хто його знає, — недружелюбно відповів староста.

Приїжджий сприйняв цю відповідь за грубу образу, проте стримався. Адже це їхня звичайна скритність, — природжене недовір'я до всіх, хто розмовляє не по-тутешньому і не схожий на них, як дві краплі води. Але рибалки чимось стривожені, дарма що на вигляд наче задерев'яніли, тільки скоса поглядають на нього крадькома, — певно, чекають не дочекаються, щоб він забирався геть! І йому закортіло подратувати їх трошки.

— Вибачте! Це, мабуть, секрет? — посміхаючись сказав він.

— Звідки я знаю, — похмуро відповів староста.

Тепер приїжджий вирішив образити рибалок.

— Я, звичайно, не вимагаю нічого даром! Адже щелепи, рухаючись, теж зношуються. Ви скільки звикли одержувати? — він дістав гаманець.

Рибалки крадькома поглядали на свого старосту: тільки б він не сів на міліну!

Той вийняв з рота люльку і повернувся до товаришів:

— Адже я вам говорив про таких, що роз'їжджають тут і хвастають, скільки влізе... — Він поглянув на них застережливо; вираз обличчя лишався непроникним. Товариші кивнули, потішаючись про себе; комівояжер міг прочитати це на їх простодушних обличчях.

Він був розлютований. Дивляться на нього, як на порожнє місце, та ще й потішаються над ним!

— Чорт вас знає, що ви за люди! Вас навіть не навчили ввічливо відповідати на ввічливі запитання! — сказав він обурено.

Рибалки презирнулись, немовби мовчки радячись між собою.

— Але прийти він все-таки прийде, мабуть, — промовив, на-решті, староста.

— Та хто це він, хай йому чорт?!

— Пароплав, звісно. Прибуває о цій порі, значить.

— Зрозуміло, значить! — перекиривив приїжджий. — І стільки галасу з цього приводу?

Рибалки, повернувшись до нього спиною, колупали свої люльки.

— Та ми тут не такі балакуни, як дехто інший, а проте нічого собі, годуємось, — звернувся до рибалок староста. Ті щось схвально пробурмотіли.

Приїжджий став спускатися з Гаванського пагорка. Рибалки з полегшенням дивилися йому вслід.

— Чи ба, який птах! — сказав один. — Розпустив пір'я! Та ти його добре почастував, не скоро пережує.

— Еге, прикусив язика, — озвався староста самовдоволено. — З такою пихатою поганню треба бути обережними.

Нижче, на схилі пагорка, стояв перед своїм будинком, позіхаючи, трактирник. Приїжджий і до нього звернувся із запитанням, на яке зразу ж дістав відповідь, — трактирник був родом з Копенгагена.

— Бачите, ми сьогодні чекаємо на пароплав з Юстада. Везе великий вантаж — батраків. Дешеву шведську робочу худобу, розумієте? Живе самим хлібом із салом та копченими оселедцями, а працює за трьох. Пошмагати б їх по пузі розпеченими кліщами та й оце мужицьке бидло заодно!.. Чи не маєте бажання перепустити зрання маленьку скляночку?

— Ні, мені здається, надто рано ще... спасибі!

— Нема за що. Чого ж дякувати за таку дрібницю!

На Гаванському майдані вже стояло кілька селянських возів і щохвилини підїжджали нові. Новоприбулі селяни намагались проскочити якомога далі вперед, критично оглядали упряжки сусідів, вмощувалися і дримали: згорбившись, уткнувшись у хутрянний комір, а під носом висіла велика світла крапля. Службовці митниці в формі, лоцмани, що нагадували дивовижних пінгвінів, неспокійно блукали навколо, поглядаючи на море, прислухаючись. Щохвилини бив дзвін на краю молу, і йому з гущі морського туману відгукалася протяжним зловісним виттям хворого звіра сирена з лоцманського бота.

— Що це за рев? — спитав селянин, який щойно підїхав на майдан, з жажом натягуючи віжки. Його страх передавався коням: вони здригались, закинувши високо морди і прислухаючись до звуків з моря; в їхніх очах відбивався переляк.

— Це морський змії порепетував трохи, — відповів один із службовців митниці. — Туману наковтався, — його й обдимає.

Службовці митниці скупчилися, вишкірюючи зуби.

Веселі молоді моряки в синьому, з білими шарфами на шиї, походжали біля коней, ласкаво плескали їх або лоскотали їм ніздрі соломинкою, щоб здибити. Селяни, прокидаючись, лаялися, а жартівники весело сміялись, наспівуючи:

Тобі, моряче, бурі
Судились, а не супокій!

Рослий лоцман у високих прогумованих чоботях й у великих рукавицях неспокійно кружив по майдану, тримаючи в руках рупор і буркочучи, наче потривожений ведмідь. Час од часу він сходив на мол і, приставивши рупор до губ, ревів над водою: «Чуєте щонебудь?» Рев довго перекочувався на хребтах валів, линучи вдалину, потім наставала гнітюча тиша. І раптом луна повертала окрик уже з боку міста якимось безладним лопотінням, викликаючи сміх серед людей.

«Ні-і!» долітало трохи згодом слабо й протяжно з гущі туману. І знов завивала сирена; тривале хрипке виття линуло, гойдане хвилями, і розбивалося разом з ними, рокочучи і плещучи об причали і палі.

Найбайдужіше поводитися селяни, — вони дрімали або просто сиділи, знічев'я помахуючи батогами. Всі інші перебували в напруженому чеканні. Мало-помалу в гавані зібралось багатенько народу: рибалки, гулящі матроси, власники дрібних майстерень. Цим теж не сиділося дома від хвилювання; вони прибігали в своїх шкіряних фартухах і, ще не віддихавшись, починали обговорювати становище, без кінця вживаючи морські терміни, — адже більшість їх замолоду теж ходили в море. Прибуття пароплава завжди було тут подією, яка збирала в гавань народ, а сьогодні до того ж пароплав віз багато пасажирів і спізнився вже на годину. Густий туман створював нервову напруженість, та в міру того, як час спливав, напруженість слабшала, змінюючись тупою пригніченістю. Туман — найлютіший ворог морехідців. Виникали різні тривожні догадки.

У кращому випадкові пароплав, можливо, опинився біля берега, зайшовши або надто далеко на північ, або на південь, і тепер відстоюється де-небудь на якорі, дає гудки і кидає лот, побоюючись рушити далі. Капітан лютує, матроси стрибають, мов кішки. «Стоп!» — «Тихий вперед!» — «Стоп!» — «Тихий назад!» Старший механік сам біля машини, увесь позеленілий, з плямами на обличчі від нервового збудження. Внизу, в машинному відділенні, люди напружено вслухаються в кожний звук, а нагорі, на палубі, кожний бореться за своє життя. Стерновий ловить найменший знак капітана з такою увагою, що його кидає в піт; вахтовий на баці вдивляється в туман і прислухається так напружено, що чує стукіт власного серця; кожна людина на палубі була необхідна. І паровий гудок вие пересторожливо: а може, пароплав уже пішов на дно!

Це почуття було зрозуміле всім; кожний тутешній мешканець

в тій чи іншій мірі відчував такий тривожний стан в хвилини небезпеки,— бувши хто юнгою, хто кочегаром, хто капітаном, хто коком; і тепер вони знову переживали цю тривогу. Тільки селяни лишуються байдужими: куняють, клюють носом, а стрепенувшись, голосно позіхають.

Моряки й селяни взагалі не живуть у злагоді,— вони так само не схожі між собою, як небо і земля! Сьогодні ж моряки просто задихалися від лютого обурення, спостерігаючи мужицьку байдужість. Гладкий лоцман встиг уже кілька разів посваритися з ними за те, що вони потрапляли йому під ноги. І коли один з них знову сплонував, лоцман одразу до нього присікався. Це був літній селянин, який прокинувся від того, що його голова надто різко хитнулася вниз; з досадою поглянувши на свого годинника, він сказав:

— Щось уже занадто довго; отак капітанові не потрапити сьогодні в стійло.

— Ти думаєш, либонь, до трактиру звернув по дорозі! — сплахнувши від гніву, сказав лоцман.

— Еге, напевно, так,— озвався селянин, не зміркувавши в цю хвилину, що дорога ж морська. Слухачі вибухнули торжествуючим реготом, і обмовка пішла гуляти по всьому майдану. Люди обступили того, що сплонував, і кричали йому:

— Скільки трактирів звідси до Швеції?

— Та в тім-то й біда, що дуже легко там підмокнути,— говорив далі лоцман, — а то б перший-ліпший дурень водив кораблі, тримай собі тільки праворуч від садиби Маса Хансена, і проїжджа дорога просто перед тобою. Тьху, чорт! Та ще яка дорога! З телеграфними проводами, канавами й осокорами обабіч, щойно відремонтована громадою. Обтер кашу з бороди, цмокнув свою стару — і на капітанський місток! «Машину змащено, Ханс?» — «Так, так». — «То з богом, поїхали!» — «Подай мені святковий батіг!» перекирив він селянську говірку і додав верескливо, по баб'ячому: «Пам'ятай про трактири, батьку!»

Розлігся неймовірний регіт, в якому вилилася злість, що довго накіпала.

Селянин, осипуваний градом насмішок, сидів зовсім спокійно, лише трохи втягнувши голову в плечі. Коли регіт почав вщухати, він показав на лоцмана пужалном і промовив до присутніх:

— Тямовита голова, хай йому чорт! Ти чий же будеш, хлопче? Батько хто? — звернувся він до лоцмана.

Багато хто розсміявся, а гладкий лоцман з роздутим від люті обличчям схопився за короб воза й трусонув його так, що селянин ледве всидів.

— Ах ти, старий шкарбан, свинопас, гнояк! — оскраженіло горлав лоцман. — Смієш з'являтися сюди і тикати на дорослих людей, хлопчиськами їх обзивати! Та ще патякати про морські переходи! Ех, вошива твоя, продавна шкура! Ні, якщо тобі коли заманеться скинути твій засмальцьований нічний ковпак перед ким-небудь, крім твого сільського паламаря, то скинь його перед капітаном, який спро-

можний добратися до своєї гавані в отакій туман. Вклонись йому та передай, що я сказав! — Він пустив воза, який від поштовху зрушився вбік.

— Вже краще, мабуть, скинути перед тобою. Не схоже, щоб той, другий, добрався до нас сьогодні, — сказав селянин, посміхаючись і скидаючи кудлату шапку з великої лисої голови.

— Закрий своє дитяче гузно мерщій! А то от, їй-богу, всиплю тобі! — рявкнув лоцман, в сліпій люті збираючись злізти на воза.

У цю хвилину з гущі туману долинуло, немов по телефону, далеке ріденьке квакання: «Чути гудок пароплава!»

Лоцман кинувся на мол, ударивши по дорозі коней селянина так, що ті стали на дибки. Люди розчистили місце біля причальних стовпів, проволокли, човгаючи по піску, сходні. Селянські вози з оберемками соломи на дні почали пересуватися, хоч рухатись було зовсім нікуди, і тільки крутились на одному місці. Все заворушилось. Агенти й вербувальники, червоні, з посоловілими очима, вискакували з матроського трактиру, куди заходили погрітись.

І раптом немов якась могутня лапа зупинила рух: все одразу завмерло й насторожилось: десь вдалині, слабкий і уривчастий, мов плач новонародженого, скаржився свисток пароплава. Люди навшпиньках збиралися в купки, завмирили в німій настороженості й кидали сердиті погляди на селянські вози, що безладно збилися до купи. Дійсність це чи плід загального палкого бажання? Чи, може, знамення, що корабель у цю саму хвилину йде на дно? Море завжди сповіщає про своє злодіяння: то люк або мостина прориплять осиротілим, що їх годувальник загинув, то пролунає трикратний стукіт у вікно, звернене до моря, — по-різному буває.

Але свисток повторився, і на цей раз звуки неначе розтікались над водою тонкими переливами, тремтячі, приглушені, — мов сигнал на ознаку того, що вуличний туман рідшає; ці звуки жили. І на цей свисток відгукнулись і лоцманська сирена з моря, і дзвін з краю мону. І от знову виття лоцманської сирени і далекий свисток пароплава. І так тривало весь час, між берегом і невідомою туманною далиною звуки наче тяглися проводами — туди й назад. Тут, на твердій землі, виразно відчувалось, як там, у хвилях, навання пробирався пароплав. Хрипле виття поступово наростало, ухлялялось трохи то на південь, то на північ, але дедалі дужчало. Почали прориватися й інші звуки — важкий брязкіт заліза об залізо, шум гвинта, коли давався задній хід або знову передній.

З туману повільно виплив лоцманський бот. Тримаючись середини фарватеру, він обережно посувався вперед, а сирена безперервно вила. Чути було, що він веде за собою невидимий світ — з бурмотанням сотень невиразних голосів, з криками, і гуркотом, і тупотінням, — світ, що плив навання десь тут, зовсім близько. І ось у тумані постала тінь у тому місці, де її ніхто не сподівався; відтіля виринув невеликий пароплав, що від несподіванки видався в першу хвилину колосальним, і зупинився посеред гавані.

Тут враз розрядилося загальне напруження, кожний намагався

щось зробити, щоб остаточно отямитись. Люди почали хапати селянських коней і подавати їх назад, плескали руками, поривалися говорити дотепа або просто голосно сміялись і тупали по бруку.

— Чи все гаразд? — запитували десятки голосів одночасно.

— Олл райт! — відповів капітан схвильовано і теж зітхнув вільніше. Пролунала розкотиста капітанська команда, гвинт спінив воду, пароплав дав задній хід, троси полетіли в повітрі, парова лебідка запрацювала з металічним дзижчанням — і пароплав ошвартувався біля причалу.

У трюмі, між баком і капітанським містком, під горішньою палубою і на кормі — скрізь повио-повнісінько. Зчинилась якась неймовірна штовханина; люди, наче вівці, налізають один на одного, видивляються на всі боки.

— Ото навантажили худібки! — весело кричить гладкий лоцман до капітана, ступаючи по мосту у високих чоботях на дерев'яній підшві. На прибулих смушеві шапки, старі солдатські кашкети, поруділі капелюхи і жіночі скромні чорні хустинки. Обличчя, так само не схожі одне на одне, як стара зморщена свиняча шкіра і жовтизна достигаючого плода, але на всіх відбиток злиднів, сподівань і якоїсь жадоби до життя. Незвичайність хвилини надає цим людям недоладного вигляду. Вони пориваються вперед, налізають один на одного, видивляються, роззявивши рота, на цю землю, де заробітки, оповідають, такі високі, а горілка страшенно міцна.

Вони дивляться на огрядних селян у кожухах і на агентів, що позбігалися, не знають, що з собою робити, і заступають усім дорогу.

Матроси, чортихаючись, переганяють їх з місця на місце або без усякого попередження кидають їм на ноги кришки люків, вантаж. «Ей, стережися ти, шведський чортяко!» кричить матрос, збираючись розчинити залізні дверцята. Швед очманіло відсахується, але рука сама по собі лізе в кишеню і нервово смикає великий складаний ніж.

Сходні поставлено, і дві з половиною сотні пасажирів ринули з борту — каменярі, портові робітники, служниці, поденщики й поденщиці, сільські батраки, пастухи, якийсь самітний хлопчина-підпасок і кілька елегантних кравців, які трималися особно. Є тут і ставні, гарно збудовані люди, — на тутешньому острові їх не зустрінеш; є й жалюгідні бідолахи, виснажені роботою і злиднями, яких тут не буває. Трапляються й обличчя одверто злобні і такі, що пашать енергією або лякають величезними шрамами.

Більшість в робочому одязі і, крім нього, у них нема нічого, — тільки що на собі; де в кого скинутий на плече якийсь робочий інструмент — заступ, лом. Пожитки, якщо в кого вони є, перериваються, перетрушуються службовцями митниці. Адже в Швеції така ж дешева матерія! Дівчатам, дещо товстішим, доводиться вислуховувати чимало сальних жартів, наприклад, красуні Сарі із Сім-рісхамна, яку всі знають: щоосені вона їде на батьківщину і щовесни повертається вагітною. «Це контрабанда!» говорять службовці мит-

ниці, вказуючи на неї пальцями. Дотеп цей вони повторюють з року в рік, і він їх однаково потішає. Але Сара, взагалі така запальна і гостра на язик, мовчить, соромливо похнюпившись,— у неї під спідницями намотано аршинів з двадцять сукна.

Селяни зовсім стряхнули з себе дрімоту. Хто сміливіший — залишає коней, змішується з натовпом; інші вибирають собі робочу силу на око, віддалік, і підзивають людей до себе. У кожного своя мірка: широкі плечі, скромна повадка, блаженська одежина; але селян лякають обличчя з шрамами або із злобним виразом; вони лишають їх для управителів великих маєтків.

Пропозиції, зговори; раз у раз один-двоє шведів сідають на віз, на солому з ким-небудь із селян і від'їжджають...

Трохи осторонь зупинилася літня і обтріпана людина з клунком за спиною, тримаючи за руку хлопчика років восьми-дев'яти, біля ніг у них стояв зелений сундучок. Вони уважно спостерігали все, що відбувалось, і щоразу, коли віз забирав когось із їхніх земляків, хлопчик нетерпляче смикав свого супутника, який заспокоював його. Старик із заклопотаним виглядом розглядав обличчя селян одне по одному, ворущачи при цьому губами,— він розмірковував. Червонувати, без вій, очі його сльозилися від тривалого напруження, і він витирав їх кінцями грубого брудного мішка.

— Бачиш он того? — спитав він раптом хлопчика, показуючи на низенького товстого селянина з круглими й рум'яними, як яблука, щоками.— Може, він ласкавий до дітей. Спробувати, чи що, хлопчику?

Хлопчик серйозно кивнув, і вони попрямували до селянина. Але той, почувши, що їх треба брати обох разом, не захотів і слухати: хлопчина надто малий, щоб прогодувати себе. І так повторювалося при кожній новій спробі.

Це був Ляссе Карлсон з Томмелілла Юстадської області і його син Пелле.

Ляссе був не зовсім чужаком тут; він жив на острові колись — мало не десять років тому. Але тоді він був молодший, ще в розквіті робочої сили, і не тягав із собою за руку хлоп'яти, з яким не хотів розстатися нізащо в світі,— у цьому полягала різниця. Сталося це того року, коли втопилась у мергельній ямі корова, а Бенгта була вагітна на останніх днях. Погано склалися справи, та Ляссе вирішив усе поставити на карту: рискнув, вторгувавши за коров'ячу шкуру кілька крон, витратити їх на поїздку на острів Борнхольм. Восени, коли він повернувся додому, в сім'ї вже було троє ротів; та зате Ляссе привіз із собою сотню крон.— було чим зустріти зиму!

За тих часів Ляссе міг постояти за себе; і тепер ще його згорблена стареча постать розпрямлялась, коли він згадував про свій подвиг. А всі ці роки, коли, часом, йому бувало особливо скрутно, він казав, що от би спродати всю мізерію та перебратися на Борнхольм. Але Бенгта після пізніх родів захиріла, і нічого з цих розмов не виходило,— поки вона, промучившись вісім років, не померла нинішньої весни. Ляссе помалу розпродав усе своє господарство і ви-

ручив близько сотні крон; але вони всі пішли на сплату заборгованих за час тривалої хвороби дружини грошей; а будинок і земля належали поміщикам. Єдине, що Ляссе зберіг,— зелений сундучок з посагу Бенгті; в ньому складено було найпотрібніше та деякий дріб'язок, що належав Бенгті. Ляссе надіслав сундучок в ближче портове невеличке місто з проїжджим прасолом, а весь старий мотлох, за який ніхто нічого не давав, запхнув у мішок, скинув мішок на спину, взяв хлоп'я за руку, і вони пішки доплентались до Юстада, куди заходив пароплав з Ренне. Грошенят лишалось тільки на проїзд.

Ляссе був твердо впевнений у собі, поки вони їхали, й важно розповідав Пелле про країну, де заробітки такі високі, де в багатьох садибах дають не самий сухий хліб, а з салом, і на запивку — завжди пиво, так що бочка з водою пізньої осені ніколи не під'їжджає до робітників у полі, а підвозиться тільки до худоби. Горілка там така дешева, що люди пили б її, як воду, коли б вона не була такою міцною,— з ніг збиває після третьої скляночки. Там її женуть з хліба, а не з гнилої картоплі, і випивають до кожної страви... І вже мерзнути хлоп'яті не доведеться: там носять все вовняне на тілі, не так, як тут, ряднину, через яку наскрізь продуває. А робітникові на своїх харчах легко одержати по дві крони в день. Це не те, що паршиві вісімдесят ере¹ на всьому своєму у нашого поміщика!

Пелле чув усе це багато разів і давніше — і від батька, і від Оле, Андерса, Карні і багатьох інших, що побували на Борнхольмі. Взимку, коли повітря густішало від морозу, снігового пилу і зітхань бідняків, на малих торпах² тільки й розмови було, що про це. А в тих, хто сам не бував на острові, а тільки наслухався про нього, в головах народжувались такі ж думки, як візерунки морозу на шибках. І Пелле твердо знав, що на Борнхольмі навіть найбідніші хлопчики завжди ходять у кращому своєму вбранні, їдять хліб з салом і з цукром, коли заманеться. Гроші тут просто на дорозі валяються, і борнхольцям ліньки навіть нагнутися за ними. Та Пелле вже неодмінно збиратиме їх, так що баті Ляссе доведеться витрусити мотлох з мішка і звільнити бічне відділення в сундучку, щоб було куди складати гроші. Та й то, мабуть, місця невиситачить. Скоріше б тільки опинитися на місці! І хлопчик нетерпляче смикнув батька.

— Так, так,— промовив Ляссе, сльози підступали у нього до горла,— зажди-но.

Він розгублено оглядівся. От він стоїть тут, серед усього цього багатства, і не може влаштуватися з хлоп'ям навіть на найскромнішу роботу. Він збагнути не міг: та невже увесь світ змінився з того часу? Його зашкарублі руки затремтіли, коли від'їхав останній селянський віз. З хвилину він розгублено дивився йому вслід, потім в допомогою хлопчика відніс і поставив зелений сундучок до стіни, і вони, побравшись за руки, почвალали до міста.

¹ Ере — мідна монета (в Норвегії, Данії і Швеції), сота частина монетної одиниці — крони.

² Торпами називають у Швеції невеликі ділянки землі з хатою і надвірними будовами, що їх поміщики здають в оренду безземельним селянам.

Ляссе йшов, і губи його ворушилися,— він міркував. Звичайно він найкраще міркував уголос, гучно розмовляючи сам із собою. Та сьогодні всі здібності в ньому загострилися, і Ляссе міг задовольнитися самим рухом губ.

І, плентаючись дорогою, він став втілювати свої виправдовуючі становище думки у виправдовуючі слова.

— Хай йому чорт! — вигукнув він, підсовуючи на спині свій клунок трохи вище.— Не брати ж перше-ліпше місце! Воно й не розумно навіть. Адже Ляссе доводиться відповідати за двох; він знає, чого хоче, так-то! Бував же я по чужих краях і раніше. І найкраще завжди приходиться наостанку, щоб ти знав, Пелле!

Пелле погано вслухувався. Він уже втішився, і батьківські слова, що найкраще неодмінно дістанеться їм, лише слабо переконували його, що весь світ з усіма своїми чудесами, малими й великими, належатиме їм. І він уже готувався, роззявивши рота, оволодіти ними.

Пелле йшов з таким виглядом, немов збирався проковтнути всю гавань з кораблями й човнами і величезними штабелями дощок, що здавалися всередині порожніми. От де привілля для ігор! І жодного хлопчиська! Чи схожі тутешні хлопчак на хлопчисьок там, у них? Він ще жодного не бачив тут. Мабуть, вони тут зовсім поіншому б'ються, та він уже впорається,— тільки б вони нападали поодинокі. Онде великий корабель стоїть на самісінькому березі, і з нього здирають обшивку. Он воно що — у кораблів теж є ребра; як у корів!

Біля великого сарая посеред Гаванського майдану Ляссе скинув з плечей клунок, дав Пелле скибку хліба і звелів йому стерегти речі, а сам пішов нагору і зник. Пелле дуже зголоднів, схопив хліб обома руками і жадібно почав їсти.

Підібравши з куртки останні крихти, він став оглядатись навкруги, знайомлячись з обстановкою. Ось це чорне у величезному казані — дьоготь. Пелле добре знав його, але ніколи не бачив стільки відразу. Ху, чорт! Якщо впасти туди, коли він кипить,— це буде, мабуть, гірше за пекельний сірчаний казан! А он лежать величезні рибальські гачки, точнісінько такі ж, як ті, що звисали на грубих залізних ланцюгах з дірок на носі пароплава. Невже ще водяться на землі велетні, які можуть ловити рибу на такі гаки? Певно, сам Іохан Силач поклав їх тут!

Він на власні очі пересвідчився, що штабелі лісу були й справді порожні всередині і що він легко міг би спуститися на дно цих колодязів, коли б не було з ним цього клунка. Батько наказав йому берегти клунок, і він не випускав його з рук ні на хвилину, але через те, що тягти його було важко, хлопчик волочив його за собою.

Він побачив кораблика завдовжки не більшого від зросту людини; днище і боки були всі в дірках. Він добрався до величезного точила корабельних теслярів; камінь був завбільшки з людину. А он лежать криві дошки з цвяхами не меншими за нові кілки

ленсмана¹ на громадському вигоні в Томмелілла. А до чого кораблик причалено — чи не до справжньої гармати?

Пелле передивився все, дослідив кожний предмет ґрунтовно — іноді допитливо поплювавши на нього, іноді піддавши його ногою або подряпавши своїм ножиком. А якщо натрапляв на якийсь такий рідкісний предмет, таке чудо, якого в інший спосіб не перетравити було його хлоп'ячому мозкові,— він сідав на чудо верхи.

Це був цілий новий світ, і Пелле хотілося завойовати його. Жодної трісочки не залишив він поза своєю увагою. Коли б опинилися тепер тут його товариші з Томмелілла, він усе б їм розтлумачив, все б їм відкрив! Господи Ісусе, як би вони очі вирячили! Коли він знов повернеться до Швеції, він їм про все розповість; але вони напевно обізвуть його брехунцем.

Пелле сів верхи на величезну щоглу, покладену на дубові козли. Ноги він міцно стиснув під щоглою, він чув, що так робили в старовину рицарі, і уявив, ніби, захопившись за кільце, він піднімає себе, коня і все інше. Пелле сидів на коні в самому центрі всього цього недавно відкритого ним світу і, вщерть сповнений гордощів, плескав долонею по крупі коня, бив його п'ятами в боки і на все горло виспівавав. Клунок довелося покинути, щоб залізити сюди.

На Смолянських висях — у танці чортяки;
У них пістолети й рушниці в руках;
На скрипках терликали жваво чортяки,
На клавішах такт відбивав сатана.

Так горлав Пелле, але в розпалі своєї буйної радості зненацька скинув очима вгору, заревів і бухнувся вниз на тріски й стружки. На даху сарая, біля якого залишив його батько, стояла чорна людина з двома чорними пекельними псами, що роззявили пащі. Людина схилилася над самим краєм даху всім тулубом і погрожувала хлопчиківі. То була стара прикраса форштевня, але Пелле вирішив, що це сам сатана з'явився покарати його за зухвалу пісню, а тому кинувся навтіки. Раптом згадав про клунок і зупинився. Клунок йому був не потрібний, і стусанів він не боявся, якщо покине його,— батя Ляссе ніколи не бив хлопчика. А сатана неодмінно зжере його, якщо Пелле повернеться туди, щонайменше зжере. Пелле виразно бачив, як пашисть вогонь з ніздрів лукавого і його пекельних псів.

Все ж Пелле одумався. Батько так дорожить цим клунком і, напевно, буде прикро вражений, якщо він загубиться,— може, навіть заплаче, як це було, коли ховали матусю Бенгту. Можливо, хлопчик, як багато хто з людей до нього, вперше зазнав одного з серйозних життєвих випробувань — своєрідного «випробування залізом»; перед ним стояв вибір: пожертвувати собою або пожертвувати іншими. Любов до батька, хлоп'яча гордість, нарешті вірність обов'язку — дар, який суспільство підносить біднякам «на зубок»,— усе це разом визначило вибір. Хлопчик витримав випробування, але без усякої

¹ Ленсман — становий пристав.

хоробрості; він ревів увесь час, поки, не зводячи очей з сатани і його псів, не прокрався назад до клунка і бігом не потяг його за собою вулицею.

Звичайно, ніхто не буває героєм, поки не мине небезпека. Але в Пелле не було достатнього приводу, щоб жахатися своєї власної хоробрості, коли він, нарешті, зник з очей чорної людини і страх у нього по суті повинен був ослабнути; замість того страх лише набрав нової форми. Куди подівся батько? Він же сказав, що зараз повернеться! А що, коли він так і не повернеться більше! Що, як він пішов, щоб позбутися свого хлопчиська, який для нього є тільки тягарем, заважає найнятися?

Тягнувши з плачем за собою клунок, Пелле, на свій відчай, добре розумів, що це могло статися. Адже ж бувало подібне з іншими дітьми; це він чудово знав. Але ті потрапили в пряниковий будиночок і розбагатіли, а Пелле — він потрапить, мабуть, до самого короля; його візьмуть у палац, де він гратиметься з маленькими принцями і одержить власний маленький палац, щоб жити в ньому. Та вже баті Ляссе не бачити ні крихти, бо тепер Пелле розгнівався і хотів йому відплатити, хоч сам невгаваючи ревів. Нехай постоїть три дні, грюкаючи у ворота, прохаючи вибачення, і тільки, коли заплаче гірко... Ні, хай він заходить одразу, бо нема на світі нічого гіршого, ніж сльози баті Ляссе. Але він не одержить жодного цвяшка з тих, що Пелле підібрав на лісному складі. І коли дружина короля принесе їм у ліжко кофію...

Пелле перестав нестямно ревіти і припинив розбіг своїх райдужних мріянь: з трактиру в горішньому кінці вулиці вийшов батя Ляссе, живісінький, з найвеселішим виглядом, тримаючи в руках пляшку.

— Датська горілка, хлоп'я! — крикнув він, змахнувши пляшкою. — Шапку геть перед датською горілкою!.. Але чого ж ти плакав?.. Ах, ти злякався! Чого ж ти злякався? Хіба твій батько не Ляссе, Ляссе Карлсон з Кунгсторпа? Адже з ним жарти погані, він дошкульно б'є, якщо його зачепити. Лякати маленьких хлопчиків! Тьху, чорт! Нехай побережуть свої кишки! Хай весь світ кишить вогненними чортами — батя Ляссе тут, і тобі нема чого боятись!

Лаючи і обурюючись, він пестливо обтер тильним боком своєї огрубілої руки брудні й мокрі від сліз щоки хлопчика, витер йому носа, потім скинув на спину свій клунок. Щось по-старечому зворушливе було в його жалюгідній постаті, коли він, хвастаючись і утішаючи, тупав назад у гавань, ведучи за руку хлоп'я. Він спотикався в своїх високих мазаних чоботях, вушка в яких стирчали з обох боків, і надивовижу нагадували вуха Пелле. З випнутих кишень старого зимового пальчика висовувалися з одного боку червона хустинка до носа, з другого — пляшка. Коліна в старика якось ослабли тепер, і клунок щохвилини загрожував придушити його, нагинав вперед і підштовхував, змушуючи підтупцем бігти з гори. Він видавався дряхлим, і це, можливо, ще більше підкреслювалось

його хвалькуватими словами. Але очі блищали надією, і він посміхався до хлопчачка, що біг поруч нього.

Вони наблизилися до сарая, і Пелле весь похолов від страху: чорна людина, як і до того, стояла на даху. Хлопчина забіг батькові з іншого боку і почав тягти його далі, в обхід майдану, хникаючи:

— Він знову там!

— Так ось хто за тобою гнався! — сказав Ляссе і розреготався. — Але ж він дерев'яний! Ну й хоробрий же ти, хлопчиську, я ще й не бачив таких! Чого доброго, тебе можна послати воювати і з дохлою куркою, якщо дати тобі палицю в руки!

Ляссе не переставав сміятись, весело смикаючи хлопчину. Та Пелле ладен був крізь землю провалитись від сорому.

Внизу біля митниці зустрівся їм лише сам управитель, який спізнився до прибуття пароплава і тому нікого не найняв. Він зупинив свого воза і спитав Ляссе, чи не шукає той місця.

— Так, обидва шукаємо, — гордо відповів Ляссе. — Хочемо служити разом, в одному маєтку, як лисиця сказала гусаку.

Управитель був високий на зріст силач, і Пелле захоплювався батьком, який так хоробро розмовляв із ним.

Але високий на зріст силач добродушно розсміявся.

— Ну, то хлоп'я, певно, мітить у старші робітники? — сказав він, махнувши батоном в бік Пелле.

— Колись вийде і в старші, неодмінно, — відповів Ляссе переконано.

— Доведеться йому спочатку кілька лантухів солі з'їсти! Ну, отже, мені потрібний скотар. Я вам дам сто крон на рік, хоч тобі й важкенько буде виправдати їх, як подивлюсь я на тебе. Для хлоп'яти у нас завжди знайдеться шматок хліба, але, зрозуміло, хай підсобляє в міру сил! Ти, певно, дідом йому доводишся?

— Я йому батько — перед богом, усіма і кожним! — гордо відповів Ляссе.

— Чи ти ба! То ти, виходить, ще годишся — якщо чесно придбав його! Ну, лїзь на воза, коли добра собі бажаєш, мені тут нема коли з тобою стояти. І ти не скоро одержиш таку пропозицію.

Пелле здавалось, що сто крон це сила грошей. Ляссе був старшим і розумнішим, і йому здавалось, що це надто мало. Та він не до кінця осмислив усе, а ранкові події захитали його рожеві види на майбутнє, випивка ж зробила його податливим і зговірливим.

— Ну, гаразд, — сказав він, роблячи широкий жест. — Та нехай хазяїн знає, ми не будемо тричі на день хлебтати ріденький суп та закусувати копченим оселедцем. І щоб кімнату нам дали справжню... і вільні неділі теж. — Він підняв клунок і хлопчину на віз і сам виліз туди.

Управитель посміхався:

— Ти, видно, бував тут, старина? Ну, та на цьому ми порозуміємось. Тебе пригощатимуть смаженою свининою з родзинками і киселем із ревеню з перцем, тільки-но зволиш рота роззявити.

Вони з'їздили на пристань по сундук і поїхали за місто. Ляссе,

пригадуючи місцевість, предовго поясняв усе хлопчині. Час од часу він крадькома прикладався до пляшки, щоб управитель бува не помітив. Пелле змерз і зарився в солому, зовсім підліз під батька.

— Ковтни разок,— прошепотів Ляссе, обережно сунувши хлоп'яті пляшку.— Стережись тільки, щоб він не побачив, він погана людина: юдей¹.

Пелле не хотів горілки.

— А хто такий юдей? — запитав він пошепки.

— Юдей? Господи Ісусе! Хлопчиську, як же ти не знаєш? Адже це юдеї Христа розп'яли. Зате й повинні блукати по всьому світу, торгувати фуфайками, голками та всяким дріб'язком. І всіх і всюди вони дурять. Хіба ти не пригадуєш того, що виманив у матусі Бенгті її чудові коси? Ах, ні, це ще до тебе було. Так от, він теж юдей був. Прийшов якось, коли мене дома не було, і розклав весь свій привабливий крам. Тут і гребінці, і шпильки з синіми скляними головками, і найкращі хустки. А жінці — де ж їй устояти проти такої спокуси! З жінками, скажу я, те ж саме робиться, що з нами, коли нам піднести до носа пляшечку горілки. Грошей у матусі Бенгті не було, але цей паскудний диявол пообіцяв їй найкращу хустку, якщо вона дасть відрізати в себе кінчик коси. А сам узяв та й відчекрижив по самісіньку шию. Господи помилуй, як вона спалахнула! Мов той порох. Коцюбою його з хати вигнала. Але ж косу він з собою забрав, а хустка поганою виявилась, як і треба було сподіватись. Бо юдеї мерзенні чорти — Христа розп'яли!

І батя Ляссе знов заходився розповідати з самого початку.

Пелле чув тільки тихе батькове бурмотання. Щось про матусю Бенгту. Але ж вона померла і лежить в чорній землі... не застібає йому більше гудзиків на спині, не гріє йому рук, коли він мерзне. Значить, тут їдять смажену свинину з родзинками! Видно, у них тут грошей хоч греблю гати. Але на дорозі, проте, жодної монетки не валялось, а будинки й садиби траплялися не такі вже й багаті. Та найдивніше, що земля тут має такий же колір, як і в них на батьківщині, хоч тут і чужина. А в Томмеліллі Пелле бачив карту, на якій кожна чужа земля мала свій окремий колір. Значить, це неправда була!

Ляссе давно замовк і заснув, поклавши голову на спину хлоп'яті, а пляшку забув сховати. Пелле тільки зібрався був сунути її в солому, як управитель, який, до речі, зовсім не був ютландцем, а зеландцем², обернувся і, побачивши пляшку, звелів викинути її в канаву.

Вони приїхали на місце об обідній порі. Ляссе прокинувся, коли вони в'їжджали по брукованому проїзду у велике подвір'я, і маши-

¹ Ляссе — швед і плутає євреїв з ютландцями, бо по-датському назви звучать схоже: J, ø de — іудей, а Jude — житель півострова Ютландія, який по-датському зветься Jylland. Ютландці, як правило, люди більш суворі, кремезні, круті, ніж жителі датських островів.

² Зеландія — найбільший острів Данії, на якому розташована столиця — м. Копенгаген.

нально почав нищпорити в соломі. Але раптом зміркував, де він, і враз протверезився. Оце, виходить, їхня нова домівка! Єдиний їх притулок і надія на цій землі. І поки він оглядав просторий двір, де саме били у великий дзвін, скликаючи на обід наймитів і поденщиків з усіх кутків, уся його самовпевненість зникла. Його охопило жахливе відчуття беззахисності, і обличчя у нього пересмикнулося гримасою безсилля і тривоги за долю сина.

Руки в нього тремтіли, коли він злазив із воза. Він зупинився розгублений, відданий на волю допитливих поглядів усіх людей, які стовпилися біля входу до підвального приміщення великого одноповерхового будинку. Люди пащекували про Ляссе із сином і вже посміювались. Збентежившись, старик вирішив справити на всіх щонайкраще враження і, знявши шапку, заходився низько вклонятися кожному зокрема. Хлоп'я, стоячи поруч, наслідувало батькові. Це нагадувало вихід клоунів на ярмарку, і всі, що стояли біля входу до підвалу, почали голосно сміятися, передражнювати Ляссе й кричати. Та ось біля воза знову з'явився управитель, і всі швидко зникли в підвалі. З вікон першого поверху глухо долітало монотонне тужливе скиглення, що тривало без кінця і гнітюче впливало на батька із сином.

— Нема чого стояти тут і кривлятися! — жорстко сказав управитель. — Ідіть собі за іншими та набийте чим-небудь черево. А покривляйтесь ще встигнете.

При цих підбадьорливих словах старик узяв хлоп'я за руку і з відчаєм в душі поплентався до спуску в підвал. Він тужив усім своїм еством за Томмелілла і Кунгсторпом. Пелле боязко тулився до батька. Невідоме раптом обернулося в їх очах на лихе страховище.

У підвалі дивне протяжне скиглення стало виразнішим, і обидва відразу зрозуміли, що це жіночий плач.

II

Садибу Кам'яний двір, що стала з цього часу притулком і домівкою для Ляссе і Пелле, вважали однією з найбільших на острові. Але старики пам'ятали, що коли їх діди й баби були дітьми, на цьому місці було двокізне господарство Вевеста Келлера, онука Йенса Кофода¹, визволителя Борнхольма. При ньому воно виростало в справжній селянський хутір, хазяїн вклав у це все своє життя, морячи голодом і себе й інших. Так воно й пішло передаватися в спадщину — життя впроголодь і поширення володінь.

Не так уже багато поколінь тому на полях цього краю було тільки каміння та верес. Бідняки розчищали й орали цілину, а потім надсаджувалися рік у рік, щоб не дати їй здичавіти. Кам'яний двір

¹ Йенс Кофод (1628—1691) — борнхольмський селянин, який очолив повстання проти передачі шведам острова в 1658 році. Шведський гарнізон був змушений здатись, і Борнхольм залишився, як і раніше, в датському володінні.

був оточений з усіх боків господарствами хусменів¹ і двокінних селян. Придбавши клаптик землі, хусмени прирікали себе на великі злигодні; їм так само не могло спасти на думку продати його, як і продати могили своїх батьків; вони чіплялися за нього до самісінького кінця, поки їх не забирала смерть або не спостигав нещасний випадок.

Господарі Кам'яного двору скуповували землю і прагнули дедалі розширюватись, користуючись з усякої чужої бід. В усіх, хто потерпів від неврожаїв, хвороб, від падежу худоби, Келлери скуповували ділянки. Таким чином Кам'яний двір зростав, умножав число своїх будівель і ставав таким же небезпечним сусідою, як море,— там, де воно пожирає землю, поглинає у селян поле за полем, і нічим його не зупиниш. Те ж саме відбувалося й тут: за однією проковтнутою ділянкою й господарством наставала черга інших, і кожний сусіда знав, що рано чи пізно черга дійде й до нього. Ніхто не сперечається з морем, проте все страшне й тяжке в житті бідняка походить від нього, так і тут усе це пов'язувалося з Кам'яним двором: там звили собі гніздо темні невідворотні сили, і люди з острахом показували туди. «Ця земля удобрена ряним потом», не раз говорили місцеві жителі з особливим виразом, в якому вчувалося прокляття, але сказати більше вони не насмілювались.

Келлери не відзначалися сентиментальністю і чудово процвітали в оточуючій їх атмосфері людських страхів, що надавало їм певної сили. Чоловіки роду Келлерів були охочі до вина і карт, проте ніколи не напивалися до нестями і, програвши на початку вечора коня, кінчали тим, що на кінець ночі вигравали частенько двох.

Коли Ляссе і Пелле потрапили в маєток, старики хусмени ще пам'ятали Януса Келлера, який хазяйнував тут за часів їх дитинства і зумів налагодити господарство краще від усіх інших. Розповідали, що замолоду він якось опівночі боровся на дзвіниці із самим чортом, подолав його і з того часу не знав невдачі ні в чому. Чи було так насправді, чи не було, невідомо,— тільки сусіди Януса один по одному вилітали в трубу, а він забирав собі їхні ділянки. Якщо йому хотілося придбати собі зайвого коня, він вигравав його в «три листки,» і так везло йому в усьому. Сам лукавий допомагав йому. Кращою втіхою для Януса було об'їжджати шалених коней, і людина, що народилася на свят вечір, якраз опівночі, могла ясно розгледіти поряд з Янусом самого лукавого, який тримав віжки. Але скінчив Янус, як і слід було сподіватись, погано. Рано-вранці коні примчали на подвір'я самі, а хазяїна знайшли край дороги з розбитою об дерево головою.

Син його був останнім в роді Келлерів господарем Кам'яного двору. Він відзначався скаженим норовом, але багато в ньому було й хорошого. Того, хто йому суперечив, він кидав об землю, але

¹ Хусмен — селянин, хазяїн або орендар клаптя землі з жилим будиночком, прибудовами і городом, який, проте, не має орної землі. Хусмени здебільшого працюють поденщиками у великих садибах, а свій клаптик обробляють у вільний час.

завжди допомагав людям у біді. Тим-то ніхто через нього й не попросився зі своїм господарством. Проте, вирішивши розширити свої володіння, він скуповував ділянки, хоч залишав їх без обробітку. Хусменам доводилось кидати власну роботу, коли б він не послав по них, і таким чином він ніколи не знав нестачі в дешевій робочій силі. Годував він людей не можна сказати, щоб задовільно, зате і сам завжди їв з ними з однієї миски. І на той світ його виряджав священик, тож нічого поганого не можна сказати про його кончину.

Він загнав у домовину двох здорових дружин і прижив всього-на-всього одну дочку з другою дружиною. Та й дочка ця вдалася з вадою. Ще на дванадцятому році кров заграла в ній, і вона бігала й вішалася на шию всім і кожному. Але ніхто й глянути на неї не посмів, побоюючись рушниці господаря Кам'яного двору. Потім вона впала в іншу крайність — озброїлася дрюком, як справжній мужик, і день у день пропадала сама в скелях, замість того, щоб зайнятись чимось у домі, в господарстві. Близько до себе вона нікого не підпускала.

Нинішній хазяїн Кам'яного двору, Конгструп, був колись прийнятий в сім'ю. З'явився він на острові звідкись років двадцять тому, але й досі ніхто не розібрався в ньому як слід. Спочатку він блукав по вересових пустках, абсолютно нічого не роблячи, як і спадкоємниця Келлера, то й не дивно, що він потрапив на приціл старому, і повинен був з нею одружитися... Це було жахливо!

Чудний був він хлопець, — хоч, може, в тих краях, звідки він вийшов, усі такі? То одне йому було спаде на думку, то інше. То візьме раптом та без усякого прохання збільшить людям поденну платню, а то запровадить відрядну роботу на каменоломні. Взагалі спочатку утинав різні штуки: зробив для хусменів роботу в маєтку не обов'язковою, а добровільною, і доходив навіть до того, що відсилав їх до дому, коли йшов дощ, щоб вони рятували свій хліб, внаслідок чого його власний хліб залишався незібраним і гинув. Але, звичайно, як і слід було сподіватися, справи його підупали і мало-помалу довелось йому попроситись із своїми дивацтвами.

Навколишній люд покірливо мирився з своїм залежним становищем. Від батька до сина передавалася звичка ходити у Кам'яний двір зовсім як на панщину і виконувати там усяку роботу, якої зажадають. Затє свій потяг до трагічного, до всього страшного і таємничого люди пов'язували з Кам'яним двором. Вони оселили там чорта, примушували його грати з чоловіками в карти на людські душі і спати з жінками. Але шапку скидали перед хазяями Кам'яного двору нижче, ніж перед усіма іншими.

З роками все це дещо змінилось: забобони втратили свою колишню владу. Проте Кам'яний двір оточувала гнітюча атмосфера, як і всяку панську садибу, де в одних руках призьбиралося те, що мало б належати багатом. Це був наче присуд народу, єдина помста за себе й своїх близьких.

Ляссе й Пелле живо відчували гнітючу атмосферу й стали поглядати навкруги такими ж зляканими очима, як і інші, перше

ніж самі дізналися про що-небудь. Особливо Ляссе відчував, що ніколи не знавати йому тут радісних днів, такий тягар лягав тут на душу. До того ж оцей безумний, незрозумілий плач! Цілісінький день долинав він із внутрішніх кімнат жилого дому — о-о, о-о, о-о!.. — як приспів жалісної народної пісні. Нарешті припинився. Ляссе працював у цей час на задньому дворі, а плач ще довго стояв у нього у вухах. Безмірно сумним був невгамовний плач жінки, немов у неї померла дитина або ж її покинули в тузі й ганьбі. І про що було плакати, володіючи таким маєтком з кількомастами тонн¹ землі і живучи у високому панському домі з двома десятками вікон?

Багатство — дар господні
А бідність — вік плати.
Але і хто багач —
Не рад життю, хоч плач:
В турботах він завжди;
Від них бідняк свободний.

співала Карна в молочній. І справді воно так! Коли б тільки знав Ляссе, звідки взяти грошенят на нову одягу для Пелле, він не став би заздрити нікому в світі. І як би добре було, якби вистачало іноді й на тютюн, і на випивку, щоб не надто надокучати іншим.

Ляссе ходив і вирівнював гнойову купу. Він покінчив зі своєю полудневою роботою в корівнику і тепер не поспішав — за гній він узявся так, поміж ділом. Час од часу він все-таки позирав скося на високі вікна і, здригнувшись, налягав на роботу; але втома змагала; добре було б лягти по обіді відпочити трохи, однак він не наважувався. На дворі стояла тиша. Пелле побіг до сільського крамаря з якимось дорученням з кухні, а всі наймити були в полі, щоб закінчити сівбу ярих,— Кам'яний двір спізнювався з сівбою.

Тут з корівника вийшов, наче наглядаючи щось, практикант сільськогосподарської школи. Потрапив він до корівника через задні двері — з поля, щоб зайти в тил Ляссе. Певно, управитель посилав його підглядати. «Ах ти, шпигун підлий! Коли-небудь скручу тобі в'язи!» пробурмотав про себе Ляссе, побачивши практиканта, але зняв капелюх і низько вклонився. Довгов'язий практикант пройшов через двір, не поглянувши на Ляссе, і, зупинившись біля пивоварні, почав загравати з дівчатами. «Були б наймити вдома, либонь, не наважився б, опудало вороняче!»

Конгструп вийшов на ганок, постояв, дивлячись на небо, і попрямував до корівника. Ух, який він здоровенний, зовсім загородив двері! Ляссе залишив вила і поспішив підійти.

— Ну, як справи, старик? — спитав дружелюбно хазяїн.— Справляєшся?

— Та потроху,— відповів Ляссе,— тільки вже надто хазяйство велике на одну людину.

¹ Тонна (tønne — бочка) — давня земельна міра в Скандинавії, що дорівнює 0,55162 га. Спочатку так називали ділянку землі, на якій можна було висіяти бочку зерна.

Конгструп обмацував дїйну корову, що стояла в стїйлі.

— У тебе ж хлоп'я на підмогу, Ляссе. До речі, де він, я щось не бачу його.

— Він побіг до крамаря.

— Он як! А хто його послав?

— Певно, сама хазяйка.

— Гм, і давно він побіг?

— Та-а, скоро, мабуть, назад наблизиться.

— Перехопи його, коли він повернеться, і зараз же пошли до мене з покупками, чуєш?

Пелле почував себе не дуже-то приємно, коли він увійшов до контори: адже хазяйка наказала йому як слід заховати пляшку під куртку. Стеля в кімнаті була страх яка висока; на стінах висіли чудові мислевські рушніці, а на полиці один над одним громадилися сигарні ящики до самої стелі,— мов у тютюновій крамниці. Але дивнішим за все здалося Пелле те, що топилася грубка,— це в середині травня, та ще при відчиненому вікні. Видно, вже не знають, куди гроші дівати. Але де ж сундуки з грошима?

Все це і ще багато чого іншого відмічав і обмірковував Пелле, стоячи босоніж біля дверей. На хазяїна він не смів глянути від великого збентеження. Той, нарешті, повернувся на стільці і підтягнув до себе хлоп'я за комір.

— Ану, лишень, покажи, що в тебе під курткою, людинко?— ласкаво сказав він.

— Кон'як,— сказав Пелле, витягаючи з пазухи пляшку.— Хазяйка сказала, щоб я нікому не показував.

— Розумний хлопець,— сказав Конгструп, плещучи його по щоці.— З тебе будуть люди. Ану, давай сюди, я сам віднесу, ніхто й не побачить.— Він від душі розсміявся.

Пелле віддав пляшку. На письмовому столі побачив він гроші — цілий стовпчик срібних кругляків, двокроновиків, складених один на другий. Чому ж батя Ляссе не одержує завдатку, про який стільки разів просив?

Тут увійшла хазяйка, і хазяїн зараз же підвівся і став зачиняти вікно. Пелле хотів піти, але вона зупинила його:

— Ти приніс мені покупки?

— Я взяв у нього покупки,— відповів Конгструп.— Ти їх одержиш, коли хлопчик піде.

Але вона заступала двері. Хлопчик має стати свідком, що чоловік не віддає їй того, що їй потрібне для господарства; нехай усі дізнаються!

Конгструп мовчки ходив туди й сюди. Пелле ждав, що він ударить її, бо вона лаялася куди гірше, ніж матуся Бенгта, коли батя Ляссе приходив, бувало, додому з Томмелілла напідпитку. Та хазяїн тільки посміхався.

— Ну, гаразд, гаразд,— сказав він врешті і, одвівши дружину від дверей, замкнув їх за Пелле.

Ляссе стривожився. Він же думав, що хазяїн втрутився в справу,

щоб перешкодити всім і кожному ганяти хлопчиська, який так потрібний був на скотному дворі. А справа-то он як погано обернулась!

— Ах, то це коньяк був,— повторював він,— тоді я розумію. Але як же вона сміє, зі своєю вадою, так наступати на чоловіка? Видно, він смирний ведмідь.

— Він сам любить випити,— сказав Пелле, який дещо чував від людей про хазяїнові пригоди.

— Так, але жінка — зовсім інша справа. І не забудь, вони ж пани. Ну, та не наше це діло судити їх; досить з нас за собою доглядати. Але я б багато дав, щоб вона більше не посилала тебе в своїй справах, а то ми з тобою зовсім пропадемо.

Ляссе знову взявся до роботи, але все похитував головою й зітхав, човгаючи ногами туди й сюди,— не весело було в нього на серці.

III

Було щось таке, що бадьорило у цьому сонячному сьйві, яке сповнювало простір і ще не дихало спекою. Весняні тумани зникли, а літня пекуча мла ще не повиснула в повітрі. Сонячне світло лилося на зелені поля й море, рельєфніше окреслюючи всі контури ландшафту на фоні синього неба і випромінюючи приємну теплоту.

Це був один з ранніх червневих днів, перший день справжнього літа, і до того ж неділя.

Сонце щедро заливало Кам'яний двір світлом. Скрізь пробивався його золотистий відблиск, а куди вже ніяк не міг проникнути, там тріпотіли яскраві тіні, мов гарячий затаєний подих дня. Розчинені вікна і двері нагадували очі, засліплені світлом, а дахи, що перебували в затінку, були немов оббиті оксамитом, який вбирає проміння.

У жилому будинку стояла сьогодні тиша; щодо сварок, видно, теж додержувались неділі!

Просторе садибне подвір'я було перегороджене надвоє частоколом. Більшу частину заднього двору займала величезна гнойова купа, що пріла на сонці, з перекинутими через неї вздовж і впоперек дошками для проїзду і перевернутими тачками. Кілька свиней спали, занурившись по черево в гноївці. Метушливі кури старанно розгрібали чотирикутні купки кінського кізяка; здоровенний півень важко стояв посередині, немов управитель, що керує роботою.

На верхньому дворі зграя білих голубів силкувалася виклювати зерна з чисто підметеного бруку. Перед відчиненими ворітьми сарая один наймит оглядав мисливський кабріолет; другий, стоячи на воротах, начищав парадну зброю.

Наймит, зайнятий кабріолетом, був у жилетці і начищених до блиску високих чоботях; молодий і гнучкий, він набирав під час роботи мальовничих поз. Кашкет тримався у нього на самій потилиці. Він стиха насвистував, змащуючи і повертаючи колеса туди й сюди, і крадькома поглядав на віконце пивоварні. Там, біля вікна,

стояла одна з дівчат і милася по-святковому, оголивши руки й плечі і спустивши сорочку до пояса.

Гладка доярка Карна з двома великими відрами пройшла повз наймита до водокачки. Повертаючись назад, вона хлюпнула йому на чобіт; наймит глянув і чортихнувся. Вона сприйняла це як заохочення, зупинилась і поставила відра на землю, боязко позираючи скося на вікна жилого будинку.

— Ти, либонь, погано виспався сьогодні, Густав?— сказала вона із задерикуватим сміхом.

— Не з твоєї провини, як мені відомо,— відрубав він.— Ти залатаєш мені сьогодні робочі штани?

— Ні вже, дякую. Не хочу класти тому латки, кого пестять чужі лапки!

— То забирайся туди, звідки прийшла! Знайдеться й без тебе багато охочих.— Він знову нахилився над своєю роботою.

— Я подивлюся, може, й виберу час,— сказала висока на зріст жінка із задушевною покірливістю.— Та я ж майже сама залишуся тут робити за всіх по обіді; всі наші сьогодні гуляють.

— Так, я бачу, Боділь лапи відмиває!— Він виплюнув тютюнову жуйку в напрямі віконця пивоварні.— Чи вона на збір новобранців іде, що так старається?

Карна шепнула з ехидною посмішкою:

— До церкви відпросилася сьогодні. Піде вона до церкви, як би не так! Ні, вона піде в селище до кравця, де зустрінеться з Мальмбергом, землячком своїм. І як це їй не соромно тягатися з жонатим!

— Про мене, нехай тягається, з ким хоче,— відповів Густав, підштовхнувши ногою останнє колесо на своє місце.

Висока на зріст Карна стояла, ніжно поглядаючи на нього. Та раптом розгляділа у вікні за занавіскою чиясь обличчя і заспішила зі своїми відрами. Густав крізь зуби презирливо сплюнув їй услід. Все-таки вона надто стара для його сімнадцяти років: їй щонайменше сорок. Він ще раз кинув довгий погляд на Боділь і пішов у ворота сарая, несучи банку з коломасзю й ключі.

Високий білий жилий будинок, що завершував горішній кінець переднього двору, не становив єдиного цілого з рештою будівель, але важно стояв особіно; тільки два коротких паркани сполучали його з надвірними будівлями. У мезоніні було дві кімнати, вікна яких виходили в різні боки; внизу у великому високому підвалі містилися людська їдальня, комірки для дівчат, пивоварня, качальня для білизни і великі кладовки для зберігання продуктів. Над вікном мезоніна був годинник, який не ходив. Пелле називав будинок замком і немало пишався своїм правом входити в підвальний поверх. Інші мешканці Кам'яного двору не називали його таким красивим ім'ям.

Тільки Пелле ставився до жилого будинку з благоговінням, без жодної домішки темного страху. На інших будинок справляв враження ворожої фортеці. Кожний, проходячи замощеним переднім двором, мимоволі поглядав скося на високі хазяйські вікна із занавісками, крізь які можна було нишком спостерігати все, що діялось

на подвір'ї. Проходити повз ті вікна було все одно, що проходити повз ряд гарматних жерл,— ноги підломлювалися. Ніхто й не ходив по цій чисто підметеній мостовій без крайньої потреби. Зате всі почували себе вільно на задньому дворі, хоч і його було видно як на долоні з вікон жилого будинку.

Зараз на задньому дворі бігали й вовтузилися двоє молодих наймитів. Один схопив кашкета в іншого й кинувся тікати з ним. Почалось дике полювання — ниряння в одні двері, вискакування з інших і гонитва майже навколо всього подвір'я, пихтіння, веселий сміх і торжествуючі вигуки. Дворовий пес радісно гавкав і, мов скажений, крутився навколо свого ланцюга; йому теж кортіло встрянути в гру. Біля частоколу крадія наздогнали і повалили на землю, проте він викрутився, так підкинувши в повітря кашкета, що той упав саме біля високого ганку жилого будинку.

— Ах ти, мерзенне падло! — вигукнув власник кашкета з відчайдушним докором у голосі, лупцюючи супротивника носками своїх чобіт. — Ах ти, паскудний управительський пуголовок!

Він раптом змовк і зміряв очима відстань.

— Поставиш штоф, якщо я насмілюсь піти взяти кашкета? — пошепки спитав він. Другий кивнув і швидко звівся на ноги, щоб подивитись, чим справа скінчиться.

— Забожись, що поставиш, не будеш відкручуватись! — сказав перший, роблячи рукою знак заклинання. Товариш урочисто провів рукою по своєму горлу, немов перетинаючи його.

Клятво було дано. Парубок без кашкета підсмикнув штани і цостояв трішки, набираючись духу. Вся його постать виявляла напружену рішучість. Він поклав руку на частокіл, перестрибнув його і твердою ногою, схиливши голову, попрямував через двір. Він мав вигляд картяра, що все поставив на карту. Піднявши кашкет і повернувшись спиною до жилого будинку, він зробив страшну гримасу. З підвального поверху вийшла Боділь в найкращому своєму вбранні, в чорній шовковій хустці і з молитовником у руках. Пресвітлий раю, до чого ж вона була гарна! І яка хоробра — пройшла вздовж усього жилого будинку! Ну, та вона ж могла першого ліпшого дня бути обласканою самим хазяїном, — варто було їй тільки зажати.

Подвір'я садиби оточували великі й малі надвірні будівлі — телятники, свинарники, сараї для сільськогосподарських знарядь, для екіпажів і возів, кузня, якою, проте, не користувалися більше. Всі ці будівлі, здавалось, ховали в своїх надрах не знати що. Одні люки вели вниз, в могильно-темні підвали — склади брукви й картоплі; звідти, звичайно, можна було таємними переходами потрапити в найдивовижніші місця землі! Інші люки вели на похмурі горища, де зберігались найчудовіші скарби у вигляді старого мотлоху.

На жаль, Пелле не мав вільного часу на дослідження всього цього. Щодня він мусив допомагати батькові доглядати худобу, і роботи було стільки, що обидва ледве з нею справлялись. А тількино в хлоп'яти випадала хвилина перепочинку, на нього зараз же

насідали інші. Носи воду дівчатам у пивоварню, почисть чоботи практикантові, збігай до крамаря по горілку або тютюн для наймитів! Тут було багато всього, чим можна було погратися, побавитися, але ніхто не міг байдуже дивитися, як хлопчисько тиняється без діла й грається; його раз у раз кликали до себе свистом, як щуценья.

Він старався відшкодувати ці втрати тим, що перетворював саму працю свою на гру, і в багатьох випадках в цьому йому щастило. Напувати худобу було навіть веселішим за всяку гру, коли батько сам качав воду, а хлопчикові залишалось тільки спрямовувати рукав з корита в корито. Під час цієї роботи він почував себе чимось подібним до головного інженера. Зате багато інших робіт були настільки важкі, що ніяк не могли правити за розвагу.

У цей час хлопчак блукав по задвірках біля сараїв, де ніхто не міг би послати його з дорученням. Двері до корівника були відчинені, і чути було повільне ремігання корів, яке час од часу переривалося задоволеним віддыхом або розміреним брязкотом ланцюга, коли корова чухалася шиєю об стовп. Дерев'яні батькові черевики заспокійливо постукували по дерев'яному настилу.

З невеликих хлівів, що прилягали до корівника і стояли з розчиненими верхніми половинками дверцят, тягло теплим приємним запахом від телят і свиней. Свині старались щосили. Вздовж усього вузького настилу, заставленого коритами, було чути хрускіт, плямкання і хлюпання. Старі свині з шумом втягували своє пійло або пускали бульбашки і з сопінням водили по дну п'ятаками, шукаючи гнилих картоплин. Тут і там затівалась біля якого-небудь корита бійка, що супроводилась пронизливим вереском. А телята вистромялювали в дверцята слиняві морди, витріщались на яскраве світло і вдоволено мукали. Одне з цих малюків якимось особливо уважно принохувалось до запахів з корівника і з блаженно-дурним виглядом кривило морду, мов посміхаючись. Це був бичок; спираючись мордою на зачинену нижню половинку дверцят, він намагався перелізти через них. Пелле відігнав його геть; бичок, відскочивши назад, поглядав на хлопчика скоса, горбився і розкачувався, як іграшковий коник. Він зовсім одурів від сонця.

На ставку качки й гуси поринали вниз головою, перебираючи в повітрі червоними лапками, і раптом, очманівши від сонячного блиску й тепла, з криком били крилами і гасали по воді від одного берега до другого. Наближаючись до берега, вони пливли по воді, прекумедно крутячи гузками.

Пелле наперед був радий з цих кількох годин, що цілком належали йому,— батько відпустив його не надовго, тільки до клопіткої полудневої годівлі худоби.

Але тепер хлопчик не знав, чим йому заповнити весь цей час. Що веселіше: покататися на ставу на бічній хрестовині від воза, приготованій для миття, чи піти в хлів погратися з телятами, чи постріляти зі старого роздувального міха в кузні? Забивши отвір для повітря сирю землею і якнайміцніше зсунувши ручки, можна було здорово з нього стріляти!..

Раптом Пелле здригнувся і спробував причаїтись: з-за рогу виїшов сам хазяїн, став і, прикриваючи очі долонею, почав озирати схил, звернений до моря. Побачивши Пелле, він неухважно хитнув головою й сказав: «Здрастуй, друже, як живеш?» А сам продовжував пильно вдивлятися в далечінь і навряд чи навіть усвідомлював, що привітався з хлопцем і доторкнувся до його плеча кінцем своєї тростини. Хазяїн Кам'яного двору часто бував наче в напівсонному стані.

Але Пелле сприйняв це як якусь божественну ласку і негайно кинувся в корівник сповістити батька про те, що сталося. Хлопчик почував якусь піднесеність, наче цей дотик до плеча, який все ще відчувався, був посвяченням у рицарі. Від плеча по всьому тілу хлопця розливалось п'янке тепло, що било йому в голову і немов сповнювало його всього; він просто-таки ставав легшим, неначе зростав, а в голові його виникла невиразна фантазія, що немовби хазяїн ставиться до нього по-батьківському.

Проте Пелле швидко спустився зі своєї висоти: в корівнику він одразу наскочив на найнеприємніше — недільну лазню. Це єдине, проти чого він повставав у житті; всі інші знегоди скоро забувались, а це завжди поставало перед ним знову. Він ненавидів купання, особливо ж не любив мити вуха. Але тут ніщо вже не могло допомогти: батя Ляссе невблаганно стояв наготові з відром холодної води і зеленим милом в глиняному черепку. Хлопчиківі хоч-не-хоч доводилось роздягатися. Мало було скребти себе,— треба було ще натягати чисту сорочку; на щастя, тільки через неділю. А втім, закінчивши всю процедуру, можна було не без задоволення оглянутись назад, на те, що вже минулося і не скоро загрожувало повторитись.

Стоячи на дверях корівника, що виходили в двір, Пелле хизувався тільки що вимитим чубом і рукавами чистої сорочки. Руки він засунув у накладні кишені. Над самою серединкою чола волосся в нього кучерявилось чубчиком — щаслива прикмета, а обличчя від яскравого сонця морщилося і кривилося так, що все в ньому зсувалося з місця і являло собою кумедну плутанину. При цьому Пелле похитував стегнами, наслідуючи Густава, який, тримаючи віжки в руках, стояв біля головного ганку, чекаючи виходу панів.

Ось вийшла хазяйка; за нею хазяїн. Покоївка проскочила вперед, щоб підставити до кабріолета драбинку, і допомогла пані піднятися. Хазяїн постояв на верхній сходинці, поки дружина сідала; ноги погано її слухались. Зате які у неї були сьогодні баньки! Пелле поспішив одвернутися вбік, коли пані повернулась обличчям до двору,— люди шепотіли поміж собою, що вона могла наврочити першого-ліпшого, кого їй спаде на думку. Ось Густав спустив собаку, та застрибала перед кіньми і загавкала, коли хазяї виїжджали з двору.

Такого яскравого сонця все-таки не буває в будні. Очі різало, коли білі голуби табунцем пролітали над подвір'ям, так розмірено лопочучи крилами, що схоже було, наче велика біла простина розгор-

талась під промінням сонця. Білі від їх крил грали на гноїщі, змушуючи свиней запитально похрюкувати. Наймити сиділи по своїх кутках і різалися в «шістдесят шість» або підбивали нові підметки до своїх дерев'яних черевиків. Густав заходився награвати на гармонії «Праведного Ноя».

Обережно пробравшись на передній двір до великої собачої будки, яку можна було повертати за вітром, Пелле розсівся край даху і почав крутити цю карусель, відштовхуючись ногою від частоколу щоразу, коли опинявся перед ним. І раптом йому спало на думку, що він сам тут собака для всіх і кожного, і найкраще для нього сховатись. Він в ту ж мить скотився з даху, забився в будку і скрутився на соломі, поклавши голову між лапами. Він полежав так з хвилину, витріщивши очі на частокіл і пихтячи, з висунутим з рота язиком, і раптом у нього мов що чхнуло в голові — такою несподіваною була думка, що змусила його забути про всяку обережність. За мить він уже скочувався з поручнів панського ганку.

Він прокотився вже сімнадцять разів, охоплений бажанням скотитися рівно півсотні, як раптом пролунав різкий свист від воріт великого каретного сарая. Там стояв довгов'язий практикант і рукою манив хлопчика до себе. Пелле сумовито поплентався до нього, тірко каючись у своєму безрозсудстві. Знов його примусять тепер чистити чоботи, та ще, певно, й не одну пару.

Практикант затяг його в сарай і швидко зачинив ворота. Опинившись відразу після яскравого денного світла в лотемках, Пелле спочатку нічого не міг розібрати і тільки мало-помалу почав розрізняти якісь безформні обриси, що збудоражили його фантазію. У вухах у нього лунали сміх і гучні, грубі голоси; чийсь руки, що видались йому дивовижно-величезними, хапали його, крутили, шарпали. Невимовний жах охопив його, в голові завертілись невиразні уявлення про розбійників, убивць, і він голосно заверещав від жаху. Грубе лапище закрило йому обличчя, і серед тиші, що настала за його придушеним криком, він почув на дворі голос, який скликав дівчат подивитися на щось дуже забавне.

Пелле був надто приголомшений страхом, щоб зрозуміти, що саме з ним роблять, і тільки здивувався трохи: ну що може бути особливо забавного на дворі серед білого дня?.. А йому самому чи доведеться побачити ще коли-небудь білий світ!

Немов у відповідь на його мислене запитання, ворота розчинились, світло хлинуло в сарай; він упізнав обличчя присутніх там і побачив, що він голий. Так, він опинився при повному денному світлі в спущених до п'ят штангах, а сорочка була підібгана під жилетку. Практикант, що стояв з лозиною в руді, почав шмагати його по голому тілі.

— Стрибай! — пролунав владний голос, і Пелле, не пам'ятаючи себе від страху й сорому, виплигнув на двір. Там стовпилися дівчата, вони зареготали, заверещали, побачивши його. Хлопчак повернув назад до воріт сарая, щоб сховатися там, але лозина швидко погнала його назад. Він плигав, мов кенгуру, викликаючи нові вибухи реготу.

На дворі Пелле став мов укопаний і зайшовся гіркими, безпорадними сльозами, його осипали грубими насмішками, особливо дівчата. Він перестав відчувати лозину, тільки дедалі більше зіщулювався, щоб схватись від чужих очей, поки не впав на булижник з судорожним риданням.

Здоровенна Карна бурею вирвалася з підвалу і, лаючись, промчала двором, густочервона від гніву; її веснянкувата шия і дужі руки були всі в темних смугах, схльостані корів'ячими хвостами під час останнього доїння, немов вкриті татуїрською. Вона шпурнула туфлею просто в обличчя довгов'язому практикантові, загорнула Пелле в свій грубий полотняний фартух і понесла в підвал.

Довідавшись про те, що сталося з хлопчиком, Ляссе схопив молоток і почав бігати кругом, шукаючи практиканта, щоб розчерепити йому голову. Старик був такий розлютований, що нікому не хотілось потрапити йому на дорозі. Практикант вважав за краще зникнути з двору, і Ляссе, не знайшовши виходу своєму гніву, зайшовся гіркими сльозами, трясучись, мов у пропасниці. Йому стало зовсім погано, так що наймитам довелося підкріпити його доброю порцією горілки. Ляссе одразу перестав тремтіти і настільки отямився, що зміг підбадьорливо кивнути головою переляканому, схлипаючому Пелле.

— Ну-ну, годі, хлоп'я,— говорив старик, утішаючи сина.— Ще жодна людина не втекла від свого суду, і Ляссе розіб'є голову отому довгов'язому чорту, так що з неї мозок бризне, будь певен!

Перспектива такої рішучої розправи з кривдником викликала на обличчі Пелле посмішку, і він поліз на сінник, щоб скинути звідти обідню порцію сіна для худоби. Ляссе, не охочий лазити високо, ходив по настилу між ясел і розподіляв корм; він весь час щось жував, і Пелле чув його голосне бурмотання. Коли вони скінчили свою справу, Ляссе пішов до себе, відкрив зелену скриньку, вийняв звідти чорну шовкову хустку — святкову хустку покійної Бенгти — і з урочистим виглядом покликав Пелле:

— Збігай і віднеси це Карні, попроси не погребувати подарунком. Не такі ми з тобою ще бідняки, щоб відпустити від себе з порожніми руками добру душу. Та дивись, щоб ніхто не бачив, а то ще позаздрять. А магітка Бенгта, певно, не образиться у своїй могилці. Вона сама б сказала «візьміть», коли б могла заговорити. Але в неї, сердешної, рот забито сирою землею.

Ляссе тяжко зітхнув, постояв ще з хвилину, тримаючи хустку на руці, наче зважуючи, перш ніж віддати хлопчикові, і звелів віднести її. Старик зовсім не так уже твердо упевнений був у згоді Бенгти, як казав. Та й самому йому хотілося б лишити хустку на спогад собі й хлоп'яті. І нічого йому приховувати від самого себе, що Бенгта найімовірніше заперечила б в отакому випадкові,— адже вона була ревнивою. Тепер, чого доброго, ще почне приходити вночі за цією хусткою... Але все ж таки вона любила дуже і його, і хлоп'я і найчастіше робила так, як підказувало серце,— вже бо цю похвалу вона заслужила. Хай же змилюється над нею суд господній!

По обіді на дворі стояла тиша. Майже всі порозходились — хто до трактиру, хто в гості до робітників каменоломні. Пани теж поїхали. Хазяїн одразу ж по обіді звелів запрягати і подався до міста, а за півгодини вирушила й пані в одноколді, запряженій поні. «Чоловіка поїхала вистежувати», гомоніли люди.

Старик Ляссе сидів на порожніх яслах і лагодив одяг Пелле, а хлопчик розгулював у корівнику по настилу і забавлявся. Він знайшов у комірчині скотаря стару шевську колодку, підв'язав її собі під коліно і ходив наче з дерев'яною замість ноги. При цьому він безтурботно базікав з батьком, але був тихіший, ніж звичайно. Він все ще перебував під враженням пережитого вранці, і це стримувало його звичайну жвавість. Мабуть, це було відчуття якогось подвигу, що він його зробив і яким пишався. І ще одна обставина настроювала його на урочистий лад: управитель сказав, що худобу завтра виженуть на пасовище і Пелле пастиме молодняк; виходить, сьогодні у нього останній вільний день, — можливо, аж до самої осені.

Хлопчик зупинився перед батьком і спитав:

— А чим ти його вб'єш, тату?

— Молотком, я гадаю.

— Зовсім-зовсім уб'єш, на смерть? Як собаку?

Ляссе з лиховісним виглядом кивнув:

— Еге ж, за все розквітаюсь.

— А хто ж тоді читатиме нам імена?

Старик занепокоєно похитав головою.

— Та що правда, то правда, — вигукнув він, чухаючись.

Кожна корова мала своє ім'я, написано крейдою на стовпі в її стійлі, але ні старик, ні хлопчик не вміли читати. Управитель, правда, прочитав їм якось усі імена підряд, та хіба запам'ятаєш півтори сотні імен зараз? Це навіть для хлопчиська з його разючою пам'яттю не під силу було. То коли Ляссе вб'є тепер практиканта на смерть, хто ж допомагатиме їм розбиратися в іменах? Управитель, певно, не потерпить, щоб до нього приставали знов з іменами.

— Краще, мабуть, тільки відшмагати його, — сказав Ляссе в роздумі.

Хлопчик зайнявся своєю грою, потім знов підійшов до батька:

— Як, по-твоєму, адже шведи можуть побити всіх людей на світі?

Старик подумав з хвилину:

— Еге-е ж, мабуть, можуть.

— Це тому, що Швеція більша за весь світ, от що!

— Так, вона велика, — озвався Ляссе і спробував уявити собі її розміри. Двадцять чотири лени¹, з них Мальмехус займає тільки один лен, а Юстадська область знов-таки лише частина його. І в одному куточку Юстадської області знаходиться Томмелілла, а крихітна частинка Томмелілла — колишній торп Ляссе, що видавався йому таким величезним. Ще б пак, чотири тонни! — Так, так, Шве-

¹ Лен — губернія.

ція величезна. Зрозуміло, не більша за весь світ, це дитяче базікання, проте більша, ніж усі інші частини світу разом; величезна. А що це ти робиш, хлоп'я?

— Я солдат, і мені прострелили ногу,— бачиш?

— Е, то ти інвалід! Ну, не треба так гратись. Бог-отець цього не любить і може прогніватись, і ти станеш калікою насправжки, а це погано, дуже погано.

— Він не побачить, сьогодні він у церкві,— відповів хлопчик, але з обережності припинив гру. Ставши на дверях корівника, він засвистів, але раптом кинувся до батька і зашепотів:

— Збігати по хлист? Он він іде!

— Ні, краще вже не чіпати його, ще помре у нас на руках. Ця шляхетна паскуда не знесе побоїв, з одного страху здохне.— Ляссе стурбовано подивився скоса на хлоп'я.

Пелле був дуже збентежений.

— А якщо він знов те саме зробить?

— Ні, пострахати його все ж пострахаємо. Без цього не втече. Я як стисну його та підкину на витягнутих руках вгору, то він задрігає в повітрі ногами і заблагає, щоб пожаліти його дорогоцінне життя. А я спокійнісінько поставлю його на землю: Бо Ляссе не злочинець, Ляссе — він смиряга.

— А ти впусти його мовби ненароком, коли піднімеш його високо-високо. Він, певно, закричить — подумає, що розіб'ється, а інші сміятимуться з нього.

— Ні, ні, ти краще не спокушай батька. Може, я тоді не стримаюсь і гепну його об землю, а це буде вбивство; і за це — довічна каторга. Ні, краще я вилаю його на всі заставки. Це найобразливіше для такого задери-носа.

— Ти вилай його тонконогим вайлом; управитель завжди так лається, коли розсердиться на нього.

— Ні, і це, мабуть, не годиться. Я краще як слід поговорю з ним, так що він не скоро мене забуде.

Пелле лишився дуже задоволеним. Іншого такого батька нема в цілому світі; виходить, коли дійдеться до грізного слова, ніхто краще за нього не скаже. Пелле ніколи ще не чував цього грізного слова і завчасно тішився чеканням, шкутильгаючи зі своєю шевською колодкою. Він уже не грався більше в інваліда з дерев'яною ногою, щоб не розгнівати бога-отця, але засунув дерев'янку собі під пахву, як милицю, і упирився нею в карниз стіни, бо милиця була занадто короткою. Ех, от би походити на двох милицях, як пасторський син там, у них на батьківщині. Той перестрибував навіть через широчезні калюжі.

По стелі раптом забігали білі світла, і Пелле, обернувшись, побачив на задніх дверях, що виходили в поле, чужого хлопчика. Він був на зріст, як Пелле, але голова в нього була, як у дорослого мужчини. На перший погляд він видався зовсім ласим, та коли повернувся, голова його заблищала на сонці сріблистою лускою. Виявилось, що на ній росте рідке білясте волосся; його було обмаль,

і воно досить рівно розподілялось по всій голові. Шкіра на обличчі була червонувата, білки очей теж. Зморшкувате обличчя кривилось від яскравого світла, потилиця дуже виступала і здавалась надто важкою.

Пелле засунув руки в кишені і підійшов до нього.

— Тебе як звати? — спитав він і цвиркнув слиною крізь передні зуби, наслідуючи Густаву. Та номер не вийшов, слина не пирскнула цівкою, а потекла у нього по підборіддю. Чужий хлопець усміхнувся.

— Руд,— промимрив він. Язик у нього якось погано повертався в роті. Він з заздрістю глянув на накладні кишені Пелле і спитав, вказуючи на Ляссе:

— Це батько твій?

— Ясно, — з важністю відповів Пелле. — І він всіх може відлубасити.

— А мій батько може всіх купити. Онде він живе,— чужий хлопчик показав рукою на панський будинок.

— От-то? — недовіжливо протягнув Пелле.— Чому ж і ти не живеш там?

— Мати каже, що я виродок.

— Тьху, чорт, невже вона так каже? — Пелле глянув скося в той бік, де сидів батько: чи не чув той часом.

— Еге, коли розізлилися. І б'є мене тоді. Ну, я й тікаю від неї.

— Он як, тікаєш? — пролунав чийсь голос знадвору.

Хлопчики здригнулись і відступили вглиб корівника. На дверях з'явилась висока на зріст, гладка жінка; вирячуючи очі, вона вдивлялася в темряву корівника. Угледівши Руда, вона почала лаятися з помітним шведським акцентом.

— То ти тікаєш від мене, капустана твоя довбешка, га? Та хоч би ти зовсім провалився, щоб мені не бігати, висолопивши язика, за такою ледащою тварюкою! Вже не минути тобі в пекло потрапити, хоч реви, хоч не реви!.. А це, либонь, батько хлопчика? — раптом перебіла вона сама себе, побачивши Ляссе.

— Він самий,— спокійно відповів Ляссе.— А ти невже та Іоханна, дочка шкільного вчителя Іохана Піля з Томмелілла, що поїхала з батьківщини років двадцять тому?

— А ти невже той ковалів кіт із Сулільельми, який прижив двох близнят зі старою підшовою за рік до минулого року? — перекривила його товстуля.

— Ну-ну! Про мене, будьте, ким хочете,— сказав ображений Ляссе.— Я ж не поліцейський сищик!

— А скидається на те, раз ви почали з допиту! Вам уже сказали, коли треба виганяти худобу?

— Завтра, якщо все буде гаразд. А це, мабуть, і є хлопчисько на підмогу Пелле? Управитель казав тут про якогось, що може показати нам пасовище.

— Так, це ж він і є, Серен-Замазура. Ей ти, виходь, покажись, як слід, бур'яне! Ат! Хлопчисько вже втік. Ну, гаразд, вашому теж дістається від вас?

— Атож, попадає і йому,— відповів Ляссе, соромлячись признатись, що ніколи не чіпає хлопчика.

— Я своєму потачки не даю. Ніяк не можна обійтись, щоб не відшмагати, коли хочеш зробити людину з такого мотлоху. Годуй надголодь, додай стусанів!.. То я прижену своє щуденя сюди завтра якнайраніше. Тільки дивіться, щоб він не показувався на дворі, а то сам чорт з щепу зірветься.

— Бариня, здається, не терпить його? — сказав Ляссе.

— Акурат так. Тут справа без неї обійшлася. Навіжена жінка. Йї-то вже, далєбі, не позаздриш. А ось я могла б сидіти тепер хазяйкою на хуторі, замужем за пристойною людиною, коли б не цей кам'яновірський зазнайко! Не віриш мені, старий дїр'явий чобіт! — Вона ляснула старика долонею по стегну й зареготала.

— Як не вірити, вродливішої за тебе не було дівчини в наших краях, коли ти поїхала з дому,— озвався Ляссе.

— Тьху ти зі своїм «з дому» та «з дому»,— перекинула вона.

— Так, так, я не сліпий і можу догадатись, що ти волієш замести за собою слід. То чому ж нам не побавитись у чужих, хоч я й не раз колихав тебе на колінах маленькою. Але чи знаєш ти, що мати твоя помирає?

— Та ні ж! Ні! — скрикнула вона, дивлячись на нього, й обличчя в неї пересмикнулось.

— Та я ж прощався з нею перед своїм відїздом сюди: понад місяць тому, мабуть. Вона була зовсім слаба. «Прощавай, Ляссе,— каже,— і спасибі за добре сусідство. Зустрінеш там Іоханну, вклонися їй,— каже.— Іоханна моя, дівчинко моя! Ближче за всіх вона була материнському серцю, через те, мабуть, і розтоптала його. А може, це ми винні були. Вклонися їй від старої матері, чуєш, Ляссе!» Ось що вона мені сказала. А тепер її, певно, уже нема в живих. Дуже вона слаба була.

Іоханна Піль уже не володіла собою більше. Та, видно, вона не любила хникати. Її тільки пересмикнуло всю, а сліз не було. Вона звивалась, наче у пологових муках.

— Матусю, матусю! — стогнала вона час від часу, сидючи й похитуючись край ясел.

— Ну-ну-ну! — сказав Ляссе й погладив її по голові.— Я їм казав тоді, що вони надто вже суворо з тобою обійшлись. І треба ж тобі було влазити до нього вночі у віконце, шістнадцятилітній дівчинці. Не дивно, що батьки трошки роздратовалися. Він до того ж батраком був і поганий хлопець, ніде до строку не доживав.

— Я ж покохала його,— сказала Іоханна уже зі сльозами. — Я ніколи нікого іншого не кохала. І думала, що він мене теж кохає, хоч жодного разу зі мною не залишався. От яка я була дурна тоді.

— Ох, справді, зовсім дитина ще... Я це й казав твоїм батькам. Але спало ж тобі на думку таке навіженство.

— Я ні про що погане й не думала. Тільки про те, що треба ж нам, врешті, зустрітись, якщо ми кохаємо одне одного. Та ні, і про

це я ще не думала тоді, а просто полізла у віконце, ні про що не думаючи. Чи повіриш ти мені, що я була невинною тоді? Адже нічого ж між нами й не вийшло такого.

— Нічого й не вийшло навіть? — перепитав Ляссе.— То це ж тоді жах... Важко згадати, чим скінчилось усе. І батько твій не зніс, помер від цього.

Товстуля так і заходилася слізьми, зовсім ослабла від них. Ляссе самому впору було розплакатись.

— Ет, не слід би мені було говорити тобі про це. Але ж я гадав, ти чула вже,— сказав він з відчаєм.— Батько твій, мабуть, думав, що, як шкільний учитель, він відповідає за всіх, і його здорово приголомшило, що ти отак кинулася на шию. Та ще кому — нужденному батракові! Щоправда, батько твій поводився з нами, бідняками, як з рівнею, але честь лишається честю. Його так і перевернуло всього, коли пристойні люди не захотіли з ним більше знатися. А все це, виходить, пустісінька брехня була, нічого такого й не сталося зовсім? Та чого ж ти не сказала батькам?

Іоханна вже перестала плакати, тільки сиділа, одвернувши вбік заплакане обличчя, що раз у раз сіпалося.

— Я сказала, та вони не повірили. Адже мене спіймали у нього. Я закричала, гукнула на поміч, коли зрозуміла, що він мене навіть не впізнав, а просто йому лестило, що я сама прийшла, і він хотів взяти мене. На крик мій збіглися люди і застали мене на місці. Вони реготали, і знаєш, що говорили один одному? Що я закричала того, що він взяв мене. І батьки мої те саме говорили, як я зрозуміла. Вони не могли припустити, щоб нічого такого не сталося, про що базікала ця сволота. Просто заплатили йому, щоб він виїхав якнайдалше, а мене відіслали до далекої рідні.

— Так, так, і ти, на їхнє горе, втекла звідти.

— Я подалася за ним. Я думала, він покохає мене, якщо я буду біля нього. Він найнявся в садибу, і я теж стала тут за покоївку. Але він дивився на мене тільки з одним заміром, а я на це не йшла, раз він не кохав мене. Він ходив тут і хвастався, що я втекла заради нього з дому і... про інше теж розповідав, та це вже була брехня. І тут кожний думав, що я з таких і що зі мною церемонитися нема чого. Конгstrup щойно одружився, але поводився не краще за інших. Я стала на місце не в строк, бо попередній покоївці довелося їхати родити, тож я вже остерігалась. Він потім віддав її за робітника каменоломні.

— Так от що він за людина! — скрикнув Ляссе.— Так, так, я таки зміркував дещо. А з тим, з другим хватом, як же ти?

— Він перейшов працювати на каменоломню після того, як ми з ним прослужили в садибі два роки і він капостив мені, скільки міг. Там він дедалі більше пиячив і бешкетував. Я його часто відвідувала, бо ніяк не могла викинути його з голови. І щоразу він був п'яний. Нарешті вже він не міг більше й там залишатись і втік. Потім ми почули, що він подався на північ і оселився серед скель, біля Блохольта, і став злодієм, грабіжником. Відбирав у людей, що йому по-

трібне було та що погано лежало, і самих людей не жалів, бив, калічив ні за що.

Якось мені сказали, що начальство оголосило його поза законом, і кожен, хто хоче, може його вбити. Я тоді дуже довіряла хазяїнові,— все ж таки тільки він один ставився до мене гарно. І він утішав мене, кажучи, що до такої біди, певно, не дійде все-таки. Кнуд уже якось викрутиться.

— То це Кнуд... Кнуд Енгстрем? — спитав Ляссе.— Про нього я дещо чував, коли жив тут на острові минулого разу. Він, розповідали мені, хазяїнував тут, мов сам сатана, і нападав на людей серед білого дня. Якусь людину вбив молотком, а коли його схопили, виявилось, що він різонує себе ножем від потилиці до самого ока і звернув це на забитого: ніби той на нього напав, а він тільки захищався. Так нічого й не могли з ним вдіяти. Виходить, це він був! Але з ким же він жив тоді? Кажали, що того літа в його курені на пустищі жила якась жінка.

— Я втекла із садиби і пустила чутку, що поїхала додому. Я ж бо почула, в якій він біді. Вся голова у нього порізана,— розповідали мені. Я й вирушила до нього, щоб доглядати його.

— Виходить, здалась-таки наприкінці? — лукаво підморгнув їй Ляссе.

— Він лупцював мене щодня,— відповіла вона хрипко.— І через те, що не міг справитися зі мною, то й вигнав мене нарешті. А я забрала собі в голову, що він неодмінно має покохати мене.— Вона говорила знову грубо й різко:

— То тебе б батогом по голому задку відшмагати за те, що ти дозволила топтати твоє кохання такій тварюці й лиходію. І радій, що мати твоя нічого не знала про те,— їй би не пережити було.

Коли Ляссе згадав про матір, Іоханну знов пересмикнуло.

— Кожний терпить, поки сил вистачить,— сказала вона жорстко.— Я більше за матір натерпілась, а подивись-но, яка я товста, жирна.

Ляссе похитав головою.

— Тебе, видно, й не дошкулиш тепер. Але що ж з тобою було потім?

— Я повернулася назад до садиби. Бариня не захотіла взяти мене до себе; їй приємніше було б зовсім не бачити мене. Та Конгструп влаштував мене дояркою. Він, як і раніше, приязно до мене ставився, хоч я й опиралась йому дев'ять років. Та ось владі набридло морочитися з Кнудом, дуже вже від нього багато було клопоту, вони влаштували на нього облогу у вересовій пустці. Впіймати його вони все ж не впіймали, але йому довелося рятуватися десь тут у скелях біля каменоломні, і після одного вибуху його знайшли поміж уламків, розірваного на шматки. Робітники привезли його сюди в садибу, і мені так погано стало, коли я побачила, яким він до мене повернувся, що я ледве до постелі доповзла. Лежала й тремтіла цілі дні й ночі: мені все здавалось, що це він до мене пробирався наостанку, коли йому вже зовсім круто прийшлося.

А Конгstrup сидів біля мене й утішав, коли всі інші були в полі, і скористався з моєї слабості, щоб домогтися свого.

У хазяїна «Хутора на горбі» був молодший брат, якому я дуже подобалася. Замолоду він жив у Америці, і в нього водилися гроші. Він плював на людські плітки і щороку сватався до мене — саме на Новий рік. І того року так само. Кнуда вже не було в живих, і я не могла б зробити нічого кращого, як дати згоду і стати хазяйкою хутора. Та мені мимоволі довелося відмовити йому, і можеш зрозуміти, як тяжко мені було, коли я зрозуміла, що мушу відмовити. До того ж Конгstrup хотів звільнити мене, коли дізнався про все... Але я затялась на своєму. Виішила залишитись і породити дитину тут, у садибі, як і годилось. Конгstrup мене й знати більше не хотів, а бариня щодня витріщала на мене свої злющі очі. І ніхто, ніхто не бажав мені добра. Тоді я не була ще такою скаженою, як тепер, і мусила навмисне озлобляти своє серце, щоб не ходити з мокрими очима.

Я й озлобилась. І коли відчую, бувало, щось таке, тільки зуби стисну, щоб з мене не знущались. І того дня, коли настав час родити, я працювала на буряках. Там я й народила хлопчика і сама принесла його додому у пелені. Відразу видно було, що він виродок: бариня із злості наврочила. Ну й нехай, думаю, він у них на очах росте — потвора! І відмовилась виїхати будь-куди. Викинути мене просто за ворота хазяїн все-таки не насміївся, видно, і от приділив мені халупу там, на березі.

— То ти, мабуть, ходиш у садибу на поденщину в гарячий час? — спитав Ляссе.

Вона презирливо пирхнула.

— Я? Дуже мені потрібно працювати! Конгstrup, зрозуміло, повинен сплачувати на виховання сина, та й крім нього є у мене друзі-приятелі, — заходить до мене то один, то другий, і приносять дещо, якщо не розтринькають раніш, не проп'ють. І ти можеш зайти до мене якось увечері: я тебе як слід прийму, ласкаво.

— Ні, дякую, — серйозно відповів Ляссе. — Щоправда, і я теж людина, та не заберусь до тієї, яку на колінах у себе колихав, як власну дитину.

— А горілки в тебе не знайдеться часом? — спитала вона, глибоко підштовхнувши його.

Ляссе сказав, що, здається, нічого не лишилось, проте пішов подивитись.

— Нема ні краплини більше, бачиш? — показав він їй пляш ку. — Але в мене є для тебе дещо на спомин від твоєї матері. Добре, що я згадав. — Він подав їй щось загорнуте в папір і з задоволеним виглядом стежив за тим, як вона розгортала, радів за неї. Це був молитовник. — Хіба не гарна книжка? — спитав Ляссе. — Золотий хрест і застібки справжнього срібла, — все це від матері твоєї.

— Навіщо мені це? — спитала Іоханна. — Адже я не співаю псалмів.

— Хіба? — спитав Ляссе, вражений. — Та матері твоїй, певно,

і на думку не спадало, що ти не зберегла своєї дитячої віри,— то вже ти пробач їй це.

— І це все, що в тебе є для мене? — Іоханна відшпурнула моли-товник так, що той полетів на підлогу.

— Так, усе,— тремтячим голосом відповів Ляссе, піднімаючи книжку.

— А кому дісталося все інше?

— Та будинок же був орендований, а з добра небагато чого уці-ліло наостанку. Батько твій давно помер,— пригадай. І де слід бути б тобі, там розпоряджалися чужі люди; і ті, хто доглядав твою матір, ті, певно, й візьмуть усе, що після неї залишиться. Проте, мабуть, ще не пізно тобі поспіти до неї вчасно. Якби ти вирушила звідси з першим пароплавом...

— Ні, спасибі! Повернутись додому, щоб усі на мене лупали очима, а я б ходила, мов покутуюча грішниця? Ні, спасибі! Хай краще чужі забирають рештки. А мати... жила ж вона сама, без моєї допомоги, то й здохнути зможе без мене. Ну, пора мені й до-дому. Куди ж це подівся майбутній власник Кам'яного двору? — Вона зареготала на все горло.

Ляссе міг би заприсягтися спасінням душі своєї, що Іоханна краплі хмільного в рот не брала, проте вона похитувалась, коли оги-нала телятник, шукаючи свого сина. У нього крутилося на язичі за-питання: чи не візьме вона все ж такі молитовник; та потім Ляссе відмовився від цього наміру. Надто вже багато чого в ній зараз зба-ламутилось; ще богохульничати почне. Він бережно загорнув знов книжку і сховав у зелений сундучок.

У кутку корівника було відгороджене дошками невелике при-міщення, без дверей, але з широкими щілинами, отже виходило щось подібне до комірки. Це й була конура скотаря. Більшу частину її займала якась подоба ліжка, збитого з необтесаних дощок; за матрац правила кам'яна підлога корівника, встелена товстим шаром соломи; на соломі кинуте було таке-сяке постільне ганчір'я; смугастий, з грубої вовни напірник перини затвердів від присохлого кіз'яка, з якого стирчали пера й соломинки.

На самій середині ліжка, зіщулившись і укритись з головою периною¹, ніжнися Пелле. Край ліжка сидів Ляссе і перебирав те, що лежало в зеленому сундучку, стиха розмовляючи сам із собою.

Це було його недільне неспання. Клаптик по клаптику, дрібничку за дрібничкою повагом виймав він привезене ним з розореного гнізда. Тут був тільки різний дріб'язок: клубки пряжі, клаптики тканини й тому подібне, що могло придатися на лагодження й што-пання одягу йому і хлопчаків. Та для старика все це були реліквії, які вимагали до себе бережного ставлення, і серце його обливалося кров'ю щоразу, коли те чи інше вислизало з його пальців. І, відкла-даючи набік річ за річчю, він повільно повторював те, що говорила

¹ В. Скандінавії часто вкриваються слабко набитими перинами замість ковдр.

Бенгта про їх призначення, коли лежала на смертній постелі і робила свої розпорядження, щоб улаштувати все якнайкраще для нього і хлопчика: «Тут сіра пряжа на панчохи хлоп'яті... Клаптики від його святкової куртки... Скоро треба буде доточувати рукава... І пам'ятай, не відкладай надовго штопання шкарпеток». Це була остання воля умираючої, і вона виконувалася свято. Ляссе зберігав усі розпорядження в своїй пам'яті, хоч яка погана вона була.

Потім пішов дріб'язок, що належав самій Бенгті, — дешеві оздобы, з кожною з них були пов'язані веселі спогади про ярмарки і свята; і старик, бурмочучи, відсвіжував їх у пам'яті.

Пелле любив це глухе бурмотання, не треба було вслухатися і відповідати, зате як приємно було засинати під нього. Хлопчик лежав і дрімав, поглядаючи на ясне небо, ситий і стомлений, з невиразним відчуттям якоїсь неприємності, що минула.

І раптом він здригнувся. Він почув, як двері до корівника відчинились і об поміст затупали ноги в шкіряних чоботях. Це був практикант; хлопчик зразу впізнав ненависні кроки.

Пелле радісно стрепенувся. Тепер цей молодчик відчує, що не можна кривдити хлопчика, батько якого може підняти людину однією рукою і обляяти... навіть гірше за самого управителя! Зараз!.. Пелле трохи підвівся і перехилився через край ліжка, напружено дивлячись на батька.

— Ляссе! — почулося в корівнику.

Старик уперто забурчав і лишився сидіти, але неспокійно засовався.

— Ляссе! — пролунало знову трохи згодом, зарозуміло і нетерпляче.

— Та-ак? — Ляссе підвівся й пішов назустріч.

— Ти чого ж не відповідаєш, коли тебе гукають, шведська каналіє? Оглух, чи що?

— Та відповісти можна, — сказав Ляссе тремтячим голосом. — Але пан практикант не повинен... Я батько, скажу я вам, і батьківське серце...

— Про мене, будь хоч повитухою, та мерщій озивайся, коли тебе кличуть. А то я так зроблю, що управитель поговорить з тобою, розумієш?

— Так, так... нехай уже пробачить пан практикант, я не дочув.

— Так ось, не забудь. Аспазію не можна виганяти завтра.

— Певно, телитиметься?

— Авжеж. А ти думав, жеребитиметься?

Ляссе послужливо посміхнувся і пішов проводити практиканта до дверей корівника.

Ось, ось зараз... Пелле сидів і дивився, напружено прислухаючись. Та почув тільки, що батько ще раз попросив вибачення, зачинив двері і, важко спотикаючись, поплентався назад. Тоді хлопчина зайшовся сльозами і забився під перину.

Ляссе довго ще топтався і возився, бурчав щось, потім підійшов і обережно зсунув перину з голови Пелле.

Але хлопчик зарився обличчям в постіль, а коли батько повернув його до себе, то зустрів сповнений розпачливого нерозуміння погляд, від якого очі в самого старика стали безпорадно блукати по стінах загородки.

— Еге,— почав він, намагаючись удати з себе сердитого,— тоб добре ревти, та коли не знаєш, де стоїть Аспазія, то мимохить будеш ввічливим, я гадаю.

— Я чудово знаю Аспазію — третя скраю від дверей,— проридав Пелле.

Ляссе хотів було перекрити його, але враз весь наче осів, схвилюваний і збентежений щирим відчаєм хлопчини. Остаточо здавши, він нагнувся так низько, що торкнувся своїм лобом лоба Пелле, і безпорадно проговорив:

— Так, Ляссе бідняк, нещасний дідуган. Всякий бельбас може надавати йому щиглів у ніс. Не під силу йому довго палати гнівом. і немає моці в його кулаках,— то навіщо ж і стискувати їх? З усім доводиться йому миритися; хоч куди пхнуть — іди, та ще дякуй. От до чого тепер дожив старий Ляссе! Але ти запам'ятай: це для тебе він зносить плювки, а то батя Ляссе давно забрав би свій мотлох і пішов собі, не подивився б і на старість свою. Та... ти ж зможеш вирости тільки тоді, коли батько твій копатиметься в гнітю. Перестань же хникати.— Він витер кінцем напірника перини хлопчиков очі.

Пелле не зрозумів батьківської промови, проте вона все ж таки його заспокоїла, і він незабаром заснув, але довго ще схлипував уві сні.

Ляссе тихо сидів край ліжка, прислухаючись до дихання сплячого, і коли воно стало більш-менш спокійним, він прокрався з корівника на подвір'я. Тяжка випала сьогодні неділя, і він хотів піти подивитись, може, хто з робітників сидить дома з гостями,— тоді в них на столі знайдеться горілочка. Ляссе не дозволяв собі витрачатись на горілку з своєї заробітної платні, її ледве вистачало на найпотрібніше.

На одному з ліжок лежав робітник і спав одягнутий, навіть у чоботях, п'яний, як хлющ. Всі інші порозходились. Ляссе нічого було й думати про горілку, і він поплентався до підвалу — подивитись, чи не веселіше у дівчат. Він, може, не від того, щоб і позалицятися до кого... Що ж, він вільний, сам собі хазяїн, як замолоду! Біля молочної стояли три дружини сусідніх хусменів, що заступали в неділю доярок, які йшли із двору. Добре закутані, низенькі, зігнуті виснажливою працею, вони тужливим, хникаючим тоном розмовляли, наввипередки всі три, про хвороби та інші напасті.

Ляссе зразу потягло було приєднатись до них; тема розмови озвалася в ньому такою знайомою піснею, що він ладен був підтягти їй, враховуючи весь свій життєвий досвід. Але переборов у собі це бажання і пройшов повз жінок у підвальні двері.

— Ох-хо-хо, всім нам одна дорога до смерті! — сказала одна з жінок.

І Ляссе все твердив ці слова про себе, спускаючись униз.

Там, в одній з комірок, сиділа Карна, латаючи штани Густава, що спав, простягшись на лаві й прикривши обличчя кашкетом. Свої брудні ноги, навіть не скинувши з них черевиків, він уткнув у коліна Карні. І вона так тримала коліна, щоб його ноги не зісковзнули.

Ляссе сів поряд з нею і спробував залищитися, — йому так хотілося хоч трохи ласки. Та до Карни годі й підійти було близько, — брудні ноги хлопця зводили її з розуму. А Ляссе забув про це, чи йому бракувало смілості, — тільки щоразу, коли він пробував підсипатися до неї із залищаннями, вона відмахувалась.

— Ми, двоє літніх, могли б улаштуватися так гарно, — безнадійно повторював він.

— Так, а я б підсобляв, де б тебе не вистачало, — сказав Густав, виглянувши з-під кашкета.

«Йолоп отакий! Розлігся тут. Так його й розпирає від того, що йому сімнадцять років!» Ляссе готовий був кинутись на хлопця, помірятися силами ще разок. Та задовольнився тим, що сидів і дивився Густаву у вічі, не відриваючись, до того часу, поки його червоні, позбавлені вій очі не засльозились. Тоді він підвівся.

— Так, так, ти сьогодні женешся за молодістю, — з гіркотою сказав Ляссе Карні, — та від своїх годочків ти не втечеш, ні, ні. І, мабуть, доведеться тобі тільки ложку облизувати після інших.

Він пішов назад до себе і по дорозі постояв з трьома жінками, які не переставали говорити про хвороби, убогство і смерть, немов нічого іншого й не було на світі. Ляссе похитував головою і примовляв:

— Еге ж, еге, так воно й є. — Він щиро погоджувався з усім, та ще багато чого міг би додати від себе.

Від цих розмов він внутрішньо зігрівся, у нього стало зовсім легко на душі. Та коли він лежав горілиць на своєму ліжку, знов навалився на нього цей тягар, і він ніяк не міг заснути. У будні він засинав, наче вбитий, тільки-но падав на ліжку, але сьогодні була неділя, і його смоктала, гризла думка, що життя якось обминуло його. Стільки надій було в нього на цей острів, а вийшли самі прикості — виснажлива праця, поневіряння, тільки й усього.

— Постарів Ляссе! — раптом вирвалось у нього вголос, і він не переставав повторювати цю фразу, тільки трохи міняючи слова, аж поки не заснув. — Старим він став, бідолаха, вибув з гри!.. — Цими словами було сказано все.

Його розбудив спів і крики на проїжджій дорозі:

Весь в батька син родився,
Чорнявий із лиця!
Тепер, дивись, як виріс,
Так, так, дивись, як виріс!
Не взнати молодця!

Це поверталися додому з гуляння молоді робітники й дівчата. Коли вони повернули на степову дорогу, що вела до Кам'яного двору, голоси стихли.

Щойно почало світати. Певно, було близько другої години ранку.

IV

О четвертій годині ранку Ляссе і Пелле, вже одягнені, широко розчинили двері корівника в поле. Земля звільнялася від білої пелени нічного туману, займався ранок, обіцяючи добру погоду. Ляссе, позіваючи, зупинився на дверях і висловив свою думку про сьогоднішню погоду. Серденько Пелле розкривалося назустріч невиразним звучанням у повітрі і трелям жайворонка, що здіймалися в небо. Роззявивши рота, він боязким поглядом вдивлявся в те невідоме, що готував йому кожний новий день з усіма несподіваними можливостями.

— Візьми сьогодні із собою куртку, під полудень дощ збереться,— промовив Ляссе.

І Пелле почав вдивлятися в небо, намагаючись зрозуміти, з чого це батько бере. Адже дуже часто виявлялося, що він мав рацію.

Потім вони заходилися чистити корівник. Пелле вигрібав з-під корів гній, підмітав підлогу, а Ляссе накидав гній на тачку й вивозив. О-пів на шосту вони сідали за свій постійний ранковий сніданок — оселедець і юшку.

Після цього Пелле почав вигонити молодняк. На руці у нього висів кошик з харчем, круг шиї обмотаний був довгий пастушачий батіг. Батько зробив йому ще коротку товсту палицю з брязкальцем, щоб лякати худобу або кидати в неї. Пелле, проте, віддавав перевагу своєму багогу, йому ще бракувало сил справлятися з палицею.

Він був малий, і спочатку йому ледве вдавалося викликати до себе пошану підвладних йому великих держав. Він не міг надати своєму голосові застрашливої сили, і гнати худобу повз ниви було для нього важким завданням, особливо коли корови проходили дорогою, оточеною з обох боків високою стіною хлібів. З худобою, по-ранковому голодною, а головне — з волами, він просто не міг впоратись,— як тільки було вони зариються мордою в колоски, тоді їх з місця не зрушиш, хоч би як не бив їх Пелле коротким товстим пужалном. Шестиаршинний батіг у досвідченій руці просікав худобі шкуру, виривав з неї жмути шерсті, а Пелле не здужав навіть розмахнутись ним як слід. І коли хлопчик гатив вола по голові своїм дерев'яним черевиком, то він тільки добродушно поморгував і намагався пожувати руку Пелле. Хлопчик вибухав несамовитим криком або в випадку сліпого гніву заходився хвицькати тварину по морді, силкуючись попасти в очі, але й це не дуже допомагало. Телят Пелле удавалось гнати вперед, накручуючи їм хвости, а у волів хвости були надто тверді.

А втім, Пелле не довго проливав сльози, коли не міг упоратися з худобою. Якось ввечері він змусив батька встромити йому шип у носок дерев'яного черевика, і з того часу худоба почала ставитися до його штурханів з повагою. Почасти за власною догадкою, почасти напоумлений Рудом, Пелле навчився відшукувати у худоби найвразливіші місця: у телиць вим'я і пах, у бичків яечка, а влучний удар по рогам змушував осісти від болю й великого вола.

Виганяти худобу — тяжка робота, а от пасти — просто насолода. Коли худоба заспокоювалась на пасовиську, хлопчик уявляв себе генералом, і дзвінкий голос його невгаваючи розлягався лугом, а вся його маленька істота сповнювалась гордістю від усвідомлення власної могутності.

Але в Пелле нило серце від того, що з ним не було батька. Хлопчик не ходив додому в обідню пору, і часто в самому розпалі гри його раптом огортав відчай: йому видавалося, що з батьком щось грапилося — або великий бугай підняв його на роги, або що-небудь інше. Тоді він кидав усе і, ревучи, біг додому, але вчасно пригадував хлист управителя й плентався назад. Щоб угамувати свою тугу, хлопчик обирав собі стоянку в такому місці, звідки міг оглядати поля й бачити батька, коли той переганяв своїх корів з одного місця на інше.

Потім Пелле навчився вирізьблювати з дерева кораблики, маленькі сільськогосподарські знаряддя, тростинки з візерунками на корі. Ножик добре слухався його, і хлопчик старанно орудував ним. Він був також здатний годинами простоювати на верхівці великого каменя, який вважав чимсь подібним до шляхового стовпа, і вправлявся там у лясканні батогом. Малий зріст змушував хлопчика вилазити куди-небудь якнайвище, щоб підняти кінець батога над землею і розмахнутись.

Десь близько полудня, коли худоба лягала відпочивати, Пелле, теж почувачи деяку втому, сідав на голову одного з великих волів і, тримаючись за його роги, горлав пісні про нещасливе кохання або про жахливі масові вбивства; він лежав спокійно, ремігаючи і злегка здригаючись усім тулубом, наче машина на ходу.

Опівдні прибігав Руд, голодний, як вовк,— мати виганяла його з хати, коли наставав час їжі. І Пелле завжди ділився з ним своїм обідом, але вимагав, щоб той за кожний шматок допоміг йому отілілки разів вигнати в поле худобу. Хлопчики дня не могли прожити один без одного. Вони вовтузилися на луці, як двоє цуценят, бились і мирились разів по двадцять на день, обмінювалися страшними клятвами помсти, яку здійснять, коли виростуть великими і стануть тим-то і тим-то,— а за хвилину вже сиділи, обнявшись.

Широкий пояс дюн відділяв Кам'яний двір від берега моря. Там ґрунт був кам'янистий, порослий убогою травою; зате на берегах річки, що звивалася поміж дюн, обсаджених для закріплення пісків карликовою сосною та піщанкою, зеленіли вузькі смужки соковитої трави — чудове пасовище для худоби. Та доглянути її тут на обох берегах одразу було дуже важко, а хлопчикові суворо-пресуворо

було заборонено пускати худобу на дюни, де найменший удар ратицею міг викликати обвал. Пелле розумів цю загрозу занадто буквально, уявляючи собі обвал чимось подібним до вибуху, який розвіє в повітрі всі дюни, тільки-но ступить на них хоч одна корова. Це мучило його ціле літо, обвал загрожував йому, як щось фатальне; тому, коли приходив Руд, Пелле переганяв череду на убогіше пасовище, де було більше простору.

У сонячні дні хлопчики бігали голяка. До моря вони не насмілювалися спускатись, побоюючись управителя, який, напевно, стояв на своєму горищі і стежив за Пелле в бінокль. Зате в річці вони купалися незліченну кількість разів, то вилізючи, то знов плюхаючись у воду. Після рясного дощу річка набрякала і мутнішала від білої глини з розмитого річкою урвища. Та хлопчики думали, що це молоко спускають у річку з великого маєтку, що стояв посеред острова. В години припливу море наносило в річку водоростей, які загнивали й забарвлювали воду пурпуром. А це — вирішили вони — могла бути кров усіх, хто потонув у морі!

У проміжках між купанням хлопчики лежали під піщаним горбом і, обсихаючи на сонці, уважно розглядали своє тіло й обговорювали призначення різних його органів. Щодо цього Руд виявлявся більш обізнаним і повчав Пелле. Часто в них виникала суперечка з приводу того, хто щедріше наділений природою, у кого яка частина тіла більша. І Пелле дуже заздрих непропорціонально великій голіві Руда.

Пелле був невисокий на зріст, але гарної будови хлопчина, що нагуляв собі жирку відтоді, як оселився в маєтку. Засмагла, лискуча шкіра туго обтягувала його тіло. А в Руда шия була надто тонка для такої величезної голови, чоло вугласте і все в шрамах від численних падінь. Він погано керував своїми рухами, але при цьому був задирака і охочий до бійок, а тому весь був вкритий синяками, які не встигали розсмоктуватися; Руд не так одверто виявляв свою заздрість, як Пелле, — навпаки, вихвалявся своїми слабостями, підносячи їх до подвигів, і Пелле врешті почав від щирого серця заздрити йому в усьому.

Руд не мав таких розумових здібностей, як Пелле, але в нього більше були розвинені інстинкти, і він відзначався майже геніальним хистом схоплювати на льоту багато чого, що Пелле доводилося набувати шляхом досвіду. Руд був дещо підозріливий і жадібний, але несвідомо, не переслідуючи ніякої певної мети. Він пожирав добру половину харчів у Пелле і вмів ухилитися від роботи.

Їхні ігри ховали в собі боротьбу за першість, яка мала дитячий характер, і Пелле поки що лишався позаду. В гіршому разі Руд умів завжди вдатися до його доброті і використати її проти самого ж Пелле.

При всьому тому вони були найкращими приятелями в світі й дня не могли обійтись один без одного. Пелле у своїй самотності раз у раз поглядав у той бік, де знаходився «свинячий закуток», а Руд тікав з хати, як тільки знаходив слушну хвилину.

Всупереч завбаченню Ляссе, вранці почалася злива, і Пелле змок до нитки. Тепер уже сизі хмари мчали за море, але човни з розпущеними вітрилами все ще стояли нерухомо. Визирнуло сонце й заблискотіло в кожній краплині, все довкола стало незвичайно святковим. Пелле розвісив на низьких сосонках свій одяг, щоб висох, і примостився під боком Перу, найбільшого з волів, що лежав і ремигав. Від вола клубочилась пара, але Пелле так змерз, що ніяк не міг зігріти закладке тіло; зуби в нього цокотіли, і під грудьми перебігав дрібний дроз.

Одна з ялових корів не дала і туг йому спокою. Тільки-но Пелле гарненько підліз під вола і почав зігріватися трішки, як вона спробувала втекти в заборонену зону. Там був лише голий пісок, але ще коли корова була телицею, той клапоть землі був відведений під мішаний посів, і вона твердо це запам'ятала.

Цих двох корів відокремили від дійної череди за їх неплідність. Пелле дуже їх ненавидів: це були тварюки, завжди невдоволені і здатні на всякі каверзи, справжні відьми, яких навіть побої не могли згамувати. Одна раз у раз мукала, ні з того, ні з сього починала бити передніми ратицями об землю, мов скажений бик, а коли Пелле підходив до неї, націлялася заколоти його рогами. Вона не телилась, але силкувалася сідлати інших і збивала з пантелику добродушних волів, а тільки-но вибере хвилинку — заходиться жувати полотнянку, якою Пелле загортав свій обід. Друга ялова корова була вже стара, і роги в неї були завитком всередину, до очей, на одному з яких сиділо більмо.

А тут ще заколобродила норовиста корова. Раз у раз змушений був Пелле схоплюватись і лаяти її. «Гей ти, Блалка, підла тварюко, назад!» Він навіть охрип з досади. Зрештою терпець у нього увірвався. Він схопив здоровенний кілок і хотів забігти корові навперейми. Та зметикувала, в чому річ, і кинулася тікати по дорозі додому в маєток. Пелле довелося зробити великий гак, щоб примусити її повернути назад до череди. Потім почалася гонитва за нею по всьому пасовищу. Решту череди охопило сум'яття, вона почала розбігатись у різні боки; це примусило хлопчика припинити на якийсь час переслідування корови. Та, зібравши череду, він знову взявся до неї. Досада в ньому так і кипіла, він стрибав, як м'яч, і голе тіло його вирисовувало блискучі петлі на зеленій луці. Ось він усього тільки за два-три сажні від корови, проте відстань не скорочується, її ніяк не наздогнати сьогодні.

Він спинився біля жита, і майже в ту ж хвилину стала й корова, зірвала кілька колосків і, мотаючи головою, почала оглядатись — куди б їй попрямувати. Двома стрибками, мов кішка, Пелле опинився біля неї і схопив за хвіст, а кілком ударив по морді. Корова дзигною вилетіла з жита і під градом ударів, що сипались на її кощавий зад, шалено помчала до череди. Відбиті дюнами, звуки виразно бухали в повітрі, немов хтось рубав дерево, і Пелле триумфував. Корова стрибками перемахувала через річку то на той, то на другий берег і брикалася на бігу, намагаючись вирватись від хлопчика, але

той тримався цупко. Майже повиснувши в повітрі на коров'ячому хвості, він продовжував осипати ударами уперту. Мало-помалу корова від утоми зменшила прудкість, нарешті зовсім стала і з пихтінням, важко роздимаючи боки, підкорилась хлопчикові.

Пелле простягнувся на животі, задихаючись. Хо-хо! Аж ось коли він зігрівся! А ця тварюка буде тепер пам'ятати!.. Він несподівано здригнувся і перевернувся на бік... Управитель?.. Ні, біля нього стояв чужий бородатий чоловік і серйозно дивився на нього. Довго стояв він, не зводячи з хлопчика погляду і не кажучи ні слова. Пелле не знав, куди йому подіти очі. Він би й звів їх знову на чоловіка, та сонце заважало. А корова все стояла й пихтіла.

— А що, на твою думку, скаже управитель? — тихо спитав нарешті чоловік.

— Він, певно, не бачив,—прошепотів Пелле, боязко оглядаючись.

— Але господь бог бачив; адже він усе бачить. І він послав мене до тебе, щоб зупинити в тобі лихе, поки ще не пізно. Хіба ти не хочеш бути чадом божим? — Чоловік сів поруч і взяв Пелле за руку.

Пелле сидів і збентежено смикав траву, від сорому, що він зовсім голий. У відповідь він тільки хитнув головою.

— Тоді не забувай ніколи, що бог-отець бачить усе, що ти робиш, навіть у п'ятні нічній бачить. Ми всі під богом ходимо... Ну, ходімо, не годиться бігати голим.

Незнайомий за руку повів хлопчика туди, де той залишив свій одяг, і, поки Пелле одягався, одганяв корів, бо ялова знову переступила межу і зманила за собою ще двох-трьох корів. Пелле з подивом дивився вслід незнайомцю — той відганяв худобу зовсім спокійно, без крику й шпурляння камінням. Та не встиг він повернутись, як Блалка знову зайшла за межу, і незнайомий так само спокійно, як і перше, знову пішов і одігнав її.

— З цієї коровою не легко впоратися,—сказав він лагідно, повернувшись до Пелле,—але ж у тебе ноги молоді. Чи не спалити нам оце,—він підняв із землі товстий кілок,—та спробувати обходитись голими руками? Господь завжди тобі допоможе, коли ти в цьому матимеш потребу. І якщо хочеш бути справжнім чадом божим, то сьогодні ж увечері розкажи управителю, як ти поведився, і сприйми покарання.—Він поклав руку на голову Пелле і з хвилину не відривав від нього свого погляду, який важко було витримати. Потім пішов, узявши з собою кілок.

Хлопчик довго дивився йому вслід. Так от який той, хто був посланий богом остерегти його! Тепер Пелле знає це й без особливих причин уже не кинеється калічити корову. Але піти до управителя й признатись, та дістати удари хлестом по голих ногах — ні, цього вже не буде! Нехай краще гнівається господь бог, якщо він справді може бачити все. Управительський гнів страшніший за все.

Увесь ранок Пелле поведився тихо. Що б він не робив, він незмінно почував на собі погляд незнайомця, і це зв'язувало йому

руки й ноги. Він і рухатися намагався тихесенько, і на все дивився тепер інакше: не можна бешкетувати, якщо завжди ходиш під богом. Він і батогом не лякав більше і навіть думав часом, чи не спалити його теж.

Але близько полудня прийшов Руд, і все забулось. Руд курив з очеретини, яку висмикнув у матері з мітли, і Пелле теж затягнувся разів зо два, за що розплатився шматком хліба зі свого обіду. Потім обидва вони посідали верхи на вола Амура, який, заплющивши очі, ремигав. Віл не поворухнувся, поки Руд не припик йому кореня хвоста жевріючою очеретинкою. Тварина швидко скочила, і хлопчики полетіли шкереберть через її голову. Обидва зареготали і заходилися розписувати один одному, як кожний з них летів сторчача. Базікаючи, вони попрямували спочатку межею збирати ожину, потім почали розшукувати пташині гнізда і, нарешті, взялись до улюбленого свого заняття — розкопувати мишачі нірки.

Пелле знав всі нірки на луках і, лежачи на животі, ретельно обстежував кожну.

— От у цій живуть, — сказав Руд, — бачиш, посліду скільки.

— Так, тут відгонить мишами, — потвердив Пелле, сунувши носа в дірку. — Бачиш, соломинки стирчать назовні, — старих нема вдома.

Хлопчики розрізали дерен ножиком і почали старанно рити землю черепками. Дрібна суха земля так і летіла з-під їхніх пальців; вони сміялись і базікали.

— От здорово, як робота кипить у нас з тобою!

— Так, Стремові за нами не угнатись.

Стрем був відомий роботяга, якому платили на двадцять п'ять ере в день дорожче, ніж іншим поденщикам, коли треба було «підтягти» відстаючих.

— Отак ми скоро вриємося в саме нутро земне.

— Так, але ж там пекло!

— Ну, це дурниця, напевно! — Пелле в роздумі припинив розкопки.

— Учитель розповідав.

Хлопчики грохи перечекали і знову сунули руки в дірку. Так, там було тепло. Так тепло, що Пелле визнав за необхідне висмикнути руку з вигуком: «Ах, чорт!» Вони порадилися з хвилину і знову заходилися рити, але так обережно, немов побоювались за своє життя. Незабаром вони дорились до вистеленого соломою ходу, і внутрішній жар землі був враз позабутий. Умить гніздо було розкрите, і новонароджені рожеві мишенята покладені на дерен. Вони нагадували неоперених пташенят.

— Які бридкі! — сказав Пелле. У нього духу не вистачало взяти їх до рук, але він соромився признатися в цьому. — До них огидніше доторкнутися, ніж до жаби. По-моєму, вони отруйні.

Руд лежав на животі, тискаючи мишенят пальцями.

— Отруйні... ти з глузду з'їхав! Адже в них нема зубів, та й кісток теж; їх чудово можна з'їсти.

— Тьху, — сплюнув Пелле.

— Я міг би їх з'їсти, а ти? — І Руд підніс мишеня до губ.

— Я міг би теж, та...— Пелле зам'явся.

— Ні, ти не зможеш, ти синюха!

Прізвисько це давалося звичайно хлопчикам, які боялися води, але Пелле швидко схопив одне мишеня й підніс його до губ,— так само близько, як тримав свого Руд.— От, сам бачиш тепер! — вигукнув він ображено.

Руд заговорив з кривлянням:

— Ти все-таки боїшся, бо ти швед. Та якщо боїшся, то варт тільки заплющити очі — от так, і роззявити рота. Потім наче пхаєш мишеня собі прямо в пащу, і потім...— Руд роззявив рот і підніс руку до самого носа. Пелле, підкоряючись його впливу, повторював всі його рухи.— І потім...— Руд несподівано так піддав Пелле, що мишеня стрельнуло йому просто в глотку. Пелле встиг вчасно виплюнути його; понижпоривши в траві, він схопив камінь, щоб шпурнути в Руда, та коли скочив на ноги, той був уже далеко в полі.

— Мені додому пора,— крикнув він з невинним виглядом,— треба трохи допомогти матері!

Пелле не любив самотності, і перспектива опинитися самому відразу настроїла його миролюбно. Він випустив з рук камінь, щоб довести свій серйозний намір помиритися, але змушений був заприсягтися найстрашнішими клятвами, що не буде мстити.

Руд, нарешті, повернувся, хихикаючи.

— Я тільки хотів показати тобі кумедний фокус з мишеням,— сказав він мимохідь,— але ти тримав свого так по-дурному, що...

Він не наважувався все-таки підійти до Пелле, тримався віддалік і пильно стежив за всіма його рухами.

Пелле обізнаний був з брехнею вимушеною — щоб уникнути побоїв, але брехня як зброя нападу була ще незнайома йому. І якщо Руд тепер, коли все минулося, сказав, що хотів тільки показати йому кумедний фокус,— значить, так воно й було. Чого ж він так підозріло поводиться? І, як не раз бувало раніше, Пелле даремно намагався своїм розумцем розібратися, чи справді були в його приятеля задні думки.

— Ти не бійся, підійди сюди,— сказав він, почувавши себе ніяково.— Я все одно наздогнав би тебе, коли б захотів.

Руд підійшов.

— Давай ловити тепер великих мишей. Це веселіше.

Вони спорожнили пляшку з-під молока, що належала Пелле, і відшукали мишачу нірку, у якій, як видно, було всього два входивиходи: один на луці, другий на березі річки. В цей другий отвір вони встромили пляшку шийкою вниз; а отвір на луці розширили у вигляді лійки і по черзі почали наливати кашкетами воду в лійкоподібний отвір, не зводячи очей з пляшки. Скоро миша вскочила в пляшку, яку вони заткнули корком.

Що ж тепер робити з нею? Пелле запропонував приручити її й навчити возити іграшкові сільськогосподарські знаряддя, але Руд, як завжди, поставив на своєму: миша вирушить у плавання.

Там, де річка, завертаючи, вирила в своєму ложі справжню уловину, хлопчики влаштували схил і пустили по ньому пляшку шийкою вниз. Ж-жж! — пляшка зісковзнула просто у воду, немов судно зі стапеля. Вони стежили, як пляшка, описавши дугу під водою, виринула навкоси і загойдалася на воді, мов буйок, шийкою вгору. Миша в пляшці прекумедно стрибала, підплигуючи до пробки, щоб вилізти з ув'язнення. А хлопчики захоплено стрибали на березі.

— Вона знає, звідки увійшла, знає! — кричали вони і, перекривляючи її невдалі спроби, падали з ніг від сміху, качались по дерну. Нарешті знулились.

— Висмикнімо корок, — запропонував Руд.

— Гара-азд. — Пелле швидко кинувся вбрід, дістав пляшку і хотів випустити мишу.

— Стривай ти, осле! — Руд вихопив у нього пляшку і, прикриваючи отвір шийки, обережно спустив пляшку на воду. — Ось тепер потішимся! — крикнув він, поспішаючи видертися нагору.

Миша швидко зміркувала, що вихід вільний, і підстрибнула. Невдало. Пляшка заколихалась. Другий стрибок було зроблено навкоси, у скляний бік пляшки. Але потім пішло кілька швидких, наче блискавка, стрибків, справжнісінький штурм, і миша, нарешті, вилетіла з пляшки високо в повітря, а тоді шубовснула головою у воду.

— От так стрибнула, молодчага! — крикнув Пелле і сам підстрибнув на березі, стоячи струнко. — Так розтягнулася, що якраз проскочила.

І він знову застрибав, намагаючись підскочити якнайвище.

Миша підпливла до берега і хотіла була вилізти, та Руд підстерігав її і спихнув назад у воду.

— Добре плаває, — сказав він з реготом.

Миша попрямувала до другого берега.

— Стережись! Ей, стережись! — заверещав Руд, а Пелле поспішив туди й відкинув мишу дужим стусаном. Вона безпорадно почала гасати поміж двох берегів, і біля кожного зустрічала дві стрибаючі постаті, які не давали їй вийти на сушу. Вона повертала назад і так плавала туди й сюди без кінця, опускаючись дедалі глибше й глибше: хутро її намокло і тягло вниз; наприкінці миша попливла зовсім під водою і раптом судорожно перевернулася і пішла на дно, випнувши вгору всі чотири лапки, немов для обіймів.

Спостерігаючи розгубленість і безпорадність звіряти, Пелле відчув, як у нього в серці раптом ворухнулось якесь почуття... йому привиділося щось знайоме, і коли миша перевернулася, у нього бризнули сльози; він скрикнув і з плачем помчав лукою, до соснових посадок. Трохи згодом повернувся.

— Мені здалося, щоби я провалився, наче Амур утік, — повторив він кілька разів, уникаючи зустрітися очима з Рудом, крадькома прочував убрід і ногою вилловив мертву мишу.

Вони покляли її на камінь, щоб вона ожила на сонці. Нічого з цього не вийшло, і Пелле почав пригадувати розповіді про людей,

що потонули в озері у них в Томмелілла й очунали, коли над ними почали стріляти з гармат. Потім обидва заходились гучно плескати над мишею в долоні; коли ж і це не допомогло, вирішили поховати її.

Руду пригадалось, що саме цими днями ховали в Швеції його бабусю, і це настроїло обох на урочистий лад. Вони змайстрували малесеньку труну із сірникової коробки і встелили мохом. Потім, лежачи на животі, спустили на нитках труну в яму з великою обережністю, щоб вона не перевернулась. Адже вірówki могли увірватися, це буває, а притримувати труну руками не можна було, щоб не порушити ілюзії. Далі Пелле стояв, уткнувшись обличчям у свій кашкет, а Руд відправляв панахиду і, нарешті, кинув на труну пучку землі. Заривали вони могилку спільно.

— А що, як вона тільки обмерла й прокинеться потім? — вивалось раптом у Пелле.

Обидва хлопчики досить наслухалися страшних розповідей про мнимовмерлих і почали пригадувати найрізноманітніші страхіття, — як мнимовмерлі оживали, як починали задихатись, стукати у віко труни, гризли собі пальці, — поки Пелле виразно не почулось постукування в кришку заритої ними коробочки. В одну мить вони вирили труну й оглянули мишу. Лапок собі вона не погризла, але на бік безперечно перевернулась. Хлопчики знову зарили її, поклавши з нею на всякий випадок мертвого гнойовика, і вставили в могилку соломинку, щоб туди проходило повітря. Далі прикрасили могильний горбочок травою і поставили надгробний камінець.

— Ну, тепер уже вона померла, — серйозно встановив Пелле.

— Авжеж, хоч забожитись! Мертва, як камінь. — Руд приклав вухо до соломинки й прислухався.

— Тепер вона, певно, блаженствує у самого господя бога. Високо, високо на небі.

Руд презирливо пирхнув.

— Дурню! По-твоєму, вона може туди видряпатись?

— Миші чудово видираються вгору. — Пелле нахмурився.

— Але ж не повітрям. Це тільки птахи можуть.

Пелле відчув, що зазнав поразки, і жадав помсти.

— Тоді й бабуся твоя не на небі, — заявив він авторитетно. Його все ще гриз спогад про мишеня.

Та вже цього Руд не стерпів. Ображений у своїх родинних почуттях, він ткнув Пелле ліктем у бік, і в наступну мить обидва качалися по траві, вчепившись один одному в волосся і невміло намагаючись ударити один одного кулаком у ніс. Вони качалися клубком, то один опинявся зверху, то другий, гарчали, сопли, пихтіли і робили героїчні зусилля перемогти один одного.

— Ти в мене ще захаркаєш кров'ю! — злісно прохрипів Пелле, піднімаючись над супротивником, та в наступну мить опинився вже під ним. Руд наліг на нього й викрикував найстрашніші погрози, обіцяючи підбити око й викресати іскри з очей. Голоси в обох хрипіли від пристрастей, що їх охопили.

Несподівано обидва сіли на траві один проти одного, роздумуючи, чи не заревіти їм. Та ось Руд висунув язик, Пелле пішов ще далі — розсміявся, і знов вони були найкращими друзями в світі. Вони відбудували пам'ятник, що його повалили в розпалі битви, і сиділи тихіше, ніж звичайно, тримаючись за руки, відпочиваючи після бурі.

І не через те, що Пелле був більш злопам'ятним, а тому, що питання набуло для нього особливого значення, — йому треба було розібратися в ньому, новий довід майнув у нього в голові, і він розсудливо промовив:

— Так, але ж ти сам казав, що у неї ноги відібрало.

— Ну, то що ж?

— То як же ж їй вилізти на небо?

— Ех ти, падлюко! Це душа її злетіла на небо.

— То й мишача душа могла злетіти.

— Тьху! У мишей нема душі.

— Нема? Тоді вони не могли б дихати.

Тут уже Руд сів на мілину. І це було особливо прикро, адже він ходив до недільної школи. Кулаки знову б придались, та інстинкт підказав йому, що Пелле рано чи пізно переможе його, а бабусю він в усякому разі відстояв уже.

— Еге ж; — сказав він, здаючись, — дихати вона дихала. Виходить, це душа її вилітала й перекинула камінець, ось воно що.

До них долинув здалеку якийсь крик. На тлі будинку з'явилася гладка жіноча постать, що стояла і грізно махала рукою.

— «Поросна» тебе кличе, — сказав Пелле. Хлопчики поміж собою ніколи інакше й не називали матері Руда.

Рудові довелося піти. Пелле віддав йому лев'ячу частину свого обіду, і той жував на бігу. Вони сьогодні були так зайняті, що й поїсти не спромоглися.

Пелле сів у саджанцях біля дюн і взявся до їжі. Як завжди, коли його відвідував Руд, він зрозуміти не міг — куди подівся день. Птахи принишкли на якийсь час, а вся худоба була знову на ногах; значить, було вже близько п'ятої години пополудні.

До маєтку з усіх боків звозили сіно. Риссю бігли коні то до будинку, то з двору. Наймити, стоячи на днищі возів, нахльостували коней віжками. Похитуючись, вози швидко пересувались степовою дорогою, нагадуючи настобурчених сполоханих комах, що поспішали заховатися.

З подвір'я маєтку виїхала одноколка і помчала по дорозі до міста. Це був хазяїн. Видно, поспішає до міста гульнути. Бач, як мчить! Виходить, у домі знов не гаразд, буде плач на все подвір'я до самісної ночі.

Так, так, он і батя Ляссе поїхав по воду; значить, пів на шосту. Про це саме свідчило тихе вечірне посвистування птахів, їх тоненькі, тремтячі, мов сонячне проміння, трелі.

Далеко над каменоломнею, де вимальовувались на небі підйомні крани, час од часу здіймалася димна хмара й розсипалася кам'яними

бризками. Тільки за деякий час розлягався гуркіт, було чути розкоти вибуху. Схоже було, що хтось біг, плескаючи себе по стегнах шкіряними рукавицями.

Останні години завжди тяглися довго,— сонце сідало так повільно. І нічим було скоротати час. Пелле встигав уже стомитись на цей час, та й вечірня тиша вгамовувала бурхливі поривання. Та ось пішли доїти корів; скотина паслася вже на крайній луці, ближче до маєтку. Вечір надходив.

Ось, нарешті, задзвенів перегук пастушків із сусідніх маєтків. Затягне один, йому відгукнеться другий, третій...

— О, жени додому! О-хо, о-о-хо!

— О-хо, о-хо!

— О, жени додому! О-хо, о-хо!

— О-хо!

З усіх боків у вечірньому повітрі лунали над пологими схилами м'які переливи голосів, то радісні, то сумні, і рухи тварин ставали повільно-розміреними. Та гнати їх додому Пелле ще не наважувався: на нього чекав хлист управителя або практиканта, якщо він приганяв худобу надто рано.

Хлопчик забіг на самий край луки, щоб відганяти тварин, які поривалися повернути додому. І тільки коли завмерли останні звуки пастушого поклику, він приєднав до нього свій голос і відійшов убік, даючи дорогу череді. Тварини побігли вперед характерним підтюпцем, витягнувши голови. Тіні від трави простяглися по землі довгими вузькими смугами; тіні тварин здавались безмірними. Телята час від часу протяжно мукали й переходили в галоп,— вони змудилися за домівкою. Пелле теж.

Сонце посилало в просторінь довге проміння, немов, зібравши на ніч усі свої сили, намагалось у тузі своїй дотягнутись промінням із заходу до сходу. І всюди простягались довгі тонкі смуги, наче туга тварин за домівкою розстиралася за ними в повітрі.

У дитячій душі Пелле не лишалося вже нічого; він був думками вдома, поривався туди, болісно знудьгувавшись за батьком. І коли, нарешті, хлопчик завернув зі своєю чередою за ріг, де вже дожидався старий Ляссе і з ласкавою посмішкою, моргаючи червоними повіками без вій, широко розчиняв хвіртку загону, в грудях у Пелле немов обірвалося щось; весь у сльозах він кинувся до батька.

— Ну, чого ти, хлопчику? Чого ти? — запитував старик з гіркою і тремтячою рукою гладив його по щоці.— Тебе скривдив хто? Ні? Ну то й добре! Хай і не пробують, бо дитячу радість сам господь охороняє. Та і з Ляссе жарти погані, якщо вже на те піде. Ах, ти знудьгувався? Що ж, це приємно, що в твоєму серці знайшлася для мене місцинка, і старому Ляссе треба тільки радіти з цього. Ну, заходь же й попоїж... та не плач більше.

Він витер Пелле ніс своїми грубими, зашкарубленими пальцями і легенько підштовхнув його вперед.

Думки Пелле не довго займав посланий до нього богом незнайо-
мець із серйозним, докоряючим поглядом. Він, виявилося, був
просто власником невеликої майстерні в селищі і проповідував неді-
лями в домі молитовних зібрань. Розповідали до того ж, що жінка
його випиває. Руд навчався в нього у недільній школі; учитель жив
дуже скромно і нічим з-поміж інших людей не відрізнявся.

Густав придбав собі картуза з тулією, яку можна було вивер-
тати на три сторони: синю з товстої байки, непромокальну з клейон-
ки і білу полотняну для жаркої сонячної погоди. Це була незвичайна
штука, яка витіснила з думок все інше і багато днів тривожила сві-
домість Пелле. Чудесний картуз став для нього мірилом всього вели-
кого й привабливого, — до того часу, поки він за вирізану ним
паличку з вибагливим візерунком не дістав дозволу особисто про-
робити фокус з вивертанням тулії. Після того він, нарешті, заспо-
коївся, і картуз зайняв своє місце в його буденному маленькому світі.

А як ішли справи в просторих кімнатах хазяїна Кам'яного двору?

Гроші, мабуть, валялися там купами на підлозі, золото окремо
і срібло окремо, і в кожній купі лежала мірка. А що хотів сказати,
розмовляючи з хазяїном, управитель словом «доцільно»? І чому в
робітників слово «швед» було лайливим? Адже вони самі всі шведи!
І що таке там, на узліссі за скелями, де була каменоломня? Ах,
так — «межа» маєтку. Пелле ще не побував там, але збирався туди
з батьком при першій нагоді. Зовсім випадково вони довідалися, що
десь недалеко живе брат Ляссе, у власному своєму будиночку. Так
що це місце не зовсім чуже для них.

Внизу розстиалося море, яким Пелле теж якось плив! Морем
ковзали судна — і залізні, і дерев'яні. Але як же може триматися
на воді залізо, таке важке? Видно, морська вода дуже міцна; в став-
ку ж залізо відразу йде на дно. Посередині став був зовсім бездон-
ним; якщо впасти туди, будеш занурюватись, занурюватись без
кінця. Старий покрівельник замолоду опускав туди стосажньовий
лінь з драгою, щоб витягти відро, та так і не дістав дна. А коли
хотів витягти назад драгу з ліном, хтось там у глибині вчепився
в неї і мало не потяг туди самого покрівельника. Так що той покинув
усе й відступився. А в господа бога така ж довга біла борода, як
у хуторянина Козе? Але хто ж у нього заправляє господарством?
Певно, сам святий Петро. І як же це старі корови приводять моло-
деньких телят, точнісінько як молоді?..

Існувало дещо, само собою зрозуміле, що не викликало ніяких
запитань, над чим взагалі нічого було роздумувати, бо це була сама
основа всього життя, — батя Ляссе. Він просто існував, стояв непо-
хитною стіною за всім, що діялося. Він був справжнім провидінням,
останнім великим пристановищем і в радості, і в горі; він міг зро-
бити все, що завгодно. Батя Ляссе був всемогутнім.

А потім існував ще, зрозуміло, центр усього всесвіту — сам Пелле. Все розташовувалося навколо нього, існувало для нього, — щоб він міг цим забавлятися, або лякатись, або відкладати вбік на майбутнє, на великий майбутній час. Навіть найдальші дерева, будинки й каміння ландшафту, до яких він ніколи і не підходив близько, мали до нього відношення — були або прихильні до нього, або ворожі. І необхідно було точно встановлювати відношення до кожного нового явища в його маленькому світі.

Невеличким був цей маленький світ. Пелле недавно тільки почав створювати собі його. На коротку відстань в усі боки простягалася тверда земля, а далі була просто матерія, хаос. Та Пелле все-таки вважав свій маленький світ величезним і залюбки зробив би його нескінченним. Усім своїм еством він жадібно вбирив у себе оточуючий світ і намагався збагнути його. Подібно до роззявленої пащі машини, його свідомість невпинно схоплювала нескінченний вихор вражень. А з туманного хаосу насувалися дедалі нові й нові... усе буття світу ринуло назустріч йому.

Пелле міг сприйняти, освоїти і відкласти набік до двадцяти нових понять на секунду. Його невеличкий світ розростався, став багатий на захоплюючі хвилини, загадкові явища, страхіття і найбуденніші події. Сам він рухався в цьому світі не зовсім упевнено; часто що-небудь порушувало хід життя, потребувало переоцінки або докорінної переробки. Найзвичайніснінькі речі раптом перетворювалися на якісь чудовиська, від яких волосся на голові ставало дибом, — або навпаки. Він перебував у стані безупинного здивування і насторожено ставився навіть до звичайнісіньких речей. Хто знає, які несподіванки готували вони йому в майбутньому?

Ось, наприклад, він устиг за все своє життя переконатися в тому, що гудзики біля штанів бувають великі косяні, з п'ятьма дірочками: одна велика посередині і чотири менших навколо неї. І раптом один з наймитів повернувся з міста в нових штанах з блискучими металевими гудзиками не більшими за монетку в двадцять п'ять ере, до того всього-на-всього з чотирма дірочками; виявилось, що пришиті вони були нитками хрест-навхрест, а не лапками із середини, як попередні.

Або взяти велике сонячне затемнення, якого він ціле літо дожидався із завмиранням серця і яке, за словами стариків, означало кінець світу. Пелле особливо радів з цього кінця світу. Ото буде пригода! І десь у глибині в нього таїлася невиразна надія, що сам він якось виплутається з біди. Затемнення настало у визначений час, принісши із собою морок, як у день судний; птахи замовкли, худоба ревла і мекала й поривалася бігти додому. Але враз знову стало видно, як завжди, і все скінчилося нічим.

Бували також різні страхіття, які раптом ставали дурницями, хвалити бога! Та бували й радощі, у сподіванні яких сильно билося серце і які нагнали нудоту, коли вони наставали.

Далеко-далеко в туманному хаосі обертались невидимі світи, з якими у Пелле не було нічого спільного; та іноді було досить

одного звуку звідтіля, з глибини невідомого, щоб ці світи вмить виявились. Вони виникали зовсім як тутешній острів того ранку, коли Пелле, стоячи на відкритій палубі пароплава, слухав голоси, крики, шум, що линули з густого туману, — виникали чіткі й могутні, формами нагадуючи величезні шкіряні рукавиці.

А всередині у людини були кров, серце і душа. Серце Пелле сам знайшов: воно билосся, як пташка в клітці. А душа заповзла черв'яком у самісіньку серцевину, де сиділи бажання. Старий покривельник Хольм витягував душу, як тоненьку ниточку з великого пальця людини, що хворіла на злодійство. У Пелле душа була здорова; вона дивилася в нього із зінціць і завжди відбивала образ баті Ляссе, коли той дивився в них.

Кров була гірша за все, тому батя Ляссе завжди пускав собі кров, коли почував себе погано. «Треба випустити погані соки», казав він. Густав багато роздумував про кров і вмів розповідати про неї найдивовижніші речі. І Пелле не раз надрізував собі пальці, тільки щоб подивитися, чи дозріла у нього кров. І якось увечері прийшов у корівник, виставляючи вперед закривавлений палець. Кров була зовсім чорна. «Тепер я мужчина», сказав він і брутально вилаявся. Та дівчата висміяли його: мало ще каші їв!

Потім були ще пекло і рай... і каменоломня, де люди билися важкими молотами, коли напивалися доп'яна. Робітники каменоломні були наймогутнішими богатирами в світі; один з них з'їдав одразу яечню з десяти яець, і нічого з ним не ставалося. А в яйцях же вся сила!

По луках літніми ночами стрибали болотні людиська з ліхтариками; один тримався постійно біля річки, грався на вершечку невеликого кам'яного пагорка, на самій середині пасовища. Кілька років тому одна дівчина породила вночі дитину десь тут поблизу, в дюнах, і, не будучи впевнена в тому, чи визнає її батько, утопила новонародженого в одній з ковбань, що їх вимиває річка на закрутах. Щоб позначити це місце, добрі люди склали на ньому пагорок з каміння. Саме над ним і спалахувала ночами душа дитини — тієї самої пори року, коли вона народилася. Пелле думав, що сама дитина похована під цим камінням, тому час од часу прикрашав пагорок сосною гілкою і в тому місці на березі річки ніколи не грався. Дівчину вивезли за море на каторгу на багато років. І люди дивувалися батькові. Дівчина ні на кого не вказала, проте всі знали, хто він, — молодий заможний рибалка із селища; а дівчина була з найбідніших, тож не могло бути й мови про те, щоб вони побралися. Дівчина, видно, й зволіла краще так зробити, ніж канючити в нього на виховання дитини і лишитись у селищі ткалею з незаконнонародженою дитиною, на ганьбу й посміховисько. А йому, треба сказати, й за вухом не засвербіло, хоч інший би на його місці, мабуть, від сорому поїхав би куди-небудь якнайдалше.

Через два роки після того, як дівчину забрали, цей молодий рибалка одного разу вночі йшов понад берегом додому в селище, несучи на спині невід. Він був міцний хлопець і не задумався піти

навпростець луками, та, коли добрався до смуги дюн, за ним застрибав болотний вогник. Рибалка злякався й побіг. Вогник гнався за ним слідом, і хлопець переплигнув через річку, щоб між ним і духом лягла вода, та раптом хтось учепився в невід. Рибалка голосно заволав до бога і без пам'яті кинувся бігти, залишивши невід. На світанку рибалка з батьком пішли по невід, — виявилось, він зачепився за камені пагорка і лежав поперек річки.

Тоді молодий рибалка пристав до «святих братів»¹, і батько, облишивши свою гульню, зробив те ж саме. Вранці і ввечері можна було зустрінути молодого рибалку на бесідах членів братства, а в інший час він ходив, мов злочинець, похнюпивши голову, і тільки й ждав повернення дівчини з каторги, щоб побратися з нею.

Пелле знав про все це. Дівчата розповідали цю подію здригаючись, коли сиділи у молодих наймитів на колінах довгими літніми вечорами, а один закоханий хлопець склав про це пісню, яку Густав співав під свою гармонію. Всі дівчата при цьому плакали, навіть у Моторної Сарі набігали сльози, і вона здіймала з Монсом розмову про обручки.

Якось Пелле лежав на животі, дригаючи в повітрі босими ногами, і раптом побачив біля пагорка молодого хлопця, який виймав з кишені камені й сипав їх на пагорок, потім став перед ним навколішки. Пелле підійшов до нього.

— Ти що робиш? — сміливо запитав хлопчик, почувавши себе тут хазяїном. — Молишся перед сном?

Хлопець, не відповівши, продовжував стояти навколішках, припавши до землі. Нарешті він підвівся й виплюнув тютюнову слину.

— Молюся тому, хто судить нас усіх, — твердо сказав він, дивлячись на Пелле.

Пелле впізнав цей погляд: так само дивився той незнайомець, що був посланий до нього богом. Тільки в цього не було докору в погляді.

— Ти, певно, не маєш ліжка? — спитав Пелле. — Я завжди молюся перед сном під своєю периною. Адже він однаково почує. Бог усюди.

Молодий хлопець кивнув і почав перекладати камені пагорка.

— Ти, дивись, не зіпсуй, — твердо сказав Пелле. — Тут немовля поховане.

Хлопець повернув до нього здивоване обличчя.

— Це неправда, — промовив він глухо. — Дитина лежить на кладовищі в освяченій землі.

— Хіба? — сказав Пелле співуче, як батя Ляссе. — А я чув, що його втопили батьки й зарили тут. — Пелле надто пишався своєю обізнаністю, щоб так одразу відступитися від неї.

Хлопець глянув на нього, наче хотів ударити. Пелле трохи поступився вбік і зупинився, посміюючись, упевнений в собі. Та хлопець уже не помічав його, стояв, утупившись очима кудись мимо пагорка. Тоді Пелле знову ступив до нього.

¹ Одна з численних релігійних сект у Данії.

Хлопець здригнувся, побачивши перед собою тінь, і важко перевів дух.

— Це ти? — спитав він глухо, не дивлячись на хлопчика. — Чому ти не можеш дати мені спокій?

— Це моя лука,— відповів Пелле,— я тут пасу худобу. Але ти теж можеш бувати тут, тільки не бийся. І пагорка не чіпай, під ним дитина.

Хлопець серйозно поглянув на хлопчика.

— Ти неправду кажеш. Як можна так брехати? Бог не любить брехні. Але ти простодушна дитина, і я розповім тобі, як була справа, все, не криючись, як перед лицем бога.

Пелле із здивуванням глядів на нього.

— Я й сам знаю, як усе було, я вивчив пісню напам'ять. І можу проспівати тобі, коли хочеш. Ось, слухай.

І Пелле заспівав трохи невпевненим від збентеження голосом:

Всі дітьми буваєм щасливі такі,
Не відавши зовсім біди.
Гуляєм, не знаючи, в двері які
Ми пройдем, і підем куди.

Скільком нам доводилось плакати, зітхати
Про щастя у давніші дні?
Щоб час свій печальний в тюрмі скоротати,
Про те я співаю пісні,

Як дівчина любо зростала в батьків,
А стала доросла вона —
Дружка, що її біля серця пригрів,
Вона полюбила сповна.

І день свій, і ніч віддавала йому, —
З ним — думала — щастя знайду.
Та зрадив мене він, залишив саму,
Дізнавшись про нашу біду.

«Тебе не любив, не люблю, — він сказав, —
Іди із моєї путі».
Від мене все далі кудись крокував...
Я вбивцею стала тоді.

Пелле, вкрай здивований, замовк: дорослий хлопець увесь зігнувся й заридав.

— Атож, шкода,— промовив хлопчик,— адже вона вбила дитину й потрапила до каторжної тюрми.— Говорив він з деяким презирством, бо не любив плаксивих мужчин.— Але ж тобі нема чого плакати,— додав він трохи згодом.

— Є чого. Вона не винна була. Батько дитини був убивцею. Це я вчинив страшне діло. Так, так, я признаюся: я вбивця. І хіба я не каюся щиросердо в своєму гріху?

Він говорив, підвівши обличчя, немов звертаючись до бога.

— Так це ти зробив? — сказав Пелле і знову трохи відступив від хлопця.— Убив власну дитину!.. Батя Ляссе ніколи б цього не

зробив. А чому ж ти не на каторзі? Чи ти, може, збрехав, звернувши все на неї?

Ці слова справили на молодого рибалку незвичайне враження. Пелле постояв трохи, спостерігаючи його, й вигукнув:

— Як ти чудно бурмочеш: плоп, плоп, плоп, наче ти не тутешній. І навіщо ворушиш так чудно пальцями і плачеш? Тебе відлупцюють вдома чи що?

При слові «плачеш» рибалка ще дужче заридав. Пелле зроду не чув таких нестримних ридань, все обличчя у хлопця було залите слізьми.

— Ти, може, їсти хочеш? — спитав хлопчик, щоб якось утішити його. — У мене є хліб з ковбасою.

Рибалка заперечливо похитав головою.

Пелле подивився на пагорок і вперто, не бажаючи здатись, додав:

— Дитинча все-таки лежить тут... Я сам бачив, як його душечка горить на камінні ночами. Це через те, що вона не може потрапити на небо.

Моторошний зойк вирвався з відкритого рота рибалки — наче рев, що примусив серденько Пелле забитися. Він навіть скочив зі страху й побіг, а коли опам'ятався і зупинився, побачив, що рибалка, увесь зігнувшись, мчав лукою до дюн, де й зник.

Пелле здивовано дивився йому вслід і повільно поплентався до свого кошика з їжею. Він був украй розчарований. Щоправда, він співав зовсім чужому, і це, звичайно, справжній подвиг, — адже як важко навіть відповісти «так» або «ні» людині, яку бачиш уперше. Та Пелле пекли горло непроспівані строфи. А найголовніше — він же знав усю пісню напам'ять! Тепер він повторив її знову собі самому від початку до кінця, рахуючи строфи на пальцях. І для повного реваншу проспівав на все горло, на всю околицю. Увечері він, як завжди, обговорив події дня з батьком. І тут зрозумів дещо таке, що на певний час дуже вплинуло на нього. Батя Ляссе все ще лишався єдиною людиною, слова якої були цілком зрозумілі хлопчиківі. Самі тільки батькові зітхання й похитування головою впливали на Пелле переконливіше, ніж усіякі чужі слова.

— Ох-хо-хо, — повторював старик, — скрізь зло і зло, лихо й горе, куди не глянь! Він би тепер життя своє віддати ладен, щоб носити кайдани замість неї, та пізно... То ти кажеш, він кинувся бігти геть, коли ти це сказав йому? Так, так, не легко встояти перед словом божим з уст дитини, коли совість нечиста! Поганий прибуток від торгівлі чужим нещастям... Ну, перевзуйся тепер, зігрій ноги, хлопчику.

Так, життя давало досить матеріалу для роздумів, для забави, а іноді й для страхів. Та, здається, гірше від усього, навіть від того, що загрожувало бідою самому Пелле, були болотні вогники, які піднімалися з трясовини людського життя. Перед ними його дитячий мозок ціпенів. Чому хазяйка так часто голосно плаче і п'є нишком? Що відбувається там, за шибками високих вікон жилого

будинку? Він не розумів, і кожного разу, коли ламав свою голівку над цими загадками, йому в усіх вікнах ввижалося щось жахливе і часом його огортав незбагнений страх.

Та сонце високо стояло в небі, ночі були світлі, морок звивався клубком десь під землею і був безсилий. А Пелле мав щасливу дитячу здатність забувати швидко й назавжди.

VI

Пульс життя в Пелле бився прискорено, і хлопчик швидко розвивався. Невтомний мозок його повсякчас працював над чим-небудь, засвоював щось, Пелле вчився розпізнавати час. Жито тепер все звезли під покрівлю, і останній стіг сіна забрали з поля. Тіні з кожним днем лягали довші. І одного разу сутінки захопили хлопчика раніше, ніж він звик лягати в ліжко. Це примусило його замислитись. Він не старався більше скоротати час, а навпаки, намагався розтягти його якнайдовше, поділяючи його на дрібні відривки.

Одного разу людей позбавили післяобіднього відпочинку. Ледве пообідавши, вони вже впрягалися знову в роботу. Різання соломи перенесли на вечір. Кінний коловорот знаходився по той бік конюшні, і нікому з робітників не хотілося тупцювати там смерком, поганяючи коняку, тому приставили до коловорота Пелле. Ляссе протестував, грозився піти до хазяїна, та нічого не допомогло. Що-вечора Пелле був зайнятий там години дві-три. У нього тепер були відібрані найкращі години — години, коли вони з батьком помаленьку прибирали корівник і в безтурботній балаканині відпочивали від денних митарств, малюючи собі світле майбутнє. Пелле плакав. Коли місяць проривав хмари і все ставало видно навкруги, хлопчик давав волю сльозам. Але темними вечорами він мовчав, затамувавши подих. Під час рясного дощу наставала така темрява, що садиба і всі будівлі зовсім потопали в ній, і тоді Пелле ввижалося сотні чудовиськ, невидимих при світлі. Величезні, вони лізли на нього з темряви, або повзли до нього на череві. Він завмирав з витріщеними очима, не в силі відірвати погляд від страховищ. Відшукавши собі біля конюшні захищену від вітру місцинку, він сідав там і звідти нукав на коняку. Якось він все-таки від страху втік у конюшню. Наймити прогнали його назад. І він не протестував, коли дійшло до діла, оці тут видались йому ще страшнішими від тих — у темряві. Та одного темного-претемного вечора йому стало особливо моторошно, і коли він помітив, що й коняка — його єдина вітха — боїться, він покинув усе і знову сховався в конюшні. На цей раз він лишився глухим до всіх погроз, не допомогли й побої. Тоді один з наймитів схопив його на оберемок і потяг надвір. Тут Пелле забув про все на світі й заверещав так, що вереск його розлігся на весь двір.

Доки наймити вовтузилися з ним, прийшов хазяїн. Він роз-

лютився, коли довідався, в чому справа, вилаяв старшого робітника на всі заставки, потім узяв хлопчика за руку й повів у корівник.

— От так мужчина, темряви боїться! — сказав він жартома. — Ти постарайся відучитися від цього. А якщо хлопці тебе кривдитимуть, приходь до мене.

На полях цілісінький день працював плуг, і дедалі темнішим і густішим ставав колір землі. Листя міняло барви; часто йшов дощ. Худоба обростала, шерсть на ній довшала, густішала, особливо на хребті. А Пелле стало гірше, життя його ставало суворішим: з настанням холоду його одежина не ставала щільнішою і теплішою, як шакура у тварин. Та він міг поляскати багатом, який при нагоді ляскав, як хлопавка; міг відлупцювати Руда, якщо боротьба велася зовсім по-чесному; міг перестрибувати через річку в найвужчому місці. Все це зігрівало.

Пас він тепер на садибній землі, скрізь, де було позабівано кілки; дійні корови вже стояли в хліві. Або ж гнав на болота, де кожний хутір мав свій вигін. Там Пелле завів знайомство з пастушками інших хуторів і заглянув у зовсім новий світ, де не було ні управителя, ні практиканта, ні побоїв, де всі їли за одним столом, а хазяйка сама пряла пряжу на панчохи пастушку. Та в цей світ Пелле не було входу: дрібні хуторяни не брали в робітники шведів; тутешні жителі не хотіли працювати з чужими. Це засмучувало Пелле.

Тільки-но почалася осіння оранка полів, пастушки, за старовинним звичаєм, познімали всі огорожі, що розділяли поля, і пустили всю худобу пастися разом. Спочатку з нею було багато клопоту, тварини з різних дворів спочатку не дуже-то ладнали і так і не звиклись цілком; кожна череда паслася окремо на своїй ділянці.

Зате кошики з їжею змішувалися всі до купи, і хлопці пасли всю худобу по черзі — хтось один; решта гралися в розбійників на скелях або ж розбігалися по сусідніх гайках і понад берегом. Коли було особливо холодно, розпалювали багаття, складали вогнища з плоских каменів і пекли на них крадені яблука або яйця.

Не життя, а привілля! Пелле почував себе щасливим. Щоправда, він був найменший серед пастушків і, до того ж, швед. Траплялось, що в самому розпалі гри починали перекривляти його говірку, а коли він сердився, запитували, чому він не хапається за ніжик. Та зате він був з найбільшої садиби, і тільки в нього були в череді воли; спритністю й проворністю він не поступався іншим, а вирізьблював з дерева наймайстерніше за всіх. І збирався відлупцювати їх усіх, коли виросте великим.

А тим часом він помалу завойовував собі становище — старався задобрити старших хлопців, коли помічав якийсь холодок у стосунках; був послужливим. Черговим пастухом його призначали частіше від інших, в їжі обділяли, та він мирився з цим, як з неминучим злом, і напружувався всім своїм маленьким еством, щоб зробити

своє життя більш стерпним. Але, зрозуміло, обіцяв здорово помститися, коли виросте.

Не раз все-таки йому бувало скрутно; тоді він кидав компанію, тримався осібно. Та скоро знову повертався до хлопців. Його дитячу душу сповнювала смілива воля до життя, що не давала йому звертати з дороги; він повинен був використати всі можливості, хотів прорватися вперед.

Якось прийшли до них двоє нових хлопчаків, що пасли худобу з двох інших хуторів, розташованих по той бік каменоломні. Вони були близнята; звали їх Альфред і Альбінус. Вигляд у цих довго-в'язих, худих хлопчаків був такий, начебто вони голодували з наймолодших літ, а шкіра була синювата, дуже чутлива до холоду. Проте вони були й спритні, і бистроногі, могли наздогнати найпрудкішого бичка, уміли ходити на руках, палити тютюн і високо підстрибувати в повітрі, не допомагаючи собі руками. В бійці вони були слабенькі, у них не вистачало відваги для нападу, спритність зраджувала їх у тяжку хвилину.

Щось смішне було в обох братів.

— Двійнятка! Дюжинятка! — зустрів їх загальний задириливий крик при першій появі. — Скільки у вас прибуло нових сосунців з минулого року?

В їх сім'ї була дюжина дітлахів, в тому числі дві пари близнят, і вже саме це давало невичерпний привід до зубоскальства. До того ж вони були наполовину шведи. Тепер вони поділили з Пелле насмішки, які досі сипалися на нього самого.

Та їм усе наче було байдуже. Хлопчаки тільки посміхались і самі виставляли себе на посміховище. Пелле з усього міг зрозуміти, що над їх сім'єю потішалася вся громада. Головною мішенню для глузувань була незвичайна плодючість батьків, і близнята з веселими обличчями видавали батька й матір з головою, базикаючи про найінтимніші сімейні стосунки. Якось, коли пастушки особливо старанно дратували «дюжинят», близнята, скалячи зуби, повідомили, що мати на останніх днях вагітна тринадцятим. Вони були невразливі.

І кожного разу, коли хлопці зраджували своїх батьків, Пелле всього пересмикувало; у нього щодо цього були свої переконання, яких він твердо дотримувався. І хоч скільки сушив він собі голову над поведінкою близнят, — все ж виправдати їх не міг. І якось увечері звернувся по роз'яснення до батька.

— То вони виставляють свого батька з матір'ю на посміховище? — сказав Ляссе. — Не буде ж їм щастя на землі! Треба шанувати батька свого і матір свою. Глумитися зі своїх чесних батьків, які в муках породили їх на світ і з тяжкими зусиллями, може, зносячи голод і холод самі, годують, поять і одягають їх, — ой, гріх який!.. І значить, вони теж Карлсони, як і ми з тобою, ти кажеш? І живуть у вересі за каменоломню. То це, певно, синки мого брата Калле. Далєбі, так! Спитай їх завтра, чи не розсічене у їхнього батька праве вухо. Це я сам розсік йому підковою, коли ми ще

хлопчаками були. Розлютився на нього за те, що він глузував з мене. Він був акурат такий же зубоскал, як оці його двійнятка; але він це не зі зла робив; ні, злоби в ньому не було!

Виявилось, що в батька близнят справді на правому вусі була така мітка. Виходить, Альфред з Альбінусом доводилися двоюрідними братами Пелле. Впору було і плакати й сміятися від цього, згадуючи, як люди глумилися з їхніх батьків. І на батю Ляссе це теж кидало тінь. Для Пелле просто нестерпною була ця думка.

Інші хлопчаки швидко зміркували, в чому справа, і почали грати на чутливій струні Пелле, коли це було їм вигідно. Пелле всіляко викручувався і хитрував, щоб батька не чіпали. Удавалося це, проте, не завжди. Хлопчаки, коли розійдуться, здатні були без усякого злого умислу плескати один про одного, про їх родинні справи всякі дурниці,— і не слід було приймати все це так близько до серця. Та Пелле не допускав ніякого глузування з батька.

Якось один із старших пастушків сказав Пелле:

— Та твій же батько свою власну матір зробив матір'ю!

Пелле не зрозумів подвійного значення цього грубого дотепу, але, почувши регіт решти хлопчаків, в сліпій люті кинувся на кривдника і так стусонув його під груди, що тому довелося пролежати вдома кілька днів.

Усі ці дні Пелле ходив сам не свій. Розповісти батькові про те, що сталося, він не намілювався,— тоді довелося б повторити й те паскудство, що сказав хлопчак про батька. І Пелле з жахом ждав, що з цього вийде. Інші пастушки відсахнулися від нього, щоб не вскочити разом з ним у біду, коли щось трапиться. Хлопець був, один тільки з усіх пастушків, сином самого хуторянина,— і всім здавалося, що може втрутитися саме начальство, і їм не минути, мабуть, пороття в ратуші. Пелле ходив сам зі своєю чередою і на дозвіллі міркував про подію, наслідки якої набирали в його живій уяві дедалі грізніших розмірів. Кінець кінцем він мало не мертвів від страху. Від кожної повозки, що котила дорогою, у нього мурашки бігали по спині, а якщо вона завертала до Кам'яного двору, хлопчик уже виразно бачив у ній поліцаїв — трьох чоловік з міцними кайданами, схожих на тих, що забрали Еріка Еріксона, коли той покалічив дружину. Увечері хлопчик завжди зі страхом гнав череду додому.

І от за кілька днів ранком хлопчина пригнав свою череду на пасовище; з ним був дорослий чоловік, в якому Пелле по одягу й по всьому пізнав хуторянина. Певно, це був батько пастуха. Хвилину-другу вони обидва стояли, розмовляючи з кучкою пастушків, потім рушили до Пелле. Батько тримав сина за руку.

Пелле весь вкотився потом і почував величезне бажання втекти, але переміг себе. Батько й син водночас підняли руки, і Пелле вже розчепірів лікті, щоб відбити два ляпаси.

Але вони обидва по-дружньому простягли йому руки.

— Пробач,— сказав син і взяв Пелле за одну руку.

— Пробач,— сказав батько і взяв його за другу.

Пелле стояв приголомшений і спочатку тільки перебігав очима з одного на другого. Відразу він подумав був, що це та сама людина, яку послав до нього бог,— але ні, схожий тільки поглядом. Дивний погляд! Тоді хлопчак враз зайшовся слізьми і забув про все, у нього була потреба виплакати своє страшенне душевне напруження. Ті двоє сказали йому кілька добрих слів і тихо пішли своєю дорогою, лишивши його в спокої самого.

Відтоді Пелле здружився з Петером Куре і, коли ближче з ним познайомився, помітив, що в погляді Петера часом з'являвся такий самий вираз, який був у його батька, у молодого рибалки й у людини, посланої богом. Пелле довго думав про незвичайну розв'язку події. Одного дня його роздумування і спостереження привели до того, що він зрозумів зв'язок між загадковим виразом у погляді і дивною поведінкою всіх трьох. Всі вони, що дивилися на нього «такими» очима, поводитися зовсім нелогічно. А одного дня він збагнув, що ці люди були так звані «святі». Того ж дня пастушки, посварившись з Петером Куре, обізвали його батьків «святими», як лайливим словом.

Одно було твердо встановлене і стояло понад усім в свідомості Пелле — сама перемога його. Він зчепився з хлопчиком старшим і дужчим за себе і вийшов з боротьби з честю через те, що вперше в житті діяв, не рахуючись ні з чим. Якщо битися, то бий з розмаху туди, де найбільчіше відізветься. Коли дієш так, і правда на твоєму боці, то можна зчепитися навіть з хазяйським сином. От два втішних відкриття, яких до певного часу ніщо не могло захитати в ньому. До того ж Пелле зумів захистити батька, це було щось зовсім нове і значуще в його житті. Він немовби виріс, і йому потрібно було тепер більше місця.

Від Михайлового дня худобу перестали виганяти в поле, від'їхали останні поденники. Протягом літа в складі постійних наймитів відбулися деякі зміни, але жовтневий строк найму нічого нового не приніс. Кам'яний двір взагалі не рахувався з установленими строками звільнення й наймання робочої сили.

Пелле знову почав допомагати батькові давати корм скотині. Власне кажучи, хлопчочкові пора було почати ходити до школи, і до хазяїна надійшло вже шанобливе запитання від керівників школи. Та хлопчик потрібний був удома, раз скотар сам не міг упоратися зі своїм ділом, і питання про школу призабулося. Пелле був радий, що справу відкладено. Влітку він багато думав про школу і пов'язував з нею стільки дивовижного й значного, що вона стала лякати його.

VII

Свят-вечір приніс з собою велике розчарування. За старим звичаєм, пастушки проводили різдвяні свята у тому маєткові, де вони служили влітку, і приятелі Пелле задалегідь розповіли йому про святкове частування — смажену свинину, солодкі напої, пе-

чиво, пряники й про святкові гри та забави. Їж, пий і веселися без кінця від малого свят-вечора до дня святого Кнуда!¹ Так велось всюди, по всіх хуторах, з тією лише різницею, що у «свят-тих» хазяїв не грали в карти, а співали замість цього псалмів. Але частування було таке ж добре.

Останні дні перед святом Пелле доводилося вставати вранці годині о другій — о-пів на третю, щоб допомагати дівчатам скубти птицю, а старику покрівельнику Хольму розпалювати в печі. На цьому й скінчилися для хлопчика всі різдвяні радощі. Щоправда, в свят-вечір на вечерю подали тріску й рисову кашу, і це було досить смачно, але про інші втіхи не було й згадки. Наймитам поставили дві-три пляшки горілки — і все. Молоді хлопці були невдоволені, бурчали і з усього знущались, налили каші з молоком у панчохо, що її плела Карна, так що та цілий вечір ходила й буркотіла, а потім, посадовивши собі на коліна дівчат, без кінця бурчали. Старики хусмени зі своїми дружинами, яких запросили на вечерю, сиділи й розмовляли між собою про смерть та про всякі біди житейські.

Нагорі в цей час відбувався справжній бенкет; була запрошена вся рідня хазяйки, і за вечерю пригощали смаженими гусками. Усе подвір'я було заставлене екіпажами; і єдиний, хто почував себе чудово, був старший наймит, що одержував на чай від усіх гостей. А Густав був у найпохмурішому настрої, — Боділь при-слуговувала за хазяйським столом. Він дістав свою гармонію й почав награвати любовні пісні. Серця у всіх розм'якшилися, і погляди потеплішали. Один по одному почали приспівувати і зовсім були розвеселились, та згори прислали сказати, щоб люди поводитися тихіше, і все відразу припинилося. Старики розійшлися по домівках, а молодь розбрелася парочками, які здружилися за цей вечір.

Ляссе і Пелле полягали спати.

— А навіщо це буває свят-вечір? — спитав Пелле.

Ляссе задумливо почував собі бік.

— Так уже воно заведено, — протягнув він знехотя. — До того ж рік повертає назустріч сонцю... І ще Христос-дитина народився саме цієї ночі, розумієш?..

Висновок йому довго не давався, та, нарешті, набрав цілком упевненого виразу.

— Одне до одного, значить, — додав він трохи згодом.

На другий день різдва була призначена гулянка вскладчину в одного заповзятливого хусмена поблизу селища. Коштувало це все — дві з половиною крони з парочки, включаючи музику, закуску з горілкою ввечері та кофе вранці. Густав і Боділь домовилися піти разом. Це буде все-таки схоже на свято, яке інакше пройшло б непомітно, і Пелле був такий зацікавлений наступною гулянкою, немовби сам мав узяти в ній участь. Він не давав баті

¹ Малий свят-вечір — 23 грудня; день святого Кнуда — 7 січня.

Ляссе спокою своїми розпитами. А Боділь же все-таки, виходить, любить Густава!..

Вранці, коли всі повставали, Густав валявся на землі біля дверей корівника, не в силі сам стати на ноги. Святковий костюм його був ні на що не схожий. Боділь з ним не було.

— Видно, вона його обдурила, — сказав Ляссе, коли вони з Пелле допомогли Густаву добутися додому. — Бідний хлопець, в сімнадцять років і вже з розбитим серцем. Занапащать його жінки, от побачиш.

Опівдні, коли дружини хусменів прийшли доїти корів, здогад Ляссе підтвердився: Боділь домовилася з підмайстром кравця із селища і вночі втекла з ним з гулянки. З Густава співчутливо підсміювались і днів зо два-три дехто пускав ущіпливі дотепи з приводу його нетривкого щастя. А над Боділь суд був одностайний: вона мала право вибирати кого хотіла, та коли вона веселилася на гроші Густава, то не повинна була кидати його. Хто ж буде захищати курей, які клюють зерно вдома, а яйця несуть у сусіда? Ніхто, крім самого сусіда!

Ляссе все якось не випадало побувати в гостях у брата за камеломнею, але на другий день Нового року нагода трапилась. На святках наймити нічого не робили з настанням присмерку, і всюди був такий звичай, що вони допомагали скотареві у вечірній його роботі. Але тут ця справа не налагоджувалась. Ляссе був надто старий, щоб постояти за свої права, а Пелле надто малий; щастя ще, що їх не примушували і коней годувати за наймитів, які йшли з двору.

Та цього разу, зрештою, все влаштувалось. Густав і довгов'язий Оле взялися виконати вечірню роботу скотаря. І Пелле з раннього ранку радів, — адже вставав він о-пів на четверту, але, як частенько говорив Ляссе: «Хто вранці рано заспіває, надвечір сльози проливає».

По обіді Густав і Оле точили на нижньому подвір'ї ножі для соломорізки. Корито протікало, і Пелле заставили поливати точильний камінь зі старого казанка. Хлопчик сьогодні так сяяв від радощів, що це кожному кидалося в очі.

— З чого ти радієш? — спитав Густав. — Очі в тебе блищать, наче у кішки при місяці!

Пелле пояснив.

— Боюсь, не потрапити вам сьогодні! — сказав Оле, підморгуючи Густаву. — Ми не впораємося вчасно з різанням соломи, щоб встигнути ще за скотаря відробити. Хай йому чорт, це точило таке тяжелезне! Коли б не зламався у нас самокрут...

Пелле наставив вуха.

— А що це за самокрут? — спитав він.

Густав застрибав біля точильного каменя, плескаючи себе по стегнах і регочучи:

— Господи, ну й дурне ж ти, жабеня! Навіть не знаєш самокрута. Це такий пристрій: тільки приладнати його, і камінь сам

закрутиться. На хуторі у Косе є самокрут. Коли б до них не так далеко...

— А він дуже важкий? — спитав Пелле, ледве повертаючи язиком: адже все залежало тепер од відповіді. — Мені його не донести? — Голос хлопчика тремтів.

— Ні, не такий уже й важкий, ти, мабуть, донесеш! Але це дуже коштовна річ.

— Я міг би збігати по нього... Я нестиму обережно-обережно.

Пелле дивився на них з таким виглядом, який здатний був вселити довіру.

— Гаразд, гаразд! Але ти візьми з собою мішок, щоб покласти інструмент, і будь обережнішим від самого чорта, — це така дорога річ!..

Пелле одержав мішок і помчав полями, весело стрибаючи, наче козеня, хапаючи сам себе руками на бігу, ловлячи все, що траплялося по дорозі, роблячи застрашливі стрибки вбік, щоб сполохати ворон. Серце ладне було вискочити з грудей від щастя. От він і заслужить собі й баті Ляссе вечірній вихід! Густав і Оле — гарні хлопці. Він так швидко повернеться назад, що їм уже не доведеться самим крутити важкий камінь. «Та невже ти вже збігав? — здивуються вони й очі витріщать. — І не розбив дорогоцінного механізму в дорозі? Ні?» Потім обережно виймуть інструмент з мішка цілісіньким. «Диво, а не хлопець! Справжній принц!» скажуть.

У Косе хотіли з нагоди свята почастувати хлопчика, поки укладатимуть інструмент у мішок, та Пелле відмовився і твердо стояв на своєму, — йому ніколи. Тоді йому винесли на ганок холодний пончик з яблуками, щоб він «не забрав із собою свята з їхнього дому». Дивилися вони всі так ласкаво і юрбою висипали на ганок проводити Пелле, коли він, скинувши мішок на плечі, поплентався назад. І вони теж радили йому бути якомога обережнішим і стурбовано похитували головами, — начебто він сам не знав, що у нього в руках!

Між обома садибами було з чверть милі, але ходьба зайняла у Пелле цілих півтори години, і прийшов він додому цілком знесилений. Він не посмів жодного разу спустити мішок на землю, щоб перепочити, хоч ледве плентався з ним крок за кроком; і тільки раз дав собі відпочинок, притулившись до муру. Коли він, нарешті, доплентався до своєї садиби, всі зібрались подивитися на новий сулідів самокрут. Пелле почував себе героєм, та, коли Оле обережно зняв мішок з його плечей, він на хвилину прихилився до стінки, щоб зберегти рівновагу, — так дивно було почувати, як йому стало легко; земля наче підкидала його. Але обличчя Пелле сяяло.

Густав розв'язав старанно зав'язаний мішок і висипав на брук все, що в ньому було — уламки цегли, кілька старих лемешів і такого іншого мотлоху. Пелле вступився в нього очима, збентежений і зляканий, немов з неба впав. Та коли в усіх боків зареготали, він усе збагнув, увесь зіщулився й затулив обличчя. Він не хотів плакати нізащо в світі, — цієї втіхи він їм все-таки не дасть. Ридання

виривалися з грудей, але він міцно стиснув губи. Уся кров у ньому кипіла від люті. Дияволи! Злющі демони!.. І раптом він стусонув Густава в ногу.

— Хо-хо! Та він брикається! — крикнув Густав і підняв хлопчика вгору. — Полюбуйтеся самим сатаною із Смолянда! Щойно відсвяткував новосілля, пересадив свій зад на місце обличчя. — Він показав на товсті щоки Пелле. Хлопчик старався затулити обличчя руками й брикався, щоб сплигнути на землю, намагався навіть укусити Густава за руку. — Ой! Ще й кусається, чортеня! — Густаву довелось узятись до хлопчика як слід, щоб справитися з ним. Він схопив Пелле за комір і придушив йому кісточками кулака глотку так, що той захрипів.

— Бравий хлопчина, ще соплі не висохли, а він уже в бійку лізе! — з презирливою ласкавістю примовляв Густав, продовжуючи душити хлопчиська, немов хвастася перевагою своїх сил.

— Ну, гаразд, бачимо, бачимо, що ти дужчий, — сказав старший наймит, — пусти його! — Густав не відразу послухався й дістав стусана в потилицю. Тоді Пелле вирвався і втік у корівник до Ляссе, який усе бачив, але не смів підійти. Він безсилий був допомогти синові й своїм втручанням міг тільки пошкодити.

— Бачиш, а прогулянка наша як же? — виправдувався він потім, утішаючи хлопчиська. — Мені б не важко було відлущувати це щеня, Густава, але тоді б нам не вийти з двору ввечері. Він не захотів би працювати за нас. І ніхто з інших теж, — вони тут усі заодно, сплуталися, мов горохове бадилля. Та ти, здається, сам за себе постояв здорово. Пхнув сатану в ножище! Так, так, ти добре зробив, треба все-таки й обережності додержуватись, не переборщувати заради форсу! Собі дорожче обійдеться!

Проте на цей раз не легко було втішити хлопчика. Образа засіла в ньому глибоко й завдавала болю. Він так щиро псвірив їм, а вони вбили сцю його дитячу радісну віру. Та й самолюбство було дуже зачеплене, він потрапив у пастку, пошився в дурні. Пережитим сьогодні вразило Пелле й лишило в ньому глибокий слід, вплинуло на весь його дальший розвиток. Він уже знав з досвіду, що не завжди можна вирити словам людей, і робив невмілі спроби розгадати їх задні думки; поступово перестав взагалі вирити з першого слова хоч би кому і відкрив секрет: треба добре стежити за очима людей, коли вони говорять що-небудь. Недаром усі вони дивилися так дивно — і тут, і на хуторі у Косе, — коли йшлося про цей самокрут! Вони немовби посміхалися до себе. От і управитель теж, коли наймав батька і обіцяв їм жарену свинину і солодкий кисіль кожного дня! А вони тут майже ніколи не одержують нічого іншого, крім оселедця та рідкої юшки! У всіх людей, значить, подвійний язик; тільки в баті Ляссе одій.

Пелле почав стежити і за власним обличчям. Воно зраджувало його, тому він і попатився завжди, коли вдавався до брехні, щоб уникнути побоїв. І ось тепер теж винувате було його обличчя, — не можна показувати людям своєї радості! Він збагнув, нарешті, як

небезпечно ходити з душею нарозпашку, і його дитячий організм почав безперервно виробляти захисний покрив для кращих, найближчих порухів його душі.

Після вечері Пелле з батьою Ляссе пішли в поле, тримаючись, як завжди, за руки. Звичайно сам на сам з батьком Пелле базікав не вмовкаючи, але сьогодні він був мовчазний; пережите ще давало себе знаки, а майбутні відвідини родичів створювали якийсь урочистий настрій.

Ляссе ніс у руці червоний вузлик; в ньому була зав'язана пляшка солодкої смородинівки, яку Пер Ольсен купив для Ляссе вчора у місті, куди їздив присягати відносно дитини. Цілих шістьдесят шість ере коштувала пляшка! Пелле довго йшов і думає про щось, але боявся сказати батькові. Нарешті наважився:

— Батьку, чи не можна мені понести її трішки?

— Тсс... ти здурів, хлопче, далєбі, здурів! Це штука дорога. Ще впустиш.

— Не впушту... Ну, дай хоч потримати!.. Ну, батьку, прошу, любенький!..

— Господи, та що ти вигадав! Тобі тільки дай волю, не знати до чого дійдеш. Справді ж бо, ти сам не свій, такий безглуздий став, — Ляссе побурчав-побурчав і, зупинившись, нахилився до хлоп'яти.

— Ну на, потримай, дурна голово. Дивися тільки, обережно. І ні кроку з нею. Так і знай.

Не покладаючись на самі тільки руки, Пелле міцно притиснув пляшку до тіла і випнув живіт, щоб підтримати її. А Ляссе розчепірів руки під пляшкою, щоб підхопити, на випадок, коли Пелле все-таки впустить її.

— Ну, годі, — схвильовано сказав старик і відібрав пляшку.

— Важка! — промовив Пелле з подивом і, вдоволений, пішов далі, тримаючись за батькову руку.

— А навіщо йому треба було присягати відносно дитини? — раптом спитав він.

— Тому що його звинуватили, начебто він прижив дитину з однією дівчиною. Ти хіба не чув?

Пелле здивувався.

— То він не винен? А всі кажуть...

— Як же можна так думати? Адже тоді Пер Ольсен просто в пекло піде. Але дівчина, само собою, вказує на нього, ні на кого іншого. Ох-хо-хо, небезпечна ця гра з дівчатами... Стережись, коли настане твій час. Вони найкращого хлопця призведуть до біди.

— А як це присягають? «Хай мене чорти спечуть» — кажуть?.. Ляссе не міг не засміятися.

— Ні, не така проста справа дати неправдиму присягу. Бачиш, на суді сидить все головне начальство за столом — подібно до підкови; а перед столом аналої із самим розп'ятим Христом. І лежить ще на аналої величезна книга, прикута до стіни ланцюгом, щоб нечистий не поцупив її вночі, — це ж бо святе письмо. Хто прися-

гає, кладе на неї ліву руку, а праву підносить угору з трьома витягнутими пальцями: це бог-отець, бог-син і бог-дух святий. Та коли хто присягає фальшиво, найголовніший суддя зразу побачить це, бо на аркушах святого письма виступають червоні плями крові.

— Ну й що ж? — із звмиранням серця спитав Пелле.

— Ну, і відсохнуть у нього ці три пальці, а далі почне сохнути все тіло. Такі люди страшенно мучаться, гниють живцем.

— А до пекла потраплять?

— І до пекла потраплять. Якщо тільки не донесуть на себе самі і не приймуть кари тут. Тоді їм проститься на тому світі. А тут вони все-таки посохнуть.

— А чому ж їх не покарає відразу голсвний суддя? Адже ж він бачить по книзі, хто заприсягся фальшиво?

— Ні, не можна, — тоді вони уникли б пекельних мук. А є така угода із сатаною, що він забирає собі всіх, хто сам не признається, розумієш?

Пелле здригнувся і якийсь час ішов мовчки, тримаючись за батькову руку. Але згодом забув про все.

— Дядя Калле, певно, багатий? — спитав він.

— Ну, багатий чи не багатий, а земля у нього своя. І цього досить! — Сам Ляссе ніколи не мав іншої землі, крім орендованої.

— Коли я виросту, у мене буде свій великий хутір, — рішуче об'явив Пелле.

— Ну-ну, звичайно, — посміхнувся Ляссе.

Не те щоб він з Пелле насміхався: ні, він теж сподівався, що з хлопчика вийде щось значніше, хоч і не обов'язково хуторянин. А втім, як знати, а раптом якась дочка хуторянина зустрине й покохає його. Хіба мало таких прикладів? І хіба у них в роді не було жіночих пестунчиків? Взяти хоча б дядька його з батькового роду, який прикрасив рогами самого пастора! Тоді від самого Пелле залежатиме влаштувати так, щоб сім'я дівчини погодилася на шлюб, побоюючись скандалу. А Пелле — він не з останніх; недарма у нього чубчик на лобі, м'яке волоссячко на потилиці і родимка на стегні — усі щасливі прикмети. Ляссе йшов і бурмотів про себе, укладаючи великі плани щодо майбутності хлоп'яти і округляючи цифри. Ну, перепаде тоді, звичайно, і йому, старику. Адже хоч би яке велике щастя чекало попереду, воно має все-таки прийти вчасно, щоб Ляссе встиг порадуватись йому хоч би на старість!

Піднімаючись полями до каменоломні, вони держалися мурованої огорожі і занесених снігом канав, продирались через кущі терників і ялівцю, за якими починалися верес і скелі. Обминаючи глибокі, розриті вибухами ями, вони навпомацьки відшукали в присмерку місце, куди звальювали осколки і де били щєбінь. Спочатку вони почули стукіт молотків, потім помітили розкидані в різних місцях вогники.

Під похилим солсм'яним піддашком, де висів засвічений ліхтар, сидів невисокий широкоплечий чоловік і розбивав дрібне каміння.

Працюючи, він додержувався особливого ритму: ударить тричі й змахне рукою осколки набік, знов ударить тричі і знову змахне. Однією рукою змахував, а другою водночас ставив перед собою новий уламок; удари йшли один за одним з рівномірністю цокання годинника.

— Справді ж бо, це не хто інший, як брат Калле! — промовив Ляссе таким голосом, немов ця зустріч була небесним знаменням.— Добрий вечір, Калле Карлсон, як живеш?

— А-а, брате, прийшов? — сказав він і насили підвівся.

Обоє поздоровались так, начебто тільки вчора розсталися. Розмовляючи з братом, Калле зібрав свої інструменти і прикрив їх щитиком.

— Ти щебінь б'єш? Чи хоч виробляєш на хліб? — спитав Пелле.

— Ну, похвалитися не можна. Одержуємо по дванадцять крон від сажня, і якщо я працюю і вранці, і ввечері з ліхтарем, то з півсажня за тиждень вироблюю. На пиво не лишається, та перебиваємося помаленьку. Тільки страх нудна робота і анітрохи не гріє. Поперек немов відбирає, просидиш ото п'ятнадцять годин на холодному камені: зовсім навіть відбирає, наче ти сам народив увесь світ.

Він обережно пішов попереду гостей, прямуючи до низенької перекошеної халупи.

— Диви-но, місяць випливає, — коли вже він не потрібний більше! — сказав Калле, стаючи веселішим. — Боже мій, ну й вигляд у цієї заспаної пики. Брудні потьйоки під очима й сьєт у роті... Мабуть, Новий рік зустрічав у господа бога!

Одна стіна халупи випиналась якимось коробом. Пелле неодмінно треба було підійти й помацати. Незрозуміло, що таке там усередині? Може, потайна комірчина? Він нетерпляче смикнув батька.

— Оце? Це велика піч, в якій печуть хліб, — сказав Ляссе. — Вона влаштована так для того, щоб не займала місця в домі.

— Так, а онде наш банк, куди ми відкладаємо лишки, — сказав Калле, вказуючи на напівзруйновану будку осторонь. — Чи не хочеш лишити свій внесок? Прошу!

Ляссе зареготав.

— Ти все такий же весельчак, як і колись, — сказав він братові.

— Так, весела вдача, мабуть, тільки й дається людям даром. Заходь же, будь ласка.

Калле сунув голову в дверцята, що виходили з кухні до хліва.

— Ей, Марі, поквася, — напівголосно крикнув він. — Повитуха вже прийшла!

— Чого їй треба? Ах, усе ти брешеш, старий блазню!

Було виразно чути звук молока, що стікало в дійницю.

— Брешу? Он як! Ні, ти краще йди-но скоріше та лягай, вона каже: поре! Ти нинішнього року щось надто довго ходиш... Так, так, краще затули рота, — додав він пошепки. — Вона справді тут. Поспішай!

Вони увійшли до горниці, і Калле почав навпомацьки нишпорити, щоб засвітити свічку. Двічі потрапляли йому до рук сірники, але він їх відкидав, намагаючись засвітити свічку від жевріючого в печі торфу. Проте вогонь був занадто слабкий.

— Пустел! — сказав він, нарешті, і рішуче чиркнув сірником. — Не щодня у нас гості!

— То ти одружений з датчанкою? — з радісним здивуванням сказав Ляссе. — І корову маєш?

— Так, ми не бідно живемо, — озвався Калле, випинаючи груди. — І кішку маємо... І щурів для неї, щоб доскочу їла.

Увійшла, задихавшись, хазяйка і здивовано втупилась очима в гостей.

— Так, повитуха пішла; ніколи їй, каже. Дала нам відстрочку до іншого разу. — сказав Калле. — Але це гості поважні, отже ти спочатку всякайся, а потім уже руку подавай.

— Ах ти зубоскал, адже я не маленька. Певно, це Ляссе й Пелле? — сказала вона, здоровкаючись з ними.

Вона була низенька, як і чоловік, весь час посміхалася; руки й ноги в неї були повні. Звичка працювати нахилившись і природна добродушність сприяли повноті.

— Благословив господь дітлахами, — сказав Ляссе оглядаючись.

Під вікном у ящику лежали троє: двоє трохи менших в одному кінці, а довгий дванадцятилітній хлопчак — в другому. Його чорні від бруду ноги просунулися між голівками сестер. Для інших дітей було постелено на стільцях, у старих ночвах і просто на підлозі.

— Так, запасли собі дещицю, — сказав Калле і, марно пошукавши, де б посадовити гостей, бо скрізь було улаштовано на ніч постелі, запропонував жартома: — Поплюйте на підлогу, та й сідайте собі!

Але тут увійшла дружина з лавою, на якій прала білизну, і з порожнім барилом з-під пива.

— Ось вам; сідайте, відпочиньте, — сказала вона, ставлячи сидіння до стола. — Вже пробачте, треба ж дітям виділити місцинку!

Калле приместився на краю ящика.

— Так, запасли собі дещицю, — повторив він. — Не вадить подумати про старість вчасно, поки ще сил досить. У нас ціла дюжина, і ми збираємось почати нову. Власне кажучи, не збиралися, та от мати підвела нас. — Він почухав собі потилицю з кумедним розпачем.

— Тільки б знову не близнята! — засміялася дружина, що стояла посеред кімнати, склавши руки на животі. Спідниця в неї помітно задерлася спереду.

— Ну, що ж, ми тільки виграємо на цьому, коли все одно доводиться кликати повитуху, — сказав Калле. — Люди кажуть, що мати у нас покладе дітей спати та ходить і перелічує їх — чи всі тут. Та це брехня: вона й лічити вміє тільки до десяти.

В алькові запищало маля. Мати взяла його на руки і теж сіла на край ящика, щоб погодувати дитину.

Сидячи перед ними з оголеними грудьми, Марі лоскотала соском маля під носиком, щоб примусити посміхнутись. Калле закохано дивився на дружину.

— У Марі завжди була така ніжна шкіра, як у якоїсь пасторської дочки, — сказав він, з гордістю глянувши на гостей.

— Це найменша, — сказала мати, показуючи маля.

Ляссе зігнутиим пальцем торкнувся шийки.

— Яка товстушка! — сказав він розчулено. Він любив дітей. — А як її звати?

— Ми її назвали Дусіне Слютіне¹, — думали, що вона у нас вишкребок. До речі, вона саме дванадцятою народилась...

— Дусіне Слютіне! Шикарне йменнячко, справді-бо! — кинув Ляссе. — Точнісінька принцеса!..

— А передостанню ми назвали Еллен — значить одинадцята². Вона в ночві спить, — вів далі Калле. — Того, що перед нею народився, звати Тіліус³, потім ідуть Ніколіне⁴ й Отто⁵. Попередніх ми ще не називали за номерами, — тоді ми не думали, що їх стільки народиться. Та це все мати винна; досить їй взяти мої штани лагодити, як уже готове діло!

— Посоромився б, справді, викручуватись у такий спосіб, ото пройдисвіт, — погрозила йому жінка. — І іншим теж не доводиться скаржитись на свої імена: Альберт, Анна, Альфред, Альбінус, Антон, Альма й Альвільда. Стривайте... так, усі. Жодного з них не скривдили. Батько добирав усі імена на букву А. Йому завжди легко давалися вірші. — Марі з захопленням подивилася на чоловіка.

Калле заморгав від збентеження.

— Ні, не через те, а просто А — це ж перша буква, наскільки я знаю... І всі імена красиво звучать, — додав він скромно.

— Та вже він майстер на вигадки!.. Йому б по вченій лінії піти. От моїй голові нізачо не вдержати нічого такого. Йому хотілося спочатку, щоб імена й починались, і закінчувались буквою А, та з хлопчиками це ніяк не могло вийти. І довелось йому відмовитись... Ну, та він же не з учених.

— Ні, мати, відмовитись я не відмовився. Для першого хлопчика я придумав ім'я, у якого на кінці стояло А. Та пастор з папамарем розбурчались, і довелося мені відмовитись. Вони й проти Дусіне Слютіне заперечували, та тут я торохнув кулаком об стіл. І Калле може скипити, якщо його роздратувати. Я завжди любив у всьому порядок і смисл, і не погано ж придумати щось і для тих, хто шукає смислу глибшого. Брате Ляссе, чи помітив ти що-небудь особливе в деяких іменах?

— Ні, — невпевнено озвався Ляссе, — принаймні не можу сказати нічого такого... Та в мене ж і голова не так влаштована.

¹ Остання в дюжині.

² Еллеве (elleve) — по-датському одинадцять.

³ Ті (ti) — десять.

⁴ Ні (ni) — дев'ять.

⁵ Отте (otte) — вісім.

— От бачиш: Анна й Отто виходять однаково, хоч як читай їх — зліва чи справа, чи задом наперед; акурат те ж саме. От подивись. — Він взяв зі стіни дитячу грифельну дошку з уламком грифеля і почав старанно виводити імена. — Ось подивись, брате.

— Та я ж не вмю читати, — сказав Ляссе, покiрливо хитаючи головою. — Так ось воно що! Виходить акурат те саме з обох кінців? Чортяча штука, просто диво! — Він отямитися не міг від здивування.

— А от що ще дивніше, — сказав Калле й окинув брата поглядом філософа, що оглядає систему будови світу. — Ім'я Отто, яке можна прочитати однаково з обох кінців і яке означає вісімку; можна, значить, написати цифрою, а її можна перевернути догори ногами, і вийде знову те ж саме. Бачиш? — Він написав цифру 8.

Ляссе вертів дошку туди й сюди, розглядаючи.

— Так, господи помилуй, акурат те саме! Глянь, Пелле. Зовсім, наче кішка, яка хоч як її кинь, усе падає на лапи. Святий хрест господній, як це чудесно — знати грамоту! Де ти навчився, брате?

— Ну, — сказав, ніяковіючи, Калле, — бачив і чув, як Марі навчала малюків азбуки. Це ж дрібниці, коли у тебе тут, на горіщі, все гаразд.

— Ось Пелле тепер скоро в школу піде, — сказав у роздумі Ляссе. — Чого доброго, і я міг би... Ото б чудово було, та в мене, мабуть, голова не така. Напевно, не годиться! — У голссі його звучав широкий розпач.

Калле не став його втішати, але Пелле твердо вирішив для себе, що коли-небудь та навчить батька і читати, й писати, — та ще краще, ніж уміє дядько Калле.

— А ми зовсім і забули, що у нас із собою різдвяне угощення! — сказав Ляссе й розв'язав хустку.

— От молодець! — вигукнув Калле і захоплено став ходити навколо стола, на якому красувалася пляшка. — Краще за це ти не міг нічого принести нам, брате, — це придасться на хрестини. Смородинівка! Та ще із золотим ярликом — бачили? — Він підніс пляшку етикеткою до світла й обвів усіх веселими очима. Потім нерішуче відчинив стінну шафу.

— Гостям треба ж покуштувати власного пригощення, — сказала дружина.

— Ото ж і я стою тут і мучусь, — відповів Калле зі сміхом розпуки, поглядаючи на присутніх. — Найкраще було б так. Та якщо тільки почнемо — відомо, як воно вивітриться. — Він нерішуче протягся до пробочника, що висів на цвяшку.

Та Ляссе відмахнувся обома руками: він нізачо в світі й не покуштує цього напою. Такій дрібноті, як він, пити смородинівку, та ще в будень? Ні, ні!

— Ну, та ви ж будете у нас на хрестинах, — сказав Калле з полегшенням і заховав пляшку в шафу. — Але «возульку» ми влаштуємо! Ковток-другий горілки у нас уділів із свят-вечора, а мати, певно, почаствує нас кавою.

— Кава в нас у пічці, — радо озвалася Марі.

— Ну, чи бачив хто таку дружину? Не встигнеш побажати чого — зирк, а воно вже на столі.

Пелле бракувало двох його приятелів-пастушків; вони пішли на свята в гості до хазяїв, у яких працювали влітку, щоб поласувати святковим угощенням, і раніше дня святого Кнуда їх не чекали додому.

— А цього теж забувати не слід, — сказав Калле, вказуючи на довгого хлопчачка в ящику. — Подивимось на нього, чи що?

Він простягнув соломинку й полоскотав хлопчикові ніс.

— Ей, вставай-но, любий Антоне, та запрягай тачку, — поїдемо кататись по-панському!

Хлопчик перекинув ноги через край ящика і на велику потіху Калле заходився старанно протирати собі очі. Нарешті Антон роздивився, що за столом гості, і накинув на себе одяг, що правив йому за подушку. Вони відразу здружилися з Пелле, почали гру, і Калле спало на думку, що й іншим дітлахам треба взяти участь у святі. І ось він з двома хлопчиками почав обходити й будити рещту, лоскочучи їх соломинками. Мати протестувала, але не надто рішуче, сама весь час сміялась і допомагала дітям одягатись, повторюючи:

— Ото ще пустощі! Ну, зроду такого не бачила!.. Тоді вже й цієї не можна обминути, — несподівано вирішила вона й витягла з колиски малятко.

— Ну, от і вся вісімка! — показав на них батько. — І кімната повнісінька! Альма й Альвільда двійнятка, як бачиш; Альфред і Альбінус, які гостюють на святах, теж. До літа вони вчитимуться, а там — тягар з плечей.

— А де ж двоє найстарших? — спитав Ляссе.

— Анна в служницях там, на північному березі; Альберт у плаванні, поплив на китобої. Бравий хлопець, ми восени одержали його карточку. Чи не дістанеш нам її, Марі?

Дружина нехотя пошукала і не знайшла.

— Я знаю, де вона, мамо, — раз по раз повторювала одна з молодших дівчаток, але її ніхто не слухав.

Тоді вона сама злізла на лавку й дістала з полиці стару біблію, в якій лежала карточка.

— Так, правильно, бравий хлопець, — сказав Ляссе. — Великий який! Не в нашу рідню. Певно, Марі, у твою пішов псстаттю.

— Та він же від Конгструпа, — повідсмиг стиха Калле.

— Он воно що... — нерішуче озвався Ляссе.

Він пригадав розповідь Іоханни Піль.

— Марі служила покоївкою в маєтку, і хазяїн звів її, як і багатьох інших. Це було ще до мене. Але він чесно розплатився, — сказав Калле.

Дружина стояла, переводячи очі з одного на другого, і розгублено посміхалась; чоло у неї злегка почервоніло.

— У хлопця панська кров, — додав Калле з деякою гордістю.—

Він тримає голову не як усякі інші. І добрий який... по-простому добрий.

Дружина тихенько підійшла до чоловіка, поклала йому руки на плечі і теж почала дивитися на карточку.

— Так, він гарний хлопець, адже правда, мати? — обернувся до неї Калле і погладив її по обличчю.

— А як одягнений гарно! — вигукнув Ляссе.

— Так, він уміє поводитися з грішми... Не такий мотяга, як його батько. Але й не скупиться подарувати нам десятку, коли гостює у нас.

Почулось якесь шарудіння за дверима, і через поріг тихенько ступила зморщена баба, намацуючи ногами підлогу й затуляючи руками обличчя.

— Помер ще хто-небудь? — спитала вона, увійшовши до кімнати.

— А ось і бабуся! — привітав її Калле. — А я думав, ви в ліжку.

— Я й лежала вже, та почула, що тут гості, й закортіло почути новини. Помер ще хто-небудь у нашій громаді?

— Ні, ні, бабуся, — у людей часу нема псмирати. А ось до вас свататись прийшли — це вже краще!.. Теща моя, — відрекомендував він її гостям, — то самі розумієте, який це скарб.

— Ходи-но, ходи-но сюди, я тобі дам тещу, — відповіла старенька з слабкою спробою підроблятися під загальний жартівливий тон. — Так, так, добро пожалувати, — звернулася вона, простягаючи руку вперед.

Калле поспішив сунути їй свою, але старенька, тільки-но торкнулась її, відкинула геть.

— Думаєш, не пізнаю тебе, дурню! — Вона довго обмацувала руки Ляссе й Пелле своїми м'якими пальцями, перш ніж випустила їх. — Ні, вас я не знаю, — сказала вона.

— Це брат мій Ляссе із сином; вони з Кам'яного двору, — нарешті пояснив Калле.

— Ах, он ви хто... Он воно... бач! І ви теж морем припливали обоє? А я, стара, все ходжу тут, блукаю сама... і до того ж не бачу нічого.

— Ну, не дуже вже ви тут самі, бабуся, — сміючись заперечив Калле. — Нас тут ще двоє дорослих та десятеро малих біля вас крутяться день у день.

— Атож, атож, це все так, ти правду кажеш! Та мої всі, з ким я зростала, повмирали... І ще багато хто, які на моїх очах повиростали. Щотижня помирає хто-небудь з тих, кого я знала, а я ось усе блукаю, тільки тягарем для людей.

Калле приніс старенькій крісло з комірчини і посадовив її.

— А, це що за розмови? — докорив він. — Ви ж платите за себе.

— Плачу, о господи! Їм платять по двадцять крон на рік за те, що вони мене утримують, — сказала старуха в простір.

Подали каву, і Калле долив горілкою чашки всіх дорослих.

— Ну, розвеселіться тепер, бабусю! — сказав він, цокаючись з нею. — Де варять у казані на дюжину ротів, вистачить і тринадцятому. За ваше здоров'я, бабусю! Бажемо вам ще багато років бути для нас «тягарем», як ви кажете.

— Та вже я знаю, знаю, — закивала старуха, — що всі ви мене жалієте. Але при всьому моєму бажанні жити — важко зіскрібати сало з чужого шматка хліба. Корова їсть, кіт їсть, діти їдять, всі ми їмо. Звідки тобі, бідоласі, набратися на всіх?

— Бідолахи ті, у кого заду нема, і шкода тих, у кого він подвійний! — весело сказав Калле.

— Скільки у тебе зміл? — запитав Ляссе.

— Чотири тонни, та все більше камінь.

— Корові корму вистачає?

— Минулого року важко довелось. Узимку покрівлю з прибудови згодували... Це нас трошки підвело. Та що з того — тим стеля вищою стала! — Калле розсміявся. — А потім діти потроху один по одному підростуть і самі себе годуватимуть.

— А ті, що вже повиростали, хіба вони не допомагають вам хоч трошки? — спитав Ляссе.

— Звідки ж їм узяти? Поки людина молода, їй для себе пожити треба, повеселитись, поки час не сплив. Адже в дитинстві небагато було у них розваг, а коли поберуться і своєю сім'єю обзаведуться, інший клопіт настане. Альберт, проте, не скупиться, коли приїжджає додому на побивку; останнього разу дав нам десять крон, та по цілій кроні кожному з дітей. Але коли вони серед чужих людей, відомо, куди гроші йдуть. Адже не хочеться відставати від товаришів. Анна з тих, що всі гроші на наряди витрачають: вона б і рада нам допомогти, та в неї самої ніколи й гроша вільного немає. І одягу теж — тільки що на собі, хоч скільки купує.

— Так, вона чудна в нас, — сказала дружина, — ніколи їй ні на що не вистачає.

Ящик закрили кришкою, щоб більше було місць за столом. Витягли стару колоду карт. До гри залучили всіх, крім двох найменшеньких. Калле хотів було і їх залучити, та не вийшло: вони й карт у руках не вмiли тримати. Грали в «Чорного Петера» і в «Свинки». Бабусі карти називали.

— Ми із «сліпим»¹ граємо! — крикнув Калле, трясучись від запального сміху. — Ось у чому саме шик!

І бабуся від усіх найщиріше сміялася з дотепу.

Час від часу між дорослими виникала розмова.

— Ну, як ти, вдоволений зі свого хазяїна? — спитав Калле.

— Та його самого ми мало бачимо, завжди роз'їжджає туди й сюди або сном хміль свій старається розвіяти. А так взагалі — він не погана людина. І годують у нас звсім не погано.

— Так, тут знайдуться, мабуть, місця, де й гірше їдять, — ска-

¹ Відповідає нашому виразу «грати з дідом».

зав Калле, — тільки, напевно, небагато таких. У більшості хазяїв все-таки, кажуть, краще.

— Невже? — здивувався Ляссе. — Ну, що ж! А я все-таки на харчі поскаржитись не можу. Ось тільки роботи на нас двох багатенько, та ще надто тужливо слухати плач цей жіночий, майже безперервний. Б'є він її, чи що? Кажуть — ні.

— Напевно ні, — озвався Калле. — Може, він був би і не від того, — воно й зрозуміло, — та не сміє. Він її боїться. Вона біснувата, скажу я тобі.

— Люди кажуть, вона вовкулакою ночами гасає, — сказав Ляссе з таким страхом на обличчі, немов чекав, що ось-ось з якого-небудь кутка з'явиться примара.

— Це все дурниці й забобони, — перебив його Калле. — Ні, просто в неї нечистий вселяється, — як і в біблії є приклади. Ти спитай у Марі, вона ж служила в маєтку.

— Нещасна вона, каліка, і своя у неї мука, — сказала дружина. — Кожна з нас, жінок, розуміється на цьому трошки. І хазяїн хоч і не б'є її, та й не дуже з нею в злагоді живе. Його зради для неї гірші від усього іншого.

— Та ви, жінки, відомо, всі одна за одну, — сказав Калле, — але й ми теж не сліпі. Як по-вашому, бабусю? Адже вам краще від усіх відомо, що і як було.

— Так, дещо буває завжди відоме, — озвалася старуха. — Пригадую, наче учора все це було, той час, коли Конгструп об'явився у нас на острові. І нічого у нього не було — тільки те, в чому був одягнений; зате вже такий кавалер — з голови до п'ят! Недарма столичний житель!

— А чого ж він сюди приїхав? — спитав Ляссе.

— Чого? Та, видно, полювати багату наречену. Вештався тут по вересу зі своєю рушницею; тільки вже не лисиць наглядав, це вже напевно. І вона теж бігала тут довкола, навіжена, спадкоємниця Кам'яного двору. Дуже любила, бачите, дику природу і таке інше... дурниці!.. Поводилася, наче мужчина. Їм треба було б удома її придержувати, привчати прясти та варити. Ну, та де ж там! Єдина донька! От і утинала, що хотіла. Потім зустрілася з цим франтом, ну й здружилися, звичайно. Він був чи вчений, чи римський папа чи ще якась шляхетна погань; що ж дивного, коли бідна дівчина втратила розум.

— Звичайна річ. — сказав Ляссе.

— В їхньому роді у всіх жінок кров була зіпсована! — вела далі старуха. — Видима річ, якась із них злигалась із самим сатаною. Після того він і дістав над ними владу і, хотіли вони того чи не хотіли, мучив їх кожного разу, коли місяць ішов на ущерб. Поки ще вони були непорочними дівчатами, він, зрозуміло, не владен був над ними, та коли ці двоє спізналися — і її теж почав мучити нечистий. Конгструп, певно, помітив це і хотів, видно, п'ятами накивати, бо люди розповідали, наче старик, хазяїн Кам'яного двору, з рушницею в руках примусив його одружитися з нею. Адже старик

був такий лютий, що не задумався б порішити людину на місці, коли б на те пішло. А що вже селянин був справжній! Ходив у дотканому одязі й не боявся вставати водночас із сонцем і працювати від світання до смерку. Не такий хазяїн, як цей, що п'є-гуляє, в карти грає та заборговує. Зате у тодішніх людей і водилося дещо.

— Атож, теперішні ладні жито молотити ще на корені, а телят намагаються продати в утробі матері, — додав Калле. — Але ж ви, сором сказати, програли, бабусю!

— Еге ж, от що значить язиком плести, а свою справу прогавити! — сказала старуха.

— Бабуся — Чорний Петер! Бабусі треба ніс вимазати! — кричали дітлахи.

Старуха почала була відмовлятися, — вона ж тільки що вмилася на ніч, — та дітлахи взяли з печі сажі на корок і, оточивши старуху, зрobili їй на носі позначку. Всі тішились однаково — малі й дорослі.

— Добре, що я себе не бачу, — сказала бабуся, сміючись разом з іншими. — Нема лиха без добра! Та мені все-таки хотілося б стати знову зрячою хоч на п'ять хвилин, перш ніж я помру. Добре б ще разок поглянути на все навколо. Говорить же Калле, що, як дерева й усе навколо росте, так і наш острів зовсім іншим став. А меншеньких діток я так і не бачила ніколи.

— Кажуть, у Копенгагені лікують від сліпоти, — сказав Калле братові.

— Мабуть, страх як дорого беруть? — спитав Ляссе.

— Та вже не дешевше, як сто крон, — висловила припущення бабуся.

Калле замислився.

— Та якщо продати весь цей мотлох, то дивно буде, коли не набереться сотенька з лишком. Тоді бабусі можна було б повернути зію.

— Боронь боже! — вигукнула старуха. — Продавати будинок і все?.. Ти, видно, не при своєму розумі. Розкидатися такими грішми на таку стару каліку, як я, що однією ногою вже в могилі стоїть! Та мені і без того добре живеться. — У неї навіть сльози на очі навернулися. — Борони мене боже на старості літ призвести вас до такої біди.

— Дурниці, ми ж бо ще молоді! — сказав Калле. — Ми з Марі могли б почати заново.

— А хто з вас чув що-небудь про вдову Якоба Крістіана? Як вона? — спитала старуха, змінюючи тему розмови. — Здається мені, що вона перша на черзі, а потім я. Я чула, ворона вночі крикала, нагадувала.

— Це наша найближча сусідка по пустищу, — пояснив Калле братові. — Невже їй раптом гірше стало? Вона цієї зими наче й не хворіла навіть.

— Та вже будь певен, з нею щось не гаразд, — рішуче сказала

старуха. — Пошли-но краще когось з дітей завтра вранці провідати її.

— Так, коли вже бабусі подано знак... Сам Якоб Крістіан теж дав знати про свою смерть. Адже ми з ним багато років дружили.

— Він тобі з'явився? — урочисто спитав Ляссе у брата.

— Ні, а тільки вночі — погана така жовтнева ніч була — прокинувся я від грюкоту в зовнішні двері. Років три тому щонайменше буде. Марі теж почула стукіт, і ми лежимо з нею й перемовляємось — чи встати мені відчинити. Так ми погомоніли, погомоніли й задрімали були, як раптом знову грюкіт. Я скочив, надягнув штани і прочинив трошечки двері — нікого! «Ото диво», кажу я до Марі, і знов у ліжку заліз. Не встиг ще периню вкритись, як втретє грюкає. Тоді я розсердився, засвітив ліхтар і обійшов навколо всього будинку. Нікого не видно й не чути. А вранці до нас прийшли сказати, що Якоб Крістіан помер вночі, саме близько тієї пори.

Пелле, який прислухався до розмови, щільно пригорнувся до батька від страху. Та і в самого Ляссе вигляд був не дуже хоробрий.

— Так, мерці... вони теж не завжди... з добром. Їх побоюватися треба, — сказав він.

— А, чорт! Що ж вони можуть тобі зробити, якщо ти сам нікому зла не зробив, кожному віддавав, що належить? — заперечив Калле. А бабуся мовчала, значливо похитуючи головою.

Увійшла Марі, поставила на стіл горщик з топленим салом і поклала велику житню паляницю.

— Це гусак! — жартома сказав Калле, встромлюючи в паляницю свій складаний ніж. — Ми ще не починали його. Він чорносливом начинений. А це гусячий жир. Іжте на здоров'я!

Ляссе і Пелле пора вже було подумати про повернення додому, і вони почали обмотувати шії хустками. Господарі не хотіли відпускати їх так скоро, почалися розмови; Калле сипав примовками, щоб затримати гостей ще на годинку. І враз обличчя в нього видовжилось, немов він став біля труни небіжчика: у сінях почулося тужливе схлипування, хтось стояв біля дверей і торгав за ручку.

— Йй-богу, це примара! — вигукнув він, злякано поглядаючи то на того, то на іншого.

Знову хтось схлипнув, і Марі сплеснула руками: «Та це ж Анна!» — і швидко розчинила двері.

Увійшла, плачучи, Анна. Її закидали здивованими запитаннями з усіх боків, але вона нічого не відповідала, тільки плакала.

— Як? Тебе відпустили з маєтку, щоб ти могла відвідати нас на свята, а ти приходиш додому зі сльозами? Гарна, нічого казати! — сміючись, докоряв їй Калле. — От яка ти! Зроби їй соску, мати!

— Мене прогнали з роботи, — крізь ридання промовила дівчина.

— Не може бути! — вихопилося у Калле зовсім іншим тоном. — Та за віщо ж? Украла ти? Чи нагруб'янила?

— Ні... хазяїн розсердився на мене за те, що я... здружилася з хазяйським сином.

Швидше від блискавки погляд матері ковзнув з доччиного обличчя по її постаті, і вона теж зайшлася слізьми.

Калле нічого не помітив сам, та, перехопивши погляд дружини, все зрозумів.

— Так от що, — тихо промовив він, — ось воно що!

Низенька людина стала схожою на велику дитину; звичайна веселість зрадила його, добродушне обличчя сіпалось. Та посмішка все-таки перемогла.

— Ну що ж, і чудово, — вигукнув він і засміявся. — Хіба добрі діти не повинні наслідувати прикладу батьків, коли підростуть і самі зіпнуться на ноги? Роздягайся, Анно, і сідай сюди, ти, мабуть, зголодніла... І воно якраз упору — зараз уже посилати по повітуху!

Ляссе і Пелле, обійшовши все коло і з усіма попрощавшись, натягли хустки собі на рот. Калле метушився біля них і базікав невгаваючи:

— Ви приходьте до нас знову скоріше! І спасибі, що відвідали нас, і за гостинці, брате Ляссе... Так, он воно як, — раптом сказав він уже на дверях і зареготав. — Солідно! З хуторянином породичались деяким чином. Тьху, хай йому чорт, Калле Карлсон, ми з тобою можемо тепер кирпу задерти! — Він трохи провів гостей стежкою, не перестаючи базікати, від чого Ляссе стало зовсім сумно.

Пелле знав, що випадок з Анною вважався великою ганьбою, і зрозуміти не міг, як це дядько Калле може бути таким веселим.

— Так, так, — сказав Ляссе, коли вони пробиралися між кам'яними осколками, — Калле яким був, таким і лишився. Сміється, де інші плакали б.

Було надто темно, щоб іти просто полями, і вони трималися путівця, яким возили з каменоломні щєбінь, а потім звернули на битий шлях. Біля перехрестя, на дорозі, що вела в селище, стояла крамниця з дрібним товаром, де потай продавали горілку.

Коли вони підходили до неї, там зчинився страшний галас, і раптом з дверей вискочила юрба людей і покотила по дорозі людське тіло.

— Видно, поліція застукала п'яниць! — сказав Ляссе і перейшов разом з хлопчиком на ріллю, щоб непомітно пройти мимо. Але в ту ж хвилину на вікні з'явилася засвічена лампа, і промінь упав просто на них. Їх побачили.

— От іде скотар з Кам'яного двору! — вигукнув чийсь голос. — Ей, Ляссе, ходи-но сюди!

Вони підійшли і побачили людину, яка, лежачи долілиць, билася головою об землю; руки в неї були зв'язані на спині, і вона не могла підвести голови з грязі.

— Та це Пер Ольсен! — вигукнув Ляссе.

— Ну, звичайно, він, — відповів крамар. — Чи не візьмете ви його з собою? Він трошки з'їхав з глузду.

Ляссе, вагаючись, подивився на Пелле.

— Божевільну людину... Куди ж нам удвох? Ми не зможемо.

— Та у нього руки зв'язані. Вам тільки міцніше тримати кінець вірьовки, і він піде смирно, — сказав один з юрби. Це були робітники з каменоломні. — Правда ж, ти підеш спокійно з ними? — спитав він і пхнув лежачого в бік носком свого дерев'яного черевика.

— О господи Ісусе! — тільки простогнав Пер Ольсен.

— Та що ж він накоїв? — спитав Ляссе. — За що ви його побили?

— Довелося трошки відлупцювати його; він хотів відрубати собі великий палець. Він, свиня, кілька разів брався за своє і встигаючи відкременсати половину; ледве напоумили його, побивши. — І вони показали обрубок пальця, весь у крові. — Отака тварюка, кремсати самого себе через те, що випив пляшку горілки! Якщо хотів побитись, то знайшлися б очі й так.

— Треба б ганчірку, а то він зйде кров'ю, бідолаха, — промовив Ляссе й нерішуче витяг з кишені свою нову червону хустку. Це була його святкова хустка, до того ж щойно випрана. Крамар підійшов з пляшкою й облив палець горілкою, щоб не обморозився. Поранений голосно скрикнув і вдарився щокою об землю.

— А чи не піде з нами хтось із вас? — спитав Ляссе.

Але ніхто не відповів. Нікому не хотілося бути впутаним у справу, якщо б втрутилася поліція.

— Ну, що ж, спробуємо самі, з божою поміччю, — сказав Ляссе тремтячим голосом, звертаючись до Пелле. — Та ви хоч допомогли б йому підвестися, коли вже викинули його.

Люди поставили зв'язаного на ноги. Обличчя в нього було розбите. В своєму запалі врятувати йому палець вони так побили його самого, що той ледве тримався на ногах.

— Це ми, Ляссе і Пелле, — сказав Ляссе, намагаючись обтерти йому обличчя. — Адже ти пізнаєш нас, Пер Ольсен, еге ж? Ми тебе проведемо додому, якщо ти поводитимешся смирно і не скривдиш нас... Ми обидва тобі тільки добра бажаємо.

Пер Ольсен стояв, скрегочучи зубами і тремтячи всім тілом.

— Ох, господи Ісусе! — от усе, що він міг вимовити. В куточках рота у нього виднілась біла піна.

Ляссе віддав Пелле кінець вірьовки.

— Він зубами скрегоче; видно, в нього біс вселився, — шепнув старик снові. — Та якщо він почне щось лихе, ти смикни за вірьовку з усієї сили. А коли зовсім погано буде, ми з тобою можемо перестрибнути через канаву.

І вони рушили додому. Ляссе довелося взяти Пера Ольсена під руку. Той хитався і щохвилини готовий був упасти. Він не переставав бурмотіти про себе або скреготати зубами.

Пелле тюпав ззаду, тримаючи кінець вірьовки. Його проймав

дрож — від страху і прихованого здолання, що й він бачить тепер перед собою засудженого на вічну муку! Виходить, от вони які бувають — ті, що стануть чортами в потойбічному житті, — ось як Пер-Ольсен. Але ж він зовсім не злий! Він у маєтку був найдобріший за всіх до Пелле і купив для них смородинівку, та ще на власні гроші — в борг до першого травня!

VIII

Ух, як вона мчала! Хазяїн Кам'яного двору піддав жару своєму сирому жеребцю, а сам сидів, уважно оглядаючи поля, нібито й не підозрював, що хтось женеться за ним слідом. Хазяйка ж анітрошечки не соромилась, з усієї сили шмагала Руду, — нехай усім і кожному одразу видно буде, за ким це вона так женеться!

І ось вони серед білого дня ганялись один за одним і божеволіли, замість того, щоб тримати свої незлагоди в собі, в чотирьох стінах дому, як інші порядні люди. Воістину не мають сорому пани!

Ось вона з криком підвелася на возі й ударила кобилу пужалом, наче скажена. Краще б уже вона дала чоловікові змогу майнути до своєї любки — хто б та не була, — а потім уже завдала б перцю у себе вдома! Господи, і це вона вже двадцять років витворює одне й те саме, одне й те саме! Дійсно, жінки наполегливі!

І що йому за охота? Повсякчасні сварки вдома через яку-небудь гулящу або навіжену молодичку, яка навряд чи набагато різнилася від його власної дружини. Та й терпіння ж потрібне, щоб волочитися в такий спосіб!.. Але, видно, це й називається у них коханням, як поглянеш!

Молотарка зупинилася; з усіх вікон у двір повисовувалися люди і тішилися досхочу. «От так гонитва! Прекумедне видовище!» — «Як руда кобила насає на жеребця, начебто він забув розквитатися з нею!» — «Ух-хей! Друга неділя на одному тижні!» Ляссе зайшов за ріг і, прикривши очі рукою, стежив за дикою гонитвою. Зроду не бачив він другої такої баби. Бенгта у порівнянні з цією була справжня овечка. Хуторянин Косе, стоячи біля воріт свого подвір'я, подумав про себе майже те ж саме, коли ті двоє промчали мимо. І скрізь по полях люди опускали руки, дивились і хрестились. Мчать обоє, мов біснуваті! Чисто сам диявол їх ганяє.

Нарешті Конгstrupові довелося-таки зупинитись — від сорому — і обернутись. Вона зараз же перелізла до нього в екіпаж, полишивши Руду, щоб та йшла ззаду і тягла порожнього воза. Вона з найвеселішим й найпереможнішим виглядом обняла його за спину, — точнісінько так, як поліцай, що схопив хорошу здобич. А він поводився, як найзапекліший злочинець.

Так вони й приїхали назад додому...

Одного разу зайшов Калле позичити десять крон і запросив Ляссе з Пелле на хрестини в наступну неділю. Гроші Ляссе з великими труднощами здобув у конторі управителя, але від запрошення

ім довелось, згнітивши серце, відмовитись. Годі було їй думати знову відпроситися з маєтку.

Іншим разом сталося, що втік старший наймит. Зник він уночі, разом зі своїм великим сундуком, так що, напевно, хто-небудь допомагав йому, але решта наймитів, які спали з ним разом, присягались, що нічого не бачили й не чули. І управитель, хоч скільки обурювався, змушений був облишити дізнання.

Такі події хвилювали людей день-другий. Взагалі ж зима тяглася томливо, більшу частину доби було темно, а в кутки і закутки світло й зовсім ніколи не заглядало. Та й холод проймав, як тільки вийдеш із затишного корівника. У ньому завжди було тепло, і Пелле не боявся поратися тут навіть в найнепрогляднішій темряві. У челядні довгі вечори минали в цілковитому неробстві,— наймити ні до чого путнього не брались і до дівчат їм більше діла не було, сиділи тільки та в карти різались на випивку або розповідали проти ночі страшні пригоди, після яких перебігти через двір до корівника видавалося небезпечною справою.

Пер Ольсен своєю ретельністю висунувся в старші наймити, коли попередній втік. Ляссе і Пелле з цього раділи, бо Пер Ольсен завжди заступався за них, коли з них хотіли поглузувати. Він зробився таким статечним в усіх відношеннях, майже не доторкався до горілки і одяг свій тримав у цілковитому порядку. Навіть старим поденщикам і їхнім жінкам він видався занадто присмирнілим, але вони знали, в чому річ, і любили його за те, що він завжди захищав тих, хто не міг постояти за себе; вони всі співчували йому в тій біді, що його спіткала. «Він спасається», гомоніли про нього, коли він ходив з таким виглядом, немов прислухався до якогось внутрішнього голосу, і намагалися по змозі не турбувати його.

— Побачите, він врятується від лукавого, — не раз говорив Ляссе дружинам хусменів, обговорюючи з ними за доінням корів по неділях долю Пера Ольсена.— Є такі люди, від яких сам господь бог відвертає биду.

Пелле прислухався до розмов і кожного дня поглядав на шрам на великому пальці Пера Ольсена: коли господь простить йому — шрам зійде ж.

Більшу частину зими хлопчик проходив за кінним коловоротом молотарки; у своїх дерев'яних черевиках він потопав на задвір'ї в глибокому снігу і гної. Це було найважче з усього, що досі випадало на його долю. У нього навіть не було тепер можливості вирізувати ножиком — мерзли пальці. Він почував себе таким самотнім! У пастишках він був сам собі за хазяїна, його розважали сотні речей, а тут тільки й діла, що безупинно ходити по колу за штангою. Єдиною малесенькою розвагою було лічити кола, та це зайняття було виснажливим; від цієї дічби більше хилило на сон, ніж від безупинного кружляння; і не було куди подітися від усього цього. Час втрачав всяке значення, день тривав без кінця-краю, хоч який короткий він був.

Колись, бувало, Пелле просипався веселим; а тепер, прокинув-

шись вранці, він уже почував нудьгу, стомлений цим повсякчасним тупцюванням по колу. Мало-помалу він впав у напівсонний стан, покруживши якусь годину. Стан цей наставав сам по собі, і хлопчик уже задалегідь нудився, очікуючи його. Це була своєрідна соннота,— він нічого не хотів, нічим не цікавився, просто ступав, мов автомат, за кіньми. Машина гуркотіла безперервно, і це підтримувало сонливий стан. Курява з люка клубочилась безперестанку, час спливав непомітно. Полудень або вечір заставав хлопчика несподівано. Іноді йому здавалось, що коней тільки зараз запрягли, а люди вже приходили випрягати їх,— так він зник до цієї блаженної апатії, єдиної ласки життя до ув'язнених на все життя і до людей, беззмінно прикутих до машин. Але у вільний час він теж був якимось млявим; зникла його жвавість, жадова до пізнання навколишнього світу. Баті Ляссе бракувало постійних розпитів і вигадок хлопчика.

Часом Пелле помічав у напівдрімоті чорне, спітніле обличчя людини, що висовувалася з люка і обкладала лайкою хлопчика за те, що він не додержує рівного кроку. Тоді Пелле знав, що це Довгов'язий Оле заступив Пера Ольсена, який звичайно сам підкладав у машину снопи. Траплялось також, що довгий батіг, зачепившись за вісь, намотувався на неї; тоді доводилося зупинити машину і подавати коней назад; у такий день Пелле вже не доводилося дрімати.

У березні прилетіли жайворонки і принесли з собою деяке поживлення; в низинах ще лежав сніг, та щебетання пташок так живо нагадувало літнє тепло і череду на випасі! І от якось удень Пелле опам'ятався під час свого ходіння по колу, побачив на гребені покрівлі шпака, що з криком несамовито стовбурчив п'р'ячко. Цього дня яскраво світило сонце і в повітрі не відчувалося гнітючої важкості, але море все ще залишалось монотонно-сірим.

Пелле почував себе знову людиною: по-перше, настала весна; по-друге, днів за два-три кінець молотьби! Та головне — головне було у нього в жилетній кишені. Було чого пожвавішати! Пелле підтюпцем бігав за коловоротом, який тепер доводилося пускати швидко, щоб скоріше закінчити молотьбу; сусіди давно вже взіялися до оранки. І, притискаючи руку до грудей, він міг чітко прощупати в кишені папірець, що у нього була загорнута монета; ну, звичайно, вона була там! Виймати та розгортати, щоб переконатися в цьому, ніколи було,— робота не жде!

Пелле став володарем півкрони, аж п'ятдесяти ере! Якщо не рахувати монеток в один-два ере, у нього ніколи не бувало в руках таких грошей; це були перші, та ще чесно зароблені!

Це було в неділю, до наймитів прийшли гості з каменоломні, і хтось із них вигадав нову закуску до горілки — горіхове сало¹. Пелле послали збігати по нього в крамницю, дали півкрони й порадили зайти в крамницю з чорного ходу, бо сьогодні, мовляв, неділя. Пелле не забув своєї різдвяної пригоди і зірко стежив за обличчями

¹ Відповідає нашому виразу «березова каша».

хлопців. Щось вони надто вже зайняті собою — старанно пригладжувались, причепурювались, а Густав, даючи гроші, відвернувся, немов щось наглядав у дворі.

Крамарева дружина розреготалась, почувши, по що прислали хлопчика.

— Та невже ти такий дурний! — скрикнула вона.— Чи не тебе часом посилали по самокрут? Він вам, певно, дуже придався?

Пелле почервонів, наче рак.

— Я так і думав, що вони дурять мене, та не посмів відмовитись,— пробурмотів він тихо.

— Так, доводиться інколи хоч-не-хоч блазнем бути,— сказала жінка.

— А що ж це за горіхове сало? — спитав Пелле.

— О, господи! Тебе, бідолаху, напевно, частували ним не раз! Хіба мало чого доводиться покуштувати, хоч і не знаєш, як воно зветься.

У Пелле майнула здогадка:

— Чи це не горіхова палиця?

— Ну от, я так і думала, що тобі це знайоме!

— Ні, мене тільки лозиною шмагають по ногах.

— Так, так, та ти не журись,— одно одного варте. А тепер випий-но кофе на здоров'я, поки я загорну тобі товар для них.

Вона почастувала його чашкою кофе з леденцями, потім поклала в папір рідкого зеленого мила.

— Ось віддай їм, це найкраще горіхове сало. Гроші залиш собі.

Пелле таке розпорядження не дуже схвалив.

— А то я сама їх візьму,— сказала хазяйка,— нас двох їм не вдасться пошити у дурні!.. То вибирай. Та дивись, будь на сторожі.

Він так і зробив, проте вуха у нього здорово палали. Хлопці страшенно лаялись, що втратили марно п'ятдесят ере, називали хлопчика найпершим дурнем у світі, та Пелле втішався з того, що заслужив це прізвисько тільки через те, що виявився недосить дурним. А п'ятдесят ере залишилися у нього!

Сотні разів на день обмадував він монету, але вона від цього не стала гіршою. Нарешті в нього був скарб, блиск якого не стирався через те, що він перейшов у його власність. Хлопчик без кінця-краю в думках купував на ці гроші то одно, то друге — і батькові, і собі. Придумував найдорожчі речі і, вдосталь навіташавшись однією покупкою, купував собі що-небудь інше. А монета все лишалася в нього! Інколи його раптом брав безумний страх, що гроші пропали, але, намацавши їх, він почував себе подвійно щасливим.

Пелле зразу став капіталістом завдяки власній діловитості й уміло розпоряджався своїм капіталом. Він уже придбав собі все, чого тільки міг забажати,— в усякому разі, відчував його в своїх руках, і коли з часом він помічав що-небудь нове в своєму маленькому світі, він уважав, що має право негайно придбати й це. Один тільки Ляссе знав про його багатство і знехотя втягався в найфантастичніші спекуляції.

Пелле з особливого стуку зрозумів, що в машину потрапило щось. Коні теж відчули це й стали самі, перш ніж їм крикнули «стій!». І от почалось: «Стой!» — «Вперед!» — «Стой!» — «Вперед!» — «Стой!» — «Стой!» — «Назад!». Пелле тягнув коловорот назад, рухав уперед, подавався знову назад, аж поки, нарешті, справа налагодилась. Та він уже знав, що знову підкидає в машину Довгов'язий Оле, а Пер Ольсен, певно, меле борошно. Оле, одоробло, не вмів підкидати.

Пелле знов увійшов у колію, кружляв і кружляв безупинно, але поглядав на той бік двору, де був корівник. Коли Ляссе виходив з-за рогу, ляскаючи себе по животі,— це означало, що незабаром обід.

Раптом коловорот застопорило; коні натужились, і штанга смикнулась, немов перескочила через невидиму перешкоду. З боку долинув зойк і багатоголосе «стій!» Коні враз стали, і Пелле вхопився за коловорот, щоб він не вдарив коней по ногах. Минув якийсь час, поки по коней прийшли, і тоді Пелле вже міг збігати на тік довідатись, що сталося.

Довгов'язий Оле ходив, болісно корчачись. Рука в нього була обмотана блузою, але кров просочувалася крізь тканину і капала на землю. Оле перегинався вперед, підстрибував, розгойдувався всім тілом то в один, то в другий бік і бурмотав щось нерозбірливе.

Дівчата стояли бліді, не зводячи з нього очей, наймити лаялись, сперечаючись про те, чим краще спинити кров. Один з них сплигнув з сінника, де набрав повну жменю павутини.

Пелле заглянув у машину, щоб дізнатись, чим вона так люто кусається.

З шестерні стирчало щось подібне до нігтя. Хлопчик торкнув вал, і на підлогу впало щось, дуже схоже на палець. Пелле, обгорнувши його половою, поніс показати людям. Це був великий палець. Довгов'язий Оле, побачивши свій палець, завмер. І не можна було осудити його за це: адже він став тепер калікою на все життя. А Пер Ольсен подумав, що він вчасно відійшов від машини.

Більше в цей день не молотили. По обіді Пелле пішов до корівника гратись; на сьогодні він був зовсім вільний від роботи. Під час сри він будував з батьком плани на майбутнє.

— Значить, ми поїдемо в Америку, шукати золота?

— Та-ак, воно непогано було б. Та на цю поїздку треба багато-багато таких монет.

— Ну, тоді можна в каменярі піти.

Ляссе зупинився посеред поздовжнього настилу між яслами і почав обдумувати пропозицію, схиливши голову. Він був до глибини душі прикро вражений своїм становищем: удвох з хлопчиком вони вибивалися з сил за сто крон на рік, і цього їм, звичайно, не вистачало; і жодного вільного дня; справжнє рабство. Сам він ніколи не знавався невдоволення й розчарування, — він був надто старий. Навіть роздумувати про якийсь вихід, шукати в думках нових шляхів було йому вже не під силу: все складалося так безнадійно. Та Пелле був неблаганний і кожного разу, коли бував з чого-небудь невдово-

лений, укладав десятки планів — і найбезглуздіших, і досить розумних, впереміжку. І надив за собою старика.

— Можна теж податись до міста на заробітки,— розважливо сказав Ляссе.— Там люди заробляють чимало. Але як же бути з тобою? Ти дуже малий, щоб упоратися з робочим інструментом.

Ця обставина відразу поклала край планам Пелле. Та згодом він знову піднісся духом.

— Я теж можу податись до міста, — заявив він, — тому, що там...— Він багатозначно кивнув.

— Ну, що ж би ти зміг? — спитав Ляссе, насторожившись.

— Я міг би піти в гавань... так, без усякого діла. І раптом там у воду впала б маленька дівчинка, а я б урятував її. І дівчинка ця була б донькою знатної людини. І от...

Пелле полишив решту фантазії Ляссе.

— То треба тобі спочатку навчитися плавати,— резонно зауважив Ляссе.— А то ти тільки сам утопишся.

З комірки наймитів почувся крик. Це кричав Довгов'язий Оле. Приїхав лікар і заходився біля його скаліченої руки.

— Побіжи-но й подивись, що і як там. У такий час тебе ніхто й не помітить, коли ти притулишся десь.

Пелле скоро повернувся і повідомив, що три пальці були зовсім розчавлені і висіли лахміттям; лікар начисто відрізвав їх.

— Оці три? — напружено спитав Ляссе, складаючи до купи великий, вказівний і середній пальці.

Правду кажучи, Пелле нічого не бачив, але його фантазія захопила його.

— Еге ж, три клятвених пальці,— сказав він, ствердно киваючи головою.

— Значить, Пер Ольсен врятований! — сказав Ляссе, полегшено зітхаючи.— Як це добре... Послав бог щастя!

Пелле був тієї ж думки.

Хазяїн Кам'яного двору сам повіз лікаря в місто, а трохи згодом прийшли сказати Пелле, що пані посилає його в крамницю.

ІХ

Пелле було за іграшку, давши маху в одному, досягти свого в іншому; він був незламний і мав вдячну дитячу здатність прощати; інакше давно б зненавидів усіх дорослих, крім баті Ляссе... Але він був розчарований!

Важко сказати, хто на більше розраховував від переїзду сюди,— чи хлопчик, дитяча фантазія якого нестримно працювала над усім тим, що він чув від батька, чи старик, який сам колись побував тут?

Та Пелле здатний був сам сповнювати життя багатим змістом. Він настільки був захоплений різними сторонами буття, що в нього тільки-тільки вистачало часу відмічати побіжно своє розчарування. Його світ був надприродним, як світ факіра. У цьому світі з малень-

кого зернятка могло за кілька хвилин вирости могутнє дерево, що затіяло все інше. У цьому світі причини ніколи не відповідали наслідкам; у ньому панував інший закон тяжіння,— події завжди підносили хлопчика вгору.

Дійсність могла обходитися з ними як завгодно круто,— він завжди викручувався з її лабет, збагачений досвідом. І небезпека ніколи не загрожувала стати непереможно великою, поки за його спиною, як охоронець, стояв всесильний батьа Ляссе...

Але... Ляссе не раз уже пасував у рішучі хвилини, і щоразу, коли хлопчик погрожував, посилаючись на батька, його тільки висміювали. Всесила батька не в'язалося з дедалі зростаючою старечюю слабкістю. Воно зменшувалося з кожним днем. Хоч-не-хоч Пелле доводилось відвертатися від свого провидіння, шукати рятівних виходів у самому собі. Ранувато це було, та Пелле справлявся з обставинами по-своєму. Він уже привчив себе бути недовірливим і обережним. І щодня робив боязкі спроби збагнути прихований смисл людських слів і всіх речей взагалі. Адже ж завжди і за всім щонебудь приховувалось! Часто ці спроби вводили його в оману, але іноді результати бували напрочуд вдалі.

Можна було уникнути побоїв, вигравши час — поки гнів встигав охолонути, або проливши якнайбільше сліз. Більшість людей били доти, поки не заплачеш. Тільки управитель терпіти не міг хникання, тому треба було міцніше зціпити зуби і наче скам'яніти. Люди запевняли, що треба завжди казати правду. Проте здебільшого від побоїв рятувала саме неправда, яка-небудь дрібна брехня,— йшлося тільки про те, щоб майстерніше придумати, як збрехати, та зробити відповідну міну! А як тільки сказав правду — люди зараз же давали рукам волю.

Бійка теж мала свій позитивний бік. Пелле міг скільки хотів лупцювати Руда, але, сварячись із більшими хлопчиками, кориснішим було мати на своєму боці право,— як, наприклад, тоді, коли було ображено батька. Тут сам бог приходить на допомогу. У таких випадках хлопчик просто відсував батькову всемогутність убік, сам почувуючи себе його заступником.

Ляссе і Пелле проходили життя пліч-о-пліч, і все ж кожен ішов своїм шляхом,— Ляссе сам це відчував. «Ми боремось кожен зі свого кінця,— сумно говорив він іноді, коли різниця виявлялася вже надто різко.— А він же на верхньому, хлоп'я!»

Найкраще це було видно із ставлення інших людей до Пелле. Рано чи пізно не можна було не полюбити хлопчика. Навіть хлопці часом дарували йому те або інше, а дівчата й зовсім балували його. Пелле був світлим уособленням юності, і вони брали його до себе на коліна, цілували мимохідь. Вони могли на очах в усіх пестити це втілення невинного дитинства.

— Так, він буде пещений жінками, — частенько говорив тоді Ляссе. — Увесь в батька!

Та вже тут усі піднімали його на сміх.

Сміялись і тоді, коли Ляссе намагався затесатися до молоді. За

першого його приїзду сюди — так, тоді він ще був здатний! «Де Ляссе?» — «Покличте Ляссе Карлсона!» лунало завжди, коли ставили угощення, затівалися гри. Йому не доводилось набиватися, він був бажаним гостем. Дівчата очей не зводили з нього — жонаті людини. І він загравав з ними. Але не більше, зрозуміло: з Бенгтою жарти були б погані, коли б до неї дійшло що-небудь.

А тепер! Так-так! Йому доручали сходити по горілку для інших, працювати за інших, коли ті йшли з двору, — і це без усякої з їхнього боку вдячності. «Ляссе, це Ляссе? Ти за мене даси їсти коням сьогодні ввечері?» — «Ти заступиш мене завтра вранці на соломо-різці?..»

Була різниця між минулим і сучасним, і Ляссе сам відкрив причину: він ставав стариком. Це відкриття потверджувало його правоту, старило його, позбавляло його моральної стійкості і останніх решток фізичної сили. Найболючішою була для Ляссе догадка, що він уже нічого не вартий в очах дівчат, викреслений з їхніх думок як мужчина. В маленькому світі Ляссе не було слів більш переконливих, ніж слова «справжній мужчина», і тут кінець кінцем вирішували дівчата — мужчина ти чи ні. Ляссе перестав ним бути, не був уже небезпечним! Був жалюгідною подобою мужчины, кумедним пережитком минулого; дівчата голосно сміялися з нього, коли він намагався залізятися.

Сміх знищував його, Ляссе відступав і, збентежений, копірсався в своєму старечому маленькому світі. Одне тільки ще бадьорило його — піклування про хлопчика, і він з відчаєм чіплявся за свою роль опікуна. По суті, він дуже мало міг зробити для Пелле, зате не скупився на погрози; і коли з хлопчиком ставалося що-небудь, старик грозився ще лютіше. Він відчував також, що хлопчина вже здатний визволитися з-під його опіки, і завзято боровся за останні облудні рештки свого авторитету. Але Пелле ніколи було панькатися із претензіями старика, та й розуму для цього йому бракувало. З того часу, як батько перестав бути для нього надійним заслоном, він став схожим на молодий паросток, що, будучи висаджений під відкрите небо, веде жорстоку боротьбу за ознайомлення з новими умовами існування і за пристосування до них. Коли проростав кожний корінець у ґрунт, один з нижніх верхніх листочків в янув, і розгорталися два нових, більш міцних. Почуття дитячої беззахисності мало-помалу відмирало, поступаючись місцем почуттю впевненості в собі.

Хлопчик віддався утвердженню свого «я» за незримими законами. Він визначав своє ставлення до оточуючих його людей, розглядаючи їх з різних точок зору, але не наслідував їх. Наприклад, люди в маєтку були жорстокі до тварин: наймити часто ні за що били коней, зганяючи на них свій поганий настрій; дівчата погано обходилися зі свійськими птахами, з дійними коровами. Таке поводження викликало в Пелле почуття жалю до тварин. Він не зносив, коли мучили тварин, і вперше побив Руда, коли той одного разу знищив пташине гніздо.

Пелле, мов кошеня, ладен був гратися всім. До своєї гри він включив, сам того не підозрюючи, і багато серйозних життєвих явищ і жваво грався ними, як м'ячиками. Він розвивав свій розум і тренував своє тіло, встрявав у все і так само спритно виплутувався, наслідуючи і працю, і забави, і витівки інших; вчився гороїжитись, як наймоторніший хлопець, де це дозволяли обставини, і смиренно зіщулюватись, стаючи майже невидимкою тоді, коли його самого припирали до стіни. Він виробляв із себе маленького фокусника, майстра на всі руки.

І дедалі трудніше було застукати його. Коли йому вперше довелося постояти за себе, він пішов урукопашну, і збити його з ніг було так само нелегко, як кішку.

Знову стояло літо. Гаряче повітря горнулося до землі, тремтіло в лінійній млості, як риба, що повільно ворухить плавцями. Вдалині на обрії неспокійно мерехтіла синявою білістю лінія скель; внизу розстелялися на сонячному пригріві поля; і над ними, коли вітер колихав жито, наче димок курився. На конюшиновому полі стояли довгими рядами корови з Кам'яного двору, понуривши голови й мірно помахуючи хвостами. Ляссе ходив між ними, обмацуючи кілки, поправляючи прив'язі. Час од часу він заклопотано поглядав на лужки під дюнами і перелічував молодняк і волів. Більша частина тварин лежала, деякі стояли, повернувши одно до одного морди із заплещеними очима, і ремигали. Хлопчиків не видно було.

Ляссе стояв і думав, чи не остерегти Пелле криком; адже лихо буде, якщо управитель наскочить. Та в сосняку між дюнами почувися голоси і показався спочатку один голий хлопчак, а за ним другий. Тіла їхні вилискували золотом на сонці, коли вони бігли по вівсецю і луговій траві. Кожний тримав у руках кашкет, складений пополам.

Розташувавшись на річковому обриві і спустивши ноги у воду, вони обережно розтулили краї кашкета із здобиччю — наловленими коніками.

У міру того як комахи виповзали з вузької щілини, хлопчаки відривали їм головки і складали тулуби рядком на траві. Спіймали вони дев'ять штук, а дев'ять разів по тридцять п'ять вийде більше трьох крон.

Така карколомна сума настроїла Пелле скептично.

— Чи не брехня це? — сказав він і лизнув своє плече, куди його вкусив комар. Хлопчикам казали, що в аптеці купують коніків по тридцять п'ять ере за штуку.

— Брехня? — вигукнув був Руд. Та зараз же миролюбно додав: — А може, й брехня. Навіть напевно брехня: завжди так буває. То віддай мені й своїх!

Та Пелле не погоджувався.

— Ну, давай мені свої п'ятдесят ере, я піду до міста і продам твоїх за тебе. Вони коштують по тридцять п'ять ере, це Карл казав, а його мати прибирає в аптеці.

Пелле підвівся; не для того, щоб принести свої п'ятдесят ере,—

він нізачо в світі не хотів розлучатися з ними, — але щоб упевнитись, що вони лежать у повній цілості в кишені його жилетки.

Коли він відійшов, Руд швидко підняв порослу травую грудку, сунув під неї щось і сплигнув у воду. А коли Пелле попростував назад важкою, грізною ходою, Руд виліз на протилежний берег і кинувся тікати.

Пелле погнався за ним короткими швидкими стрибками. Він знав, що бігає швидше, і це його веселило. Він вихляв під час бігу голим тілом, неначе в нього не було суглобів, розгойдувався з боку в бік, як надута куля, круто зупинявся, тупотів ногами і знов кидався бігти. Ялинки зімкнулися за ними стіною, і тільки тріпотіння верхівок виказувало напрям бігу хлопчиків, які забиралися все далі і далі, поки зрештою зовсім не зник їх слід.

Худоба, запліснувши очі й нашорошивши вуха, продовжувала ремігати на луці. Спека, як і раніше, грала над землею, тріпочучи, виблискуючи, наче риба у воді. Чути було густе, присипляюче гудіння; звуки линули звідусіль і невідомо звідки.

З поля йшла висока на зріст, дебела жінка в спідниці й сорочці, у хустці; затуляючи долонею очі, вона шукала когось. Перейшла навскоси лужок, знайшла кошик з обідом Пелле, вийняла звідти все їстівне і сунула собі в пазуху, просто на голі спітнілі груди. Потім попрямувала до моря.

Ялинки на узліссі розступились, і Руд з Пелле вискочили на загорбок. Величезна голова Руда похилилась, коліна підгиналися, чоло, вдавлене біля очних ямок і випнуте біля лінії волосся, було все в синцях і шрамах, які тепер дуже вирізнялись від напруження. Обидва хлопчики були геть чисто поколоті палючими глищами. Пелле зісковзнув і простягся на траві. Руд поплентався туди, де заховав монету, і нехотя подав її власникові. Він похнюпився, як переможений, але в очах у нього промайнула думка про нову бійку.

Пелле з любов'ю дивився на монету. Він був її власником з квітня, з того дня, коли його послали купити «горіхового сала»; все принадле, бажане він уже придбав собі на ці гроші, і двічі вони в нього зникали. А він любив цю монетку. Самим виглядом своїм вона наче лоскотала йому пальці... викликала лоскоти в усьому тілі, підбивала витратити її, пропонувала купити те або інше. «Покотитись, покотитись по білому світу — от чого їй хочеться! Недаром вона така кругла», казав батя Ляссе. Але стати багатієм — означало припинити розбіг пустотливих монеток. Ну, та Пелле все-таки забагатіє! І в нього руки свербіли повсякчас — так би й покотив монетку, віддав би її, — але з тим, щоб одержати за неї все... або що-небудь таке, що залишилося б у нього навіки.

Хлопчики сиділи на березі річки сперечаючись; Руд робив серйозний вигляд і хвалився, щоб справити враження: перегинав пальці в зворотний бік, ворухив вухами; він навіть умів нашорошувати їх, мов кінь, коли той прислухається. Все це дуже розохочувало Пелле.

Зненацька Руд перестав кривлятися і сказав:

— То ти віддаси мені свої п'ятдесят ере? Я за це дам тобі десять крон, коли виросту великий. — Руд складав гроші, він уже був скнарою і встиг назбирати повну коробку; монети він крав у матері.

Пелле подумав трохи.

— Ні... ти ніколи не виростеш, адже ти карлик! — У голосі його виразно звучала заздрість.

— Це й Поросна каже! Ну, тоді я показуватимусь за гроші на ярмарках і на гуляннях в ніч проти Івана Купала. Здорово забагатію!

Пелле стало до болю шкода своєї монетки. Віддати цілком усі п'ятдесят ере? Нізащо! Ніхто ще так не робив, наскільки йому було відомо. Та якщо все-таки Руд коли-небудь страшенно розбагатіє, Пелле ж одержить від нього половину.

— Ну, бери, — сказав він і зараз же пошкодував.

Руд жадібно простягнув руку, але Пелле плюнув у неї.

— Можеш, я гадаю, зачекати, поки ми поїмо, — сказав він і пішов по свій обід. З хвилину обидва стояли, розгублено витріщивши очі на порожній кошик.

— Видно, Поросна тут побувала, — сказав Руд і висолопив язик.

Пелле кивнув.

— От сатана!

— Відьма, злодійка! — сказав Руд.

Вони виміряли висоту сонця. Руд запевняв, що коли, розставивши ноги і звисивши між ними голову, побачиш сонце саме проміж ніг — значить уже п'ята година. Пелле почав одягатись. Руд крутився біля нього.

— Слухай, — сказав він раптом. — Якщо ти даси мені монетку, я дозволю тобі відшмагати мене кропивою.

— По голому тілу? — запитав Пелле.

Руд кивнув.

Одним ривком Пелле скинув із себе штани і помчав до заростів кропиви; за допомогою великого лопуха зірвав стільки стеблин, скільки міг захопити в жменю, і повернувся назад. Руд простягся на животі поперек купини, і пороття почалось.

Умова була — сто ударів, та, діставши десять, Руд підвівся.

— Ну і грошей не дістанеш, — сказав Пелле. — Кажу, хочеш чи не хочеш? — Він весь розчервонівся від збудження й зусиль, струнка спина його вкрилась капельками поту: він чимало вже нагуляв собі жирку! — Хочеш чи не хочеш?.. Ну, сімдесят п'ять ударів! — Голос у Пелле тремтів від хвилювання, і він широко роздував ніздрі, немов йому не вистачало повітря. Дрібний дроз пробігав по тілу.

— Ні... шістдесят... Ти надто сильно шмагаєш. І гроші наперед, а то ти ще одуриш.

— Я не одурю, — похмуро сказав Пелле. Та Руд стояв на своєму.

Пелле якось увесь вигнувся і став схожий на ласку, що покуштувала крові. Раптом він різким рухом шпурнув монету Рудові і з ричанням повалив його на траву. Всередині у нього все ніло від того, що він поступився сорокма ударами, та зате він вирішив відшмагати Руда якнайболячіше.

І от він повільно, з усієї сили почав шмагати його удар за ударом. Руд зарився головою в траву і міцно стиснув у руці монетку, щоб підтримати в собі мужність. У кожному ударі відчувалася зненависть. Пелле немов просікав наскрізь тіло товариша, але той не корчився. Ні, і не думав; монетка в його руці наче вгамовувала всякий біль. Зате тіло Пелле мов вогнем пекло, руки його почали робити промахи від втоми, з кожним ударом захоплення спало... Та це ж робота, важка робота — і тільки. А монетка... його чудові п'ятдесят ере вислизали від нього все далі й далі... Тепер він став знову бідняком... А Руд навіть і не плаче. При сорок шостому ударі він повернувся до Пелле обличчям і показав йому язика. Пелле раптом розревівся, відкинув далеко від себе розсмикану кропиву й кинувся тікати.

Там, біля піщаного пагорка, просидів він решту дня, оплакуючи свою втрату, а Руд лежав унизу, під річковим обривом, і охолоджував своє тіло, вкрите пухирями, прикладаючи до нього мокру глину.

Х

Пер Ольсен виявився все-таки не тим, за кого його вважали. Тепер, коли він у такий спосіб врятувався, правильно було б з його боку подати руку допомоги бідолашному каліці Довгов'язому Оле, який поплатився ж за нього. Еге, чом би не так! Пер Ольсен почав погулювати. Вечірки та п'ятика, та спідниці, що розвівалися — ось як минуло в нього все літо, а в жовтні він збирався перейти на роботу до каменоломні. Там він більше міг почувати себе господарем; тут йому не вистачало волі. Та зате все гарне, що в ньому ще залишалось нерозтраченим, могло швидко зникнути.

А Довгов'язому Оле не було вже місця в Кам'яному дворі — калікою став. Йому відразу було виплачено половину платні, — в знак особливої ласки з боку хазяїна: це було більше, ніж він мав право вимагати, і достатньо, щоб він міг поїхати додому й спробувати влаштуватись як-небудь. Адже з деякими роботами можна в крайньому разі справлятися і однією рукою; і тепер, коли він одержав гроші, йому слід було б придбати собі «залізну лапу», що прив'язується до кисті руки й годиться, щоб тримати інструмент.

Та Оле якимось слабеньким став, і йому тяжко було зважитися на такий крок. Він усе ще тинявся по маетку, хоч скільки разів виганяв його управитель. Наостанку довелося виставити його манатки на задвірки, де вони й провалялися більшу частину літа. Сам він ночував де-небудь у кущах, а їжу випрошував у людей, які працювали в полі. Але не можна ж було жити так, коли настане холод.

І от якось восени всі манатки його щезли. Йоханна Піль, на прізвисько «Поросна», забрала Оле до себе. І вона, видно, почала мерзнути, незважаючи на весь свій жир, і пішла за старою приказкою: вдвох завжди тепліше, ніж самому. Та хоч які були б у неї мотиви, Довгов'язий Оле міг сказати їй спасибі. У неї завжди було чим перекусити.

Ляссе і Пелле чекали жовтневого строку наймів з нетерпінням. Що саме принесе він людям в маєтку на цей раз? Багато чого залежало від цього. Крім заміни старшого наймита, чекали зміни обох підручних та кількох дівчат, — Кам'яний двір покидали всі, хто тільки міг. От Карна, бідолаха, міцно осіла тут; вона прив'язалася на старості літ до молодого і ладна була жити де завгодно, аби тільки біля Густава. А Густав залишався тут заради Боділь, — до нестями був він закоханий у цю дівчину, хоч вона й не варта була його! Та Боділь чудово знала, що робила! Адже ні з того, ні з сього не похизуєшся в дорогих магазинних сукнях!..

Ляссе і Пелле залишались тут просто через те, що їм більше нікуди було подітися. Цілий рік укладали вони плани змінити місце, та коли настав час відмовитись, Ляссе притих і пропустив строк.

Останнім часом він немало мріяв про новий шлюб. Надто вже вбого живеться самотній людині в його віці. Старієш і вимотуєшся передчасно, коли нема в тебе дружини, нема дому, де б ти був хазяїном. На пустищі, близько від брата Калле, був будиночок, який би здали без оплати оренди. І Ляссе часто обговорював свої плани з Пелле. Хлопчик завжди був за все нове.

Їм потрібна була жінка, яка б усе доглядала й створила затишок у хаті. А передусім уміла б працювати. Добре, коли б на вигляд вона була принадненька, ну та це вже як випадє, аби тільки добра душею. Карна всім підходила. І Ляссе з Пелле повсякчас виявляли до неї увагу з того разу, коли вона вирвала Пелле з пазурів практиканта. Але з нею нічого не вийде, поки вона не позбудеться своїх дурощів. Треба почекаати, що час покаже, може, вона схаменеться або їм нагодиться інша.

— Тоді вже по неділях п'ємо кофе в ліжку! — із захопленням казав Пелле.

— Авжеж! І, можливо, розживемось на конячину й будемо іноді запрошувати брата Калле покататись! — додавав Ляссе урочисто.

Нарешті справа зі школою постала всерйоз. Напередодні Ляссе і Пелле побували у крамаря й придбали дошку з грифелем, а зараз Пелле стояв на дверях корівника з грифельною дошкою під пахвою, серце в нього колотилося в грудях. Жовтневий ранок дихав морозцем, але вуха Пелле так і пашіли після миття. На хлопчику була святкова куртка, і мокре волосся пригладжене гребінцем.

Ляссе дріботів навколо нього, змахував з нього своїм рукавом порошинки і хвилювався більше від самого хлопчиська. Пелле на-

родився на світ для суворої долі, був приречений з малих літ працювати з-за шматка хліба, як і сам Ляссе. Досі ніякої різниці між ними не було помітно; виходило, немовби це сам Ляссе знов повторювався в житті — починаючи з відстовбурчених вух і чубчика на лобі й кінчаючи своєрідною ходою, через що обтріпувався нижній край штанів. А от тепер починалося щось зовсім нове, світле. Ніколи ні сам Ляссе і ніхто з його родини не ходили до школи. Це було щось зовсім нове, що виходило за межі звичайного, ласка небес, дарована хлоп'яті й самому Ляссе. Це сприймалось як підйом на вищій щабель; неможливе ставало можливим, — адже чого-чого тільки не досягає людина, навчена книжної премудрості! Вона може стати і майстром, і писарем, і, можливо, навіть шкільним учителем.

— Понад усе дошку бережи, щоб не розбилася, — напучував хлоп'я старик. — І не ставай поперек дороги у більших хлопчаків, поки не навчишся справлятися з ними. А якщо хто-небудь сам почне чіплятися до тебе й не даватиме тобі проходу, постарайся вдарити його перший. Це в багатьох відбиває охоту, особливо якщо ти огрієш по-справжньому. За старою приказкою — «добрий початок — половина діла!». І добре слухай та запам'ятовуй, що каже вчитель. А якщо хтось буде відвертати твою увагу, зманювати на пустощі в нього поза спиною, ти не піддавайся. Не забудь теж, що маєш хусточку до носа, не сякай в руку, так не годиться. Але якщо ніхто не бачить, ти, само собою, можеш поберегти ганчірочку, — тим довше вона служитиме. Та побережи свою гарну куртку. А якщо вчителева дружина покличе тебе на чашку кави, дивись, не бери більш одного шматочка печива, — пам'ятай! — Руки в Ляссе тремтіли, коли він це говорив.

— Не покличе вона, — сказав Пелле дещо згорда.

— Гаразд, гаразд, іди тепер, щоб не спізнитися в перший же день. А якщо тобі чого забракує із спорядження, то скажи вчителю, що ми зараз же дістанемо, ми ж не старці з тобою! — Ляссе ударив себе по кишені, але в ударі не було справжнього розмаху. І Пелле знав, що грошей у них не було; дошку й грифель узяли набір

Ляссе стояв, стежачи за Пелле очима, доки той не зник з очей; тоді старик взявся до роботи треба було розм'якшити суху макуху. Він поклав її у цебро і почав поливати водою. Походжаючи, Ляссе не переставав потихеньку говорити сам до себе.

У двері, що від поля, постукали. Ляссе пішов відчинити. Виявилось, це брат Калле.

— Здрастуй, брате, — сказав той зі своєю звичайною благодушною посмішкою. — Зустрічай макадора¹ від безкам'яних каменярів! — Він прошкандибав на своїх кривих ногах у корівник, і брати сердечно привіталися. Ляссе був захоплений відвідинами.

— Дякую за минулий раз! — сказав він, не випускаючи руки брата

¹ Перекручене — матадор.

— Давненько це було. Та тепер ви ж заглянете до нас якось увечері? Та якнайшвидше. Бабусі ви обидва дуже сподобались. — Калле лукаво примружився.

— Як вона поживає, сердешна старенька? Чи поправилось у неї око хоч трошки? Пелле недавно розповідав, що дітлахи викололи їй око спицею. Я наче сам не свій став, коли довідався про це. Довелось, певно, кликати лікаря?

— Еге ж, тільки воно не зовсім так сталося, — відповів Калле. — Яюсь уранці я сам пересунув бабусину прядку, пораючись біля чогось у її комірчині, і забув потім поставити її знову на місце. Бабуся нахилилася щось підняти з підлоги та й наразилася на колючку в ключі. Вона ж звикла, що в неї все завжди на своєму місці. Виходить, це моя заслуга! — Все обличчя його сміялось.

Ляссе співчутливо похитав головою.

— А одужала вона хоч трошки?

— Та ні, ти послухай, яка нісенітниця трапилась. Око пропало...

Ляссе несхвально подивився на нього, і Калле, немов злякавшись, спохватився:

— Тьху, що я за дурниці плету! Більмо на оці пропало, — хотів я сказати. Ну, хіба не нісенітниця справді? Де б, здавалося, людині осліпнути — вона у нас прозріла! Далєбі, я візьмусь лікувати людей від сліпоти; це, виявляється, не так важко.

— Та що ти кажеш? Вона у вас... Ні, надто вже ти на жарти майстер. Не можна ж з усього потішатися!

— Так, так, без жартів — як сказав пророк, діставши від жінки прочухана. Бабуся справді стала бачити на це око.

Ляссе з хвилину дивився на нього недовірливо, перше ніж здатися.

— Та це ж справжнісіньке чудо!

— Те саме і лікар сказав. Колючка неначе операцію зробила. Але ж вона могла встромитись і зовсім не туди. Так, лікар у нас побував тричі, — тут уже не доводилось шкодувати грошей.

Калле спробував випнути живіт, засунувши великі пальці в кишені жилетки.

— Дорого, мабуть, обійшлось?

— І я думав, що недешево обійдеться, і не з легким серцем спитав у лікаря, скільки я йому винен. «Двадцять п'ять крон», каже; і так це просто сказав, як ми звичайно кажемо: «Дай шматочок хліба з салом!..» «Чи не будете, лікарю, такі ласкаві заждати днинку-дві, поки я продам корову вигідніше», кажу я до нього. «Як, — каже він і витріщується на мене крізь окуляри. — Не будете ж ви продавати своєї корови, щоб заплатити мені? Не робіть цього ні в якому разі. Я піджду до кращих часів...» «Нічого, — кажу я, — ми все-таки дешево відбудемось, якщо навіть продамо корову». «Тобто як?» запитує він, поки ми з ним ідемо до повозки. Возив його за мене хазяїн Косе. Я й розповів, як ми з Марі подумували продати все, щоб відправити бабусю на операцію. Лікар нічого мені на це не відповів, поки не виліз на повозку. Я нагнувся й почав

укутувати лікареві ноги, а він схопив мене за комір і каже: «Послухайте-но ви, кривоноге створіння! (Калле вдало передражнив «витончену» манеру лікаря висловлюватися). Кращої від вас я не зустрівав людини, і ви не винні мені жодного ере! Тим більше, що ви самі зробили операцію». «То, виходить, мені ще належить одержати за неї?» кажу я. Він розреготався і ляснув мене по довбешці своїм шкіряним кашкетом. Чудова людина цей лікар і страшенно тямущий. Кажуть, він усі хвороби виліковує однією й тією ж мікстурою.

Вони сиділи обидва в комірчині Ляссе на зеленому сундучку. Ляссе відшукав залишки горілки і все частував брата.

— Пий, брате, — повторяв він, — треба випити, щоб остаточно не відволожитися за такої осінньої погоди.

— Дякую, але й ти пий! Ні, про що, пак, я хотів ще розповісти? Подивився б ти на бабусю! Походжає навколо і придивляється до всього одним оком. Гудзика вгледить — і на того дивиться не надивиться. «Так ось він який!» каже. Адже вона вже позабувала, які на вигляд усі речі. І тепер, як побачить якусь річ, обдивиться її, а потім ще обмацає. «Щоб довідатись, що це таке», каже. Йй-богу! Нас вона перші дні зовсім не пізнавала! Якщо ми, бувало, не розмовляємо й не ходимо, то вона вважала нас за чужих, скільки не вдивлялася в нас.

— А малеча як? — спитав Ляссе.

— Нічого, дякую! Донька у Анни така товстуля, а наша власна щось трохи відстала. Та проте поросяток відгодовувати треба. Стривай! — Калле вийняв гаманець. — Коли вже ми заговорили про них, то не забути б віддати тобі десять крон, які я позичав на хрестини.

Ляссе запротестував:

— Облиш, тобі все-таки суцужно, мабуть, доводиться. Скільки в тебе ротів — чотирнадцять... п'ятнадцять?

— Так, але двоє харчуються за рахунок матусь, як курчата в пастора; так що від них чистісіньке заощадження. А якщо суцужно буває, то завжди зуміємо з носа парочку монет висякати! — Він швидко схопився за ніс, висякався й простягнув братові руку. В ній виявився складений папірець на десять крон.

Ляссе посміявся з фокуса, але про гроші й слухати не хотів. Кілька хвилин вони постояли, тикаючи папірець до рук один одному.

— Ну, гаразд, — сказав, нарешті, Калле, залишивши його в себе, — сердечне тобі спасибі. І прощай, брате, — мені додому час.

Ляссе провів його й передав з ним привіти всім домашнім.

— Скоро, скоро самі завітаємо до вас, — крикнув він услід братові.

Коли він потім повернувся до себе в комірку, папірець опинився у нього на постелі. Калле умудрився-таки покласти його туди, отаким фокусник! Ляссе сховав гроші, щоб ткнути їх братовій при нагоді.

Задовго до кінця занять у школі Ляссе вийшов і почав виглядати хлопчика. Довго тягся для нього час в самотині; дуже вже звик він бачити Пелле коло себе з ранку до вечора. Нарешті хлопчик з'явився, задихавшись від бігу; він теж скучив.

У школі не сталося нічого страшного або дивного. Проте Пелле мусив розповісти про все по порядку. «Ну, що ти вмієш?» спитав його учитель і взяв за вухо — звичайно, жартома. «Я вмію потягти оскаженого бика до води сам один, без батьківської допомоги», відповів Пелле, і весь клас гучно розсміявся. «Так, так, а читати вмієш?»

Ні, цього Пелле не вмів. «А чого б я тоді сюди прийшов?» мало не сказав він.

— І добре, що не сказав, — схвалив Ляссе. — Ну, а потім що?

А потім Пелле посадовили на останню лавку і доручили сусідові навчити його букв.

— Що ж, ти їх вивчив?

Ні, цього дня Пелле ще не вивчив. Але тижнів за два знав їх майже всі і писав крейдою на стовпах у корівнику. Писати його ще не вчили, але він змальовував друковані букви з азбуки.

Ляссе працював і все поглядав на букви та заучував без кінця, але вони погано запам'ятовувались.

— Це ж яка? — раз у раз перепитував він.

Пелле вибачливо відповідав:

— Ти вже забув? А я запам'ятав її одразу! Це еф.

— Так, так, вірно! І де це в мене голова сьогодні? Еф! Звичайно, еф! Але де ж це її становлять?

— Ну, з неї починається, наприклад, слово «фіртка».

— Так, так, само собою. Але цього ти не своїм розумом дійшов, учитель тобі сказав.

— Ні, я сам дійшов!

— Невже? Бач, який розумний став. Тільки б ти не порозумнішав, як ті семеро дурнів!..

Ляссе засмутився, але швидко здався й почав захоплюватися сином. І навчання у них тривало поміж ділом. Для Пелле до речі було, що батько запам'ятовував так туго. Адже Пелле й сам посувався вперед не дуже швидко. Хлопчик, який повинен був навчати його і якого звали Ческ, був найдурніший у класі і завжди сидів на найостаннішому місці, поки Пелле не зайняв цього місця.

Двоптижнєве відвідування школи ґрунтовно змінило уявлення Пелле про неї. Перші дні він провів у боязкому очікуванні; вся його жвавість зникала, коли він переступав шкільний поріг; вперше в житті відчув він себе цілковитим неуком. Тріпочучи від благоговіння, розкривав він усього себе для сприйняття того невідомого нового, яке повинно було відкрити йому таємниці всесвіту, — досить було йому тільки гарненько наставити вуха, що він і робив. Але він не знайшов у школі людини в золотих окулярах, яка б викликала благоговійний страх і, привітно поглядаючи на учнів, розповідала б про сонце, місяць і різні дива.

У класі між партами походжала в брудному нанковому сюртуці людина з сивими вусами, що жмутами стирчали під самим носом, розмахувала бамбуковою указкою і палила люльку, або сиділа на кафедрі, уткнувшись у газету. Учні галасували, влаштовували метушню, і коли шум і гамір перетворювався на справжню бійку, людина схоплювалася з кафедри і пускала в діло свою указку. А сам Пелле був, — здавалось йому, — припаяний до брудного хлопчиська, вкритого золотушними болячками, який щипав Пелле вище ліктя щоразу, коли той помилявся, читаючи склади: б-а — ба, б-е — бе... Тільки на одну годину протягом дня припинялася ця стомлива одноманітність — коли читали вголос важкі параграфи; та ще по суботах співали незрозумілих псалмів.

Якийсь час Пелле несвідомо вбирав у себе все й чесно передавав батькові, але згодом стомився. Не при його вдачі було довго пасивно ставитися до оточення, і одного чудового дня, забувши про всі умовляння й перестороги, він поринув у світ шкільних виток і пустощів.

Стало менше повчального матеріалу для передачі батькові, та зате з'явилися веселі оповідання про тисячі виток. Батя Ляссе читав головою від здивування, але не міг не посміхатись.

XI

Господь — фортеця наша,
До себе кличе всіх;
Прикриє від скорботи,
Від ворогів лихих.
Не спить наш ворог давній —
Для підступів своїх
Готовий він пустити
Всю силу: звірів злих.

Усі школярі сиділи, розгойдуючись вперед і назад, і без кінця бубоніли псалми. Учитель Фріс походжав поміж парт, покурюючи люльку; це був його моціон після годинного сидіння за газетою. Указка його мірно колихалась у повітрі, немов диригентська паличка, час од часу падаючи на спину якого-небудь грішника, але завжди наприкінці строфи, як своєрідний знак оклику: учитель Фріс ревно додержувався ритму.

Дітей, які не знали псалма, виручав хор; деякі з них вдовольнялися тим, що тільки ворушили губами; інші самі вигадували весь текст. Коли вони занадто переборщували, сусіди реготали, і указка падала на них.

Тільки-но закінчувалась строфа, Фріс поспішно заводив нову, — коли дати млину зупинитися, його не так уже легко знову пустити. «Самі слабкі...» — і півсотні дітей підхоплювали:

Самі слабкі ми надто,
Нас ворог подола...

І Фріс знову міг дати собі відпочинок, посмокувати свою люльку, заспокоювати себе цим ревом, який свідчив про велику, старанну роботу. У такі хвилини його роздратування стихало; і він навіть посміхався сам до себе, походжаючи туди і сюди, і, забуваючи про свою старість, бадьоро дивився в майбутнє. Дехто з прохожих зупинявся, розчулюючись старанністю школярів, а Фріс посилено помахував указкою і відчував, як прокидались у нього всередині давно заснулі ідеали. Так, він готував до життя цілий виводок молоді, нове покоління.

Коли псалом закінчувався, Фріс без перериву брався до другого: «Хто господа покірний», а потім до третього: «Ми всі, всі віримо в бога!..» Ці три псалми школярі товкли цілу зиму, і тепер, нарешті, йому з неймовірними зусиллями пощастило домогтися того, що вони співали їх більш або менш стройним хором.

У збірку псалмів Фріс уклав усе своє життя. Служачи сорок років у церкві за паламаря, він вивчив їх напам'ять. До того ж, він мав природні здібності. Його з дитинства ладили на пастора, і він готувався до цього сану з юності. Слово боже легко давалось йому, і він міг розраховувати на найкраще майбутнє, та раптом налетів зловісний птах з фараонового поля, і Фріс скотився на два щаблі нижче: замість пастора став паламарем і шкільним наставником. Він сприйняв це як явне покарання з неба — і утворив із своєї школи щось подібне до церковної парафії в мініатюрі.

На всьому селищі лежав відбиток його діяльності; щодо грамоти справи йшли поганенько, зате тутешні рибалки й дрібні ремісники могли за себе постояти, коли йшлося про псалми і тексти із святого письма. А Фріс ставив собі в заслугу, що доросле населення тут так чи інакше перебивалось, а молодь непогано влаштувалася на судна або йшла слугувати. Він за кожним стежив батьківським оком і вважав, що всі його учні були по суті вдалі. Сам він заводив з ними прегарні стосунки, як тільки вони кінчали школу; їм дозволялось у всякий час заходити до старого холостяка поговорити по щирості. Зовсім інакше стояла справа з клятою малечю, яка ось тепер просиджувала шкільні лави. Вони і руками, і ногами відбивалися від навчання, і Фріс відчував їм мало гарного в майбутньому. Він ненавидів малечу, зате недоладні псалми, від яких знемагав увесь клас, обожував і міг частувати ними без кінця-краю. І коли справа йшла гладко, як сьогодні, він забував, що перед ним малеча, і весь віддавався цьому нескінченному маршеві: колона за колоною дефілювали перед ним ритмічні стопи псалмів. Не строфи псалмів лунали тут, але урочистою процесією йшли сильні світу цього, і нескінченна мелодія розповідала про все те, чого Фріс не досяг у житті. Він у захопленні кивав у такт співам, вчував у розміреному ритмі стоп вітальні вигуки війська: „Ave Caesar!“¹.

Зараз він сидів з третім додатком до газети, але не читав його; він заплющив очі, голова його гойдалася в такт ритму.

¹ Хай живе Цезар! (лат.).

Діти бубоніли безупинно, не даючи собі передихнути; однома-
нітний потік слів немов гіпнотизував їх. Вони нагадували гусей,
яким лисиця дозволила помолитись, перед тим як з'їсти їх, і вони
молились, молились без кінця. Проспівавши всі три псалми підряд,
діти самі починали їх заново. Млин молів дедалі старанніше; вони
відбивали такт ногами, здіймаючи неймовірний гуркіт. Фріс кивав
так, що довге пасмо волосся стрибало у нього на чолі; він дійшов
екстазу і так захопився, що не міг спокійно всидіти на стільці.

Нехай чорти роятся,
Пожерти нас грозя-ять!
Ми їх не боїмося,
Безсильна їхня ра-ать!

Гуркіт стояв такий, немов працювала штампувальна машина.
Одні стукотіли по столу грифельними дошками, інші калатали лік-
тями об кришки парт. Фріс нічого не помічав; йому вчувався тільки
могутній ритмічний крок наступаючих полчищ.

Хай вивергне цар п'їтьми
Огуду, брехні й смерть...

— Фу! Фу! — Всі разом зупинились і затиснули собі носи. —
Фу! Фу!

Фріс спустився з хмар; у нього навіть мурашки забігали по тілу.
Він розплющив очі й зрозумів, що знову дав себе застукати!

— Ах ви, чортенята! Пекельне кодрло!.. — Він гримав на них,
стоячи посеред класу і розмахуючи указкою. — Хто? Хто? — роз-
лючено запитував він. — Це ти, Мортен?

Мортен заплакав дуже природно, бурмочучи щось відносно того,
що він ні при чому і що батько прийде сам поговорити з учителем...

— Петер! Марта! — сичав Фріс.

Хлопчик і дівчинка підвелись і пішли по рядах, приношуючись
ззаду до тих, що сиділи, щоб знайти винуватця. Всі посхоплюва-
лись, почалася бійка; дівчиська поводили себе гірше за всіх, верес-
щали і звинувачували одна одну. Фріс лупцював усіх, хто потрапляв
під руку. Потім спробував примусити учнів знов забубоніти псалом.
«Хто господа покірний...» заревів він оглушливо. Та вони не під-
далися, чортенята. Тоді він заходився лупцювати, не перебираючи,
всіх підряд. Адже всі вони варті одне одного, то чого тут переби-
рати! Довговолосих всіх хапав за чуба, витягав на парту і лупцював,
лупцював, поки указка поламалась.

Хлопчики тільки цього й дожидали. Вони ще зрання натерли
указку цибулею, а найвідчайдушніші передбачливо понатягали по
дві або по три пари штанів.

Коли тріск оповістив, що указка поламалась, вся школа вибух-
нула оглушливим, захопленням ревом. Фріс здався і дав їм можли-
вість біснуватися. Він походжав між партами, мов поранений звір;
жовч підступала йому до горла.

— Чортенята! Пекельне кодро! — сичав він. — Ну, сідайте ж по місцях, діти!..

Це пролунало так зворушливо, що не можна було не перекрити його. Після сидів на останньому місці, в кутку; він був ще новачком у таких справах, але старався, як умів. Несподівано він скочив на парту в самих шкарпетках і затанцював на ній. Фріс так дивно в нього втупився очима, що нагадав хлопчикові бату Ляссе, коли той потрапляв у біду, і він сконфужено сповз додолу. Ніхто, проте, не відзначив його сміливості, — це було надто звичайно.

Все змішалось у цьому оглушливому гаморі й бійці, і, мов бризки з киплячого казана, вилітали окремі злобні викрики. Важко було встановити, хто саме кричав, але кожний крик боляче ранив Фріса; він увесь пересмикувався. Гріхи молодості, вчинені на тому березі життя, півстоліття тому, волали до нього наївними дитячими устами впереміжку з кращими його вчинками, настільки безкорисливими, що люди пояснювали їх найнегіднішими спонуканнями. Мало того... Але що це? Тсс!.. Він заривав.

— Тсс! Тсс! — Хенрік Бедкер, найвідчайдушніший з усіх, скочив на лавку і погрозово зашикав. Дівчиська обожували його і зараз же втихомирились, але деякі з хлопчаків не побажали підкоритися наказу; проте досить було Хенрікові піднести одному з них кулак під носа, як усі швидко стихли.

Фріс походжав поміж рядами лавок, як помилюваний злочинець, не наважуючись ні на кого звести очі, але всі бачили, що він плаче.

— Гріх, — сказав хтось стиха. Усі погляди звернулися до нього; у класі запанувала могильна тиша.

— Перерва! — пролунав владний хлопчачий голос.

Це був Нілен. Фріс кивнув, і всі, мов буря, вилетіли геть.

Фріс залишився, щоб отямитися. Він ходив туди й сюди, закривши руки за спину, і важко схлипував; він ладен був подати у відставку. Щоразу, коли йому не ставало сили терпіти, він збирався піти у відставку, але, заспокоївшись, відкладав цю справу до закінчення весняних екзаменів. Він не хотів піти так, немов банкрут. Саме цієї зими він працював, як ніколи, щоб його звільнення навесні справило враження вибуху бомби і щоб вони всі як слід відчули, який він був потрібний. На екзамені він накаже школярам проспівати хором усю книжку псалмів від самісінького початку. Деякі діти швидко відстануть, але декому він зумів за цей час втовкмачити в голову більшу частину змісту книги. І задовго до того, як вичерпається весь їхній запас, пастор зупинить дітей жестом і скаже: «Досить, дорогий паламарю, досить!». І розчулено подякує йому, а шкільна комісія і батьки почнуть шептатись і зворушено хреститись.

Тоді буде саме час піти у відставку!

Школа знаходилась на краю рибальського селища, і за місце для ігор правив морський берег. Хлопчики, вирвавшись на волю

після багатогодинного сидіння в школі, нагадували телят, коли їх уперше виганяли з хліва після довгої зими. Вони ластівками розліталися на всі боки, набирали оберемки водоростей і хльоскали один одного по обличчю мокрими солоними стеблинами. Пелле не любив цих ігор; стеблини з гострими краями стьобали боляче, а в деяких з них ще заплутувались камінці. Проте він не насмілювався відставати від інших, цим би він одразу привернув до себе загальну увагу. Треба було поводитися так, щоб і брати участь у грі, і в той же час не брати участі, вдавати з себе то маленького, то великого в потрібні хвилини, то зникати, то вискакувати й лякати. Доводилось і плазувати, і звиватися вужем.

Дівчатка, як завжди, скупчилися коло будочок, де були вбиральні, балакали й поїдали принесену з собою ку. А хлопчачки безладно гасали туди-сюди, наче ластівки... Коло жердини для лазіння скорчився великий хлопчик, прикриваючи рукавом жуючий рот. Товариші безтурботно кружляли навколо, повільно, раз по раз звужуючи коло. Пер Кофод, на прізвисько Рева, із остраху притулювався до жердини, немов земля тікала з-під нього, і старанно закривав обличчя. Наблизившись до нього, хлопчачки з гиканням кинулися на нього ззаду, він дико скрикнув, задер голову вгору і протяжно заскиглив. Опісля він доїв усе, чого не з'їли інші; Рева завжди жував і завжди ревів. Він був із сирітського притулку, без батька, без матері; високий на зріст, але якийсь увесь посинілий, наче змерзлий. Очі в нього завжди були злякано вирачені, а під очима були великі мішки. Від усякого звуку він здригався, охоплений жахом. Хлопчачки ніколи не кривдили його всерйоз, але, проходячи повз нього, скрикували і здригалися всім тілом, і він не міг стриматися, щоб теж не скрикнути й не затремтіти від страху. Іноді дівчачка візьмуть та й сіпнуть його зненацька, — тоді він починав репетувати без пам'яті, і вони знали, що він із страху напускав у штани. Після цього всі пригощали його; він з'їдав усе, ревів і залишався таким же замореним.

Незрозуміло було, що з ним таке. Двічі Пер намагався повіситися, і ніхто, навіть він сам, не знав, з якої причини. Проте хлопчик зовсім не був дурнем. Ляссе висловив припущення, що він ясновидючий і прозирає щось таке, чого інші не можуть бачити, через те йому навіть і жити, і дихати страшно. А втім, як би там не було, хай Пелле ніколи його не кривдить, нізащо в світі.

Хлопчачки всією юрбою подалися на берег моря і там на чолі з Ніленом накинулись раптом на Хенріка Бедкера. Його повалили, на нього налягла величезна жива купа, молотячи кулаками скрізь, де тільки з'являвся проміжок. Але скоро з купи вирвалася пара кулаків, яка з регулярністю машини почала бити вгору — гуп-гуп. Хлопчачки покотилися на всі боки, закриваючи обличчя. Хенрік Бедкер підхопився і заходився роздавати стусани направо й наліво. Нілен повиснув у нього на спині, вчепився, мов п'явка, і Хенрікові, щоб відірвати його від себе, довелося розірвати на собі блузу. І ось він стояв, як здалося Пелле, справжнім велетнем-переможцем, —

тільки трохи захекався вовтузячись. Дівчиська зараз же оточили його, зашпилили йому блузу шпильками і понапихали йому локричних карамельок. У подяку він хапав їх за коси і зв язував докупі п'ять-шість дівчаток, а вони стояли не рухаючись, покірно зносячи все і з обожуванням дивлячись йому у вічі.

Пелле теж наважився взяти участь у сутичці і дістав стусана, але не образився. Коли б у нього була карамелька, він би теж віддав її Хенрікові Бедкеру і так само покірно, як і дівчиська, зніс би його неласкаве поводження. Пелле дуже любив Хенріка. Але в думках він порівнював себе з Ніленом, з маленьким кровожерним Ніленом, який так нестримно кидався в атаку, що всі мимоволі поступалися перед ним. Він завжди ліз у саму гущу сутички, і йому все сходило з рук. Пелле критично порівнював себе з ним, намагаючись відшукати риси схожості, і знаходив. От, наприклад, коли він кинувся тоді влітку на захист баті Ляссе, то не побоявся пхнути великого хлопця. А потім, хіба він злякався скаженого бика з маєтку? Анітрохи!.. Але щодо іншого він все-таки пасував: боявся темряви і не міг устояти перед ляпасом! А Нілен стійко зустрічав ляпаса, засунувши руки в кишені. Пелле вперше зробив такий огляд самого себе.

Фріс повернув кудись углиб від берега; певно, до церкви пішов. Перерва, значить, затягнеться не на одну годину. Діти заходилися придумувати більш тривалі забави. «Воли» подалися в клас забавлятися стрибанням по столах і лавках, а «міні» лишилися на березі. «Воли» й «міні» уособлювали сушу й море з їх одвічним антагонізмом. Розбрат між ними виявлявся при всякій серйозній нагоді, частенько діло доходило до бійки.

Пелле водився більше з береговими хлопцями; серед них були й Хенрік Бедкер, і Нілен. Вони являли собою для Пелле інтерес новизни! Самі ж не цікавились ні землею, ні худобою,— зате любили море; Пелле воно лякало, а для них було колицкою. Вони пустували у воді, немов у себе вдома, і самі нагадували море своєю рухливістю. Були значно жвавішими й моторнішими за Пелле, та зате не такими витривалими; були меткішими і менш привязаними до рідних місць. Про Англію говорили, як про щось звичайнісіньке, і приносили до школи різні речі, привезені їхніми батьками або братами з іншого кінця світу — з Африки, з Китаю. Вони перебували на морі цілі ночі, катаючись у човні, і якщо тікали з уроків, то завжди, щоб половити рибу. У декого з них були навіть власна рибальська снасть і плоскодонні саморобні човники, прогнанопачені розскубанними обривками каната. Вони ловили щук, вугрів, линів і продавали їх місцевим жителям, які багатіші.

Пелле вважав, що знає річку вздовж і впоперек, але тепер пізнав її з нового боку. Траплялися хлопчики, які у березні і квітні, коли риба викидає ікру, вставали о третій годині ранку і босими чалапали водою в гирло річки, ганяючись за щуками й окунями, що шукали прісної води для нересту. Хлопців ніхто не примушував, вони самі знаходили в цьому насолоду. І чудні в них були забави! От ціла

плетениця пустунів стоїть на березі й чекає на хвилю. Коли хвиля відкочується від берега, вони женуться за нею до великих каменів, вискакують на камені, дождаються повернення хвилі — і всі разом підстрибують угору, немов зграя берегових птахів. Усе завдання полягало в тому, щоб не дати хвилі замочити черевиків; проте наймокрішими з хлопчиків були якраз найпроворніші. Не можна ж висіти в повітрі без кінця! Якщо хвилі набігали одна за одною безупинно, доводилося стрибати просто у воду, а при цьому траплялось і перекинутись. А то бувало, що несподівано висока хвиля вдарить у підігнані під час стрибка ноги, і вся плетениця плюхається плиском у воду, а потім з оглушливими криками мчить до школи проганяти «волів» від грубки.

На самому березі майже завжди сиділо кілька хлопчиків з молотками і з великими цвяхами, якими вони свердлили дірки в прибережних каменях. Це були сини робітників з каменоломні. Серед них і Антон — двоюрідний брат Пелле. Коли дірки були досить глибокі, в них закладали порох, і вся школа спостерігала вибух.

Ранками, очікуючи приходу вчителя, старші хлопчики стояли біля стіни школи, засунувши руки в кишені, і говорили про оснастку і про місце приписки суден, що проходили мимо, далеко від берега. Пелле стояв завжди тут же, роззявивши рота, — вони раз у раз розмовляли про море і про всякі морські справи, на яких він майже зовсім не розумівся. Всі ці хлопчики готувались після конфірмації стати моряками. Але Пелле не розумів їх, з нього було досить одного переїзду морем сюди із Швеції.

Коли він пірнав у річці, то завжди старанно заплющував очі й затикав пальцями вуха, щоб до них не налилося води. А ці хлоп'ята плавали під водою зовсім як риби. З їхніх розмов він зрозумів, що вони уміють пірнати в саму глибину і набирати камінців на дні.

— Хіба там, унизу, можна бачити? — дивувався він.

— Ну звичайно! А то як же риба могла б берегтися сітей? У місячні ночі цілі косяки риби обминають сіті!

— А вода вам не наливається в голову, коли ви виймаєте пальці з вух?

— Виймаємо пальці з вух?

— Звичайно, щоб підняти камінь!

У відповідь йому лунав глузливий регіт і сипалось безліч розпитів. Ото дивак! Справжній селяк! Які в нього дивні уявлення про все. Швидко з'ясувалось, що він ніколи не купався в морі. Він боїться води — синюха! Купання в річці — це ніщо.

Так його й прозвали з того часу «синюхою», і він не міг позбутися цього прізвиська. Не допомогло йому й те, що він якось приніс із собою в школу свій братіг і показав, як пробиває ним з розмаху дірку в штанях або підхльостує камінець, так що батіг звивається в повітрі й оглушливо ляскає. Усе це було чудово, та прізвисько «синюха» все-таки лишилось за Пелле, чим його маленька особа була дуже вражена.

Взимку в селище прийжджали молоді, здорові хлопці в синіх костюмах і білих шарфах. Вони нагуляли собі жирку, як то кажуть, і деякі з них цілу зиму тинялися без діла, одержуючи платню. Вони завжди заходили до школи, щоб одвідати Фріса, траплялось навіть, під час уроку; але Фріс завжди був радий їм. Вони приносили йому різні подарунки — яку-небудь сигару, настільки коштовну, що її було закупорено в скляну трубочку, або інші рідкісні речі. Хлопці розмовляли з Фрісом запросто, по-товариському, розповідали про свої пригоди так, що діти, які сиділи в таких випадках з нашорошеними вухами, заходилися від сміху. Гості, не соромлячись, палили в класі, недбало повернувши свої пінкові люльки донизу, але тютюн з люльок все-таки не висипався. Вони плавали помічниками коків або юнгами, побували і в Іспанському морі, і в Середземному, і в інших казкових місцях. Один з них сховався на ослі на вогнедишну гору. Вони привозили з собою сірники мало не з поліно завбільшки і запалювали їх, чиркаючи ними об свої зуби.

Школярі обожували їх і безперестану говорили про них; вважалося за велику честь з'явитися в товаристві такого молодця. Та Пелле про це годі було й мріяти!

Траплялось також, що в селищі чекали на такого хлопця вдома, але він не повертався. І от раптом надходила звістка: отаке-то судно пішло на дно з усім екіпажем!

— Це все зимові бурі,— казали школярі, спльовуючи, як дорослі. З тиждень брати й сестри загиблого не ходили до школи, а коли вони з'являлись, Пелле з цікавістю дивився на них: цікаво, мабуть, мати брата в розквіті літ, що лежить на дні морському!

— Тепер уже, певно, не захочете йти в море? — запитував він.

— Ну, розуміється, підемо!

Одного разу Фріс повернувся після перерви, що затяглась, в дуже поганому настрої. Він посилено сякався і раз у раз витирив очі під окулярами; хлопчики підштовхували один одного ліктями. Він гучно відкашлявся, але не міг примусити дітей заспокоїтись, тоді він ляснув кілька разів по кафедрі своєю указкою.

— Ви чули про це, діти? — спитав він, коли вони трохи заспокоїлись.

— Ні! Та-ак! Про що? — хором кричали діти.

— Що сонце упало в море і підпало воду? — спитав один.

Учитель Фріс мовчки взяв псалтир.

— Заспіваймо: «Блаженні, блаженні...» — сказав він.

Тут усі зрозуміли, що сталося, і заспівали з серйозними обличчями. Але на п'ятій строфі Фріс зупинився, не в силі співати далі.

— Петер Функ потонув! — промовив він, подавившись останнім складом.

По класу перебіг шепіт жаху. Всі презирались, широко розплющивши здивовані очі. Петер Функ був найспритнішим хлопцем у селищі, кращим плавцем і найвідчайдушнішим пустуном, поки навчався в школі, і раптом — він потонув!

Фріс ходив туди й сюди по класу, намагаючись заспокоїтись;

діти стиха перешіптувались про Петера Функа; у всіх обличчя стали якимись старшими, серйознішими.

— Де це сталося? — спитав один із старших хлопчиків.

Фріс, зітхнувши, опам'ятався: він ходив і думав про цього хлопчика, який завжди умів вийти сухим з води і був кращим моряком у селищі; пригадував і стусани, якими він частував його, і приємні зимові вечори, що їх вони проводили згодом, розмовляючи, коли хлопець, повернувшись із далекого плавання, заходив одвідати свого старого вчителя. Доводилось і загоювати деякі рани, і давати хлопцеві по секрету мудрі поради, щоб деякі життєві біди не стали для нього згубними, не зламали його на все життя... І от!..

— Це сталося в Північному морі, — сказав він. — Здається, вони ходили в Англію.

— Спочатку в Іспанію з тріскою, — сказав один з хлопчаків, — а звідти пішли в Англію з апельсинами. Потім додому — з вантажем вугілля.

— Так, певно що так, — сказав Фріс. — Вони були в Північному морі, і там їх застигла буря. Петеру довелось лізти на щоглу.

— Еге ж, «Трокадей» такий нестійкий. Тільки-но посвіжішає, треба зараз же брати рифи, — сказав інший хлопчик.

— Петер зірвався, — вів далі Фріс, — ударився об борт і впав у море. На борті лишились сліди від його чобіт. На судні почали брасувати, чи як це у них там зветься; повернули назад, але все це забрало з півгодини часу. І коли вони наблизились до того місця, Петер на очах у них пішов на дно. Півгодини протримався в крижаній воді — в чоботях, у прорезиненому одязі... і все-таки...

Весь клас озвався на це протяжним зітханням.

— Він був кращим плавцем на всьому березі! — сказав Хенрік. — Одного разу він, повернувшись задом, кинувся в море головою з борту шхуни, яка стояла тут на рейді й набирала прісну воду, і вплив по той бік судна. Капітан дав йому за це десяток корабельних сухарів.

— Він, певно, страшенно змучився, — сказав Фріс. — Для нього було б, мабуть, краще, коли б він не вмів плавати.

— Мій батько те саме каже! — промовив один малюк. — Він не вмів плавати й каже, що морякові краще не вміти плавати, а то зайві муки.

— І мій батько теж не вмів плавати, — вигукнув інший хлопчик.

— І мій теж! Він міг би навчитися, та сам не захотів!

Так заявляли учні один по одному. Самі вони всі плавали, але виявилось, що з батьків майже ніхто не вмів, — забобони відстрашували їх.

— Батько каже: не треба випробовувати бога, коли потрапиш у біду, — додав хтось із хлопчиків.

— А хіба не слід розраховувати на власні сили? — пролунав чийсь невпевнений голос.

Фріс різко повернувся всім корпусом і побачив Пелле, який почервонів до кінчика своїх настобурчених вух.

— Дивіться, який молодець! — сказав Фріс здивовано. — Хіба він не вірніше розсудив, ніж усі ми? «Боже помози, а сам не лежи».

— Може, й так, — промовив хтось. Це був Хенрік Бедкер.

— Так, так, я знаю, що в даному випадкові бог не допоміг. Та все-таки треба робити все, що тільки можливо, у всіх випадках життя. І Петер Функ зробив усе, що зміг, — він був найстараннішим з усіх моїх учнів.

Діти пересміхнулись; у них збереглися деякі спогади. Петер Функ доходив до того, що вступав у рукопашну з самим учителем, але ніхто не наважувався нагадати про це зараз.

— Все ж таки він так і не пішов далі двадцять сьомого псалма! — заявив один з старших хлопчиків дразнячи.

— Он як? — розсердився Фріс. — Не пішов далі! А ти думаєш, що ти старанніший? Побачимо, чи підеш ти далі!

Фріс тремтячою рукою схопив псалтир. Він не зносив, щоб про померлих хлопчики говорили щось погане.

Прізвисько «синюха» міцно пристало до Пелле, і він просто плав від сорому, знаючи, що йому не змити з себе цієї ганьби раніше літа.

Якось діти з рибальського селища побігли під час перерви на мол. Там причалив човен, який пробився крізь кригу із страшним вантажем — п'ятьма обмерзлими, з яких один був уже мертвий. Його поклали у пожежному сараї, а решту чотирьох розмістили по хатах, де їх розтирала льодом, щоб «вижити з них мороз». «Воли» у всій цій надзвичайній події не брали жодної участі; «міні» проганяли їх геть, тільки-но ті намагалися наблизитись, а самі скрізь пролазили і все бачили, але відомостями ділилися скупо.

Човен зустрів у морі фінську шхуну, зовсім обледенілу, з примерзлим штурвалом. Вона була перевантажена й сиділа дуже глибоко, так що хвилі, перекочуючись через неї, одягли палубу в крижану броню; від цього судно сіло ще глибше. Коли його зустріли, палуба була вже на рівні крижаного покриву моря, канати в палець завтовшки від крижаної кори стали завтовшки з руку. Команда, яка прив'язала себе до рангоута, перетворилась на безформні крижані колоди; коли ж їх познімали, вони нагадували рицарів у повному обладунку і зі спущеними забралами. Одяг з них довелося зрубувати сокирами. Тепер три човни вийшли в море, щоб спробувати врятувати шхуну. Якщо в цьому пощастить, люди зароблять чималі гроші.

Пелле нізащо не хотілось пропустити щонайменших подробиць з цієї пригоди, хоч його ногам дісталось багато нетерплячих стусанів. Він уперто тримався якнайближче і прислухувався. «Міні» були похмурі і розмовляли урочистими голосами про те, чого натерпілися ці люди, — мабуть, бідолахам доведеться повідрізувати руки або ноги внаслідок антонового вогню... Кожний хлопчина поводився так, немов і сам потерпів, і всі намагались говорити, як дорослі, приглушеними голосами.

— Забирайся геть, воле! — гримнули вони на Пелле. У такі хвилини вони ненавиділи синюх.

У Пелле слъози наверталися на очі, та він не здавався; уперто залишався коло пристані.

— Забирайся геть! — закричали ті знову, погрозово хапаючи каміння.— Забирайся до своїх мужиків! — Вони підскачили до нього і почали штовхати його.— Чого ти стоїш тут і лупаєш очима на воду? Дивись, голова закрутиться, ти й плухнешся туди! Іди геть до своїх мужиків, синюх!

У Пелле і справді запаморочилося в голові від рішення, яке раптом спалахнуло в його дитячому мозку.

— Я такий самий синюха, як ви! — сказав він.— Адже ви не наважтесь стрибнути у воду!

— Послухайте-но його! Він думає, що це жарт, взимку стрибнути у воду: відразу ж схоплять судороги!

Пелле ще чув їх задержуватий регіт в ту саму хвилину, коли плигнув з молу вниз і крижана вода зімкнулась над його головою. На мить маківка його з'явилася над водою, він поборсався і поринув знову.

Розгублені хлопчики бігали з криками туди й сюди; один схопився за багор. Але тут прибіг Хенрік Бедкер, кинувся вниз головою і зник; тільки заплигала на воді крижинка, яку він зачепив чолом. Двічі він вистромявав голову з крижаних тріщин, щоб набрати в легені повітря, і втретє виринув з Пелле. Хлопчики витягли їх на мол, і Хенрік заходився щосили лупцювати врятованого.

Пелле знепритомнів, але стусани швидко привели його до пам'яті. Він раптом розплющив очі, враз схопився і помчав щодуху.

— Біжи, біжи додому! — кричали йому вслід хлопці.— Біжи чимдуж, бо захворієш! Та скажи батькові, що ти впав у воду ненароком!

І Пелле біг; його не треба було й підганяти. Коли він добіг до садиби, одяг на ньому змерзся, як кіл. Штани так і стояли на підлозі, коли він виліз із них. Зате сам він розігрівся, як коваль біля горна.

Він не брехав батькові і розповів усе, як було. Ляссе страшенно розсердився; хлопчик ніколи ще не бачив його таким розгніваним. Ляссе знав, як треба поводитися з конем, щоб він не простудився, і заходився розтирати голе тіло Пелле віхтем соломи; хлопчисько лежав у ліжку, звиваючись від його грубої хватки.

Ляссе не звертав уваги на його стогони і лаявся:

— Чорт, божевільний! Плигати взимку в море, немов закохана молодичка! Ах ти, чортеня! Бити б тебе та бити!.. Ну, гаразд, на цей раз пробачу, якщо ти заснеш і добре пропотієш, щоб уся ця шкідлива солоня вода вийшла з тіла. Воно не погано було б пустити тобі кров, я так гадаю!

Пелле не хотів, щоб йому пускали кров; його вирвало, і він відчув себе зовсім добре. Але настрої у нього був щонайпохмуріший.

— А що, коли б я потонув? — урочисто спитав він.

— Тоді б я тебе побив мало не до смерті,— спалахнув Ляссе.

Пелле засміявся.

— Ти ще регочеш, пересмішнику! — заричав Ляссе.— Та раз уже довелося стати батьком такого розпроклятого цуценяти!..

Він спересердя пішов з корівника, але щохвилини прислухався і заглядав — коли б не почалася гарячка або ще якесь чортовиння.

А Пелле спав, залізни з головою під перину. І йому снилося, що він сам Хенрік Бедкер.

За цю зиму Пелле не навчився читати; та зате він вивчив напам'ять понад два десятки псалмів на слух і змив з себе ганебне прізвисько «синюха». Він здобув собі становище і закріпив його кількома сміливими вихватками. Школа почала рахуватися з ним, як із хвацьким хлопцем. І навіть Хенрік, який до всіх був байдужим, не раз брав його під свій захист.

Інколи Пелле починав відчувати докори сумління, особливо коли батько в напльві допитливості звертався до нього, щоб розв'язати ту чи іншу загадку, а Пелле не міг відповісти.

— Тобі б слід знати це, якщо ти вчишся,— докоряв йому Ляссе.

Коли минула зима і настав час іспитів, Пелле злякався. Серед учнів ходили чутки про різні строгості екзаменаторів, подекували, що можуть декого зсадити нижче і навіть зовсім виключити зі школи.

Як на біду, Пелле не довелося прочитати жодного псалма самостійно. Його запитали про гріхопадіння. Про украдене яблуко легко було розповісти, а от щодо прокляття!..

— І сказав господь до змія: «Ти будеш плазувати... ти будеш плазувати... плазувати!» — а далі — ані з місця!

— Ну і що ж, він і зараз плазує? — добродушно спитав пастор.

— Так, бо в нього нема кінцівок.

— А ти можеш пояснити мені, що таке кінцівка? — пастор мав славу кращого екзаменатора на острові; він міг почати із стічної канами, а закінчити на небесах,— говорили про нього.

— Кінцівка... це... це рука.

— Так, між іншим. Але чи не можеш ти мені сказати, що відрізняє всі кінцівки від інших частин тіла? Кінцівка... це... ну? ну?.. Це така частина тіла, яка може рухатися самостійно. Наприклад? Ну?

— Вуха! — випалив Пелле, певно через те, що вони в нього пашили.

— Он як! А хіба ти можеш рухати вухами?

— Звичайно! — Пелле з великою наполегливістю тренувався ціле літо, щоб не відстати в цьому мистецтві від Руда.

— Хотів би я подивитися!..— вигукнув пастор.

І Пелле якнайстаранніше почав рухати своїми настовбурченими вухами, так що розсмішив і пастора, і шкільну раду, і батьків і дістав із закону божого «відмінно».

— Виходить, вуха все-таки вивезли тебе,— сказав задоволений Ляссе.— Чи не товкмачив я тобі завжди, що треба тримати нащупе-

ними вуха? Вища оцінка із закону божого за те тільки, що похляпав вухами!.. Та ти, певно, зумієш і сам стати пастором, якщо захочеш!

Він ще довго говорив про це.

— Ну, хіба ж оце чортове хлоп'я не мастак постояти за себе?!

ХІІ

— Сюди, Кюббе! Кюббе! Кюббе! Ходи-но сюди, любенький, не бійся! — Пелле манив до себе свого улюбленого бичка жмутком зеленого корму, але бичок сьогодні не йняв віри пастушкові, від якого йому нещодавно перепало за погану поведінку.

У Пелле на серці було неприємно, як у батька, прикро враженого неслухняністю своєї дитини і змушеного вдаватися до суворих заходів. І ось тепер таке непорозуміння, — бичок не хоче знати Пелле, хоч він віддубасив свого улюбленця йому ж на користь! Та все одно, поки Пелле пастух, він примусить бичка слухатись.

Нарешті Кюббе підпустив Пелле до себе, так що той міг приголубити улюбленця. Бичок спочатку не піддавався пестошам, та згодом розм'якнув, з'їв зелень і на знак подяки обнюхав обличчя Пелле.

— Слухатимешся тепер? — спитав Пелле, термоячи його за рижки. — Слухатимешся? — Бичок уперто хитнув головою. — Ну, то ти не понесеш сьогодні моєї куртки!

Кумедний був цей бичок. У перший день вигону в поле він з місця не захотів рушити. Пелле, нарешті, облишив його, — нехай Ляссе зажене бичка назад у хлів. Та тільки-но бичок опинився позаду пастушка, він одразу пішов за ним, тикаючись мордою йому в спину. І з того часу завжди ходив слідом за Пелле і в поле, і з поля додому; в хмарні дні йому на спину накидали велику пастушачу куртку.

Пелле, сам ще малюк, поводився з худобою, як дорослий. Спочатку йому щастило викликати до себе пошану і примушувати себе слухатись тільки на близькій відстані. Нинішнього ж року він уже був спроможний підбити ворону каменем за сто кроків і навчився навіть на відстані керувати худобою, особливо відтоді, коли додумався вигукувати ім'я тварини, перш ніж ударити її. Корови почали розуміти, що біль іде від нього, і навчилися слухатись самого окрику Пелле.

А щодо покарання він зміркував, що воно повинно наставати відразу ж за поганим вчинком, і перестав ходити слідом за худобиною, яка завинила, віддаляючи покарання до тієї хвилини, коли вона вже мирно пасеться на траві. Це тільки спантеличувало худобу. Вішатися їй на хвіст і ганяти до знемоги по луші, лупцюючи тільки для того, щоб помститися, теж не було рації. Це викликало сум'яття у всій череді, і решту дня з нею важко було упоратися. Пелле навчився погоджувати мету і засоби, вгамовувати в собі жадобу помсти з практичних міркувань.

Пелле був рухливим хлопчиком і ніколи не лінувався. Цілий день, з п'ятої ранку до дев'ятої вечора він був на ногах і в русі,— більше всього просто пустував. Годинами вправлявся в ходінні на руках, перекидався, перестрибував річку, годинами бігав по луці, як лошатко на прив'язі, нагинаючись так, що руки торкалися дерну, брикаючись, пирхаючи, наслідуючи іржання,— одно слово, не шкодуючи марнував свої сили на гру з рання до смеркання.

Але пасти худобу — це вже була робота! І тут він беріг свої сили. Кожний крок, який можна було заощадити, ставав наче надбанням, капіталом, і Пелле акуратно примірявся до всього, постійно вдосконалюючи методи роботи. Він помітив, що загроза покарання досуже впливає, ніж воно саме; часті побої озлоблюють худобу. І навчився угадувати, коли саме потрібне рішуче його втручання. Якщо не можна було покарати винного на місці злочину, Пелле стримувався і намагався за допомогою набутого досвіду викликати повторення вчинку, і сам тоді вже пильнував! Маленька людинка, сама того не відаючи, постійно намагалась придумати дедалі нові хитрощі. І домогалась добрих наслідків. Тепер Пелле вже без великих зусиль ганяв худобу в поле і назад; він навіть проробив такий фокус: цілий тиждень без усякого спашу проганяв череду вузькою польовою дорогою з нивами обабіч. Це більшою майстерністю було втримати худобу в покорі у спеку, коли повітря немов свинцем наливалось,— наприклад, зупинити череду на всьому бігу і примусити її задерти хвости від страху перед гедзями і тупцювати на луці на однесму місці. А тільки б він захотів, він міг би і в найхолодніший жовтневий день пустити всю череду додому галопом із задертими хвостами,— потрібно було лише лягти на землю і подзиччати гедзем. Та це була страшна таємниця, про яку навіть батя Ляссе нічого не знав.

Найкумедніше те, що навіть телята, уперше вигнані в поле, які ще зовсім не знали гедзів,— і ті негайно задирали хвости і кидалися бігти, зачувши люте дзиччання.

Пелле мав свій ідеал далекого майбутнього: лежати де-небудь на пагорку і звідти керувати своєю чередою за допомогою самих слів, не вдаючись до побоїв. Батя Ляссе ніколи не бив худоби, хоч би як важко йому було.

Траплялося, коли хлопчик незчувався, як уже треба було гнати череду додому; просто незрозуміло, куди час подівся!.. Інші дні тяглися довго, але були немов безперервною піснею — сповнені дзвеніння кіс, мукання худоби і людських голосів, що долинали здалеку. Сам день немов співав, пропливаючи над землею. Пелле весь час прислухався: звідки ця музика? І біг на прибережні дюни, довго дивився звідти на море. Та ні, звуки линули не з моря. І ніде поблизу не було ніякого свята, наскільки він знав, і перелітних птахів не буває о цій порі року. Чш! Ось знову музика. Далека музика, коли не можна розрізнити мотиву і не можна розібрати, на якому інструменті грають. Чи не сонце то часом співає?

У такі хвилини він наче випромінював із себе життя і світло; блукав у мрійливій дрімоті, заколисаний звуками і щастям.

Коли йшов дощ, він розвішував на куцах свою куртку, ховався під неї і вирізував що-небудь з дерева ножем або малював шматочком свинцю на папері: коней, лежачих волів, а найохочіше — кораблі. Кораблі, що пливають у море — в далекі краї, до негрів, китайців, по рідкісні річці. А коли він бував в особливо гарному настрої, то витягав із потайної місцинки зламаний ніжик і уламок грифельної дошки і брався до роботи: на дошці було надряпане зображення, яке Пелле хотів зробити рельєфним, і за ціле літо він не раз повертався до цієї роботи. Тепер уже почали проступати обриси кораблика, що нісся під розгорнутими вітрилами по хвилях. В Іспанію, в Іспанію! По виноград, апельсини й по інші такі принади, яких Пелле зроду не куштував!

Дошові дні завдавали ще більшої роботи — визначити час; доводилось витончувати всі свої здібності до краю. За ясної погоди це не становило особливих труднощів: Пелле чуттям угадував, котра година. В садибі можна було визначити час за різними ознаками; у полі — з поведінки череди: о дев'ятій годині ранку лягала на траву ремигати перша корова, за нею повільно лягали решта, і близько десятої години лежала й ремигала вся череда, а близько одинадцятої вводилась на ноги остання корова. Те ж саме повторювалось між третьюю і п'ятою годинами після полудня.

Полудень легко було визначити по сонцю, якщо воно було на небі. Та й простим чуттям Пелле завжди пізнавав поворот на захід. У природі розсіпані були сотні прикмет для розпізнання часу — поведінка птахів, наприклад, або деякі особливості в розміщенні галузок ялин, і багато іншого, чого хлопчик не міг точно визначити сам, бо це були якісь ледве вловимі ознаки. Час повернення додому череда завжди вказувала сама. Тоді худоба, поскубуючи траву і повільно рухаючись на луці, поверталася вся головами до домівки, — тварин тягло в хлів.

Цілий тиждень Руд не приходив на пасовище, і коли з'явився сьогодні, Пелле довелося дати йому прочухана за якусь капость. Тоді він побіг додому, а Пелле розлігся на узліссі ялиниці і завів пісню, лежачи на животі й задерши вгору ноги. Стовбури навколишніх дерев мали сліди роботи його ножа; у найстаріших корабликів, що він їх повірзував ще першого літа, кілі були на видноті, і палуби стояли сторч. Тут же на узліссі, край луки, він завів собі ціле польове господарство — ряд зораних, заволочених і засіяних за всіма правилами полів, кожне в квадратний аршин площею.

Тепер Пелле відлежувався після зусиль, витрачених на Руда, і повітря тремтіло від його тріумфуючих вигуків. От він побачив, що із садиви виходить хлопець з клуночком під пахвою і прямує шляхом; це Ерік пішов на суд, куди його викликали за бійку. А ось виїжджає в екіпажі сам хазяїн і котить теж до міста. Значить, знов гуляти!.. Чому б Ерікові не поїхати з ним разом, якщо їм по дорозі? Бач, як мчить, — дарма що хазяйка більше не ганяється за ним. Тепер вона вдома розважається! Невже він справді прогуляв за один вечір п'ятсот крон готівкою?..

Запеклий бій, і кров струмками летється,
І клич по горах воїнський несеться!
Загони турків смерть несуть і жах.
І села перетворюють на прах!
І люди...

Еге... Пелле раптом схопився, пильно дивлячись на конюшинове поле. Протягом останніх п'ятнадцяти хвилин дійні корови повернулись мордами в бік садиби, а зараз заревла Аспазія — значить, батько скоро прийде переганяти череду. Он він уже шкандибає з-за рогу садиби. Звідси недалеко було до крайньої корови, і поки батько підійде до неї, Пелле встигне збігати привітатись із стариком.

Пелле зігнав свою череду до купи і поволі погнав її на другий край пасовища, ближче до ланів. Ляссе тим часом встиг перемстити першу половину череди і попрямував до бугая, який пасся осторонь. Бугай ревів і рив землю ратицями; язик теліпався у нього з рота, одним рогом він колов повітря — мабуть, злився, потім рушив уперед коротким кроком, виробляючи далі свої фокуси. Матінко, як він рив землю! Пелле так би й стусонув його в морду, що не раз робив. Як він сміє... на самого Ляссе,— нехай навіть без злого наміру!

Батя Ляссе не звертав на це уваги, б'ючи по важкому колу, щоб розхитати його й висмикнути.

— Здрастуй! — крикнув Пелле. Ляссе обернувся й кивнув йому головою. Потім нахилився й почав забивати кіл. Бугай стояв у нього за спиною й уривчисто бив ратицею: паща в бугая була роззявлена, і язик звисав назовні, до того ж бугай так ревів, наче він блював. Пелле, сміючись, уповільнив кроки; він був уже зовсім близько.

Раптом батя Ляссе перекинувся, впав, знову злетів у повітря і знов упав недалечко... Бугай намагався знову підкинути його, коли Пелле опинився у нього перед самою мордою. На хлопчику не було дерев'яних черевиків, і він дав бугаєві в морду головою ногою з такою силою, що в того в очах потемніло. Бугай пізнав Пелле і хотів обійти його, та хлопчик знову стрибнув до нього, закричав, ще раз піддав у морду і, не тямлячи себе, схопив його за роги. Бугай легенько відкинув його вбік і попрямував до Ляссе, який лежав на землі; при цьому бугай так хропив, що трава навкруги колихалася, наче од вітру.

Бугай потикався мордою в лежачого, поторсав його легенько за сорочку і почав був підсовувати під нього роги, щоб знову скинути в повітря. Але Пелле уже встиг схопитися,— з блискавичною швидкістю вихопив він свій ніж і встромив бугаєві поміж задніх ніг... Бугай, коротко заревівши, відкинув Ляссе вбік і кинувся бігти полем, мотаючи головою і страшно ревучи. Добігши до річки, він з такою силою почав зривати берег, що груддя землі й дерну, злітаючи вгору, сховали за собою все. Ляссе стогнав, лежачи з заплещеними очима. Пелле марно тягнув його за рукав, намагаючись допомогти йому звестися.

— Батьку... батя Ляссе! — плачучи, кликав він старика.

Нарешті Ляссе підвівся й сів.

— Хто це співає? — спитав він. — Ах, та це ти, хлоп'я! Чого ж ти плачеш? Тебе хто-небудь скривдив?.. Ах, це бугай надумав погратись зі мною... Але що ти з ним зробив? Чого він помчав, немов його сам чорт погнав?.. Ти врятував життя своєму батькові, дарма що малий. Фу, хай йому чорт, мене, здається, вирве! — Ляссе насправді вирвало. — Ох-хо-хо, — сказав він, — ковтнути б тепер!.. Добре, що він знає мене, а то я б не відбувся так дешево. Він просто хотів трошки погратись зі мною; сердитий був на мене трошечки за те, що я відігнав його вранці від однієї корови. Я це одразу помітив, але кому б спало на думку, що він нападе на свою людину. Та він би цього й не зробив, коли б я з дурного розуму не натягнув чужого одягу: адже це Монсова сорочка; свою ж я виправ, а його сорочку взяв. А бугай не зносить чужого запаху. Що ж то тепер Монс скаже, як побачить цю дірку? Навряд чи похвалить!

Ляссе побазікав ще якийсь час, поки зібрався з силами і з допомогою Пелле став на ноги. Але й спираючись на синове плече, він хитався.

— Справді, немов сп'яну хитаюсь, а це від болю! — вимовив він з болісною посмішкою. — Так, так, мені треба богові дякувати за тебе, хлоп'я! Я й так з тебе не навітшаюся, а тут ти мені ще й життя врятував.

Ляссе пошкандибав додому, а Пелле перегнав усіх корів до своєї череди. Він і пишався, і був вражений, — та більше все-таки пишався. Він врятував батьо Ляссе від здорового лютого бугая, якого всі в садибі боялись і обминали! Коли Хенрік Бедкер прийде відвідати його в полі, він все йому розповість.

Йому тільки трошки неприємно було, що він кинувся на бугая з ножем; в тутешніх краях цього не схвалювали й називали «шведською замашкою». Цього й не потрібно було б, коли б на ньому були дерев'яні черевики, щоб добре стусонуть бугая в морду. Пелле не раз доводилося приборкувати його носком дерев'яного черевика, коли треба було загнати назад у хлів після злучки. І бугай остерігався нападати на нього. Мабуть, можна було б ткнути бугаю пальцем в око й осліпити його... або схопити за роги й скрутити йому в'язи — як говорилось в одній цікавій історії.

Пелле виростав і розбухав у власних очах, поки не затьмив усіх на світі. Не було меж його силам, поки він бігав пасовищем, зганяючи худобу. В думках він брав приступом увесь світ, шпурляв, як хотів, і силача Еріка, і управителя, піднімав... так! піднімав увесь Кам'яний двір — чого вже там! — спершись однією рукою на балку. Поводився, як справжній берсерк!¹

І раптом він подумав про те, що буде, коли управитель дізнається, що бугай втік... Не уникнути тоді, мабуть, прочухана ні йому, ні Ляссе! Треба скоріше знайти бугая. На всякий випадок Пелле схопив свій батіг і дерев'яні черевики.

¹ Берсерк — так у стародавніх північних сагах називаються бійці, розпалені боєм до шалу.

Бугай добре-таки наколобродив біля річки: вся прибережна лука була немов зорана. Понад річкою і полем тягнувся кривавий слід. Пелле йшов по сліду до межі й там знайшов бугая. Здоровенна тварина забила у терник і, стоячи там, зализувала свої рани. Почувши голос Пелле, бугай вийшов з кущів.

— Кругом! — крикнув Пелле і хльоснув його по морді. Бугай пригнув голову до землі, заревів і незграбно подався назад, а Пелле, продовжуючи хльостати його по морді, наступав на нього крок за кроком і гучно кричав: «Кругом! Чуєш, кругом!». Нарешті бугай повернувся й побіг. Пелле вхопився за кіл, що волікся по землі, й помчав слідом, весь час підстьобуючи бугая батогом, щоб не дати йому можливості утяти який-небудь новий фокус.

Коли все було гаразд, Пелле впав знеможений. Лежачи, скопюрбившись під ялинами на узліссі, він із сумом думав про батьку Ляссе, який тепер сам перемагався вдома на роботі, і не було кому допомогти йому. Врешті хлопчикові стало не під силу; треба що б то не стало побігти додому.

— Ззз! Ззз! — Пелле поповз на животі лукою, наслідуючи настирливе дзижчання гедзів. Він майстерно то підвищував, то понижував тон, наслідуючи гедзя, який літає то вище, то нижче понад траву. Худоба перестала скубати траву й нашорошилась. Потім тварини почали нервово сіпатись; то одна, то друга корова підгортала задню ногу під черево, крутилась на місці, підстрибувала; потім усі позадирали хвости вгору.

Пелле почав дзижчати дедалі дужче...— вся череда повернулась, і, заражаючи одна одну страхом, корови закрутились у паніці. Двоє-трьох телят вирвалися із загального сум'яття і помчали прямісінько до садиби, за ними кинулася стрімголов уся череда. Пелле лишалось тільки встигати за нею вистрибом, передбачливо продовжуючи дзижчати, щоб паніка серед корів не вщухла аж до самого дому.

Управитель сам вибіг назустріч, відчинив ворота й допоміг загнати худобу. Пелле стояв смирно, чекаючи на ляпас, але управитель тільки подивився на нього з дивною посмішкою.

— Вони, здається, перестали тебе слухатися? — промовив він, дивлячись Пелле просто у вічі.— Хоч з бугаєм ти ще вмієш справлятися! — Він, видимо, глузував, і Пелле спаленів по саме волосся.

Батьку Ляссе вже зліг.

— Добре, що ти прийшов,— сказав він,— а я лежав якраз і думав про те, як сьогодні впораюся з коровами. Ледве-ледве повернутись можу, де вже тут вставати!

Минув цілий тиждень, перш ніж Ляссе став на ноги; в цей час худоба стояла в загоні, а Пелле виконував усю роботу за батька. Їв разом з іншими наймитами і спав по обіді разом з ними на току.

Якось в обідню пору з'явилася в садибі п'яна Поросна, зупинилась на верхньому дворі, куди їй було заборонено показуватись, і заходила викликати Конгструпа. Він був дома, але не вийшов. За високими вікнами наче все вимерло.

— Конгstrup! Конгstrup! Вийди на хвилинку! — волала вона, не піднімаючи голови, втупившись очима в забрукований двір.

Управителя не було вдома, а наймити всі поховались на току, радіючи маленькій розвазі.

— Ей, Конгstrup, вийди сюди! Мені треба поговорити з тобою! — повторяла Поросна, важко повертаючи язиком. Потім зійшла на ганок, погрюкала в двері й почала розмову, припавши до них обличчям. Але ніхто так і не вийшов, і вона попленталась додому, похитуючись і бурмочучи щось собі під ніс, не озираючись. Незабаром нагорі розітнувся протяжний виючий плач, а коли наймити зібралися виїжджати в поле, з будинку прожогом вискочив хазяїн і звелів запрягати йому одноколку. Поки запрягали, він нервово походжав коло екіпажа, потім одразу погнав коня навскач. Коли він завертав за ріг будинку, нагорі навстіж розчинилось вікно, і пролунав благаючий голос: «Конгstrup! Конгstrup!» — але той швидко зник. Тоді вікно закрилось, і знову почався плач.

По обіді, коли Пелле порався на задньому дворі, прийшла Карна і звеліла йому йти до хазяйки. Пелле нехотя поплентався нагору; він побоювався її, а всі чоловіки були в полі.

Хазяйка лежала на дивані в кабінеті чоловіка, де проводила дні й ночі, коли той виїжджав з дому. Чоло в неї було обв'язане мокрим рушником, а обличчя почервоніло від сліз.

— Ходи-но сюди, — сказала вона стомленим голосом. — Адже ти не боїшся мене?

Довелося Пелле підійти ближче й сісти на стілець поруч неї. Він не знав, куди йому подіти очі; від хвилювання у нього потекло з носа, а ганчірки з собою у хлопчика не було.

— Хіба ти боїшся мене? — спитала вона знову. Коло рота у неї з'явилась гірка зморшка.

На доказ того, що він її не боїться, довелося йому глянути на неї; і, правду кажучи, вона зовсім не схожа була на відьму, а просто на людину, яка багато плакала з горя.

— Підійди до мене, — покликала вона його й висякала йому носа своєю тоненькою хусточкою, потім погладила по голові. — У тебе ж нема матері, сердешний! — Вона провела рукою по його невміло полатаній блузі.

— От уже три роки, як матінка Бенгта померла і лежить на кладовищі, в західній частині.

— Ти дуже відчуваєш її відсутність?

— Ну... але ж батя Ляссе латає мені одяг.

— Вона, мабуть, поводилася з тобою не дуже ласкаво?

— Ні, як же, дуже! — жваво закивав Пелле. — Тільки вона багато бурчала, бо все хворіла, а таким краще заспокоїтись. Та тепер ми знову скоро одружимося, як тільки батя Ляссе знайде підхожу.

— І тоді ви, певно, поїдете звідси? Адже тобі не солодко живеться в нас?

Пелле тільки був розв'язав язика, як злякався, що це пастка, й змовк. Він тільки кивнув,— хай ніхто не посміє докоряти йому, що він знову наскаржився.

— Авжеж, тобі тут погано,— жалісно повторила вона.— Усім погано тут, у Кам'яному дворі. Він усім приносить нещастя!

— Це все давнє прокляття винне,— сказав Пелле.

— Люди так кажуть? Так, так, я знаю! А про мене говорять, що я відьма, через те тільки, що я кохаю одного в світі... і не можу примиритися з тим, що мене топчуть ногами...— Вона заплакала й приклала хлопчикову руку до свого заплаканого обличчя.

— Мабуть, мені пора до корів,— сказав Пелле, марно намагаючись визволитися.

— Ну от, знову ти мене боїшся! — сказала вона й спробувала посміхнутись; посмішка блиснула, як промінь сонця після дощу.

— Ні, мені тільки пора вже пригнати корів...

— У тебе ще ціла година попереду! Чому ти не на пасовищі? Твій батько хворий?

Довелось Пелле розповісти про бугая.

— Ти гарний хлопчик, — сказала хазяйка і погладила його. — Коли б у мене був син, я хотіла б, щоб він був схожий на тебе! Зараз у тебе почасть у варенням, а ти збігаєш до крамниці по смородинівку. Ми приготуємо твоєму батькові тепле питво. Якщо ти поспішиш, ти ще встигнеш до того, як час буде заганяти корів.

Ляссе одержав тепле питво ще до повернення хлопчика додому; і після того щодня, поки лежав у ліжку, одержував підкріплююче, хоч і без смородинівки.

Пелле майже щодня став бувати нагорі в хазяйки, поки Конгструпа не було; здається, він поїхав у справах до Копенгагена. Хазяйка була привітна з хлопчиком, частувала ласощами, а поки він набивав собі рот, не вмовкаючи говорила про Конгструпа або випитувала у Пелле, що гомонять про неї люди. Хоч-не-хоч Пелле доводилось говорити, а вона засмучувалась і заходилася слізьми. Кінця не було її балачкам про хазяїна, але вона часто спохвачувалась і затуляла собі рота. Пелле перестав і пробувати щось зрозуміти. Та йому впору тільки було справитися з угощенням.

Повернувшись до своєї комірки, він усе переказував батькові від слова до слова. Ляссе, лежачи в постелі, слухав і дивувався хлопчикові, який ходить запросто до панів, і сама хазяйка відверта з ним. Та все це йому не подобалось.

— Вона ледве на ногах стояла і трималася за стіл, коли пішла по сухарики для мене, — от до чого вона хвора! І все через нього, що він погано з нею поводитьсь, каже вона. Вона його ненавидить! Ладна вбити, каже. А все-таки він найвродливіший на світі, каже, і все питає мене: чи бачив я кого-небудь вродливішого в Швеції. А потім плаче, плаче без кінця, себе не пам'ятає.

— Так, так, — задумливо говорив Ляссе, — та-ак! Вона й сама, либонь, не розуміє, що говорить... або своє при цьому думає. І не правда все-таки, що він її б'є. Це вона бреше!

— А навіщо ж їй брехати?

— Бо вона на нього сердита! Він, щоправда, ставний мужчина... і на всіх задивляється. Тільки не на неї, — в тім-то й усе лихо. І не подобається мені, що ти дуже багато сидиш у неї, коли б тобі від цього лиха не вийшло.

— Що ж вона може мені зробити? Вона добра-предобра

— Та, багато ти розумієш, дурнику! Ні, вона не добра, по очах судячи; либонь, не одного вже наврочила... Але тут уже нічого не вдієш; біднякові доводиться на всякий ризик іти.

Ляссе, помовчавши, підвівся, походив трохи і знову почав:

— Бачиш цей кусок сталі? Я знайшов його, а ти носи завжди при собі, особливо коли йдеш нагору! Ну, а потім усе в руках божи! Він один, мабуть, і піклується про малих сих.

Цього дня Ляссе ненадовго встав з постелі. Хвалити бога, справа йшла на поправку, і днинок за дві все увійде в свою колю. А до зими вони, мабуть, заберуться звідси, поки цілі й здорові.

В останній день свого сидіння вдома Пелле теж побував нагорі у халяйки і збігав за її дорученням. І цього ж дня він побачив щось страшне, і порадувався, що він тут востаннє; вона вийняла з рота зуби, піднебіння і все інше й поклала перед собою на столик!..

— Значить, усе-таки вона відьма!

XIII

Пелле пригнав додому молодняк. Огинаючи ріг двору, він го-лосно покрикував, щоб почув батько:

— Гей, Спасіанна, стара дурепо, куди тебе несеш! Даннеброг, проклятий! Баран клишоногий! Тобі кажуть, повертай!

Але Ляссе не вийшов відчиняти ворота.

Коли худоба була вже в оборі, Пелле побіг у корівник. Батька він не знайшов ні там, ні в комірчині, недільних черевиків і волохатої шапки теж не було на місці. Тут Пелле згадав, що сьогодні субота; певно, старик побіг до крамниці по горілку для наймитів.

Пелле пішов до людської вечеряти. Наймити пізно повернулись додому з поля і ще сиділи за столом, залитим молоком і вкритим лущинням з картоплі. Усі вони були дуже захоплені суперечкою, яка тільки що відбулась. Ерік побився об заклад, що з'їсть двадцять копчених оселедців з картоплею після того, як уже повечеряв. Заклались на пляшку горілки, і свідки повинні були чистити йому картоплю.

Пелле вийняв свій ніжик і начистив собі купку картоплі. Шкіру з оселедця він не знімав, а тільки гарненько поскріб та відрізав голову й хвоста, потім порізав оселедця на шматочки і з'їв разом з кістками, заїдаючи картоплею з борошняною підливою. Під час їжі він позирав на Еріка — силача Еріка, якому все було за іграшку. Ерік не боявся нічого в світі! Ерік наплодив дітей без ліку! Ерік

міг, засунувши палець в дуло рушниць, тримати її навису на витягнутій руці! Ерік пив за трюх!

А тепер Ерік повинен був з'їсти два десятки оселедців після того, як уже наївся досхочу. Він брав оселедця за голову, протягав його разок поміж стиснутих колін, обтираючи об свої штани, і пожирав. А картоплю ковтав так швидко, що товариші ледве-ледве встигали чистити.

В проміжках він лаявся, тому що управитель не пустив його з двору на сьогоднішній вечір. Ні, це дзуськи, щоб вони удержали Еріка вдома, коли він намірився погуляти!

Пелле швидко впорався із своїм оселедцем та кашею і побіг зустрічати батька. Він дуже скучив за ним. На нижньому дворі біля колодязя дівчата перемивали й скребли дійниці і кухонний посуд; Густав стояв, спершись ліктями на частокіл, і розважав їх розмовою, пильно стежачи за Боділь, — вона не зводила очей з нового практиканта, який тинявся туди й сюди, хизуючись високими чобітьми з лакованими халявами.

Пелле зупинили на бігу й звеліли качати воду. Тут вийшли з людської іншої хлопці й пішли на тік — певно, знову мірялися силою. З тих пір як у садбі з'явився Ерік, вони раз у раз мірялися силою на дозвіллі. Пелле гаряче цікавився боротьбою і почав качати воду з усієї сили, щоб скоріше звільнитись і теж піти на тік.

Але Густав, звичайно найзавзятіший з борців, не рушив з місця, продовжуючи висіти на частоколі, й лихословив на адресу практиканта.

— Сяє, як мідний таз! — голосно сказав він.

— Тут грошима пахне, — глибокодумно промовила Боділь.

— Що ж, спробуй облутати його, може, тобі й пощастить хуторянюкою стати. Управитель все-таки не хоче, видно, а хазяїн... До речі, ти бачила цими днями Поросну? Ото завидна доля!

— Хто тобі сказав, що управитель не хоче? — різко спитала Боділь. — Не думай, будь ласка, що ми запросимо тебе посвітити нам. Дітвакам рано ще підглядати за дорослими.

Густав спалахнув.

— Заткни пельку, дівко, — пробурчав він і поплентався на тік.

О боже, мою матір, що вік в труді жила, —
Помилуй, бо на палубу з білізною пішла!.. —

вистіпував Монс на дверях конюшні, збиваючи свій тріснутий дерев'яний черевик. Пелле перелаювався з дівчатами, а в мансарді походжав управитель, прочищаючи й вибиваючи свої люльки. Час од часу з панського будинку долинав звук, схожий на далеке звірине виття, від якого людям ставало моторошно.

З дверей, що вели в комірчин наймитів, прослизнув хлопець у святковому одязі, з вузликом під пахвою. Це був Ерік; він прокрадався попід стіною надвірної будівлі.

— Ей, ти там! Куди тебе несе до дідька? — прогрімів з вікна

голос управителя. Хлопець трохи втягнув голову в плечі, але начебто й не чув нічого. — Чуєш, ти, ефіопе проклятий! Ерік!

На цей раз Ерік повернув і шмигнув у хвіртку на тік. Вслід за ним управитель спустився вниз і пішов через двір. Хлопці, що зібрались на току, потішалися з невдачі Еріка.

— Він сущий диявол, усе бачить! — сказав Густав. — Вставай раніше, коли хочеш посміятися з нього.

— Ну, я ще обдурю його, — сказав Ерік. — Адже я теж не вчора народився. А якщо надумав причепитися, хай береже свої вилиці.

Раптом всі враз замовкли. На забрукованому дворі почувись добре знайомі кроки управителя. Ерік шмигонув кудись.

Постає управителя закрила собою весь просвіт хвіртки.

— Хто послав Ляссе по горілку? — різко спитав він.

Всі переглянулись, наче не розуміючи.

— А хіба Ляссе нема вдома? — спитав Монс з найневиннішим виглядом.

— Еге, дідуган охочий до горілочки, — додав Андерс.

— Гарні ви всі, молодчики! — вів далі управитель. — Самі послали старика, а тепер видаєте його з головою. Всіх би вас відлущувати.

— Ні, цього ми не заслужили і відлущувати себе не дамо, — заявив старший наймит, виступаючи вперед. — Хай буде відомо управителю...

— Мовчати! — гарикнув йому прямо в обличчя управитель, і Карл Іохан ретирувався. — Куди подівся Ерік?

— Певно, у себе в комірчині.

Управитель пройшов через стайню, і по ньому видно було, що він готовий і до нападу з тилу. Ерік лежав у ліжку, натягнувши на себе перину по самісінький ніс.

— Що це означає, ти хворий? — спитав управитель.

— Так, я, мабуть, застудився, — так і трусить. — Він намагався цокати зубами.

— Чи не свинка в тебе часом? — співчутливо спитав управитель. — Дай-но глянути, небораче. — І він раптово стягнув з нього перину. — Еге, та ти улігся в повному параді... навіть у високих чоботях. Може, це в тебе щось подібне до савана? Ти, певно, збирався піти самому собі могилку замовити? Пора нам, мабуть, поховати тебе, ти вже просмердівся, здається. — І управитель повів носом, немов приношуючись.

Але Ерік схопився з ліжка, мов на пружинах, і весь випростався.

— Ні, я ще не помер і тхну не гірше, ніж дехто інший! — крикнув він, поблискуючи очима, і швидко оглянув комірчину, шукаючи вброї.

Управитель відчув на своєму обличчі його гаряче дихання, — тут уже не можна було відступати, і він молоснув Еріка кулаком під груди так, що той впав на ліжку, хапаючи ротом повітря. По-

тім управитель схопив хлопця за груди і притиснув, не даючи змоги підвестися. Його поривало дати добре кулаком у морду цьому негідникові, який раз у раз вишкіряв зуби у нього за спиною, якого треба було підганяти на кожному кроці, у всякій дріб'язковій справі. Ось він, нарешті, у нього в руках, цей смердючий батрак, який отруював йому життя скаргами на харчі, суперечками під час роботи, погрозами покинути працювати в найгарячішу пору — всією цією нескінченною склокою. На ньому можна було зігнати злість за багаторічні прикrostі й образи! Потрібний був тільки привід, — хай тільки заміриться цей бовдур, який не на роботу сили витрачає, а на те, щоб підбурювати!..

Але Ерік лежав смирно і зірко стежив за своїм ворогом.

— Що ж, бийте, знайдеться і на вас управа, — сказав він з драгтивним спокоєм управителю. У того аж кулаки засвербіли, та, щоб уникнути неприємностей, доводилось випустити з рук цього неробу.

— Пам'ятай-но, іншим разом не бешкетуй! — сказав він, облішаючи хлопця. — А то я тобі покажу управу!

— Коли Ляссе повернеться, пошліть його до мене з горілкою! — ідучи током, наказав управитель наймитам.

— Чорта лисого! — напівголосно пробурчав Монс.

Пелле побіг назустріч батькові. Старик уже хильнув трохи і був у веселому настрої.

— У човні сиділо семеро, і всіх сімох звали Оле, крім одного, — того звали Оле Ольсен! — урочисто заявив Ляссе, побачивши хлопчика. — Ану, Пелле-синку, хіба це не диво, що всіх їх звали Оле, крім одного? Само собою — того звали Оле Ольсен!

Він розсміявся і з таємничим виглядом ткнув хлоп'я під бік. Пелле теж сміявся, він любив, коли батько бував веселим.

Наймити зустріли їх і відібрали у старика пляшки.

— Покуштував-таки, — сказав Андерс, розглядаючи пляшки проти світла. — Бач, старий п'яного, не втерпів-таки хильнути.

— Ні, це, певно, пляшки потекли, — заявив Ляссе, посмілішавши від горілки. — А я тільки понюхав. Як же інакше дізнаєшся, що тобі дали справжні напої, а не звичайну воду?

Вони обійшли обору: попереду йшов Густав, награвучи на своїй гармонії, і вся юрба була надмірно веселою. То один, то другий високо підстрибував на ходу, коротко скрикуючи і посилаючи не знати кому уривисті прокльони. Те, що в них були повні пляшки, усвідомлення того, що сьогодні субота, переддень відпочинку, а головне — війна з управителем, — усе це збуджувало їх.

Вони розташувались на траві за корівником, біля самого ставу. Сонце давно зайшло, але вечірне небо ще палало, і на зверненні до заходу обличчя людей немов лягала заграва, а стіни селянських дворів виразно біліли в сутінках.

Показались дівчата; вони йшли, поховавши руки під фартухи, і чітко вимальовувались чорними силуетами на фоні осяйного неба. Наспівуючи зворушливу народну пісеньку, вони м'яко сіли на траву поруч з хлопцями. Вечірній присмерковий настрій пом'якшував їхні

душі і надавав усьому їхньому виглядові і голосам ніжної принадності. Але хлопці не схильні були до ніжностей, — горілка була їм милішою.

Густав походжав, тихенько награвачи на гармонії, наглядаючи собі місцинку, де б сісти. Нарешті плюхнувся просто на коліна Карні і заграв танцювальної. Першим підвівся Ерік, — він почував себе сьогодні героєм з нагоди своєї сутички з управителем, і одним махом підхопив з трави Бенгту. Вони почали танцювати шведську польку, і на певному такті Ерік з криком підкидав дівчину вгору. Бенгта щоразу вищала, і щільні спідниці віялом здувалися круг неї, немов хвіст індики, так що було видно всі її принади.

Посеред одного пірвету Ерік раптом випустив Бенгту, вона захиталась і впала на траву. Звідси видно було віконце управителя, і зараз у ньому з'явилась якась тінь.

— Він підглядає! Побий мене сила божа, підглядає! Ей, ти, а оце бачиш? — голосно закричав Ерік, піднімаючи вгору пляшку з горілкою. Потім він випив: — За твоє здоров'я, за здоров'я самого сатани!.. Смердюча свиня! Тьху!..

Усі зареготали, і тінь нагорі зникла.

У перервах між танцями хлопці бавились, пили і боролися. Їхні руки ставали дедалі безладнішими; ні з того, ні з сього вони так дико скрикували, що дівчата вищали від страху; або раптом посеред танцю вони кидались плиском на землю і заходжувалися стогнати, наче перед смертю; потім раптом знову схоплювалися з диким виглядом і підставляли ногу сусіді. Управитель кілька разів посилав до них практиканта з наказом поводитися тихіше, але вони галасували ще дужче.

— Вклонися йому і скажи, щоб він сам наглядав за собою! — крикнув Ерік услід практикантові.

Ляссе штовхнув Пелле й почав потрохи відступати.

— Нам з тобою пора на спочинок, — сказав він, коли їм пощастило ушитись непомітно. — Хто їх знає, до чого вони дограються. У них уже червоні кола перед очима; скоро, певно, почнуть кривавий танець. Ех, був би я молодим, не став би тікати крідькома, залишився б і — що було б, те й було б... Були часи, коли Ляссе візьме, упреться руками в землю і так піддасть своєму супротивникові підбором в обличчя, що той мов підкошений повалиться на землю. Але тепер мої часи минули, і найрозумніше ушитись, поки цілий і здоровий. Там у них справа може скінчитись поліцією і тому подібним. Не кажу вже про управителя. Вони ціле літо дратували його; Ерік перший. Та якщо вони виведуть його з себе, Ерікові не минути лиха.

Пелле дуже кортіло залишитись якнайдовше і подивитися, що буде далі.

— А якщо я підповзу і ляжу за частоколом? Ну, батьку, будь ласка! — просив він.

— Не вигадуй дурниць. Хто їх знає, що їм спаде на думку. Вони можуть так тебе торохнути, якщо спіймають; вони на все

здатні. Ну, а втім, справа твоя, роби, як знаєш; дивись тільки, не потрапляй їм на очі.

І Ляссе пішов спати, а Пелле поплазував на животі, ховаючись за частоколом, поки не опинився зовсім близько і міг уже все бачити.

Густав усе ще сидів на колінах у Карни, продовжуючи грати на гармонії. Вона любовно підтримувала його руками. Та от Андерс обійняв Боділь, і Густав схопився, з прокляттям відкинувши гармонію так, що та покотилась по траві. Інші пороззялися навколо, чекаючи, що буде.

Густав нагадував дикуна, який витанцювує войовничий танець. Рот у нього був розкритий, очі посоловіли. Він лишився сам на лужку і, як мяч, підстрибував угору, відштовхуючись від землі, танцював навприсядки, високо підкидаючи ноги і скрикуючи при цьому пронизливо. Потім підстрибнув прямовисно вгору, перекинувся в повітрі, злегка присів на одну п'яту і завертівся на ній дзгою, присідаючи дедалі нижче, немов збираючись вrostи в землю. І враз немов вибухнув — одним стрибком опинився на колінах у Боділь, яка захоплено прийняла його в свої обійми.

З блискавичною швидкістю Андерс схопив його ззаду за плечі, уперся ногами йому в спину і піддав так, що той покотився. Все сталося в одну мить. Густав пустотливо продовжував котитися далі по траві ривками, мов нерівно обточена куля. Але раптом зупинився й одним стрибком став на ноги, тупо уставився перед собою, потім круто повернувся і повагом пішов на Андерса. Той швидко схопився, збив шапку набакир, цмокнув язиком і виступив уперед. Боділь сіла на землю якнайзручніше і, згорда оглядаючи присутніх, з приємністю спостерігала, як подруги їй заздять.

Обидва супротивники стояли лицем в лице, готуючись до сутички. Вони ласкаво погладжували один одного, щипали за боки і перекидалися короткими глузливими зауваженнями.

— Ісусе Христе, який ти, братіку, гладкий, — сказав Андерс.

— А в тебе тут ціла батарея, наче в баби, — відповів Густав, помацуючи груди Андерса. — Бач, який ти м'який!

На обличчях у них грала презирлива посмішка, а очі різко стежили за найменшим рухом супротивника; кожний чекав раптового випаду.

Решта лежали впростяж на траві.

— Ну, чи скоро цьому буде кінець? — кричали всі нетерпляче.

А ті двоє все ще стояли, немов боячись почати або просто стараючись продовжити розвагу. І раптом Густав схопив Андерса за комір, відкинувся назад і перекинув супротивника через голову. Сталося це так швидко, що Андерс не встиг ухопитись за Густава, але, падаючи, вчепився йому в волосся і потяг за собою, так що обидва разом упали на спину — головами до купи, тілами нарізно.

Андерс, падаючи, тяжко вдарився об землю і лежав напівприголомшений, але не випускав з рук Густавового волосся. Той звивався всіляко, силкуючись стати на ноги, та йому ніяк не щастило

визволити голову. Тоді він вигнувся і спритно, як кішка, перевернувся через голову товариша, упав на нього, лицем до лиця. Андерс зробив спробу обхопити супротивника ногами, та спізнився.

Тоді Андерс почав шалено вибиватися з-під Густава, то відпочиваючи, то враз напружуючи всі сили, щоб скинути його з себе. Але Густав був чіпкий. Він усією вагою налягав на свого супротивника, упирався руками й ногами в землю і раптом з розмаху сів на нього, намагаючись при цьому поділити прямо під груди, щоб вибити з Андерса дух.

Обидва весь час думали про те, як би витягти крадькома ніж; але Андерс, який уже зовсім отямився, ясно пригадав, що при ньому ножа нема.

— Ох! — голосно охнув він. — Дурень я нещасний.

— Ти, здається, скаржишся? — сказав Густав, нахилиючись до нього. — Проситимеш пощади?

Але в цю хвилину Андерс, відчувши, що ніж Густава надавив йому стегно, зробив блискавичний рух рукою і вихопив ніж. Густав спробував був відняти його, та припинив спроби, побоюючись бути скинутим, і обмежився тим, що заволодів другою рукою Андерса, щоб не дати йому розкрити ножа, а сам продовжував натискати своїм задом на пузо супротивника.

Андерс сприймав удари, майже не опираючись, тільки голосно охаючи за кожним ударом. Зате його ліва рука старанно працювала, намагаючись розкрити ніж об землю. І раптом він устроїв лезо в тіло Густава, саме коли той підскочив, намагаючись обрушитись всією вагою на лежачого.

Густав схопив Андерса за руку; обличчя в нього викривилось.

— Тьху, чорт, свиня ти паскудна, куди ти лізеш? — І він плюнув Андерсові просто в обличчя. — Думаєш утекти заднім ходом, падлюко? — Густав озирнувся навколо, фиркаючи, наче молодий бик.

Вони почали люто боротися за ніж, пускаючи в хід руки, зуби і навіть лоби. Оскільки Густавові не пощастило відібрати зброю, він намагався спрямувати руку Андерса проти нього самого. Але удар припав навскоси, лезо закрилось і прихопило пальці Андерсу; той з прокльоном відкинув ніж геть.

Ерік відчував досаду від того, що перестав бути героєм вечора.

— Ей ви, півники, чи скоро ви скінчите? Чи мені допомогти вам трошки? — крикнув він і спробував розборонити їх. Але хлопці міцно вчепились один в одного.

Тоді Ерік розлютився і утяв таку штуку, про яку потім довго розповідали. Він міцно ухопив обох і враз поставив їх на ноги.

Густав мав при цьому такий вигляд, наче він хотів знову кинутися в бій, обличчя в нього пересмикувалось; але раптом він захитався, немов підрубане дерево, і повалився на землю. Боділь перша кинулась йому на допомогу — з криком підбігла і обхопила його руками.

Його підвели й поклали в ліжку, Карл Іохан полив глибокий

поріз горілкою, щоб промити рану, щільно зсунув її краї й при-тримував, поки Боділь, роздобувши голку з ниткою, зашивала її. Потім всі поволі порозходились парами — хто з ким. Але Боділь лишилася з Густавом, вона все-таки ставилася до нього добре.

І так минало все літо — війна і незгоди з управителем, якому наймити все-таки не сміли нічого зробити, коли справа доходила до чогось серйозного. І тоді вони зганяли злість один на одному в загальній бійці.

— Треба ж дати злості вихід, — говорив Ляссе. Але йому самому дуже не подобалося усе це, і він вирішив що б то не було змінити місце, тільки-но трапиться йому що-небудь піджоже; він готовий був просто втекти, покинувши зароблену платню, одяг і все інше.

— З платні вони невдоволені, робочий день здається їм надто довгим, харчі поганими. Вони шпурляються шматком так, що дивитися прикро, — все-таки це дар божий, хоч, звичайно, харчі могли б бути кращими. А всьому призвідник Ерік. Раз у раз він усіх під'юджує та нацьковує; цілісінький день розпалює злобу в інших. А варто управителеві цикнути, як і він ні з місця, і всі розлазяться по своїх кутках. Навіть старик Ляссе не такий боягуз, як вони всі, дарма що його роки спливли і він давно постарівся.

Сумління, видно, краща опора на житті; і коли чесно робиш своє діло, сміливо можеш дивитися просто в очі і управителеві, і хазяїну, і самому господові богу. Дивись, хлоп'я, пам'ятай, не йди проти тих, кого поставлено над тобою. Так уже заведено, що одні слуги, інші пани; і що ж це буде за порядок, якщо ми — робочі люди — не будемо виконувати свого обов'язку? Не можна ж вимагати, щоб поважні пани колупали гній у хліву або чистили віджоже місце.

Все це Ляссе бурмотів, коли вони лежали вже в постелі. Пелле й не думав вслухатися в його базікання. Він спав міцно, і йому снилось, що він сам Ерік і одлупцював управителя великим дрюком.

XIV

За тих часів оселедець був головною їжею жителів Борнхольма: у всіх верств населення він був постійною стравою за сніданком, відігравав значну роль за вечерею, а час од часу подавався й за обіднім столом у децю зміненому вигляді.

— У них погано годують, оселедець подається всього лише двадцять один раз на тиждень, — насміхались люди над якими-небудь хазяїнами.

Коли зацвітала бузина, добрі люди, за старим звичаєм, викочували на двір бочки для соління і починали поглядати на море: о цій порі оселедець буває найжирнішим. З косогорів острова майже скрізь видно було хоч краєчок моря, і з них рано-вранці виглядали рибалок, які поверталися з лову; з погоди і з кількості човнів у морі робили висновок про улов і про види на зимові запаси. Потім чутки

про багатий улов і приступну ціну облітали острів. Селяни, вбравши якнайпросторіші вози, подавались до міста або до рибальського селища, а торговці оселедцями їздили від халупи до халупи на своїх шкапах, таких хирявих, що всякий міг прибити їх на місці.

Ранками, коли Пелле навстіж розчиняв двері корівника, що виходили в поле, на всіх низинах лежав ще туман, немов світло-сіра вода, а на пагорках, де над будинками й дворами курився димок, видно було чоловіків і жінок, напіводягнених, а то й зовсім у самій білизні, — вони виходили за ріг будинку, щоб подивитися вдалину. І сам Пелле вибігав у поле і дивився на море, що вилискувало сріблом і затьмарювало блиском день.

Червоні паруси тріпотіли, нагадуючи при денному світлі згустки крові, човни глибоко сиділи у воді й повільно йшли на веслах, посувалися важко, немов тільки корови.

Та все це мало торкалося Пелле і тих, хто оточував його. Хазяї Кам'яного двору, як і навколишні бідняки, купували оселедці уже після жнив, коли риба була суха, мов палиця, і коштувала дуже дешево. В цей час оселедці падали в ціні, їх продавали по п'ятнадцять-двадцять ере за сотню, поки ще був на них попит. Потім їх уже возами викидали на корм свиням або просто на звалище.

В одну з неділь, пізнього осіннього ранку, з міста прибіг до садиби посланець із звісткою, що на базарі є оселедці. Управитель спустився в людську саме тоді, коли там ще снідали, і наказав запрягти всіх робочих коней.

— Отже, і вам їхати, — сказав Карл Іохан обом возіям з каменоломні; вони були жонаті і жили з сім'ями поблизу каменоломні, але харчувалися в садибі.

— Ні, на цю роботу наші коні не підуть, — відповів возій. — Вони возять тільки каміння і нічого більше.

Вони ще посиділи трохи, не скуплячись на дотепи на адресу декого, кому навіть у неділю не можна зайнятися своєю справою. Один з возіїв особливо в'їдливо піддрязнював:

— Ех, я, здається, піду додому поспати перед обідом. Добре хоч раз на тиждень бути самому собі хазяїном. — І вони пішли додому до дружин і дітей святкувати неділю.

Наймити поблукали навколо і почортихались, — без цього вже ніяк не можна було. Але по суті вони зовсім не від того були, щоб проїхатись, — у місті завжди можна погуляти, трактирів там досить, і вони вже зуміють провозитись з тими оселедцями, щоб потрапити додому не раніше, ніж надвечір. В крайньому разі Ерік розіб'є свого воза, так що їм мимоволі доведеться затриматись у місті для лагодження.

Вони зібрались у стайні й почали вивертати свої великі, солідні шкіряні гаманці із сталієм замком, який можна було відімкнути, тільки натиснувши потайну пружину, але в гаманцях було порожньо.

— От чортівня! — сказав Монс, розчаровано заглядаючи у свій гаманець. — Хоча б одне ере! Чи нема де часом дірки?

Він обдивився всі шви, підносячи гаманець до самих очей, а наостанку навіть приклався до нього вухом.

— Чорт його розбере, — здається мені, ніби там розмовляє кругляк на дві крони. Просто мана якась.

Він зітхнув і сунув гаманець у кишеню.

— Ех ти, церковна миша, — сказав Андерс, — та ти й у вічі не бачив ніколи двох крон. Ні, от я так покажу вам!.. — Він витягнув величезний гаман. — У мене збереглася десятка, на яку обшита мене управитель під травневе свято; тільки мені шкода її витрачати, треба приховати на старість. — Він засунув пальці в порожній гаман і вдав, неначе показав щось. Всі сміялись і жартували; від перспективи поїхати до міста настроїв був гарний.

— От у Еріка, либонь, знайдуться грошенята на дні сундучка, — сказав один з наймитів. — Він же одержує велику платню, а у пеклі в нього тітка багачка.

— Ох, ні! — запхикав Ерік. — Адже мені доведеться сплачувати десяткові дітлахів, у яких не знайшлося іншого батька, крім мене. Зате Карл Іохан повинен постаратися роздобути нам грошенят, — на те він і старший наймит.

— Не вийде діло, — заклопотано сказав Карл Іохан. — Якщо я попрошу управителя дати мені вперед до поїздки в місто, він рішуче відмовить. Чи не знайдеться у дівчат?

Дівчата саме виходили з корівника, грюкаючи дійницями.

— Слухайте, дівчата! — крикнув до них Ерік. — Чи не може хтось із вас позичити нам десятку? За це вона одержить близнят до наступного великодня. Отже, свиня й опороситься!

— Ти мастак обіцяти, — сказала Бенгта зупиняючись; дівчата поставили дійниці на землю й заходились обговорювати.

— Може, у Боділь є? — сказала Карна.

— Ні, вона нещодавно відіслала останні десять крон матері, — втрутилась Марі.

Монс ударив кашкетом об землю і підстрибнув.

— Піду до самого сатани, — сказав він.

— Ну, він спустить тебе зі сходів сторч, щоб ти знав.

— А що ти зробиш, хай йому чорт, якщо в тебе мати старенька лежить у місті при смерті, і нема у неї ні на лікаря, ні на ліки? Що ж, я гірший за Боділь, чи що?

І він зійшов на кам'яний ганок; інші дивилися йому вслід з дверей стайні, поки не прийшов управитель; тоді вони заметушилися коло возів. Густав, виряджений по-святковому, з вузликом під пахвою, походжав довкола, поглядаючи на товаришів.

— А ти чого ж не берешся до справи? — спитав управитель. — Запрягай швидко!

— Управитель сам відпустив мене з двору на сьогодні, — сказав Густав, кривлячись; він збирався йти з Боділь.

— Ах так, справді. Але в нас тоді буде одним возом менше. Ти можеш відгуляти іншим разом.

— Ні, не можу.

— Якого ч... Чому це, дозволь запитати?

— Тому що я одержав відгул на сьогодні.

— Та, хай йому чорт, ти розумієш, що тобі кажуть? Ти можеш одержати вільний день іншим разом.

— Ні, не можу.

— Та чому ж, чому тобі приспічило саме сьогодні?

— Нічого мені не приспічило, але ж мене відпустили на сьогодні.

Могло здатись, що Густав ехидно посміхається, але він просто жував тютюн. Управитель з силою тупнув ногою від злості.

— Та я можу зовсім піти, якщо управителю неприємно мене бачити,— м'яко додав Густав.

Управитель, наче не дочувши, швидко відвернувся. Тривалий досвід навчив його не слухати подібних розмов за гарячої робочої пори. Він глянув угору на своє вікно і, немов пригадавши щось, швидко вистрибом збіг на ганок. Зараз вони могли тримати його в руках, граючи на цьому дошкульному місці, зате взимку настане його черга; вони повинні будуть беззаперечно слухатись, якщо не захочуть лишитися без притулку на зиму.

Густав гинявся довкола із своїм вузликом під пахвою і не брався до роботи; інші, посміхаючись, підбадьорювали його.

Управитель спустився знову вниз і підійшов до Густава.

— То запряжи, перш ніж підеш,— коротко наказав він.— Я сам поїду за тебе.

Злобне бурчання перебігло всім рядом.

— І собака з нами! — кидали вони один одному. — Де собака? Треба взяти з собою й собаку!

Говорилось це півголосом, але так, щоб управитель чув.

Не допомогло й те, що Монс з пісним обличчям спустився з ганку, тримаючи прямо перед животом десятикранового папірця.

— Тепер однаково нічого не вийде, з нами іде собака, — сказав Ерік.

Монс одразу змінився на виду й вибухнув крізь зуби прокльонами. Всі безладно тупцювали коло возів, нічого не роблячи, їхні очі злобно виблискували.

На ганку з'явився управитель у верхньому одязі.

— Чи скоро ви запряжете? — заgrimів він.

Наймити Кам'яного двору так само ревно додержувались чиношанування, як і корінні жителі острова, а справа ця була далеко не легкою. Старший наймит сидів за столом на чільному місці і перший брав собі їжу; він же йшов попереду всіх косарів, і сіно йому накидала на віз краща наймичка; він перший вставав уранці, перший виїжджав у поле, і ніхто не смів кинути роботу, поки він не подасть знак. За ним по порядку йшов слідом у всьому другий наймит, потім третій і так далі і, нарешті, поденщик. Якщо це не суперечило особистим нахилам, старший наймит і «гуляв», як правило, із старшою наймичкою, — і так велося від старшого до молодшого; якщо хто-небудь з наймитів переходив на інше місце, той,

що йшов за ним по старшинству, заступав його у всіх випадках; так додержувався раз заведений порядок. А втім, у любовних справах старшинство частенько порушувалось; зате цього ніколи не траплялось, якщо йшлося про виїзд на конях.

У Густава в запряжці ходили найгірші коні, і ніяка сила в світі — навіть сам хазяїн — не примусили б старшого наймита або Еріка правити ними. Управитель знав це і добре помітив, як тішились хлопці, коли запрягали шкап Густава. Він вгамував своє роздрагування, та, коли вони, зловтішаючись, поставили віз Густава позад усіх, терпещь в нього увірвався. Він наказав поставити цю упяржку поперед усіх.

— Мої коні, — заявив Карл Іохан, погрозово кидаючи віжки, — не звикли ходити за упяржкою хвостового! — Так глузливо назвали заднього возія.

Решта пересміювались. Управитель мало не спалахнув.

— Якщо тебе вже так уразило, що ти пориваєшся вперед, — їдь, будь ласка, першим, — сказав він, стримуючись. — Я згоден їхати позад тебе.

— Ні, мої коні ходять за упяржкою старшого наймита, а не за кіньми хвостового, — заявив Ерік.

Ясно було, що вони просто лаються, з таким смаком вимовляли вони це прізвисько, багатозначно поглядаючи один на одного. Якщо дозволити їм усім по черзі лаяти його, йому вже не можна буде залишатись управителем у садибі.

— Так, а мої ідуть за Еріковими, — почав було Андерс, — а не за... за... упяржкою Густава, — швидко спохватився він. Управитель, пронизавши його поглядом, зробив крок уперед, немов збираючись кинути хлопця на кам'яний настил.

З хвилину управитель постояв мовчки, м'язи на його руках були напружені. Потім він скочив на воза.

— Ви зовсім з глузду з'їхали сьогодні! Але тепер я поїду попереду, і тільки пискни в мене хто — дістане такого ляпаса, що днів п'ять не прочуняється! — З цими словами він об'їхав увесь ряд і так ударив батоном коней Еріка, який збирався загородити йому дорогу, що ті стали дибки. Ерік зігнав на них свою злість. Решта наймитів, збентежені, тупцювали на місці, даючи управителеві від'їхати подалі.

— Ну, пора й нам рушати, — сказав, нарешті, Карл Іохан, сідаючи на воза.

Управитель проїхав уже чималу відстань; шкапи Густава здорово підтягнулись сьогодні; видно, їм подобалось бігти попереду; зате коні Карла Іохана були невдоволені і йшли повільно, не схвалюючи нових порядків.

Коло сільської крамниці наймити зупинились і підживились трохи. Коли вони знову рушили шляхом, коні Карла Іохана почали пустувати, і йому довелось їх заспокоювати.

Чутка про добрий вилов оселедців рознеслася по всій окрузі, і кам'яновірських з усіх боків наздоганяли або перетинали їм до-

рогу вози з інших хуторів, що прямували в селища. Ті, хто жив ближче до міста, уже повертались додому з навантаженими возами.

— Вип'ємо, чи що, разом у місті? — крикнув якийсь чужий наймит Карлові Іохану. — Я з'їжджу по оселедці ще раз!

— Ні, у нас сьогодні панський виїзд, — відповів Карл Іохан, показуючи на управителя, що їхав попереду.

— Та я вже бачив. Він дуже поважно править сьогодні; він здався мені самим королем старців — Лазарем.

Один з приятелів Карла Іохана зустрівся їм з повним возом оселедців; він був єдиним наймитом одного з невеликих селянських дворів.

— Ти теж їздив до міста по оселедці? — спитав його Карл Іохан, притримуючи коней.

— Еге ж, для свиней, — відповів той. — Для себе ми запаслись ще з літа. Хіба це для людей? — Він узяв одного оселедця в руки і вдавав, що ламає його пополам.

— Ну ще б пак, для таких поважних панів, звичайно, це не їжа, — уїдливо відповів Карл Іохан. — Адже ти так високо забрався, що їси за одним столом з хазяїном і хазяїною, як я чував.

— Атож, такий у нас звичай, — відповів той. — У нас люди не поділяються на панів і собак.

— То, мабуть, і те правда, що ти через день спиш з хазяїною? — ущипливо спитав Карл Іохан. Інші засміялись, а чужий наймит мовчки поїхав далі. Карла Іохана в глибині душі гризла образа, — він не міг не порівнювати.

Наймити догнали управителя, і тут коні Карла Іохана зовсім показалися, намагаючись неодмінно обігнати передню упряжку. Вони користувалися з кожного зручного моменту, щоб рвонуть вперед, так що Карл Іохан кілька разів мало не наїхав дишлом на задній полудрабок управителевого воза. Нарешті йому набридло стримувати їх, і він попустив віжки; коні звернули вбік, промазали колесами по краю придорожньої канави і обігнали упряжку Густава, потанцювали ще на середині дороги і заспокоїлись. Після того почали казиритися коні Еріка.

У садибу чистити оселедці склікали на післяобідній час дружин хусменів. Молодняк стояв у загоні, а Пелле бігав від будинку до будинку із запрошеннями. Сам він повинен був разом з Ляссе допомагати жінкам і був захоплений таким порушенням буденної одноманітності; для нього це було справжнє свято.

Під обід повернулися наймити з важкими возами, навантаженими оселедцями; їх вивантажували прямо на брукованому дворі біля водокачки. Хлопцям не пощастило погуляти в місті, і вони повернулися в поганому настрої. Тільки оця мавпа Монс осміхався, розтягуючи рота до вух: він побував у хворої матері з грошима на лікаря і на ліки і повернувся в останню хвилину з вузликом під пахвою, весь сяючий.

— Оце так мікстурка! — повторяв він, прицмокуючи язиком. — Страх яка міцна!

Йому довелося витримати жорстоку суперечку з управителем, перш ніж той відпустив його у своїх справах. Хоч управитель і був підозріливий, але не зміг устояти перед тремтячим голосом Монса, який переконував його, що це жорстоко — позбавляти людину права допомогти своїй хворій матері, викликати лікаря й купити ліки.

— Вона й живе тут зовсім близесенько, та я її, може, більше й не побачу живою, — додав Монс сумно. — Та я ж на те й гроші одержав наперед у хазяїна. Невже добре буде пропити їх, коли у матері, може, шматка хліба нема?

— Ну, як поживає твоя мати? — спитав управитель, коли Монс, задихавшись, повернувся додому в останню хвилину.

— Ах, вона, певно, довго не протягне, — сказав Монс тремтячим голосом. Але обличчя в нього сяяло.

Інші сердито позирали на нього, вивантажуючи оселедці. Вони з охотою відлупцювали б Монса за його свинячу витівку; та досада їхня минулась, коли він розв'язав у комірчині свій вузлик.

— Це вам від моєї хворої матері, — сказав він, витягнувши сулію горілки. — Вона наказала мені кланятися вам і подякувати за те, що ви так гарно обходитеся з її синочком.

— Де ж ти був? — спитав Ерік.

— Я весь час сидів у трактирі на пагорку і дивився на вас; просто очей не міг відвести — все милувався, як розбирала вас спрага. Дивно, що всі не полягали на животі і не нахлисталися води морської!

По обіді дружини хусменів разом з дівчатами посідали біля водокачки, навколо навалених купами оселедців, і почали потрошити їх. Ляссе і Пелле качали воду й вискрібали великі бочки для засолу, що їх наймити повикочували з підвалу; двом трохи старшим жінкам було доручено відповідальну справу — заготувати розсіл. Управитель походжав туди й сюди мимо головного ганку, посмокуючи люльку. Соління оселедців вважалося взагалі однією з приємних робіт, та сьогодні всі були в поганому настрої. Жінки торохтіли за роботою щодуху, але їхнє базікання не було безневинним, воно було спрямоване в певну адресу, — наймити підмовили їх. Через те й сміх лунав прихованим глузуванням. Наймити з'являлися не інакше, як по особньому виклику, і на всяку дрібницю їм потрібне було окреме розпорядження; виконували вони його нехотя і зараз же знову йшли до своїх комірчин, — там у них ішов бенкет; вони співали й веселилися.

— Розважаються! — зітхаючи, сказав Ляссе, звертаючись до Пелле. — У них там повна сулія горілки; Монс приховав її на возі з оселедцями. Кажуть, просто незвичайна — така смачна! — Самому Ляссе не пощастило її покуштувати. Він і Пелле, усвідомлюючи свою безпомічність, не брали участі в сварці. Дівчата теж не насліділись просто відмовитись від зайвої роботи в свято, та зате вони не боялися нишком огризатися й пирскати від сміху без усякого приводу: нехай собі управитель думає, що це з нього. Вони раз у раз запитували, котра година, або припиняли роботу, щоб

прислухатись до того, що коїться в комірках наймитів, де ставало дедалі веселіше. Час од часу кого-небудь з хлопців викидали на двір, звідки він, сутулячись і посміхаючись, пробирався назад, до компанії.

Поволі хлопці, всі п'яні, повилазили на двір; кашкеті вони позсували на потилиці й без усякого сорому витріщали на все очі. Вишикувавшись на задньому дворі й повиснувши на частоколі, вони втупилися в дівчат, щохвилини вибухаючи реготом, але різко уривали сміх, злякано глянувши на управителя. Той все походжав туди й сюди коло ганку, але люльку облишив і весь підібрався, коли хлопці повиходили на двір; він ляскав на ходу батоном і намагався володіти собою.

— Мені тільки захотіти — я першого-ліпшого в дугу зігну! — почув він гучні слова Еріка, і йому від душі захотілось, щоб хлопець насмілився це зробити. Всі м'язи в нього палали від невгамованої потреби розрядити напруження. В думках управитель з насолодою переживав сутичку, боротьбу з усією ватагою і малював собі всі подробиці бою. Він часто переживав у думках бої, особливо в останній час, уявляв себе в найрізноманітнішому становищі і знав у садибі кожний куточок, де він одразу міг знайти собі придатну зброю.

— Чи довго ще? — спитала одна з дівчат, певно в двадцятій раз.

— Трохи довше від сорочки! — швидко озвався Ерік.

Дівчата розсміялись.

— Дурниця! Кажі правду, котра година? — перебила інша.

— Три чверті мірошникової доньки, — відповів Андерс.

— Годі вам дурити, невже не можете відповісти толком? Ей, Карл Іохан! Ми про час питаємо...

— У мене годинник круглий, — серйозно відповів той.

— Ну, жарти геть, зараз я вам відповім по-справжньому, — простодушно сказав Монс, витягуючи з кишені величезну «цибулину».

— Часу зараз, — він пильно подивився на годинник, ворущачи губами, немов підраховуючи. — Ото так штука! — вигукнув він нарешті, ляснувши рукою об паркан. — Зараз рівно стільки, скільки було вчора в цей самий час!..

Жарт давній, але жінки вищать зі сміху, — це ж Монс сказав.

— Нічого вам турбуватись про час, — втручається управитель, — постарайтесь краще скоріше упоратися з роботою.

— Адже годинник тільки для кравців і для шевців, а не для чесних людей, — напівголосно зауважує Андерс.

Управитель швидко, як кішка, повертається в його бік, і Андерс зігнутих ліктем закриває голову рукою, немов захищаючись від удару. Тоді управитель плює з презирливою посмішкою і знову починає ходити туди й сюди. Андерс стоїть увесь червоний і не знає, куди подіти очі від сорому, чує собі потилицю, але це не може пояснити його дивного руху. Всі стоять і сміються з нього;

треба утяти що-небудь вкрай зухвале, щоб зняти ганьбу з себе. Він підтягує штани і з тріском випускає газу, прямуючи перевальцем до комірчини, де надіявся знайти захисток. Жінки вищать, а хлопці заходяться від сміху, притулившись головами до паркана.

Так минув увесь день — у сварках і нескінченному піддразнюванні. Увечері наймити, висипавши на шлях, зачіпали проїжджих і всяко розважались. Ляссе і Пелле дуже потомились і рано полягали спати.

— Хвалити бога, день минув, — сказав Ляссе, залізаючи під перину, — поганий був день. І чудо господне, що не пролилася кров. Була хвилина, коли мені здалося, що управитель на все здатний. Ну, та Ерік теж знає, до якої межі можна дійти.

Наступного ранку все, здавалось, було забуте; хлопці чистили й годували коней, як годиться, а о шостій годині ранку вирушили в поле з косами, щоб зняти другу отаву з конюшинового лану. Вигляд у них був кислий, розслаблений, напівсонний. За дверима стайні валялась порожня бляшана фляга з-під горілки; минаючи, хлопці піддавали її ногами.

Пелле й сьогодні допомагав заготовляти про запас оселедці, та тепер йому вже не було так весело. Його тягло скоріше знову на волю зі своєю чередою; тут йому доводилось бігати для всіх і кожного. І він, наскільки в нього вистачало сміливості, користувався з усякої нагоди, щоб ушитися з двору і як-небудь скоротати час.

Вранці, ближче до полудня, коли наймити косили обрідну конюшину, Ерік раптом відшпурнув свою косу так, що та з дзвоном застрибала по рядах скошеної трави. Інші теж покинули роботу.

— Що з тобою, Ерік? — спитав Карл Іохан. — Хміль у голові бродить?

Та Ерік нічого не чув і не бачив, він стояв і пробував пальцем лезо свого ножа, потім підвів обличчя вгору і втупився очима в небо. Очі у нього позападали і зупинились, губи випнулись. І враз, якось нечленороздільно скрикуючи, він кинувся бігом до садиби.

Інші постояли трохи, дивлячись йому вслід округленими очима, потім один по одному покидали коси й кинулися за ним. Тільки Карл Іохан лишився на місці.

Пелле щойно побував у загоні, щоб переконатись, чи не втекла яка-небудь телиця. Побачивши хлопців, що бігли до садиби врозсип, мов череда в пору злучання, і зачувши щось недобре, хлопчик побіг до корівника.

— Хлопці біжать сюди, батьку, — прошепотів він.

— Та невже? — перепитав Ляссе й затрусився.

Управитель у цей час виносив із своєї мансарди різні речі й укладав їх в одноколку, збираючись їхати до міста. У нього були зайняті руки, коли Ерік з викривленим обличчям, тримаючи великий широкий ніж у руці, вбіг у навстіж відчинені ворота садиби.

— Куди він до дідька подівся? — крикнув хлопець і з опущеною головою закрутився на одному місці, схожий на розлюченого бика. Далі переліз через частокіл і пішов просто на управителя.

Той здригнувся, побачивши оскаженілого хлопця, а у ворота вже ввалились решта наймитів. Він виміряв відстань до свого ганку, але передумав і рушив назустріч Еріку; затримуючись під прикриттям воза, що стояв тут, пильно стежачи за кожним рухом наймита, він почав підшукувати придатну зброю. Ерік рушив за ним навколо воза, скрегочучи зубами й скосивши очі.

Управитель почав ходити навколо воза, роблячи непотрібні рухи і, видно, не міг опанувати себе. Але тут надійшли решта і заступили йому дорогу.

Він зблід од страху, схопив коромисло й одним поштовхом відкотив воза просто на юрбу хлопців; ті повідскакували в різні боки, зате між ним і Еріком розчистився вільний простір, і хлопець стрибнув на супротивника, перескочивши через дишло воза, й наставив ніж, щоб штрикнути ним. Та в ту ж мить коромисло впало на голову Еріка, і лезо ножа тільки дряпнуло плече управителя; потім ніж, ковзнувши вздовж тіла, упав одночасно з Еріком, що повалився на землю. Всі стояли й дивилися мовчки, приголомшені тим, що сталося.

— Віднести його в підвал, де качальня! — голосно наказав управитель. Всі покидали ножі й скорились.

А біля водокачки судорожно сіпався Пелле. Сутичка приголомшила його, і Ляссе довелося міцно стиснути хлоп'я, у якого був такий вигляд, наче він сам готувався кинутись у бій. Коли ж силач Ерік упав, як мертвий, повалений ударом в голову, Пелле засіпався, немов у хворобі святого Вітта. Звісивши голову, він підстрибував і падав, як неживий, і сміявся якимось дивним сміхом. Ляссе сердито умовляв його, гадаючи, що він просто дуріє, але потім міцно обхопив хлопчика руками, а той, весь трясучись, виривався, підстрибуючи знову.

— З ним щось недобре, — скаржився Ляссе дружинам хусменів. — Господи Ісусе, що тепер мені, старому, робити з ним? — Він одніс Пелле до себе в комірчину, глибоко засмучений, бо місяць саме почав збільшуватись, — значить, хвороба невиліковна.

А в підвалі, де стояла качальня для білизни, возилися з Еріком, вливали йому в рот горілку, поливали голову оцтом. Конгструп не було вдома, але сама хазяйка зійшла вниз і, ламаючи руки, проклінала Кам'яний двір, своє рідне гніздо.

— Кам'яний двір перетворився на пекло, місце вбивства і розпусти, — казала вона, не звертаючи уваги на те, що всі обступили її й прислухаються до кожного її слова.

Управитель покотив на одноколді, запряженій поні, покликати лікаря і на всякий випадок заявити куди слід про те, що сталося. Жінки стовпилися коло водокачки і базікали; наймити й дівчата блукали без толку, бо не було кому наказувати. Та ось хазяйка вийшла на ганок і пильно подивилась на них якусь хвилину — і кожний відразу знайшов собі діло. Надто вже пронизливі були в неї очі! Старі жінки стрепенулися і заметушились, не без задоволення пригадуючи давні часи, коли старий хазяїн Кам'яного двору,

бувало, налітав на них і робив страшні очі, якщо вони байдикували.

А Ляссе сидів у своїй комірці над Пелле, який марив так, що, слухаючи його, впору було і плакати, й сміятися водночас.

XV

— Хазяйка, видно, все-таки має рацію, раз він ніколи не скаже їй поганого слова, коли вона розійдеться, почне скаржитись і докоряти, так що її чути через стіни і в людській, і навіть на дворі. І все-таки це по-дурному з її боку, бо вона його тільки роздратовує і віднаджує від дому. Та і як може йти хазяйство в садибі, якщо хазяїн раз у раз мандрує по всіх дорогах через те тільки, що вдома йому життя нема. Погане те кохання, що жене чоловіка з дому, — міркував недільного вечора Ляссе в корівнику з доярками, дружинами хусменів. Пелле був тут же; зайнятий своєю справою, він все-таки прислухався до розмови.

— Вона все ж не така дурна, — сказала дружина покрівельника Хольма. — Додумалася ж вона взяти покоївкою Біленьку Марі, щоб він і вдома міг бачити гарненьке личко. Вона знає, що ніхто не піде по чужих дворах, якщо вдома є свій шматочок. Та й це ні до чого, якщо вона не перестає віднаджувати його від дому своїм плачем і пияцтвом.

— Він і сам, либонь, пиячить, — вкинув коротко Пелле.

— Звичайно, і він іноді гульне, — повчально зауважив Ляссе, — він же мужчина, наскільки тобі відомо, і потім у нього є на те свої причини. Але погана справа, коли жінка прилюбиться до спиртного.

Ляссе був невдоволений: хлопчисько має вже власні погляди мало не на все і втручається в розмови старших.

— Я вважаю, — звернувся Ляссе знову до жінок, — що він гарна людина, тільки не треба його мучити слізьми й докорами. От тепер зовсім добре стало, з тих пір як вона поїхала. Він майже всі дні вдома і сам входить у всі справи; а управителю це страх як прикро; йому більше до смаку бути тут справжнім королем. І з усіма нами хазяїн обходиться, як з рівнею, навіть Густав забув свою образу.

— Та йому й ображатись особливо нема за що. Чи за те, що візьме жінку з грошима? У Боділь, певно, складено понад сотню крон у сундучку, всього за два-три місяці служби в покоївках. Уміє дехто влаштовуватись; одержують гроші за те, що ми все своє життя повинні робити даром, — сказала одна з літніх жінок.

— Побачимо ще, чи дістанеться вона йому; я маю сумнів щодо цього. Не слід, звичайно, погано говорити про своїх товаришів, але Боділь не з вірних жінок. З хазяїном ще туди-сюди — що б там у них не було; я й Густаву так сказав, коли він надумав казитися: хазяїн завжди попереду людей! Бенгта була мені доброю дружиною у всьому, але й вона не дуже-то сміла перечити нашому патрону.

Пани завжди й у всьому перші; так уже заведено на світі. Але в Боділь сім п'ятниць на тиждень; зараз вона хитрує з практикантом, хоч йому ще нема й шістнадцяти років, приймає від нього подарунки. Густаву краще б вчасно виплутатися з цієї історії, кохання до добра не доводить,— дай йому тільки волю. У нас перед очима приклад тут, у садибі.

— А я чула сьогодні, ніби пані зовсім не до столиці поїхала, а до своїх рідних, які живуть на південь від нас. Просто втекла від нього,— от побачите!

— По-панському зробила,— сказав Ляссе.— Та нехай собі там і залишається; без неї тут спокійніше.

Над Кам'яним двором повіяло зовсім іншим вітром. Гнітюча атмосфера розрядилась; у повітрі не висів більше плач, який чорним трауром, в'язкою глиною прилипав до всіх, хто його чув. Більш за все позначилась зміна на хазяїні садиби; він наче помолодів на десяток-другий років, добродушно-весело пускав дотепи направо й наліво, немов скинув із себе кайдани. Він зайнявся господарством, ганяв на своєму кабріолеті разів по два на день до каменоломні, був присутній при початкові всякої нової роботи і навіть залюбки скидав із себе піджак і сам докладав рук до діла. Біленька Марі накривала йому на стіл і оправляла постіль, і він не соромився виявляти свою прихильність до неї. Чи багато хто так одверто признається у своїх близьких відносинах до простої дівчини? Його веселий настрої передавався іншим і розгонив похмурі думки.

Але в Ляссе були свої прикrostі й хвороби. З холодами, що настали в грудні, його знову почав мучити ревматизм; він нудгував по власній домівці і по дружині, яка цілковито жила б для нього. Він ще не зовсім облишив думку про Карну, проте пообіцяв усе-таки дружині покрівельника Хольма десять крон готівкою, якщо вона нагляне йому підхожу жінку.

Власне кажучи, він уже викинув був з голови всілякі такі помисли і покірливо сприймав тягар старості, та яка користь триматися самотою, якщо потім тільки й наглядаєш двері, через які б уштитися? І Ляссе ще раз оглядівся довкола. І, як завжди, радість приніс у хату Пелле.

На самій околиці рибальського селища жила жінка, чоловік якої пішов у море і ось уже кілька років не подавав про себе звісток. По дорозі в школу й назад Пелле доводилось іноді пережити у неї в сінях дощ і негоду, і потроху вони познайомилися ближче; хлопчик робив їй різні дрібні послуги, а вона пригощала його за це чашкою гарячого кофе. У великі морози вона завжди закликала його до себе; розповідала йому про море і про свого негідного чоловіка, який покинув її саму-однісіньку добувати собі шматок хліба лагодженням рибальських сітей. Пелле мав відплачувати їй розповідями про батю Ляссе і про матінку Бенгту, яку закопали на рідному кладовищі в Томмелілла, та далі цього розмови не йшли;

жінка постійно поверталася до спогадів про свого чоловіка, який залишив її вдовою.

— Він, певно, потонув,— звичайно докидав Пелле.

— Ні, не може бути; тоді мені було б знамення,— упевнено заперечувала вона завсіди тією самою фразою.

Пелле переказував усе слово в слово батькові, який дуже цікавився всіма цими розмовами.

— Ну що, заходив сьогодні до мадам Ольсен?— передусім запитував старик, коли хлопчик повертався з школи.

Пелле доводилося багато разів повторювати те саме, а Ляссе було мало.

— А ти казав їй, що матінка Бенгта померла?.. Авжеж, звісно, ти казав. А що, вона розпитувала тебе сьогодні про мене? Ти розповів їй про спадщину? (Ляссе нещодавно одержав у спадщину від дядька двадцять п'ять крон.) Ти міг би кинути про це словечко, щоб вона не вважала нас за злидарів.

І Пелле носив туди і звідти вибагливі привіти. Ляссе посилав через нього різні дрібниці на подяку мадам Ольсен за добро, яке вона робила хлопчикові,— вишивані хусточки, нарядний шовковий шарф, рештки добра, що його залишила матінка Бенгта. Буде дуже тяжко втратити їх, якщо нове сватання не вдасться; нічим буде й спом'янути небіжчицю. Та Ляссе тепер ставив на карту все.

І от одного разу Пелле приніс звістку про те, що у мадам Ольсен було «знамення». Вночі вона прокинулась через те, що в головах у неї стояв великий чорний собака, голосно сопів, а очі в нього так і виблискували в темряві, і чути було, як вода капала з нього на підлогу. Мадам Ольсен зрозуміла, що це корабельний пес з'явився до неї із звісткою про нещастя, і підійшла до вікна. При місячному сяйві вона побачила на морі корабель, що йшов під розгорнутими вітрилами. Він високо сидів у воді, і кризь нього виразно видно було і море, і хвилі. На реях висіли її чоловік і інші матроси, і всі були прозорі, а солоня вода струмками стікала з їхнього волосся й борід і вилівалася за борт судна.

Увечері Ляссе вбрався в кращий свій одяг.

— Ми підемо з двору увечері?— спитав, радісно дивуючись, Пелле.

— Ні... так... себто я піду... у мене є одно дільце. Якщо хто запитає, скажи, що я пішов до коваля по нове кільце для бугая.

— А хіба я не піду з тобою?— Пелле готовий був заплакати.

— Ні, ти будь розумним і залишися на цей раз вдома,— Ляссе погладив його по голові.

— А ти куди ж ідеш?

— Я йду...— Ляссе хотів був збрехати, та в нього не стало духу.— Краще не питай мене про це,— сказав він.

— А я дізнаюся про це потім, якщо не буду запитувати?

— Авжеж, дізнаєшся, неодмінно дізнаєшся.

Ляссе пішов, але скоро повернувся. Пелле сидів на ліжку й плакав; уперше батя Ляссе пішов сам, не взявши його з собою.

— Будь же розумним і лягай у ліжку,— серйозно сказав старик.— А то я залишуся вдома з тобою, і тоді ми обидва, може, втратимо багато чого.

Пелле знехотя заходився роздягатись. А Ляссе міг, нарешті, піти.

Коли він дістався до житла мадам Ольсен, двері в неї були вже замкнені і світло погашене. Ляссе одразу пізнав будиночок за описами Пелле і обійшов його разок-другий довкола, щоб обдивитися, яка будівля. Будиночок збудований був міцно, солідні балки, добра штукатурка. До будиночка прилягала непогана ділянка землі, саме така завбільшки, що на обробіток її вистачить неділь, а в будні можна буде ходити на поденщину.

Ляссе постукав у двері, і за хвилину у вікні показався хтось у білому.

— Хто там?— пролунав голос.

— Це Ляссе Карлсон, батько Пелле,— відповів Ляссе, стаючи в смугу місячного сййва.

Брязнув засув.

— Заходь, не стій на холоді,— промовив м'який голос.

І Ляссе переступив поріг. У кімнаті було задушне повітря, пахло постільною білизною, та Ляссе нічого не бачив і чув тільки пихтіння, немов хтось огрядний натягав на себе панчохи. Потім хазяйка чиркнула сірник і засвітила лампу.

Вони подали одно одному руку і почали оглядати одно одного. На мадам Ольсен була смугаста тикова спідниця, надіта на нічну сорочку, а на голові синій нічний чіпець. Вона була доладна жінка, з повними грудьми і гарним обличчям. Помітно було, що вона з тих, які й мухи не скривдять, якщо їх не вивести з себе; але й до роботи вона навряд чи була дуже запопадлива,— надто вже була пухка, м'яка.

— Так це батько Пелле?— сказала вона.— Який же в тебе синок ще молоденький. Сідай.

Ляссе заморгав очима,— недарма він побоювався, що видасться їй підстаркуватим.

— Еге ж, він, як то кажуть, пізня ягода; але і я ще мужчина як слід, не осоромлюсь.

Вона посміхнулася і заклопоталась із закускою,— подала на стіл шматок сала, ковбасу, горілку, хліб і глиняне горнятко з теплим жиром.

— Їж, їж,— пригощала вона,— мужчину пізнають по апетиту. Адже ти чималу відстань пройшов.

Тут тільки Ляссе зміркував, що йому треба придумати привід для своїх одвідин.

— Я, власне, зайшов лиш на одну хвилинку. Хотів тільки сказати тобі спасибі за твою доброту до хлоп'яти.

І він підвівся, немов збираючись іти.

— Годі-бо, що за розмови,— перебила вона і посадила його на стілець. Вона втиснула йому в руки ніж і виделку і живо підсу-

нула закуски. Від усієї істоти її віяло теплом і сердечною добротою, коли вона стояла біля нього й частувала. Ляссе сидів, утішаючись затишком.

— Певно, ти була гарною жінкою своєму чоловікові?— сказав він.

— Авжеж, що правда, то правда!— озвалась вона, сідаючи до столу і простодушно дивлячись на гостя.— Все було йому готове, чого він хотів і чого потребував, коли бував на березі. Валявся до півдня, а я доглядала його, як мале дитя. Але він ніколи нічим не допомагав мені, тож не дивно було під кінець і стомитися.

— Неправильно це було з його боку, — сказав Ляссе, — бо за добро треба платити добром. Не думаю, щоб Бенгта могла отак поскаржитись на мене, якби спитати її.

— Та в домі хіба мало знайдеться роботи для мужчини, якщо тільки він захоче допомогти. Я тримаю лише одну корову, бо мені не впоратися з двома, а можна було б і двох прогодувати. І боргів на дільниці нема ніяких.

— Я просто старець у порівнянні з тобою, — сказав Ляссе пригнічено.— У мене набереться всього-на-всього яких-небудь півсотні крон. Ну й одежина деяка пристойна знайдеться у нас обох, але більше в мене нема нічого, крім пари здорових кулаків.

— Ну, це багато чого варте. І, скільки я бачу, ти не відмовишся принести пару-другу відер води або допомогти в іншому чому-небудь.

— Ну, звичайно, ні! Не відмовлюсь я випити й чашку кави в постелі по недільних ранках!

Вона засміялась.

— А я заслужила б за це поцілунок?

— Ну, ще б пак!— радісно сказав Ляссе і поцілував її.— І живемо ми втрьох у щасті й достатку. Я знаю, хлоп'я ти вже полюбила.

Треба було обміркувати ще дещо, попити кави. Ляссе повинен був ще поглянути на корову, обдивитися весь будинок, а час збігав швидко.

— Краще б тобі заночувати тут, — сказала мадам Ольсен.

Ляссе вагався: хлопчисько лишився вдома сам, і йому самому треба бути в садибі на четверту годину ранку. Та надворі було так холодно, а тут тепло й затишно у всіх відношеннях.

— Та, мабуть, що краще так, — погодився він, знову знімаючи з себе куртку.

Коли він близько четвертої години ранку прокрався через корівник у свою комірку, там горів ліхтар. Ляссе подумав, що його відсутність помітили, і затрусився від страху: непросто було з його боку на цілу ніч кинути худобу без догляду. Але в комірчині був сам Пелле, що скрутився клубочком на сундучку і спав зовсім одягненим. Обличчя у нього розпухло від сліз.

Цілий день Пелле тримався якось замкнено, майже вороже. Ляссе страждав від цього. Нічого не вдієш, доводилось розв'язати язик.

— Ну, ми поладнали, — сказав він нарешті.— Буде в нас свій

будинок і сім'я, і гарна мати на додачу. Це мадам Ольсен. Ти радий?

Пелле нічого не мав проти цього.

— А мені можна буде піти з тобою наступного разу? — спитав він, все ще трохи з серцем.

— Іншим разом я візьму тебе з собою. Ми підемо туди в неділю. Відпросимось якнайраніше і підемо в гості.— Ляссе промовив це з піднесенням,— він виплутався з біди!

У неділю Пелле теж пішов у гості; їх відпустили по обіді. Але потім незручно було знов відпрошуватися так скоро. Пелле, проте, часто бачив свою майбутню матір. А от Ляссе доводилося скрутно. Каши нудьга за мадам Ольсен змагала його, він, дочекавшись, поки Пелле засне, переодягався і крадькома йшов з дому.

Другого дня після такої безсонної ночі він небагато вартий був на роботі — ходив і спотикався об свої власні ноги. Зате очі його по-юнацькому виблискували, немов він потайки уклав союз із наймогутнішими силами життя.

XVI

Коло головного ганку стояв, опустивши плечі і повернувшись обличчям до стіни, Ерік; він ставав тут щоранку години з четвертої, чекаючи на вихід управителя. Тепер була шоста година, тільки-но почало світати.

Ляссе і Пелле встигли прибрати гній, дати худобі першу порцію корму і нагуляти собі апетит. Обидва стояли на дверях корівника і чекали на дзвоник до сніданку; на дверях стайні товпилися, теж нудячись від чекання, наймити. О-чверть на сьому вони попрямували до підвалу на чолі з Карлом Іоханом; Ляссе і Пелле поспішили за ними до їдальні. Очевидно, всіх пройняв голод.

— Ну, Ерік, ми пішли лопати! — крикнув Карл Іохан мимохідь; Ерік вийшов із свого кутка і поплентався за ними. Адже шлунок у нього працював справно.

Оселедці з'їли мовчки. Роти були понабивані. Коли з усім було покінчено, старший робітник постукав колодочкою ножа об стіл, і Карна принесла дві миски юшки і цілу купку хліба, нарізаного скибками і намазаного топленим жиром.

— А де сьогодні Боділь? — спитав Густав.

— А я звідки знаю? Постіль її непорушена,— буркотливо відповіла Карна.

— Все ти брешеш і вигадуєш, товстухо! — крикнув Густав і стукнув ложкою об стіл.

— Піди сам у комірчину й подивись. Дорогу, либонь, знаєш! — ущипливо озвалася Карна.

— А що трапилось сьогодні з практикантом? Що це він не дзвонить? — зауважив Карл Іохан. — Дівчата, чи не бачив його хто з вас?

— Ні, проспав, видно! — крикнула Бенгта з пральні. — Ну, нехай собі! Охота мені була щоранку бігати до нього і розштовхувати його.

— Чи не піти тобі збудити його, Густав? — дражнив Андерс. — Може, ти там побачив би дещо цікаве.

Всі захихикали.

— Якщо вже будити, то я розбуджу його оцим інструментом, — вигукнув Густав, виймаючи великий ніж. — Мені здається, що він може позбутися дечого...

Тут увійшов сам хазяїн. В руках він тримав папірець, і вигляд у нього був схвильований.

— Чи чули останню новину, люди? Під покровом нічної темряви Ханс Петер викрав Боділь.

— Де в біса! Невже і дітлахи почали цим займатися? — запально крикнув Ляссе. — Треба мені доглядати за Пелле, як би й він у мене не втік із Карною. Вона в нас ласа до молоді! — Ляссе почував себе тепер на рівній нозі з усіма і не побоявся сказати ущипливо.

— Хансу Петеру вже п'ятнадцять років, — повчально зауважив Конгструп, — і в серці у нього палає пристрасть. — Він промовив це з такою комічною серйозністю, що всі так і пирснули зі сміху. Не сміявся тільки Густав; він кліпав очима і хитав головою, мов п'яний.

— Послухайте самі, що він пише. Цей лист лежав у нього на ліжку. — Конгструп театральним жестом підніс до очей папірець: —

«Коли хазяїн прочитає це, я вже зникну назавжди: ми з Боділь вирішили тікати сьогодні вночі. Мій строгий батько нізащо не погодиться на наш шлюб, а тому ми вирішили натішитися щастям нашого кохання у відлюдному місці, де нас ніхто не знайде. І великий гріх розшукувати нас, бо ми вирішили краще померти, ніж віддатися в злі руки наших недругів. Я обливаю цей папір нашими сльозами — моїми й Боділь. Нехай хазяїн не осуджує мене за мій останній одчайдушний крок, — моє велике кохання не дозволяє мені вчинити інакше. Ханс Петер».

— Видно, начитався хлопець книжок, — сказав Карл Іохан. — З нього вийдуть люди.

— Так, він точно засвоїв, що потрібно для викрадення, — весело озвався Конгструп. — Навіть драбину не забув приставити до віконця дівочої, — дарма, що вікно врівень із землею. От як би він хоч наполовину так само добре засвоїв основи сільського господарства!

— Ну, то що ж? Парочку будуть розшукувати? — запитав старший робітник.

— Далєбі, не знаю; шкода заважати їх юному щастю. Вони, певно, й самі повернуться, як виголодуються. А ти що скажеш, Густав? Чи не влаштувати нам на них облаву з тріскачками?

Густав нічого не відповів; він рішуче підвівся і пішов до себе. Коли інші прийшли до нього, він уже був у ліжку.

Цілий день він лежав, не озиваючись ні до кого, хто б не зайшов до нього. Відсутність Густава відбилася на роботі, і управи-

тель драгувався. Йому взагалі не до вподоби була нова мода, яку запровадив Конгструп,— повна воля всім і кожному говорити й робити, що їм заманеться.

— Підійть і стягніть Густава з постелі! — наказав управитель по обіді, коли наймити почали відбирати на току зерно на посів.— А не піде добром, стягніть його силою.

Але тут втрутився Конгструп, який записував у книгу вагу зерна.

— Ні, якщо він хворий, хай відлежитья. Наш обов'язок по-лікувати його.

— Поставити йому добрячого гірчичника! — запропонував Монс, визивно поглядаючи на управителя.

Конгструп потер руки.

— Так, це непогано. Монс, сходи до дівчат і попроси їх приготувати гірчичник, а ми поставимо йому на серце; адже в нього хвороба серця.

Коли Монс приніс гірчичника, вони всі — цілою процесією, на чолі з самим хазяїном — вирушили ставити його. Конгструп чудово бачив сердиті очі управителя. Вони наче говорили: «Знову марнується робочий час через такі дурощі»: Та хазяїнові хотілось по-бавитися, а з роботою ще встигне.

Густав, видно, почув щось недобре: він уже був зодягнений, коли увійшли до нього, а потім працював нарівні з усіма, хоч по-смішки в нього не вибити було й голоблею. Він скидався на луна-тика.

Кілька днів по тому на подвір'я в'їхав віз. На передній лавці сидів хуторянин у великому кожусі, а поряд з ним закутаний Ханс Петер; позад них, у коробі, зіщулилась на оберемку соломи змерзла красуня Боділь. Батько практиканта сам привіз обох утікачів, він розшукав їх у місті в готелі.

Знадвору було чути, як Ханса Петера «обробляли» в конторі. Потім його випустили на подвір'я, де він, присоромлений, трохи поблукав, хникаючи, поки не зайнявся з Пелле грою за корівником.

З Боділь обійшлися суворіше. Видно, приїжджий хуторянин зажадав, щоб її негайно звільнили,— сам Конгструп ніколи не бував особливо суворим. Довелось їй зібрати свої пожитки, і після обіду її повезли з двору. Вигляд у неї, коли вона виїжджала, був най-скромніший і найпокірливіший, як завжди,— справжнісінький ангел господній, якщо не знати її.

Наступного ранку ліжко Густава виявилось порожнім. Він зник, неначе його вітром здуло разом з його сундуком, дерев'яними чере-виками і всім іншим.

Ляссе дивився на все це з поблажливою посмішкою зрілого муж-чини. Легковажність! Невистачало тільки, щоб Карна при всій своїй оґрядності протиснулась у віконце вночі і теж помчала в погоню за Густавом! Та цього не сталося. Зате вона знову подобришала до Ляссе, стала турбуватися про його одяг і про одяг Пелле і взагалі охоче догоджала їм.

Ляссе був не сліпий, він чудово бачив, до чого це йде, і весь

набундючився від усвідомлення своєї могутності. Тепер він міг залучити обох; варто йому тільки простягнути руку — обидві вчепляться за неї. І він щодня ходив із святковим хмелем у голові, і часом його так і поривало простягнути руку і — схопити. Все життя своє він прожив скромно, виконував свій обов'язок і жив по-чесному. Чом би і йому разок не наважитись — не спробувати пострибати крізь палаючі обручі? Це була б така спокуслива проба сил. Але природна чесність його брала верх. Завжди він тримався однієї жінки, як навчав святе письмо, і так вирішив робити й надалі. Інша справа великі світу дього: Авраам, про якого почав тепер розповідати Пелле, і Конгструп. Ні, нехай вже у Пелле не буде приводу докорити батькові ні в чому такому; Ляссе хоче бути чистим перед сином і прямо дивитися йому в очі. Та й сама думка про те, що вийшло б, коли б обидві жінки дізналися про все, змушувала Ляссе кліпати своїми червоними повіками й хилитися головою.

На початку березня несподівано повернулася хазяйка. Хазяїн встиг вельми затишно влаштуватися без неї, і вона з'явилася досить-таки невчасно. Біленьку Марі відразу ж відіслали в пральню; зовсім не зігнали її з двору через те тільки, що з від'їздом Боділь у садибі не вистачало жіночих робочих рук. Хазяйка привезла з собою молоденьку родичку для компанії і допомоги по господарству.

Як на людське око, вони начебто порозумілися тепер. Конгструп не виїжджав з дому і поводився пристойно. Каталися всі втрюх, і хазяйка так і виснула на руці в чоловіка, коли вони показували гості околиці садиби. Одразу було видно, чому повернулася хазяйка, — вона жити без чоловіка не могла!

Та Конгструп, мабуть, не дуже вже радів із цього. Він облишив усі свої жарти, став стриманішим. При цьому в нього часто бував такий вигляд, ніби його підстерігала якась невидима сила і він побоювався бути захопленим зненацька.

Ця невидима сила нависнула і над всіма іншими. Хазяйка ніколи ні в що не втручалась ні прямо, ні стороною; а проте всі підтягнулись, ніхто вже не ходив тепер вільно подвір'ям, — кожний поглядав скося на вікна панського будинку і поспішав сховатися. В повітрі знову відчувалося щось гнітюче, і це дратувало людей і псувало їм настрої.

Кам'яний двір знову був оточений давнішньою таємничістю. Протягом багатьох поколінь ця садиба одних збагачувала, інших розоряла, — так уже повелося; і про це й досі постійно згадували люди. Всякі темні думки, жах, страх, неясні здогади про якісь злі сили за звичкою поєднувалися з садибою, мов з кладовищем.

І все пов'язане було з цією жінкою; від неї на все падала така похмура тінь, що тільки вона виїжджала, ставало наче світліше. Оцей повсякчасний її тужливий протест проти чинимих їй кривд тільки згущував морок, збільшував гніт. І повернулася вона сюди не для того, щоб покірливо схилитися перед неминучим, але щоб продовжувати протестувати з новою силою. Вона не могла обійтися без Конгструпа, але й не вміла ладнати з ним; вона була з тих, що тіль-

ки й можуть жити і дихати вогнем, та самі все-таки скаржаться на спалююче їх полум'я. Вона звивалася в цьому полум'ї і сама ж підтримувала його. Біленьку Марі влаштувала тоді вона ж сама, а тепер привезла в дім молоду родичку. Так вона сама йшла чоловікові назустріч, для того щоб стрясати покрівлю над його головою своїм стогнанням. Така любов була не від бога; тут була замішана нечиста сила.

XVII

Ух, як валить з ніг! Пелле біг до школи, борючись із штормом. Коло великого куща тернини на нього чекав Руд. Тепер вони побігли рядом, важко дихаючи й понахиливши голови, немов пара загнаних шакап. Вуха були сховані в підняті коміри курток, а руки засунуті за пояс штанів, ближче до тіла; Пелле виріс із рукавів, і кисті рук у нього посиніли від холоду.

Вони не дуже розмовляли на бігу,— буря підхоплювала слова на льоту, град бив хлопчикам в обличчя. Дух захоплювало, сліпило очі. Щохвилини доводилося зупинятись і, ставши спиною до вітру, набирати в легені повітря і обдавати теплим диханням захолоде обличчя. Найгірше було повертатися проти вітру і знову починати бігти.

Та ось три чверті дороги вже позаду, і хлопчаки звернули у рибальське селище. На березі вітер майже не відчувався,— розбурхане море цілком поглинало його. Та й самого моря майже не видно було; те, що проглядало де-не-де крізь сітку зливи, було рухомою стіною, що з ревом розсипалась киплячою зеленкуватобілою піною. Вітер люто зривав вершечки хвиль і осипав берег дощем солоних бризок.

Учитель не прийшов. На кафедрі стояв Нілен і намагався відкрити ящик, щоб дістати звідти люльку, конфісковану вчителем на уроці.

— Ось тобі твій ніжик! — крикнув він, кидаючи Пелле ніж, якого той живо сунув собі в кишеню. Кілька селянських хлопчиків підкидали в грубку вугілля, хоч вона і без того була розжарена. Коло віконця скупчилися дівчиська і запитували одна в одній псалми. А за вікнами безустанно бурхало море, набігаючи і обрушуючись на берег. Коли гуркіт хвиль на мить ущухав, розлягались дикі хлоп'ячі крики.

Всі хлопчаки з селища бігали берегом і виловлювали принесені хвилями колоди, стрибаючи туди й сюди і ухилиючись від прибою, який немов гнався за ними, щоб роздушити.

Пелле ледве встиг відігрітись, як Нілен потяг його на берег; майже всі хлоп'ята були мокрі до рубця, але реготали, розпарившись від запалу. Один із них виловив дошку з назвою судна — «Простодушність». Хлоп'ята поставали кружка і наввипередки сперечалися про те, що це було за судно і звідки.

— Виходить, воно потонуло,— серйозно сказав Пелле.

Ніхто не відповів; це було надто зрозумілим для всіх.

— Хоча...— нерішуче почав один із хлопчиків.— Дошку з назвою могло просто змити хвилями в бурю. Адже її тільки прибивають цвяхами зверху.

Всі уважно дослідили дошку. Пелле не виявив нічого особливого.

— А я гадаю, що, мабуть, матроси самі відірвали її й кинули в море: одного цвяха витягнуто,— сказав Нілен і таємничо кивнув.

— Навіщо ж це їм було робити? — недовірливо запитав Пелле.

— На те, що вони вбили капітана і заволоділи судном, дурило! Вони перейменують судно і плаватимуть на ньому піратами.

Інші хлопчаки, поблискуючи очима, що горіли жадобою пригод, підтакнули.

Батько такого-то, виявляється, розповідав... А батько отакого-то сам пережив подібне... Він, звичайно, не хотів, та його прив'язали до щогли, а інші підняли бунт.

У такі дні, як сьогодні, Пелле почував себе малюком у всіх відношеннях. Скаженіюче море приголомшувало його і позбавляло всякої впевненості, тимчасом як тутешні хлопчаки почували себе в своїй рідній стихії. Вони намагались розвіяти зловісне враження, що на них справляло море, але їх фантазія змальовувала їм ще жахливіші картини. У своїх іграх на березі вони зображали всі страхиття моря: кораблі з усією командою йшли на дно і розбивались об скелі; утопленики, гоїдаючись на хвилях, припливали до берега; привиди потонулих моряків у морських чоботях і в зюйдвестках виходили опівночі з води й грюкали в хатини рибалок, щоб повідомити їх про свою загибель. Хлоп'ята віддавалися цим іграм з урочистою серйозністю і прихованою радістю, з таким виглядом, немов співали хвалу всемогутньому. А Пелле стояв і слухав, чужий і непричетний, лякаючись цих розповідей. Він тримався за спинами товаришів і шкодував, що не може притягти сюди й напустити на них бугая. Тоді вже вони всі кинулися б під його захист.

Батьки звеліли хлоп'ятам бути обережнішими: бабі Марті, удові шкіпера, три ночі підряд вчувалося, як море вимагало собі жертви. І, стрибаючи зараз на березі за лінією прибою, вони згадували про це і обговорювали, коли ж тепер наважаться рибалки вийти знов у море.

«Пляшка, пляшка!» закричав раптом один із них і кинувся бігом понад берегом. Йому так виразно привиділось, що поблизу у хвилях показалася і знову зникла пляшка. Вся ватага довго стояла, напружено вдивляючись у вируючу піну прибою; Нілен і ще один хлопчина поскидали куртки і приготувалися стрибнути, як тільки пляшка з'явиться знову.

Пляшка більше не з'являлася, та фантазія дістала новий поштовх, і кожний хлопчина з поважним виглядом викладав свої знання в цій галузі. Тепер, у період рівноденних бур, не одну пляшку викинуть моряки за борт, надсилаючи останній свій привіт близьким, що лишилися на суші. Через те так суворо і стежать за тим, щоб кожний вивчився писати,— треба, щоб в останню свою годину кожний зумів написати прощальну записку. Звичайно, пляшка може:

потрапити в черево акули або її можуть виловити дурні мужики й віднести додому в подарунок дружині, щоб було куди щідити з барила пива. (Це вже беззлобно шпурнули камінець у город Пелле). А може статись, що вона припливе саме на місце призначення, і той, хто виловить її, повинен доставити знахідку найближчому начальству, якщо він не хоче позбутися правої руки.

У гавані, де хвилі розбивалися об мол, рибалки повитягали свої човни на сушу. Та їм не сиділося по хатах, в теплі,— бурхливе море і негода вдень і вночі змушували їх бути на березі. Вони стояли, ховаючись од вітру за човнами, протяжно позіхали і не відриваючись дивилися на море, де час від часу пропливали парусні судна, немов підбиті бурею птахи.

— У клас! У клас! — покликали дівчиська з дверей школи; хлоп'ята повільно попленталися туди. Фріс походжав коло кафедри, посмоктуючи свою люльку з портретом короля. З кишені в нього стирчала газета.

— По місцях! — крикнув він, стукаючи указкою по кафедрі.

— Чи є новини? — запитав один із хлопчиків, коли всі сіли на місця. Фріс іноді читав їм уголос «Корабельні новини».

— Не знаю,— буркотливо відповів Фріс.— Ану лишень, вийміть дошки і задачники.

— Арифметика! Як весело! — Весь клас радів, виймаючи своє шкільне приладдя. Фріс не поділяв радощів дітей з приводу уроку арифметики; сам він, як казав, мав більший нахил до історичних наук. Та він ішов назустріч їхнім бажанням, бо знав з довголітнього досвіду, наскільки в такий буряний день важко втримати дітей у покорі. Погода безперечно впливала на них. Сам Фріс розбирався тільки в першій частині підручника Хансена, але в класі були два сільських хлопчачки, які своїм розумом дійшли до третьої частини, то вони й допомагали іншим учням.

Діти гаряче взялися до роботи; їх рівне, спокійне дихання майже не порушувало тиші в класі; до двох «професорів» раз у раз підходили по допомогу. Урок тільки зрідка перебивався якою-небудь пустотливою витівкою, утятою за звичкою то одним, то другим школярем, та швидко все знову входило в свою колію.

На задній лавці почулося схлипування; дедалі воно ставало виразнішим. Фріс нетерпляче відклав газету.

— Петер плаче,— пояснили найближчі сусіди.

— Он я-ак? — Фріс подивився поверх окулярів. — У чому справа?

— Він каже, що забув, скільки буде двічі по два.

Фріс засопів і взявся був за указку, та потім роздумав.

— Двічі по два — п'ять,— спокійно сказав він.

Діти посміялися над Петером і знову взялися до роботи. В класі досить довго панувала тиша; раптом підвівся Нілен. Фріс помітив це, але продовжував читати.

— Що легше, фунт пуху чи фунт свинцю? Цього нема в підручнику...

У Фріса затрусилась руки, коли він трохи підняв газету, вдивляючись у щось. Ці бісенята натякали на його слабкі знання з арифметики; але сьогодні він не хотів сутички. Під пирхання інших Нілен повторив своє запитання. Фріс прикинувся, що не чує; він весь по-ринув у читання. Тоді все заспокоїлось.

Фріс поглянув на годинника: скоро можна оголосити перерву — гарну, велику перерву. А по тому помучитися ще з годинку, — і ще один день навчання можна буде приєднати до ряду вже пережитих неприємностей. В цю мить із свого місця в середині класу підвівся Пелле. Йому було досить важко зробити серйозну фізіономію, і він удавав, що інші заважають йому. Нарешті хлопчикові вдалося це, але кінчики його вух палали.

— Якщо фунт борошна коштує дванадцять ере, то скільки коштує мірка вугілля?

З хвилину Фріс мовчки дивився на нього. Вчителеві завжди було особливо образливо, коли знущався над ним Пелле; він не був байдужий до хлопчини.

— Н-н-о-о! — гірко промовив він і повільно рушив до Пелле, тримаючи в руці товсту комишеву тростину. — Н-н-о-о!

— Рятуйсь! — зашепотіли хлопчачки і вже збиралися загородити Фрісу прохід. Та Пелле знову допустився одного з тих вчинків, які йшли врозріз із усіма шкільними звичаями, і все-таки виклика́ли до нього повагу. Замість того щоб сховатися від ударів, він вийшов на середину проходу і простягнув обидві руки долонями догори. Обличчя у нього палало.

Фріс здивовано подивився на Пелле, бо менш за все схильний був побити хлопчика; погляд Пелле обрадував його до глибини душі. Він зовсім не розумів хлопчаків, але був дуже чутливий до всього «людського», — тут же воно дивилось йому прямо у вічі. Гріх було не прийняти цього всерйоз. Він сильно ударив Пелле один раз по рюках і відкинув указку вбік.

— Перерва! — уривисто скомандував він і відвернувся.

Бризки піни долітали до самих стін школи. У морі показалася дуже пошарпана бурєю шхуна, що стала іграшкою вітру. Вона то швидко неслася на хвилях, то зупинялась, гойдалась і борсалась із одного боку в другий, потім знову мчала далі — зовсім як п'яна людина. Її несло на південну міліну.

Діти поховались були від вітру за рогом школи, щоб там спокійно поспідати, та раптом до них долинув стукіт дерев'яних черевиків. Це бігли береговий староста і кілька рибалок. От швидко викотили рятувальні снаряди; вітер куйовдив кінські гриви. У швидкості бігу коней було щось захоплююче, і хлопчачки, покинувши все, помчали за ними.

Шхуна була вже зовсім недалеко від скелястого мису і борсалась на якорі; хвилі перекочувались через корму, звернену прямо до міліни. Судно схоже було на стару шкапину, що б'є задом по перешкоді. Якір не міг стримати судна, і воно посувалося назад на каміння.

На березі зібралось чимало народу — і з узбережжя, і з селян-

ських дворів. Селяни теж прийшли подивитися на море... От шхуна сіла на каміння і качалась і билась на ньому. «Ті, там на судні, маневрували по-свинячому», говорили рибалки. І судно було зовсім не російське, а лапландське. Хвилі перекочувались через нього так, що ця стара посудина ходором ходила. Команда забралася на рангоут і махала звідти руками. Певно, і кричала щось, та прибій заглушував крики.

Пелле весь обернувся на зір і слух і, дрижачи від збудження, слідкував за всіма приготуваннями, намагаючись побороти судороги, що охоплювали його при всякому хвилюванні. На березі йшла гарячкова робота: забивали в пісок кілки для коловорота, вирівнювали канати і троси, щоб справа пішла гладко. Особливу увагу було звернено на тонкий, пружистий і довгий лінь, що його мали послати з ракетою на судно; його разів з двадцять приладнювали і перемотували.

Староста установлював ракетний апарат, гострим поглядом впираючись у просторінь і міряючи відстань.

— Все готове,— заявили помічники і відійшли вбік.

— Готове,— серйозно повторив староста. Всі завмерли на мить, але він все ще перевіряв і націлювався.

— Ф-ф'-ю-ю! — Тонкий лінь звивавсь у повітрі, мов гадюка, що вгвинчується своєю головою в стоячий над морем густий туман. Тулуб гадюки з вищанням змотувався з коловорота і мчав далі з гудінням, поки не врізався вдалині в саму бурю. Ракета чудово покрила відстань, перелетівши через потопаюче судно, але дещо далі від навітряного боку. Вичерпавши свою силу, вона зупинилась у повітрі, хитаючись подібно до гадючої голови, і почала знижуватися.

— Переліт,— сказав один з рибалок. Інші мовчали, але видно було, що вони погоджувалися з ним.

— Ще невідомо,— озвався староста.

Ракета впала у воду на чималій відстані на північ від судна, але лінь ще описував дугу, підтримуваний тисненням повітря знизу. Поступово лінь знижувався далі на південь, підстрибнув разів зо два від шквалів і стомлено ліг на форштень судна.

— Влучив! Влучив! — закричали хлопчики і застрибали на піску; рибалки затупали від задоволення, схвально киваючи один одному на старосту. А на судні видиралася по снастях людина, поки не схопила лінь, після чого полізла вантами назад униз, де були решта людей. Мабуть, сили в них уже виснажились — люди майже не рухались.

На березі заметушилися. Коловорот знову добре укріпили в ґрунті і приготували до пуску рятувальну «бесідку»; лінь прив'язали до каната в три чверті дюйма завтовшки, що в свою чергу мав потягнути за собою на борт масивний трос. Аби тільки витримали всі ці пристрої! До троса був приладжений величезний блок завбільшки з голову людини — для пропускання канатів. Хто знає, які там рятувальні пристрої на розбитому кориті!.. На всякий випадок до ліня

була прикріплена дощечка з англійським написом, який пояснював, що треба вибирати кінець, доки на борту не опиниться трос отакого-то калібру. Звичайним людям не варто б і пояснювати цього, та хіба можна знати, до чого доходить дурість лопарів?

— Ну, вже пора б їм вибирати кінець, щоб ми могли розв'язатися з цією історією, — сказав староста, поплескуючи руками.

— Може, вони зовсім змучилися? Видно, їм довелося добре-таки натерпітися, — висловив здогад молодий рибалка.

— Трос у три чверті дюйма вони все-таки могли б, здається, вибрати. Прив'яжи додатковий лінь до троса, щоб ми могли їм підсоби́ти підняти трос на борт, коли це потрібно буде.

Розпорядження було виконано. Але люди на судні продовжували непорядно висіти на снастях. Що з ними таке сталося? Лінь лежав на піску, мов мертвий. Зачепитися за що-небудь на дні він не міг, тому що посувався, коли його тягли з води. Очевидно, він був закріплений на судні!

— Ці розумахи закріпили його, — сказав староста. — Вони, видно, гадають, що ми можемо підтягнути судно до берега за цю мотузочку! — Він навіть зареготав.

— Видно, вони погано розмірковують, бідолашні! — сказав хтось.

Ніхто більше не говорив і не рухався. Всі були немов приголомшені цією незрозумілою поведінкою. Погляди напружено переходили з судна, що гинуло, на нерухомий лінь і назад. І жах огортав усіх, як буває завжди, коли люди, зробивши для рятування все від них залежне, зустрічають безглуздий опір. Потерпілі від аварії були здатні лише махати руками. Вони, мабуть, гадали, що яких би дурниць вони не накоїли, все одно люди на березі якимось чудом врятують їх.

— За годину вони загинуть, — глухо промовив староста. — Прикро стояти й дивитись на це.

Тут виступив наперед молодий рибалка. Пелле добре знав його, бо не раз бачив цього рибалку коло могильного кургана, де в літні ночі блукала вогником дитяча душа.

— Якщо хто-небудь погодиться виїхати зі мною, я готовий допомогти їм, — тихо сказав Нільс Келлер.

— Це неминуча смерть, Нільс, — заперечив староста, поклавши йому руку на плече. — Ти розумієш це? Я не боягуз, але не бажаю загинути по-дурному. От моя думка...

Інші погодилися з ним. Немислима річ вивести човна з гавані за такої негоди — його зразу ж розіб'є об мол; не кажучи вже про те, що навряд чи можна дістатися до гинучого судна при такому штормі і хвилях. Пророкуванням, що море вимагало собі жертви від селища, можна було б ще знехтувати, — все одно від своєї долі не втечеш. Але тут взагалі все складалося так, що ризкувати було б безумством. А втім, Нільс Келлер — це інша річ — у нього дітовбивство на совісті і наречена на каторзі. У нього свої рахунки з господом богом, його не можна відраджувати.

— То ніхто з вас не хоче? — перепитав Нільс і понурився. — Ну що ж, доведеться мені спробувати самому.

Він важко попрямував до гавані. Ніхто не знав, як він візьметься за діло, та й сам він, певно, не здавав собі справи — його спонукала вища сила.

Всі дивились йому вслід.

— Доведеться, певно, мені піти з ним і взятися за одне з весел, — повільно вимовив молодий моряк. — Самому йому однаково не впоратися.

Це був брат Нілена.

— Дивно було б з мого боку спиняти тебе, синку, — сказав Мормон, — але хіба вдвох ви зробите більше, ніж один?

— Ми з Нільсом сиділи в школі на одній лавці і завжди дружили, — відповів хлопець і з хвилину дивився на батька. Потім він повільно пішов, а відійшовши трохи, побіг доганяти Нільса.

Рибалки мовчки дивилися вслід сміливцям.

— Молодість безрозсудна! — промовив хтось. — На їхнє щастя, їм не вдасться вивести човен з гавані.

— Ну, скільки я знаю Карла, човна вже вони виведуть, — похмуро сказав Мормон.

Хвилини напруженого чекання. І от з південного боку гавані, де було тихіше, показався човен. Видно, вони протягли його волоком по землі з допомогою жінок. Човну пощастило проскочити з гавані під захистом молу. Тепер гребці намагалися просунутися вперед, але їм тільки удавалось сьак-так удержувати човен проти вітру, з місця ж вони майже не рухалися. Щохвилини човен нахилився, мало не перекидаючись. Зате вода, яку він зачерпував, виливалася знову за борт.

Видно було, що вони намірялися вийти подалі в море і потім на гребені хвилі перемахнути прямо до судна. Одчайдушна витівка! Та і вся ця справа була цілковитим безумством. Навіть не вірилося, що взялися за це люди, які з дитинства живуть коло моря.

Після півгодинної роботи на веслах хлопці, видно, знесилилися, просунувшись тільки на яких-небудь два-три кабельтових від гавані, і зупинилися: один лишився на веслах, здержуючи човен на місці, другий заходився возитися з клаптем парусини завбільшки з мішок. От тобі на! Якщо вони заберуть весла і віддадуться на волю бурі, маючи вітер і хвилі за кормою, то при повороті одразу наберуть повний човен води!..

Але весел вони не забрали. Тікаючи від вітру, один сидів і розтортав парус, другий, мов божевільний, продовжував гребти. Це робилося начебто по-дурному, але на ділі вони таким способом краще справлялися з човном. Коли на них набігала хвиля, вони залишали парус і з усієї сили гребли назустріч вітру. Ніхто з рибалок не пам'ятав такого плавання під парусами. От що значить молода кров. Та й знали ж своє діло оці два молодці! От-от можна було чекати їхньої загибелі, але човен поводився, немов жива істота, умів зустрінути небезпеку і спритно ухилитися від неї. Жарко ста-

вало тому, хто дивився на них, і часом забувалось, що вони все-таки пливли назустріч смерті. Адаже коли вони й добудуться судна — що з того? Їх розіб'є об його борти!

З дню спустився батько Нільса, старий Оле Келлер.

— Хто це там пірнає в морі? — спитав він. Запитання якось несподівано грубо порушило загальне напружене мовчання. Ніхто й не поглянув на Оле, — старий був балакучий. А він оглянувся довкола, немов шукаючи кого, і тихо запитав: — Де Нільс? Ніхто з вас не бачив Нільса? — Хтось кивнув у напрямку моря. Він одразу змовк і весь якось осів.

Певно, хвиля переломила весла або вирвала їх з рук гребців, — вони зірвали обривок паруса, човен безпорадно зарився носом у хвилю й ліниво повернувся бортом до вітру. Тут його підхопила величезна хвиля і на своєму гребені піднесла до судна, де водяна гора обрушилась і поховала обох. Коли вода перестала вирувати на цьому місці, човен кілем догори погойдувався під вітром коло борту судна.

З палуби видиралась на ванти людина.

— Це, певно, Нільс, — сказав Оле, з таким напруженням вдивляючись, що сльози набігли йому на очі. — Адаже це Нільс?

— Ні, це мій брат Карл, — відповів Нілен.

— Виходить, Нільс загинув! — вигукнув Оле. — Виходить, Нільс загинув! — Ніхто не знав, що сказати на це; адже наперед було відомо, що Нільсу не минути лиха.

Оле постояв трохи, весь зіщулившись, немов чекаючи, чи не скаже хто-небудь, що це все-таки Нільс. Потім витер сльозаві очі і спробував ще раз придивитися сам, та очі його знову налились сльозми.

— Стривай, у тебе очі молоді, — звернувся він до Пелле, — хіба ти не бачиш, що це Нільс? — Голова у старика трусилась.

— Ні, це Карл, — тихо відповів Пелле.

Тоді Оле згорбився і, ні на кого не дивлячись, нікого не бачачи, пройшов крізь натовп. Він ішов, немов був сам у цілому світі, повільно прямуючи до південного берега бухти, — ішов назустріч потонулому.

Роздумувати не було коли, — лінь ожив, ковзнув у воду, і потягнув за собою канат. Фут по футу розгортав канат свої кільця і поволі повз у море, наче морська потвора, що прокинулась; скоро заворушився і товстий трос. Карл закріпив його високо на щоглі. Тепер вистачило діла на всіх — і на мужчин, і на дітей, щоб натягнути його до відказу. Та хоч скільки вони старалися, канат все-таки від власної ваги прогинався дугою, і рятувальна «бесідка» різала верхівки хвиль, коли її порожняком пустили на судно. Коли ж її тягли назад з першим урятованим, вона йшла скоріше під водою, ніж над водою. І цей маленький, смішний, смуглявий чоловічок в сірому облізломому хутрі ледве не захлинувся дорогою. Та коли його відкачали, він ожив і залопотав на якомусь смішному наріччі, що його ніхто не розумів. Рятувальна «бесідка» переправила одного по

одному ще п'ятьох чоловіків у хутряному вбранні, а під кінець прибув і Карл з маленьким верескливим поросям у руках.

Потім урятованих повели в селище; шхуна могла, очевидно, продержатися на воді ще не більше години.

Коли школярі збиралися розходитись по домівках, показався Оле, який волік на плечах труп сина. Він брів, зігнувши коліна, трохи не присідаючи до землі і жалібно охкаючи під тягарем своєї ноші. Фріс зупинив його і допоміг внести і покласти небіжчика в класі. На лобі в Нільса зяяла велика рана. Побачивши небіжчика з глибокою раною, розмитою водою, Пелле весь засіпавсь, підскочив і, мов підстрелений птах, брязнув на підлогу. Дівчатка з криком шархнули вбік, а глибоко засмучений Фріс схилився над Пелле.

— Це він не навмисно, — заговорили інші діти, — у нього хвороба така. На нього це знаходить з тих пір, відколи при ньому поклачили людину. — І хлопчики потягли Пелле до водокачки, щоб привести його до пам'яті.

Фріс і Оле клопоталися коло небіжчика. Підклали йому щось під голову, змили пісок, що поприставав до обличчя.

— Це був найкращий з усіх моїх дітей, — казав Фріс, тремтячою рукою погладжуючи голову померлого. — Дивіться на нього, діти, і ніколи не забувайте, — він був найкращим з моїх учнів.

Потім він постояв мовчки, дивлячись крізь затуманені скельця окулярів, безсило звисивши руки. А старик Оле продовжував стиха стогнати. Він раптом одразу якось зістарівся, ослаб.

— Мені ж треба віднести його додому, чи не так? — хникав він, намагаючись підняти сина попід пахви, та в нього неvistачало сил.

— Облиш його, нехай полежить, — сказав Фріс. — Він досить потрудився сьогодні, хай відпочине.

— Атож, він досить потрудився сьогодні, — повторив Оле і приклав синову руку до своїх губ, щоб зігріти її своїм диханням. — Дивіться, у нього кров пішла з-під нігтів, так він працював веслами. — І Оле посміхнувся крізь сльози. — Він був гарний хлопець; для мене він був усе: і харч, і світло, і тепло. І ніколи, бувало, я поганого слова від нього не чував, хоч і був для нього тягарем. А тепер я осиротів, Фріс, — немає в мене більше сина. І сам я ні на що більше не здатний.

— Нічого, Оле, як-небудь проживеш, — сказав Фріс.

— Чи не за рахунок громади? Мені б так не хотілося потрапити до богадільні.

— Обійдешся і без богадільні, Оле.

— Хоч би він тепер уже знайшов собі спокій там; адже на землі він не знав спокою останнім часом. Тут склали пісню про його нещастя, Фріс; і щоразу, як він її, бувало, почує, — весь затремтить, як новонароджене ягня на морозі. Діти її теж співають. — Оле благожно оглянувся навколо. — Адже це він через молодість і легковажність зробив, а тепер прийняв за те свою кару.

— Твій син зовсім не покараний і не заслужив ніякого покарання, — сказав Фріс, поклавши старому руку на плече. — Великий

дар приніс він — той, хто лежить тут, умовкнувши навіки. Він подарував світові п'ять урятованих людських життів і віддав на дачу своє життя — за одне, загублене ним через легковажність. Щедрий був у тебе син, Оле! — Фріс втупив у нього світлий погляд.

— Так, — сказав Оле, заяснівши. — Адже він урятував п'ять чоловік! Він це зробив... він!..

Оле це не спало на думку раніш, і ніколи він не додумався б до цього. Та от інший втілив цю думку в слова, і Оле захопився за них.

— Він урятував п'ять життів людських; і хоч це всього-на-всього лопарі, господь бог, може, все-таки не відвернеться тепер від нього.

Фріс так сильно закивав головою, що пасмо сивого волосся впало йому на очі.

— Глядіть же, не забувайте його, діти, — повторив він. — А тепер розходьтесь тихо по домівках.

Діти спокійно зібрали свої речі і пішли. В оцю хвилину вони зробили б усе, що тільки Фрісові заманулося б наказати їм, зараз вони повністю були під його впливом.

Оле якийсь час розгублено дивився перед собою в просторінь, потім смикнув Фріса за руку і підвів до небіжчика.

— Він здорово попрацював веслами. Кров бризнула у нього з-під нігтів; погляньте самі. — І старик підняв синові руки до світла. — Що то були за руки, Фріс!.. Він, було, піднімав мене, старика, і носив, як дитину. — Оле зніяковіло засміявся. — Але і я проніс його на своїй спині всю дорогу від південної мілини. І мені все здавалося, що він каже мені: «Я надто важкий для тебе, батьку...» Він був добрим сином. І я ніс його... а тепер більше не сила... Тільки б вони там побачили це, — сказав він, знову дивлячись на закривавлені пальці сина, — адже він зробив усе, що міг. Хай би господь бог сам оглянув його.

— Так, так, — сказав Фріс, — господь, напевно, сам відбере його. Адже від господа бога ніщо не укриється, Оле!

До кімнати увійшло кілька рибалок. Вони познімали кашкети і тихо пройшли один за одним мимо Оле, потискуючи йому руку, потім провели рукою по очах і запитально глянули на вчителя. Фріс кивнув.

Тоді вони підняли небіжчика і обережно, важко ступаючи, пронесли через ганок і попрямували в селище. Оле, згорбившись, почимчикував за ними слідом, тяжко і жалібно стогнучи.

XVIII

Одного разу, в перші роки навчання в школі, Пелле розсмішив усіх на уроці закону божого, коли Фріс запитав його, чи може він назвати три головних свята, і він відповів: «Ніч на Івана Купала, свято жнив і... і...» — він знав третє, та посоромився назвати, — день свого народження. В певному розумінні це було найбільше

свято, хоч про нього не знав ніхто, крім баті Ляссе. Та ще ті, хто складав календар; ну, а ті знали чисто все на світі.

День цей припадав на 26 червня, коли в календарі значилося «Пелагіус». Вранці батько цілував Пелле і казав: «Поздоровляю тебе, хлоп'я!» А надівши штани, Пелле завжди знаходив у себе в кишені подаруночок. При цьому старик з таким самим хвилюванням, як і сам Пелле, чекав на цю мить і не відходив од сина, поки той одягався,— йому не терпілось натішитися радісним здивуванням хлопчика. Та Пелле мав звичку зволікати, наперед смакуючи насолоду,— тим більшою була потім радість. Він нарочито не помічав завітної кишені. Батя Ляссе нетерпляче переступав з ноги на ногу і, нарешті, не витримував: «А що це таке з твоєю кишенею? Щось вона надто випнулася, як я подивлюсь. Чи не ходив ти вночі красти яєчка з-під курей?» Тоді Пелле хоч-не-хоч витягав із кишені товстий пакет, розгортав шар за шаром папір, а Ляссе удавав із себе дуже розчарованого: «Е, та в ньому нема нічого, крім паперу! Варто було набивати собі кишені всяким мотлохом!..» Та всередині раптом виявлявся складаний ніжик з двома лезами. «Спасибі!» шепотів Пелле з сльозами на очах. «Ну, що там! Така дрібниця!» відповідав Ляссе, кліпаючи своїми червоними повіками без вій.

Взагалі ж цей день мало відрізнявся для хлопчика від інших, і все-таки він цілий день ходив у врочистому настрої. Звичайно завсіди світило сонце,— навіть немов яскравіше, ніж завжди. І худоба уважно розглядала його, лежачи на луці і ремигаючи. «Сьогодні моє народження, знаєш? — казав хлопчик, вішаючись на шию волю Нерону.— Поздоров мене!» І Нерон обдавав йому спину теплим диханням і зеленим соком жуйки. Сяючи щастям, хлопчик ходив і рвав свіжу траву, щоб пригостити Нерона і своє улюблене теля; цілий день він не випускав з рук нового ножика або іншого подарунка і весь час ходив і працював з особливою, урочистою повільністю. Весь довгий день його прямо розпирало від радощів і, лігши в постіль, він довго боровся із сном, щоб іще продовжити щасливий день.

Та переддень Івана Купала все-таки був, мабуть, ще важливішим святом. У всякому разі, він був оповитий ореолом таємничості. В цей день усі — і старе, і мале — простували в ліс на гулянку; на цілому острові не знайшлося б навіть найостаннішого батрака, який погодився б залишитися в цей день дома,— нікого, крім Ляссе і Пелле.

Рік у рік цей день проходив без їхньої участі в загальних веселощах. «Кому-небудь та треба ж лишитися вдома! — говорив завжди управитель.— Чи не думаєте ви часом, що я сам за вас усіх впораюсь?» І обидва вони були занадто безпорадні, щоб обстояти свої права. Ляссе допомагав укладати на воза ласощі та напої, впроваджував усіх за ворота і лишався на господарстві сам справляти роботу за всіх. Пелле стежив з пасовища за веселим виїздом наймитів і за світлою смужкою куряви, що здіймалася вдалині за скелями. Потім добрих півроку батько з сином слухали за столом у людській

розповіді, повні спогадів про випивку, бійки і любовні пригоди, — в цьому й полягало все свято.

Та тепер досить! Ляссе не з тих, хто дозволить безкарно наступати собі на ноги. Тепер він завоював любов жінки, а то навіть і власний будинок. Він може відмовитися від місця, коли йому заманеться. Начальство зайняте тепер розшуками чоловіка мадам Ольсен, і тільки мине законний строк, вони заживуть укупі.

Так, Ляссе тепер не боявся звільнення; він ще взимку утер носа управителеві і погодився залишитися тільки при тій неодмінній умові, що обидва вони поїдуть на загальну гулянку в переддень Івана Купала, що й було обіцяно Ляссе при свідках. Всі закохані пари призначали одно одному побачення в цей день, і Ляссе теж умовився із своєю люб'язною зустрітись на гулянні; але Пелле нічого не знав про це.

— Сьогодні ми можемо сказати: «післязавтра», а завтра скажемо вже: «завтра»,— твердив Пелле батькові за два дні до свята. Він лічив дні з першого травня; позначив на кришці сундука ричочками дні, що залишались, і щодня викреслював по одному. «Так, так, післязавтра ми скажемо: «сьогодні!» вигукував Ляссе, молодцюватого притопуючи. Та розплющуючи того ранку очі в якомусь незрозумілому, пронизаному сійвом світі, вони не відразу догадалися, що довгожданий день настав. Ляссе заздалегідь узяв із свого жалування п'ять крон і умовив одного сусіднього хусмена замінити його в корівнику — за п'ятдесят ере і харчі.

— Плата, звичайно, невеличка,— сказав хусмен,— та коли я подам тобі руку допомоги, і мене, можливо, господь не залишить.

— Так, нам, біднякам, одна надія — на бога,— відказав Ляссе,— але я до самої смерті буду тобі вдячний.

Хусмен прийшов уже о четвертій годині ранку, так що Ляссе міг святкувати з самого рання. І тільки-но Ляссе заходжувався допомагати хусменові, той зупиняв його словами:

— Ні, не треба; тобі, либонь, не часто щастить посвяткувати.

— Еге ж, це перший мій вільний день з тих пір, як я найнявся в цю садибу,— сказав поважно Ляссе.

Пелле причепурився з самого ранку, пригладив чуба і походжав у жилетці, вдоволено посміхаючись. Святкового кашкета і куртки йому звелено було не надягати до від'їзду. Коли промінь сонця падав йому на обличчя, воно лисніло, як трава, вмита росою. Хлопчика теж було звільнено сьогодні від усіх турбот, молодняк залишався в загоні, і управитель обіцяв сам доглянути його.

Хлопчина ні на крок не відходив від батька, винуватця всіх оцих радощів. Батя Ляссе молодець!

— Добре, що ти пригрозив їм одмовитись від місця! — раз у раз вигукував Пелле.

А Ляссе відповідав одне й те ж:

— Авжеж, доводиться йти напролом, якщо хочеш домогтися чого-небудь на світі! — І при цьому важно кивав головою.

Виїхати збиралися о восьмій годині ранку, та дівчата не встигли

ще впоратись. Зате вони наготували повні миски агрусового киселю, високі купки млинців, яець, зварених круто, — по одному на кожного, холодної телятини і багато бутербродів. Все не вмістилося в коробі воза, і довелося підсунути великі корзини під сидіння. У передку воза поставили барило пива, прикрите віхтями зеленого вівса, щоб пиво не зігрілося від сонця. Крім того, взяли з собою горілки і три пляшки холодного пуншу. Майже все днище великого воза було заставлене, так що ледве можна було знайти місце для ніг. Пані вміла-таки потурбуватися про своїх наймитів, коли хотіла. Вона, як добра господиня, ходила й доглядала, щоб усе було добре укладене і всього було вдосталь. Не те що коли хазяйнував Конгструп, який у всьому покладався на управителя. Вона навіть жартувала; видно було, що вона від душі бажала влаштувати людям веселий відпочинок, — що б там про неї не казали. А якщо вона на вигляд зажурена, то чи треба цьому дивуватися? Конгструп уже зранку махнув до міста з молоддю родичкою.

Та ось дівчата, нарешті, упорались, і всі посідали на воза в найвеселішому настрої. Пустуючи, хлопці сідали на коліна дівчатам і потім, злякано підскакували.

— Ай-яй-яй! Я, здається, потрапив прямо на піч! — крикнув шалапут Монс, потираючи себе ззаду рукою. Навіть сама хазяйка засміялась.

— А Ерік хіба не поїде з нами? — спитала Бенгта, яка все ще не могла забути свого милого.

Управитель різко свиснув, і Ерік приплентався з току, де стояв, не зводячи очей із свого пана і повелителя.

— Чи не хочеш, Ерік, з усіма разом поїхати в ліс на гуляння? — ласкаво запитав управитель.

Ерік, похитуючись усім своїм громіздким тілом, бурмотів щось невиразне і невдоволено посмикував одним плечем.

— Найкраще тобі поїхати! — сказав управитель і вдав, ніби збирається підсадити його на воза. — А я вже спробую якось обійтись без тебе!

Усі, що сиділи на возі, розсміялися. Але Ерік побіг дрібненькими кроками двором, не зводячи по-собачому відданого погляду з ніг свого пана, потім сховався за рогом стайні і став визирати звідти, тримаючи за спиною свого картуза, як роблять хлопчики, граючись у розбійників.

— Бач, хитрун! — сказав Монс.

Карл Іохан обережно виїхав з воріт і, нарешті, віз покотив з гуркотом. З усіх боків, по всіх дорогах їхали вози і повозки, виладувані веселими людьми, що сиділи один у одного на колінах або на полудрабку, звисивши ноги з воза. Курява здіймалася з-під копит і коліс і клубочилася в повітрі довгими смугами. Немов спиці колеса, сходилися в центрі острова всі дороги. Гомін веселих людських голосів і гармоній стояв у повітрі. Дуже бракувало гармонії Густава і вродливого личка Боділь, яке в такі святкові дні, бувало, привітно посміхалося всім назустріч.

Пелле виявляв величезну цікавість до не бачених ще ним речей і тепер прямо пожирав очима все навколо.

— Гляди-но, батьку! Подивись! — Ніщо не залишалося поза його увагою. Інші із задоволенням дивилися на нього, такий він був рум'яний і миловидий. Під жилеткою на ньому одягнута була тільки що випрана синя блуза, її комір виднівся з вирізу на грудях, а рукава — з обшлагів, що замінило йому маніжку і манжети. Біленька Марі перегнулась до нього з переднього сидіння, де сиділа з Карлом Іоханом, і пов'язала йому круг шиї чистеньку білу хустинку, а Карна, бажаючи виявити свою материнську прихильність, обтерла йому обличчя кінчиком своєї носової хусточки; тут вона перестаралась, а втім, можливо, що хлопчик встиг уже вимазатися після ретельного ранкового вмивання.

З польових доріг весь час вливалися нові потоки возів на шлях, який став широкою річкою, заповненою, куди не глянь — вперед, назад, вбік, — повозками і возами; скрізь рухалися кінні упряжки; ніхто б і не повірив, що на світі така сила екіпажів. Добре було їхати з таким кучером, як Карл Іохан, — він раз у раз показував своїм бато́гом туди або сюди, пояснюючи; він міг розповісти про кожний будинок, що траплявся їм по дорозі. Садиби й ниви скоро закінчилися, проте у вересовій пустці, поміж вирослих самосівом берізок і осичок, що неспокійно тріпотіли на сонячному пригріві, виднілись одинокі будиночки новосельців, з гладко вибіленими стінами і без жодного вазона, без жодної завіски на віконцях. Поля навколо так густо були вкриті камінням, що нагадували тільки-но замощену дорогу. А на посіви глянути — просто жаль: соломину з два-три вершки завдовжки, а вже колоситься! Жителі тутешні майже всі чисто були шведи з колишніх батраків, які збили дещо і тепер осіли на землі власниками. Карл Іохан особисто знавав багатьох з них.

— Жаль бере дивитись, — зауважив Ляссе, в думках порівнюючи ці кам'яністі клапти з тучною ділянкою мадам Ольсен.

— Вірно! — відповів старший наймит. — Земля, звичайно, не першого сорту. Та дещо дає, — і він показав на великі строкати купи щебінки і обтесаного каменю, що оточували кожний будиночок. — Це хоч і не зерно, а годує все ж таки. І потім — тільки така земля по наших бідняцьких достатках! — Він сам лагодився оселитись де-небудь тут з Біленькою Марі; Конгструп уже обіцяв їм допомогти придбати пару коней, коли вони поберуться.

Вранішнє пташине щебетання в лісі було саме в розпалі. Тут, видно, пташки прокидались пізніше, ніж у кущах коло дюн. Повітря дрижало від їхнього святкового хору, а з глибини лісу повівало чимось особливо урочистим, що нагадувало про церкву, коли там грає орган і крізь високі вікна пробивається сонце. Вони обігнули круту скелясту стіну, з якої звисали гілки, вкриті густим листям, і опинилися серед дерев.

Ледве можна було протиснутися вперед крізь цю силу-силенну коней і розпряжених возів; треба було бути на сторожі, щоб не по-

ламати своїх або чужих осей; і Карл Іохан уважно стежив за передніми колесами і поволі, крок за кроком, пробирався вперед, зовсім як кішка під час грози,— так само обережно.

— Заткни пельку! — обривав він, як тільки хто з тих, що сиділи на возі, пробував розкрити рота.

Нарешті вони знайшли собі місцинку, де можна було розпрягти коней; поміж чотирьох дерев напнули канат і влаштували загін для коней. Потім усі заходились обтрушуватися і чиститись. Господи, ото пилюки знялось! І нарешті всі мовчки, очікувально повернулися до старшого наймита.

— Треба, мабуть, пройтися лісом; помилуємося з краєвидів! — сказав той.

Компанія стала обмірковувати пропозицію, крутячись коло воза і поглядаючи скеса на запаси їстівного.

— Щоб воно тут бува не зіпсувалось! — сказав Андерс, торкаючи корзину з провізією.

— Не знаю, у мене щось недобре в животі,— почав Монс.— Чи не сухоти вже починаються?

— То, може, ми спочатку підживимося з наших запасів? — запропонував Карл Іохан.

— Так, так, оце діло!

Минулого року вони, на пропозицію Боділь, закусували, сидячи на траві серед зелені,— вона взагалі була така витівниця. В цьому році ніхто не наважився виступити з подібною пропозицією. Всі постояли трошки, очікувально позираючи один на одного, потім видирались на воза і влаштувались там, як і всі добрі люди. Адже їжа однакова, де б її не з'їсти!..

Млинці, такі великі й товсті, наче каструльні кришки, нагадали про Еріка, який з'їв їх минулого року цілий десяток.

— Шкода, що його зараз немає з нами, — зауважив Карл Іохан.— Він був дуже веселий хлопець.

— Ну, йому не погано живеться,— озвався Монс.— Одержує їжу та одяг і нічого не робить, тільки ходить слідом за управителем та мавпує. І завжди всім задоволений. Я б з охотою помінявся з ним.

— І бігав би, мов цуценя, винохуючи слід свого хазяїна? Тьху ти, чорт! — відмахнувся Андерс.

— Що б там не балакали, а треба пам'ятати, що розум у нього взяв на збереження сам господь бог,— повчально сказав Ляссе. І всі на хвилину стали серйозними.

Та віддавши данину серйозному, люди почали веселитись. У Андерса засвербіла нога, а він помилково ущипнув за стегно Моторну Сару, так що та завищала. Тоді його рука зовсім збилася з пантелику в шуканні власної ноги і заблукала десь унизу, накоївши всякого лиха. Потім підвівся Монс і урочисто запитав, чи не бажає хто побачити пастора на кафедрі? Всі реготали і розважались.

Карл Іохан мало брав участь у загальних веселощах, він про щось міркував. Нарешті наважився й витяг гаманця.

— Частую всіх пивом! — запально кинув він. — Баварським, розумієте? Хто збігає?

Монс живо сплигнув з воза:

— Скільки пляшок?

— Чотири... — Карл Іохан полічив поглядом присутніх. — Ні, візьми п'ять, щоб кожний був під мухою, — розщедрився він. — Тільки дивись, щоб тобі дали справжнього баварського!

Під мухою... Так це зветься «бути під мухою»? І як це Карл Іохан все знає!.. І слово «баварське» він вимовляв так легко, як інші жуйку в роті перекидають! Недарма ж він був довіреною особою в садибі і часто їздив до міста з дорученнями!

Наступний бенкет ще більше підніс радісний настрій! Більшість присутніх зроду не кштувала баварського пива. Ляссе і Пелле одверто призналися в цьому, зате Андерс удав, ніби не раз напивався ним доп'яна, хоч усі чудово знали, що він бреше.

Монс повернувся, обережно балансуючи пляшками: це була коштовна ноша! Пиво розлили по великих чарках, призначених на пунш. У місті пиво пили з великих кухлів, але Карл Іохан вважав, що це свинство так обжиратися. Дівчата відмовлялися, та потім покуштували пива, і воно їм сподобалось.

— Вони завжди так! Не цинять, коли їм пропонуєш найкраще! — сказав про них Монс.

А ті розчервонілись і вирішили, що сп'яніли. Ляссе запив своє пиво чаркою горілки, — йому, правду кажучи, воно зовсім не сподобалось.

— Я, видно, вже старий для цього, — сказав він, немов вибачаючись.

Залишки провізії знову запакували, і всі вирушили зімкнутим строем дивитися краєвиди. Довелося пробиратись крізь справжнє укріплення з розпряжених повозок і возів, поки, нарешті, добралися до павільйону. Всюди іржали коні і так били задніми ногами, що обдирали кору з дерев. Хлопці осаджували їх і били по мордах, поки коні не заспокоювались. Жінки вищали і, трохи піднявши спідниці, бігали туди й сюди, мов сполохані кури.

З верхів'я гори вони окинули поглядом людей, що юрмилися по всіх схилах і в лісі, по цей бік дороги. Всюди тісними рядами стояли вози, а від перехрестя двох великих польових доріг під'їжджали все нові й нові.

— Сьогодні в лісі набагато більш як тисяча парних упряжок, — сказав Карл Іохан.

«Ще б пак! Набагато більш!» думалося Пелле. Він твердо вирішив здобути сьогодні якомога більше користі з усього, що було навколо.

Ось віз із Брогора, а он наймити з Хаммерсхольма, з найдалшого закутка на острові. Тут були люди з усього узбережжя — з Голубиного мису, з Реннебу, з Нексебо — весь острів був тут. Та не було коли зупинятись і заводити розмови із знайомими.

— Побачимось надвечір! — чулося з усіх боків.

Карл Іохан був заводієм на прогулянці, це входило до його обов'язків старшого наймита: знати всі дороги й стежки в запо-віднику.

Біленька Марі від нього не відходила. Всі бачили, як вона пишається ним. Монс ішов рука в руку з Моторною Сарою, вони пустували, нагадуючи веселих дітлахів. Бенгта і Андерс погано ладнали між собою і завжди сперечалися, хоч не надовго. А Карна намагалася не відстати від інших.

Спустилися до болота і знову полізли вгору стрімкими схилами, де величезні дерева наступали одне на одне. Пелле стрибав, мов козеня, по обидва боки. Під ялинами були величезні мурашники, грохи не в стіг сіна заввишки. Мурахи попрокладали на всі боки широкі стежки, яким не видно було краю, і цими стежками сновигали туди й назад незліченні мурашині полчища. Під однією з ялинок хлопчик побачив їжака, який напав на осине гніздо; він тикався мордочкою в гніздо, швидко її відсмикував і чхав. Це було дуже смішно, та Пелле треба було доганяти своїх. Незабаром він перегнав їх і ліг на животі в канаві, де росли полуниці.

Ляссе не поспівав за молоддю, коли сходили на гору, і Карні теж було важко.

— Ми обоє вже майже старі,— казала вона, задихаючись, і видиралася вгору.

— Он як, та невже? — відказував Ляссе. Він почував себе ще вовсім молодцем, коли б тільки не оця задишка!..

— Тобі, либонь, теж важко, як і мені. І ти багато років працюєш на людей; хочеться, певно, пожити своєю господою?

— Та, воно, звичайно, буває іноді,— ухильно відповідав Ляссе.

— Так що на випадок чого дехто, мабуть, не з порожніми руками увійшов би до хати.

— Он як?

Карна гнула свою лінію, та Ляссе все ухиявся, поки вони не дійшли до Великого каменя, де на них чекали інші. Еге, оце так брила! Кажуть, вона важить тисячу пудів! Але Монс і Андерс могли б зрушити її, підсунувши під один бік рогатину.

— Ну, а тепер ходім до Розбійницького замка,— сказав Карл Іохан, і всі попленталися далі — знову то з гори, то на гору. Ляссе з усіх сил старався не відставати від інших,— він боявся залишатися віч-на-віч з Карною. Що за гемонська сила дерев! І ліс тут не однієї породи, як в інших місцях. Тут тобі і береза, і ялина, і бук, і модрина, і горобина — все мішма, і багато вишні. Старший наймит привів усіх до невеликої водойми з чорною водою під скелястою кручею, що нагадувала чиесь зле око.

— Оце тут дівчина Анна втопила своє дитя, та сама, що завагітніла від свого хазяїна! — спроквола промовив Карл Іохан. Всі знали цю історію і мовчки дивились на воду; дівчата — навіть із єльозами на очах.

Коли вони стояли в мовчанні, поринувши в журні роздуми про сумну долю Анни, раптом пролунав незвичайно м'який співучий

вук і за ним немов довге, зворушуюче душу ридання. Всі тісніше притиснулись один до одного.

— Господи Ісусе! — затремтіла Марі. — Це дитяча душенька плаче.

Пелле стояв, мов укопаний, наче весь обернувся на слух; холодок пробігав у нього по спині.

— Це соловейко — пояснив Карл Іохан. — Хіба ви його ніколи не чули? Їх тут сотні. Вони навіть удень співають.

Дорослі зітхнули вільніше, проте Пелле не так легко було повбутися моторошного почуття, що охопило його. Він надто глибоко заглянув у чужий світ, і ніякі пояснення не могли перекопати його в протилежному. Розбійницький замок, однак, жорстко розчарував його: хлопчик уявляв його собі повним-повнісіньким розбійників, а тут виявились всього-на-всього руїни, купа величезних каменів посеред болота. Пелле навмисно обійшов його кругом, щоб перекопатися, чи нема потайного підземного ходу від замка до водойми. Якби хід знайшовся, він непомітно потяг би туди батька, щоб тайкома від усіх пошукати там скарб, а то тут було надто багато людей, з ким довелося б поділитись. А втім, він скоро забув про все, зачарований якимось особливим ароматом. Виявилось, що він потрапив у лісову улоговинку, густо зарослу соковитим зеленим листям конвалії, яка ще не зовсім відцвіла, та лісовою суніцею. Ягід тут було стільки, що Пелле покликав сюди й інших.

Та скоро він і про ягоди забув, торуючи собі дорогу в хащі переплетених гілок. Він загубив стежку і заблудив у сирому присмерку під навісом скелі. Повитиця і терен перепліталися тут з долішніми гілками дерев, утворюючи суцільний навіс; ніде не видно було просвіту, і тільки зверху крізь листя просочувалось якесь дивне зелене мерехтіння. Грунт був слизький од вологи і зогнилих стеблин, в кам'янистого укусу звисала папороть, а з неї стікала вода, немов з намоклих кіс. Величезне деревне коріння простяглося по голому камені, немов вивихнуті кінцівки чорних сатанинських тіл, що намагались відірватися від землі. Дещо далі палаючий сніп сонячних променів розривав пітьму, і навколо курилася сиза пара, а в повітрі стояло стрекотання, наче десь вдалині працювала молотарка. Постоявши тут, Пелле так перелякався, що в нього коліна затрусились, і кинувся тікати, мов одержимий; тисячі примарних рук намагались схопити його, але він, тихо плачучи, продирався крізь тернину і повитицю. Нарешті денне світло вдарило йому в очі, але ззаду хтось міцно схопив його за одяг; довелося йому голосно покликати на допомогу батьку Ляссе, і тоді невидима рука відпустила його.

Він опинився серед болота, а високо над його головою, на верхів'ї скелі, сиділа серед зелені вся їхня компанія. Їм звідти здавалось, що весь світ складається з деревних крон; глибоко внизу їхніми ногами і вдалині, наскільки сягало око, хвилювалося, як море, суцільне густе листя. Так і хотілось кинутись туди, на цю м'яку, принадну зелень! Довелося Карлу Іохану остерегти товари-

шів, розповівши про одного підмайстра-кравця, який стрибнув із скелі, отут у заповіднику, спокусившись оцією м'якою зеленою підстилкою. Щоправда, він уцілів, як це не дивно, та зате залишив на гілках високого дерева, крізь яке пролітав, увесь свій одяг, — дерево роздягло його догола! Перед цим Монс дражнив Сару, що сплигне вниз, але тепер він обережно відсунувся від краю.

— Шкода псувати свій святковий костюм, — сказав він, намагаючись жартувати.

Але найнезвичайнішим виявився королівський пам'ятник. Сама башта чого варта була! На неї не пішло ні кусочка дерева, геть уся вона була з граніту, а видиратися вгору довелося без кінця, і все крученими сходами.

— Ви лічите сходи? — нагадав Карл Іохан.

— Так, так, — всі вони рахували про себе.

Погода стояла чудова, і весь острів розкинувся перед їхніми очима у всій своїй пишній красі. Хлопці, звичайно, першим ділом поцікавились, що вийде, коли сплюнути вниз. А в дівчат запаморочились голови, і вони скупчилися на середині верхньої площадки. Під умілим керівництвом Карла Іохана перелічили всі церковні шпилі і повишукували всі знайомі місця.

— А он там і Кам'яний двір, — сказав Андерс і показав на щось вдалині коло моря. Це не був Кам'яний двір, та Карл Іохан розтлумачив, за яким саме горбом лежить їхня садиба, а заодно показав каменоломню, яку всім було видно.

Ляссе не брав участі в цьому, він тихо стояв осторонь і не відриваючись дивився на береги Швеції, що синіли вдалині за блискою смугою води. Побачивши рідні береги, він зовсім розм'якнув і відчув себе стариком. Додому він, певно, вже ніколи не повернеться, хоч йому й дуже хотілося б глянути ще раз на могилку Бенгті. Так, так, і найкращим було б для нього заспокоїтись рядом з нею, коли настане кінець. В цю хвилину він шкодував, що на схилі життя прирік себе на добровільне вигнання. А як тепер там, у Кунгсторпі? Чи справляються нові орендарі хоч якоюсь мірою з його ділянкою? І як поживають всі його численні знайомі? Спогади з такою силою охопили старика, що він на якийсь час забув навіть про мадам Ольсен і про все, що її стосувалося. Він колисав себе давніми спогадами і плакав у душі, мов дитина. Так, гірко на схилі літ відірватися від батьківщини і від усього звичного! Та якщо тільки це на користь хлоп'яти, він ладен з усім примиритися.

— А що там, навпроти? Королівський Копенгаген? — спитав Андерс.

— Ні, то Швеція, — тихо відказав Ляссе.

— Швеція? Он як? Але чому ж минулого року вона була з іншого боку, як я пригадую?

— Ну звичайно, адже земля, як відомо, крутиться! — вигукнув Монс.

Андерс готовий був прийняти це за щирю правду, але вчасно перехопив гримасу Монса, який підморгував присутнім.

— Ах ти, мавпо! — крикнув він і хотів схопити Монса, але той метнувся вниз кам'яними сходами, і обидва затупотіли по східцях так, що гул пішов баштою, немов у порожній бочці. Дівчата стояли, тісно пригорнувшись одна до одної і похитувались, мовчки спрямувавши погляд на лискучу водяну поверхню, що оточувала острів. Хміль розслабив їхні м'язи.

— Ви що ж, наяву сни бачите? — сказав Карл Іохан, намагаючись обійняти їх усіх разом.— Ходімо 'вниз!

Усі вже добре-таки потюпились. Та ніхто про це не згадував, адже сам Карл Іохан був вожаком. Проте дівчата все-таки приставали на те, щоб сісти відпочити.

— Тепер залишилась тільки «Долина луни»,— сказав старший наймит підбадьорливо.— А це саме по дорозі назад. Там треба побувати,— це дуже забавно. Ви почуєте луна, якої і в пеклі не знайти.

Всі посувалися ліниво, ноги у всіх боліли від шкіряного взуття і від довгого ходіння. Та коли зійшли з стрімкого скелястого схилу в долину і напилися з джерела, всі пожвавішали. Карл Іохан широко розставив ноги і голосно гукнув у напрямку скелі: «В чім для Карла насолода, прошу відповісти!» І луна відразу ж озвалась: «Істи». Всі це дуже розсмішило, і кожний захотів поспитати луна від себе, навіть Пелле. А коли всі прокричали те саме запитання, Монс склав нове, на яке луна відповіла непристойністю.

— Гляди, не навчай луни таких слів, — сказав Ляссе.— А що, як сюди прийдуть благородні дами, а луна їм ляпне отаке?

Всі нестримно зареготали з дотепу старика, а сам він був такий задоволений від похвал, що по дорозі назад весь час повторяв свій дотеп про себе. Хо-хо! І він іще на що-небудь здатний.

Коли компанія дісталася до свого воза, всі відчули, що страшенно зголодніли, і знову заходились їсти.

— Треба ж підкріпити свої сили, протинявшись отак без діла,— сказав Монс.

— Ну, а тепер, — оголосив Карл Іохан, коли всі закусили, — тепер кожний може йти, куди хоче. Але рівно о дев'ятій годині всі повинні бути на місці, і ми поїдемо додому.

На майданчику Ляссе непомітно підштовхнув Пелле в бік, і вони зупинились поторгуватися з пиріжницею, щоб дати іншим час відійти трохи вперед.

— Невесело бути третім колесом в одноколці,— сказав Ляссе.— Тепер ми з тобою походимо самі.

На ходу Ляссе поглядав на всі боки.

— Ти кого-небудь шукаєш? — спитав Пелле.

— Не те, щоб шукав; я тільки дивлюся — звідкіля набралось стільки народу? Тут люди з усіх кінців острова, тільки з селища я щось нікого не бачу.

— А як ти гадаєш, мадам Ольсен не приїхала сюди сьогодні?

— Бог її знає,— сказав Ляссе,— а було б приємно побачити її тут. Я залюбки поговорив би з нею. У тебе очі молоді, подивись-но гарненько.

Пелле одержав п'ятдесят ере, які міг витратити на що завгодно. Навколо майдану сиділи в лотках бідні жінки з вересової пущі і торгували різнокольоровими леденцями, медяниками та сигарами по два ере за штуку.

Пелле переходив від однієї перекупки до другої і в кожній купував на один-два ере ласощів.

Трохи далі під деревами стояв сліпець Хойер, який щойно приїхав із столиці з новими піснями; його тісно обступив натовп. Він награвав різні мелодії на своїй гармонії; його маленька зів'яла дружина співала, а натовп невпевнено підтягував. Ті, що завчили мотив, відходили, а на їх місце підходили нові слухачі і викладали монетки по п'ять ере.

Ляссе і Пелле слухали, стоячи осторонь. Не варто платити гроші, не знаючи, що купуєш. До того ж завтра всі ці пісні все одно лунатимуть по всьому острову і передаватимуться даром з уст в уста.

— «Мужчина у вісімдесят років», — нова весела пісенька про те, що буває, коли дряхлий чоловік візьме собі молоду дружину! — хрипко вигукував Хойер перед початком пісні. Ця пісня не дуже цікавила Ляссе. Зате потім було проспівано дуже сумну пісню про моряка Георга Семонса — як він прощався з коханою дівчиною:

Сказав: сюди я знов повернусь
Й до шлюбу поведу тебе, клянусь!

Та він так і не повернувся, тому що буря шарпала корабель сорок п'ять днів, запаси всі вичерпались, і друг дівчини втратив розум. Він вихопив ніж і напав на капітана, вимагаючи, щоб той відправив його додому до нареченої, а капітан за це застрелив його. Тоді інші накинулися на труп, стягли його в камбуз і зварили з нього суп:

Вона чекала довго так його,
Не йшла нікуди з берега свого.
Свого чекає любого дарма,
Не зна — його на світі вже нема!

— От оце пісня! — сказав Ляссе і став порпатися в гаманці, шукаючи п'ять ере. — Постарайся, Пелле, запам'ятати її, в тебе є слух.

Вони протиснулися крізь натовп ближче до музиканта й заходилися обережно підтягувати, а дівчата, що стояли навколо, схлипували...

Ляссе і Пелле потинялися ще між ятками; Ляссе був невтомним. Тут була справжня вулиця з майданчиків для танців, яток, де виступали клоуни, показувались панорами і продавались міцні напої. В повітрі стояв безугавний гул від викриків зазивальників; трактирники ходили коло входу до своїх яток, немов хижі птахи. Справжнє гуляння ще не розпочиналося, більшість людей поки що ходили милуватися краєвидами або мирно забавлялися, пробуючи

силу, потішаючись із клоунів. Одиноких мужчин не траплялося, у кожного була своя люба. Затримувались біля яток трактирників тільки небагато хто з мужчин, та й тих жінки спритно відводили далі; молодчики кліпали очима і давали затягти себе на карусель або до панорами, де можна було надивитись на чудові картини, що зображували, як рак та інші жахливі хвороби орудують всередині людини.

— Оце саме по жіночій лінії,— казав Ляссе, зітхаючи по мадам Ольсен на всі лади.

На каруселі верхи на конику сидів Густав, обійнявшись з Боділь.

— Ей, старик! — гукнув він до Ляссе, пролітаючи мимо, і ляснув його по вуху своїм кашкетом, вивернутим на білий бік. І він, і Боділь сяяли, мов ясне сонечко.

Пелле теж захотілося прокататись на каруселі.

— Ну що ж, тоді й мені належить що-небудь таке, що мене без каруселі покрутило б,— сказав Ляссе і зайшов вихилити «зовульку» — склянку кави з горілкою.— Та є ж такі, що можуть ходити від одного шинку до іншого, і гаманець їхній від цього не порожніє,— зауважив він, виходячи звідти.— Не завадило б пожити так хоч з годок... Тсс!.. — Коло входу в «Зелений будиночок» Макса Александера самотно стояла Карна і тоскно оглядалась навкруги. Ляссе потяг Пелле стороною, давши великого гаку.

— А он мадам Ольсен з якимсь чужим мужчиною,— вигукнув раптом Пелле.

— Де? — Ляссе так і підстрибнув. І справді вона стояла з якимсь мужчиною і невгаваючи балакала! Ляссе і Пелле пройшли мимо не зупиняючись,— хай сама вибирає.

— Стривайте! Стривайте! — закричала мадам Ольсен і так швидко побігла вслід за ними, що плаття її зашелестіло, розлігаючись на різні боки. Вона була така ж кругла, лагідна, як завжди; численні домоткані спідниці так і стовбурчилися на ній,— не ущипнути ніде.

Вони пішли далі разом і погомоніли трохи про всякі дрібниці; час од часу вони вказували один одному очима на хлопчика, який ваважав їм. Їм доводилося статечно йти рядком, не сміючи доторкнутися одне до одного,— Пелле не зносив ніяких таких вільностей.

Коло павільйону була сила-силенна народу, на кожному кроці зустрічалися знайомі.

— Це гірше, ніж коли бджоли роятся,— сказав Ляссе. — Нема чого й думати втиснутися туди.

В одному місці рух ішов у зворотному напрямі, і, йдучи слідом за натовпом, вони вибралися в долину, де на підмостках стояла людина і щось викрикувала, стукаючи кулаками по столику. Це було релігійне зібрання; слухачі розташувались групами на схилі горба, а якийсь довгов'язий мужчина в довгому чорному одягні тихо переходив од групи до групи, продаючи книжечки. Обличчя в нього було біле, з ріденькою рудою борідкою.

— Бачиш он того? — прошепотів Ляссе, підштовхуючи Пелле.— Щоб я пропав, якщо це не Довгов'язий Оле з рукавичкою на покаліченій руці! Він прийняв на себе гріх за неправдиву присягу Пера Ольсена! — пояснив Ляссе, звертаючись до мадам Ольсен. — Він став коло машини саме тоді, як прийшов час Перу Ольсену поплатитися своїми трьома пальцями,— от і відскочили замість них пальці Оле!.. Та тепер Оле може радіти з такої помилки,— кажуть, він страх як пішов угору в отих «святих». Колір обличчя в нього став, як у панночки; зовсім не те, що було, коли він чистив гній у Кам'яному дворі. Приємно привітатися з ним ще раз. — І Ляссе, пишачись з того, що йому припало працювати разом з такою прикметною людиною, виступив наперед і приготувався здивувати свою супутницю, сміливо сказавши на повний голос: «Здоров будь, Оле!»

Довгов'язий Оле вже прямував до них від сусідньої групи, протягаючи свої книжки, та помітив Ляссе і відразу одвів і руку і очі вбік, глибоко зітхнув і, схиливши голову, пішов до іншої групи.

— Ви помітили, як він почав поводити очима? — глузливо сказав Ляссе.— Посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл!.. Завів тепер собі годинника з ланцюжком і довгі фалди, а був час, коли ходив без сорочки. А вже який був безбожник! Та чорт своїм допомагає; либонь, він же і допоміг йому тоді помінятися з Пером Ольсеном місцем коло машини. Вони-таки обидва зуміли обдурити господа бога!

Мадам Ольсен зашикала на Ляссе, але «возулька» і гнів розпалили його.

— Ач який, не хоче знатися з чесними людьми, які зобов'язані всім власному горбу, а не шахрайству! Кажуть, він тепер упадає коло всіх дружин хуторян, а був час, коли задоволений був і нашою Поросною.

На них почали звертати увагу, і мадам Ольсен рішуче схопила Ляссе за руку й потягла вбік.

Сонце схилилося вже над вечір. На майданчику юрмився народ і рухався безупинно по колу, немов обертаючи жорна. Час од часу прокладав собі дорогу крізь самісіньку гущу який-небудь п'яний. З боку яток долинав гул від десятка шарманок, що верещали на всі лади, від оркестрів та танцювальних майданчиків, від тупотіння ніг, які важко витанцьовували шотландський танок або рейнендер. Жінки снували купками туди й сюди, тоскно поглядаючи на шиночки, де сиділи їх чоловіки; деякі з них зупинялись коло самого входу до ятки і намагались привернути до себе увагу — манили й гукали.

Під деревами стояв, чіпляючись за стовбур, п'яний, як ніч, парубок, а поруч нього плакала дівчина, уткнувшись у свій чорний шовковий фартух. Пелле довго стежив за ними. Хлопець мав розтерзаний вигляд, а коли заплакана дівчина намагалася привести в порядок його одяг, він сп'яну ліз обніматись. Коли Пелле, нарешті, обернувся, Ляссе і мадам Ольсен загубилися в натовпі.

Певно, пішли вперед потихеньку! І він поплентався слідом до самісінького кінця, а потім невдоволено повернув назад до майданчика, протискуючись крізь натовп і всюди шукаючи їх очима.

— Чи не бачили ви баті Ляссе? — жалісливо запитував він зустрічних знайомих.

Крізь гущу натовпу прокладав собі дорогу якийсь високий чоловічина, задерши голову вгору, і блаженно декламував. Він був на ділу голову вищий від оточуючих і дуже широкий у плечах. Його обличчя так і сяяло добротою, він, здається, готовий був обійняти цілий світ. Всі шарахали від нього вбік, так що коло нього утворився широкий прохід. Пелле намагався триматися його і в такий спосіб благополучно вибрався з тісноти на волю. Всюди стояли поліцаї і лісові об'їждчики з товстими кийками. Придивляючись і прислухаючись, вони, проте, ні в що не втручалися. Казали, що в них у кишенях залізни наручники.

Даремно шукаючи, Пелле дійшов до самої дороги. Вози один по одному обережно вибиралися з лісового присмерку, а потрапивши до освітленої смуги, мчали вперед. Це «святі» роз'їжджалися по домівках.

Пелле згадав про час і запитав одного з прохожих, котра година.

— Дев'ять!

Пелле кинувся бігцем, боячись спізнитись. На їхньому возі сиділи Карл Іохан з Біленькою Марі й закусували.

— Лізь сюди та попоїж,— запросили вони його. Пелле встиг вголодніти і за їжею забув про все інше. Та Карл Іохан надумав запитати його про Ляссе, і знов почалися муки.

Карл Іохан був невдоволений, що ніхто не з'явився на місце вчасно, як було умовлено.

— Тепер уже ти краще тримайся коло нас,— сказав він хлопчикові, коли вони пішли знов до майданчика,— а то тебе й забити тут можуть.

Узліссям біг Густав.

— Ніхто з вас не бачив Боділь? — спитав він задихавшись; костюм на ньому був подертий, сорочка в крові. Стогнувши, він побіг далі і зник поміж деревами. У лісі було зовсім темно, проте майданчик освітлювався незрозуміло звідки і як,— немов спливаючий день залишив йому частину свого світла. Обличчя в людей часом здавалися блідими, немов у привидів, часом темнішали, а то враз спалахували пурпуром, як від заграви.

Люди тинялися безладними купками, вищали і галасували. Розпалені парочки милувалися на очах у всіх; двоє чоловічин плентались, ніжно обійнявши один одного за шия, раптом падали на землю і одчайдушно борсались. У бійку встрявали інші, не питаючи ніяких пояснень, і все змішувалося в одну купу. Тоді з'являлася поліція і пускала в хід кийки; тих, хто не встигав утекти, зв'язували і кидали в порожній сарай.

Пелле зовсім перелякався і намагався не відставати від Карла

Іохана; коли наближалася нова компанія, він щоразу здригався і жалібно хникав:

— Де ж батя Ляссе? Ходім пошукаємо його!

— Та заткни пельку,— обривав його старший наймит, старанно виглядаючи своїх товаришів. Він був розлючений їхньою неакуратністю.— Годі ревіти! Збігай краще до воза та подивись, чи не повернувся хто-небудь з наших.

Хоч як страшно було Пелле увійти в темряву під дерева, проте йому довелося послухатись. Листя не ворухилось, наче прислухаючись до шуму й галасу, що шквалами долинали з майданчика, а в темряві під кущами ворухилось і дихало життя, сповнене радістю або горем. Раптом різке верещання пронизало темний ліс, і в Пелле коліна заходили ходором.

На возі сиділа Карна і спала, притулившись до задка. Рядом стояла заплакана Бенгта.

— Андерса посадили! — ридала вона. — Він розбуянився, на нього наділи наручники й посадили! — Вона пішла з Пелле назад.

Поряд з Карлом Іоханом і Марі стояв Ляссе. Він визивно глянув на Пелле; в його примружених очах жеврів непокірний вогник.

— Нема тепер тільки Монса і Сари,— сказав Карл Іохан, оглядаючи всіх.

— А як же з Андерсом? Невже ти покинеш Андерса? — ридала Бенгта.

— Ну, з Андерсом нічого тепер не вдієш! — сказав старший наймит.— Він прийде сам, коли його випустять.

З розпитів вдалося з'ясувати, що Монс із Моторною Сарою були в одній з танцюльок; і всі пішли по них.

— Заждїть тут,— суворо наказав Карл Іохан і пішов подивитися на тих, що танцювали. Тут кров палала танцюючими сонцями. Обличчя нагадували вогняні кулі, що описували червоні кола в синьому тумані випарів поту і в куряві. «Бум, бум, бум!» відбивали гакт барабани, немов по них гатили в день судний. Посеред кола стояв хлопець і викручував свою куртку, з якої вода збігала струмками.

З одного із танцювальних майданчиків зірвався якийсь молодчик і з ним двоє дівчат. Він обіймав обох за шию, а вони дбайливо підпирали руками йому спину з двох боків. Шапка зсунулася в чього на потилицю, він ладен був злетіти в повітря від безшабашного молодецтва, але така приємна прогулянка заважала йому виражати свій захват стрибками; тоді він широко роззявив рота почав горлати.

— Хай йому біс! Побий мене грім! Сім тисяч чортів на мою душу! — репетував він, ховаючись за дерева із своїми двома супутницями.

— Та це чи не сам Пер Ольсен? — сказав Ляссе, проводжаючи його довгим поглядом.— Ото молодець! Не видно, щоб він заборгував перед господом богом!

— Ну, його день ще не настав! — зауважив Карл Іохан.

Щасливий випадок допоміг їм натрапити на Монса і Моторну Сару. Ті сиділи, обійнявшись, на лавочці і міцно спали.

— Ну, додому, чи що? — протягом сказав Карл Іохан; він так довго упирався в своїй розсудливості, що в нього зовсім у горлі пересохло.— Хто з вас розщедриться на прощання і піднесе по скляночці?

— Я! — озвався Монс.— Якщо ви згодні піти до павільйону і розпити там по скляночці! — Монс прєспав найбільш цікаве і тепер його тягло ще один раз обійти майданчик. Щоразу, як до них долинав зойк, Монс підстрибував коло Сари і відповідав довгим виттям, намагаючись вирватись, але Сара міцно тримала його під руку. Йому залишалось тільки розмахувати важким дрюком і вививно вити. Лясе теж дригав своїми старими ногами і наслідував Монсові зойки; він так розійшовся, що зовсім не хотів їхати додому. Але Карл Іохан стукнув кулаком по столу: «Тепер пора!» Його підтримали Пелле і жінки.

На майданчику їх зупинив дикий крик; жінки поховалися за своїх супутників. Якийсь мужчина біг з непокритою головою; з великої рани на скроні лилася кров, збігаючи по щоці на комір сорочки; обличчя було викривлене жахом. За ним біг другий, теж з непокритою головою і з ножем у руці. Лісовий об'їждчик заступив йому дорогу, але дістав удар ножем у плече і впав, а переслідувач побіг далі. Коли він пробігав повз них, Монс раптом заревів і підстрибнув, а дрючок його опустився на потилицю переслідувача; той ойкнув і повалився. Монс прожогом метнувся у натовп, загубився в ньому і зник. Своїх він зустрів уже на узліссі і більше не озивався на зойки.

Карл Іохан вів коней за уздечку, поки не вивів їх на дорогу; тоді всі посідали на воза. Шум позаду затих, тільки зрідка лунав самотній крик про допомогу і замовкав.

Коло маленького дісового озерця на лужку зібралися покинуті своїми кавалерами дівчата і розважалися самі. Над травною стелився білий туман, мов ясна водяна поверхня, і дівчата тонули в ньому по пояс. Вони танцювали і співали пісень. Їх чисті, дзвінкі голоси звучали весело і бадьоро, але все-таки навівали смуток: адже дівчат залишили гультаї-кавалери.

Горбами, лугами підемо в танок,
Свої черевики протрем до дірок!
Нам любо кружляти — тобі і мені.
Аж поки зажевріє схід вдалині.
Гей-гоп, потанцюєм, красуне моя,
Аж поки займеться ранкова зоря!

Звуки м'яко відлунювали у вухах і лилися прямо в душу, мимоволі думи і пам'ять очищалися від усього потворного, і знову свято поставало у всій своїй урочистій красі. Для Пелле і Ляссе цей день був ні з чим незрівнянним; він винагородив їх за кривди минулих років. Шкода тільки, що він уже минув, а не наставав.

Обидва вони стомились і сиділи на возі, куняли або просто мовчали. Ляссе, засунувши руку в кишеню, перебирав там пальцями: він намагався підрахувати, скільки в нього лишилося грошей... Так, дорогенько обходиться наречена, особливо якщо не хочеш ні в чому поступитися перед молоддю. Пелле заснув і сповзав із сидіння все нижче й нижче, аж поки Бенгта не поклала його голову собі на коліна. Сама ж вона гіркими сльозами оплакувала долю Андерса.

Уже світало, коли вони в'їхали на подвір'я садиби.

XIX

Власники Кам'яного двору раз у раз давали привід для людських розмов, а навколишні жителі постійно про них пам'ятали. Про Конгструпа та його дружину думали і говорили стільки ж, скільки про всіх інших разом узятих. Адже кам'яновірські хазяї давали шматок хліба багатьом; для багатьох були провидінням, джерелом і добра, і зла, і до їх вчинків не можна було ставитися байдуже.

Нікому й на думку не спадало, звичайно, міряти їх однією міркою нарівні з іншими. Були вони людьми особливими, їм багато було дано і дозволялося діяти й поводитись як завгодно, нехтувати всіма звичаями і потурати своїм пристрастям. Все, що брало свій початок в Кам'яному дворі, який стояв так високо, не підлягало судові звичайних смертних. Та й важкувато було розібратися в тому, що творилося там, навіть таким, як Ляссе і Пелле, які жили бік у бік з панями. І для них, як і для всіх, хазяї Кам'яного двору були істотами незвичайними, які жили своїм особливим, ширшим і вільнішим життям, десь посередині між людьми і нетутешніми силами, у світі негасимої пристрасної хтивості і жагучого кохання.

Тому все, що робилося в Кам'яному дворі, збуджувало особливий напружений інтерес порівняно з іншими подіями. Всі, роззявивши рота, затамувавши подих, прислухались до найменшого звуку, що долинав з високого панського будинку, а коли там розпалюлися пристрасті, навколишній люд тремтів і ходив, немов приголомшений страхом. У спокійні дні Ляссе здавалося, ніби він чудово розуміє все, що діється у панів, та раптом життя там якось одразу виривалося з повсякденного бігу і обволікало самого Ляссе і його хлоп'я таємничим туманом, в якому бушували над самою головою людини капосні сили.

Всупереч усім пророкуванням, Йомфру¹ Келлер уже другий рік благополучно жила в садибі; справа склалася так, що всім довелося прикусити язика. Вона весь час куди охочіше їздила до міста з Конгструпом, ніж сиділа вдома з його покинутою дружиною,— така вже молодь. В цілому ж вона поводитися цілком пристойно, і всім було відомо, що хазяїн знову взявся за свої старі любовні пригоди. Сама хазяйка не мала ніяких підозр щодо своєї молоді родички, вили-

¹Йомфру (датськ.) — панночка.

вала на цю дівчину, що годилася їй у доньки, всю свою доброту і часто сама садовида йомфру Келлер в екіпаж, щоб та постежила за Конгструпом.

У всьому іншому все йшло своїм звичаєм: хазяйка продовжувала потихеньку попивати і нудьгувати. Коли ж надходила черга розгулятися злим силам, вона починала голосно оплакувати своє занепащене життя. І якщо чоловікові траплялося бути в цей час удома, вона ходила за ним назирці з кімнати до кімнати, переслідувала його своїми скаргами, аж поки він не наказував запрягати і не рятувався втечею, іноді навіть серед ночі. Здавалося, самі стіни тут настільки наситилися її голосом, що він просочувався крізь них сумним акордом. Кому випадало в цей час не спати, встати з ліжка, щоб поглянути на худобу чи ще в якійсь справі,— той чув, як вона, важко повертаючи язиком, бубоніла там у себе нагорі, навіть коли була сама.

І раптом йомфру Келлер зібралася їхати: ні з того, ні з сього, виявила, що переїжджає до столиці вчитися чого-небудь, щоб потім самій заробляти на шматок хліба. Всім видалося дивним це, адже в неї були всі підстави розраховувати на те, щоб стати спадкоємицею садиби. Хазяйка зовсім звелася від думки про її від'їзд, навіть забула про всі інші прикrostі і весь час умовляла родичку не від'їжджати. І навіть коли все було вирішене остаточно і обидві вони разом з дівчатами були в пральні, лагодячи білизну йомфру Келлер до наступного від'їзду, хазяйка все ще наполягала на своєму, хоч і зовсім даремно. Вона, як і всі власники Кам'яного двору, нізащо не хотіла випустити те, що вже потрапило до її рук.

В упертості йомфру Келлер було теж щось дивне. Адже вона й сама добре не знала, за що їй взятися там, у столиці.

— Певно, хоче навчитися куховарити,— гомоніли навколо з багатозначними посмішками. Дружини хусменів під всякими приводами забігали з дійницями в садибу, щоб розпитати в дівчат про йомфру Келлер. Так, деякі сліди були!..

У самої хазяйки не було ніяких підозр, дарма що вона в усіх інших випадках виказувала надмірну підозріливість. Тут же вона немов осліпла. Певно, тому, що цілком довіряла своїй родичці і вже надто високо цініла її. До того ж їй і дихнути не було коли, так вона заклопоталася, щоб як слід вирядити родичку. А тут було над чим потрудитися,— видно, в йомфру Келлер голова завжди була не тим зайнята, в такому безладді були всі її речі.

— Я рада, що Конгструп поїде разом з нею,— сказала хазяйка Біленькій Марі якось увечері, сидячи разом з нею коло великої робочої корзини за штопанням панноччиних панчоx після прання. — Кажуть, Копенгаген небезпечне місто для недосвідченої молоді. Ну, та Сіне не загине, в ній кров Келлерів.— Вона вимовила це з дитячою простодушністю; при всій своїй підозріливості, вона дозволяла завдавати своєму серцю жорстоких ударів.— А на різдво ми, може, зберемось одвідати тебе, Сіне,— додала вона з сердечною простотою. Йомфру Келлер розкрила рот, злякано перевела дух.

але не відповіла. Зігнувшись над своїм рукоділлям, вона за цілий вечір ні на кого не звела очей. Йомфру Келлер взагалі тепер нікому не дивилась у вічі.

— Соромиться, видно, своєї підступності,— гомоніли про неї.— Ну, та ще поплатиться. Вона повинна була знати, що робить, і не лізти, куди не слід,— особливо тут, де їй так довіряли.

На передньому дворі новий наймит Пер лагодив карету. Ерік, похнюпившись, стояв поряд; вигляд у нього був такий змучений, нещасний, як завжди, коли поблизу не було управителя. Щоразу, коли треба було надіти або зняти колесо, він нагинався і, підставивши свою широку спину, трохи піднімав важкий екіпаж. Час од часу на порозі корівника показувався Ляссе — подивитися, що тут діється. Пелле сьогодні вперше в цьому півріччі знову пішов до школи.

Сьогодні, виходить, вона від'їжджає, обманщиця. Не посоромилась обдурити ту, що стала їй замість матері. Пані, певно, сама поїде проводити їх до пароплава, недарма лагодять карету.

Ляссе зайшов у комірчину приготувати собі дещо заздалегідь, щоб ввечері ушитися непомітно від Пелле. Він дав Пелле пакетик з гостинцями для мадам Ольсен і на обгортці намазав кусочком свинцю хрест — таємний знак, що прийде сьогодні ввечері в гості.

Він вийняв своє святкове вбрання, заховав його в сіно коло вхідних дверей і весь час наспівував:

Жар кохання ізнов
Кожний крок окрилив,
Соловейко збудив мою кров!

Він нестримно радів з наступної зустрічі,— от уже місяців зо три він не бачився з нею сам на сам. І до того страшенно пишався, що зумів налагодити з нею листовний зв'язок, та ще так, що й Пелле не розбере,— дарма, що грамотій.

Поки інші відпочивали по обіді, Ляссе пішов розрівняти купу гною. Карета стояла напоготові, один чемодан був прив'язаний ззаду, а другий ще стояв на землі. Ляссе замислювався над тим, як воно буде такої дівчині опинитися самій у великому місті серед чужих і чекати розплати за свій гріх. А проте, там є місця, де приймають таких за пристойну плату; там, у столиці, є все!

В цей час у ворота ввалилася Іоханна Піль. Ляссе здригнувся, побачивши її; вона ніколи не приходила з добрими намірами. Якщо вона отак зухвало лізла напролом, значить була п'яна, а тоді вона ні перед чим не зупиниться. Як це гірко, що людина може так низько впасти в своєму нещасті! Ляссе пригадував, якою вродливою дівчиною була Іоханна замолоду. А тепер вона заробляє гроші на своїй ганьбі. Він обережно відступив назад у корівник, щоб не бути явним свідком того, що станеться; але підглядав звідти тайкома.

Поросна походжала попід вікнами і, плугаючи язиком, гукала:

— Конгструп! Конгструп! Вийди! Мені треба з тобою поговорити. Дай нам грошенят, а то син твій і я три доби сидимо не ївши!

— Бісові вигадки! — сердито пробурмотів про себе Ляссе. — Є в неї прибуточки. Але вона по-дурному розкидається дарами бо-жимий, а тепер от навмисно прийшла сіяти зло. Ото б схопив її та й викинув за ворота. Та біда потрапити їй на язик. Такий уже в'дливий!

Іоханна стала однією ногою на сходинку, але не сміла зійти на ганок. Щось стримувало її, незважаючи на хміль. Вона чіплялася однією рукою за поруччя і, видимо, щось замишляла. Час од часу вона підводила своє обличчя, що запливло жиром, і кликала Конгструпа.

Йомфру Келлер, нічого не підозрюючи, вийшла з підвального приміщення і попрямувала до ганку; вона йшла, опустивши очі, і побачила Поросну надто вже пізно. Йомфру Келлер швидко повернула назад, а Іоханна Піль зареготала.

— Іди, іди-но сюди, панночко! Давай привітаємось! — крикнула вона. — Чи, може, запишалася? Ми з тобою обоє рябое. Вся різниця в тому, що ти пойдеш у кареті й породити «свого» за морем, а я свого породила на бурячищі. Чи варто вже так чванитися цим? Ми з тобою обидві понесли від одного бугая. Ей ти, піди до свого гордія і скажи, що його первісток голодує. Сама я боюся лихого ока.

Йомфру Келлер давно вже скотилася назад у підвал, а Іоханна Піль все ще не вгамовувалась і вигукувала те ж саме, поки не виб'їг розлючений управитель. Тоді вона попленталася з двору, лаючись на ходу.

Її крики збудили наймитів раніше визначеного часу, і їх заспані обличчя показалися на дверях клуні. Ляссе з цікавістю стежив за всім з корівника, а дівчата зібрались у броварні, — що то воно буде? Всі ждали чого-небудь жахливого. Але нічого не сталося. Тепер, коли пані мала право струшувати небо й землю, коли з нею вчинили так підступно, — вона чомусь змовчала. У садибі було тихо, як у ті дні, коли чоловік з дружиною немовбито приходили до якогось порозуміння, і Конгstrup поводився пристойно. Пані проходила у себе нагорі мимо вікон, начебто нічого й не було. Та й насправді нічого не сталося.

Проте словами вони, певно, все-таки обмінялись, бо панночка вийшла сідати в екіпаж вся заплакана, а Конгstrup був сам не свій. Потім Карл Іохан повіз їх удвох; пані не показалася, — вона, видно, соромилась за тих, кому слід було соромитись.

Взагалі не сталося нічого, що розрядило б напруження. Всі ходили, немов приголомшені чимсь. Пані, видно, примирилась із своєю гіркою долею і відмовилась обстоювати свої права саме тоді, коли всі і кожний поставилися б до неї із співчуттям. Цей спокій був таким неприродним, таким безглуздим, що пригнічував усіх і прикро вражав. Схоже було, що інші страждають за неї, а в неї самої немає серця.

Та ось буря знялася — ридання почали просочуватись у двір тихо і боязко, немов струминка крові з пораненого серця. Цілий вечір струменіли вони. Ще жодного разу Кам'яний двір не чув та-

кого розпачу, який звучав тепер у риданнях хазяйки: він проймав усіх наскрізь до самих кісток. Вона взяла собі бідне дівча за дочку, а та обманула її, — кожний на собі відчував, як їй було боляче. Вночі ридання перейшли в такі розпачливі зойки, що навіть Пелле прокинувся від них, весь обливаючись потом.

— Так кричать тільки в смертний свій час, — сказав Ляссе, поспішаючи натягнути штани, але руки тремтіли і погано слухались його. — Чи не здумала вона, грішним ділом, руки на себе накласти? — Він засвітив ліхтар і вийшов до корівника, а Пелле за ним, роздягнутий.

І раптом зойки враз стихли, наче хто сокирою обрубав їх, і мертва тиша, що настала, передвіщала ніби вічне мовчання. Садиба поринула у нічний морок, мов погасла зірка.

— Видно, скончалася наша хазяйка, — сказав Ляссе, шулячись від холоду і ворущачи пальцями над губами, — хай змилюється над нею милосердий господь бог! — І обидва з остраху позаривались у свою постіль.

Та коли вони вранці повставали, в садибі все йшло, як завжди: дівчата гриміли посудом і метушились у броварні; незабаром почувся і голос хазяйки нагорі, — вона давала якісь розпорядження щодо роботи.

— Не розумію я цього, — казав Ляссе, похитуючи головою, — тільки смерть може так раптово урвати щось. У неї непомірна влада над собою.

Тепер усі ясно побачили, яка вона ділова жінка. Вона нічого не відкладала в довгий ящик, примусила дівчат рухатися проворніше і зате поліпшила їжу. А одного разу з'явилась до корівника перевірити, чи додержується чистота під час доїння. Вона швидко приймала рішення, але й була справедлива. Робітники з каменоломні прийшли якось із скаргою на те, що їм три тижні не виплачують заробітної плати. В садибі саме було сутужно з грішми. «То треба їх дістати», заявила хазяйка і негайно звеліла розпочати молотьбу. А коли Карна одного разу занадто вже розкричалася, вона дістала гучного ляпаса. «Хазяйка зовсім переродилася», сказав Ляссе. Але старі наймити почали пригадувати дещо з часів своєї молодості. «Вона вдалася в свій рід, — гомоніли вони. — Викапана Келлер».

Дні минали без змін; вона з такою ж упертістю зберігала тепер спокій, як раніше була затята в своїх скаргах. Не в звичаях у Келлерів було злазити з коника, якого вони раз осідлали. І от повернувся з подорожі Конгstrup; вона не поїхала його зустрічати, але вийшла на ганок, така добра і лагідна. Відразу було помітно, як він врадів і здивувався; він, видно, чекав на інший прийом.

Та вночі, коли всі міцно спали, у вікно до наймитів постукала Карна.

— Вставайте, треба їхати по лікаря! — крикнула вона. — Та мерщій! — З голосу чути було, що справа йдеться про життя або смерть, і вони повискакували прожогом.

Першим на місці опинився Ляссе, який звик спати одним оком,

по-курячому; він враз повиводив коней із стайні, а за кілька хвилин Карл Іохан виїжджав на возі з подвір'я. З ним їхав наймит, який освітлював дорогу ліхтарем. Була непроглядна темрява, але чути було, як туркотів віз, поки звуки не стали завмирати. За хвилину вони знову пролунали виразніше, — віз повернув на шосе, на відстані півмилі від двору; потім звуки остаточно завмерли вдалині.

У садибі ніхто місця собі не знаходив; то порозходяться по своїх комірчинах, то знов повиходять на подвір'я поглянути на вікна верхнього поверху, де метушились туди й сюди з свічками. Що трапилось? Видно, щось із хазяїном, бо час од часу в кухні лунав владний голос хазяйки. Та що ж саме? У броварні і в людській було темно, і двері всі позапирані.

Над ранок приїхав лікар і взяв кермо влади до своїх рук; всі трохи заспокоїлись, а дівчата знайшли час вибігти на подвір'я. Вони не хотіли були розповідати, в чім справа, тільки одвертались від тих, що запитували, презирились між собою і якимось дивно, подурному всміхались. Та потім язики в них порозв'язувались, і вони потроху, то одна, то друга, розповідали, що Конгstrup у нестямі покалічив себе; видно, нетверезий був. При цьому обличчя їхні пересмикувались бридкою гримасою — сумішшю жаху з глузуванням. А коли Карл Іохан серйозно запитав Біленьку Марі: «Та чи ви не брешете?» — вона зайшлася сльозами. І то плакала, то знову всміхалась, і ніяк не могла перестати, хоч скільки Карл Іохан соромив її.

І це була правда, якою б неймовірною казковою вигадкою не здавалось, що мужчина міг наважитися заподіяти собі таке. Всі трохи не зацікавилися від здивування.

Потрібний був час, щоб отямитися, поміркувати над цією справою.

Ні, не сп'яну, бо хазяїн ніколи не напивався вдома; та він взагалі не пив, наскільки було відомо; скляночка в гарній компанії до уваги не бралась. Скоріше це було зроблено в випадку скрухи, каяття в своїх гріхах. Можна було припустити це, знаючи, як він жив; хоч усе-таки дивно, що мужчина його статури і вдачі міг дійти до такого розпачу.

Але такі припущення і пояснення нікого не задовольняли. І думки раз у раз, якимось самі собою, без усякого помітного стрибка, зверталися до хазяйки. Вона змінилася-таки, нарешті! Келлерівська кров дала себе взнаки. В їхнім роді ніхто не дозволяв безкарно знущатися з себе.

XX

За жилим будинком, сховавшись од вітру, сидів старанно закутаний Конгstrup, дивлячись перед собою порожніми, нічого не виражаючими очима; скупе зимове сонце світило прямо на нього і обманювало ознаками весни; горобці поблизу весело підстрибували

на сонці. Дружина дбайливо ходила коло нього, приносила то одне, то друге, укутувала йому тепліше ноги, накинула плед йому на плечі. І, укутуючи його ззаду, м'яко доторкнулася до нього руками й грудьми, а він поволі звів голову і погладив їй руку. Вона постояла над ним хвилину, притулившись грудьми до його плеча і по-материнському дивлячись на нього поглядом, що виражав щасливий спокій обладнання.

Пелле, облизуючись, прочвалав подвір'ям; він скористався з того, що хазяйка була зайнята, і, прокравшись у молочну, випросив у дівчат сметани і трошки подратував їх. Від нього так і пашіло здоров'ям, і походжав він такий щасливий, безтурботний, наче йому належав увесь світ.

Зростає він непристойно швидко, і одяг на ньому просто горів — не надасися! Ноги й руки його хутко вилізли з усяких доточок, і не встигне, бувало, Ляссе полагодити йому те або інше — дивись, він уже зносив. Раз у раз треба було купувати йому що-небудь нове; а не встигнеш обернутись, як у нього руки знову повиростали з рукавів, а ноги з штанів. Міцний і стійкий він був, як дубок; коли потрібна була сила, а не тільки витримка, Ляссе змушений був пасувати перед Пелле. А який він став самостійний, оцей хлопчина! З кожним днем Ляссе було важче й важче підтримувати свій батьківський авторитет. Легше, звичайно, стане, як тільки Ляссе заживе власною домівкою, де він буде всьому голова; та коли-то це ще буде! Скидалось на те, що власті чинили опір його законному союзу з мадам Ольсен. Шкіпер Ольсен чесно дав знати про те, що упокоївся, і Ляссе здавалось, що тепер нема перешкод до окликання. Та начальство упиралося й далі, чинило всілякі перешкоди — як належить справжнім крутіям. То одне, то друге виявлялось не в порядку; треба було очікувати строк і викликати завідомого небіжчика з'явитися отоді й отоді, і чорт його знає, що там ще треба було! Навмисно все було так підстроєне, щоб оці законники жиріли.

Ляссе вже дуже-таки тяготився життям у Кам'яному дворі. Щодня він скаржився Пелле:

— Увесь день, з рання до смеркання, — сама безперервна метушня, і так день по дню цілий рік, немов ти каторжний. А заробітку ледве вистачає, щоб прикрити собі зад як слід. Нема чого й думати відкласти що-небудь, а коли зовсім спрацюєшся, не будеш ні на що придатний, — ступай до богадільні!

Та більш за все знемагав він од пристрасного бажання знову, нарешті, попрацювати на себе. Це бажання часом так змагало Ляссе, що руки в нього прямо с'вербіли від нетерплячки ухопитися за свою роботу. Останнім часом він почав роздумувати над тим, щоб плюнути на все і переїхати до своєї люб'язної без зволоння на те закону і суду. Він знав, що й вона ладна була піти на це, — так їй потрібні були чоловічі руки в господарстві. А поговорі про них і без того вже йшов. Ляссе з сином любісінько могли переїхати до неї як пожилиці, тим більш, якщо вони ходитимуть на роботу.

Та хлопчисько був незговірливий, занадто вже честолюбний;

щоразу, як Ляссе заводив про це розмову, він упирався. Ляссе прикинувся, ніби це витівка самої мадам Ольсен.

— Але ж я й сам не дуже обстоюю це, — казав він. — Люди відразу ж почнуть думати найгірше. Однак і тут нам не можна залишатися, тягти з себе жили дурно. Тут, у садибі, і зітхнути не можна вільно, завжди на прив'язі.

Пелле нічого не відповідав на це; він не дуже розумівся на доводах, але сам знав, чого хотів.

— А коли б я втік звідсіля як-небудь уночі, ти, певно, прибіг би слідом за мною? — спитав якось Ляссе.

Пелле вперто відмовчувався.

— Я, далєбі, так і зроблю, бо просто не сила мені більше зносити все це. От ізнов тобі штани потрібні для школи, а звідки я тобі їх наставчу?

— Ну що ж, роби, як кажеш.

— Тобі легко так міркувати, на вітер, — сумовито сказав Ляссе. — Твої літа ще попереду. Але ж я іду вже до старості, і нікому про мене подбати.

— Хіба я не допомагаю тобі у всьому? — докірливо спитав Пелле.

— Ну, звичайно, ти робиш усе, щоб полегшити мені роботу; ніхто не посміє сказати чогось іншого. Та є речі, яких ти не розумієш... Це, бач, таке... — Ляссе запнувся. Не розповідати ж хлопчиськові про чоловічі бажання! — А тобі зовсім нема чого так упиратися, от що! — і Ляссе запобігливо поглядив хлопчика по руці.

Та Пелле не піддавався. Він уже доволі наслухався всякого паскудства від своїх товаришів по школі і досить бився з ними після того, як стало відомо, що Ляссе женихається з мадам Ольсен. А коли ще оселитися разом у всіх на очах, йому й зовсім проходу не буде. Пелле не боявся бійки, але йому необхідно було мати на своєму боці право, щоб як слід відбиватися від кривдників.

— Що ж, переїжджай до неї. А я піду.

— Куди це ти підеш?

— Піду білим світом блукати, щоб розбагатіти!

Ляссе швидко підвів голову, мов старий полковий кінь, що зачув звуки бойового сигналу, та потім знову похмурився.

— Підеш блукати по білому світу, щоб розбагатіти, так? — протяжно казав старий. — І я так гадав, коли був у твоїх літах. Та з цього нічого не виходить, якщо ти не народився на світ у сорочці. — Ляссе замовк і задумливо підкинув ногою підстилку під корову. Він усе-таки не був певний, що хлопчик і справді не народився на світ у сорочці. Адже він був пізній плід, а таким завжди — або все, або нічого. До того ж оцей чубчик на лобі — шаслива прикмета. Веселий, завжди з піснями, перейнятливий, на все здатний; всі його люблять за гарну вдачу. Напевно, щастя чекає його десь на дорозі. — Але для цього перш за все треба конфірмуватися, як усім порядним людям. Візьмись-но за книжки та повчя урок пасторові, щоб тебе не вигнали. Я й сам нагодую худобу.

Пелле забрав свої книжки й сів на проході посеред корівника, прямо перед великим бугаєм. Читав він напівголосно, а Ляссе порався коло худоби. Якийсь час обидва були зайняті своєю справою, але потім Ляссе підійшов до сина. Його цікавили нові підручники Пелле, по яких той готувався до конфірмації.

— Це біблейська історія, чи що?

— Так.

— Тут написано про отого, що упився вином?

Ляссе давно облишив думку про те, щоб навчитися читати; у нього голова була не так збудована. Проте він раз у раз цікавився всім, чим займався син, і книжки вабили його до себе, мов чаклунськими чарами. «Що б то воно означало?» здивовано запитував старик, показуючи на який-небудь малюнок. Або: «Ну, що там у тебе сьогодні цікавого?» І Пелле повинен був день у день звітуватися перед ним. Але пам'ять Ляссе мав погану, і запитання часто повторювались.

— Як його, пак?.. Що з нього сини стягли штани і оголили сором батька свого? — вів далі Ляссе, бо Пелле не відповідав.

— Ну, Ной!

— Вірно! Старець Ной, про якого все виспівував Густав. А чим же ото він упився... старик отой?

— Вином.

— Хіба вином? — Ляссе здивовано звів брови. — Виходить, Ной був із благородних. Наш патрон на батьківщині теж пив вино в урочистих випадках. Чував я, що його треба багато випити, щоб звалитися, і дороге воно. А про цього тут не написано... про того, який ще так умів обдурювати? Як же його звали?

— Лаван, чи що?

— Так, так, Лаван. І як це я міг забути таке примітне йменнячко. Він і був справжній лабан¹. Адже це він збув зятеві обох дочок та ще й змусив його відробити за них поденщиною. Коли б вони жили за наших часів, обидва потрапили б на каторгу — і тєсть, і зятьок. Та в ті часи власті, видно, не дуже ще сунули носа в документи. Цікаво б знати, чи можна було за тих часів і жінці мати двох чоловіків? Чи в книжці про це не сказано? — цікавився Ляссе.

— Ні, про це нічого не сказано, — неуважно відповідав Пелле.

— Ага! Та мені не слід заважати тобі! — говорив Ляссе і повертався до своєї роботи. Однак дуже швидко приходив знову.

— Я якось ненавмисне знов призабув ті двоє імен; просто не зрозумію, де у мене голова була в ту хвилину. Зате великих пророків я всіх запам'ятав. Хочеш прослухати мене?

— Ну, викладай, — сказав Пелле неуважно, не відводячи очей від книги.

— Тобі доведеться на якийсь час облишити читання, — заперечив Ляссе, — а то ти й сам можеш збитися. — Йому не подобалося, що Пелле ладен вважати це за дрібниці.

¹ Гра слів лабан означає по-датському — нероба, шахрай.

— Ну, та головних чотирьох я все-таки не сплутаю,— поважно заявив Пелле, а, проте, закрит книжку.

Ляссе вийняв вказівним пальцем тютюнову жуйку з рота і кинув її на підлогу, щоб виразніше вимовляти; далі підсмикнув штани і постояв трохи із заплющеними очима, ворущачи губами і повторюючи імена про себе.

— Ну, скоро? — запитав Пелле.

— Треба ж мені перевірити їх,— з досадою відказав Ляссе, ображаючись, що його перебили, і знову заходився повторяти.

— Ісайя, Ієремія, Іезекіїл і Даніїл! — Він нашвидку випалив усі імена підряд, немов побоюючись кого-небудь пропустити.

— Повторимо разом і дванадцятьох синів Іакова.

— Ні, не сьогодні, а то вже надто багато зразу. У моєму віці треба просуватися вперед помаленьку; адже я старший від тебе. Але, може, ти повториш зі мною дванадцятьох малих пророків?

Пелле поволі перелічував їх, а Ляссе повторяв одне ім'я за другим.

— Страшенно важкі імена вони придумували в давнину! — вигукнув він, віддихуючись.— Просто язик на них поламаєш. Та я їх все-таки подолаю.

— А навіщо вони тобі, батьку? — раптом спитав Пелле.

— Навіщо вони мені? — Ляссе почував за вухом. — Ну, мені хочеться... Хе... Яке дурне запитання! А тобі вони навіщо? Ученість, либонь, нікому не заважає. І якщо мені замолоду було відмовлено у всьому гарному... А ти що ж, хочеш забрати все собі одному?

— Ні, я послав би до дідька всіх отих пророків, коли б мені не треба було знати їх.

Ляссе мало не звівся на дибки.

— Ти просто безбожник, яких я в житті не стрічав! Не слід би тобі було і на світ родитися. Невже ти не маєш поваги до ученості? Тобі радіти б, що ти живеш у такий час, коли діти бідняків одержують свою частку нарівні з багатіями. За моїх часів не так було. А то, як знати? Може, я б тепер не порпався в гною, коли б пощастило мені повчитися чого-небудь за молодих літ. Дивись, щоб тобі, бува, не осоромитись!

Пелле майже каявся в тому, що сказав.

— Я тепер сиджу в класі на першій лавці,— мовив він, щоб як-небудь виправдати себе.

— Я знаю, та навіщо ж байдикувати, чи не позабував ти чого за довгі різдвяні канікули?

— Ні, звичайно, не забув нічого,— упевнено відказав Пелле.

Ляссе анітрохи в цьому не сумнівався; він тільки удавав, ніби турбується, і хотів, щоб хлопчисько наполог на навчання. Він понад усе любив слухати, як премудрість джерелом б'є з уст Пелле, але того дедалі важче було примусити читати.

— То ти цілком певен? — наполягав Ляссе. — А чи не краще повторити? Воно спокійніше, коли знаєш напевно, що ти нічого

не забув. Легко сказати, яку силу-силенну треба тобі держати в голові.

Пелле почував себе влещеним і здався. Він простягнув обидві ноги, зажмурився і заходився механічно гойдатися вперед і назад. І десять заповідей синайських, патріархи, судді, Йосиф з братами, чотири великих і дванадцять малих пророків — премудрість усього світу полилася з його уст довгим потоком, без перепочинку. Увесь світ, здавалося Ляссе, поставав ясними образами навколо опушеного густою сивою бородою лику бога-отця. Він схилив голову і перехрестився. І як це вмістилося стільки премудрості в голівці хлоп'яти!

— Хотів би я знати, скільки це могло б коштувати, якщо піти ученою дорогою? — спитав Ляссе, коли знову спустився з-над хмар на землю.

— Напевно, дорого; не менше тисячі крон, — сказав Пелле.

Ніхто з них не мав точного уявлення про таку суму; вона просто означала для них недосяжну величину.

— Невже так страшенно дорого? — перепитав Ляссе. — Я ото так метикую, коли ми станемо самі хазяями, — коли-небудь це станеться, — ти міг би ходити до Фріса і навчатися його ремесла, звичайно, за доступну плату, а харчуватися вдома. Тоді це коштувало б дешевше.

Пелле нічого не відповів, він не мав найменшого бажання піти в учні до паламаря. Він витяг свій ніж і заходився щось старанно різьбити на ясельному стовпі. Вийшло зображення бугая з нахиленою до землі головою і з висунутим набік язиком. Ратиця поряд з мордою означала, що бугай розлючено рие землю. Ляссе спинився, бо зображення починало йому щось нагадувати.

— Це, либонь, худобина якась? — запитав він. Старик давно ламав собі голову над тим, що з цього вийде.

— Це той бугай, який підняв тебе на роги, — сказав Пелле.

Тоді Ляссе відразу пізнав бугая, — особливо після того, як йому пояснили.

— Просто на диво схоже, — сказав він. — Тільки бугай зовсім не такий розлючений був, яким ти його тут зображуєш. Ну, а тепер час нам з тобою до роботи. З цього мужчині не прохарчуватися.

Ляссе не подобався оцей нахил сина — повсюдно малювати крейдою або вирізувати малюнки ножом. Усі стіни й балки мали сліди його майстерності. Але все це були безхлібні витівки, та й хазяїн міг розгніватись, якби побачив намальоване. Тому Ляссе старанно замазував коров'ячим кіз'яком ті малюнки, що найшвидше могли впасти в око непроханому відвідувачеві.

На ту пору Конгструп повертався додому під руку із своєю дружиною; він був блідий, але не схуд.

— Він ще слабкий на ноги, — сказав Ляссе, поглядаючи на них. — Та тепер, мабуть, він незабаром з'явиться до нас сюди, і тобі не слід нівечити цей стовп.

Пелле продовжував копірсити дерево ножом.

— Якщо ти не перестанеш пустувати, я заліплю все кізьяком! — розгнівався Ляссе.

— Тоді я намалюю тебе з мадам Ольсен на воротах! — лукаво подражнив Пелле.

— Посмій, посмій у мене тільки. Я тебе прокляну на віки вічні і звелю пасторові прогнати тебе, от що!

Ляссе зовсім роздратувався, метнувся в інший кінець корівника і взявся за післяобідне прибирання гною, стукаючи й грюкаючи вилами. Та раптом він зупинився. В своєму роздратуванні він багато накидав на тачку і тепер не міг зрушити її з місця, — ні вперед, ні назад.

Пелле підійшов до нього з найпокірливішим виглядом.

— Давай я тобі відвезу тачку, — сказав він. — Твої дерев'яні черевики ковзають по настилу.

Ляссе, пробурмотівши щось, підпустив Пелле. Деякий час він ще дувся, але потім здався, — хлоп'я хоч кого могло звеселити, коли хотіло, чортеня!

XXI

Пелле повернувся із занять у пастора і сидів у людській, уминаючи свій обід — вареного оселедця і кашу. Була субота, і управитель поїхав до міста, тому Ерік засидівся тут, у теплі. Він зовсім перестав розмовляти, але завсіди дивився на всіх; от і зараз очі його не відривалися від Пелле і слідкували за всіма його рухами, проводжаючи кожний шматок від тарілки до рота. Брови в нього завжди були трохи підняті — наче все навкруги було для нього новим — і майже втратили свою початкову форму. На столі перед ним, посеред великої калюжі, стояв його кухоль: щоразу, надпиваючи з нього, він розливав на стіл.

Біленька Марі стояла коло посудомийного бака і весь час заглядала в двері, чи скоро Пелле покінчить з їжею. Коли він облизав свою рогову ложку і кинув її в ящик стола, вона увійшла, несучи щось на тарілці; сьогодні на обід була додаткова страва — смажена грудинка.

— От тобі на закуску: ти, певно, ще не наївся? — сказала вона. — А що мені за це буде! — Вона затримала тарілку в руці, посміхаючись.

Пелле все ще не наївся; він дивився на ласий шматочок і ковтав слину. Потім діловито випнув губи, і Марі поцілувала його. При цьому вона мимохіть глянула скоса на Еріка; по його дурному обличчю майнула якась тінь далекого спогаду.

— Розсівся тут, товстун, і поливає стіл! — спересердя вигукнула вона, відібрала в нього кухоль і, підставивши під край стола, змахнула рукою розлите пиво в кухоль.

А Пелле накинувся на грудинку і не звертав ні на що уваги. Та коли Марі вийшла з кімнати, він з розумінням справи сплюнув між розсунутих колін на підлогу і обтер губи рукавом своєї блузи.

Потім він пішов до корівника і вичистив ясла, а Ляссе почистив корів — треба ж було і їх прибрати трохи на неділю. За роботою Пелле докладно розповідав батькові про всі події дня і повторяв усе, що говорив пастор. Ляссе уважно слухав, час од часу вигукуючи:

— Он як!.. От, чорт!.. Ото ще козел цей Давид! Так-таки й танцював просто перед лицем господа!.. Так, воістину довготерпеливий господь.

У двері від поля постукали. Це прийшов один з дітлахів Калле сказати, що бабуся хоче проститися з ними перед смертю.

— Виходить, вона недовго протягне! — вигукнув Ляссе. — Це велика втрата для всієї родини Калле. Вони так дружно жили з нею. Зате решті буде трошечки ситніше.

Домовились, що підуть, коли упораються з усіма справами, — просто ушуються не спитавши. Якщо відпрохуватися сьогодні раніше, то потім не вдасться відпроситись на похорон.

— А поминки справлять чудові, — їжі й питва буде досхочу, я вже знаю брата Калле! — сказав Ляссе.

Покінчивши з роботою і попоївши, вони крадькома вийшли з корівника прямо в поле. Ляссе збив перину і так підклав свою стару волохату шапку, що та стирчала в самих головах. Якби хто заглянув перевірити, то, кинувши оком, він міг би легко прийняти її за розкидане волосся сплячого. Коли Ляссе і Пелле вже відійшли на чималу відстань, Ляссе повернувся назад, щоб переконатись, чи не залишив він де вогню.

Порошив м'який сніжок, земля промерзла, і можна було йти навпростець, не придивляючись до дороги. Та й дорога була вже знайома, так що відстань не видалась такою далекою; вони й незчулися, як поля вже закінчились і почалися скелі.

У кімнаті горіло світло; Калле чекав на них.

— Наша бабуся зовсім слаба, — сказав він з таким серйозним виглядом, якого Ляссе ще ніколи не бачив у нього на обличчі.

Калле відчинив двері до бабусиної кімнатки й шепнув з порога кілька слів; дружина тихо відповіла йому з кімнати.

— Та я не сплю, — повагом і однотонно вимовила старуха. — Кажіть голосніше, я не сплю.

Ляссе і Пелле познімали свої черевики і ввійшли до неї в самих панчохах.

— Добрий вечір, бабусю, — урочисто промовили обидва.

— І мир господній з вами, — додав Ляссе.

— Так, оце й лежу тут, — сказала бабуся, слабкою рукою поплескуючи по перині; на руках у неї були великі рукавиці. — Я наважилась послати по вас, бо мені вже недовго лишилось... Що чути з округи, чи є небіжчики?

— Не чував щось, — відказав Ляссе. — А щодо вас, бабусю, то ви така бадьора, така рожева і повна. Днинок за дві-три знову станете на ноги, от побачите.

— Гаразд, гаразд, — поблажливо промовила старуха. — Скажете,

може, що я схожа на молодицю після перших пологів?.. Дякую вам, що прийшли; адже ви обидва все одно що рідні мені... Так, смерть постукала до мене, і я з миром відійду. Адже мені добре жилося на світі, гріх було б поскаржитись... І чоловік трапився мені хороший, і дочка виросла гарна, не кажучи вже про Калле. І навіть зір повернувся до мене, так що я подивилася ще на світ білий.

— Але ви поглядали на нього тільки одним оком, як пташка,— спробував пожартувати Калле.

— Так, так, але й те добре; з тих пір як я осліпла, з'явилось так багато нового й хорошого. Ліс розрісся, і ціле покоління підросло коло мене, якого я не бачила як слід. Так, добре було дожити до самої старості серед своїх — з Калле, Марі і з діточками. Всі мої однолітки пішли раніш від мене; цікаво було стежити за всіма — хто чого досяг у житті.

— А скільки вам років, бабусю? — спитав Ляссе.

— Калле дізнавався в церковних книгах: за записом мені тепер під вісімдесят. Та навряд чи це так.

— Ні, це правильно, — заперечив Калле. — Пастор сам давав мені довідку.

— Так, так, час швидко збіг, і я, може б, не від того, щоб пожити ще трошки, коли б на те воля божа. Та тепер мене чекає могила, про це нагадують мені повіки мої. — Старуха трохи задихалася, проте говорила не вмовкаючи.

— Матусі шкодить так багато розмовляти, — сказала Марі.

— Так, вам, певно, час відпочити і поспати, — сказав Ляссе. — Чи не попроситися нам з вами?

— Ні, тепер я хочу вволю наговоритися; адже я бачуся з вами, певно, востаннє. І відпочинок буде мені довгий. Очам моїм стало так легко — слава й дяка богів, сонливості в них анітрохи.

— Бабуся зовсім не спить от уже цілий тиждень, — стурбовано сказав Калле.

— Ну, навіть ж я гаятиму свої останні години на сон, коли в мене буде на це час попереду? Вночі, коли ви всі спите, я лежу й прислухаюся до дихання кожного з вас... І радію, що ви всі здорові. А то дивлюся он на той жмут вересу та згадую Андерса і наші веселі днинки з ним.

Бабуся трохи помовчала, набираючи в груди повітря і вдвляючись в жмут засохлого вересу, що висів під стелею.

— Він сам зв'язав його мені, коли вперше стелив нам ложе у квітучому вересі. Андерс страх як любив верес і щороку, коли, бувало, верес зацвіте, підіймав мене вночі з постелі і вів у степ — аж до останнього року, коли він скончався. Я завжди була для нього молодою, як і в перший день шлюбу; і тому щастя й радість звили собі гніздо в моєму серці. Плаття лопалось, бувало, в мене на грудях, так радісно й повно мені дихалося, а він обривав мені зав'язки на фартусі, так міцно він кохав мене.

— А тепер матусі треба помовчати і не говорити про такі речі, — сказала Марі, поправляючи їй у головах.

Та бабуся невгавала, тільки думки її спрямувались на інше.

— Так, так, боляче мені було, коли прорізувались зуби, і боляче, коли вони випадали; так і діток народжувала я в муках і з горем виряджала в могилу — одного по одному. А то я ні на що не хворіла, і чоловік у мене був хороший. Він умів бачити красу в світі, створеному богом; ми з ним уставали влітку разом із птахами, виходили разом у вересовий степ і дивились, як сходить над морем сонце, перш ніж братися за свої справи.

Стомлений голос бабусі завмер; мов пісня урвалася в них у вухах, всі стрепенулися й глибоко зітхнули.

— Так, які чудові спомини! — сказав Ляссе.

— А що я чула, Ляссе: ти женитися зібрався? — несподівано спитала старуха.

— Та що ви! — злякано вигукнув Ляссе. А Пелле помітив, що Калле підморгнув Марі. Виходить, і вони знають.

— Чи не показав би ти нам свою наречену? — запитав Калле. — Кажуть, вона вигідна пара.

— Не розумію, про що це ви кажете, — вкрай збентежився Ляссе.

— Так, так, це ти не погано надумав, — сказала бабуся. — Вона гарна жінка, скільки я знаю. Бажаю вам бути такими ж щасливими, як були ми з Андерсом. Хороша була часина — і вдень, коли ми обоє старанно працювали, хоч і нарізно, і вночі, коли кругом свистів вітер. Добре тоді було мати коло себе друга, щоб тепліше спалося.

— Ви всім були задоволені, бабусю! — вигукнув Ляссе.

— Атож, і я йду звідси з миром і спокійно лежатиму в своїй могилі: мене тут ніхто нічим не скривдив, і мені нема чого блукати тут після смерті. Нехай тільки Калле потурбується, щоб мене винесли ногами наперед, тоді я, напевно, не стану вас непокоїти.

— Та ви, будь ласка, приходьте навідати нас, коли вам заманеться! Ми вас зустрінемо без усякого страху. Адже ми так дружно прожили вкупі, — сказав Калле.

— Ні, ніхто не знає, якими ми будемо на тому світі. Обіцяй мені, що мене винесуть ногами наперед; я не хочу непокоїти вас ночами, доволі ви з сил вибиваєтесь і вдень. І зі мною ви досить поповозилися; не завадить вам пожити самим, для самих себе. Та й їжі у вас буде тепер більше.

Марі заплакала.

— Ну от, подивіться, будь ласка! — обурено вигукнув Калле. — І слухати більше не хочу. Ніхто з нас не терпів ніякої нужди через вас. А якщо ви ще говоритимете так, я справлю на ваших поминках бенкет на всю губу — з радощів, що ви нас покинули.

— Не смій цього, не смій! — різко сказала бабуся. — І знати я не хочу ніяких поминок. Обіцяй мені, Марі, що ви не станете розорятися через мене, старуху, яка нічого не варта. Покличте тільки увечері найближчих. Не забудьте Ляссе і Пелле. Та можете запросити Ханса Хенріка, щоб він узяв з собою гармонію. Тоді б ви могли трошки повеселитися на току.

Калле почував потилицю.

— Ну, тоді вже заждіть, будь ласка, помирати, поки я відмочусь. Зараз я не маю наміру звільнити для вас тік. А чи не взяти краще кобилу Йенса Куре та влаштувати після обіду прогулянку в степ?

— І це можна. Тільки щоб і діти брали участь. Улаштуйте тоді, що завгодно. Велика втіха знати, що і їм випаде весела днинка,— адже не часто в них бувають свята. А грошей на це у вас вистачить.

— До речі, уяви собі, Ляссе, бабуся зібрала півсотні крон собі на поминки. Ніхто з нас нічого й не знав про це.

— Зате я збивала їх двадцять років; адже всякому хочеться розлучитися з життям по-хорошому та не роздіяти при цьому близьких. Смертний одяг мій теж у порядку; вінчальна сорочка в мене ціла; надівала я її тільки раз і заховала на цей випадок; а крім неї та чіпця мені нічого й не треба.

— Надто вже це буде бідно,— заперечила Марі.— Що сусіди скажуть, коли ми не спорядимо бабусю як належить?

— Мені до цього діла нема,— рішуче відповіла бабуся.— Такою кохав мене Андерс, і всі шістдесят років я спала тільки в сорочці. Так і знай.— І вона відвернула голову до стінки.

— Добре, добре, все зробимо, як матінка велить, -- сказала Марі.

Старуха знову обернулася і відшукала на перині доччину руку.

— Ти вже набий подушку трохи м'якше для моєї старої голови, а то погано, не знайти собі і там спокою!

— Можна взяти з дитячих подушок і обтягти зверху білим,— сказала Марі.

— От спасибі. А потім, здається мені, пора на завтра послати до Якова Крістіанса по столяра. Все одно він де-небудь поблизу. Нехай він зніме мірку на труну. До речі, я сама й домовлюся з ним, як і що треба зробити. А то Калле любить розкидатися грішми. Тут бабуся заплющила очі — видно, справді стомилася.

— Тепер треба потихеньку вибратися до іншої кімнати і дати їй спокій,— прошепотів Калле і підвівся. Але старуха відразу розплющила очі.

— Ви вже йдете? — спитала вона.

— Ми гадали, ви заснули, бабусю,— сказав Ляссе.

— Ні, мені, видно, вже не спати більше в цьому житті — очам так легко-легко. Так, так, прощавайте, Ляссе і Пелле. Бажаю вам усього, всього кращого... такого ж хорошого життя, яке випало на мою долю. Смерть залишила мені тільки одну Марі, і була вона мені доброю дочкою; а Калле був завжди такий добрий і поблажливий, наче я була його першим коханням... І чоловік був у мене добрий... Завжди було, нарубає мені в неділю дров і до дітей встане вночі, коли я лежала після пологів... Добре нам жилося. І годинник із свинцевими гириями у нас був... і палива завжди вдосталь. І до Копенгагена він обіцяв мене повезти... Першу порцію масла я збила

в пляшці, бо на початку у нас не було маслоробки... І довелося мені розбити пляшку, щоб вийняти масло. А він тільки сміявся. Він завжди сміявся, коли я робила що-небудь незграбно... А як він радів кожній дитині, яку я йому приносила... Було, розбудить мене вранці, і ми, роздягнені, йдемо дивитися, як сонечко встає з-за моря... «Поглянь, Анно, сьогодні за ніч верес розцвів!» казав він і обнімав мене. Але це просто сонечко забарвило степ. Від нас було півмилі до ближчого сусіди; та ніхто не потрібний був Андерсові, аби тільки я була з ним. Я зуміла дати йому найбільше щастя при всій своїй бідності. І худоба мене теж завжди любила, і щастило нам завжди у всьому.

Бабуся неспокійно крутила головою, сльози в неї текли по обличчю, голос звучав без усякого напруження, слова одне по одному вільно злітали з її губ і зливалися в один протяглий звук. Вона, видимо, сама не усвідомлювала вже, що говорить, цілком захоплена потоком слів. Вона говорила і починала спочатку, або повторювала слова — рівно ї співуче, немов, раз почавши, вже не могла зупинитися.

— Матусю,— злякано покликкала Марі, намагаючись утримати її голову на подушці,— опам'ятайся, матусю!

Тоді старуха зупинилась і здивовано подивилася на неї.

— Ох, спомини, видно, мене зовсім здолали! — вигукнула вона.— Тепер я, здається, могла б заснути трошки.

Ляссе підвівся і наблизився до ліжка.

— Прощайте, бабуся, щасливої дороги, якщо нам не вдасться більше бачитись.

Пелле теж підійшов до неї і повторив ті ж слова. Бабуся запитально дивилася на них, але не ворушилась. Тоді Ляссе обережно доторкнувся до її руки, Пелле теж, і потім вони потихеньку вийшли до сусідньої кімнати.

— Як незвичайно ясно догоряє її життя,— сказав Ляссе, коли двері за ними зачинились. І Пелле помітив, що голоси у всіх стали звучнішими і вільнішими.

— Еге ж, вона молодцем тримається до останнього: міцно збита. Сусіди не хвалять нас за те, що ми не кличемо до неї лікаря. Як ти гадаєш, чи слід нам витратитися?

— Я гадаю, що хвороби у неї нема ніякої; вона просто не в силі далі жити,— задумливо сказав Ляссе.

— Та й сама вона слухати не хоче про лікаря. Коли б він допоміг їй протягти ще хоч трошки...

— Так, важкі часи,— сказав Ляссе і почав обходити кімнату, оглядаючи дітей. Вони всі спали; в кімнаті чулося їх розмірене дихання. — Табунець-таки порідів уже.

— Майже щороку одно-двоє з пташенят вилітають з гнізда, — відказав Калле.— А більше в нас, певно, вже не буде. На поганому числі ми зупинились, на кепському числі. Та Марі глуха щодо цього, сам же я нічого не вдію.— У Калле знову заіскрилася посмішка в куточках очей.

— Вистачить нам і тих, які є,— сказала Марі.— Якщо додати Анніного, то буде рівно чотирнадцять.

— Гаразд, гаразд, рахуй чужих,— тим легше тобі позбутися своїх! — подратував її Калле.

Ляссе дивився на малятко Анни, яке спало разом з тринадцятою дитиною Калле.

— Вона здоровіша за свою тітку,— сказав Ляссе.— Важко повірити, що вони однолітки. Ця така червонощока, а та якась бліденька.

— Еге ж, різниця є,— погодився Калле і ніжно подивився на дітей.— Але так воно й повинно бути; Анніна кров молодша, а наша вже старюча стала. Оці незаконні завжди якимись вдалішими виходять. Взяти хоч би нашого Альберта. У нього зовсім інша закваска, ніж у решти. Ти знаєш, він навесні одержить ціле судно під свою команду.

— Ти не брешеш? Невже він справді вийде в капітани? — Ляссе трохи не подався назад.

— Звісно, справа не обійшлася без допомоги Конгструп, — це, звичайно, по секрету.

— А що, батько дитини платить Анні, як і раніше? — спитав Ляссе.

— Атож, він чесно сплачує нам п'ять крон на місяць на утримання дитини. А це нам добра підмога.

Марі подала на стіл горілку, хліб і миску із смальцем.

— Будьте ласкаві, закусіть,— сказала вона.

— А ви все ще держитесь у садибі? — спитав Калле, коли вони сіли за стіл.— Ви що ж, вирішили залишитися там на все життя? — Він лукаво підморгнув.

— Такі справи не можна вирішувати навмання, — ухильно відповів Ляссе.

— Ну, тепер уже ми, певно, скоро почуємо від вас новини? — втрутилась Марі.— Адже двоспальне ліжко, напевно, квапить?

Ляссе не відповів, намагаючись розгризти скоринку.

— Та ви відріжте скоринку, якщо зуби не беруть,— занепокоїлась Марі, яка щохвилини підходила до материні комірчини і прислухалася.— Видно, заснула-таки, сердешна, — сказала вона.

Калле удав, немов зараз розгледів пляшку.

— Он як? У нас і горілочка на столі? Як же це ніхто з нас не рознюхав цього раніш! — вигукнув він і налив гостеві й собі третій чарці. Тоді Марі заткнула пляшку корком.

— Ти нам і попоїсти вже не даєш? — сказав Калле, витріщаючи на неї очі.— От лукава!

А Марі теж втупилася очима в нього і замекала:

— Бе-е! Давай буцатися.

Ляссе милувався з них і грівся в промінні їхнього щастя.

— А як поживає хазяїн Кам яного двору? Небезпека, здається, вже минула? — спитав Калле.

— Так, він майже видужав, але таким, як раніше, йому вже не

бути, — відповів Ляссе. Марі слухала посміхаючись, та варто їм було глянути на неї, як вона відводила очі вбік.

— Тобі от смішно, — сказав Ляссе, — а по-моєму, це сумно.

Тут Марі не витримала і втекла на кухню, щоб насміятися досхочу.

— Отак і всюди: жінки сміються, тільки-но заговорять про нього, — сказав Калле. — Авжеж, звичайно, зміна сумна. Сьогодні маків цвіт, а завтра й забув про світ! Ну, та вона свого все-таки добилася: ніхто його більше не відіб'є в неї, дістався їй весь цілком, безроздільно, як би там не було. Але як він може жити з нею після всього цього!

— На чуже око, вони дуже задоволені одне одним, як ніколи до того. Без неї він хвилини прожити не може. Та, звичайно, він тепер не знайшов би жодної жінки, яка погодилася б його покохати. Незрозуміла чортівня — оте кохання!.. Ну, та нам пора вже додому.

— То я пришлю вам сказати, коли ми ховатимемо бабусю, — пообіцяв Калле, коли вони стояли за дверима.

— То так і зроби. І якщо тобі потрібна буде десятка на похорон, ти тільки скажи... Прощавай.

XXII

Похорон бабусі залишив яскраві спогади, які довгий час були наче фоном для всіх помислів і вчинків Ляссе і Пелле; так іноді від деяких страв лишається в роті приємне відчуття довго після того, як їх з'їли, перетравили і так далі. Калле, щоправда, доклав усіх зусиль, щоб зробити поминки справжнім святом, — їжі і напоїв було аж надто, і краю не було його кумедним вигадкам. При цьому він — хитра лисиця — зумів знайти привід, щоб запросити мадам Ольсен і перед усіма делікатно оголосити про її стосунки з Ляссе.

У Ляссе і Пелле вистачило розмов на цілий місяць; і коли все було переговорене і на якийсь час одійшло вбік, поступившись місцем іншим інтересам, лишилися спогади; вони скрашували все, створюючи несвідоме відчуття внутрішнього благополуччя, в якому ні той, ні другий не здавали собі звіту. Тим часом наближалася весна, несучи з собою турботи і прикрості, не тільки буденні й дрібні, інколи досить гіркі, але й великі, які затьмарювали життя, навіть коли про них забували. Пелле мав конфірмуватися на великдень, і Ляссе ніяк не міг придумати, звідки взяти для нього все необхідне для цього: новий костюм, новий картуз, нові черевики. Хлопчик раз у раз починав розмову про це, — видно, боявся, як би не осоромитися перед іншими в церкві.

— Нічого, все як-небудь обійдеться, — заспокоював його Ляссе, але сам не міг придумати якогось виходу. В садибах простіших, де додержувалися добрих старих звичаїв, всі турботи в таких випадках

брали на себе хазяїн і хазяйка; але тут хазяйство велося дуже вже по-новомодному, на грошовому розрахунку, а гроші спливали поміж пальцями. Сто крон на рік здавались величезними грішми, якщо уявити собі всю суму разом; та їх сплачували невеличкими сумами, жодного разу не можна було відчутися їх у кишені, сказати: «От скільки я заробив!»

«Так, так, усе як-небудь влаштується», заспокоював Ляссе сам себе вголос, заплутавшись остаточно в своїх нескінченних міркуваннях. І Пелле на цьому так само заспокоювався. Ляссе ж не бачив іншого виходу, як позичити у мадам Ольсен. Так, доведеться вдатися до цього хоч-не-хоч. Але Пелле не повинен нічого про це знати.

Ляссе корчила навіть думка про позичку, і він усе зволював, сподіваючись як-небудь уникнути такої ганьби — просити позички у своєї нареченої. Проте порятунок не приходив, а час минав. І от якось уранці він наважився. Пелле збирався йти до школи, і батько вручив йому пакетик, наказуючи:

— Забіжи по дорозі до мадам Ольсен і передай їй оце. Вона обіцяла полагодити нам дещо. — На обгортці всередині був надряпаний хрест, яким Ляссе сповіщав про свої одвідини увечері.

З горбів Пелле побачив, що крига за ніч рушила. Уже з місяць уся бухта була геть чисто забита змерзлою кригою, по якій можна було бігати й стрибати, зовсім як по суші. Це була нова властивість моря, і Пелле спочатку пробирався кригою з великою обережністю, мацаючи її носками своїх дерев'яних черевиків, на велику потіху інших хлоп'ят. Потім він навчився ходити кригою вільно, без дрожу від думки, що під його підшвами плавають великі морські рибини, які тільки й чигають, щоб він провалився до них під лід. Щодня він, як і інші хлопчачки, робив прогулянку кригою до того місця, де за чверть милі від берега вал з крижаних торосів утворював кордон між замерзлою бухтою і відкритим морем, що нагадувало здалеку моргаюче від яскравого сонячного світла величезне зелене око. Хлопчик ходив туди через те, що не хотів відставати від інших, проте сам ніколи не почував довіри до моря.

Тепер кригу зламало, і в бухті було повно великих крижин, які з шумом терлися одна об одну; уламки ж крайніх торосів уже пливли морськими хвилями. Немало подвигів учинив Пелле на кризі, та в душі був дуже радий, що з цим покінчено; тепер принаймні не соромно було залишатися на суші.

Старик Фріс сидів на своєму місці, якого тепер ніколи вже не покидав під час уроків, хоч би як бешкетував клас. Він задовольнявся тим, що стукав комишевою указкою по кафедрі. Старик обернувся на тїнь; голова в нього трусилась, і руки не завжди слухались. Він, як і раніше, приносив з собою газету і розгортав її на початку уроку, але не читав. Він просто сидів спиною до стїни, склавши руки і поринувши в свої думки. Діти могли розважатися як завгодно, він не ворушився; тільки ледь помітна зміна виразу очей свідчила про те, що він ще живий.

У школі тепер стало тихіше: не варто було дратувати вчителя, якщо він усе одно нічого майже не помічав. Від цього пустощі значною мірою втрачали свою принадність. Старші школярі поступово організували щось подібне до самоуправління, самі стежили за порядком під час уроків; усі проступки і суперечності розв'язувалися на майданчику для ігор і каралися ударами кулаків і стусанами дерев'яних черевиків. Викладання провадилося, як і раніше: більш здібні навчали решту; лічбою і читанням займалися тепер більше, ніж тоді, коли Фріс зловживав псалмами.

Траплялось іноді, що Фріс раптом прокидався і втручавсь у викладання.

— Псалми! — кричав він своїм ослабленим голосом і, за старою звичкою, стукав по кафедрі. Тоді учні відкладали вбік книжки і зосити і на догоду старому заходжувалися бубоніти той чи інший псалом; щоб помститися, вони іноді повторяли ту ж саму строфу протягом цілої години. Це стало єдиним більш-менш забавним способом посміятись із старика, проте сам Фріс нічого не помічав, так що й забава була не забавою.

Фріс не раз говорив, що піде у відставку, тепер він і про це забув. У певні години він шкандибав до школи й назад, та й це він робив, очевидно, несвідомо. Звільнити його ні в кого не ставало духу, тим більше, що, крім псалмів, з якими справа тепер стояла сяк-так, йому ні в чому було докорити як учителя; з його школи не вийшов ще жодний учень, який не вмів би написати своє ім'я або прочитати по-друкованому, — звичайно, якщо друк був стародавній. Новомодного латинського шрифту Фріс не навчав, дарма що замолоду сам навчався латині.

Сам він не помічав у собі зміни і взагалі втратив усяку чутливість як до себе, так і до тих, хто його оточував. Ніхто більше не приходив до нього шукати розради у своїх людських прикростях, шукати сердечного співчуття, — душа вилетіла з нього і тільки пурхала ще десь поблизу, подібно до птаха, якому шкода розлучитися із своїм насидженим гніздом і податись у невідомі далекі мандрівки; видно, за оцією відлітаючою душею стежили повсякчас його очі, коли він мляво поводив ними, окудаючи поглядом порожній простір перед собою. Зате молодь, яка приїздила зимою в селище на побивку і, за давньою звичкою, навідувала старого друга Фріса, помічала зміну. Хлопцям здавалося якось порожньо і незатишно-вдома, бракувало старого буркотуна, який ненавидів їх усіх гуртом, поки вони сиділи перед ним на шкільній лавці, щоб потім полюбити їх усіх, і гарних, і поганих, і так кумедно говорити про кожного з них зокрема одне й те саме: «Він був у мене найкращим».

Одного разу діти самі влаштували собі перерву і втекли всією юрбою набагато раніше, ніж Пелле дав сигнал. Фріс, як завжди, пошкандибав у селище, де звичайно проводив годинку-другу; дівчатка збилися до купи коло будочок і поїдали принесені з собою сніданки, а хлопчики ганяли майданчиком, наче птахи, випущені на волю.

Пелле не на жарт розсердився на них за сваволю і придумував, як відновити свій престиж: адже сьогодні й старші учні збунтувалися проти нього. Він почав гасати по майданчику кругами, мов чайка, схиливши тулуб навкоси і розплатавши руки, наче крила. Більшість хлопців поступалися йому дорогою, а тих, хто сам не відходив набік, він збивав з ніг. Становище ставало загрозливим; він продовжував гасати навкруги, немов очікуючи тієї миті, коли трапиться нагода пустити в хід кулаки.

Він встиг уже збити з ніг кількох і декого вдарив знаскоку, розпалюючись від усвідомлення своєї сили. Він хотів, щоб усі вони напали на нього. Хлопці почали збиратися коло гімнастичних снарядів і раптом усією юрбою накинулися на Пелле і повалили його. Пелле спробував схопитися і розкідати їх у різні боки, та не зміг; а його зверху гатили кулаками щодуху; він напружував усі свої сили, та нічого не міг вдіяти, поки у нього не урвався терпець і він не вдався до менш благородних прийомів — почав тикати пальцями в очі, в рот, в горло, куди попало. Це допомогло, і йому пощастило схопитися і скинути з себе останнього малюка, так що той покотився.

Пелле був дуже побитий і зовсім задихався, а втім, зостався дуже задоволеним; він все-таки вийшов переможцем, вся юрба стояла і дивилась, як він обтрушувався. Він попрямував до дівчаток, і вони скріпили йому розідрану блузу шпильками і почастували ласощами, а він на знак подяки зв'язав двох із них косами; ті з виском відбивались від нього, але нітрохи не сердились, — словом, все йшло, як годиться.

Все ж Пелле ще не був упевнений у перемозі. Він не вмів, як це робив Хенрік Бедкер у свій час, пройти після бійки крізь стрій хлоп'ят, позакладавши руки в кишені, так, ніби нічого й не сталося. Він не міг утриматися, щоб не глянути скоса в їхній бік, коли попрямував до берега, намагаючись справитись із задишкою: задихатися в бійці визнавалося такою ж ганьбою, як і розревітися.

Пелле блукав берегом і жалкував, що не накинувся на них знову, поки ще не прохолонув у ньому войовничий запал; тепер було вже пізно. Тоді він міг би набути слави силача, якому не важко самому розбити весь старший клас; а тепер йому доведеться задовольнитися тільки славою найдужчого хлопчика в школі.

Дикий войовничий клич, що розлігся коло школи, змусив його стрепенутися; вся юрба хлопчисьок огинала фасад школи і мчала на нього з дрючками і полінами в руках. Пелле чудово знав, що відступати не можна, і присилював себе стояти спокійно на місці, хоч його так і поривало втекти. Та коли вони з розгону кинулися на нього, Пелле несподівано скакнув убік і кинувся навітки. Дорогу йому перепиняло море, вкрите крижинами. Він плигнув на одну, з неї на другу, та вона виявилася надто малою, щоб удержати його, і йому довелося плигнути далі.

Пелле охопив непереборний страх, який гнав його все далі й далі. Крижини під ним поринали у воду, і він перестрибував з однієї на

другу; ноги його мелькали, немов пальці по клавішах, і він усвідомлював тільки одне — що треба держати курс на мол. Всі хлопчачки лишилися на березі із роззявленими від здивування ротами, дивлячись, як Пелле скаче по воді, мов камінчик. Крижини то поринали під ним у воду, то ставали руба, і Пелле, не змінюючи напрямку, стрибав з блискавичною швидкістю трохи вбік, іноді навіть робив стрибок у повітрі, немов кішка. Здавалося, що він танцює на розжарених залізних плитах, з такою швидкістю відсмикував він ноги, переплигував на інше місце і знову відскакував; важкі бризки води летіли з-під крижин, на які він стрибав, і за ним звивався нерівний слід аж до того місця між розтривоженими крижинами, де стояли, затамувавши подих і вирячивши очі, хлопчачки. Ні, ніхто не зрівняється з Пелле, ніхто не може угнути чогось подібного! Коли він останнім стрибком опинився на молу і простягнувся там плиском на животі, вони дружно крикнули йому «ура». Одим одчайдушним вчинком Пелле завоював собі перемогу.

Він одлежувався на молу змучений, ледве зводячи дух, і тупо дивився на бриг, що став на якір недалеко від селища. З судна спустили човен. Човен пішов до берега — певно, висадити хворого моряка. Пошарпаний вигляд судна говорив за те, що воно перебуло зиму в морі й витримало жорстокі сутички з бурею і кригою.

Із халуп вибігали рибалки й почали збиратися на березі, кудин мав причалити човен; всі школярі помчали туди ж. На кормі сиділа літня людина з обвітреним обличчям, з широкою бородою, в синьому костюмі, а перед нею стояв корабельний сундучок.

— Та це ж боцман Ольсен! — почув Пелле голос одного з рибалок.

Людина вийшла на берег і стала вітатися за руку з усіма, що стояли довкола. Рибалки і школярі обступили її щільним колом.

Пелле поспішив на берег, прокрався позад човнів і сараїв і, як тільки опинився за шкільним будинком, кинувся бігти полями до садиби. Досада душила його, сором примушував далеко оббігати будинки і людей; пакетик, що його він не встиг передати вранці і який свідчив перед усіма про його ганьбу, він закинув у мергельну яму.

Він не захотів іти подвір'ям і затарабанив у задні двері корівника.

— Ти вже повернувся? — радісно здивувався Ляссе.

— Ну... от! Чоловік мадам Ольсен повернувся!.. — простогнав Пелле і пройшов повз батька, не дивлячись на нього.

Ляссе здалося, що весь світ обрушився на нього, тяжко раничи його своїми осколками. Знов йому не пощастило. Він весь тремтів і хапався за що попало; говорити він не міг, йому наче мову відібрало. На очі Ляссе потрапила мотузка, і він ходив із нею туди й сюди, наче шукаючи чогось. Пелле підійшов до нього.

— Ти що надумав? — різко запитав він.

Ляссе випустив з рук мотузку і почав голосити — як журно і сумно жити на світі! Пір'їнка по пір'їнці — лияєш непомітно,

і оглянутись не встигнеш, як стоїш увесь обскубаний, старий, змучений, позбавлений останньої надії на спокійну старість. Довго так голосив він стиха, облегшуючи своє серце.

Пелле не озивався. Він усе думав про ганьбу, що спіткала їх, про невдачу і не міг нічим утішитися.

Другого ранку він узяв свій сніданок і, як завжди, пішов з дому, але напівдорозі зупинився і заліг у тернині. Лежачи там, він мучився від думок і трусився від холоду, аж поки не настав час, коли школярі звичайно закінчували заняття. Тоді він підвівся і теж пішов додому. Так повторювалось ще кілька днів. З батьком він не розмовляв і, видимо, сердився. Ляссе продовжував нарікати на свою долю, а Пелле самому було не солодко. Обидва замкнулися в собі, і жоден не знаходив доброго слівця для другого, щоб перекинути місток через прірву відчуженості.

Та одного разу, коли Пелле, за звичкою, прокрався додому, Ляссе зустрів його, нетвердо тримаючись на ногах; обличчя його сяяло.

— Якого дідька ходити та нудитися! — сказав він, лукаво позираючи на Пелле посоловілими очищами, — вперше після того, як спіткала його біда. — Подивись-но на мою нову любку!.. та поцілуй її, хлоп'я! — Ляссе витяг із соломи пляшку горілки і простягнув її Пелле.

Але хлопчик сердито відштовхнув її від себе.

— Ти, я бачу, пихатий став! — вигукнув Ляссе. — Ну, що ж, гріх і сором набиватися з своїм добром. — І він, похитуючись, подався назад, приклавши пляшку до губ.

— Кинь! — розплакався Пелле і смикнув батька за руку так, що горілка розплескалась.

— Стривай, стривай! — здивовано сказав Ляссе, утираючись тильним боком руки. — Ач, яка ти прудка! Стривай, стривай!.. — Він схопив пляшку обома руками, наче та хотіла вирватися від нього. — Ач, яка ти норовиста! — Тут він раптом звернув увагу на Пелле. — То ти плачеш? Тебе скривдив хто-небудь? Хіба ти забув, що батька звати Ляссе?.. Ляссе Карлсон із Кунгсторпа! Не бійся, Ляссе не дасть тебе скривдити. Він весь білий світ притягне до відповідальності!

Пелле бачив, що батько дедалі більше п'яніє і що його треба покласти в ліжку, поки ніхто не побачив його в такому вигляді.

— Ходімо, батьку! — благально сказав він.

— Так, я піду. Він дасть мені відповідь, хоч би він був сам сатана із Смолянда!.. Не плач. — І Ляссе зібрався вийти надвір. Та Пелле заступив йому дорогу.

— Ходімо, батьку, ніхто перед тобою не винен.

— Он як? Чого ж ти плачеш? Ні, він дасть мені відповідь за всі ці роки — хазяйська морда!

Тут Пелле злякався і заревів знову.

— Та не ходи ж ти, батьку! Не ходи туди. Він озлється і викине нас за двері. Не забудь, ти ж п'яний.

— Це вірно, я п'яний,— сказав Ляссе,— та я не лиходій.— І він спробував відкинути гачок з дверей.

Гріх, звичайно, підняти руку на власного батька, та Пелле цього разу ні з чим не порахувався. Він схопив старика за комір і силоміць поволик його в комірчину.

— Кажуть тобі, ходім!

Ляссе реготав, ікав і брикався; чіплявся за що попало — за стовпи, за коров'ячі хвости, а Пелле, плачучи, тягнув його, обхопивши ззаду руками. У дверях вони застряли, бо старик широко розставив руки. Довелось Пелле пустити його і дати йому по руках, через що старик упав; тоді хлопчик дотягнув його до ліжка.

Ляссе весь час придуркуватого хихотів, немов це була гра, і вдавався до різних витівок. Він навіть пробував підвестися, коли Пелле повертався до нього спиною, і щулив очі, лукаво посміхаючись. Він нагадував хлопчиська, що розпустувався. Та враз повалився на спину і захропів.

Другого дня в школі не було занятя, і Пелле не треба було удавати, ніби він іде до школи. Ляссе мав присоромлений і смиренний вигляд. Мабуть, він ясно уявляв собі, що сталось напередодні, бо підійшов до Пелле і торкнув його за плече.

— Ти поведився, як добрий син Ноя, який прикрив сором батька свого, — сказав він. — А Ляссе — свиня! Звичайно, мене мов обухом по голові ударило, далєбі. Та я чудово розумію, що тільки «решту розуму проп'єш, а горілкою горя не залєш». Погано поховано ту скорботу, що її можна витравити горілкою, і недарма говориться: «Що ховаємо вночі в снігу — вийде назовні ранком в одлигу».

Пелле не відповідав.

— А що кругом гомонять? — обережно запитав Ляссе; тепер він зміркував і ганєбний бік справи. — Тут у садибі про це ще не плещуть, а що чути в окрузі?

— А я звідки знаю? — похмуро відповів Пелле.

— То ти нічого не чув?

— А ти гадаєш, мені хочеться ходити до школи всім на посміховище? — Пелле готовий був знову розплакатись.

— Виходить, ти вєштався, не знати де, коли батько думав, що ти в школі? Це ти недобре робив. Та не мені дорікати тобі, після того як я так зганьбив твою честь. А якщо тебе тепер покарають за твій прогул?.. Адже лихо ніколи не приходить саме. Від нещастя так само важко врятуватись, як від вошей в овчині. Треба гарнєнько обміркувати, як бути, щоб нам не стало ще гірше.

Ляссе швидко пройшов до комірчини і повернувся звідти з пляшкою; витягнув корок і повільно вилив горілку на землю. Пелле здивовано дивився на нього.

— Хай простить мені бог, що я так розкидаюсь його дарами,— сказав Ляссе,— та ця пляшка занадто велика спокуса для поранєного серця. А тепер ось тобі моя рука, що ти ніколи бїльше не побачиш мене в такому вигляді, як учора. А ти підєш завтра знов

до школи і постараєшся терпеливо все знести, що б там не сталося. А то нам може перепастися від начальства, якщо ти ще прогулюватимеш уроки, — за тутешніми законами за це суворо карають.

Пелле обіцяв і додержав слова. Він приготувався до гіршого і про всякий випадок сунув у кишеню свинчатку, що її пускав у хід Ерік за днів своєї слави, коли ходив на танцюльки на лісових галявинах, де доводилось іноді й побитися за свою кохану. Але хлопчиків не прийшлося з неї скористатися. Хлопці всі були зайняті судном, яке змушене було викинутися на берег, щоб не потонути, і тепер його розвантажували від пшениці за допомогою місцевих човнів. У гавані вже височіли цілі гори підмоклої, набубнявілої від солоної води пшениці.

А за кілька днів, коли й ця подія втратила новизну, трапилося таке, що назавжди поклало кінець шкільним заняттям Пелле.

Діти мирно розв'язували задачі і гомоніли, порипуючи грифелями, а Фріс сидів, як завжди, на своєму місці, прихилившись спиною до стіни й обіпершись руками об кафедру; погаслі очі вступилися кудись у простір, і по його нерухомому обличчю не можна було судити, чи живий він.

Це була його звична поза, та цього разу він просидів так і всю перерву. Діти занепокоїлись, — наближався час розходитися по домівках. Один з хлопчиків, син хуторянина, який мав годинника, показав його Пелле, щоб той бачив, котра година, і голосно сказав: «Друга!» Всі з шумом поховали свої дошки і заходилися лупцювати один одного, але Фріс, який звичайно прокидався від галасу й метушні, на цей раз не поворухнувся. Тоді діти затупали до дверей, а одна дівчинка, проходячи мимо, пустотливо доторкнулась до руки вчителя.

— Він зовсім холодний! — сказала вона, злякано здригаючись, і сховалася за спинами подруг.

Діти обступили кафедру і вступилися в напівзаплющені очі Фріса, а Пелле зійшов східцями на кафедру і поклав руку вчителеві на плече.

— Нам пора додому! — сказав він, неприродно напружуючи голос. Рука Фріса важко впала з кафедри, а Пелле змушений був підтримати його талуб.

— Він помер! — з тремтінням пролепетали діти.

Так, Фріс помер. «Помер на своєму посту», як сказали про нього богобоязливі парафіяни. Шкільні дні Пелле скінчилися назавжди, і він міг зітхнути вільно.

Вдома він став допомагати батькові, і це знову зблизило їх; тепер поміж ними не стояла третя особа, і вони задовольнялися товариством один одного. На ущипливі слова з боку інших пожильців садиби не варто було звертати уваги; Ляссе, крім того, був старожилом у садибі, багато чого знав про кожного зокрема і міг огризнутися в разі потреби. Він грівся в теплі, випромінюваному ніжною дитячою душею Пелле, безугавно балакав з ним, завжди повертаючись до того ж самого:

— Добре, що ти відрадив мене тоді переселятися до мадам Ольсен. Погано б нам тепер прийшлося, коли б я настояв на своєму. Він, може, повбивав би нас обох. І тут, як завжди, ти був моїм ангелом-охоронцем!

На Пелле балачки Ляссе впливали благотворно, як пестоші; він радів з них, як мала дитина.

Але в суботу Пелле повернувся від пастора зовсім невпізнаним; обличчя в нього витягнулось, змарніло. Він не пішов до людської обідати, а через задні двері пройшов прямо до корівника і кинувся на оберемок сіна.

— Що з тобою сталося? — запитав Ляссе, підходячи до нього, — Хто-небудь скривдив тебе?

Пелле, не відповідаючи, ворухив рукою сіно. Ляссе хотів повернути хлопчика до себе обличчям, та Пелле вперто заривався носом у сіно.

— Невже ти не можеш звіритися на батька? Адже я зичу тобі тільки добра, — голос у Ляссе звучав глибоким сумом.

— Мене не допустять до конфірмації, — вимовив Пелле, мнучи сіно, щоб угамувати сльози.

— Не може цього бути! — Ляссе в дрож кинуло. — Чого ти міг накоїти такого?

— Я мало не покалічив пасторського сина.

— Справді, гірше від цього ти вже нічого, мабуть, не міг зробити — зняти руку на сина свого пастиря! Я певен, що він заслужив цього, але тобі не слід було б все-таки давати рукам волю. Хіба тільки в тому разі, якщо він звинуватив тебе в крадіжці, — цього жодна чесна людина не знесе, навіть від самого короля.

— Він... він назвав тебе наложницею мадам Ольсен! — насилу видавив із себе Пелле.

Ляссе зціпив зуби і стиснув кулаки.

— Он як, он як... Коли б він був тут, я б йому всі кишки випускав, мавпі отакій! Ти йому, виходить, здорово всипав? Довго пам'ятатиме?

— Ні, не дуже, бо він злякався, впав на землю і загорлав. А тут вийшов пастор.

Ляссе походив трохи, мучачись від сорому й гніву і час од часу кидаючи на ходу погрози. Нарешті він обернувся до Пелле і запитав:

— Ну й що ж, так тебе відразу і прогнали? За те тільки, що ти заступився за старого батька?.. Завжди я накликаю на тебе біду, дарма що тільки й думаю про твоє благо. Але що ж нам тепер робити?

— Я не хочу тут більше залишатись, — рішуче заявив Пелле.

— Гаразд. Давай підемо звідси. У цій садибі зростає для нас сам полин. Може, щастя стереже нас з тобою де-небудь в іншому місці. А пастора ми знайдемо іншого. Якщо ми з тобою разом візьмемося до роботи, то будемо загібати гроші лопатою. Тоді ми з тобою підемо до якого-небудь пастора, сунемо йому в руку пів-

сотні крон, і дивно буде, якщо він не конфірмає тебе відразу... та ще, можливо, за такі гроші погодиться на стусан у зад на придачу. Оці люди страх які ласі на гроші!

Розгніваний Ляссе весь якийсь випростався, і очі в нього заблищали. Він швидко ходив по подовжньому настилу і шпурляв речами, що потрапляли йому під руки. Пелле заразив його своєю юнацькою пристрасстю до пригод. Поміж ділом вони зібрали свої пожитки і склали їх у зелений сундучок.

— Ото в садибі всі очі вирячать завтра вранці, коли почнуть шукати нас обох! — запально вигукнув Пелле. А Ляссе захихотів у відповідь.

Вони вирішили перебратися до Калле і перечекати в нього днинку-дві, щоб роздивитися навколо — що запропонує їм білий світ. Покінчивши з роботою, вони схопили вдвох свій зелений сундучок і крадькома вибралися в поле через задні двері корівника. Сундучок був важкий, а темрява не полегшувала дороги; вони повільно просувалися вперед, міняючись місцями і відпочиваючи.

— У нас ціла ніч ще попереду, — бадьорився Ляссе.

Він був незвичайно збуджений, коли вони відпочивали, сидячи на сундучку, і не вмовкаючи торохтів про все, що їх чекало попереду. Коли ж він замовкав, розмову підхоплював Пелле. Жоден з них не уявляв собі ясно свого майбутнього; вони просто поклалися на щасливий випадок, на всілякі несподіванки. Все, що вони могли уявити собі виразно, здавалося таким бідним порівняно до того, що повинно було статися; через те й перестали вони утруднювати себе міркуваннями, а просто віддавалися на волю фантазії.

Ляссе поночі пересувався невпевнено, і йому доводилося дедалі частіше ставити ногу на землю. Він стомивсь і задихався; підбадьорливі слова завмиralи в нього на устах.

— Ох, який він важкий! — зітхав старик. — Скільки всякого мотлоху назбиралося з часом. — І він знову сідав на сундучок, щоб віддихатися; він знесилився. — Хоч би було чим підкріпити сили! — стомлено скаржився він. — Надто вже темна і безрадісна ця ніч.

— Допоможи мені взяти сундук на плечі, — сказав Пелле. — Я пронесу його трохи сам.

Спочатку Ляссе не погоджувався, але потім поступився, і вони знову рушили вперед; Ляссе чимчикував спереду і попереджав Пелле про зустрічні канами і насипи.

— А що, коли дядечкові Калле не буде нас куди подіти? — раптом запитав він.

— Ну, що ти? А бабусина постіль нащо? Вона широка, вистачить місця обом.

— А якщо ми не знайдемо роботи? Тоді ми сядемо йому на шию!

— Ми неодмінно знайдемо; скрізь така нестача робочих рук.

— Та тебе-то всюди з охотою візьмуть; а такий старик, як я, мабуть, нікому не потрібний. — Ляссе втратив будь-яку надію і руйнував надії Пелле.

— Не можу більше, — заявив Пелле і скинув сундучок.

Вони стали і, опустивши руки, вдивлялися в темряву; Ляссе не зиявляв бажання взятися за ношу, а Пелле дуже стомився. Темна, глупа ніч огортала їх, примушуючи дуже відчувати свою самотність; вони немов залишилися самі в цілому світі.

— Ну, що ж, рушаймо! — вигукнув Пелле і схопився за ручку сундучка; та через те, що Ляссе не зрушив з місця, він випустив свій кінець і сів на кришку.

Так вони сиділи спиною один до одного, не знаходячи потрібних слів, — відчуженість почала наростати між ними. Ляссе мерзлякувато шулився від нічного холоду.

— Добре б тепер бути вдома у теплій постелі, — зітхнув він.

Пелле готовий був пошкодувати, що він був не сам; уже ж бо він дійшов би до кінця! Старика так само важко тягти за собою, як оцей сундучок.

— Знаєш, я, здається, поверну назад, — сказав нарешті Ляссе малодушно. — Я, видно, не здатний ходити вільними шляхами. Та й ти в такий спосіб ніколи не дійдеш до конфірмації. Ходімо додому та попрохаємо Конгструпа закинути слівце за нас пасторові. — Ляссе підвівсь і взявся за ручку сундука.

Пелле якийсь час не відповідав, мов не чуючи, потім мовчки ухопився за свій кінець, і вони попленталися полями назад. Пелле швидко стомлювався і сідав відпочивати; тепер, коли дорога вела додому, Ляссе став більш витривалим.

— Я, може б, зміг пронести трошки сам, якщо ти допоможеш мені скинути сундук на плечі, — сказав він.

Та Пелле й чути не хотів про це.

— Ух! — з полегшенням зітхнув Ляссе, коли вони знов опинилися в приємному теплі корівника, де сопла в лінивій благодушності худоба. — Як тут хороше! Просто наче я в рідне своє гніздо потрапив. Справді, я пізнав би свій корівник по запаху, скільки б мене не водили по світу з зав'язаними очима!..

Опинившись знову вдома, Пелле теж не міг не погодитись про себе, що тут було зовсім не так погано.

XXIII

У неділю вранці, напоївши худобу, Ляссе і Пелле, незадовго до обіду, зійшли на кам'яний панський ганок. Познімавши дерев'яні черевики в передпокої, вони тупцювали перед дверима до контори; товсті сірі панчохи їхні були всі в землі та в полові. Ляссе потягнувся був, щоб постукати в двері кісточками пальців, але втримався.

— Ти добре висякався? — пошепки спитав він. Обличчя його виражало надзвичайне напруження. Пелле слякнувся ще раз і обтерся рукавом.

Ляссе знову підніс руку, та наважитися йому було дуже важко.

— Міг би ти, здається, поводитися трошечки тихіше! — сердито сказав він Пелле, який і так припишк, мов мишеня.

Разів зо три, з чотири зводилася вгору рука Ляссе, перш ніж він доторкнувся дверей; потім він майже припав до них лобом і прислухався.

— Там, видно, нікого нема,— розгублено прошепотів він.

— Заходь,— нетерпляче сказав Пелле.— Не стояти ж нам тут цілісінький день.

— То заходь першим, якщо вже ти краще знаєш, як поводитись,— ображено сказав Ляссе.

Пелле рвучко відчинив двері і ввійшов. У конторі не було нікого, але двері до вітальні були відчинені, і звідти чути було вдоволене пихкання Конгструпа.

— Хто там? — запитав він.

— Це Ляссе і Пелле, — несміливим голосом промовив Ляссе.

— То заходьте ж!

Конгstrup лежав на дивані і читав якийсь альманах. Біля нього на столі складені були купкою старі альманахи і стояло блюдо з печенням та іншими смачними речами.

Він не відривав очей від книги, навіть коли рука його звичним жестом тягнулась до блюда, щоб сунути печення в рот. Він лежачи відшукував потроху печення і, поволи жуючи, читав. На тих, що ввійшли, він не звернув ніякої уваги, навіть не спитав, чого вони прийшли, що їм потрібно. І вони почували себе так, немов їх послали орати, не вказавши місця. Видно, він читав щось надто вже цікаве.

— Ну, чого ж вам треба? — спитав, нарешті, Конгstrup.

— Та от... хай уже хазяїн пробачить нам за сміливість... що ми тут турбуємо його не в хазяїнській справі, але так уже вийшло, що нам більше нема до кого поткнутися. Я й сказав хлопчині: «Хазяїн, певно, не розгнівається; він не раз доводив свою добрість до нас, бідних кузьок...» Ну, і тому подібне. І так уже воно влаштовано на цім світі, що всякий бідняк, який тільки й годиться на те, щоб прибирати гній за іншими, теж дістав від господи бога батьківське серце. І як ото гірко бачити, що за батьківські гріхи карають сина...

Ляссе запнувся. Він задалегідь обміркував свою промову так, щоб вона уміло і ввічливо підвела до самої суті справи. Та раптом він збився, розгубився, і хазяїн, видимо, нічогосінько не зрозумів. Раз у раз кладе собі в рот прянички та безпорадно поглядає на двері.

— Може теж статися, що чоловікові набридне його холостяцьке життя,— почав був Ляссе, але відразу спасував і замовк.

Що за чортівня! Навіщо він усе крутить кругом та навколо і ніяк не добереться до діла! А Конгstrup знову взявся до свого читання. Йому б тільки поставити одне запитаннячко, і все б відразу стало ясним, але ж ні, лежить собі та набиває рота так, що ледве пережувати може!

Ляссе засмутився, хоч про себе обурювався, він уже ладен був повернутись і піти. А Пелле, роззявивши рота, витріщав очі на картини і на старовинні поліровані меблі з червоного дерева, намагаючись розглянути все до дрібниць.

Та тут почувлися енергійні кроки; вони чітко лунали по всьому будинку — знизу, від самої кухні, по всіх кімнатах. Очі в Конгструпа немов ожили, і Ляссе підбадьорився.

— Чого ж ви тут стоїте? — сказала хазяйка своїм рішучим, як завжди, тоном, в якому вчувалось піклування.— Сідайте! Чому ж ти не запросив їх сісти, батьку?

Ляссе і Пелле посідали, а хазяйка присіла коло чоловіка й сперлась рукою на спинку дивана.

— Ну, як справи, Конгструп? Відпочив? — співчутливо спитала вона, поплескавши його по плечі.

Конгструп пробурмотів щось, але не можна було зрозуміти, означало це «так» чи «ні».

— Ну, а ви чого? Грошенят треба?

— Ні, ось хлопчину от-от виженуть! — прямо сказав Ляссе. З хазяйкою він почував себе упевнено.

— Тебе виженуть? — повторила вона, дивлячись на Пелле, як на давнього знайомого.— Що ж ти накоїв?

Я пхнув ногою пасторового сина.

— За віщо ж?

— За те, що він не хотів битися зі мною навкулачки і гепнувся на землю.

Хазяйка посміхнулась і підштовхнула Конгструпа.

Ну, а що ж він тобі зробив?

— Він паскудно казав про батьо Ляссе.

— А що ж він таке сказав?

Пелле твердо подивився їй у вічі. Їй треба було знати геть усе.

— Цього я не скажу! — рішуче заявив він.

— Ну що ж! Але тоді ми не зможемо тобі нічим зарадити.

— Доведеться, видно, мені сказати,— втрутився Ляссе.— Він назвав мене «наложницею мадам Ольсен», — по-біблейському, мабуть.

Конгструп захихотів, наче хто шепнув йому на вухо непристойність і він не міг стриматися. Хазяйка лишалася серйозною.

— Я щось не розумію! — сказала вона і, бажаючи зупинити чоловіка, поклала йому руку на плече.— Тобі, Ляссе, доведеться пояснити мені все толком.

— Він натякав на те, що я женихався з мадам Ольсен із селища. Всі вважали її удовицею, а чоловік її взяв та й повернувся. От вони, видно, й дали мені ганебне прізвисько,— я так розумію.

Конгструп знов затрусився від беззвучного сміху, а Ляссе зніяково-віло заморгав.

— Будь ласка, покуштуйте пряничка! — голосно сказала хазяйка, присуваючи до них блюдо. Тоді Конгструп замовк і простежив очима, як вони брали угощення.

А хазяйка тарабанила пальцем по столу, поки вони пережовували пряники.

— Тоді, виходить, чесний Пелле розлютувався і надавав штурханів кривдникові? — Очі її спалахнули.

— Розуміється, не слід було йому робити цього,— жалібно прохникав Ляссе.

Хазяйка запитально скинула на нього очима.

— Еге ж, бідну пташинку всякий намагається заклавати...

— Мені більше до вподоби такі птахи, що самі кліють і захищають своє гніздечко, хоч би які вони були бідні!.. Ну, ну, побачимо. А йому хіба пора конфірмуватися? А втім, звичайно. І як вона могла забути про це! Доведеться нам, видно, подумати про твоє вбрання.

— Дві турботи разом з плечей спали,— сказав Ляссе, коли вони знову поверталися до корівника.— А ти помітив, як я ловко підказав їй, що тобі час конфірмуватися? Вийшло так, наче вона сама здогадалась. Тепер ти будеш франтом, не гірш від крамаревого підручного; такі люди, як наші хазяї, знають, що і як зробити, коли вже видобувають гроші з гамана. Я їм усе виклав прямо. Ну, та якого біса — адже вони й самі люди. Треба тільки йти завжди навпростець.— Ляссе ніяк не міг забути про свою удачу.

Пелле не заважав старому вихвалитися.

— А як ти гадаєш? Вони й шкіряні черевики мені подарують? — спитав він.

— Ну, звичайно, подарують! А може, й бенкет улаштують на твою честь. Я кажу «вони», та справа, звісно, у ній одній, на наше щастя, ти помітив, як вона все говорить: ми?.. Ми, мовляв, зробимо — і тому подібне! Вона спритна, а він вилежується собі та жере; нехай, мовляв, вона всім розпоряджається. Добре йому живеться: вона, видно, готова у вогонь і воду, тільки б догодити йому. Та верховодить усім вона!.. Так, так, не слід, звичайно, нам осуджувати інших. А до тебе вона ставиться не гірш від рідної матері...

Хазяйка нікому нічого не сказала про наслідки своєї поїздки до пастора, — у неї не було звички поширювати плітки.

Та Ляссе і Пелле знову відчували твердий ґрунт під ногами; вже коли вона бралася до справи, можна було наперед сказати, що все буде гаразд.

Якось уранці, на тому ж тижні, заявився в садибу кривий кравець з ножицями, сантиметром і праскою. Пелле покликали до людської; і там з нього зняли мірку і вздовж, і впоперек, немов з бугая, що його посилають на виставку.

Досі Пелле завжди шили на око.

Поява в Кам'яному дворі мандрівного кравця теж була новиною, — з часів оселення Конгструп в садибі в людській не з'являлись ні кравці, ні шевці. Повернення до стародавніх добрих селян-

ських звичаїв знову ставило Кам'яний двір у ряд з іншими селянськими хуторами. Люди всі були задоволені з цього і при кожній нагоді заглядали до людської дізнатися про свіжі новини, послухати побрехеньок.

— Це все хазяйчиних рук справа! — гомоніли вони один одному.— В ній тече селянська кров, і вона знову все повернула так, як це було за давніх добрих часів.

Пелле походжав по людській з виглядом поважного пана,— його по кілька разів на день кликали туди на примірку.

Приміряти йому довелось одразу два костюми,— один з них призначався для Руда, якому теж прийшов час конфірмуватися. Це було останнє подаяння з Кам'яного двору Рудові та його матері. Дружина Конгструпа домоглася того, що їм було звелено до травня виселитися із своєї халупи. В садибі вони давно вже не сміли показуватись. Хазяйка сама клопоталася про те, щоб їм видавалося, що належало, проте готівкою, де можна було обійтися без цього, вона не розплачувалась.

Пелле і Руд намагалися не зустрічатись один з одним; тільки коли-не-коли їм випадало ходити разом до пастора. Пелле першим почав уникати Руда, йому набридло раз у раз пильнувати, остереігаючись постійних кверз з його боку. Пелле був дужчим і вищим на зріст, ніж Руд, і вдачею пряміший і відвертіший,— може, саме через свою фізичну перевагу над іншими. У здібності схоплювати і зачувати напам'ять Руд теж поступався перед Пелле; зате він завжди обдурював його та інших хлопчиків, коли потрібна була звичайна кмітливність.

Настав урочистий день, і Карл Іохан повіз Пелле і Ляссе в одну колці.

— Ми з тобою сьогодні катаємось по-панському,— сказав синові сяючий Ляссе. Він був зовсім мов'яний, хоч ще й не куштував нічого міцного. В сундучку в нього була, щоправда, прихована пляшка горілки на частування наймитів по закінченні священної церемонії, та Ляссе був не з тих, хто наливає в себе спиртне, перш ніж побуває в церкві. Пелле ж поїхав зовсім натщесерце,— тоді слово боже легше засвоюється.

Пелле саяв, незважаючи на піст.

На ньому був новенький костюм з грубошерстого селянського сукна, такий новий, що навіть шелестів за кожним рухом Пелле. На ногах красувалися штиблети на шкіряній підшві, що належали самому Конгструпові. Вони були занадто великі на хлопчика, та, як казав Ляссе, «довгу ковбасу завжди укоротити можна!» У штиблети повкладали товсті устілки, понанихали в носки паперу, до того ж Пелле надів дві пари панчіх,— і штиблети сиділи як вилиті. На голові Пелле надів синій картуз, вибраний ним особисто в сільській крамниці. Його було куплено «на виріст», і він з'їжджав на його випнуті вуха, що з нагоди торжества червоніли, мов троянди. Тулію обвивала широка стрічка, заткана малюнком з граблями, косами й щіпами, що переплітались із снопами.

— Добре, що ти зі мною,— сказав Пелле, коли вони підкотили до церкви і опинилися в натовпі.

Справа в тому, що Ляссе мало не довелось лишитися вдома: наймита, який мав заступити його сьогодні, в останню хвилину послали до ветеринара. Але тут несподівано надійшла Карна і пообіцяла їм напоїти та нагодувати худобу, хоч обидва вони, сказати правду, поводитися з нею не так, як слід було.

— А ти не забув узяти з собою ту річ? — шепнув Ляссе, коли вони вже увійшли до церкви. Пелле помацав у кишені й кивнув: там у нього лежала кругла цурка із «залізного» дерева, яка мала допомогти йому подолати всі труднощі, що чекали на нього сьогодні.

— Відповідай голосно й сміливо,— додав пошепки Ляссе і про-
брався на одну із задніх лавок.

Пелле сміливо відповідав на запитання, голос його дзвінко лунав на всю церкву, як здалося Ляссе. Не було й мови про те, щоб пастор зробив спробу як-небудь помститися на хлопчиків за минуле; він обійшовся з Пелле так само ласкаво, як і з усіма іншими. В найурочистіший момент обряду Ляссе пригадав Карну з її зворушливою відданістю і, напівголосно присоромивши себе самого, дав урочисту обіцянку: годі їй ходити та зітхати даремно!

Ляссе по суті вже цілий місяць подумував про Карну, то схвалюючи в думці, то відкидаючи свій план. Та в цю урочисту хвилину, коли Пелле однією ногою вже готувався ступити в майбутнє, а сам Ляссе був такий розчулений, відданість Карни вторглася в його душу з силою пісні про знехтуване кохання, що знаходило, нарешті, свою винагороду.

Ляссе потиснув руку Пелле.

— Поздоровляю з божим благословенням,— вимовив він тремтливим голосом.

Одночасно поздоровив він і самого себе і мало не проговорився про своє рішення.

— Поздоровляємо з божим благословенням,— лунало звідусіль.

Пелле обійшов усіх своїх товаришів і потиснув їм руки. А потім вони поїхали додому.

— У тебе все зійшло благополучно! — гордо сказав Ляссе.— От ти і дорослий!

— Еге ж, пора тобі наглянути собі наречену! — зауважив Карл Іохаң.

Пелле тільки посміхався.

По обіді вони були вільні. Пелле перш за все треба було сходити до панів — подякувати за костюм і прийняти поздоровлення. Хазяйка почастувала смородинівкою і печенням, а Конгструп подарував йому монету в дві крони.

А потім Пелле з батьком пішли до Калле за каменоломню. Пелле треба було показатися всім у своєму новому костюмі та до речі й попроситися,— перше травня було вже незабаром. А Ляссе хотів скористатися з нагоди, щоб вивідати під секретом дещо про будинок, який продавався у вересовій пустці.

Вони розмовляли про це повсякчас, всі ті кілька днів, які ще лишалось їм перебути вкупі! Ляссе, який раз у раз поривався все покинути й піти і держався на місці всі ці роки заради сина, тепер, коли ніщо його не затримувало, залишався за звичкою. Але розлучатися з Пелле йому дуже не хотілося, і він всіма засобами намагався затримати хлопчика при собі. Вирушити знов у білий світ він уже ніяк не наважувався.

— Залишайся тут,— умовляв він сина.— Ми поговоримо з хазяйкою, і вона, напевно, погодиться покласти тобі справжню плату. Щодо сили й спритності ти не скривджений, до того ж вона завжди прихильно ставилася до тебе.

Та Пелле не хотів батракувати у селян — і шани мало, і ніякого майбутнього. Він хотів піднятися вище, а на селі не було за що вхопитися; тут цілий вік проходиш за коров'ячими хвостами! Він подався до міста, може, навіть за море, до самого Копенгагена!

— Вирушимо разом! — казав він батькові.— Там ми швидко розбагатієм і купимо собі великий хутір!

— Так, так,— повагом кивав Ляссе,— твоїми б устами та мед пити! Гарно співаєш, та де сісти доведеться! Ми з тобою можемо опинитися на міліні. Невідомо, що обіцяє нам майбутнє.

— Ну, я свого доб'юся! — самовпевнено хитав головою Пелле.— Хіба я не можу взятися до першої-ліпшої справи?

— І потім я ж не відмовився у встановлений строк,— виправдувався Ляссе.

— То втечи тайкома!

Та на це Ляссе не погоджувався.

— Ні, я вже краще залишусь і нагляну собі що-небудь підхоже поблизу,— ухильно казав він.— Та й тобі буде приємно мати домівку й сім'ю, де б ти міг погостювати іноді. А якщо тобі буде зовсім погано в чужих місцях, матимеш куди повернутися. Ти можеш захворіти, або ще що-небудь таке скоїться. На світі все буває! Треба до всього бути готовим.

Пелле не відповідав. Згадка про домівку і сім'ю була приємною, і він розумів, що Карна в цьому випадку переважувала чашу терезів. Але вона так уважно передивилась і полагодила весь його одяг перед від'їздом, та й завжди була така добра, що він нічого не мав проти неї.

Звичайно, важко буде жити в розлуці з батею Ляссе... Та Пелле що б то не стало хотів вибратися звідсіля. «Геть, геть звідси!» наче насвистував йому у вуха весняний вітер.

Тут в окрузі він знав кожний камінь, кожне дерево, навіть кожну галузку на дереві, тут уже не залишалось нічого цікавого для його блакитних очей і випнутих ушей, тут йому не було чим наситити свою жадобу пізнання.

Напередодні першого травня вони вдвох уклали пожитки Пелле. Ляссе стояв на колінах перед зеленим сундучком; кожна річ аку-

ратно складалась і з відповідними напученнями опускалася в полотняний мішок, який мав замінити Пелле чемодан.

— Гляди, панчіх не заношуй, штопай вчасно! — примовляв Ляссе, відкладаючи набік моток штопальних ниток. — Полагодись дірку у свій час — уникнеш зайвої праці й сорому в безчассі.

— Я постараюсь не забувати цього, — тихо сказав Пелле.

Ляссе тимчасом зважував на руді акуратно складену сорочку.

— Ти тільки що надів чисту, — задумливо сказав він. — Та я не знаю — двома сорочками ти, мабуть, не обійдешся на чужині. Я дам тобі ще й свою. Я тут встигну справити собі нову до того часу, як треба буде змінити білизну. А ти, гляди, більше двох тижнів сорочки не носи. Ти молодий і здоровий, і тобі легко завошивіти, — тоді тебе засміє все місто. Тому, хто хоче пробитися вище, цього не простять. Якщо потрібно буде, випери її сам, збігай увечері на берег моря або ще як-небудь влаштуйся.

— А що, в місті носять дерев'яні черевики? — спитав Пелле.

— Тільки не той, хто хоче добитися чого-небудь! Ти краще залиш мені свої дерев'яні черевики і візьми натомість мої чоботи, вони ще нічого, годяться, хоч і добре поношені. Ти їх надінь завтра в дорогу і побережи свої гарні штиблети.

Новий одяг поклали в мішок з самого верху, загорнувши в стару блузу, щоб одяг не припав пилом.

— Тепер, здається, все склали, — сказав Ляссе і кинув допитливий погляд в зеленій сундучок: у ньому вже небагато лишилося. — Ну що ж, з богом, зав'яжемо і помолимося, щоб ти благополучно досяг того, що тобі уготовано! — Ляссе зав'язав мішок, йому було зовсім невесело.

— Гляди, з усіма гарненько попрощайся в садибі, щоб мені потім ніхто не колов очей! — помовчавши, додав Ляссе. — Особливо, прошу тебе, подякуй Карні за те, що вона все так дбайливо полагодила. Не кожна стала б так утрудняти себе.

— Гаразд, я все зроблю, — тихо сказав Пелле; сьогодні голос щось погано слухався його.

Вдосвіта Пелле був уже на ногах. Над морем стелився туман, провіщаючи годину. Вимитий і пригладжений, походжав Пелле довкола, засунувши руки в кишені, і востаннє окидав усе довгим поглядом. На ньому був його синій грубошерстий костюм, в якому він ходив на заняття до пастора; костюм випрала й випрасували, і Пелле здавався в ньому дуже нарядним. А вушка старих батьківських чобіт, які знавали кращі дні, стирчали так само, як і його власні вуха.

Він попрощався і подякував за все хороше всім і кожному зокрема, не забувши й бідолашного Еріка. На прощання його почастували гарним куском свинини. Потім він пішов у корівник, поторкав бугая за роги і дав телятам посмоктати свої пальці, — це теж було своєрідним прощанням! Корови тикалися в нього мордами і протяжно зітхали від ситості, коли він проходив мимо. Бугай грайливо

кольнув його рогами. А слідом за Пелле дріботів Ляссе, він не втрачав слів, але все намагався триматися поблизу хлопчика.

Тут було так гарно, затишно, і у Пелле тепліло в грудях щоразу, коли яка-небудь з корів облизувала себе язиком або в ніс йому ударяв запах свіжого кізяка. Кожний звук тут по-материнському пестив його слух, кожна річ тут була для нього добре знайомою іграшкою, свідком його дитячих фантазій. Всі стовпи навколо були вкриті викарбованими ним малюнками, що їх Ляссе знову позамазував кізяком, побоюючись, коли б хазяїн, побачивши, не образився на них за те, що вони в нього все так перепсували.

Пелле тинявся довкола без певної мети й думок, уривки спогадів оповивали теплом його дитячу душу. Він витягнув ніжик і схопив бугая за роги, немов наміряючись відрізати собі кусочок від них на згадку.

— Це йому навряд чи буде до вподоби,— сказав Ляссе здивовано.— Ти краще відріж у якогось із волів.

Та Пелле сунув ніжик назад до кишені,— він нічогосінько не збирався різати. Він просто так тинявся тут по настилу. Ляссе підійшов і взяв його за руку.

— Залишився б ти з нами ще хоч трохи,— сказав він.— У нас тут так гарно!

Але Пелле враз пожвавішав. Він пильно подивився на батька і мовчки пройшов до комірчини.

Ляссе пішов слідом за ним.

— Ну, що ж, з богом,— якщо не можна інакше! — стиха промовив він і допоміг Пелле скинути клунок на плечі.

Пелле простягнув йому руку.

— Прощай, спасибі за все хороше, батьку! — м'яко сказав він.

— Ну що ж, ну що ж,— вимовив Ляссе, похитуючи головою, не в силі сказати ще хоч слово.

Він провів сина мимо всіх прибудов і там зупинився, а Пелле пішов далі з клунком за плечима, вздовж загат, прямуючи на битий шлях. На ходу він кілька разів обертався й кивав. Ляссе стояв похнюпившись, закривши рукою очі, і дивився вслід, — ніколи він ще не здавався таким старим.

По орних полях посувався культиватор,— нині Кам'яний двір сів рано. Конгструп з дружиною йшли під руку коло придорожньої канави, часто зупинялись, і вона на щось вказувала йому рукою,— видно, вони розмовляли про сівбу. Вона пригорталася до нього на ходу. Аж нарешті вона по-справжньому заспокоїлась у своїм коханні!

От Ляссе повернувся і пішов до себе. Яким самотнім він здавався!.. Пелле раптом пристрасно захотілося скинути свій клунок, підбігти до батька і прилаштуватися. Та це скороминуще почуття швидко розвіяв свіжий ранішній вітерець. Ноги так і несли Пелле по дорозі, все далі й далі.

Гребенем одного з горбів ішов управитель, міряючи кроками рілля, за ним слідом ішов Ерік, повторюючи всі його рухи.

Нагорі, де починалися скелі, Пелле вийшов на битий шлях. Він знав, що з цього місця він ще раз може подивитися на Кам'яний двір з його нивами і луками, і скинув з плечей клунок. Там, коло моря, виднілися дюни з верхівками дерев, що чітко вимальовувалися на фоні неба, ген там видніється сосна, на якій завжди мостила собі гніздо вівсянка. Річка мала молочнобілий колір після весняної повені, а луки вкривалися прозеленню. Але могильний курган зник,— добрі люди тайком зрили його. Адже Нільс Келлер потонув, а дівчина от-от мала повернутися з каторги.

В ранковому повітрі виразно вимальовувалася вся садиба — з білим жилим будинком, довгим рядом надвірних будівель і всяких прибудов. Кожна дрібниця там була такою знайомою Пелле. Все лихе було тепер забуте або згадувалося тільки добром.

Дитинство в Пелле було щасливим, незважаючи ні на що, хоч разом із радістю в гімні життя брили й сльози. І плач, і гучні радощі звучать здалеку, мов пісня. І коли Пелле тепер оглядався на світ, де минуло його дитинство, перед ним поставали тільки світлі, радісні спогади. Все інше зникло, ніби й не існувало ніколи.

Він бачив багато лиха і безталання, та все це тільки ковзнуло по ньому, глибоко не зачепивши його. З дитячою пожадливістю він ковтав усе без розбору, і все пішло йому на добре. І от тепер він стоїть тут, дужий і здоровий, з багажем шкільної мудрості: з усіма отими пророками, судіями, апостолами, заповідями і ста двадцятьма псалмами... І високо тримає голову, вступаючи у новий світ завойовником.

Круто спускаючись на південь, перед ним розстилася земля, оточена з усіх боків морем. Далеко внизу здіймалися два високих чорних димарі, а ще далі на південь лежало місто. Звідтіля морські шляхи вели до Швеції і до Копенгагена. Там починався світ — величезний, неосяжний світ.

Пелле раптом відчув страшенний голод, оглядаючи ці широкі простори землі. Він одразу ж сів на гребені горба, звідки видно було весь острів, і знищив усе їстівне, що його дала йому Карна на дорогу. Зате шунок заспокоївся.

Пелле підвівся в чудовому настрої, скинув клунок на плечі і пішов завойовувати світ, на все горло виспівуючи пісню назустріч яснуму дню:

Хай буду між англійців —
Чужим серед чужих;
Між негрів африканських —
Був я серед своїх!
Є ще і португальці,
Привіт пошлю свій ім!
Багато різних націй
Під небом голубим!..

Книга друга

РОКИ НАВЧАННЯ

I

ого ж самого ясного травневого дня, коли Пелле вперше вилетів з рідного гнізда, сталася подія, що відіграла вирішальну роль у житті хлопчика: його наздогнав віз, на якому старий Клаус Херман їхав до міста по добрива. Отож більше не треба було вирішувати питання: ким буде Пелле в житті.

А втім, сам Пелле не ставив перед собою цього питання,— він просто з відкритою душею йшов уперед, назустріч ясному світу. Ким він стане, коли прийде «туди»,— це було настільки незабгагнено, що просто безглуздо було гадати загодя! Тому він ішов та йшов собі вперед.

Він дістався до краю узгір'я і ліг у канаві, відпочиваючи після довгої ходьби, стомлений і голодний, але в чудовому настрої. Лише за півмилі від нього, внизу, лежало місто: воно по-святковому сяяло, із сотень димарів здіймався у голубинь неба дим од печей, червоні покрівлі лукаво посміхалися радісному дню. Пелле відразу ж заохдився рахувати будинки; спочатку, боячись перебільшити, він визначив їхню кількість не більш як у мільйон, а поки що нарахував тільки близько сотні.

Але в процесі цього підрахунку в нього майнула думка: а що там подають на обід? Живуть вони, напевно, добре. Чи вважається там пристойним сидіти, доки наїси донесхочу, а чи годиться, не наївшись уволю, відкласти ложку вбік,— як у хазяїна, коли той влаштовував бенкет? Для людини, яка постійно недоїдала, це було дуже серйозне питання.

Рух на дорозі був великий; люди проїжджали мимо або йшли пішки — одні з сундуками у задку воза, інші просто несли свої пожитки на спині в мішку, як і Пелле. Декого Пелле знав і привітно кивав їм головою; він про кожного міг що-небудь розповісти. Одні поспішали до міста — його міста. Інші збиралися за море — в Америку, або ж на військову службу; останніх легко було пізнати по виправці та їй по витягнутих фізіономіях. А дехто йшов до міста не

надовго — розтринькати зароблені гроші і відсвяткувати перепочинок перед новою роботою; ці йшли із співами, цілою юрбою, розмахуючи руками і пускаючи нескромні дотепи. Та справжніми мандрівниками були ті, що везли свої сундуки на тачці або тягли їх удвох, взявшись кожний за ручку. У них палали щоки, рухи були гарячковими: це були люди, які розпрощались із своєю батьківщиною і звичним способом життя та обрали для проживання місто, як і Пелле.

Ось плентається хусмен із зеленим сундучком на ручній гачці: сундук із широким дном, розмальований строкатими квітками доморощеним художником. Поряд із селянином ступає дочка; щоки її пашать, і погляд спрямований кудись у просторинь. Батько їй щось каже, та вона навряд чи його чує.

— Ну от, ти починаєш жити на свій страх; пам'ятай про це і бережи себе! Місто непогане для тих, хто хоче вибитися і розуміє свою вигоду; та воно мало журиться, якщо кого й розтопчуть. То ти, гляди, нікому не йми віри,— городяни майстри спокушати дівчат Будь ласкавою та привітною!

Дочка не відповідає: вона більше заклопотана тим, як би не звивати каблуків у нових черевиках.

Потік людей прямує і в зворотний бік; цілий ранок назустріч Пелле попадалися шведи, що прибули ранішим пароплавом і їхали тепер на село шукати роботи. Тут були і потріпані життям старики, і хлопчики, і дівчата — чарівні, як Біленька Марі, і молоді, кремезні, в дужими м'язами батраки. Це саме життя прогнало їх на чужину, щоб зайняти тут місце людей, які подалися до міста. Та Пелле це мало зачіпало,— ще сім років тому він пережив усе те, що тепер викривляло ці обличчя тривогою,— шлях, що його вони тільки тепер почали, він уже залишив за собою. Не було на що оглядатися.

Та ось показався Косе. Колись він працював у садибі за старшого наймита. Він уже зовсім спорядився для подорожування до Америки. Косе був у пальті нарзпашку, з шовковою хусткою круг шії і саквоюжем у руці. Внутрішні кишені його пальта випиналися від паперів. Отож, він, нарешті, наважився і тепер іде по наречену, яка ось уже три роки проживає в Америці.

— Алло!— крикнув Пелле.— Настала-таки часинка?

Косе наблизився і поставив саквоюж край канави.

— Так, тепер уже пора,— сказав він.— Лаура не хоче більше дожидати мене. Нехай старики влаштовуються якимось без сина. Три роки працював я на них! Тільки б вони як-небудь упоралися.

— Влаштуються!— з виглядом знавця промовив Пелле.— А то наймуть когось. Вдома для юнака нема майбутності!— Він чув цю фразу від дорослих і тепер повторяв її, з незалежним виглядом б'ючи по траві палкою.

— Та й Лаура не хоче побратися з селянином... Ну, прощавай,— Косе простягнув Пелле руку і спробував зобразити на обличчі посмішку, та даремно,— вийшло щось силуване. З хвилину він постояв, дивлячись на свої чоботи; провів великим пальцем по обличчю,

немов хотів змахнути з нього тяжкий біль, потім узяв свій саквояж і пішов. Видно, хлопцеві було не по собі.

— Я готовий взяти в тебе і квіток, і наречену!— розпустувавшись, вигукнув Пелле і випростався, як дорослий; йому стало страшенно весело!

У такому ж піднесеному настрої, як і Пелле, йшла сьогодні вся молодь — хлопці, сповнені запалу, вродливенькі дівчатка... На шляху ні на хвилину не припинявся рух, це був якийсь загальний роз'їзд. Всі поспішали вперед, у принадну невідомість, якнайдалі від тих місць, де вони народились,— і де, як вони знали, їм судилося померти. Будиночки з цегли, порозкидані на міській околиці або вишикувані в два ряди там, де в місто вливалися дороги,— це все були сільські халупки, що відірвалися від звичної для них селянської землі, набрали міського вигляду і розмістилися тут. А трохи далі, коло берега, будинки стояли, скупчившись навколо церкви; здавалося, там не можна було й протиснутись, так щільно вони були вбиті до купи. Це були полчища, гнані пориванням у далечинь,— і тільки море спинило їх.

Сам Пелле не мав ніякого наміру зупинитися перед будь-чим! Може статися, йому не сподобається місто, і він вирушить за море. Коли-небудь пристане він до берега, який припаде йому до душі, там заходиться добувати золото. Дівчата ходять там голі, замість одягу у них татуїровка; та Пелле має вдома наречену, яка вірно чекає на його повернення. Вона прекрасніша від Боділь і Біленької Марі разом узятих, за нею завжди ходять юрби; але вона віддана Пелле, сидить удома і співає скаргу кохання:

Кого я кохала, то той уже зник:
Вдалину понесло його море;
Три роки нема його, звістки не шле...
О горе, о горенько-горе!

Та не встигне вона доспівати, як ось вона, звістка,— прийшла! А з кожного листа, що його одержуватиме Ляссе, випадає квітка в десять крон; в одному з листів будуть навіть проїзні квитки на обох. Далі пісня не годилась, бо в ній батько і наречена гинули під час переїзду, а безталанний юнак простоював решту днів своїх на узмор'ї, намагаючись у тяжкому розпачі розгледіти жадане вітрило. Та, звичайно, Ляссе і наречена припливуть — після багатьох злигоднів! І Пелле стоятиме на березі й зустрічатиме їх. Він тільки водягне вбрання дикуна і вдасть, ніби хоче з'їсти їх,— а потім уже розкриється перед ними.

Гоп! Пелле схопився. На дорозі почувся брязкіт, немов щонайменше тисяча кіс зчепилися між собою, і повільно почав наближатися віз, що його тягла пара таких потворних шкапин, яких Пелле ще зроду не бачив. На возі сидів старий селянин, от-от готовий розспитись. Чи сам віз чи то дві кінські шкури, набиті кістками, зчиняли цей брязкіт,— Пелле так і не міг вирішити. Та коли, нарешті, колісниця наблизилась до нього і старий селянин зупинив

її, Пелле не знайшов у собі сили відмовитися від запрошення і поліз на воза. Йому боліли плечі від клунка.

— То ти, виходить, до міста?— спитав старий Клаус, ткнувши пальцем у пожитки Пелле.

— Ну, звичайно, до міста!— Пелле немов хтось штовхнув у сповнене вщерть почуттями серце; і не встиг він подумати, як уже вилив перед старим селянином усю свою душу і горді мрії про майбутнє.

— Так, так... ну звичайно ж... як же інакше!— підтакував, похитуючи головою, Клаус, а Пелле все говорив і говорив...— Це само собою зрозуміло! На менше ніяк не можна погодитись... І чого ж ти гадаєш доскочити — повітового начальника чи короля?— Клаус не кваплячись підвів голову.— Так, до міста цією стежкою ідуть усі, хто вважає себе покликаним до чого-небудь. Як тільки у цуценяти заграють силовки або заведеться копійка в кишені, воно вже пнеться до міста, ніяк не менше! А що дає місто? Гній, і більш нічого! Більшого я ніколи не міг домогтися, а мені ж уже шістдесят п'ять років. Та яка користь з балачок? Не більше, ніж виставити зад проти вітру. На таких ото людей це знаходить як різь на телят, і тут уже вони — фіть! фіть!— зриваються і мчать до міста по великі діла! А потім нехай старий Клаус Херман тюпає по них. А в самих ні рідні, ні притулку, куди б голову прихилити. Але чекають на них тільки славетні діла, це вже обов'язково! Адже там ліжка порозставлені просто на вулиці, а водостоки до самого верху понавивані і харчами, й грішми. А як ти собі уявляв цю справу?

Пелле густо почервонів. Він ще й розпочати не встиг, а його вже й підсіли, мов того дурня.

— Ну, ну, гаразд,— добродушно сказав Клаус,— ти не дурніший від інших! Та якщо хочеш послухатися моєї поради, то йди в науку до шевця Йеппе Кофода; я саме до нього їду по добрива, і знаю, що він підшукує учня. Тобі не доведеться шукати невідомого, підвезу тебе просто до дверей, наче пана.

Пелле пересмикнуло — менш за все він міг уявити себе в майбутньому саме шевцем! Навіть на селі, де ремісників цїнили, часто казали про нездібних хлопців: «Ну, шевцем чи кравцем навіть така погань завжди може стати!» Але ж Пелле не каліка, якому треба шукати сидячої роботи, щоб проіснувати,— він і дужий, і високий на зріст. Ким він стане?.. Ну, це залежить від талану,— але він відчував, що з нього вийде справжня людина! І він у всякому разі добре знає, ким він не хоче бути!

Та коли вони їхали містом і Пелле — на догоду вищому світу— перед кожним стрічним поспішно скидав шапку, не одержуючи у відповідь навіть кивка, він занепав духом, і усвідомлення своєї нікчемності прокинулося в ньому. Цьому немало сприяв потворний віз: городяни, сміючись, вказували на нього пальцями.

— Чи варт вклонятися такій погані!— бурчав Клаус.— Бач, як несуться високо! Але ж усе, що в них є, вкрадене у нас. Чи, може, ти гадаєш, що вони вже псїяли ярину?— Він окинув вулицю превирливим поглядом.

Ні, на бруківці нічого не росло, і всі оці будиночки, які немов випихали один одного з рядів, потрохи привернули увагу Пелле. Тут проживали тисячі людей, а це не жарт! І сліпа віра Пелле у місто повинна була поступитися перед звичайним запитанням: де ж дістають оці люди шматок хліба? Виходить, Пелле знову потрапив знайомий, домашній, злидений світ, в якому мало самої мрії, щоб дістати собі пару шкарпеток. Пелле відразу якось припишк зрозумів, що йому, може, доведеться дуже тяжко, щоб заробити собі на хліб серед оцього каміння, де його не видобувають із землі природним способом. Та яким же тоді?

Вулиці кишіли людьми. Служниці купками стояли, обійнявши одна одну за стан, і задро розглядали виставлені у вітринах ситці; дівчата легенько похитувались, нічого не помічаючи навколо. Хлопчина, одноліток Пелле, весь у червоних прищах, ішов серединою вулиці і наминав велику пшеничну булку, тримаючи її обома руками; зуха його були вкриті струпом, а руки порозпухали від холоду. Наймити пленталися вулицею з червоними вузликами в руках, і поли верхнього одягу хльостали їх по литках. Вони раптом зупинялися на перехрестях, з острахом озиралися на всі боки і прожогом кидалися в провулок. Крамарі без шапок походжали перед своїми крамницями туди й сюди; коли хто-небудь зупинявся перед їхньою вітриною, вони якнайчемніше зазивали до крамниці покупця і нишком переморгувалися через вулицю з іншими крамарями.

— А ловко купці порозкладали свій крам,— зауважив Пелле.

Клаус кивнув.

— Так, так, сьогодні вони повиставляли все, чого не можуть збути в інші дні,— на ринок же поз'їжджалися дурні! Он там позасідали шинкарі,— він показав пальцем на провулки,— вони з пожадливістю поглядають довкола, — та їх черга ще настане! Діжди ввечора, походи-но тут навколо й запитай у першого-ліпшого: чи багато у нього залишилося від торішнього заробітку? Так, місто гарна місцина — тьху на нього! — І Клаус з огидою сплюнув.

Пелле позбувся решток свого оптимізму. Він не бачив тут нічого, хто б займався тим, чим він сам розраховував добувати собі на прожиток. І хоч як Пелле хотілося прилучитися до цього нового світу, він не зміг би наважитися на вчинок, яким завдав би шкоди своїм колишнім товаришам. Відчувши, що тут знецінилися всі його обдаровання, з тяжким усвідомленням того, що тут нічого не варте навіть єдине його багатство — руки, Пелле безвільно дав довести себе до шевської майстерні Йеппе Кофода.

II

Двері майстерні, що виходили в провулок, були завсіди відчинені, і можна було бачити, як мимо проходили люди: мадам Расмуссен — завжди похапцем, старий шкіпер Еллебю, служниця контролера в білому чепчику, старі селяни, що попередawali своє майно

спадкоємцям, одержували довічну ренту із своєї колишньої садиби і зараз же проїдали її, подагричні шкіпери, що розпрощалися з морем.

Горобці здіймали страшенну метушню на нерівних каменях бруківки, сідали, розгорнувши крильця, на кінський гній, билися так, що курява здіймалася стовпом, і безугавно цвірінькали.

До майстерні можна було потрапити й з двору. Всі четверо вікон були розчинені навстіж, зелене світло проникало всередину і лягало на обличчя робітників. Та все це мало допомагало: ні найменшого вітерця, а крім того, Пелле було жарко від внутрішнього вогню. Він потів з остраху.

А втім, він сумлінно розмішував вар, — якщо не рахувати моментів, коли що-небудь зовні привертало його змучену душу і вабило на сонце.

А надворі гегь усе купалося в сонячному сьйві; зсередини, з темної майстерні, сонячне світло здавалося золотою річкою, що тече між рядами будинків, завжди в тому ж самому напрямку — до моря. Якийсь білий пух плавав у цьому сьйві, і білястосірі пластівці будяка, і цілі полчища комарів, і кружляючий великий товстий джміль. Немов ясний вихор мчав повз відчинені двері, наче всі поспішали кудись, притягувані нещасним випадком, або, може, відраджалися на свято.

— Ти що, заснув, бовдуре? — грубо запитав підмайстер. Пелле здригнувся і знову зайнявся варом — опустив його в гарячу воду й заходився місити.

У булочника — брата старого майстра — піднімали мішки з борошном.

Коловорот жалібно вищав, проте крізь цей виск чути було, як майстер Йорген Кофод лаяв свого сина Серена, викрикуючи пронизливим фальцетом:

— Ти баран, Серен, пеньок нещасний! Що з тобою буде? Ти гадаєш, у нас нема іншого клопоту, як бігати в будні на молитву? Може, вона тобі хліб дає? Ти залишишся вдома — інакше, прость мене, господи, я покалічу тебе!

У сарку втрутилася дружина, і все відразу затихло. А скоро після цього Серен тінню ковзнув уздовж сусідньої стіни з молитовником у руці. Крадучись попід стінкою, він мало не плакав: у нього тремтіли жижки, коли хто-небудь пильно поглядав на нього. Йому було двадцять п'ять років, але він приймав батьківські стусани не писнувщи. Проте, коли йшлося про молитовні зібрання, він не звертав уваги ні на плітки, ні на стусани, ні на батьківський гнів.

— Спиш, бовдуре? От я підбадьорю тебе!

Більше ніхто не розмовляв у майстерні: підмайстер мовчить, значить і інші повинні держати язик за зубами. Кожний сидів, схилившись над своєю роботою, а Пелле готував вар, доки вистачало сили, змішував його із салом і знову тягнув. Повз майстерню осяяною сонцем вулицею пробігав то один вуличний хлопчисько, то

другий. Угледівши Пелле, вони приставляли до носа кулак, багато-надійно хитали головою і співали:

Чям шведь свого носа частіше втирає,
Тим більше себе він смолою крашає.

Пелле удавав, що не дивиться на них, проте крадькома кожного брав на замітку. Він щиро намірявся стерти їх з лиця землі, всіх до одного.

Раптом хлопчиська кидалися бігти вгору вулицею, де розлягався і монотонно розносився хвилями чийсь гучний голос. Це всім кожному вивергав прокляття божевільний годинникар, що стояв на своєму високому ганку.

Пелле добре знав, що годинникар божевільний: у словах, які той урочисто викрикував, не було щонайменшого смислу. А проте Пелле прислухався до них, і особливо «випробування смолою» здавалось йому якимось вироком Страшного суду. Пелле мимохіть починав тремтіти, зачувши цей остерігаючий голос, що вирікав такі страшні, але позбавлені всякого смислу слова,— на зразок грізних речень з біблії. Це був просто страхітливий глас, який міг пролунати тільки з небес і від якого повинні були тремтіти жижки і в Мойсея, і в Павла; фатальний глас у день Страшного суду, який його уявляв собі Пелле в мороці Кам'яного двору.

Тільки думка про шпандель Маленького Нікаса стримувала Пелле від того, щоб не підскочити високо і не повалитися на землю, як це трапилося з апостолом Павлом. Це було єдиною реальністю всіх його фантазій; за два місяці шпандель встиг навчити Пелле повсякчас пам'ятати, хто він і де він знаходиться. Пелле і тепер взяв себе в руки і обмежився тим, що старанно готував вар, хоч як спокусливо було уподібнити його пекельній смолі, в якій йому доведеться мучитись! Та ось він почув знадвору дзвінкий голос молодого майстра, і все зникло. Випробування це не могло бути дуже небезпечним, якщо інші його витримували,— свого часу він бачив і кремезніших хлопців.

Йенс сидів, похнюпивши голову, немов щохвилини чекав удару,— прокляття його рідні постійно висіло над ним. Він працював так повільно, що Пелле міг уже наздогнати його в роботі; щось заважало Йенсові, ніби він був заворожений. Але Петер і Еміль були славні хлоп'ята, тільки вони любили битися.

Під яблунями виблискувало промінням ранне літо, а тут, під самісінькими вікнами майстерні, стояла свиня і плямкала над коритом. Оцей звук заспокоював серце Пелле, наче його огортало теплом; від того дня, коли Клаус Херман витрусив з мішка верескливе порося, Пелле почав тут укорінюватись; хоч як тужливо вищало спочатку порося, все ж Пелле здавалося, що тепер він не такий самотній. Порося вищало через те тільки, що його препогоно годували, і Пелле з цього обурювався: адже порося набере ваги тільки при добрій годівлі! Хіба можна бігати кожні п'ять хвилин

і підкладати йому корм? Коли спека посилиться, у поросяти обідме черево.

Та городяни не розуміють найзвичайніших речей.

— Ти працюєш, лобуре? Мені здається, ти хропеш?

До кімнати увійшов, кульгаючи, молодий майстер; він ковтнув в пляшки і заглибився в книгу. Читаючи, він посвистував у такт ударів молотків. Маленький Нікас теж почав підсвистувати, а два старших робітники, які били шкіру, пристукували в лад через удар, так що виникав звук, немов палицею проводять по колесу, що крутиться. Рулади підмайстра ставали дедалі вигадливішими, одна зливалася з другою, так що поспіти за ними було важко, навіть майстер Андрес підвів голову, відірвавшись від книги, і почав прислухатися. Він дивився в простір перед собою, погляд його був іще затуманений видінням того, про що він читав. І раптом він підвівся і опинився серед хлопчиків, очі його пустотливо заблищали; він став на ноги, підпираючи костуром хворе стегно, руки його безвольно бовталися, голова і весь тулуб недоладно похитувалися, безсилі протистояти ритму молотків.

Руки в майстра танцювали над закрійним ножем, примушуючи дзвеніти гостре лезо; він схилив голову набік і заплющив очі, прислухаючись до чогось, що діялося в його душі. І враз обличчя його проясніло від блаженства, вся його постать зігнулася в безтямному захваті, одна нога судорожно засмикалася в повітрі, начебто він заграв на арфі пальцями ніг, — майстер Андрес, зовсім не розуміючись на музиці, був музикальним клоуном. Трах — і ніжик лежить на підлозі, а в Андресових руках велика бляшана кришка — чим-да-да-да, чим-да-да-да! Флейта якимись чарами перетворилася на барабан і тарілки!

Пелле реготав так, що трохи не луснув, з острахом оглядався на шпандель і знову захопився сміхом; та на нього ніхто не дивився. Пальці й руки Андреса витанцьовували на бляшаній кришці сатинський танець, згодом затанцював і лікоть і вдарився об кришку так, що та з блискавичною швидкістю відскочила до коліна майстра, ударила об дерев'яний каблук, що стирчав, далі об голову Пелле і не переставала стрибати в найнеможливіших напрямках, немов сказилась од свисту підмайстра. Тут уже всі розгулялися! Учень почав зухвало підсвистувати — спочатку з острахом, та потім, бачачи, що йому ніщо не летить у голову, ще голосніше; трохи старший за нього віком робітник Йенс, — «диявол від музики», як його прозвав майстер за те, що під його пальцями все перетворювалося на звуки, — так схопив дратву і так натягнув її, що вона аж задзвеніла і почала танцювати, змінюючи звук на дві-три ноти вище або нижче, що скидалося на благодушне бурчання. А на подвір'ї збиралися на яблунях птахи, підстрибуючи на гілках; вони з цікавістю схиляли набік голівки, весело настовбурчували пір'ячко й віддавалися радощам, — і причиною всього цього було яскравосинє небо. Але тут на молодого майстра напосів приступ кашлю, і все само собою за-тихло.

Пелле пихкав, розмішуючи вар і додаючи до нього сала. Коли чорна маса готова була затверднути, він занурював руки в таку гарячу воду, що в нього тріскалася шкіра на кінчиках пальців. Знадвору увійшов, дрібочучи ногами, старий Йєппе; майстер Андрес миттю прикрив книгу закройною дошкою і заходився старанно гострити свій ніж.

— Оце вірно, — сказав Йєппе, — смолу в тепле — в'язкішою буде.

Пелле покачав вар на кульки, вкинув їх у м'якшильний чан і тепер стояв мовчки; у нього не вистачало мужності самому оголосити, що, мовляв, готове. Інші ліпили з проби вару якісь дивовижні фігури; із цієї загадкової маси виростали всі жахи, що тепер чекали на нього; і коли б він у глибині душі не усвідомлював, що він здібний хлопець, то наплював би на все. Але тепер він хотів випити свою чашу, хоч як там погано не вийшло б, — аби тільки встигнути проковтнути. Адже він зовсім відійшов від селянської роботи, і перед ним відкрилося ремесло з його піснями, мандрівним життям і чепурним міським одягом. Оця майстерня була по суті задушною діркою, де люди сиділи й морочилися з вогкими чобітьми, що просмерділися ворванню; але Пелле розумів, що через усе це треба пройти, щоб вибратися у широкий світ, де підмайстри розгулюють у лакованих черевиках навіть у будні, а взуття шиють на самого короля. У місті Пелле почав розуміти, що світ майже неосяжний; і ця думка тільки посилила нетерпіння Пелле. Він мав намір усе подолати.

— Ну, в мене готово, — вимовив він твердо; тепер вирішиться, чи підійшли вони один до одного — він і ремесло.

— То можеш взятися до дратви, — вона тягнеться, мов поганий фік! — сказав підмайстер.

Старий майстер розійшовся. Він ходив і стежив очима за Пелле; здавалося, він зовсім помолодшав і почав патякати про своє учнівство, років з шістдесят тому, в королівській столиці Копенгагені. Ото були часи! Тоді робітники не хропли до шостої ранку і не кидали роботи, як тільки проб'є восьму, — просто для того, щоб вискочити і подуріти. Ні, вони з четвертої ранку були вже на ногах і сиділи за роботою, поки не закінчували її! Тоді люди вміли працювати — та й навчилися дечого; наставляли тільки раз, і як тільки що — шпанделем! Зате вже й ремесло було в пошані, за тих часів і королів навчали ручної праці. Не те, що нині — партацтво, дешежина, ухиляння від роботи!

Хлопці підморгували один одному, майстер Андрес і підмайстер помовчували: чи варто сваритися із швейною машиною за те, що вона дзижчить! Йєппе дали вилити душу до кінця.

— То ти добре справляєшся з варом? — промовив Маленький Нікас. — Робиться виключно для свинячої шкіри!

Інші засміялись, а Пелле продовжував лоштити дратву з таким почуттям, немов будував собі ешафот.

— Ну, я готовий, — вимовив він ледве чутним голосом.

З поліції зняли пару найбільших чоловічих колодок, прив'язали їх до одного кінця дратви і все це винесли на тротуар. На тротуарі товпилися люди, всі зупинялись і лупали очима. Пелле повинен був стати на підвіконник і весь податися вперед; Еміль, як старший із хлопчиків, перекинув дратву йому через голову. Всі стояли й дивилися, крім молодого майстра; він не взяв участі у цій забаві.

— Тягни ж! — скомандував підмайстер, що заправляв урочистим дійством. — Отак, до ніг!

Пелле потягнув, і важкі колодки застрибали по каменю; раптом він спинився здригнувшись, — дратва пекла йому потилицю. Він стояв, тупцюючи, мов худобина, яку штурхають, а вона не розуміє, чого від неї хочуть; Пелле обережно піднімав ноги і тоскно дивився на них.

— Тягни, тягни! — наказав Йєппе. — Та швидше, а то вона прилипне! — Але було вже пізно. Вар затверднув на тонких волосинках потилиці, — батя Ляссе називав їх «щасливими» і пророкував по них синові велике майбутнє, — і от Пелле стоїть і не може стягти дратву з місця, хоч як старається. Від болю він корчив страшні гримаси, слина текла у нього з рота.

— Еге, та він не вміє справитися навіть з парою колодок! — глузуючи промовив Йєппе. — Краще йому повернутися на село і знову підтирати зади коровам!

Пелле, заплашувивши очі й замотавши головою, люто рвонув — і дратва відлипла. Разом із дратвою в його руках опинилося щось клейке — це було закривавлене волосся; а на потилиці дратва лишила слід у вигляді жолобка, повного сукровиці й розталого вару. Пелле вже не звертав уваги на біль, лють кипіла в ньому, він відчував невиразне бажання схопити молоток і всіх уколошкати, вибігти на вулицю і бити по голові всіх, хто потрапить під руку. Та ось підмайстер взяв у нього колодки, Пелле знову відчув біль і став нещасним-пренещасним. Він чув розкотистий регіт Йєппе і бачив молодого майстра, який сидів, нахилившись, не сміючи висловити своєї думки. Пелле раптом стало шкода себе.

— Це вірно, — бурчав Йєппе, — швець не повинен боятися присмолити собі трошки шкіру. Що це? Либонь, видавило у тебе водичку з очей? Ні, коли я був хлопцем, то це було справді «випробування смолою», — ми повинні були двічі обмотати дратву круг шії, і тільки тоді нам дозволяли її тягнути! Голова висіла, як на тонкій ниточці, і бовталася, коли випробування закінчувалося. От які були часи!

Пелле переступав з ноги на ногу, силкуючись погамувати підступаючі ридання; та тут він мимохіть зловтішно хихикнув, уявивши собі, як бовталась голова Йєппе.

— А тепер спробуємо, чи може він устояти в бійці, — сказав підмайстер і став у бойову позицію.

— Ну, з цим ми зачекаємо, поки не заробить, — поспішив втрутитися майстер Андрес. — Привід знайдеться!

— Але ж з варом він справився, — сказав Йєппе. — Та чи вміє

він сидіти на одному місці? Є такі, що ніяк не навчаться цього мистецтва.

— Це треба перевірити, а потім уже визнавати його годящим,— з похмурою серйозністю відповів Маленький Нікас.

— Чи скоро ви перестанете дурника строїти? — гнівно запитав молодий майстер і вийшов.

Але Йеппе осідав свого коника; голова його була виповнена спогадами про молодість — цілий ланцюг дрібних диявольських вигадок, спрямованих на те, щоб якомога урочистіше обставити висвячення новака. За тих часів їм нещадно вбивали любов до ремесла, вони ніколи не ухилялися від нього і поважали його до останнього свого віддиху. Тепер часи не такі суворі, всі вередують, один не зносить того, другий — іншого; почався висип від повсякчасного порання з шкірою, хвороби від сидячого життя і ще бозна-що. Через день приносять довідку, що в них повискакували чіряки від довгого сидіння, і заводь музику спочатку. «Ні, за наших часів ми діяли інакше! Простягнемо, було, учня голим на табуреті, а двоє орудують шпандлем! Тут уже наскочила шкіра на шкіру, і ми, либонь, навчилися терпіти й сидіти на одному місці».

Підмайстер зробив знак.

— Ну, тепер тобі прочитали лекцію відносно сидіння на табуреті, ти можеш іти й сідати!

Пелле пішов повагом і сів на вказане місце,— тепер йому було байдуже. Але тут же підскочив, кричачи від жаху, і, схопивши молоток, став злобно озиратися. Та молоток випав у нього з рук, і він зарідав ридма.

— Що ви з ним робите, чорт би вас забрав? — вискочив молодий майстер із закройної. — Яку ще підлоту ви вигдали? — Він обмацав руками сидіння табурета — воно було обтикане відломленими кінчиками шил. — Дияволи, варвари ви! Можна подумати, що живеш серед дикунів!

— Ач, який пестунчик! — огризнувся Йеппе. — Нині не дозволяють навіть взяти хлопчиська в науку і зробити йому щеплення проти чиряків! Що ж, мазати їх медом і спереду, і ззаду, як царів ізраїльських! Чи ти, бува, не вільнодумець?

— Іди, батьку, звідси! — закричав Андрес, не тямлячи себе від люті. — Іди, батьку! — Він тремтів, обличчя його зблідло. І старий майстер поплентався собі, навіть не поплескавши Пелле по плечі і не висвятивши його в ремісники.

Пелле сидів, заглиблений у свої думки,— він якось весь об'якував. З усіх оцих невиразних натяків виступало щось страшне, але й значливе. Він уявляв собі «випробування» чимсь таким, що проводить у житті певну межу, по другий бік якої людина виходить зовсім зміненою; чимсь подібним до таємничого біблейського обривання, висвяченням у щось нове. А це було просто злісне катування!

Молодий майстер кинув Пелле пару дитячих черевиків, до яких треба було підбити підметки; виходить, його прийнято до цеху,

і йому більше не доведеться тягнути для інших дратву! Проте ця обставина не викликала в ньому радощів. Він сидів, борючись із чимсь безглуздим, що здійснювалося з глибини його ества; коли ніхто не дивився на нього, він слинив собі пальці і проводив ними по потилиці. Він почував себе, мов та кішка, яку хотіли втопити, а вона зуміла врятуватись і залишувала свою мокру шерсть.

Надворі під яблунями сонце лилося золотавозеленим каскадом, і далі — в саду шкіпера, — бігали й гралися троє дівчаток, зодягнених у білі платтячка; вони були схожі на істот з іншого світу; «Щасливі улюбленці долі на сонячнім вільнім узмор'ї» — як співається в пісні. Час од часу з сажа вибігав пацюк, він шумливо порпався у великій купі черепків. А поросля пожирало гнилу картоплю, огидно жвакаючи, і це жвакання порушувало всі горді мрії Пелле про майбутнє і примушувало його страшенно нудитися.

В ту мить, коли Пелле по суті повинен був почувати себе переможцем, на нього відразу звалилися всі знегоди випробного строку в майстерні — вуличні хлопчаки, співучні, які не бажали визнавати його, спогади про рідні місця, що невідступно переслідували його тут, на чужині; і сама ця темна майстерня, куди ніколи не заглядав промінь сонця... і де ніхто не хотів рахуватися з Пелле.

Коли майстри були відсутні, Маленький Нікас зволив часом базікати зі старшими хлопчиками. При цьому, бувало, вимовлялися слова, що відкривали перед Пелле нові обрії, — і він починав розпитувати; або ж розмовляли про село, яке Пелле знав краще від них усіх разом взятих, — і він вихоплювався з поправками. Лясе! — лунав ляпас, і Пелле відкочувався в куток: він повинен держати язик за зубами, поки до нього не звернуться! Але Пелле, який мав добрий зір і слух і звук базікати з батею Ляссе про все на світі, не міг примусити себе тримати язика за зубами.

Твердою рукою вбивав у нього кожний свою порцію поваги — всі, від хлопчиків до старого майстра, який начебто весь роздувся від ремісничого чванства; тільки сам Пелле не претендував ні на що, зате він зобов'язаний був шанувати їх усіх. Лише молодий майстер не затьмарював душу хлопчика. Майстер був дуже чуйною людиною і, не звертаючи уваги на підмайстрів і на все оточуюче, ласкаво сівав коло Пелле в таку хвилину, коли той почував себе особливо нещасливим.

На волі сонце примхливо кидало своє проміння на листя дерев, птахи починали цвірінкати особливо, — наближався час, коли корови підводилися після денного ремігання. Із-за ялинок виходив хлопчик, він на все горло виспівував і весело ляскав бичем — начальник усієї цієї благодаті, хлопчина Пелле, над яким ніхто не командував. А постать, яка шкандибала полем, щоб перегнати череду, — це був Лясе.

Так, батя Лясе!

Пелле не міг нічого з собою поробити, з його грудей вихопилось ридання, — це вийшло так по-дурному.

— Заткни пельку! — погрозливо гаркнув підмайстер.

Тут Пелле не витримав, навіть не спробував спинитися.

Молодий майстер підійшов і щось дістав з полиці над головою Пелле, довірливо спираючись на його плече. Хвора нога Андреса повиснула над підлогою гойдаючись. Він постояв, подивився в просторінь, почекав; і тепла рука, що лягла на плече Пелле, заспокоїла хлопчика.

Та не могло бути й мови про щось радісне; тепер Пелле добре розумів, що вся справа була в баті Ляссе, — так страшенно знудгувався він за ним. Він не бачив батька з того ясного ранку, коли сам пішов, залишивши старика нидіти на самоті; і нічого з тих пір не чув про Ляссе, навряд чи думав навіть про нього. Йому самому треба було пережити як-небудь день, рятуючи свою шкуру, треба було пристосовуватися; перед ним був новий світ, який треба було досліджувати, в якому треба було вміти влаштуватися. І в Пелле просто не було часу; місто засмоктало його.

Але тепер це видалося йому найбільшим віроломством, що його тільки знавав світ. А потилиця боліла, як і раніш... Треба піти куди-небудь, де ніхто його не побачить. Пелле вигадав собі якусь справу на подвір'ї, і тут, за пральнею, біля колодязя, примостився за дровами.

Там він лежав у гіркому розпачі і карався тим, що так ганебно покинув батька заради цього нового й чужого життя. Та й тоді, коли вони жили вкупі, він був не такий ласкавий, не такий дбайливий, як йому слід було б! Скоріше виходило, що Ляссе — такий уже старий! — приносив себе в жертву заради Пелле, полегшував його працю і брав на себе весь тягар, хоч у Пелле були молоді плечі. І трошки жорстоко повівся він, коли ця історія з мадам Ольсен звалилася на батька, — як негарно сприйняв він тоді його добродушне старече навіженство; а тепер віддав би все своє життя і все благополуччя, тільки б почути батьків голос. Незвичайно виразно пригадав тепер Пелле все це і той випадок, коли він нагримав на батька, а батько лише зітхнув і не огризнувся у відповідь, а тільки мовчав і зажурено дивився.

Ні, до чого ж це жахливо! Пелле втратив усю свою хоробрість і впав у розпач. Навіщо він тут, коли старий Ляссе живе самотньо серед чужих і не може постояти за себе! Пелле був безутішний, він ридав, усвідомлюючи своє віроломство. І в той час як він лежав, рвав на собі одяг і сходив плачем, у грудях в нього дозріло мужнє рішення: він повинен відмовитися від усього особистого — від майбутності, від вільного світу, геть чисто від усього — і присвятити своє життя одній меті — створити затишок старикові. Треба повернутися додому, у Кам'яний двір! Пелле забув, що він лише дитина і міг заробити тільки на свій прожиток. Захистити старого, хирявого бату Ляссе від усього неприємного і полегшити йому життя, — от що він хоче зробити! А Пелле не такий, щоб усумнитися в своїх силах. У розпалі своєї поразки він узяв на себе всі обов'язки дужого мужчини.

Поки він лежав, похмуро бавлячись якимись трісочками, вітки

бузини, що росла біля колодязя, розсунулись, і чийсь великі очі здивовано втупилися в нього. Це була Манна!

— Тебе побили? Чи ти плачеш з іншої причини? — спитала вона серйозним тоном.

Пелле відвернувся.

Манна труснула кучерями і пильно подивилася на нього.

— Що тобі зробили? Що з тобою? Я зараз піду туди і вилаю їх.

— А тобі який клопіт?

— Так не відповідають — це нечемно.

— Ат, замовкни!

Йому дали спокій, але в глибині саду Манна та її дві менших сестри лазили по деревах, виснули на них і невідступно дивилися на нього. Та що йому до цього! Він не хоче, щоб його жаліли спідниці, не хоче їхнього заступництва. Вони зарозумілі дівчиська, хоч батько їх і побував у всіх портах світу і загібає грошву. Потрапили б вони сюди, він дав би їм чосу! Поки що він задовольнився тим, що показав їм язика.

Пелле чув їх зляканий крик, — га що з того! Він не буде більше перелазити до них у сад і гратися великими черепашками й галузками коралів. Він повернеться на село і буде турбуватися про свого старого батька. А потім, коли все влаштується, він сам попливе за оцими штуками і привезе їх повні кораблі.

Пелле погукали з вікна майстерні: «Куди заподілась оця bestія?» Пелле здригнувся, — він же зовсім забув, що перебуває в наущі у шевця, — схопився й побіг до хати.

Закінчивши роботу, Пелле швидко прибрав у майстерні. Всі пішли гуляти, він сам залишився в своїй комірчині на горіщі, збираючи пожитки в мішок. Це була ціла колекція дорогоцінностей: бляшані пароплави, поїзди і коні, порожні всередині, — все, що тільки він міг придбати з непереборно спокусливих чудес міста за цілих п'ять крон готівкою. Все це він загорнув у білизну, щоб не пом'яти, а мішок спустив через дахове вікно вузьким жолобом. Тепер залишалося тільки самому прошмигнути через кухню так, щоб стара Йеппе не запідозрила чогось негарного; очі в неї були як у відьми, а Пелле здавалося, що кожний побачить по його обличчю, що він затіяв.

Та все йшло як із маслом. Він якомога спокійніше добрів до найближчого перехрестя: нехай думають, що він несе білизну. А потім кинувся бігти щодуху, — так його тягло додому. Кілька вуличних хлопчаків затюкали і почали кидати на нього камінцями, та Пелле наплювати на це, аби тільки швидше втекти. До всього іншого він був нечутливий; гнів і туга неподільно заповнили його душу.

Було вже після півночі, коли він, задихавшись, зупинився біля околичних будиночків Кам'яного двору; серце в нього колотилося; він притулювся до зруйнованої кузні і заплашувив очі, щоб трохи заспокоїтись. Віддихавшись, він пробрався задвірками до корівника

і увійшов до комірчини скотаря. Дерев'яний настил був для його ніг таким знайомим! От у темряві Пелле пройшов мимо здорового бугая, той обнюхав його і протягло видихнув повітря. Невже він пізнав Пелле?.. Але в комірчині стояв якийсь неприємний запах. «Невже батя Ляссе став таким неохайним?» подумав Пелле і зняв перину з голови сплячого. Чийсь чужий голос почав лаятися.

— То це, виходить, не Ляссе? — промовив Пелле; у нього підгнулися коліна.

— Ляссе? — скрикнув новий скотар, підвівшись на постелі. — Ляссе, кажеш? Ти що — диявол, надісланий по боже чадо? За ним уже приходили з пекла, його повели туди живісіньким, — він, бач, надто вже гарним був для світу цього! Сам дідус сатана був тут і зняв мірку на труну, так що шукай його сам. Ти тільки дістанься до чортової бабусі, а там уже спитаєшся і про того патлатого!

Пелле постояв на нижньому дворі, глибоко замислившись. То батя Ляссе, виходить, вибрався! І, певно, жениться, або вже... І на Карні, так треба розуміти!

Пелле стояв, віддаючись солодкому почуттю; величезне подвір'я ащерть було залите місячним сяйвом і дрімало; а навколо все викликало приємні спогади дитинства — про ласкаве муркотання кошеният, що спали на його подушці і до м'яких тремтячих тілець яких так любо було притулятися щокою.

Пелле мав чудову пам'ять на відчуття. Одного разу в дядька Калле він заліз у величезну колиску для близнят і звелів дітям заколихувати себе, — йому на ту пору було близько дев'яти років. І коли його поколихали трохи, він цілком звикнувся з незвичним положенням, над його головою високо-високо загойдалися задимлені балки, — та тільки не такі, як у хаті Калле; і йому здалося, що у нього в головах тінню сидить закутана літня жінка й колише колиску. Колиска гойдалася сильними ривками, і щоразу, коли нога зісковзувала з полоза, вона стукалась об підлогу із звуком тріснутого дерев'яного черевика. Пелле сплигнув. «Але ж вона кульгає!» сказав він збентежено.

Калле, сміючись, заглянув під полози. «Справді? Тобі, напевно, приснилося».

— Кульгає, — сказав Ляссе, — значить, це на тебе зроблено! Коли ти був ще маленьким, ти не міг заснути в колисці, якщо вона не кульгала, — нам довелося зробити полози зовсім чотирикутними, на них майже неможливо було поставити ногу. Бенгта розколола чимало гарних дерев'яних черевиків, потураючи твоїм примхам...

Тепер і садиба була для нього чимсь подібним до величезної колиски, яка неначе гойдалася в непевному місячному сяйві, і варто було тільки Пелле віддатися цьому враженню, як незліченні спогади дитячих літ наринули на нього. Все його життя заколихалося над його головою, як того разу, а земля скрізь, де тільки лежала пляма тині, розверзалася прівою. І от полилися гіркі слози, що затопили все, так що Конгструп кинувся геть, як ошпарений собака, а інші перекидались і безсило корчилились. А Ляссе... де ж батя Ляссе?

Пелле одним стрибком опинився коло броварні й заходився стукати до кімнати служниць.

— Це ти, Андерс? — почувся за дверима шепіт; двері відчинилися, теплі руки обвили його і втягли всередину.

Пелле відштовхнув когось від себе, його руки уперлися в оголені груди... Та це ж Біленька Марі!

— Карна ще тут? — спитав він. — Можу я поговорити з нею?

Йому зраділи; Біленька Марі ласкаво взяла його за щоки, вона мало не розділювала його. Карна ж не могла отямитись від здивування, такий у нього був міський вигляд.

— То ти тепер шевцюєш у найбільшій майстерні міста? Так, ми запитували про тебе, різник Йенсен усе розвідав на ринку. І який ти став великий, і справжній городянин! — Карна почала одягатися.

— Де батя Ляссе? — тільки й запитав Пелле; якийсь клубок став у нього в горлі, коли він назвав батька.

— Так, так, дай мені час, я тебе проведу. Яким же ти став молодцем у цьому вбранні, я б, далебі, не впізнала тебе. Як ти гадаєш, Марі?

— Він гарний хлопчина, він завжди був таким, — сказала Марі й штовхнула Пелле голою ногою, — вона встигла знову лягти в постіль.

— Це той самий костюм, який я завжди носив, — промовив Пелле.

— Так, так, але тепер ти його носиш інакше, — там вони всі схожі на графів. Ходімо, чи що?

Пелле приязно попрошався з Біленькою Марі, він пригадав, що багато чим зобов'язаний їй. Вона якось дивно подивилася на нього і хотіла потягти його руку до себе під ковдру.

— Що ж з батьком? — нетерпляче спитав Пелле, тільки він опинився надворі.

Так, Ляссе втік. Він не міг знести того, що Пелле пішов, та й робота була вже занадто важкою для нього самого: Де він тепер, Карна не знала.

— Він то там, то тут крутиться, підшукує землю, — сказала вона з гордістю. — Може, він якось навідає тебе в місті.

— А як тут справи? — запитав Пелле.

— Ну, до Еріка повернулася мова, і він потрошки стає знову людиною, вже починає розмовляти. А Конгструп з пані пиячять наввипередки.

— Пиячять удвох, кажеш? Як швець із своєю жінкою!

— Та ще так, що часом обоє лежать і плавають у винних випахах, не бачачи одне одного. Тут все тепер іде препогано, розумієш. Без хазяїна й хата сирота, як каже старе прислів'я. Та що казати, нічого гарного тут нема. Нема чого й дождити. Та мені все одно: тільки Ляссе підшукає собі що-небудь, я піду звідси!

Це Пелле добре розумів, — проти цього він не заперечував.

Карна з цікавістю оглядала його від ніг до голови, поки вони йшли.

— Там ви, напевно, живете багато?

— Авжеж, прокисла юшка і згіркле сало, — тут мені жилося набагато краще.

Вона не хотіла вірити, — дуже вже це було дивним.

— Ну, а як же всі оті крамниці з їством, з печенням і різними ласощами, — куди все це дівається?

— Цього я не знаю, — похмуро відповів Пелле; він сам замислювався над цим питанням. — Я одержую стільки, скільки можу з'їсти; але про білизну й одяг мушу сам турбуватися.

Карна ніяк не могла заспокоїтися після переляку, — навряд чи вона злякалася б більше, коли б Пелле живим був взятий на небо.

— То, виходить, тобі доводиться скрутно? — промовила вона, і в голосі її вчувалася гіркота. — Так, так, як тільки ми спроможемось сп'ястися на ноги, ми допоможемо тобі, чим здужаємо.

Коло шляху вони розстались, і Пелле, стомлений і приголомшений, подався назад до міста. Майже на світанні повернувся Пелле додому; він прокрався до свого ліжка так, що ніхто й не помітив того, що він тікав.

III

Маленький Нікас витер сажу з обличчя і надів свій кращий костюм; він лагодився на ринок з клунком білизни, що його мав відвезти додому до його матері різник з Окера. Пелле йшов за ним і ніс клунок. Маленький Нікас раз у раз вітався з гарненькими служницями з сусідніх будинків, і Пелле вважав, що було б куди цікавішим йти поруч з ним, ніж позаду, — адже вони вийшли разом. Та як тільки він рівнявся з підмайстром, той спихав його в канаву. Кінець кінцем Пелле впав, спіткнувшись об камінь, і залишив цю витівку.

На одній з вулиць, край високого ганку, стояв божевільний годинникар і розгойдував гирю; та висіла на довгому шнурку, і він ворушив пальцями в такт гойданню цього маятника, немов відлічував час. Це було дуже цікаве видовище, та Пелле боявся, що підмайстер не помітить його.

— А годинникар усе досліди робить, — жваво промовив Пелле.

— Заткни пельку, — відрубав Маленький Нікас.

Тут Пелле пригадав, що він не повинен вдаватися в розмови, і більше не розтуляв рота.

Пелле йшов, обмацуючи клунок, і намагався вгадати, що в ньому, а очима стріляв по всіх вікнах і провулках; щохвилини він підносив до рота долоню, немов прикриваючи позіх, — і відкушував від крайця чорного хліба, що його захопив був з кухні. Підтяжки у нього були порвані, і йому треба було весь час випинати живіт; доводилося звертати увагу на силу різних речей, — в тому числі й на вугляревого собаку, якому треба було дати ногою стусана ззаду, поки той спокійно стояв, обнюхуючи тротуарну тумбу.

Назустріч їм посувалася похоронна процесія; підмайстер пройшов мимо, знявши капелюха, і Пелле зробив те саме. Останнім у процесії йшов кравець Б'єрреграв на милицях; він ходив на всі похорони і завжди позад усіх, бо його хода вимагала простору. Він зупинявся й чекав, похнюпивши голову, поки інші не відійдуть на кілька кроків, потім викидав наперед милиці, робив кілька кроків і знову зупинявся. Отак він і пересувався на своїх хворих ногах — зупинявся, поглядаючи на інших, і час, од часу робив крок; він скидався на циркуль, що повільно рухався, вимірюючи дорогу інших.

Та найзабавнішим було те, що Б'єрреграв забув застебнути клапан на своїх чорних парадних брюках і той звисав над його колінами, мов фартух. Пелле не зовсім був упевнений, що підмайстер помітив це.

— Б'єрреграв забув...

— Заткни пельку! — Маленький Нікас обернувся, але Пелле нахилив голову і міцно притиснув руку до рота.

Тимчасом на Стальній вулиці лунали крики: здоровенна гладка жінка сварилася з двома матросами. Вона була в нічному чепчику й спідниці. Пелле пізнав її.

— Це Поросна, — весело вимовив він, — справжня торохтійка. У нас у Кам'яному дворі...

Маленький Нікас спритно дав йому ляпаса. Пелле так і сів коло ганку різьб'яра по дереву.

— Раз, два, три, чотири — марш! — Нікас відлічив десять кроків і рушив далі. — Дивись, не забувай зберігати відстань!

Пелле чесно додержував відстані; він був ображений цим і скоро помітив, що у Маленького Нікаса, як і в старого Йеппе, непомірно широкий зад. Звичайно, це від постійного сидіння — викривлюються крещі. Пелле відставив зад, зробив на куртці зборку над стегнами, кокетливо підвівся навшпиньки і загарцював вперед, поклавши руку на груди. Коли підмайстер чухався, почухувався й Пелле, і так само квацько розгойдував тіло; шоки в нього розпалилися, і він був задоволений із себе.

Як тільки Пелле звільнився, він розшукав різників із села, щоб розпитати гарненько про Ляссе. Та ніхто нічого не знав про нього, і Пелле, розпитуючи, переходив від воза до воза.

— Ляссе Карлсон? — сказав один. — Та він же був за скотаря у Кам'яному дворі. — Різник покликав другого і запитав про Ляссе — про старого скотаря з Кам'яного двору. А той покликав третього; всі зібралися до одного воза і заходились обмірковувати справу. Це були люди, що раз у раз нишпорили по острову і скуповували худобу; вони знали геть усіх, а ось про Ляссе нічого не могли сказати.

— Виходить, його вже нема в селі, — рішуче вимовив перший. — Тобі, парубіжку, треба роздобувати собі іншого батька!

Але Пелле не схильний був жартувати і відійшов від возів. Та й взагалі йому час було додому на роботу; хазяйчочки, які крутилися поміж возів і мацали м'ясо, вже почали поглядати на нього

скося. Вони держались один за одного, як пруття у вінику, коли йшлося про те, щоб накрутити вуха хлопчаків, — взагалі ж були ваздрі.

Милиці Б'єрреграва стояли за дверима, сам же він сидів на підвіконні у найманірнішому траурному вбранні, тримаючи в руках білу носову хусточку і часто витираючи нею очі.

— Небіжчик доводився родичем Б'єрреграву, чи що? — лукаво спитав молодий майстер.

— Ні, та шкода тих, хто залишився, — дружину і дітей. Завжди хто-небудь залишається, хто горює, хто зазнає втрати. Невесело живеться людям, Андрес.

— Авжеж, Б'єрреgrav, і картопля нині вродила погано.

Сусіда Йорген заступив собою весь просвіт у дверях.

— Е, то тут блаженний Б'єрреgrav! — вигукнув він. — Та ще в повному параді. Що з тобою, чи не сватаєшся ти часом?

— Я проводжав, — неголосно відповів Б'єрреgrav.

Здоровенний пекар зробив мимовільний порух: він не любив, коли при ньому ненароком згадували про смерть.

— Тобі годилося б похоронним возницею бути, Б'єрреgrav, — ти б не трудився тоді даремно!

— Якщо тут небіжчик, то це ще не значить «даремно», — заікаючись відповів Б'єрреgrav. — Я, бідолаха, мало на що придатний, і рідних у мене теж нема. Ніхто з живих нічого не втрачає, якщо я проводжаю небіжчиків. До того ж я всіх знаю і в думках стежу за всіма від самого їх народження, — додав він, немовби вибачаючись.

— Коли б тебе хоч запросили на поминки і ти наївся б всмак — це я ще міг би зрозуміти! — не відступав від нього пекар.

— Об'їдати сердешну вдову, яка залишилася з чотирма дітьми і не знає, де взяти для них хліба? Ні, цього я ніколи не зроблю! Йй довелося позичити триста крон, щоб справити чоловікові пристойні поминки.

— Це слід було б заборонити законом, — сказав майстер Андрес. — Жінка з малими дітьми не має права витратити гроші попустому на небіжчика.

— Вона віддає своєму чоловікові останню шану, — повчально мовив Йєппе. — Це обов'язок кожної порядної дружини.

— Безперечно так, — відгукнувся майстер Андрес, — що-небудь треба ж зробити. От, наприклад, на тому боці земної кулі, коли чоловік помирає і його спалюють на вогні, дружина кидається у вогнище.

Пекар Йорген потер собі стегна й осміхнувся:

— Ти майстер брехати, Андрес! Таких жінок не буває, скільки я їх знаю!

Але Б'єрреgrav знав, що молодий майстер не збрехав, і він простягнув уперед свої худі руки, наче хотів відіпхнути від себе щось невидиме.

— Дякувати богам, що я побачив світ на цьому острові, — тихо

вимовив він.— Тут трапляються тільки звичайні справи, хоч би які вони були погані.

— А цікаво знати, де вона дістала гроші, — сказав пекар.

— Позичила, звісно, — відповів Б'ерреграв таким тоном, наче хотів припинити розмову на цю тему.

Йеппе насмішкувато пирхнув:

— Хто стане позичати бідній жінці триста крон? Адже це все одно, що кинути свої грошики в море!

Але пекар причепився до Б'ерреграва, як з ножем до горла.

— Це ти їй дав гроші, іншого такого віслюка не знайдеш, — в погрозою промовив він.

— Дай мені спокій, — пробелькотав Б'ерреграв. — Я нічого поганого не зробив. А в неї хоч трохи радощів буде... — У нього трусилися руки.

— Ти йолоп, — відрубав Йеппе.

— Що думає Б'ерреграв, коли стоїть над могилою і дивиться в неї? — запитав молодий майстер, щоб змінити розмову.

— Я думаю: от ти і відходиш туди, де тобі краще буде, ніж тут, — простодушно вимовив старий кравець.

— Авжеж, Б'ерреграв проводжає тільки бідняків, — насмішкувато проказав Йеппе.

— Я не можу позбутися думки, а що, коли він обманюється? — вів далі майстер Андрес.— Що, коли проводжає і трошки радіє, — а там нічого нема? От чому я не люблю дивитися на небіжчиків.

— Так, але ж у цьому і вся суть! А що, коли там справді нічого нема? — І пекар Йорген вигнувся всім своїм гладким тілом. Адже тут ми живемо й уявляємо собі те і се; ну, а якщо все це брехні?

— Це дух зневіри, — сказав Йеппе і тупнув ногою.

— Охорони, господи, уста мої від марнослів'я, — відповів Йорген і поважно погладив себе по обличчю, — та думок все одно не позбудешся. А що ми бачимо навкруги? Хвороби, та смерть, та «вічну пам'ять». Ми живемо й живемо, скажу я тобі, братіку Йеппе, — а живемо ми для того, щоб жити. Ото я й кажу: нехай згляньється господь над тими нещасними, які ще не народилися!

І він замислився, як завжди, про маленького Йоргена, який аж ніяк не бажав з'явитися на світ, дістати в спадщину його ім'я й подобу і передати їх потім своїм нащадкам.

У цьому була його віра, тут уже нічого не вдієш. Інші також продовжували розмову півголосом, щоб не порушити його побожного настрою.

Пелле цікавило геть усе на світі, і він насторожував свої випнуті вуха при всякій розмові; та коли почали говорити про смерть, він почав позіхати. Сам він жодного разу не хворів серйозно; і після того як померла матуся Бенгта, смерть не вривалася більше в його маленький світ, — на щастя для нього, бо це могло позбавити його

останнього, що в Пелле залишалося, — баті Ляссе. Для Пелле наче зовсім не існувала смерть з кощавою рукою, він не міг зрозуміти, як це люди помирали, задривши носа догори, коли стільки діла, — місто завдавало багато клопоту!

Ще першого вечора він вибіг з дому і пішов шукати інших хлопчиків — саме там, де натовп був найгустішим. Довго чекати не довелося. Пелле звик брати бика за роги, і йому кортіло показати свою перевагу.

— А це що за прищ? — сказали хлопці, обступивши його.

— Я — Пелле, — промовив він, міцно упираючись ногами в землю серед ватаги і оглядаючи всіх. — Я жив у Кам'яному дворі з восьми років, а це найбільша садиба в Нордланді! — Засунувши руки в кишені, він байдуже сплюнув, бо це були дрібниці в порівнянні з тим, що у нього було в запасі.

— Виходить, ти мужик? — сказав один, а інші засміялись. Серед них був і Руд.

— Атож, — сказав Пелле, — і я пробував орати плугом і готувати січку телятам!

Ті переморгнулися.

— Значить, ти й справді мужик?

— Ну, звичайно, — відповів Пелле знітившись, — він тільки тепер помітив, як вони підкреслюють це слово.

Тут усі зайшлися сміхом.

— Він сам признався в цьому! І він з найбільшого хутора, — значить, він найбільший мужик на весь край!

— Ні, хазяїна звали Конгструп, — скромно сказав Пелле, — я був тільки підпаском.

Всі так і вибухнули сміхом.

— Він не розуміє цього, — він справді сільський телепень!

Пелле не розгубився, у нього була в запасі важка артилерія, він вирішив завдати останнього удару.

— І в тій садибі був наймит на ім'я Ерік. Він був такий дужий, що міг відчухрати трьох мужчин; але управитель був ще дужчий, бо він до нестями побив Еріка.

— Скажи-но, як же він це робив? Хіба мужика можна побити до нестями? Хто ж з тебе зробив йолопа? — Запитання сипалися біз кінця.

Пелле впритул наблизився до того, який запитав останнім, і втупився поглядом в його очі. Та хлопчисько подався назад.

— Побережи свій чистенький костюмчик, — промовив він сміючись, — і не мни манжет!

Під курткою на Пелле була свіжа синя сорочка, вилоги якої на шиї і рукавах правили за комір і манжети; він добре знав, що зодягнутий чисто й нарядно. І над цим вони сміються!

— І які на ньому кораблі, Ісусе Христе! Адже ними можна закрити половину портового майдану! — Це були черевики Конгструпа; Пелле наважився взути їх — адже в нього вільний вечір.

— А коли ти влаштував бенкет, прощаючись із своєю колиш-

ньою службою? — запитав третій; це вже був натяк на товсті, рум'яні щоки Пелле.

Тут у Пелле, нарешті, урвався терпець; він озирався навкруги, шукаючи зброї для бійки: адже битися довелося б з усією ватагою. Так, усі були проти нього.

Та тут якийсь довгий, худий хлопчина ступив наперед.

— Чи немає в тебе гарненької сестри? — запитав він.

— У мене нема ні братів, ні сестер, — відрубав Пелле.

— Так скучно. А в схованки грати вмієш?

Це Пелле, звичайно, умів.

— Ну, то стій на місці! — Здоровило насунув йому шапку на очі і повернув обличчям до дощаного паркана. — Лічи до сотні; та дивись не шахруй!

Ні, Пелле не стане шахрувати — озиратися чи бігти за ними; адже від гарного початку багато що залежало. Але він дав собі слово не шкодувати ніг і переловити їх усіх до одного. Скінчивши лічбу, він стягнув шапку — тиша.

— Агов! — гукнув він. Ніхто не озвався. І Пелле цілісніх півгодини шукав хлопців серед дощок і сараїв, а потім прокрався додому і ліг спати. Та вночі йому приснилося, що він переловив їх усіх, і вони назавжди обрали його на ватажка.

Місто не розкрило йому широких обіймів, у які Пелле міг би кинутися з дитячою довірливістю. Гарні вчинки, які в іншому місці могли б допомогти людині досягти успіхів у житті, — тут викликали тільки глузування і сміх. Пелле знову й знову пробував виступити з чим-небудь, завжди з чим-небудь новим. Та він чув одну відповідь: мужик! Вся його маленька істота була сповнена доброзичливості, — а люди безжально відштовхували Пелле.

Пелле швидко переконався, що він поступово втрачає все те, що придбав раніше; вся повага, що її він добився там, на хуторі, і на роботі своєю сміливістю і добродушністю — тут була не в звичай. Тут були в ціні інші справи, панував інший жаргон; і одягалися інакше, і ноги ставили по-інакшому ходячи. Все, що Пелле високо цінував, тут висміювалося — аж до гарного картуза з вишитими на ньому снопами й сільськогосподарськими знаряддями. Він прийшов сюди таким упевненим у собі — і зробив сумне відкриття, що він смішний. Щоразу, коли він хотів взяти в чому-небудь участь, його відштовхували геть; він не мав права втручатися в загальну розмову — будьте ласкаві, у задні ряди!

Нічого не лишалось, як бити відбій по всій лінії, поки не спустишся на самісіньке дно. І хоч як це було важко для здібного хлопчика, що палав бажанням брати участь у всьому, Пелле відступив, твердо сподіваючись знову почати наступ. Хоч як погано з ним поводитися б, він завжди зберігав почуття власної гідності, що вперто володіло ним; цього ніхто не міг відібрати у нього.

Пелле був твердо переконаний, що не в ньому самому треба шукати причину, а що круг нього не все було гаразд; і через те його мозок безперестанку працював над тим, як осмислити життя по-

новому і розпочати рішучу боротьбу з самим собою. Після кожної поразки він невтомно збирав свої сили і щовечора, збагачений новим досвідом, виступав знов — і знову зазнавав поразки. Він хотів перемогти, хоч би яких жертв це коштувало. Він не уявляв собі нічого чудовішого, як переможний марш вулицями в штанах, засунутих у халяви старих чобіт Ляссе, — це було для нього втіленням мужності.

А втім, він був досить сильним, щоб відмовитись і від цього, якщо це вважається мужичим. Значно важче було вбити в собі минуле: воно так неподільно зв'язане було з батею Ляссе, що розрив з ним відчувався як зрада. Та виходу не було; якщо він хоче вийти в люди, він мусить вивернути і свої переконання, і свої заботи. Зате він поклявся добре-таки пригадати це всім, коли дійде своєї мети.

Більше за все пригнічувало Пелле те, що його ремесло не було в пошані. Хоч би як він старався, швець був і залишиться кінець кінцем жалюгідною істотою з пикою в смолі і з надмірно великим задом. Тут не допоможуть аніякі старання, треба якомога швидше зайнятися чим-небудь іншим.

Та все ж Пелле жив у місті і став міським жителем, оцього вже ніяк не можна було відкидати. А місто впливало на нього підбадьорливо і радісно, хоч і не виправдовувало тих казкових уявлень, що склалися про нього в Пелле ще за тих часів, коли вони з батьком висадилися на цьому острові. Більшість городян ходили в будні у недільному одязі, багато хто заробляв невідомо яким способом великі гроші. Тут сходилися всі дороги, місто всмоктувало все — свиней, зерно і людей, — рано чи пізно все туди потрапляло. Тут проживала Поросна з Рудом, який був у науці в маляра; і близнята були тут. А одного разу Пелле побачив високого на зріст хлопчика, який стояв коло воріт, затуливши обличчя руками, й ревів, поки кілька малюків били його. Це був Рева-Пер, він плавав кухарчуком на паруснику. Сюди тяглося все.

Але тут не було баті Ляссе!

IV

Життя в місті відрізнялося тим, що тут було важко рано лягти спати і ще важче — рано вставати. Над містом не розкидалася всепробуджуюча зоря, тут будинки заступали собою ранішнє світання. А збігаючий день сповнював тіло вечірньою мlostю і не заганяв людей в ліжко. Тут життя йшло навиворіт, люди жвавішали тільки проти ночі.

О-пів на шосту ранку майстер, що спав унизу, стукав у стелю палицею. Пелле, який вважався черговим, машинально схоплювався, тарабанив кулаком по краю ліжка і валився знову в постіль. За якийсь час стукіт у стелю повторювався. Нарешті в майстра уривався терпець.

— Дідько б вас забрав! Та чи повстаєте ви сьогодні? — гримав він.— Може, зведите мені подати вам кофійку в ліжку?

Пелле спросоння зіскакував на підлогу. «Вставати! Вставати!» кричав він, розбуркуючи товаришів. Йенс швидко підводився з ліжка, затуляв голову руками: в нього на обличчі був вираз страху. Але підлітків Емілія і Петера не дуже-то легко було розбуркати.

Пелле сходив униз і прибирав у майстерні, виповняв водою м'якшильний чан і насипав купу піску на приїчок, щоб хазяїну було куди плювати. Він уже не дивувався іншим: ранками він сам перебував у кислому настрої; в ті дні, коли йому випадало відразу ж сідати на свій табурет, не побігавши спочатку в хазяїнських дорученнях, йому потрібно було багато часу, щоб отямитися.

Він перевіряв, чи поставив напередодні ввечері на видних місцях хрести крейдою,— це означало, що неодмінно треба було що-небудь пригадати. Запам'ятовувати було важко, тому він і вдався до такої геніальної вигадки: треба було тільки не забувати, для чого поставлено хрести,— інакше нічого не виходило.

Прибравши в майстерні, він біг за дорученням хазяйки по здобний хліб «для самих». На сніданок він одержував коржа і випивав кофе на кухні, поки старуха ходила по кімнатах і бурчала. Вона була худа, як мумія, і рухалася, сильно нагнувшись уперед, а коли руки в неї були зайняті, вона одну з них притискувала до грудей. З усього вона була незадоволена і без кінця говорила про смерть. «Мої два старших за морем — один в Америці, другий в Австралії; їх уже я ніколи не побачу. А тут, вдома, двоє мужчин походжають і бундуються,— нічогосінько не роблять, а їм усе подавай! Бідолаха Андреc хворий, а Йєппе вже ні до чого не придатний, він навіть у ліжку не може зігрітися. Але верховодити вони вміють і мене примушують тупцювати цілий день і працювати, все доводиться робити самій. Подякую ж я богові, коли буду в могилі,— істинно так! А ти чого стоїш, роззявивши рота? Геть звідси зараз же!»

І Пелле ніс у майстерню до вікна своє кофе з солодовим цукром.

Ранками, поки не з'являвся хазяїн, всі працювали неохоче. Всі мали заспаний вигляд, а попереду був довгий, виснажливий день. Підмайстер не підганяв їх з роботою,— він турбувався про те, щоб і на його долю що-небудь залишалось. Одні сиділи перемагаючись, час од часу про людське око стукали молотком, в той час як інші дримали над верстатом. Всі опам'ятовувались тільки тоді, коли лунали три умовних удари в стінку, які стосувалися Пелле.

— Що ви там робите? Можна подумати, що ви всі повмирали! — запитував майстер і скоса підозріливо поглядав на Пелле. Але той встигав замітити, що у кожного було в руках, і називав вид роботи.

— Що у нас сьогодні, четвер? Царице небесна, скажи Йенсові, щоб негайно кидав лагодити галоші Манни і брався за лоцманові чоботи; адже ми обіцяли йому зробити їх до понеділка! — Майстер сумно зітхав.— Ох, як я погано спав цієї ночі, Пелле, просто препогано; у мене був жар і шум у вухах. Нова кров страшенно невгамовна, вона застоюється в моїй голові і кипить безнастанно, як содова

вода. Та це щастя, що вона все-таки є, а то, дідько б його взяв, я б швидко здох! Ти віриш в існування пекла? Небо — справжній сінька дурниця! Чого ж нам чекати гарного в інших місцях, коли нам навіть тут гидко? Але ти віриш у пекло? Мені приснилося, що я вихаркнув останні рештки легенів і потрапив до пекла. «Якого тобі біса треба, Андрес? — спитали мене там.— Адже ж серце у тебе ще здорове!» Вони не хотіли впускати мене. Та яка рація в цьому? Адже серцем я не можу дихати і все одно здохну. І що зі мною буде, можеш ти мені сказати? Ото базікають, що можна знову повернутися в утробу своєї матері. Коли б це справді можна було зробити і потім появитися на світ новою людиною, на здорових ногах! Отоді б ти побачив, як я в ту ж хвилину подався б за море — фіть! — а не жив і не корпів би тут. А чи дивився ти сьогодні на свій пуп? Ти смієшся, дурню, а я ж всерйоз запитав! Для тебе багато чого складалося б інакше, коли б ти починав день з того, що дивився б на свій пуп!

Майстер говорив то серйозно, то жартома.

— Ну, то дістань мені портвейну, він стоїть на полиці за ящиком із шнурками, мене щось морозить!

Пелле пішов по вино, але повернувся з порожньою пляшкою. Майстер ніжно подивився на неї.

— Ну, то роздобудь другу! Але в мене нема грошей; скажи їм, придумай сам що-небудь, адже ти не дурний хлопець!

Майстер кинув на нього один з тих поглядів, які беруть за серце, іноді Пелле ладен був розплакатися від жалю. Його маленький світ був рівний, мов широкий шлях, Пелле не розумів мішанини жарту з горем, веселого лукавства із смертельним смутком. Але в нього була добра душа, в ньому заворушилось якесь тепле почуття, і він ладен був віддати життя за Андреса.

За вогкої погоди майстрові важко було підводитися з ліжка, холод гнітив його. Умившись і прийшовши в майстерню з мокрим волоссям, він ставав коло нетопленої грубки і починав цокотіти зубами.

— У мене тепер мало крові,— казав він,— але нова кров утворюється, вона шумить у мене у вухах щоночі.— І починав кашляти.— Дивись-но, ще шматочок легені,— казав він, показуючи драглистий згусток Пелле, який стояв коло грубки і чистив черевики щіткою.— Та нова ще виросте!

— Адже вам, майстре, скоро тридцять років,— говорив підмайстер.— Значить, небезпечний вік уже минув.

— Так, скільки часу, дідько б його забрав, я можу ще протягнути! Всього тільки півроку,— занепокоєно казав майстер і кидав погляд на Пелле, немов це залежало від нього,— всього тільки шість місяців! Тоді все моє тіло оновиться — нові легені, все нове. Та нових ніг, хай йому чорт, я вже ніколи не дочекаюся.

Поміж Пелле і майстром установилося якесь своєрідне взаєморозуміння, яке потверджувалося не словами і не висловлюваннями, а відчувалося в погледах, у тоні і в усій вдачі. Коли Пелле стояв за

спиною майстра, йому здавалося, що навіть його хутряна куртка випромінює сердечне тепло. Пелле всюди шукав очима майстра, який поведився з ним зовсім не так, як з іншими.

Тільки-но Пелле, виконавши доручення, завертав за ріг майстерні, погляд його радо зустрічав молодого майстра, що стояв на ганку: поставивши хвору ногу в зручне положення і твердо обпершись руками на палицю, він тоскно поводив очима на всі боки. Це було його улюблене місце в ті хвилини, коли він не сидів у майстерні і не читав пригодницьких книжок. Та Пелле хотілося, щоб він завжди стояв тут. І, пробігаючи мимо майстра в такі хвилини, хлопчик соромливо нагинався. Бо не раз траплялося, що майстер м'яв руками плече Пелле так, що того кидало в піт, трусив його і задушевно приказував:

— Ах ти, бісеня!

Це була єдина ласка, що випадала на долю Пелле, і вона зігрівала його.

Пелле не розумів майстра, він не міг збагнути його. Андрес ніколи не виходив з дому, тільки один раз, зібравшись із силами, він прошкандибав до пивної Хансена, щоб розважитися грою; взагалі ж він не ходив нікуди далі ганку. Тут він стояв, роздивляючись, і часом повертався в похмуру майстерню, сповнений таких веселощів, що майстерня неначе перетворювалася на гай, де щебетали пташки. На волі він ніколи не бував, та й не відчував у цьому потреби; але вільний світ все-таки жив у всій його істоті і в розмовах, так що Пелле часом до болю переймався бажанням побачити світ. Андрес нічого не вимагав для себе від майбутнього, крім здоров'я, і весь був овіяний якимсь казковим ореолом; враження складалося таке, ніби щастя мало звідкись спуститися і осінити його. Пелле дуже любив майстра, але не розумів його. Андрес, який міг глузувати з своєї кривої ноги і за хвилину забував навіть про її існування, або лукаво підсміювався з власного убогства, наче золота у нього без ліку, — це було незбагненно! Пелле нічого не розумів і тоді, коли заглядав до книжок, від яких у майстра Андреса перехоплювало дух; він, Пелле, задовольнився б і чимсь меншим від Північного полюса і надземної кулі, яки тільки мав можливість побувати там.

Пелле не давали посидіти спокійно і виміряти, щохвилини лунало: «Пелле, збігай». Все купувалося дрібницями, хоч набиралось в кредит. «Тоді рахунок не так помітно зростає», частенько говорив Йєппе; майстрові ж Андресу було все одно.

Ось прибігла служниця від підрядчика; їй негайно подай черевки для її панночки, вони були обіцяні на понеділок. Майстер зовсім забув про них.

— Вони в роботі, — каже він нахабно. — Йєнс, чортяко!

І Йєнс спритно починає набивати черевки на колодки, поки майстер Андрес проводить дівчину і жартує з нею в коридорі, щоб умалити її.

— Збий нашвидку, аби тільки держалися, — казав майстер Йєнсові. А потім наказував: — Пелле, біжи з ними — одна нога тут

а друга там! Скажи, що завтра рано-вранці ми їх заберемо і дамо ім зовний лад. Та біжи так, наче сам черт женеться за тобою слідом!

Пелле біг, а коли повертався додому і одягав робочий фартух, знову треба було кудись іти.

— Пелле, біжи отуди й позич мідних цвяхів,— тоді не треба буде сьогодні купувати. Іди до Клаусена... Ні, краще до Блома; адже у Клаусена ти вже був уранці.

— Блом гнівається на нас за лещата,— відповідав Пелле.

— От, хай йому дідько, треба їх полагодити й повернути; не забудь віднести їх до коваля. Що ж нам робити? — Молодий майстер безпорадно переводив погляд з одного свого помічника на іншого.

— Швець Маркер,— запропонував Маленький Нікас.

— У Маркера не розживешся,— майстер наморщив лоб,— він шаршивець. Маркер відбив у нас одного з найстаріших наших замовців. У нього для нас пучки солі не знайдеться.

— Що ж робити? — нетерпляче спитав Пелле.

Майстер посидів, помовчав.

— Ну, візьми,— гаркнув він Пелле, шпурнувши йому крону. — Ти не заспокоїшся, поки у мене хоч копійка буде в кишені, розбишако! Купи коробку та віддай Клаусенам і Бломам те, що ми в них позичали.

— Отак вони дізнаються, що в нас є ціла коробка,— промовив Пелле, який не позбавлений був кмітливості.— Та й взагалі ж вони винні нам багато дечого іншого.

— От шельма! — промовив майстер, беручись до читання. — Боже, от плутяга! — Проте вигляд майстра був дуже задоволений.

А трохи згодом знову повторялося:

— Пелле, збігай...

День витрачався на побігеньки, і Пелле не поспішав повертатися,— його не тягло до похмурої нори майстерні з її тринюгими табуретами. Йому так багато треба було дослідити, він вважав майже за свій обов'язок побувати скрізь, де в нього навіть не було ніякої справи: він сновигав, мов щеня, і всюди совав свій цікавий ніс. Тепер місто вже не здавалось йому таємничим.

Пелле охоплений був чесним стремлінням підкорити собі все. Та до цього часу доводилося відмічати самі тільки поразки: поки що він жертвував та жертвував лише тими дрібницями, що приніс їх з собою, не одержуючи нічого взамін. Він придушував у собі соромливість і недовірливість там, де міг бути цілком одвертим; він ладен був подарувати місту свої найкращі якості, що їх вважали тут мужицькими. Та чим менше було в нього прикриття, тим сміливіше кидався він уперед,— місто треба було завоювати. Життя примусило Пелле визіти з міцної шкаралупи, і тепер його неважко занাপастити.

Місто вибило Пелле з надійного захисту, а втім, він усе той же гарний хлопець,— багато хто навіть не помітить у ньому особливої зміни, окрім тієї хіба, що він дуже витягнувся. Але батя Ляссе, напевно, заплакав би кривавими сльозми, коли б він тепер побачив,

як його хлопчик бігає вулицями, розгублений, прагнучи бути схожим на інших людей,— в кращому своєму піджаку він мав все ж неохайний вигляд.

Ось він іде й розмахує парою чобіт, тримаючи їх пальцями за вушка, і хвацько посвистує. Час од часу він кривиться і починає ступати обережніше — це коли штани доторкуються до рубців від побоїв.

Нині випала гаряча днинка,— і тільки через те, що вранці Пелле проходив мимо кузні і його зупинило чудове видовище яскравого полум'я, роздуваного міхами. Полум'я і дзенькіт металу, весь процес роботи захопили його; він вирішив зайти й спитати, чи не потрібний їм підручний. Він не такий був дурний, щоб сказати правду, де він працює; та коли прийшов додому, Йеппе вже знав про все і... Ну, тепер усе забуте, хіба що коли штани торкаються стегон. Потім він пригадує, що в житті все важко дається; якщо віддався чому-небудь, то терпи,— от як хлопчик у казці. Але й ця істина не є для нього абсолютно новою.

Пелле, як завжди, обрав найдовший, кружний шлях; він заглядав у всі подвір'я і провулки, де було що-небудь цікаве, і от він заскочив на хвилинку до Альбінуса, який працював у купця. З Альбінусом було нудно. Тому, власне, не було чого робити, і він, як звичайно, швендяв безладно по складу, розважав себе тим, що ставив вертикально коротку драбину і намагався піднятися по ній так, щоб вона залишалась у рівновазі. Коли Альбінус захоплювався цією справою, з нього кліщами не можна було витягнути слова; тому Пелле поцупив тільки жменю ізюму і наживав п'ятами.

На пристані він піднявся на шведську баржу, що тільки-но прибула з вантажем клепки.

— Чи не треба вам лагодити взуття? — кричить він, затуляючи ззаду рукою дірку в штанах.

— Тільки що тут був хлопчик Клаусена і дістав роботу,— відповідає шкіпер.

— Це по-дурному, ви повинні були дати її нам. А чи нема у вас зайвої пінкової люльки?

— Є, ходи сюди! — Шкіпер хапає кінець каната, та Пелле рятується на суші.— Ану, спробуй! — кричить він пронизливим голосом.

— Ти одержиш люльку, якщо принесеш жувального тютюну на п'ять ере, та не дрібного.

— А скільки вона коштує? — простодушно запитує Пелле. Шкіпер хапається за канат, але хлопець вже ушився.

— На п'ять ере середнього жувального з довгим волокном,— кричить він, ще не зайшовши у двері крамниці.— Та тільки найкращого, це для хворого! — Він кидає монетку на стіл з нахабно-незалежним виглядом.

Старий шкіпер Лау підводиться на своїх милицях і простягає йому тютюн, його щелепи ходять, мов на шарнірах, всі його члени скорчені подагрою.

— Може, це для породіллі? — лукаво запитує він.

Пелле розбирає люльку, щоб вона не поламалася в кишені, забирається на рятувальний пароплав і зникає в носовій його частині. Незабаром він з'являється під навісом рубки з парою здоровенних морських чобіт і шматком жувального тютюну «Негритянський десерт». За палубною надбудовою він відшматовує чималий кусок коричневого пресованого тютюну і хоробро заходжується жувати, — його так і розпирає від чоловічої гордості. Але трохи далі, коло камбуза, де сходяться корабельні дошки, він зупиняється й блює; йому вивертає всі нутроші, нібито їм схотілося що б то не стало перевірити, що з цього вийде. Пелле плентається далі зовсім хворий, кров стукотить у нього в скронях; та все ж десь у глибині його істоти булосить внутрішньої сили, щоб подолати й гірші наслідки і повести його на нові подвиги.

Взагалі гавань із стосами дощок і суднами на елінгах так само захоплююче цікава, як і в ту пору, коли Пелле лазив серед стружок і стеріг мішок Ляссе. Чорна людина з двома гавкаючими псами, як і колись, стовбичить на даху портового сарая, — незрозуміло, як це Пелле міг колись боятись її.

Пелле не має часу. Він робить кілька кроків!.. Але тут, коло старого причалу, він неодмінно має зупинитись, бо там стоїть Сила, засмаглий і обвітрений, і обтесує гранітні брили, в його красивому чорному волоссі позастрявали скалки каменю; на ньому самі тільки парусинові штани й сорочка, вона сповзла з могутніх грудей, але спину облягає щільно, показуючи гру м'язів. Коли він б'є молотом, у повітрі лунає різкий звук, який відбивається у штабелях і портових спорудах. Збігаються люди, зупиняються на відстані і дивляються на каменотеса. Тут завжди стоїть купка людей, які постійно змінюються, мов біля клітки з левом. Тут може статися що-небудь, — один з тих раптових вибухів, які все потрясають і наганяють жах на добрих людей.

Пелле сміливо йде вперед, адже Сила — батько Йенса, другого за віком хлопчика в майстерні. «Добрідень», каже він весело і прямо йде на тій велетня. Але каменотес одштовхує Пелле вбік, навіть не дивлячись на нього, і продовжує працювати.

— Вже чимало часу, як він тут старається, — каже якийсь старий городянин. — Чи не час йому відпочити?

— Коли-небудь повинен же він вибитися з сил, — каже другий. — Місту треба було б подбати про те, щоб стало, нарешті, тихо.

З цими словами вони відходять. Пелле теж іде куди-небудь у таке місце, де його ніхто не побачить.

О, шевчику милий, вже каша кипить,
Лиш спину підставиш, почну тебе бить.

Це співають паршиві вуличні хлопчиська. Їх троє. Пелле тепер не в забіякуватому настрої і вдає, що не чує їх. Але вони йдуть за ним слідом і наступають йому на п'яти: «Тьху-ти, ну-ти, ніжки гнуті!» І не встиг він опам'ятатися, як уже сам вчепився їм у волосся. Це

він виявляє тільки в ту мить, коли лежить навзнік у канаві під усіма трьома. Він простягнувся на дні канави і не може поворухнутися, та й ослабнув після клятої тютюнової жуйки; двоє хлопчиків розіпнули його руки на каменях, а меншому надали честь лупцювати його по фізіономії. Витончене знущання; та все, що Пелле в змозі робити, це тільки крутити головою, ухиляючись від ударів по пухлих щоках, за ці щоки хлопчаки завжди його дражили.

І в цій біді перед ним постає чарівне видовище: на воротах стоїть, весь у білому, хлопчина з пекарні і розважається по-царському. Це Нілен — той самий чудесний, маленький, невгамовний Нілен шкільних років, який кидався на всіх, як такса-щуролов, і завжди виходив з води сухим. Пелле заплющує очі, йому соромно, хоч він добре знає, що це тільки видіння.

Але тут стається чудо: «видіння» спускається до нього в канаву, відкидає хлопчаків набік і ставить Пелле на ноги. Пелле знає мертву хватку цих пальців, які ще в школі здавалися йому залізними кігтями.

І от вони сидять за грубкою на брудній постелі Нілена.

— Отже, ти став учнем у шевця? — раз у раз каже той з жалем. У самого ж у нього, хай йому дідько, такий чепурний вигляд, — в усьому білому, з голими руками, схрещеними на грудях!

Пелле чуває себе чудово, він з'їв тістечко «наполеон», і йому здається, що світ стає дедалі цікавішим. Нілен по-чоловічому жує й випльовує на підлогу щось чорне.

— Жуєш тютюн? — питає Пелле і поспішає почастувати Нілена пресованим тютюном.

— Атож, ми всі цим займаємось. Це необхідно, коли працюєш ночами.

Пелле не може зрозуміти, як це людина здатна перетворити ніч на день.

— Так працюють усі пекарі в Копенгагені, щоб люди мали вранці свіжий хліб. А тепер хазяїн хоче запровадити такий порядок і тут. Та це не всякий може. Потрібна перебудова всього організму. Найгірше буває близько півночі, коли всьому поворот. Тут уже треба слідувати за годинником. І тільки проб'є дванадцять, ми всі затамовуємо подих,— тоді в тебе ніщо не увійде і з тебе не вийде. Сам хазяїн не витримує нічного неспанья — у нього в роті скисає тютюн, і йому доводиться викладати його на стіл. Коли він потім отямлюється, йому здається, що це ізюм, і він кидає тютюн у тісто.

— Як звати твоє дівчисько?

Пелле на хвилину пригадує трьох дівчаток шкіпера, але не наважується принести їх в жертву. Ні, в нього нема дівчиська!

— Ну, знаєш, це ж нікуди не годиться. А я трохи позабавився в дочкою хазяїна, вона дуже мила, і, знаєш, у неї форми зовсім як у дорослої дівчини! Та доводиться остерігатися старика.

— Значить, ти одружишся, коли будеш підмайстром? — запитує Пелле з цікавістю.

— Морочитися з жінкою і дітьми? Дурило ти, Пелле! Але ти

не ображайся. Ні, жінки гарні тільки, як нудьга посяде, розумієш?— Він потягнувся і позіхнув.

Нілен став вродливим хлопцем, але трохи грубуватим; він сидить і поглядає на Пелле, очі в нього якось особливо блищать.

— Швець,— каже він уїдливо й підпирає язиком щоку. Пелле не відповідає: він знає, що не може побити Нілена.

Нілен запалює люльку, лягає на постіль, прямо в брудних черевиках, і базікає далі.

— Який у вас підмайстер? Наш — пихатий дурень! Вчора мені довелося дати йому ляпаса, так він величався. Тепер я навчився битися по-копєнгагенському: отак легше справитись. Але для цього потрібний міцний лоб.

Ну й хлопчина! Пелле почував себе зовсім нікчемним.

Та раптом Нілен квапливо схопився: у пекарні пролунав чийсь різкий голос.

— Стрибай у вікно, чортяко!— зашипів Нілен.— Це підмайстер!

І Пелле довелося виплигнути у вікно; слідом за ним полетіли чоботи. Тікаючи, Пелле почув знайомий звук гучного ляпаса.

Із свого походу Пелле повернувся страшенно стомленим. Похмура майстерня не приваблювала його до себе, до того ж він був збентежений, бо годинник на вікні годинникаря показував, що він був відсутній три години. Це було просто неймовірно!

Коло вхідних дверей стояв молодий майстер у хутряній куртці й фартусі зеленого сукна, поглядаючи вздовж вулиці і посвистуючи; він скидався на пташеня, яке підросло, але не наважується ще випурхнути з гнізда.

В його допитливому погляді можна було прочитати величезне здивування.

— Ти знову був на пристані, чортеня? — спитав він і тицьнув Пелле пальцем.

— Еге ж! — Пелле було дуже соромно.

— Ну, як там, які новини?

І Пелле прийшлося, стоячи на ганку, розповідати: про шведський лісовоз: про шкіперову дружину, яка породила у відкритому морі, і коку довелося приймати в неї; про російський корабель, що зайшов до порту з повсталою командою на борту,— і хіба мало про що! Цього дня в роботу йшли тільки чоботи. Це з рятувального пароплава, до них треба набити підметки.

— Ну... — Майстер окинув байдужим поглядом чоботи. — Чи готова до відплиття шхуна «Андреас»?

Але цього Пелле не знав.

— Який же ти телепень! Де ж у тебе очі були?.. Ну, принеси мені три пляшки баварського пива! Та дивись, заховай під сорочку, щоб батько не бачив. Чудовисько! — Майстер був відхідливий.

Пелле надів фартух і прикріпив до коліна шпандель. Кожен займав своєю справою, а майстер Андреас читав; чути було тільки стукіт молотків, та час од часу лунали неголосні зауваження підмайстра.

Близько п'ятої години вечора, рівно через день, двері майстерні трохи прочинялись і чиясь гола, забруднена в борошно рука просувалася з газетою і клала її на стіл. Це був Серен, син пекаря, проте сам він не показувався; він завжди поводився, як тать уночі. Разів зо два майстер затягував його до майстерні та, опинившись тут, Серен скидався на зляканого лісовика, що заблудився в хащі; стояв, похнюпивши голову, опустивши очі, і від нього не можна було добитися жодного слівця. І при першій нагоді він намагався ушитись.

Поява газети вносила в роботу різноманітність. Коли майстер був у гарному настрої, він читав газету вголос — про двоголове і восьминоге теля, про гарбуз у п'ятдесят фунтів вагою, про найгладшу людину в світі, про ненавмисне вбивство випадковою кулею і про змії на Мартініці. Яскраві чудеса земної кулі стікалися сюди й наповнювали темну майстерню; а політичні новини майстер вважав за дурниці. Коли ж у нього був похмурий настрій, він читав неймовірні речі: про те, що згорів Атлантичний океан і люди до смерті пооб'їдалися жареною тріскою, або про те, що над Америкою тріснуло небо, так що ангели почали падати людям прямо в тарілки з супом. Все це була очевидна брехня і богопротивні нісенітниці, які могли коли-небудь накликати на нього кару. Лаялися майстер не любив, — він робився хворим, коли починалися сварки. Проте він усе ж якось умів викликати до себе пошану; під час читання він раптом вигворював то одному, то іншому, так що той здригався, думаючи, що про всі його провини надруковано в газеті.

Надвечір завжди працювалося веселіше. Довгий робочий день наближався до кінця, думки відверталися від денної втоми і знегод і поспішали вдалину — до горбистого узмор'я або до гаїв, до веселощів, до радощів. Заходив хто-небудь із сусідів і скрашував роботу своїми балачками про те, що трапилося за день, і майстер Андрес, як розумна людина, повинен був висловити про це свою думку.

Звуки, які не проникали вдень до майстерні, тепер легко долинали сюди і немов залучали всіх працюючих у ній до міського життя, наче стіни майстерні розступалися на всі боки.

Близько сьомої години на вулиці наростав якийсь особливий шум — наростав і повільно спадав: це було якесь глухе тупотіння, з двома пристукуваннями; здавалося, ступає якась величезна нога, закутана в ганчірки, — й знову — туп, туп. Це йшов старий Б'ерреграв, що пробирався до майстерні на своїх милицях. Б'ерреграв, який пересувався повільніше за інших, а приходив на місце швидше від усіх. Коли майстер Андрес бував у поганому настрої, він ішов до себе, щоб не бути в одній кімнаті з калікою, а взагалі він добре ставився до Б'ерреграва.

— Що це за рідкісний птах? — вигукнув він, коли Б'ерреграв, тримаючись за поручні, бочком вибирався на ганок; посміхався і Б'ерреграв, — він протягом багатьох років щодня заходив сюди. А втім, майстер мало звертав на нього уваги і продовжував своє читання, а Б'ерреграв поринав у задумливість і мовчав, його прозорі руки обмащували то один, то інший предмет, наче він не знав най-

звичайнісіньких речей. Він так по-дитячому все сприймав, що присутні тільки посміхалися, не заважаючи йому сидіти й розважатися, як дитині, якою він по суті й був. Підтримувати з ним розмову не було ніякої можливості, бо коли він кінець кінцем і кидав яке-небудь зауваження, то воно було ні до ладу, ні до прикладу; найчастіше Б'єрреграв відмічав обставини, яких ніхто інший не помічав або не хотів на них зважати.

Коли він сидів так і задумано крутив у руках який-небудь звичайнісінький предмет, люди казали: «Ну, тепер Б'єрреграв почне запитувати!» І він справді любив ставити запитання, — він звертався з ними до вітру, до погоди, навіть до страви, яку він їв. Він міг запитувати про найсміховинніші речі, які й так були кожному зрозумілі, — наприклад, чому камінь твердий, чому вода гасить вогонь. У таких випадках присутні не відповідали йому, а тільки поблажливо знизували плечима.

«Він таки не дурний, — казали люди, — голова у нього на місці, але працює вона якось навпаки».

Молодий майстер відривався від книги й підводив голову.

— Чи не дістану я в спадщину капіталів Б'єрреграва? — питався він посміхаючись.

— Ні, ти мені ніколи не робив нічого, крім гарного, і я не хочу тебе ображати.

— Мене, напевно, можуть спіткати й інші лихі години, — як гадає Б'єрреграв?

— Ні, тому що ти й так непогано влаштований. На більше ніхто не має права, коли багато хто бідує.

— Проте де в кого водяться грошенята в сундуку, — з явним натяком казав майстер Андрес.

— Ні, це вже скінчилось, — весело відповідав старик. — Я тепер такий же багач, як і ти.

— Що за чортівня! Невже Б'єрреграв розтринькав все до ніточки? — Майстер Андрес швидко обернувся на своєму стільці.

— Ідіть собі з вашим «розтринькав»! Завжди ви мене судите й звинувачуєте. Я не знаю за собою нічого поганого, але вірно те, що нужда посилюється з кожною зимою. Знаєш, Андрес, гроші стають тягарем, коли люди круг тебе голодують; а коли ти допомагаєш, то завдаєш тільки шкоди. Адже всі так кажуть, — значить, це правда. А тепер я передав гроші благодійному товариству, і вони вже попадуть кому слід.

— П'ять тисяч крон! — мрійно казав майстер. — Біднякам взимку буде радість.

— Ну, прямо на їжу і паливо вони їм не підуть, — відповідав Б'єрреграв, — але вони дадуть їм користь в іншому вигляді. Коли я подав товариству свою пропозицію, до мене прийшов голова — ти його знаєш, це судновласник Монсен — і попрохав позичити йому ці гроші на рік. Йому загрожувало банкрутство, коли б він не дістав грошей, і він почував себе нещасним при думці про всіх, хто залишився б без хліба, коли б його підприємство лопнуло. Виходить,

відповідальність падала на мене. Та гроші в надійних руках, і в такий спосіб, двічі потраплять до бідняків.

Майстер Андрес хитав голрвою:

— Коли б тільки Б'єрреграв не сів у калошу.

— А що таке? Що я зробив неправильного? — злякано спитав старик.

— Йому, дідько його візьми, зовсім не загрожує банкрутство,— він шахрай,— пробурмотав майстер.— Чи забезпечив ти себе, Б'єрреграв, хоч документом?

Старик кивнув, пишаючись своєю передбачливістю.

— А скільки процентів — п'ять?

— Ні, процентів я не обумовив. Терпіти не можу, щоб гроші росли гроші. Де висмоктують проценти, там це теж робиться за рахунок бідноти. Знаєш, Андрес, проценти — це кривава лихва, це новомодна вигадка. За днів моєї молодості люди не вміли наживати гроші процентами.

— Так, так. «Хто віддає своє і старцює, того всякий і кожний лупцює», промовив майстер і продовжував читати.

Б'єрреграв сидів, поринувши в роздуми. Раптом він схопився.

— Ти такий начитаний, чи не можеш сказати мені, яким чином держиться місяць на небі? Я всеньку ніч не міг спати, все думав про це. Він все ходить та ходить, а кожному ж видно, що під ним нічого-нінько нема, крім повітря.

— Цього й дідько не знає,— відказував майстер Андрес, помисливши.— Зрозуміло, він держиться так, власною силою.

— Я сам так думав, а зовсім не через те, що він зобов'язаний ходити по небу. От і ми ходимо та ходимо по велінню долі, зате у нас є опора, земля... А ти все вчишся. Скоро ти, мабуть, перечитаєш усі книжки, що є на землі.— Б'єрреграв узяв з рук майстра книгу і уважно обдивився її.— Це гарна книга,— сказав він, клацнувши кісточкою пальця по оправі, і підніс книгу до вуха, немов прислухаючись.— Цікава вона. Це вигадки чи історична книга?

— Це мандрівки. Люди потрапили до Північного полюса і мерзнуть, не знаючи навіть, чи повернуться вони живими.

— Але ж це страшно. Чого тільки люди не вигадують! Я часто роздумую над тим, що може бути там, край світу; але поїхати самому й подивитися — на це я ніколи не наважився б. Залишити назавжди рідні місця?! — Б'єрреграв обвів усіх страдальницьким поглядом.

— І в них буває антонів огонь, так що доводиться відрізати пальці геть, а в інших і всю ногу.

— Та замовкни ж нарешті! Адже вони стають каліками, бідолахи; я не хочу більше і слухати про це.— Старик сидів і похитувався з боку на бік, немов йому самому було боляче.— Невже король послає їх туди воювати? — з цікавістю запитав він трохи згодом.

— Ні, вони їздять на розшуки райського життя. Один із тих, хто вивчає святе письмо, відкрив, що рай має знаходитися за кригою,— урочисто оповістив майстер.

— Сад Едема теж зветься раєм. Але ж він знаходився там, де дві річки впадають у третю, на Сході. Так і написано. Виходить, те, що ти читаєш,— лжевчення!

— Ні, він, напевно, знаходився коло Північного полюса,— казав майстер, що почував схильність до вільнодумства.— Немає сумніву, що так. А все інше — дурне марновірство!

Б'єрреграв, засмучений, мовчав. Він сидів насупившись і линув думками в захмарні високості, неприступні для інших.

— Так, так, — казав він стиха, — кожний вигадує що-небудь нове, аби тільки відзначитися, але смерть ні з чим не рахується.

Майстер Андрес нетерпляче крутився на своєму стільці; настрої у нього змінювався так само швидко, як у жінки. Навіть присутність Б'єрреграва пригнічувала його.

— А я навчився викликати духів. Хочеш спробувати, Б'єрреграв? — промовив він раптом.

— Ще б пак не хотіти! — І старик боязко посміхнувся.

Майстер спрямував два пальці на його кліпаючі очі і втупив у нього свій погляд.

— В ім'я крові, в ім'я соків, в ім'я всіх рідин, як поганих, так і добрих, а також морських, — забурмотів він, вигинаючись, мов кішка.

— Облиш, кажуть тобі! Облиш! Не треба! — Б'єрреграв збентежено підвівся і захитався на своїх милицях; він поглядав скоса на двері, але не міг стряхнути з себе чарів. Потім у розпачі вдарив майстра по чаклуочій руці і, скориставшись із перерви в «чарівництві», вийшов.

Майстер сидів і дмухав на руку.

— Він таки відбився! — вигукнув Андрес здивовано і показав свою почервонілу руку.

Маленький Нікас нічого не відповів. Він не був марновірним, проте не любив, коли жартують над таємничими речами.

— Що мені тепер робити? — спитав Петер.

— Чи готові чоботи штурмана Йенсена? — Майстер подивився на годинник.— Ну, то можеш смоктати свою лапу.

Час був закінчувати роботу. Майстер узяв капелюх і костур і пішов до пивної Хансена зіграти партію в більярд, підмайстер причепурився й теж пішов; старші хлопчики умивалися,— вони збирались піти трохи розважитися.

Пелле довго дивився їм услід. Він почував жагуче бажання теж стряхнути з себе тягар томливого дня й потинятись; та панчохи у нього були дірка на дірці, треба було випрати блвзу, і вона могла висохнути тільки на ранок. А спідня сорочка...— Пелле почервонів по вуха. Коли ж він її міняв? Два тижні тому чи чотири? Ох, як його дурить час! Тільки два вечори відкладав він неприємне прання — і от уже минули цілих два тижні. По тілу так неприємно повзали мурашки,— невже це кара за те, що він глухий до голосу свого сумління і знехтував слова баті Ляссе про ганьбу, яка чекає кожного, хто мало слідкує за собою?

Ні, дякувати богам! Але Пелле не на жарт злякався; у нього ще пашіли вуха, коли він прав свою блузу й сорочку надворі. Все-таки треба дивитися на це, як на пересторогу з неба!

Ось сорочка й блуза вже висять, розіпнуті на огорожі, наче вони готові обняти небо з радості, що стали чистенькими. Пелле ж сидить похмуро нагорі в комірчині коло вікна і крапцює, висунувши, проте, одну ногу назовні, щоб бути на повітрі. Майстерного штопання, якого навчав батя Ляссе, він тут не застосовує,— можна ж просто вирізати клаптик і закрити ним дірку. Пелле шиє — але так, що батя Ляссе крізь землю пішов би від сорому. Потім він вилазить на дах; внизу, в саду шкіпера, ліниво походжають трое дівчаток; вони поглядають у бік майстерні і нудяться.

Та от дівчатка побачили Пелле й відразу преобразились. Манна наблизилась, нетерпляче вперлася животом у кам'яну огорожу і заворушила губами, звертаючись до Пелле. Вона сердито хитала головою й тупала ніжною, та звук не долинав. Інші дві дівчинки давилися ледве стримуваним сміхом.

Пелле чудово розумів смисл німих розмов, але протягом деякого часу мужньо кріпився. Кінець кінцем він не витримав, покинув свою роботу і зійшов до дівчаток униз.

Всі мрії Пелле і неясні бажання скупчувалися навколо чоловічих справ; нічого нема смішнішого, як бігати за спідницями. Жінки були для нього майже ніжкчемними створіннями, вони були слабосилі, не відзначалися розумом і тільки й знали, що кривлятися. Але Манна та її сестри становили виняток; Пелле був ще в достатній мірі дитиною, щоб любити ігри, а дівчатка були чудовими товаришами в іграх.

Манна — «Шибеник» — нічого не боялася; з косичками, в коротких спідничках, вона своєю підстрибуючою ходою нагадувала веселу допитливу пташку — то вискочить з кущів, то знов заховається. Вона лазила, як хлопчисько, і їй не важко було катати Пелле на спині по всьому саду; те, що вона носила спідниці, здавалося просто непорозумінням. Речі на ній так і горіли; щохвилини вривалася вона в майстерню і просила полагати розірване взуття. Там вона все перекидала шкереберть, відбирала у майстра костур, так що Андрес не міг зрушити з місця, і заволодівала навіть новими американськими інструментами майстра.

На Пелле вона накинулася першого ж дня.

— А це що за новак? — сказала вона і вдарила хлопчика по спині.

А Пелле сміявся і не церемонячись дивився на неї — з тією природною вільністю, що становить таємницю молодості. Між ними не було й сліду відчуженості, вони добре знали одне одного і завжди могли розпочати гру з того моменту, на якому припинили її останнім разом.

Вечорами Пелле зупинявся коло огорожі й дивився на дівчаток, а за хвилину перелазив у сад і брав участь в іграх.

Манна не була плаксою від природи, вона не ревіла з усякого

приводу і, встрявши в бійку, вже не просила пощади, хоч би як боляче її лупцювали. Де в чому Пелле поступався перед нею, як дівчинкою. Та все ж не можна було відкидати, що Манні не завадило б бути трохи сильнішою!

Зате мужності у неї було доволі, і Пелле по-дружньому давав їй здачі,— та тільки не в майстерні, де його дражнили: «Ти селюк!» Коли Манна підкрадалася ззаду і засовувала йому що-небудь за комір або спихала його з табурета, Пелле стримувався і обмежувався тим, що мовчки опоряджав себе.

Усі його радості зосереджувалися в саду шкіпера; це був чудесний маленький світ, який полонив його помисли. У дівчаток були заморські імена, привезені їхнім батьком з далеких мандрівок: Аїна, Долорес, Шерманна! У вухах та на шиї в них красувалися важкі червоні корали. А по всьому саду були порозкидані величезні раковини, в яких чути було шум самого океану, панцирі черепах, здоровенних, як півпудова хлібина, і важкі брили корала.

Усе це було новим, але Пелле захоплювався іншими речами. Він дуже швидко прилучив усе до свого звичного світу, залишивши за собою право в перший-ліпший час зустрінути щось ще більше і значливіше.

Він не раз завдавав прикростей своїм приятелькам, коли подався вечорами до міста, де вирувало справжнє життя,— на приморські горби і в гавань. Тоді дівчатка простоювали коло огорожі, нудьгуючи і сварячись. Але в неділю Пелле незмінно приходив до них, як тільки закінчував роботу в майстерні, і діти захоплено грались, знаючи, що попереду в них ще цілий день. Ігор була безліч, і Пелле був у центрі всіх їх; він годився на всі ролі: і чоловіка, і людоїда, і невільника. В руках у дівчаток він був ручним ведмедем; вони їздили на ньому, топтали його, іноді накидалися на нього всією трійкою і «вбивали» його. А він повинен був лежати смирно й терпіти, поки його ховали і потім «знищували сліди». Для повної правдоподібності вимагалось, щоб він весь був закиданий землею, тільки обличчя лишалося відкритим, без чого аж ніяк не можна було обійтися; для цього доводилося використовувати сухе листя. Якщо Пелле замсучувався потім, дивлячись на свій забруднений, коліс нарядний, пошитий до конфірмації костюм, то дівчатка дуже старанно чистили його самі. А якщо й це не заспокоювало Пелле, тоді вони цілували його всі троє. Між собою вони його інакше не називали, як чоловіком Манни.

Так спливали дні Пелле. Він був швидше безтурботним, ніж життєрадісним,— адже він і сам невиразно усвідомлював, що відстає в розвитку і що опори у нього нема ніякої. Та Пелле безстрашно продовжував боротися проти міста, не забував цього ні вдень, ні вночі, бився з ним навіть уві сні.

— На випадок, коли щось скоїться, в тебе ж є Альфред і Альбінус, які допоможуть тобі! — сказав дядечко Калле, коли Пелле прийшов до нього прощатися. І хлопчик не забарився розшукати їх. Та близьюки виявилися такими ж обережними, неговіркими хлопцями,

як, бувало, на пасовищі,— вони не любили ризкувати своєю шкурою ні для себе, ні для інших.

У цілому Альфред і Альбінус досягли непоганих успіхів. Вони прийшли сюди з села з наміром вибитися в люди і почали з того, що слугували, поки не збили вдвох стільки грошенят, що могли зайнятися значнішими справами. Альбінус не мав нахилу до ремесла. Це був гарний хлопець, який охоче дозволяв іншим усе, аби йому тільки не заважали займатися улюбленими ним акробатичними номерами. Він раз у раз жонглював чим-небудь і неодмінно силкувався урівноважити річ у найвигадливішому положенні. Не маючи найменшого уявлення про закони фізики, він надавав своєму тілу найнеймовірніших вигинів і поз. І коли підкидав угору яку-небудь річ, то домагався, щоб вона зберігала своє положення, поки він робить яку-небудь фігуру. «Речі повинні піддаватися дресирській точнісінько так, як тварини», казав він і без найменшого зворушення продовжував свої вправи. Пелле сміявся. Альбінус йому подобався, але поклястися на нього він не міг.

Альфред обрав зовсім інше поле діяльності. Він не займався карколомними стрибками, ходив статечно, як годиться, постійно правляв комірець і манжети і трусився за цілість свого костюма. Тепер він перебував у науці в маляра, але носив проділ від самого лоба, як прикажчик з магазина, і купував помаду для волосся. Коли Пелле підходив до нього на вулиці, той завжди знаходив привід, щоб позбутися його; найохочіше він був серед молодих прикажчиків і раз у раз вклонявся направо й наліво людям, які хоч на ступінь стояли вище від нього. Альфред був просто-напросто хлюст, задавака. Пелле його коли-небудь відлущує!

Близнюки були схожі один на одного тільки тим, що від них не доводилося чекати ніякої допомоги. Вони охоче дозволяли глузувати з себе, а коли хто знущався з Пелле, вони теж брали в цьому участь.

Нелегко було йому пробиватись! Усе сільське Пелле стряхнув із себе остаточно, але тепер його гнітила просто бідність. Він необачно пішов в учні за харчі; трохи одягу в нього було, а інших потреб він не уявляв собі у парубійка, який не пиячить і не бігає за дівчиськами. Проте життя в місті вимагало, щоб він змінився. У місті його святкове вбрання не було нарядним навіть для буднів; Пелле довелося завести собі гутаперчовий комірець, який мав ту перевагу, що його можна було мити самому, а вершиною його мрій були манжети. Для цього потрібні були гроші, а величезну суму в п'ять крон, з якою Пелле кинувся на штурм, щоб завоювати все або, в найгіршому разі, купити все, місто виманило у нього ще до того, як він встиг роздивитися.

До цього часу батя Ляссе дбав про нього, тепер же Пелле довелось самому розв'язувати всі питання. Він опинився лице в лице з життям і цілком справлявся з ним, як і можна було сподіватись.

Та часом він почував, що знемагає. Все це затримувало його нормальний розвиток.

У майстерні він зумів стати корисним працівником і намагався бути з усіма в гарних стосунках. Він скорив Маленького Нікаса тим, що перемалював з фотографії в збільшеному розмірі портрет його нареченої. Обличчя вийшло не зовсім вдалим, воно мало такий вигляд, наче хтось ходив по ньому, але плаття і брошка вийшли чудово! Портрет висів у майстерні цілий тиждень і користувався великим успіхом. Карлсен, що служив посильним у каменотесній майстерні, замовив збільшити фотографію свою і своєї дружини по двадцять п'ять ере за штуку.

— Але ти мусиш трошки завити мені волосся,— сказав Карлсен,— моя мати так хотіла, щоб у мене кучерявилось волосся!

Пелле пообіцяв здати портрети тільки за кілька місяців — робота вимагала довгого сидіння, якщо зробити все як слід.

— Ну що ж, раніше в мене все одно не буде грошей для сплати. В цьому місяці треба платити за лотерейні квитки, в наступному — квартирна плата незабаром...

Пелле розумів це: адже Карлсен заробляв вісім крон на тиждень, а в нього було дев'ятеро дітей. Але йому здавалося, що і збавити ціни він теж не може. І справді, гроші ж не пливли до нього річкою. А якщо до його рук і потрапляв гріш, то бувало так, що він вислизав у нього з-під носа саме тоді, коли Пелле ламав голову, як би витратити його з найбільшою користю,— як того разу, коли він побачив у вікні крамнички чудесну люльку у формі чобота.

Коли троє дівчаток кликали Пелле з-за огорожі, його дитяча душа входила в свої права; на час він забував усі свої турботи й знегоди. Він трошки соромився лазити туди при свідках: Пелле не почував себе втішеним знатним товариством,— все ж таки це були спідниці! Йому просто було надзвичайно приємно проводити час там, де він міг гратися найрізкішими речами — китайськими чашками, зброєю з островів Південного океану. Манна мала намісто з білих зубів, гострокінцевих і горбуватих; вона твердила, що це людські зуби, і не боялася носити їх на голій шії. У самому саду була безліч дивовижних рослин,— там зростали кукурудза, тютюн і багато чого іншого, що росте в різних місцях земної кулі так густо, як тут жито.

Дівчатка відрізнялися від решти людей тим, що вони були більш знатного роду і від них віяло ароматами найпринадніших куточків землі. І от з такими саме дівчатками грався Пелле; вони захоплено дивилися на нього, лагодили його одяг, коли він рвався, давали йому головну роль у всіх своїх іграх,— навіть коли його не було з ними. Це давало йому таємне вдоволення, хоч сприймав він усе як щось таке, що само собою розумілося; адже це було тільки частинкою всього того, що йому було визначено наперед долею, невеличким завдатком у рахунок казкових можливостей, що чекали на нього в житті. Він вимагав від дівчаток безумовного підкорення; коли вони наполягали на своєму, Пелле розлючувався, і їм доводилось поступатися. Він добре знав, що кожний справжній мужчина підкоряє собі жінчину!

Так минула перша частина літа, наблизився мертвий сезон. Ще на зелені свята городяни запаслися всім, що було потрібне на літо, а у селян було надто вже багато клопоту, щоб таскатися із замовленнями до міських ремісників: збирання урожаю, що наближалось, хвидювало усіх. Всюди, навіть по таких закутках, де до селян не було ніякого діла, почувалося, якою мірою маленьке місто залежало від села. Місто немов одразу забуло про свою вищість; ремісники вже не дивилися на село звисока, а, позираючи вдаль на ниви, говорили про погоду і види на урожай і зовсім втрачали цікавість до всього міського. Якщо селянський віз — і то зрідка, — бувало показувався на вулиці, городяни підбігали до вікон і пильно дивилися на нього. А коли наблизилась жнива, городянами немов заволоділи спогади минулого, і всі вони стрепенулися, — кожний, хто тільки мав можливість, залишав місто і йшов у село на польові роботи. З майстерні пішли і підмайстер, і два старших хлопчики, — Йенс і Пелле могли самі чудово впоратися з роботою.

А Пелле не помічав, як життя завмирало навколо, — він надто був зайнятий тим, що як тільки міг оберігав свою шкуру і брав од життя все, що було можна взяти. Треба було збирати воєдино і порівнювати тисячі суперечливих вражень, поганих і гарних, збирати в єдине чудове ціле місто, — Пелле так і не знав, чи благословляти його, чи проклинати, бо воно постійно тримало хлопчика в стані непевненості.

Хоч як був Пелле зайнятий, перед ним дедалі частіше поставав образ Ляссе, — і тоді він чув себе самотнім у житті. Куди запропаستився бать Ляссе? Невже він ніколи про нього нічого не дізнається?

Щодня Пелле чекав, поклавшись на слова Карни, що от-от він стане на дверях; і коли хто-небудь бряжчав клямкою, він був певен, що це батько. Думка про батька лягала важким тягарем на його дитячу душу і накладала відбиток на все, до чого б він не брався.

V

Однієї суботи, коли Пелле біг Східною вулицею, до міста в'їжджав, погойдуючись, селянський віз з різними пожитками. Пелле було ніколи, та все ж він визнав за свій обов'язок затриматись; возниця сидів у передку воза, прямо поміж коней; це був високий на зріст, червоновидий мужчина, старанно закутаний, хоч надворі стояла спека. Та це ж свояк Дуе, зять Калле! А серед манаття сидить, похитуючись, Анна з дітьми.

— Алло! — Пелле замахав шапкою, одним стрибком скочив на маточину і сів поруч Дуе, який радісно осміхнувся при цій зустрічі.

— Ну, нам набридло село, і ми хочемо спробувати, чи не таланить тут улаштуватися краще, — тихо, в властивому йому манерою, промовив Дуе. — А ти тут, як видно, зовсім уже оговтався! — В голосі його чулося здивування.

Анна перелізла на передок, посміхаючись їм обом.

— Чи знаєте ви що-небудь про бату Ляссе? — спитав її Пелле. З оцим незмінним запитанням звертався він до всіх знайомих.

— Так, ми чули про нього. Він збирається купити хутір на пустоші. Та чи вгамуєшся ти, бісенятко! — крикнула Анна, повертаючись назад; дитина заплакала. Анна пересіла на своє місце. — Кланялися тобі батько й мати та всі наші.

Та Пелле мало цікавився дядьком Калле.

— Це хутір близько Кам'яного двору? — допитувався він.

— Ні, це далі на схід, коло Трольстуге, — сказав Дуге. — Велика ділянка, майже геть-чисто камінь. Коли б тільки Ляссе не прогорів на ній, — там двоє уже розорилися до нього. А він оселився разом із Карною.

— Дядько Ляссе знає, що робить, — сказала Анна. — Звичайно, це Карна виклала грошки, у неї було дещо в глечик.

Пелле хотів піти, — серце в нього заколотилося від таких звісток. Кінець невідомості і всім жахам. Він знайшов знову свого батька! Здійснилася мрія всього життя Ляссе, — він тепер твердо стоїть на ногах! І головне, його можна назвати хуторянином, якщо не чіплятися до слова; а сам Пелле — син хуторянина!

До дев'ятої години вечора Пелле покінчив із справами і міг вирушити в дорогу; кров стукала у нього в скронях від хвилювання. Чи є там коні? Ну, звичайно! Та чи держить батько батраків? Чи став Ляссе хазяїном, який сплачує жалування у призначений строк і по суботах їздить до міста, зарившись з вухами в хуторяний комір? Пелле в думках бачив, як батраки один по одному сходять на ганок, знімають дерев'яні черевики і стукають у двері контори, — напевно, хочуть попрохати вперед в рахунок жалування. А Ляссе чує собі потилицю, задумливо дивиться на них і каже: «Ні, не дам; адже ви проп'єте!» Та кінець кінцем все-таки видає гроші. «Ну, чи не безглуздзя бути таким добрим?» каже він Пелле.

Сам Пелле одного чудового дня кидає шевське ремесло і повертається додому, як годиться синові хуторянина! По суті це він керує всім, — про це не треба тільки говорити.

А на святкових вечірках він кружить у танці пишних дочок хуторян! По кутках перешіптуються, коли Пелле заходить до хати; та він сміливо ступає по підлозі, запрошує пасторову дочку і так кружить її в танці, що в неї перехоплює дух, і справа доходить навіть до того, що вона пропонує йому негайно побратися з нею...

Пелле біг, поринувши в мрії; туга за домівкою гнала його вперед. І не встиг він опам'ятатися, як уже пройшов кілька миль битим шляхом. Польова дорога, на яку він потім повернув, ішла через горби, порослі вересом, і через хвойний ліс; будиночки траплялися дедалі рідше і на великій відстані один від одного.

Пелле за догадкою звернув на бічну дорогу і побіг, напружуючи слух і зір. Літня ніч приховувала справжній розміри предметів, та в цілому дорога була йому так само добре знайома, як латки на спині жилета у баті Ляссе, хоч Пелле ще ніколи тут не бував. Бідний

пейзаж говорив однією з ним мовою: не було в цілому світі місця затишнішого, ніж тут, поміж цих глинобитних халуп, де біднякам доводилось докладати багато зусиль, щоб перемогти камінь і здобути клаптик придатної землі. Протягом багатьох поколінь все це було його надбанням, аж до ганчірок у віконних рамах і старого мотлоху, яким закидали солом'яну покрівлю, щоб вона не повалилась. Тут не було над чим ламати собі голову, як в інших місцях на земній кулі,— тут люди спокійно лягали спати; та жити таким життям він уже не хотів. Від цього він одвикнув так само, як відвикають і від матеріної спідниці.

Польова дорога перетворилася мало-помалу на глибокий слід від коліс, що звивався поміж скелями і болотами. Пелле знав, що треба держати напрямом на схід, але колія повертала то на південь, то на північ. Йому це набридло, він старанно визначив потрібний напрямок і пішов навпростець, без дороги. Пробиратися вперед було важко, місячне світло обманювало око, так що Пелле оступався і провалювався в ями; верес і яловець доходили йому до пояса і заважали рухатися. Але він був упертий, не хотів повертатися на польову дорогу і пробирався неухижно вперед, обливаючись потом; він вилазив на пологі скелі, слизькі від роси, що просочила мох, і часто падав. Та раптом Пелле відчув під собою безодню; холод перебіг у нього поза плечима, і хлопчик дико рвонув угору, шукаючи опори. «Батя Ляссел!» жалібно вимовив він, і в ту ж мить був підхоплений величезними колючками ожини й повільно став спускатися по цій сітці, кожна петля якої впивалась в нього тисячами пазурів і неохоче передавала його далі. І от, нарешті, він був бережно покладений вниз, на дно ущелини, між гострих каменів, і з трепетом подякував своїй щасливій долі за це терня, що милосердно зідрало з нього шкуру, та не дало йому розбити черепа. Довелося шукати дороги поміж, в темряві, під плескіт води, що дзюркотіла вниз, поки Пелле не наткнувся на дерево і не видерся на нього.

Тепер напрямом було втрачено, і коли Пелле зрозумів це, то розгубився. Від його впевненості в собі нічого не лишилось, і він наосліп побіг уперед, аби тільки дістатися до узгір'я. А коли, нарешті, виліз на вершину горба, щоб роздивитися серед скель, земля враз тріснула і зімкнулась над ним із страшним гуркотом; в повітрі потемнішало, мов у негоду. Пелле нічого не бачив навіть на відстані одного кроку. Це був немов велетенський вибух, викликаний його радісним тупотом по скелі; земля злетіла в повітря і розтанула в чорному морозі, і самий морок кричав, поіннятий жахом, і клубочився вихором. Серце в Пелле забилося від страху, і останні рештки розуму покинули його; хлопчик побіг, охоплений неймовірним страхом, зарепетувавши, мов біснுவатий. Над його головою носилися якісь чорні крила, так що йому доводилося нагинатися, світлі прогалани то виникали, то зникали; вгорі шумів неначе прибіій і стояв неугавний крик,— тут панувало справжнє пекло звуків! І раптом ця хмара метнулася вбік, посунула на північ і зникла. Пелле зрозумів, що він потривожив ночівлю граків!

Він опинився за великим каменем. Як Пелле потрапив сюди, він і сам не тямив, але почував себе великим йолопом: як легко було йому покласти на місці з півсотні граків, просто кинувши в повітря кілька каменів.

Пелле рушив гребенем гори, сповнений мужньої рішучості, та ноги ледве несли його. Остеронь на скелі сиділа лисиця й тоскно брехала на місяць, а ще далі, і на півночі, й на півдні, мерехтіло море. Тут же, під землею, жили гноми; коли він ступав по скелі, чувся гул, як у порожняві. Пелле уповільнив крок.

На півдні, у завороті, сріблом виблискувало море; та коли Пелле вдруге кинув погляд у той бік, воно зникло; вся низина потонула в білому тумані, земля відступала по всіх напрямках. Пелле здивовано спостерігав, як море повільно піднімалося і виповнювало всі западини суші. Воно проковтувало і горбки — по одному за раз — і залило довгий гірський гребінь на сході, так що видно було тільки гострі вершечки ялин. Загиблим Пелле себе ще не вважав: за всіма його полохливими думками стояло неясне уявлення про гору Арарат, яке підтримувало в ньому мужність. Та враз стало дуже холодно, штани немов прилипли до тіла. «Це безодні морській», подумав він і почав тужливо озиратись: гора перетворилася на острівець, що плавав разом з ним в океані.

Пелле був маленьким стійким реалістом, який бував у бувальцях. Але тепер страх пройняв його до самих кісток, і він без усяких заперечень примирився з надприродним. Земля просто-таки провалювалася під ним, і його несло в страшенно холодний світовий простір! Батя Ляссе і майстерня, Манна і блискучі очі молодого майстра, — всьому цьому настав край. Він не горював, та відчував себе зовсім самотнім. Куди його несе? І чи не смерть це? Може, він убився до смерті тоді, коли полетів із скелі, — і тепер пливе в країну блаженства? Чи, може, це кінець світу, про який йому завжди розповідали з таким жахом з тих саме часів, як він став себе пам'ятати? А може, він плаває на останньому уламку, і тільки він один уцілів? Пелле не здивувало б, якби він зринув наверх там, де всі інші пішли на дно; навіть у цей момент розпачу він у душі визнав би це за цілком природне.

Він стояв тихо, не дихаючи, і прислухався до звуків безкрайості; він чув биття крові в своїх жилах, настільки загострився його слух. І ще дещо почув він: там вдалині, у співучих хвилях, що билися в його вухах, він уловив натяк на звук, подібний до шарудіння чогось живого. Хоч який тонкий і без краю далекий був цей звук, — Пелле почув його, і все затремтіло в ньому. Це була корова, що побрязкувала ланцюгом; він чув, як вона мотає головою і треться шиєю об стовп!

Він кинувся бігти по каменях, упав, схопився і побіг далі; туман поглинув його, хоч Пелле цього не помічав. Ось він опинився внизу на цілині, під ногами в себе він побачив якісь знайомі смуги — земля, колись зорана і тепер знову заросла вересом! Звук наростав і перетворився на рідні для Пелле нічні звуки відкритого коров'ячого

хліва.— і з туману виринула напівзруйнована селянська хата. Це було не те, чого шукав Пелле,— у баті Ляссе мали бути чотири флігелі, справжній хутір! Та він усе ж увійшов до цієї хати.

На селі нема звичаю боязко запиратися від усіх, як у місті,— Пелле міг вільно увійти. І тільки він прочинив двері хати, як буйна радість охопила його. Його зустрів наймиліший запах, який він тільки знав, знайомий йому запах баті Ляссе!

У хаті було темно, світло місячної ночі не могло пробитися в низенькі вікна. Пелле чув глибоке дихання сплячих і знав, що вони не прокинулись,— значить, північ ще не настала.

— Добровечір!— промовив він.

Чиясь рука почала намацувати сірники.

— Хто тут?— спитав заспаний жіночий голос.

— Добровечір!— вигукнув він знову і ступив до хати.— Це я — Пелле!— Він викрикнув своє ім'я співучим голосом.

— Он як, це ти, хлопчику? — Голос у Ляссе задрижав, а руки ніяк не могли намацати сірників; та Пелле пішов на голос і схопив батка за руку.— І як ти знайшов нас на пустищі та ще нічної пори? Так, так, я зараз встану!— повторив Ляссе і почав, кречучи, підводитися.

— Ні, ти лежи, я встану,— промовила Карна, що лежала коло стінки;— вона мовчала, поки розмовляли мужчини.— У нього болить попереk до всього на додачу!— сказала вона, сплигаючи на підлогу.

— Еге ж, я перебрав трохи міру. А взагалі справа йде легко, коли вона своя власна,— незручно зупинитися, як уже розпочав. Та все влаштується, треба тільки розкачатися,— робота краща від усякої мазі для попереку! Ну, а ти як живеш? Я вже гадав, ти там загинув!

Пелле сів на край ліжка і все розповів про місто — про майстерню, про криву ногу майстра і про інше. Але про свої невдачі він промовчав: не чоловіча це була справа — зупинитися на таких дрібницях.

— Виходить, що досяг успіхів на чужині,— захоплено промовив Ляссе.— І, звичайно, користуєшся пошаною?

— Хм... Та-ак,— протягом сказав Пелле. А втім, пошана поки що була не головним із його досягнень; але навіщо співати лазара?— Авжеж, молодий хазяїн любить мене; він часто розмовляє зі мною через голову самого підмайстра!

— Так, так, розуміємо! Я й то часто думаю, як же тобі там живеться, і чи не одержимо ми про тебе скоро радісних звісток. Але все потребує, розумієш, часу! І в мене, як бачиш, багато змін.

— Еге ж, ти тепер став хуторянином! — сказав Пелле і засміявся.

— В цьому, хай його дідько, повинен признатися!— Ляссе посміхнувся, та раптом жалібно поморщився: занув попереk.— Вдень, коли працюєш, ще туди-сюди; але як тільки ляжу — починається! І диявольська ж оце штука — немов через мій попереk їздить вздуперед важко навантажений віз або ще щось подібне. Ну, та бути хазяїном в кожному разі забавно! Такий уже я дивак, що, їй-богу,

черствий хліб на власному столі мені куди смачніший за смажене курча на чужому столі! А до того ж ти стоїш на власній своїй земельці і можеш плюнути на всі чотири боки, не питаючись ні в кого дозволу! Та й земля ж тут не така вже погана, хоч більша частина її ще не знає людської руки; вона тут лежить і нагромаджує собі родючість від перших днів створення світу... Ну, а як городяни, чи дуже вони задирають носа?

Ні, Пелле нема на що поскаржитися.

— Коли ви поженилися? — раптом спитав він.

— Бач... — запинаючись почав Ляссе; він сам чекав від свого хлопчика цього запитання. — Справжнім маніром ми ще не побралися, адже це вимагає грошей, а господарство — передусім. Та, розуміється, ми маємо намір... як тільки будуть достатки і можливість! — Про себе Ляссе думав, що взагалі можна обійтись і без цих витрат; в усякому разі до того часу, поки не з'являться діти і не зажадають, щоб їх узаконили. Але по обличчю Пелле він бачив, що тому це не подобається; хлопчик — все те ж вимогливе чортеня, коли йдеться про моральність! — Як тільки до нашої хати з'явиться урожай, ми поклинемо тебе на великий бенкет! — рішуче вимовив Ляссе.

Пелле схвально кивнув. Тепер він син хutorянина і може втерти носа пихатим міським хлопчиськам! Але не можна, щоб йому кололи очі тим, що його батько без вінця живе з жінкою.

Тут увійшла з угощенням Карна і так ласкаво поглянула на хлопчика!

— Зроби ласку, не погребуй нашою убогою їжею, синку, — сказала вона добродушно, доторкнувшись до його плеча.

Пелле з апетитом взявся за їжу. Ляссе, висунувшись наполовину з ліжка, дивився на нього і радів.

— Апетиту ти там не позбувся! — промовив він. — Чи не погано вас там годують? Карна каже, що дають мало.

— Нічого, непогано, — уперто відповідав Пелле. Він тепер шкодував, що проговорився того вечора, коли трохи занепав духом.

Захотів їсти й Ляссе, і потроху почав вилазити з ліжка.

— Тобі не скучно сидіти самому? — промовив він, сідаючи до столу, в нічному ковпаку і білизні. Ляссе завіз собі в'язаний нічний ковпак, кінець якого хвацько спадав йому на вухо. Старик скидався тепер на справдешнього хutorянина, з тих, що ховають гроші в солон'яному матраці. І, поки чоловіки їли, Карна, випнувши вперед круглий пухленький живіт, поралася з великим ножем для хліба в руках. Вона мала вигляд гостинної хutorянки.

Пелле постелили на широкій лавці. Він погасив недогарок перед тим як роздягтися, а свою білизну сунув під голови.

Прокинувся він пізно, коли сонце вже пішло із східного краю неба. В хаті дуже смачно пахло кофе. Пелле швидко схопивсь, щоб одягтися раніш, ніж Карна увійде й побачить його неодягненим; сунув руку під голови — сорочка зникла! А поряд на стільці лежать панчохи, вже заштопані.

Коли ввійшла Карна, він лежав нерухомо, дуже роздосадуваний;

не відповів на привітання і не відводив очей від стінної шафи. Як вона сміє совати носа в його речі!

— Я взяла твою сорочку й випрала її,— спокійно промовила Карна,— але ти одержиш її увечері. А поки що чи не візьмеш цієї?— І вона поклала перед ним на перину одну з сорочок Ляссе.

Пелле мовчав деякий час, наче нічого не чув, потім підвівся й потягнув до себе сорочку.

— Ні, ти не вставай, а випий кофе у ліжку,— сказала Карна, коли хлопчик хотів підвестися, і накрила для нього на стільці. І от Пелле напився кофе в ліжку, про що тільки мріяв, коли чекав батькового одруження; поганий настрій його розвіявся. Проте сором пік його, і він майже весь час мовчав.

Над полудень Ляссе пішов з Пелле оглядати володіння.

— Чи не краще нам обійти все кругом, щоб ти бачив, як проходить межа?— сказав Ляссе, знаючи, що головним його козирем були розміри земельної ділянки. Іти довелося вересом, верболозом і терниною, болотами й крутими скелями. Обхід володінь забрав кілька годин.

— Та це ж сила-силенна земля!— раз у раз казав Пелле.

І Ляссе гордовито підхоплював:

— Ще б пак! Тут десятків зо два гектарів землі, та шкода тільки, що сама цілина!

Неорана земля поросла вересом і ялівцем, що перемежались кущами ожини й жимолості. З прямовисних скель звисали гілки ясена і дикої вишні, які чіплялися за голі стіни корінням, що було схоже на спотворені руки. Лісові яблуні, тернина і шипшина утворювали непрохідні зарослі, що вже мали на собі сліди сокири Ляссе. І раптом серед усєї цієї буйної природи величезний камінь так високо підносився над землею своїм гранітним чолом, що сонце випало на ньому всю рослинність.

— Це справжній маленький рай,— сказав Ляссе,— нікуди ноги поставити не можна, щоб не роздушити якої-небудь ягоди! Але ділянку треба розчистити, щоб можна було на ній прохарчуватися.

— Може, земля тут поганенька?— сказав Пелле.

— Поганенька, коли все так буйно зростає і цвіте?— Ляссе тицьнув пальцем вдалину, де ніким не посаджені осики й берези весело ворушили зеленим листям від найменшого подуву вітерця.— Ні! Але обробити її буде страшенно важко; я шкодую, що ти не живеш тепер вдома.

Ляссе кілька разів заводив розмову на цю тему, та Пелле удавав, що не чує. Це було зовсім не те, що він уявляв собі; жити сином землевласника на такому хуторі у нього не було ніякої охоти.

— Тут важко буде добути собі на прожиток,— зауважив він по-старечому розсудливо, здивувавши цим батька.

— Ну, на прожиток тут не важко добути, хоч, може, й не щодня доведеться обідати по-святковому,— ображено вимовив Ляссе.— Але тут можна розігнути спину й не чекати, що тебе вилає управитель; навіть якщо я й працюю тут до знесилля, то все ж звільне-

ний від рабства! І не забувай ще про те, яка радість бачити день у день, що земля підкоряється тобі і починає давати користь замість того, щоб лежати марно! Адже найважливіше покликання людини — підкоряти собі землю і примушувати її давати плоди; кращого в житті я не знаю! Але ти, напевно, забув землеробство там, у місті, га?

Пелле не відповів. Якщо дуже важливо й необхідно надриватися на роботі на пустищі тільки для того, щоб на ньому згодом виросло що-небудь, то Пелле радий, що йому не доводиться займатися землеробством!

— І батько мій, і дід, і всі з нашого роду, кого я тільки знаю, вважали за свій обов'язок обробляти землю, забуваючи про власну втіху. Проте нікому з них, напевно, не спадало й на думку, що нам доведеться коли-небудь почути про це погане слово — та ще від рідної людини! — Ляссе казав це, одвернувшись убік, як господь бог, коли він гнівався на свій народ; і Пелле відчув себе мерзенним перебіжчиком, відступником, здатним на все лихе. Та здаватися він все-таки не хотів.

— Я, мабуть, не був би тут у пригоді, — сказав він вибачливим тоном і подивився в напрямі моря. — Певний, що ні!

— Ні, ти усього зрікся сам, — з гіркою мовив Ляссе. — Та, може, ти ще пошкодуєш — життя серед чужих пов'язане не тільки з славою і radoщами!

Пелле нічого не відповів; у цю мить він зумів стримати себе і не став сперечатись. Він вирішив виждати, і вони мовчки йшли далі.

— Звичайно, це не поміщицький маєток, — раптом сказав Ляссе, щоб попередити дальшу критику. А Пелле мовчав та мовчав.

Навколо хати земля була зорана, а за ріллею могутні зарослі вересу вкривали сліди колишніх борозн і колій.

— Тут, певно, колись було житнище, — зауважив Пелле.

— Еге, то ти й такі речі помічаєш! — вигукнув Ляссе чи то насмішкувато, чи то захоплено. — У тебе дуже гостре око, я б сам, напевно, не помітив нічого особливого в цьому вересі, коли б не знав точно! Так, поле справді обробляли, проте верес усе заглушив. Мій попередник узяв на себе більше, ніж міг подужати, і на цьому прогорів. Тут, як бачиш, дехто вміє справлятися з ділом! — Ляссе показав на ділянку, засіяну житом, і Пелле змушений був погодитися, що посіви сходять добре.

Через поле, на всю його довжину, простяглися високі гряди битого каміння, нагадуючи про те, якої тяжкої праці вимагає ця земля, щоб давати врожай. За ланом жита лежала піднята цілина, — вона скидалася на торосисту кригу, по якій пройшовся плуг, покропивши її. Пелле дивився на все це, і йому ставало шкода батька.

А сам Ляссе залишався непохитним.

— Бач, яка справа — нам доводиться вдвох ходити за плугом! Щоправда, Карна досить сильна, та все ж, коли плуг врізається в землю, здається, що руки в тебе от-от повідриваються! І най-

частіше землю доводиться обробляти киркою та ломом, а час од часу землі не шкодить грошки й чхнути! Я користуюся динамітом: хоч він небезпечніший від пороху, зате краще розбиває ґрунт! — гордо проказав Ляссе.

— Скільки тепер обробленої землі? — спитав Пелле.

— З лугом і садом майже п'ять гектарів; та до кінця року ще побільшає.

— І на цих п'яти гектарах загинуло дві сім'ї,— сказала Карна, що вийшла покликати мужчин обідати.

— Боже, будь милостивий до них! Їхня праця тепер допомагає нам стати на ноги. Громаді не доведеться брати ділянку на себе після нас. — Ляссе вимовив ці слова з почуттям великої гідності; таким упевненим в собі Пелле ще ніколи його не бачив.

— Не можу сказати, щоб я була цілком задоволена, — вела далі Карна. — Все тобі здається, що обробляєш кладовищенську землю. Кажуть, перший, кого сюди посадила громада, повсився.

— Так, у нього був курінь там, де й тепер ще видніються дошки; він потім розвалився. Я радий, що це сталося не в хаті. — Ляссе здригнувся і пошулився. — Кажуть, він появляється, коли його наступника чекає яке-небудь лихо..

— Цю хату було побудовано після того? — збентежено спитав Пелле; хата видалася йому такою вже жалюгідною.

— Так, її побудував мій попередник. Він одержав ділянку від парафії безплатно на двадцять років з умовою щорічно розчищати і орати півгектара землі. І це були не такі вже погані умови, та він занадто багато взяв на себе з першого разу; він був з тієї породи людей, що гаряче беруться до роботи зранку, а до полудня уже вибиваються з сил. Хату ж він побудував добре, — Ляссе притулився до тонкої глинобитної стіни, — і ліс поставив першого сорту. Я гадаю взимку набити щебеню; адже камінь все одно треба буде прибрати, а заробити кілька сотень крон не зайве. Так що годочків за два-три ми в старій хаті влаштуємо стодолу і побудуємо собі новий, кам'яний будинок. Чуєш, Карна? Може, навіть з погребом внизу і з високим ганком, як у Кам'яному дворі. Він буде з нетесаного граніту, а стіни я сам зумію викласти.

Карна сяяла з радощів, та Пелле ніяк не міг перейнятися її настроєм. Він був розчарований: занадто вже великою була прірва між фантазією і дійсністю. І в ньому зароджувався якийсь протест проти цієї нескінченної праці на землі, тупа злоба, що передалася йому, хоч яким недосвідченим був він сам, через десять чи двадцять поколінь. Сам він не знав тяжкої боротьби з землею, але з тих пір, як почав лазити, він інстинктивно розумів усе, що нерозривно пов'язане було з обробкою землі; кожне землеробське знаряддя само давалося йому в руки. Тільки любові до землі не дістав у спадщину; думки його потекли в новому напрямку! І нескінченна праця на землі вросла в нього застарілою ворожнечею до неї, це й допомогло йому збагнути те, чого не вмів зрозуміти Ляссе. Пелле міркував тверезо, не захоплювався ділянкою землі, але ставив питання: на

що вона придатна? Він цього не усвідомлював виразно, та вся його істота повставала проти затрати сил на таку невдячну працю. І висловлював він це так розсудливо, що його можна було скоріше признати за батька, ніж Ляссе.

— А чи не краще було тобі купити будинок і кілька гектарів землі, та зате обробленої? — сказав він.

Ляссе смикнувся нетерпляче:

— Авжеж, а потім збивати гроші і безглуздо скнарити все життя, відрізати поли спереду, щоб полатати зад, і в кращому разі з'їдати за два прийоми кожний шматок? Хай йому дідько, краще вже було б залишити все по-старому! Тут, звичайно, більше праці та клопоту, та зате є майбутнє! Коли я, нарешті, поставлю діло як слід, то це буде такий хутір, що перевершить усі інші! — Ляссе згорда оглянув свої володіння; він уже бачив у своїй уяві лани густого жита і стада гладкої худоби.

— Шестеро коней і два десятки корів сповна можуть тут прогодуватися! — голосно промовив він. — А це ж і значить — благоденствувати! Як ти гадаєш, Карна?

— Я гадаю, що обід прохолоне, — сказала вона з посмішкою. Вона була дуже щаслива.

За столом Ляссе запропонував Пелле прислати білизну додому, де її будуть прати і лагодити.

— У тебе, певно, й без того немало турбот, — обережно сказав він. — Різник Йенсен щосуботи їздить на базар; якщо ти попрохаєш його брати білизну з собою і залишати коло церкви, то завжди знайдеться хто-небудь з тутешніх жителів, які в неділю бувають у церкві; він і доставить білизну нам.

Але Пелле раптом уперся і нічого не відповів.

— Я просто подумав, що тобі, може, клопітно самому прати й латати, — м'яко казав Ляссе далі. — У місті й без того є про що подумати, а для мужчини прання невідходяща справа!

— Сам упораюсь, — пробурмотів Пелле ухильно. Тепер він хогів показати їм, що й сам уміє влаштуватися. Це була помста самому собі за легковажність, з якою він одкинув пропозицію.

— Ну що ж, — лагідно повторив Ляссе, — я ж тільки запитав. Сподіваюсь, ти не образився?

Хоч як готова була Карна допомагати чоловікові в усьому і хоч яка дужа вона була, Ляссе все ж вкрай потребував чоловічої допомоги. Роботи набралось на двох, і Пелле охоче взявся допомагати. Більша частина дня пішла на те, щоб відвалити й геть забрати з ділянки величезні камені; Ляссе змайстрував волокушу, в яку й запрягли обох шкапин.

— Ну, ти не дуже вже до них приглядайся, — сказав він, ласкаво поглажуючи кошавих конячок. — От мине кілька місяців — тоді на них подивись! Та й тепер жвавості у них аж надто багато!

Роботи було чимало, і Ляссе з Пелле обливалися потом, але настрої в обох був піднесений. Ляссе тільки дивом дивувався, — скільки у хлопчика сили! Аж нарешті з'явилася допомога! З двома-

трьома отакими хлопцями він перегорнув би все пустище! Не раз довелось йому зітхнути, жалкуючи за тим, що син не живе з ним дома; та до цього Пелле лишався глухим. Не встигли вони оглядітись, як знову прийшла Карна і покликкала їх вечеряти.

— Я гадаю, треба запрягти коней і підвезти Пелле хоч до половини дороги — як сплату за роботу, — невимушено сказав Ляссе. — Та й нам обом не гріх улаштувати собі подорож для розваги. — І шкап запрягли в таратайку.

Весело було дивитися на Ляссе, який-то він вправний возниця, і збоку могло здатися, що він править парою чистокровних рисаків. Коли хтось-небудь траплявся назустріч, він обережно підбирав віжки, щоб здержати коней, якщо вони злякаються. «Вони легко можуть понести!» казав він урочисто. А якщо йому щастило перевести їх на легеньку рись, він захоплювався.

— Их і не вдержиш! — примовляв він і вдавав, що йому дуже важко здержувати коней. — Хай йому дідько, мабуть, доведеться завести їм мундштук! — Він упирався обома ногами в перекладину дишла і натягував віжки то з одного, то з другого боку.

Проїхавши півдороги, Ляссе захотів прокотитися ще трошки, потім ще трошки, а там — та чого там, давай прямо під двір! Він зовсім забув про завтрашній день з виснажливою працею для нього самого і для коней! Нарешті Пелле зліз.

— Чи не влаштувати нам все-таки з білизною, як я казав? — спитав знову Ляссе.

— Ні! — Пелле одвернувся. Пора вже, нарешті, перестати!

— Ну, що ж, прощай, хлопчику! Спасибі тобі за підмогу. Ти, звичайно, навідаєшся додому, як тільки зможеш?

Пелле посміхнувся, але промовчав; він боявся розтулити рота, щоб не розчулитись; якийсь клубок підступав йому до горла. Він мовчки попрощався за руку і бігцем рушив до міста.

VI

Багато хто з учнів заробляли собі на одяг тим, що у вільний час брали роботу особисто для себе; вони одержували від товаришів, а інколи перехоплювали замовників у казїна, потихеньку пропонуючи їм виконати замовлення за більш доступну ціну. Прийняте для себе замовлення вони ховали під прилавок; коли майстра не було вдома, вони виймали це взуття і старанно лагодили його.

— Увечері я йду гуляти, у мене призначено зустріч з дівчач! — казали вони сміючись. Маленький Нікас не говорив нічого.

Пелле не мав товаришів, які давали б йому роботу, він ще погано знав ремесло. А коли інші поспішали на кінець дня закінчити свою роботу або в неділю прохали Пелле допомогти їм, то це майже нічого йому не давало. Так довелось йому лагодити черевики Нілеку — по знайомству.

Коли Пелле наймався, Йеппе багато розпросторікався про

чайові; городяни часто говорили про «чай» як про обтяжливу статтю витрат і в сильних виразах вимагали урізати або повністю відмінити цей зайвий «податок». Проте це вони взяли тільки з газет, щоб не відстати від столиці! Щоправда, вони завжди вимовляли це слово, коли Пелле приходив з полагодженим взуттям, і починали порпатися в гаманці; якщо там попадався гріш, вони прикривали його пальцем і нужденно кривилися — нехай краще Пелле сам нагадає їм наступного разу! Спочатку він і справді нагадував про чайові, — адже його про це прохали; та Йєппе натякнули, що його новому учневі не завадило б одвинути від канючення. Пелле нічого не розумів; але в ньому зросло почуття неприязні до цих людей, які вдавалися до таких ганебних вивертів, щоб приборати до кишені якийсь десять ере, за які їм навіть і звітуватися ні перед ким не треба було!

Пелле, який думав, що він досить зазнав злигоднів і тепер повинен піднятися на вищій ступінь, довелося ще раз розраховувати на бідняків, і він радів з кожної пари пролетарських черевиків, які його хазяїн проклинав за те, що вони такі стоптані. Бідняки не боялися дати гріш, якщо тільки він у них був; Пелле просто боляче було дивитися, як вони заради кількох ере переривали закутки і спустошували дитячі копилки, тоді як діти мовчки стояли тут же й дивилися сумними очима. А коли він казав: «Ні, дякую, не треба», — вони ображались. Тими крихтами, що їх мав Пелле, він зобов'язаний був таким самим біднякам, яким був і сам!

Тут, у низах, гроші не були байдужими кругляками, з яких у вищих верствах суспільства складалися цілі стовпчики. Кожний гріш означав тут якусь міру горя або радощів; брудна монетка могла вмістити в себе і буйну лють мужчини, і розпачливий плач голодної дитини. Коли вдова Хест давала йому десять ере, Пелле думав: вона позбавила себе обіду на два дні!

Одного разу, коли він проходив мимо жалюгідних халупок коло північних горбів узмор'я, з дверей вийшла бідна молода жінка і гукнула на нього; в руках у неї були якісь шкарбани.

— Слухай-но, хлопче, чи не зможеш ти полагодити їх трошки? — благально звернулася вона до Пелле. — Яюсь там перехопиш їх дратвою, щоб вони хоч вечір продержалися на ногах. Каменярі влаштовують у четвер своє свято, і мені так хочеться піти!

Пелле подивився на черевики, — вони вже нікуди не годилися; проте він узяв їх і полагодив у вільний час. Від Йенса він довідався, що ця жінка була вдовою каменяра, який загинув під час вибуху відразу ж після одруження. Черевики мали цілком пристойний вигляд, коли він приніс їх.

— Грошей у мене нема, але велике тобі спасибі! — сказала вона, захоплено дивлячись на черевики. — Які вони стали гарні! За це благословить тебе бог.

— На самій подяці далеко не поїдеш, — сміючись відповів Пелле, пройнявшись її радістю.

— Так, але благословення боже там, де два бідняки розділяють

постіль, — жартома відповіла молода жінка. — У всякому разі, бажаю тобі добра, — тепер я зможу потанцювати!

Пелле пішов від неї дуже задоволений собою. Та за два будинки його чекала інша жінка; вона, видимо, прочула про удачу тієї, першої, і тримала пару брудних дитячих черевичків, улесливо прохаючи Пелле взяти їх полагодити. Він узяв черевички і дав їм лад, хоч і від цього не став багатшим; та Пелле надто добре був знайомий з нуждою, щоб відмовити. У місті це трапилося з ним перший раз — уперше його визнали без зайвої балаканини, з першого погляду визнали за свого. Пелле трошки здивувався з цього; він не знав іще, що бідність інтернаціональна.

Виходячи з дому після денної праці, він тримався осторонь, внався з найбіднішими хлопчачками і намагався бути непомітним. Та іноді на нього находили пустощі, і тоді він відзначався подвигами, від яких старий Ляссе заплакав би. Якось він, наприклад, визивно сів на щойно осмолену швартову палю і став героєм вечора; та як тільки лишився сам, сховався за штабель дощок і, збентежений, зняв штани, щоб побачити, як він їх пошкодив. Удень він бігав у дорученнях в кращому своєму костюмі. Це був не жарт! Ляссе повсякчас привчав Пелле до бережливості і дбайливого ставлення до речей. Але Пелле почував себе покинутим усіма богами і тепер кидав їм виклик.

На вулиці тільки вбогі жінки звертали на нього увагу.

— Дивіться, хлопчина бігає в будні в своєму недільному костюмі! — говорили вони, підкликавши Пелле до себе, щоб дати йому нагінку, а кінчали тим, що лагодили і штопали його речі. Та Пелле валишався до цього байдужим, — він робив, як і городяни, коли вивертав кращий свій одяг. Адже була ж на ньому сорочка, хоч і груба! Новий підмайстер із перукарні, який шикнував у модному пальті й циліндрі і був ідеалом усіх учнів, навіть не носив сорочки, — Пелле спостеріг це, коли перукар якийсь гойдав на гойдалці якихось дам. Удома, в селі, де міркують про людину за кількістю її сорочок, це було б неймовірно! Але тут до життя ставилися простіше.

Тепер він уже не обурювався всіма тими — до того ж статечними — людьми, що не мали постійного діла в одному якомусь певному місці і цілий рік безладно міняли одну роботу на іншу. А втім, у них був задоволений вигляд, у них були дружини й діти; по неділях вони йшли з дому і розважалися. Невже треба поводитися так, немов увесь світ гине, тільки через те, що в тебе не припасено бочки з соломою і картоплі на зиму? Кінець кінцем і в Пелле безтурботність була оборонною зброєю; коли здавалося, що всі надії на ясне майбутнє вже втрачено, казка починалася заново і надавала цікавості безпросвітній бідності. В самій голоднечі було щось загадкове: помреш ти від неї чи не помреш?

Пелле був дуже бідний, та майбутнє обіцяло йому геть усе; він мав чудовий безжурний характер бідняка. Величезний світ і віра в ясне майбутнє допомагали йому заповнити порожнечу його теперішнього життя; це складало його основний життєвий тон, який

чіколи не зникав, але тільки інколи заглушувався безтурботністю і клопотом. Він добре знав, що таке світ: це було щось неосяжно величезне, що замикалося в собі; за вісімдесят днів його можна було об'їхати кругом, дійти до місця, де люди ходять вниз головою, і повернутися назад, побачивши всі дива. Він сам вирушив у це неосяжне — і причалив у цьому поганенькому містечку, де для голодної фантазії не знайшлося анітрошечки їжі, хоч з горобину порцію, а тільки дрібні турботи і прикrostі. Тут він почував тільки холодні протяги та запаморочення; одержавши газетку, дрібні ремісники з окулярами на носі схвильовано гасали вулицями і з смішними гримасами обговорювали події в зовнішньому світі. «Китай! — повторяли вони, — Америка!» — і уявляли себе в самому центрі світових подій. Але Пелле пристрасно хотів, щоб хоч які-небудь великі події відбулися саме тут, — раз він сидить тут, мов прикутий. Було б так цікаво відчути хоч маленький землетрус, щоб будинки захиталися; або коли б сталась якась невелика повідь, щоб судна попливли містом і пришвартувалися до флюгера церковного шпиля! Йому до нестями хотілося, щоб скоїлося що-небудь подібне, кров розливалася в ньому гарячою хвилею, і волосся ставало дибом. А втім, у нього й без того досить було клопоту; світ може чекати кращих часів!

Із казкою розлучитися було важче, казки йому наспівувала у вуха сама бідність, вони були нав'язані йому тремтячим голосом Ляссе. «Буває, що і в бідної жінки народиться щаслива дитина», любив говорити батько, коли розмірковував про синове майбутнє, — і ці слова запам'яталися хлопчикові, як приспів. Та Пелле все-таки розумів, що нема такого слона, щоб, сидячи бочком на його спині, міг роз'їжджати хвацький хлопчина і давити на смерть тигра в ту саму мить, коли той ладен уже роздерти царя Гімалаїв! — і, звичайно, герой повинен одержати потім за свій подвиг цареву дочку і півцарства!

Пелле часто тинявся в порту, але жодного разу не трапилося, щоб ошатна дівчинка впала в воду, а він врятував їй життя, а потім, коли вона стане дорослою, одружився б з нею! А коли б це й сталося, то тепер він уже знає, що батьки дівчинки неодмінно замотають винагороду! Перестав Пелле також дожидати й золотої карети, яка зіб'є його з ніг, а потім дві перелякані дами в траурі посадовлять його в карету і відвезуть у замок з шістьма залами. І, звичайно, дами назавжди залишали Пелле у себе замість сина, втраченого ними, якому було — от що дивно! — рівно стільки ж років. Та в цьому місті не було ніяких золотих карет!

Там, у величезному світі, перед найбіднішим хлопчиком відкривалися широчезні перспективи; все, що розповідалося в книгах про великих людей, стосувалося бідних хлопчиків, таких, як він сам, що пробилися наверх завдяки удачі або особистій відвазі. Але ті, хочим-небудь володіть у цьому місті, домоглися свого благополуччя тільки через те, що відмовляли собі в усьому і видушували соки з бідноти. Вони сидьма сиділи на одному місці, скнарили й не

викидали нічого, що міг би підхопити щасливець, і не викладали на дорогу ніякого добра, щоб міг з'явитися який-небудь бідний хлопчик і підібрати його. Ніхто з них не гребував тим, щоб, відкопавши між каменями бруківки якогось старого гудзика до штанів, ще раз використати його.

Якось увечері Пелле біг купити півфунта тютюнцю для Йєппе. Коло крамниці вугляра на нього, як завжди, кинувся здоровенний собака, і він упустив монетку в двадцять п'ять ере... Коли він шукав її на землі, до нього підійшов літній чоловік. Пелле добре його знав, це був судновласник Монсен, перший багач у місті.

— Загубив що-небудь, хлопчику? — спитав він і теж заходився шукати на землі.

«Тепер він мене почне розпитувати, — подумав Пелле. — Я сміливо відповідатиму йому, він уважно подивиться на мене і скаже...»

Пелле все сподівався на таємничу руку, яка зненацька підхопить меткого хлопчину та й піднесе його до щастя.

Але судновласник ні про що подібне його не спитав, а тільки старанно шукав та примовляв:

— Ти де йшов? Тут, чи що? Ти в цьому певний?

«В усякому разі, він дасть мені інші двадцять п'ять ере, — подумав Пелле.— Дивно, одначе, що він так старається!»

Пелле вже набридли розшуки, але він не міг припинити їх першим.

— Ну, гаразд, — проговорив, нарешті, судновласник, — з монеткою попрощайся тепер! Який же ти все-таки роззява! — І він пішов. Пелле подивився йому вслід, і йому довелося поповнити втрату з власної кишені.

Коли він трохи пізніше проходив мимо того ж місця, якась людина ходила, нагинаючись над бруківкою, і чиркала сірниками. Це був судновласник!

У Пелле навіть защеміло під грудьми.

— Ви що-небудь загубили? — спитав він ехидно, приготувавши, проте, кинутися навтіки, щоб не наскочити на потиличник.

— Так, так, двадцять п'ять ере, — простогнав судновласник, не розгинаючи спини. — Чи не зможеш ти мені допомогти розшукати, хлопчику?

А втім, Пелле і раніше знав, що Монсен став найбагатшою людиною у місті завдяки тому, що постачав гнилий провіант суднам і оснащував непридатні кораблі, які потім страхував на великі суми. Він знав також, хто злодій, а хто злісний банкрут, і що купець Лау знається тільки з дрібними хазяями через те, що з його дочкою стався гріх. Пелле знав таємну знаменитість міста, дівицю «Галеру», яка уособлювала собою всю столичну спокусу, знав двох головних шахраїв і консула з поганою хворобою. Хлопчиків з низів ці відомості давали деяке задоволення.

Він уже більше не приписував місту всіх днів, якими наділяв його колись; у своїх постійних блуканнях він пізнавав його справжню суть. Будинки красиво звивалися вздовж вулиць, то виступаючи,

то відступаючи від тротуару; до них вели химерні старовинні двері, і на всіх вікнах стояли квіти; будинки блищали свіжою смолою в пазах колод, а стіни скрізь були наново пофарбовані в жовту або в сліпучобілу, в зелену — кольору морської хвилі, або небесно-голубу фарбу. В сонячні дні будинки були якимись святковими, немов розцвічені прапорами. Та Пелле знав і зворотний бік кожного будинку; там були водостоки із слизькими від помий стінками, смердючі корита для свиней і величезний ящик для сміття з чахлою бузиною над ним. Вимощені подвір'я були вкриті лускою з оселедців і недоїдками, стіни внизу поросли мохом.

Палітурник з дружиною ходили на молитовні зібрання, тримаючись за руку, але вдвома билися. А коли сиділи в молитовному будинку й співали, вдвома обое в один молитовник, то щипали один одному ноги. «Дивіться, яка гарна парочка!» говорили люди. Місто нічого не могло приховати від Пелле, — він знав усі його таємниці. Коли б він так само добре знав, як розжитися на нову блузу!

Одно тільки не втратило свого ореолу — і воно продовжувало зберігати в собі щось казкове — кредит! Спершу Пелле дуже дивувало, що городяни все, що їм потрібно, одержують без грошей. «Запишіть, будь ласка!» говорили люди, коли їм приносили замовлене взуття. «Оце запишіть!» говорив і сам Пелле, купуючи щось для хазяїна. Всі вимовляли те саме чарівне слово, і Пелле згадував бату Ляссе, який двадцять разів перелічував свої копійки, перед тим як наважувався витратити їх на що-небудь. Для Пелле це було спочатку багатообіцяючим відкриттям, він мав намір широко використати оте чарівне слово, коли в нього вичерпаються гроші.

Тепер, розуміється, він став розумнішим. Він переконався, що саме найбідніші змушені завжди платити готівкою. А втім, і для інших настане день розрахунку! Хазяїн уже боязко говорив про новий рік: справа терпіла від того, що він був у кабалі в чинбаря і не міг купувати матеріал там, де той був найдешевшим. Всі дрібні хазяї втрачали на цьому.

Та казкове цим не вичерпувалося, — все-таки був спосіб зловити щастя, яке примушувало ждати себе, і майбутнє могло оплатити всі векселі.

Кредит був незбагненною загадкою в усьому цьому крохоборстві, навколо копошилися люди, голі, як церковна миша, які все ж вдавали з себе багатів. Таким щасливчиком був Альфред; він не заробляв і мідного гроша, але ходив добре зодягнутим, мов прикажчик, і ні в чому собі не відмовляв. Коли йому чого-небудь хотілося, він просто йшов і брав набір, ніколи не зустрічаючи відмови в цьому. Товариші заздрили йому і дивилися на нього знизу ввверх, мов на щасливого принца.

Пелле теж вирішив спробувати щастя. Одного разу він розважно увійшов до крамниці придбати собі дещо з білизни. Коли він зажадав, щоб йому дали набір, на нього подивилися, мов на божевільного, — довелося піти, спіймавши облизня. «Мабуть, тут

є якийсь секрет, що його я не знаю», подумав Пелле; в ньому воскрес туманний спогад про хлопчика з казки, який так само не міг примусити горщик зварити йому кашу або столик накритися, — бо не знав потрібного слова. Не гаючи часу, Пелле подався до Альфреда дізнатися, в чому справа.

Альфред стоячи зав'язував новий галстук; на ньому були нові патентовані підтяжки, а ноги взуті в пантофлі з хутряною облямівкою, що нагадували голубів із настовбурченим пір'ям.

— Це я одержав від однієї хазяйської дочки, — сказав він, кокетливо виставляючи ногу, — вона до краю захоплена мною! А втім, вона дуже мила, але... без грошей!

Пелле розповів йому про свою бідую.

— Сорочки! Сорочки! — вигукнув весело Альфред і постукав себе по лобі. — Але ж це сміх один! Він хоче купити сорочки в кредит! І хоча б іще сорочки з манжетами! — Він трохи не помирав зо сміху.

Пелле не відставав від нього. Як селянин, яким він по суті й був, Пелле перш за все подумав про сорочки; але тепер йому закортіло придбати собі літне пальто і гутаперчові манжети.

— Навіщо тобі кредит? — спроквола спитав торговець. — Ти ждеш відкілясь грошей? Чи за тебе є кому закинути слівце?

Ні, Пелле сам заплатить; у нього тільки зараз нема грошей.

— Ну, почекай, поки вони в тебе будуть, — пробуркотів торговець. — Ми звичайно не екіпіруємо бідних хлопчиків!

І Пелле, мов побитий собака, поплентався геть.

— Ти йолоп, — коротко зауважив Альфред. — Ти схожий на Альбінуса — той теж не може навчитися цієї справи.

— Як же ти робиш? — тихо спитав Пелле.

— Як роблю!.. Як роблю!.. — Альфред і сам не зумів би пояснити, як треба діяти. Це виходило у нього само собою.

— Просто я не кажу, що я бідний. Знаєш, краще покинь оцю вигадку, — у тебе нічого не вийде!

— Навіщо ти щипаєш себе за губу? — похмуро спитав Пелле.

— Щипаю! Я кручу собі вуса, дурило ти отакий!

VII

У суботу по обіді Пелле замітав вулицю. Наближався вечір, по будиночках уже горів огонь у печах; шкварчання сковородок було чути і в каменяра Расмуссена, і в шведа Андерса; запах смажених оселедців носився вулицею. Жінки готували обід кращий, ніж у звичайні дні, щоб пригостити чоловіків, коли ті повернуться додому з тижневою получкою. Вони бігали до бакалійника по горілку або пиво, залишаючи двері відчиненими, — не можна було гаяти й півхвилини, поки оселедець підсмажується з одного боку! Та от Пелле здалеку почув, як мадам Расмуссен розбалакалася з бакалійником.

— Мадам Расмуссен, у вас оселедець підгорів! — пропищав

чийсь голос; та кинулася бігти, збентежено поводячи головою на всі боки, пробігла вулицею і метнулася до своєї хати. Голубий димок снував поміж будинків, сонце сідало й наповнювало вулицю золотим пилом.

Пекар Йорген, праля й служниця контролера замітали бруківку. Важкі гілки шовковиці звисали через паркан на другому боці вулиці і спокушали всіх, хто проходив мимо, своїми стиглими ягодами. За парканом порався в своєму саду багач Ханс Кебман — той самий, що одружився з нянькою. Він ніколи не виходив з будинку, і люди гомоніли, що дружина та її рідня тримають його під замком. Пелле припадав ухом до паркана й чув белькочучий старечий голос, який без кінця повторяв ті ж самі пестливі слова; вони звучали, як одна з тих любовних пісеньок, які ніколи не кінчаються. І коли Пелле смерком висовувався із свого віконця на горищі або вилазив на дах подивитися з висоти на широкий світ, то бачив сивого дідка, який прогулювався по саду і обіймав за стан молоду жінку. Вони були схожі на молодих безтурботних людей і щохвилини зупинялися, щоб поцілуватись. Про купця і його гроші ходили неясні чутки, — початок багатству був колись покладений пачкою шпильок, а тепер воно стало таким великим, що на ньому, напевно, лежало закляття.

Від булочника вийшов Серен з молитовником у руці; він зараз же прокрався до паркана і помчав уздовж нього. Старий Йорген стояв і хихотів йому вслід, обхопивши руками мітлу.

— Ну й мужчина! — крикнув він Йеппе, що сидів коло вікна і голився над мискою з-під молока. — Дивись, як тікає. Тепер буде вимолювати в бога прощення за сватання!

Йеппе висунувся з вікна і зашикав на нього, — фальцет брата Йоргена було чути по всій вулиці.

— То він сватався? Як ти домігся того, що він так осмілів? — поцікавився Йеппе.

— Та це сталося, коли ми сиділи за їжею. На мене найшла така нудьга, коли я подумав про маленького Йоргена. Ніколи у тебе не буде маленького Йоргена, який продовжить твій рід, сказав я собі, бо Серен ганчірка, а більше нема на кого надіятись! Адже ж кожного дня можна дати дуба — і тоді все прахом піде! Ти сам розумієш, про що людина думає, коли надходить така хвилина. Я сиджу і тільки похмуро поглядаю на Серена: ось же прямо перед ним сидить така гарна жіночка, а він навіть не дивиться на неї! От стукнув я кулаком по столу та й кажу: «Ну, Серен, бери Марію за боки та й питай, чи згодна вона бути твоєю дружиною, — я, нарешті, бажаю знати, на що ти придатний!» Серен зіщулився і простягнув руку вперед, а Марія не сплохувала. «Згодна!» каже вона і хап його за руку, перш ніж він встиг отямитися. І тепер у нас скоро весіллячко.

— Коли б тільки він не підкачав, — промовив Йеппе.

— Ні, у неї запалу вистачить! Вона з такого тіста, що його розігріє! Жінки на це здатні, — либонь, не дасть замерзнути в по-

стелі! — Старий Йорген задоволено хихикнув і почав робити своє.— Авжеж. Та вони й мертвого розворушать! — повторив він на всю вулицю.

Городяни йшли з дому, вирядившись, як на весілля, але в Пелле не було такого бажання. Він був невеселий, — йому не щастило виконати своє рішення: показати, що й він уміє влаштовуватися; і свідомість своєї поразки гризла його. І оці дірки на панчохах — такі величезні, що їх і штопати більше не можна! Через ці дірки черевики страшенно натирали ноги.

А молодь розгулялася! В кінці вулиці виднівся клаптик моря; воно було рівне, як дзеркало, і вилискувало всіма барвами сонячного заходу. Молодь тяглася до моря або до прибережних горбів і заводила танці серед зелені, а іноді й бійки через дівчат. А хлопчики віку Пелле грали «в розбійників» у ялиннику! Та він не дозволить гнати себе геть від компанії, як паршивого пса, йому наплювати на всіх!

Пелле зірвав із себе фартух і сів на бочку з-під пива перед хвірткою. На лавках сиділи старики з усієї вулиці і палили люльки, балакаючи про те, про се. Та ось почувся святковий благовіст, мадам Расмуссен відшльопала свою дитину, лаючи її в такт передзвону. Раптом усе урвалось, і дитячий плач зазвучав, як тиха вечірня пісня.

Йеппе згадав Малагу: «В ту пору плавав я в Малагу»; але цекар Йорген все ще журився і зітхав: «Так, так, — хто може зазирнути в майбутнє?» І раптом заговорив про мормонів¹.

— А не завадило б послухати, що вони проповідують, — сказав він.

— Та я гадаю, дядечку Йорген, ти на ділі давно мормон! — сказав майстер Андрес.

Старик засміявся.

— Так, кожний з нас дещо може розповісти!

На вулиці годинникар стояв на своєму кам'яному ганку, задерши голову вгору, і вигукував безумні фрази.

— Нові часи! Я питаю про нові часи, отче небесний! — твердив він.

Пройшли двоє стомлених портових робітників.

— Він хоче знищити на землі бідність і створити для нас нове життя, — от на чому він схибнувся, — промовив один з них, посміхнувшись.

— Певно, у нього в голові засіло воскресення мертвих! — озвався інший.

— Ні, він просто бреше на місяць, — сказав їм наздогін старий Йорген. — Напевно, на зміну погоди!

— Погано йому тепер, бідоласі, — сказав, мерзлякувато шулячись, Б'єрреграв. — Саме в таку пору року він втратив розум!

Щось ворухнулось у Пелле в глибині душі: не сиди тут, склавши

¹ Мормони — члени релігійної секти.

руки, іди і дай лад своєму одягу! Але він не міг примусити себе зробити це, — так-таки не міг наважитись. Нині вранці Манна та інші дівчатка кликали його, а він не міг перелізти до них через огорожу, і вони щось почали тепер невдоволено морщити носики. Він добре зрозумів, у чому справа: він став відщепенцем, людиною, яка лінується навіть умитися як слід! Та навіщо все це? Не може ж він і далі боротися проти непереборного! В свій час ніхто не перестеріг Пелле, а тепер місто закрутило його, полишивши йому самому виплутуватись, як зуміє! Він повинен був сам відбрикуватись від життя!

Жодна жива душа не думає про нього! Коли в домі прали, хазяйці ніколи не спадало на думку взяти в нього що-небудь випрати, а Пелле був не з таких, щоб попрохати самому. Праля була уважнішою, але могла попрати тільки тоді, коли у неї була вільна хвилина, хоч це додавало їй роботи. Ну, та вона ж сама була бідна, а інші намагалися тільки використати Пелле! Тут не було жодної людини, яка безкорисливо подумала б про його благо або захотіла б розгудити рота, щоб сказати йому правду. Від такої думки у кожної людини могли б підігнутися коліна, — навіть коли б їй було тільки п'ятнадцять років і вона наважувалася виступати проти скаженого бугая! Понад усе Пелле пригнічувало почуття самотності. Серед цих людей він був безпорадно самотнім, він був дитиною, якій надавалася можливість — аби тільки вона приносила користь! — самій відбиватися від усього, що тиснуло на неї з усіх боків.

Так він сидів, давши волю своєму смутку, а сам мимохіть прислухався до життя, що вирувало навколо нього. І раптом намацав щось у кишені жилета — гроші! Він відчув величезне полегшення, але не кинувся бігти, а прокрався до хвіртки й перелічив їх. Виявилось півтори крони! Пелле готовий був бачити в цьому дарунок з неба, щось таке, що господь у своєму милосерді підкинув йому, і тут же пригадав, що це ж хазяйські гроші: він одержав їх вчора за пару жіночих підметок і забув здати, а хазяїн — дивна річ! — забув спитати про них.

Пелле опустив голову в діжку біля колодязя і шкрябав себе до червоного. Потім причепурився, взув черевики на босу ногу, щоб уникнути неприємного почуття від дірок на панчохах. До сорочки він пристебнув — востаннє — гутаперчовий комірець. Трохи згодом він уже стояв у крамниці і розглядав великі галстуки, які тільки що надійшли в продаж, їх можна було вивертати в чотири способи; вони закривали всі груди, так що сорочки під ними не було видно. Тепер кінець знущанням! Пелле пройшовся туди-сюди, віддихався і бігом кинувся до прибережних горбів, де біля злегка виблискуючого моря розважалась літньої ночі молодь.

Адже це була всього тільки позичка! Пелле взяв полагодити пару черевиків у хлопчика з пекарні, який працював разом з Ніленом; як тільки черевики будуть готові, він поверне ці гроші. Гроші

можна буде покласти в кімнаті хазяїна під закрійну дошку; там хазяїн знайде їх, здивовано подивиться на них і скаже: «Що за чортівня!» Потім постукає в стінку, почне верзти всякі дурниці про свій чарівницький хист і на radoщах пошле Пелле купити півпляшки портвейну.

Та Пелле не одержав грошей за лагодження; половину йому дали наперед на купівлю шкіри, а решту доводилося чекати й чекати, пекарський хлопчисько виявився негідником. Проте у власній чесності Пелле не сумнівався, — хазяїн може бути так само спокійний за свої гроші, як і тоді, коли б вони лежали в банку! Ще кілька разів Пелле забував здати дрібні суми, — коли та або інша покупка здавалася йому невідкладною. Все це були позички, — до настання золотих днів. А вони настануть незабаром!

Одного разу, коли Пелле повертався додому, молодий майстер стояв коло вхідних дверей і дивився на пропливаючі хмари; він приязно схопив Пелле рукою за плече:

— Як це сталося, що у скарбника вчора не заплатили за черевки?

Пелле весь спалахнув, його рука потяглася до кишені в жилеті.

— Я забув про це, — тихо промовив він.

— Ну, гаразд, гаразд, — добродушно сказав молодий майстер, — я не через те, що не йму тобі віри. Але треба ж знати порядок.

Серце в Пелле шалено колотилося: він саме збирався витратити гроші на пару панчіх. Як же тепер бути? А майстер йому довіряє! І його ганебна поведінка відразу стала перед ним у всій своїй непривабливості; він був у нестямі, так розхвилювався. До цієї хвилини він всіляко підтримував почуття власної гідності, тепер воно вмерло; на землі не можна уявити собі людини більш мерзенної від нього! Після цього ніхто, звичайно, не довірятиме йому, та й сам він не посміє нікому дивитися просто в вічі, — хіба що негайно піти до хазяїна, признатися в своїй ганьбі і покласти на його ласку. Пелле знав, що інакше очистити своє сумління він не зможе.

Але він не був упевнений в тому, що хазяїн великодушно поставиться до його провини і справа скінчиться по-доброму, — в казці Пелле уже не вірив. Його просто виженуть, може, навіть відшмагають у ратуші, — і він загинув!

Пелле вирішив зберегти таємницю; багато днів ходив він, страждаючи від усвідомлення своєї мерзоти. Та от злидні взяли його за горло і все повернули в інший бік; для того, щоб добути собі потрібне, він вдавався до небезпечного викрутасу — просив «записати» навіть тоді, коли хазяїн давав йому гроші на ту чи іншу покупку.

І ось одного чудового дня його спіткало лихо. В домі зчинився страшений переполох, пожитки Пелле викинули в комірчини, а його самого обізвали паскудною тварюкою. Пелле плавав, він твердо був переконаний, що винен не він, а Петер, який завжди вдовився з найбруднішими жінками, — та його й слухати не хотіли. І він вибіг геть, вирішивши ніколи більше сюди не повертатися.

Коло прибережних горбів його наздогнали Еміль і Петер, яких старий Йєппе послав за ним, побоюючись, щоб він не вчинив чогось над собою. Пелле не хотів повертатись, та хлопчики збили його з ніг і понесли, тримаючи його один за голову, а другий — за ноги; Люди вибігали з дверей, сміялись і запитували, в чім справа; хлопчики пояснювали.

Пелле згоряв од сорому.

Скінчилося на тому, що Пелле захворів.

Він лежав під черепичною покрівлею, куди викинули його постіль, у гарячці і марив.

— Чого ж він не встає? — здивовано запитав Йєппе, увійшовши до майстерні.

— Ет, встане, як виголодується!

Не такі були звичаї, щоб приносити хворим хлопчикам їжу в ліжку. Та Пелле не зійшов униз.

Кінець кінцем молодий майстер порушив звичай і поніс Пелле попоїсти.

— Не строй дурника, — засичав на нього Йєппе, — в такий спосіб ти ніколи не вдержиш робітника!

Хазяйка теж лаялася. Та майстер Андрес тільки посвистував.

Хлопчик Пелле лежав і марив про щось веселе. Його дитячий мозок не міг витримати стількох хвилювань; фантазія Пелле тишилася всім тим, чого йому бракувало в житті.

Молодий майстер посидів коло нього і дещо зрозумів. Він не був таким розторопним, щоб самому зробити що-небудь, але настояв на тому, щоб білизну Пелле прали вдома, і розпорядився сповістити Ляссе.

VIII

Ріднею Йєппе доводилась трохи не половина жителів острівка, але він не завжди з однаковою охотою згадував про своїх родичів. Йому неважко було почати з прабатька і прослідкувати родовід за двісті років, іти слідом за родом з села до міста, за море й назад та доводити, що Андрес і міський суддя доводяться один одному гроюридними братами. Але коли якась дрібнота говорила: «А що, чи не були мій батько і майстер Йєппе двоюрідними?», то Йєппе відповідав коротко: «Можливо, але тільки спорідненість... вона ж потроху вивітрується».

— Виходить, і ви, і я, слава богу, двоюрідні брати,— і ви теж в спорідненні з міським суддею! — говорив Андрес, який любив зробити ближньому приємність. Бідняки кидали йому вдячний погляд і визнавали, що в нього предобрі очі,— жаль тільки, що він не живе на цьому світі.

Йєппе був найстарішим ремісником у містечку, а серед шевців — власником найбільшої майстерні. Він замолоду прекрасно вивчив своє ремесло, досконало знав усі тонкощі старовинної майстерності, особливо в шевстві. При нинішньому розвитку ремесла це вже зайве

або відсторонене з допомогою якого-небудь винаходу, важке шкіряне взуття та черевики з ластиком витиснули валяння,— але старовинна майстерність ще користувалася славою. А коли який-небудь дідуган приходив до майстрів і вимагав мазані полуботки без новомодних штучок, ті зверталися до Йеппе,— ніхто не вмів так обробити підйом, як він. Знов-таки, коли потрібно було зробити з юхтових чобіт непромокальні морські,— і тут справа не обходилась без Йеппе. Він був, крім того, людиною стійкою і вперто відмовлявся від усіх новозведень, якими спокушалися інші.

Це ще більше підкреслювало його прихильність до старовини, і він користувався великою пошаною.

Тільки хлопчики не шанували його; щоб помститися на ньому за його важку руку, вони всякими способами намагалися отруїти його життя. Все робилось так, щоб роздратувати його, найпростіші операції вони виконували навпаки, тільки б завдати клопоту старому Йеппе, а коли той вистежував їх і ловив на чомусь, що виявлялось дрібницею, для них це було великим торжеством.

— Це що? Ти куди не спитавшись? — питав Йеппе, коли хто-небудь з них вставав, щоб вийти надвір; він зовсім забував, що часи вже не ті. Хлопчики не відповідали, і він зараз же визвірився.

— Вимагаю пошани! — кричав він і так тупав ногами, що, здавалось, от-от розсиплеться на порошок. Майстер Андрес повільно піднімав голову.

— Що там знову сталося, батьку? — стомлено питав він. Йеппе, поступово заспокоюючись, починав бурчати на нові часи.

Коли майстра Андреса і підмайстра не було удома, хлопчики бавились тим, що драгували старика; це було неважко, бо він у всьому вбачав бунт. Кінець кінцем він хапав шпандель і починав ним лупцювати того, хто провинився, а той дуже жалісно кривився і вигукував.

— Ось, одержуй! Хоч мені й жаль вдаватись до жорстоких заходів,— задихаючись промовляв Йеппе.— Одержуй! Одержуй! Так треба, інакше ремесло згине.

Потім він давав хлопчиськові щось таке, що вельми слабо нагадувало стусана, зупинявся і переводив дух.

— Важкий ти, хлопче, розумієш?

— Еге ж, матуся кожного дня на куски ламала на мені держака від мітли,— відповідав шахрай Петер і пирхав.

— Воно й видно! Але ти ще можеш виправитись, основа в тебе добра! — Йеппе, заклавши руки за спину, починав ходити вперед і назад. Потім весь день він був у піднесеному настрої і намагався чим-небудь пом'якшити гіркоту кари.

— Це робиться тобі ж на користь,— примирливо повторював він.

Йеппе був двоюрідним братом божевільного Анкера, але про це помовчував; раз уже той божевільний — це його справа; він не соромиться торгувати в місті піском на рознос, хоч він людина вчена! Кожний день на вулиці можна було бачити довгов'язу худу фігуру

Анкера з мішком піску на плоскій спині; він ходив у синьому костюмі і білих шерстяних панчохах, обличчя у нього було, як у мерця, — шкіра та кістки. «Це буває у того, хто багато думає, — говорили люди. — Подивіться-но на цього «вченого!»

У майстерню він ніколи не показувався зі своїм мішком, — побоюючись Йєппе, який тепер був старшим у роді. Взагалі ж він заходив у всі будинки, стукаючи дерев'яними черевиками; і в нього купували, бо пісок все одно потрібен для підлоги, а в нього він був нітрохи не гірший, ніж у інших. Анкер майже нічого не витрачав на своє харчування. Люди твердили, що він ніколи й не їсть, а харчується внутрішньою стравою. На одержані гроші він купував різні приладдя, потрібні йому для «нових часів», а коли що залишалось у нього зайвого, в хвилини благодушного настрою кидав зі свого високого ганку. Коли ширилась вістка, що на нього знову найшло затемнення з «новими часами», хлопчачки негайно збігались до нього з усіх боків.

Він і Б'єрреграв замолоду були нерозлучними друзями, і ні той, ні другий не хотіли виконати свій громадянський обов'язок — женитися, хоч обидва були при достатках і могли прогодувати дружину і дітей. В тому віці, коли інші залицяються до жінок, ці двоє забивали собі голови всякими дурницями: свободою, прогресом і різним іншим чортовинням, від якого у людей ум за розум заходить. В той час жив у брата Б'єрреграва один мерзотний крамольник, він багато років сидів у тюрмі на острові Крістіана, але потім уряд дозволив йому одбути тут решту строку тюремного ув'язнення. Йєппе знав його в часи свого учнівства в столиці. Його звали Дампе. Він поставив собі за мету повалити бога й короля. В той час це не вдалося, бо Дампе сам зазнав поразки, як другий Люцифер, і тільки з милості закону зберіг голову на плечах. До нього й прив'язались обидва хлопці. Він крутив їм голови своїми ущипливими промовами, так що вони почали розмірковувати про речі, від яких звичайним людям краще триматися якнайдалі. Б'єрреграву якось удалось зберегти свою шкіру, але Анкеру довелося поплатитися розумом. Хоч у обох були чималі достатки, вони, однак, розмірковували головним чином про бідність, немов бідність комусь цікава!

Все, що розповідалось, відбувалось років сорок тому, в ті часи, коли всі були схиблені на свободі, в багатьох країнах тоді відбувались бунти і братовбивчі війни. Тут, правда, до такого безумства не доходило, бо ні Анкер, ні Б'єрреграв не відзначались великою войовничістю, але все ж кожному видно було, що й це місто не відстає від інших міст світу. Спогад про це тішив майстра Йєппе, гонориста, як і всі городяни, хоч взагалі він з осудом ставився до всяких таких справ. І тепер, траплялося, він готовий був вцепитися в волосся Б'єрреграва, коли йшлося про нещастя Анкера.

— Так, Дампе, — з роздратуванням говорив Йєппе, — це він вам обом закрутив голову!

— А от і брешеш, — відповідав, заїкаючись, Б'єрреграв. — Анкер схибнувся пізніше — після того, як король Фредерік дарував нам

свободу¹. І коли з достатками справа стала гірше, то все ж я зберіг свій розум, слава і дяка богові! — Б'єрреграв урочисто підніс палець правої руки до губів, що скидалося на напівзабутий спогад про хресний знак.

— Розум! — презирливо пирхнув Йєппе. — Чи не ти шпурляєш гроші першому зустрічному волоцюзі і захищаєш мерзотного бунтівника, який навіть не з'являвся вдень, а орудував ночами?

— Еге ж, тому що йому було соромно за людей; він хотів зробити світ прекраснішим! — І, сказавши це, Б'єрреграв почервонів від збентеження.

Але Йєппе з презирством відповів:

— Ну-ну! Так, значить, кандидати в арештантські роти повинні соромитись нас, порядних людей? Ось чому він робив свої нічні прогулянки? Так, світ, мабуть, стане прекрасним, якщо населити його таким народом, як ти і Дампе!

Найсумніше було те, що Анкер був талановитим ремісником. Годинникову справу він перейняв від свого батька й діда, і його борнхольмські годинники з боем славились по всьому світу; йому прислали замовлення як з острова Фюн, так і з столиці. В ті дні, коли була дарована конституція, він поводився, як дитина, — ніби тут, на острові, ніколи не знали свободи! «Прийшли нові часи», говорив він і в своєму безумному захопленні задумав змайструвати в їх честь годинника, який показував би фази місяця, число, рік і місяць. Він був талановитий, і діло в нього, напевно, пішло б на лад, — але він вирішив, що годинник повинен показувати й погоду! Подібно до багатьох інших, які дістали від господа таланти, він занадто осмілів і задумав тягатися з самим господом богом. Але на тому він і застряв, — далі справа не пішла. Він довго був засмучений цим, але все-таки радий був, коли довів задумане до кінця. За цю майстерну роботу йому пропонували великі гроші, і Йєппе радий погодитись, але майстер, який зсунувся з глузду, відповідав: «Цього грошима не окупиш! Все інше, що я роблю, можна купити за гроші, але тільки не це! Може, хто й мене захоче купити?»

Довго вагався він відносно того, що йому зробити зі своїм винаходом, але одного чудового дня прийшов Йєппе і сказав:

— Тепер я знаю: краще всього буде послати їх королю. Він дарував нам новий час, показувати який повинен цей годинник! — Анкер одіслав годинник, а через деякий час окружне казначейство сплатило йому двісті далерів.

Навіть за таку роботу це була величезна сума, але Анкер залишився незадоволений, — він, бач, сподівався від короля власноручного листа подяки! Старик став химерним, все бачив в оберненому світі і потроху ним оволодівало безумство. Гроші він роздав біднякам, а сам все уболівав за тим, що нові часи все ще не настали. Так він усе більше й більше впадав у безумство, і скільки Йєппе не

¹ Мається на увазі король Фредерік VII, під час правління якого в 1849 році, була обнародована датська конституція.

соромив його, скільки не умовляв — нічого не допомагало. Кінець кінцем він дійшов до того, що уявив собі, ніби саме він повинен створити новий час,— і тоді знову повеселішав.

Знайшлись у місті три-чотири сім'ї з бідняків, таких зубожілих, що навіть релігійні секти не хотіли мати з ними справи; вони згуртувались навколо Анкера, і в його зойках їм учувався глас божий. «Вони нічого не втрачають, збираючись коло божевільного», презирливо говорив з цього приводу Йєппе. Сам Анкер нічого не помічав— він ішов своїм шляхом. То уявляв себе переодягненим принцем і обручався з старшою дочкою короля — тоді настане новий час! Або ж, коли на нього находила тиха година, сидів і працював над годинником з точним ходом, який буде не тільки показувати час, а сам буде — новим часом!

Інколи він з'являвся в майстерню показати Андресу, як його винахід посувається вперед; він сліпо прив'язався до майстра. Перед кожним новорічним святом молодий майстер повинен був писати за нього листа до короля з пропозицією віддати за Анкера старшу дочку і потурбуватися про те, щоб лист було передано в надійні руки. Анкер раз у раз прибігав за відповіддю, і під Новий рік знову надсилався новий лист з пропозицією руки. Всі ці листи лежали в майстра Андреса.

Одного разу ввечері, після роботи, в двері майстерні гучно постукали, в сінях почувся шум кроків.

— Відімкніть! — пролунав чийсь голос. — Принц з'явився!

— Пелле, біжи відкрий двері! — сказав майстер.

Пелле навстіж розпахнув двері, і до кімнати ввійшов Анкер. На ньому був паперовий капелюх з китичкою, що метлялася, і еполети з паперової бахроми; обличчя в нього сяяло, і, приклавши руку до капелюха, він зупинився. Молодий майстер весело підвівся і зробив милицю на караул.

— Ваша королівська величність, — промовив він, — як справи з новим часом?

— Справа, на жаль, не посувається, — відповідав Анкер і став серйозним. — Мені не вистачає гирок, щоб машина пішла. — Він стояв, утупившись очима в підлогу; його мозок, очевидно, гарячково працював.

— Вони, звичайно, повинні бути з золота? — В очах майстра блиснув лукавий вогник, але він зберіг цілковиту серйозність.

— Вони повинні бути з «вічнороду», — неохоче відповів Анкер, — а його ще треба винайти!

Він довго стояв, тупо дивлячись поперед себе сірими очима і не промовляючи ані слова. Він не ворухнувся, тільки його голова, як і раніше, була забита чимсь, що, як черв'як, точило голову і ніяк не могло вирватись назовні. Всім кінець кінцем стало моторошно, мовчання Анкера мов обволікало життя якимсь мороком; у Пелле навіть почало колотитися серце.

Та ось божевільний підійшов до молодого майстра і нахилився до його вуха.

— Відповідь від короля прийшла? — спитав він виразним шепотом.

— Нема ще, але я жду її з дня на день. Анкер може бути зовсім спокійним, — шепнув у відповідь майстер.

Анкер постояв якусь мить, — здавалося, він теж щось обдумував, але на свій лад, — потім зробив наліво кругом і промарширував до виходу.

— Піди з ним, Пелле, і постеж, щоб він благополучно дійшов додому, — сказав майстер; голос у нього звучав тепер сумно. Пелле пішов слідом за годинником на вулицю.

Це було ввечері у суботу, робітники розходились по домівках з великих каменоломень і глиняних кар'єрів, які знаходились за півмилі від міста. Вони йшли густими юрбами, з торбинами для провізії на спині і пляшкою пива спереду — для збереження рівноваги; палиці важко стукали об брук, а залізні підківки дерев'яних черевиків вибивали іскри. Пелле добре знав цю втомлену ходу: неначе вся втомленість і вага каменю навалювались на місто. І йому знайомі були звуки, які вихоплювались іноді з мовчазних рядів, — бурчання, коли хто-небудь робив мимовільний рух задерев'янілими членами, або стогін від болю. Але цього вечора робітники перекидались зауваженнями, і щось схоже на усмішку проривалось крізь кам'яний пил, що лежав корою на їх обличчях, — це був відблиск дев'яти новеньких крон, що лежали в кишенях, одержані за тиждень важкої праці. Де в кого були справи на пошті, — потрібно було переписати бланк або попросити про відстрочку; декому хотілося завернути в трактир, але в останню мить робітника перехоплювала жінка з дитиною на руках.

Анкер смирно стояв на тротуарі, дивлячись на прохожих. Він обнажив голову, величезний султан із пір'я звисав до землі; старик здавався схвильованим, в ньому вирувало якесь почуття, не знаходячи виходу в словах; чути було тільки окремі невиразні звуки. Всі сумно похитували головами, йдучи мимо; якийсь хлопчина ехидно зауважив: «Надінь капелюх, адже це не похорон!»

На спуску до гавані показалось кілька матросів з іноземних суден, вони зигзагами бродили по вулиці вперед і назад, плювали на всі парадні двері і грубо сміялись при цьому. Один з них підійшов з витягнутою рукою, вихопив капелюх у Анкера і йшов далі, піднісши руку, наче й не було нічого. Але раптом повернувся на каблучках. «Ти що, задаватися?» сказав він і попрямував просто до божевільного, який з переляку закрився руками. Потім підбіг другий матрос і вдарив Анкера під коліна так, що той упав.

Анкер лежав, галасуючи й брикаючись, і вся ватага накинулась на нього.

Хлопчаки розсипались на всі боки, щоб набрати каміння й допомогти Анкеру; Пелле стояв, тремтячи всім тілом, мов на нього напала колишня причина; не раз зривався він з місця, але всередині в нього щось обм'якло, — хвороба позбавила його попередньої несвідомої мужності.

Знайшовся блідий, худий хлопчина, який не злякався матросів. Він заліз до їх гурту, щоб відтягти їх від божевільного, який зовсім знесилився, лежачи під ними.

«Він же божевільний!» крикнув хлопчина, але був відкинутий набік з закривавленою фізіономією. Це був Мортен, брат Йенса, що працював у майстерні. Він так розлютувався, що заплакав від злості.

Із темряви виринув, похитуючись, високий на зріст чоловік, — він на ходу розмовляв сам із собою. «Ура! — закричали хлопчики. — Ось іде Сила!» Але той нічого не чув, він зупинився біля тих, що бились, і щось мурмотав; його гігантська фігура похитувалася. «Батьку, допоможи йому!» крикнув Мортен. Той по-дурному посміхнувся і почав повільно стягувати з себе куртку. «Та допоможи ж йому!» заревів хлопець, не тямлячи себе від гніву, і рвонув батька за рукав. Йоргенсен простягнув руку, щоб погладити сина по щоці, і тут помітив, що у хлопця лице в крові. «Бий їх!» закричав Мортен, як одержимий. Велетень затремтів, наче якась велика маса заворушилася; він, похитуючись, нагнувся й почав розкидати матросів на всі боки. Хлопці підводились один по одному, мить стояли, обмацуючи місця, де їх торкнулась його рука, і потім кидались навтіки, вниз до гавані.

Йоргенсен поставив божевільного на ноги й повів додому. Пелле і Мортен, тримаючись за руки, йшли слідом за ними. Пелле був задоволений: він бачив самого Силу і придбав товариша!

З цього дня вони стали нерозлучні. Їх дружба не потребувала часу, вона була реальністю і зогривала їх. Було щось таке в красивому блідому обличчі Мортена, від чого у Пелле починало колотитися серце; та й усі люди пом'якшували голос, коли звертались до Мортена. По совісті, Пелле не розумів, що було привабливого в хлопці, але купався в цій дружбі, яка пролилася благодатним дощем на його змучену душу.

Мортен з'являвся в майстерню, коли там кінчали роботу, або ж зупинявся на розі і ждів; вони завжди бігли один одному назустріч при побаченні. Коли ж Пелле не можна було покинути роботу, Мортен не йшов, а залишався у майстерні, балакаючи з ним. Він любив читати й розповідав Пелле зміст книжок.

Завдяки Мортену Пелле ближче взнав також життя Йенса і зробив відкриття, що, незважаючи на зовнішню затурканість, у нього було чимало хороших якостей. Йенс був полохливою, надломленою істотою, з тих дітей, які інстинктивно почувають безладдя в домашній обстановці. Пелле навіть спало на думку: чи не одержують вони допомогу від опіки для бідних? Він не розумів, як може хлопчик страждати від того, що його батько — богатир, який завдає жаху всьому місту! У Йенса було широке перенісся, і він здавався трохи глухим, коли з ним починали говорити.

— Він стільки одержав стусанів від батька, — говорив Мортен, — батько не терпить його за дурість.

Розумом він справді не відзначався, але вмів насвистувати чудові пісні, так що люди стояли, притихнувши.

Після хвороби Пелле став по-особливому прислухатися до всього; він уже не дивився байдуже, як дитина, на те, що життєві хвилі перекочуються через нього, але сам умів вибирати і вперто шукав. Для нього все складалося надто просто, надто наївними були його мрії про щастя, і вони кожного разу легко розбивались, а за ними нічого реального не виявлялось. Тепер йому необхідно було обґрунтуватись міцніше, йому потрібна була більш складна духовна пожива, і душа його відважно рвалась вперед; він наче закидав в невідоме свої щупальці, шукаючи опори. Мета його стремління тепер нескінченно віддалялась, його страх починався в містичній і далекій невідомості — там, де ховались неясні обриси загадкового божого лику.

Бог біблій і сектантів був для Пелле просто людиною з бородою, справедливою, милосердою та інше; він був непоганий, але Сила міг показати ще більшу міць! До цього часу Пелле не потребував ніякого бога, але неясно почував себе причетним до всеосяжної любові, причетним до безумних мрій зубожілих людей, які в безлічі гірких злигоднів бачать шлях, що веде їх до землі обітованої. Але тепер він шукав невимовного; слова «тисячолітнє царство» якось особливо звучали для нього.

Анкер, звичайно, божевільний, раз інші говорять так; коли інші сміялись, сміявся з ними й Пелле, — але після цього у нього залишався якийсь важкий осадок, і передусім — розкаяння в своєму сміху. Пелле сам був готовий кидати гроші жменями з високого ганку, коли він розбагатіє; і коли Анкер по-дивацькому марив про якийсь щасливий час для всіх бідняків, то й зітхання баті Ляссе говорили про те ж, наскільки Пелле про це пам'ятав. Все єство хлопчика тріпотіло тим же священним трепетом, який забороняв Ляссе та іншим жителям села сміятися з божевільних, — адже до них доторкнувся перст божий, їх душа блукає в обителі, куди ніхто інший не може проникнути! Пелле почував, що лик невідомого бога дивиться на нього з туманної імлі.

Після хвороби він перемінився, рухи в нього стали обдуманіші, на круглому обличчі виступили нові, різкі риси. Двотижнєве перебування в постелі врятувало його від багатьох прикrostей, але хвороба залишила різкий слід в ньому самому, — він став серйознішим. Ходив він тихо і з якоюсь настійливістю придивлявся до молодого майстра. У нього склалося враження, що хазяїн перевіряє його в чомусь, і це було йому прикро. Він знав, що все, що було до хвороби, більш ніколи не повториться, і дуже страждав від підозрінь.

Але одного разу йому стало не під силу. Він узяв десять крон, які Ляссе дав йому на купівлю старого пальта, ввійшов в закройну й поклав їх на стіл. Хазяїн повернув до нього своє здивоване обличчя, і очі в нього пожвавішали.

— Що за чорт? — протягом спитав він.

— Це хазяїнські гроші! — сказав Пелле відвернувшись.

Майстер Андрес зупинив на ньому свій мрійний погляд, — він був уже наче не від цього світу. І в одну мить Пелле зрозумів те,

про що всі навколо нього говорили. Молодий майстер повинен умерти. І він залився сльозами.

Але майстер не зрозумів їх причини.

— Що за чорт! Та це ж дурниці, чуєш?— сказав він, потрясаючи кредиткою.— Господь вседержитель! Стільки грошей! Та тебе дешево не купиш!— Він підвівся і не знав, що йому робити, рука його лягла на плече Пелле.

— Це вірно, — прошептав Пелле, — я точно вирахував. І ви, хазяїне, не повинні підозрювати мене, я більше ніколи...

Майстер Андрес став відмахуватись; він хотів щось сказати, але зараз же закашлявся.

— Чортеня! — простогнав він і важко навалився на Пелле, обличчя в нього почервоніло. Потім йому занудило, краплі поту виступили на лобі. Він постояв, потроху отямився, всунув Пелле кредитку назад і виштовхнув його за двері.

Пелле був збентежений: справедливість не перемогла, а з духовного відродження нічого не вийшло. Він дуже зрадів тому, що ганьба з нього тепер знята. Але надвечір хазяїн покликав його до себе в закрійну.

— Слухай, Пелле, — дружельно сказав він, — мені треба переписати вексель, та в мене нема грошей; чи не можеш ти позичити мені на тиждень твої десять крон?

Так що вийшло все-таки одно на одно: адже Пелле мав намір змити з себе ганьбу.

Йенс і Мортен допомогли йому в цьому; тепер їх було троє, і Пелле почував себе так, наче за його спиною стояла ціла армія. Світ не став меншим за останній час, або менш принадним від того, що в минулому році Пелле зазнавав без кінця-краю поразок. Пелле знав цей світ добре від верху до низу, — і знання це було гірке. Внизу не було нічого, прихованого від нього туманом, а пузирі, які тут і там вискакували на поверхні й лопались, не породжували в ньому містичного здивування перед безоднею. Але Пелле не почував себе пригніченим тим, що все залишалось таким, яким воно повинно було бути. А над ним височіла блакитна баня неба, і знову лунала підбадьорлива пісня: вперед!

IX

У своїй самотності Пелле часто відвідував маленький будиночок біля кладовища, де жила родина Дуе в двох малюсіньких ксмірках. Завжди було так утішно бачити навколо себе знайомі обличчя! Звичайно, друзі нічим не могли йому допомогти; Дуе був добрий хлопець, але Анна думала тільки про себе й про те, як би вибитися із злиднів. Дуе служив кучером у власника візницького двору, і вони, очевидно, не терпіли нужди.

— Ми не хочемо вічно поганяти чужих коней, — говорила Анна, — але доводиться повзати, перш ніж навчишся ходити!

За селом вона не скучала.

— Там нічого ждати маленьким людям, яким хочеться чогось більшого, ніж каша на обід та ганчірка, щоб прикрити своє тіло. Дивляться на тебе, як на грязюку, яку ти топчеш, а майбутнього — ніякого! Ніколи я не стану жалкувати, що покинула село!

Дує ж, навпаки, тужив за сільським простором. Він звик, щоб від ближчого сусіда його відокремлювала чверть милі, а тут через тонку перегородку чути було, як сусіди цілувались, бились або рахували свої гроші.

— Тут така тіснота і мені бракує справжньої землі; брук дуже твердий! — говорив він.

— Йому невістачає гною, якого там повно навіть у хаті, — безжалісно говорила Анна, — це ж єдине, чого в селі багато. А тут дітям краще; в селі діти бідняків не можуть учитися й виходити в люди, бо повинні допомагати старшим удома. Бути бідняком у селі — найостанніше діло!

— Тут, звичайно, гірше, — з сумом промовив Пелле, — тому що тут у пошані лише ті, хто добре одягнений.

— Але тут стільки способів заробити; якщо не вдалося одно — можна спробувати інше. Багато хто прийшов у місто безштаньком, а тепер вони шановані люди. Аби була охота та наполегливість. Я думаю, наших обох хлопчиків треба буде віддати до платної школи, коли вони підростуть; знаннями ніколи не треба нехтувати.

— А як же Марі? — спитав Пелле.

— Учити її? Дурниці! Вона, мабуть, нічого не навчиться. Вона ж баба!

Анна далеко націлялася, як і її брат Альфред! У неї блищали очі, коли вона говорила про майбутнє; і вона, звичайно, не збиралась відступати. Вона була з характером, завжди верховодила, і останнє слово було за нею. Дує ж тільки сидів та посміхався добродушно. Але розповідали, що сам-то він добре знає, чого йому треба. Він ніколи не пиячив і з роботи йшов прямо додому; ввечері любив возитися з усіма трьома дітьми й катав їх на собі, не роблячи ніякої різниці між власними двома хлопчиками і шестирічною Марі, одержаною в придане за Анною.

Пелле теж любив маленьку Марі, яка малятком звіла у чадолюбних діда й бабусі, а тепер була худенька, відставала в рості, і очі в неї були не по-дитячому серйозні. Вона дивилась на людей, як нещасна мати, вічно обтяжена клопотами; і Пелле жалів її, коли мати суворо поводитися з дівчинкою; йому завжди пригадувався той вечір на святках, коли він уперше був у Калле і Анна прийшла додому присоромлена й заплакана, — вона була вагітною. Маленька Анна, що так любила дітей і привертала до себе загальну любов... Куди все це ділось?

Одного разу ввечері, коли Мортен був зайнятий, Пелле побіг до Дуе. Він хотів постукати, але почув голос Анни, яка бушувала в домі; двері несподівано розчинились, і маленька Марі вилетіла клубком у прихожу. Дитина гірко плакала.

— Що сталося? — бадьорим голосом спитав Пелле.

— Що сталося?.. Сталося те, що дівчисько знахабніло і не хоче їсти тільки через те, що йому не дають того ж самого, що іншим! А ти тут старайся та по мірці одріж для такого дівчиська, інакше воно вередує і не бажає доторкнутись до їжі! Та хіба вона гідна одержувати те, що дають іншим? Хіба їй можна рівнятися з ними? Вона була й буде завжди незаконнонародженою, як цього не приховуй!

— Цього вона не може змінити,— гнівно промовив Пелле.

— Змінити!.. То я, думаєш, могу це змінити? Чи моя провинна, що вона не стала дочкою хуторянина, а повинна задовольнитися становищем незаконнонародженої? Можеш мені повірити — сусідки і то допікають мені нею: у неї, мовляв, не такі очі, як у батька, кажуть вони, і так удавано-співчутливо! То що ж, мені все життя каратися за те, що мені хотілось вибитися у люди і я дала заманити себе на дорогу, яка нікуди не привела? У, ти, маленьке чудовисько! — І вона погрозила кулаком у бік сіней, звідки безугодно доносився дитячий плач.— Тут б'єшся без кінця, щоб утримувати дім у чистоті і жити, як порядні люди, а всі мають тебе за ніщо тільки тому, що ти раз була надто довірлива! — Анна була в нестямі від гніву.

— Коли ти не будеш поводитися як слід з маленькою Марі, я розкажу про це дядькові Калле! — погрозово промовив Пелле.

Вона презирливо пирхнула:

— Розкажи, бога ради, розкажи! Тоді він, можливо, приїде й забере її; я тільки буду рада.

Біля вхідних дверей почувалися важкі кроки — це був Дуе. Він увійшов до кімнати, ведучи малятку і втішаючи його, і застережливо подивився на дружину, але не сказав нічого.

— Ну, ну, перестань,— говорив він, заспокоюючи дівчинку, яка сопіла, і витер брудні сліди сліз з її щічок своєю здоровоною долонею.

Анна похмуро поставила перед ним їжу і все ще стиха бурчала в кухні. Поки він поглинав свою вечерю — холодну свинину з житнім хлібом,— дитина стояла між його колінами і дивилась на нього великими очима.

— Вершника,— сказала дівчинка усміхаючись.

Дуе поклав шматочок свинини на скибку хліба і заспівав, наближаючи шматочок до рота дівчинки:

Ой, на білій на кобилі
Їхав вершник, гоп, гоп, гоп!

— А потім що?

— Потім — гам! — під'їхав він до дверей! — сказала крихітка, відповоляючи в рот кобилу, й вершника.

Прожовуючи їжу, вона невідступно дивилась на Дуе з тужливою серйозністю, яка викликала жалість. Але зрідка вершник, підско-

чивши до її губів, раптом повертався і швидким галопом зникав між білими зубами Дуе. Тоді вона заливалась сміхом.

— Навіщо кришити хліб марно? — промовила Анна, вносячи кофе, зварене заради гостя.— Вона одержує стільки, скільки може з'їсти, вона не голодує.

— А все-таки вона голодна,— пробурчав Дуе.

— Тому що вередує! Їй не подобається наша убога їжа. Вона вдалась у батька, коли хочеш знати. І якщо вона ще не зіпсувалась, то зіпсується, коли помітить, що їй потурають.

Дуе не відповідав їй.

— Ну, ти тепер здоровий? — звернувся він до Пелле.

— Куди ти нині ходив? — спитала Анна, набиваючи довгу люльку для чоловіка.

— Я був на пустищі з лісівником і дістав на чай півтори крони.

— Давай-но їх сюди!

Дуе подав їй гроші, і Анна опустила їх в стару жерстянку з-під кофе.

— Ввечері тобі треба попрацювати в інспектора,— сказала вона.

Дуе стомлено пощулився.

— Я з о-пів четвертої ранку на ногах,— промовив він.

— Але я твердо обіцяла йому, так що йди обов'язково. І потім, я думала, що ти зробиш їм осінню посадку: тепер ніч місячна, тобі буде видно; а ні, то можна і в неділю. Якщо ми не візьмемо цієї роботи, її одержить інший,— а вони добре платять.

Дуе промовчав.

— Через рік або два, думаю я, в тебе самого будуть коні і тобі не доведеться заробляти на хліб у чужих людей,— казала далі Анна, поклавши руки на плечі чоловікові.— Може, підеш і допоможеш зараз же? Хоч одна турбота з плечей! Та ще треба наколоти трісок, до того як ти ляжеш спати.

Дуе сидів, ледве моргаючи очима, його розморило після їди. Він погано бачив предмети, так його змагала сонливість. Марі подала йому шапку. І він встав, нарешті, й вийшов разом з Пелле.

Будиночок, в якому жила родина Дуе, стояв на верхньому краю довгої вулички, яка досить круто спускалася до моря. Тут було пересохле ложе струмка, і в сильний дощ вода бігла річкою між хатинами.

Унизу на стежці, що веде до набережної, вони зустріли юрбу людей з ліхтарями, озброєних товстими палицями; у одного був ціпок з гвіздками, а на голові старий шкіряний капелюх,— це був нічний сторож. Він ішов попереду всіх, а позаду процесії ступав новий «денний» поліцейський, Піль, у блискучій формі; він тримався віддалік від інших, боячись забруднити мундир, і слідкував за тим, щоб ніхто з понятих не здував наківати п'ятами. Всі вони були напідпитку, кожного разу, коли їм попадався хто-небудь назустріч, зупинялись і починали довго розповідати, з якого приводу вийшли в похід.

Роботу знову задав їм Сила: він пиячив весь день, і міський суддя наказав слідкувати за ним. І дійсно, будши під чаркою, він

зустрів коло церкви судновласника Монсена і почав осипати його лайкою та стусанами: «То це ти вириваєш у вдовиці шматок хліба з рота, га? Це ти розповідаєш їй, що «Три сестри» зазнали аварії, і мало не даремно купуєш у неї акції? Ти це робиш просто з жалю — чи не так, шахраю? А з кораблем тільки й біди, що він зробив надто вигідний рейс і повинен дати великий прибуток. Так ось ти чим прислужився бідній жінці, га?»

Він називав його шахраєм і кожне своє запитання супроводжував таким стусаном, що судновласник летів шкереберть.

— Ми всі були цьому свідками, і тепер він сяде в каталажку. Не можна допускати, щоб який-небудь обідранець каменотес чинив у нас суд і розправу! Ходімо з нами, Дуге, і допоможи забрати його, — адже ти сильна людина.

— Я з ним не сварився, — відповів Дуге.

— Краще тримайся далі від цієї справи, — ущипливо сказав хтось із юрби, — а то довго будеш пам'ятати потім його лапи. — І вони пішли далі, продовжуючи реготати.

— Вони не дуже раді дорученню, яке їм дали, — засміявся Дуге, — і тому хильнули горілки для куражу. Сила — свиня, але я не хотів би потрапити йому під руку.

— Тільки б вони його не схопили! — живо проговорив Пелле. Дуге розреготався.

— Будь спокійний, вони постараються бути там, де його нема!.. Та час йому зайнятися ділом і кинути свої вибрики. Хай би пив, та просипався від хмелю вдома, — він же бідняк і міг би полишити багатим витворяти безглузді штуки.

Пелле інакше дивився на цю справу. Але бідняк боязко ходить по вулиці і низько вклоняється всім майстрам-одинакам та їм подібним; і якщо хто йому вклониться, то він пишається і розповідає про це, як про важливу подію, своїй дружині, коли лягає спати: сам, мовляв, писар зняв передо мною шапку, їй-богу! Але каменотес Йоргеєсен не дивиться по боках, а, будши напідпитку, сміло наступає людям на ноги і на все йому наплювати!

Пелле не дорожив громадською думкою міста. Там, звідки він прийшов, все вирішувала сила, а тут людина могла схопити силача Еріка і захвати його в свою кишеню. Пелле потай від усіх пробував свої мускули, підіймав речі непосильної ваги, — він був не від того, щоб стати таким, як Сила. Це була єдина людина, що тримала місто в страху, коли бушувала або лежала п'яна, як ніч. Пелле радів з того, що Йенс і Мортен — його товариші, і не розумів, як вони могли так зважати на думку міста: з них знущались не тому, що вони одержують допомогу від опіки для бідних, а тільки тому, що їх батько силач.

Йенса мучило те, що ім'я його батька постійно було у всіх на устах, і він уникав дивитись людям у вічі, а в відкритому погляді Мортена можна було прочитати страждання.

Одного разу ввечері, в тяжку хвилину, хлопчики привели Пелле до себе додому. Вони жили в східній частині міста біля великого

яру, куди вивозили міські покидьки. Мати гріла вечерю, в кутку біля грубки сиділа зморщена бабуся і плела на спицях. Жили вони дуже бідно.

— Я думала, це батько,— сказала, здригнувшись, жінка.— Ви нічого не чули про нього?

Хлопчаки розповіли про те, що чули: дехто бачив його в одному місці, інші в другому.

— Жителі так і спішать повідомити нас! — з гіркотою вимовив Йенс.

— Ось уже четвертий вечір, як я марно грію для нього вечерю,— продовжувала мати.— Взагалі він ходить додому зрідка, навіть коли йому дуже погано... але він ще може прийти.— Вона спробувала бадьоро посміхнутися, але раптом закрила очі фартухом і розридалась.

Йенс походжав в похмурому настрої, не знаючи, що з собою робити.

Мортен обняв матір за похилі плечі і тихо примовляв:

— Годі, годі, адже зараз йому не гірше, ніж бувало! — І він гладив матір по худій спині.

— А я раділа, що все минуло! Скоро рік, як він ні в що не втручається, мовчки з'їдає обід, приходить з роботи додому, і потім забирається в постіль. За весь цей час нічого не розбив, а тільки все спав та спав. Я вже почала думати, що він упав у недоумство, і раділа за нього: нарешті він спочине від своїх страшних думок! Я думала, він заспокоївся після всіх своїх невдач і хоче прийняти життя таким, яким воно є,— як і всі люди в його становищі. А тепер він знову повстав у своїй гордині, і все починається заново.— І вона гірко заплакала.

Старуха переводила допитливий погляд з одного на другого, схожа на розумного хижого птаха, що сидить у клітці. Та ось вона заговорила безстрашим, монотонним голосом:

— Ти справжня дурепа, що четвертий вечір підряд готуєш яєчно п'яниці; тобі досить самих поцілунків та обіймів! Я, певно, не підсолоджувала б сон своєму чоловікові, якби він так ганебно поведився, не пивши, не ївши лягав би він у мене і вставав,— тоді б він знав порядок! Але з тобою вже не порозумієшся, от у чім річ! Ти приймаєш його слова за чисту правду.

— Якщо і я почну вставляти палки йому в колеса — хто ж пожаліє його, коли йому захочеться схилити свою бідну голову, щоб відпочити? Ви, матусю, повинні розуміти, як він потребує людини, яка б вірила в нього. А іншого нічого я не можу йому дати.

— Так, так, ти тільки працюй і надривайся, щоб йому було що громити, коли на нього найдуть дурощі!.. Час тобі прилягти; я вже сама зустріну Петера і дам йому поїсти, коли він прийде; ти ж знесилилась, бідолашка.

— Стара приказка говорить, що свекруха неласкава до невістки, але до вес це не стосується, бабуся,— лагідно сказала мати.— Ви завжди стаєте на мій бік, хоч у цьому немає потреби. Але лягайте

краще в постіль, вам давно вже час спати; а я діждуся Петера. Він покірний, коли бачить, що є людина, яка хоче йому добра.

Старуха пропустила ці слова повз вуха і плела далі. Хлопчики згадали, що в них є щось у кишені,— це був пакетик з кофе, леденцями і кількома булочками.

— Вічно ви витрачаєте свої трудові гроші на мене,— зітхнувши, вимовила мати і поставила закип'ятити води для кофе; обличчя її зясніло з радості.

— У них ще нема любки, на яку треба було б витратитися, — сухо зауважила старуха.

— Бабуся сьогодні не в настрої,— зауважив Мортен; він зняв з неї окуляри і з усмішкою заглянув у її сірі очі.

— Ще б пак! Ну й година настала, скажу я тобі! Сидиш на краю могили і ждеш, чи не виб'ється в люди твоє власне дітище, чи не зробить чого знаменитого? Але нічого не виходить. Сили витрачаються і спливають, як тече ручай у море; минають роки... Чи я, може, брешу? Всі пнуться в пани, ніхто не може мішки тягати; всі борсаються і лізуть одно на одного, щоб хоч трохи піднятися вище від інших і щоб у домі було все як слід. А навколо свинство та злидні в кожному кутку! Я думаю, господа богу це скоро набридне. Години нема такої, коли б я не проклинала дня, в який дозволила виманити себе з села; там же хліб ріс із землі і для бідняка, не лінуйся тільки підбирати! А тут викладай гроші навіть за пучок зелені для юшки. Є гроші — одержуй; нема грошей — так іди. Ось які тут порядки! Та ні, відправляйся в місто — прилучитись до Петерового щастя! Так усе красиво розмалювали, а я, стара дурепа, задумала собі побачити свої дітище попереду всіх! Що ж, от і сиджу, немов яка-небудь злиденна принцеса; досягла я багато чого,— а я ж мати найбільшого в місті п'яниці!

— Не треба так говорити, бабусю! — сказала мати.

— Так, так, стомилась я від усього і не смію навіть помріяти про смерть! Як я можу піти на спочинок? Хто ж стримає тоді Петера-Силу? — глумливо вимовила вона.

— Ви можете спокійно лягти, бабусю; я легко справляюся з Петером, коли буваю з ним сама,— сказала жінка. Але старуха навіть не ворухнулася.

— Умов її лягти, Мортен,— шепнула мати,— вона тільки одного тебе й слухає!

Мортен так довго балакав із старухою, що, нарешті, умовив її йти спати, але йому довелося пообіцяти, що він піде з нею і вкутає їй ноги.

— Ну, хоч з нею впорались! — з полегшенням зітхнула мати.— Я так боюсь, що ваш батько коли-небудь забуде, що вона йому доводиться матір'ю. Він же нічого не визнає в хмелю, а вона нізачо не хоче поступитися,— знаходить коса на камінь! Та ви б краще пішли до молоді; чого вам тут сидіти, похнюпивши носа.

— Ми подождем батька,— сказав Мортен.

— Ну, не вигадуй,— з батьком можна побачитись і в інший час.

Ідть, чуєте? Батькові приємніше бачити мене саму, коли він приходить не в настрої. Можливо, він візьме мене на руки й погойдає,— він такий сильний, у мене навіть голова починає крутитись, як у молоденької дівчини. «Гой-да, дівчинко, ось він, Сила!» говорить він і гучно сміється, як у дні своєї буйної молодості. Так, це часто трапляється, коли у нього голова в порядку, і він знову стає веселим та здоровим, як у час розквіту своїх сил. Я так радію з цього, хоч усе це скороминуше; але вам при цьому бути не годиться, краще б ви пішли.

Вона благально подивилась на хлопчаків і раптом здригнулася: хтось узявся за двері. Погода надворі була жалива.

Це повернулася з роботи найменша. Їй можна було дати років десять-одиннадцять, вона була мала на зріст, але здавалася старшою за свої літа; голос у неї був сухий і ламкий, маленьке тільце вже загрубіло, спина викривилась від непосильної праці. В неї не було дитячої жвавості, вона була схожа на якесь неземне створіння, що заблудилось на поверхні землі. Млявою ходою вона пройшла по кімнаті і впала на бабусин стілець; сиділа вона якимось звернувись на бік, і по обличчю її перебігали судороги.

— У неї пошкоджений хребет,— сказала мати і стала гладити її рідке скуйовджене волосся.— Це вона нажила собі, таскаючи лікаревого хлопчину,— він такий високий на зріст та товстий! Та якщо сам лікар нічого не говорить, значить небезпеки нема. Ти рано пішла в люди, дитино моя, зате тебе добре годують і ти вчишся доброго поводження... І яка вона молодчина: сама доглядає трьох лікаревих дітей! Старше одних років з нею, але вона його і роздягає, і одягає. Адже такі пани не вміють обходитись без чужої допомоги.

Пелле з цікавістю втупився очима в дівчинку. Він сам бував у халепях; але калічити себе, таскаючи дітей, які, можливо, сильніші за нього самого,— ні, цього ніхто не посміє примусити його робити!

— Навіщо ж вона таскає вгодованих дітей? — сказав він.

— Доглядати ж їх треба? — відповідала мати.— А в матері, якій слід би займатись цим, нема охоти возитися з дітьми. От за це й платять!

— Коли б я був на її місці, я б навмисне впустив дитину — справді впустив би! — задерикувато промовив Пелле.

Дівчинка повільно повела на нього очима,— в них промайнула якась цікавість. Але на обличчі залишилась все та ж дерев'яна байдужість; неможливо було вгадати, про що вона думала, а суворий вираз її обличчя говорив про її життєвий досвід.

— Ти не навчай її дурного,— сказала мати,— їй багато доводиться зносити, вона й так озлобилась. Ну, лягай спати, Карен! — І мати ще раз ласкаво погладила її.— Батькові неприємно буде бачити тебе, коли прийде не в настрої. Він так любить тебе,— розгублено додала вона.

Не міняючи виразу обличчя, Карен відійшла від матері і мовчки пішла на горище, де була її постіль; жодного звуку не вимовила дівчинка.

— Така вона завжди,— сказала мати шулячись,— хоча б «на добраніч» сказала! Ніщо на неї більше не впливає — ні добре, ні зле, вона надто рано постаріла душею. А мені доводиться слідкувати за тим, щоб вона не потрапила батькові на очі, коли на нього найде дурість. Він стає диким звірем, коли бачить, що вона змучена.— Вона схвильовано поглянула на годинник.— Та йдіть же, чуєте? Ви зробіте мені велику приємність, якщо підете.— Вона трохи не плакала.

Мортен неохоче встав, інші теж підвелись.

— Підніміть коміри і — бігом! — сказала мати і застебнула їм пальтечка; жовтнева буря стрясала будиночок, і в вікна періщив сильний дощ.

Не встигли вони попрощатись, як зовні знову почувся шум, вхідні двері розчинились з такою силою, що ударились об стіну, вітер ввірвався в сіни.

— Ах, тепер уже пізно! — докірливо простогнала мати. — Чому ви не пішли раніше? — До них доносилось якесь пихтіння, наче здоровенний звір обнюхував двері щілини і намацував клямку своєю мокрою лапою. Йенс кинувся був відчиняти двері.

— Ні! Не треба! — одчайдушно крикнула мати, потягла засув і випросталась, тремтячи всім тілом. Пелле теж затрусився; йому здалось, наче буря залягла в сінях здоровенною безформною істою, яка, тяжко пихаючи від задоволення, лежить там і облизує шерсть, піджидаючи їх.

Жінка стояла, нахилившись вперед усім тілом і прислухаючись в незвичайному хвилюванні.

— Що він затіяв? — бурмотіла вона розгублено. — Він такий пустун.— Напруження перейшло в сльози. Про хлопчиків вона, очевидно, забула в цю мить.

І от у двері щось загуркотіло, чудовисько, чалапаючи, стало рачки, почало щось вигукувати і дружелябно бурчало. Жінку судомило від страху, вона замахала руками і потім закрила обличчя. Та ось велетенському звіру вже не сила було терпіти далі, він коротко стукнув у двері і пересторожливо заричав. Жінка зіщулилась, наче й вона хотіла стати рачки: «Ой, ні, ні!» простогнала вона й замовкла. Двері розчинились від страшного удару, ведмідь важко перевалився через поріг і попрямував до жінки незграбною ногою; він злегка закинув назад голову, немов дивуючись з того, що не кидаються йому назустріч.

— Петер, Петер, хлопчику! — прошепотіла дружина і нахилалась до нього, а він повалив її і накрив своєю важкою лапою. Вона вирвалася і впала на стілець.

— Хто я такий? — спитав він її страшним голосом і встав перед нею.

— Велика сила! — Жінка мимоволі усміхнулась, такий товстий і похмурий був він.

— А ти хто?

— Найщасливіша в світі! — Але тут голос у неї затремтів і перейшов у плач.

— А де ж Сила буде відпочивати цієї ночі? — І він схопив дружину за груди.

Вона схопилася, заблискавши очима.

— Тварюко! Ах ти, тварюко! — закричала вона і стала бити його по фізіономії, червоніючи з сорому.

Сила тільки здивовано витирав рукою обличчя після кожного ляпаса.

— Ми ж тільки жартуємо, — сказав він. Тут він здригнувся, побачивши хлопчиків, що забилися у куток.

— Ну, чого ви там стоїте? — сказав він і зареготав. — Ми з матір'ю трохи дуріємо! Хіба ж не так, мамо?

Але жінка вибігла з дому; вона зупинилась під схилом даху і голосно ридала.

Йоргенсен неспокійно ходив уперед і назад.

— Тепер вона плаче, — бурмотів він. — Нема в неї ніякого розмаху! Їй треба було вийти за мужика. Що за дідько, коли це кінчиться? От сидить і стискує мозок, як лецатами! Згинь, Сило! Згинь тільки — і ти заспокоїшся, кажу я собі кожного дня. Еге ж, облиш, кажу я, ти повинен стримуватись, а то вона плаче. А от від неї ти ніколи нічого не бачив, крім добра. Та, чорт забери, коли це кінчиться? Лягаєш у постіль і говориш: «Слава богу, день минув!» І ще, і ще день! Вони стоять і лупають очима — і ждуть; та хай ждуть, нічого не станеться, — тепер Сила взяв себе в руки. А тут хтось так і шепче ззаду: «Бий! У саму гущу! У пекло дню сволоту!» Що ж, мимоволі зап'єш, — просто щоб приборкати свою силу... Ну, а ви й досі сидите тут? Чи не може хто з вас позичити мені крону?

— Я не можу, — відповів Йенс.

— Куди тобі! Треба бути зовсім дурним, щоб чого-небудь ждати від тебе! Чи не я завжди казав: «Він пішов у погану рідню, схожий на свою матір». Серце у вас обох є, але талантів — ніяких! Ну, куди ти годишся, Йенс? Чи діждешся ти гарного одягу від свого хазяїна, і чи стане він з тобою поводитись, як із сином, — а може, кінчиться тим, що ти дістанеш у спадщину діло, ставши зятем хазяїна? А чому б і ні, смію спитати? Твого батька так само шанують, як і батька Мортена.

— І Мортен не стане зятем, раз у його хазяїна нема дочки, — пробурмотів Йенс.

— Нема? Але ж у нього могла б бути дочка, хіба не так? От ти й видав себе цією самою відповіддю, — тобі не вистачає тонкості в поводженні. Ось у Мортена вона є. — Він провів рукою по лобі.

— Ти б краще перестав мене бити по голові, — озвався Йенс.

— По голові — це так! Але ж розум сидить у голові; там його й треба шукати. Яка рація, скажемо, коли робиш дурниці головою, а я б'ю тебе по заду? Адже воно й допомогло, — ти став куди розумнішим! Наприклад, не по-дурному сказано: «Ти б краще перестав бити мене по голові». — Він схвально хитнув головою. — Але ось голова, яка може наробити клопоту. Що це, гулі розуму на колоді, га? — Хлопчикам довелося обмацати його голову.

Він стояв, розгойдуючись, як дерево, і з тривожним виглядом прислухався до завмираючих схлипувань дружини; тепер та сиділа на плиті коло дверей.

— А вона все плаче,— співчутливо вимовив він,— нині в жіноч така манера розважатися. Життя наше важко склалось, а їй, сердешній, не під силу зрадливість долі. Коли я кажу, що мені хочеться розбити щент грубку,— він підняв важкий стілець і став розмахувати ним,— то вона зараз же починає ревіти. Від усього вона плаче. Але коли я виб'юся у люди, я візьму собі дружину іншу — показну. А ця — погань. Чи може вона, наприклад, прийняти благородних гостей і розмовляти по-благородному? Де там! На якого біса мені тоді витягати вас із бруду? Ну, я йду — невесело тут у вас!

Дружина швидко увійшла в кімнату.

— Ой, не ходи, Петер! Залишись дома! — заблагала вона.

— Що ж мені тут робити? Слухати твоє ревіння чи що? — відповів він буркотливо і знизав плечима. Він був схожий на здорового добродушного хлопчиська, на якого найшла впертість.

— Та я ж не плачу... я така рада... залишись тільки дома! — Вона пригорнулася до нього, усміхаючись крізь сльози.— Подивись на мене,— хіба я не рада тобі? Залишись зі мною, Сила,— гаряче зашептала вона йому у вухо. Вона стряхнула з себе турботу й випросталась, вона була навіть гарна в своєму хвилюванні.

Сила закоханим поглядом подивився на неї, по-дурному розреготався, немов його лоскотали, і став розгойдуватись усім тілом вперед і назад; він перекирляв її шепотом і був у благодушному настрої. Потім лукаво наблизив свої губи до її вуха, і коли дружина насторожилась, затрубив над її головою так, що та скрикнула, здригнувшись.

— Та сиди ж дома, велика ти дитина! — сказала вона засміявшись.— Ти не смієш іти, адже я можу ще тебе затримати! — Але він, сміючись, вирвався від неї і без шапки вибіг геть.

Одну мить здавалось, що от-от вона кинеється слідом за ним, але вона опустила руки і вся якось обм'якнула.

— Хай іде,— стомлено вимовила вона,— хай буде, що буде! Тут нічого не поробиш, він п'яний, як люцц, таким я ніколи ще його не бачила. Ви дивитесь на мене здивовано,— але пам'ятайте, він переносить хміль інакше, ніж інші; все в нього особливе! — Останні слова вона промовила навіть з якоюсь гордістю.— І він наклав караючу руку на судновласника — на судновласника, якого навіть суддя не має права зачепити! Сам господь не міг би бути справедливішим!

Х

Настали темні вечори з нескінченною працею при свічках. Підмайстер ішов собі, коли смеркало — у нього було мало роботи. До листопада кінчав своє навчання старший учень. Його влаштували окремо в хазяйській кімнаті, і він там сидів цілий тиждень і працював над випускним завданням: шив пару непромокальних чобіт. До

нього нікого не допускали, і це було страшенно цікаво. Після того як щоби́ти були готові і оглянуті кількома майстрами, їх доверху налили водою і повісили на горищі; там вони висіли дві доби — на доказ того, що вони не промокають. Після цього Еміль був урочисто підвищений у підмайстри і повинен був угостити всю майстерню. Він випив на «ти» з Маленьким Нікасом, а ввечері пішов гуляти і ставити мого́рич іншим підмайстрам містечка — і повернувся додому цілий, як ніч.

Все робилося так, як того вимагав звичай.

Наступного дня Йеппе вийшов у майстерню.

— Ну, Еміль, тепер ти підмайстер; що ти думаєш з собою робити? Ти, звичайно, хочеш виїхати? Новоспеченому підмайстру корисно поїздити по білому світу, оглянути і навчитись чого-небудь.

Еміль нічого не відповів і почав збирати свої пожитки.

— Ну, ну, це ж не питання життя і смерті, ми тебе не виганяємо. Ти можеш ходити в майстерню і користуватись тут теплом і світлом, поки не знайдеш собі чого-небудь іншого, — це добрі умови, так я розумію. Ні, коли я кінчав учнівство, було інакше: стусан під зад, і, зроби ласку, забирайся геть. А для молоді це добре! Справді, непогано!

Йеппе міг, не виходячи з майстерні, перелічити всіх майстрів на острові, які тримали підмайстрів. Але це межувало з жартом; ніколи не траплялось, щоб на роботу приймали нового підмайстра. Навпаки, Йеппе та всі інші досконало знали, скільки новоспечених підмайстрів було цієї осені виставлено за двері.

Еміль не сумував. Днів через два його проводжали на пароплав, який ішов в Копенгаген.

— Там знайдеться робота! — говорив Еміль, сяючи від захоплення.

— Обіцяй написати мені через рік, — сказав Петер, учнівство якого кінчалось на той час.

Авжеж, Еміль, зрозуміло, напише!

Та не минуло й місяця, як у майстерні дізнались, що Еміль повернувся. Йому, мабуть, було соромно показатися, і одного разу вранці він, конфузючись, увійшов до майстерні. Так, у нього була робота в багатьох місцях, але його зараз же звільняли. «Я ж нічого не навчився», похмуро сказав він. Він тинявся без діла деякий час, користувався в майстерні світлом і теплом і дістав дозвіл займатися там дрібним лагодженням, яке йому вдавалось роздобути собі. Так він тягнув до різдва, але потім все покинув і зганьбив свій цех, зайнявшись поденною роботою в порту.

— Я згубив п'ять років свого життя, — звичайно говорив він, коли зустрічався з приятелями. — Кидайте, поки не пізно. А то з вами буде те саме, що й зі мною.

У майстерні він не з'являвся, боячись Йеппе, який гнівався на нього за те, що він «зганьбив цех».

Коли морок дивився в нічим не завішані чорні вікна, а в грубці тріщав вогонь, у майстерні ставало затишно. Верстат відсували од

вікна, щоб навколо нього можна було сидіти всім чотирьом — і майстрові з книгою, і трьом хлопчикам, які ремонтували взуття. Над верстатом, над самою серединою його, чадила висяча лампа, вона мало розганяла темряву. Слабе світло, яке вона давала, поглиналося великими скляними кулями, які відкидали його на верстат. Лампа злегка погойдувалась, пляма світла плавала вперед і назад, як медуза, і робота щохвилини поринала в морок. Майстер лаявся і страждено дивився на вогонь.

У інших втомлювалися лише очі, але майстер зовсім не зносив темряви. Кожну мить він випрямлявся і здригавсь.

— Хай йому чорт, як тут темно! Здається, що лежиш у власній могилі! Що ж, лампа сьогодні зовсім не буде світити?

Пелле опрацював лампу, та світліше від цього не ставало.

Коли в майстерню заходив, дріботячи ногами, старий Йєппе, майстер Андрес підіймав голову, навіть не намагаючись схвати книгу; він був у войовничому настрої.

— Хго там? — спитав він, напружено вдвляючись у темряву.— А, це батько!

— Що в тебе, очей нема? — ущипливо говорив старик.— Хочеш очної примочки?

— Батьківської примочки? Дякую уклінно! Але що за гемонське освітлення, власної ж руки не бачиш.

— А ти позіхни разок, то зуби посвітять,— люто ричав Йєппе. Вони вічно сварились через освітлення.

— Йй-богу, на острові нема нікого, крім нас, хто працював би при такому світлі,— і ти це знаєш, батьку!

— За свого часу я ніколи не чув скарг на лампи,— відповідав Йєппе.— І при скляних кулях ми працювали краще, ніж тепер з різними вигадками. Але ж треба витрачатись! Молодь тепер не знає більшого задоволення, ніж шпурляти гроші на всякий модний мотлох!

— Ще б пак, за батькового часу... тоді все було таке чудове,— говорив майстер Андрес.— В ті ж часи ангели літали з білими кілочками в зубах!..

Протягом вечора в майстерню заходив то той, то інший із сусідів запитати, що новенького, або розказати що-небудь. І коли молодий майстер бував у добром настрої, гості довго не виходили. Він був душею всякої розмови, як говорив старий Б'єрреграв, і завдяки книгам, які він прочитав, міг пояснити багато які загадки.

Світло осліпляло Пелле, коли він відривав очі від роботи. На підлозі майстерні, де сиділи й балакали пекар Йорген та інші, він бачив танцюючі бліки світла, на верстаті свою роботу, у товаришів же він міг розглядіти тільки коліна. Але в скляній кулі світло бігало, як танцюючий вогник; там уміщався цілий світ, вічно мінливий.

— Ну, сьогодні вона світить чудово,— говорив Йєппе, коли хто-небудь поглядав на лампу.

— Ох, хіба? — ображено відгукувався майстер Андрес.

Та все ж одного разу робітник торговця залізних товарів приніс

у великій корзині висячу лампу в круглою горілкою, а присмерком прийшов сам торговець, щоб уперше запалити лампу, і показав Пелле, як треба поводитись з цим чудом. Він приступив до діла з великою обережністю.

— Розумієш, вона може вибухнути,— сказав він,— якщо невміло поводитися з приладом. Якщо ж поводитись розумно і обережно, небезпеки нема ніякої.

Пелле стояв біля нього, тримаючи скло, але інші відвернулись від верстата, а молодий майстер підвівся з стільця і стояв, переступаючи з ноги на ногу.

— Борони боже, я не хочу живим підвестись на небо! — сказав він з властивим йому комічним виразом обличчя.— Як це ти зважився, Пелле? Ти хоробрий хлопець!

І він вступив у нього свої великі здивовані очі, в яких світилися і сміх, і настороженість.

Нарешті лампа стала випромінювати світло, при якому в найвіддаленіших кутках під стелею можна було легко перелічити всі колодки.

— Та це справжнє сонце! — сказав молодий майстер і помацав свої щоки. — Йй-богу, вона, здається, нагріває повітря! — Він розрум'янився, очі в нього заблищали.

Йеппе тримався осторонь, поки торговець не пішов собі, а потім підбіг до столу.

— Невже ви ще не висадились в повітря? — спитав він здивовано.— Яке вона дає неприємне світло, дуже огидне світло! Вона не світить як слід, а тільки їсть очі. Гаразд, гаразд, можете псувати собі зір!

Та зате майстрові Андресу лампа неначе відкрила доступ до нового життя, він купався в її промінні і був схожий на сп'янілого від сонця птаха; він не міг усидіти спокійно на місці, так його розпирало захоплення. А сусідам, що приходили подивитися на лампу і попашекувати про її якості, він читав довгі лекції, так що вона здавалась їм ще в багато разів кращою. Вони приходили частіше і засиджувались охочіше. Майстер сяяв, сяяла лампа, всі, як метелики, тяглись до світла — до чудесного світла!

Двадцять разів на день молодий майстер підходив до дверей у сінях, але зараз же повертався й сідав читати на лежанку, поставивши за спину чобіт. Андрес часто відпльовувався, і Пелле доводилось щодня міняти для нього пісок.

— У тобі, мабуть, сидить який-небудь звір і точить тобі груди,— говорив дядько Йорген, коли в Андреса починався приступ кашлю.— А взагалі в тебе бадьорий вигляд. Не встигнем ми оглянутись, як ти поправишся!

— Та дай боже! — І майстер усміхався між двома приступами кашлю.

— А ти візьмися як слід за звіра,— він скоріше вздохне. Тобі скоро тридцять, тепер його легко знищити, навіть коли ти даси йому коньяку!

Йорген Кофод звичайно ввалювався в майстерню в своїх дерев'яних черевиках, і Йєппе починав злитися.

— Ти, видно, забув, що брат у тебе швець,— ущипливо говорив він,— а ми ж чорний хліб завжди купуємо у вас!

— Що ж, коли я не можу зігріти ноги в цьому проклятому шкіряному взутті? А мене здолала подагра — таке лихо! — Здоровенний пекар соромливо шулився.

— А погана, певно, штука — подагра,— говорив Б'єрреграв,— у мене її ніколи не було.

— Еге ж, у кравців не буває подагри,— гордовито відповідав пекар.— У тілі кравця надто мало місця для неї. Наскільки мені відомо, кравців іде дюжина на фунт!

Б'єрреграв нічого не відповів.

— Життя в кравців зовсім по-іншому складається,— казав далі пекар,— я й не смію зрівнювати їх з собою. Покалічений кравець — таж він ще може працювати на повну силу!

— Ну, кравці завжди займали таке ж високе становище, як пекарі чорного хліба,— жваво бурмотів Б'єрреграв.— Пекти життій хліб кожна селянка вміє.

— Еге ж, високе становище — чорта з два! Коли кравець шие шапку, у нього залишається від прикрою на пару штанів для себе, тим-то кравці завжди ходять франтами!

Пекар говорив, але ніхто його не слухав.

— Так, уже пекарі й мельники розуміються на шахрайстві! — звернувся Б'єрреграв до майстра Андреса, трясучись від злості. Але молодий майстер весело поглядав то на одного, то на другого, злегка похитуючи кривою ногою.

— «З кравцем нічого не станеться — я надто великий!» сказав раз кравець, подавившись горошиною. А ще кажуть: більше одного кравця в пекло не влізе. От які вони люди! Ми всі знаємо про випадок з однією жінкою, яка породила на світ дорослого кравця, навіть не відчувши, що вона родить.

Йєппе розсміявся.

— Ну, пора перестати. Ви нічого нового один одному не скажете!

— Що ж, у мене нема бажання топтати на смерть кравця, коли цього можна уникнути,— але його ж досить важко помітити.— Пекар Йорген обережно підіймав свої ноги в дерев'яних черевиках. — Кравці навіть не люди... хіба є тут у місті який-небудь кравець, що побував за морем? Коли з'явився перший кравець, чоловік не брав у цьому ніякої участі,— просто жінка постояла в сінях на протягу й завагітніла!

Почавши кого-небудь шпигати словами, пекар уже не міг зупинитись; оженивши Серена, він знову знайшов свій веселий настрій.

Б'єрреграв не зумів одпарировати напад.

— Говори про кравців, що хочеш,— вкинув він, нарешті, своє слово,— але пекарів житнього хліба не вважають за ремісників, як і прачок. А кравці й шевці — справдешній цех, з цеховими іспитами та іншим.

— Ну, кравці це знову ж окрема стаття! — зауважив Йєппе.

— Однак про вас складено стільки ж приказок, як і про нас, — і Б'єрреграв швидко заморгав.

— Хіба? Але ж не далі як у минулому році майстер Клаусен одружився з дочкою столяра. А кого ж доводиться брати в дружини кравцеві? Свою власну служанку?

— Та що ти плетеш, батьку, — промовив майстер Андрес, зітхнувши. — Всі люди однакові.

— Ну, ти завжди все перекрутиш. Я вимагаю, щоб моє ремесло шанували. Тепер різні бродячі агенти, торговці шерстю та інша погань оселяються в місті і задають тон, а в старі часи ремісники були мозком країни. В той час навіть королі обов'язково вивчали яке-небудь ремесло. Я проходив учнівство в самій столиці, і в тій же майстерні навчався ремеслу один принц. Але, справді ж, я ніколи не чув, щоб який-небудь король займався кравецькою справою!

Вони могли сперечатись без кінця, але в самий розпал суперечки двері розчинились — ввалився Ларсен-Дерев'яна нога, і в майстерню разом з ним ввірвалось свіже повітря. Ларсен був у зюйдвестці і матроській блузі.

— Добрий вечір, хлопці! — весело вигукнув він і кинув на верстат купу футлярів і непарних чобіт.

Всі пожвавішали.

— Ось і музикант! Поздоровляем з поверненням! Як літо пройшло?

Йєппе уважно оглянув один по одному п'ять чобіт на праву ногу, вивертаючи халяви і підносячи до очей каблук і підметок.

— Який партач тут майстрував? — пробурчав він і почав приладжувати футляр до дерев'яної ноги. — Що, допомагає повстяна прокладка? — У Ларсена мерзла ампутована нога.

— Я більше не помічаю, щоб нога мерзла.

— Нога мерзла? — Пекар ляснув себе по стегнах і розсміявся.

— Кажі, що хочеш, але скоро тільки я промочу дерев'яну ногу — в мене робиться нежить!

— Це чортві жарті! — скрикнув Йорген, повернувшись, як бегемот, своїм здоровенним тулубом. — От чудеса!

— Багато на цім світі чудесного, — сказав заїкаючись Б'єрреграв. — Коли вмирав мій брат, у мене зупинився в ту саму мить гєднинник. Це був його подарунок.

Ларсен-Дерев'яна нога побував у всьому королівстві з катеринкоюю, і йому довелось розповідати про залізничні поїзди, які біжать з такою швидкістю, що поля шалено крутяться, про величезні столичні магазини, про місця розваги.

— Що б не сталося, але літом я поїду в Копенгаген і стану там працювати. — заявив майстер Андрес.

— Ютландія — там стільки буває аварій! — сказав пекар. — Значить, усе це правда: я чув, що земля пересувається до сходу, — прямо в них під ногами. А чи правда, що там є стовп, об який треба почухатися, перед тим як тобі дозволять сісти?

— У моєї сестри є син, який оженився і оселився на проживання в ютландців,— сказав Б'єрреграв.— Ти його, звичайно, не бачив? Пекар засміявся.

— Кравці пишаються і думають, що в них весь світ у жилетній кишені. А як острів Фюн,— ти, звичайно, і там побував? От де, кажуть, жінки не скупі на ласку! Я одного разу стояв перед Свенборгом і брав прісну воду, та зійти на берег не було часу.— Він вимовив це майже з зітханням.

— І як ти можеш так багато ходити? — заклопотано спитав Б'єрреграв.

Ларсен-Дерев'яна нога презирливо поглянув на ноги Б'єрреграва, клишоногого зроду,— саме він позбувся ноги під Гельголандом, від кулі.

— Коли в людини є сили...— сказав Ларсен і сплюнув через зерстат.

Потім пішли розповіді про те, що сталося тут за літо, про фінську барку, викинуту на берег на північ від міста, і про Силу, який зовсім розперезався.

— Але тепер він сидить під замком!

Б'єрреграв причепився до цього імені і назвав його богохульним:

— Сила тільки одна, як сказано в писанні, і горе нам, бідним, якщо вона звалиться на наші голови!

Ларсен-Дерев'яна нога висловив думку, що в Сили нема нічого снільного з богом; він — земля плоть; в інших місцях такими користуються, щоб вони тягнули машини замість коней.

— А я б сказав, що сила — це жінки, — зауважив йому у відповідь пекар Йорген,— бо вони керують світом. Врятуй нас, боже, коли вони звалиться на нас! Ну, а що ж ти, Андрес, думаєш? Ти ж людина книжна!

— Сила — це сонце, — сказав майстер Андрес.— Воно панує над усім життям, і наука відкрила, що всяка сила йде від сонця. Якби воно впало на море і захололо, то вся земля перетворилася б в крижану брилу.

— Авжеж, бо море — от де сила! — безапеляційним тоном заявив Йєппе.— Чи знаєте ви що-небудь таке, що могло б усе зруйнувати і понести з собою, як море? І від моря ми все одержуємо. Коли я плавав на «Малазі»...

— Так, це, може, й правда,— сказав Б'єрреграв,— бо більша частина людей знаходить свій шматок хліба в морі, а багато хто — смерть. І багаті, які живуть тут у нас, нажили свої гроші теж завдяки морю.

Йєппе випрямився, блиснувши окулярами:

— Море може нести на собі все, що йому заманеться, камінь і залізо, хоч само вонб м'яке. Найтяжчі речі плавають по морю. І раптом, в одну мить, воно засмоктує в себе все. Я бачив, як кораблі заривалися носом у хвилі пропадали, коли наставав їх час.

— Хотів би я знати, чи плаває суша, чи міцно стоїть на морському дні. Ти не знаєш, Андрес? — спитав Б'єрреграв.

Майстер Андрес вважав, що вона стоїть на морському дні, але дядько Йорген був іншої думки.

— Адже море таке велике! — сказав він.

— Так, воно велике, я ж об'їздив весь острів, — сказав Б'єрреграв самовдоволено, — і не знайшов місцинки, звідки не можна було б побачити моря. Всі парафії Борнхольма межують з морем! Але над селянами воно, звичайно, не має ніякої влади, бо вони наляжать землі.

— Море має владу над усіма нами, — сказав Ларсен. — Декого, хто плавав по морю багато років, воно гонить від себе; на старості літ вони раптом захворюють на морську хворобу, — це їм знамення. От чому шкіпер Андерсен переселився на тверду землю. А інших воно притягає до себе — наприклад, селян! Я плавав по морю в таких людях, які все своє життя жили на суші і тільки поглядали на море, але ніколи не були на ньому. І раптом у них неначе біс вселився: вони кидали плуг, тікали до моря і наймалися на корабель. І були непоганими моряками!

— Еге ж, — вимовив пекар Йорген, — всі ми, тутешні жителі, плавали по морю; борнхольмці плавають по всіх морях і в далекі країни. Я зустрічав і таких, хто ніколи раніше не бував на морі, а тепер почуває себе в ньому, як удома. Був у мене такий юнга, коли я водив бриг «Клару» замість шкіпера Андерсена. Він до того ні разу не купався в морі; але одного разу, коли ми стояли на якорі, а матроси вирішили поплавати, він, прости мене господи, теж кинувся в море, наче в материнські обійми, — думав, що відразу попливе. Зрозуміло, зараз же пішов на дно, — ледве живий був, коли ми його витягли.

— Сам чорт зрозуміє це море! — випалив раптом майстер Андрес. — Воно постійно вигинається дугою, а може стати на дибі й стояти стіною, хоч вода й текуча! Я навіть читав у одній книзі, ніби в морі стільки срібла, що кожний з жителів землі міг би стати заможною людиною.

— Боже милосердий, — вигукнув Б'єрреграв, — ну я, здається, догадався! Чи не бере це свій початок від усіх загиблих? Так, море... це, чорт забери, сила!

— Десята година, — сказав Йєппе, — лампа догоряє, от чортівня! Всі швидко розійшлись. Пелле погасив лампу.

Але довго ще після того, як він поклав на подушку голову, вона в нього крутилась. Він вбирив у себе все, про що говорилося, і уявлення копошились в його мозку, як пташенята в тісному гнізді, штовхаючись і шукаючи вільного місця, щоб заспокоїтись. Море було могутнє; навіть тепер, у зимовий час, його рокотання біля скелястого берега безугавно гуділо у вухах. Але Пелле не був певний, що він зійде заради моря із свого шляху! Йому несвідомо було гідко обмежувати себе, і сила, через яку тільки що сперечалися, кінець кінцем була глибоко захована в ньому самому, як яскраве відчуття власної непереможності, наперекір усім невдачам.

Іноколи це почуття з особливою силою давало себе знати. Якось

опідвні всі сиділи за роботою, проковтнувши, як звичайно, свою їжу за яких-небудь п'ять хвилин; один лише підмайстер дозволив собі невеликий післяобідній відпочинок і читав газету. Раптом він підвів голову і здивовано поглянув на Пелле.

— Що таке, Ляссе Карлсон — це твій батько?

— Так, — глухо озвався Пелле, і кров прихлинула йому до щік: хіба про бату Ляссе вже друкують у газетах? Невже в зв'язку з якою-небудь бідою? Він, можливо, відзначився чим-небудь у сільському господарстві? Пелле задихався від хвилювання, але не насміявся спитати, а Маленький Нікас крився, засвоївши собі манеру молодого майстра.

Та ось він голосно прочитав:

«Пропала воша з трьома хвостиками. Просять доставити за добру винагороду поміщику Ляссе Карлсону, хутір Запустілий. Там же купують уживаний житній хліб!»

Присутні зайшлися реготом, але обличчя в Пелле стало попелястосірим. В одну мить він перескочив через верстат і підім'яв під себе Маленького Нікаса. Лежачи на підлозі, він здавив пальцями шию підмайстрові, силкуючись задушити його, — але тут Пелле скрутили. Потім Еміль і Петер тримали його, поки шпандель робив своє діло.

І все-таки Пелле відчував гордість: що значать кілька стусанів перед усвідомленням, що він збив підмайстра з ніг і цим порушив піддеслівість до нього, що досі панувала! Хай вони ще раз спробують робити брехливі натяки або ж підсміюватися з баті Ляссе! Пелле не має наміру пробиратися вперед поповзом!

І обставини показали, що він має рацію. З Пелле стали більше рахуватися — нікому не хотілось дістати чим-небудь по голові або потрапити Пелле під руки, хоча б його й можна було відлупцювати потім.

XI

У саду шкіпера було пустинно, кущі й дерева стояли без листя: і з майстерні сад було видно на всьому його просторі — до інших садів, до задніх стін будинків на Естергаде.

Ігри в саду припинилися, алеї покрилися інеєм і гряззю; гілки коралів і великі раковини, що своїми рожевими отворами і щербинами так красномовно розповідали про великі моря, були на зиму перенесені в дім.

Пелле бачив Манну досить часто. Вона прибігала в майстерню то з шкільною сумкою — гудзик відскочив, то з ковзанами — ковзан вивернув зовсім каблук. Від її щік і волосся дихало свіжістю, вона вся розчервонілась від морозу.

— Оце кров! — говорив молодий майстер і весело дивився на дівчинку; як тільки вона приходила, він починав жартувати й сміятися. Але Манна хапалась за плече Пелле і ставила ногу йому на коліна, щоб він застібнув їй черевик; інколи крадькома щипала

хлопчика, корчачи гримаси: вона ревнувала його до Мортена. Але Пелле цього не розумів: розумний і лагідний вдачею Мортен зовсім підкорив його собі і командував ним. Коли в Пелле була вільна годинка, а Мортена з ним не було, він почував себе нещасним. Стрімголов біг він розшукувати його; все інше йому було байдуже.

Якось у неділю вранці, коли він відкидав сніг на дворі, дівчатка теж з'явилися там: вони ліпили снігову бабу.

— А, Пелле! — закричали вони і заплескали руками в рукавицях. — Іди до нас! Допоможи нам будувати снігову хатину. Ми замуруємо вхід і запалимо ялинкові свічки, — у нас є недогарки. Та йди ж!

— Хай і Мортен гуляє з нами, він скоро повинен прийти.

Манна зморщила носик.

— Ні, Мортена ми не хочем!

— Чому ж? Він дуже славний! — образився Пелле.

— Так, але його батько такий противний, всі його бояться. Він і в тюрмі сидів!

— Еге ж, за бійку — це не так уже важливо. Мій батько теж сидів замолоду. Це нічого не значить, аби тільки не за злочинство!

Але Манна подивилась на нього з тим виразом, який з'являвся в Йеппе, коли той про кого-небудь міркував з міщанської точки зору.

— Але, Пелле, невже ти не соромишся? Так думають тільки найбідніші злидарі, позбавлені всякого сорому!

Пелле почервонів за свої наївні думки.

— Мортен не винен у тому, що в нього такий батько, — смірено відказав він.

— Ні, ми не бажаємо водитися з Мортеном, нам матуся не дозволяє. Вона говорить, що з тобою ще — нехай так, та й досить. Адже ми дуже знатні, — повчально додала вона.

— У мого батька великий хутір, — це у всякому разі не гірше, ніж яка-небудь гнила барка! — гордовито промовив Пелле.

— Батьків корабель зовсім не гнилий, — образилась Манна. — Він кращий у тутешньому порту, і в нього три щогли!

— Ти просто пусте дівчисько! — Пелле плюнув через огорожу.

— А ти швед! — Манна з торжеством заморгала: Долорес і Аїна стояла ззаду, показуючи Пелле язика.

Пелле дуже хотілось перескочити через огорожу і дати їм прочухана, але тут хазяйка покликала його, і він повернувся до роботи.

Після різдва роботи майже не було, люди менше рвали підметки, через те, що ходили в дерев'яних черевиках. Маленький Нікас рідко бував у майстерні — приходив обідати і зараз же йшов собі: на ньому завжди був ошатний костюм.

— Йому легко дістається хліб, — говорив Йеппе. — За морем не годують робітників узимку, а дають їм коліном у зад, коли роботи нема.

Кілька разів на день Пелле посилали в гавань обходити судна.

Майстри, підв'язавши фартухи, збирались там, обговорювали питання мореплавства або ж бігали один до одного трохи попашекувати; за старою звичкою в кожного був у руках який-небудь інструмент.

Усюди люди голодували, «святі» кожного дня влаштовували зібрання віруючих, вільного часу в людей було аж надто багато. Тепер місто мало нагоду переконатися, на якій хиткій основі все було побудовано; не то, що в селі, де можна благодумувати, будвши переконаним, що земля за тебе працює. Тут же всім доводилося скорочуватись і по своєму ліжку простягати ніжки, щоб як-небудь пережити мертвий сезон.

По майстернях сиділи хлопчики, шиючи дешеве взуття на склад: кожної весни шевці спільно наймали шхуну і відправляли взуття в Ісландію, — це давало такий-сякий заробіток.

— Катай на живу нитку, — раз у раз підганяв майстер, — тут багато не виручиш!

Застій у справах породжував ряд серйозних питань. Багато робітників уже бідувало, і було ясно, що опікуванню для бідних важко буде допомогти всім, хто звертається по допомогу. Благодійні товариства розгорнули пожвавлену діяльність.

— І все ж таки це дрібниці, порівняно з тим, що робиться за морем. Безробітних там не один десяток тисяч, чув я, — розповідав пекар Йорген.

— З чого ж живуть усі ці тисячі нещасних, раз безробіття таке велике? — питав Б'ерреgrav. — Навіть і тут нужда жахлива, хоч у нас все ж кожний хазяїн турбується про харчування своїх робітників.

— Тут ніхто не терпить нужди, коли тільки сам не хоче того, — сказав Йеппе. — У нас добре налагоджено опікування про бідних.

— То ти став соціалістом, Йеппе! — сказав пекар Йорген. — Ти все хочеш звалити на опікування про бідних!

Ларсен-Дерев'яна нога засміявся:

— Це вже щось нове!

— Чого ж їм треба? Вони ж не масони. Кажуть, вони там знову відняли голови.

— О, це все приходить і йде геть разом з безробіттям, — сказав Йеппе. — Людям треба ж чим-небудь зайнятися. Минулої зими повернувся додому один із синів парусного майстра. Вернувся він таємно, — але батьки в цьому не хотіли признатися, та й він сам був настільки розсудливий, що вирішив забратися ні з чим.

— Коли б він був моїм сином, я б завдав йому перцю! — сказав Йорген.

— Можливо, це з тих, хто готується до тисячолітнього царства? У нас же тут теж є такі, — смиренно зауважив Б'ерреgrav.

— Ти говориш про жалюгідних істот, що увірували в годинникаря та його «новий час»? Що ж, може, воно й так, — насмішувато сказав Йеппе. — Але я чув, що вони затівають погану справу. Скоріше за все це антихрист, про якого оповідає і святе писання.

— Та чого ж вони хочуть? — запитав Йорген. — В чому полягає їх безумство?

— Чого вони хочуть... — Ларсен-Дерев'яна нога набрав поважного вигляду. — Я бачив чимало народу в столиці... наскільки я розумію, вони хочуть відібрати в корони право робити гроші і надати його всім і кожному. І взагалі все повалити, це вже само собою.

— Ну, то, чого вони хочуть, — втрутився майстер Андрес, — зовсім непогано, тільки вони цього ніколи не доб'ються! Я ж трохи знаю про них з розповідей Гарібальді.

— Чого ж вони хочуть, коли не збираються повалити світ?

— Чого вони хочуть?.. Так, чого вони хочуть?.. Ну, щоб у всіх було порівну, — непевно вимовив майстер Андрес.

— Значить, корабельний юнга повинен буде одержувати стільки ж, скільки капітан? Ні, це вже зась! — Пекар ляснув себе по стегнах і зареготав.

— Вони хочуть ще прогнати короля! — жваво додав Ларсен-Дерев'яна нога.

— Хто ж, чорт забери, буде тоді правити нами? Адже отам у ту ж хвилину навалиться німець! Це вже останнє діло, щоб віддати свою батьківщину ворогам! Не розумію, як їх не розстрілюють без суду й слідства. Сюди, на Борнхольм, їм ніколи не проникнути.

— Хто зна! — розсміявся молодий майстер.

— Ні, чорта з два! Ми станемо на березі і будемо палити в них. Живими їм ніколи не потрапити на сушу!

— Та й усі вони жебрацька сволота! — сказав Йєппе. — Хотів би я знати: чи є серед них хоч одна порядна людина?

— Але ж тільки бідні й скаржаться на злидні, — сказав Б'єрреграв, — через це їй не видно їм кінця.

Пекар Йорген був єдиним, у кого діло не припинилось, — дуже вже погано повинно було стати, щоб люди перестали купувати житній хліб. Мабуть, справи у нього навіть покращали: чим більше люди відмовляють собі в м'ясі та в іншому, тим більше вони їдять хліба. Він часто «позичав» у Йєппе хлопчиків допомагати в булочній місити тісто.

Але настрої у нього не кращав. Він постійно гризся, не приховуючи від людей, зі своїм сином Сереном, який не хотів жити з молодістю та моторною дружиною. Старий Йорген власноручно пригягав його та вкладав до неї в ліжку, але Серен з плачем відбивався і трусився, як новонароджене теля.

— Чи не заворожений він? — питав старик майстра Андреса. — Вона молода й гарна на вроду, доректи їй не можна ні в чому, і його ми годували яйцями цілу зиму. А вона все ходить, похнюпивши голову, й ніяк не може завагітніти. «Марія Серен! — кричу я, щоб додати їй вогню, — він повинен стати таким же бісом, яким був я. — чуєте?» Вона сміється й червоніє, а Серен тільки ховається. Та це ж просто гріх — вона така мила! Отакого не було в нашій молоді роки, справді!

— Дядько Йорген і тепер ще молодий! — сміявся майстер Андрес.

— Авжеж, можна дійти й до цього, коли на твоїх очах твориться таке велике беззаконня. Розумієш ти, Андрес, коли я й поводився де в чому, як свиня, то все ж був веселим хлопцем; мене всі на кораблі любили. Сил у мене вистачало і на гульню, і на дівчаток, і на важку працю в негоду. Життя, яке я вів, зовсім не було поганим, — я з задоволенням прожив би його спочатку! А що таке Серен? Нещасний дохляк, ні на що не здатний! Ти б спробував поговорити з ним, — ти можеш на нього вплинути.

— Ну що ж, спробую!

— Спасибі. До речі, за мною залишився боржок, — виходячи, Йорген вийняв десять крон і поклав їх на стіл.

— Пелле, чортеня, чи не збігаєш ти для мене кудись? — Молодий майстер зашкунтильгав у закройну, а за ним слідом пішов Пелле.

Сотні разів молодий майстер підходив до вихідних дверей, але зараз же повертався в майстерню, — він не переносив холоду. Перед його мрійними очима проносилися інші краї з м'яким кліматом; він багато розповідав про своїх двох братів: один пропав без вісті в Південній Америці — напевно, вбитий; другий жив в Австралії і пас там овець; він заробляв більше, ніж тутешній суддя одержує платні, і в тій місцевості його вважали за кращого боксера. При цьому майстер сплітав пальці своїх безкровних рук і з силою опускав їх на спину Пелле.

— Це бокс! — гордо говорив він. — Брат Мартін може покалічити людину одним ударом. І за це йому платять — от чортівня! — Майстер судорожно пересмикнувся. — Брат кілька разів пропонував надіслати мені квиток на проїзд, — та куди ж поїдеш із цією чортовою ногою! Скажи мені, Пелле, ну чим би я міг там зайнятися, скажи?

Пелле доводилось кожного дня носити Андресу книжки з платної бібліотеки, і він скоро дізнався, які письменники пишуть цікавіше. Він і сам пробував читати, але не дочитував до кінця, — куди цікавіше було стояти і мерзнути біля катка та дивитись, як інші носяться по льоду. У Мортена він дізнався про цікаві книжки й приносив їх майстрові — наприклад, «Летючого Голландця».

— Оце поема, боже великий! — вигукнув майстер і розповів зміст книжки Б'єрреграву, який усе сприйняв за дійсність.

— Тобі, Андрес, треба б поїздити по білому світу, — я ж і так досить послужив батьківщині, залишаючись дома. Але тобі це судилося, — так я розумію!

— По білому світу! — фиркав майстер. Раз він сам не міг брати участі в його справах, світ не здавався йому занадто великим. — Коли б я пустився в дорогу, то поїхав би шукати доступу в середину землі: в Ісландії є такі лази. Непогано було б також з'їздити на м'сяць... Але це, звичайно, справжні бредні!

На початку нового року знову прийшов божевільний Анкер

і продиктував майстрові лист до старшої дочки короля з освідченням.

— Тепер король уже неодмінно повинен відповісти, — сказав він мрійливо. — Час минає, а щастя йде собі і не багатьом дається в руки, — пора, пора настати новому часові!

— Це вірно, — відповідав майстер Андрес, — але в найгіршому випадку, коли король не захоче, ти, Анкер, та людина, яка одна може виконати це!

Погано складались у всіх справи. У найважчий момент швець Бон взяв та й відкрив крамничку на базарі. Він прожив рік у столиці й вивчив там усякі модні штучки, — у вікні його крамниці стояла тільки пара чобіт, і це були його власні недільні чоботи. Кожного понеділка їх чистили й знову виставляли, — просто для власної втіхи. Коли сам він сидів у крамниці та розмовляв з людьми, дружина його сиділа в задній комірці і стукала молотком по чоботу, щоб здавалося, що в майстерні у нього є робітники.

Але перед масляною у Йеппе появилася робота. Одного разу майстер Андрес прийшов напідпитку з пивної винарні Хансена. Там він познайомився з кількома акторами трупи, яка щойно прибула.

— Оце люди! — сказав він, ляснувши себе по щоці. — Вони постійно переїжджають з місця на місце й виступають на сцені, — оці бачать світу! — Він не міг усидіти спокійно.

Наступного дня актори ввалились у майстерню і наповнили її шумом та гамом: «Підметки й набійки». — «Задники, та щоб не стерлись!» — «Латка на задник і дві спереду».

Так і пішло, вони витягали цілу купу взуття з-під плащів або діставали його з бездонних кишень і навалювали горою на верстат з якою-небудь потішною приказкою. Черевики вони називали «підпорками», псували й перекручували кожне слово і перекидались ними, як м'ячами, поки слова не втрачали, нарешті, всякий зміст. Хлопчики забули про все на світі і тільки заходилися сміхом. Молодий майстер пускав дотепи, ні перед ким не поступаючись у жартах. Тепер видно було, що його успіх у жінок — не брехня й не хвальба. Молода актриса з волоссям, як найсвітліший льон, не зводила з нього очей, хоч усі інші явно упадали біля неї; вона робила своїм супутникам знаки, звертаючи їх увагу на розкішні вуса майстра. Майстер, забувши про свою хвору ногу й відкинувши милицю, став на коліна й знімав мірку з ніг актриси, — їй потрібні були високі чоботи з лакованими закатами й халявами гармонією. У дами була дірка на п'ятці панчохи, але вона не бентежилась і тільки реготала; один з акторів сказав: «Випускна яечня», — і всі так і зайшлися сміхом.

Прибіг і старий Йеппе, приваблений веселошмами. Світловолоса назвала його дідусем і надумала танцювати з ним; Йеппе забув свою статечність і реготав разом з усіма.

— Так, коли хочуть придбати щось порядне, то приходять сюди! — сказав він з гордістю. — Я ж набував свою науку в коро-

лівському граді Копенгагені і не до одного коменданта бігав із взуттям. Ми шили на весь театр; панна Петгес, яка так відзначилася згодом, свої перші балетні туфлі шила в нас.

— Оце люди! — сказав майстер Андрес, коли актори з галасом пішли. — Чорт забери, оце люди!

Йеппе не міг зрозуміти, як актори попали сюди, а майстер Андрес не розповідав, що був у шинку.

— Можливо, їм сказала про мене панна Петгес? — сказав Йеппе і спрямував очі кудись удалину. — Мабуть, вона довідувалась про мене.

Контрамарки роздавалися щедро, молодий майстер кожного дня бував у театрі.

Пелле діставав квиток на гальорку кожного разу, як приносить акторам пару взуття. Він не повинен був їм нічого говорити — ціна була зазначена крейдою на підметці.

— Одержав гроші? — нервово питав майстер. Він стояв на кам'яній сходинці ганку, чекаючи. Ні, Пелле доручено кланятися і переказати, що вони самі прийдуть розрахуватись.

— Ну, таким людям можна вірити! — говорив майстер.

Одного разу, в самий розпал цих подій, у майстерню, гупаючи ногами, ввалився Ляссе — як справжній хуторянин, у шубі з хуторяним коміром, що закривав вуха. Він привіз із собою мішок картоплі; це був подарунок майстрові за те, що хлопець має успіхи. Пелле відпустили, і він поїхав з батьком. По дорозі раз у раз він поглядав скоса на батьків хуторяний комір, нарешті не витримав і з цікавістю підняв комір — і знову опустив його з розчарованим виглядом.

— Ну, зрозуміло, — він тільки пристебнутий до дорожнього балахона! Так він має пристойний вигляд і вухам тепло. А ти думав, що я вже поспішив придбати собі справжню шубу, підбиту хутром? Ні, на це ще не вистачає коштів; але в свій час і це буде! І я можу назвати тобі багатьох селян, у яких шуба така ж, як і на мені.

Так, Пелле був трохи розчарований. Але мусив погодитись, що з зовнішнього боку не було великої різниці між цим балахоном і справжньою ведмежою шубою.

— А як справи взагалі — добрі? — спитав він.

— Та звісно! Зараз я б'ю щебінь. Мені треба набити двадцять кубів, щоб розплатитись з боргами до чортових іменин — до одинадцятого грудня. Аби тільки в нас з Карною збереглися сили й здоров'я...

Вони заїхали на постійний двір одного купця й залишили там коней. Пелле щось не помітив, щоб купці увивались біля Ляссе, як справдешнього хуторянина. Але ж Ляссе такий зарозумілий! Він увалився в контору купця, зовсім, як усі інші; набив свою люльку з бочки з тютюном і налив собі горілки. З нього аж пара здіймалася, коли він ходив від воза до трактиру і назад у розстебнутому балахоні, важко ступаючи, неначе був статечним паном.

Потім вони пішли до Дуге. Ляссе не терпілось дізнатись, як їм живеться.

— Нелегко це, коли одна із сторін дістає безплатний додаток до кохання!

Пелле розповів йому, як стоїть справа.

— Скажи дядькові Калле, щоб вони забрали до себе маленьку Марі. Анна зле поводитьсь з нею. Взагалі ж вони влаштувались зепогано; збираються купити коней та віз і самостійно візникувати.

— Значить, їй живеться добре? Так, у кого нема серця, той легко влаштовується! — І Ляссе зітхнув.

— Слухай, батьку,— раптом вимовив Пелле,— тут тепер театр, і я знайомий з усіма акторами, — я бігаю до них із взуттям. Вони кожного вечора дають мені квитки. Я все перебачив, справді...

— Ти не брешеш? — Ляссе навіть зупинився, щоб уважніше заглянути синові в обличчя.— То ти був у справжньому театрі? Кат їх візьми, городян! Вони розумніші за нашого брата, мужиків, — до всього вміють примазатись!

— Хочеш сьогодні ввечері в театр? Я дістану квиток.

Ляссе почухав потилицю. Бажання в нього було, але... дуже вже справа була незвичайна! Вирішили, що Ляссе переночує в Дуге, а ввечері вони з Пелле підуть у театр.

— Це тут? — здивовано спитав Ляссе, коли вони підійшли до величезного будинку складу, коло якого тинялось багато люду. Але всередині було ошатно, вони сиділи позаду, як на пагорку, і їм усе було видно. Далеко спереду сиділо кілька дам, зовсім роздягнених, як це здалося Ляссе.

— Це, звичайно, актриси? — спитав він.

Пелле розсміявся.

— Ні, це найзнатніші дами міста, докторша, бургомістрова дружина та інспекторша — всі вони тут.

— Виходить, вони такі знатні, що навіть нема в що одягнутися? — випалив Ляссе.— У нас це зветься бідністю. А де ж ті, що виставляють?

— Вони там, за завісою.

— Хіба ще не почалось?

— Ні, ти сам побачиш — спочатку підніметься завіса.

У завісі була дірочка, в неї просунувся палець і почав вертїтись, тичучи на глядачів; Ляссе розсміявся

— Ну й потїха, чорт візьми! — сказав він і лягнув себе по стегнах, коли це повторилося ще раз.

— Вони ще не почали, — коротко мовив Пелле.

— Ну, гаразд! — Ляссе заспокоївся.

Та от люстра стала раптом підніматися у великий отвір у стелі; там, на горищі, стояло на колінах кілька хлопчиків, які й погасили лампи. Піднялась завіса, стало видно великий світлий зал, де походили кілька красивих молодих дівчат у дивовижних костюмах і розмовляли. Ляссе страшенно здивувався, що він розуміє все, що говорили, — таким чужим здавалося йому все на сцені; схоже було, що він заглянув у царство мрій. Одна з дівчат сиділа осторонь інших і прямила, вона була найпринадніша.

— Оце знатна дама! — сказав Ляссе.

Але Пелле шепнув йому, що це бідна дочка лісника, яку викрав власник замка й хоче зробити своєю коханкою. Всі інші посилено клопотались біля неї, розчісували їй золотисте волосся й ставали перед нею на коліна; але вигляд у дівчини був, як і до цього, нещасний. Хвилинами їй робилось так сумно, що вона розкривала свої чарівні уста й виливала своє горе в пісні, яка змушувала Ляссе глибоко зітхати.

Потім ввалився з тупотом високий на зріст чоловік із здоровою рудою бородою; Ляссе здалося, що він убраний, як людина, яка щойно повернулася з карнавалу.

— Це той самий, що замовляв у нас панські чоботи, — шепнув Пелле, — він власник замка й хоче спокусити дівчину.

— Тьху, чорт, який він бридкий! — сказав Ляссе й сплюнув. — Адже перед ним власник Кам'яного двора — зовсім ангел!

Пелле зашикав на батька.

Власник замка вигнав усіх жінок геть і швидко заходив туди й сюди, — він скося поглядав на лісникову дочку й заковчував очі, показуючи білки.

— Ну що ж, ти наважилась? — заревів він і потягнув у себе повітря, як скажений бик. І раптом кинувся на неї, намірюючись взяти її силоміць.

Але дочка лісника стояла, випроставшись, з блискучим кинджалом у руці.

— Не доторкайся до мене, — закричала вона, — або, клянусь богом живим, я встромлю цей кинджал собі в серце! Ти думаєш, коли я бідна, то ти можеш купити мою невинність? Але честь бідняка не купується за золото!

— От уже що правда, то правда! — голосно промовив Ляссе.

Власник замка розреготався і сіпнув себе за руду бороду; він розкотисто вимовляв «р».

— Хіба моя прррпропозиція недосить щедррра? Прррроведи зі мною ніч — і ти одержиш хутір та десять голів худоби, так що завтра зможеш піти до вівтаря зі своїм егерем!

— Заткни свою пащеку, паскуднику! — розлютившись, гаркнув Ляссе.

Навколо зашикали, а дехто навіть штовхнув його в бік.

— Та тут і рота не дають розкрити, — ображено звернувся Ляссе до Пелле. — Я не піп, але раз дівчина не хоче, він повинен відпустити її. І не сміє безкарно виявляти свою похоть на очах у сотень людей — отакий негідник!

Ляссе говорив голосно, і, здається, його слова вплинули на рудого. Він постояв, трохи насупившись, потім покликав слугу й звелів йому відвести дівчину назад у ліс.

Ляссе зітхнув з полегшенням, коли завіса опустилася і хлопчики на горищі знову запалили люстру з лампами й опустили її вниз.

— Поки що вона здихалася лиха, — сказав батько Пелле, — але

я не довіряю цьому панові, він хитрий! — Ляссе весь спітнів, але особливого захоплення не відчував.

Потім на сцені немов якими чарами появився ліс. Він був чудовий, з кущами герані в глибині і джерелом, яке било з чогось зеленого. «Це прихований пивний бочонок», шепнув Пелле; і тоді Ляссе теж розгледів кран; але джерело здавалося зовсім справжнім. Далеко позаду було видно замок на скелі, а на передньому плані лежав повалений стовбур. Два егері в зеленому сиділи верхи на ньому, будуючи злочинні плани. Ляссе кивнув головою, — у нього був досвід щодо людських підступів.

Та ось вони щось почули, зізліли з дерева і заховались за ним з ножами в руках. З хвилину панувала німа тиша, потім на лісовій стежці показалася лісничова дочка зі своїм дружком-егерем; нічого не підозрюючи, вони йшли рука в руку. Біля джерела вони стали прощатися так ніжно, так широко; потім егер швидко пішов уперед, назустріч вірній смерті.

Тут більше не можна було стриматися, і Ляссе схопився.

— Стережися! — закричав він приглушеним голосом. — Стережися! — Ті, що сиділи ззаду, смикнули його за рукав і стали лаятись. — Ні, чорта з два, тут уже я не змовчу! — сказав Ляссе і став відбиватися від сусідів. Він весь перегнувся вперед. — Стережись, чуєш? Твоє життя в небезпеці! Вони лежать за деревом! — Егер зупинився і пильно подивився вперед, убивці, які причаїлися, підвелись і поглядали на нього, з-за куліс вийшли актори і актриси, вони сміялися й дивились у зал для глядачів. Ляссе добре бачив, що жертва врятована, але самому йому це так не минуло, бо сторожі хотіли вигнати його геть. — Я сам можу піти, — сказав він, — в такій компанії чесні люди зайві!

На вулиці Ляссе голосно розмовляв сам з собою; він був дуже свхвальований.

— Та це ж тільки комедія, — сказав стиха Пелле; йому було соромно за батька.

— Ти мене не вчи! Я добре знаю, що все це давно минуло, і я не можу тут завадити, навіть якби став на голову! Але як вони можуть воскресати такі мерзотні вчинки! Коли б інші думали так само, як я, то ми, звичайно, схопили б рудого і побили б його до смерті, хоч би навіть з запізненням на сотню років!

— Він... це ж був актор Вест, який буває в нас у майстерні щодня.

— Он як, актор Вест? Ну, то ти, значить, актор Йолоп, коли даєш переконати себе в цьому. Я вже зустрічав людей, здатних падати замертво й викликати замість себе давно померлих, — хоча, розуміється, не так натурально, як тут. Якби ти був там, ззаду, то побачив би, що цей Вест лежить, як мертвий, а той інший — діявол! — вселився в нього. Я нізащо не хотів би володіти таким даром, це небезпечні іграшки. Коли, скажімо, ті, інші, забудуть слово, яким треба викликати Веста знову до життя, то він пропав, а інший буде жити замість нього!

— Це пусті забобони! Я дуже добре знаю, що грав Вест, — я, батю, відразу пізнав його.

— Ну, звичайно, ти розумніший за всіх! Ти можеш хоч зараз посперечатися з самим чортом. То це, значить, була просто вистава? А як він закочував очі від шаленої похоті! Можеш бути певний, що якби у дівчини не було ножа, то він накинувся б на неї у всіх на очах! Бо, коли зображують минулі часи, дія повинна йти собі, скільки б людей тут не дивилось на неї. Але щоб таке показували за гроші — тьху, мерзота! Ну, я додому! — Ляссе не бажав більше слухати нічого і почав запрягати.

— Краще б ти перестав ходити туди, — сказав він прощаючись. — А коли не можеш оволодіти собою, то принаймні носи з собою в кишені кресало! А білизну ми тобі пришлемо з м'ясником Йенсенем в найближчу суботу...

Пелле продовжував ходити в театр, він добре розумів, що все це комедія, гра. Але було в цьому щось таємниче; люди, які вміли щовечора скидати своє «я» і цілком перевтілюватися в людину, яку вони зображували, повинні були володіти якимсь надприродним даром. Пелле вирішив навіть сам стати актором, коли він виб'ється в люди.

Актори сполошили все місто; коли вони бродили вулицями в своєму вбранні, що розвівалось, і в незвичайних головних уборах, люди підбігали до вікон, щоб глянути на них, а старики плювали їм услід. Місто було вибите з колії, поки вони перебували тут; всі трошки поз'їжджали з глузду. Дівчата скрикували уві сні і мріяли про викрадення, вони навіть почали залишати свої вікна прочиненими, а кожний хлопець збирався втекти разом із трупом. Ті ж, хто не був захоплений театром, улаштовували молитовні зібрання для боротьби з цим злом.

Одного чудового дня актори зникли так само, як з'явилися, залишивши після себе силу-силенну боргів.

— Чортова сволота! — сказав майстер збентежено. — Вони й нас підвели. Але все ж це чудові люди в своєму роді. І вони побачили світ!

Після цієї історії його почало сильно трясти; він зліг і мало не місяць пролежав у постелі.

ХІІ

Затишно буває в такі зимові вечори, коли сидиш дома, в майстерні, і байдикуєш, бо надворі темно й холодно і тобі нікуди піти. Пелле набридло стояти на катку й тужливо дивитись, як інші катаються, вештатися вперед і назад по вулицях — на північ і назад, на південь і назад, туди й сюди на тому ж самому місці, поки не проб'є десята година. Нема ніякого інтересу тинятися, коли ти легко одягнений і в тебе нема дівчати, яке ти можеш тримати під руку. Та й Мортен не дуже охочий до свіжого повітря; він мерзне й хоче назад у тепло.

От вони й пробираються нишком у майстерню, як тільки смеркне, ключ виймають і вішають на гвіздок у снігах, щоб завести в оману Йеппе, потихеньку розпалюють у грубці і закривають її ширмою, щоб Йеппе не помітив світла, коли буде проходити дозором повз вікна майстерні. Вони забираються на лежанку біля грубки, обнявши один одного за плечі, і Мортен починає розповідати, про що він читав у книгах.

— Навіщо ти читаєш ці безглузді книжки? — говорить Пелле, послухавши трохи.

— Тому що хочу взнати що-небудь про життя і про світ, — відповідає Мортен із потемків.

— Про світ! — говорить Пелле і глузливо пирхає. — Ні, я маю намір поїздити по світу і подивитись дещо, а написане в книгах — самі вигадки, не інакше. Ну, що там далі?

І Мортен добродушно розповідає далі. Серед розповіді він щось згадує і дістає з нагрудної кишені щось загорнуте в папір.

— Це шоколад від Боділь, — говорить він і ламає плитку навпіл.

— Куди вона його поклала? — питає Пелле.

— Під простиню — я відчув під спиною щось тверде, коли лягав.

Хлопчики гризуть шоколад і сміються. Раптом Пелле говорить:

— Боділь — та вона ж спокушає дітей! Це вона зманила й повела з собою Ханса Петера з Кам'яного двора, — а йому було всього п'ятнадцять років!

Мортен нічого не відповідає. Та ось він кладе голову на плече Пелле, і по його тілу пробігає дроз.

— Тобі ж сімнадцять років, — утішає його Пелле. — Все-таки це безглуздо: вона годилася б тобі в матері, якби була вона трохи старшою. — І вони обидва сміються.

Ще затишніші бували буденні вечори. Тоді вогонь відкрито горить у грубці і після восьмої години світить лампа, і Мортен тут же. Звідусіль приходять люди, і різкий холод викликає в них силу-силенну спогадів, — неначе цілий світ зібрався в теплій майстерні. Йеппе пригадує роки свого учніства в столиці і розповідає про велике банкрутство; він повертає слухачів до початку століття, веде їх за собою в дивну стародавню столицю, де старики ходили в париках, де завжди висів у майстерні канчук, а учні перебивались тим, що по неділях жebraвали біля дверей городян. От які були часи! Він повертається додому й хоче влаштуватись майстром, але цех не дозволяє цього, — він надто молодий. І от він іде в плавання коком і припливає в краї, де сонце так пече, що смола кипить в пазах між дошками і палуба обпікає підшви ніг. Весела це була ватага, і Йеппе, хоч який був малий, не відстав від інших. У Малазі вони штурмували один трактир, повикидали всіх іспанців у вікно і стали забавлятися з дівчатами, — поки проти них не ополчилось усе місто і їм не довелось бігти до човна. Йеппе не встиг за товаришами, а човен уже відчалив; йому довелося кинутися у воду і доганяти човен плавом. Навколо нього з плеском падають у воду

ножі, і один із дзвоном встромляється йому в лопатку. Коли Йєппе доходить у своїй розповіді до цього місця, він завсіди починає стягати з себе одяг, щоб показати шрам; майстер Андрес зупиняє його. Пелле й Мортен не раз чули цю історію, але вони готові слухати її скільки завгодно.

А пекар Йорген, який більшу частину свого життя прослужив боцманом на великих кораблях, що плавали в північних та південних морях, начинений розповідями про гандшпуги, білих ведмедів і чорношкірих дівчат Вест-Індії. Та ось боцман віддає команду, і величезний трищоголовий корабель залишає рейд Гавани, і всі слухачі повторюють пісню:

Бадьоріше, хлопці,
Нам в море рушати!
Хай плачуть дівчата —
Ми будем співати!

І дванадцять чоловік починають ходити кругом, міцно налягають грудьми на важкі вимбовки¹; якор піднімається, паруса надуваються вітром, і здається, що співець згадує про своїх коханок у кожному порту.

Б'єрреграв знай тільки хреститься,— він нічого в своєму житті не зробив, хіба що жалів бідняків; але в очах молодого майстра все крутиться — навколо світу, навколо світу! А Ларсен-Дерев'яна нога, який зиму живе заможним рантьє і ходить у синій матросці та хутряній шапці, а кожної весни залишає свій чепурний будиночок на кам'яному фундаменті і бродить по світу бідним шарманщиком,— той розповідає про замиський парк, про веселі шиночки на Хольменсгаде та про дивних істот, які харчуються з сміттєвих ящиків на задвірках столиці.

У тілі Пелле знов щось похрускує при кожному русі, кістки укріплюються, породжуючи бажання потягнутися: в усьому організмі почувається біль росту та якийсь неспокій. Його вперше починає хвилювати весна; в ньому прокидається якесь бажання подивитись, який він сам на вроду. Раніше Пелле ніколи не ставив собі цього питання, а осколок дзеркала, який він випросив собі у скляра, купуючи бите скло для шліфовки, нічого не відбивав до пуття. В глибині душі у Пелле було відчуття, що він, мабуть, виродок.

Він помічає, що інші звертають увагу на його зовнішність, — то та, то інша дівчина задивляється на нього, але щоки в нього не такі вже пухкі, щоб на їх рахунок можна було жартувати. Біляве волосся кучерявиться, маленький вихор на лобі все ще схожий на непокірливий локон, вуха все ще непомірно великі, і мало допомагає те, що Пелле насовує шапку на самі вуха, щоб притиснути їх до голови. Але він доброго зросту як на свої літа, повітря майстерні не знищило його свіжості; і він зовсім нічого не боїться — особливо коли розлючений. Він вигадує сотні різних фізичних вправ, яких потребує

¹ Вимбовка — підойма (морський термін).

Його організм, але це ні до чого не приводить; варто йому тільки нагнути з молотком, це відбивається на всіх суглобах.

Та ось, нарешті, рушає крига і йде в море, судна оснащуються, забирають провіант і відпливають, а городяни прокидаються з думками про нове життя й починають подумувати про зеленіючі гаї і літне вбрання.

Незабаром з'являються і човни! Вони швидко несуться по морю з Хеллавіка, Ногесунда та інших міст шведського узбережжя, сміливо ріжуть воду, поставивши химерні латинські паруси навскіс, як голодні морські птахи, які в польоті креслять морську поверхню вістрям крила, ганяючись за здобиччю. За милю від берега міські рибалки зустрічають гостей рушничними пострілами; вони не мають права стояти біля пароплавної пристані, а повинні орендувати місця в старому корабельному порту, свої ж рибальські снасті розвішувати для просушки ще далі на північ. Ремісники збігаються і обмінюються думками про цих чужоземних розбійників, які припливають з бідного краю і виривають кусок хліба з рота в жителів міста. Загартовані ці люди — не бояться виходити в море в будь-яку погоду, вони завжди з уловом! Це повторюється кожної весни, і коли городянам потрібні оселедці, вони купують їх у шведів, які продають рибу набагато дешевше, ніж місцеві рибалки.

— Чи не думаєте ви, що наші рибалки ходять у шкіряному взутті? — питає Йєппе.— Вони спокійнісінько франтують в дерев'яних черевиках, он воно що! То хай же в них купують рибу майстри дерев'яних черевиків, а я купую там, де дешевше!

Здається, сама весна вселилася в ці сухорляві, жилаві фігури, які зі співом походжають по вулицях і викликають злобу в городян. Кожен човен привіз жінок чистити рибу й лагодити снасті, і вони юрбою проходять повз майстерню на старі свої квартири, розташовані в кварталі бідноти, де живе Сила. Серце в Пелле починає битися, коли він бачить цих молодих жінок у нарядних туплях на ногах, у чорних хустках, які обрамляють овальні обличчя, і в яскравих сукнях. В його душі виринає багато чого — неясні спогади дитинства, майже зовсім стерті тривожні образи пережитих подій, яких він не може пригадати,— все це овіває його, як тепле дихання іншого, невідомого світу.

Коли трапляється, що приїжджа жінка бавить дитину, місто одержує нову поживу пересудів. Чи не причетний до цієї справи купець Лунд, як і в минулому році,— той, якого потім інакше й не звали, як оселедцьовим оптовиком? Чи це шістнадцятирічний учень — на сором та ганьбу пастору й учителеві, які не прибрали його до рук?

Ось Йєнс іде собі зі своєю гармошкою, Пелле теж поспішає ушитись; і вони з Мортеном, взявшись за руки, мчать стрілою до Хальгебаккена — «Шибеничного пагорка», хоча Мортену й важко бігати так швидко. Вся молодь містечка там; але шведські дівчата попереду всіх. У танку вони швидкі, як вогонь, крутяться так, що туплі залітають у них з ніг; через них зчиняються маленькі бої. По субо-

тах же рибалки не виходять у море, і тоді з'являються мужчинишведи, блискаючи очима з-під нахмурених брів, і кличуть своїх жінок; тут відбуваються справжні побоїща.

Пелле цілком захоплюється цим,— тут він весь у русі, якого так неvistачає йому при його сидячій професії. Його охоплює невтишна жадоба подвигів, і він так близько лізе до тих, які б'ються, що й сам дістає ляпаса. Він іде в танець з Мортемом і навіть набирається сміливості запросити якусь дівчину, але соромиться і під час танцю незграбно скаче козлом, плутає па і раптом залишає свою даму. «Чортова мавпа!» кажуть дорослі й сміються з нього. Пелле по-своєму вміє бути безтурботним, що дає йому можливість віддаватися життю, не піклуючись про завтрашній день і про наступний рік. Коли яка-небудь запальна жінка наміряється притягти його до себе, він одбрикується й втікає геть, пустотливо стрибаючи. Та Пелле вміє і задушевно підспівувати, коли чоловіки й жінки повертаються додому щільними купками, а вони з Мортемом ідуть позаду обнявшись. Місяць стелить свій шлях по морю; в сосновому лісі, де білий туман колишеться над вершинами дерев, пісня лине з усіх стежок, якими бродять закохані парочки; пісня сумна своїм змістом, але співають її з душею,— якраз така пісня, в якій тільки й виливати свої почуття:

Пов'яжи, пов'яжи кіс вінок золотистий —
Син народиться в тебе, не кінчиться рік.
Не врятують ні сльози, ні плач голосистий!
Сорок тижнів мине, свій карбуючи лік —
І поглянуть на тебе я знову прийду.
Сорок тижнів минуло — незчулись коли,—
Моя дівчина плакати тут почала.

І так вони йдуть через усе місто, пара по парі, всі з милим дружком. Тихі криві вулички сповнюються піснями про любов та смерть, так що старикам доводиться піднімати голови з подушок, зсувати набік ковпак і докірливо похитувати головою, осуджуючи таку легковажність. Але молоді ні на що не зважає, а тільки гомонить та палко віддається коханню. Та старики, виявляється, мають рацію: кров уже охолола, і от стоять закохані, а поруч їх плоди любові, які вимагають визнання й допомоги. «А що ми говорили?» бурчать старики; і молоді схиляють голови й бачать перед собою в перспективі довге покалічене життя — з квапливим весіллям або постійним виплачуванням грошей чужій жінці, з вічним клеймом приниження й насмішок, з дружиною і компанією собі не під силу. Вони вже не заговорюють більше про те, щоб вирушити в мандрювання по білому світу й прокласти собі дорогу; постоявши на задніх лапках перед стариками й зажадавши, місдинки для своєї молодості, вони тепер покірно, похнюпившись, запрягаються в лямку, соромлячись свого короткочасного пориву. А ті, хто не в силах знести цього, залишають батьківщину вночі або ж під присягою заперечують свою провину.

Молодий майстер насолоджується на свій лад. Він не бере участі в угощанні дівчат, але коли сонце пригріє як слід, сідає перед вікном майстерні й дає сонцю пекти його спину. «О, як чудово! — говорить він шулячись; Пелле повинен мацати його хутряну куртку, щоб переконатися, якої сили вже досягло сонце. — Оце, дякувати богіві, весна!»

У майстерні ті, що працюють, співають та посвистують у такт ударам молотків.

В інші хвилини похмура кімната нагадує крамницю торговця співочими птахами.

— Ну, тепер, їй-богу, настала весна! — раз у раз вимовляє майстер Андрес. — Але «вісник весни» в цьому році, мабуть, не з'явиться.

— Можливо, він помер? — говорить Маленький Нікас.

— Гарібальді помер? Він ніколи не помре! Всі роки, скільки я пам'ятаю, він мав такий самий вигляд, як і тепер, і так же багато пив. Скільки цей чоловік випив у свій час — великий боже! А втім, з шевцями ніхто в світі не може зрівнятися щодо цього!

Якось вранці, незабаром після прибуття пароплава, в дверях майстерні зненацька появився високий, з кістлявими плечима чоловік. У нього сизе обличчя й багрові руки від вранішньої холоднечі, щоки трохи одвисли, але в очах горить іскра безсмертя.

— Доброго ранку, товариші! — говорить він і хвацько ляскає руками. — Ну, як живемо-можемо? Майстер здоровий? — Він витанцьовує на підлозі, міцно затиснувши шапку під пахвою. Штани й куртка вільно теліпаються на його тілі, свідчачи про те, що під ними нічого нема; він у черевиках на босу ногу, а навколо шиї в нього товста хустка. Але такої постави й повадок Пелле ніколи не бачив у ремісників, — самий тільки голос Гарібальді чого вартий!

— Ну, синку, — каже він, поляскуючи Пелле по плечах, — чи не можеш дістати чвертку? Але тільки за одну мить, бо я вмираю від спраги! Майстер же користується кредитом. Стій, візьмемо півкварти, щоб тобі не довелось бігати два рази.

Пелле помчав. Через півхвилини хлопцеві повертається, — Гарібальді вміє піддати жару кожному; він уже надів фартух та й почав знайомитися з роботою майстерні. Гарібальді бере в Пелле пляшку, перекидає її через плече, підхоплює другою рукою і, відмітивши нігтем середину, п'є. Потім показує присутнім, — якраз біля самого нігтя:

— Ну, що?

— По-молодецьки випито! — говорить Маленький Нікас.

— Роблю без помилки в нічній темряві!

Гарібальді гордовито змахує рукою.

— А старик Йеппе живий?.. Молодець!

Майстер Андрес стукає в стінку.

— Він уже прийшов, він тут! — каже Андрес, блискаючи очима.

Гарібальді зберігає свою гідність, — він ще не розгулявся.

Усіх охоплює якась гарячка, якийсь страх, що вони можуть

щось випустити з уваги. Сірі будні відступили, кожний напружує всі свої розумові здібності. Гарібальді з'явився з вільного світу, і, незважаючи на бідний одяг, його оточував своєрідний ореол мандрівного життя, повного пригод. «Хоча б він швидше почав розповідати», шепче Пелле Йенсу й не може спокійно всидіти на місці. Вони ловлять кожний рух його губів; коли Гарібальді мовчить, то, значить, така його воля. Сам майстер не пристає до нього й мириться з його небалакучістю, а Маленький Нікас уже звик, що його третирують, як учня.

Гарібальді піднімає голову.

— Ну, не для того я прийшов, щоб сидіти, похнюпивши носа! — весело вигукує він. — Є робота, хазяїне?

— Роботи небагато, але для тебе завжди знайдеться, — відповідає майстер Андрес. — Між іншим, у нас є замовлення на пару вінчальних туфель — білий атлас з жовтою строчкою; але ж ми не насмілюємося взятись за них. — Він дивиться скося на Маленького Нікаса.

— Що це ти, майстре! Жовта строчка на білому атласі? Звичайно, білий шовк і білі прошиви!

— Це тепер у Парижі так прийнято? — живо питає майстер Андрес.

Гарібальді знизує плечима.

— Яке нам діло до Парижа, майстре Андрес? У нас нема ні шкіри, ні інструментів для шиття паризького взуття, та й ніг таких нема, щоб були гідні носити паризьке взуття!

— Ах, чорт забери, невже там дами такі гарні?

— Та й справді ж гарні! Ніжка дорослої парижанки вміщається цілком на моїй долоні. А коли вони ходять, то, їй-богу, не доторкуються до бруку! Паризькій дівчині можна робити черевики із збитих вершків, — і вони витримують! Але дай їй пару звичайних датських жіночих пантофлів, — вона зараз же кинеться з ними в канал!

— Ото, хай йому чорт! — Майстер взявся розкроювати шкіру. — Ну й чортовиння!

Ніхто ще, здається, не брався до діла з такою легкістю; Гарібальді підсунув до верстата табуретку — і робота закипіла. Він не шарить руками, відшукуючи інструмент, рука сама тягнеться прямо до нього, неначе між нею та інструментом протяглися невидимі нитки. Ці руки легко з усім справляються, поквапливо, м'якими руками, тоді як погляд спрямований зовсім у другий бік: у сад, на роботу підмайстра, на молодого хазяїна. Це здається справжнім чудом для Пелле та інших, кому доводиться кожну річ розглядати з десяти різних боків. І не встигають вони опам'ятатись, як Гарібальді все вже скінчив і сидить, дивиться на майстра, який нині строчить сам.

Тут вривається Йєппе, розлючений тим, що ніхто не повідомив його про прибуття Гарібальді.

— Здоров будь, хазяїне! Здоров будь, старшино! — говорить Гарібальді, підводячись з місця та вклоняючись.

— Так, — з гідністю говорить Йеппе, — коли б ще де-небудь існував староста, то ним був би я! Але з ремеслом у наші дні справа стоїть кепсько; поваги тобі ані на гріш, та й звідки їй узятися, коли люди не вміють самі себе поважати?

— Це, треба вважати, у город молодого майстра? — каже Гарібальді сміючись. — Але часи змінились, майстре Йеппе, тепер на шпанделі й самому шануванні далеко не поїдеш, як бувало. Починають о сьомій, шабашують у шостій — і кінець! Ось як тепер стоїть справа по великих містах.

— Це, певно, за «соціалізмом» так? — презирливо говорить Йеппе.

— Мені наплювати, з якої причини! Гарібальді починає й кінчає, коли хоче; і коли хоче одержати більше за свою роботу — будьте ласкаві! А ні — прощавай, хазяїне! Дівчат скільки завгодно, як сказав один хлопець, коли залишився без хліба!

Інші небагато наробили, — їм хотілось придивитися до того, як працює Гарібальді. Він осушив пляшку, і язик у нього розв'язався, — молодий майстер уміє розпитувати, а Гарібальді розповідає з захопленням, жестикулюючи. І ні разу руки в нього не загаялись в роботі, вони швидко йдуть уперед, неначе з натхнення, ніби самі по собі. Гарібальді уважно стежить за роботою інших, раз у раз втручається, де треба, поправляє їх робочі прийоми і вносить у роботу останній штрих, який надає краси підйому й каблуку. Він начебто відчуває, коли робітники збираються зробити що-небудь неправильно, — дух його всюдисущий. «Дивіться, ось як працюють у Парижі! — каже він. — А оце нюрнберзький фасон!» Він говорить про Відень і Грецію так просто, неначе вони знаходяться отут, під деревами саду шкіпера Еллею. В Афінах він своя людина і вітається з грецьким королем за руку, бо на чужині земляки завжди тримаються вкупі. «Та-ак... король був дуже люб'язний до мене, але, правда, встиг уже поснідати. А втім, погана країна для пішоходів, бо там нема чоботарів. Не те в Італії: там є чоботарі, але нема ніякої роботи, — зате можна спокійнісінько христарадничати, блукаючи по різних місцях. Італійці не то, що роботящі німці, які, коли в них питаєш, кажуть: «Зроби ласку, одержуй роботу». І спати там тепло навіть на голій землі. Вино тече по всіх водосточних канавах, — а втім, це жарт!» Гарібальді високо піднімає порожню пляшку і з подивом заглядає під денце; молодий майстер підморгує Пелле, і той вихором мчить по півпляшки.

У вухах Пелле шумить гаряча кров. Геть звідси, швидше геть! Він повинен піти звідси й мандрувати, як Гарібальді, ховатись у виноградниках від жандармів і тягати окороки з димарів, поки хазяї в полі! У нього та інших вселився дух — дух ремесла; інструмент і шкіра любовно зустрічаються з пальцями, коли вони їх хапають; кожна річ набирає свого інтимного забарвлення, яке про щось говорить. Усі запорошені предмети, що так набридли, як мітлою вимело з майстерні; на полицях стоять речі, які збуджують цікавість, в найнудніших предметах тріпотить і іскриться життя.

Світ уявляється якоюсь чудовою сріблястою кулею, вкритою численними великими дорогами з густим білим порохом, і Гарібальді сходить їх усі. Він продав свій паспорт товаришеві за шматок істивного й залишився без документів; німецькі жандарми влаштовують на нього обласу, Гарібальді два дні лазить рачки у виноградниках, живиться самим виноградом і захворює на найлютішу холерину. Нарешті, одяг його вже аж кишить паразитами і самому йому рухатись уже не доводиться, він лежить тихенько, дає вивезти себе з цього місця й прибуває в якесь містечко. «Будинок для мандрівників?» питає Гарібальді. Так, там є будинок для мандрівників. Тоді Гарібальді вигидає історію про пограбування, люди кладуть його в постіль і запалюють у печі, щоб просушити його одяг. Гарібальді хропе й підштовхує стілець все ближче до печі, хропе собі й підштовхує ще трошки, а коли одяг займається яскравим полум'ям, здіймає крик, лається, плаче й не може втішитися. І от Гарібальді одержує новий чистий костюм та нові документи й знову виходить на великий шлях; боротьба починається заново. Гори виростають перед ним і зникають позаду, випливають великі міста біля широких річок. Є міста, де мандрівний підмайстер не може одержати грошей, але повинен працювати — прокляті міста; і німецькі будинки для мандрівників, де з тобою поводяться, як з арештантом, де в довгому коридорі доводиться знімати з себе весь одяг, аж до сорочки; двоє троє служителів оглядають його й забирають на схов. Тридцять-сорок голих чоловіків одного по одному впускають у велике спальне приміщення.

Париж! У кожного над вухом ніби лопнув пузир! Гарібальді працював там два роки, разів з двадцять бував він там проїздом. Париж — це зібрана до купи розкіш усього світу, і там розумні установа всього світу поставлені догори ногами. Тут у нас жоден порядний майстер не стане шити для проститутки «Галери» черевики на гумках. «Галера» ходить у черевиках із стоптаними каблуками, а коли справи в моряків погані, то вона задовольняється й дерев'яними черевиками. А там є жінки, які дозволяють собі носити черевики по п'ятсот франків за пару, вони поводяться, як королеви, заробляють по мільйону за рік, але ж вони — просто-напросто шлюхи. Мільйон! Якби це сказав хтось інший, а не Гарібальді, всі колодки полетіли б йому в голову.

Пелле не чує, що говорить йому майстер. Йенс ретельно возиться з варом — він заповорив верх, підкидаючи підметки. Усі тепер в нестямі, вони збожеволіли від цієї дивовижної істоти, яка продовжує жлуктати горілку, цей проклятий напій, який допомагає їй бачити цей світ у райдужному світлі й виконувати роботу, що становить собою справжнє чудо.

Чутка про Гарібальді вже рознеслась, і люди збігаються звідусуди, щоб глянути на нього, а може, й потиснути йому руку. Клаусену треба позичити гвіздків, а Маркер, відкинувши вбік всякий сором, сам особисто з'явився позичити великі чоловічі копили. Старий чоботар Дрейер скромно стоїть у кутку й тільки підтакує чужій

мові. Гарібальді привітався з ним за руку, і тепер він може йти додому в свою темну хатину, до брудного взуття, до старечої самотності. Геній цеху торкнувся Дрейєра й осяяв світлом його вбогу працю до кінця днів,— йому потиснула руку людина, яка шила пробкові чоботи на самого імператора Німеччини, коли той ішов походом на французів і побив їх. Божевільний Анкер теж тут,— але він не заходить у кімнату, він боїться чужих. Він походжає туди й сюди по двору перед вікнами майстерні й заглядає всередину. Гарібальді прикладає палець до лоба й киває у відповідь; Анкер трясеться від внутрішнього сміху, радіючи з дотепного жарту, і кидається геть, як дитина, яка тікає у куток, щоб там віддатись своїм radoшчам.

Пекар Йорген стоїть зігнувшись, упершись руками в боки й роззявивши рота. «О господи,— раз у раз виривається в нього,— от сміхота!» Він бачить, як білий шовк прошиває підметку і кладеться вздовж ранта вилискуючими сріблом перлинами. Руки Гарібальді зметнулись, він лягнув пекаря по стегну. «Я не заважаю?» питає старий Йорген. «Боже борони! Залишайтеся на своєму місці». Знову зметнулись руки, ручка шила з тріском ударила пекаря. «Я, мабуть, заважаю», говорить Йорген знову і трошки відсовується. «Нітрохи!» відповідає Гарібальді і втикає голку. Потім він витягає нитку і на цей раз повертає шило вістрям до пекаря. «Ну, тепер я бачу, що заважаю», каже пекар і тре собі зад. «Аж ніяк! — шанобливо відказує Гарібальді і робить рукою запрошувальний жест: — Чи не бажає Йорген Кофод?...» «Ні, спасибі, спасибі!» Старий Йорген, кисло всміхаючись, крекче й шкутильгає геть від верстата.

Взагалі ж Гарібальді дозволяє людям приходити, видивлятися скільки завгодно і йти собі. Що йому до того, що він велетень, незвичайна особа; він не церемонячись припадає до фляжки й жлуктить горілку, поки не заспокоїть спрагу. Він безтурботно бавиться шкірою, ножем і шовком, неначе сидів тут, на цьому табуреті, все своє життя, а не впав з місяця кілька годин тому. І після обіду незрівнянний результат всього цього: пара прекрасних атласних туфель, гнучких, як волячий язик, сліпучих у своїй білизні, неначе вони вийшли прямо з казки й ждуть ніжок принцеси.

— Подивіться, що за робота, чорт забори! — каже майстер, подаючи туфлі Маленькому Нікасу, який пускає їх по руках кругом. Гарібальді підкидає догори коротко обстрижену голову, якої торкнулась сивина.

— Немає потреби розповідати, хто їх робив,— це й так кожному видно. Скажімо, туфлі попадуть в Ютландію, там будуть зношені й потраплять на смітник. Одного чудового дня, через кілька років, пройде там хто-небудь з плугом, з землі покажеться залишок задника; і який-небудь мандрівний підмайстер, який полуднуватиме на краю канави, підчепить цей задник своєю палицею. «Задник, — скаже він,— був, хай йому дідько, на туфлі, яку шив Гарібальді! Нехай забере мене нечиста сила, коли це не так!» Підмайстер може бути родом з Нюрнберга, або Гамбурга, або Парижа — однаково. Розумієте? Чи, може, я брешу, хазяїне?

Ні, майстер Андрес може засвідчити, що це не брехня; він з малих років жив разом з Гарібальді на великих дорогах і в великих містах, ходив за ним на своїй кривій нозі так завзято, що пам'ятає подвиги Гарібальді краще від нього самого.

— Але тепер ти повинен залишитись тут,— говорить він солодко.— Ми підемо вгору, нам дістанеться вся тонка робота з усього острова!

Гарібальді нічого не має проти цього, він стомився тинятися по білому світу.

Клаусену дуже хочеться бути з ним у компанії; у всіх в очах запалюється якийсь вогник — мрія про те, щоб знову підняти цех на височінь і звеличити його, можливо, навіть влаштувати конкуренцію самій столиці.

— Скілби ти залишив після себе медалей? — каже Йєппе, тримаючи в руках великий диплом, оправлений в раму.

Гарібальді знизує плечима.

— Хіба старшині не відомо: людина старіє, і рука її втрачає твердість. Але що це значить? Хіба майстер Йєппе одержав срібну медаль?

Йєппе сміється:

— Еге ж, завдяки бродязі, якого звать Гарібальді. Він був тут чотири роки тому й здобув мені срібну медаль. Ах, Гарібальді забав про це? Медалі розсіпані всюди, де він вештався!

— Так, майстрів сто сидить, і кожен хвастає своїми відзнаками. Майстерня першого розряду, як ви самі можете бачити,— срібна медаль. Але той, хто виконав роботу, одержав поденну платню і зайву чвертку, а там — прощай, Гарібальді! Який же від цього прибуток, майстре Йєппе? Дерев вистачить, щоб за ними переміняти білизну, та сорочка ж де, майстре? — Гарібальді на хвилину стає сумним.— Лорен у Парижі дав мені двісті франків за золоту медаль, яку я для нього заробив; а взагалі бувало так: «Пошукай-но дрібні в моїй жилетній кишені!» Або: «У мене є для тебе пара старих штанів, Гарібальді!» Але тепер цьому кінець, так і знайте, Гарібальді більше не литиме води на хазяйські млини, бо тепер він «соціліст»! — Він так тріснув кулаком по верстаті, що осколки скла, які лежали на ньому, підскачили.— Останнім був Франц у Кельні — чоловічі чоботи з пробковими устілками. Він надто скупився, і це розсердило Гарібальді. «Я боюсь, що у нас тут не вийде на медаль, майстре,— кажу я,— дуже якимось тривожно в повітрі». Тоді він додав мені, і ще додав; а я тільки говорю: «Цього, чорт забери, невистачить на медаль!» Кінець кінцем посилає він свою мадам по кофе й здобні булочки,— щоб улестити мене, розумієте; взагалі ж це була дама, яка зійжджала з лакеєм на козлах. Але буває ж і так, що скипиш! Ну, тут завдяки мадам і ми домовились як слід.

— А багато в нього було підмайстрів? — питає Йєппе.

— О, мабуть, душ з тридцять-сорок.

— Ну, то він дечого вартий,— повчально зауважує Йєппе.

— Дечого... шахрай він був, от що! Що мені до того, що в нього

багато підмайстрів,— я ж не стану обшахраювати їх на заробітній платні!

Гарібальді, не тямлячи себе від злості, знімає фартух, надіває шапку набакир і йде в місто.

— Тепер він пішов шукати собі кралю,— каже молодий майстер.— У нього в кожному місті по кралі.

О восьмій годині Гарібальді ввалюється в майстерню.

— Як, ви все ще сидите тут? — говорить він хлопцям.— Всюди в інших місцях уже дві години, як пошабашили. Що ви за раби? Сидите і жуєте жуйку чотирнадцять годин підряд! Бастуйте, чорти!

Ті по-дурному переглядаються. Бастувати — що це за штука?

Тут заходить молодий майстер.

— Тепер добре б трохи здрімнути,— каже Гарібальді.

— Тобі ж постелено в закройній,— відповідає майстер.

Але Гарібальді згортає куртку й кладе її собі під голову, простягшись на лежанці.

— Коли я захроплю, потягни мене за ніс,— звертається він до Пелле і зараз же засинає.

На другий день він шиє дві пари шеврових черевиків з жовтою строчкою,— це зайняло б у Маленького Нікаса три дні. Майстер Андрес обдумав усі плани: Гарібальді буде учасником в ділі. «Ми розберемо частину стіни і зробимо велику вітрину!» Гарібальді згодний,— кінець кінцем людині потрібне пристановище.

— Але навіщо ж такий великий розмах? — каже він.— Це ж не Париж! — Він ще трохи випиває й розмовляє неохоче; погляд його спрямований до неба й стежить за хмарами, що пропливають.

А на третій день Гарібальді починає показувати свої штуки. Працює він уже не так ретельно; але раптом ламає важку палицю, сильно змахнувши нею в повітрі, й стрибає через палицю, тримаючи її обома руками.

— Людині потрібен моціон! — каже він якимось неспокійно. Балансує гвіздком на площині молотка й забиває його потім у дірку в підшві.

І раптом одкидає від себе роботу.

— Позич мені десять крон, майстре,— говорить він,— мені треба піти купити собі що-небудь пристойніше з одягу. Тепер я осіла людина й учасник у ділі, не личить мені ходити по-свинячому одягненим.

— Ну, тепер уже ви кінчайте,— напівголосно говорить майстер і кладе роботу Гарібальді перед Маленьким Нікасом.— Його ми більше не побачимо!

Пелле слухає,— останній номер, мабуть, найчудовіший з усіх! Оце авантюра: піти в місто з добрим наміром зробити деякі покупки -- і вихором, стрімголов кинутись у вільний світ, у незвідану далину!

— Тепер він, мабуть, уже на шляху в Німеччину з яким-небудь шкіпером! — говорить майстер.

— Але ж він навіть не попрощався!

- Майстер тільки знизує плечима.

Промайнув, як метеор!

Але Пелле й іншим це дало багато нового, за ці три дні вони навчилися більшого, ніж за весь час навчання. І їх ремесло постало перед ними у вигіднішому світлі; воно вже не здавалось їм якоюсь нікчемною справою; разом з Гарібальді воно кочувало по всій чудовій землі; кров у Пелле горіла жадобою мандрювань; тепер він знав, чого йому хочеться: стати таким же митцем, як Гарібальді,— самим генієм — і вступати в великі міста з посохом і ранцем під звуки фанфар.

Короткочасне відвідування Гарібальді у всіх залишило глибокий слід. Враз у їх душі щось прокинулось; хватка в них стала сміливішою і вільнішою, і ремесло показалося їм якимсь великим мистецтвом, що на мить промайнуло перед ними.

Шум від польоту великого птаха довго було чути над маленькою майстернею.

Цей свіжий порив вітру, що ввірвався сюди, був духом ремесла. Він пронісся над головою, підхоплений двома могутніми крилами: генієм і особою.

Але одне залишилось у пам'яті Пелле позбавленим смислу — слово «бастувати».

XIII

Тут не можна було бути зовсім задоволеним і безтурботним, як у себе вдома, в селі; щось постійно точило й гризло душу, заважаючи віддаватися переживанням цілком. Більшість жителів міста прибула сюди, шукаючи щастя; це була біднота, яка втратила здатність миритися зі своїм становищем, це були люди, яким набридло ждати й які вирішили взяти долю у власні руки. І вони залишились тут, швидко зубожівши. Вибитись із злиднів їм ніяк не вдавалось, вони тільки глибше загрузали в них. Але вони продовжували борсатися, поки драговина не засмоктувала їх цілком і сили не залишали їх остаточно.

Пелле не раз дивувався з того, скільки тут бідняків. Чому б їм не стати заможними? Правда, всі вони що-небудь робили в цьому напрямку, та тільки з цього нічого не виходило. Чому ж? Вони самі не розуміли цього, але покірно схиляли голову, неначе знесилювались під тягарем прокляття. А коли й піднімали її, то лише для того, щоб пошукати втіхи бідняка — горілки або вступити в секту «святих».

Пелле й цього не міг зрозуміти. Він неясно відчував безумну радість, що виникала в найбільших злиднях, як туманна, але могутня мрія про світле; не розумів він і того, чому вона не справджується, але сам постійно відчував, що необхідно йти за цим внутрішнім стремлінням і здолати всі труднощі. Взагалі ж Пелле знав дуже багато; заткнене ганчір'ям скло в вікні, дитяча голівка в струпах відкривали для нього вхід у світ пекла й злиднів, який він знав від

народження так добре, що міг вільно пересуватися там з зав'язаними очима. Він не надавав цьому особливого значення, але саме в цьому напрямі розширялись його знання; з бідняком він з першого ж слова переходив на «ти» і знав сумну повість кожної хатини. І все, що він бачив і чув, було для нього нескінченною піснею про ті самі вічні стремління і ті самі поразки. Він не вдавався в роздуми щодо цього, але це осідало в його крові, позбавляло зарозумілості й веселого збудження. Коли він опускав голову на подушку і засипав, биття крові в його вухах перетворювалось для нього в нескінченний тупіт стомлених юрб, які безупинно ходили по колу й сліпо намащували шляхи до світла й щастя. Він цього не усвідомлював, але день його був цим отруєний.

Світ міських обивателів був йому чужий. Більшість городян були бідні, як церковні пацюки, але вміло приховували це і прагнули тільки до того, щоб зберегти зовнішній блиск. «Гроші? — говорив частенько майстер Андрес. — На всіх майстрів міста є єдиний папірець у десять крон, і він переходить із рук у руки! Коли він у кого-небудь затримується, ми всі опиняємося на міліні!» Нестача оборотних коштів прокляттям висіла над городянами; але вони любили хвастати грошима судновласника Монсена, — все-таки є в місті барачі! Взагалі ж кожний жив своїм: один відправляв взуття до Вест-Індії, інший робив шлюбне ліжко для дочки самого бургомистра; вони поводитись, як особлива каста, що з презирством дивилась на просто-народдя.

Пелле чесно й добросовісно хотів іти тим самим шляхом, усміхатися тому, хто вищий, звертатися з суворим осудом до тих, хто нижчий, плазувати вужем, як Альфред. Але в глибині його істоти сили діяли в іншому напрямі і все штовхали його назад, до його рідного середовища. Його боротьба з вуличними хлопчиськами припинилася сама собою, вона не мала ніякого смислу, — він був у них вдома, і хлопчиська поступово, в міру наближення дня конфірмації, ставали його товаришами.

Вуличні хлопчиська вели непримиренну війну з тими, хто відвідував платну школу; вони їх називали «поросятами» за ранець у вигляді корита, який ті носили на спині. Пелле потрапив між двох вогнів, але зносив глузування й презирство з боку «поросят» з байдужістю, що її він успадкував від Ляссе, як щось неминуче. «Одні народжені наказувати, інші коритися», як говорив Ляссе.

Але одного разу Пелле розправився з одним із них. І коли він відлущував поштмейстерового сина, не залишивши на ньому живого місця, він відкрив, що в нього є свої рахунки з усіма панськими синками, незалежно від того, чи знущались вони з нього, чи ні. В руках з'явилась якась сверблячка, коли можна було дати по фізіономії отакому молодчику; він відчував якесь особливе задоволення в тому, щоб зіпсувати йому пристойний костюм. Відлущувавши яке-небудь «поросся», Пелле завжди приходив у добрий настрій та сміявся при думці про те, як злякано хрестився б батя Ляссе.

Одного разу він зустрівся з учнями реального училища; ті за-

раз же накинулись на нього й почали дубасити своїм шкільним приладдям; у кожному ударі було бажання розквитатись за колишнє. Пелле притулювся спиною до стіни й захищався ремінцем від штанів, але не міг справитись; тоді він з усієї сили штовхнув найдорослішого з хлопців ногою під груди й вирвався. Школяр з криком упав на землю; з другого кінця вулиці Пелле бачив, як двоє інших возилися з тим, що впав, допомагаючи йому підвестись. Сам же Пелле обійшовся синяком під оком.

— Знову ти бився, чортеня? — спитав його молодий майстер. Ні! Пелле просто впав і забився.

Увечері він пішов у гавань провести пароплав, що відпливав, і попрощатись з Петером. Він був у поганому настрої, його гнітило передчуття якоїсь біди.

Біля пароплава юрмилось багато людей; через поруччя пережилилась ціла ватага новоспечених підмайстрів — всіх, хто сміливіші; інші вже встигли переміняти заняття, стали сільськими листоношами або наймитами в хуторах. «Нас ремесло не потребує», тужливо говорили вони, опускаючись все нижче. Збули з рук підмайстрів — і до побачення! Усюди набір нових учнів. Але ці рвались до столиці, щоб там продовжувати роботу за фахом.

Сотні учнів містечка перебували тут же й раз у раз кричали «ура», адже це були герої, що відпливали завойовувати країну щастя для них усіх.

— Ми приїдемо вслід! — кричали вони. — Улаштуй мені місце, чуєш? Улаштуй мене на місце!

Еміль стояв біля сарая серед інших портових робітників і дивився на від'їжджаючих, — його черга давно минула. Старший учень не наважився їхати, він ходив тепер з сільською поштою по Сюдланду, а вночі шевцював, щоб прохарчуватись. І от на палубі стоїть Петер, а Йенс і Пелле стоять внизу і з захопленням дивляться на нього.

— Прощай, Пелле! — кричить Петер. — Кланяйся Йеппе, скажи йому, що він може поцілувати мене в одно місце!

То той, то інший майстер прогулюється в юрці на пристані, стежачи за тим, щоб ніхто з учнів містечка не втік.

Йенс у думці вже бачив момент, коли він сам опиниться на міліні.

— Сповісти мене про твою адресу, — говорить він. — І влаштуй мені що-небудь.

— І мені теж! — говорить Пелле.

Петер сплывує:

— Тьху, ось вам кисла юшка, — можете взяти з собою й подякувати Йеппе за харчі! Але майстрові Андресу добрий привіт! І ви приїздіть, коли я напишу, — в нашій дірці вдивлятися ні на що!

— Дивіться, щоб вас не з'їли соціалісти! — несуться крики вслід від'їжджаючим. У ці дні слово «соціаліст» було в усіх на устах, але ніхто не знав, що воно означає, — і ним користувались як лайкою.

— Хай вони тільки поткнуться до мене зі своїми штуками, — швидко дістануть по морді! — весело відповідає Петер.

І от пароплав відчалив, з крайнього молу доноситься останнє «ура». Пелле готовий кинутись у море, — так йому стало тужливо.

І він пішов, підхоплений загальним потоком, через портову площу до циркового балагана. По дорозі він уловив кілька слів з чужої розмови, від яких у нього вуха почали горіти. Це розмовляли два городянина.

— Його, звичайно, так відлущують, що він буде харкати кров'ю! — сказав один.

— Еге ж, з цією сволотою просто біда! Будемо сподіватися, що неука провчать як слід!

Пелле пригнувся і прослизнув по задній стіні палатки до відтулини, біля якої він проводив усі вечори, вбираючи в себе запахи цирку. Грошей на квиток у нього не було, але можна було все ж роздивитись частину пишноти, коли завіса відсувалась убік, щоб упустити тих, хто спізвився. Альбінус приходив і йшов назад зовсім просто, — завжди, коли в містечку з'являлись циркачі, він зав'язував з ними знайомство, як тільки вони приїжджали. Побачивши яку-небудь віртуозну штуку, він вилазив з-під брезенту, щоб показати товаришам, що він теж може це зробити. Він був цілком у своїй стихії, ходив на руках вузькими сходнями на пристані й тримав тіло навису над водою.

Пелле дуже хотілось піти додому й виспатись після всього; але до нього підійшла щаслива пара: якась жінка йшла танцюючою ходою й міцно тримала під руку молодого засоромленого робітника.

— Слухай, Ханс, — сказала вона, — ссь Пелле, з ласки якого ми належимо одно одному!

Вона гучно й весело засміялась, а Ханс з усмішкою простягнув Пелле руку.

— Спасибі, — сказав він.

— Так, це сталося на танцях, — казала далі вона. — Коли б мої туфлі не були погаджені, то Ханс помчав би з іншою. Зрозумів? — І вона потиснула Пелле руку. Потім вони пішли, щасливі й задоволені одно одним, привівши Пелле в гарний настрій. Значить, і він теж міг утяти яку-небудь штуку!

На другий день Пелле послали до пекаря Йоргена допомогти місити тісто: пекар одержав термінове й велике замовлення на галети для «Трьох сестер».

— Ану, ворушіться! — щохвилини кричав він двом хлопцям, які, знявши панчохи, тупцювали в величезному місильному чані, тримаючись руками за планку біля стельових балок. Стеля була чорна від гнилі; чад, пил і брудне тісто налипли на стінки чана якоюсь слизистою масою. Коли хлопці дуже довго висіли на планці, пекар кричав:

— Налягай всією вагою! В тісто до самого дна — тоді у вас будуть ноги, як у гарненьких панночок! Коли кінчимо, мозолів задишиться небагато!

Серен, як завжди, тинявся самотньо, похнюпивши голову, час від

часу зітхаючи. Старий Йорген підштовхував Марі, і обоє сміялись. Вони стояли щільно одно до одного, і, коли розкачували тісто, їх руки зустрічались; вони реготали й лустували безперервно. Але молодий на них зовсім не дивився.

— Хіба ти не бачиш? — шепнула йому мати, сильно штовхнувши його в бік; вона не зводила своїх сердитих очей з тих двох.

— Ах, дай мені спокій,— сказав тільки син і відсунувся трохи від неї. Та мати не відставала:

— Іди ж та приголуб її, вона жде цього! Як ти думаєш, чого вона так мучиться? Іди до неї, чуєш? Хай її тіло відчує твої руки, відіхни старика!

— Ах, дай мені спокій! — говорив Серен і відходив стомлено.

— Прости господи, адже ти призводиш батька до гріха! Ти знаєш, що він за людина! І вона не зможе дуже вже довго стримуватись, раз так потребує своєї долі. Ти хочеш, щоб усе це впало на твою голову? Іди ж обніми її! Побий її, коли не любиш,— але дай же відчути, що ти чоловік!

— Ну, чого ж ви не працюєте? — крикнув до хлопців старий Йорген, відвернувши своє усміхнене обличчя від Марі. — Тупцюйте ж, тісто витягає з тіла всяку хворобу! Слухай, Серен, рухайся жвавіше й ти!

— Та будь же жвавіший, чому ти стоїш, як пень! — повторила мати.

— Ах, дайте мені спокій! Я нікому нічого не зробив, то залишіть мене в спокої!

— Тьху! — Старуха сплюнула в його бік. — Хіба ти чоловік! Дозволяєш іншим перехоплювати в себе дружину! А та ладна вцепитися коч за старого подагрика, тьху! Та, може, ти сам жінка? Одного разу я родила дівчинку, — правда, вона вмерла, але, може, це ти й є? Ну, чого ви вже вуха порозвішували? — крикнула вона хлопчикам. — Того, що тут робиться, ви в житті своєму не бачили! Ось син, який звалює на старого батька всю свою роботу!

— Ну, що ви там робите? — весело крикнув старий Йорген. — Невже це мати крутить голови молодим парубіжкам?

Марі дзвінко розреготалась.

Прийшов Йєппе й забрав Пелле.

— Іди зараз у ратушу, там тебе будуть шмагати! — сказав він, коли вони увійшли в майстерню.

Обличчя в Пелле одразу позеленіло.

— Що ти там знову накоїв? — сказав майстер Андрес і з сумом подивився на нього.

— Та до того ж ще з нашим замовником, — сказав Йєппе. — Ну що ж, дістане по заслугах!

— Чи не можеш ти, батьку, зробити що-небудь, щоб його не шмагали? — спитав молодий майстер.

— Я запропонував завдати Пелле доброго прочухана тут, у майстерні, в присутності самого ад'юнкта і його сина. Але ад'юнкт відмовився. Він хоче, щоб усе було, як слід за законом.

Пелле занепавав духом. Він знав, що це значить, коли хлопчик бідняк потрапляє в ратушу й дістає клеймо на все життя. Його мозок гарячково шукав виходу. Був тільки один вихід — смерть! Він може заховати шпандель під сорочку, піти в сарай і там повіситись. До вуха його доносилося одномаїтне дзижчання: це Йєппе читав йому нотацію, але слів Пелле не розбирав, — душа його вже була в обіймах смерті. Коли звуки стихли, він тихенько підвівся.

— Куди? Куди ти? — стрепенувся Йєппе.

— На двір... — Пелле говорив, як сомнамбула.

— Навіщо тобі там потрібен шпандель? — Йєппе й молодий майстер подивились багатозначно один на одного. Потім майстер Андрес підійшов до Пелле.

— Чи при своєму ти розумі? — сказав він і глибоко заглянув йому у вічі. Потім одягся й пішов до міста.

— Пелле, чортеня! — сказав він, повернувшись додому. — Довелось мені побігати від Понтія до Пілата, але я залагодив справу так, що ти відбудешся самим пробаченням. На першу годину дня йди до гімназії. Але обдумай заздалегідь, що ти будеш говорити, бо при цьому буде присутній весь клас.

— Я не буду просити пробачення! — вирвався в Пелле крик. Майстер уважно подивився на хлопця.

— У цьому нема нічого ганебного, коли ти повівся неправильно.

— Я нічого не робив неправильно. Вони перші почали й довго били мене!

— Але ти вдарив, Пелле, а цього не можна робити панам; у них є свідоцтво лікаря, яке тебе може погубити. Може, твій батько приятель судді, га? Вони можуть зганьбити тебе на все життя, — і я думаю, що з двох зол ти повинен вибрати менше.

Ні, Пелле не може.

— Нехай уже мене краще відшмагають! — проказав він крізь зуби.

— Ну, значить, на третю годину до ратуші, — коротко сказав майстер, і повіки в нього почервоніли.

Пелле раптом відчув, як його упертість повинна ображати молодого майстра, який, незважаючи на свою кульгавість і хворобу, вибігав усе місто заради нього.

— Ну, я попрошу вибачення, — сказав він, — я попрошу вибачення!

— Так, так, — тихо відповів майстер Андрес, — це в твоїх інтересах. А тепер, я думаю, тобі час збиратися.

Пелле поплівся; він не мав наміру просити вибачення, тому в нього було часу досить. Він ішов, як уві сні, все в ньому завмерло. Його цікавість викликали лише найнезначніші речі, і він намагався подовше затримувати на них свою увагу, начебто цим він міг відтягти те, що його чекало. Божевільний годинникар ішов вулицею в мішком піску на спині, тонкі ноги підгинались під ним. «Треба б допомогти йому нести! — смиренно подумав Пелле, проходячи мимо. — Треба б допомогти йому нести!»

По вулиці проходжувався Альфред з вишуканою тростинкою і в рукавичках, хоч робочий день був у розпалі. «Як тільки він побачить мене, зараз же зверне за ріг біля вугляра,— подумав Пелле з гіркотою.— Чи не попросити його піти зі мною й заступитися за мене? Він такий впливовий. І заборгував мені за пару підметок!»

Та Альфред ішов прямо на нього.

— Чи не бачив ти Альбіуса? Він кудись зник,— сказав він; здавалось, на його прилизаній фізіономії щось ворухнулось. Він стояв, посмоктуючи вусики, як роблять пани, коли задумуються про щось.

— Я йду в ратушу,— відповів Пелле.

— Так, знаю; тебе там шмагатимуть. То ти нічого не знаєш про Альбіуса? — І Альфред повів його за собою під ворота до вугляра, щоб його не побачили в товаристві Пелле.

— Так, Альбіус, Альбіус...— Щось неясне спало на думку Пелле: адже так звали... — Стей,— сказав він,— він, мабуть, утік разом з цирком. Так мені здається.

Тут Альфред обернувся ліворуч навкруги і прожогом кинувся бігти в своєму ошатному костюмі!

Альбіус, напевно, втік. Пелле прекрасно розумів, як це сталося. Альбіус ще звечора прокрався на яхту Оле Хансена, яка вночі повинна була перевезти циркачів у Швецію, і тепер, мабуть, веде чудове життя в тій обстановці, до якої він так прагнув. Утеча була єдиним вільним виходом у життя! Не встиг Пелле оглянутись, як уже стояв на пристані й дивився на якийсь корабель, призначений на злам. Підкоряючись нездоланному потягові, він обійшов гавань, розпитуючи про відпливаючі судна; але таких не було.

Пелле присів біля самої води й почав гратися тріскою. Це був корабель з повною оснасткою, і Пелле став навантажувати його; та кожного разу, коли корабель повинен був одчалити від берега, він перекидався і доводилось навантажувати його заново. Навколо працювали теслярі й каменярі, будуючи новий порт, а серед них, грохи збоку, стояв Сила й працював, оточений, як завжди, кількома роззявами; вони видивлялися на нього, напружено чекаючи якоїсь пригоди. Пелле самому здавалося це чимсь фатальним; а поки що він хлюпав у воді, намагаючись зрушити корабель з місця. Якби Йоргенсен почав біснуватися на його очах, він сприйняв би це як цілком природний прояв законів життя.

Але каменяр відклав молот тільки для того, щоб витягти з-під каменя фляжку з горілкою й ковтнути разок; взагалі ж він височів над гранітом так непохитно, неначе в світі не було інших сил, крім цього граніту та його самого. Він не дивився на людей, що стояли, роззявивши рота, готові намастити п'яти й кинутись навтьоки при найменшому русі з боку Сили. Він бив молотом так, що в повітрі свистіло, і коли випрямлявся, то погляд його сковзав повз людей. Мало-помалу всі сподівання Пелле зосередились на цій одній людині, яка, не моргнувши оком, терпіла ненависть цілого міста й мирилася з усіма її проявами. В уяві хлопця він став якоюсь зарядже-

ною міною: стоїш і не знаєш, запалений гніт чи ні; в одну мить все може висадитись у повітря! Він був вулканом, і тільки з його ласки місто жило з дня на день. І інколи Пелле хотілось, щоб вулкан злегка зарухався і все місто захиталось.

До того ж тепер між ними виник якийсь таємничий зв'язок: Сила теж зазнав кари за посягання на панів! Пелле не забарився зробити з цього належний висновок,— хіба не стоїть уже біля нього якийсь городянин і не стежить за його грою? Пелле теж став чимсь подібним до страховища для громади. Можливо, він пристане до Сили, і тоді від міста залишиться не дуже багато! Вдень вони будуть ковтати у скелях, а вночі будуть виходити й грабувати місто. Вони внищуватимуть тільки тих, хто привласнював собі чуже; зачувши, що Пелле й Сила рушили в похід, люди будуть ховатися на горіщах та в погребях; багатий суднопромисловець Мексен буде висіти на церковному шпилі й колихатися там, щоб налякати й повчити всіх. Але бідняки прийдуть довірливо, як ягнята, й будуть їсти з їх рук. Вони одержать усе, що забажають, і таким чином злидні будуть вигнані з землі, а Пелле зможе з чистою совістю повернутися знову на свій світлий шлях.

Погляд його впав на годинник портової караулки, було близько гетьрої години. Він скочив на ноги і в розпачі став оглядатися кругом, шукаючи допомоги і над морем, і в глибокій воді порту. Манна та її сестри з презирством повернуться спиною до зганьбленого Пелле й ніколи вже не глянуть на нього. А люди будуть показувати пальцями або ж просто думати, коли побачать його: «Ось іде той, кого відшмагали в ратуші!» Куди він не спрямує свої кроки, всюди буде йти за ним тінню те, що його в дитинстві відшмагали; адже це непомітно прилипає до людини! Він знав і дівчат, і хлопців, і небалакучих стариків, що з'являлися в Кам'яний двір з місцевостей, де ніхто інший не бував. Вони могли бути зовсім невідомими, але коли в їх минулому була пляма, вона все одно йшла слідом за ними, і про неї розповідали пошенки з уст в уста.

Він тинявся навколо у розпачі, почувавши свою безпорадність, і кінець кінцем опинився біля каменотеса Йоргенсена.

— Ну,— вимовив Сила й поклав молот,— ти посварився з панами. Як ти думаєш, чи ти це витримаєш? — І він знову взявся за молот. Але Пелле вже вирішив і, задихаючись, побіг до ратуші.

XIV

Сама по собі кара була дріб'язковою, просто сміх! Тюремний сторож, навіть не примусивши роздягтися, кілька разів ударив його палицею; Пелле доводилось дїставати й більш серйозного прочухана. Його вважали зганьбленим, та тільки не бідняки: він помічав це по співчутливих мінах замовників, що приходили по взуття. «Господи боже, такий славний хлопець, і до чого він дійшов!» говорив їх погляд. Всі дивились ніби тільки на нього, і коли він ішов вулицею,

то на всіх фізіономіях ясно можна було читати: «Ось іде учень шевця, той, кого...» Тільки молодий майстер поводився з ним, як і раніш, і Пелле платив йому за це безмежною відданістю. Він доставив йому товар у кредит і намагався захищати його від усіх неприємностей. Коли траплялось, що молодий майстер через свою легковажність обіцяв виконати замовлення і забував, Пелле сидів і працював, хоч би це було в неурочний час.

— Та яке нам діло до цього! — говорив Йенс; але Пелле не міг допустити, щоб замовники приходили й лаяли майстра Андреса або щоб той нуждався в тому, що його підтримувало.

Пелле ще більше прив'язався до Йенса й Мортена, — адже в них було спільне горе, і часто проводжав їх додому, хоч було мало радості сидіти в їх убогій хатині. Вони були з найзлиденніших бідняків; хоч уся сім'я працювала, на життя їм невистачало.

— Все це без користі, — говорив сам Сила, коли на нього находила балакучість. — Бідність — як решето, все через нього проходить. Заткнеш одну дірку, то пройде через десять інших. Кажуть, я свиня, — а як же мені не бути свинею? Я працюю за трьох, — а хіба дістаю потрібну плату? Я одержую заробітну плату, а решта йде в кишеню тому, хто наймає мене. І навіть якби я поводився пристойно, чого б ми цим досягли? Чи одержала б моя сім'я придатне житло, задовільну їжу, пристойний одяг за дев'ять крон на тиждень? Чи є в робітника кошти, щоб оселатися в іншому місці, а не біля звалищ, де взагалі можуть жити тільки свині? Як же я можу жити, як свиня — і не бути свинею? Чи є в цьому яка-небудь рація? Чи зможу я звільнити свою дружину та дітей від необхідності теж працювати, коли я захочу жити трохи пристойніше? І чи можу я жити пристойно, якщо дружині та дітям доводиться ходити на поденщину в чужі будинки? Ні, чвертка горілки все влагоджує, а коли її невистачає, то півлітра! — Ось що він говорив, коли в нього трошки шуміло в голові; взагалі ж він був мовчазний.

Пелле знав тепер всю історію Сили з розмов обивателів, і його доля здавалася йому сумнішою, ніж у всіх інших; це була якась казка про щастя, повалене в порох.

Із мерзотних пліток, що постійно ширились про каменотеса Йоргенсена і ніколи не рипинались, можна було зробити висновок, що він замолоду прийшов з гір у латаних полотняних штанах і розбитих дерев'яних черевиках, але з високо піднятою головою, неначе весь світ уже належав йому. Горілки він у рот не брав і міг знайти краще застосування для своїх сил, говорив він. Він був високої думки про себе самого й не хотів миритися з загальноприйнятими думками. У нього були великі здібності, зовсім непридатні для бідняка.

Він хотів зараз же почати з повної переорієнтації всіх понять. Тільки тому, що він виріс серед скель, в родині старого, виснаженого працюю каменотеса, Петер повівся відразу, як володар каменю, — відкинув колишній досвід, що виправдав себе, й придумав власні прийоми роботи. Камінь у його руках здавався зачарованим; варто тільки покласти перед Петером рисунок, як він витесував і чортову

голову, і домовика, й великого морського змія — все, що взагалі було під силу лише столичним художникам. Старі, заслужені каменотеси враз були витиснені на задній план і мусили вдовольнитися биттям щибеню; молодий робітник, що невідомо звідки взявся, перескочив через увесь їх багаторічний досвід. І от вони вдалися до найдавнішого з усіх способів напоумлення молокососів; але й тут зазнали фіаско: Петер Йоргенсен мав силу, як у трьох чоловіків, а мужність — як у десятих. Не варто було зв'язуватися з людиною, яка одержала хист від самого бога й перебуває, чого доброго, в зносінах з дияволом. Через це старики підкорились, обмежившись тим, що прозвали Петера Силою й поклали свої сподівання на щасливий випадок.

Іти його шляхом — значило зважуватись на морочливі витівки, і хоч скільки зразкові обивателі наслідували його, завжди справа кінчалась нічим. Ночами він сидів і займався кресленням та обчисленням, так що ніхто не розумів, коли він встигає спати; а по неділях, коли порядні люди йшли до церкви, витесував із каменю забавні речі, не одержуючи за це ні гроша. Це було в той час, коли всесвітньо відомий скульптор з самої столиці Німеччини приїздив висікати з граніту величезного лева в честь якоїсь там свободи! Але він нічого не міг зробити своїми ляльковими інструментами, — камінь був надто твердий для людини, яка звикла колупати мармур. А коли йому вдавалось кінець кінцем відколоти шматок, то не в тому місці, де треба було!

І от з'явився Сила й взявся витесувати лева за моделлю з глини, яку той, інший, наляпав! Всі були впевнені, що Петер провалиться з цією роботою, але він був такий сміливий в своєму таланті, що виконав роботу всім на втіху. За це він одержав чималу суму грошей, але цього йому було мало, — він хотів половину слави і щоб про нього говорили в газетах, як про самого художника! І через те, що з того нічого не вийшло, він покинув інструмент і відмовився працювати на інших.

— Навіщо ж я буду виконувати роботу, якщо пошана дістанеться іншим? — сказав він і пішов на торги, щоб узяти підряд на виконання робіт. У своїй нестримній зарозумілості він хотів відіпхнути вбік тих, хто народжений був для того, щоб стояти на чолі. Але зарозумілість передує падінню, — кара вже підстерігала його.

Він запропонував виконати роботи на Південному мосту дешевше від інших і дістав згоду. Але йому почали робити всілякі перешкоди, переманювали від нього робітників і заважали діставати матеріал. Міський суддя, що брав участь у змові, вимагав виконання контракту. І Силі довелося з рештою людей працювати день і ніч для закінчення підряду в строк. Кращого моста ніхто ніколи не бачив. Але Петеру довелося зняти з себе останню сорочку, щоб виконати свої зобов'язання.

В той час він жив у гарненькому власному будиночку. Будиночок стояв на Східному шосе і прикрашений був шпилем на даху мансарди — Мортен та Йенс жили там за свого раннього дитинства.

Перед будиночком був садок з чистенькими доріжками та гротом, який був схожий на справжню печеру. Все це Йоргенсен улаштував сам. У нього відібрали і будинок, і сад: сім'ї довелося переселитися в квартал бідноти, де їй і личило жити, і найняти там житло. І це не зламало Петера; він зберіг життєрадісність і став ще зарозумілішим, ніж раніше. Його не так-то легко було побороти!

Він узяв участь в нових торгах. Можна було відмовити йому в довірі, бо в нього не було капіталу; але тепер треба було його скрутити остаточно. Він одержав кредит в ощадній касі, щоб посунути справу вперед, матеріал та робітники були в його розпорядженні. І от повторилась та сама історія; на цей раз Петер повинен був скрутити собі в'язи,— все місто, і бідні, й багаті, об'єдналося проти нього. Від нього зажадали поруки назад: порядок, установлений самим богом для багатих і бідних, для низів і для знаті, повинен додержуватися. Сила був найбільш низького походження, то нехай спокійнісінько залишиться тим, ким народився.

Петер прогорів; будівник, на стороні якого був закон, одержав значну частину підряду за гроші, а каменотес Йоргенсен залишився з парою побитих дерев'яних черевиків і з боргом, якого ніколи не міг би сплатити. Всі раділи, бачачи, що він знову живе поденщиком; але він не міг примиритися з цим, почав пити і час від часу неначе з ланцюга зривався й колобродив, як сам сатана. Та ніхто з ним остаточно не розквитався, він лежав у всіх на душі тяжким каменем. Навіть коли він спокійно займався своєю справою, люди не спускали з нього очей. У такому стані він проїв останні крихти і переселився з сім'єю в халупу біля звалищ, де ніхто інший не міг би жити.

Він зовсім змінився, коли були затверджені асигнування на побудову порту. Він тепер у рот не брав хмільного; коли Пелле приходив до них, Петер звичайно сидів під вікном і возився з кресленнями і обчисленнями. Дружина ходила, схлипуючи, стара мати сварилась; але Йоргенсен повертав до них свою широку спину й мовчки робив своє.

Ніщо не могло похитати його самовпевненості.

Мати відводила хлопців у кухню, коли вони шумно ввалювалися у кімнату.

— Не галасуйте, батько все обчисляє та обчисляє, бідолаха! Ніколи не дає відпочити своїй голові з тієї хвилини, як справа з портом набрала серйозного значення; думка в нього весь час працює: «Це буде так! — говорить він.— А це так!» Хоч би він зєспокоївся на роботі з рівними собі, а пани хай би робили своє.

Якось у неділю, в сонячний день, Петер сидів біля вікна і робив якісь складні розрахунки; він говорив сам з собою напівшепотом і водив по стовпцях цифр порепаним вказівним пальцем, перший суглоб якого в нього відірвало вибухом. І от він лягнув рукою по столу. «Ох, як погано тому, хто не вчився!» простогнав він. Сонце грало в його темній бороді, важка праця не змогла зігнути його.

п'яцтво не заподіяло йому ніякої шкоди,— він сидів, як втілення самої сили. Здоровенний лоб і шия були червоні від загару.

— Ану, Мортен,— сказав він раптом і попрямував до хлопців,— подивись на цей розрахунок.

— Що це, батьку?

— Що це? Наш заробіток за останній тиждень. Сам можеш бачити, що цифра велика.

— Ні, що ж це?— Мортен запустив свої тонкі пальці в бороду батькові.

Погляд Сили пом'якшав від цієї ласки.

— Це проєкт змін. Вони хочуть залишити вхід на старому місці. А це невірно: при вітрі з моря в порт не можна буде ввійти. Вхід має бути тут, а зовнішній мол повинен загинатися ось так...— І він показав свої креслення.— Кожний рибалка й моряк погодиться зі мною,— але високі пани інженери, видно, розумніші за всіх!

— Значить, ти знову хочеш внести... пропозицію?— Мортен з жахом дивився на батька.

Батько відповів кивком.

Але ж вони не приймуть тебе серйозно, ти ж знаєш. Вони тільки висміють тебе.

— На цей раз сміятись буду я!— відповів Йоргенсен, трохи засмутившись, коли пригадав всі зневаження, перенесені ним.

— Звичайно, насміються з нього,— сказала старуха із свого кутка біля грубки, повернувши до сина голову, схожу на голову хижого птаха.— Але в нього буде принаймні іграшка! Петер гратиме в пана!

Син нічого не відповів їй.

— У тебе, кажуть, здібності до малювання, Пелле,— спокійно продовжував він.— Чи не можеш ти трохи підправити тут? Оце хвилеріз, якщо уявити його собі без води, а це басейн — у розрізі, розумієш ти? Але я не можу зобразити їх натурально. Розміри правильні. Тут над лінією рівня води повинні бути великі кам'яні підпори, а нижче — поверхня удару хвиль.

Пелле взявся до роботи, але виконував її надто ретельно.

— Навіщо так точно,— сказав Йоргенсен,— роби в найзагальніших рисах.

— Авжеж, тільки в загальних рисах,— повторила старуха.

Так Петер сидів завжди, коли приходили хлопці. Від його дружини вони дізнались, що він все ж не подав ніякої заяви, але хотів піти зі своїми планами до того, хто взяв підряд, і запропонувати йому ввійти з ним у компанію. Тепер вона остаточно втратила віру в його плани і завжди турбувалась.

— Він такий дивний, вічно зайнятий тільки оцим,— говорила дружина тремтячи.— Він тепер не п'ячить і не бушує, як раніше.

— Але це ж краще!— заспокоїливо зауважив Мортен.

— Еге ж, тобі легко говорити! Що ти в цьому розумієш? Коли він займається своєю звичайною роботою, всякий бачить, що з ним таке; але отак як тепер... Я боюсь повернення того, що було, якщо

він зазнає невдачі! Не думай, що він змінився,— в ньому старе тільки дрімає. З Карен він такий же, як завжди, він не зносить її виродливості,— вона нагадує йому про багато чого, що склалося не так, як це слід би було. Вона не повинна ходити на роботу, говорить він; але як же ми можемо обійтись без її допомоги? Жити ж нам треба! Я стараюсь, щоб вона не потрапляла йому на очі. Зрозуміло, сердиться він на себе самого, але дитина страждає від цього; тільки його одного дівчинка любить.

За останні кілька років Карен не виросла, але стала ще виродливіша, голос у неї був дуже сухий і різкий, неначе доносився з пустельної й морозної далини. Вона любила дивитися на Пелле й слухати його слова; коли він, за її розрахунками, повинен був прийти ввечері, вона поспішала додому з роботи. Але ніколи не втручалась у розмови й не брала ні в чому участі; ніхто не знав, що робиться в її душі. Інколи, поглянувши на неї, мати раптом здригалася й заливалася сльозами.

— Їй треба було б покинути це місце,— часто говорила мати.— Але дружина лікаря знову вагітна, і вони так настійно просять її побути ще півроку. Вони дуже дорожать нею, бо їй сміло можна доручити дітей.

— Еге ж, коли б це був Пелле, він, напевно, погубив би їх! — Карен засміялась деренчливим сміхом. Більше вона нічого не сказала; вона нікого не просила звільнити її від роботи й ніколи не скаржилась. Її мовчання діяло як безсловесне обвинувачення, і в її присутності всім робилось ніяково.

Але якось ввечері вона прийшла додому й шпурнула на стіл якийсь дріб'язок.

— Тепер мені більше не треба ходити до докторші,— сказала вона.

— Чому так? Ти там наколобродила?— спитала мати злякано.

— Лікар дав мені ляпаса за те, що я не перенесла Анну через каналу,— вона така важка!

— Тебе ж не прогнали, хоч він і побив тебе? Ти, мабуть, стала в ним сваритись,— у тебе така крута вдача!

— Ні, але я ненароком перекинула колясочку з маленьким Еріком, так що він випав і голова в нього розквасилась...—Вона вимовила це зовсім байдуже.

Мати розридалась.

— Як могла ти дійти до цього, дитино моя!

Карен визивно дивилася на матір,— і та раптом схопила її за плечі:

— Ти ж не навмисне зробила це, Карен? Правда?

Карен різко відвернулася від неї, не побажавши на добраніч, пішла на горище. Мати хотіла кинутись їй вслід.

— Залиш її в спокої!— глухо сказала старуха.— Її нічим не виправиш. Вона й зародилась у хвилину озлоблення.

Усю зиму мазав Йенс верхню губу курячим послідом, і нарешті в нього стали рости вуса, об'явилась і любка, вона служила нянькою у консула.

— Це страх як забавно,— говорив він.— Ти теж повинен завести собі кралю. Коли вона цілується, то висовує язик, як дитина.

Але Пелле знати не хотів ніяких краль,— хоч би й через те, що ніхто не хотів його, затаврованого ганьбою; та й без того в нього було чимало турбот.

Піднімаючи голову від роботи й поглядаючи через помийну яму й свинарник, він бачив під яблунями зелену тінь, яка викликала мрійливий настрій. Це був якийсь зачарований світ з зеленими тіннями й невпинним рухом; незчисленна кількість жовтих гусениць висіла, розгойдуючись туди й сюди, кожна на своїй тонкій ниточці; вівсянки й зяблики безперестану перестрибували з гілки на гілку й при кожному стрибкові хапали по гусениці, але тих не зменшувалось. Вони невпинним потоком скочувались з гілок, спокусливо висіли, жовтіючи, й погойдувались у м'якій імлі дня, дожидаючи своєї черги бути з'їденими.

А ще глибше в світлій зелені — як на дні водоймища — гралась три одягнені в світлі плаття дівчинки. Дві молодші іноді дивились в бік Пелле, але зараз же відводили очі, коли помічали, що Пелле дивиться на них; Манна походжала з таким дорослим і впевненим виглядом, ніби Пелле зовсім не існувало.

Манна давно вже була конфірмована, носила досить довге плаття й поважно гуляла по вулицях під ручку з товаришками. Вона більше не брала участі в іграх: давно в неї, як у напівдорослої, з'явилась свідомість, що це вже непристойно.

За кілька днів вона перескочила з товариства Пелле в табір дорослих людей; в майстерні вона вже не зверталась до нього, і коли він вітався до неї на вулиці, вона дивилась в інший бік.

Манна вже не вривалась в будинок, як дика кішка, не стягала Пелле з табурета, коли їй потрібно було що-небудь полагодити, а з черевиками, загорнутими в папір, поважно йшла до місця молодого майстра. Але інколи признавала товариша своїх ігор, могла ще, проходячи повз нього з прикушеними губами, добре вщипнути його за руку, коли ніхто не дивився на них.

Та Пелле дуже повільно міркував, щоб осмислити зміну, яка сталася в ній, і був ще надто дитина, щоб зрозуміти соромливість Манни.

Він перебував у своїй самотності й напружував розум, стараючись зрозуміти новий стан справ.

А втім, тепер Манна і крадькома не признавала його більше,— він для неї просто не існував. І Долорес з Аїною з ним більше не водились; коли він заглядав у сад, вони відвертались в інший бік і знизували плечима. Фе! Вони соромились того, що колись могли мати справу з таким суб'єктом. Пелле добре знав чому.

Була своєрідна насолода в тому, що до нього доторкались такі ніжні, ласкаві ручки,— у Пелле залишилось від цього часу багато приемних спогадів. Як забавно було сидіти з розкритим ротом, який всі три дівчинки заповняли ласощами так, що Пелле трохи не задихнувся! Він не смів їх з'їсти, їм хотілось знати, скільки в нього може ввійти; і вони сміялись і круtilись навколо нього, і пухлі ручки дівчаток з усіх боків обнімали Пелле за голову й намагались закрити його набитий рот. Пелле мало-помалу став більше розбиратися в усьому, що торкалось суспільного становища людей; він добре знав, що зроблений з більш простого тіста, ніж ці дівчатка, і що їх дружба мусить припинитись,— навіть якби випадку в ратуші вогсім не було.

Але все ж від цього було боляче, виходило так, ніби він був обманутий і нічого не повинен був приймати від них. Адже Манна — хіба вона кінець кінцем не була його коханою? Він тільки над цим ніколи не задумувався! Це були любовні муки,— значить, ось вони які! Хіба не того ж самого почуття зазнають ті, хто розлучається в життям через нещасну любов? А втім, горе Пелле було не таке вже велике; коли молодий майстер пускав дотеп або одчайдушно лаявся, Пелле сміявся від душі. Більше за все він страждав від думки про перенесену ганьбу.

— Ти повинен собі завести кохану! — говорив Йенс.— Вони м'які, як пташенятка, і гріють кризь плаття, і все отаке!

Але в Пелле було інше на думці,— він хотів навчитися плавати. Він хотів уміти робити все, що роблять міські хлопці, і відвоювати собі знову місце серед них. Бути на чолі їх він більше не думав. І от він змішувався з їх юрбою, відходив трохи вбік, коли вони зачіпали його, і знову повертався; кінець кінцем вони до нього звикли.

Кожного вечора він утікав до гавані. На південь від великого басейну, з якого тепер викачували воду, присмерком завжди збиралась юрба учнів; вони злигали голими серед каміння й гомінкими табунцями пливли на захід, де небо ще червоніло від заходу сонця. Далеко в морі був підводний камінь, який можна було дістати ногами, там хлопці відпочивали, перед тим як плисти назад; їх темні голови на фоні освітленої червоними променями води нагадували морських птахів.

Пелле плив разом з ними, щоб звикнути до глибини, яка все ще намагалася хапнути його за ноги. Коли море роздвічувалось, йому здавалось, що він пливе серед троянд; слизиста маса від цвітіння глибинних рослин впливала на поверхню, горіла в вечірньому світлі й м'яко ковзала по плечах Пелле, а далеко на заході вставала щаслива країна величезною світлою аркою або ж ішла в безкінечність золотими рівнинами. Вона сяяла, якось особливо притягуючи до себе, так що Пелле забував про обмежені свої можливості і запливав далі, ніж йому дозволяли сили. І коли він обертався й сильними ударами рук відганяв від себе шар квітучих рослин, вода дивилась на нього чорнотою й страх безодні охоплював його.

Якось увечері хлопці знущались з Пелле, і один з них став твердити, що на спині в Пелле ще видно сліди шмагання.

— Пелле ніколи не шмагали! — обурено крикнув Мортен. Сам Пелле нічого не відповів, а продовжував плисти за «ескадрою»; вся його істота була неначе скована.

Море злегка хвилювалось, і це, можливо, збило плавців з шляху, а може, приплив був трохи вищим звичайного, — тільки вони не могли намацати камінь, на якому відпочивали. Якийсь час вони плескались у воді, розшукуючи скрізь камінь і витрачаючи на це сили, потім повернули назад. Пелле подивився на них якимсь дивним поглядом.

— Лаж на спину і відпочинь! — кричали вони, пропливаючи повз нього; вони продовжували плисти назад, всіма оволоділа невелика паніка. Пелле зробив спробу відпочити, але в нього в цьому не було досвіду, хвилі заливали йому обличчя, й він з усіх сил намагався плисти за хлопцями. На березі зчинилась метушня. Пелле не розумів, що б там могло статися; Мортен, що ніколи не брав участі в купанні, скочив на камінь і щось кричав звідти.

Перші плавці були вже поза небезпекою.

— Тут ти можеш дістати дно! — кричали вони, стоячи в воді по шию й піднісши руки вгору. Пелле посилено працював руками, але відчував, що це бездільно; він ледве-ледве посувався вперед, занурюючись у воду все глибше й глибше. Кожну мить його захоплювала хвиля, і він захлинявся. Найсміливіші з хлопців попливли знову до нього й плавали навколо Пелле, намагаючись допомогти йому, але виходило тільки гірше. Він бачив, як Мортен з криком кинувся в воду в одязі, і це надало йому сил. Але тут руки відмовились діяти, він завертівся на одному місці й занурився в воду по самі очі.

Пелле часто літав уві сні, і завжди при цьому щось тримало його за ноги й заважало польоту. Але тут була дійсність — він висів у блакитному повітрі й ширяв на розпростертих крилах. А з мороку, знизу, доносився до нього голос: «Пелле, — кликав він, — Пелле, хлопчику мій!» «Так, батю Ляссе!» відповів він і з полегшенням склав свої стомлені крила; він швидко став занурюватись, і в вухах у нього завирувало.

Раптом він відчув сильний біль у голінці, і руки його вчепились за пучок водоростей; він миттю став на ноги, світло й повітря клинули на нього, немов з нового життя. По березі бігали хлопчики, в переляку натягнувши лише одну штанину, а сам Пелле стояв на підводному камені, по груди в воді, і цівкою виблювував морську воду. Навколо нього метушились плавці, вони хлопались і вже збирались пірнати, щоб дістати Пелле з дна. Все це тепер здавалося забавним; Пелле високо підніс руки над головою, вітаючи життя, і знову кинувся в море головою вперед. Пропливши під водою чималу відстань, він виринув і пустотливими стрибками став різати хвилі, як дельфін. На березі він заснув у чому мати родила, встигнувши тільки натягнути одну панчошу.

З цього дня хлопчики знову стали дружити з ним. Він по суті не зробив ніякого подвигу, але доля милостиво поставилась до нього, — і цього було досить. Пелле після цього випадку завжди брав з собою свою цурку з «залізного» дерева і клав її на берег гострим кінцем в бік суші, — йому все-таки хотілось пожити ще трошки. Взагалі ж він нічого не боявся й завжди ліз напролом.

Коли на морі бушувала буря і за лінію прибою не можна було виплисти, хлопчики валялись на березі й борсались у хвилях, що набігали. Все море в скаженому бігу неслося з заходу, щоб обрушитись на них; здавалось, воно гонить перед собою цілі табуни диких коней з сивими гривами, що розвівались. Вони налітали вихором, здіймаючи море білими хвостами, дико били в повітря копитами й поринали в глибину. Інші перестрибували через хлопчиків-зімкнутих строем, розплатувались по воді й мчали далі. Буря зривала з їх морд білу піну й несла її до берега, де вона розкидалась клаптями на кущах і, поблискавши, зникала. Але ось вони бились об берег і падали мертвими. За ними поспішали нові табуни, наче хотіли понести з собою всю землю; вони ставали на диби, брикались і шалено стрибали, дрижачи і пирхаючи в повітрі, і розбігались у паніці, — і цьому не було кінця. Далеко-далеко в кривавочервоній, як пожежа, заграві, сідало сонце, над ним простяглись смугасті хмари, що йшли в безкінечну далину. Неначе яскравою степовою пожежею охоплений обрій, він і гонить перед собою в панічному жаку табуни; а на березі бушує гола дитяча юрба. Хлопці бігають туди й сюди, розкинувши руки, і з криком гонять диких коней назад у море.

XVI

Дома в хлопців справи йшли недобре. З планів Йоргенсена нічого не вийшло; всі, крім нього самого, наперед знали, що так і буде! Люди знали й про те, що інженер пропонував Петеру сто крон за його плани, але через те, що Петер не захотів узяти гроші й зажадав участі в керівництві та в пошані, йому показали на двері.

Раніше він ніколи не ставився так спокійно до того, що трапилось. Він не сварився, не влаштовував скандалу, але взяв просту поденну роботу в порту, як усякий інший робітник. Про свою поразку він не говорив і нікому не дозволяв торкатися цього, перед дружиною тримав себе так, ніби нічого й не було. Але вона бачила, що він знову починає мовчати, й не знала, що з ним діється; передчувала всякі жахи й скаржилась на свою біду хлопцям. Сцен він ніколи не робив, хоч інколи напивався; мовчки з'їдав свій обід і йшов спати, а коли не працював, то теж спав.

Але коли плани розгорнулись настільки, що стали відомі всім і кожному, його роботі прийшов кінець. Інженер узяв із планів Петера все, що йому було потрібно, кожний міг це бачити; і от Сила залишився з пустими руками, — тільки тому, що зачерпнув ложкою більше, ніж міг проковтнути. Більшість вважала це правильним і не-

мало часу витрачала на обговорення цієї історії; місто звикло нехтувати своїми власними справами, щоб звалити тягар на цю вперту шаю. Але тепер, коли Силу втоптали в бруд, всі ходили в гавань ливитись, як він возить на тачці землю, як простий поденщик. Дивувались тільки з того, як спокійно він це сприйняв; всі були трохи розчаровані з того, що Петер не зламався під смертельним тягарем не біснується в своєму безсиллі.

Він обмежився тим, що став пиячити, але зате пиячив без усякої міри; він жив у якомусь вічному хмільному чаді й працював лише стільки, скільки потрібно було, щоб підтримувати в собі сп'яніння.

— Раніше він таким ніколи не бував, — з плачем говорила його дружина. — Він не виходить із себе, не бушує, але завжди такий злий, що не сила бути з ним! Він усіх мучить своєю злістю, а нещасну Карен так переслідує, що просто гріх! Нікого він не шанує, крім старої матері, і бог один знає, чи довго це триватиме. Він не працює більше, а тільки пиячить; тяжко зароблені мною гроші тягне з кишені моєї спідниці й купує собі горілку; він втратив усякий сором, — а який раніше був самолюбивий! І хмелю він уже не може зносити, як раніше, а валиться з ніг; цими днями прийшов додому весь у крові і з розбитою головою! Що ми тобі зробили; господи, що ти покарав нас так жорстоко?

Старуха нічого не говорила, але перевидила свій колючий погляд з одного на другого й думала свою думу.

Так минали тиждень за тижнем.

Хлопцям набридло слухати скиглення матері, і вони старалися рідше бувати дома.

Одного разу Карен, яку матір кудись послала, не повернулася додому. Не вернулася вона й наступного дня. Пелле дізнався про це в човновій гавані, де її бачили востаннє. Її шукали драгами, але ніхто не наважився сказати про це Йоргенсену. По обіді її понесли повз майстерню; Пелле догадався, в чому справа, коли почув на вулиці тупіт багатьох важких ніг. Вона лежала на носилках, які несли двоє; осінній вітер гнав перед нею перше опале листя, і її тонкі руки звисали до бруку, неначе хотіли вцепитися в нього; скуйовджене волосся теж звисало вниз, з нього стікала вода; за носилками йшов п'яний, як ніч, Сила. Він закривав рукою очі, щось бурмотів, як на молитві, і раз у раз підносив угору вказівний палець.

— Вона знайшла спокій, — говорив він густим басом і робив благочестиву міну. — Спокій, який перевищує... — Він не міг добрати слова.

Йевс і Пелле змінили людей біля носилок і понесли Карен додому; вони страхались того, що мали побачити.

Але мати стояла на дверях і тихо зустріла їх, неначе ждала цього, — вона тільки вся побіліла на обличчі.

— Карен не могла цього винести, — лише шепнула вона їм, ставши на коліна перед дитиною.

Мати лягла головою на виснажене ґільце і щось невизначно ше-

Мати лягла головою на виснажене тільце і щось невиразно шепотіла, затуляючи собі рот пальчиками дитини, щоб заглушити свої ридання.

— А ти повинна була виконати доручення матері, — говорила вона, усміхаючись і хитаючи головою, — ти славна дівчинка, а не зуміла навіть купити двох мотків ниток. А гроші, які ти взяла з собою, — їх ти, звичайно, кинула? — Слова її мішалися з плачем і сміхом, і здавалось, що жінка наспівує півголосом. — Ти їх загубила? Це нічого, ти ж у цьому не винна. Дівчатко, дівчатко моє! — Але тут у ній неначе щось прорвалось, її стиснуті губи розтулились і знову стиснулись, вона продовжувала наспівувати, хитаючи головою, а руки її гарячково шарили в кишені дитини. — То ти не пішла за дорученням матері? — голосила вона; їй треба було знайти хоч у чому-небудь підтвердження всього цього, — тільки б спертися, все одно на що, і вона порпалась у гаманці. В ньому виявилось кілька ере і клаптик паперу.

Раптом жінка поривчасто підвелась, обличчя її набрало жорсткого виразу, і вона звернулась до чоловіка, який стояв біля стіни похитуючись.

— Петер! — крикнула вона з сумом. — Петер! Ти розумієш, що ти наробив? «Прости, мамо», — написано тут, а чотири ере з тринадцяти вона витратила на купівлю леденців для себе! Дивись, у неї рука ще зовсім липка! — Мати розціпила стиснуті пальчики дочки, що обхоплювали якийсь липкий папірець. — О, нещасна зацькована крихітка, їй так хотілось усолодити своє існування! Купила на чотири ере леденців — і зараз же в воду! Стільки радості було в нашому домі дитині! «Прости, мамо», — пише вона, неначе вчинила якийсь злочин, — і все, що вона робила, було не гаразд! Пішла вона й тут своїм шляхом! Карен, Карен, я ж не гніваюсь на тебе, ти мала повне право, — що в них, у кількох грошах? Я ж зовсім не цими грошами докоряла тебе за те, що ти залишила роботу. Але я не знала, як прогодувати вас, він же все зароблене потроху пропивав — оцей! — Вона повернула личко покійниці до батька і показала на нього пальцем.

Уперше в житті дружина Сили обвинуватила його, але він не зрозумів цього.

— Вона знайшла спокій, — пробурмотів він і спробував трохи випрямитись, — спокій, який...

Але тут підвелась у своєму кутку старуха, — до цієї хвилини вона навіть не ворухнулась.

— Ти мовчи! — жорстко вимовила вона й ткнула сина в груди своєю палицею. — А то твоя стара мати прокляне день, в який вона породила тебе на світ!

Петер втупився в неї очима, неначе туман, який заволікав йому очі, розсіявся. З хвилину він постояв і не міг відвести очей від трупа; здавалось, йому хотілось упасти поруч з дружиною, яка знову схилилась над мертвою і щось шепотіла. Згорбившись, він потягся нагору і ліг.

У майстерні працювати вже скінчили, коли Пелле повернувся додому. Але в нього не було бажання бігти на берег купатися. Його переслідував образ дівчинки, що втопилася: він вперше зустрівся із смертю, і йому мимоволі спадало на думку запитання: навіщо? Він не знаходив на нього відповіді і, зайнятий іншими справами, поступово забув про це. Але страх залишився в його душі й лякав його без причини, так що Пелле почав боятись навіть присмерків. Таємничі сили, що ринуть з неба й піднімаються від землі, коли світло зустрічається з мороком, сповняли його якимсь занепокоєнням; тривожно кидався він від одного до іншого, ніби йому треба було бути скрізь, щоб зустріти це незбагненне, що з загрозою таїлось позад усього. Уперше відчув він нещадну невмолість тих чи інших вчинених ним прозвін; ніколи ще саме життя не пригнічувало його так своїм тягарем.

Пелле ввижалось, що його хтось кличе, але він не розумів — звідки. Він вилазив з вікна на дах, а звідти на самий гребінь, — можливо, це поклик світу? Сотні черепичних дахів містечка лежали перед ним і вбирали в себе пурпур вечірнього неба, блакитні серпанки піднімались угору, і з жаркого мороку біля будинків доносились голоси. Йому було чути також зойк божевільного Анкера, це вічне застереження про щось безглузде звучало скаргою хворого звіра! Море вдалині й густі хвойні ліси на півночі й півдні — все це давно було знайоме йому.

То в нього дзвеніло в вухах; то він чув дзвін вдалині; хтось ставав позаду й гаряче дихав йому в потилицю. Він повільно обертався, темряви він уже не боявся й знав наперед, що позад нього нікого нема. В дні душевної ясності вривались присмерки з загадковою метушною невидимих створінь, яких не можна було вловити ніякими почуттями.

Він спускався на подвір'я й блукав там, скрізь панував глибокий спокій. Кіт Перс сидів на бочці з дощовою водою й страшенно нявкав, зазіхаючи на горобця, що опустився на білизняну мотузку; молодий майстер кашляв у своїй комірці, він уже лежав у постелі. Пелле перехилився через цямриння криниці й тупо дивився вдалину, поверх садів; йому було душно, голова крутилась, але від криниці йшов холод, що приємно обвівав голову. Кажани примарами носились у повітрі і так близько пролітали біля його обличчя, що Пелле відчував подув від їх крил. Він відчував непереборну потребу плакати.

Щось заворушилось у кущах смородини, і показала голова фрекен Шерманни. Манна йшла, обережно оглядаючись, і, побачивши Пелле, поспішила до нього.

— Добрий вечір, — шепнула вона.

— Добрий вечір! — гучно відповів він, захоплений тим, що зустрів людину.

— Тихше! Не треба так кричати! — сказала вона владно.

— Чому ж? — Тепер і Пелле шептав: він злякався.

— Тому що не треба, бовдуре! Йди сюди, я тобі щось шенну... ні, ще ближче!

Пелле ткнувся фізіономією в кущ бузини. Несподівано Манна взяла його обома руками за голову, міцно поцілувала й відіпхнула від себе. Приголомшений, він шукав опори для ніг, а Манна сміялась, обличчя її біліло в темряві.

— Та ти не дочув, — сказала вона шепотом, — підійди, я повторю тобі.

На цей раз він весь просяяв і кинувся в бузину. Та в ту ж мить дістав удар кулаком в обличчя, а Манна погордливо розреготалась.

Пелле застиг на місці, наче паралізований; губи його були витягнені вперед, немов він усе ще ждав поцілунку.

— Чого ти б'єшся? — спитав він, втупивши в неї нерухомий погляд.

— Тому що терпіти тебе не можу! Ти препоганий, справжній йолоп!

— Я ж нічого тобі поганого не зробив!

— Он як? Ну, так тобі й слід — не треба було мене цілувати!

Пелле безпомічно переступав з ноги на ногу, весь набутий ним досвід пропав!

— Та це ж... це не я! — вимовив він нарешті; вигляд у нього був неймовірно безглуздий.

Манна перекривила його:

— Бе-ме! Дивись, не примерзні до землі й не перетвориш у ліктарний стовп! Тут біля огорожі нема нічого, що могло б прояснити твій мозок.

В одну мить Пелле переплигнув через огорожу. Манна швидко схопила його за руку й потягла в кущі.

— Зараз прийдуть Аїна й Долорес, і ми будемо гратись, заявила вона.

— Я не думаю, що їм можна виходити ввечері, — сказав Пелле й покірливо дав повести себе.

Вона не відповіла, але стала оглядатися кругом, щоб угостити Пелле чим-небудь, як бувало. Не знайшовши нічого, вона зірвала жменю листя смородини й запхнула його йому в рот.

— Візьми й мовчи! — Вона була знову колишньою Манною, і Пелле сміявся.

Вони прийшли в бесідку, Манна стала натирати його розпухлу щоку мокрою землею, поки вони сиділи там, дожидаючи дівчаток.

— Що, дуже було боляче? — співчутливо спитала вона, поклавши руку на плече Пелле.

— Дрібниці! Подумаєш, ляпас! — мужньо відповів він.

— Я не про це кажу. Ти сам знаєш... дуже було боляче?

Пелле очманіло дивився на Манну, а в неї на обличчі з'явилась цікавість.

— Отут, — сказала вона, сковзнувши рукою вниз по його спині.

Він мовчки підвівся, щоб піти, але вона схопила його за руку.

— Пробач мені! — шепнула вона.

— Вони не скоро придуть? — жорстко спитав Пелле; він хотів едати з себе розгніваного, як у минулі дні.

— Ні, вони зовсім не придуть, — я обманула тебе! Я хотіла поговорити з тобою! — Дихання у Манни стало переривчастим.

— Я не думав, що ти захочеш ще коли-небудь водитися зі мною.

— Я й не хочу. Я хотіла тільки... — Вона не могла знайти відповідного слова й гнівно тупнула ногою. Потім вимовила повільно й поважно, з усією серйозністю дитини: — Знаєш, що я думаю? Я думаю, що люблю тебе, от що!

— Тоді ми зможемо одружитись, коли підростем! — радісно підхопив Пелле.

Вона зміряла його поглядом.

«Ратуша, різки!» подумалось Пелле. Він був певний, що тепер угадав. Але Манна розсміялася.

— Ах, який же ти смішний роззява! — промовила вона і, не наче з неухважності, сипнула йому за комір жменю мокрої землі.

Пелле недовго думав про відплату й пустотливо запустив руку Манні за пазуху; рука попала в щось м'яке, викликавши дивне, чудове відчуття. Якесь нове почуття охопило Пелле, спонукавши його міцно обняти дівчину.

Та з острахом подивилась на нього, м'яко намагаючись відвести його руку, але вже було пізно. Хлопець одним стрибком переступив відстань, що розділяла їх.

Крадучись додому, Пелле був захоплений новими почуттями, але радості не відчував. Серце в нього бурхливо колотилось, в мозку панував хаос.

Зовсім інстинктивно він ішов дуже тихо. В постелі Пелле довго лежав, перевертаючись з боку на бік, і не міг заснути; душа його зрозуміла загадку, і кров у нього кипіла. Вона наспівувала йому в вуха свою пісню, приливала до щік і серця й відливала від них, говорила про щось незчисленним биттям пульсу, і він здригався усім тілом. Щось могутнє й таємниче робилось в усьому його організмі, сповняючи його жарким, глибоким подивом. Ніколи ще він не зазнавав нічого подібного.

Віднині кров стала його таємним співучасником у всьому; він відчував її як ласку, коли вона наповняла його тіло, створюючи відчуття якоїсь сили в м'язах шиї і в кистях рук. Тепер у нього була своя таємниця, але він не видавав жодною рисою обличчя, що знав коли-небудь Шерманну. Його світлі дні разом перетворились у світлі ночі. Але він ще не перестав бути дитиною й тужив за колишнім, за звичайними денними іграми; однак щось змушувало його прислухатися до майбутнього і всією душею пориватись до таємничого. Ніч зробила його співпричетним до її таємниць.

З Манною після цього йому не доводилось більше розмовляти. В сад вона ніколи не виходила, а коли Пелле попадався їй назустріч, вона звертала в бічну вулицю. На її обличчі червонів яскравий

плонінь, який з того часу, здавалось, не зникав. Незабаром вона поїхала в маєток в Остланді, де жив її дядько.

Але Пелле нічого не помічав і ні з чого не засмучувався. Він жив у якомусь напівсні й дивився на все як крізь якусь пелену, він був приголомшений тим, що відбувалося в його душі. Там ішла жвава робота в усіх куточках; уявлення надто крихкі ламались, а тривкі підносились, формуючи мужчину. Тіло міцніло, мускули тверділи, як сталь, у грудях народжувалось відчуття якоїсь широчини й приглушеної могутності. Часом Пелле з подивом прокидався від дрімоти на мить,— він почував, що стає мужчиною. Так, якось він почув свій власний голос. Голос набув глибокого звуку й здавався йому чужим; Пелле прислухався до нього, неначе це говорив хтось інший, а не він сам.

XVIII

Майстерня занепадала, і Пелле почав з цим боротись. Туди поступив новий хлопець, але всі важкі роботи виконував, як і завжди, Пелле — він улагоджував справи з позиками й доставав товар у кредит, ходив до нетерпеливих замовників і заспокоював їх. Він багато ходив, та мало чого вчився.

— Збігай-но негайно в гавань, — говорив, бувало, хазяїн. — Може, там удасться розжитися на роботу. — Але майстер більше цікавився новинами, які Пелле узнавав у порту.

Пелле ходив туди й без доручень. У гавань кожний житель містечка завітав щоразу, коли виходив з дому; це було серце міста, все було зв'язане з гаванню — гроші, мрії й утіхи. Кожний побував на морі, у кожного зберігалися зв'язані з ним найкращі та найважчі переживання. Море володіло їх мріями, приваблювало до себе — і молодих, кому хотілось поїхати, щоб розвернутись як слід, і стариків, що жили спогадами. Воно жило в усіх у душі, як пісня, як бог у серцях людей; надмір життя ринув у цей бік, до всього незбагненного й містичного. Море випивало кров тисяч людей, не змінюючи свого забарвлення, загадка життя таїлась в його неспокоїних водах.

З дна безодні підводився фатум і швидко вибирав собі жертву; вона могла рятуватися на суші, як пекар Йорген, що ніколи більше не виходив у море після того, як воно дало йому острашку; або в сонному стані прямувати через борт корабля, як це зробив боцман Йенсен. Там, де жили утопленики, — тонули кораблі, щоб доставити їм те, чого вони потребували; безкровні діти моря час від часу виходили на берег гратися з дітьми, що народились у неділю, й приносили їм щастя або смерть.

Тричі на тиждень прибував пароплав, що привозив вісті з королівської столиці Копенгагена. Припливали зовсім обмерзлі судна, на деяких з них безперестанку відкачували воду. Приставали й великі шхуни, що плавали в теплих морях і мали серед екіпажу справжніх негрів.

На пристані стояли старики, що розлучилися з морем, і ціліснівкі дні дивились на арену своїх подвигів за часів молодості, поки смерть не забирила їх. Море нагородило їх тіла ревматизмом, скорчило їх, викривило, й зимовими ночами чути було, як вони, наче дикі звірі, скиглили від болю. Тут вештались усі людські покидьки — інваліди, старики, ледарі. А хто був спритніший, ті шастали туди й сюди по гавані з фалдами, що розвівалися, і шукали баришів.

Молодь завжди тинялася тут,— гратись біля відкритого моря було майже те саме, що йти назустріч своєму майбутньому. Дехто далі цього так і не йшов, але багато хто піддавався спокусі й вирушали у вир невідомості,— як Нілен, наприклад. Коли почалась оснастка суден, він не міг більше витримати,— пожертвував двома роками навчання й утік на кораблі далекого плавання. Тепер він плавав десь далеко під пасатами на шляху до Південної Америки за червоним деревом.

І з кожним пароплавом їхало кілька чоловік. Дівчата особливо відважно рушали в дорогу, вони сміливо зривалися з місця, залишаючи за собою важких на підйом, але дуже закоханих мужчин. Поривались їхати й чоловіки — шукати заняття, яке дало б більший вробіток, ніж удома.

Пелле сам уже зазнав усього цього — тієї ж самої нудьги, тогоського потягу вдалину. Там, у селі, всіма бідняками володіла мрія вирватися в місто, і найсміливіші відважувались на це, розчервонівшись від хвилювання, але старики говорили про згубу міського життя і про те, що там треба бути на сторожі. А тут владно панувала мрія про столицю,— Копенгаген був втіленням щастя! Сміливіші одного чудового дня опинялись на борту пароплава й посилали прощальний привіт з тим невпевненим виразом в очах, який буває в ігрока, що веде велику гру; там же доведеться потягатись в найобдарованішими! А старики хитали головами й говорили про вгубні спокуси столиці.

Час від часу хто-небудь повертався додому й погоджувався з стариками. Тоді ті задоволено ходили з дому в дім — «а що ми говорили?» Але деякі приїздили тільки на свята й тримались так поважно, що кінця не було розмовам. І траплялось, якій-небудь дівчині так щастило, що доводилось запитувати щодо цього думки в Ларсена-Дерев'яної ноги.

Ті, що одружились у столиці, інколи непогано влаштувалися! Після багатьох років розлуки вони повертались додому до батьків на палубі для худоби, але давали покоївці п'ятдесят ере за те, щоб у газеті про них згадали як про каютних пасажирів.

Одяг у них був, звичайно, ошатний, але схудлі обличчя говорили самі за себе.

— Там не на всіх вистачає їжі,— казали старухи.

Але Пелле не цікавили ті, що поверталися, всі його думки були в тихи, хто від'їжджав; серце боляче стискалось у нього в грудях, так хотілося й йому полетіти. Море — все одно, вирувало воно, чи

ліниво дихало — завжди наповняло його голову шумом зовнішнього світу, — якоюсь глухою, невиразною піснею про щастя.

Якось, прямуючи до моря, він зустрів старого покрівельника Хольма з Кам'яного двору. Хольм ішов, оглядаючи будинки зверху донизу, він високо піднімав ноги і, здивований, щось бурмотів сам до себе. На руці в нього висіла плетена корзинка з їжею, горілкою й пивом.

— Ну ось, нарешті, й знайомий! — сказав він, стиснувши руку Пелле. — А я саме йду й думаю, куди поділися всі ті, що йдуть у місто кожного року, і чи добилися вони чого-небудь. Ми з старою частенько говоримо про те, що цікаво було б знати, як склалося в того чи іншого життя. І от сьогодні рано мати й говорити, що краще б мені побувати в місті, поки я ще не зовсім забув вулиці. Я ж не був тут уже років з десять! Ну, судячи з того, що я бачив тут, мені й старій не доводиться жалкувати за тим, що ми залишилися вдома; тут нічого не росте, крім ліхтарних стовпів, а їх моя стара напевно не вміє вирощувати. Не бачив я тут і солон'яних покрівель, — звичайно, тут жаліють дати заробити покрівельнику кусок хліба! Але я хочу побачити порт, а потім уже поїду.

— Тоді ходімо разом, — сказав Пелле. Зустрівши земляка, він прийшов у добрий настрій. Він завжди вважав околиці Кам'яного двору, де він провів дитинство, своїми рідними місцями. Пелле розговорився й став показувати землякові місто.

— Я ж і раніше бував у гавані два-три рази, — сказав Хольм. — Але пароплава мені ні разу не доводилося бачити. А про них багато розповідають! Начебто всі наші продукти тепер возять в столицю на пароплавах.

— Один пароплав стоїть сьогодні в порту, — жваво промовив Пелле. — Він відходить увечері.

У Хольма навіть очі заблищали.

— Значить, я, нарешті, побачу цю посудину! Димок над морем я, звичайно, частенько бачив із наших пагорків, і він наводив мене на різні думки. Кажуть, їх будують з заліза і вони жеруть вугілля... — І він з сумнівом подивився на Пелле.

Хольма дуже цікавив величезний осушений портовий басейн, з якому працювало кілька сот людей. Пелле показав на Силу, який тепер працював, як автомат, дозволяючи товаришам звалювати на нього найважчу роботу.

— Так ось він який! — скрикнув Хольм. — Я знав його батька. Це була людина, якій хотілось зробити що-небудь незвичайне, та тільки він нічого не досяг. А як поживає твій батько? Здається, поганенько, так я чув.

Пелле нещодавно побував дома; справи там ішли погано, але про це він не став розводитись.

— Карна все слабує, — от усе, що він сказав. — Вона дуже багато працювала й підірвалася!

— Кажуть, їм дуже важко викручуватись, вони надто багато взяли на себе, — говорив далі Хольм.

Пелле нічого не відповів; а потім пароплав привернув усю увагу Хольма,— він забув навіть, що в нього є язик, хоч взагалі він був великим балакуном.

Там саме вантажили штучний товар, біля обох люків свистіли парові лебідки, обертаючись із скрипом. Хольма так і поривало накивати п'ятами, він стояв, як на голках; коли стріла лебідки повисала над набережною і ланцюг починав швидко опускатись, він утікав під навіс пакгаузу. Пелле збирався повести його на борт, та Хольм і слухати про це не хотів.

— Це ж якийсь лютий звір,— сказав Хольм,— як він пирхає й борсається!

На набережній перед носовим люком лежала купа безладно накиданого вбогого манаття. Тут же стояв якийсь чоловік, що держав у обіймах дзеркало в рамі з червоного дерева, єдину свою цінність; вираз обличчя його був похмурий, інколи він сякався — суглобом, а не пальцями; здавалось, він затіяв щось незвичайне. Він не відривав погляду від убогих пожитків і неспокійно проводжав очима кожную нікчемну річ на її шляху вгору й потім у череву пароплава. Дружина й діти сиділи на парапеті пристані й їли, дістаючи харч з корзини. Вони, напевно, сиділи тут уже не першу годину, в заплаканих дітей вигляд був стомлений. Мати вмовляла їх, укладаючи спати прямо на камінні.

— Хіба ми не скоро поїдемо? — раз у раз питали вони пхикаючи.

— Еге ж, корабель незабаром піде, але ви будьте слухняними дітьми, а то він не візьме вас з собою. А потім ви приїдете до столиці, де їдять білі булки й ходять завжди в шкіряних черевиках. Там сам король, і в тамтешніх крамницях все, все є! — Вона поклала їм на голову свою шаль.

— Та це ж син Пера Анкера з Блохольта! — скрикнув Хольм, вдивившись у чоловіка.— Як, невже ти покидаєш наші краї?

— Атож, так я вирішив,— тихо відповів той, провівши рукою по обличчю.

— Я думав, ти влаштувався добре. Чи не ти оселився в Остланді і взяв там в оренду готель?

— Так, мене туди заманили, а тепер я все протринькав!

— Треба було бути обережнішим, а тепер клопотів не обберешся!

— А коли вони подали мені фальшиві книги, які показували більший прибуток, ніж насправді? Звичайно, за всім цим стояв суднопромисловець Монсен разом з пивоваром із столиці, який і взяв готель за борги.

— Але як удалось багачам ошукати тебе? — Хольм почухав потилицю, він нічого не розумів.

— Ну, вони, мабуть, довідались про десять тисяч, які я одержав у спадщину від батька, — на такі принади вони завжди розкидають свої тенета! І одного чудового дня підіслали до мене комісіонера. Десяти тисяч якраз вистачило на сплату, — а тепер вони

вабрали готель! З жалості дозволили мені взяти оце дрантя; але я все-таки радий, що відбувся! — Він раптом відвернувся й заплакав. Тут до нього підбігла дружина.

Хольм потягнув за собою Пелле.

— Краще дамо їм спокій,— сказав він напівголосно.

Поки вони йшли вздовж молу, Хольм продовжував базікати пресумну долю бідолахи, але Пелле його не слухав. Він забачив невеличку шхуну, що крейсерувала в морі, й став дедалі більше тривожитись.

— Мені здається, це ісландська шхуна, — сказав він нарешті, — годі мені треба додому.

— Ну, то біжи, — проказав Хольм, — і спасибі тобі за клопоти. Та кланяйся Ляссе й Карні!

На горбі Пелле зустрів майстра Йєппе, а ще далі Дрейера. Клаусена і Блома.

Шкіпер з Ісландії змусив себе ждати багато місяців; уже рознеслася чутка, що він підпливає, і всі міські шевці зірвались із своїх місць, щоб ще перш ніж поставлять сходні, дізнатись, чи добре віртував.

— От і ісландський шкіпер тут! — говорили купець і торговець шкірою, бачачи, як люди біжать до пристані. — Треба швидше вписувати рахунки, шевці тепер будуть з грошима!

Але шкіпер привіз назад більшу частину взуття і страшну вістку, що вже не можна більше збувати взуття в Ісландії. Зимовий сезон був для шевців втрачений.

— Що це значить? — із запалом питав Йєппе. — В тебе ж було для цього досить часу. Чи не з'явилось у тебе яких нових інтересів? Адже в минулі роки ти збував усе дочиста.

— Я зробив усе, що міг, — похмуро відповідав шкіпер, — пропонував торговцям товар великими партіями і торгував вроздріб з борту. Я об'їздив увесь західний берег, — але там більше нічого робити!

— Та як же це так? — жажнувся Йєппе. — Що ж, ісландці думають ходити босоніж?

— Фабрики! — відповідав шкіпер.

— Фабрики, фабрики! — Йєппе зареготав презирливо, але з відтінком непевності в голосі. — І ти хочеш, мабуть, упевнити мене, що вони вміють шити черевки машинами, кроїти, шити, набивати на копил, пришивати подошву та все інше? Ні, це, чорт забери, можуть робити тільки людські руки, керовані людським розумом, — шити взуття можуть тільки люди! Щоб мене та замінила машина — пара коліс, які крутяться і дзиччать? Я знаю, що машина мертва й не може думати, не може турбуватися: «отут нозі буде боляче, бо пальці чутливі!» Або: «тут крой обережно, а то поріжеш верх!» Або: «тут я викрою устілку рівніше, так вийде краще!»

— Є машини, які можуть шити взуття й шиють його дешевше, ніж ви; отже... — відрізав шкіпер.

— Оце б я подивився! Може, ти покажеш мені черевик, зробле-

ний не людською рукою? — Йеппе дошкульно засміявся. — Ні, за цим таїться щось інше: комусь хочеться витиснути нас!

Шкіпер образився й пішов.

Йеппе стояв на своєму і твердив, що тут таїться якийсь шахрайство, але вістка про машини все-таки злякала його, — він раз у раз повертався до цього.

— Незабаром, мабуть, і людей почнуть робити машинами! — злобно вигукував він.

— Ні, я думаю, тут старий спосіб удержиться, — сказав пекар Йорген.

Одного разу шкіпер увійшов у майстерню, шпурнув на лежанку пару черевиків і вийшов; черевики були куплені в Англії й належали штурманові баркаса, який щойно ввійшов у порт. Молодий майстер дивився на них, вертів у руках і знову оглядав; потім покликав Йеппе.

Черевики були прострочені. Черевики на дорослого — і прострочені! І до того ж усередині на заднику стояло фабричне тавро.

Йеппе зневажливо поставився до черевиків, але до самого факту не міг залишитись байдужим.

— Отже, ми тепер зайві, — сказав він тремтячим голосом, всю його зарозумілість як вітром здуло. — Бо коли на машині можна зробити одно, то можна й інше! Значить, цех приречений на смерть, і всі ми одного чудового дня залишимося без шматка хліба. Ну, мені, слава богу, жити вже недовго! — Вперше Йеппе заговорив про свою смерть.

Кожного разу, входячи в майстерню, він заводив мову про ту саму річ і вертів у руках ненависне фабричне взуття. Потім починав критикувати:

— Нам доведеться працювати старанніше в майбутню зиму!

— Ти, батьку, забуваєш, що скоро нам капут, — стомлено відповідав молодий майстер.

Старик замовкав і йшов з майстерні, шкутильгаючи, але незабаром знову повертався й починав мацати черевики, вишукуючи в них вади. Думки його постійно були зосереджені на цій новині, він уже не співав ніяких дифіраμβів своєму ремеслу. Якщо молоді майстри звертались до нього по допомогу у важких випадках, він відмовляв їм; у нього не було бажання торжествувати над молоддю, вдаючись до прийомів старовини; він занепав духом.

— Куди годиться тепер усе, що ми так високо цінували? — питав він, наприклад. — Адже машини, напевно, не виробляють шедеврів і не одержують медалей за роботу? Що ж тепер буде з талантами?

Молодий майстер так далеко не заглядав; він думав більше про гроші, які потрібні були тепер, але яких не було.

— Чорт забери, як ми тепер розрачуємося з боргами, Пелле? — питав він сумно.

Маленькому Нікасу довелося шукати собі підхожу роботу: у майстра не було коштів тримати підмайстра. І от Нікас вирішив одру-

житись і влаштуватися майстром далі на північ. Тут якраз у баптистів умер швець, і Нікас міг би заручитися клієнтами, перейшовши в цю секту,— він уже бігав на їх збори.

— Але будь обережний,— говорив Йєппе.— Інакше не буде користі.

Це був важкий удар для всіх чоботарів. Клаусен розорився й змушений був узяти роботу біля нового порту; Блом утік, залишивши напризволяще дітей та дружину, якій довелося повернутись до батьків.

У майстерні давно вже діло йшло до занепаду, тепер це впадало в очі всім і кожному. Але молодий майстер не хотів нічого помічати.

— Я скоро одужаю,— говорив він,— і постараюсь знову поставити справу на ноги, от побачите! — Він дедалі більше лежав у постелі і став дуже чутливим до погоди. Всі турботи впали на плечі Пелле.

— Збігай позич! — коротко говорив майстер. А коли Пелле повертався з відмовою, підводив на нього свої великі здивовані очі.— От скареді! — вигукував він. — Ну що ж, приб'ємо підшви гвіздками!

— З дамськими лакованими черевиками цього не можна робити,— рішуче заявляв Пелле.

— Нічого, зійде — замажемо сліди чорним воском!

Але коли чорний віск стирався, в майстерню приходили фрекен Лунд та інші і гнівались, — вони не звикли носити черевики на гвіздках.

— Сталося непорозуміння, — говорив майстер, і світлі краплі поту виступали в нього на лобі; або ж ховався й висилав до клієнтів Пелле. Коли гроза минала, він віддихувався, знесилений, і тягнувся до полиці.

— Чи не роздобудеш мені чого-небудь, Пелле? — шептав він.

Одного разу, коли вони залишились самі, Пелле набрався сміливості й сказав, що майстрові, мабуть, шкідливо пити хмільне, — він так часто блює.

— Шкідливо? — сказав майстер. — Звичайно, нездорово, але ж звірі усередині вимагають цього! Спочатку я й краплі не міг узяти з рот — особливо пива, але тепер звик. Якщо я не буду поїти їх, вони накинуться на мене й зжеруть.

— Хіба вони це споживають?

— Аякже! Їдять, скільки їм не даси. Хіба ти коли-небудь бачив мене п'яним? Я зовсім не можу сп'яніти, — все забирають собі бацили, і це для них справжня отрута. В той день, коли я захмелію, я подякую господу богу, бо це буде значити, що звірі подохли й спирт знову може діяти на мене. Вся справа тільки в тому, щоб вчасно перестати, а інакше розуму можна позбутися!..

Харчування стало ще гірше з того часу, як підмайстер поїхав; у хазаїв не було за що купити весною порослят, через це всі залишки доводилося з'їдати самим. Майстер Андрес ніколи не виходив до

столу, він майже нічого не їв; кілька скибочок хліба з маслом час від часу — оце й усе. Вранішній сніданок о-пів на восьму вони зідали поодиноці, — він складався з копченого оселедця, хліба із смальцем і юшки. Юшку варили з різних залишків хліба й каші з копійчаним пивом, вона була кисла й нелегкотравна. Що залишалося від сніданку, попадало у великий глечик, який стояв у кутку в кухні на підлозі, і розігрівалось наступного дня з добавкою невеликої кількості свіжого пива; так це робилось цілий рік. Те, що було в глечику, обновлялось лише в тому разі, якщо кому-небудь траплялось розбити його. Хлопці налягали на оселедця й хліб із смальцем, а в юшку лізали руками. Вони забавлялися тим, що кидали в глечик яку-небудь річ, щоб виловити її через півроку.

Йеппе продовжував спати в нічному ковпаку, що був надітий набакир і закривав одне око. Навіть коли спав, у нього залишався комічний вираз самовдоволення. У кімнаті стояв туман від випарів, старик дихав якимось особливо — втягував повітря тривалим хрипотом і з клекотанням пропускав його через себе. Коли вже дуже ставало огидно, хлопці знімали шум; він прокидався й починав лаятись.

Вони страшенно томились, чекаючи обіду; і як тільки Йеппе проголошував біля дверей: «Обідати!» — кидали все, що було в них у руках, вистроювались по порядку і йшли слідом за ним, тримаючи один одного за куртки і мовчки роблячи гримаси. Йеппе в ярмулці займав за столом головне місце й намагався підтримувати добропристойність обіду; ніхто не смів починати їжу, поки не почне хазяїн, або продовжувати їсти, коли він скінчив. Учні бралися за ложку, впускали її із зляканими очима, а самі мало не лопались від стримуваного сміху.

— Так, я дуже голодний нині, але це не ваш клопіт, — застерігаюче говорив Йеппе, коли хлопці брались за їжу як слід. Пелле підморгував іншим, і ті все їли та їли, спорожняючи тарілку за тарілкою.

— Ніякої від вас поваги! — гримів Йеппе, стукаючи по столу. Але коли він ригав, учні раптом згадували про дисципліну і теж ригали всі по черзі. Майстру Андресу інколи доводилось придумувати собі яке-небудь діло в іншій кімнаті, коли вони, бувало, дуже вже розпустуються.

Довгий робочий день, погана їжа й зіпсоване повітря майстерні залишили свій слід на Пелле. Його прив'язаності до майстра Андреаса не було меж, він міг працювати безплатно до півночі, коли треба було зробити що-небудь спішно. Але, зрештою, і Пелле непомітно втягся в загальне нехлюйство і навчився дивитись на свою роботу з огидою, намагаючись збутись її. Відсутність замовлень змусила їх працювати з половинним навантаженням, і Пелле став млявий в руках, взагалі менш спритний в роботі, більш задумливий. Від півтемряви в позбавленій сонячного світла майстерні колір обличчя Пелле зблід, і розум його був повний нездорових фантазій.

Заробляючи небагато, він навчився жити на малі кошти. Кож-

ного разу, як йому попадала в руки монетка в десять ере, він купував марку ощадної каси й таким чином збирав гроші, щоб одержати потім чималу суму. Час від часу він одержував також невелику допомогу від Ляссе, якому, проте, дедалі важче було уривати в себе що-небудь. Взагалі Пелле навчився спокійно переносити своє убозтво.

XIX

Божевільний годинникар розчинив навстіж двері в майстерню. — Б'єрреграв скончався! — урочисто заявив він. — Тепер залишився тільки я сам уболівати за злобою мирською!

І він подався далі сповістити про це пекаря Йоргена; чути було, як він ходить по всій вулиці з будинку в будинок.

Б'єрреграв умер? Та ще ж учора сидів він тут на стільці перед лежанкою, а його милиці стояли в кутку біля дверей! Він прийшов і, за своєю наївною манерою, обійшов усіх, потискуючи їм руки своєю надто м'якою рукою; всім було неприємно до неї доторкатися. — кожному здавалось, неначе він доторкнувся випадково до голого тіла.

Пелле мимоволі згадав батьо Ляссе, який теж ніколи не вмів постояти за себе й залишався все тією ж довірливою людиною, яку не міг озлобити ніякий гіркий досвід.

Здоровенний пекар, як завжди, обрушився на нього, — він грубішав, коли зустрічався з цією кволою істотою, що виливала всю свою душу, потискуючи руку.

— Ну що ж, Б'єрреграв, чи спробував ти — сам знаєш що, — після того як ми востаннє бачились? — питав він його, підморгуючи присутнім.

Б'єрреграв густо червонів.

— Я вдоволений тим випробуванням, яке господь призначив мені, — відповідав він, моргаючи очима.

— Ви не повірите! Йому вже перейшло за сьомий десяток, а він все ще не знає, як збудована жінка!

— Та я ж завжди краще почував себе на самоті, і до того ж у мене клишоногість.

— Так от чому він розпитує про всілякі речі, відомі кожній дитині! — різко говорив Йеппе. — Б'єрреграв ніколи не втрачав дитячої наївності!

Навіть коли Б'єрреграв ішов додому й Пелле допомагав йому перебиратися через канаву, він не переставав ставити зчудовані запитання.

— Що це може бути за зірка? — говорив він. — Вона інакше світить, ніж інші. Вона мені здається дуже червоною, — чи не буде в нас сувора зима з промерзлою землею і дорогим паливом для бідняків? — Б'єрреграв зітхав. — Не задивляйся довго на місяць; от шкіпер Андерсен зсунувся з глузду тільки через те, що спав на палубі обличчям до місяця. Тепер він божевільний.

Учора лише він був таким, як завжди,— і раптом умер! І ніхто про це не знав, ніхто не подумав, щоб хоч наостанку бути з ним ласкавішим. Він помер у своїй постелі, зберігши в своїй пам'яті їх насмішки, і ніхто не догадався послати до нього хоч кого-небудь, щоб передати: «Не засмучуйся з цього, Б'єрреграв, ми не хотіли тебе образити!» Хто знає, чи не отруїло це Б'єрреграву його останні години; в усякому разі, Йєппе і його брат Йорген не могли тепер дивитись один одному у вічі, так непоправно важко було в них на душі.

І якось порожньо стало, неначе годинник зупинився в кімнаті! Звичного стукоту його милиць уже не буде чути ввечері поблизу майстерні, годніні о шостій. В цей час молодий майстер починав якось хвилюватися,— він не міг примиритися з думкою про те, що Б'єрреграва нема.

— Смерть жахлива! — сказав він, коли усвідомив, нарешті, те, що сталося. — Це щось мерзенне, огидне! Навіщо людині зникати, не залишаючи після себе нічого! От я прислухаюсь, чи не почується стукіт милиць Б'єрреграва, а слух мій не вловлює нічого; мине ще небагато часу — і я перестану чекати його. Його забудуть, і, можливо, ще хто-небудь за ним піде. І так завжди. Чорт забери, який смисл у всьому цьому? Скажи мені, Пелле. Говорять про небеса, але дуже мені треба сидіти на хмарі й співати алілуйю! Я охочіше зійшов на землю й гульнув, — особливо, якби обидві мої ноги були здорові!

Від майстерні проводжали Б'єрреграва до могили хлопці, на цьому настояв Йєппе, щоб загладити вчинену небіжчикові несправедливість. Йєппе й пекар Йорген ішли слідом за труною в циліндрах, а взагалі небіжчика проводжали тільки жінки та діти, що приєднались до процесії з цікавості. Кучер Дуе правив похоронними дровами; тепер у нього була власна пара коней, і це був перший парадний виїзд.

В усьому іншому житті текло мляво й без особливих подій. Знову настала зима з застоєм у ділі, а збут взуття в Ісландію був зовсім безнадійною справою. Чоботарі вже більше не працювали при лампі: роботи невистачало, щоб покрити витрати на гас. І от висячу лампу зняли, а стару жерстяну лампу поставили на своє місце, — при ній чудово можна було сидіти й правити теревені. Суїди, близькі й далекі, охоче приходили в присмерки; коли майстер Андрес лягав у постіль, вони потихеньку розходились, взагалі ж засиджувались в майстерні, аж поки Йєппе не заявляв, що час спати. Пелле знову почав займатися різьбою, він сідав якомога ближче до лампи й слухав балачки, гнучи спину над яким-небудь кістлявим гудзиком, який треба було вирізати розміром не більше монетки в двадцять п'ять ере. Він потрібен був Мортену для булавки в галстук.

Розмова йшла про погоду — «щастя ще, що не вдарили морози й не зупинили великих робіт у порту». Потім розмова легко перейшла на Силу, від нього до божевільного Анкера, а далі до злиднів

та невдоволення. Соціалісти з-за моря довго цікавили всіх, цілком приходили тривожні вісті; ясно було, що соціалісти досягають великих успіхів — але в чому? Доброго у всякому разі чекати було нічого.

— Це вже найостанніші бідняки бунтують,— говорив Ларсен-Дерев'яна нога,— так що їх повинно бути небагато!

Десь на обрії чути було неначе далекий гуркіт, а що там робилось — невідомо. Відгомін заворушення серед низів доходив зовсім перевернутий: тут розуміли лише те, що низи хочуть поставити догори дном установлений богом порядок, щоб самим сісти зверху,— і мимохіть скопа поглядали на місцевих бідняків. Але ті скніли в своїй звичайній дрімоті, працювали, коли була робота, і взагалі терпляче зносили все.

— Невистачало тільки, — говорив Йєппе, — щоб тут, де піклування про бідних так упорядковано...

Пекар Йорген був найзавзятішим,— він кожного дня повідомляв що-небудь нове.

— Тепер вони загрожують життю самого короля! І вже викликані війська!

— Війська! — пирхнув молодий майстер. — Багато це допоможе справі! Варто їм тільки метнути у війська жменьку динаміту, то не залишиться й гудзика від штанів! Ні, вони захоплять столицю! — Що ж його розпалились, він уже в думці переживав події.

— Що ж, потім вони розграбують королівську казну?

— Потім?.. Ні, вони з'являться сюди всією юрбою!

— Сюди? Ні, це чорта з два! Ми скличем ополчення й будемо розстрілювати їх з берега. Я вже почистив рушницю!

Якось прибіг Маркер.

— Кондитер на площі виписав собі з столиці нового підмайстра, а той соціаліст! — прокричав він задихаючись. — Він приїхав з пароплавом учора ввечері.

Пекар Йорген теж чув про це.

— Ну, тепер чекайте їх сюди! — зловісно вимовив Йєппе. — Всі ми захоплювались цим новим «духом часу». А втім, це порадувало б Б'єрреграва,— він був божевільний від своєї жалості до бідних!

— Облиш кравця спокійно лежати в могилі,— примирливо сказав Ларсен-Дерев'яна нога,— він не повинен відповідати за злі сили, які можуть таїтися в новому часі. Він же хотів тільки добра! А можливо, і ці хочуть добра?

— Добра!.. — з невимовним презирством сказав Йєппе.— Вони хочуть повалити закон і порядок та продати батьківщину німцям! Кажуть, уже й гроші відраховані, і все таке.

— Кажуть, німців пустять у столицю вночі, коли наші будуть спати,— зауважив Маркер.

— Так,— урочисто вимовив майстер Андрес,— вони встигли виказати, дияволенята, де зберігаються ключі!

Пекар Йорген так і пирснув; він сповнював усю майстерню своїм реготом,— варто йому було тільки почати.

Стали гадати, що за людина цей новий підмайстер; його ще ніхто не бачив.

— У нього, мабуть, руде волосся й борода, — вирішив пекар Йорген.— У господи такий уже звичай,— значить людей, які продали душу нечистому.

— Бог відає, навіщо він потрібен кондитеру! — сказав Йеппе.— Люди цього гатунку нічого не вмють робити, а тільки пред'являють вимоги. Я чув, що здебільшого вони вільнодумці.

— Чортова комедія! — Молодий майстер задоволено знизав плечима.— Він у нас напевно не постаріє.

— Постаріє? — Пекар підвівся на весь свій здоровенний зріст.— Завтра як пити дати я піду до кондитера й зажадаю, щоб він його вигнав геть! Я начальник ополченської дружини і знаю, що всі городяни будуть однієї зі мною думки!

Дрейер висловився в тому розумінні, що слід би відправити молебень — от як під час чуми або в тяжкі роки нашествия польових мишей. Наступного ранку Йорген Кофод пішов до кондитера, надягнувши старий ополченський мундир; біля пояса в нього висів шкіряний мішок, у якому багато-багато років тому носили кремені для рушничного замка. В цьому вбранні Йорген мав преавантажний вигляд, та все ж повернувся, піймавши облизня: кондитер розхвалив свого нового підмайстра над усяку міру й слухати не хотів про те, щоб розстатися з ним.

— Він зовсім зачарований. Але давайте не будемо більше купувати в нього, — цього всі ми повинні суворо додержувати. І жодне порядне сімейство не повинно надалі знатися з ним, з оцим зрадником!

— А ви бачили підмайстра, дядю Йорген? — з цікавістю спитав молодий майстер.

— Розуміється, бачив — на відстані, звісно! У нього поганий пронизливий погляд. Але мене він не зачарує цим зміним поглядом!

Увечері Пелле й інші хлопці пішли на площу глянути на нового підмайстра; там було багато людей, що прийшли з тією ж метою. Проте підмайстер так і не показався.

Але одного разу ввечері хазяїн пришкандибав у майстерню.

— Поспішайте ж, чорти! — крикнув він засапавшись. — Він іде повз нас!

Учні покидали все й кинулись коридором у чисту горницю, куди взагалі заходити не дозволяли. Підмайстер був високий кремезний чоловік з повними щоками й великими молодецькими вусами, як у майстра. Ніздрі в нього роздувались, і він дуже випинав груди; сюртук і жилетка були розстєбнуті, неначе йому важко було дихати. За ним брели вуличні хлопці, сподіваючись якої-небудь пригоди; вони втратили свою звичайну пустотливість і поводитися зовсім спокійно.

— Він ходить з таким виглядом, неначе все місто вже належить йому, — насмішковано промовив Йеппе. — Але тут з нього скоро влетить пиха!

Вулицею повз майстерню пробігла людина, потім ще одна, і, на-решті, затупотіло багато ніг. Молодий майстер постукав у стінку.

— Що там робиться, Пелле? — Він не збирався вставати цьо-го дня.

Пелле побіг на розвідку.

— Це в Йенсового батька почалась біла гарячка, — сказав він. — Сила розбурхав усю гавань і загрожує вбити всіх!

Майстер підняв голову.

— Слово честі, мені, здається, доведеться встати! — І очі в Андреса заблищали.

Незабаром після цього він уже був одягнений і пішов накуль-гуючи, — хлопцям чути було, як він надривався від кашлю на хо-лоді.

Старик Йеппе, перед тим як вийти, всунув у кишеню шапочку понятого, — можливо, буде покликана на допомогу влада. Хлопці переглядалися і позирали на двері, потім і вони посхоплювались з місць.

На вулиці панувало сум'яття, носилися найдикіші чутки про те, що вже встиг накоїти каменотес Йоргенсен. Збудження не могло б бути більшим, коли б яка-небудь ворожа ескадра стала тут на якір і почала обстрілювати місто. Кожний кидав те, що було в нього в руках, і стрімголов біг у гавань. Провулки кишіли дітьми, жінками, ремісниками, що не встигли навіть скинути шкіряних фар-тухів; старезні, скорчені від ревматизму моряки виповзали з своїх старечих барлогів і йшли собі, погладжуючи поперек і кривлячись від болю.

Футті, футті, футті, фіш,
Піку варом змаж скоріш!

Кілька вуличних хлопців дозволили собі це маленьке зухваль-ство, коли Пелле з товаришами промчав повз них; взагалі ж увага всіх була звернена на одно: Сила знову зірвався з цепу.

На обличчях у людей, що бігли, був якийсь урочистий вираз, радісне чекання чогось. Про каменотеса давно вже не чути було; він працював, як велетенська тварина, виснажений і мертвенно-блідий, робив як віл і приносив додому кожного дня зароблені дві крони. Дивитись на це було якось навіть незручно; і публіка розчаровано мовчала. І раптом все це він висадив у повітря, та так, що в кож-ного серце тьохнуло!

Йому здорово перемивали кісточки, поки бігли в порт. Кожний передбачав, що цим і кінчиться; Йоргенсен давно набирився сил, замишляючи лихе; скоріше треба було дивуватись, що цього не ста-лось раніше. За законом, таких людей не слід би залишати на волі, а треба запирати в буцегарню на все життя! І в сотий раз обива-телі пережовували біографію Сили з того дня, коли він, молодий та сміливий, в лахміттях з'явився сюди, щоб спробувати тут свої

сили, і до того, як він загнав власну дитину в море й тихо збожеволів.

У порту було багато народу: всі, хто тільки міг іти або повзти, з'явилися сюди. Люди були в доброму настрої, незважаючи на холод і погані справи; обивателі бадьоро притупували ногами й пускали дотепи; містечко якимось враз струхнуло з себе зимову сплячку. Люди видирались на тесані глиби каменю й обліпили збиті з дерева кесони, які мали опустити на дно в підвалини молу; вони нервово здригались і витягували шиї, неначе дожидали якого-небудь сюрпризу. Йенс і Мортен теж були тут; вони стояли осторонь, притиснувшись один до одного, і їх боязкі витягнуті обличчя виражали сум. А там, на укосі, товпились робітники; вони підтягували штани, томлячись від бездіяльності, здивовано позирали скоса один на одного й перелаювались.

Але внизу, на дні величезного басейну, неподільно панував Сила. Він, очевидно, не помічав оточення, як людина, захоплена своєю грою; у нього була якась мета, але яка саме — ніхто не міг би сказати. В одній руці він тримав пачку динамітних патронів, а другою опирався на важкий залізний лом; він рухався повільно й розмірено, як неповороткий ведмідь. Коли він випростувався, товариші по роботі злобно кричали йому, що вони ладні спуститись і розтерзати його на шматки, розпороти йому черево, щоб він подавився своїми кишками, порізати його довгими ножами і припекти рани пекельним каменем, — якщо він не кине своєї зброї і не дасть їм знову взятися до роботи.

Сила не удостоював їх відповіддю; можливо, навіть не чув їх. Коли він піднімав голову, погляд його, обтяжений якоюсь дивною, нелюдською нудьгою, був звернений удалину. Страшне, смертельно стомлене обличчя говорило про щось таке, що не могло бути доступне розумінню інших. «Він не в собі, — шептались у юрбі, — господь відібрав у нього розум!» Але Сила заново брався за свою роботу, яка полягала, здається, в тому, щоб закласти патрони під великий мол — той самий, проект якого він же склав! Він витягав патрони з усіх кишень, — недарма вони так дивно випинались у нього!

— Що він замишляє, цей диявол? Чи не висадити в повітря мол? — говорили робітники й намагались непомітно спуститись униз, щоб обійти його з тилу. Та Сила був на сторожі; при найменшому русі з їх боку він кидався до них зі своїм ломом!

Вся робота припинилась! Двісті чоловік стояли без усякого діла годину за годиною: бурчали, загрожували смертю, зичили чортів, але не насмілювалися виступити. Десятники розгублено кидались з місця на місце, і сам інженер розгубився, — панував справжній хаос! Суддя, в повній формі, ходив з непроникним виглядом туди й сюди; уже сама його присутність впливала заспокійливо, але й він не вживав якихось заходів.

Надходили якнайдикіші пропозиції, одна безглуздіша за іншу: зробити величезний щит і рухати його перед собою або ж зробити

величезні кліщі з довгих балок і зловити ними Силу. Але ніхто не намагався здійснити ці проекти, спасибі, що Сила взагалі дозволяв людям стояти там, де вони стояли. Адже він міг метнути динамітним патроном з такою силою, що той вибухнув би й змів усе навколо!

— Вагонетки! — зарепетував хтось. У цьому, нарешті, був якийсь сенс; в одну мить вагонетки наповнилися озброєними робітниками, і підпірки були збиті. Але вагонетки не рушили з місця, Сила з диявольською догадливістю випередив усіх: безконечний ланцюг не діяв, Сила заклепав його; а потім вибив вкладиші біля кількох підпорок, так що вагонетки не можна було перекинути на нього навіть вручну!

Це було не гарячкове марення, — в усякому разі, ніхто ніколи ще не бачив, щоб біла гарячка так виявлялася. І до хмільного Сила не доторкався з того дня, як йому принесла його дочка. Ні, це було здійсненням найхолоднокровнішого задуму; коли робітники після сніданку рушили до волака, Сила вже стояв там напоготові з ломом у руці і спокійно попросив їх іти геть, — порт належить йому! Пролунав один-два ляпаси, перш ніж робітники зрозуміли, що це не жарт; але великих пошкоджень Сила не завдавав, — видно було, що йому неприємно бити свого ближнього. Адже це диявол у ньому діяв — проти його волі.

Та чим би це не пояснювалось, час було кінчати! Великий портовий дзвін дав сигнал на обід. Цей дзвін прозвучав якоюсь на-смійшкою з чесних людей, які нічого іншого не хотіли, як тільки взятися швидше за роботу. У них не було ні найменшого бажання витрачати марно цілий день або ж ризикувати життям та здоров'ям заради шалених вихваток божевільного; навіть дужий Бергендаль нині залишив удома своє презирство до смерті і обмежився тим, що галасував разом з іншими.

— Треба пробити отвір у дамбі, — сказав він. — Хай цей звір загне в хвилях!

Робітники негайно взялися за інструменти, щоб так і зробити. Інженер загрожував їм судом і покаранням: адже знову осушити порт буде коштувати не один десяток тисяч! Вони не слухалися його; яке їм до нього діло, коли він навіть не може забезпечити їм спокійну роботу!

Робітники кинулись до дамби з кирками й ломачами, щоб пробити в ній отвір; інженера та його підлеглих відштовхнули вбік. Тепер справа полягала вже не в роботі, — йшлося про те, до якого часу двісті чоловік дозволятимуть божевільному дияволу знущатися з них. Тепер сатану викурять! Сила повинен буде вилізти нагору — або ж загинути в хвилях!

— Вам виплатять повністю поденну плату! — кричав інженер, намагаючись утримати робітників, але ті й слухати нічого не хотіли. Коли вони підійшли, Сила вже стояв біля дамби і так розмахував киркою, що від стін басейну йшов гул. При кожному ударі він сляв від задоволення; він розширяв слабкі місця, де вода почала просочу-

ватись, і ті, що зібрались, з жахом бачили, що його робота успішно посувається. Сила зовсім збожеволів.

— Та він же, диявол, залле гавань водою! — зарепетували робітники й стали кидати йому в голову каміння.— А скільки потрібно було роботи, щоб осушити басейн!

Сила заховався за палею й продовжував рубати.

Отже, нічого іншого не залишалось, як тільки пристрелити його, поки він не встиг виконати свого наміру, хоча б просто вистрелити йому в ноги дробом, щоб знешкодити. Суддя не міг дозволити це, але Ларсен-Дерев'яна нога побіг уже додому по рушницю. І от він пришкандибав знову, оточений цілим полчищем хлопчаків.

— Я зарядив рушницю крупною сіллю,— сказав він настільки сучно, щоб суддя міг почути.

— Тепер тебе застрелять! — крикнули робітники в яму.

Сила у відповідь на це з такою силою загнав кирку в основу дамби, що щільно вбита глина чавкнула й волога бризнула робітникам під ноги; тривалий тріск сповістив, що перша дошка вибита.

Рішення склалося само собою, всі говорили про розстріл, як про якийсь уже ухвалений вирок, і тільки чекали його виконання. Того, хто стояв унизу, ненавиділи затаєною ненавистю, яка не потребувала ніяких пояснень; його завзятість і неприборканість були ляпасом усім, вони з насолодою розтоптали б його каблуками, коли б тільки змогли.

Його осипали лайкою, нагадували йому про сім'ю, яку він занастив своєю зарозумілістю, про дочку, яку він загнав у могилу, і про брутальний напад на благодійника міста, багатого судовласника Монсена! На деякий час всі стряхнули з себе свою апатію, щоб взяти участь у вбивстві Сили. І зробити це треба зараз же. Треба, нарешті, позбутися цієї людини, яка не може мовчки нести свої кайдани, але навмисне бриньчить ними, нагадуючи про злидні та гноблення!

Суддя пробрався, балансуючи руками, на самий край пристані, щоб оголосити вирок Силі,— потрібно було проголосити його тричі, щоб Сила міг схаменутись. Суддя був блідий, як смерть, і після другого застереження затрусився всім тілом. Але Сила не метнув у нього динамітного патрона, а тільки підніс руку до голови, неначе хотів віддати честь, і зробив у повітрі кілька рухів двома пальцями, приставленими до лоба, як різки. Там, де стояв аптекар, у колі благородних дам, було чути приглушений сміх; всі обличчя повернулись до дружини бургомістра, високої та огрядної, яка стояла на камені; але та невідступно дивилась на Силу, неначе бачила його вперше в житті.

На бургомістра цей жест подіяв, як вибух.

— Стрільайте в нього! — заверещав він, почервонівши, і люто кинувся через мол.— Стрільайте ж, Ларсен!

Але ніхто не звернув уваги на його крик: всі ринули до спуску, де якась зморщена бабуся збиралася спуститись по укусу на дно басейну.

— Це мати Сили,— пронеслось з уст в уста.— Але яка ж вона стара, яка маленька! Аж не віриться, що вона могла породити на світ такого велетня!

Затамувавши подих, всі слідували очима, як вона пробиралася по зритому дну басейну, який нагадував своїми нерівностями крижані тороси; вона повільно просувалась уперед, і здавалося, от-от зламає собі ноги. Але старенька, така скарлючена й висохла, все ж ішла, вдвляючись уперед своїми короткозорими очима.

І от вона угледіла сина, який розмахував ломом.

— Кинь палицю, Петер! — крикнула вона пронизливим голосом, і Сила машинально впустив лом. Він повільно став відступати перед нею, поки вона не притиснула його в куток і хотіла схопити; тоді він обережно відіпхнув її вбік, як щось таке, що перешкоджало йому.

В юрбі пронеслося зітхання, що облетіло всю гавань, як шелест «Він б'є рідну матір,— з тремтінням говорили в юрбі,— він, мабуть, збожеволів!»

Але старуха зараз же підвелася на ноги.

— Що це ти, Петер, бити рідну матір? — скрикнула вона з невимовним подивом у голосі і потягнулась до вуха сина. Вона не могла дотягтися до вуха, але Сила нахилився, неначе його пригнуло щось дуже велике, і дав матері схопити себе. І так вона потягла його за собою через каміння та колоди вгору похилим спуском, де народ стояв стіною. Сила йшов, низько пригнувшись до землі, й був схожий на здорового звіра в руках маленької жінки.

Нагорі стояла поліція, ладна кинутись на нього з мотузками, але старуха розвізлася, зрозумівши намір поліцейських.

— Ідть геть, або я знову випущу його на вас! — завищала вона.— Хіба ви не бачите, що він позбувся розуму? Ви хочете напасти на того, кого побив господь?

— Так, він з'їхав з глузду,— почувись в юрбі примирливі голоси.— Хай мати покарає його,— це ж найбільше стосується її!

XXI

Пелле й молодший з учнів залишилися тепер самі з усього колишнього складу; в листопаді Йенс закінчив свою науку й був зараз же звільнений. У нього не вистачало мужності пошукати щастя за морем, і він найняв кімнату в кварталі бідноти, куди й переїхав зі своєю дівчиною. Повінчатись вони не могли, бо йому було всього дев'ятнадцять років. Коли в Пелле випадали справи в північній частині міста, він охоче заходив до Йенса. Верстат стояв між вікном і ліжком, за ним сидів Йенс і взовився з яким-небудь лагодженням для бідняків. Коли в нього була робота, дружина стояла над ним, з нетерпінням чекаючи, коли він кінчить, щоб негайно купити чогонебудь попоїсти; потім варила обід у печі, а Йенс дивився на неї жадібними очима, поки знову не перепадала робота. Він схуд і від-

ростив ріденьку гострокінцеву борідку; недоїдання позначилося і на ньому, і на його дружині. Але вони любили одне одного і в усьому допомагали одне одному — невміло, як двоє дітей, що грають у тата й маму.

Вибрали вони якнайбогіший квартал; провулок, в якому вони жили, круто спускався до моря і весь був усіяний покидьками; шолудиві собаки й коти бігали скрізь, затагували на ступеньки східців риб'ячі нутрощі і там залишали їх. Біля кожних дверей копались у землі брудні дітлахи. Якось у неділю вранці, ідучи до приятеля, Пелле почув біля однієї хатинки крики й гуркіт перекидуваних стільців і зупинився здивований.

— Це Одноокий Іохан дубасить свою молодицю, — сказала якась восьмирічна дівчинка, — він її б'є майже щодня.

Біля входу сидів на стільці старик, позираючи нерухожими очима на хлопчак, який безперестанку крутився. Раптом дитина зупинилась, поклала рученята на коліна старика й захоплено проказала: «Тато бігає навколо стола, мама бігає навколо стола. Тато б'є маму, мама бігає навколо стола — плаче!»

Хлопчик передражнив, як вона плаче, усміхаючись усім своїм дурненьким личком та пускаючи слину. «Ну й зрозуміло», тільки й сказав старик. У хлопчика не було брів, лоб був вдавнений над очима. Він знову забігав у захопленні, тупаючи ніжками та зображуючи домашні скандали. «Ну й зрозуміло, — непохитно повторив старик, — ну й зрозуміло!»

Перед вікном в одній з хатин сиділа жінка, притиснувшись лобом до віконної рами, й задумливо дивилась у простір. Пелле знав її й весело їй вклонився. Вона кивком запросила його підійти до дверей. Груди в неї були ще повними, але обличчя її помарніло.

— Послухай, Ханс, — непевненим тоном вигукнула вона, — тут Пелле, він винен у тому, що ми зійшлись із тобою!

Молодий робітник вбіг у кімнату.

— То хай він іде геть, і чим швидше, тим краще! — загрозило сказав він.

Майстер Андрес, незважаючи на м'яку зиму, майже не залишав постелі. Пелле доводилось з усім справлятися самому й замінити каз'яїна в міру можливості; замовлень на пошивку нового взуття більше не надходило, а було тільки лагодження. Кожної хвилини молодий майстер стукав у стінку, щоб Пелле прийшов з ним побавити.

— Завтра я встану, — говорив він, і очі в нього блищали, — ось побачиш, Пелле! Щоб завтра мені було сонце, чуєш, чортеня? Зараз зима повернула на літо, і в мені природа теж змінюється. Коли все мине, я одужаю. Я почуваю, як у мені бушує кров, адже тепер у нас війна врукопашну, — але добрі соки переможуть! От побачиш! Тільки б майстерня стала знову на ноги, а зараз справи погані. Ти не забудеш, звичайно, роздобути мені таблицю вигравів?

Він не хотів признатись у тому, але справа швидко наближалась до розв'язки. Він не глузував більше з попів, і одного разу Йепле послав тихенько по пастора. Коли пастор пішов, майстер Андрес постукав у стінку.

— Дивна, чорт забери, справа,— сказав він.— А що, як усе ж щось таке існує? І він же старик, пастор, доводиться йому й про себе самого подумати! — Майстер задумливо втупився очима в стелю. Так він міг лежати цілі дні, до читання в нього вже пропала охота.

— Йенс був по суті славним хлопцем,— раптом ні з того, ні з сього говорив він.— Я завжди його терпіти не міг, але в нього, напевно, була добра душа. Як ти думаєш, стану я знову людиною?

— Авжеж, з настанням весни,— відповідав Пелле.

Час від часу приходив божевільний Анкер і питався про майстра Андреса, тоді майстер стукав у стіну.

— Хай він, нарешті, ввійде,— говорив він Пелле,— мені страшенно скучно!

Анкер остаточно покинув думати про одруження з старшою дочкою короля і взявся за діло. Тепер він працював над годинником, який повинен був бути «найновішим часом» і йти в такт народному щастю. Він приносив з собою зубчасті колеса, пружини — словом, весь механізм — і пояснював будову його, переводячи свої рухливі сірі очі з предмета на предмет,— погляд його ніколи не зупинявся на тому, що він сам показував. Як усі інші, він мав до молодого майстра сліпе довір'я й предовго пояснював йому. Годинник мав бути зроблений так, щоб показувати час лише в тому разі, коли всі до останнього жителя країни будуть мати все, що їм потрібно. Таким чином завжди можна буде бачити, чи терпить хто нестатки, і ніякі відмовки тут не допоможуть. Бо час іде та йде, а хліба все нема; і от, нарешті, проб'є їх час, і вони зійдуть у могилу голодними. В його висках билось щось таке, що здавалося Пелле поштовхами невгамовної душі, яка була замкнута всередині, а сірі очі з їх неописаним виразом так і бігали.

Майстер виявляв до всього найжвавішу цікавість, поки велася розмова. Але як тільки двері за Анкером зачинялись, він відкидав геть від себе всю цю нісенітницю.

— Та це ж марення божевільного! — говорив він, дивуючись самому собі.

І от Анкер знову прийшов показати щось. Це була возуля, яка повинна була з'являтися на годиннику раз за десять тисяч років і кувати. Годинник повинен був показувати вже не час, але довгі, довгі проміжки його, яким нема кінця,— вічність! Майстер розгублено дивився на нього.

— Веди його геть, Пелле,— шепнув він, стираючи з лоба світлі краплі поту,— у мене голова крутиться.

— Я сам починаю зсуватися з глузду від його базікання.

Власне кажучи, Пелле повинен був провести різдво вдома, але майстер не хотів розставатись з ним.

— Хто ж буде тоді розмовляти зі мною й вести всі справи? — сказав він.

Та й Пелле не дуже рвався додому, радості там було мало. Карна слабувала, і баті Ляссе коштувало немало праці підтримувати в ній добрий настрій. Сам він ще кріпився, але з уваги Пелле не могло випасти, що Ляссе все більше й більше заплутувався в справах. Орендну плату йому не вдавалось внести в строк, а зимові заготовляння щєбеню, які з року в рік допомагали йому пережити особливо важкі моменти, стали давати дуже мало користі: невистачало більше сил справлятися з усім, що навалювалось на нього. Але він не втрачав мужності.

— Яке має значення борг у дві-три сотні крон, якщо я поліпшив своє володіння на кілька тисяч? — говорив він.

Пелле довелось погодитися з ним.

— Позич грошей,— сказав він.

Ляссе намагався зробити й це; як тільки йому траплялось бути в місті, він ходив до адвокатів і по ощадних касах. Але під господарство не міг одержати ніяких грошей, бо на папері земля належала громаді доти, поки він протягом певного строку не покриє своїх зобов'язань.

На масляну він знову приїздив,— але вже в поганому настрої.

— Ну, незабаром нам, мабуть, доведеться закривати лавочку,— сказав він сумовито,— бо Оле Йенсен подав знак,— знаєш, той, що до мене орендував землю і повісився, коли не зміг виконати своїх зобов'язань. Цієї ночі він снівся Карні.

— Нісенітниця,— сказав Пелле,— не вір таким дурницям! — А втім, сам Пелле теж не зовсім був упевнений в тому, що це дурниці.

— Ти так думаєш? Адже ти ж сам бачиш, що нам усе важче й важче викручуватися і якраз тепер, коли ми поліпшили господарство й повинні були б покуштувати від плодів своєї праці. А Карна все ніяк не видужає. — Ляссе зовсім занепав духом. — Чорт його знає, може, дійсно це все забобони? — несподівано вирвалось у нього; він мужньо вирішив спробувати ще раз.

Майстер Андрес не залишав постелі, але поведився молодцем; чим більше здоров'я його йшло під гору, тим жартівливіші й веселіші ставали його розмови. Дивно було чути бадьорі слова й бачити знесилену й приковану до постелі людину, яка могла кожної хвилини вмерти!

В кінці лютого встановилась така м'яка погода, що всі потрошку вже почали поглядати, чи нема перших вісників весни; але одного разу вночі з півночі подув вітер і нагнав силу-силенну льоду. Коли дивитись з берега, море мало такий вигляд, неначе парусники з усього світу завели нові білосніжні вітрила й пливли до Борнхольма, щоб розпрощатись з островом перед своїм відходом на зимовий відпочинок в далекі краї. Але довго радіти не довелось: за одну добу острів виявився закованим у льоди з усіх боків так, що не залишилось жодного шматка вільного водяного простору.

Потім почалася заметіль.

— А ми вже стали потроху подумувати про те, чи не взятися нам за оранку,— говорили люди; але вони примирилися з цим — часу ще було досить. Вони зайнялись боротьбою зі снігом і лагодженням саней,— санного шляху не було всю зиму. І от сніг уже лежав по самі кісточки, санна дорога встановилась; тепер снігопад міг би припинитись, а сніг полежати тиждень-другий, щоб можна було покататись по-справжньому на санях.

Але сніг все падав та й падав, він доходив уже до колін, до пояса; коли люди йшли ввечері з роботи, вони з трудом пробивались у заметах. А кому не треба було вставати на світанку, тих ніяк не можна було примусити встати з постелі, бо вночі бушувала хуртовина, і наступного ранку замети доходили до самого даху, а всі віконця заносило. Чути було, як завірюха бушувала в трубах печі, але в будинках було досить затишно. Хлопцям доводилося ходити через хазяїнські кімнати, щоб потрапити в майстерню,— сніг заносив усі виходи.

— Що за чортівня? — питав майстер Андрес, з острахом поглядаючи на Пелле.— Чи не настав уже кінець світу?

Так, може бути, він уже й почався! З двору не доносилося жодного звуку, й ніхто не знав, чи живі його близькі, чи ж вони всі вмерли. Цілий день палили свічки; але вугілля кінчалось, і довелось іти в сарай. Об'єднаними силами всіх чоловіків вдалось настільки відчинити верхню половинку кухонних дверей, що Пелле зміг вилізти надвір; але далі він не міг рушити ні на крок, а просто зав'яз в снігових заметах. Довелось влаштувати переходи до криниці й сарая, а з їдою обходитись, як бог послав.

Близько полудня показалось денне світило і так розтопило сніг на південному боці, що біля верхнього краю віконць утворились невеликі просвіти. Крізь сніг почало проникати слабке молочнобіле світло. Але ніяких ознак зовнішнього життя не видно було.

— Мабуть, ми помremo з голоду, як полярні мандрівники! — сказав майстер, повертаючись з боку на бік від хвилювання. Очі його горіли, як свічки, адже він був учасником справжньої пригоди.

За вечір прокопали в снігу половину дороги до пекаря Йоргена; треба було забезпечити собі хоч би доступ до хліба. Йеппе пішов з ліхтарем.

— Дивіться, щоб вас не завалило снігом! — раз у раз застерігав він. Світло блискотіло в снігу, і хлопці веселились.

Молодий майстер лежав у постелі й кричав, відгукуючись на кожний звук, який доносився до нього, так що потім страшенно розкашлявся; але він не міг приборкати свою допитливість.

— Я, їй-богу, встану подивитись на ваш розбійницький похід! — твердив він. Йеппе лявся, та це не допомогло. Андрес добився свого й надягнув штани і хутряну куртку; крім того, його укутали в ковдру. Але він не в силах був стати на ноги і впав на постіль з одчайдушним зойком.

Пелле дивився на Андреса, поки в нього занило в грудях, потім узяв майстра на руки й обережно поніс його до снігового проходу.

— Який же ти сильний — всемогутій боже! — Майстер судорожно обхопив шию Пелле однією рукою, а другою розмахував визивно, як силачі в цирку, — гіп! гіп! — він заразився силою від Пелле. Він обережно доторкався до стінок іскристого склепіння, очі в нього блискали, як льодяні кристали. Але в худому його тілі бушувала пожежа. Пелле крізь весь одяг відчував вогонь, що пожирав Андреса.

Наступного дня вони довели хід до самого ганку пекаря Йоргена, і сполучення з зовнішнім світом було відновлено. Там за останню добу відбулись великі події; Марі так злякалася, подумавши, що, можливо, настав кінець світу, що поквапилась родити маленького Йоргена.

Старий Йорген був на сьомому небі, йому не терпілось зараз же вийти з дому і всім про це розповісти.

— Таке чортеня, викапаний я!

— Я думаю! — вигукнув майстер Андрес і засміявся. — Значить, дядя Йорген задоволений!

Але Йеппе зустрів це повідомлення досить холодно, — йому не подобались діла, які діялись у брата.

— А Серен радий хлопчику? — обережно спитав він.

— Серен? — Пекар розреготався. — Він думає тільки про Страшний суд та молитесь богу, он чим він зайнятий!

Серед дня забрязкотіли лопати — прийшли робітники. Вони розчистили лише тротуар, щоб можна було ходити, а проїжджа дорога йшла на рівні дахів.

Кінець кінцем удалося пробратись у гавань, — це було все одно, що перевести дух після припадку ядухи! Скільки сягало око, скрізь лежав лід, щільно збитий, з довгими гребенями, там, де звичайно був прибій. Вітер дув з силою урагану. «Слава богу, — говорили старі моряки, — тепер лід зламає!» Але лід не рушив. Очевидно, все море замерзло, вільного простору не залишилось навіть величиною зі стіл, і шторму не було за що вчепитися. Але яке було дивне видовище — дивитись на мертве безживне море, яке перетворилось у льодяну пустелю під штормом, що бушував.

І от якось прийшов перший селянин і приніс вісті з села. Хутори були заметені снігом, довелось рити проходи до полів і виводити туди коней по одному. Але ніяких нещасливих випадків, очевидно, не сталося.

Усі підприємства зупинились, ніхто не міг змусити себе взятися до діла; та й економити було треба, особливо вугілля й гас, запас яких загрожував вичерпатись. Торговці попередили про це ще на початку другого тижня. Тоді народ зайнявся різними безцільними справами — наприклад, робили різні забавні фігури з снігу або ходили по кризі з містечка в містечко. І одного чудового дня десяток смільчаків вирішив з'їздити на буері в Швецію по пошту: сидіти без вістей з зовнішнього світу ставало вже не під силу. На острові Крістіана був піднятий сигнал біди; зібрали припасів трохи тут, трохи там і стали споряджати туди експедицію.

Всюди бродила нужда, викликана тим, що земля була скована, і це було єдиною темою для розмов. Ті, в кого було що-небудь в гамані, тільки про нужду й говорили; хто терпів нужду — мовчали. Звернулись до громадської благодійності, адже в касі ще було п'ять тисяч крон Б'ерреграва. Але їх там не виявилось, судновласник Монсен твердив, що Б'ерреграв узяв їх тимчасово назад, а в документах, залишених Б'еррегравом, не залишилось ніяких доказів проти цього. Люди ж нічого певного не знали, а це завжди дає багату поживу пересудам. Та як би там не було, Монсен, як і завжди, виявився великою людиною, — він дав тим, хто нуждався, з своєї власної кишені тисячу крон.

Багато очей спрямувалося за море, але ті, що пішли на буері, не повернулись, їх поглинула таємнича далина. Здавалось, весь світ провалився в море; за покопирсаною льодяною рівниною, що тягнулась аж до самого обрію, лежала нині безодня.

Тільки «святі» розвивали посилену діяльність; вони влаштували багатолюдні збори з нагоди кінця світу. Все інше завмерло. Кого могло турбувати майбутнє за таких обставин? В майстерні всі сиділи в верхньому одязі та шапках і мерзли, — залишок вугілля треба було берегти для майстра. Пелле часто заходив до нього. Андрес вже майже не розмовляв, він лежав та м'явся, спрямувавши очі в стелю; але як тільки Пелле йшов від нього, він зараз же починав знову стукати в стінку.

— Як справи? — стомлено питав він. — Піди до гавані й подивись, чи скоро рушить лід, — він наносить стільки холоду. Отак уся земля перетвориться в льодяну глибу. Нині ввечері, мабуть, влаштовуються збори відносно Страшного суду. Піди туди, послухай.

Пелле бігав і дізнавався, але до його повернення майстер часто забував, по що його посилав. Інколи Пелле приносив вість, що далеко-далеко в кригах видно море, яке полискує блакиттю; тоді в майстра сяяли очі. Але далі його повідомляли, що лід знову суцільний.

— Море роз'їдає лід, — байдуже говорив майстер. — Але йому, мабуть, важко подолати таку силу. Холод знову візьме своє — і тоді нам кінець.

Але одного разу вранці крижини на морі рушили, і сотні людей почали динамітом очищати від льоду підходи до пристані. Уже три тижні не було пошти з зовнішнього світу, і до Швеції вийшов за новинами пароплав. Його затерло крижинами й повернуло на південь; з порту видно було, як його протягом кількох днів носило крижаним дрейфом то на південь, то на північ.

Нарешті важкі кайдани остаточно розпались; але і землі, й людям важко було знову оправитись. Майстер ніяк не міг перенести переходу від різкого морозу до теплого повітря; коли кашель переставав душити його, він лежав нерухомий і притихлий.

— Ах, я так тяжко страждаю, Пелле, — скаржився він шепотом. — Болю я не почуваю, але як я страждаю!

Одного разу вранці він прокинувся в доброму настрої.

— Ну, тепер я біля повороту, — вимовив він слабким, але урочистим голосом, — ти побачиш, як я поправлюсь! Який у нас сьогодні день? Четвер? Ой-ой! Треба ж переписати мій вексель. Я став таким легким! Всю ніч я ширяв у повітрі, і як тільки закривав очі, я знову літав. Це сила переливається в свіжій крові, розумієш? До літа буду здоровий. Тоді я поїду поглянути на білий світ. Але кращого, чорт забери, ніколи не доведеться побачити — світовий простір, зорі і тому подібне! Для цього треба вміти літати. І вночі я літав.

Він закашлявся, Пелле довелось трохи підвести його; у горлі в Андреса клекотало щось при кожному його русі. Одну руку він тримав на плечі Пелле, а лобом упирався в його груди. Раптом кашель припинився, біла кістлява рука судорожно стиснула плече Пелле.

— Пелле, Пелле! — простогнав майстер і в невимовному страху звернув до нього помутнілі очі.

«Що він бачить тепер?» затремтівши, подумав Пелле й поклав його знову на постіль.

XXII

Не раз доводилось Пелле пожаліти, що він запрягся в учобу аж на п'ять років. За своє учнівство він перебачив добру сотню або дві учнів, які дослужувались до підмайстра і після цього опинялись без роботи на вулиці, причому їх місце негайно займали нові хлопці з сіл або торгових містечок. Їм доводилось влаштувуватись на власний ризик і страх; здебільшого вони нічого путнього не навчались, а тільки відробляли майстрові свої харчі; тепер же вони несподівано повинні були відповідати за саме ремесло. Еміль бідував, Петер служив міським листоношею і заробляв крону за день за те, що відмірював відстань по п'ять миль; повертаючись додому, він сідав за шило та дратву й нічною роботою доробляв собі на хліб. Багато хто зовсім покидали чоботарське ремесло, марно потративши кращі дні своєї молодості.

Йенсу пощастило не більше, ніж усім іншим; він с'як-так перебивався на правах самостійного дрібного майстра і все одно голодував разом з дружиною. Вона тільки що зробила собі аборт, і в домі не було ані крихти хліба. Коли Пелле приходив до них, вони звичайно сиділи, дивлячись одно на одного почервонілими очима: бідолашні весь час боялись появи поліції, бо вони не були вінчані.

— Якби я трохи розумівся на землеробстві, — говорив Йенс, — я б пішов у село працювати в селян.

При всій своїй безтурботності Пелле не міг не бачити своєї власної долі в долі товаришів; тільки прихильність до майстра Андреса заважала йому накивати п'ятами й пошукати собі де-небудь іншого заняття.

Та от питання несподівано розв'язалося само собою. Старий Йеппе продав своє діло — з учнями й з усім іншим. Пелле не за-

хотів бути проданим і, раз трапилась така нагода, вважав, що має право покінчити з цим ділом назавжди.

— Ти не підеш звідси,— з погрозою говорив Йеппе,— в тебе ще залишився рік навчання! Я донесу на тебе властям,— а ти ж уже нюхав, чим це пахне!

Але Пелле все-таки пішов. Хай Йеппе бігає до начальства, скільки йому хочеться! З веселою й легкою душею він найняв собі горіщну кімнатку на Портовому горбку й переїг туди свої пожитки. У нього було таке почуття, неначе він розправив спину після довгорічної неволі,— нема над ним ніякого хазяїна, нема турбот, нема ніяких обов'язків! Він довгі роки боровся, не бажаючи опускаться; його молода мужність зовсім не зміцнювалась від того, що він день у день даремно напружував свої сили, щоб затримати невпинний занепад діла в майстерні. Він міг тільки злегка уповільнити цей занепад, але разом з цим сам ковзав униз. Порядна порція покірливості долі й, мабуть, надто велике для його вісімнадцяти років терпіння — ось які на даний момент були результати.

Тепер з усім тим було покінчено. Пелле міг забути про все пережите і — з чистою совістю і дещо спохмуреною радістю... від надміру свободи — привести себе трохи до ладу. Грошей на від'їзд у нього не було, одяг був у поганому стані, але поки що це його мало тривожило. Пелле просто переводив дух і вичікував. Смерть майстра залишила в його душі велику пустоту. Пелле невистачало задушеного погляду Андреса, який викликав у ньому таке почуття, неначе його робота була присвячена якійсь ідеї; навколишній світ здавався йому зовсім позбавленим бога з тієї хвилини, як майстер перестав дивитись на нього своїм ясним і в той же час загадковим поглядом. А цей голос, що завжди проникав у саме серце Пелле, — і коли майстер сердився, і коли жартував або виявляв незвичайну ніжність! Там, де раніше лунав голос майстра, тепер пусті стіни оточували Пелле.

Пелле нічого не починав, щоб підшукати собі роботу, а просто байдикував. То той, то інший майстер кликали його до себе, знаючи, що він хороший і чесний працівник, і готові були платити йому крону на тиждень і годувати його. Але Пелле не йшов на це, він почував, що таке майбутнє не для нього. Тільки в цьому він був твердо впевнений і чогось чекав, хоч і не уявляв собі ясно, в що саме це вилетиться. Він був вибитий зі своєї звичайної колії, але не почував ніякої потреби знову увійти в неї. Із свого вікна він бачив гавань; після суворої зими величезне будівництво знову йшло повним ходом. До Пелле доносився шум робіт, — там копали, бурили, висаджували в повітря землю, вагонетки довгими низками бігали по рейках, скидали свій вантаж біля зрізу берега й поверталися знову. Тіло його тужило за фізичною роботою з киркою й лопатою, але розум підказував йому, що не в цьому слід шукати виходу.

Коли він проходив по вулиці, добротні городяни повертали голови в його бік, обмінюючись зауваженнями, досить гучними, щоб Пелле міг їх почути. «От ходить і байдикує учень майстра Йеппе,—

говорили вони один одному,— він молодий і здоровий, але працювати йому ліньки! От побачите, ми ще з ним наплачемось!» — «Та чи не його це відшмагали в ратуші за грубу поведінку? Чого ж іще чекати від такого!»

Через те Пелле більше сидів вдома. Він діставав сяку-таку роботу в товаришів та знайомих бідняків, лагодив, обходячись без шевського приладдя, а коли справа не клеїлась, ішов до Йенса. У Йенса було кілька пар колодок і гладильні ножі. Взагалі ж Пелле сидів біля віконця, мерз і видивлявся на гавань та на море. Він бачив, як оснащувались і виходили в море судна, і йому здавалося, що з кожним кораблем, який плавно виходив з порту й ховався за обрієм, він неначе втрачає останню можливість,— так він це сприймав, але й це його не хвилювало. Він цілком віддалився від Мортена й не шукав зустрічі з іншими людьми,— йому соромно було вештатись без діла, коли всі інші працюють.

Про їжу він турбувався мало, купував тільки молоко й хліб, на що витрачав кілька ере на день. Таким чином, він захистив себе від найгострішого голоду, але палива не було за що купити. Коли він байдикував, почуття сорому трохи отруювало йому відпочинок; взагалі ж його мало що зачіпало.

Сонячними ранками він вставав рано і йшов з міста. Весь день він бродив по великих хвойних лісах або ж лежав на берегових каменях і в напівдрімоті прислухався до рокоту моря. Харчувався він, як собака, їв усе, що попадалось їстівного, не думаючи, з чого воно складається. Сонячні бліки на воді, міцний аромат хвої та весняний рух соків у деревах сп'яняли його й породжували в його мозку фантастичні уявлення. Тварини не боялися його, вони лише зупинялись на мить, нюхаючи повітря; і все їх повсякденне життя проходило у Пелле на очах. Це не порушувало його напівдрімоти. Але коли до нього наближались людські істоти, він звертав з дороги й ховався, відчуваючи ворожнечу, майже ненависть до них. Тут він переживав якесь блаженство: нерідко зовсім залишав своє міське житло й забирився спати під якусь ялину.

Додому він повертався лише з настанням темряви, не роздягаючись, кидався на ліжку й лежав. Він неуважно слухав, як сусід, водолаз Стрем, піднімався непевними кроками на горище і починав поратися з куховарством. Чад від страви, яку він готував, змішаний з тютюновим димом і запахом непровітреної кімнати, що завжди проникав через тонку перегородку й висів жирною, нудотною хмарою над головою Пелле, тепер міцнішав; у нього прямо слинка текла. Пелле заплющував очі і намагався думати про щось побічне, щоб заглушити почуття голоду. Потім на горищних східцях чулися знайомі легкі кроки — це був Мортен.

— Ти дома, Пелле? — питав він. Але Пелле не ворухився.

Було чути, як Стрем відкушував їжу великими кусками й плямавав. Жування раптом переривалося якимсь дивним звуком, якимсь заглушеним ревом, що припинявся з кожним новим куском, який водолаз клав у рот,— так діти інколи їдять та плачуть одночасно.

Усвідомлення, що його близький плаче, розтоплювало щось у серці Пелле і трохи зачіпало його; він піднімався, спираючись на лікоть, і слухав. Озноб раз у раз пробігав по його тілу, але він усе лежав і слухав, як Стрем воює з чимсь страшним.

Розповідали, що Стрем потрапив сюди через якийсь проступок, який учинив замолоду в себе на батьківщині; і Пелле забував про свої думки й прислухався, застигнувши від жаху, до цієї боротьби із злими силами, яка починалась з того, що Стрем терпляче, з слезами в басистому голосі, спрямовував слова біблії проти бісенят, які навколо нього кишать. «От тепер уже вам доведеться підібгати хвости!» вигукував він, прочитавши який-небудь уривок. Його голос звучав спокійніше, йому хотілося досягти примирення. «Так от як! — вигукував він трохи згодом. — Вам ще хочеться, чортові ви діти? А на це що ви скажете? — Я, господь бог твій, бог Авраама, Ісаака й Якова...» Стрем викрикував слова, злість проривалася в його голосі. І раптом він втрачав терпіння, хапав книжку й шпурляв її на підлогу. «То хай же вас чорт забере!» кричав він і починав битися в речами в кімнаті.

Пелле в піт кидало від цієї одчайдушної боротьби; йому ставало легше, коли він чув, що Стрем навстіж розчиняє вікно й виганяє бісів на дах.

Цю останню частину боротьби водолаз виконував не без гумору, — він обходив кутки комірки й улесливим, запобігливим голосом говорив: «Ах, чортеня, яке в тебе м'яке хутро! Чи не можна Стрему трошки погладити тебе? Ах, так! Ти цього не чекав, це не по твоєму розумцю? Ти що, кусатись, дияволеня? Ну, дивись, не розбий собі лоба». І Стрем зачиняв вікно, задівлено хихикаючи.

Протягом певного часу він тішився перемогою. «Стрем така людина, що може вичистити навіть пекло», говорив він самовдоволено.

Пелле чув, як він лягав спати, і сам укладався. Але одного разу вночі прокинувся від того, що Стрем бився головою об перегородку і з плачем співав «На ріках Вавілонських».

Раптом Стрем замовк і встав з постелі. Пелле чув, як він помацки рухається по кімнаті і йде на горище. В страшному переляку Пелле зіскочив з постелі і засвітив свічку. На горищі стояв Стрем і прив'язував мотузку до балки.

— Чого тобі треба? — злобно промовив він. — Невже й ти не можеш дати мені спокій?

— Чому ти хочеш накласти на себе руки? — спитав Пелле сумно.

— Жінка й маленька дитина проплакали мені всі вуха, я не можу більше цього виносити! — відповів Стрем, продовжуючи приладжувати мотузку.

— Тоді подумай про дитину! — суворо сказав Пелле і зірвав вірвовку. Після цього Стрем безвольно дав повести себе й ліг у постіль. Але Пелле довелось залишитися з ним, — він боявся потушити світло й лежати сам.

— Що це, біси? — спитав Пелле.

— Які біси? — Стрем не знав ніяких бісів. — Ні, це муки

совісті,— відповів він.— Дитина й мати вічно мене обвинувачують у зраді!

Але вже в наступну мить він схопився з ліжка й почав підсвистувати, неначе підзиваючи собаку. Швидким ривком він схопив щось за комір, розкрив вікно й викинув геть.

— Дивись, це був він,— сказав Стрем з полегшенням.— Тепер більше не залишилось бісенят.— І він потягнувся за штофом з горілкою.

— Хай стоїть,— сказав Пелле й відібрав від нього штоф; нещастя іншого зробило його рішучим.

Стрем знову ліг у постіль; він метався, стукав зубами.

— Дай хоч один ковточок,— умовляв він.— Від цього нічого не станеться, адже тільки це й допомагає. Навіщо мучитись і вдавати святошу, коли такою недорогою ціною можна купити душевний спокій? Дай же, дай мені ковтнути!

Пелле подав йому штоф.

— Ти й сам випий, це допомагає! Думаєш, я не бачу, що й ти теж зазнав аварії? Бідняк легко сідає на мілину, під кілем у нього так мало води! А як ти думаєш, хто зніме його з мілини, якщо він кине за борт свого єдиного друга? Хильни й ти ковток, це підбадьорить тебе й скрасить тобі життя.

Але Пелле не хочеться пити, він хоче спати.

— Та чого тобі йти? Залишайся тут, тут нам так затишно. Розкажи мені що-небудь, може, це хоч трохи заглушить у моїх вухах цей проклятий стогін. Молода жінка з дитиною продзижчали мені всі вуха!

Пелле залишився і всіляко старався розважити водолаза. Він копався в свої спустошеній душі і, не знаючи, що придумати, розповідав про батьку Ляссе та їх життя в Кам'яному дворі — нескладно, так, як йому випадково пригадувалось. Але коли він розповідав, спогади все яскравіше виникали в ньому і так вплинули на нього, що він прокинувся від оціпеніння.

Раптом йому стало так жаль самого себе, що він зайшовся безпомічним плачем.

— Це що? — спитав Стрем і підняв голову.— Чи не твоя черга настала? Може, й тобі доведеться каятись у підлотах? Що з тобою?

— Я сам не знаю.

— Не знаєш? Точно так плачуть жінки — це в них одна з розваг! Але Стрем не слинько; він міг би щодуху веселитись, якби на нього не дивились з докором дитячі оченята й він не чув би закидів молодій жінки. Вони сидять там удома, в Смолянді, і ламають собі руки, не маючи черстої скоринки хліба, а тут їх годувальник вештається по шинках та пропиває свій заробіток; може, вони вже вмерли, бо він покинув їх? Це, бачиш, справді, горе, це не дитячі ниття! Але горілки тобі все-таки не завадило б випити.

Пелле не слухав його, тупо глядячи в простір перед собою. І раптом стілець під ним захитався, хлопець мало не знепритомнів з гогоду.

— Ну, дай мені горілки; у мене сьогодні ні крихти не було в роті! — Він соромливо усміхнувся, признавшись у цьому.

Стрем одним скоком вистрибнув з ліжка.

— Еге, та тобі ж треба попоїсти! — жваво промовив він і витягнув різну їжу.— Чи бачили ви коли-небудь таку одчайдушну людину — пити горілку на пустий шлунок! Зараз попоїси, а напитися встигнеш у іншому місці. У Стрема й без того багато на совісті,— він і сам вип'є свою горілку. Так ти, значить, ревів з голоду? Мені й то здалося, що це дитячий плач.

Таких ночей Пелле провів немало, вони поглибили його знання темних сторін життя. Коли він повертався додому пізно й навпомацки пробирався по горищі, то рухався з таємним страхом нашттовхнутися на труп Стрема й вільно переводив дух лише тоді, коли чув, як той хропе або пореється у себе в комірці. Пелле охоче заходив до нього, перед тим як лягти спати.

Стрем завжди був радий Пелле й пропонував йому попоїсти, але горілки нізащо не хотів давати.

— Це не личить для таких молоденьких, як ти,— говорив він.— Ти, чого доброго, потроху звикнеш до неї.

— Але ж ти сам п'єш? — протестував Пелле.

— П'ю, звичайно, та тільки для того, щоб заглушити тугу. А в тебе нема в цьому потреби.

— Ах, у душі в мене така пустка,— говорив Пелле,— може, горілка хоч чим-небудь наповнить мою душу! Мені здається, що я не жива людина, а якась бездушна річ, як-от, наприклад, стіл.

— Ти повинен знайти собі заняття,— а то з тебе вийде нероба. Я бачив багатьох з нашого брата, які таким чином гинули; у нас нема сили чинити опір.

— А мені все одно, що з мене буде,— байдуже відповів Пелле.— Мені наплювати на все!

XXIII

Була неділя, і Пелле захотілось чого-небудь незвичайного. Передусім він пішов до Йенса, але подружжя посварилось через щось і сердилось одно на одного. Дружина випадково перекинула в вогонь сковороду з обідом, і Йенс дав їй по потилиці; вона була ще бліда і погано себе почувала після аборту. Тепер вони сиділи по різних кутках і дулись одно на одного, як маленькі діти; обоє розкаювались у своїй поведінці, але ніхто не хотів заговорити першим. Пелле помирив їх, і вони зажадали, щоб він залишився обідати з ними.

— У нас ще є картопля й сіль,— сказав Йенс,— а чвертку можна позичити у сусідів.— Але Пелле пішов, йому неприємно було дивитись, як вони, мало не плачучи, виснуть одно на одному, без кінця лижуться й просять пробачення.

І от він попрямував до сім'ї Дуе. Вони переїхали в двір до одного старого купця, де знайшлося місце для запряжки коней, і, очевидно, справи в них ішли добре. За чутками, старий консул потурбувався про Дуе і допоміг йому вибитись у люди. Пелле ніколи не заходив у кімнати, а йшов прямо до Дуе в конюшню, і якщо не заставав його вдома, то йшов назад,— Анна недолюблювала його. Сам Дуе завжди зустрічав його ласкаво. Коли Дуе не бував у роз'їздах, то більше знаходився в конюшні і порався там коло коней; він не любив своїх кімнат. Пелле допомагав йому, готував січку або робив щонебудь інше, а потім вони йшли в кімнати. Дуе наче преображався. Коли з ним бував Пелле,— він навіть упевненіше ступав по мостиках, Анна все більше й більше командувала ним. Вона була все така ж спритна й діловита і тримала будинок у повному порядку. Маленької Марі вже не було при ній, своїх же двох хлопчиків вона добре одягала і віддала їх у платну школу для малят. Собою вона була гарненька і вміла одягатися, але характер у неї був поганий. Пелле для неї був недосить поважним, її коробив його простий костюм. Щоб подратувати його, вона завжди починала говорити про вдалі заручини Альфреда з дочкою купця Лау. «Він не тиняється без діла й не простоє біля чужих дверей, сподіваючись дістати обід», говорила вона. Пелле тільки усміхався; його вже більше нічим не можна було вразити.

Хлопці бродили по двору в своїх ошатних костюмчиках, нудячись. Їм не дозволяли ні гуляти з бідними вуличними дітьми, ні бруднитися.

— Погуляй з нами, дядю Пелле, — просили вони й тулились до нього. — А ти нам насправді дядько? Мама каже, що ні. Вона хоче, щоб ми звали дядею консула, а ми втікаєм від нього. У нього такий противний червоний ніс!

— А консул буває у вас? — спитав Пелле.

— Так, буває, він і тепер тут.

Пелле заглянув у двір, чепурної коляски не було на місці.

— Батько поїхав до Окіркебю, — повідомили хлопчики.

І Пелле побрів додому. Skorиставшись потайки у Стрема, якого не було вдома, шматочком хліба і ковтком горілки, він кинувся на постіль.

Коли стемніло, він вийшов на вулицю й тинявся, змерзлий, на перехрестях, відчуваючи неясну потребу яким-небудь чином прилучитись до життя. По вулиці туди й сюди гуляли порядні люди, дехто з його знайомих вів під ручку дівчину; він уникав кланятись їм, але вухо його вловлювало кинуті напівголосно зауваження й сміх. Який він не був тепер апатичний, все ж настороженість слуху ніколи не покидала його, — це почалось ще з того часу, як він був зганьблений у ратуші. Люди любили обмінюватися зауваженнями на його рахунок, коли він проходив мимо, і, почувши їх сміх, він відчував у ногах щось неприємне і йому хотілось тікати.

Пелле звернув у провулок; тонка курточка була на ньому застебнута на всі гудзики, комір піднятий. В напівтемряві воріт стояли,

ніжно перешіптуючись, дівчата й хлопці; від дівчат ішло якесь тепло, їх ошатні фартухи білили в мороці. Пелле змерз і зовсім не знав, що робити; він почав фантазувати про те, як він сам заведе собі лубку.

На базарній площі він зустрів Альфреда рука в руку з дівчиною Лау; на ньому були франтівські черевики, коричневі рукавички і циліндр. «Падлюка, винен мені дві з половиною крони; я їх, мабуть, ніколи не одержу», подумав Пелле і на мить у нього виникло дуже сильне бажання кинутись на франта й вимазати його шикарний костюм гряззю. Альфред відвернувся в інший бік. «Він пізнає мене тільки тоді, коли йому потрібна моя допомога і коли в нього нема грошей», з гіркотою подумав Пелле.

Він брів по вулицях, щоб зігрітись, і на ходу заглядав у вікна. Он сидить палітурник і співає псалми; він і дома тримає голову набік, це ясно вимальовується на віконній шторі. А в торговця шерстяними тканинами накривають стіл до вечері.

Далі, в Поросної, був, як завжди, гармидер, з відкритих вікон було чути шум, ішов чад. Вона держала кубло для безробітних матросів і загірбала великі гроші. Пелле часто діставав запрошення відвідати її, але завжди утримувався,— він не міг терпіти Руда. В цей же вечір він згадав про запрошення і жадібно вхопився за нього,— а може, перепаде шматок істівного.

За круглим столом сиділи кілька матросів напідпитку і, перебиваючи один одного, оглушливо горлали. Поросна сиділа на колінах у якогось молодого парубка, налігши трохи не всім тілом на стіл, і розмазувала пальцем розлите пиво; час від часу вона щось кричала в обличчя найгорлатішому крикуну. За минулі роки огрядності в ній не зменшилось.

— Скажи на милість, Пелле! Невже це ти?! — скрикнула вона і встала, подаючи йому руку; вона була не зовсім твереза і ніяк не могла впіймати його руку.— Як це чудово, що ти зайшов сюди! Мені вже здавалось, що ти нами гребуєш. Сідай же та випий чого-небудь, я тебе вгощаю! — Вона заставила Пелле сісти.

Матроси замовкли, вони тупо вдивлялися в Пелле, безпомічно хитаючи обважнілими головами.

— Це, можливо, новий клієнт? — спитав один з них; інші зареготали.

Поросна теж зареготала, але раптом стала серйозною.

— Його ви залишіть у спокої,—сказала вона,—бо він надто добрий, щоб його вплутувати в що-небудь! Так і знайте! — Вона опустила на стілець біля Пелле й дивилась на нього, водячи рукою по своєму жирному обличчю.— Як ти виріс та який ти став стрункий, але одяг на тобі поганенький. Видно, що ти не їси вдосталь. Я ж пам'ятаю тебе ще з того часу, коли ти з батьком прибув сюди, ти був зовсім маленьким хлопчиною,— Ляссе привіз мені псалтир від моєї матері! — Вона раптом замовкла, і повіки в неї набухли.

Один з матросів шепнув щось товаришам, і всі заходилися сміятись.

— Перестаньте сміятись, свині! — зі злістю крикнула вона. — Його не смійте зачіпати, він для мене спогад про ті дні, коли я була порядною. Його батько — єдиний з живих людей, який може засвідчити, що й я була колись вродливою та невинною дівчиною, з якою підло обійшлись. Він брав мене на коліна, коли я була маленькою, та співав мені дитячих пісенок. — Вона визивно глянула на матросів, її червоне обличчя так і тряслося від злости.

— В той час ти, мабуть, важила менше, ніж тепер? — сказав один і облапав її.

— Не дражни малятко, — крикнув інший, — хіба ти не бачиш, що вона плаче? Краще посади її на коліна та проспівай їй колискову пісню. Їй і здасться, що це Ляссе-Бассел!

Розлютившись, вона схопила пляшку.

— Облиште ваші жарти, — закричала вона, — а то дістанете по голові оцим! — Її жирне обличчя було в сльозах.

Вони залишили її в спокої, і вона засопла, закривши обличчя руками.

— А що, живий твій батько? — спитала вона. — То кланяйся йому від мене, — тільки передай йому уклін від Поросної, так саме й скажи: від Поросної! І скажи ще, що він єдина людина на землі, якій я дечим зобов'язана. Він був про мене доброї думки і привіз мені прощальний привіт від моєї умираючої матері.

Пелле напружено, з усмішкою, яка нічого не говорила, слухав її сльозливу мову. У нього зводило шлунок від голоду, а пиво вдарило в голову. Пелле згадав усі подробиці того дня в Кам'яному дворі, коли він уперше побачив цю жінку і батя Ляссе воскресив у ній спогади про батьківщину та часи дитинства. Але нічого особливого в нього з цим не зв'язувалось. Це було так давно... і... «Невже вона не дасть мені чого-небудь попоїсти?» думав він, слухаючи її схлипування.

Захмелілі матроси напружено дивились на неї і урочисто мовчали. Вони були схожі на п'яних людей, що обступили могилу.

— Ну, годі тобі поливати палубу, дай нам випити чого-небудь! — сказав, нарешті, один немолодий моряк. — Буває, що й на інших находять спогади про невинне дитинство, і я кажу — честь і слава цим спогадам, які відвідують тебе на старості! Але хай вода залишається за бортом, говорю я! Чим більше скребеш стару посудину, тим більше в ній відкриваєш вад. Налийте ще по куклю, мадам, і дайте карти.

Вона встала і налила їм. Душевне хвилювання в ній уляглося, але вона ще нетвердо трималась на ногах.

— От спасибі! І тому що сьогодні неділя, ми хочемо побачити видовище. Ну, покажіть ваші штучки, мадам!

— Ви ж знаєте, це коштує крону, — відповіла вона сміючись. Матроси склались на крону, і Поросна пішла за прилавок, де й роздягнулась. Вона вийшла в одній сорочці, тримаючи в руці запалену свічку. Пелле тупо дивився, як тряслося її жирне тіло під брудною білизною, і чув хриплі крики та сміх матросів; якийсь дзвін стояв

у його лівому вусі, кров стукала молотком. Якийсь незрозумілий шум сповнював його голову й позбавляв рівноваги, йому довелось ухопитись за стіл, щоб не впасти. Відчужено й байдуже дивився він, як Поросна вилізла на стілець і задерла сорочку ззаду. Один матрос підніс до її спини свічку, і Поросна показала, як вітри горять блакитнуватим вогником.

Скориставшись тим, що всі були захоплені видовищем, Пелле вислизнув геть. У нього крутилась голова від голоду, гидливості й глухого сорому, він біг світ за очі, і не знав, що робити з собою. Тільки одно почуття володіло ним — почуття найповнішої байдужості до всього. Підуть справи так чи інакше, чи буде він у дальшому жити чесною працею, чи в бруді й пияцтві, чи загине — все одно! Яке значення має все це, коли ніхто з цього не сумує, навіть він сам! Жодна душа не пролле сльозинки, якщо він відправиться до всіх чортів, — хіба що Ляссе, старий батя Ляссе! Але тепер з'явиться додому й показати своє убожество, — а вони так сліпо чекали від нього багато чого — ні, цього він не може допустити! Коли він тільки подумав про це, в ньому пробудились останні проблиски сорому. А працювати... навіщо? Мрія вмерла, і він неясно відчував близькість безодні, що була фатальною для всіх, хто там опинився. Рік за роком він утримувався на поверхні ціною напруження, що ніколи не слабшало, наївно думаючи, що справи його йдуть угору. Тепер він почував, що майже скотився на дно безодні й дуже стимився. Чому не скоритись долі й не зробити ще один крок униз? Який солодкий буде відпочинок після такої безкорисної боротьби з зовнішніми силами.

Він трохи опам'ятався, почувши спів псалмів. Виявилось, Пелле забрів у вузький провулок і опинився перед великим просторим будинком з фронтоном та хрестом зверху. Сотні голосів заманювали його сюди в свій час, але Пелле не потребував їх у своїй гордині, — що може знайти тут сміливий хлопчисько? І от кінець кінцем він все-таки опинився біля цієї пристані! Він відчував потребу хоч у найменшій увазі, йому здавалось, що його привела сюди чиясь невидима рука.

Зал був переповнений, багато бідних людей сиділо на лавах, якість тісно скупчившись, кожна сім'я окремо; більшість чоловіків спали, жінки були зайняті тим, що вмовляли дітей сидіти тихо, бути слухняними й не дригати ногами. Це були люди, що прийшли за даровим теплом та світлом, яких вони були позбавлені в своєму жалюгідному житті; хоч один раз, у неділю, гадалось їм, вони мають право вимагати цього. Тут зібрались найостанніші бідняки міста, що шукали притулку там, де їх не осуджували, а обіцяли їм вічне блаженство. Пелле знав їх усіх; і в тих, кого він бачив раніше, і в інших на обличчях був один і той же тужливий вираз. Він одразу відчув себе як удома серед усіх цих скуйовджених пташок, які дозволили вітру понести себе за море і яких тепер прибило хвилями до берега.

З лави підвівся високий на зріст чоловік з широкою бородою,

добрими дитячими очима й запропонував заспівати,— це був коваль Дам. Він був заспівувачем і відбивав такт, ляскаючи долонями по колінах; решта присутніх підхопили тремтячими голосами; кожний на свій лад співав про те, що його гнітило. Звуки ледве виривались з пересохлих надірваних горлянок, неначе цей спів виходив з іржавих, розбитих і хрипких інструментів, але зразу ж стихав, злякавшись своєї появи на світ. Як на невидимих слабких крилах, повільно злітали з тремтячих уст ці звуки й підіймались угору. Вони зустрічались у просторі з сотнями їм подібних звуків і втрачали своє убозтво. Там вони перетворювались в могутнє тріумфування, яке сповіщало їх, що невидима країна блаженства вже близька. Пелле здавалось, наче безліч метеликів ширяє в повітрі в сонячному промінні.

Стократ щасливу зустріч нам чекати,
Коли від всіх турбот очиститься душа,
Блаженство будем завжди відчувати
З Христом в ясній вітчизні — небесах.

— Мамо, їсти хочу! — вимовив дитячий голос, коли спів замовк. Мати, виснажена жінка, злякано зашикала на дитину і з подивом озиралась навколо: що за безглузда вигадка!

— Ти ж недавно їв,— сказала вона голосніше, ніж було потрібно.

Але дитина розревлась.

— Мамо, дай їсти!

Тут підійшов Серен, син пекаря Йоргена, і дав малятку булочку,— при ньому була ціла корзина з булочними виробами. «Чи є тут голодні діти?» голосно спитав він. Він прямо дивився всім в очі, й був зовсім не такий, як удома. Тут ніхто не сміявся з нього, що він став братом власному сину.

В кінці залу на кафедру зійшов сивобородий старик. «Це він, це він самий», пішов шепіт по залу, і присутні почали пильно відкашлюватись і квапили дітей кінчати з їжею. Оратор почав свою проповідь зі слів, які вимовила заплакана дитина: «Мамо, їсти хочу!» В уста дитини вкладений голос світу, великий, страшний зойк. Оратор не знає нікого, хто не зігнувся б під цим зойком свого близького, хто, страхаючись почути його знову, не прагнув би забезпечити себе хлібом на все життя— і не відступав би назад. Вони просто не бачать руки божої, коли він з любов'ю перетворює неприхований голод у жадобу блаженства. Адже вони — біднота, а бідняки — богом обраний народ! Тому вони повинні блукати в пустелі і тільки питати — де країна обітована? Але світоц, за яким вони незмінно йдуть, веде до щастя на землі. Сам господь водить їх усе кругом і кругом, поки їх голод не очиститься, перетворившись у справжній гсолод — тугу за вічним блаженством.

Ті, що зібрались, погано розуміли, що говорив проповідник; але його слова якось облегли їх, так що вони пожвавлено заговорили про дрібні буденні справи. Але раптом гомін припинився, якась маленька горбата людина видерлась на лаву й оглянула збори

блискучими очима. Це був Сорт, мандрівний чоботар з Бювангена.

— Ми будемо радіти, — сказав він, скрививши сміховинну пику. — Чада божі завжди радіють, з яким би злом їм не доводилось боротись; і їх не може збентежити ніяка біда, бо бог є радість! — Він почав сміятись, нестримно, як дитина; і всі сміялись з ним, заражаючи сміхом один одного. Вони не володіли собою, здавалось, всі присутні на зібранні захоплюються якоюсь небувалою потіхою. Діти дивились на дорослих і просто задихались від сміху, так що навіть розкашлялись.

— Він справжній клоун, — говорили чоловіки своїм дружинам, усміхаючись на весь рот, — але серце в нього добре!

На лаві поруч з Пелле сиділо якесь тихе сімейство, що складалося з чоловіка, дружини й трьох дітей, які добропристойно дихали мокрими носиками. Батьки були люди маленькі, і було щось в їх поведці, наче вони старались стати ще непомітнішими. Пелле трохи знав їх і заговорив з ними; чоловік був гончарем, вони жили в одній з жалюгідних халуп на околиці, поруч Сили.

— Так, це правда — щодо блаженства, — сказала дружина. — Одного часу й ми мріяли хоч трохи вибитись у люди, щоб не боятись за завтрашній день; з допомогою позичок зібрали ми невеликі гроші й відкрили маленьку крамничку, в якій я торгувала, поки батько ходив на роботу. Але справа не пішла, ніхто не хотів підтримати нас, ми одержували поганий товар, бо були бідними, та й кому охота купувати в бідняків. І залишились ми при самих боргах, які до цього часу сплачуємо — п'ятдесят ере кожного тижня! І так це буде до кінця наших днів, бо проценти все наростають та й наростають. Але ми все-таки чесні люди, дякувати богам! — сказала вона на закінчення.

Чоловік її не взяв ніякої участі в бесіді.

Останнє її зауваження, певне, було викликане появою чоловіка, який увійшов потихеньку й присів на лаву в задніх рядах, — бо він не був чесною людиною, він сидів у тюрмі за крадіжку. Це був Злодійкуватий Яків, той, який років десять тому розбив шибку в парадній кімнаті майстра Йеппе та вкрав пару лакованих черевиків для своєї дружини. Він чув про «благородну» людину, яка подарувала такі черевики своїй коханій; і от йому захотілось перевірити, що вийде, коли він зробить хоч один раз справжній подарунок, який коштує двотижневого заробітку, — так він пояснив цю справу на суді.

— Йолоп, — говорив завжди Йеппе, коли торкався цього випадку, — раптом на паршивого дурня знаходить манія величності, і йому хочеться робити великі подарунки! Ну, хоч би ще подружці, — а то дружині! Але він був зразково покараний, незважаючи на просьби Андреса.

Так, покараний він був відчутно: ніхто, навіть тут, не бажав сидіти поряд з ним! Пелле дивився на нього, дивуючись з того, як він сам дешево відбувся. Тільки по очах людей, коли вони розмовляли з ним, він бачив, що вони пам'ятають про його ганьбу. Та ось піді-

йшов коваль Дам і сів поряд із Злодійкуватим Яковом, вони стали перешіптуватись, тримаючи один одного за руки.

А осторонь сиділа жінка, яка привітно кивала головою Пелле,— це їй він колись полагодив туфлі. Молодий чоловік знову покинув її, й тепер вона знайшла тут пристань; вона вже відтанцювала своє. Але вона була вдячна Пелле,— у неї просяяло обличчя, коли вона його побачила; про те ж свідчив вираз її очей та губів.

Пелле сам пом'якшав тут серцем, неначе в ньому щось відтануло; неясне відчуття тихого блаженства заповнило його серце. Нарешті знайшлась людина, яка вважала себе в боргу перед ним, хоч у неї самої все пішло прахом!

Коли о-пів на десяту ті, що зібралися, стали розходитись, Пелле знову побачив її: вона розмовляла на вулиці з якоюсь жінкою, а потім підійшла до нього й потисла йому руку.

— Чи не пройдемося разом? — запропонувала вона, видимо, знаючи, в якому становищі він перебуває; в її погляді він читав співчуття.

— Підем до мене додому,— сказала вона, коли вони дійшли до перехрестя.— У мене є свинячі сосиски, які треба найшвидше з'їсти; ми ж обоє з тобою самотні.

Пелле неохоче пішов за нею, настроївшись трохи вороже до цієї нової й невідомої пригоди; але, опинившись в її малюсінській кімнатці, він уже не почував ніяковості. Біла й чиста постіль стояла біля стіни; жінка стала смажити сосиски в печі, ведучи й далі з Пелле невимушену та сердечну розмову.

«Ну, вона не так легко дасть розбити своє життя», подумав Пелле, з задоволенням розглядаючи хазяйку.

Вони смачно попоїли, і Пелле в пориві вдячності хотів обняти її, але вона відвела його руки.

— Облиш це,— сказала вона з усмішкою,— я вдова, майже старуха, а ти ж іще дитина. Коли хочеш порадувати мене, то постарайся стати знову людиною. Просто гріх дивитись, як ти ходиш без діла, такий молодий і славний! А тепер тобі пора йти додому, адже мені треба рано-вранці на роботу...

Пелле став бувати в неї майже кожного вечора. Вона дошкуляла йому за неробство, зате підбадьорливо впливала на нього своїм рівним характером та спокійною манерою, з якою бралася за все. Вона роздобувала йому щось із взуття лагодити і завжди з радістю ділила з ним свою убогу їжу.

— Таким, як я, хочеться інколи бачити чоловіка за сбіднім столом,— говорила вона.— Але, прошу тебе, не треба ласки, не вважай себе в боргу передо мною.

Вона розкритикувала також його одяг.

— Убрання скоро геть розлізеться на тобі, чому ти не одягнеш щонебудь інше і не даси мені полагодити старе?

— У мене тільки це й є,— відповів Пелле, знову збентежившись.

У суботу ввечері йому довелось поскидати з себе все та голим залізти в постіль хазяйки,— не допомогли ніякі відмовки. Вона взя-

ла його сорочку та інше, поклала в ночви з водою й до півночі возилася з білизною. Пелле лежав у постелі, укрившись периною по саме підборіддя й дивився на неї, зазнаючи якогось дивного почуття. Жінка повісила білизну сушити біля печі, а сама постелила собі на стільцях. Коли Пелле вранці прокинувся, вона сиділа біля вікна й лагодила його одяг.

— Як тобі спалось уночі? — трохи засмучено спитав Пелле.

— Чудово! Знаєш, що я придумала вранці? Ти повинен покинути свою кімнату й пожити тут, поки не влаштуєшся, — коли-небудь треба ж тобі як слід відпочити! — сказала вона, засміявшись. — Витрати на кімнату зовсім зайві, тут, як ти сам бачиш, вистачить місця обом.

Але цього Пелле не бажав, він і слухати не хотів про те, щоб його утримувала жінка!

— Адже так люди подумають, що між нами що-небудь є, і будуть злословити, — сказав він.

— І нехай! — відповіла вона, весело розсміявшись. — Коли в мене все гаразд, мені нема діла до інших.

Отак балакаючи, вона ретельно возилась з його білизною й кидала йому річ за річю. Потім випрасувала його костюм.

— Тепер ти справжній фронт, — сказала вона, коли Пелле убрався в свій одяг, і ласкаво оглянула його. — Ти наче став зовсім новою людиною! Я б навіть залюбки пройшлась з тобою по вулиці під ручку, якби я була років на десять-п'ятнадцять молодшою. Але поцілувати ти мене все-таки повинен, — я ж ходила коло тебе, як коло своєї власної дитини. — Вона поквапливо поцілувала Пелле й відвернулася до печі.

— А зараз я не бачу нічого кращого, як пообідати нам з тобою всухом'ятку і потім піти кожному в своїх справах, — казала вона далі, відвернувшись. — Всі мої дрова пішли цієї ночі на сушіння білизни, чого ж нам сидіти тут у холоді. У мене є до кого зайти, так що цілий день непомітно пройде. Та й ти, мабуть, знайдеш собі притулок.

— Мені зовсім однаково, де не бути, — байдуже вимовив Пелле.

Вона подивилась на нього з дивною усмішкою.

— Чи не задумав ти вже тікати? — спитала вона. — Адже ви, чоловіки, дивна публіка: як що-небудь не по-вашому, то ви вже ладні: запиячити або зайнятись іншою брудною справою. Розуму в вас не більше, ніж у грудних дітей. А інший хай працює, що б у нього не робилось у душі!

Вона стояла в пальті й нерішуче проказала:

— Ось тобі двадцять п'ять ере. Це вистачить на чашку кофе, щоб зігрітися.

Пелле не хотів брати грошей.

— Навіщо мені твої гроші? — промурмотів він. — Залиши їх собі.

— Та бери ж, бери! Я знаю, що це дуже мало, але в мене більше нема. І нічого нам з тобою соромитись одно одного. — Вона всунула монетку в кишеню його куртки й поквапливо пішла.

Пелле ж пішов бродити по лісах. Йти додому в нього не було ні найменшого бажання; яка радія в безцільних суперечках зі Стремом! Він бродив по пустельних стежках і з почуттям, близьким до радості, спостерігав, як весна вступає в свої права. Під старими моховими ялинами ще лежав сніг, але з-під хвої, що встигала землю, вже лізли шапочки зморщок, а по землі було м'яко ступати, як по м'якому тісту.

Він спіймав себе на думках про самого себе — і раптом немов прокинувся від напівдрімоти. У нього в голові виникла радісна думка: все-таки перебратися до неї за прикладом Йенса. Він роздобуде собі копили, буде сидіти дома й працювати,— тоді можна буде протриматись до кращих часів. Адже вона теж дещо заробляє, і в неї добре серце.

Але коли він як слід подумав, становище постало перед ним в негарному світлі. Адже він експлуатує її убогість та доброту душевну, він відібрав від неї останню тріску, і тепер їй доведеться припинюватись ради тепла й вечері. Йому стало ніяково зразу ж, як він усвідомив це. Неприємне почуття не покинуло його й дома в постелі. Незважаючи на всю її доброту, він почував її презирство до себе за те, що не боровся зі своїм злидненным становищем і не хотів працювати... як всяка порядна людина.

Наступного ранку Пелле прокинувся дуже рано і став на роботу в порту. Власне кажучи, він не бачив у цьому необхідності,— але йому не хотілось більше бути чим-небудь зобов'язаним жінці. В суботу він поверне їй всі витрачені на нього гроші.

XXIV

Пелле стояв на дні портового басейну й вантажив бут у вагонетку. Навантаживши вагонетку, вони з підручним підштовхували її на головну колію, а потім чіплялись за випорожнену вагонетку й котили її назад. Час від часу інші робітники спускали інструменти й поглядали на Пелле: він добре працював, хоч і не був вантажником, камінь міцно тримався в його руках. Коли треба було навантажити велику глибу, Пелле спершу піднімав її на коліно, потім, лаючись, виштовхував вгору всім тілом, після чого втирав з лоба піт та випивав ковток горілки або пива,— нічого, він ні від кого не відстане!

Він не розмірковував і, махнувши на все рукою, просто тішився працею й здоровою втомою; важка робота пішла йому на користь та сповнила його тіло суто фізичним відчуттям блаженства. «Чи вистачить у мене пива до вечора?» про це він ще здатний був думати, але далі не заглядав. Для нього не існувало завтрашнього дня, не засмучувався він і від того, що його не буде; зовсім не жалів за тим, що упустив щось, або забув що-небудь зробити,— все занесла з собою втома. Існували тільки оцеї камінь, який треба було усунути з дороги, а потім дальший! Оця вагонетка, яку треба було наповнити,— і тоді дальша! Коли камінь не піддавався першому зусиллю,

Пелле скреготав зубами; він захоплений був роботою. «Він ще молодий ходити в упряжці,— говорили про нього інші робітники,— ще вгамується!» Але Пелле хотів показати свою силу, для нього це було питанням честоловства. Підручний усе робив так, щоб Пелле виконував найважчу працю, а сам працював з холодком; час від часу він похвалював Пелле, щоб той ще більше натиснув.

У порту це була найчорніша робота, її міг виконувати всякий без найменшого навичку. Більшість товаришів Пелле були людьми, що припинили боротьбу з життям та здалися на волю течії, і він почував себе серед них непогано. Сюди, на дно, не доходили ніякі слова, які могли б розбудити померлі уявлення про життя або хоч би просто привертяться спустошеному мозку; перед майбутнім була спущена залізна завіса, і щастя лежало так близько, що через нього можна було спіткнутися — денну працю можна було легко перетворити в веселу розвагу!

Свій вільний час Пелле проводив разом з товаришами по роботі. Це були люди, які опустилися, їх привабляли сюди чутки про великі роботи, переважно холостяки; у декого з них, правда, були десь дружини та діти, але про це вони мовчали або перестали згадувати. Справжнього життя у них не було, вони містилися в закінченому сараї візника Келлера, поблизу порту. Вони ніколи не роздягались, спали на соломі та вмивались водою з відра, яка рідко мінялася; харчувались вони найчастіше коржами та випускною ячменю, яку пекли на вогнищі, влаштованому між двома каменями.

Пелле був задоволений таким життям і охоче водився з такими людьми. Неділю вони проводили в тому, що поперемінно їли й пили, валялися в закопченому димом сараї, зарившись у солому, і розповідали один одному страшні історії, трагічні повісті. Про молодших синів, що вбивали сокирою батька, матір і всіх братів та сестер за те, що їх обминули в духівниці. Про дівчат, які ходили на конфірмацію, закохувались, вагітніли — і могли позбутися за це голови. І про жінок, які не хотіли родити дітей, як слід, і за це каралися безплідністю.

З того часу, як Пелле влаштувався тут, він не був ні разу в Марі Нільсен. «Вона грається тобою,— говорили йому товариші, коли він розповів їм про неї,— вона прикидається благодійною, щоб ти клінував на цей гачок. У жінок завжди є задня думка,— і тут треба бути на сторожі! Вони охочіше беруть собі двох, ніж одного, а молоді вдови найгірші щодо цього. Перед ними хіба тільки чорт устоїть!»

Але Пелле мужчина і не дозволить водити себе за носа ніякій жінці! Або ми друзі й не робимо одно одному ніяких утруднень — або ні! Це він скаже їй в суботу ввечері і кине на стіл десять крон,— тоді вони будуть квити! А коли вона упреться, то їй можна дати й по потилиці. Він не міг простити їй історії з дровами, яка кінчилась тим, що Марі довелось провести неділю на вулиці,— спогад про це глибоко запав йому в пам'яті і пік, як жаринка. Марі стала мученицею через нього!

Одного разу опівдні Пелле стояв біля спуску разом з підірвниками; вони з Емілем щойно прийшли з сарая, де трохи закусили, відмовившись від післяобіднього сну, щоб бути присутніми при великому вибуху, який повинен відбутись в обідню перерву, коли порт був безлюдний. Небезпечну площадку очистили від сторонніх, жителів будинків, що стояли поблизу, повідкривали вікна, щоб від повітряної хвилі не полопались шибки. Гніт підпалили; робітники сховались за лісним складом і балакали собі, чекаючи вибуху. Тут був і Сила; він завжди тинявся поблизу і тупо витріщав на все очі, не беручи ні в чому участі. Його не зачіпали, даючи йому робити, що він захоче.

— Сховайся краще, Пелле,— сказав Еміль,— зараз вибухне!

— А де Ольсен і Стрем? — спитав хтось раптом.

Всі розгублено переглянулись.

— Мабуть, відсиплються після обіду,— сказав Еміль.— Вранці вони чимало випили.

— Де вони лягли? — заревів десятник, вискочивши з-за прикриття. Робітники зрозуміли, в чому справа, але нікому не хотілось говорити. По рядах пробігло якесь хвилювання, неначе люди хотіли щось зробити, але ніхто не рушив з місця.

— Господи Ісусе! — вимовив Бергендаль, ляснувши рукою по стінці кар'єра.— Господи Ісусе!

Сила вискочив з-за прикриття й кинувся вниз по спуску; він біг по дну котлована довгими стрибками, перескакуючи з каменя на камінь, його величезні дерев'яні черевики гучно стукали. «Він хоче висмикнути гніт! — закричав Бергендаль.— Він не встигне добігти, гніт уже, мабуть, вигорів!» Пролунав жахливий крик, але він не долетів до тих, хто повинен був почути його. Люди, затамувавши подих, стежили за бігом Сили, вийшовши зовсім з-за прикриття. Пелле відчув, як якась незрозуміла сила штовхає його вперед, але його схопили за комір. «Досить і одного!» сказав Бергендаль і відшпурнув хлопця назад.

Сила був уже на місці й простягнув був руку, щоб схопити... Раптом невидима сила відкинула його від гнота, м'яко підняла вгору, пронесла в повітрі, як гумову ляльку, й кинула навзнік на землю. Все зникло в гуркоті вибуху.

Коли впали останні уламки, робітники кинулись униз. Сила лежав, розплатавшись на спині, і спокійно дивився в небо; в кутках рота в нього виступило трохи крові, і кров сочилася з невеликої ранки за вухом. Обидва п'яниці, що спали, не зазнали ніякого пошкодження; злегка приголомшені, вони підвелись на ноги, за два кроки від вибуху. Силу віднесли в сарай; поки хтось бігав по лікарю, Еміль відірвав клаптик від своєї блузи, змочив його горілкою й поклав за вухо пораненому.

Сила відкрив очі й подивився на тих, хто був коло нього; його очі світилися таким розумінням, що всім стало ясно: пісня Силина проспівана.

— Тут пахне горілкою,— промовив він.— Хто дасть ковток?

Еміль подав йому фляжку, і Сила висушив її.

— Все-таки смачно,— сказав він.— Я не брав у рот горілки безна-скільки часу, — але яка користь від цього? Бідняк повинен пити горілку, інакше він нікуди не буде годитись; адже не жарт — бути бідняком! Йому нема іншого порятунку, — це ви бачили на прикладі Стрема та Ольсена: п'яним усе минає. Вони цілі? — Сила намагався підвести голову.

Стрем підійшов ближче.

— Ми обидва тут, — сказав він глухим від хвилювання голосом.— Але я б дорого дав, щоб ми обидва попали в пекло раніше, ніж все сталося! Ніхто з нас не хотів тобі зла, знай це! — Він простягнув йому руку.

Але Сила не міг уже підняти своєї руки; він лежав, пильно дивлячись на діряву солом'яну покрівлю.

— Важко було жити бідняком,— сказав він,— і добре, що це вже кінчилось. Але вам мені ні за що дякувати. Як міг я залишити вас напризволяще, щоб самому забрати все? Хіба це личить Силі? Правда, план був мій, але хіба я міг виконати його сам? Ні, залишіть собі всі гроші, ви чесно їх заробили. Сила не візьме більше іншого, коли ми всі однаково ретельно працюємо! — Він насилу підніс руку й зробив нею величний жест.

— Він уявляє себе начальником портового будівництва,— сказав Стрем,— він марить. Покласти б йому що-небудь холодне на голову, може, це допоможе.

Еміль взяв відро й побіг по свіжу воду. Сила лежав з закритими очима, безсило усміхаючись; він схожий був на сліпого, який прислухався до оточення.

— Чи пам'ятаєте ви,— вимовив він, не відкриваючи очей,— як ми працювали, працювали і ледве могли заробити собі на прожиток? Пани з'їдали все, що ми здобували, коли ж ми відкладали вбік свої робочі інструменти й хотіли затамувати голод, для нас нічого не залишалось. Вони крали наші думки; а коли траплялось, що в нас була гарненька наречена або дочка, то вони й тих забирали. Вони не гребували навіть нашими каліками! Але тепер це кінчилось; порадуємося ж, що ми дожили до цього; адже могло пройти ще більше часу! Мати не хотіла вірити, коли я говорив їй, що погані дні швидко минуть,— і от, дивіться тепер! Хіба я за свою працю не одержую стільки ж, скільки лікар за свою, і не можу зодягати пристойно дружину й дочок, купляти книжки й піаніно, як лікар? І хіба працювати руками не так само почесно? Карен навчається музики: мені завжди цього хотілось, вона ж слабенька й не витримує важкої праці. От приходьте послухати, як вона грає,— вона дуже здібна! В бідняків діти теж обдаровані, тільки раніше цього ніхто не помічав.

— Господи, що він верзе! — з плачем вимовив Стрем.— Похоже, що в нього біла гарячка.

Пелле схилився над Силою.

— Ну, будь же розсудливий, помовчи,— сказав він і поклав йому на лоб мокру ганчірку. Кров сочилась з рани за вухом.

— Хай говорить,— сказав Ольсен.— Він словечка не вимовив який уже місяць, і йому треба полегшити душу. Довго він у всякому разі не протягне...

Тепер Сила тільки слабо ворухив губами. Життя поступово за-лишало його.

— Ти промокла, малятко Карен? — бурмотав він.— Ну нічого, просохне! А тепер тобі стало краще, не треба скаржитись! Що, при-ємно бути дівчиною, га? Скажи тільки, чого ти бажаєш, нема чого скромничати,— ми й так довго скромничали. Рукавички на натерті ручки? Добре! Але ти повинна пограти мені трохи. Заграй цю пре-красну пісню... про радісне мандрування по земному царству. Про країну блаженства! — Він почав тихенько наспівувати, і тому, що не міг хитати головою в такт, моргав очима; інколи його бурмотіння переходило в виразну мову.

Яксь сила невблаганно змусила присутніх підхопити пісню,— може, це був псалом. Пелле заспівував своїм дзвінким голосом, він і слова знав напам'ять краще за всіх:

Чудова земля,
Синє небо напрочуд,
І душ мандрування безкрає!
Через простори всі
Царств розкішних земних,
В рай ідучи, ми співаєм.

Сила співав дедалі гучніше, неначе хотів заглушити Пелле; одна його нога почала рухатись, відбиваючи такт. Сила лежав з заплю-щеними очима й мірно хитав головою, скидаючись на людину, яка в п'яній оргії, вже сповзаючи під стіл, хоче, щоб останнє слово за-лишилося за нею. З кутків його рота текла кривава слина.

Час і приходить,
Час і відходить,
Зникатимуть роди людські.
Господу славу
Будуть співати
Радісні душі палкі.

Сила замовк, голова його похилилася набік. Всі зразу зупини-лись. Робітники сиділи на соломі, пильно дивлячись на мертвого; його останні слова ще звучали в їх вухах нісенітною мрією, яка дивно зливалась з переможними звуками псалма. Всі однаково відчували німий докір мерця і в цю страшну хвилину відносили його до себе.

— Так, хто зна, до чого можна довести людину! — промовив один голодранець, задумливо жуючи соломинку.

— З мене ніколи нічого не вийде путнього,— журливо сказав Еміль,— завжди мені не везе. Я був у навчанні, а коли став підмай-стром, мене турнули геть; я втратив п'ять років життя й нічого не вмію. А от Пелле ще відзначиться!

Пелле з подивом підняв голову й подивився на нього нерозумію-чими очима.

— Яка рація біднякові намагатися відзначитись? Його знову зіб'ють з ніг! — проказав Ольсен. — Подивіться на Силу, — у кого ще було більше підстав відзначитись? Ні, пани ніколи нам не дозволять підвестись!

— А може, ми самі не дозволяємо? — пробурчав Стрем. — Ми боїмося, якби хто з наших не обскакав нас!

— Я не можу зрозуміти, чому бідняки не тримаються один за одного, — адже біда в нас спільна, — сказав Бергендаль. — Якби всі ми згуртувались та припинили всякі справи з тими, наприклад, хто бажає нам зла, то стало б видно, що бідняки, взяті разом, і створюють добробут інших. Цим-то й займаються, чув я, ті — із столиці.

— Ніколи й ні в чому ми не будемо заодно! — сумно вимовив один старий каменотес.

— Авжеж! Як тільки один з панів хапне нас як слід за комір, то ми зараз же падаємо йому в ноги й даємо знущатися з себе. А коли б ми були всі, як Сила, то, мабуть, все виглядало б інакше!

Вони замовкли й тільки поглядали на небіжчика; в усіх був такий вигляд, наче вони в чомусь винні перед Силою.

— Так, пізенько люди опам'ятовуються, — проказав Стрем з зітханням. Він покопався рукою в соломі й намацав пляшку.

Всі продовжували сидіти, думаючи про щось невисловлене; та от прийшов лікар і обірвав їх роздумування. Взнявши пляшки з пивом, люди пішли знову на роботу.

Пелле, тихо зібравши свої пожитки, пішов до десятника й попросив розрахунку.

— Чому це ти раптом? — спитав десятник. — Ти вже так добре себе зарекомендував. Куди ж ти тепер?

— Просто хочу розрахунку, — відповів Пелле. Чому, він і сам не знав.

Він пішов додому й прибрав у себе в кімнаті. Вона нагадувала свинарник, Пелле не розумів, як він міг виносити таке безладдя. Думка його невміло шукала виходу із становища. Возитися з щебенем і думати, що нижче цього вже не можна впасти, було дуже просто, але ж залишилися ще які-небудь інші можливості! Еміль вимовив безглузді слова: «Пелле ще відзначиться!» Що він хотів цим сказати? Та що розуміє Еміль у чужій біді? Досить йому й своєї власної!

Пелле зійшов униз купити собі трохи молока, а потім зібрався лягти спати, — йому треба було заглушити все те, що з новою силою заворушилось у нього в голові.

На вулиці він наскочив на мандрівного чоботаря Сорта.

— Ага, попався! — крикнув Сорт. — А я якраз іду і думаю, як би мені спіймати тебе для розмови? Я хотів тільки сказати тобі, що завтра я починаю похід, — коли хочеш, підемо разом. Тепер, навесні, чудово живеться на хуторах; а отак ти пропадеш, коли житимеш і далі по-старому. Ти сам це знаєш і сам повинен вирішувати. Я виходжу о шостій годині. Більше не буду відкладати!

Сорт звернув увагу на Пелле ще в той вечір, як був у молитовному домі, і разів зо два розмовляв з ним, стараючись розворушити його. «Виходить, він через мене відкладав свій похід протягом двох тижнів!» подумав Пелле не без самовдоволення. Але він не підеш тинятися по хуторах і випрошувати роботу! Пелле навчався в майстерні й зневажливо дивився на мандрівних чоботарів, які блукали, мов жebraки, одержували шкіру й дратву від замовників і їли з однієї миски з прислугою. Стільки цехової гордості все ж у ньому збереглось! Він ще в майстерні звик вважати Сорта жалюгідним осколком минулого, пережитком часу кріпосництва.

«Ти пропадеш!» сказав Сорт. Те ж саме думала й Марі Нільсен, висловлюючи це різними прозорими натяками. Що ж із того? Може, він уже пропав — раз не було іншого виходу! Але йому зараз хотілось спати й забути про все!

Він випив молоко, з'їв трохи хліба та й ліг у постіль. Чути було, як пробив годинник на дзвіниці, було ще видно, і погода стояла чудова. Але Пелле так хотілось спати, тільки спати! Голова його була наче свинцем налита.

Наступного дня він прокинувся рано і одним стрибком зіскочив з ліжка; сонячне світло заливало кімрку, почуття сили й здоров'я переповняло Пелле. Він швидко одягнувся, — йому треба так багато зробити! Він розчинив навістіж віконце й жадібно вдихав весняне повітря; почуття глибокої радості наповняло все його тіло. З моря в гавань ішли човни; ранішнє сонце освітлювало обвислі паруси, і вони червоніли багрянцем; на човнах гребці важко працювали веслами. Пелле до самого ранку спав, наче вбитий, і сон цей ліг прірвою між учорашнім та нинішнім днем. Наспівуючи пісеньку, він склав свої речі й вийшов на дорогу з маленьким вузликом під пахвою. Він попрямував до церкви — подивитись, котра година; годинник показував початок шостої. І от Пелле пішов до передмістя бадьюро й в'їхав, наче йшов назустріч своєму щастю.

XXV

З лісу виринули два чоловіки і перетяли дорогу. Один був маленький та горбатий, на спині в нього був прив'язаний чоботарський верстат; край його впирався в горб, і під нього підсунута була подушка, щоб не муляло. Другий був молодий та міцний, трохи сухорлявий, але із здоровим кольором обличчя. На спині в нього була велика в'язка копилів, зрівноважена сундучком, що висів спереду. В сундучку, якщо судити по стуку, лежали інструменти. Молодий скинув свою ношу на обочину дороги і відв'язав верстат, що його ніс горбатий. Обидва кинулися в траву й стали дивитись у голубе небо. Ранок був чудовий, птахи щебетали, в росяній конюшині ходили корови, залишаючи за собою довгі смуги прим'ятої трави.

— І ти все-таки задоволений? — спитав Пелле. Сорт щойно розповів йому сумну повість про своє дитинство.

— Бачиш, часто я сам на себе серджусь, що я так легко ставлюсь до всього. Але що ж мені робити, коли я не знаю, по чому мені сумувати! Добре подумавши, я завжди знаходжу що-небудь, що мене ще більше радує,— так, наприклад, зараз твоє товариство. Ти молодий, здоров'я так і пре з тебе, дівчата відразу добрішають, куди б ми не прийшли,— виходить, наче я сам причина їх радості.

— Звідки в тебе вся ця премудрість? — спитав Пелле.

— Ти думаєш, я так уже багато знаю? — Сорт весело розсміявся.— Я ж всюди блукаю, бачу багато всяких сімей; бачу, де чоловік з жінкою ладнають і де вони живуть, як кіт з собакою; зустрічаюся з різними людьми. Про багато чого я дізнаюся ще й тому, що природа створила мене не таким, як інших людей,— не одна дівчина довіряла мені свої печалі, коли хочеш знати! От я й думаю про всякі речі зимою, коли сиджу в самотності; та й з біблії теж можна почерпнути знання. Отак і привчаєшся дивитися в корінь речей. А раз ти дізнався, що все має свій зворотний бік, то вже навчишся ворухити мозком! Ти можеш дивитися в корінь чого завгодно, і все веде до одного — до бога; і від нього ж усе йде. От який зв'язок, май на увазі. І хто до цього дійшов, той завжди щасливий! Було б цікаво простежити дальший розвиток речей — і показати, що вони все-таки знову всі приводять до бога. Але цього мені не охопити.

— Ну, час рушати далі,— позіхнув Пелле й заворушився.

— Навіщо? Адже нам тут добре; а дійти, куди треба, й так дійдем. Коли ж заваляється де-небудь пара чобіт, яких Сорту й Пелле не вдасться дістати для лагодження до самої своєї смерті, то вони дістануться комусь іншому.

Пелле знову відкинувся на спину й насунув шапку на очі, йому поспішати було нікуди. От уже скоро місяць, як він мандрує з Сортом, і на дорогах провів майже стільки часу, скільки і за верстатом. Сорт був непосидючий; провівши де-небудь дві доби, він уже рвався далі. Він любив узлісся та придорожні канави й міг там пробути мало не півдня. Та й Пелле не доводилось привчатись до цього життя на чистому повітрі, адже все його дитинство пройшло так. Він міг валятись годинами, пожовуючи билінку,— терпляче, як видужуючий,— поки сонце й повітря впливали на нього.

— Чому ти мені ніколи не проповідуєш? — спитав він раптом і визивно глянув з-під шапки.

— А навіщо мені проповідувати? Лише тому, що я «святий»? Та й ти такий же; кожний, хто веселий і вдоволений,— святий!

— Я зовсім не вдоволений,— відповів Пелле й перекинувся на спину, задерши догори руки й ноги.— Але ти... я просто не розумію, чому ти не заведеш собі пастви? Адже ти володієш словом!

— Так, якби я був створений таким, як ти, то, напевно, зайнявся б цим. Але ж я горбатий.

— То й що ж? Ти ж все одно не цікавишся жінками.

— Так, але без них нічого не можна влаштувати. Адже це вони тягнуть за собою чоловіків і дітей. Дивно, що це завдання припало саме їм,— жінкам же нема ніякого діла до бога. Вони зовсім не

здібні збагнути суть речей і бачать тільки зовнішні ознаки. Вони намагаються все нав'язати на себе, як шати,— навіть і чоловіків. Та й господа бога, до речі,— їм усе годиться!

Пелле деякий час лежав, у думці оглядаючи свій маленький життєвий досвід.

— Марі Нільсен була не така, — промовив він задумливо. — Вона охоче віддавала свою останню сорочку й нічого не вимагала для себе. Я віроломно поставився до неї! Навіть не попросився, перед тим як піти.

— В такому разі ти повинен розшукати її й загладити свій гріх, коли прийдемо додому. Значить, ви не були коханцями?

— Вона дивилась на мене, як на дитину; я ж тобі говорив уже про це.

Сорт усміхнувся.

— Що ж, коли ти візьмеш участь, то давай організуємо громаду. По очах жінок бачу, що ти міг би впливати на них, якби захотів,— от, наприклад, як було з дочкою хуторянина в Пілегорі. Ми наwerbуем їх тисячі!

Пелле не відповів, думки його допитливо повертались до Пілегора, де вони з Сортом працювали останнім часом; він знову побачив себе в сирій кімнаті з надмірно великим ліжком, в подушках якого майже тонуло дівоче обличчя. Дівчина лежала, тримаючи в прозорій руці свою товсту косу, й дивилась на нього; а за ним тихенько зачинились двері.

— Це була дивна вигадка, — сказав Пелле, глибоко зітхнувши, — людина, якої вона ніколи в очі не бачила! Я готовий плакати, коли думаю про це.

— Батьки сказали їй, що ми тут, і спитали, чи не хоче вона, щоб я сказав їй боже слово, — вони, мовляв, «святі». Але вона побажала бачити тебе. Батько розгнівався й не хотів дозволити цього. «Раніше вона ніколи й не думала про молодих чоловіків, — сказав він, — вона хотіла непорочною стати перед престолом бога й агнця!» Але я сказав: «Чи впевнений ти, Оле Йенсен, що господь цікавиться тим, що ти називаєш непорочністю? Хай же вони зустрінуться, коли тільки це може дати їй радість!» От ми й замкнули двері за вами. Ну, й що ж було? — Сорт повернувся до Пелле.

— Адже ти знаєш, — з досадою відповів Пелле, — що вона просто лежала й дивилась на мене, неначе думала: так ось він який, — а до чого опустився! Я по її очах бачив, що ви розповідали їй про мене й вона все знала про мою ганьбу.

Сорт кивнув головою.

— Потім вона подала мені руку. «Як вона вже стала схожа на божого ангела, — думав я, — і особливо жаль її тому, що вона така молода!» І от я підійшов до неї та й узяв її за руку.

— Ну, а далі що? — Сорт присунувся ближче й вижидально впився очима в губи Пелле.

— Потім вона трошки випнула губи. І в ту ж мить я забув, що на мені пляма, — і, уявив собі, поцілував її!

— І вона при цьому нічого тобі не сказала, жодного слова?

— Вона тільки нерозуміюче дивилась на мене. А я не знав, що мені робити далі,— й швидше втік.

— І ти не боявся, що вона нашла на тебе смерть?

— Ні, чому ж? Про це я зовсім не думав. Ні про що подібне вона не могла й помислити, вона була справжньою дитиндю.

Довгенько вони лежали, не говорячи ні слова.

— Є в тобі щось таке, що дуже діє на жінок,— промовив, нарешті, Сорт.— Якби ти тільки тепер на це погодився... слово я взяв би на себе.

Пелле ліниво потягнувся,— в нього не було ні найменшої охоти створювати нові релігії.

— Ні, я хочу мандрувати,— сказав він.— Повинні ж бути на світі такі місця, де вже почали кришити панів,— отуди я й хочу!

— З допомогою нечистого нічого доброго не досягнеш. Залишайся краще з нами. Тут ти знаєш, що в тебе є, і якби ми взялися до справи разом...

— Ні, тут нічого не досягнути біднякові; коли я буду тут тинятися без діла, то знову опущусь. Я, бач, хочу своєї долі, коли б навіть мені довелось для цього вбити насмерть якого-небудь кровопивця,— навряд чи це дуже вже великий гріх! Але хіба ми не підемо куди-небудь далі? От уже місяць, як ми крутимось все навколо південних хуторів, а ти постійно обіцяєш, що ми вийдемо до батьківського хутора. Я нічого не чув про бату Ляссе й Карну ось уже кілька місяців; коли справи мої пішли вниз, я зовсім, здається, забув про них.

Сорт проворно встав на ноги.

— Добре, що в тебе на думці не тільки вбивства кровососів. А чи далеко до батьківського хутора?

— Буде з доброю милю звідси.

— То ходімо ж туди негайно. В мене все одно нині нема ніякої охоти працювати.

Вони підняли пожитки на плечі й рушили в дорогу, балакаючи про те, про се. Сорт малював зустріч з Ляссе.

— Я ввійду перший та спитаю, чи нема в них старого взуття або зброї, що їх треба полагодити, а потім зайдеш ти.

Пелле розсміявся.

— Чи не понести мені за тебе верстат? Його легко прив'язати зверху.

— Чи не хочеш попотіти за мене? — сміючись, відповів Сорт.— А то вже краще скинь штани!

Вони втомилися від розмов і далі брели мовчки. Пелле йшов безтурботно, втішаючись доброю погодою. Відчуваючи в собі надмір сил, він зазнавав насолоди; він ні про що не думав тепер, а просто несвідомо радів з того, що побачить близьких. Постійно доводилось сповільнювати крок, щоб Сорт не відставав.

— Про що ти тепер замислився? — спитав він раптом.

Його дратувало, що Сорт завжди замислювався, як тільки за-

мовкав; ніяк не можна було знати наперед, в якому місці він знову кринице.

— Отак само питають діти,— відповів Сорт сміючись.— Їм хочеться знати, що там усередині.

— Ну, то скажи мені, ти ж можеш сказати!

— Тепер я думав про життя. Ось ти йдеш, сильний і впевнений у перемозі, як молодий Давид, а місяць тому ти був покиддю?

— Так, це справді дивно,— сказав Пелле й задумався.

— Але як же ти дійшов до цього? В тебе ж була можливість повернутись, варт було лише захотіти.

— Справді, я й сам не розумію. Я сказав би — це щось схоже на те, якби тебе раптом ударили чим-небудь по голові, і ти не знав би, що з собою робити. Та воно й не так небезпечно, коли як слід подумати. Працюють, напиваються доп'яна — і б'ють один одного пляшкою по головах!

— Ти так весело розповідаєш про це,— не дивись в суть речей, от у чому справа. Я багатьох бачив, які таким маніром ішли на дно; тільки-но бідняк хоч трошки збився з дороги, він уже пішов до всіх чортів,— а сам вважає себе ого яким молодцем! Добре все-таки, що ти вибився з цих тенет. Аби тільки докори совісті не отруювали людям існування.

— А коли вони й з'являються, то для чого ж горілка? — тоном бувалої людини промовив Пелле.— Вона здатна все прогнати з душі!

— Значить, в певній мірі і це було непогано,— допомагало вицікувати час.

— А ти насправді думаєш, що настане блаженство і благоденство для всіх — і бідняків, і виродків?

Сорт кивнув головою.

— Господь обіцяв це,— його слову ми зобов'язані вірити. Мабуть, щось подібне готується там, за морем; я тільки не знаю, чи це саме, що потрібно!

Вони прискорили ходу. Дорога була кам'яниста, нерівна, обабіч почали показуватись скелі з жалюгідною рослинністю, що випирала з землі, перед ними підіймався голубуватий скелястий пейзаж вересової пустелі.

— Ось тільки побуваю вдома й поїду. Я хочу за море — подивитись, що там робиться,— сказав Пелле.

— Я не маю ніякого права здержувати тебе,— тихо відповів Сорт,— але мені буде тужно поневірятись самому. Завжди мені буде здаватись, що мене залишив мій син. Ну, зрозуміло, в тебе будуть інші турботи і ніколи буде думати про нещасного горбуна. Перед тобою відкритий цілий світ, і коли ти добре влаштуєшся, ти, звичайно, не згадаєш про маленького Сорта!

— Я буду тебе пам'ятати,— відповів Пелле.— І як тільки влаштуюся, приїду додому й побачусь з тобою,— але не раніше. Батько, зрозуміло, не дозволить мені їхати, йому хочеться, щоб я зайнявся місця нього хутором, але ти станеш на мій бік. У мене нема ніякого бажання бути селянином.

— Це я зроблю.

— Ти подумай тільки: камінь на камені та верес і колючий чагарник! Таким був хутір на пустощі всього чотири роки тому, а тепер це цілий маєток, і непоганий. Все це вони зробили вдвох.

— Ви виліплені з доброго тіста! — сказав Сорт. — Але що за дідуган там, на гребені горба? На спині в нього великий мішок, а йде він так, наче от-от упаде.

— Дідуган?.. Та це ж батя Ляссе! Агов! — Пелле замахає шапкою.

Ляссе пошкандибав до них, скинув на землю мішок і подав їм руку не дивлячись.

— Ти сюди йдеш? — весело вигукнув Пелле. — А ми якраз надумалися відвідати вас!

— Даремно турбувались. Раніше ти жалів свої ноги, то побережи їх і тепер, — монотонно промовив Ляссе.

Пелле витріщив очі.

— Що таке? Ви переселились?

— Еге ж, ми переселились. — Ляссе тупо всміхнувся. — Переселились? Так, так, ми переселились... і пішли кожний своєю дорогою. Карна тепер там, де нема ні турбот, ні скарг... а ось тут Ляссе і все його добро! — Він ткнув у мішок ногою й продовжував стояти, відвернувшись і дивлячись у землю.

Кров відлила від обличчя в Пелле; він з жахом втупився очима в батька й ворушив губами, але не міг вимовити й слова.

— І довелося ж мені наткнутись на власного сина в оцій глушині! А скільки я не розпитував про тебе, ніхто не міг нічого сказати до ладу. «Власна плоть і кров відвернулась від мене», подумав я, але Карні змушений був сказати, що ти хворий. Вона так дожидала тебе, перед тим як скончатися. «Гляди ж, передай йому привіт, — говорила вона, — дай боже, щоб йому жилося добре!» Вона думала про тебе більше, ніж інша мати. Погано ж ти віддячив їй! Ось уже рік, як твоєї ноги не було в нас.

Пелле все ще не вимовив ні слова; він стояв похитуючись, кожне слово падало на нього, як удар ломаки.

— Не суди його так строго, — сказав Сорт. — Він не винен, він же тяжко хворів.

— Ах, он як, і тобі було скрутно? Ну, то я, як батько, останнім буду нападати на тебе! — Ляссе погладив Пелле по рукаву, і Пелле весь розтанув від цієї ласки. — Виплачя ж добре, синку, це розважає душу. У мене давно висохли очі, так що на мою долю залишилися самі страждання. Важкий для мене настав час, як ти сам можеш зрозуміти; багато ночей просидів я над Карною, не знаючи, що робити, — я ж не міг її залишити, щоб що-небудь зробити, і все в нас пішло безладно. Через це я готовий був навіть озлобитися на тебе; адже ти повинен був пожаліти нас! І вже вісточку в усякому разі міг би прислати. А тепер усьому кінець.

— То ти хочеш, батьку, залишити хутір? — тихо спитав Пелле.

— Та його ж у мене забрали! — жалібно промовив Ляссе. — За

таких обставин я не міг сплатити в строк оренду, і в них терпець урвався. Мені вже просто з милості дозволили залишатись тут, поки Карна не відстраждає й не буде похована,— кожному було видно, що це не затягнеться надовго.

— Якщо справа тільки в сплаті процентів,— сказав Сорт,— то в мене є кілька сот крон, які я приберіг собі на старість.

— Тепер пізно, ділянка вже передається іншому. А якби навіть і був час, то що мені робити без Карни? Я вже нікуди не годжусь.

— Ми разом поїдем, батьку,— сказав Пелле й підняв голову.

— Ні, навряд чи я куди звідси поїду, хіба тільки на кладовище. Я вже нічого тепер не вартий. Хутір у мене відібрали, Карна запровадилася на ньому до смерті, і сам я поклав тут останні свої сили. Ї от землю відібрали!

— Я буду працювати за нас обох. Тобі буде добре, ти будеш відпочивати на старості літ.— Пелле бачив перед собою світле майбутнє.

Ляссе захитав головою.

— Я вже нічого не можу з себе вижати, не можу піти, махнувши на все рукою.

— Я пропоную всім нам переправитись у місто,— сказав Сорт.— Біля церкви ми, мабуть, знайдемо кого-небудь, хто нас підвезе.

Вони зібрали пожитки й рушили в дорогу; Ляссе тримався позаду; він ішов, бурмочучи щось, і час від часу голосно скаржився. Пелле підійшов до нього і взяв його за руку.

— Немає живої душі, яка цікавилася б нами й дала б нам добру пораду. Навпаки, їм приємно, коли ми ризикуємо своїм життям та щастям,— тільки б їм збити на цьому пару копійок! Навіть влада не цікавиться бідняком; він існує тільки для того, щоб усякий міг клюнути його й полетіти із своєю здобиччю. Що їм до того, що людина приречена на муки, біду та загибель,— їм би тільки одержувати свої податки й проценти! Я б холоднокрівно встромив ніж у горло будькому з них!

Він усе говорив і ніяк не міг зупинитись, поки відразу не знесилився, як дитина.

XXVI

Вони жили в Сорта, який мав у передмісті будиночок; маленький бродячий чоботар всіляко старався допомогти їм. Ляссе більшу частину часу безцільно вештався навколо; він не міг заспокоїтись і опам'ятатись і раз у раз плакав. Старик зовсім знесилився й не міг донести ложки до рота, щоб не розхлюпати її. Коли його хотіли розважити чим-небудь, він відмовлявся.

— Треба б забрати твої речі,— казали йому не раз.— Нема рації нагороджувати громаду твоїм добром!

Але Ляссе не хотів.

— Раз мене пограбували начисто, то хай відбирають вже все!—

говорив він.— Я не хочу більше показуватись туди, щоб мене всі жаліли.

— Але ж ти залишишся ні з чим! — говорив Сорт.

— Вони цього добивались,— то хай же буде по-їхньому! Все одно їм коли-небудь доведеться відповісти за це.

Пелле роздобув візок і поїхав туди сам по речі; їх набралось цілий віз. Зелений сундук матінки Бенгті Пелле розшукав на горіші,— сундук був набитий клубками ниток. Дивно було бачити його знову,— за багато років Пелле ні разу не згадав про матір. «Це буде мій дорожній сундук», подумав він і забрав його з собою.

Ляссе стояв на вулиці, коли Пелле під'їхав.

— Дивись, що я привіз тобі, батьку! — вигукнув він, весело лягнувши бичем, але Ляссе ввійшов в дім, не сказавши ні слова. Коли Пелле зняв речі й пішов услід за Ляссе, той лежав у постелі, відвернувши обличчя до стіни, і не хотів розмовляти.

Щоб хоч трохи розворушити його, Пелле став розповідати новини:

— Громада передала хутір одному селянинові за п'ять тисяч крон, це вважають вигідною для нього справою,— тепер ділянка коштує вдвічі більше. Покупець сам буде жити там, а сина залишає господарювати на старому місці.

Ляссе злегка повернув голову.

— Еге ж, тепер є врожай, тепер можна пожинати тисячі й стати справжнім землевласником,— вимовив він з гіркотою.— Земля там добре вгноєна! Карна підірвалась та вмерла... А ми так добре з нею спрацювались; її тисяча крон пішла туди ж. Тепер я жалюгідна розвалина. Все віддав кам'янистій пустелі, щоб вона перетворилася в добру й родючу землю. І от тепер туди в'їжджає селянин та згоджується жити там,— ми, нікчемні створіння, розчистили йому дорогу! Хіба не в цьому наше призначення? Дурні ті, хто хоче повалити такий порядок... Але як я полюбив це місце! — Ляссе раптом завився сльозами.

— Ну, заспокойся ж, підбадьорся! — умовляв Сорт.— Тяжкі для бідняків часи незабаром минуть, настане час, коли ніхто не буде працювати на інших, але кожний буде пожинати те, що сам сів! І якої ж ти зазнав втрати? Адже ти виправдав свою працю й можеш розраховувати не на одну тисячу крон. Було б багато гірше, якби на тобі залишилися борги.

— Я, мабуть, не доживу до цих часів,— сказав Ляссе, підводячись на лікті.

— Ми з тобою, може, й не доживемо, бо хто перебуває в мандрівках, той умирає в пустелі. Але все ж ми, бідняки, — обраний богом народ! А Пелле без сумніву побачить землю обітовану!

— Ходімо в кімнату, батьку, подивись, як ми тебе влаштували,— сказав Пелле.

Ляссе на силу підвівся й пішов за Пелле. Вони з Сортом обставили одну з запустілих кімнат привезеними речами, і вона стала зовсім затишною.

— Отут ти й будеш жити, поки Пелле не виб'ється в люди, — сказав Сорт. — Ні, можеш не дякувати, ти сам розумієш, який я радий вам!

— Господь подякує тобі за це, — промовив Ляссе тремтячим голосом. — Більше нам, нещасним, сподіватись нема на кого!

Пелле зовсім позбувся спокою, він уже не міг відволікти свої думки від жадібного прагнення до мандрювань.

— Коли ти даси мені на квиток за ту допомогу, яку я тобі подавав, — звернувся він до Сорта, — то я поїду сьогодні ж увечері.

Сорт дав йому тридцять крон.

— Це половина того, що ми заробили, стільки мені не належить, — сказав Пелле. — До того ж ти хазяїн. Все було твоє — і харчі, і інструмент.

— Я не стану жити з чужої праці, а тільки зі своєї власної, — відказав Сорт і змусив його взяти гроші. — Значить, ти хочеш їхати в тому, що на тобі надягнуто?

— Та в мене ж тепер купа грошей! — радісно сказав Пелле. — Такої суми відразу в мене ніколи не було в руках! На такі гроші можна купити багато одягу.

— Але ж ти не повинен їх чіпати. Можеш витратити п'ять крон на дорогу, решту прибережи на майбутнє.

— У Копенгагені я, мабуть, зароблю чимало грошей.

— Він ніколи в житті не знав толку в грошах, — з гіркою зауважив Ляссе. — У нього було п'ять крон тоді, коли він пішов до міста вступати в навчання, і він не міг як слід пояснити, куди вони розійшлись.

Сорт розсміявся.

— То я поїду в тому, що на мені є, — рішуче заявив Пелле.

Але це було безглуздо. З таким рішенням старики не могли погодитись, — вони розквотались, як сполохані кури.

Білизни цілком вистачило, коли Ляссе згадав про свої запаси, — Карна потурбувалась про все.

— Але воно буде коротке на твій зріст. Тепер не те: коли ти йшов з Кам'яного двору, нам довелось робити зборки на моїх сорочках.

Щодо взуття, то справа теж була погана; чоботарському підмайстрові не личить ходити в таких черевиках, коли він шукає роботи. Сорту і Пелле довелося пошити пару пристойних чобіт.

— На це ж не можна жаліти часу, — сказав Сорт, — пам'ятай: по них судитиме про тебе столиця.

Пелле хотілось засісти негайно за роботу. Залишалось тільки подумати про новий костюм.

— Купи собі новий костюм на виплат, — сказав Сорт. — Здається, ми з Ляссе ще не вийшли з довір'я і можемо взяти костюм на виплату.

Увечері, напередодні від'їзду, Пелле разом з Ляссе пішов попрощатися з сім'єю Дуе; вони вибрали цей час для того, щоб напевно застати дома самого Дуе, Анна обох мало цікавила. Підходячи до

їх будинку, вони побачили старого, ошатно вбраного пана, що входив у будинок з парадного ганку.

— Це консул, — сказав Пелле, — той, що допоміг їм вибитися у люди. Отже, Дуе тепер буде довго відсутній, і нам, мабуть, не зрадіють.

— Так он воно як! — вигукнув Ляссе, застигнувши на місці. — Жаль мені Дуе! Що буде, коли він зрозуміє, в чім річ? Він, мабуть, вирішить, що надто дорого заплатив за свою самостійність. Так, дорого вона дістається тим, хто хоче висунутись. Дай боже, щоб тобі пощастило на чужині, мій хлопчику!

Вони пройшли до церкви. Перед нею стояв віз з зеленими рослинами, два робітники внесли їх у притвор.

— Що тут буде за торжество? — спитав Пелле.

— Завтра тут буде шикарне весілля, — відповів один з робітників. — Дочка купця Лау вінчається з оцим джинджиком Карлсеном, — так, здається, його прізвище. Такий же бідняк, як і всі ми, грішні. Але, думаєш, він схожий на нас? Коли з грязі попадають у князі, то й не знати як чваняться! Тепер він і компаньйоном у справі буде!

— На цьому весіллі хотілось би й мені побувати, — пожвавлено заговорив Ляссе, коли вони побрели далі. — Адже цікаво бачити, що хтось з нашого роду виходить у люди! — Пелле зрозумів це як натяк, але нічого не відповів.

— Чи не спуститися нам подивитись на новий порт? — спитав він.

— Ні, сонце заходить, і мені вже хочеться додому, в постіль. Я ж старий став! А ти йди, я сам знайду дорогу.

Пелле пішов униз, але потім повернув і попрямував на північ: йому хотілося зайти попрощатися з Марі Нільсен. Він відчував свою вину перед нею й повинен був сказати їй ласкаве слово за всю її роботу; та й їй, мабуть, буде приємно побачити його хоч раз пристойно одягнутим. Марі щойно прийшла з роботи і збиралась готувати собі вечерю.

— Дивись ти! Це він! — радісно окликнула вона. — І який ти став ошатний — неначе принц!

Пелле довелося залишитись і повечеряти з нею.

— Я прийшов тільки подякувати тобі за твою доброту й попрощатися! Завтра я їду в Копенгаген.

— То ти повинен радіти з цього!

Пелле довелося розповісти Марі, що він пережив за час розлуки з нею. Він вдячними очима оглянув убогу, але чистеньку кімнату, де ліжка так щотливо стояло біля стіни, прикрите білосніжною ковдрою. Цього запаху луку й чистоти та бадьорості, спокійного характеру Марі хлопець ніяк не міг забути. Тут вона влаштувала йому затишок в найгорстокіший для нього час і не погребувала пустити його в свою чисту постіль, поки сама зскрібала з нього бруд. Коли він приїде в столицю, він сфотографується й пришле Марі свою картку.

— Як же тобі живеться? — ласкаво спитав він.

— Так само, як і останнього разу, коли ти бачив мене, але тільки більш самотньо,— відповіла вона серйозно.

Пелле час було йти.

— Прощай, від душі бажаю тобі всього доброго,— сказав він, потискуючи їй руку,— і спасибі тобі за все!

Марі стояла, мовчки дивлячись на нього з дивною посмішкою.

— О боже, адже я теж тільки людина! — несподівано вирвалось у неї, і вона палко обняла його.

І от настав великий день! Пелле прокинувся разом із сонцем, склав речі в зелений сундук до приходу стариків, а потім не знав, куди дітися,— так він був сповнений тривогою та нетерпінням. На запитання відповідав не до речі, очима він блукав у царстві світлих мрій. Вранці вони з Ляссе віднесли сундук на пароплав, щоб розв'язати собі руки на вечір; з порту вони пішли на весілля Альфреда. Пелле охоче відмовився б від цього,— його захопили свої турботи, і він мало цікавився справами Альфреда; але Ляссе настояв на своєму.

Сонце припікало криві вулиці, дерев'яні стіни будівель випускали смолу, а з проточних канал ішов сморід; з пристані доносились крики барабанщика, який сповіщав про продаж оселедців з аукціону. Люди плавом пливли у церкву і навперербій балакали про щасливчика Альфреда, який так спритно влаштувався.

Церква була повна народу. Її святково прикрасили, а біля органа стояли вісім дівчат у білому,— вони повинні були співати «Гряди, голубице». Ляссе ніколи в житті не бачив такого весілля.

— Знаєш, я починаю гордитися! — заявив він.

— Він людина легковажна, — відказав Пелле, — одружується тільки для того, щоб урятувати її честь.

Але от молодий і молода наблизилась до віттаря.

— Що за неподобство, як Альфред напмадив собі голову, — шептав Ляссе,— він схожий на облизане теля. Але вона гарненька! Дивуюсь тільки, чому на неї не наділи миртового вінка,— хіба з нею не все гаразд?

— Вона вагітна,— шепотом відповів Пелле,— інакше б йому нізачо не одержати її.

— То он воно що! У всякому разі, спритно він підчепив панночку!

Заспівали дівчата,— здавалося, це були ангели, що освячували шлюб з неба.

— Треба стати так, щоб ми могли його поздоровити,— сказав Ляссе й хотів проштовхнутися до виходу, але Пелле стримав його.

— Боюсь, що сьогодні він нас не впізнає... Але що це? Адже тут дядько Калле!

Калле стояв, притиснутий аж до задньої лави, й не міг рушити з місця, поки всі не вийшли.

— Так, мені теж довелося взяти участь у цьому великому торжестві,— сказав він.— Мені хотілося захопити й старуху, та в неї, бачиш, немає пристойного вбрання.

Калле був у новому сірому костюмі з домотканої шерсті; за останні роки він став ще менший на зріст і ще більше згорбився.

— Чого ти заліз у куток, звідки нічого не видно? Тобі треба було б сісти на передній лаві, як батькові жениха! — сказав Ляссе.

— Я там і сидів,— хіба ти мене не бачив поряд з купцем Лау? Ми навіть читали з одного молитовника. Сюди мене просто відтіснили в штовханині. Тепер мені треба б піти туди на бенкет, я одержав урочисте запрошення в гості, але не знаю, чи йти? — Він оглянув себе. І раптом якийсь сіпнувся й одчайдушно розреготався, за своєю звичайною манерою.— Якого біса я розповідаю казки тим, хто все одно не повірить брехні! Ні, свиней не пускають у контору! Я, бачите, можу насмердіти... Адже наш брат не вміє потіти духами.

— То он як! Він надто шикарний, щоб знатися із своїм батьком? Тьху ти, хай йому чорт! Підем краще до нас, перекусиш чогонебудь.

— Ні, я такий набитий печенею, вином та пирогами, що в мене вже більше не лізе; піду додому й розповім старій про всю цю розкіш. До того ж мені йти три милі.

— То ти пішки сюди приплентався? Шість миль, мабуть, багаченько для твоїх років!

— Я ж сподівався заночувати тут. Я не думав, що... та ну їх до бога! Невже твої власні діти можуть так високо залетіти, що й батька рідного не визнають? Анна теж пролізе в пани. Дивно, як це ще я сам себе пізнаю? Тьху ти, чорт: я, Калле Карлсон — член знатної родини, розумієш? Ну, прощайте!

Він стомлено пішов тією самою дорогою назад і таким жалюгідним здався в своєму розчаруванні.

— Нещаснішої людини я в житті не бачив,— промовив Ляссе, дивлячись братові вслід.— Видно, брата Калле дійняли-таки, коли він так подався!

Увечері вони йшли містом до пароплава. Пелле робив великі, статечні кроки, якийсь особливо врочистий настрій змушував його мовчати. Ляссе дріботів коло нього згорбившись; він знову почав хникати.

— Ну, а ти не забудеш свого старого батька, правда? — повторював він.

— Нічого боятися цього,— відповів Сорт.

Пелле нічого не чув, всіма своїми помислами він був в дорозі.

Синій димок виривався з димарів і вився над вузькими вуличками. Старики сиділи на гаґках, обговорюючи новини дня. Проміння призахіднього сонця било їм прямо в скло окулярів, так що на їх зморшкуватих обличчях сяяли величезні вогняні очі. На вулиці панувала вечірня тиша; але поряд, з похмурих провулків, весь час чути було якийсь глухий шум, немов там без кінця перевертався великий звір і ніяк не міг угамуватися. Зрідка лунав який-небудь

крик або дитячий плач і потім повторювався з регулярністю уповільненого вдиху й видиху. Пелле був добре знайомий з цими таємничими звуками, притаманними тим місцям, де жила біднота. Нічне повітря, здавалось, було насичене турботами бідняків і навіювало їм тривожні сни. Цей світ бідноти, що непомітно сходив кров'ю в тиші, тепер завмирив у його душі сумною піснею,— і Пелле спрямовував свій погляд на море, що рожевіло в кінці вулиці. Нарешті він пізнав білий світ!

Божевільний Анкер стояв на своєму високому ганку.

— Прощай! — крикнув Пелле. Але Анкер нічого не чув, він повернув обличчя до неба й послав до нього свої жалібні зойки.

Пелле кинув останній погляд на майстерню. «Тут я провів чимало добрих годин», подумав він і згадав молодого майстра. Старий Йорген стояв біля вікна та бавився з маленьким Йорженом, що сидів на підвіконні. «Ку-ку, крихітко!» вигукував він тоненькою фістолою, ховався й знову вискакував. Молода жінка притримувала дитину, розрум'янившись від материнського щастя.

— Ти напишеш, звичайно? — ще раз спитав Ляссе, коли Пелле перегнувся через поруччя.— Гляди ж, не забувай старого батька! — Він зовсім розгубився з горя.

— Я неодмінно напишу тобі, як тільки влаштуюсь,— трохи не вдвадцятьте відповідав Пелле.— Ти тільки не турбуйся.— Він самопевнено усміхнувся батькові. Але вони більше стояли мовчки, дивлячись один на одного.

Нарешті пароплав відчалив.

— Прощай же! — крикнув Пелле востаннє, коли вони огинали портовий мол, і махав кашкетом доти, поки не втратив батька з очей. А потім пройшов на ніс і сів там на складений в круг канат.

Пелле забув про все, що залишилось позаду, і невідступно дивився вперед,— неначе перед форштевнем пароплава ось-ось повинен був виринути великий світ. Його не турбувала думка про те, що з ним буде й як він улаштує життя,— він тільки віддавався мріям.

Книга третья

ВЕЛИКА БОРотьБА

I

Внизу, на вогкому і глибокому, наче колодязь, подвір'ї, бавилося багато дітей. Вони виснули по нижньому краю дерев'яних прибудов і з скибкою намазаного жиром хліба кружилися, наспівуючи, навколо стовпів або ж сідали в липку грязь подвір'я і качалися по ній. Повітря внизу було вогке і холодне, як у старому колодязі; від цієї вогкості молоді голоси ставали хриплими, а личка вкривалися чиряками; але з підвального коридора, що виходив у провулок, з боку міського валу тягло теплим диханням і ароматом квітучих дерев.

Закінчилася гра в «золоті ворота», і останній рицар проїхав у «чорному котлі»; Ханс і Грете щасливо втекли з коридора божевільного Вінслева крізь ґрати клоаки в «пряничний будиночок», біля якого, як це не дивно, також були ґрати перед дверима; крізь них можна було просовувати і тріски, і капустяні качани — колоти відьму! А трісок і качанів було багато в смітєвому ящику поруч з «пряничним будиночком», про відьму ж кожний знав, хто вона така! Розлютована, вона час від часу вибігала з підвалу і розганяла зграйку дітей вугільними кліщами.

Це було, мабуть, трохи схоже на справжнє життя, аж до запаху млинчиків, який ішов зверху, з кімнати заможних Ольсенів, — бо ж справжньою казкою це не можна було назвати! Та часом божевільний Вінслев виповзав з своєї нори і починав розповідати, як він вивіз одного разу і потопив королівське золото в «Королівському вирі», коли до Данії вдерся німець Королівська казна заповнила цілий корабель, і ніхто, крім Вінслева, не знав, де її потопили, та й він уже цього толком не пам'ятав! Це була страшна таємниця, від якої перший-ліпший міг з глузду з'їхати. Весь план ховав він на своєму двобортному жилеті: досить було провести пальцем від цього гудзика до того, а потім униз — і скарб знайдено. Але з часом кілька гудзиків відірвалось, і тепер він не міг відновити плану; щодня діти допомагали йому шукати гудзики. Виснажлива робота, тим більше що король починав уже втрачати терпіння.

Були ще більш незвичайні речі: можна було, наприклад, лягти на слизький брук і грати «в красу» — улюблену гру Ханне. Якщо звести очі від мороку, що панував унизу, вгору по вузькому колодязю подвір'я до неба, до сліпучих хмар, які проносились над головою, і одразу перевести їх назад, то внизу ставало темно, хоч в око стрель. Тоді у цій темряві спливали жовті і сині кільця на тому місці, де взагалі належало бути сміттевому ящику і нужникам. Ця розкішна гра барв перед очима була начебто поїздкою вдаль, в Країну щастя, чимсь таким, чого не передати словами.

«Що я бачу? Я добре знаю, що це, а іншим не скажу!» наспівували діти і дивилися вгору на небо.

Але й цікава гра могла набриднути. Зате клоака під навісом з круглою решіткою, де втопився батько Ханне, постійно привертала увагу дітей. Під нею завжди вирувала вода, викликаючи в дітей почуття жаху; незграбні дівчиська стояли, розчепірившись, над решіткою і вищали, коли їх проймав холодний подув знизу. Адже решітка вела просто в пекло, і якщо довго дивитись, то можна було розглядіти чорний потік, що струмував у глибині. Він щохвилини посилав свою гнилу відрижку просто в обличчя тому, хто стояв над ним; там, у кутку, сидів і дихав сам сатана! Коли ж відвести очі від безодні, півтемрява подвір'я перетворювалася в найяскравіший день, і, таким чином, можна було за бажанням робити свій маленький світ ясним або темним.

Там завжди можна було бачити кількох дітей, що стояли рачки і дивилися зі страхом униз; а над самою решіткою влітку вились хмари мошви, яких клоака підтримувала навису своїм диханням. Хмара піднімалася до певної висоти, м'яко падала вниз і знову підскакувала, немов кулі в руках у жонглера. Інколи рій мошви підсмоктувало до самої решітки; але потім він знову піднімався вгору, колихався то в той, то в інший бік від протягу в коридорі і схожий був на танцюючий привид. Дівчатка дивилися на нього, піднімали спіднички і граціозно присідали. Тут Ельвіра Ольсен навчалася своїх перших па, а тепер вона танцювала з пристойними панями у танцюльці. А дочка лахмітниці потрапила до Санкт-Петербурга і трохи не зробилася там великою княгиною!

Над вузьким подвір'ям висіли старі балкони, вони дивились один на одного вузькими входами і були перетяті у всіх напрямках білизняними мотузками, на яких сушилися дитяча білизна і ганчірки для підлоги. Трухляві східці зигзагами піднімалися по стінах, вони доходили до балконів, а звідти тягнулися вище, до самого горища. З балконів і сходів відкривалися двері в квартири або довгі коридори, що прорізали масив будинку. Тільки на боці П'янички не видно було ні балконів, ні поручнів, починаючи з другого поверху. Час поточив їх так, що східці трималися на самих підпірках; балки ще стирчали з стіни, немов корінці гнилих зубів. Згори тягнулася вірвова, за яку можна було притримуватись; вона почорніла і вилискувала від дотику багатьох рук.

В жаркий червневий день, коли небо горіло білою пожежею над

щілиною, важкий трухлявий зруб оживав, неначе старий ліс. Поміж решітками гасали балакучі створіння, тіні з'являлися й зникали, безугавний гомін наповнював півтемряву. З усіх балконів капав кислуватий луг з випраних дитячих пелюшок, і краплі падали вниз — туди, де діти гралась у тихій воді струмочка, що живився риштаками. Дерев'яний будинок невгамовно тріщав, як старі сучки, що труться один об одного, вогкий запах землі і моховитої рослинності стискував дихання, і все, до чого торкалась рука, було вкрите густим шаром слизу.

Око сягало лише на два кроки, а далі нічого не видно було, бо стояв будинок, але за ним угадувалися світи. Коли розчинялися двері в довгі коридори, з глибини «Ковчег» линули різноманітні звуки — плач немовлят, голосіння й стогін хворих та калік. Тут незворушно протікало життя людей, які ніколи не наважувалися з'являтися на денне світло.

На боці П'янички риштаки стирчали просто з стіни, схожі на лісовиків, які шкіряться з хащі, з роззявленим ротом і довгою сивою бородою; у цих трубах заводилися рожеві дошові черв'яки, що інколи важко падали на каміння подвір'я. З розколин стіни росли і звисали вниз зелені кущі; крізь них просочувалися помії, падаючи краплями, наче волога з мокрого волосся лісу. В глибині, у зеленій вогкій темряві, малюсенькими джерельними німфами сиділи пістряві жаби, кожна в своєму гроті, і поблискували отруйною вологою. А нагорі, на третьому поверсі дерев'яної прибудови, висіла в клітці канарейка, що належала Ханне, і манірно щебетала, піднявши дзьобик до вогненного світила.

На дні подвір'я не припинялась біганина; люди, що хворіли на світлобоязнь, виповзали з місткого черева «Ковчег» або зникали в ньому. Це були головним чином жінки, дивно одягнені і хворобливо-бліді, неначе темрява просочилася їм у шкіру, з виснаженими рисами обличчя, на якому тільки очі горіли фанатичним вогнем.

Дідки, що звичайно лежали, трясучись усім тілом, у якомусь темному кутку і благали про смерть, тепер виповзали на галереї, піднімали носи до блискотливої плями небозводу і трічі чхали.

— Це сонце, — захоплено говорили вони один одному. — Апчки! Тепер ми не так легко будемо простуджуватися взимку.

II

З горища П'янички на площадку вийшов молодий чоловік. Постоявши хвилину, він з посмішкою повернувся обличчям до ясного неба, потім нахилив голову і побіг по східцях, не держачись за вірвочку. Під пахвою вің тримав щось загорнуте у синю хустку.

— Дивись-но, клоун який! Дивиться просто на сонце, начебто й осліпнути не боїться, — говорили хазяйки, висовуючись з вікон. — Ну, та він же сільський! А зараз він піде здавати роботу, — хто його знає, скільки часу він сидітиме тут і зароблятиме хліб для

отого кровопивці. Якщо він не піде від нього, то з його щік скоро зійде рум'янець! — Вони скрушно подивилися йому вслід.

Діти, що бавилися на подвір'ї, підвели голови, коли він проходив мимо, переступаючи через них.

— Чи нема в тебе, Пелле, для нас зараз гарної шкіри? — кричали вони, смикаючи його з усіх боків.

Він почав витягати з кишень обрізки лакованої шкіри і червоного штучного сап'яну.

— Це від нових тувель імператора! — сказав він, роздаючи дітям шкіру. І діти так засміялися, що у них забулькотіло в горлечках.

Пелле майже не змінився, тільки став стрункіший і гнучкіший в рухах, і в нього з'явилися біляві вусики. Вуха, які колись стирчали, якимось щільніше прилягали до голови, неначе тепер він мав у них не таку велику потребу; голубі очі, як і раніш, у всьому бачили тільки гарне, але в них з'явилося щось таке, що свідчило, що колишній благодущності настав кінець. Завиток на потилиці вилискував щирим золотом.

У вузьких вуличках застоювалося нестерпно задушне повітря, яке ніколи, здавалось, не освіжалося. Будинки були брудні і щохвилини загрозували розвалитися; всюди, куди сягав промінь сонця, виднілася у вікнах розвішана для провітрювання постільна білизна. У провулку зупинилась лікарняна карета; жінки й діти обступили її і з цікавістю чекали появи санітарів із страшною ношею. Пелле також зупинився біля них. Він хотів усе знати.

Він ходив завжди кружним шляхом. Велике місто являло для нього новий світ, все в ньому було не таке, як у себе вдома, щодня траплялись сотні дивних пригод. І Пелле з радістю почав усе заново, в ньому ще міцно жила колишня потреба все бачити і в усьому брати участь.

У вузькому провулку, що збігав до каналу, тринадцятилітня дівчинка задирило загородила йому дорогу.

— Мати хвора, — сказала вона, показавши пальцем на ганочок, що покосився, — коли в тебе є гроші, то ходімо зі мною.

Він уже хотів був іти слідом за нею, але помітив, що старі жінки так і прилипли носами до віконних шибок.

«Тут треба бути на сторожі!» сказав він собі чи не в сотій раз. Біда лише в тому, що це правило легко забувалося.

Він пішов уздовж каналу. Старі пристані, човни з овочами і пакгаузи з високими рядами люків та верескливими лебідками живо нагадали йому Борнхольм! Інколи й шкіпери з рідних країн приставали тут з вантажем гончарних виробів чи рибою, і від них Пелле міг довідатись, що робиться вдома. Писати йому не дуже хотілося: сповіщати про великі успіхи не доводилось, він лише сяк-так перебивався і все ще не заплатив Сорту за витрати на переїзд.

Але це ще прийде! Пелле анітрохи не турбувався за своє майбутнє. Місто було таке неймовірно велике й неоглядне; здавалось, в ньому крились навіть нездійсненні можливості. Хіба можна було

сумніватися, що Пелле відзначиться? Це ж само собою зрозуміло! Адже тут багатства лежали просто купами, вони давалися в руки навіть біднякові, як тільки він сміливіше брався до діла; щастя тут було жар-птицею, яку неважко спіймати при невеликій вправності,— казкових випадків траплялася сила-силенна. І Пелле спіймає колись ту жар-птицю! Як і коли — в розв'язанні цих питань він довірливо покладався на випадок.

В одному з провулків, що вели на Базарну вулицю, він помітив велике скупчення народу; юрби людей зібралися перед чавуноливарним заводом і щось голосно кричали закопченим робітникам, які стояли перед ворітьми, переступаючи з ноги на ногу, і нерішуче поглядали один на одного.

— Що тут трапилось? — спитав Пелле.

— Трапилось те, що вони не можуть заробляти стільки, щоб їм вистачало на життя! — відповів один літній чоловік. — А заводчик не дає їм прибавки. От люди й узялися за новомодні дурниці, певно завезені до нас з-за кордону, де вони, між іншим, принесли користь. Це треба розуміти так, що всі раптом кидають роботу, вибігають на вулицю без шапок і галасують, а потім знову стають до діла — точнісінько, як школярі на перерві! Вони вже йшли і поверталися три-чотири рази, і зараз половина їх на вулиці, а друга половина на роботі, а ворота ж замкнені! Чорта з два допоможе це заробіткові! Ні, за мого часу ми ввічливінько просили і завжди чого-небудь домагалися; адже ми люди маленькі, і звідки ж нам взяти коштів? А тепер вони позбулися заробітку на цілий тиждень.

Робітники не знали, яких заходів ужити, але стояли на місці, машинально поглядаючи на вікна контори, звідки звичайно виходили розпорядження. Час від часу по натовпу перебігав дрож нетерпіння, робітники загрозово підступали до вікон і грубо вимагали виплатити заробіток.

— Він відмовляється видати нам тижневу платню, яку ми чесно заробили, тиран який! — кричали вони. — Гарне діло, коли вдома дружина й діти! Та ще надвечір у суботу! От акула, адже він жере наш хліб! Невже хазяїн не скаже, з чим нам іти додому, не кивне навіть? Адже отак доведеться голодним і спати лягти!

Деякі робітники сміялися, буркочучи щось півголосом, спльовували на брук і знову оберталися з розгубленими обличчями до вікон контори.

Поради сипалися на них з усіх боків; але робітники все ще не могли на щось зважитися.

— Ніякого чорта в них, коли нами нікому керувати, — сумовито говорили вони й топтали на місці. Тільки це вони й уміли!

— Оберіть кількох товаришів для переговорів з фабрикантом, — порадив пан, що зупинився побіля.

— Оце діло! Виходь, Еріксен! Він уміє діяти кулаками! — закричали робітники. Незнаймець знизав плечима й пішов.

Високий на зріст, кремезний робітник попрямував до ганку.

— Молот, звичайно, з тобою, Еріксен? — гукнув один.

Еріксен обернувся з ганку й показав кулака.

— Стережись! — гукнули вони у вікна.— А то, може статись, полетять пух і пір'я! — І раптом все стихло; важкі вхідні двері, як виявилось, були замкнені.

Пелле слухав, роззявивши рота. Він не знав, чого хочуть робітники, та навряд чи й самі вони знали; але у всякому разі це звучало по-новому. Люди не канючили того, що належало їм по праву, а готові були за нього й побитися; і вони не напивалися заздалегідь для цього, як силач Ерік і інші там, вдома. «От що значить столиця!» подумав Пелле і ще раз поздоровив себе з тим, що потрапив сюди.

Раптом показався загін поліцаїв.

— Очистити вулицю! — пролунала команда, і вони рушили на юрбу, щоб розігнати її. Але робітники не розходилися.

— Спочатку ми одержимо те, що нам належить! — казали вони й тіснилися до воріт.— Тут ми працюємо і вимагаємо розрахунку, сн що!

Тоді поліція почала розганяти глядачів; ті неохоче відступали назад на крок-другий і знову продовжували стояти на місці й сміятись. Пелле дістав стусана в спину, він швидко обернувся й на мить зупинився поглядом на червоному обличчі поліцай; потім відійшов убік, буркочучи й почухуючи спину.

— Він тебе ударив? — спитала якась стара жінка.— Ох, негідник! Він син гладильниці, яка живе тут у сусідстві; а тепер піднімає палицю на своїх! Тьху на нього, капосника!

— Очистити вулицю! — скомандував поліцай, блиснувши очима, і всім тулубом потіснив стару.

Вона відступила до свого підвалу; звідти сипала словами, як горохом, слина так і бризкала у неї з беззубого рота:

— Та наїжджай і на старих людей, які носили тебе на руках і міняли тобі пелюшки, коли сам ти ще не міг упоратися з собою! Бий і мене палицею, якщо тобі цього хочеться, Фредерік! Виконуй панські накази і гавкай на всіх нас, сиві з жовтизною патли волосся вибилися з-під хустки і теліпалися навколо її зморшкуватого лоба, почорнілого від наскірної хвороби.

Загін промарширував через Кніппельсбро, супроводжуваний юрбою вуличних хлопчаків, які гикали і свистіли в пальці. Час від часу один з поліцаїв обертався; тоді юрба розсипалась, але вже за мить збиралась знову. Поліцаї нервували, вони стискували кулаки й ледве стримувалися, щоб не кинутись у бій. Вони схожі були на групу арештантів, які йдуть до ратуші під конвоєм малюків,— і публіка сміялася.

Пелле йшов поруч тротуаром, і дивний у нього був настрій. Він відчув, як углибині в нього росте сильне бажання підскочити вгору і ткнутися потім головою в брук; це був відгомін його хвороби, але тепер до неї домішувалися й пустощі. Він виразно бачив, як силач Ерік кидається, наставивши лоба вперед, на управителя й летить

стрімголов на землю, а потім на все життя перетворюється на ідіота. Ось перед ним виріс могутній Сила, але його зацькували; люди перетворилися на собак, щоб повалити його, а самі виляли хвостом перед усім, від чого віяло владою й знатністю! І самого його, Пелле, відшмагали в ратуші. І на нього потім показували пальцями, як на Силу: «Дивіться, ось він ходить і байдикує, жалюгідна покидь!» Так, він теж шукав справедливості й знає, чим це пахне! Але тепер він вирвався з ланцюгів неволі і потрапив до нового світу, де серйозні люди навіть не дивляться на поліцію, а полишають це робити вуличним хлопцям та старим бабам. Це його дуже задовольняло; і Пелле хотілося зжитися з цим світом, він пристрасно хотів сам стати до діла.

Був суботній вечір, і в складі стояло кілька підмайстрів та швачок, які прийшли здати роботу. Комірник, як звичайно, гудив пошиті речі, перш ніж заплатити за них, шарпав і м'яв їх так, що вони втрачали свою форму, і безсовісно брехав, ніби робота погано виконана. Іноді він намагався урізати плату і запевняв, що матеріал зіпсований. Особливо падлючив він з жінками, а ті мовчки стояли, не наслідуючись писнути на відповідь. Розповідали, що він присікувався до всіх швачок, які були йому не до вподоби.

Пелле стояв тут же, сповнений обурення на приймальника. «Якщо він хоч слово писне мені, ми поб'ємось», вирішив він. Але приймальник взяв його роботу, не дивлячись,— вона ж від П'янички!

Поки він розплачувався, з задньої кімнати вийшов гладкий чоловік; це був придворний швець Мейєр власною персоною. Колись і він був жалюгідним голодранцем; він приїхав сюди з Німеччини мандрівним підмайстром. У ремеслі Мейєр не багато тямив, але знався на мистецтві примушувати інших працювати на себе. Він не відповів на шанобливі поклони робітників, але зупинився перед Пелле, упершись в прилавок животом; він дуже сопів носом і дивився на нього.

— Новий? — спитав він нарешті.

— Це помічник П'янички,— з посмішкою відповів комірник.

— Он як! Еге ж, П'яничка знає своє діло! Ви працюєте, а він одержує гроші й пропиває їх, чи не так? — І придворний швець весело зареготав.

Пелле зашарівся.

— Я б хотів швидше зайнятися самостійною працею,— проговорив він.

— Так, так, ви можете побалакати про це з комірником. Але жодних професійних спілок, пам'ятайте про це! Нам такі не потрібні.

Пелле прикусив собі губу й мовчки запхнув за пазуху хустку; він виконував чимало різних вимог, але цьому не міг підкоритися. Пелле проворно вийшов на Купецьку вулицю і з Вугільного ринку повернув на Гаузергаде, де жив, як йому було відомо, голова ледве животноючої профспілки. В одному з темних підвалів містився маленький швець. «Мабуть, тут»,— і Пелле почав сходити по східцях.

Він не міг зрозуміти, як це голова профспілки міг обрати собі таке жалюгідне житло.

Біля вікна, зігнувшись над верстатом, сидів чоловік з запалими щоками, підшиваючи рант у стоптаному черевіку; ноги прохожих мелькали якраз на рівні його голови. У глибині кімнати стояла жінка, щось варила в печі; на руках у неї була маленька дитина, двоє старших бавилися колодками на підлозі. В кімнаті було дуже жарко й задушно.

— Добридень, товаришу! — сказав Пелле. — Чи не можна мені стати членом профспілки?

Хазяїн здивовано підвів голову, на його сумному обличчі майнуло щось схоже на посмішку.

— А є в тебе кошти для цього? — поволі спитав він. — Ця втіха може обійтись тобі дорого. На кого ти працюєш, дозволяю запитати?

— На Мейєра, що на Купецькій вулиці.

— Але ж тебе витурять, як тільки він про це довідається!

— Це я знаю, та все ж хочу записатися. Він не сміє вирішувати, що мені можна, а чого ні! Та й його ми колись втихомиримо!

— Я теж так думав; але нас дуже мало. Людей виживають голодом з профспілки, як тільки вони запишуться.

— Ми повинні подбати, щоб нас було більше! — бадьоро відповів Пелле. — І одного чудового дня ми, можливо, прикриємо його лавочку.

Столений погляд голови спалахнув вогнем.

— Чорт забери, ми повинні прикрити його лавочку! — вигукнув він і потряс кулаком. — Він топче тих, хто наживає для нього гроші; Адже це з його милості я сиджу отут над лагодженням взуття; він гнобить весь наш цех! Ох, яка помста, товаришу! — Кров заграла на його запалих щоках, вони запашіли, але скінчилося це випадком кашлю.

— Петерсен! — з тривогою вимовила дружина, притримуючи його за спину. — Петерсен! — Вона зітхала, хитаючи головою і допомагаючи йому подолати кашель. — Як тільки мова заходить про придворного шевця, Петерсен завжди робиться сам не свій, — сказала вона, коли випадок кашлю скінчився. — Він сам не знає, на що себе наражає. Ні, коли б кожен був такий розумний, як Мейєр, і займався б тільки своєю справою, то дехто був би зараз здоровий і пристойно заробляв.

— Заткни пельку! — рішуче вимовив Петерсен. — Ти жінка і нічого не тямиш у таких справах.

Дружина відійшла до печі.

Петерсен заповнив бланк, а Пелле підписав своє прізвище й сплатив членський внесок за тиждень.

— А тепер ти повинен постаратися як можна швидше здихатись отого кровопивці, — серйозно сказав Петерсен. — Чесному робітникові не можна підтримувати таких людей.

— Я змушений був, — відповів Пелле, — вдома я нічого не навчився. Але тепер цьому кінець.

— Добре, товаришу! Ось тобі моя рука, і щастя тобі! Треба продовжувати роботу, може, таки вигорить; ти повернув мені хороший настрій, ось що скажу я тобі! Вербуй же всіх, кого знаєш, і не пропускай зборів; про них публікується в «Робітнику». — Він міцно потряс Пелле руку.

Пелле швидким кроком пройшов до Північної застави; на свіжому повітрі у нього з'явився чудовий настрій.

Це була година, коли робітники розходилися по домівках; вони йшли групами або по одному, згорблені і мляві, стомлені після денної праці. Це був зовсім інший світ, такий відмінний від маленького світу «Ковчега»! Будинки були нові і благоустроєні, споруджені по виску і лінійці; люди йшли своїм точно задалегідь наміченим шляхом; одразу видно було, що кожна людина являє собою.

Так ось де жив соціалізм і нові принципи, які він провіщував! Пелле часто ходив сюди після роботи, щоб придивитися до робітників. У чому саме полягав соціалізм, він не розумів, та й не наважувався поринути у все це нове, — він почував себе ще чужаком; але якась сила тягнула його сюди. Зате сьогодні Пелле забув, що він тут чужий, і влився в загальну розмірену ходу довгого ряду людей, які йшли через міст і далі до вулиці Північної застави. Тепер він сам був членом профспілки; він був такий же, як і інші, і міг підійти до першого-ліпшого й кожному потиснути руку. В ході цих людей чувся якийсь владний заклик, неначе вони були солдати; він мимоволі йшов у ногу й почував себе сильнішим у потоці товаришів, який захопив його.

Настрій у нього був радісний і урочистий, як у день народження, і Пелле здавалося, що треба це відсвяткувати. Винарні були відкриті, і робітники заходили туди невеликими групами; але йому не хотілося сидіти і наливатися спиртом. Це можна робити тоді, коли все летить до чорта!

Він зупинився перед вікном якоїсь кондитерської і старанно заходився порівнювати різні сорти тістечок. Йому хотілося ввійти туди й гульнути на двадцять п'ять ере на відзнаку цього дня; але раніше треба все гарненько обдумати — коли б потім не розчаруватися! Зрозуміло, треба вибрати що-небудь таке, чого він ще ніколи не куштував, — а це й було найважче! Були тут тістечка порожні всередині, але ж він сподівався на ці двадцять п'ять ере заодно й повечеряти.

Так, це було нелегко; і в ту мить, коли Пелле подолав уже труднощі, його вивів з задумливості удар по плечу. За його спиною стояв Мортен, добродушно посміхаючись, нібито сварки між ними й не було. Пелле збентежився і не знав, що сказати; він зрадив єдиного свого друга, — нелегко йому буде тепер виправдатись! Але Мортен знати не хотів ніяких пояснень і тільки тряс руку Пелле; бліде обличчя його сяяло радістю. На ньому все ще лежала печать страждання, яка стискувала душу, і Пелле довелося здатися на милість переможця.

— Чи ба! Де довелося зустрітись! — вигукнув він і добродушно розсміявся.

Мортен працював у кондитера і вийшов прогулятись; зараз він ішов додому, щоб виспатися до нічної зміни.

— Та ходімо ж до мене, ми зможемо посидіти, побалакати ще з півгодини; і ти з'їси тістечко.— Мортен залишився зовсім таким же, як у дні учнівства.

Вони пройшли у ворота і піднялися чорними сходами; Мортен збігав у магазин і повернувся з п'ятьма тістечками «наполеон».

— Як бачиш, я пам'ятаю твій смак! — сказав він сміючись.

Комірчина Мортена була під самісіньким дахом, щось схоже на мансарду з вікнами на обидва боки. Звідти відкривався вид на нескінченні дахи, що тягнулися рядами один за одним і закривали собою парникові грядки величезного садівництва. Із численних димарів і коминів підносився рідкий голубуватий димок і туманом опускався на місто. Далеко на південь бовванів берег Калвебода, а далі на захід з імли виступав бугор Фредріксберг з замком. По другий бік лежали поля, а за трубами вапняного заводу мерехтіло море з безліччю парусників.

— Що, хіба поганий краєвид, га? — з гордістю спитав Мортен.

Пелле продовжував дивитися, він переходив від вікна до вікна, нічого не відповідаючи. Так ось яке це місто-столиця, куди мріяли потрапити й сам Пелле, і всі інші бідняки з найвіддаленіших закутків країни, — щасливий край, де вони повинні будуть вибитися із злиднів! Пелле зміряв його вздовж і зпоперек, дивувався його палацам і багатствам і виявив, що місто навіть далеко більше, ніж він сподівався. Тут усе було грандіозне. Побудоване вчора зносили сьогодні, щоб спорудити що-небудь ще більш визначне.

Щастя бідняка легко могло як-небудь знайти тут притулок, такий тут розмах!

І все-таки у Пелле не було правильного уявлення про все, — тільки тепер він побачив по-справньому місто. Величезним єдиним цілим лежало воно, розкинувшись у нього в ногах, з палацями, церквами і фабричними трубами, що стирчали за громадою будинків. Внизу по вулиці безупинно струмував чорний потік, проходили все нові й нові люди, — немов хвилі величезного моря, яке ніколи не може вичерпатись. У всіх була яка-небудь справа; цього зверху не видно було, але люди бігали, наче мурашки, і кожен клав свою маленьку ношу у величезну купу, складену з дорогих речей, привезених з найвіддаленіших країв землі.

— В усе це вкладені мільйони! — проговорив, нарешті, Пелле, переводячи дух.

— Так! — сказав Мортен і став поруч нього. — І все це зроблено руками — руками робітників!

Пелле зніяковів: думка вразила його своєю незвичайністю. Але ж це правда, якщо гарненько подумати.

— Ну, тепер це перейде до інших рук! — вигукнув він сміючись.

— Вони ж хитрістю відняли у нас все це, — от як виманюють

у малих дітей,— похмуро відгукнувся Мортен.— Але те, що робиться дітьми, не має юридичної сили. А бідняки завжди були такими дітьми. Але тепер вони, бач, вирости; і одного чудового дня, можливо, зажадають повернути їхне!

— Погано нам буде, якщо ми здумаємо віднімати самі,— задумливо проговорив Пелле.

— Нічого не погано, коли ми всі згуртуємось,— адже нас багато!

Пелле уважно слухав. Йому ніколи не спадало на думку розглядати питання про солідарність з такого боку; йому здавалося, що робітники організувались тільки для того, щоб домогтись кращих умов для своєї професії.

— Ти схожий на свого батька,— сказав він.— Він також все затівав у великому масштабі і сам шукав своє право. Я й раніше задумувався про нього,— от людина, яка не дозволить наступити собі на ноги! А ти в той час соромився його!

Мортен похнюпив голову.

— Я не міг зносити презирства пристойних людей,— стиха вимовив він,— я тільки розумів, що він розорює свою домівку і ганьбить нас. Та й боявся ж я його, страшенно боявся, особливо коли він, бувало, розбушується; я й зараз іще прокидаюся інколи весь спітнілий, коли бачу уві сні своє дитинство. Але тепер я пишаюся тим, що я син Сили! Силоньки у мене не так багато, але, можливо, я ще здивую добрих людей, коли настане моя черга!

Так, силоньки! Важко було навіть повірити, що Мортен — син богатиря-силача каменотеса,— такий він був тихенький і делікатний. Він ще не відновив сил, які у нього відняла Боділь у його отроцтві,— начебто надто рання витрата їх все ще позначалась на його здоров'ї. У нього була чисто дівоча схильність до затишку, його кімната була прибранна з великою охайністю, у вазі біля дзеркала стояли навіть квіти.

— Де ти їх дістаєш? — спитав Пелле.

— Купую, звичайно.

Пелле не міг стриматися від сміху. Кому ще з мужчин могло б спасти на думку витратити гроші на квіти?

Але книги не викликали в ньому сміху; між ними і дивною прихованою силою Мортена був якийсь містичний зв'язок. Книг у Мортена була ціла етажерка. Пелле взяв кілька й почав перегортати.

— Що це за штука? — спитав він непевно.— Книга, видно, вчена.

— Це книги про нас. Про те, як прийде нове і як ми повинні готуватися до нього.

— Так, тобі легко! — промовив Пелле у випадку раптового суму.— Тобі допомагає твоя книжна мудрість. А нам доведеться залишитися на тому місці, де ми зараз перебуваємо.

Мортен швидко повернувся до нього.

— Звичайна скарга,— гнівно вигукнув він: — Люди плюють на свій стан і хочуть перейти в інший! Але ж не про це, чорт візьми,

йде мова! Ми саме залишимося там, де перебуваємо,— шевці й пекарі, всі разом, і зажадаємо справедливості тут! Туди, де багато живуть, потрапляє хіба один з тисячі, а інші сидять на своєму місці й оближуються! І як ти гадаєш, чи дозволили б навіть і цьому одному забратися туди, коли б суспільству не треба було, щоб він допомагав гнобити своїх? «Ви самі бачите, чого досягає бідняк, якщо він тільки захоче», ось як солодко вони говорять! Виходить, суспільному ладові і докорити нема за що; маси самі винні, що не всі багаті,— господи, та вони самі того не хочуть! Вас обдурюють, як баранів, а ви погоджуєтеся з ними, підтакуєте. Ні, якщо вже щось приступне всім — то це вимога достатньої оплати за працю, щоб можна було жити добре. Я вимагаю, щоб робітник одержував за свою працю стільки ж, скільки одержує лікар або адвокат, і був би так само освічений! Ось тобі мій символ віри!

— Виходить, я тебе не зрозумів,—добродушно вимовив Пелле.— А втім, це те ж саме, про що мріяв твій батько, коли він лежав у сараї помираючи. Він віддавався фантазіям і уявляв, що в простих робітників на стінах висять картини, а в будинках фортепіано, як у панів.

— Невже так? Що ти кажеш? — вигукнув Мортен і підвів голову, наче прислухаючись до чогось. Потім задумався.

Пелле також поринув у роздуми. То, значить, у цьому саме й полягає нове? Виходить, непогано об'єднатися в можливо більший кількості!

— Я не зовсім добре розумію це, — промовив він нарешті, — але, знаєш, нині я вступив до організації. Я не хочу стояти осторонь і дивитися, як здійснюватимуться великі справи.

Мортен, посміхнувшись, кивнув головою; він був стомлений і не слухав, що говорив Пелле.

— Мені час спати, я повинен устати о першій годині ночі. Де ти живеш? Я завітаю до тебе колись. Як приємно, що ми зустрілися!

— Я живу біля Крістіанової гавані, в «Ковчезі», якщо ти його знаєш.

— Дивно, як ти туди потрапив? «Ковчег» я добре знаю, про нього так часто пишуть у газетах. Там всякої тварі по парі.

— Цього я не знаю, — відповів Пелле, трохи образившись, — мені ці люди подобаються. Але все ж чудово, що ми з тобою зіткнулись один з одним, — яке це щастя, га? А я поведився, як тварюка, і уникав тебе! Але це було в той час, коли я зовсім опустився, я тоді ненавидів усіх людей. Більше між нами не пробіжить чорний кіт, будь у цьому певний!

— Так, це добре, але зараз іди собі, — з посмішкою відповідав Мортен; він уже наполовину роздягнувся.

— Іду, іду! — сказав Пелле і взяв капелюх; хвилинку він постояв, милуючись містом. — Але яке чудове те, що ти говорив! — вигукнув він раптом. — Коли б я володів силою всіх бідняків, я б негайно кинувся в бій і відвоював усе. Яку купу речей можна було б поділити, — тоді на світі не було б більше й бідності!

Він підняв угору обидві руки, начебто все вже належало йому, і заразливо розсміявся; він здавався тепер силачем. Мортен напівсонний дивився на нього і нічого не сказав. І Пелле пішов.

П'яничка вилаяв Пелле на всі заставки, коли він, нарешті, повернувся додому.

— Що ти про себе так багато думаєш, чорт забери? Розгуляєш, як той граф, а тут у людей від спраги очі на лоб лізуть! Ти кинь оці витівки, облиш грубіянити, кажуть тобі,— інакше в мене увірветься терпець! Тут збожеволіти можна від злості! — Він з азартом відмахувався обома руками, хоч Пелле й не думав йому відповідати; він уже не сприймав серйозно того, що казав П'яничка.— Хай тебе забере нечиста сила! Тут сидиш і одяг з себе пропиваєш від спраги, а цей гультай бавиться!

Пелле почав підраховувати свій тижневий заробіток і раптом зайшовся сміхом, глянувши на П'яничку. Голі синюваті стегна, безпорадно тремтячи під фартухом, являли собою смішне видовище поруч поважної бороди й верхньої частини тіла, одягненої як годиться.

— Авжеж, ти зубоскалиш! — сказав П'яничка і сам засміявся.— А що, коли б тобі довелося залишити штани у лахмітниці й потім пробиратися нагору? Клята дівчора! «У П'янички біла гарячка!» кричали вони. Але ж богу відомо, що ніякої білої гарячки у мене нема, але нема й штанів. І оці клятві сходи! З Ольсеновою дівкою родимчик трапився, та вона ж уже всього бачила. Зроби ласку, позич твої старі мокасини!

Пелле відімкнув зелений сундучок і дістав робочі штани.

— Ти б узяв та припечатав сімома печатами свою шпинатну скриню! — буркотливо зауважив П'яничка.— Адже сюди можуть потрапити й злодії, під самісіньке небо!

Пелле удав, що не зрозумів натяку, і знову замкнув сундучок; потім закурив люлечку й вийшов на площадку.

З моря на дахи будинків насувалися сутінки; літало кілька голубів; на їхніх білих крилах грав останній багрянець призахіднього сонця; внизу, в колодязі подвір'я, було задушно, всюди густишали лілові тіні. Шарманщик повернувся додому і виконував свій вечірній номер для дітей, що танцювали внизу, а на всіх галерейках пашекували й сварилися мешканці «Ковчега». Час від часу проривалися тремтливі ніжні звуки, і все стихало: це був божевільний Вінслев, що забився в свою нору десь у глибині «Ковчега» і грав на флейті. Збираючись грати, він завжди ховався від людей; як хворий звір, він забивався тремтячи кудись у куток. Звуки були такі чудові, вони з трепетом виривалися з його тайника і здавалися піснею або плачем невідомого світу; і навіть неспокійні мешканці «Ковчега» мимоволі замовкали й слухали. Це був для Вінслева хороший час; люди начебто ставали кращими, слухаючи його. Але в потемках на нього інколи нападав диявол і підказував його безумному мозкові такі звуки, що вони наводили панічний жак. Прогнилий дерев'яний бу-

диночок розширився тоді у величезний, темний — хоч в око стрель! — ліс, де таїлися різноманітні жахи, і треба було наосліп відбиватися на всі боки, щоб не загинути. Возниця похоронних дрог з четвертого поверху, звичайно такий смирний, напідпитку жорстоко лущював свою дружину, і навкруги по всіх коридорах люди валялись, пили й билися, щоб відігнати нечисту силу. Та ж диявольська флейта Вінслева була причиною того, що Йонсен почав марно оплакувати своє злиденне життя й скінчив його під решіткою клоаки. Але тут нічого не можна було змінити, — Вінслев продовжував грати. Це було минуше явище, як і все на світі.

Тепер диявол ходив з кільцем у носі, а гра Вінслева впливала на душі, як коротке дихання вітру, і вони розкривалися, мов квіти. Це були чудові хвилини!

Хоч Пелле жив тут не так-то й довго, все це було йому знайоме й не зворушувало його. Він же ходив тепер у сорочці переможця, про яку мріяв для нього батя Ляссе.

Нижче, на третьому поверсі, в задніх кімнатах творилися чудеса. Витка герань і плющ перевили слабкі балки й сплелися вгорі, а над ними висів червоний паперовий ліхтарик, по-святковому освітлюючи все навкруги. Здавалося, літня ніч знайшла собі притулок у цій кам'яній громаді. Під лампою сиділи мадам Йонсен з дочкою і шили; обличчя в Ханне шаріло, як роза вночі, вона щохвилини оберталася до Пелле, посміхаючись і нетерпляче хитаючи голівкою.

Тоді Пелле переступав з ноги на ногу, міняв місце, повертався в інший бік — нетерпляче, як кінь, якому не видно дороги.

Позад нього поралась у своїй кухоньці його сусідка, мадам Франсен. Двері на площадку були розчинені, і сусідка, звертаючись то до Пелле, то до себе, безугавно торохкотіла про свою подагру, про свого покійного чоловіка і про свого неробу сина. У неї була хвороблива потреба без кінця дратувати себе, перебираючи старе життя.

— Господи, боже ти мій, тут клопочешся і тримаєш їжу напоготові для Фердинанда з ранку до вечора і з вечора до білого дня, а йому, бач, ліньки потурбуватися прийти додому! Стежити за його навіженством я не можу, тільки й залишається, що сидіти, горювати та тримати їжу в печі! Тільки це й підтримує; прийде, коли згодніє, кажу я собі. Так, веселі днинки неважко перелічити!.. А ти чого стоїш і лупаєш очима, як боже ягня? Дівчина там внизу шию собі ламає, виглядаючи тебе! Справді, дивний народ ці мужчини; заберуть собі в голову і не можуть ні на що наважитися, а хто винен у всіх бідах?

— Вона знати мене не хоче, — хмуро сказав Пелле. — Вона просто бавиться мною.

— Еге ж, дівчина, як видно, так довго бавилася своєю білою мишею, що кішка запала її. Як тобі не соромно тинятися отут і томитися, такому молодому та статечному? Підріж її крила — матимеш гарну дружину! — Вона штовхнула його ліктем у бік.

І Пелле повільно спустився вузькими сходами на третій поверх і пішов по галереї.

— Чому ти вчора був такий дивний? — сказала мадам Йонсен і звільнила йому місце. — Ти ж знаєш, що ми тобі завжди раді; навіть ж ці церемонії?

— Пелле короткозорий, йому нас не видно, — проговорила Ханне. Вона дивилася на нього з посмішкою, відкинувши назад голову й розкривши рота, білі зуби в неї блищали.

— Чи буде завтра гарна погода? — спитала мати.

Пелле відповів ствердно і з виглядом знавця пильно подивився на малосіянкий клаптик неба. Ханне розсміялася.

— Так ти й щодо погоди пророк, Пелле? У тебе, певно, мозолі?

— Облиш свої дурачі, дівчисько! — сказала мати й шльопнула її. — Завтра ми поїдемо в ліс, якщо погода буде гарна. Поїдеш з нами, Пелле?

Пелле дуже хотілося, але він роздумував.

— Поїдьмо ж! — сказала Ханне і поклала свою руку на руку Пелле. — Ти будеш моїм кавалером, — адже скучно гуляти в лісі з літньою жінкою. А зате я поводитимуся, як схочу! — Вона задирливо відкинула голову.

— Ми поїдемо лінійкою від Північних воріт. Я не люблю їздити поїздом.

— Від Північних воріт? Та їх же більше не існує, мамочко! Але лінійки ходять ще від Трикутника.

— Ну, то від Трикутника. Причеп! Хіба я можу встежити, що тепер зносять? За мого часу Північні ворота були чудовим куточком! Звідти відкривався вид на село, я ж сільська, — і ніде літні ночі не були такі гарні, як там, на валу. Тоді я не мерзла ще; якщо сукня була тонка, то серце молоде!

Ханне пішла на кухню, щоб приготувати кофе. Двері залишилися відчиненими, дівчина муркотіла пісеньку й час від часу вставляла своє слово в розмову. Але ось вона ввійшла і, зробивши кнік-сен, поставила перед Пелле тацю.

— Який у тебе нині вигляд! — раптом вигукнула вона здивовано; помацала його лоба й почала допитливо вдивлятися в нього.

— Я сьогодні записався до професійної спілки, — відповів Пелле. Його не покидало відчуття чогось надзвичайного, що залишило на ньому свій відбиток, і йому здавалося, що кожному це помітно.

Ханне зареготала.

— Виходить, там на лоба ставлять чорну мітку? Дивись, мамо, дивись: профспілкова мітка! — Вона повернула голову Пелле в бік до матері.

— Ох, погане дівчисько! — сміючись промовила стара. — Вона вимазала тобі обличчя сажею! — Поплювавши на свій фартух, мати почала витирати сажу, а Ханне стояла позаду і тримала голову Пелле обома руками, щоб він не ворушився. — Дякую богіві, що Пелле добродушний хлопець, — сказала стара, витираючи йому обличчя, — інакше б він розгнівався!

Пелле тільки посміхався з вдоволенням виглядом.

У дверях галереї з'явився кучер і поплентався далі, на четвертий поверх.

— Добрий вечір,— сказав він густим басом, проходячи мимо,— і мені слід побажати приємного апетиту! — Під пахвою він ніс великий окорок.

— Ох, боже мій,— шепнула мадам Йонсен,— знову він тягнеться зі своїм окороком! Значить, тижнева получка буде пропита! У них, бідолах, завжди вволю свинини, але рідко буває хліб до неї.

У «Ковчезі» поступово завмирав то один, то другий звук. Дитячий жалібний плач, що доносився з дальніх коридорів кожного разу, коли десь відчинялися двері, змінювався на ніжне цмокання; то яка-небудь спізніла мати прибігала з роботи й підносила свою крихітку до грудей. Не заспокоювався зрештою тільки один, але він плакав завжди, чи була його мати вдома, чи не було,— в неї пропало молоко.

Знизу, з підвалу, через колодязь подвір'я доносилися колискові пісня; це «Грете з дитиною» заколисувала свою ганчіркову ляльку. Справжні матері не співали.

— Йї би тільки кричати,— зауважила мати Ханне.— Тим, у кого є справжні діти, не до пісень. Йї ж діти не вимагають їжі; а це велике полегшення, коли людина бідна!

— Сьогодні вона прала і прасувала плаття своєї ляльки, щоб та була ошатна на ранок, коли прийде її батько. Він лейтенант,— сказала Ханне.

— А він завтра прийде? — наївно спитав Пелле.

Ханне голосно засміялась.

— Та вона чекає на нього щонеділі, але тільки вона ще не бачила його ніколи!

— Ну, ну, тут нема з чого сміятися,— промовила стара.— Вона щаслива по-своєму, а питання про харчі не завдає їй ніякого клопоту!

III

Пелле прокинувся тому, що Ханне смикала його за ніс і передражнювала його смішні гримаси. Вона пробралася до нього через ґорище.

— Ти чого ж це валяєшся? — спитала вона збуджено.— А ми чекаємо й чекаємо на тебе!

— Я не можу підвестися з ліжка,— жалібно промовив Пелле.— П'яничка пішов звечора в моїх штаних і не повернувся. Тому я ліг і знову заснув.

Ханне дзвінко розсміялася.

— А що, коли він і зовсім не повернеться? То тобі вічно доведеться лежати в ліжкові, як старій Ян?

Зареготав і Пелле.

— Не знаю, що мені робити. Доведеться вам поїхати без мене.

— Ні, цього не буде,— рішуче заявила Ханне,— тоді ми прине-
семо кошик з їжею сюди нагору й накриємо стіл на твоїй ковдрі,
адже вона зелена — зовсім як трава!.. Стривай, я придумала!

Ханне вискочила на горище через фанерні дверці й за півгодини
повернулася назад і кинула на ліжко пару смугастих штанів.

— Будь ласка, пане роззява! І поспішайте. Я забігла до Марі,
дружини кучера, яка служить у панів, і вона потягла пару буденних
штанів у свого хазяїна. Але завтра їй треба повернути їх, поки її
пан не помітив.

Тільки-но Ханне пішла, Пелле поквапився одягнутись. Коли
він був уже майже вбраний, дерев'яні східці дуже затріщали,— це
звонив пожалувати П'яничка. Однією рукою він тримався за вірво-
вку і на кожному повороті сходів ловив повітря; скрізь на всіх балко-
нах лунав жіночий зойк. Це тишило П'яничку, його велике і кругле
обличчя осявалося посмішкою.

— Заткни пельку! — добродушно привітав він Пелле, побачив-
ши його.— Заткни пащеку! — Він зупинився перед дверима і каючись.

Пелле схопив його за комір.

— Де мої святкові штани? — спитав він обурено.

Старі були на П'яничці. Але де ж нові? П'яничка дивився на
нього нерозуміючим поглядом, старезні риси його обличчя відбили
зусилля думки; раптом він пропищав:

— Штани, кажеш ти? Що за чорт! Ти справді сказав: штани?
Та я ж тільки що говорив тобі. Бачиш ти, яка справа,— я ж їх
заставив.

— Ти заставив мої нові штани? — скрикнув Пелле і, вкрай зди-
вований, відступив від нього.

— Дійсно так! Ти сам бачиш, що гарячитись тобі нічого. Не-
з'яси ж ти мене справді! Це само собою уладнається, не треба тільки
гарячитися.

— Злодій! — заревів Пелле.— Ось хто ти такий!

— Ну, ну, товаришу, заспокойся і не кричи,— адже в мене їх
нема у кишені. Зрозумій, що П'яничка людина чесна, ти сам побачи-
ши. Що ти даси мені за це, га? — Він витяг з кишені заставну кви-
танцію і з ображеним виглядом подав її Пелле.

Пелле гарячково м'яв свій галстук; він був у нестямі від люті,
та який толк злитися?

А тут вийшли Ханне з матір'ю. Ханне була в жовтому солон'я-
ному капелюсі з широкими стрічками — і така прекрасна! Стара
тримала в руці кошик. Вона старанно замкнула двері й поклала
ключ під килимок, потім обидві жінки пішли вперед.

З оцим чортом П'яничкою нічого не можна було зробити! Він
ходив навколо Пелле з боязкою посмішкою, з цікавістю зазираючи
йому в обличчя, але намагався триматися на достатній відстані.

— Сердишся, га? — говорив він співчутливо, наче звертаючись
до малої дитини.— Зовсім розсердився? Та й на якого біса тобі дві
пари штанів, товаришу? Що ти робитимеш з двома паоами? — У цьо-
му запитанні відчувався навіть докір.

Пелле витяг з-під ліжка пару стоптаних дитячих черевиків і протиснувся в фанерні дверці. Він боком проліз між стрімким дахом і задньою стіною мансарди, шмигнув під кількома балками і, нарешті, вибрався в довгий коридор, що тягнувся через горищний поверх фронтальної прибудови; з обох боків його йшли кімнати. Сильний шум одразу оглушив його. Двері всіх кімнаток були розчинені, коридор був начебто спільною вітальнею; лайка, базікання і дитячий плач зливалися в оглушливий гул; коридор гудів, немов вулик.

«А втім, тут дуже шумно,— подумалось йому,— завтра я переїду звідси!» Він давно вже подумував про це, і тепер його перебуванню у П'янички мав прийти кінець.

Перед одними з дверей стояла маленька одинадцятилітня дівчинка і чистила грубі черевики; вона була пов'язана ряднинним фартухом до самих пахов, і все-таки наступала на нього. В кімнаті ж двоє хлопчиків, дев'яти і дванадцяти років, ходили вперед і назад, широко ступаючи і заклавши руки в кишені,— вони втішались неділею. Обидва були в чистих сорочках і схожі були на маленьких батьків родин. Це було «сімейство», рятівники Пелле.

— Ось твої черевики, Марі,— сказав Пелле.— Краще я зробити не міг!

Марі жваво схопила черевики й оглянула підметки; Пелле полагодив їх старою шкірою, але зате наваксував до блиску.

— Вони стали такі ошатні! — прошепотіла дівчинка й вдячно глянула на Пелле.

Хлопчики підійшли й подали Пелле руку.

— Скільки за черевики? — спитав старший і з серйозним виглядом поліз за гаманцем.

— З цим зажди, Петер, зараз я поспішаю,— з сміхом заперечив Пелле.— Ми зведемо рахунки під новий рік.

— Значить, я сьогодні все ж таки піду з хлопчиками гуляти! — сказала Марі, сяючи від радості.— А ти підеш з Ханне і її матір'ю в ліс,— ми добре це знаємо! — Вона вистрибом провела Пелле до сходів, зупинилася там і, сміючись, поглядала вниз. Сьогодні вона була схожа на справжню дитину, печать старкуватості й турбот зникла з її личка.— Ти міг би зійти й парадними сходами! — гукнула вона.

Вузькі східці вели з горища на головні сходи, що були розташовані всередині будинку; ними мали право користуватися тільки мешканці квартир, що виходили на вулицю. Це була аристократична частина «Ковчега»; тут жили старі моряки, десятиники й інші люди, що мали постійний прибуток. Тут же були й квартири торговців з підвального поверху: вугляра, торговця залізним товаром і лахмітничі. Квартири склалися з двох пристойних кімнат, кухні й передньої. А на головних сходах, в кутку біля входу до кожної квартири, була водопровідна раковина з полечкою над нею; накривши раковину кришкою, можна було сісти на неї і відпочити,— це було чудово!

Супутниці Пелле дійшли вже до Кніппельсбро, коли він наздогнав їх.

— Довго ж ти затримався,— сказала Ханне, беручи Пелле під руку.— Як поживає «сімейство»? Марі, певно, зраділа черевикам? Бідолашна останні дві неділі не виходила з дому, бо їй не було в що взутись!

— Їй треба було тільки прийти до мене,— сказав Пелле,— я такий зобов'язаний їм!

— Та хіба вона це зробить? «Сімейство» таке горде! Мені доведеться украсти в неї черевики.

— Бідні малюки! — вигукнула мадам Йонсен.— Просто зворушливо бачити, як вони тримаються одно за одного і як уміють влаштуватися! Але навіщо ти взяла Пелле під руку, Ханне? Ти ж цьому не надаєш ніякого значення?

— А хіба треба надавати значення, мамо? Пелле мій кавалер і буде моїм захисником!

— Хто знає, від кого йому захищати тебе? Досить буде, якщо від тебе самої,— це також не просто!

— Від зграї розбійників, які нападуть на мене в лісі і вкрадуть! Інакше тобі доведеться, мамо, заплатити за мене великий викуп.

— Боже мій, я охоче б заплатила гроші, щоб позбутися тебе, коли б вони в мене були! Але чому ж ви не дивитеся на сине небо? Воно таке захоплююче; а сонце пече в спину, прогріваючи до самого серця.

Біля Трикутника вони сіли в диліжанс і покотили на узмор'я. Диліжанс був повен веселих людей; їх смішила поведінка деяких городян, що обливалися потом і обмінювалися нерозумними дотепами. Слідом за ними клубочився густий стовп куряви, що повисала над величезними чорними бочками з водою, які стояли обабіч дороги на високих підставках. На морі виднілися парусні човни, що здавалися зовсім нерухомими. Всі святкували неділю.

В замиському парку було холоднувато. Листя на буках ще не втратило свого молодого глянцю й прозорим і святковим вбранням одягало могутні вікові дерева.

— Який гарний ліс! — вихопилося у Пелле.— Він схожий на старого велетня, що взяв собі молоду наречену! — Досі юнакові жодного разу не траплялося бути в справжньому буковому лісі, і йому здавалося, що він вступив до храму.

Тут було багато народу.

Копенгагенці втішалися гарною погодою. Люди впивалися сонцем, гуляли між деревами й веселилися кожен на свій лад, розмахуючи великими гілками, і марно кричали тільки для того, щоб почути свій голос; звуки лунали під деревами й виривалися на простір. Декілька чоловіків у білих шапочках стояли на узліссі й співали хором; по лужках розсипалися веселі групи дітей, деякі грали у квача або качалися по траві, мов кошенята.

Мадам Йонсен йшла трохи попереду; вона добре знала ці місця і показувала дорогу. Ханне і Пелле мовчки простували позаду. У Ханне був зосереджений і відчужений вигляд, і коли Пелле взяв її за руку, щоб збігти разом з нею на горбок, вона начебто не відчула

його дотику, і рука її залишилась млявою й вогкою. Вона йшла немов уві сні, нічого не бачачи перед собою.

«Знову вона мріє», подумав Пелле і з досадою відпустив її руку, яка повисла, як у мертвої.

Стара обернулася й подивилася на них сяючими очима.

— Так дивно сонце не світило вже багато, багато років,— промовила вона,— від того самого часу, як я була молодою!

Вони піднялися до Ермітажу¹, а звідти лісними лужками добралися до ресторанчика, де напилися кофе й закусили принесеною з собою їжею. Потім попрямували далі. Мадам Йонсен попадала в ліс лише раз на рік і зате вже хотіла навішатися прогулянкою доскочу; і як молодь не заперечувала, стара була невблаганною. Тут усе було повне згадок про її дівування, і ними вона жила. Ніякі умовляння не допоможуть. Якщо їм набридло ходити за нею слідом, нехай ідуть своєю дорогою. Але вони незмінно йшли за старою, вигляд у них був стомлений, і поводитися вони не так розумно, як слід було б.

На стежці до Роваду стало зустрічатись значно менше народу.

— Тут ще можна знайти лісову самотність, як у дні моєї молодості,— сказала стара.— І як же тут хороше, яке всюди густе листя— справжній куток для закоханих! Тепер я присяду й зніму черевики— ноги починають боліти. А ви поки подивіться, що навколо робиться.

Але молоді люди холодно подивились навкруги й сіли біля неї. Мадам Йонсен зняла свої прюнельові черевики, притиснула ноги до холоднуватої трави й базікала:

— Як нині жарко, до каміння торкнутися не можна,— хоч ви, певно, не запалитесь! Чого ви так витріщилися? Поцілуйтесь же хоч разок на привілі! Це нікому не пошкодить, а подивитися на вас буде приємно!

Пелле не ворухнувся, але Ханне підповзла до нього на колінах, не кваплячись обняла його голову й поцілувала; потім хвилину дивилася йому в очі з зворушливою ніжністю, як дитина дивиться на свою ляльку. Капельюшок її сповз на потилицю, на білому лобі в неї і на верхній губі з'явилися прозорі краплини поту. І раптом, весело розсміявшись, вона відштовхнула Пелле.

Пелле й стара почали збирати квіти й гілочки бука, потім сіли опоряджати їх, а Ханне лягла на спину і стала дивитись на небо.

— Ну, досить тобі лежати й видивлятися,— сказала мати,— нічого доброго з того не буде.

— Я граю «в красу», я так давно не грала в цю гру,— промовила Ханне.— Але вдома, у «Ковчезі», бачиш більше, тут надто ясно.

— Так, слава богу, там видно більше— сама клоака і три відкожі місця! Щастя, що там так темно. Ні, добре б мати кошти й виїжджати за місто щонеділі! Хто виріс на привілі, тому тяжко все життя сидіти замкненим у чотирьох брудних стінах. Ну, я гадаю, нам пора вже рушити далі,— ми марно гаємо час.

¹ Ермітаж — мисливський замок у замиському парку під Копенгагеном.

— Мені так хороше лежати,— глухо відгукнулася Ханне,— поклади мені під голову шаль, Пелле.

З вершини дерева над ними злетів великий птах.

— Оце птах! — вигукнув Пелле, вказавши пальцем. Птах поволі заколихався на величезних розпростертих крилах, розітнув повітря кількома різкими змахами і полетів низько над деревами, оглядаючи їх допитливим поглядом.

— Господи Ісусе, це, певно, був бусол! — сказала мадам Йонсен і злякано потягнулася до черевиків. — Я тут нізащо не залишуся: хто знає, що може трапитися з людиною! — Вона нервово і смішно заметушилася.

Пелле розсміявся до сліз.

Ханне підвела голову:

— То, певно, журавель, Пелле! Правда ж? Як безглуздо, що птах зривається з місця і дивиться так, наче він короткозорий. Коли б я була птахом, то я б злетіла вгору, закрила б очі й полетіла прямо вперед. Авжеж, коли так літаєш, певно, що-небудь трапиться!

— Трапиться те, що ти впадеш у море і втопишся, якщо не гірше того,— проговорила мати. — Ханне завжди думає, що з нею повинно щось трапитися, і тому не може втримати того, що у неї в руках!

— Та через те, що у мене нічого нема! — вигукнула Ханне і, сміючись, показала порожні руки. — А ти можеш утримати порожняву, га, Пелле?

О четвертій годині вони пробралися до Шлезвігського каменя, де відбувся мітинг соціалістів. Пелле ще жодного разу не був присутній на великому мітингу з виступами агітаторів і свої уявлення про «нове» черпав з розмов, які чув. Це в якійсь мірі задовольняло його внутрішню потребу, але нічого яскравого він ще не переживав, — він чув тільки глухе одноманітне гудіння, схоже на стукіт дерев'яних черевиків, які він носив у дитинстві.

— Ну, тут уся братія присутня! — напівнасмішкувато вимовила мадам Йонсен. — Тут ти побачиш всіх соціалістів Копенгагена. Їх ще не так багато, хоч вони твердять, що до них всі перейшли. Не завжди справа йде так гладенько, як про те кричать.

Пелле хмурився, але мовчав: він сам ще надто мало розумів, щоб переконувати інших.

Натовп народу приголомшував його. Тут зібралось кілька тисяч людей в ім'я спільної справи, і він відчув, що належить до великого колективу. «І я разом з ними!» радіючи, думав він; йому хотілося підтвердити це собі, і він вдячно згадав вчорашній день. Що, коли б придворний швець не сказав йому тих слів, які спонукали його записатися до спілки? Він би тепер залишався осторонь руху, наче язичник якийсь! Вчорашній крок його був начебто актом хрещення; спілкуючись з цими людьми, він почував себе інакше, ніж звичайно. І коли залунала тисячоголоса пісня — радість з приводу того нового, що мало настати, — холодний дроз пробіг по всьому тілі Пелле. Відчуття було таке, начебто перед ним розчишилися ворота

й те, що в ньому лежало притисненим клубком, розгорнулося в слі: пучому світлі.

На трибуні стояв смуглий чоловік і палко говорив гучним голо- сом. Щільним натовпом стояли робітники; обступивши його, повер- нувшись до нього обличчям, вони жадібно слухали, ледве дихаючи; дехто мимоволі повторював його жести й міміку. Вони не кричали, але після кожного вдалого виразу промовця схвальний гул пробігав у натовпі.

Він говорив про нужду і бідкування, про тяжке нескінченне ман- дрування шляхом до наміченої мети. Як ізраїльтяни несли в пустелі ковчег завіту, так і гноблені несуть з собою золоту надію на кращі часи. Якщо хтось із тих, хто ніс прапор, падав, інші негайно під- хоплювали древко. І ось, нарешті, зайнялася зоря, ось вони вже біля входу в землю обітовану,— і в їхніх руках запорука того, що вони законні мешканці цієї землі!

Все це розумілося само собою; якщо Пелле й переживав що-не- будь разом з іншими, то саме це мандрування обраного народу в пу- стелі — великий символ злигоднів. Слова долітали до нього, як щось давно відоме. Але сила голосу вразила його; у промові оратора було щось таке, що доходило до слухача не через розум, а ніби пропалю- вало шкіру і зустрічалось з тим, що вже невиразно ворушилось у ньому. В гнівному тембрі його голосу була міць, що громила ві- кову неправду; він пробивав у ній смертоносні бреші, і слухач з по- легшенням переводив дух. Такий всепокриваючий голос був і у Пел- ле в той час, коли він працював на полі; він тоді відчував потребу облегшити себе криком і всю силу своєї душі вкладав у цей крик. Справді, рідке це мистецтво говорити так голосно й разом з тим так коротко, як древні пророки!

Якось своєрідна міць відчувалась і в густо згуртованому натовпі, охопленому тими ж самими переживаннями й думками і свідомістю цієї моці. Пелле був уже не самотній, жалюгідний шевський підмай- стер, якому так важко перебиватися; він стояв тут, зливаючись в одне ціле з величезним організмом, він відчував, як у ньому бродять сили,— ось як мізинець відчуває себе частиною всього тіла. З цього могутнього колективу виходила інстинктивна упевненість в непере- можності, намагання рвонутися на приступ. М'язи у нього напру- жилися, йому не терпілося кинутись уперед і розтоптати зло ногами. Безмірні, нездоланні сили переповнювали його всього й відбивалися стукотом у скронях.

Пелле й раніш доводилось злітати вгору і благополучно спуска- тись униз; спустився він на землю й цього разу,— він зробив довгий, звільняючий видих, наче скинув з плечей щось дуже важке. Рука Ханне лежала в його руці, він злегка потиснув її.

Та дівчина не помітила цього, вона також була захоплена. Він подивився на її чарівну потилицю й нахилився, щоб заглянути їй в очі. Великий жовтий капелюх кидав на обличчя Ханне золотий відблиск, вся її палка душа неспокійно грала під напруженими, ска- м'янілими рисами, очі нерухомо дивилися у простір. «І вона з на-

ми,— блаженно подумав Пелле,— цілком захоплена всім цим!» Чудово було знати, що обидва вони, мужчина й жінка, думають про те ж саме.

Раптом він глянув у той бік, куди був спрямований її погляд, і відчув укол у саме серце. Трохи далі на лужку, відокремившись від натовпу, стояв високий на зріст вродливий чоловік, який дуже нагадував хазяїна Кам'яного двору в дні розквіту; сонце грало на загорілій шкірі і м'якій бороді. Він повернув своє обличчя в їхній бік, його крупні відкриті риси чомусь нагадували про море.

Ханне здригнулася, наче прокинувшись від сну, і помітила погляд Пелле.

— Він моряк,— вимовила вона якимсь далеким голосом, не чекаючи запитання Пелле.

«Звідки вона його знає?» подумав він і з досадою висмикнув свою руку. Але Ханне одразу ж потягнула її до себе й міцно притиснула до своїх м'яких грудей; на Пелле це подіяло, як раптова обіцянка вірності.

Вона всією своєю вагою повисла на його руці й не відриваючись дивилася на трибуну; другою рукою вона нервово перебирала волося.

— Ти така неспокійна, дитино моя,— сказала мати, що сиділа біля їхніх ніг.— Дай, я притулюся спиною до твоїх колін,— раніш мені легко було сидіти прямио.

— Так, мамо,— відповіла Ханне й випросталася; в голосі її чути було сильне збудження.

— Пелле,— шепнула вона раптом,— якщо він з'явиться до нас, я нічого не буду йому відповідати. Нізащо!

— Значить, ти його знаєш?

— Ні; але ж буває, що чоловіки підходять і заговорюють? То ти йому скажеш, що я з тобою, правда ж?

Пелле хотів відмовитись, але Ханне вся затремтіла. «Її морозить», подумав він з жалістю; лихоманку так легко схопити в «Ковчезі». «А може, вона тобі й збрехала? — подумалось йому трохи згодом.— Жінки лукаві». Гордість не дозволила йому розпитувати її; він очоче взяв би цього незнайомця за горло й витряс би з нього правду!

У цей час натовп так голосно заревів «ура», що повітря задрижало; Пелле підхопив крик. А коли все скінчилося, незнайомця вже не було.

Вони попрямували до горбів; стара знову на кілька кроків ішла попереду. Ханне півголосом наспівувала на ходу. Часом вона допитливо поглядала на Пелле й продовжувала наспівувати.

— По суті це не моя справа,— похмуро проговорив Пелле,— але все ж негарно з твого боку мені брехати!

— Я брешу? Що ти, Пелле? — Вона здивовано глянула йому у вічі.

— Так, брешеш! Між ним і тобою щось є!

Ханне зареготала дзвінко й невимушено, але раптом замовкла.

— Ні, Пелле, ні! Що мені до нього? Я ж ніколи не бачила його раніш. Я нікого ніколи жодного разу не поцілувала, тільки тебе,— але ж ти мені брат!

— Я зовсім до цього не прагну, анітрошечки, якщо хочеш знати!

— Хіба я чим-небудь образила тебе? Мені це боляче чути! — Вона взяла його за руку.

— Я хочу, щоб ти стала мені дружиною! — гаряче вихопилося у Пелле.

Ханне розсміялася.

— Чуєш, мамо? Пелле хоче одружитись зі мною! — вигукнула вона, захилинаючись від сміху.

— Атож, я чую і бачу більше, ніж ти думаєш! — коротко відповіла мати.

Ханне перевела погляд з Пелле на матір і принишкла.

— Ти такий гарний, Пелле,— проговорила вона тихо,— але ти не можеш дати мені нічого нового, в тобі я все знаю. До того ж я ніколи не мріяла про тебе ночами. А щастя в тебе є?

— Я доведу, що воно в мене є,— відповів Пелле, підвівши голову,— дай тільки час!

— Господи боже, знову вона жує свою жуйку про щастя! — вигукнула мати, різко повернувшись до дочки.— Годі тобі псувати нам цей чудовий день своїми дурницями. Я так раділа всьому!

Ханне безпорадно посміхнулася.

— Мати твердить, що я трохи не при своєму розумі тому, що батько раз ударив мене по голові, коли я була дитиною,— сказала вона, звертаючись до Пелле.

— Еге ж, бо з того часу на неї іноді находять такі дурощі, що вона знати нічого не хоче, крім своїх фантазій. Вона здатна ціліснітькі дні сидіти біля віконця й видивлятися вдаль; вона й дітей усіх на подвір'ї перебудоражила своїми дурницями. І навіть мене зуміла так спантеличити, що я кинула всі справи. Після смерті чоловіка ми жили так бідно,— а я вертілася з нею й з лялькою на підлозі, наспівуючи пісень про графів. Можеш мені повірити, Пелле, я пролила через неї чимало сліз!

Ханне на ці слова матері відповідала лише тим, що з посмішкою почала наспівувати пісеньку,— це був мотив пісні про графів.

— Ось послухай сам! — сказала стара, підштовхнувши Пелле.— Йй навіть не соромно. Не дам собі ради з нею!

Пелле хотілося почистувати їх кофе, і вони пішли до палатки, де знайшлося вільне місце. Ого! Тут біля каруселі стояв шарманщик з їхнього будинку і кивав їм, не перестаючи крутити ручку шарманки; він тримав руку біля рота, як глашатай, намагаючись перекричати шум.

— Ви побачите там мою стару разом з Ольсенами! — проревів він.

— Не чую, що він каже,— сказала мадам Йонсен. Зараз у неї не було бажання зустрітись з мешканцями «Ковчега».

Після кофе вони знову пішли бродити між крамничками, розва-

жаючись спогляданням шумного натовпу. Ханне захотілося поворожити; це коштувало всього двадцять п'ять ере; їй напророчили нежданого жениха, який приїде з-за моря з великими грошима. Очі в неї заблищали.

— Це я могла б напророчити ще краще! — мовила мадам Йонсен.

— Ні, мамо, адже ти мені ніколи не пророчиш нічого, крім нещастя! — сміючись заперечила Ханне.

Мадам Йонсен зустріла знайомого, який торгував повітряними кульками з пискавками, й присіла погомоніти з ним.

— Ідіть потанцюйте, а я дам відпочити своїм стомленим ногам, — сказала вона.

Молода пара пішла до танцювального майданчика й зупинилася в натовпі глядачів; час від часу вони купували талон за п'ять ере на танець. Коли Ханне запрошували сторонні, вона заперечливо хитала головою, — їй не хотілося ні з ким танцювати, крім Пелле. Знехтувані танцюристи ставали віддалік, зсунувши капелюхи на потилицю, вони лаялися; Пелле довелося покартати Ханне.

— Адже ти ображаєш їх, — сказав він. — А вони наїдпитку й, чого доброго, почнуть ще бешкетувати.

— Навіщо я буду примушувати себе танцювати з людьми, яких я не знаю? — заперечувала Ханне. — Я хочу танцювати тільки з тобою! — Вона гнівно блискала очима і була прекрасна в своїй непоступливості. Пелле нічого не мав проти того, щоб бути єдиним! Він ладен був навіть побитися за Ханне, коли б у цьому була потреба.

Уже збираючись іти, Пелле побачив незнайомця, що стояв біля задньої стіни танцювального майданчика. Пелле почав квапити Ханне, яка з захопленням дивилась на танцюючих і нічого не помітила. Незнайомець попрямував до них; Пелле був певен, що Ханне не бачила його.

Раптом вона стрепенулася й схопила Пелле за руку.

— Чого ж ми стоїмо? — нетерпляче промовила вона й потягнула Пелле за собою.

Біля виходу незнайомець наздогнав їх і вклонився Ханне. Вона не звела очей, але ліва рука в неї сіпнулася, неначе вона хотіла покласти її на плече Пелле.

— Моя наречена більше не танцює, вона втомилася! — відрізав Пелле й повів її далі.

— Добре, що ми вирвалися звідти! — з полегкістю вигукнула Ханне, коли вони повернулися до її матері. — Кавалери були такі нецікаві!

Пелле здивувався. Виходить, вона навіть не розгляділа незнайомця, а подумала, що її запрошує хтось інший? Та й незрозуміло було, як вона могла його побачити; з другого боку, вона начебто зуміла розглядіти його й крізь опущені повіки, — як відомо, жінки бачать навіть і те, що робиться за рогом. А це тремтіння руки? Пелле не знав, що й думати. «Мені однаково, — вирішив він, — але я не дозволю гратися собою!»

Взявши обох дам під руку, Пелле повів їх під деревами до зу-

пинки. Стара була жвава, Ханне йшла мовчки й давала змогу своїм супутникам вести бесіду. Несподівано вона попросила Пелле помовчати хвилинку. Він здивовано глянув на неї.

— У мене в вухах стоїть такий приємний шум,— сказала вона.— Але коли ти говориш, він припиняється!

— Дурниці! Це в тебе бунтує кров,— сказала мати.— Та й місяць зараз молодий!

Коли поверталися додому, Пелле був мовчазний: час від часу він потискував теплу й трохи вогку руку Ханне, що спокійно лежала в його руці.

Але в старої ще не вичерпалася веселість. Вогні міста й темна, затихла протока збудоражили в її стомленій душі спогади про минуле, і вона заспівала тонким, тремтячим фальцетом:

Ніч із усіх огорнула сторін,
В небі високому зорі горять,
В церкві ледь чутно видзвонює дзвін...
Птахи сплять, люди додому сплять.

Хай поспішають... А нас двох чекає
Борт корабля, попливемо на нім.
Синя гладінь Ересунда мигає...
Гарно удвох в супокій нічнім.

Однак іти від Трикутника додому їй було важко,— давала себе взнаки сильна втома.

— Ну, щиро дякую за сьогоднішній день! — сказала вона Пелле на подвір'ї.— Завтра знову доведеться перелицьовувати старі солдатські штани. А поїздка була дуже чудова! — Вона поквапилася вперед, застогнала злегка, піднімаючись сходами, і про щось заговорила сама з собою.

Ханне уповільнила крок.

— Навіщо ти сказав про мене: «моя наречена»? — спитала вона раптом.— Адже це неправда!

— Ти сама прохала мене про це! — відповів Пелле; йому хотілося сказати значно більше.

— А, так? Ну, гаразд! — промовила Ханне й побігла вгору сходами.— На добраніч! — гукнула вона зверху.

IV

Пелле був зв'язаний з «сімейством» своєрідними узами. Троє сиріт були першими людьми, які по-дружньому простягнули йому руку допомоги, коли він, через три дні після приїзду до столиці, стояв серед вулиці, пограбований до останньої копійки.

До столиці він їхав у стані душевного піднесення. Лежачи на лаві в міжпалубному приміщенні, де возили худобу, він усю ніч не спав,— йому заважало заснути збудження, і він будував широкі плани відносно того, як він чудово влаштується на свої двадцять

п'ять крон. Ледве розвиднілося, він був уже на палубі і вдвлявся вперед у туман, з якого випливало величезне місто зі своїми баштами й фабричними трубами. Над містом стояла легка хмара пилу, слабо рум'яничись під промінням ранкового сонця,—це надавало панорамі святкового вигляду; вхід до гавані між фортами й стоянкою флоту був досить широкий, щоб справити відповідне враження. Метушня на Лікарняному мосту, біля якого пароплав причалив, крики візників і носильників — від усього цього можна було розгубитися. Але Пелле наперед вирішив нічому не дивуватися; і без того важко було розібратись в усій оцій метушні.

І тут випадок про нього подбав. На набережній стояв огрядний веселий чоловік і дивився на Пелле, як на знайомого; він не кричав, а спокійним голосом промовив: «Здрастуй, земляче!» — й запропонував Пелле сіти і квартиру за дві крони на добу. Приємно було зустріти земляка серед усієї цієї метушні, і Пелле цілком довірився йому. Той виявився на диво послужливою людиною й навіть не дозволив юнакові нести зелений сундучок.

— Я за ним відправляю посильного, — сказав незнайомиць. — Я все це влаштую, звірся на мене.

Коли минуло три дні, він подав Пелле довгий рахунок, рівно на двадцять п'ять крон.

Дивно, як він угадав,— у Пелле була саме така сума! Йому не хотілося розлучатися з нею, але хазяїн готелю, Еллеблю, покликав з вулиці поліція, і Пелле довелося заплатити.

І ось він опинився на вулиці зі своїм зеленим сундучком, не знаючи, що робити, в безпорадному становищі, у цілковитому відчаї. В цей час повз нього пробіг, посвістуючи, маленький хлопчак і спитав його, чи не потрібна йому допомога.

— Я можу сам відвезти сундучок, куди треба; це коштуватиме двадцять п'ять ере, і десять за користування ручним візком. Але якщо я понесу його тільки за одну ручку, то це обійдеться лише в десять ере! — сказав він діловито, поглядаючи на Пелле. На вигляд йому було не більше дев'яти чи десяти років.

— Я сам не знаю, куди мені подітися! — мало не плачучи, проговорив Пелле.— Мене викинули на вулицю, і йти мені нікуди. Я чужий у цьому місті, а гроші у мене відняли обманом.

Хлопчик закинув голову догори, наче бажаючи пробити лобом стіну.

— Так, кепська в тебе справа! Ти, голубчику, потрапив до лап шахрая, який полює на приїжджих. Ходімо до нас,— ти житимеш у нас, якщо погодишся спати на підлозі.

— А як ти гадаєш, що скажуть твої батьки, коли ти приведеш мене з собою?

— У мене нема ніяких батьків, а Марі і Петер ніколи не буркотять. Ходімо ж. Можливо, ти дістанеш і роботу у П'янички. Звідки ти?

— З Борнхольма.

— Та й ми ж звідти! Правда, це було багато років тому, коли

ми були ще дітьми. Ну, ходімо ж, земляче! — Хлопчик весело за-сміявся й схопив сундучок за ручку.

Хоч Пелле вже раз обдурив земляк, він усе-таки пішов за хлоп-чиком. Підозріливість не була властива його натурі.

Отаким чином він потрапив до «Ковчега» під охороною дитини! Двоє старших дітей радісно схвалили вчинок маленького Карла; і троє сиріт, взагалі соромливих і стриманих, одразу ж прив'язали-ся до Пелле. Вони підбрали його на вулиці й вважали своїм знай-дою, який опинився в незнайомому місті і потребував їхнього за-ступництва; через них він уперше познайомився з величезним містом, і вони допомогли йому влаштуватись у П'янички.

На другий день після прогулянки до лісу Пелле переїхав на го-рище передньої прибудови, в кімнату поруч з «сімейством», що якраз була вільною. Марі допомогла йому перетягти пожитки й при-брати в кімнату; і він з легким серцем розстався з П'яничкою. Кінець потогінній системі і всім зв'язаним з нею уколам самолюб-ства! Тепер Пелле самостійно виступить перед підприємцем і може сміливо дивитись у вічі товаришам. То був у багатьох відношеннях принизливий період; але він без злоби розстався з П'яничкою; за кілька місяців, проведених у нього, він узнав більше, ніж за все своє навчання в Йеппе.

У крамниці залізних товарів Пелле знайшов старий інструмент, а стіл і ліжко купив на виплат. У придворного шевця він для початку одержав замовлення на дитяче взуття, яке робив між іншим, головний же заробіток давала йому робота у майстра Бека на Ба-зарній вулиці.

Бек був людиною старої школи; його клієнтура складалася го-ловним чином з нічних сторожів, човнярів і відставних моряків, що містилися коло Крістіанової гавані. Хоч Бек народився й виріс у столиці, він скоріше нагадував провінціального ремісника. Ходив у хатніх туфлях, вишитих дочками, і в недільні дні кутив біля па-радних дверей довгу люльку. У нього був старомодний погляд на ремесло, і він зрадив, що Пелле вміє розтягувати товсту, жирну юхту й не боїться взятися за пару якихось мазаних чобіт. Бек не любив давати роботу на сторону, і Пелле охоче ходив до майстерні й за-ймався тією роботою, яка траплялася. Він не хотів тільки жити у майстра, по-стародавньому, за стіл і квартиру.

Зміна умов одразу дала наслідки. Пелле працював охоче і з любов'ю і почав навіть відкладати гроші на сплату боргу Сорту. Йому вже ввижався попереду день, коли він зможе виписати сюди бату Ляссе.

Ранками, коли заспані мешканці горища покvapно поралися в довгому коридорі, щоб піти на роботу раніше, ніж гудок сповістить без чверті шосту, Пелле вже сидів у себе й стукотів молотком. О сьо-мій годині він ішов до майстерні Бека, якщо там чекала на нього робота; брав також роботу у мешканців «Ковчега».

Пелле тепер уже досить добре вмів розбиратися у виробничих відносинах, і цей досвід виявився плідним, як зерно, яке проросло там, де впало, й принесло великий урожай. Те, що він зіпхнув зі своєї шиї одного експлуататора, вже привело до поліпшення умов; а що, коли послати до всіх чортів і другого і брати собі весь прибуток від роботи?

Це було схоже на фантазію, але Пелле нічого не досяг би, коли б знову продовжував заноситися вгору і знову падати на землю. Він набув практичного досвіду й хотів знати межі його застосування. Сидячи за роботою, він у думках з усіх боків обмірковував це питання, ґрунтовно досліджував його.

П'яничка виявився непотрібним як посередник; можна брати замовлення, не користуючись його допомогою, і не треба лити чвертки в його ненаситну пельку. Але хіба більше смислу в тому, що взуття на своєму шляху до споживача завертає до придворного шевця і дає йому можливість заводити власні виїзди і жити паном? Хіба Пелле не може сам зноситися з клієнтами, відсторонивши Мейєра, як це він уже зробив з П'яничкою? Ну звичайно може! Кажуть, придворний швець платить податок з тридцяти тисяч крон на рік. «Так їх же треба розділити між нами, працюючими на нього,— думав Пелле, заганяючи у підошву гвіздок.— І тоді батя Ляссе не буде томитися вдома, перебиваючись з дня на день!»

Це було щось таке, що можна було взяти в руки й помацати,— практичне завдання, яке Пелле розв'язав,— і воно, певно, не мало нічого спільного з його світлою вірою в несподіване щастя. Ця віра все ще десь таїлася й виявлялась у всьому, остерегаючись, правда, ставити прямі вимоги; він інстинктивно відчував, що бідняк повинен володіти душевним багатством. Це була його родова спадщина, і Пелле зумів сумлінно пронести її через усі злигодні; так робили до нього мільйони, завжди готові зустрінути невідоме, поки не надійде смерть і вони покірливо не передадуть мрію про щастя дітям. Пелле сам жив цією мрією. І якщо вона не здійсниться, то все-таки залишиться жити. Щастя—це ж кінець кінцем не обіцянка відчутного успіху для окремої людини, але загальна мрія, пронесена крізь віки рабства й овіяна диханням вічності!

Пелле відчував, що в його душі були неначе закладені всі ці нескінченні шукання, що виявилися в нього у вигляді невичерпного терпіння. В світі, який його оточував, він спостерігав, що часто покірність долі відігравала більшу роль, ніж природні здібності; він звик бачити, як усе йде прахом, але при цьому зберігав надію.

На різних етапах це звучало по-різному: «град Давидів з золотом на стогнах», «вічне блаженство», «повернення величності божої»,— і Пелле запитливо прислухався до цих звуків. Але ніколи раніш надія не звучала піснюю про їжу, про одяг, про домівку і затишок; як йому тепер у цьому розібратися?

Так він сидів і думав, розв'язуючи завдання, яке неодмінно повинно було дати йому частку благ земних,— розв'язував з вимогливістю й нетерпінням, у яких сам не міг здати собі справи.

Таке саме бродіння спостерігалось всюди. Свідомість мас прокидалася. Вони вже не йшли терпеливо, в сліпій покорі, але кидалися з боку в бік, не знаючи, куди повернути. Чудо не станеться само собою, коли настане час. Є зла сила, яка сковує надії мас, заважаючи їхньому здійсненню. Вони самі повинні завоювати собі щастя.

Упертий фаталізм, що тяжив над усім, захитався; маси не хотіли більше миритися з сліпою покірністю. Люди, що все своє життя йшли звичним шляхом з роботи на роботу, раптом зупинилися і ставили перед собою дивні запитання про мету всього. І навіть найпростодушніші осмілювалися сумніватись у справедливості встановленого порядку; він такий не тому, що повинен бути таким, — ця необхідність обумовлена важливими причинами. Гребля прорвалася, у людей з'явилось бажання взятися самим за влаштування свого життя; у них просто руки свербіли — так їм хотілося що-небудь зламати, відкинути вбік, але вони самі не знали — що. Все закрутилося в якомусь вихорі, все перемішалось. Оживали й давали себе відчувати якісь незнані сили, що зачаровували найстатечніших людей. На тих, які раніш плазували, мов пси, з-за шматка хліба, раптом нападала якась упертість, і вони скоріше ладні були дати себе побити до нестями, ніж зігнути. Солідні люди, які працювали все своє життя на одному місці, переставали задовольнятися своїм становищем і залишали роботу через яку-небудь дрібницю. Довготерпіння, вироблене тяжкою працею, вичерпалося; ті, хто все зносив на своїх плечах, ставали надзвичайно уразливими, неговіркими й примхливими, як вагітна жінка. Здавалося, що вони знемагають під натиском якоїсь невідомої внутрішньої сили і стараються прорвати тверду шкаралупу, що заважає їм розгледіти в собі щось нове. Ці хворобливі пориви вгадувалися з розгублених поглядів, з безтямних, гарячкових жестів.

Але було щось грізне в самому збудженні, яке охопило маси. Здавалося, ці маси почули якесь нове слово з темряви. Вони швидко скидали з себе старі звички й традиції. Скрізь люди тільки й говорили, що про нове, і намагалися сліпо керуватися інстинктом, — начебто нічого не було дивного в тому, що настав час, коли їхній мрії призначено здійснитися. Вони ладні були взятися за першу-ліпшу справу; збиралися невеликими групами й влаштовували необдумані, невдалі страйки. Інші ж засновували дискусійні товариства і починали гаряче сперечатись про щось нове, чого ніхто з них не знав до пуття, — це була молодь. Багато хто з них з'явився сюди за щастям, як і Пелле, і горів нетерпінням. В їхній стрімливості було щось бурхливе, якась гарячка!

Такий був стан справ, коли Пелле з'явився до столиці — хаотичний рух до мети без скільки-небудь твердого плану. Маси вже не були згуртовані, як раніш, але розгублено шукали, навколо чого можна було б об'єднатися. У верхах же суспільства відчувалася деяка нестійкість у взаємовідносинах з масами. Постійно чути було скарги на неспокій, на безглузді заворушення, що обмежують прибутки і роблять конкуренцію з закордоном неможливою. Але деякі

розумні люди бачили, що народ уявляє собою величезне вухо, яке уважно прислухається. З'явилися нові проповідники, які хотіли вести маси новими шляхами до бога. Не один раз загрожував цей шлях Пелле, але він не дав себе спіймати,— адже це була знайома пісня, з цього нічого не вийде! Ніхто вже не хотів задовольнитися посланнями на небеса; нові пророки зникали так само швидко, як з'являлися.

Але серед усього цього сум'яття було міцне ядро, що без упину росло в року в рік і фанатично чинило опір переслідуванням та глузуванням як зверху, так і знизу. І тепер воно складалося вже з кількох тисяч членів. Вони твердо стояли серед цього коловороту і так само вперто твердили, що їхньому вченню належить майбутнє. І от, здавалося, тепер подув попутний вітер; вони по-своєму відповідали на нетерплячу вимогу стягнути царство небесне сюди, на землю, й зробити щастя досяжним.

Пелле захопило це нове вчення, яке проповідували на зборах біля Шлезвігського каменя, і він одразу пристав до нього. Він ходив на мітинги й дискусії і намагався збагнути суть вчення; його практичній натурі треба було щось конкретне, щоб запрацювала думка. Одночасно інтенсивна робота відбувалася у глибині його свідомості, подібна до невидимого руху води; іноді це проривалося назовні й лікало його. Він ще не міг зібрати своїх думок в одно ціле; слухаючи скарги на безладдя, які загрожують благополуччю країни, він не бачив у них зв'язку з тим, що відбувалося.

— Адже просто безглуздо припиняти роботу без будь-якої причини,— сказав він Мортену того дня, коли візник пекарні залишив свою службу,— ось як ваш кучер, йому ж ні на що скажитись!

— А може, у нього раптом заболіло те місце, звідки ноги ростуть, коли він подумав, що його прадіда колись шмагали на дерев'яній кобилі? Хто знає, він же сільський! — серйозно відповів Мортен.

Пелле кинув на нього швидкий погляд. Він не любив двозначної манери Мортена розмовляти, вона позбавляла його впевненості.

— Можеш ти говорити по-людському? — спитав він. — Я тебе не розумію!

— Не розумієш? Але ж причини є, тисячі давніх причин; на якого ж біса шукати причину у вчорашньому дні? Невже ти не можеш собі уявити, що робітник, той, хто довго ходить, крутячи млинове жорно, будши певним, що рухають його інші, раптом відкриває, що він сам приводить у рух цю музику? Ось що тепер відбувається! Бідняк — не тільки раб, що крутить колесо й одержує час від часу жменьку борошна, щоб не вмерти з голоду. Він починає розуміти, що виконує високе призначення. Ти зрозумів? І тепер рух змінює напрям, і виходить це від самого ж робітника. Але ти, певно, цього не розумієш,— додав він, помітивши на обличчі в Пелле недовірливий вираз.

— Ні! У мене нема манії величності,— відповідав з посмішкою Пелле.— Та й ти не пророк, який може передрікати такі великі

справи. Але в мене досить глузду, щоб розрахувати, що коли вже піднімати бучу, то з певною метою. Інакше справа не піде. Самої дерев'яної кобили тут замало.

— Все залежить від того, скільки людей пристане до руху,— відповідав Мортен.— Якщо всі братимуть участь у ньому, то нічого й з'ясувати, чому вони це роблять.

Ці думки не залишали Пелле і під час роботи. Від таких міркувань не можна було відбутися загальними фразами; його спосіб мислення був забитий у нього цілими поколіннями. Йому треба було щось більш практичне, і він знову звернувся до свого багатого досвіду.

Без П'янички можна обійтись,— це довів сам Пелле! І ніщо не заважає осадити також і придворного шевця; адже і зняття мірки, й кроєння, і всю роботу виконують підмайстри! Він по суті звичайний експлуататор, який сів нагорі всього цього і висмоктує прибутки собі. Але в такому разі Мортен правий у своїй високій оцінці робітника, що виносить на своїх плечах усе! Пелле дуже здивувався цьому висновкові й обережно вирішив, що він безумовно стосується і його ремесла. Це не погано відвоювати те, що належить тобі по праву,— але як?

Його здоровий глузд вимагав замінити ким-небудь Мейера і інших крупних експлуататорів. Нічого не вийде, якщо кожен підмайстер, як маленький хазяйчик, буде корпіти над роботою за свій власний страх. Він чимало надивився на це у Йєппе, в провінціальному містечку.

Адже це означає плодити тільки поганих майстрів!

Він почав розробляти план виробничого товариства: деяка кількість робітників одного цеху може об'єднатися; кожен внесе свою невелику частку, щоб найняти приміщення; робота розподілятиметься між ними з урахуванням здібностей кожного, і зі свого середовища вони оберуть людину для керівництва всією справою. Так буде розв'язано питання. Кожен одержить цілком прибуток від своєї праці.

Добре продумавши свій план, він пішов з ним до Мортена.

— Та це ж не нова думка в робітничому русі! — вигукнув Мортен і витяг книгу. — Але — як це не дивно! — толку не вийшло. Ти де відкопав цю ідею?

— Я сам її вигідавав! — з гордістю відповів Пелле.

Мортен недовірливо подивився на нього. Він розкрив книгу і показав Пелле, що його ідея описана в ній мало не слово в слово, як одна з ланок руху вперед. Це була книга про соціалізм.

Але Пелле, дізнавшись про це, не занепав духом. Він пишався тим, що винайшов щось таке, до чого прийшли інші, до того ж учені люди! У нього з'явилася віра в свої розумові здібності, і він старанно почав відвідувати мітинги й лекції. Що в нього є сила і мужність — це він показав. Треба тільки набути знань! А потім розшукати тих, хто йде попереду і розчищає шлях, і запропонувати їм свої послуги!

До цього часу щастя завжди ввижалося йому невиразно, як якась казкова удача, що раптом знаходила свого обранця і несла його до високих обителів, тимчасом як інші залишалися на землі й з тугою дивилися йому вслід,— і від цього було так тяжко. Але тут відкривалися нові шляхи, які вели до щастя всіх, хто працює,— шляхи, подібні до тих, про які мріяв Сила в свою смертну годину. Пелле не знав точно, як це станеться; але це вже справа тих, хто візьметься за виконання.

Все це тримало його розум в постійному і безперервному напруженні. Він не звик самостійно міркувати і до цього часу дотримувався того, що одержав від своїх предків у спадщину, і часом цей тягар ставав досить важким. Він пробував був відмахнутись від усього, щоб покінчити з ним. Але старі думки повертались знову.

Коли він стомлювався, Ханне знову набувала влади над ним, і він ходив до неї вечорами. Він добре знав, що це може скінчитись чимсь поганим. Він не міг собі уявити ніякого майбутнього поруч Ханне. Вона була для нього тільки в сучасному. Її своєрідна натура мала, однак, над ним владу — ось у чому справа! Скільки разів він давав собі клятву, що не дозволить морочити себе, і все ж ходив до Ханне. Він повинен спробувати завоювати її і потім взяти на себе наслідки.

Одного разу ввечері після роботи він поплівся на третій поверх. На галерейці нікого не було. Він увійшов у маленьку кухню.

— Це ти, Пелле? — почувся голос Ханне з кімнати. — То заходь же!

Вона, певно, тільки що вимилася і зараз сиділа в білій спідниці й кофточці, розчісуючи своє прекрасне волосся. Ханне була схожа на принцесу, — вона так любила доглядати себе і розумілася на цьому. На вікні перед нею стояло дзеркало, а за маленькою кімнаткою, в проміжку між дахами і вкритими плямами брандмауерами, виднівся Приютський міст і канал, що тягнувся вдалину. А там, за Базарним майданом, весь простір був заповнений сірими лініями корабельних рангоутів.

Пелле сів на табуретку коло печі, сперся ліктями на коліна й втупив очі в підлогу. Дивний у нього був настрій!

«Хоч би скоріше прийшла стара, — подумав він. — Я вийду й удам, що шукаю її». Але залишився на місці. Коло стіни стояло двоспальне ліжко, а над ним висів килимок у червоних квітах, біля другої стіни стояв стіл з присунутими до нього стільцями. «Нехай вона краще не намагається дурити мене, — продовжував він думати, — мабуть, це скінчиться тим, що я візьму своє, і вона обпечеться!»

— Чому ти нічого не говориш мені, Пелле? — спитала Ханне.

Він підвів голову й глянув на дівчину в дзеркало. Вона тримала в куточку рота кінчик своєї коси і схожа була на кошеня, яке кусас власний хвіст.

— А що мені говорити? — відповів похмуро Пелле.

— Ти ображаєшся на мене, та як тобі не гріх? Хіба я винна в тому, що боюся злиднів? Так боюсь, що в мені все тріпоче! Я з дня народження така; і ти також бідний, Пелле. Такий самий бідний, як і я. Що ж буде з нами обома? Ми ж знаємо, до чого це приведе!

— А що ж може трапитися?

— Цього я не знаю, та й хіба не однаково? Краще вже не знати. Брр! Біднякові знайома кожна нитка в одежині, і ти навіть бачиш, як вона зношується. О, коли б ти був моряком, Пелле!

— Ти що, чи не зустрівла його знову? — спитав Пелле.

Ханне, сміючись, похитала головою.

— Ні. Але знаєш, про що я думаю? Я думаю про щось розкішне! Он там стоїть величезний парусник,— я бачу його з вікна. Він повен чудових речей, Пелле!

— Ти мариш,— насмішкувато промовив Пелле.— Це барка, яку відведуть зараз до Вугільної пристані. Вона припливла з Англії з кам'яним вугіллям.

— Нехай так! — відповіла Ханне байдуже.— Яке мені діло до того? «Он стоїть корабель, і він привіз тобі щось з чужини», так і співає у мене в душі весь час. І невже тобі не жаль відняти у мене цю радість?

Увійшла мати й почала знущатися з дочки.

— Авжеж! «Там стоїть корабель, він щось привіз мені, там стоїть корабель, він щось привіз!» Тьху! І як тобі не соромно слухати свою власну божевільну маячню? Все своє дитинство ти байдикувала і витріщала очі на кораблі; чи не пора тобі залишити це? Як тобі не сором? Тут сидить Пелле, а ти дозволяєш йому дивитися на себе, коли ти напіводягнена.

— Пелле такий добрий, мамо, він же мій брат! Він не подумає...

— Не подумає? Ні, він думає: які в неї ніжні і білі груди! І плаче в душі, що не може покласти на них свою голову. Я теж уміла в дні молодості дарувати радість.

Ханне почервоніла до самої шиї. Накинувши на себе рушник, вона вибігла з кухні.

Мати подивилася їй услід.

— У неї така ніжна шкіра, як у принцеси. Ну, як тут не подумати, що вона пташеня зозулі? Батько терпіти її не міг! «Ти мене зрадила з яким-небудь панком,— часто говорив він,— двоє бідняків не можуть створити таку фарфорову лялечку». «Клянись богом, Йонсен,— відповідала я, — ти сам батько цієї дівчинки, і ніхто інший!» Але він лупцював нас обох і не вірив мені; він скаженів від одного погляду на неї, і обох нас ненавидів за те, що вона така ніжна. Чи дивно, що вона сама трохи схилулася? Можеш мені повірити, вона мені коштувала чимало гірких сліз! Але облиш її, Пелле. В її інтересах я б хотіла, щоб ти був з нею,— та для тебе недобре ходити до неї без будь-якого толку. А якщо ти візьмеш її за себе, то буде, певно, ще гірше: жіночі примхи — непідхоже начиння для родинної домівки!

У глибині душі Пелле погоджувався з цим. Він дав себе обдурити і розтринькує свою молодість на такому шляху, який не приведе ні до чого доброго. Але тепер цьому буде покладено край!

Увійшла Ханне і глянула на нього ясно й мрійливо.

— Хочеш прогулятися зі мною, Пелле? — спитала вона.

— Авжеж! — радісно відповів Пелле, викинувши за борт усі свої добрі наміри.

V

Пелле і його маленька сусідка змагалися в тому, що кожен з них старався першим прокинутися вранці. Коли Марі прокидалася раніше й будила Пелле, личко в неї сяяло гордістю. Траплялося, що він навмисне залежувався, щоб дати їй цю радість, і удавано сонним голосом відповідав їй, коли вона стукотіла в стінку. Та іноді дитячий вік брав своє; тоді Пелле поводився якнайтихіше і о-пів на шосту стукав до Марі в стінку. Після цього дівчинка весь ранок ходила збентежена.

Братам доводилося випивати ранкове кофе і йти на роботу о шостій годині; Петер, старший, ходив на жерстяну фабрику, а Карл розносив ранкові газети і брав усяку випадкову роботу. За нею доводилося ганятись, і вся його зовнішність мала на собі відбиток цієї гонитви; у всьому його естві був якийсь неспокій і невгамовність, наче думки його вічно бігали, шукаючи виходу.

У цей час навкруги все шуміло й кипіло; знизу, з дна колодязя, і по нижньому коридорі нісся невгамовний стукіт кроків сотні мешканців «Ковчега»; вони виходили заспані, розпатлані, і по їхніх обличчях і очах можна було бачити, як вони провели ніч. Вони цмокали губами, неначе намагаючись визначити на смак різницю між днем і ніччю, голосно позіхали й квапилися кудись піти. Нагорі у довгому коридорі юрмилися біля умивальника напіводягнені фабричні робітники, робітниці й газетчиці; вони завжди спізнювалися і стояли, лаючись, чекаючи на свою чергу до вмивального крана. В кожному кінці коридора було тільки по одному умивальнику, а треба було хоч би змочити очі, щоб прогнати сон. Двері у всіх комірчинах були розчинені, нічні випари густою хмарою висіли у коридорі.

У ті дні, коли Пелле працював дома, маленька Марі була в чудовому настрої; вона постійно наспівувала що-небудь своїм дивним, недитячим голоском і щохвилини забігала, щоб запропонувати свої послуги. Марі ставала за спиною Пелле, мовчки дивилася, як він працює, і було чути її дихання, що виривалося з легким свистом. Навіть в її недорозвиненому тільці була якась тупа зосередженість, що нагадувала Пелле нещасну сестру Мортена — Карен; в ній це було щось таке, що не сформувалося, застигло, як у плодах надто молодих дерев. Але вона вся була якась ясна, дитяча праця ще не наситила її гіркими соками і позначалася тільки на її зовнішності.

Навіть навпаки, її душа відчувала якесь крихке щастя, начебто їй жилося набагато краще, ніж вона могла сподіватися. Можливо, це було тому, що Марі бачила наслідки своєї дитячої праці,— ніхто не розвіював їх за вітром.

Вона була турботливою маленькою хазяйкою, брати цінували її і чесно приносили додому весь свій заробіток. Марі відраховувала те, що треба було на кожний день, і відкладала решту для сплати за квартиру в коробочку, яку ховала в комод; видавала вона братам гроші й на розваги.

— Треба ж їм дати трохи! — казала вона Пелле.— Мужчини не люблять ходити без грошей у кишені. Та вони ж і заробляють. Вони жодного разу не пропили ані копійки і в суботу ввечері йдуть прямо додому з заробітком... Ну, мені пора до роботи; просто жаж, як час спливає між пальцями! — Марі висловлювалась точнісінько, як яка-небудь заміжня жінка; і Пелле тишився про себе.

Трохи згодом вона знову забігала до нього — він мусив покуштувати то того, то іншого,— або ж приносила з собою різне лагодження й сідала на краєчок стільця, але завжди готова була схопитися, наче у неї могло збігти вариво на плиті.

Майже завжди вони вели ділову розмову, маленька Марі не любила пустого базікання. Та й було про що поговорити серйозно: тяжкі часи, батьки Марі і та дивна обставина, що вони з Пелле зустрічалися вже раніше. Для неї це була подія, повна невичерпної цікавості, хоч дівчинка не могла пам'ятати цього моменту.

Але Пелле пам'ятав його виразно, і знову й знову повинен був розповідати їй про свою прогулянку в порт, де він хотів показати старому покрівельникові Хольму пароплав; і Марі щоразу сміялася, слухаючи, як Хольм підскакував з переляку від кожного скрипу парової лебідки.

— І що ж там трапилося?

— Пароплав приймав вантаж — купу меблів, старих ліжок, столів тощо.

— Все це було наше! — вигукувала Марі й плескала в долоні.— Тоді у нас було майно. Нам довелося його заставити, коли батько лежав хворий після нещасного випадку.— І вона запитально дивилася Пелле в обличчя, вимагаючи, щоб він розповідав далі.

— А серед усіх пожитків стояв мужчина, обнявши руками чудове старовинне дзеркало. Покрівельник Хольм пізнав його й завів розмову...

— Він плакав, правда? — схвильовано питала Марі.— Батько так бідкався, що ми розорилися!

Потім вона сама розповідала про готель серед скель Естланда і про знатних гостей, що жили там улітку. Три роки жили вони в тих місцях. І Пелле знову мусив називати суму, на яку її батька общитали. Вона пишалася з того, що колись вони мали так багато грошей — цілих десять тисяч!

Тут же, в столиці, довелося батькові взятися за роботу підручного муляра; одного разу він наступив на не прибитий гвіздками

кінець дошки й зірвався вниз. Він пролежав кілька місяців і, коли були пройдені останні копійки, помер. Так вони й потрапили до «Ковчега»! Мати ходила по людях прати, але в неї з головою трапилося щось неладне. Вона не могла зносити злиднів і кинула домівку, шукаючи розради в релігійних сектах; кінець кінцем вона зовсім збожеволіла. І одного разу зникла. Гадають, що вона втопилася в каналі.

— Та тепер нам добре! — незмінно закінчувала Марі.— Тепер нам не страшно!

— Як ти не стомишся весь день доглядати все? — питав Пелле здивовано.

Вона, не розуміючи, поглядала на нього:

— Чого ж мені стомлюватися? Я ж роблю те, що мені по силі,— треба тільки розподілити час! А хлопчики задоволені тим, що я готую. Вони ніколи не буркочуть!

Так перебивалися ці троє сиріт. Вони дуже пишалися своїм маленьким господарством. Коли їм доводилося скрутно, вони голодували і влаштовували сімейні ради; але допомоги не приймали ні від кого. Вони жили в постійному страху, що поліція довідається про їхнє становище і пожене їх до школи; тоді їх розлучать і віддадуть під нагляд опіки для бідних. Вони були сором'язливі й трималися окремо від усіх. У «Ковчезі» їх усі любили і допомагали ховатися. Родинне життя мешканців «Ковчега» протікало у всіх однаково, завжди в тій чи іншій родині траплялися скандали. І була якась утіха в тому, що серед цього киплячого казана троє дітей жили так дружно. Їхнє маленьке господарство вважалося зразковим, і його оберігали, мов святиню.

До Пелле діти дуже прив'язалися; вони знайшли його на вулиці й вважали немовби підкидьком, який завжди повинен перебувати від їхнім захистом. Подаючи хлопчикам ранкове кофе, Марі завжди приносила трохи й Пелле, і тут не допомагали ніякі заперечення. А ранком, упоравшись у себе, вона приходила до нього з мітлою й відерцем. Її спокійне, розумненьке, як у бабусі, личко світилося дбайливістю й бажанням допомогти; вона не питала дозволу, а сама бралася до всього, що треба було зробити. Приходячи увечері додому з майстерні Бека, Пелле завжди знаходив свою кімнату прибраною.

Коли він працював удома, Марі з'являлася до нього з ранковим кофе на двох. Пелле не наважувався відмовлятися, бо вона приймала це близько до серця і весь день ходила ображена; та зате він бігав у лавочку по булки. Під тим чи іншим приводом Марі відкладала свою порцію для хлопчиків,— вона не мала задоволення, коли втішалася чим-небудь без них.

Пелле бачив, що справи його йдуть непогано. Він відчував свою молодість і завжди перебував у піднесеному настрої; навіть Ханне не могла серйозно затьмарити його життя. В стосунках з нею була якась чудова нереальність, що не залишала ран у серці.

Але перед цією великодосвідченою дитиною він просто соро-

мився, коли його змагав смуток. Він відчував себе немов зобов'язаним скрашувати хорошим настроєм її злиденне життя і весело розмовляв з нею, жартував і дражнив, щоб розвіяти неприродну серйозність дівчинки. Тоді й вона починала посміхатися до Пелле тихою материнською посмішкою, як посміхаються милій дитині, що хоче розвіяти смуток дорослих, і квапилася прислужитися в чомусь.

— Чи не випрати мені твою блузу, не полагодити сорочки? — питала Марі. Її вдячність завжди виявлялась в бажанні що-небудь зробити для нього.

— Ні, дякую, Марі! Це доглянуть Ханне і її мати.

— Але ж це не робота для принцеси! Я зроблю куди краще.

— Для принцеси? — сказав Пелле і підвів голову. — Хіба її так прозвали?

— Тільки ми, діти. Ми завжди грали «в принцесу», коли вона була з нами. І вона завжди була принцесою. І знаєш, що? Хто-небудь обов'язково з'явиться й забере її — який-небудь дуже знатний чоловік!

— Що за дурниця! — сказав Пелле з досадою.

— Але ж це правда! Коли йшов дощ, ми сідали під балконом у кутку біля сміттового ящика, і вона нам розповідала про це, — отже, це правда! Хіба ти не вважаєш, що Ханне чарівна? Вона як справжня принцеса — ось яка! — Марі поворушила в повітрі розчепіреними пальцями. — І як вона знає, як треба себе тримати! Вона прибігала до нас на подвір'я в довгій спідниці, а мати її стояла нагорі і лялася; потім вона сідала на решітку, як на трон, і була принцесою, а ми були її придворними дамами. Вона заплітала нам волосся і красиво зав'язувала його кольоровими стрічками. Коли я приходила додому, мати зривала все у мене з голови й куйовдила волосся. «Наряджатись гріх!» говорила вона. Коли ж мати зникла, у мене більше не залишилося часу на забави.

— Бідна дівчинка! — сказав Пелле і погладив її по голівці.

— Навіщо ти це говориш? — спитала Марі, здивовано глянувши на нього.

Він користувався в неї цілковитим довір'ям і довідувався про такі речі, які хлопчикам не слід було знати. Вона почала старанніше одягатися. Її тонке біляве волосся завжди було гладенько зачісано догори.

Коли в обох траплялася якась справа у місті, Марі була щаслива. Вона одягалася в своє краще плаття і йшла поруч Пелле вулицями, посміхаючись усім обличчям.

— Люди думають, певно, що ми закохані! — сказала вона одного разу. — Ну то й що? Нехай собі думають!

Пелле розсміявся.

Хоч Марі було одинадцять років, вона була не більша від дев'ятилітньої дитини, — так відстала дівчинка в рості.

Дітям частенько бувало скрутно. Вони не любили говорити про це, але на їхніх обличчях з'являвся пригнічений вираз. Тоді Пелле весело починав говорити про кращі часи, які скоро настануть для

всіх бідняків. Йому коштувало великих зусиль втілювати це в слова, зрозумілі дітям. Такі думки були нові для нього самого. Але дітей не бентежила його безпорадність; їм ще легше було, ніж йому, вірити в це нове!

VI

З Пелле сталося в цей час дивне перетворення. У своєму житті він досить бачив злиднів і нещастя, і столиця здавалася йому просто полем бою, на яке викидаються цілими арміями робітники і безславно гинуть там. Навкруги повно було полеглих; місто будувалося над ними, як на кладовищі; для того, щоб рухатися, треба було ступати по них — і робитися жорстоким. Таке вже життя. І люди закривали очі, як це роблять вівці, коли бачать, як убивають одну з їхньої отари, і смирно чекають своєї черги. От які були справи.

Але тепер у Пелле прокинувся біль співчуття; цей біль терзав його кожного разу, коли він бачив чужу біду; і він засмучувався, бачачи перед собою безмежні злигодні.

Одного разу він сидів і працював. На другому кінці коридора незадовго перед тим оселилася фабрична робітниця з дитиною. Щоранку вона замикала двері і йшла, повертаючись з роботи тільки увечері. Коли Пелле йшов додому, він часто чув в її кімнаті плач.

Він сидів, працював і намагався розібратися в своїх думках; а у вухах весь час стояв дивний, болісний звук — наче хтось схибив слізьми.

Можливо, то була жалібна пісня самих злиднів? Слова тієї пісні немов плавали в повітрі.

До нього, задихавшись, убігла маленька Марі.

— Ох, Пелле, він знову плаче! — сказала вона, тужно стиснувши реченята на своїх запалих грудях. — Він плаче щодня з того часу, як вони сюди перебралися.

— Ходімо подивимось, що там робиться, — сказав Пелле, відшпурнувши молоток.

Двері виявилися замкненими. Вони спробували зазирнути у замкову шпару, але нічого не побачили. Дитина, що була в кімнаті, на мить припинила свій глухий плач, почувши їх, але потім знову заплакала — тихо, одноманітно, неначе поставивши собі за мету скаржитися нескінченно. Пелле й Марі глянули одне на одного... Це ставало нестерпним!

— У нашому коридорі ключі підходять до всіх дверей, — тихо сказала Марі.

Пелле миттю збігав за своїм ключем і відімкнув двері.

Перед самими дверима сидів маленький чотирилітній хлопчик з якоюсь іржавою бляшаною штучкою в руці і дивився на них; він був міцно прив'язаний до грубки. Поруч нього на старому табуреті стояла бляшана тарілка з обгризеними хлібними скоринками. Дити-

на була одягнена в брудне лахміття; вигляд у неї був жахливий; хлопчик сидів у власному дільці, руки його і заплакане, розпухле личко були геть вимазані. Він благально простягнув рученята до Пелле й Марі.

Побачивши це страшне видовище, Пелле заплакав і хотів підняти хлопчика.

— Ні, дай я! — злякано крикнула Марі. — Ти забруднився!

— Ну то що ж? — глухо відповів Пелле і допоміг відв'язати дитину; у нього тремтіли руки.

Сяк-так вони обмили хлопчика й дали йому поїсти, потім пустили в довгий коридор. Хлопчик хвилину постояв, розгублено втупившись у одвірок; потім зрозумів, що не прив'язаний, і почав бігати туди й сюди. У руці він все ще тримав старе чайне ситечко; він судорожно стискав його весь час, і, щоб вимити ситечко, Марі довелося занурити його у воду разом з рученям хлопчика.

Іноді дитина зупинялася перед розчиненими дверима Пелле й заглядала до кімнати; Пелле кивав їй. Потім хлопчик знову починав бігати туди й сюди. Він наче одурів! Але раптом заспокоївся, поклав ситечко Пелле на коліна й подивився на нього.

— Ти віддаєш його мені? — спитав Пелле.— Дивись, Марі, він віддає мені єдине своє майно!

— Ох, бідолашна крихітка! — розчулено вигукнула Марі.— Він хоче подякувати!

Увечері до Пелле ввірвалася фабрична робітниця. Вона не тямила себе від люті й почала лаяти його за злам дверей. Пелле сам здивувався тому, що відповідав їй спокійно і не лаявся на відповідь. Він розумів, що вона соромиться своїх злиднів і не хоче, щоб сторонні бачили їх.

— Мені просто стало шкода дитини! — сказав він тільки.— Ти все ж таки любиш її.

Тоді вона розплакалась.

— Я змушена прив'язувати його, інакше він вилізе на вікно і впаде на вулицю. Він уже одного разу відкинув заціпку. А одягу для нього, щоб водити його до притулку, у мене нема.

— То залишай двері відчиненими в коридор,— сказав Пелле.— Ми вже з Марі доглянемо його.

Від того часу хлопчик бігав по коридору й порпався там. Марі доглядала його, як мати. Пелле купив у лахмітниці дещо з одягу, а Марі перешила на зріст хлопчика. Дитина виглядала дуже кумедною у цій одежі і взагалі була справжнім чортеням, яке вміє всіх розсмішити; сидячи на самоті, хлопчик не вмів говорити, але тепер справа пішла швидко на лад.

Ця подія навела Пелле на нові думки. Нужду він знав здавна. Тепер же він бачив кричущу несправедливість, що стояла за нею, і в гніві стискавав кулаки. Це йому й потрібно було — ненавидіти безперестану, вдень і вночі, поки жевріє життя! Мортен був правий у цьому відношенні. Батьком цієї дитини був фабрикант, але дівчина не сміла навіть пред'явити йому позов про виплату коштів на утри-

мання дитини, тоді б її прогнали з місця. І як це не здавалося непереборним, все ж Пелле відчував потребу зробити удар. Один його кулак важив мало; але якби завдати удару всім разом, то це, мабуть, справило б на фабриканта враження.

Вечорами вони з Мортеном ходили на мітинги, де шалено сперечалися про поточні справи; учасники цих мітингів були головним чином молоді люди, як і сам Пелле, і збиралися вони в якому-небудь шинку біля Північної застави.

Пелле не терпілося бачити наслідки цих розмов, і він радісно взявся за організацію свого цеху; він заразив своїм запалом навіть стомленого голову профспілки і разом з ним склав список усіх членів цеху, що стало основою для дальшої енергійної агітації. Коли товаришів скликали на мітинг через газету, то пасивні залишалися вдома; тут потрібні були більш енергійні заходи, і Пелле пустив у хід агітацію вдома.

Це дуже допомогло: товаришам важко було відмовитися, коли їх умовляли віч-на-віч.

І спілка почала зростати, незважаючи на переслідування крупних підприємців.

Мортен почав поглядати на Пелле з пощаною і хотів примусити його читати книжки про робітничий рух; але на це у Пелле не вистачало часу. Він передплачував «Робітника» разом з Петером і Карлом, і цього було досить.

— Я більше знаю про злидні, ніж той, хто пише! — відповідав він.

Йому зовсім неважко було підтримувати в своїй душі це полум'я. Пелле сам провів похід бідняків з села до міста і з міста до столиці, звідки вже не можна було рушити далі, і де люди гинули, як на пустинному острові. Доля багатьох мешканців «Ковчега» була щоденно у нього перед очима і неначе стала загальним надбанням; нікому не треба було ховатись, і нужда одного викликала скаргу в іншого.

У цей період Пелле різко змінився: безтурботне сприймання життя зникло; він менше сміявся і навіть до дрібниць ставився з серйозністю, яка могла здатися смішною. У всій його поведінці з'явилася якась самовпевненість, що погано пов'язувалася з його станом і бідністю.

Одного разу після роботи він прийшов додому з майстерні Бека і почув, що діти співають у дворі пісеньку Ханне. Він зупинився в коридорі. Ханне стояла в колі, а діти ходили навколо неї й співали:

Я йшла через гори високі,
Спускалась в долини глибокі,
Вмить бачу — пливе на просторі морським,
пливе корабель —
Три графи на нім...

На обличчі в Ханне застигла нерухома посмішка, очі її були напівзаплющені. Вона поволі поверталася під пісню дітей і тихенько підспівувала:

А граф — наймолодший,
Вродливий був з себе...

Раптом вона побачила Пелле і вибігла з кола. Вона піднялась разом з ним сходами. Діти залишилися внизу й розчаровано кликали її.

— Ти не зайдеш до нас сьогодні увечері? — спитала Ханне. — Ми так давно не бачили тебе.

— У мене нема часу, мені треба сходити в одно місце, — коротко відповів Пелле.

— Але ти все ж приходь. Я прошу тебе, Пелле! — Очі в неї палали.

Від цього погляду у Пелле дуже забилося серце.

— Що тобі треба від мене? — спитав він різко.

Ханне нерішуче дивилася на нього.

— Ти повинен допомогти мені, Пелле, — вимовила вона тихо, не дивлячись на нього. — Я... я зустріла... Він стояв на вулиці ввечері, коли я поверталася з фабрики. Він знає, де я живу. Я перейшла на другий бік і удала, ніби не бачу його. Але він пішов слідом за мною. Він сказав, щоб я прийшла ввечері на Новий ринок.

— І що ж ти відповіла? — спитав Пелле похмуро.

— Я нічого не відповіла, а просто побігла що було сили.

— І це все, що ти хотіла мені сказати? — жорстко вигукнув Пелле. — Ти сама зумієш відвадити його, якщо тільки захочеш!

Дрож пробіг по дівчині.

— Але якщо він з'явиться до мене сюди? А ти так дивно поводишся... Мені не потрібно нікого на світі, крім тебе й матері! — Вона гарячково вимовила ці слова.

— Ну, я прийду до вас! — весело відповів Пелле.

Він поклавився до себе переодягнутись і пішов до Ханне. Стара зраділа, що він прийшов, а Ханне зовсім розпустувалася. Вона не переставала дражнити його. Скоро в Пелле зникла манірність, і він дав заманити себе в полон. Вони сиділи на балкончику, під зеленим листям. Обличчя в Ханне палало, змагаючись з квітами пеларгоній, вона похитувала ногою і весь час штовхала ногу Пелле носком черевика. Якась нервовість відчувалася в її жвавості, і вона цохвилини запитувала, котра година. Коли мати пішла на кухню варити кофе, Ханне взяла Пелле за руку й поплескала її з посмішкою.

— Пройдися зі мною! — сказала вона. — Мені хочеться подивитись — невже він настільки дурний і вірить, що я прийду? Ми сховаємось і будемо спостерігати його.

Пелле нічого не відповів.

— Мамо, — сказала Ханне, коли мати принесла кофе, — я піду купити собі на кофту. Зі мною піде Пелле.

Привід був надто наївний, але стара й вухом не повела. Вона добре бачила, що Ханне ласкава з Пелле у цей вечір; дівчина була чимсь збуджена, і якщо Пелле захоче, він може обережно загнущати її. Вона нічого не мала проти того, щоб молоді люди дали собі повну волю. Може, вони заспокояться одне біля одного!

— Ти б узяла з собою шаль, — сказала вона Ханне, — увечері буває холоднуvато.

Ханне йшла так швидко, що Пелле ледве поспівав за нею.

— От побачиш, як він розчарується, коли не знайде мене! — сказала вона сміючись; засміявся й Пелле. Вони притаїлися за колонами ратуші і почали поглядати на площу; Ханне переривчасте дихала після швидкої ходи.

У міру того, як час ішов, а незнайоμεць не з'являвся, жвавість Ханне зовсім зникла. Вона мовчала з розчарованим виразом обличчя.

— Сюди взагалі ніхто не ходить! — раптом проговорила вона з короткою посмішечкою. — Я просто вигадала все, щоб довідатись, що ти скажеш на це.

— У такому разі ходімо, — спокійно відповів Пелле і взяв її за руку.

Коли вони почали спускатись сходами, Ханне здригнулася і рука її вислизнула з руки Пелле. Незнайоμεць швидко йшов їм назустріч. Він подав Ханне руку спокійно й упевнено, начебто вони були знайомі не перший рік. На Пелле він навіть не поглянув.

— Підеш зі мною куди-небудь, де можна, наприклад, послухати музику? — спитав незнайоμεць, не випускаючи руку дівчини і оглядаючи її всю. Ханне нерішуче подивилася на Пелле.

У Пелле ворухнулося сильне бажання кинутися на цього чоловіка і збити його з ніг. Але Ханне подивилася на нього з таким виразом, немов розмірковувала, як би спровадити його швидше. «Уклінно дякую! Я, виявляється, заважаю! — подумав він. — А яке мені до них діло?» Він круто повернувся й зник у провулку.

Пелле блукав у порту біля газового заводу і неуважно дивився на маслянисту гладінь води і на судна. Він не страждав; йому тільки здавалося страшенно безглуздим, що чужа рука простягнулася невідомо звідки і пташка, яку він не зміг приманути до себе добром, у ту ж мить перескочила на ту руку.

Вода хлюпотіла біля пристані так заколисливо. На її поверхні плавали тріски і різні покидьки; і це нагадувало Пелле рідні місця. Біля Вугільної пристані стояло трищоголове судно; робота на ньому вже закінчилася, і матроси гомоніли в кубрику або ж, стоячи на палубі, вмивалися з відра.

Здоровенний молодий матрос у синій куртці з білим галстуком вискочив з кубрика, звичнім поглядом окинув такелаж і позіхнув, потім поплентався на берег. Шапка в нього сповзла на потилицю, в зубах стирчала прокурена глиняна люлька. Він ішов розмашистою ходою, обличчя його виражало молодецтво. Проходячи повз Пелле, він двічі хитнувся й штовхнув його.

— Ох, прошу пробачення! — сказав він посміхаючись і торкнувся до шапки. — Я гадав — це стовп! Ви, добродію, стоїте так нерухомо. Сподіваюсь, я не зім'яв вам маніжки? — Він почав крутитися навколо Пелле, дуже зігнувшись, начебто шукав щось на ньому, потім незграбно провів по вухах жестом, що нагадував рухи ведмедя, і пирснув. Його розпирало від веселощів.

Пелле не палав образою. Він не знав, розізнатися йому чи розсміятися. Він обережно повернувся і став обличчям до матроса, щоб той не смикнув за ноги. Цей прийом Пелле знав, але знав також, як його парировати; рука його була наготові. Раптом у зігнутій постаті його погляд помітив щось знайоме. Та це ж Пер Кофод, той самий Рева-Пер з сільської школи, який ревів з усякого приводу. Так, так, це він!

— Добрий вечір! — весело вимовив Пелле і лягнув матроса по спині.

Матрос здивовано випростався.

— Чорт забори! Добрий вечір! Невже я на тебе наскочив, Пелле? От потіха! То ти вже пробач мої штучки! — Він з силою потряс Пелле руку.

Вони пішли бродити по гавані і розговорилися про минуле. Їм пригадалося все їхнє шкільне життя: і старий Фріс з комишевою палицею, і ігри на узмор'ї. Пер Кофод говорив так, начебто сам брав у всьому участь; він зовсім забув, що тільки дивився збоку та ревів, поки інші невгамовно галасували навколо нього.

— Нещодавно я зустрів Нілена у Новому Орлеані. Він другий штурман на величезному американському пароплаві і заробляє багато грошей. Хвацький хлопець! Але ж який жорстокий, — у нього завжди в руці револьвер! Ну, там так доводиться: екіпаж — самі негри. Але коли-небудь вони розпорють йому черево!.. Що це?

З-за складених штабелями дощок до них докотився приглушений стогін і звуки ударів.

Пелле хотів піти геть, але Пер Кофод наклав на нього свою лапу й потягнув з собою.

За штабелями три вантажники вугілля лупцювали товариша; той не кричав, але глухо стогнав за кожним ударом. Кров залила йому все обличчя.

— Уперед! — вигукнув Пер Кофод і, підтягнувши штани, з ревом кинувся в бійку і почав дубасити направо й наліво.

Це скидалося на вибух, що супроводжується градом каміння. Рева-Пер навчився битись, як б'ються тільки матроси! Не можна було передбачити, куди попадуть удари, але хто діставав, відчував їх. Пелле хвилину стояв, роззявивши рота, а потім сам кинувся у бійку, і троє робітників пустилися навтіки.

— Якого біса встряв ти в це діло? — сказав Пелле з досадою, коли бійка закінчилась, і поправив свій галстук.

— Не знаю! — відповів Рева-Пер. — Але іноді не вадить розімятись!..

У запалі бійки обидва майже забули про жертву. Побитий лежав

непритомний біля штабеля дощок і не подавав жодного звуку. Вони підвели його на ноги, але мусили весь час підтримувати. Він висів у них на руках, як сонний, безглуздо вирячивши счі. Груди тяжко хрипіли, і з кожним видихом у ніздрях здувалися два червоні пухирі. Іноді він шкірив зуби й водив очима, білки яких моторошно блищали на чорному від вугілля обличчі.

Пер Кофод добре вилаяв побитого, і це допомогло справі настільки, що той, нарешті, став на ноги. Вони витягли червону ганчірку, що стирчала з кишені його куртки, і так-сяк витерли з обличчя вугляра кров.

— Ну який же ти мужчина, якщо не можеш витримати прочухана! — сказав Пер Кофод.

— Що ж, я ж не кричав, — невизивно проговорив побитий: губи у нього стали схожі на шматок сирого м'яса.

— Але ти й не відбивався! А тимчасом на вигляд ти людина сильна. Треба або ж битися, або кричати так, щоб могли прибїгти тобі на допомогу. Правда ж, товаришу?

— Я не хотів влутувати в цю справу поліцію, бо я заслужив побой. Тільки ж били вони надто вже по-свинячому, а коли я впав, почали лупцювати мене дерев'яними черевиками.

Вугляр жив на Саксогаде, і друзі взяли його під руки.

— Тільки б мені не захворіти! — стогнучи твердив він. — Вони відбили мені всі нутрощі! — У нього почалася рвота, і провідникам довелося зупинитись.

Виявилось, що вугляр і його товариші домовилися не працювати на одну фірму, яка знизила заробітну платню. Цей страйк вони мали провести вчотирьох; але який був у ньому сенс, коли інші вантажники одразу ж зайняли їхнє місце, а їм чотирьом довелося попроситися з роботою й піти світ за очі. Зрозуміло, він дав слово, тому й не відставав від товаришів. Але коли вони влаштувались на іншому місці, він пішов до хазяїнів з повинною. Як йому тинятися без роботи, коли вдома сім'я сидить без хліба? Він нічого не тямить у цій новій пошесті. Але у всякому разі це була зрада. Адже він дав слово! Тільки били вони надто вже по-свинячому і тиццали його дерев'яними черевиками під груди.

Так розповідав він, неначе в маренні, поки вони тягнули його. На Саксогаде їх зупинив поліцай, і Пер Кофод одразу ж зміркував і збрехав йому, що робітник поранений в голову при розвантаженні. Він жив під самим дахом. Коли вони ввалилися до нього, з залізного ліжка підвелася породілля і здивовано втупилася в них. На її обличчі не було ні кровинки, і вона була страшенно худа. Побачивши чоловіка в такому жалюгідному стані, вона залилася нестямним плачем.

— Він тверезий, — сказав Пелле, щоб утішити її, — він тільки трохи поранив себе.

Вони провели його в кухню і над раковиною обмили йому голову холодною водою. Але Пер Кофод був поганим помічником у цій справі. Щоразу, як до нього доносилися ридання жінки, він

безпорадно зупинявся й повертав голову до виходу. І раптом покинув Пелле і щодоуху кинувся вниз чорними сходами.

— Що з тобою? — спитав з досадою Пелле, спустившись униз; Пер Кофод стояв біля парадних сходів, чекаючи на нього.

— Та хіба ти не чув, як вона наспівувала псалми, бовдуре? Хіба ти не бачив, що вона металася на ліжковій й була бліда, як віск? Це свинство, мерзенне свинство! І йому час би припинити завдавати біль їй і доводити до сліз. У мене так і свербіли руки віддубасити його! І якого чорта порушив він своє слово?

— Та вони ж голодували. Зрозумів? — серйозно відказав Пелле.— У цьому проклятому місті хто-небудь завжди голодує!

Пер Кофод витріщив на нього очі і свиснув.

— Ох, чорт забери! Дружина, дитина і вся сім'я без хліба! Та ще породілля! Що вони недавно побралися, це видно з усього! Ох, чорт візьми, веселе життя! Ох, яка біда!

Він порився в кишенях штанів і витяг цілу купу всякої всячини: плитку жувального тютюну, нюхальний тютюн, уламки сірників; серед усього цього був зім'ятий папірець в десять крон.

— Ох, чорт забери! — вигукнув він і розривняв кредитку.— А я думав, що дівчиська обдерли мене як липку цієї ночі! Пелле, піді нагору і сунь їм оце як-небудь. Я не можу повернутися туди. Наскільки я знаю жінок, вона й доби не переживе...— Це були останні рештки його платні, але яка біда? Завтра він виходить в море.

— Вона перестала плакати, коли я приніс гроші,— сказав Пелле, зійшовши вниз.

— Оце чудово! Ми, моряки, хороше бидло, розумієш ти? Ми паскудимо на фарфор, та зате масло їмо з дигтярного відерця. Але ж ми все-таки... Сказати тобі правду, я ні перед чим не зупиняюся й цієї нічки покуштував солоденького за свої гроші...— Пер Кофод затнучся; він старанно жував тютюн, начебто в думках продовжував розвивати свої складні філософські міркування.— Та що там! Завтра ми відпливаємо в море! — проговорив він раптом.

Вони пройшлися до Аллеєнберга і сіли у саду. Пелле замовив пива.

— Пару баварського я, мабуть, можу замовити, зустрівши доброго приятеля,— сказав він.— Взагалі ж я складаю гроші, як чорт! Я мушу перетягнути сюди старого батька; вдома він живе, ледь-ледь перебиваючись.

— То твій батько ще живий? Я добре його пам'ятаю. Він же якийсь час плутався з мадам Ольсен. Але раптом несподівано повернувся боцман Ольсен,— вони гадали, що він залишився на чужині!

Пелле розсміявся. З того часу сплигло багато води, і він вже не соромився більше витівок баті Ляссе.

З павільйонів саду лилося світло. Молоді парочки гуляли, купували квитки з пророкуванням фортуни, пробували щастя біля колеса лотереї або ж замовляли вирізати свої силуети з паперу. Біля каруселі чути було виск, гриміла музика і мелькалі спідниці. Час від часу здоровенний зазивало перекиривав гамір криками про різні

чудеса, а з павільйонів линули надірвані голоси «зірок». П'яні гуляки з ревом протискувалися крізь юрбу і зникали в павільйоні, поприятельському кивнувши людині, яка сиділа в касі за продажем квитків.

— А тут забавно! — сказав Пер Кофод і почухався. — Вам дуже гарно живеться на суші.

По широкій алеї, під деревами, прогулювалися солдати, учні-ремесники, молоді робітники, траплялися й студенти; вони скося поглядали на служниць, що стояли купками обабіч алеї і тримали під ручку одна одну. Перед тим як хто-небудь зупинявся й заговорював з дівчиною, він жваво поїдав її очима. Траплялося, що дівчина відверталася; тоді молодий чоловік заново починав підходити. А іноді вона йшла з ним у закритий павільйон випити кофе або на карусель. І тут було чимало жінок з батьківщини Пелле; щоразу, як до Пелле доносився упевнений голос борнхольмської дівчини, серце в нього починало битися, як птах, що збирається злетіти.

І раптом він згадав про своє горе.

— Я, мабуть, не від того, щоб гульнути цього вечора, — сказав він. — Поглянь ось на цих двох.

Біля столика, притулившись до стовбура дерева, стояли дві дівчини рука в руку; вони похитувалися, поглядаючи в їхній бік.

— Це заняття не для мене! Це для вас, сухопутних пацюків, — відповів Пер Кофод, — вони ж неначе ягнята, яким хочеться, щоб їм полоскотали за вухом! А потім вони тобі будуть ввижатися вночі, коли ти стоїш на собачій вахті! Як солодко ти їй брехав, обіцяючи повернутись, якщо тільки вона розстебне для тебе кофту, — а тепер вона, може, сидить і плаче, чекаючи дитини! Погана це справа! Мор'якові краще триматися розпусних дівок.

— Жінки також уміють обдурювати, — сказав Пелле.

— Ну, невже? А втім, я не думаю, що завжди маєш справу з невинними істотами. Але, можливо, і ти занапащаєш маляток? Вони ж вірять кожному доброму слову, а потім виходить скандал! Пам'ятаєш ти Реву-Пера?

— Коли вже ти сам себе так називаєш, то пам'ятаю!

— Ну, то от, його батько був теж моряком і діяв саме таким чином. А вона була якраз така дівчина, у якої не вистачало духу відмовити; вона вірила всьому, що казали їй чоловіки. Він, звичайно, збирався повернутися, зваж на це. «Коли почувеш, що скрипить клямка, я вже тут як тут!» казав він. Але клямка скрипіла не один раз, а він так і не з'явився; і вона взяла та й повісилася на мотузку. Реву-Пер потрапив у опіку парафії, і ти ж знаєш, як усі його цькували! Навіть дівчиська вважали, що мають право плювати на нього! Йому не залишалося нічого іншого, як плакати. Мати його стільки плакала, коли ходила вагітна ним, розумієш ти? Так, а потім повісилася. І він пробував зробити те ж саме двічі. Адже це в ньому було спадкове. Його доля була ще гірша. Кожен вважав своїм обов'язком дражнити його і питати, що у нього за смуги на шії. Але ти цього не робив, ти був єдиною людиною, яка заступалася за

нього. Тому я часто згадував тебе. «Він, певно, став людиною, — казав я собі, — хто знає, де він тепер?» — І Пер вступив у Пелле свої добрі очі.

— Ні, це батя Ляссе! — хлопчачим тоном вимовив Пелле. — Він казав мені, що я повинен бути привітним з тобою, бо тебе навідав господь.

— Невже він так і сказав: «навідав господь»? — задумливо повторив Пер Кофод. — Як він чудово висловився! А втім, тепер це непомітно. І не це допомогло мені кінець кінцем вибратися на поверхню. Мені тепер просто не віриться, що ось я сиджу тут і базикаю з тобою, — що вони не довели мене до смерті, хочу я сказати!

— Еге ж, ти дуже змінився. Як же трапилося, що ти став такий молодець?

— Та вже який є, виходить, у мене натура така: я гадаю, вона тільки й чекала нагоди виявитися. Але я розумію, що зі мною було тієї пори. Я добре знав, що, захотівши, можу вас побити, але з жалю не наважувався вдарити; я бачив багато, чого ви не бачили. Чорт забери! Це навіть збагнути важко, — певно, в мені сиділа страшна хвороба серця моєї матері. На мене раптом нападав страх, цілком безглуздий, і я починав ревети, і за це селяни лупцювали мене. І щоразу, коли я пробував повіситися, вони знову лупцювали. Так уже було ухвалено на парафіяльній раді, що мене треба бити! І тому я тепер кажу: ні, досить! Моряк повинен триматися жінок, які беруть гроші за те, що возяться з ним, якщо він не може одружитись. Отака моя думка!

— Ти багато натерпівся, — сказав Пелле і взяв його за руку. — Ти став зовсім іншим!

— Іншим? Еге ж, це, звичайно, так! Зараз Рева-Пер, а вже через хвилину — найсильніший матрос на кораблі, — от тобі й уся історія! Бачиш, на морі було, звичайно, те саме, що й на суші. Навіть корабельний юнга вважав своїм обов'язком дати мені тумака, коли я проходив мимо. І кожен, хто одержував прочухана або ляпаса, зараз же зганяв свою злість на мені. От одного разу потрапив я на американську баржу, а там був негр, якого всі переслідували; він плазував перед білими, але, можеш бути певен, ненавидів він їх до самісіньких білків своїх диявольських очей. Мене ж, хоч я поводився з ним по-людському, він третирував і ніскільки не зважав на те, що я білий. І жодного разу я не наважився вдарити його, — у мене до горла підступав якийсь клубок. Але одного разу мені стало не під силу або ж з мене злетіла негідь, з якою я народився, — я стусонув його легенько однією рукою, а він перекинувся! По суті це була смішна історія. Я сказав би, вийшло, як у казці: жаба раптом перетворилася на людину! Тієї ж хвилини я побив його мало не до смерті; і якщо я вже розкачався, то слід було обробити всіх підряд. Уяви собі, я негайно кинувся на бак і побив всіх до останнього! Справді, це був чудовий момент. — стільки люті може таїтися в людині!

Пелле розсміявся:

— Добре, що я тебе знаю, інакше ти й з мене зробив би фарш!

— Ну, товаришу, це ж був просто жарт; ти повинен зрозуміти: коли потрапляєш на сушу, то стаєш такий веселий. Ні, всюди панує один закон: якщо ти не будеш лупцювати інших, то відлупцюють тебе! «Олл райт! — кажу я.— Але з жінками треба бути ласкавим». Я це казав і нашому Старикові на борту. Він чудовий хлопець, та з жінками поводить, як тварюка. Нема жодного порту, де б у нього не було коханки. На півдні і на американському узбережжі народ гарячий, тож мені доводиться ходити за ним і слідкувати,— щоб йому не увіткнули кинджал у ребра. «Пер,— каже він,— сьогодні ввечері ми з тобою гуляємо». «Олл райт, капітане,— кажу я,— але ж це гріх по відношенню до жінок». «Заткни пельку, Пер,— каже він,— адже більша частина з них заміжні». Між іншим, він з наших місць, він жив у будиночку на Пустощі.

— А як його звати? — спитав Пелле, зацікавившись.

— Альберт Карлсен.

— Ого! То це ж старший син дядька Калле і до певної міри мій двоюрідний брат. Калле — не батько йому; він був прижитий його дружиною раніш, з хазяїном Кам'яного двору.

— Виходить, і він з роду Конгструпів? — вигукнув Пер Кофод, голосно зареготавши.— Так, схоже на те!

Пелле розплатився, і вони підвелися, щоб піти. Обидві дівчини ще стояли під деревом. Пер Кофод попрямував до одної з них, нахилившись уперед, неначе це був птах, який міг спурхнути, і раптом схопив її. Вона поволі звільнилася з його обіймів і посміхнулася йому просто в його широке, веселе обличчя. Він знову обняв дівчину, і вона цього разу притихла; але думка про втечу ще не покидала її, і дівчина з посмішкою відвернулася. Пер уважно подивився на неї, потім відпустив і пішов за Пелле.

— До чого це призведе, якщо я вже зараз чую її скарги і, знаєш, попереджений нею! — з відчаєм у голосі промовив Пер Кофод.— Та якого чорта жаліти, коли самого тебе ніхто не жаліє? Інші ж не жаліють! А ти бачив, які у неї лагідні очі? Коли б у мене були гроші, я б у цю ж хвилину обвинчався з нею!

— А може, вона не погодилася б,— відповів Пелле,— дівчат ніяк не зрозумієш.

По алеї ходили мужчини, вигукуючи щось; вони шукали своїх дівчат, що втекли від них. Один з них підійшов ближче. На ньому був студентський кашкет.

— Чи ви, панове, не бачили наших дам? — сказав він.— Ми частували їх весь вечір, а потім вони заявили, що їм треба кудись сходити, і от шукай їх тепер!

Вони пройшли в гавань.

— Добре б тобі піти зі мною до нас на судно і побачитися з Стариком,— сказав Пер Кофод.— Та він сьогодні, певно, в місті. Я бачив, як він зійшов на берег у суботу ввечері, вифрантившись, щоб пополювати на жінок.

— Та я ж його не знаю,— сказав Пелле.— Він пішов у море.

коли я був ще маленьким хлопчиком. До того ж мені треба додому, виспатися. Мій робочий день починається рано.

На набережній вони почали прощатись; Пер Кофод пообіцяв заглянути до Пелле в наступний приїзд. Поки вони розмовляли, двері кормової каюти заскрипіли, і Рева-Пер потягнув Пелле за вугільну купу. Кремезний бородатий мужчина вийшов з каюти, ведучи за руку молоду жінку; вона ступала важко й наче пручалася. Він буквально зсадив її на берег, потім пішов у каюту й замкнув за собою двері. Молода жінка постояла, тиха скарга злетіла з її уст, вона благально простягнула руки до каюти. Потім захиталася, немов п'яна, і пішла вздовж набережної.

— Це Старик,— шепнув Пер Кофод.— Так він поводить ся з усіма, а вони все ж горнуть ся до нього.

Пелле не міг видавити з себе ані словечка; він стояв, зіщулившись, пригнічений якимсь страшним тягарем. Раптом він випрямився, потиснув руку товаришеві й покрокував між вугільними купами.

Трохи почекавши, він пішов на деякій відстані за молодою дівчиною, яка пройшла, хитаючись, наче лунатик, по набережній і попрямувала через міст Лангебро. Він боявся, що вона кинеться у воду,— такий у неї був дивний вигляд.

На мосту вона зупинилася, кинувши на корабель застиглий погляд. Пелле стояв нерухомо; його охопив холодний дроз при самій думці, що жінка може побачити його. Він не відчував у собі сили заговорити з нею тепер або подивитися їй у вічі.

І ось жінка пішла далі. Вона йшла хиткою ходою; ззаду вона нагадувала тих немолодих жінок з «Ковчега», які зазнали аварії і шльопали вздовж будинків у стоптаних чоловічих черевиках і завжди чванилися своїм надзвичайним минулим. «Великий боже,— подумав Пелле,— невже її мрія пропала? Боже великий!»

Він ішов слідом за жінкою провулками. Тільки пересвідчившись, що вона піднялась до своєї квартири, він попростував до себе чорним ходом.

VII

У глибині свідомості Пелле було невиразне уявлення, що йому визначено долею незвичайні справи; це була стара мрія про щастя. Але Пелле не міг уже задовольнитися думкою про те, що настануть хороші часи для всіх, а він цьому тільки сприятиме. Злидні вже не здавалися тепер йому тяжким, гнітючим приреченням долі, що їх могло відвернути тільки чудо; людина сама господар свого майбутнього, і в будівництві цього майбутнього Пелле взяв ревну участь.

Але, крім того, було ще щось — рахунки між ним і життям, яких ніхто інший на землі не міг взяти на себе. Що це було таке, він і сам не міг ясно усвідомити; та це було «щось», що підносило його над усіма іншими, і до того ж таємно, так що він один відчував це. Це була та ж сама невиразна свідомість своєї присвяченості чомусь,

що завжди рухала його вперед; і коли вона втілилася в більш певне питання, він відповів собі на нього довірливим кивком, як у дитинстві: так, він доб'ється! Неначе те, що мало статися з ним, завжди було таким величним і чудовим, що його не можна було вимовити словами. Важко було навіть помислити про нього!

Пелле бачив перед собою прямий шлях і упевнено й бадьоро йшов ним уперед. Вороги у нього були тільки такі, яких кожна розумна людина може розгледіти; темні тіні, що притаїлися й важко нависли над його головою, були лише тінями нужди бідняків. Іншого зла не існувало, але й це було досить моторошне. Він знав тепер, що тіні ці були довгі,— Мортен був правий. Оскільки сам Пелле бачив у дитинстві досить світла, його легко затьмарювали злидні навіть тих, кого вже не було на світі, або тих, хто мандрував у далеких краях; і природно, що на цьому ґрунті у Пелле могло розвинутися почуття солідарності. Надприродного просто не існує, і це добре для тих, кому доводиться боротися за допомогою своєї фізичної сили. Ніякий невидимий бог не в силі ставити перепони на шляху задумів людини; чого людина захоче, того вона й досягне, тільки б докласти до справи достатньо сил. Сили — ось від чого все залежить! А сили ж були, їх треба було тільки об'єднати для спільних дій.

Багатьох дивувало, що Пелле, такий солідний і старанний в роботі, тримається свого «Ковчега», а не переселяється до товаришів на Північну заставу, в саму ґущу робітничого руху. Він сам цьому дивувався, коли починав розмірковувати; але йому важко було вирватися з «Ковчега». Тут, на самісінькому дні життя, він знайшов у час скрути друзів; він був надто відданий своєю вдачею, щоб повернутися до них спиною тепер, коли йому стало легше жити.

Він знав, що вони сприймуть це як зраду. Палка любов, яку мешканці «Ковчега» почували до трьох сиріт, передалась і йому; адже він був «знайдою», він був четвертий у «сімействі». І тепер вони навіть пишалися ним.

Не в звичаях мешканців «Ковчега» було будувати плани дальшого життя; вони думали тільки про один сьогоднішній день, майбутнього для них просто не існувало. Це були безтурботні пташки, що зазнали одного разу аварії і вже забули про неї. Багато хто з них брав хліб там, де знаходив його; і які вони не були нещасливі, але під першим же сонячним промінням починали знову цвірінкати і про все забували. Про рух і нові ідеї вони балакали легковажно, як розмовляючі шпіаки, що підхоплюють на льоту звуки людської мови.

Та ось з'явився Пелле, який упевнено взявся за спільну для всіх справу і був тепер опорою для «Ковчега». Пелле нічого не боявся, він наважувався дивитись життю прямо у вічі і міцно вчепився у майбутнє, перед яким інші з тремтінням закривали очі. Саме ім'я його почало звучати якимось інакше — Пелле був для них принцем! Шкода тільки, що він усе ще не хотів завести собі принцеси. Він був високий на зріст і гарної будови, а тим, хто оточував його,

здавався кращим за всіх людей. Вони приходили до нього зі своїми прикростями і звалювали цей тягар на його міцні плечі. І він ніс його, сприймаючи з підбадьорливим відчуттям, що, мабуть, не зовсім безцільно перебуває тут, на самісінькому дні!

У цей час на передньому плані була вдова Франсен і її син Фердінанд,— адже нещастю треба ж десь притулитися!

Фердінанд був сильний вісімнадцятилітній хлопець з міцною головою, неначе навмисне створеною для того, щоб умістити в собі мудрість життя. Поки що він користувався головою тільки для бійок; іншого застосування їй він ще не знайшов.

Він був зовсім не дурний, скоріше його можна було назвати обдарованим юнаком. Але це обдарування поступово набуло своєрідного характеру. Змалку йому довелося битись з п'яним батьком, захищаючи матір, у якій не було іншої опори. Цю нерівну боротьбу доводилося вести будь-що. І вона, зрозуміло, притупила його чутливість до болю і свідомість небезпеки. Він знав, що його чекає, але стрімголов кидався вперед, коли на нього нападали,— як собака кидається на величезного хижого звіра, так він з виттям вчіплювався в свинцеві кулаки здоровенного чоловіка, і струснути з себе хлопчика було неможливо. Він ненавидів батька і тому збирався вступити до поліції, коли виросте. Маючи тупу, нестримну мужність, він цілком здатний був би на цю справу, але став бешкетником.

У міру того як він підростав, боротьба ставала вже не такою рівною. Батько боявся сина і мріяв про помсту; одного разу, коли Фердінанд надто старанно відлущував батька, той поскаржився, і Фердінанда покарали. Хлопчик сприйняв це як кровну несправедливість; бо ж сліди на тілі в батька були результатом бійки, а бійка знов-таки була результатом того, що батько не давав матері спокою.

З того часу він зненавидів поліцію і при всякій нагоді виявляв цю ненависть; тільки матір він тепер і любив. Коли батько помер, для нього настав якийсь просвіток; та вже було надто пізно, щоб змінити щось. Фердінанд давно вже турбувався про матір по-своєму,— почасти в обхід установлених законів.

Він ріс на вулиці і з дитячих літ перебував під таємним наглядом; поліція добре знала його й тільки чекала нагоди, щоб посадити його в тюрму. По очах поліцаїв Фердінанд чудово бачив, що вони чекають його до себе з візитом і вже приготували для нього койку у знаменитому «готелі на Базарній площі».

Але Фердінанда не легко було спіймати; якщо він і затівав щонебудь незаконне, то завжди вмів добре викрутитись. Це був надзвичайно спритний і сильний хлопець, який, проте, не боявся ніякої роботи; іноді він одержував випадкову роботу і завжди добре справлявся з нею. Але кожного разу, як його пристосовували до якоїсь справи з перспективою на майбутнє, на яку-небудь певну роботу, якої треба вчитися і яку треба терпляче засвоювати,— така витівка йшла прахом.

— Поговори хоч ти з ним, Пелле! — просила мати. — Ти твердо стоїш на ногах, і тебе він поважає!

Пелле заводив з ним розмову, допомагав йому знайти підхожу роботу, і Фердінанд з великою охотою брався за неї. Але, досягнувши певної вправності в роботі, далі вчитися нічому не хотів.

Мати ніколи не відчувала нужди в найнеобхіднішому, син завжди виручав її в останній момент. Взагалі ж він тинявся або стояв де-небудь біля воріт коло ринку, заклавши руки в кишені або прихилившись до стіни; він завжди ходив у ганчіркових черевиках і напульсниках; час від часу він спльовував на тротуар, і його воднясті голубі очі стежили за проходжими з розуміючим виразом. Полідай, що з задирливим виглядом прогулювався туди й сюди коло Фердінанда, злобно косився на нього кожного разу, коли проходив мимо, неначе хотів сказати: «Як би нам скоріше причепитись до цього нероби! Чому він не вчиняє бешкету?»

Скандал стався одного разу сам собою і зовсім не через якесь упушення з боку Фердінанда, — у «Ковчезі» на це особливо напирали, — а з вини його доброго серця. Коли б Фердінанд був іншим, цього ніколи б не трапилося з ним; адже він був розумним юнаком!

Він зайшов до бакалійника, який торгував на розі ринку, маючи намір купити собі на п'ять ере жувального 'тютюну; біля прилавка стояв восьмилітній хлопчик з «Ковчега» й кланчив у борг трохи борошна для матері. Бакалійник учинив з цього цілу історію.

— Записати на книжку? Ще б пак! Оце я для вас і поселився тут на розі, щоб годувати всіх жебраків кварталу! Чи не так?

— Гроші я принесу завтра!

— Дивна річ, у цьому нещасному жебрацькому кварталі гроші завжди будуть «завтра»! Але це «завтра» ніколи не настає!

— Пан Петерсен може бути цілком певний... — тихо вимовив хлопчик.

Бакалійник продовжував знущатися, та все ж таки почав зважувати борошно. Вуличні мітли й іншій крам загороджували ваги, але Фердінанд бачив, як бакалійник підштовхував чашку терезів пальцем. «Він шахраює з вагами, коли купує бідняк», подумав Фердінанд, і йому стало боляче від цієї думки.

Хлопчик стояв, затиснувши щось у руці. Раптом впала монета і котилася по підлозі. Бакалійник кинув блискавичний погляд на грошову скриньку, перескочив через прилавок і вдарив хлопчика по потилиці.

— Ах ти, злодюжка! — закричав він сердито.

— Я не крав! — вигукнув хлопчик, силкуючись вирватись з його рук і схопити крону. — Це гроші матері!

— Не чіпай хлопчика! — сказав Фердінанд з погрозою. — Він нічого поганого не зробив.

Бакалійник возився з хлопчиком, який пручався, намагаючись схопити монету.

— Він нічого не зробив? — простогнав, задихаючись, бакалійник. — Чому ж він кричить «не крав», коли ніхто не вимовляв цих

слів? І звідки в нього гроші? Адже він хоче взяти в борг тому, що у них нема грошей! Ні, дякую, це вже занадто!

— Це материні гроші! — кричав хлопчик, звиваючись у руках бакалійника. — Мати хвора, це гроші на ліки. — І він заплакав.

— Це правда, що його мати хвора, — голосно промовив Фердінанд. — А аптекар, звичайно, не дасть у борг. Залиште його, Петерсен. — Він зробив крок уперед.

— Дякую! Непогано придумали! — в'їдливо засміявся бакалійник і розчинив навстіж двері крамниці. — Гей, поліцейський, сюди!

Поліцай, що чергував на розі біля Дитячого притулку, швидко з'явився.

— Ось хлопчисько, який показує фокуси з чужими монетами! — збуджено проговорив бакалійник. — Займись-но з ним, Іверсен!

Хлопчик одчайдушно відбивався. Поліцаєві довелося тримати його рукою на відстані. Це був маленький, обірваний, охлялий хлопчисько; один погляд, кинутий на хлопчика поліцаєм, сказав йому, що він з тих, з якими поліція вже мала справу. І він потягнув хлопчика з собою; особливо церемонитися не доводилось.

Фердінанд, ідучи слідом за ним, поклав руку на плече поліцаєві.

— Пане поліцейський, хлопчик нічого не зробив! — сказав він. — Я сам тут стояв і бачив, що він нічого не зробив. І я знаю його матір.

Поліцай зупинився й зміряв Фердінанда зверху донизу грізним поглядом. Потім знову потяг хлопчика, який весь час намагався вивратись і ревів:

— Моя мама хвора, мені треба додому з ліками!

Фердінанд ішов з ним нога в ногу в подертих черевиках.

— Якщо його потягнуть до ратуші, то у всякому разі я також піду туди й посвідчу! — продовжував Фердінанд. — Він же нічого поганого не зробив. І хвора мати чекає на нього з ліками.

Роздратований поліцай обернувся:

— Гарний, однак, свідок! Ні, ворон воронові око не виклює! Займайся своєю справою і йди геть!

Фердінанд зупинився.

— Ти на кого «тикаєш», пико? — пробурмотів він злобно і глянув скося на поліцая. І раптом розбігся й так ударив поліцая по потилиці, що той брязнув фізіономією на брук, каска його покотилася по вулиці. Фердінанд і хлопчик кинулися в різні боки зникли.

І от вже третій тиждень тривало полювання на Фердінанда. Додому він не смів з'являтися. «Ковчег» стерегли вдень і вночі, щоб спіймати його, — він же так любив свою матір. Сам бог знає, де він перебував у цю холодну, дощову осінь. Мадам Франсен сиділа самотня, покинута на своєму горищі. Сумне було її життя! Щоранку вона приходила до Пелле й просила подивитись у «Робітнику», чи не заарештували Фердінанда. Він залишився в місті, це знали і Пелле, і мадам Франсен. Поліція також вважала, що він у місті, і гадала, що цілу низку нічних крадіжок слід було б віднести

на рахунок Фердінанда. Напевно, він ховається в сараях і порожніх собачих конурах на замських віллах.

Мешканців «Ковчег» турбувала доля Фердінанда. Він виріс у них на очах, жодного разу нічим не проштрафився, завжди з повагою ставився до «Ковчег» і його мешканців, що б там про нього не казали; і, крім того, любив свою матір. До того ж він мав повне право заступитися за хлопчика. Це був добрий хлопчик, мати його справді була дуже хвора; вони жили на дні «Ковчег», в одному з довгих коридорів, і хлопчик був єдиною в неї опорою. Але хіба не безумство нападати на поліцію? Це найтяжчий злочин з усіх, що бувають; можна навіть сказати, що він гірший за вбивство власних батьків,— така за нього належить кара! Якщо Фердінанда схоплять, то засудять до каторги, бо поліцай геть розбив свою вродливу фізіономію об брук. У газетній хроніці повідомлялося, що кожен інший, крім поліцай, неодмінно дістав би струс мозку.

Стара мадам Франсен вважала за краще ходити через горище, коли їй треба було зайти до Пелле поговорити про сина.

— Треба бути обережною,— казала вона, щільно стискаючи губи й неспокійно дрібочучи ногами. Пелле розумів тоді, що трапилося щось незвичайне.

— Розповісти тобі секрет? — спитала вона якось і засмучено подивилася на Пелле.

— Ні, краще не треба! — відповів Пелле. — Чого не знаєш, про те не доводиться їй свідчити.

— Ти повинен дати мені виговоритись, Пелле, інакше я побіжу й розпатякаю чужим! І без того ходжу я, мов стара баба, і не можу довіритися нікому, а розмовляти голосно сама з собою також не смію, бо П'яничка все почує крізь дерев'яну перегородку. Це просто нестерпно! І я тремчу, щоб мій беззубий рот не наробив синові лиха!

— Ну, тоді кажіть,— посміхнувся Пелле. — Але говоріть тихіше!

— Він знову був тут! — сяючи, вимовила вона. — Вранці, коли я встала, в кухні лежали для мене гроші. І знаєш, куди він поклав їх? Уяви собі, в раковину! Він розумний хлопчик. Йому доводиться пробиратись сюди по дахах, іншим шляхом йому не добратись. Чи не погодишся ти зі мною, що він добрий хлопець?

— Тільки б ви про це мовчали! — стурбовано проговорив Пелле; стара, певно, дуже пишалася сином.

— М-м... — сказала вона й лянула себе по запалих губах. — Мій язик його не підведе! І знаєш, що я придумала, щоб шпиги не дивувалися, з чого я існую? Я шию тепер туфлі з клаптів.

Прийшла маленька Марі з відерцем і ганчіркою для підлоги, і стара пошкандибала геть.

У майстерні Бека настав мертвий сезон, і Пелле в цей час працював головним чином дома. Тепер він користувався часом, як хотів, і вдень, коли люди сиділи вдома, він відвідував своїх товаришів по цеху і вербував їх в організацію. Це нерідко коштувало довгих

умовлянь, але він пишався кожною зайвою людиною, яку йому щастило записати. Він навчився визначати з першого погляду, що за люди стоять перед ним, і пристосовувався до їхнього характеру; на боязких доводилося впливати погрозами, інших треба було заманювати обіцянками або красномовно розписувати нові істини. Це було для нього доброю практикою, він навчився швидко міркувати і мати матеріал наготові. В ньому безперервно зростала свідомість, що він уміє володіти своїми здібностями, і це надавало упевненості його діям.

Надолужувати упущене в роботі йому доводилося тим, що він вдвічі більше працював, раніше вставав і довше сидів за роботою.

Він уникав сусідів з третього поверху, але, почувши легкі кроки Ханне на галереї, крадькома дивився туди. Вона йшла своєю дорогою прямо, як черниця,— на роботу і з роботи додому,— опустивши очі; і жодного разу не оглянулася на вікно Пелле, не подивилася на нього. Здавалося, її істота, покінчивши з легким пурханням, тепер опустила на землю. Пелле вражало, яким чужим, майже байдужим поглядом дивився він на Ханне тепер, наче вона ніколи його не цікавила. І він з цікавістю заглядав у самого себе,— ні, в ньому нічого не змінилося. Апетит досить добрий, і в роботі серця нічого хворобливого не помічається. Виходить, це був лише красивий обман, міраж, схожий на ті, які мандрівники зустрічають на своєму шляху. Правда, Ханне гарна з себе, але нічого казково-прекрасного він не міг у ній виявити; сам бог знає, чому він дав себе захопити. Та добре було вже те, що він збувся цього,— у Ханне не було ніякого майбутнього!

Мадам Йонсен була, як і раніш, прив'язана до Пелле і дуже часто заходила до нього побалакати; вона не могла забути чудових днів, проведених разом, і завжди скаржилася на Ханне,— стара відчувала себе покинутою нею.

— Чи можеш ти зрозуміти, що з нею, Пелле? Вона ходить, як уві сні, і на все, що я кажу, відповідає тільки: «Так, мамо, так, мамо!» Я плакати ладна, так порожньо звучать ці слова, наче голос з могили. І про щастя вона вже більше не згадує і не наряджається! Хоч би вона знову взялася за свої дурниці й почала виглядати незайомця, то я б упізнала в ній свою дитину. Вона замикається в собі і, неначе сонна, дивиться кудись у порожняву. Примхи її скінчилися, і вона все ходить зі своїми думками, як бродячий труп. Чи не знаєш ти, що з нею таке?

— Ні. Я нічого не знаю,— відповів Пелле.

— Ти так дивно говориш, наче знаєш щось і не хочеш сказати; а я, нещасна, горюю і не знаю, що мені робити! — Добра жінка заплакала. — Чому ти ніколи не заходиш до нас?

— І сам не знаю. У мене багато роботи, мадам Йонсен! — ухильно відповів Пелле.

— Боюсь, чи не зачарована вона! Вона не виявляє ніякої уваги до того, що я їй розповідаю. Міг би і ти заглянути якось до нас, може, хоч це її трохи оживить! Не треба мстити. Все ж таки вона

любила тебе по-своєму, а для мене ти все одно що син. Чи не знайдеш ти до нас сьогодні ввечері?

— Сьогодні у мене напевно не знайдеться часу, але я коли-небудь зайду,— тихо відповів він.

Вона пішла важкою, човгаючою ногою: важко їй було пересуватися в свої п'ятдесят років. Пелле було шкода її, але він не міг примусити себе піти до них.

— Який ти злий! — сказала Марі і гнівно тупнула ніжною.— Це мерзота з твого боку!

Пелле наморщив лоба.

— Ти в цьому нічого не розумієш, Марі!

— Ох! Можеш мені повірити, що розумію! А ти знаєш, що говорять про тебе жінки? Що ти не мужчина, інакше ти зумів би підрізати Ханне крильця!

Пелле здивовано глянув на Марі, але нічого не сказав; він тільки дивився на неї і хитав головою.

— Що ти втупив у мене очі? — спитала вона і з задирливим виглядом зупинилася перед ним.— Ти, може, думаєш, що я не все кажу, що мені хочеться тобі сказати? Будь ласка, облиш витріщатись на мене, інакше ти дістанеш ляпаса! — Вона вся палала від сорому.— Сказати тобі ще що-небудь гірше, коли вже ти так скривився, га? Я все посмію сказати! — Голос у неї був жорсткий і хриплий, вона не тямляла себе від гніву.

Пелле добре зрозумів, що в ній говорить сором; їй треба було вилити свою душу. Він мовчав, але не зводив з дівчинки докірливого погляду.

Несподівано вона плюнула йому в обличчя і з зловним реготом побігла до себе.

Там вона деякий час шпурляла речі, але, нарешті, заспокоїлася; в тиші, яка настала, чути було її тихий плач. Пелле не пішов до неї. Такі сварки траплялись і раніше, і він знав, що тепер Марі весь день буде соромно і вона не зможе дивитися йому у вічі.

Він не хотів ображати цього почуття. Переодягнувшись, він пішов.

VIII

«Ковчег» вимальовувався тяжкою сірою масою; там завжди було темно, осіннє світло не проникало всередину будинку, де завжди панувала чорна темрява; ті, що жили в ньому, бродили навпомацки, як кроти. Морок породжував звуки, які не могли прорватися до світла; там завжди чути було безугавний шурхіт,— це йшла робота напівсліпих істот. Коли сон на якийсь час сковував його мешканців, нічна тиша розкривала цілий новий світ; блощиці прокладали собі доріжки під старими шпалерами, миші, пацюки і шашлі працювали наввипередки; потемки пряно пахли червивою порохнею, що осипалася. Всюди в цій сірій коробці велась руйницька робота за участю тисячі дрібних створінь. Іноді Пелле прокидався від гучного тріско-

ту, — це яка-небудь балка осідала на своєму ложі. Він повертався на другий бік і засинав.

Вечорами Пелле йшов до центра міста, щоб потішитися світлом; розкіш магазинів будоражила в ньому щось, він мимоволі проводив обурені порівняння між своїм життям і тамтешньою розкішшю. Коли він повертався з яскраво освітленого міста до свого кварталу, знайомі провулки зяяли, як брудні темні стоки, і «Ковчег» моторошно вирізався на нічному небі важкою горою. Темні отвори підвалів вели в надра гори, і там, в її темній утробі, копошилися біля чадних ламп бліді, брудні люди. Це були всі ті, хто жив за рахунок потреб «Ковчега»: торговці старим залізом, ганчірники, лихварі, що позичали гроші під надійні застави. Рухалися вони боязко, порпалися в якихось підозрілих купах; потемки обволікали їх. І Пелле завжди згадувався підземний казковий світ його дитячих років. Точнісінько так у дитинстві розверзалося для нього підніжжя скелі, і він з трепетом спостерігав, як карлики возяться там зі своїми зачарованими скарбами. Вони бродили й тут, жадібні гноми, підкопуючи фундамент під безтурботними мешканцями «Ковчега», так що кінець кінцем ті провалювалися у підвал і їх з'їдали живцем. У всякому разі, страшний бік казки не був брехнею!

Одного разу, смерком, Пелле кинув роботу і пішов у справах профспілки. За кілька днів до цього П'яничка, будучи дуже напідпитку, звалився з сходів і на подвір'я збіглися діти з усього кварталу; обступивши місце, де він розбився на смерть, вони освітлювали подвір'я сірниками. На подвір'ї виразно виднівся темний силует людської фігури, і це дуже їх хвилювало.

Біля воріт під аркою Пелле зупинився перед віконцем лахмітниці, — у вікні були виставлені інструменти П'янички. Вона й на них наклала свою лапу. Лахмітниця бродила по кімнаті, порпаючись в речах, така шолудива і гидка на вигляд, пережовуючи шматки якоїсь їжі і здригаючись при кожному стуку, що долинав згори, — вона тремтіла за свої брудні гроші. Пелле потрібна була підківка для закаблуків, він зайшов до старої і купив інструменти П'янички; але йому довелося поторгуватись.

— Ну що ж, подумали ви про мою пропозицію? — спитала лахмітниця, коли угода відбулась.

— Про яку таку пропозицію? — Пелле удав, що не зрозумів.

— Про те, щоб залишити шевство й зробитися моїм помічником у ділі.

Ок воно що! Ні, Пелле ще не обміркував цього.

— Та тут особливо і думати не доводиться. Я запропонувала вам більше, ніж ви можете заробити в інших місцях, а роботи буде небагато, бо речі мені приносять і відносять найнятий для цього чоловік. Мені головним чином потрібен помічник мужчина: я стара і така самотня! А ви людина надійна, я знаю!

Йй потрібен хто-небудь, щоб стерегти тисячі, які вона ховала

у всіх кутках підвалу! Пелле добре це розумів, вона спокушала його вже не раз.

— Я, певно, не годжусь для того, щоб жити нуждою ближнього! — сказав він з посмішкою. — А що, як я уб'ю вас і роздам всі ваші скарби біднякам?

Лахмітниця якусь мить з жахом дивилася на нього.

— Тьху, як це погано сказано! — скрикнула вона тремтячи. — Зовсім не схоже на вас — жартувати такими речами, ви ж людина добра. Тепер я вже побоююсь залишатися в підвалі, коли ви підете! Як же ви можете так грубо жартувати над життям і смертю? Я проводжу в страху за життя дні й ночі, але ж у мене нічого нема. Клянусь богом живим, нічого нема! То тільки базікають! А всі ходять і витріщаються на мене, неначе хочуть сказати: «А знаєш, я б з радістю вбив тебе за твої копійки!» Ось чому я й хочу взяти до діла надійну людину, — що з того, що в мене нічого нема, коли ніхто цьому не вірить? А в нас у кварталі стільки нероб, ладних украсти, що попадеться!

— Якщо у вас нічого нема, то ви можете бути спокійні, — піддражнив її Пелле. — Порожній шунок ніколи не викликає поганих снів!

— «Нічого нема! Нічого нема!» Зрозуміло, у кожного завжди є дещо! І знаєш, Пелле, — вона довірливо присунулася до нього з піддесливим виразом, — скоро повернеться додому Мері, можливо, навіть цього літа. Вона так багато заробила за кордоном, що може жити безжурно, але ж роки її ще зовсім молоді... Що ти на це скажеш? В останньому листі вона просить мене наглядіти її чоловіка, — він повинен бути красивим; а грошей у неї вистачить на обох. Вона хоче найняти квартиру в аристократичній частині міста, завести власний екіпаж і жити тільки для свого красуня чоловіка; що ти на це скажеш, Пелле?

— Так, про це треба подумати, — відповів Пелле. Це його дуж розвеселило.

— Подумати? Та про що тут думати? Справді, перший-ліпший бідний граф ручку б поцілував за таку пропозицію!

— Але ж я не граф, та й іти мені час!

— Чи не поглянеш ти хоч би на її карточку? — Стара почала порпатися в шухлядах.

Ні, Пелле треба йти. Він уже не раз бачив ці фотографії, просочені затхлістю льоху і засмальцьовані брудними руками старої; вони зображували Мері то смугастою, як тигрова кішка, коли вона виспівувала на сцені розкішного вар'єте в Петербурзі, то в накидці з білого хутра, одягненій просто на голе тіло, в юрбі російських офіцерів, — як запевняла стара, це були князі. Була також фотографія, що зображувала Мері в акваріумі, де вона плавала гола серед рідкісних рослин у величезному скляному ящику, не маючи на собі нічого, крім золотих лусочок і брильянтів. У неї було пишне тіло, — цього не можна заперечувати; але що вона могла крутити голову казково багатим князям і виманювати у них тисячі тільки тим,

що роздягалася перед ними догола, цього Пелле аж ніяк не міг зрозуміти. Ну от, він може взяти її тепер за дружину й одержати разом з нею все, що вона наскладала! Справді, це було дуже забавно!

Пелле швидко йшов по центральній частині міста. Накрапав дощ. Світло від ліхтарів і віконних вітрин дробилося в калюжках на брукові, вулиця була залита святковим блиском. Він ішов з відчуттям, наче душа його високо ширяла над буденними інтересами: над брудною старухою, яка користається злиднями «Ковчега» і виростила пишну дочку, що міцно присмокталася до багатства; а сам він, хлопчисько Пелле з вихором, народився в сорочці і піднісся високо, як щасливий принц, над усім цим! Так ось який був кінець захоплюючої казки! Він підвів голову і розсміявся. Пелле, завжди обурюючись вслякою мерзентістю, почав тепер звертати увагу на забавні сторони життя.

Увечері йому треба було йти в квартал Рабарбер; у Пелле були з собою списки на кожний квартал, це звільняло його від зайвої біганини. Перш за все він пішов до шевського підмайстра на Смедегеде; то був один з надійних робітників Мейера, і Пелле приготувався до важкого бою. Робітника не було вдома.

— Але ви можете записати його! — сказала його дружина. — Ми останнім часом не раз про це говорили і прийшли до висновку, що так буде найправильніше.

Оце дружина до смаку Пелле!

Інші ж заявляли, що чоловіка нема вдома, коли довідувалися про мету приходу Пелле, і зачиняли двері у нього перед носом; їм не подобались його відвідини.

Він побував у різних місцях у Гартнергаде, Слотсгаде і Нордвествей, ходив задвірками, темними, вузькими сходами, забирався на горища або спускався в підвали. Всюди та сама бідність; всюди шевці містилися у найгірших дірах. Наслідків цей обхід не дав ніяких; одні вибрались або їхні адреси були зазначені невірною; інші обіцяли подумати або рішуче відмовлялися. До тих, хто вагався, Пелле обіцяв ще раз заглянути, — їх ще можна було переконати; решту ж брав на замітку і відкладав розмову з ними до кращих часів, — їхній час ще настане! Його не бентежили невдачі, і він радів, що залучив хоч одного. Адже це була робота, яка вимагала терпіння. А терпіння було єдине, що Пелле мав у великій кількості.

Він повернув на Єгергаде, зійшов аж на верх будинку-казарми і постукав у двері. Високий худий чоловік з ріденькою борідкою відімкнув йому: це був Петер, його товариш по навчанню у шевця там, на батьківщині. Вони одразу ж почали згадувати ті часи, майстерню і забавну публіку містечка; майстер Йепсе не заслуговував доброго слова, але коли згадали про молодого майстра, у них стало тепло на душі.

— Я часто згадував його всі ці роки! — сказав Петер. — Він був неабиякий чоловік, тому-то й довелося йому померти молодим!

У Петері було щось сентиментальне, а його конура свідчила про

ділковиту самотність; ніщо в ньому не нагадувало того розгнузданого хлопчиська, який завжди тікав тинятися по місту; але в його напівзакритих очах світилася якась бунтівлива впертість. Пелле не розумів: що могло так змінити Петера? У нього був побляклий вигляд людини, яка змінила старих богів; але, судячи з розмови, він не належав до «святих».

— Послухай, Петер, як же це так, ти ж, треба гадати, наш? — спитав він раптом.

По обличчю Петера ковзнула кисла посмішка.

— Наш? Це схоже на запитання: чи віриш ти в Ісуса? Чи не став ти місіонером?

— Можеш називати це й так, — весело відповів Пелле, — якщо тільки хочеш записатися до нашої організації. Нам якраз тебе не вистачає.

— Це, певно, не так. Я не вірю, щоб людини могло «невистачати», коли вона просто займається своєю справою. Я все перепробував: і церкву, і секти; але нікому не потрібна людина. Їм треба зайвий прихильник, одиниця, яку можна було б заприбуткувати. Всюди одне й те ж! — Він задумливо кинув погляд у простір і раптом махнув рукою, неначе відганяючи від себе нав'язливу думку. — Я більше ні в що не вірю, Пелле! Та й нема нічого, у що варт було б вірити!

— То ти не віриш навіть, що настане щасливе життя для бідняків? Ти не пробував брати участь в рухові? — спитав Пелле.

— А що мені там робити? Адже вони просто хочуть більше їжі; а стільки їжі, скільки мені потрібно, у мене є! Але чи можуть вони дати мені відчутти себе людиною, а не машиною, якій потрібно більше мастила? Мені однаково, чи бути худим собакою, чи гладким!

— Вони можуть! — переконано відповів Пелле. — Коли ми згуртуємось, у нас почнуть поважати окремих людей і прислухатися до їхніх вимог. Зрозумій: і бідняк одержить право сказати своє слово!

Петер зробив нетерплячий рух.

— А який толк у тому, щоб лупцювати людей, аби вони рахувалися зі мною? На це мені у великій мірі наплювати! А ось скажи: чи рахуються вони зі мною за власним спонуканням? І чи говорять вони про себе: «Дивись, ось іде людина, також створена за образом і подобою божою, вона відчуває й мислить зовсім так само, як і ти!» Ось чого я домагаюся!

— Відверто кажучи, я не розумію, чого ти хочеш зі своєю «людиною»? — з досадою проговорив Пелле. — Чи є рація битися головою об стінку, коли навкруги нас чекають стільки серйозних справ? Організуємося ж — і покінчимо з рабством! Після цього кожен нехай розважається, як йому завгодно.

— Авжеж, авжеж, якщо так легко вирватися з рабства, то чому б ні? Записуй мене, — сказав Петер з легкою іронією.

— От за це дякую, товаришу! — вигукнув Пелле і радісно потряс руку Петеру. — Постарайся ж зробити що-небудь для руху!

Петер розгублено озирався.

— В яку ти погану погоду ходиш,— відповів він і посвітив Пелле біля виходу.

Пелле пішов уздовж Капельвей в напрямку Північної застави, він хотів побачити Мортена. Вихор гнав листя вздовж кладовища і бив йому в обличчя дрібним дощем; Пелле притискувався до стін кладовищенської огорожі і нахилив голову, шукаючи захисту від вітру. Він був у чудовому настрої: от ще двоє нових членів! Справа потроху налагоджується. Але який же дивак став Петер! Слово «людина» безглуздо дзвеніло в Пелле у вухах. Ну, а все ж таки йому пощастило внести Петера до списку!

Раптом він почув за собою легкий тупіт людини, що бігла, якась постать виросла перед ним і, не сповільнюючи бігу, ткнула йому в руку пакетик. Пробігши ще трохи, постать зникла; йому здалося, що вона перескочила через кладовищенську огорожу.

Він зупинився перед ліхтарем біля Північної застави і здивовано почав розглядати пакет; він був міцно перев'язаний мотузком. «Матері» — написано було на ньому чітким почерком. Пелле вже не роздумував: у слові «мати» йому виразно почувся хриплий голос Фердінанда. «От зрадіє мадам Франсен!» подумав він і поклав пакет у кишеню; останні тижні вона не одержувала ніяких звісток від Фердінанда, який не смів, звичайно, з'явитись у Крістіановій гавані. Пелле не міг зрозуміти, як Фердінандові пощастило вистежити його. Може, він переховується тут, у кварталі Рабарбер?

Мортен писав щось у товстому зошиті, який покvapно закрив, коли ввійшов Пелле.

— Що це таке? — вигукнув Пелле і хотів розкрити зошит. — Ти все ще пишеш у зошитах?

Мортен зніяковіло прикрив написане рукою.

— А втім,— сказав він раптом,— тобі це можна знати. Я написав вірш. Але ти не базікай про це.

— Прочитай мені сам,— попросив Пелле.

— Добре; тільки ти обіцяй, що мовчатимеш про це. Інакше мене вважатимуть недоумкуватим.

Він був дуже збентежений і читав заїкаючись. Це були вірші про бідняків, які несуть весь тягар на своїх натруджених плечах і покірливо дивляться, як там, нагорі, пани насолоджуються життям. Вірш називався: «Нехай впадуть!» — і ці слова повторювалися при співом у кожній строфі. Коли Мортен розійшовся як слід, він прочитав невелику і змістовну повість про боротьбу бідноти за хліб.

— Та це ж дуже гарно! — з ентузіазмом вигукнув Пелле. — Знаєш, це просто чудово! Я тільки не розумію, як тобі вдається писати, особливо вірші? Але ти, звичайно, поет, — між іншим, я завжди так думав; у тобі є щось надзвичайне! У тебе є свої власні погляди, і ти не легко даєш себе переконати. Але чому б тобі не написати щось величне, захоплююче, що варт було б прочитати? Про нас же нічого цікавого не скажеш!

— А мені здається якраз навпаки!

— Ну, цього я не розумію. Що цікаве може пережити якийсь бідняк?

— То ти не віриш, виходить, у велике?

Звичайно, Пелле вірив.

— Але ж від цього ми не станемо раптом знаменитостями.

— Ти б хотів читати про графів і баронів,— сказав Мортен.— Отакі ви всі! Ви самі дивитесь на себе, як на набрид якийсь, якщо хочеш знати правду! Авжеж, це так, ви тільки цього не усвідомлюєте. У вас рабська натура, такими вас і вважають вищі шари суспільства, і ви мимоволі підтакуєте їм. Можеш скільки завгодно гримасувати, це суцзя правда! Ви не хочете чути про подібних собі, вважаючи, що з цього боку не можна ждати нічого путнього. Ні, вам подавай благородних, обов'язково благородних! Ви ладні наплювати на все минуле і своїх батьків, щоб пролізти в пани; а тому що це не вдається, то подавай вам книжки! — Мортен не тямив себе.

— Годі, годі! — сказав Пелле, заспокоюючи його.— Справа стоїть зовсім не так уже погано.

— Ба ні, погано! — палко вигукнув Мортен.— І знаєш чому? Тому, що ви ще не зрозуміли, що людина — святиня, і вам зовсім однаково, як вона живе!

— Святиня? — із сміхом перепитав Пелле.— Ну, я ж не святий, і мені здавалося, що й ти далеко не святий!

— Я сподіваюсь, що й ти такий же, як я! — найсерйознішим тоном вимовив Мортен.— Інакше ти просто кінь або машина, яка виконує ту чи іншу роботу! — Він замовчав з таким виглядом, наче хотів припинити розмову на цю тему.

Замкненість Мортена настроїла Пелле на серйозний лад. Він не від того був, щоб подратувати Мортена ще трохи. Але Мортен був з тих людей, які дивляться в корінь,— може, він, Пелле, тут чого-небудь не розуміє.

— Я знаю, що в порівнянні з тобою я мужик,— добродушно промовив він.— Але і в цьому разі нічого тобі дратуватися. Не пам'ятаєш ти, до речі, Петера, який навчався у Йєппе разом з твоїм братом Йенсом і зі мною? Він тут, я його недавно зустрів. І він, подібно до тебе, докопується до коріння, та тільки не може дістати дна! Він не вірить зовсім ні в що на світі, і йому живеться важко. Йому було б дуже корисно побалакати з тобою.

— Та я ж не пророк,— скоріше вже ти схожий на нього,— заперечив Мортен з іронією.

— Все ж ти міг би сказати йому добре слово. А я ж просто профспілковий працівник,— цього мало!

Йдучи додому, Пелле серйозно вдумувався в слова Мортена, але змушений був відмовитися від спроби збагнути їхній зміст. Ні, у нього нема потреби оточувати свою особу якою б то не було святістю чи ореолом слави; у нього просто здоровий організм, що прагне діяльності.

Пелле стрімголов примчав з майстерні Бека, стягнув з себе куртку і жилет і занурив голову в цебрик з водою. Витираючись на ходу, він побіг до «сімейства».

— Підете зі мною? У мене є квитки на вечір, але тільки поспішайте!

Всі троє дітей сиділи за столом і займалися карточними фокусами, в печі тріщав вогонь; приємно пахло кофе. Діти були стомлені після денної праці, їм не хотілося одягатися й виходити,— видно було, що їм добре і вдома.

— Ти краще запропонує квитки Ханне та її матері,— сказала Марі,— вони ніколи і нікуди не ходять.

Одягаючись, Пелле зважував про себе цю пропозицію. А чому б і ні? Кінець кінцем, нерозумно дутися з-за старої історії.

Ханне відмовилася піти; вона сиділа, потупивши очі додолу, як дівця в теремі, і не дивилася на Пелле. Але мадам Йонсен негайно погодилася й швидко одяглась.

— Давно ми не ходили з тобою поруч, Пелле,— жваво говорила вона, коли вони вийшли з дому.— Ти такий зайнятий останнім часом. Кажуть, ти бігаєш на збори? Що це справді за заняття для молоді, хіба цим можна чого-небудь досягнути?

— Так, дечого, певно, можна досягнути, тільки б докласти досить сил.

— Чого ж можна досягнути? Німця, чи що, треба з'їсти, як у дні моєї молодості? Чи ти затіяв щось інше?

— Ми хотіли б зробити життя хоч трохи щасливішим,— спокійно відповів Пелле.

— Отже, ви хочете створити не більш не менш, як щастя? Ну, це чимало!— вигукнула мадам Йонсен, голосно розсміявшись.— В ясні дні моєї юності мужчини також ішли до столиці кувати щастя. Мені було всього шістнадцять років, коли я з'явилася сюди за своїм щастям,— та й де ж було молоденькій дівчині шукати різних утіх, як не тут? Радощів було багато, і досить було людей, яким хотілося пройти поруч з гарненькою дівчиною в елегантних черевичках і дарувати їй гарні речі,— кожний день приносив кому-небудь радість. Та от я зустріла чоловіка, у якого були найкращі наміри щодо мене і який вірив і в себе; він умовив мене, що нам удвох удасться створити собі міцне щастя. Він був такий же бідняк, як і я, з порожніми руками, але вміло взявся за справу. Робітник він був хоч куди; і йому, певно, здавалося, що вдвох ми зуміємо побудувати собі тихе, щасливе життя, з добрим заробітком і затишком, якщо тільки будемо працювати. Щастя, нічого сказати!.. Йому неодмінно хотілося стати майстром, бо що може зробити підмайстер? Раз-другий нам справді пощастило дощезі зібрати, і здавалося, от-от настане просвіток; але кожного разу ставалося лихо і все віднімало. Воно постійно ширяє над житлом бідняка величезним птахом; і якщо ти хочеш його відігнати, то повинен взяти довгу па-

лицю!.. Досить було нам підвести трохи голову, як починалася та сама історія. Яюсь він прохворів цілу зиму, і ми жили тим, що заставляли речі одну за одною. І коли спустили останнє, то почали позичати під векселі.— Стара замовкла, щоб перевести дух.— Як ми, однак, біжимо! — сказала вона задихавшись.— Можна подумати, що весь світ від нас тікає!.. Еге ж, скінчилося й це,— продовжувала вона говорити, пошкандибавши далі,— а починати заново у нього вже не було сили; от ми й поселилися в «Ковчезі». Він втішався по-своєму, заробивши трохи грошей; але для мене, вагітної, це було поганою втіхою, можеш мені повірити! Дівчинка з'явилася на світ якраз серед усіх невдач; але він не терпів її, бо їй передалися наші мрії про розкіш. Вона, бідолашна, дістала це в спадщину від нас — та ганчірки і бруд, щоб створювати оту розкіш. Ти б подивився, як вона крихіткою майструвала чудові штучки з ганчірок, викинутих у сміттєвий ящик! «Що це таке?» спитав одного разу Йонсен,— він був трохи напідпитку, як звичайно. «О, це ошатна кімната з килимами на підлозі, а он біля печі — твоя кімната, тату. Та ти не плаюй на підлогу, адже ми благородні!» — Тут мадам Йонсен розплакалась.— І от саме тоді він і вдарив її по голові. «Заткни пельку! — закричав він і страшно вилаяв дитину.— Я не хочу чути цієї бісівської маячні!» Такий він був чоловік; не можна не признатися, що життя для нас стало трохи легшим, коли він вкоротив собі життя, втопившись у клоаці. Молодість, коли я могла жити весело, він відняв у мене своїми фантазіями про майбутнє, а тепер я займаюся перелицюванням старих солдатських штанів, які засмічують кімнату; перелицювавши за день кілька штук, я можу заробити крону. А Ханне ходить, наче уві сні. Щастя, нічого сказати! Хіба є у «Ковчезі» хоч одна людина, яка не починала б віри в майбутнє? У такому різношерстому вошивому кублі люди не селяться з своєї доброї волі, але всі закінчують тут. А чи забезпечений хоч кому-небудь хліб насущний? Так, хіба що Ольсенам, але ж і це дається ціною ганьби дочки.

— Тим більше причин швидше взятися за справу,— сказав Пелле.

— Еге ж, легко тобі казати! Але той, хто бореться з нездоланим, дуже швидко вибивається з сил. Ні, ти вже краще облиш ці справи і веселися, поки молодий. І не журися за мене, стару дуру, що наводить тільки нудьгу своєю балаканиною. А тепер ходімо розважатися! — І вона одразу повеселішала.

— У такому разі візьміть мене під руку; у закоханих так уже заведено,— жартома мовив Пелле.

Стара взяла його під руку і задріботіла зовсім по-молодому.

— Справді, якби це було в дні моєї молодості, я б відвернула тебе від твоїх дурниць! — сказала вона задерикувато.— Я б потягнула тебе танцювати.

— Йонсена ви ж не відвернули! — відказав Пелле.

— Ну, в ту пору я була легковірна. Але тепер уже ніхто б не відняв у мене молодості!

Збори, скликані у великій залі в одному з провулків Північної застави, мали агітаційно-розважальний характер і розраховані були головним чином на підлітків; прийшло також чимало жінок і молодих дівчат. Читали, декламували, був, між іншим, один вірш, в якому йшлося про чесного старого коваля, що загинув під час страйку.

— Це, мабуть, дуже прекрасно і зворушливо,— шепнула мадам Йонсен, схвилювано ськаючись,— але тепер потрібне що-небудь мішне. Злидні і горе ми бачимо щодня.

Потім невеликий хор ремісників проспівав кілька пісень, після цього вийшов один з літніх лідерів профспілкового руху і почав розповідати про те, як цей рух створювався. Закінчивши, він спитав, чи не хоче ще хтось розповісти про що-небудь. Вечір не так-то легко було заповнити...

Збори не відзначалися ентузіазмом, жінки нудьгували, а чоловіки чекали на що-небудь задьористе. Пелле знав більшість з них по дискусійних мітингах; навіть у молодих були якісь напружені обличчя з уперто застиглим німим запитанням. Ці спокійні, невинні розваги не заспокоювали пекучого нетерпіння, яким були переповнені душі, що схвилювано чекали на пророцтво.

Пелле сидів, томлячись від бездіяльності, невгамовний дух руху і агітації бродив у нього в крові,— така зручна нагода кинутися в бій за ідею солідарності залишається невикористаною! Жінок явно треба було струснути; і фабричні робітниці, і заміжні жінки стримували своїх чоловіків. А тут час іде на пісні і вірші! Одним стрибком Пелле опинився на трибуні.

— Всі ці красиві слова — штука дуже добра,— запально вигукнув він,— але вони надто мало дають тим, кому треба годуватися чим-небудь більш істотним. І піп, і собака заробляють собі на прожиття глоткою; у нас же залишилися тільки кулаки, якщо ми хочемо домогтися чого-небудь! Навіщо нам ходити кругом та навколо з віршами і різними витребеньками? Хіба ви не знаєте, чого ми хочемо? Ви кажете, що ми тисячу років були рабами,— отже, у нас був час подумати. Чому так мало робиться путнього, хоч усі чекають на щось і готуються? Чи нема нікого, у кого б вистачило мужності повести нас?

Промова викликала гучне схвалення, особливо з боку молоді; юнаки тупотіли ногами, галасували. Пелле зійшов з трибуни весь спітнілий.

Старий лідер робітничого руху піднявся на трибуну і подякував присутнім за приємний вечір. Він з посмішкою подякував і Пелле; йому радісно, що в молоді є ще завзяття, нехай навіть привід був обраний невдало; старші зберегли організацію у тяжкі часи, але нічого не мають проти, щоб і молодь випробувала свої сили.

Пелле хотів підвестися й відповісти, але мадам Йонсен міцно тримала його за пальто.

— Облиш, Пелле,— зашепотіла вона тривожно,— ти надто багато дозволяєш собі! — Вона не відпускала його, і Пелле довелося

сісти на місце, щоб не привернути уваги сторонніх. Шоки у нього палали, і він задихався, наче вибіг на гору. Він уперше наважився вийти на трибуну, гарячковість погнала його туди.

Публіка заворушилася.

— Це вже кінець? — вигукнула мадам Йонсен; Пелле бачив, що вона розчарована.

— Ні, ні, тепер ми підемо пити-гуляти! — сказав він і повів стару до столика в глибині зали. — Чим накажете пригощати?

— Мені кофе. А ти випий пива, ти так розгарячився!

Пелле теж захотілося кофе.

— Дивний ти чоловік, — посміхнулася стара, — бушуєш у натовпі мужчин, а потім сідаєш пити кофе, як баба! І яка ж тут сила-силенна народу, можна подумати, що свято! — Очі в неї блищали, вона оглядалася, зашарівшись, як дівчинка на вечірці. — Бери ж більше пінок, Пелле, ти мало взяв, — це справжні вершки.

У цей час підійшов промовець, який виступав, і попросив дозволу познайомитися з Пелле.

— Я про вас чув від голови вашої професійної спілки, — сказав він, простягнувши Пелле руку. — Я радий вітати вас, ви там провели добру роботу!

— О, справа зовсім невелика, — почервонівши відповів Пелле. — Але було б дуже приємно взятися за справу серйозно.

— Мені добре відома ваша нетерпеливість, — з посмішкою відповідав старий, — так завжди буває з молодими. Але хто хоче домогтись яких-небудь наслідків, той повинен бачити кінець шляху. — Він поплескав Пелле по плечу і відійшов.

Пелле відчував, що публіка говорить про нього. «А чи не склеїв я дурня на трибуні?» думав він про себе. Біля нього стояло двоє молодих людей, вони скоса поглядали на нього і раптом підійшли.

— Дозвольте потиснути вам руку! — сказав один з них. — Мене звуть Отто Стольпе, а це мій брат Фредерік. Гарну промову ви виголосили щойно, дякуємо вам за неї! — Вони постояли, поговорили. — А старому буде приємно побачитися з вами, — сказав Отто Стольпе. — Чи не зайдете ви до нас додому?

— Сьогодні увечері це незручно; я не сам, — відказав Пелле.

— Іди, іди! — сказала мадам Йонсен. — Я он бачу людей з Крістіанової гавані, я можу піти з ними.

— Але ж ми ще маємо погуляти, ми сьогодні гуляємо! — сказав Пелле сміючись.

— Та що ти, справді! Я досить нагулялася цього вечора, у мене й так голова крутиться. Ну, зникай швидше, — цього мені не доводилося говорити вже років тридцять. І спасибі тобі за все! — Вона лукаво посміхнулась до нього.

Родина Стольпе жила на Ельмегаде, на другому поверсі величезної нової робітничої казарми. Сходи були широкі, і на дверях були прибиті фарфорові дощечки з прізвищами. У вітальні їх зустріла літня, акуратно одягнена жінка.

— Це наш товариш, мамо, — сказав Отто.

— Ласкаво просимо! — сказала вона, подаючи Пелле руку, і затримала її на мить, оглядаючи гостя.

У кімнаті сидів муляр Стольпе і читав «Робітника». Він був без піджака, і сильні його руки лежали на столі. Читав він пошепки, не помічаючи, що в кімнаті сторонній.

— Батьку, ось чоловік, якого тобі буде приємно вітати, — сказав Отто, торкнувши рукою старого за плече.

Стольпе підвів голову і поглянув на Пелле.

— Ви, може, хочете вступити до нашої спілки? — спитав він. І важко підвівся з місця, спираючись руками на стіл. Це був міцний чоловік, з сивиною, на повіках у нього були цятки валпа.

— Вічно ти зі своєю профспілкою, — сказала мадам Стольпе. — Чи не уявляєш ти, що у профспілці тільки й людей, що ти?

— Еге ж, мати, поступово їх стало чимало. Але я все ж таки перший у ній.

— Я вже в спілці, — сказав Пелле. — Але не у вашій, — я шведь.

— Шведь — це погана професія для майстрового; зате можна зробитися кінець кінцем самостійним майстром, а це неприступно мулярові в наш час. Різниця велика! Кому доводиться вічно залишатися підмайстром, той більше зацікавлений, щоб поліпшити своє становище, розумієте? От чому так кволо розвивалося об'єднання шведів. А друга причина полягає в тому, що ви сидите й працюєте у себе вдома, і до вас важко приступитись. Але тепер у них з'явилась нова людина, яка все-таки зуміла розворушити оті чоботи.

— Вона перед тобою, батьку! — сміючись вимовив Отто.

— Ох ти, чорт! А я-то дурня клею! То дозвольте ж мені ще раз потиснути вам руку. Бажаю успіхів у розпочатій справі, товаришу! — І він потряс Пелле руку. — Ти ж даси нам пива, мати?

Стольпе і Пелле негайно розпочали жваву бесіду. Пелле потрапив у свою стихію; він тепер перебував у самій гущі руху, і запитань у нього набралось безліч. А старий муляр заходився розповідати про зростання організації з року в рік — від самого початку, коли в Данії був всього один член профспілки, саме він, і аж до цього часу. Він знав усі статистичні дані про різні професії і добре був обізнаний з історією розвитку кожної. Сини сиділи мовчки і благоговійно слухали його; вони не встрявали в розмову до того часу, поки батько кивком не давав знати, що він скінчив. Молодший, Фредерік, який навчався в муляра, звертався до батька надзвичайно шанобливо, в третій особі, що звучало дивно для вуха Пелле.

Поки вони розмовляли, мадам Стольпе відчинила двері до кімнати, умебльованої ще вигідніше, і запросила гостя випити кофе. Навіть перша кімната справила на Пелле сильне враження своїми фарбованими під дуб столовими меблями і м'яким диваном. Але тут він побачив меблі, покриті червоним плюшем, восьмикутний стіл з горіхового дерева з інкрустаціями й точеними ніжками і етажерку, заставлену дрібничками, переважно забавними фігурками. На стінах висіли групові знімки з'їздів і засідань і великі знімки місць, де працював господар: будови в риштуванні, муляри, щс

стоять між відрами з вапном та інструментами або з кухлем пива в руках. На стіні над диванчиком висів великий у пояс портрет, що зображував вродливого брюнета в плащі; він схожий був чи то на мрійного шукача пригод, чи то на військового.

— Це ветеран руху,— урочисто сказав Стольпе, ставши поруч Пелле.— Це ним було все створено!

Він замислився, дивлячись на портрет, і довго мовчав; потім тяжко зітхнув і похитав головою.

— А ставний він був мужчина! — вигукнув старий несподівано.— За ним завжди тягнувся цілий хвіст гарненьких жінок. Та коли він виголошував промову, вони відходили вбік,— він обпалював усіх своїм вогнем, розумієте! Тут уже одно: мужчини вперед! І навіть найбезнадійніші спляхи мимоволі прокидалися.

— Його вже нема серед живих? — з цікавістю спитав Пелле. Стольпе не відповів.

— Прошу,— уривчасто сказав він,— пийте кофе.

Отто підморгнув Пелле: це, видно, була тема, якої не слід було торкатися.

Стольпе вперто дивився в свою чашку, але раптом підвів голову.

— Є речі, які важко зрозуміти,— серйозним тоном сказав він,— але нема сумніву, що без учителя і я, і багато інших не були б, мабуть, зараз щасливими батьками родин. Серед нас, молодих товаришів, було чимало палких голів, як воно й належить; але вірно й те, що саме найздібніші і кінчають погано. Бо коли людині нема до чого застосувати своє обдарування, вона стає нетерплячою і одного чудового дня починає труїти спиртом свій мозок. У мене самого було прокляте відчуття, що мені чогось неvistачає, і я почав попивати. Але тут я передбачив рух мас ще раніше, якщо так можна сказати, ніж він встиг народитися; він витав у повітрі, розумієте, він насувався. Я кидався, як пес, в усі боки, щоб помітити його хоч одним оком. То він тут, то він там, то знову тут! А підходиш ближче — бачиш тільки декілька голодних людей, які галасують про щось одно одному, а про що — ніякий чорт не збагне! Та от за справу взявся вчитель. І нас неначе блискавкою осяяло! Бо він умів з'ясувати досконально, де й що у нас наболіло, хоч і був не з наших. Після цього вже не доводилося розшукувати кращі сили, бо всі вони влилися в рух. Правда, їх було небагато, зате вони були з нами.

— Але тепер він розгортається,— сказав Пелле.

— Ну так, тепер всюди загуло! А звідки все пішло? Від нас, старих ветеранів! Ось від нього!

Стольпе заговорив про сторонні речі, але розмова сама собою перескакувала на рух; тільки ним дихали і чоловік, і дружина. Це були славні, прямолінійні люди, які ділили всіх на дві категорії: тих, хто був з ними, і тих, хто був проти них. Пелле якось особливо легко дихалося у цьому домі, де, здається, навіть саме повітря було просочене соціалізмом.

Він звернув увагу на якусь масивну шкатулку на точених ніжках,

що стояла біля стіни; вона була густо оббита металічними шишечками і нагадувала старовинну цехову скриньку.

— Це прапор,— сказала мадам Стольпе, але одразу ж злякано замовкла. Муляр Стольпе наморщив лоба.

— Ну, чого там, ви славний хлопець! — вимовив він. — Від вас не доводиться приховувати! — Він дістав ключик з потайного ящика свого письмового стола. — Зараз небезпека не така велика, але все ж обережність не зайва; це у нас залишилося від того часу, коли строгості були великі і поліція охотилася за нашою реліквією. Одного разу ввечері до мене з'явився сам учитель з прапором під плащем. «Бережіть його, Стольпе,— сказав він,— ви у нас найнадійніша людина!»

Він розгорнув за допомогою дружини великий червоний прапор.

— Ось прапор Інтернаціоналу. Він трохи потріпаний, але зате бував у бувальцях! На загальних мітингах, де військо зустрічало нас бойовими патронами, він розгортався над трибуною. Це він згуртовував нас, майоріючи у нас над головами; нам здавалося, що ми йому присягаємо. Поліція так це й зрозуміла і хотіла відібрати його; в самий розпал одного мітингу вона кинулася до нього, — але зась! Потім почала охотитись за ним, і він переходив з рук в руки. Так він потрапляв не раз і до мене.

— І одного разу ввечері, саме коли ми вечеряли, поліція вдерлася до нас у дім і забрала батька; вона перевернула все догори дном і потягла Стольпе до тюрми, нічого не сказавши. Діти тоді були ще маленькі, і ви можете зрозуміти, як мені було невесело! Я ж не знала, коли його випустять.

— Еге ж, але прапора вони все-таки не знайшли! — сказав Стольпе, сміючись від усієї душі. — Я вже встиг передати його далі, в ті часи він ні в кого довго не затримувався. Зараз для нього настав порівняно спокійний час, мати, і для нас усіх також.

Молоді люди мовчки дивилися на прапор, що побував у стількох перипетіях і наче просякнув червоною кров'ю робітничого руху. Перед Пелле тепер розгорнувся зовсім новий світ. Те, що горіло в глибині його душі, не здавалося йому вже таким диким; доки він вдома бавився дитячими іграми чи стеріг худобу, відважні люди вже приступили до роботи й закладали фундамент робітничого руху. Йому стало жарко, кров прилила до голови.

О, коли б він розгорнув полум'яніючий прапор у боротьбі проти гнобителів — він, Пелле!

— А тепер він лежить, забутий, у шкатулці, — сумно промовив Пелле.

— Він лише відпочиває, — відказав Стольпе. — Забутий — так; поліція гадає, що його вже не існує. Але прикріпіть його до деревка, і ви побачите, як навколо нього зберуться товариші, молоді й старі! У цьому клапті тканини схований вогонь — і такий, що ніколи не згасне!

Вони спільними силами старанно склали прапор і поклали знову до шкатулки.

— Голосно про нього все ж не слід згадувати, як ви розумієте,— сказав Стольпе.

Почувся дзвінок. Стольпе покvapно замкнув шкатулку й сховав ключ, поки Фредерік ходив відмикати двері. Всі троє тривожно переглядалися й прислухались.

— Це Еллен! — сказав Фредерік, входячи до кімнати в супроводі високої чорноволосої дівчини. Обличчя в неї було закрите вуаллю з перлистим відливом перед ротом,— то були сліди її дихання.

— То це ти, дівчисько? — вигукнув Стольпе розсміявшись. — Як нерозумно вийшло,— ми ж злякалися, як у минулі дні. Куди ж ти ходила вночі, та ще в таку неgodу? — Він любовно поглядав на дочку,— видно було, що вона його улюблениця. На вигляд вони були мало схожі одно на одного.

Дівчина вклонилася Пелле, злегка присівши, і кинула на нього серйозний погляд. У ній відчувалася якась чарівність, що їй Пелле одразу піддався. Вона була в темній сукні без будь-яких прикрас, але речі на ній були гарні.

— Чи не роздягнешся ти? — спитала мати, розстібуючи на ній пальто.— Ти вся змокла, дитино моя!

— Ні, мені зараз треба йти,— відповіла Еллен.— Я лише на хвилинку забігла додому.

— Та вже ж пізно,— пробуркотів Стольпе.— Хіба ти тільки зараз закінчила роботу?

— Атож, але сьогодні у мене робочий день.

— Робочий день? Та це ж справжнє рабство — працювати до одинадцятої вечора!

— Так уже воно виходить, тату, і легше не буде від того, що ти мене вилаєш,— весело відповіла дочка.

— Авжеж, але ти могла б кинути роботу, нема ніякого сенсу в тому, щоб наші діти служили в домах підприємців. Хіба я не правий? — звернувся він до Пелле.

Еллен дзвінко розсміялася.

— Та це ж однаково, батько працює також на підприємців!

— Так, але ж це зовсім інша справа. Від отакого до такого часу, стільки-то й стільки — і баста! Зовсім інша справа — вдома: з одного дому йдеш в інший і там скребеш і миєш!

— У тебе, тату, однаково нема коштів утримувати мене вдома.

— Це я знаю і все-таки не можу примиритися. Ти могла б, певно, знайти собі інше заняття.

— Звичайно, але я не бажаю, я хочу сама розпоряджатися собою! — категорично заперечила вона.

Інші мовчали, боязко поглядаючи одно на одного. На лобі в Стольпе здулися жили, обличчя у нього почервоніло, і видно було, що він страшенно розгнівався. Але Еллен дивилася на батька з легкою посмішкою. Він підвівся і, буркочучи щось про себе, пішов до другої кімнати.

Мати похитала головою,— вона помітно зблідла.

— Що це ти, дитино, що ти?

Стольпе незабаром повернувся з старими газетами, які він хотів показати Пелле. Еллен стала за його стільцем і заглядала в газету; поклавши руку на спину батькові, вона машинально перебирала його волосся. Мати потягнула її за сукню. Це були ілюстровані газети бойової пори. Годинник пробив пів на дванадцяту, і Пелле злякано схопився: він забув про час.

— Візьміть з собою це дівчисько, — сказав Стольпе, — вам же по дорозі. Чи не так, Еллен? У тебе буде провідник. З нею цілком безпечно ходити, адже вона свята! — Здавалося, він мстив дочці за свою недавню поразку. — Заходьте до нас. Ми будемо вам завжди раді.

По дорозі розмова з Еллен у Пелле не дуже клеїлася; юнак був збентежений, йому здавалося, що дівчина розглядає його збоку, про себе намагаючись угадати, що він за птах. Все-таки прогулянка здалася йому цікавою, і Пелле охоче продовжив би її.

— Дякую за компанію! — сказав він, коли вони зупинилися біля дверей того будинку, куди йшла Еллен. — Було б приємно зустрітися ще раз.

— Якщо долі бажано, щоб ми зустрілися, то це, певно, й трапиться, — сухо відповіла вона, проте дозволила Пелле на мить затримати її руку в своїй руці.

— Трапиться! Неодмінно трапиться! — радісно вигукнув Пелле. — Але ти забула розплатитися зі мною за проводи! — І він схилився до неї.

Еллен здивовано глянула на нього — такими очима, що Пелле остовпів. Потім повільно повернулася й увійшла в будинок.

Х

Одного разу в кінці дня Пелле пішов до придворного шевця з новою роботою. Комірник прийняв її і заплатив гроші, але потім зайнявся іншими й примусив Пелле чекати. Пелле чекав терпляче, тільки покашлюючи час від часу. Такий уже там був порядок, але доводилося терпіти, якщо тобі хотілося одержати роботу.

— Ви забули про мене, — сказав, нарешті, Пелле з деяким нетерпінням.

— Ви можете йти собі, — відповів комірник. — Для вас діла більше тут не буде.

— Що це значить? — спитав Пелле здивовано.

— Це значить те, що ви чуєте. З вами всі справи покінчені, невже не зрозуміло?

Пелле добре зрозумів, у чому справа, але йому скотілося, щоб йому в присутності товаришів з'ясували причину відмови.

— Чим погана моя робота? — спитав він.

— Ви дуже багато займаєтеся справами, які вас не стосуються, мій любий! Отак і за роботою не доглянеш як слід.

— Я все-таки хотів би знати, чим погана моя робота,— наполягав Пелле.

— Чорт забери, та я ж сказав вам! — заревів комірник.

Придворний швець з'явився на дверях задньої кімнати, оглядаючи магазин; побачивши Пелле, він накинувся на нього.

— Прошу зараз же вийти геть! — збуджено закричав він.— Ви думаєте, ми будемо давати хліб людям, які підкопуються під нас? Геть з мого закладу, мусью профспілковий!

Пелле не рушив з місця, а подивився в очі своєму хазяїнові; він вважав би за краще дати йому хоч раз по фізіономії, ніж бути вигнаним за двері.

«Спокійно! — сказав він собі.— Спокійно!» Він посміхався, але губи в нього тремтіли. Придворний швець крутився навколо нього на чималій відстані і репетував:

— Ідть, ідть, мусью! Гей, комірнику, та клич же поліцію!

— Ви самі бачите, товариші, за кого він нас вважає,— промовив Пелле, повертаючи до Мейера свою широку спину.— Ми для нього собаки, не більше.

Ті дивилися на прилавок і стояли, наче глухонімі, боячись взяти участь у сутичці. І Пелле пішов.

Він попрямував до Північної застави, груди в нього важко здималися; обурення бушувало в ньому і часом проривалося вигуками. На роботу у Мейера йому було кінець кінцем наплаювати — вона оплачувалася погано, і нею він тільки поповнював свій бюджет. Але обурливо було, що навіть невідгідну роботу доводилося одержувати, поступаючись своїми переконаннями. Товариші не посміли заступитися за своє право, хоч досить, здається, й того, що вони збагачують такого суб'єкта своєю працею! Мейер відгороджувався високою стіною від будь-якої прогресивної думки, але зламати Пелле йому не пощастить. Він ще одержить своє!

Пелле негайно пішов до муляра Стольпе порадитись; у старого профспілкового працівника був великий досвід у таких справах.

— То він з тих, що відкрито ведуть торгівлю невільниками? — вигукнув Стольпе.— Ми вже мали справу з такими! «Кінець, батечку, кінець, ми не можемо тримати заколотників!» А досить тільки дозволити собі маленьку вільність, як тобі заявляють: «Кінець!» Мене самого прогнали, як собаку, а дома хазяйка виплакала всі очі. Я бачив це по її обличчю. Але коли я заговорив про роботу, вона сказала: «Тримайся, Стольпе, не здавайся!» — «Але ти забуваєш про хліб, дружино!» — «Що там хліб,— я буду прати по домах!» Та це коли було! А тепер час зовсім змінився. Тепер хазяїни чемненько знімають шляпу перед старим Стольпе!.. Негідника треба провчити, оголосивши йому бойкот.

Пелле нічого не мав проти цього.

— Тільки б пощастило,— сказав він.— Наша організація ще така слабка!

— В усякому разі спробуй, нашкодити йому завжди можна. Він тягнеться до твого хліба, щоб убити твою совість, то удар його по

кишені, от він і сяде в калошу! Якщо це не дасть інших наслідків, то в усякому разі покаже всім, що у нас не рабські душі.

Пелле хотілося ще посидіти у Стольпе. В глибині душі він сподівався побачити Еллен, та не наважився спитати, чи вдома вона. Дружина Стольпе запросила його залишитися на вечерю,— чекали тільки на синів. Але у Пелле не було часу, йому треба було вжити заходів до проведення бойкоту.

— Ну, то приходь у неділю,— сказала хазяйка,— саме день народження Еллен.

Твердим кроком пішов Пелле до голови профспілки; запрошення на неділю вигнало з його серця останні залишки образи, перспектива боротьби з Мейером підбадьорливо вплинула на нього. Голову Петерсена йому, напевно, пощастить залучити на свій бік, якщо тільки він уже одужав; свого часу і він працював у придворного шевця і ненавидів його, як чуму. Розповідали, що Петерсен вигадав дотепний винахід — патентовану кнопку для жіночих черевиків, але не зумів сам використати його і звернувся до Мейера. Однак придворний швець без церемоній оголосив винахід своєю власністю, бо він був зроблений одним з його робітників, одержав патент і заробив на ньому великі гроші, хоч це й була дрібничка. Коли Петерсен зажадав своєї частки прибутків, його звільнили з роботи. Сам він ніколи про це не розповідав, а сидів у себе в підвалі, переживав гіркоту від заподіяної йому несправедливості і ніяк не міг заспокоїтись. Майже весь свій час він віддавав профспілці, щоб за її допомогою помститися за себе; проте ця справа погано у нього клеїлася: він легко запалювався, але йому бракувало витримки; до того ж у нього були хворі легені.

Коли Пелле виклав Петерсенові свій план, той затремтів від хвилювання.

— Боже милосердий, коли б тільки пощастило ущемити його! — хрипло зашептав він, стиснувши схудлі руки, на які смерть уже наклала свою похмуру тінь.— Я б охоче віддав своє нещасне життя, тільки б побачити, як цей шахрай розориться! Дивися сюди!— Він нахилився, шепчучи щось, і показав Пелле напилон, добре загострений і насаджений на міцну рукоятку.— Якби не діти, я б давно вже встромив йому оце поміж ребра!

Колючим холодом світилися його сірі неспокійні очі, що нагадували погляд божевільного Анкера.

— Годі, годі,— сказав Пелле, м'яко поклавши свою долоню на його руку,— не варто робити дурниць. Своєї мети ми досягнемо тільки згуртованістю!

— То ти хочеш організувати боротьбу? — сказав Петерсен.— Я не здатний до цього, та й сили у мене не вистачить. Але подати сигнал я ще зумію — і такий, що вони прокинуться! А там ти вже сам потурбуйся, щоб вогонь у них не згасав.

День минув з користю; вже наступного вечора члени спілки зібралися на мітинг. Петерсен дотримав слова і виголосив полум'яну промову. Він був ще блідий, як мрець, після недавнього кровохар-

кання, очі його горіли в темних орбітах,— він міг правити за незаперечний доказ необхідності боротьби. Було одногосно вирішено провести бойкот.

Потім виступив Пелле і зробив необхідні розпорядження,— тепер настала його черга. В спілчанській касі не було грошей, тому кожен обов'язково повинен виділити певну суму для підтримки тих, хто залишиться без роботи; і кожен повинен зробити все можливе, щоб припинити доступ до Мейера новим робітникам. Треба, щоб ця блокада не була нерозважливим кроком, в якому можна розкаятися наступного дня,— тут треба заздалегідь врахувати всі труднощі і усвідомити, на що ти йдеш.

І тому — триразове ура за успіх справи!

Довелось багато побігати, але як же інакше! Та й свіже повітря не на шкоду було Пелле, якому звичайно доводилося сидіти вдома.

Він ночами надолужував те, що пропускав за день; роботу, замість втраченої у придворного шевця, Пелле одержував тепер від дрібних хазяйчиків Крістіанової гавані, у яких на свята були повні руки замовлень.

Уже на другий день після того, як Пелле відмовили в роботі, у профспілковій рубриці «Робітника» було вміщено повідомлення про блокаду. «Доступ закрито!» — це був ніби наказ, що виходив з уст самого Пелле. Він вирізав з газети замітку і інколи відривався від роботи, щоб ще раз глянути на ці рядки. Це зробив він, Пелле, хоч тут нічого прямо й не сказано,— і от найкрупнішого майстра столиці схопили за горло! Тепер уся справа в тому, хто виявиться дужчим!

У Стольпе він бував тепер часто,— дивно, що його відвідини завжди припадали на такі години, коли Еллен була вільна. Потім вони поверталися разом додому, ведучи серйозні бесіди. Ніяких бурхливих поривів не було в їхніх стосунках, вони поводитися так, неначе перед ними лежало довге життя. Пелле вкладав свій запал у боротьбу проти Мейера, а в Еллен був певний, хоч якою неприступною вона йому здавалася. Якийсь внутрішній голос казав йому, що вона буде його коханою, і так це й трапилося. Еллен була з тих натур, яким важко прорвати свою шкаралупу, щоб розкрився плід; але Пелле відчував, що в її скритній душі зріє почуття до нього, і тому не виявляв нетерпіння.

Одного разу він провів її, як звичайно, додому і почав прощатися. Еллен подала руку так стримано, наче робила це неохоче, і хотіла піднятися нагору.

— Невже отак буде все наше життя? — спитав Пелле з посмішкою і міцно стиснув дівчині пальці.— Адже ти все ж таки кохаєш мене!

Вона постояла трохи з кам'яним виразом на обличчі, та раптом вип'яла губи і поцілувала Пелле — машинально, як цілує дитина, щільно стуленими губами. Потім хотіла вже піти, але раптом кинулася назад, притиснула Пелле до себе і почала цілувати жадібно, нестримно. Її порив був такий буйний, що міг здатися диким і непри-

родним, і це вразило Пелле; він не пізнавав Еллен. Коли він опам'ятався, вона вже бігла вгору чорними сходами. Пелле стояв, приголомшений раптовим поривом Еллен, і чув, як вона бігла, неначе за нею гналися.

З того дня вона різко змінилася. Коханню її було немов весна, що розквітла за одну ніч. Еллен не могла тепер прожити без Пелле жодного дня; виходячи з дому за покупками, вона забігала до «Ковчега». З неї спала колишня млявість; всі її вчинки і рухи стали більш рішучими, а інколи нагадували вибухи вулкана. Говорила вона небагато; зустрічаючись з Пелле, бурхливо притискувалася до нього, неначе заглушаючи якийсь біль, і ховала обличчя у нього на грудях; якщо Пелле силоміць повертав її обличчя до себе, вона вперто тримала очі заплющеними. Потім глибоко зітхала, сідала з посмішкою, тихенько наспівувала у відповідь на слова Пелле і дивилася на нього.

Вона начебто заглядала вглиб його ества; і Пелле, якому хотілося знайти і відчувти своє «я», черпав спокійну радість в її товаристві. У всьому, що оточувало його, він намагався відшукати природну опору своєму «я», він тривожно прислухався до всього, що відбувалося в його душі, і, сам не усвідомлюючи цього, завжди сумнівався і запитував. Але в присутності Еллен він переставав терзатися сумнівами і відчував з її боку таку саму підтримку, яку відчувала вона, коли спиралася на його руку. Еллен мовчала і тільки дивилася на нього, і її погляд примушував його мимоволі пишатися собою, і Пелле відчував себе безмежно багатим. Адже коли Еллен так задумливо дивилася на нього, вона в думках перегукувалася з його душею. Але що саме при цьому вона говорила, Пелле так і не знав, як і не знав того, що вона одержує у відповідь. Коли він порушував цей дивний стан яким-небудь запитанням, Еллен тільки зітхала, неначе прокинувшись від сну, і цілувала його.

Еллен була відданою і безкорисливою, і її дуже любили там, де вона працювала.

Еллен ні до чого особливо не поривалася; вона мріяла належати Пелле — от і все! Але мрійний погляд Еллен будив у Пелле потребу говорити про майбутнє, неначе це вона навідала йому палкі слова. І Еллен прислухалася до них з неухважною посмішкою, як до чогось прекрасного; сама вона, здавалося, зовсім не думала про це. Було в ній якесь внутрішнє самозречення, що впливало на Пелле благотворно, і він підводив голову вгору, до світла. У всьому її естві було якесь благочестя, так що рідні дражнили її «святою».

Пелле у душі був дуже задоволений тим, що потрапив до цієї родини, де поруч з грубуватим копенгагенським гумором панували цілком патріархальні звичаї. Все було побудовано на порядку і поважливості, — цього особливо вимагав батько, якому належало вирішальне слово в усіх питаннях і особливе місце, на яке ніхто інший не сідав. Коли він приходив додому з роботи, дорослі сини наввипередки квапилися подати йому хатні туфлі, а в дружини завжди був припасений для нього ласий шматочок. Молодший, Фредерік,

який вже кінчав навчання, радів, як дитина, наближенню того дня, коли він зробиться підмайстром і вип'є з старим на «ти».

Вони жили в просторій новій квартирі з трьох кімнат і кімнати для служниці; для Пелле, звиклого вдома до того, що його товариші обходилися однією кімнатою з кухнею, це було цілою подією. Сини мали притулок і їжу і спали в кімнаті для служниці. Родинне вогнище було побудоване і підтримувалося спільними силами. Якщо члени родини беззастережно схилялися перед волею батька, то робилося це не з раболіпства,— вони просто поводитись так, як це було заведено. Стольпе був керівником свого цеху, поважаний всіма робітниками, і ветераном руху. Слово його мало велику вагу.

Одна тільки Еллен не визнавала його зверхності і весело дратувала батька, часто навіть просто для того, щоб зробити йому наперекір. Вона в родині була єдиною дочкою й загальним пестунчиком і вміла користуватися цим. Часом здавалося, що Стольпе остаточно втратив рівновагу і от-от зітре її на порошок,— але справа завжди закінчувалася тим, що він поступався.

Він завжди був радий Пелле, а дочкою потай захоплювався ще більше.

— Що ти скажеш, мати, про нашу дівчинку? Адже вона зуміла вибрати собі чоловічка! — вигукував він захоплено.

— Та я нічого не маю проти нього,— відповідала дружина Стольпе.— Правда, він ще простак, але це потім згладиться.

— Простак, він-то? Ні, можеш бути певна, він знає, чого хоче! Нарешті вона знайшла собі гідну людину! — торжествуюче говорив Стольпе.

Обидва брати для Пелле стали вірними товаришами, які ставилися до нього з пошаною.

XI

Блокада велася абияк. Придворний швець Мейер відповів на неї скликанням хазяїнів для заснування спілки підприємців, яка повинна буде відмовляти в роботі членам професійної спілки. От тоді спілка одразу розпадеться.

Але до цього справа не дійшла, дрібні хазяїни боялися, що підмайстри самі почнуть відкривати майстерні і стануть їхніми конкурентами. Крім того, вони інстинктивно боялися крупних підприємців більше, ніж підмайстрів, боялися об'єднуватися з ними. В промисловості рух ішов у напрямку зосередження всіх майстерень в небагатьох руках і знищення дрібних підприємств. Дрібні хазяїни злостилися на Мейера, який створив своє підприємство за їхній рахунок.

Завдяки майстрові Беку Пелле був у курсі всього, що робилося у підприємців. Мейер виставив також вимогу, щоб Бек відмовив Пелле в роботі, але Бек не побажав підкоритися цьому.

— Мені нема в чому обвинуватити вас,— сказав він.— Ваша професійна спілка мені не подобається, краще б ви кинули цю справу.

Але робота ваша добра, і я задоволений нею. Я завжди намагався бути справедливим у всьому. І якщо вам пощастить підставити ніжку придворному шевцеві, то всі ми, дрібні хазяїни, будемо вдячні вашій спілці. Мейєр їсть нас поїдом!

Але підставити ніжку Мейєрові ніяк не щастило. Навпаки, він переманював менш свідомих членів спілки і весь час знаходив робітників, зокрема шведів, яких випишував, платячи їм великі гроші. Робота вдома не давала можливості ущемити Мейєра як слід. Пелле і голова спілки по черзі патрулювали перед складом у ті години, коли здавалася робота, щоб довідатись, хто підтримує хазяїна. Декого їм щастило перехопити і умовити, або ж вони публікували прізвища штрейкбрехерів у «Робітнику». Але потім підмайстри почали посылати з роботою своїх дружин і дітей, і тут уже нічого не можна було зробити. Мейєрові коштувало чимало грошей підтримувати своє підприємство, але профспілка втрачала значно більше. Вона не була ще міцно збита, а крупні підприємці згуртувалися навколо Мейєра і не давали роботи членам профспілки, доки тривала блокада. Внаслідок цього довелося її припинити.

Це була поразка, але Пелле дечого навчився. Переміг сильніший, а солідарність переможених була ще невелика. Треба переконувати, агітувати, влаштовувати мітинги! Прагнення нового спонукало робітників тягтися до солідарності, але в них ще не було розвинене розуміння трудової честі. Найменша невдача розколювала їх.

Пелле не втрачав мужності; доводилося починати мало не з самого початку, та це не біда!

Другого дня після того як поразка стала фактом, Пелле встав рано. Він, можна сказати, прокинувся з рішенням взятися за справу з подвійною енергією, нею була просякнута вся його істота, що виявлялося в енергійних ударах молотка.

Пелле посвистував, робота аж кипіла. Вікно було розкрите, затхле нічне повітря поволі зникало, на дахах лежав іній, зірки мерехтіли в холодному небі. Але Пелле не мерз. Він щойно розбудив «сімейство» і чув, як діти копошилися за дверима; у коридорі вже почалася ранкова метушня. Пелле насвистував марш. Вчора ввечері він відіслав Сарту решту платежу і одразу ж написав баті Ляссе, щоб той виїжджав, — нарешті настав просвіток!

До дверей підійшла Марі, вона принесла Пелле кофе.

— Доброго ранку! — весело гукнула вона крізь прочинені двері. Дівчинка була ще не зовсім одягнена і не хотіла заходити до кімнати.

Хлопчики привітно кивнули Пелле, пробігаючи повз нього; у Карла через руку були перекинуті куртка і жилет, він завжди натягав їх, спускаючись сходами.

Коли розвиднілося, Марі ввійшла до Пелле і прибрала в кімнаті; підмітаючи, вона розважала його розмовами.

— Послухай, Марі! — вигукнув Пелле. — Вчора тут була Еллен і просила сказати мені про це, коли я повернуся додому. Ти забула?

Обличчя в Марі набрало жорсткого виразу, але вона нічого не відповіла.

— Я зустрівся з нею зовсім випадково. Ми ж могли розминутися.

— Я забула про це,— тихо сказала Марі.

— Певна річ, забула. Але це вже вдруге на тижні. Ти стала неуважною,— з посмішкою додав він.

Марі стояла, відвернувшись від Пелле.

— У мене нема з нею нічого спільного, я їй нічим не зобов'язана!— вигукнула вона раптом запально.— І я не буду ходити сюди і прибирати за тобою, нехай вона це робить!— Дівчинка схопила відро і щітку й побігла до себе.

Скоро після цього Пелле почув її голос за дверима; спочатку йому здалося, що вона наспівує, але потім він переконався, що це плач. Він кинувся до Марі. Вона лежала на ліжку і плакала, кусаючи подушку і злобно відбиваючись від Пелле шершавими рученятами. Її худеньке тільце палало, немов у лихоманці.

— Ти ж хвора, крихітко Марі,— засмучено промовив Пелле, кладучи руку їй на лоба.— Ти повинна лягти як слід у постіль, прийняти чогось і добре пропстити. Я нагрію тобі питва.

Дівчинка справді була хвора, очі в неї сухо блищали, руки були вогкі. Але вона слухати нічого не бажала.

— Іди геть!— гнівно вимовила вона.— Займайся своєю справою і дай мені спокій!— Вона лежала, повернувшись до Пелле спиною, і злобно відштовхувала його.— Іди краще до своєї Еллен!— вигукнула вона несподівано і зло засміялася.

— Навіщо ти так, Марі?— засмучено сказав Пелле.— Ти просто зла!

Вона вткнулася головою в подушку і не хотіла ні дивитися на Пелле, ні відповідати йому. Він пішов до себе і сів за роботу.

Незабаром після цього Марі прийшла до нього і мовчки заходилася прибирати; при цьому навмисно дуже стукотіла, пересуваючи різні речі. Взяття, яке Пелле повісив просушити біля печі, вона зірвала з місця і скося злорадно подивилася на нього; потім упала й розбилася чашка з клейстером. «Вона робить це навмисно», сумно подумав Пелле, збираючи клейстер у порожню бляшанку. Марі стояла поруч і дивилася на нього злісно.

Він, наче й не було нічого, знову сів за роботу— і раптом відчув на своїй шиї тонкі рученята.

— Пробач мені!— з плачем вимовила дівчинка й сховала личко у нього на грудях.

— Ну, ну, нічого ж не трапилося,— плювати на чашку,— сказав він втішливим тоном і погладив Марі по голові.— З ким не буває!

Тут вона дала волю своїм сльозам; ридання потрясли її схудле тільце.

— Я це зробила навмисно!— закричала вона.— І черевики зірвала навмисно! І доручення не виконала навмисно! Я можу тобі завдати ще більшого зла. Я така лиха! лиха! лиха! Чому ніхто не лупцює мене? Хоч би ти як слід розсердився на мене!

Марі була в нестямі і сама не усвідомлювала, що говорить.

— Послухай, заспокойся ж! — рішучим тоном сказав Пелле.— Це ж зовсім безглуздо. Я так радів тому, що сьогодні працюю дома у себе, а ти вчиняєш істерику, як розпещена панночка!

Марі насилу вгамувала ридання і пішла до себе схлипуючи. Але незабаром знову повернулася з потрісканою чашкою для клейстера і якоюсь бляшаною коробочкою з щілиною,— то була її копилка.

— Візьми! — сказала вона й сунула бляшанку Пелле на коліна.— Тепер ти зможеш купити собі колодки, і тобі не треба буде бігати й канючити їх. Тут, у «Ковчезі», досить знайдеться роботи для тебе.

— Але, Марі, це ж гроші за квартиру! — злякано вигукнув Пелле.

— Ну, то що ж? Я ще встигну зібрати до першого числа.

Так, вона збере! Пелле нестримно сміявся, бачачи, як легко-важно розкидається Марі грошима, що їй дістаються ціною місячного ощадження і кропітких розрахунків.

— А як ти гадаєш, що скажуть Петер і Карл, коли довідаються, що ти так розкидаєшся грішми? Візьми і сховай копилку, та скоріше!

— Ох, та візьми ж! — настійливо промовила дівчинка, підштовхуючи копилку.— Інакше я викину її за вікно.— Вона спритно відкинула віконні крочюки. Пелле підвівся.

— Вірно, я ще винен тобі за останнє прання,— сказав він і хотів просунути крону в щілину копилки.— Добре, що ти мені нагадала.

Марі, остовпівши, глянула на нього і побігла до себе. Вона ходила там туди й сюди, наспівуючи різким голосом, а трохи згодом вийшла в сірій хустці, з кошиком на руці, зібравшись за покупками. Пелле прислухався до її своєрідних кроків, слабких, як хода дитини, і все-таки схожих на старечі; коли кроки затихли внизу, він пішов до кімнати дітей і висунув третю шухляду в комоді; там Марі завжди ховала свою копилку, загорнену в ганчірку. У Пелле було дві крони, і він поклав їх у копилку.

Таким способом він завжди платив дівчинці. Перелічуючи після цього гроші і побачивши, що їх стало більше, Марі думала, що гроші до копилки поклав бог, і в захваті прибігала розповісти про це. Дитина сліпо вірила в щастя і сприймала його як знамення згори; ці гроші набирали для неї зовсім іншого значення, ніж ті, які вона сама відкладала.

В обідній час вона прийшла і запросила Пелле до себе.

— У нас смажені оселедці, Пелле, ти не смієш відмовлятися,— сказала вона тоном, що не припускав заперечень.— Інакше який же ти борнхольмець! І нема чого тобі купувати їжу в ковбасній і викидати на це двадцять п'ять ере! — Марі купила десяток оселедців і п'ять штук з них відклала до приходу хлопчиків додому.— А на придачу є ще й кофе,— сказала дівчинка; один кінець стола вона дуже мило покрила скатеркою.

Прийшов маленький Поуль, син фабричної робітниці, і одержавчимаий шматок на свою пайку. Потім він вибіг до коридора і за-тіяв там метушню; це чортеня не сиділо спокійно жодної хвилини з самого ранку, коли пішла мати; після довгочасного запертя йому треба було надолужити багато чого.

З ідіотика, якого мати змушена була прив'язувати до печі, бо він міг вистрибнути з вікна, він перетворився в справжнього шибеника. Щохвилини він просовував свою голівку в двері до Пелле, а інколи заходив до кімнати, клав йому на коліна рученята, і казав: «Ти мій батько!» Потім прожогом тікав знову. Марі допомагала йому справлятися і з великими, і з маленькими справами,— і він завжди шукав притулку у неї.

Перемишля посуд, Марі прийшла до Пелле з різним лагодженням; під час роботи вона завжди ділилася з ним своїми господарськими турботами.

— Доведеться мені знову добувати штанці хлопчикам,— жах, як вони рвуть їх у такому віці! Я щодня заглядаю до лахмітниць. Та й тобі потрібна нова блуза, Пелле; твоя скоро зовсім порветься, і тобі нічого буде перемінити. Якщо ти згодний купити матерії, я пошию тобі блузу. Я ж умію шити. Я сама пошила собі ошатну кофточку, Ханне допомагала мені. Чому ти не ходиш до Ханне?

— І сам не знаю!

— Ханне стала такою дивною. Вона ніколи тепер не сходить на подвір'я і не танцює, як бувало колись. Я завжди дивилася на неї з віконця і бігала вниз,— з нею так весело було грати. Ми танцювали навколо неї і співали: «Для Ханне ми присядемо, для Ханне ми вклонимось, для Ханне ми обернемося!» І потім ми всі присідали їй, вклонялися і оберталися. Це було чудово, справді! Ти повинен був би взяти за себе Ханне.

— Тобі не подобається, що я обрав Еллен... ну, а чому ж ти хочеш, щоб це була Ханне?

— Ну, не знаю. Ханне...— Марі замовкла, прислухалася й розчинила навстіж вікно.

Внизу в «Ковчезі» грюкнули двері, почувся якийсь протяжне шипіння: чи то були хриплі звуки флейти божевільного Вінслева, чи то гудів протяг у довгих коридорах,— але звук знизу незрозумілим уривком мелодії зметнувся вгору, на галерею, і прорвався високо над дахом хрипло, з якимось надривом: «У Ханне буде дитина! Казкова принцеса скоро розродиться!»

Марі, як вихор, спустилася вниз сходами. Довгов'язі дівчатка з вереском бігали по подвір'ю, жінки сповіщали про щось одна одній, перегукуючись згори вниз. Сам по собі цей факт не являв собою нічого нового; але ж він стосувався самої Ханне, незаплямованої Ханне, якої не смів торкнутися жодний злий язик! Навіть тепер ледве наважувалися її зачіпати, так це було несподівано! В певній мірі всі разом з нею переживали її мрії і чекали для неї здійснення казки. Ханне змалку була призначена до того, щоб нести тільки тягар щастя, а скінчилося тим, що понесла всього-на-всього дитину!

В першу хвилину ця подія справді здалася якимсь чудом, так несподівано все сталося.

Марі повернулася, тягнучи ноги, з виразом жаху і здивування на обличчі. На подвір'ї сновигали сопливі діти; взявшись за руки, вони кружилися навколо решітки клоаки, де так весело було водити танці:

В петлю ходи, у рай ходи...
Ханне, скоріш народи!

Вони навіть слова вимовляли не чисто.

Але ось і «Грете з дитиною», божевільна жінка, розчинила навстіж підвальне вікно, впала горлиць, тримаючи в руках куклу, і почала кричати на все подвір'я, так що в повітрі дзвін стояв:

— У казковій принцеси буде дитина, і Пелле її батько!

Пелле схилився над роботою і мовчав.

На щастя, він не був переодягненим принцем! Але з жінками він не сперечався.

Мати Ханне вибігла на галерею.

— Це брехня! — закричала вона. — Не приплітайте сюди Пелле! А втім, як завгодно.

На галерейці прямо над нею з'явився возниця похоронних дрозд.

— Мабуть, принцесі надуло живіт вітром, — забурчав він густим басом. — Шкода тільки, що я не зробився повитухою, а займаюся зовсім іншою справою!

— Геть до себе в конуру і заткни пельку, грабіжник мерців! — крикнула мадам Йонсен з піною біля рота. — Всюди ти лізеш з своїм пропитим голосом!

Возниця, будши напідпитку, стояв на балконі, перехилившись через поруччя, і продовжував плести образливу нісенітницю, не звертаючи уваги на лайку мадам Йонсен. Але ось маленька Марі розчинила своє вікно й прийшла їй на допомогу, а на верхню площадку вийшла мати Фердінанда:

— Скільки окороків купив ти протягом останнього місяця? Витягни свої ведмежі окорки й покажи нам! Він після кожного небіжчика вбиває ведмеда, п'яниця! — На нього напустилися з усіх боків, він не міг справитися з ними і обмежувався тим, що кривився й ревів: «Бе-е! Бе-е!» Та ось вибігла його рудоволоса дружина і втягла його в кімнату.

Пелле все сидів, зігнувшись над своєю роботою, і нишком прислухався. Звичайно його присутність заспокійливо впливала на вибухи хвилювань у мешканців «Ковчега», але в цю справу він не хотів втручатися. Ніколи йому не спадало на думку, що мати Ханне може бути такою! Вона перетворилася на фурію, з блискавичною швидкістю вертіла головою на всі боки і прислухалася до будь-якого звуку, готова відпарувати удар! Адже вона захищала свою дитину, коли вже було пізно! Стара була схожа на розлючену кішку.

співали діти на подвір'ї,— це була пісенька Ханне. Мадам Йонсен стояла з таким виглядом, неначе хотіла кинутися їм на голову. Раптом вона закрила обличчя фартухом і з риданням пішла до себе.

ХІІ

З тієї самої хвилини, коли над неспокійним «Ковчегом» настав блідий день, почалася метушня, яка змінила безтурботність. По всіх довгих темних коридорах скребли і мили підлоги; балкончики і темні сходи також не уникли цього. «Поливаю!» чути було щохвилини то там, то тут, і треба було швидше забиратися геть з дороги. Весь ранок вода лилася з балкона на балкон, як на млинові колеса.

Але тепер «Ковчег» сяяв чистотою. Старе кубло виглядало так, що його важко було пізнати. То в тому, то в іншому місці зникали гардини з вікон або які-небудь речі,— перед святами їх несли в ломбард. Відсутність речей компенсувалася радісним виразом на обличчях людей, які чекали свят.

Перед вікнами підвальних квартир стирчали ялинки, а на Базарній площі вони стояли цілим лісом вздовж стіни Дитячого притуку. У вікнах магазинів висіли паперові серця, фунтики і різнобарвні свічки, а у вітрині бакалійника, що на розі, виднівся величезний святковий дід. Він був зшитий з червоної і сірої шерстяної матерії, а борода його була зроблена з суцільної котячої шкурки.

На сходах «Ковчег» сиділи на східцях діти і чистили піском ножі й виделки. «Ох!» вигукували вони, б'ючи себе в груди щоразу, коли запах чого-небудь смаженого проникав на подвір'я. Щохвилини їх посилали купити що-небудь на п'ять-десять ере; кінця краю не було різдвяним приготуванням. Одна маленька дівчинка наспівувала: «У нас будуть справжні червоні буряки! У нас будуть справжні червоні буряки-и-и-и!» І перевалювалася всім своїм тільцем по східцях, які скребла.

— Фредерік! — пролунав різкий голос з одного коридора.— Збігай-но і купи десятків зо два полін і питльованого хліба на десять ере. Але дивись, щоб тебе не обдурили; та не общипуй хліба!

Мадам Ольсен смажила свинину. Не можна ж витягувати плиту на балкон! М'ясо пересмажилося, і подвір'я наповнилося чадом.

— Мадам Ольсен! У вас пригоріла свинина! — закричали разом двадцять жіночих глоток.

— Це тому, що каструля мала,— відповіла мадам Ольсен, виставивши свою руду голову назовні.— Що ж мені, нещасній, робити, якщо каструля моя мала? — А каструля у мадам Ольсен була найбільша у всьому «Ковчезі».

Перед присмерком Пелле повертався додому з майстерні. На вулиці і людей він дивився якось по-особливому, що надавало всьому незвичайного забарвлення; настрої у нього був святковий.

«Чому?» мимоволі питав він себе, адже він не чекав нічого радісного. Того дня йому довелося працювати довше, ніж звичайно, через те провести вечір з Еллен йому навіть не пощастить; вона піде на кухню і буде турбуватися про затишок інших. Звідки ж у нього такий настрій? Зовсім не від спогадів; скільки Пелле себе пам'ятав, він жодного року не святкував справжнього веселого різдва, а змушений був задовольнятися лише розповідями про нього. І всі інші бідняки, яких він зустрічав, були в такому ж настрої,— суворий вираз зник з їхніх облич, вони йшли і посміхалися. В цей день вони не відчували тяжкого, свинцевого гніту, який звичайно тисне на робітничий клас, як призвістка бури; навряд чи був би у бідняків більш щасливий вигляд навіть у тому разі, коли б усі їхні світлі надії справдилися. Повз Пелле пройшла жінка, несучи перину, і зникла в дверях лихваря; вона виглядала зовсім задоволеною. Можливо, вона раділа з того, що влаштує вечірку, після якої родині протягом багатьох днів доведеться урізувати себе ще більше? Ні, люди раділи з того, що були сповнені святкових настроїв і повинні були справити свято, як би дорого це їм не коштувало.

Адже цієї ночі народився Христос,— чи не тому й люди були такі добрі, веселі?

Пелле ще в школі завчив напам'ять відповідні місця святого письма. Ці рядки зберігалися десь у нього в пам'яті, не нагадуючи про себе, але час від часу яка-небудь фраза спливала в його мозку, допомагаючи йому в розумінні людей. Про самого Христа у нього було своє власне уявлення з того часу, як його ще хлопчиком вразив завіт Христа багатіям: продати все і роздати гроші неімущим. Цього багатії уникли просто,— вони схопили великого друга бідняків і розп'яли його! Він досяг лише того, що став обітванням для нещасних. Можливо, тому тепер, через дві тисячі років, люди все ще святкують цю подію?

Бідняки довго мовчали, готуючись, як євангельські діви,— і от момент, зрештою, настав! Тепер уперше велике євангеліє — добра вістка — зазвучало для бідняків, і їхня радість була виправдана. Але чому ж у різдвяну ніч не збирають натовпу і не звіщають ім євангелія? Вони б одразу зрозуміли завдання робітничого руху і одразу ж влилися б у нього! От які нові думки роїлися в голові у Пелле. Він раніш не усвідомлював величі того, в чому брав участь; він відчував, що служить високій меті!

Зупинившись на Базарній площі, Пелле мовчки став розглядати різдвяні ялинки, вони нагадали йому про домівку, про вигін, про маленькі ялинки. Йому скотілося зробити дітям сюрприз — купити їм ялинку; останніми вечорами вони вирізували ялинкове оздоблення, і Карл зв'язав чотири ялинові галузки подібно до ялинки.

У бакалійника Пелле накупив солодоців і ялинкових свічок. Бакалійник в зв'язку із святом ходив навшпиньки і проводжав брудних дітлахів церемонними поклонами. Він дарував ім що-небудь на дачу і навіть забував сказати звичайне: «Пам'ятай, ти мені винен за чай і пачку кофе!» Але обважував усіх, як завжди.

Марі клопоталася, засукавши рукава. Вона все кинула й прибігла до Пелле, побачивши ялинку.

— Та вона не влізе, Пелле! — вигукнула вона, трохи піднявши ялинку.— Її треба підрізати! Обов'язково треба підрізати! А яка ж вона гарна! Але нижче, чуєш, нижче спускай її! Вдома у нас також бувала ялинка; тато сам ходив у ліс рубати деревце, а ми, діти, ходили з ним разом. Але ця куди гарніша! — І вона кинулася в коридор, щоб розповісти про це, але згадала, що хлопчики ще не прийшли додому, і повернулася до Пелле.

Пелле сів за роботу; час від часу він підводив голову і дивився по боках. Швачка, що недавно перебралася в старе кубло П'янички, строчила щосили на машині й поглядала на Пелле. Вона, певно, була одиначка; можливо, їй ніде було провести цей вечір.

Стара Франсен вийшла на площадку і почала спускатися сходами в своїх пантофлях, мотузка вислизала з її тремтячих рук. На руці у неї висів кошичок, а в руці вона тримала портмоне. Якою вона здавалася самотньою! Сердешна стара, вона вже три місяці не бачила свого сина! Мадам Ольсен гукнула її і запросила до себе на вечір, але стара тільки захитала головою. Повертаючись додому, вона зайшла до Пелле.

— Сьогодні ввечері він прийде! — радісно шепнула вона.— Я купила для нього горілки і м'ясного фаршу, він же буде ввечері!

— Не розчаруйтесь тільки, мадам Франсен,— сказав Пелле.— Йому більше не слід було б з'являтися сюди. Краще ходімо до нас зустрічати різдво.

Вона упевнено закивала головою.

— Сьогодні він прийде, побачиш! З самого малку, ледве навчившись лазити, він завжди засинав у різдвяний вечір на матириному ліжку. І цього він не пропустить, я добре знаю Фердінанда! — Вона вже приготувала собі постіль на стільцях, така була впевнена, що син прийде.

Поліція, звичайно, також зважила на це, бо на подвір'ї почувалися незнайомі кроки. Все це було вже смерком, коли багато хто приходить і виходить непомічений. Але ці кроки примусили одну жінку перехилитись через перила й пронизливо закричати; за одну мить всі балкони заповнилися жінками й дітьми. Вони перехилилися через перила і зняли оглушливий галас, заповнивши весь вузький колодязь подвір'я нестерпним гулом,— здавалося, на подвір'я налетів ураган, що зривав черепицю. Поліцай, очманівши, кинувся до підвального коридора. Там він постояв трохи, поки не отямився, а потім пішов геть. Мешканці важко дихали, стомившись після бурхливої пригоди, і, відпочивши, знову задокотили, як зграя пташок, що примусили яструба втекти.

— Щасливого різдва! — лунали тепер поздоровлення з балкона на балкон.— Дякуємо, і вам також!

Діти кричали одно одному: «Зі святом веселим і м'ясом вареним!» і відповідали: «Зі святом великим і окороком свинячим!»

Свят-вечір настав. Чоловіки поспішали додому, важко ступаючи,

фабричні робітниці бігли прожогом; то там, то тут їм назустріч з довгих коридорів линув плач немовлят. Діти бігали за останніми покупками, біля виходу на вулицю їм довелося прошмигнути повз двох бездомних, що тремтіли від холоду. Але вони здалися підозрілими.

— Там, внизу, стоять двоє, але вони не справжні! — сказав Карл, прийшовши додому. — Вони схожі на тих, що з Казино.

— Збігай до старої Франсен і скажи їй про це, — сказав Пелле. Але стара відповіла тільки:

— Дякувати богів; значить, вони його ще не схопили!

До Ольсенів приїхала додому дочка Ельвіра; гардини не були спущені, і вона стояла біля вікна у величезному капелюшку з квітами, дозволяючи бажаним милуватися собою. Прибігла Марі.

— Ти бачив, яка вона ошатна, Пелле? — сказала вражена Марі. — І все це вона одержує задарма від мужчин, тільки тому, що здається їм гарненькою. Але вечорами вона підмальовує щоки.

Діти ходили по коридору і чекали, коли Пелле закінчить роботу, вони не хотіли зустрічати різдво без нього. Але тепер і Пелле скінчив роботу; він накинув на себе куртку, загорнув роботу й вибіг з кімнати.

На площадці він на хвилину зупинився. Заграва освітленого міста мерехтіла на темному, усіяному зірками небі, ніч була посвятковому чудова. Дерев'яні будови «Ковчег» здавалися йому спорожнілими, вони потріскували від морозу; всі двері були зачинені, щоб не впускати холоду і не випускати веселощів. «Високо на зеленій вершині...» заспівали десь; промінь світла пробився крізь занавіски і заблищав на балконах і сходах. Раптом сходи тяжко застогнали, — возниця похоронних дроз, хитаючись, піднімався до себе з двома окороками. Потім усе стихло, стало так тихо, як ніколи не бувало в «Ковчезі», де завжди хто-небудь плакав і скаржився, вдень і вночі. На галерею вийшла якась дитина й допитливо дивлялася в небо, відшукуючи різдвяну зірку... У мадам Франсен горіло світло; вона ще звечора завісила вікно білою тканиною і туго натягнула її; лампа стояла біля самої занавіски, щоб зсередини кімнати на вікно не падали тіні.

«Бідолашна стара! — подумав Пелле. — Справді, вона могла б і не завдавати собі цього клопоту!» Здавши роботу, він побіг на Холбергсгаде побажати Еллен веселих свят.

Повернувшись додому, він застав на столі святкову вечерю: смажену свинину, рисову кашу і різдвяне пиво. Марі розум'янилася від гордої свідомості своєї майстерності; вона пригощала інших, а сама майже нічого не їла.

— Що б тобі кожного дня варити такий гарний обід, сестричко! — сказав Карл, кладучи в рот великий шматок. — Справді, ти могла б готувати на королівській кухні!

— А чому ж ти не їси цих смачних речей? — спитав Пелле.

— Ох, ні, я не можу! — відповіла Марі, приклавши руки до щік і дивлячись на Пелле сяючими очима.

Усі сміялися, розмовляли і цокалися склянками пива. Карл почав розказувати нові анекдоти і наспівувати останні вуличні пісеньки,— він чув їх у місті. Петер сидів, байдуже поглядаючи то на одного, то на другого. Він жодного разу не засміявся, але час від часу кидав побіжне зауваження, яке свідчило про те, що й йому весело. Всі часто поглядали на вікно старої Франсен,— яка шкода, що вона відмовилася прийти!

Там тепер горіло п'ять свічок; ними була прикрашена маленька ялинка, посаджена в квітковий горщик. Крізь білу тканину занавіски вони мерехтіли далекими зірочками, і звідти чути було тонкий, надтріснутий голос мадам Франсен: «Веселе різдво, чудове різдво!» Пелле відчинив вікно й почав прислухатись,— йому здавалося дивним, що стара може так радіти.

Раптом знизу долинув застережливий голос:

— Мадам Франсен, ідуть чужі!

На всіх балконах розчинилися двері й вікна, вибігли люди з шматками їжі в руках, всі перехилилися через перила.

— Хто сміє порушувати різдвяний спокій? — грізно спитав хтось густим басом.

— Охоронці закону,— відповів хтось з темряви.— Сидіть мирно! Ім'ям закону!

Вище житла мадам Франсен мелькнули дві постаті, які безшумно побігли вгору рачки. Нагорі ж не помітно було ніякого руху,— люди там, певно, розгубилися.

— Фердінанд! Фердінанд! — пронизливо закричав чийсь дівочий голос.— Вони прийшли по тебе!

У ту ж мить двері розчинилися. Фердінанд одним стрибком опинився на площадці. Він шпурнув стільцем у своїх переслідувачів і з силою смикнув канатні сходи, щоб скинути їх з сідців. Потім ухопився за край даху і переплигнув нагору.

— Прощай, мамо! — крикнув він згори; в темряві чути було, як він стрибнув.— Прощай, мамо, і веселих свят! — Крик прозвучав глухо, як ревіння хворого звіра; потім почулося, як, спотикаючись, бігли поліцаї по даху. Нарешті все стихло.

Поліцаї повернулися назад з пустими руками.

— Ну, вони його не спіймали! — торжествуюче крикнув Ольсен зі свого вікна.

— А що ж ви думаєте, ми повинні через нього скрутити собі в'язи? — відповідали поліцаї і полізли вниз.— Чи не піднесе нам хто-небудь по склянці пива? — Ніхто не відгукнувся на це, і вони пішли.

Стара Франсен повернулася до себе й замкнулась; вона була стомлена, засмучена, і їй хотілося лягти. Але незабаром вона проїшла, шкутильгаючи, довгим коридором до Пелле.

— Пелле,— шепнула вона,— він лежить у мене! Доки вони лазили по дахах, він тихенько пробрався горищем і ліг у моє ліжко. Господи боже, він не спав на ліжку вже чотири місяці, він уже хропе! — І вона пішла.

Так, неприємна вийшла перерва! Ніхто більше не хотів їсти, крім Карла, а його Марі не враховувала, бо він завжди був голодний. Вона прибирала з стола й базікала, клопочучись по господарству; їй не подобався серйозний вигляд Пелле.

— А секрет? — з жахом вигукнула вона раптом.

Хлопчики побігли до неї. Потім повернулися, притискуючись один до одного, а Марі ховалася за їхньою спиною, тримаючи щось у фартусі. Обидва хлопчики накинулися на Пелле й закрили йому очі, а Марі сунула йому щось у рот.

— Угадай,— кричали вони,— угадай!

Це була фарфорова люлька з зеленою шовковою китичкою і намальованою на чашечці десятикровоною кредиткою — різдвяний подарунок йому від Еллен. Діти додали до цього пачку тютюну.

— Тепер ти можеш курити по-людському,— сказала Марі і всунула Пелле в рот кінчик люльки,— ти ж такий розумний!

Діти запросили до себе на ялинку гостей: швачку, старого нічного сторожа з подвір'я, фабричну робітницю з її малюком,— усіх, кому довелося зустрічати різдво на самоті; вони самі не підозрівали, як багато було таких людей! Ханне і її мати також одержали запрошення, але рано лягли спати; у них не було настрою ходити в гості. Гості приходили один за одним з схвильованими обличчями; Марі при них погасила лампу й почала засвічувати ялинку.

Гості сиділи і мовчки чекали; відблиски вогню в печі примхливо грали по стінах, освітлюючи чиє-небудь обличчя з опущеними очима і напруженим виразом; і при кожному потріскуванні дров відблиски вогню пересувалися. Порушував мовчанку тільки син фабричної робітниці; він примостився на колінах у Пелле і почував себе дуже затишно в потемках; дитячий голосок на диво дзвінко лунав у темряві.

— Ну, помовчи ж, Поуль! — раз у раз стримувала його мати.

— Хіба Поулю не можна говорити? — питав хлопчик, звертаючись до Пелле.

— Цього вечора Поулю дозволяється все, чого він хоче,— відповідав Пелле. Хлопчик і далі щебетав і дригав ніжками в потемках.

— Тепер можете заходити! — вигукнула Марі і навстіж розчинила двері в коридор.

У кімнаті дітей було прибрано, ялинка стояла на підлозі посеред кімнати і сяяла вогнями. Яка ж вона була чудова, і яка велика! Тепер можна було розплющити очі. Вогники відбивалися в очах і у вікнах, в старому дзеркалі у рамі червоного дерева і в склі дешевих картин. Усіх раптом осяяли міріади зірочок, і гості забули про свою нужду і будні. Це був миттєвий перехід з світу турбот і смутку прямо в світ пишноти! Раптом пролунав чистий високий голос, що тремтів від бентеження й співав:

Повіт маляткам — ангелам небесним,
Що із чертогів божих линує сюди!
На крилечках своїх чудесних

Приносять щастя нам вони завжди!
Зимовий холод нині не страшний народу,
Улітку хліб на нивах наших скрізь уродить!

Це звучало, як небесний привіт, всі закрили очі і, взявшись за руки, почали ходити навколо ялинки. І раптом швачка, почервонівши, зупинилася.

— Та ви не берете участі в співах! — вигукнула вона.

— Заспіваймо краще святкової пісні, яку всі знають, — сказав Пелле.

— «Високо на зеленій вершині!» — запропонував Карл.

Проспівали й це. Пісня чудово пасувала до нагоди, навіть ім'я Петера підійшло! І зовсім забавно вийшло з дарами, про які згадувалося в пісні; кожний подарунок був продуманий! Кінець відносно гаманця також був дуже правдивий; і ще багато чого іншого можна було сказати про пісню. Але раптом діти закружилися в танку, вони тупотіли ногами, як солдати, і танок нісся з скаженою швидкістю, це був справжній танок відьом:

Мій скотився з гори
Чоловік в тартари!
Це було у свят-вечір веселий!
Я дрючечок взяла,
Чоловіка підняла!
Це було у свят-вечір веселий!

Як було жарко від усіх цих вогнів, як боліла від них голова! Довелося двері в коридор тримати весь час відчиненими.

А в коридорі стояли горищні мешканці і слухали, витягнувши шию.

— Та заходьте ж! — гукнули хлопчики. — Тут місця вистачить, якщо стати в два ряди! — Знову почали кружитися навколо ялинки, співаючи різдвяні гімни; щоразу, коли спів припинявся, хто-небудь згадував новий гімн, про який гріх було забувати. Двері з другого боку коридора також були розчинені; старий ганчірник сидів краю свого стола і також співав. Перед ним стояла тарілка з салом і житній хліб, і в проміжок часу між піснями старий закусував. А за другими дверима трое вантажників вугілля грали в шістдесят шість на горілку й пиво. Вони сиділи лицем до ялинки і співали, не перериваючи гри; час від часу вони припиняли спів, щоб що-небудь сказати або крикнути: «бита!» Кінець кінцем вони шпурнули карти і пішли до кімнати дітей.

— Ми не хочемо сидіти й дивитися, коли інші веселяться! — сказали вони і ввійшли у коло.

Та ось усім набридло ходити колом і співати, з сусідніх кімнат нанесли стільців. Гостей набилося повно-повнісінько, вони розсілися під склепінням похилої стелі і на підвіконнях; навколо ялинки залишено було вільний простір. Всі сиділи й розмовляли, скрючившись у неймовірних позах, наче це був єдиний спосіб дати відпочинок стомленому тілу; руки спускалися поміж колін. Але на обличчях було

веселе збудження. Чад від свічок і потріскуючого галуззя ялинки голубим туманом обволаків людей, і обличчя їхні здавалися розпливчатими. Запах смоли, що танула, надавав димові якогось таємничого нальоту очарування, і схвильовані обличчя здавалися безтілесними душами, які відокремилися від своїх змучених тіл і ширяли в хмарах.

Пелле сидів і спостерігав усіх, і серце його переповнилося жалістю. Нещасні, понівечені пташки! Як мало їм треба, щоб винагородити їх за всі поневір'яння! Всього яка-небудь крихітка світла, а вони ладні за це кинутися куди завгодно і навіть загинути. Тепер Пелле знав долю кожного краще своєї власної; потрапляючи у вогонь, вони завжди обпалювалися, як нічні метелики,— вони були неначе приречені!

— А втім, якщо подумати, то це чудова вигадка! — сказав один землекоп і кивнув у бік ялинки.— Як красиво! Що вона, власне, означає?

— Вона означає те, що сонце повертає на літо,— сказав старий сторож.

— Ні, вона має зображувати радість пастухів з нагоди народження младенця Ісуса,— сказав ганчірник, з'явившись у дверях.— Пастухи ці були бідняками, такими ж, як ми, вони жили в тіні. Через те вони так і зраділи тому, хто приніс їм світло!

— Ну, не так уже багато нам того світла дано, гадаю я! Так, ялинка — це чудово, за це треба сказати спасибі дітям! Але в будні не можна засвічувати ялинку, а щодо сонця, то його забрали собі багаті.

— Еге ж, у цьому ти правий, Якоб! — сказав Пелле, знімаючи з ялинки пряникові серця й інші солодощі і роздаючи їх дітям.— Ви праві всі троє, як це не дивно! Ялинка повинна нагадувати нам і про народження Христа, і про сонце, яке повертає на літо,— адже це одне й те ж! І вона має нагадувати нам ще про те, що й ми повинні одержати свою частку в цій справі; Христос насамперед народився для того, щоб нагадувати біднякам про їхні права, он що! Бо господь бог не такий, щоб давати широкі вказівки про те, як діяти; він щоденно водить своє сонце навколо землі, і кожен сам повинен влаштуватися під сонечком. Однаково як з шинкаркою у нас вдома, яка питала проїжджих: «Що будете їсти? Ви можете одержати качку, курчат, свинину — одно слово, все, що привезли з собою!»

— Оце так пояснення, чорт забери! — сказали його співбесідники, засміявшись.— Виходить, нема ніякого фокусу в тому, щоб запрошувати на свято, якщо гості повинні все приносити з собою! Тобі треба було б бути пастором, знаєш?

— Скоріше йому слід було б бути адвокатом диявола,— сказав старий ганчірник.— Християнства мало в тому, що він каже.

— Ти ж сам говорив, що Христос з'явився на землю з світлом для бідняків,— відказав Пелле.— І він виразно пояснив, що бажає зробити сліпих зрячими, пробудити глухих і мертвих і повернути пошану до принижених і скривджених. То цьому вже треба вірити!

— Сліпі бачать, криві ходять, прокажені зціляються, глухі чуять, мертві піднімаються, і євангеліє проповідується біднякам! — поправив його ганчірник. — Ти перекручуєш святе письмо, Пелле!

— Я не думаю, щоб він мав на увазі окремих калік, — ні, він мав на увазі всіх нас, хто перебуває в нужді. Ми всі підходимо під цю категорію. Так розумів це і проповідник Сорт, а він же був один з божих людей. Він все чекав, коли настане тисячолітнє царство для бідних, і вірив, що Христос сходить на землю для того, щоб підготувати настання того царства.

Жінки сиділи, мов зачаровані, і слухали, роззявивши роти; вони ледве дихали. Поуль заснув на колінах у матері.

— Виходить, він ще он коли думав про нас, дрібноту! — вигуквали чоловіки, переглядаючись. — Але чому ж з нами давним-давно не почали поводитись по-людському?

— Цього я й сам не розумію, — нерішуче вимовив Пелле. — Нам, може, треба самим спробувати добитися своїх прав, але ж це потребує часу!

— Ну звичайно, гм-м-м!.. Якщо вже він не хоче давати нам пристойного життя!.. Але якщо треба самим брати, можна обійтись й без Христа!

Цього Пелле також не міг пояснити, але сам в душі був у тому переконаний. Своє треба брати самому, — це було настільки зрозуміло, що Пелле дивувався, як вони можуть не бачити цього; але чому має бути саме так, він усе ж не мав змоги розтлумачити їм, як не ламав собі голову.

— Краще я розкажу вам одну історію, — сказав він.

— Але тільки цікаву! — вигукнув Карл, якому було нудно. — Уже краще прийшов би сюди Вінслев, — він уміє вигадувати!

— Та замовчи ж, хлопчиську! — з серцем вимовила Марі. — Пелле виголошує справжні промови, для цілих зборів! — продовжувала вона, урочисто киваючи до інших. — Як зветься історія?

— Рева-Пер.

— А тут є Пер, — виходить, це казка. Про що в ній ідеться?

— Це ти знатимеш, коли почуєш, дитино моя! — вставив старий сторож.

— Авжеж, але тоді не можна радуватися, коли настає справдішнє. Чи не говориться тут про людину, яка пішла блукати по білому світу?

Про що ідеться? Пелле задумався.

— Ідеться про народження Христа, — швидко відповів він і почервонів, вражений своєю сміливістю. Але у всіх був розчарований вигляд, вони потупили очі, неначе сиділи в церкві.

І Пелле почав розповідати історію про Реву-Пера, який народився в злиднях та горі і виріс здоровим та сильним, але зневаженим усіма. Сумно було слухати про цього здорового хлопця, такого боягуза, що він пускав у штани, якщо поблизу завищить яке-небудь дівчисько, і не бачив іншого виходу зі свого становища, крім зашморгу. І який то був сором: він заробляв собі на хліб і все ж таки

був опікуваним парафією; неначе йому виявляють цим благодіяння, тоді як він міг всюди влаштуватися зі своєю працьовитістю. І це стало зовсім нестерпним, коли він виріс і дозволяв усім знущатися з себе. Але раптом він скинув з себе чаклунські чари і виявився сильнішим і хоробрішим за всіх! Всі глибоко зітхнули, коли скінчилася розповідь. Марі поплескала в долоні.

— Це все-таки казка! — вигукнула вона.

Карл кинувся на Петера і почав лупцювати його, хоч цей серйозний хлопчик був найменше тираном.

Всі заговорили один перед одним, кожному хотілося сказати щонебудь про плаксу.

— Справді, це було добре зроблено! — казали чоловіки. — Він віддубасив усіх до одного — оце молодець! Звичайно, у нього була здорова сила, але все ж таки... Якого ж чорта він так довго терпів?

— Еге ж, це нам важкувато зрозуміти, ми ж так твердо відстоюємо свої права! — відповів Пелле, сміючись.

— Дякую! А втім, ти молодець, ти добре нас підкусив! — вигукнув Веселий Якоб. — Але якщо тобі потрібен буде кулак, то мій до твоєї послуги! — Він попрощався з Пелле міцним потиском руки.

Свічки давно догоріли, але ніхто цього не помітив. Очі у всіх були спрямовані на Пелле, вони якимось особливо блищали, в них відбивалося нерозуміння. І раптом посипався град запитань. Було про що питати: про цілий світ, повний пишноти, який, як він стверджував, належав їм; тепер вони поспішали вступити у володіння всім оцим. Захопився розмовами навіть старий ганчірник, — надто привабливою була можливість хоч на хвилину впасти в сп'яніння, нехай після цього й настануть будні.

Пелле стояв серед присутніх, підкріплюючи свої відповіді впевненою посмішкою: він знав, що все це належатиме їм, хоч і не одразу. Для цього треба було терпіння і витримка, чого вони зараз не могли зрозуміти. Тільки коли ці багатства перейдуть до них, вони зможуть битися за них. У нього не було ніяких сумнівів; сам він підносився серед інших, як їхній надійний і вірний оплот, і був щасливий від свідомості, що його справа пустила глибоке коріння.

XIII

З дна «Ковчега» долинув незвичайний звук: кроки сільського жителя, який, спотикаючись, ішов по бруківці в дуже важкому взутті. Вся кров прилила до серця Пелле, він кинув роботу і одним стрибком опинився на галереї, переконаний, що це просто сон. Але внизу стояв живісінський батя Ляссе; він втупився очима в дерев'яні прибудови будинку, неначе боявся повірити своїм старим очам. На спині у нього був мішок з речами.

— Гей! — закричав Пелле і побіг сходами, перестрибуючи через східці. — Гей, батьку!

— Здрастуй, хлопчику! — сказав Ляссе голосом, що тремтів від хвилювання, і обвів Пелле допитливим поглядом очей, вже цілком позбавлених вій.— Ну, бери свого батю Ляссе, якщо взагалі він тобі потрібний. Та звідки ти взявся? Мені здалося, що ти впав з неба!

Пелле взяв у батька мішок.

— Ходімо ж нагору,— сказав він,— можеш спокійно звіритися на сходи. Вони міцніші, ніж здається.

— Значить, вони схожі на Ляссе,— відповів старий, ідучи за сином; вушки його низьких чобіт стирчали в різні боки, він у всьому залишався вірний собі. Біля кожного повороту він зупинявся і робив зауваження відносно галерей. Пелле раз у раз шикав на нього.

— Тут не можна так відверто висловлюватись, а то це можуть сприйняти за критику! — сказав він.

— Справді? Виходить — вік живи, вік учись... О, та тут перуть! Отак і місця для сушіння білизни не вистачить!.. Ох, пак, у вас не можна говорити, але що тут живуть на головах одне в одного, це я й раніше знав. Тільки не думав, що може бути така тіснота і що галерейки підвішуються перед кухонними дверима, одна над одною. Неначе птахи, у яких всі справи робляться на одній жердині. Коли б це все одного чудового дня не бебехнуло вниз!

— Так ось де ти живеш! — вигукнув він, розчаровано озираячись у комірчині під скісною стелею.— Я частенько замислювався: як-то ти там улаштувався? Кілька днів тому зустрів я у нас чоловіка, який сказав, що про тебе вже поговорі їде, але з твого життя цього не видно. У всякому разі ти близько забрався до неба.

Пелле мовчав. Тепер він був задоволений своєю конурою і всім своїм життям, але батя Ляссе все ще покладав надії на нього і на міщанський успіх в житті, і Пелле відчув себе збентеженим.

— Ти, мабуть, уявив, що я живу в одному з королівських палаців? — мовив Пелле з гіркотою.

Але Ляссе якнайдобродушніше подивився на нього, поклавши обидві руки йому на плечі.

— Який ти став великий і дужий, хлопчику мій! — сказав він, милуючись сином.— Ну, ось я й тут, але приїхав не для того, щоб бути для тебе тягарем. Вдома стало так сумно після історії з Дуе, що я знявся з місця, не попередивши тебе. Крім того, я проїхався безплатно з одним шкіпером.

— А що з Дуе? — спитав Пелле.— Сподіваюсь, нічого поганого?

— То ти не знаєш? Він же наклав на свою дружину караючу руку, коли довідався про історію з консулом. Він же був сліпий і вірив їй в усьому, доки не спіймав її в гріху. І от він позбавив життя її й дітей, прижитих з нею, а потім пішов і повинився властям. Але молодшого, який, як усі вважали, був від консула, він не зачепив. Ох, яке нещастя! Перед тим, як з'явитися до властей, він прийшов до мене: йому хотілося востаннє побувати у людини, яка ставилася до нього щиро. «Я задушив Анну,— сказав він, як тільки сів на стілець,— так уже судилося, сумувати нема за чим. Про свої

дітей я чесно потурбувався.— Так, добре він потурбувався про бідолашних! — Я хочу тільки попроситися з тобою, Ляссе; життя моє загинуло, а який я міг би бути щасливий при своїй невимогливості! Але Анні хотілося піднятися вище, і я зобов'язаний був своїми успіхами її ганьбі, не знаючи цього. Мені не треба було нічого, крім скромного щастя бідняка — добра дружина і кілька дітей, а тепер я піду на каторгу. Дякувати богові, що Анні не доведеться пережити цього! Певно, вона була благородніша за інших і повинна була обдурювати, щоб пробитись уперед». Так він сидів і говорив, схожий на мерця, і ні проблиску почуття не можна було в ньому помітити! І я не смів показати йому, як мені боляче все це; його щастя, що совість у нього спала. «У тебе сльозяться очі, Ляссе,— тихо сказав він,— ти їх промий чим-небудь; кажуть, добре сечею!» Ще б пак у мене не сльозилися очі, господи боже! Він підвівся нарешті. «Тобі також нема для чого жити, Ляссе,— сказав він і подав мені руку,— ти старієш! Та кланяйся Пелле, він-то вже, можливо, виб'ється в люди».

Пелле з сумом слухав цю тяжку повість, але при останніх словах затремтів. Він досить часто чув ці висловлення упевненості в тому, що він дочекається щастя, і радів цьому,— адже це був лише відгомін його власної віри в себе! Але тепер вони тягарем лягли на нього. Завжди за його щастя хапалися ті, хто падав; самі потопуючи, вони покладали свої надії на нього. Сумний спосіб пророкувати щастя! Яке тяжке благословення послав йому цей приречений на смерть, йому і його майбутньому, раніш ніж зійти на ешафот! Пелле безтямно втупився очима в підлогу, поринувши у задумливість; на його душу тиснуло передчуття нелюдського тягара, що осяяло його раптовою думкою: ніколи й мови не може бути про будь-яке щастя для нього самого — ця казка вмерла! Він зв'язаний з усіма іншими і повинен поділяти з ними спільне щастя і спільне горе; тому-то нещасні й посилали йому своє благословення. В глибині душі Пелле сприймав тяжку долю Дуе так, неначе сам переживав цей жах. А красуня Анна, якій неодмінно треба було висунутись, випередити своїх близьких і втратити їх у грязь! Ніколи вже не зможе він вирватися з-під влади отих спогадів і бути веселим, як раніш. Він бачив чимало нещастя і почав розуміти їхні причини; але тут однієї ненависті було замало. Це було саме Велике Горе!

— Так,— зітхнув Ляссе,— добре, що братові Калле не довелося пережити всього цього! Він усе життя працював для своїх дітей, а тепер лежить на кладовищі для бідних — от і вся його нагорода. Альбінус, що никає по білому світу блазнем, один тільки згадав про нього; але гроші надійшли надто пізно, хоч він і послав їх по телеграфу. Чи чував ти коли-небудь про таку витівку — посилати гроші з Англії в Борнхольм по телеграфному дроту? Це, чорт забери, під силу тільки акробатові! Ну, брат Калле також знав деякі фокуси, виходить, син запозичив це не в чужих людей. Альфред навіть звістки про себе не подав до похорону, він тепер став паном і порвав будь-який зв'язок з бідними родичами. Його обирають на

різні почесні посади, і він став справжнім собакою для бідняків,— свій своєму найгірший ворог! Але панам він, певно, дуже догодив.

Розповідь старого впливала на Пелле, як одноманітний шум дощу. Дуе, Дуе! Найдобродушніша і найкраща людина з усіх, кого він знав! Дуе, який захищав незаконну дитину Анни від рідної матері і полюбив її, як своїх власних дітей, тому що дитина була безпорадна і потребувала його... Тепер йому доведеться скласти свою голову на ешафоті! Як дорого розплачується він за бажання завести собі пару коней і зайнятися візникуванням! Коней і воза він взяв у кредит і сам сплачував проценти і погашення,— консул тільки поручився за нього. І заради такої малості Дуе пішов шляхом ганьби! Кроки його луною відбивалися в душі Пелле; він не знав, як пережити це все, і шкодував за колишньою нечутливістю, яку втратив.

Ляссе базікав далі про те ж саме,— для нього це була доля, тяжка і сумна, але невідворотна. Побачення також розворушило в ньому багато чого; старий був збуджений, все, що він бачив, здавалося йому таким цікавим. Як можна так щільно напхати сюди людей, неначе оселедців у бочку! А вдома, на Борнхольмі, були величезні простори, на яких не жило жодної душі. До вікна Ляссе не наважився наблизитись; він стояв у кімнаті на достатній відстані від вікна і дивився поверх дахів. Це було просто безглуздо — рахувати будинки в столиці. З таким же успіхом можна було зайнятися підрахунком колосків на житньому полі.

Пелле покликав Марі, яка скромно сиділа у себе в кімнаті.

— Це моя названа мати,— сказав він, взявши її за плечі,— а це той самий батя Ляссе, якого, як ти кажеш, уже любиш! Чи не похачуєш нас сніданком? — Пелле дав їй гроші.

— Вона, одначе, гарненька,— сказав Ляссе, порпаючись у своєму мішку,— їй належить гостинець! Ось тобі рум'яне яблуко,— сказав він, коли дівчинка повернулася,— з'їж його, тоді ти станеш моєю нареченою! — Марі посміхнулася і потім з серйозним виглядом поглянула на Пелле.

Вони найняли ручний візок у лахмітниці і пішли до шкіпера за пожитками Ляссе. Більшу частину їх він продав, щоб не тягтися в далеку дорогу з великим багажем; але ліжко з постільною білизною та ще дещо все-таки зберіг.

— Так, я ж повинен передати тобі вітання від Сорта і Марі Нільсен! — сказав він.

Пелле почервонів.

— Я повинен був би написати їй пару слів, та зовсім забув про це; крім того, обіцяв прислати їй свою карточку. Тепер я постараюся виконати свою обіцянку.

— Авжеж, зроби це,— сказав Ляссе.— Я не знаю, наскільки ти був близький з нею, але вона добра жінка. А ті, хто залишаються на місці, завжди сумують, коли про них забувають, пам'ятай це! Ляссе причепурився і почистив свій головний убір.

— Ти що? — спитав Пелле.— Невже збираєшся вийти сам?

— Я хочу пройтись і подивитися на місто,— відповів Ляссе, неначе це було само собою зрозуміле.— Походжу, пошукаю роботи, а то, може, й на короля трохи полупаю очима! Ти тільки скажи мені, в який бік йти.

— Краще зачекай, доки я зможу піти з тобою, ти ще заблудишся.

— Та невже? — ображено відповів Ляссе.— Однак, сюди я знайшов дорогу сам, насмілюсь доповісти!

— Я можу піти із старим,— сказала Марі.

— Так, якщо ти підеш із старим, то ніхто не скаже, що він втратив молодість! — жартома вигукнув Ляссе і взяв її за руку.— Я гадаю, що ми з тобою неодмінно станемо добрими друзями!

Надвечір вони повернулися.

— Людей тут чимало, — важко дишучи, казав Ляссе, — але зайвої роботи щось не видно. Я питав одного, другого, але нікому не знадобився. Ну, що-небудь нагодиться! А то я ж можу увіткнути цвяшок у кийок і зайнятися підбиранням на вулиці папірців, як інші дідки; вже на це я напевно пригочужуся!

— Та цього я тобі не дозволю! — запально заперечив Пелле.— Мій батько не буде збирачем вуличного сміття!

— Ну, до чого-небудь мені треба буде братися, інакше я повернуся додому! Я не хочу байдикувати й дивитись, як ти надриваєшся.

— Справді, тобі треба було б відпочити, батю, і пожити спокійно на старість.

— Ото ще, мені відпочивати! Чи не покладеш ти мене на спину, щоб годувати, як немовля! Я не думаю, щоб моя спина це витримала, коли на те пішло!

Ліжко Ляссе поставили ногами до схилу стелі, і воно якраз вмістилося там. Лежачи спати, Пелле знову відчув себе дитиною: вже багато років він не спав у одній кімнаті з батьком. Але вночі його мучили погані сни. Страшна доля Дуге переслідувала його і в снах. Його міцна постать рухалася кудись у безкрайній сірій темряві, дуже зігнувшись, з руками, закутими за спиною, з важким залізним ланцюгом на шні і з поглядом, спрямованим у землю, неначе він сам шукав пекло.

Пелле прокинувся й побачив, що батя Ляссе стоїть над його ліжком і обмацує його обличчя, як у той час, коли Пелле був дитиною.

— Що з тобою, хлопчику? — стурбовано запитував старий.— Чи не захворів ти?

XIV

Ляссе не любив сидіти без діла і старанно шукав роботи. Розмовляючи з Пелле, він удавав бадьору, сповнену надій людину, насправді ж столиця вже розчарувала його. Він не розбирався в її сум'ятті і почував себе надто старим, щоб злитися з нею і вло-

вити сенс цього життя,— можливо, і ніхто не знає цього сенсу. Здавалося, кожен біжить, доганяючи кінчик власного носа, і анітрохи не цікавиться іншими.

Зустрічаючись на вулиці, люди навіть не кланялися один одному,— цього Ляссе не міг зрозуміти. «Треба було мені залишатися вдома», частенько подумував він.

І Пелле якийсь такий... ну, в нього ж чимало своїх турбот! За це можна тільки похвалити людину. Він бігав на збори, агітував, клопотався, думка його постійно працювала над цим, справжнього дозвілля для простодушної балаканини, як у минулі часи, тепер не залишалось. До того ж він заручений, і час, що залишався від усієї суєти, займала наречена. Як виріс цей хлопчик і як він змінився, і фізично, і розумово! У Ляссе було таке почуття, неначе він досягає синові тільки до пояса. Пелле став дуже серйозний і змужнів; вигляд у нього був такий, неначе він багато чого тримає в руках, по ньому аж ніяк не видно, що він простий шевський підмайстер. По хлопчикові відчувалося, що він уже несе певну відповідальність, і навіть занадто велику!

Марі всюди охоче супроводжувала Ляссе, вони стали великими друзями, і в них було про що поговорити. Вона водила його до будинку редакції газети «Берлінгське Тіденде»¹; біля стіни з об'явами товклося багато безробітних, вони загородили вхід і довгою шеренгою стояли на вулиці.

— Тут ми ніколи не просунемося,— сумно говорив Ляссе, але Марі пропихалася вперед, діючи ліктями; коли публіка починала буркотіти, Марі на лайку відповідала лайкою. Ляссе охоплював жах від слівця, що виривалися з уст цієї дитини, але зате це добре допомагало.

Марі читала вголос назви професій, а Ляссе пускав лунким голосом свої зауваження з кожного приводу.

— Керуючий хутором,— так, я одного разу керував хутором; але справи йшли погано, так що рекомендувати себе нічого. А взагалі це була, якщо можна так висловитись, мрія всього мого життя— найкраще заняття, яке бог подарував людині! — Присутні сміялися. Ляссе здивовано оглядався на них, потім сам починав сміятися, з лукавим виглядом хитаючи головою. Він ладен був брати участь у всьому.

— Що ти там вчитала? Панський кучер? Так, правити пароконей я, звичайно, вмію, але я, певно, не досить шикарний для панів, боюсь, що в мене з носа капне! — Він поважно оглядався, як дитина, на яку звернули увагу. — Але розсильний — це годиться, замітимо собі! Не таке вже, мабуть, треба вміння, щоб бігати, як собака! Двірник? Тьху ти, чорт! Тут треба лише сидіти собі та позвірячому поглядати з підвального віконця. Туди треба сходити спробувати щастя!

¹ Одна з найстаріших датських газет. Заснована в 1749 році. Зараз — ре-акційна газета.

Вони повторювали адреси доти, поки не запам'ятали їх, і почали пробиратися назад крізь натовп.

— Який же потішний, чорт забери, дідок! — казали люди, з посмішкою дивлячись їм услід.

Ляссе був повен енергії. Він ходив з дому в дім, але ніхто не мав у ньому потреби. Люди посміхалися, дивлячись на старезного дідка в тупоносих чоботях.

— Вони сміються з мене, — говорив сумно Ляссе, — можливо, тому, що в мене мужикуватий вигляд? Та цій біді можна зарадити.

— Скоріше тому, що ти, такий старий, хочеш працювати, — висловила гадку Марі.

— Ти думаєш, з цієї причини? Мені ж усього лише сім десятків; але ж ми всі, і з материнського, і з батьківського боку, доживаємо до дев'яноста. Невже тому? Та дай мені тільки підступити до роботи, то вони побачать, що є ще сила в старого Ляссе! Мабуть, не один молодий хлопець сяде на задні копита від здивування! Але що то за люди стоять так сумно, без діла, засунувши руки в кишені?

— Та це ж безробітні! Зараз з роботою справа кепська, а, кажуть, буде ще гірше.

— І ті, що так тиснулися до газетних об'яв, також були без діла?

Марі відповіла ствердним кивком.

— То це ж гірше, ніж у нас вдома; там завжди можна взятися за що-небудь — тесати каміння чи щось інше. А я гадав, що добрий час повинен початися саме тут.

— Пелле каже, що такий час настане, — вимовила Марі.

— Авжеж, Пелле легко говорити! Він здоровий і молодий, і майбутнє у нього попереду!

У Ляссе зіпсувався настрій, і все йому було не до вподоби. Марі, щоб розвеселити старого, повела його подивитися на розвід варті, і це його трохи розворушило.

— А славні хлопці, — сказав він, — які браві! Вони добре одягнені і усвідомлюють це. Так, королівським бійцем мені все ж не довелося зробитися. Я з'явився на приймальний пункт — я був тоді молодий і хоробрий; в той час я був здоровим чоловіком, розумієш! — але мене не схотіли взяти; будова моя, мовляв, не годилась чомусь, так сказали мені; в дитинстві я надто багато працював. Це вони собі в голову вбили, що людина повинна бути збудована саме так, а не інакше, певно, для того, щоб подобатися панночкам! А я ж міг би захищати свою батьківщину, справді!

Біля Біржового валу бруківка була розрита: артіль землекопів копала каналу для прокладки труб. Ляссе помітно пожвавів і поквапився туди.

— Оце заняття по мені, — сказав він, ставши поруч, і замріявся про роботу; щоразу, як робітники змахували киркою, старий робив мимовільний рух головою. Він присувався все ближче й ближче.

— Послухай, — сказав він одному робітникові, який задихався, — чи не можна тут прикласти рук?

Робітник глянув на нього довгим поглядом.

— Прикласти тут рук? — вигукнув він, звертаючись більше до своїх товаришів, ніж до Ляссе.— Ач, чого тобі захотілося! Всі ви лізете сюди, чужинці з Фюна і з Міддельфарта, і хочете відняти шматок хліба у нас, місцевих жителів. Забирайся геть, ютландський пройдисвіте! — І він, сміючись, змахнув киркою над головою.

Ляссе повільно позадував.

— Ач, як розлютувався оцей хлопець! — похмуро вимовив він, звертаючись до Марі.

Увечері Пелле потрібно було будь-що піти в різних своїх справах. Він був дуже зайнятий, і, скільки не працював, стан не поліпшувався. Не так просто було ліквідувати нужду.

— Ну, йди займайся своїми справами,— сказав Ляссе.— Я посиджу й побалакаю з дітьми, а потім ляжу спати. Не знаю чому, але моє тіло все більше й більше радіє ліжкові, хоч я ніколи не був ледарем. Певно, за мною сумує могила. А ходити без будь-якого діла я не вмію, від цього я хворію!

Взагалі Ляссе не мав звичаю згадувати про могилу, але тепер це у нього стало чимсь подібним до втіхи.

— Місто таке велике й метушливе,— казав він дітям.— Та малість, що припадає декому, так і спливає між пальцями!

З ними він куди охочіше ділився своїм сумом. Пелле став таким великим і серйозним, що викликав до себе повагу. Якось не хотілося турбувати його різними дрібницями.

Але з дітьми старий одразу взяв вірний тон. Вони боролися з дрібними знегодами, як і він, і могли зрозуміти всі його прикrostі. Вони давали йому слушні практичні поради, а він з вдячності ділився з ними своєю старечою мудрістю.

— Не знаю, чому це, та тільки столиця робить мене якимсь очманілим і недоумкуватим. Уже тільки від того, що ніхто мене не знає і дивиться косо, коли я проходжу мимо, у мене підгинаються коліна. Дома ж завжди була та чи інша людина, яка повертала голову й казала сама собі: «Ось іде старий Ляссе, він зараз піде в гавань тесати камені; дивно, як він це витримує!» Інші кивали мені головою, і сам я знав мало не кожну людину. А тут усі біжать і не кланяються. Я просто не розумію, Карл, як тобі щастить знаходити тут заробіток.

— Ну, це досить легко! — відповідав хлопчик.— Годині о шостій ранку я біжу на Зелений ринок; там завжди треба допомогти віднести що-небудь дрібним торговцям, які не мають коштів тримати робітника. Коли на Зеленому ринку базар закінчується, садоводи посилають мене до міста відносити квіти; та це ненадійна справа, бо тут я одержую тільки чайові. А то просто біжу туди, де можна сподіватися на який-небудь заробіток, наприклад, на Естербро або до Фредріксберга. Є в мене також декілька постійних місць, де я проводжу годинку після обіду і розношу товари. Завжди що-небудь знайдеться, треба тільки добре побігати!

— І це може давати заробіток кожного дня? — здивувався

Ляссе.— Мені він здається дуже непевним. Але чи можна знати зранку, чи заробиш ти щось до вечора?

— Ну, він же такий спритний,— схвально зауважила Марі.— В добрий сезон він може загребти крону в день.

І це може стати постійним заробітком? Ні, цього Ляссе не розумів.

— Часом трапляється, що заробіток нагодиться вже над самий вечір, і тут уже треба діяти швидко. Завжди є що-небудь, треба тільки вміти знайти.

— А що, коли мені походити з тобою? — задумливо промовив Ляссе.

— Тобі буде важко, адже я весь час бігаю. Краще вже тобі засунути руку.

— Засунути руку! — здивовано повторив Ляссе.

— Ну да, засунути руку під куртку, підходити до людей і просити милостиню. Це не так важко, ти схожий на інваліда.

— Он як? Хіба спробувати? — сказав Ляссе, закліпавши очима.— Цього я не знав! Але якщо навіть це й так, не стану ж я ходити по людях і старцювати під дверима. Цього ніхто не дідждеться від старого Ляссе!

— Тоді йди на вапняний завод, там у цю пору шукають дробильників щепеню,— сказав обізаний хлопчик.

— Оце ти сказав діло! — вигукнув Ляссе.— То тут є каміння? Ну, інструмент я прихопив з собою, і якщо я ще мрію про що-небудь на цій землі, так це щоб ударити раз-другий об камінь!

XV

Пелле був тепер цілком дорослою людиною; він розбирався не тільки в самому собі, але й в стосунках між людьми. Тяжкі переживання в зв'язку з долею Дуе відсунулися на задній план, і він знову радісно дивився на життя. Та все ж десь у глибині його душі ховався сум, він міцно засів там і затьмарював усе. Над лобом у нього наче завжди висіла темна хмаринка, якої сам він не помічав; та Еллен бачила її і намагалася зігнати своїми ніжними руками. Ця хмаринка ніяк не в'язалася з рівним, червонощоким обличчям Пелле і здавалася легковажною загрозою ясному весняному дневі.

Віра в майбутнє була для Пелле якоюсь рушійною силою. Його дуже любили не тільки в «Ковчезі», дивилися на нього з пошаною і товариші; коли траплялося що-небудь важливе, їхні погляди мимоволі шукали його. Якщо він раніше діяв трохи легковажно, використовуючи організацію з метою ущемити Мейера, то тепер усе було цілком відновлено; спілка була міцніша, ніж будь-коли, і це було заслугою Пелле. Тепер він мав право розігнути спину і зайнятися своїми власними справами.

І йому, і Еллен не терпілося зажити своїм будиночком. Проти цього могло виникнути багато заперечень, і Пелле не закривав на це:

очей. Пелле був добрим робітником, але заробітна плата була не такою, щоб на її основі будувати родину; всім було відомо, що навіть дуже добрий робітник не може як слід забезпечити дружину і дітей. Пелле вважав дітей природним наслідком одруження, і, крім того, настане день, коли батя Ляссе вже не зможе заробляти собі на прожиток... Але це справа майбутнього! З другого боку, удвох жити не дорожче, ніж самому, якщо в тебе добра і ошадлива дружина. Коли хочеш мати хоч трохи радості в житті, то треба закрити очі, перескочити через усі заперечення і ще раз покласти свої надії на виключний випадок!

— Скоро буде краще,—казав муляр Стольпе.— Поки ще існують труднощі для більшості професій, але ж ти бачиш, все стягується для вирішального удару. Ми трошечки підштовхнемо події і попросимо прогрес трохи розворушитися — і ось тобі заробіток! Одружуватися треба, поки людина молода; який сенс тільки милуватися одному одним?

Дружина Стольпе, як завжди, поділяла думку чоловіка.

— Ми одружилися й раділи одно одному, поки кров була молода. Тому у нас є тепер на кого спертися,— сказала вона, простодушно дивлячись на Пелле.

Вирішено було весілля справити навесні. До березня молодший син Фредерік закінчував навчання, і цю подію можна буде відсвяткувати разом з весіллям Еллен.

Біля каналу Дитячого притулку була вільною двокімнатна квартирка, і вони найняли її. Мулярові хотілося, щоб молоді поселилися біля Північної застави, «серед пристойних людей», але Пелле зжився з цією частиною міста. Крім того, у нього були тут деякі замовники, та й канали були близько. Для Пелле це було видовищем, що освіжно впливало на душу; в задушливих кам'яних стінах Північної застави він завжди задихався. Еллен не перешкождала йому,— їй було однаково, де жити; з ним разом вона охоче поселилася б і край світу.

Еллен збирала трохи грошей, працюючи в різних домах, та й Пелле наскріб дещо; він старанно заощаджував і ще більше скоротив свої потреби. Коли Еллен бувала вільною, вони ходили купувати речі для своєї майбутньої квартири. Багато вони купували й уживаних речей, це було дешевше,— але тільки не спальню,— тут абсолютно все повинно бути нове!

Це була чудова пора, кожна година була глибоко змістовна, не залишаючи місця для роздумів і смутку. Еллен часто прибігала до Пелле й відривала його від роботи: треба було піти туди чи туди і подивитися ту чи іншу річ, яку можна купити задешево,— тільки треба поквапитися. У дні, коли Еллен була вільною, вони ходили прикрашати свою майбутню квартиру, а потім ішли під руку до старих.

Пелле стільки займався своїми ближніми, не думаючи про себе, що тепер йому було солодко відпочити і зайнятися собою. Вдалині гуло місто. Пелле розрізняв цей гул, тільки коли йшов влаштовувати

своє гніздо; він так само мало турбувався тепер про долю інших людей, як птахи, що в'ють гнізда навесні.

І от одного разу Пелле переніс свої речі на нову квартиру і востаннє ліг спати в «Ковчезі». Тут ніхто не будував планів на майбутнє, в цих стінах шукали собі притулку тільки ті, що зазнали аварії, а Пелле треба було посуватися далі. Але від цих злиднів, від усієї цієї знедоли йшов все-таки голос, якого не почути ні в якому іншому місці: безтурботне щебетання, наче цвірінькання бідних пташок, які чепуряться всюди, де тільки затримається хоч ненадовго промінь сонця. Пелле сумно згадував той час, який він провів тут.

Всю ніч перед весіллям він тривожно метався на своєму ліжку; щось переслідувало його уві сні. Нарешті він прокинувся і почув якийсь приглушений стогін, що лунав через довгі проміжки, неначе весь «Ковчег» душили тяжкі сні. Пелле підвівся, засвітив лампу і сів чистити свої вінчалні чоботи, які ще стояли на колодках, щоб збереглась їхня гарна форма. Ляссе ще спав, спав і весь довгий коридор.

Знову пролунав той самий звук, тепер голосніше й протяжніше; було в ньому щось, що нагадувало Кам'яний двір і пробуджувало в Пелле моторошні переживання дитинства; він сидів і працював до поту. Раптом він почув, що хтось навпомацки пробирається по коридору й тяжко дихає біля його дверей; він схопився і відімкнув, від хвилювання його охопив холодний дриж. В дверях стояла мати Ханне, тремтячи від ранкового холоду.

— Пелле,— з тривогою зашептала вона,— почалося! Чи не можу я попросити тебе збігати за мадам Блом на Базарну вулицю? Я боюсь залишити Ханне саму. І ще — бажаю тобі щастя від її імені!

Не можна сказати, щоб Пелле сподобалося це доручення, але він побіг. А потім сидів і прислухався, продовжуючи працювати як можна тихіше, щоб не розбудити батьку Ляссе. Але дітям вже час було вставати; він востаннє постукав у стіну до Марі і почув її сонний голосок: «Да-а!» Нічна тиша порушилася в ту ж хвилину, мешканці закопошилися, босі ноги зачовгали по коридору, почулося хлюпання біля раковин, загрюкали двері. «Це принцеса кричить! — казали мешканці один одному.— Вона плаче, втративши те, чого більш ніколи не повернеш!» Пролунав сильний зойк, і раптом все стихло.

Бідолашна Ханне! Тепер у неї додався рот, який треба годувати; а де ж батько? Гірко їй тепер доведеться!

Ляссе в цей день не пішов на роботу, хоч вінчання мало відбутися тільки надвечір. Він зранку був у святковому настрої, метушився і стежив за тим, щоб Пелле не наплутав чого-небудь. Пелле тільки сміявся.

— Еге ж, ти смієшся! — казав Ляссе.— Але ж це важливий день, може, найважливіший в житті людини! То вже треба стежити, щоб якась дрібниця не зіпсувала всієї справи.— Ляссе в усьому бачив прикмети. Сонцем він був задоволений, воно зійшло в хмарах,

але потім небо вияснилося. Якщо схід сонця надто яскравий, це до добра не веде.

Марі кидала на Пелле погляди, повні прихованого горя, неначе мати, яка готує свою дитину в дорогу і намагається здаватися веселою що б не було,— так здавалося Пелле. Так, так, вона в багатьох відношеннях піклувалася про нього по-материнському, хоч сама була дитиною; діти взяли його до свого гнізда, як осиротіле пташеня, і з захопленням стежили, як він переростає їх. Пелле нишком допомагав їм, чим міг; але що значило це в порівнянні з тою втіхою, якої він зазнавав, спостерігаючи цих трьох сиріт, що вміли дивитися так прямо життю в очі. Хто тепер допоможе їм пережити тяжкі хвилини на життєвому шляху, і до того ж так, щоб вони не помічали допомагаючої їм руки? Пелле повинен пильно стежити за ними!

У Марі гарячково палали щоки і блищали очі, коли Пелле тримав її огрубілу ручку в своїй руці і дякував за добре сусідство. Щось вирувало в її вузьких грудях, вся вона світилася відблиском прихованої краси. Це Пелле вмів робити так, що кров приливала до її землистого личка! Коли він з захопленням розповідав про щонебудь, щоки в Марі починали рожевіти і рум'янець довго не зникав. Здавалося, соки в ній піднімаються назустріч його здоровій натурі. Зараз дівчинка виглядала так, неначе збиралася розірвати свою кволу оболонку і засипати його чудовими дарами, але не мала сили. Раптом вона кинулася йому на шию.

— Пелле, Пелле! — мовила вона, сховавши своє обличчя у нього на грудях. Потім побігла до себе.

Ляссе і Пелле перенесли останні речі на нову квартиру і розставили все на місце, потім одягнулися в парадні костюми і пішли до Стольпе. Пелле вперше в своєму житті надів циліндр, і вигляд у нього був досить авантажний.

— Ти схожий на справжнього буржуа,— казав Ляссе й не міг надивитися на сина.— Але що скажуть вони про старого Ляссе, як ти гадаєш? Вони ж напівпани, а я не вмію поводитися. Чи не краще мені повернути голоблі назад?

— Ох, замовкни краще, батю! — відповів Пелле.

Ляссе надзвичайно радів тому, що буде присутнім на весіллі, але разом з тим замислювався. В останні роки він став дуже соромливим з сторонніми і любив ховатися в куток. Святковий одяг його зносився, а нинішній парадний костюм був лагоджений; сюртук він позичив з цієї нагоди, а білий комірець взяв у Петера. Старий почував себе ніяково у цьому вбранні і був схожий на соромливого конфірманта.

У Стольпе все було перекинуто догори дном! Гості, які мали бути присутніми в церкві, вже зібралися; вони ходили по вітальні, посвистували, дивлячись на вулицю, й томилися. Письмовий стіл Стольпе був перетворений на буфет, брати розливали пиво і люб'язно частували:

— Та візьміть же печиво! Адже в горлі пересихає, коли так довго мовчиш!

У вітальні походжав уперед і назад Стольпе, не перестаючи буркотіти. Він був у підтяжках і чекав на свою чергу ввійти до спальні, де замкнулися Еллен з матір'ю. Час від часу двері прочинялися, і в них просовувалася гола рука Еллен, що кидала частину одягу батькові. У Пелле дужче починало битися серце.

На підвіконні стояв зовсім обдіраний дружиною Стольпе мирт.

Батька, нарешті, пустили до спальні, і він почав одягатись. Пелле довелося тільки допомогти йому пристебнути комірцець. Стольпе потиснув Ляссе руку і пішов за «Робітником».

— Ось послушайте, що пишуть про вашого сина,— сказав він і прочитав уголос: «Пелле, наш молодий товариш по партійній роботі, сьогодні одружується з дочкою одного з найстаріших і найзаслуженіших працівників партії, муляра Стольпе. Молодий чоловік, який уже зробив значні послуги рухові, вчора був одноголосно намічений в голови своєї організації. Ми шлемо йому подружжю найкращі побажання!» Непогано? — Стольпе подав гостям газету.

— Так, це справді дуже добре,— казали гості, пустивши газету по руках. Ляссе ворухив губами, неначе й він читав про себе замітку.

— Чорт забери, як вони ловко пишуть! — сказав він захоплено.

— А що Петерсен, невже він хоче піти? — спитав Стольпе.

— Він же хворіє,— відповів Пелле.— Між іншим, я там учора не був, тому я нічого не знаю.— Стольпе здивовано подивився на нього.

Прийшла мадам Стольпе й повела Пелле до спальні, де Еллен стояла, як білосніжне видіння, в довгій фаті, з миртовим вінком на волоссі.

— Власне кажучи, вам ще не можна бачити одне одного, але мені здається, що це було б шкода,— промовила мати і, ласкаво поглянувши на них, штовхнула закоханих одно одному в обійми.

Фредерік, який висунувся з вікна й виглядав візника, підійшов до дверей спальні і затарабанив.

— Карету подано, діти! — заревів він безглуздо голосно.— Карету подано!

І от всі попрямували до церкви святого Ханса, що була за два кроки від дому. Пелле був наче в тумані весь час, доки знову не сіли в карету; його підштовхували, щоб він робив те, що вимагалось. Він бачив тільки Еллен. Вона була для нього сонцем, а решта його не стосувалася. Біля віктаря він взяв її за руку і так стояв під час усієї церемонії.

Фредерік залишився вдома зустрічати посильних з поздоровленнями. Коли всі поверталися з церкви, він висунувся з вікна і почав кидати під ноги коням хлопавки, вітаючи молодих.

Всі випили вина з молодими й пішли оглядати подарунки, піднесені нареченим.

Стольпе глянув на годинник,— було ще дуже рано.

— Прогуляйтеся поки що, чоловіки,— сказала дружина Стольпе,— обідати ми будемо не раніше, ніж години за дві! — І чоловіки

пішли до саду трактирника Вентегота пограти в кеглі, а жінки заходилися готувати їжу.

Пелле хотілося залишитися з Еллен, але довелося підкоритись; він ішов поруч з Ляссе. Ляссе ще не встиг поздоровити Пелле як слід, він відкладав це до того моменту, коли вони залишаться удвох віч-на-віч.

— Ну, поздоровляю й благословляю тебе, мій хлопчику! — вимовив він зворушено і потиснув Пелле руку. — Тепер ти мужчина. В тебе тепер своя домівка і нова відповідальність! І пам'ятай, що жінки — ті ж діти; на них нічого особливо зважати в серйозних справах, а треба говорити коротко і ясно: це має бути так! — і так буде найкраще. А якщо почати з ними радитися, то ніколи не знатимеш, куди вони повернуть. Взагалі ж вони дуже добрі, і ладнати з ними неважко, якщо тільки ласкаво поводитись. Мені завжди було з ними легко, бо вони люблять міцні шори. Ти можеш радіти з того, що в тебе є теща і теща; вони гарні люди, хоч трохи й чваняться своєю цеховою вченістю. А Еллен буде тобі гарною дружиною, наскільки я знаю жінок. Вона ошадлива й зуміє набути господарство. Та й будова у неї така, що дітей вам не бракуватиме!

У саду їм подали шведського пуншу, і в Ляссе піднявся настрій. Він спробував позмагатися в кеглі, — раніше він ніколи не грав, — і навіть наважився говорити дотепи.

— Збирай черепки, батьку! — сказав Пелле, коли партія закінчилася; старий програв.

— Еге ж, черепків тут багато, — весело відповів Ляссе, — свого часу і я набив чимало возів черепків! — Всі засміялися, а Ляссе помолодецьки випростався. — А чудовий народ оці копенгагенці, — шепнув він Пелле. — Вони не скупляться на витрати і на кожний випадок у них готове дотепне слівце!

Вони не помітили, як смерклося; час було повертатися.

Вдома столи були вже накриті, гості зібралися; дружина Стольпе вже почала турбуватися.

— Давай вдома з себе п'яних, — шепнув Стольпе біля входу, — подивимось, як моя мадам вилає нас!.. Ну, мати, чи не можна попоїсти чого-небудь гаряченького? — спитав він, ввалюючись до кімнати.

— Дурень ти, хіба я тебе не знаю? — вигукнула мадам Стольпе сміючись. — Ні, мій чоловік, дякувати богам, не буде волочитися по шинках!

Пелле в ту ж мить вислизнув на кухню до Еллен і вже не покидав її; вони ходили по кімнатах рука в руку й оглядали щойно надіслані подарунки; це була настільна лампа, сухарниця накладного срібла і емальований кухонний посуд. Хтось подарував сповиту фарфорову лялечку, але забув зазначити своє ім'я.

Еллен потягнула Пелле до передпокою, щоб обняти його, але там стояв Мортен, знімаючи з себе пальто. Тоді вони пішли в кухню, але там крутилася кухарка; нарешті в спальні вони залишилися віч-на-віч. Еллен обвила шию Пелле руками й безмовно дивилася на

нього, сп'янівши від щастя й бажання. І Пелле міцно притиснув до себе миле, гнучке дівоче тіло й дивився в глиб її очей, які потемніли, як оксамит, і немовби вбирали в себе його ясний погляд. Серце його розширилося, він почував себе невимовно щасливим — багатішим за будь-кого в світі — з цим скарбом, який він тримав у своїх обіймах! Він про себе поклявся берегти й захищати її і думати тільки про те, щоб зробити її щасливою.

З кімнат доносилися нетерпляче тупотіння і крики: «Молодих, молодих!» Вони вбігли в різні двері, всі стояли біля столу й чекали тільки на них, щоб розстатися по своїх місцях.

— Ну, легко догадатися, чим ви були зайняті, — лукаво вигукнув Стольпе, — досить глянути в очі дівчиську. Просто пара жаринок!

Отто Стольпе, покрівельник, був виночерпием і відкрив бенкет тим, що запропонував випити горілки.

— Горілочки, — казав він кожному, — ми повинні перевірити, чи є стік у труби. А то може статися закупорка!

— Ну, чим ви там зайняті, панове? — сказав Стольпе з свого кінця столу, де він різав печеню. — Ворушіться!

Праворуч від нього сиділи молоді, а ліворуч — новоспечений підмайстер Фредерік. На столі перед ним стояв великий новий горщик з ручкою і білою дерев'яною кришкою; гості поглядали на нього, посміхаючись.

— Що ви розглядаєте? — спитав він серйозно. — Якщо у вас є якась потреба, то признавайтесь!

— Ох, та це супниця! — відповів його брат, тесля, не моргнувши оком. — Дружина хотіла б одержати її на хвилинку, каже вона!

Його дружина з обуренням схопилась і заходилася лупцювати його по спині.

— Ох ти, дурню! — промовила вона і зніяковіло засміялася. — І завжди мужчини клеять дурня!

Почали їсти і протягом якогось часу займалися тільки тим, що напихали собі роти. Час від часу хто-небудь пускав двозначне слівце.

— От нам і добре, а ви все порпаєтесь, — сказав пустотливий товариш Отто по роботі. Це означало, що він з'їв свою печеню.

— Дай йому м'яса, мати! — сказав Стольпе.

Коли голод був заспокоєний, посипалися жарти. Мортен приніс на подарунок великий весільний пиріг у вигляді піраміди. Це був справжній витвір мистецтва; зверху піраміди стояло, обнявшись, молоде подружжя з цукру, а за ним, на глянсuvatій картинці, було зображено сонце, що сходило. Східцями піраміди підіймалися різні фігурки, що простягали руки до вершини. До пирога подали вино; і Мортен звернувся з невеликою промовою до Пелле, кажучи про вірність новому другові, якого він обрав собі. Начебто це стосувалося Еллен, але Пелле зрозумів справу так, що слова Мортена мають більш широке значення; той завжди висловлювався глибокодумно.

— За це дякую! — сказав Пелле зворушено й цокнувся з ним.

Потім Стольпе виголосив напутню промову молодим. В промові було багато дотепності, і зустріли її радісно.

— Ач, яким оратором зробився батько! — сказала мадам Стольпе. — Коли справа не стосується чого-небудь серйозного, то він говорити майстер!

— Що це ти, мати? — вигукнув спантеличений Стольпе, не чекаючи критики з цього боку. — Як вам подобається: власна дружина починає вибивати з-під чоловіка риштування!

— Це правда! — відповіла вона, сміливо глянувши на нього; обличчя в неї розрум'янилося від вина. — Хіба є ще хто-небудь такий же заслужений, як наш батько? Він завжди перший і завжди найдіяльніший; він зробив більше, ніж будь-хто. Тепер він легко міг би бути одним з вождів і задавати тон, коли б тільки не його прокляте заїкання. Він розумний і користується пошаною товаришів, та який толк з того, коли він заїкається? Щоразу, як він виходить на трибуну, він починає заїкатися!

— Виходить, заїкання не від горілки? — спитав товстунчик, «еквілібрист» Альберт Ольсен.

— Ох ні, батько ніколи не випиває для ажитації! — відповіла мадам Стольпе.

— Ну, мати виголосила на мою адресу чудову промову, — з посмішкою сказав Стольпе, — і вона не заїкається! Дивно все-таки, що є люди, які на це страждають!.. А тепер твоя черга, Фредерік. Ти тепер підмайстер і сам відповідатимеш, якщо робота вийде не за ватерпасом і виском. Ми ж разом працювали на риштуванні і трохи знаємо один одного. Часом ти бував і телепнем, а часом блазнем, і тобі, траплялося, перепадав від старого ляпас. Але ж тоді ти був ще неопереним пташеням. Коли ти хотів, то до тебе й присікатися не можна було. І треба віддати тобі належне: свою справу ти знаєш, — тут у тебе комар носа не підточить. Покажи ж своє мистецтво, мій хлопчику! Відгарабань свою зміну так, щоб товаришам не довелося тебе брати на буксир! І не огинайся, якщо настала черга!

— І не ухилайся від роботи з пивним кухлем! — додав Альберт Ольсен. Отто штовхнув його в бік.

— Авжеж, і в цьому також! — сказав Стольпе, розсміявшись. — Виходить, залишається ще два діла, — додав він серйозно: — Не дозволяй дівчиськам бігати під риштуванням, коли працюєш, — це нікуди не годиться! І завжди високо тримай прапор товариства! Нема більш огидного прізвиська, ніж «штрейкбрехер»!

— Оце діло! — пролунали вигуки. — Це добре було сказано!

Фредерік слухав з соромливою посмішкою, він був у новому білому робочому костюмі муляра, і на його круглому підборідді кучерявилось темне волосся, яке він щохвилини смикав. Він напружено чекав кінця батькової промови, щоб випити з ним на «ти».

— А тепер, мій хлопчику, — сказав Стольпе, знімаючи кришку з горшка, — тебе прийняли до цеху підмайстрів, уклінно просимо! За твоє здоров'я! — Він підморгнув, піднісши горщик до рота, і відпив.

— За твоє здоров'я! — відповів Фредерік, блиснувши очима, коли батько простягнув йому «чашу». Вона пішла кругом, жінки вищали, перш ніж відпити. Горщик був напоєний баварським пи-

вом, і в бурій рідині плавали сосиски. Поки «чаша» робила свій веселий обхід столу, Стольпе затягнув пісню мулярів; інші підхоплювали заспів:

Муляра видно в робочому колі,
В нашому місті знайомий він всім.
Цегли було б та вапна ще доволі,—
Майстер уміло збудує вам дім.
Гнуться риштовання цілі дні.
Гой-да, гой-да-да!
Муляр співає веселі пісні!

Буть на землі йому звикнути важко,
Завжди усі він обходить шинки.
Ех, тільки хороше в небі, де пташка
В'ється над ним, пропливають хмарки.
Вмить його крилами пташка черкне.
Гой-да, гой-да-да!
Гнуться риштовання, він — не схитне.

Виведе стіни до даху, як треба,
Відчує величчя труда усього.
Знову все вище він лізе до неба,
Поки закон не окликне його:
— Що ти! Там боже житло пресвяте!
Гой-да, гой-да-да!
Діло погане закінчиться те!

Тиждень минув уже без повороту,
Добре помивсь, розрахунок в руках.
Плату узявши за чесну роботу,
Він обережно іде по дошках!
Скільки додому несе сребра!
Гой-да! Гой-да-да!
Радо зустріне його дівтора!

Товстенький покрівельник поклав обидві руки на стіл і дивився в простір перед собою трохи затуманеним поглядом. Коли пісня стихла, він підвів голову.

— Так, це дуже вірно — для вашої справи. Але покрівельникам доводиться вилазити ще вище, ніж мулярам.— Обличчя у нього було багрове.

— Годі, товаришу, не сперечайся! — добродушно вимовив Стольпе.— Сьогодні не в тому справа, хто вилазить вище, а в тому, щоб повеселитися.

— Так, це можливо,— глухо проголосив Альберт Ольсен і знову його голова впала на стіл.— Але покрівельники злазять вище за всіх! — продовжував він бурмотіти про себе.

— Дайте йому спокій,— шепнув Отто,— інакше на нього нападе сказ.— Та годі тобі дутися, старий товаришу! — сказав він, кладучи руку на плече Альберта Ольсена.— Ніхто не зрівняється з тобою в мистецтві падати вниз!

Ольсена прозвали «еквілібристом» за те, що він у самий розпал роботи на даху раптом скочувався вниз і зникав у глибині вулиці. Він

кілька разів падав з дахів без найменшої шкоди для себе; але одного разу зламав обидві ноги і став кривоногим. Щоб умаслити його, Отто, який був його товаришем по роботі, почав розповідати, як він падав останній раз:

— Лежимо ми, значить, на даху і працюємо,— він і я,— а холод собачий; він, зрозуміло, відсунув від себе канат; лежимо ми, базикаємо — і раптом його нема! «Що за чорт! — кричу я товаришам.— «Еквілібрист» знову змився!» І ми кидаємося до драбини. Ми ж не схильні були до дуращів, як легко догадатися, але на бруківці не було ніякого Альберта Ольсена. «Куди ж, чорт забори, подівся «еквілібрист»?» кажу я, і всі ми здивовано дивимось один на одного. Та ось я випадково глянув у бік однієї винарні,— а він там сидить біля вікна і отак пальцем показує, щоб ми зійшли вниз, випити пивця! «Мені так захотілося пити,— каже він,— що спускатися драбиною ніколи було!»

Сміх компанії повернув «еквілібристові» його добродушність.

— Чи не почастуєте пивом? — сказав він, важко підводячись з місця. Випивши пива, він сів у куточку.

Стольпе бавився з канаркою, якій також належало брати участь у святі. Вона сиділа на його почервонілому вусі і смикала йому волосся, потім перестрибнула до старого на руку і стала наближатися до столу. Стольпе питає шохвилини:

— Що з Хансіком?

— Піп! — відповідала кожного разу канарка. І всі сміялися з того, що в Хансіка пипоть¹.

— Ач, який розумний, адже відповідає! — дивувалися жінки.

— Розумний? Ні, геніально розумний! Одного разу ми купили Хансікові самицю, матері шкода було, що він живе без кохання. Вони дуже мило одружилися, і мадам знесла два яечка; та, коли вона сіла висиджувати їх, Хансік забушував,— він вимагав, зволите бачити, щоб вона сиділа з ним на жердинці! Самиця не хотіла цього, і от одного разу, коли вона відлучилася попоїсти, Хансік зіскочив і викотив яечка геть за решітку. Він ревнував, мерзотник! Так, птахи дивовижно розумні; це ж просто чудово, що таке малюсіньке створіння здатне міркувати! Ось дивіться!

Хансік уже стрибав по столу, зацікавившись рештками пирога. Він сів на край блюда і весело ворухив хвостиком, подзьобуючи чиріг; раптом він залишив на скатерті непристойний слід.

— Ну, ти! — закричав Стольпе.— Добре, що цього не зробив хтось інший, а то б ви узнали, як мати лається!

Старий Ляссе мало не лопнув від сміху,— в такій веселій компанії йому ніколи ще не траплялося бувати.

— Та тут мало не десяток людей такого ж сорту, як брат Калле! — шепнув він Пелле. Той тільки посміхнувся неухважно. Еллен тримала його руку в себе на колінах і перебирала його пальці.

Профспілка надіслала Пелле вітальну телеграму; це переключило

¹ По-датському слово «рір»

бесіду на більш серйозні теми. Мортен і Стольпе засперечалися про професійний рух; Мортен вважав, що профспілка мало займається окремими людьми і надає надто багато значення голосуочій масі. Він вважав, що революція повинна вибухнути зсередини.

— Ні,— заперечував Стольпе,— це ні до чого не приведе! Але якщо ми проведемо своїх у ригсдаг і одержимо більшість, то перебудемо суспільство за своєю програмою. І це буде зроблено цілком законним порядком!

— Так, але ж тут ідеться про хліб! — палко вигукнув Мортен.— Голодні люди не будуть сидіти та призвичаюватися до тієї думки, що вони становлять більшість,— доки травка підросте, конячка з голоду помре! Вони самі повинні взяти своє; якщо вони цього не роблять, то у них не гаразд із самосвідомістю, і, значить, у них треба пробудити розуміння своєї людської гідності. Якщо вийде закон, що забороняє біднякові дихати повітрям,— як ви гадаєте, підкориться він йому? Він просто не зможе цього зробити! Дуже прикро, що бідняк дивиться на їжу і стримується вживати її, тут щось не гаразд з його життєздатністю! І суспільство користується цим йому на шкоду. Яке діло біднякові до закону, якщо він сам поставлений поза законом! Людина не повинна морити голодом свого коня чи собаку; але суспільство, яке заборонило це, само морить голодом своїх робітників. Я гадаю, що не варт проповідувати біднякам служняність перед законом; з часом це дасть дуже поганий матеріал для побудови нового суспільства!

— Але, зрозуміло, не з поваги до капіталістичного суспільства ми вправляємося в підкоренні його законам,— непевно вимовив Стольпе,— а в своїх власних інтересах. Хай допомагає бог нещасним, які самі завойовують своє право!

— Але ж рана залишається відкритою! Чого ж домагаються всі інші, що голодують нишком? Їх дуже мало, тож місця в тюрмі для всіх вистачить. Але коли б кожен голодуючий розбивав у крамниці шибки і брав сам потрібне йому, то питання про хліб було б дуже скоро розв'язане; половину нації не засадиш до тюрми. А тепер же голод є однією з суспільних добродетностей, внаслідок чого дехто вмирає — на вигоду тим, хто збирає в житниці. Бідняка пле-скають по плечу за те, що він так підкоряється законові,— чого ж йому ще треба?

— Так, чорт візьми, це й справді обурливо! — вигукнув Стольпе.— Але саме тому... Ні, ви мене не переконаєте, мій юний друже! Ви для мене надто червоний. Цей номер не пройде! Я беру участь у русі з перших його днів, і ніхто не посміє сказати, що Стольпе боїться ризикувати своєю шкурою; але цей фортель мені не подобається. Ми додержуємося своєї лінії і всім, чого ми домоглися, зобов'язані їй.

— Атож, це правда,— втрутилася мадам Стольпе.— Коли я згадую перші дні і бачу, як ідуть справи зараз, я просто очам не йму віри. В ті часи ми не могли жити спокійно навіть серед людей свого кола; вони всіляко присікувалися до нас і ненавиділи чоловіка

за те, що він не такий баран, як вони, і цікавиться їхніми справами. Як тільки я відчиняла кухонні двері, я знаходила на їх ручці брудну ганчірку, повішену яким-небудь мерзотником. Ще гірше — вони бруднили двері! І хто ж це робив? Я не розказувала про це Стольпе, а то б він розлютувався й перекинув весь дім, щоб розшукати винного; у нього на той час були ще міцні кулаки. А тепер: «О, он іде Стольпе! Ура, Стольпе! Його треба вшанувати, адже він ветеран!»

— Усе це, можливо, й вірно, — пробурмотів Альберт Ольсен, — та все ж покрівельники піднімаються вище за всіх! — Він сидів похнюпившись і злобно поглядав спідлоба.

— Нема сумніву, вище за всіх, — potwierдили жінки. — Тут, між іншим, нема нікого, хто б казав інакше!

— Не звертайте на нього уваги, — сказав Стольпе, — він трохи захмелів!

— То йому, мабуть, слід було б пройтись по свіжому повітрю, а не сидіти тут сичем! — рішуче сказала мадам Стольпе.

«Еквілібрист» з зусиллям підвівся.

— Ви сказали, пройтись по повітрю, мадам, так, чи що? Еге ж, якщо хто-небудь вміє ходити по повітрю, то все той самий Альберт Ольсен! А що вміють товстопики муляри? — Він стояв, схиливши голову, і люто бурмотів щось. — Ну, що ж, ми пройдемося по повітрю, мене ви не пошите в дурні! — Він кинувся до чорного ходу.

— Куди ж це він? — злякано вигукнула мадам Стольпе.

— Та йому просто треба на двір, його нудить, — сказав Отто. — Він чудовий хлопець, але пити зовсім не вміє.

Пелле малював щось олівцем на папірці, поки інші сперечалися. Еллен, перехилившись через його плече, дивилася; вона гаряче дихала йому у вухо і блаженно посміхалася, стежачи за роботою олівця.

Коли малюнок був готовий, Еллен взяла його й почала показувати всім, хто сидів за столом; малюнок зображував гладкого спитнілого чоловіка, який віз перед собою на тачці власне черево. «Капіталізм — якщо ми відмовимося йому служити!» зазначено було під малюнком. Малюнок мав великий успіх.

— Ну, й ловкий же ти, хлопче! — сказав Стольпе. — Я відішлю це до гумористичного журналу, — я знайомий з редактором.

— Ще б пак! — гордо вигукнув Ляссе. — Нема нічого, чого б він не зумів! Бог його знає, звідки це в нього, у всякому разі не від батька!

Всі розсміялися.

Недоумкувата дружина теслі Стольпе здивовано розглядала малюнок, переводячи очі з папірця на пальці Пелле і знову на папірець.

— Я розумію, що можна сказати щось забавне устами, — промовила вона, — але пальцями — цього вже я не розумію! Нещасний, як важко йому тягнути своє черево! Це, мабуть, гірше, ніж коли я була вагітна Віктором.

— Братік Віктор — це її меншенький, надзвичайно розумний хлопець! — пояснив Отто і багатозначно подивився на Пелле.

— Так, він справді розумний, хоч йому не більше півроку. Нещодавно я взяла його з собою, коли пішла за молоком. І з того часу він не хоче брати лівої груді: хлопчисько помітив, як кучер зливав зняте молоко з лівого боку воза, а незбиране — з правого! А іншого разу...

— Ну, мати, годі про це! — сказав тесля Стольпе. — Чи не бачиш ти, що над тобою потішаються? Та й додому час збиратися. — Він трохи образився.

— Як, ви вже хочете йти? — сказав Стольпе. — Чорт забери, часу справді сплигло чимало!.. Але спочатку заспіваємо що-небудь.

— «Буде світанок», — нерішуче запропонувала мадам Стольпе; вона так стомилася, що мало не падала з ніг.

Проспівали соціалістичний марш і почали розходитись. Старому Ляссе напхали всі кишені солодощами для трьох сиріт.

— А куди ж подівся «еквілібрист»? — згадав Отто.

— Йому, можливо, стало погано на дворі? — сказав Стольпе. — Збігай-но поглянь, Фредерік!.. Про нього зовсім забули.

Фредерік повернувся із звісткою, що Альберта Ольсена нема на подвір'ї, а ворота замкнені.

— Чи не поліз він на дах? — сказав хтось.

Пішли на чорну площадку; двері на горище були розчинені навстіж, слухове віконце також. Отто скинув сюртук і виліз у віконце. На краю даху сидів «еквілібрист» і хропив; він притулювся спиною до гребеня брандмауера, що піднімався на півметра, а за ним зяяла прямовисна безодня.

— Не здумай тільки кричати! — приглушено промовила мадам Стольпе. — І обережно відтягни його від краю, перш ніж він прокинеться!

Але Отто пішов прямо на товариша.

— Алло, товаришу! Шабашимо! — крикнув він.

— Дуже добре, — відповів «еквілібрист» і підвівся. Він постояв трохи і похитався над безоднею, потім пішов по даху слідом за Отто й проліз у слухове віконце.

— Що ти там, чорт забери, робив? — спитав Стольпе, сміючись. — Ти був на роботі, чи що?

— Ні, я тільки вийшов подихати свіжим повітрям. Чи нема пива? Але що це?.. Вже додому?

— Та ти лічив зірки цілих дві години, — сказав Отто.

Усі гості розійшлися. Ляссе і подружжя молодих почали прощатися. Мадам Стольпе з сльозами на очах вкутувала Еллен.

— Бережися нічного холоду! — вимовила вона якось глухо і довго ще кивала головою, дивлячись вслід дочці затуманеним поглядом.

— Ну, нічого розводити вогкість! — сказав муляр Стольпе і повів дружину до кімнат. — Лягай швидше спати, а мені ще треба угамувати «еквілібриста». Дякую, мати, за сьогоднішній день!

Верстат Пелле поставив між вузьким виступом стіни і двома вікнами кімнати; ледве можна було просунути між кінцем верстата й круглим столом, що стояв посередині. Біля однієї стіни стояв пофарбований під дуб буфет — гордість Еллен, а біля протилежної — її дівочий комод з дзеркалом, покритий вишитою білою скатеркою. На комоді стояла лакована швейна шкатулка, кілька фотографій і дрібничок; біла скатерть робила комод схожим на маленький вівтар.

Пелле ходив до майстра Бека через день, решту ж часу сидів удома і працював самостійно. У нього вже було чимало замовників, переважно бідняків, які протирали своє взуття до дірок, раніш ніж віддати його полагодити; але у всякому разі на денний прожиток заробити можна було. Пелле одержував, крім того, роботу від родини Еллен і її знайомих. Це були вже люди іншого гатунку; навіть коли їм було погано, вони намагалися, щоб це не було помітно для сторонніх, і вдавали, начебто не мали нужди в грошах. Свої нестатки вони приховували від чужих.

Певно, Пелле легко зміг би знайти роботу як підмайстер, та він віддавав перевагу роботі, яка давала йому деяку самостійність: це обіцяло більше в майбутньому. Та й куди краще працювати у себе вдома; на душі якось тепло ставало, коли він переводив погляд з роботи на обстановку кімнати, — речі розставлені були так зручно і самі наповнювали кімнату затишком, немов складаючи одне ціле. Коли сонячне проміння заглядало в кімнату, вона вся посміхалася; і серед усієї цієї благодаті, тихенько наспівуючи, ходила Еллен. Їй необхідно було постійно бути біля нього, і вона раділа кожному дневі, який Пелле проводив дома. Тому вона квапилася закінчити роботу на кухні й сиділа біля нього; йому довелося вчити її накладати латки і пришивати підметки, і вона допомагала йому.

— Тепер ти майстер, а я — твій підмайстер! — весело говорила Еллен. Вона добувала також для нього замовників і всіляко намагалася удержати його вдома: — Я вже допоможу тобі, наскільки зумію! І коли-небудь у тебе набереться стільки роботи, що ти зможеш взяти хлопчика, а потім і підмайстра! — Пелле обнімав дружину, і вони починали працювати наввипередки, наспівуючи пісні.

Пелле був цілком щасливий, склавши з себе всі турботи. Це було його гніздо, де кожна тріска була йому дорожчою, ніж вся земна куля. Було досить важко утримувати це гніздо в порядку і справлятися з господарством, і Пелле поринав у цю роботу з таким завзяттям, неначе вперше в житті він знайшов своє справжнє покликання. Час від часу до нього докочувалися могутні хвилі масового руху і міцно струшували його душу, — тоді він виголошував полум'яні промови, сповнені обурення. Або ж його власне щастя малювало йому ясні перспективи, які він розвивав перед Еллен. І сама Еллен брала у цьому участь. Вона з гордістю слухала його; під її закоханим поглядом Пелле наважувався на ще більш різкі вирази й по-

рівняння, ніж це було йому властиво. Коли він, нарешті, замовкав, Еллен продовжувала дивитися на нього своїми темними очима, які, здавалося, завжди бачили в Пелле щось таке, чого він сам за собою не знав.

— Про що ти тепер думаєш? — запитував Пелле, якому дуже хотілося поговорити про все, що накипіло в його душі. Для нього не існувало на світі нікого, крім Еллен! І йому хотілося говорити про нове саме з нею і випробувати й у цьому відношенні величезне щастя від того, що він не самотній!

— Я думаю про те, які у тебе червоні губи! Коли ти говориш, вони так і просять поцілунку! — казала вона й кидалася йому на шию.

Події, що відбувалися поза їхнім маленьким світом, не цікавили Еллен; вона могла говорити тільки про свою любов і про те, що стосувалося їх особисто. Але її пильний погляд невідступно йшов слідом за Пелле, манив його і заставляв пробуджуватися невідомі для нього самого сторони його ества. «Той Пелле, якого вона бачить, певно, інший, ніж той, якого я знаю, — блаженно думав він. — Певно, він чудовий і сильний, — що інше могло так міцно прикувати її до нього, якщо вона боїться відійти від нього хоч на секунду?» Надивившись на чоловіка, Еллен звичайно збентежено притискувалася до нього й ховала своє обличчя у нього на грудях.

Непомітно для нього самого, вона спрямовувала всю його увагу на власні інтереси. Він працював за двох, коли вона сиділа перед ним за верстатом і розважала його розмовами, допомагаючи в роботі. Пелле здавалося, що їх кубельце досить затишне, але Еллен постійно носилася з планами різних поліпшень у цьому. Йшлося про влаштування затишної, пристойної квартирки з м'якими меблями й різними речами, і таке житло Еллен уже влаштовувала. Це вогнище, яке стало для Пелле близьким і рідним, яке іншим і уявити собі неможливо, для неї було чимсь тимчасовим, чимсь таким, що поступово треба замінити кращим і більш красивим. За її милим пащекуванням про повсякденні дрібниці розкривалися широкі перспективи; Пелле треба було натиснути на роботу, якщо він тільки хотів виправдати її сподівання!

Еллен була не з тих, хто нехтує своїм домашнім вогнищем, — у неї взагалі все горіло в руках. Коли Пелле йшов до майстерні, вона перевертала квартиру догори дном, скребла, мила й завжди готувала на обід що-небудь смачне. Вечорами вона стояла біля входу в майстерню і чекала на чоловіка. Потім вони робили прогулянку вздовж каналу і по зеленому валу, на якому бавилися діти. Еллен всією вагою свого тіла спиралася на його руку.

— Ох, Пелле, як я сумувала за тобою сьогодні! — протяжно говорила вона. — Але тепер ти зі мною, а в мене все-таки болить серце; воно ще не знає, що ти зі мною!

— Чи не попрацюємо ми трохи увечері, хоч з чверть годинки? — казала вона після обіду. — Скоро ти станеш майстром, тобі буде легше!

Бувало, що Пелле більше хотілося прогулятися з нею увечері по місту або піти куди-небудь помилуватися заходом сонця, але її темні очі зачаровували його.

Усю силу свого кохання вона зосередила на Пелле і думала тільки про нього. Було щось таке в її естві, що виключало будь-яку можливість подумати про себе саму. До себе вона завжди була байдужа. Вона бажала бути тільки з ним і жити заради нього. У неї була незаймана і щира натура, як незаймана земля; Пелле пробудив у ній любов і глибоке стремління віддавати всю себе. Він відчував, що все, що вона має, вона принесла з собою в дар, і робив усе, щоб винагородити її за щедрість.

Він відмовився взяти на себе керівництво організацією. Життя з Еллен і підтримування в порядку щойно створеного домашнього затишку не залишали часу для напруженої громадської діяльності. Еллен не втручалася у ці справи, але коли Пелле повертався додому після вечора, проведеного на зборах, він заставав її заплаканою. Це була слабкість, з якою він не міг боротися, і він залишався вдома з дружиною. І він не розкаювався. Еллен щедро винагороджувала його. Вона зуміла обплутати його своїм коханням і перетворити своє домашнє вогнище в світ, повний змісту. Це було більшого щастя, ніж поставити собі завданням придбати, наприклад, фарфоровий горщик для квітів на вікно і посадити в нього китайську лілію. Цілий тиждень вони збирали гроші і обговорювали покупку; а зробивши її, вони пройшлися під руку по другому боці каналу, поглядаючи на свої вікна, щоб перевірити ефект. Потім постало питання про нові необхідні речі — хліборізку і дощечку для дверей з вигравіруваним прізвиськом; кожний суботній вечір означав яке-небудь маленьке придбання.

«Робітник» лежав непрочитаним. Якщо Пелле кидав на хвилину роботу, щоб заглянути в газету, Еллен була вже тут як тут і хапала його за вухо губами; його дозвілля належало їй! І як солодко було відриватися від роботи! Вони пустували, як двоє цуценят; це було приємніше, ніж вивчати причини зубожіння мас. І Пелле перестав передплачувати газету. Еллен щотижня опускала гроші в копилку. Вона вже нагляділа наріжний будинок на Базарній вулиці, де вони наймуть магазин і відкриють майстерню з трьома-чотирма підмайстрами,— для цього вона й збирала гроші. Пелле не міг не дивуватися її розуму: це було справді людне місце!

Після весілля вони рідко бували у батьків. Стольпе здавалося, що Пелле трохи збайдужів до руху, і він піддразнював його, намагаючись розпалити в ньому колишній вогонь. Та Еллен починала сердитись, і у неї бували з батьком бурхливі сутички,— вона не терпіла найменшого осудження Пелле. Вони ходили туди лише в тому випадку, коли Пелле наполягав; самій же Еллен не хотілося бачити рідних, вона очісше сиділа вдома. Нерідко вони прикидалися, ніби їх нема вдома, коли дзвонили рідні, щоб не ділитися своїм щастям ні з ким. І в недільні дні найчастіше виходили з дому — йшли на околиці Копенгагена.

Ляссе вони бачили рідко. Еллен раз і назавжди запросила його приходити на вечерю; але Ляссе, повертаючись з роботи, почував себе дуже стомленим, щоб переодягатись, а Еллен дорожила чистою своєї квартирки. Ляссе відчував до неї велику повагу, але йому було не по собі в її кімнатах.

Він оселився в колишній кімнаті Пелле, а харчувався у трьох сиріт. Ті дуже полюбили його. Всю свою метушливу турботливість про дорослого «підкидька» Пелле вони перенесли на старого. І тут їхні турботи зустріли більш вдячний ґрунт. З ними Ляссе сам став дитиною і любив, щоб його балували. Він благоговійно слухав розповіді Марі про її дрібні прикраси і оповідання хлопчиків про те, що вони пережили; на це він відповідав розповідями про дні свого власного отроцтва або про життя в Кам'яному дворі, і розповіді ці він трохи прикрашав, щоб не залишатися в боргу. Звичайно, коли Пелле приходив, щоб забрати батька до себе, всі четверо сиділи, зайняті якою-небудь легкою роботою; вони сперечалися про те, як її робити, бо Ляссе хотів усе знати. Старий вибачався:

— Ти не повинен сердитися, хлопчику, на те, що я тут засиджуюсь; але я по вечорах стомлююсь і рано лягаю спати.

— Ну, то приходь у неділю — поснідаєш з нами. А потім куди-небудь підемо.

— Ні, в неділю у мене справи... ділове побачення, розумієш? — відповідав Ляссе лукаво, щоб уникнути дальших розпитів. — Втішайтесь самі своїм молодим щастям, воно ж не вічне.

Допомоги він нізащо не хотів прийняти.

— Я заробляю на їжу і деякий одяг; більше мені нічого не треба, і я цілком задоволений. В тебе, певно, чимало своїх турбот, — відповідав він щоразу.

Ляссе завжди перебував у благодушному настрої і здавався задоволеним. Але в очах його був такий вираз, неначе в глибині душі він був чимсь розчарований.

І Пелле добре знав, у чому річ. Завжди розумілося само собою, що Ляссе проведе свою старість біля вогнища сина. В дитячих мріях Пелле про майбутнє, які б вони не були різноманітні, батьа Ляссе завжди був на першому плані і відпочивав на старості літ — в нагороду за все, що він зробив для сина. Так уже належало. У кожному бідному будинкові в селі був у кутку біля печі свій старий; діти — єдина втіха бідняка на старості літ!

Насправді ж усе складалося зовсім не так; у двох кімнатах Пелле місця старому не знайшлося. Еллен, без сумніву, не позбавлена була серця, вона часто дарувала що-небудь старому, — але її бурхливе кохання не терпіло присутності третьої особи. А втім, вона ніколи про це не думала; а Пелле відчував, що коли він умовить її взяти в дім батьа Ляссе, то їх чудове спільне життя порушиться. Як повно переживали вони кожну годину — адже це було святе щастя, яким не можна було жертвувати і яке само вимагало всіляких жертв! Їхній зв'язок не був спокійною, безпристрасною прив'язаністю людей; це було само велике кохання — те, що проникає

в будні бідняків лише у вигляді прекрасних трагічних пісень про нещасних закоханих. До них же воно прийшло само — як якась світле чудо.

І от Еллен завагітніла. Фігура в неї стала повнішою і м'якшою. З усіма вона залишалася холодною і відчуженою, але для Пелле розкрилася вся. Деяка стриманість, яка завжди таїлася десь в її естві і якої він ніяк не міг перемогти, тепер зникла; погляд її зупинявся на ньому вже не допитливо, але з відданістю. Якась м'яка рівновага встановилася в ній, неначе вона одержала все, чого бажала, і вона гарнішала з кожним днем.

У Пелле виникало почуття гордості, коли він бачив, як вона пишно розквітає від його ласки. У нього було точнісінько таке відчуття буйної щедрості, яке на нього справляла в роки дитинства родюча земля; душу його сповнювала безмежна ніжність. У багатобічній безпорадності Еллен була якась чаруюча сила; він охоче жертвував усім світом заради можливості служити їй, а вона так чарівно несла свій тягар.

Він щоранку прокидався перший, прибирав у кімнаті і готував кофе, перш ніж сісти за роботу. Якщо, проходячи додому, він бачив, що Еллен що-небудь мила або чистила, він сердився. Він дбав з усіх сил, оберігаючи її, відривав час від сну і розвивав бурхливу діяльність; на його обличчі застиг вираз щастя, і тому він здавався обмеженою людиною. Далі їхніх чотирьох стін думки його не йшли; Еллен заступила собою весь світ.

Нових речей вже не купували; замість цього Еллен закупувала полотно, фланель і пелюшки. Між нею і матір'ю почалися таємничі наради, в яких Пелле не брав участі; і коли вони приходили до батьків, мадам Стольпе заклопотано порпалася в ящиках і постачала Еллен якимись вузликами.

Час біг надто швидко; як не жили вони виключно своїми інтересами, їм завжди здавалося, що у них все ще не вистачає чогось. І одного чудового дня Пелле здалося, що весь його маленький світ гине. Еллен лежала в постелі, звивалася і кричала, неначе в неї вселився біс. Пелле стояв, схилившись над нею, в цілковитій безпорадності, а в ногах ліжка сиділа мадам Блом; вона в'язала панчожу і читала газету, наче й не було нічого.

— Кричіть, дамочко,— говорила вона час від часу,— це добре!

Еллен з ненавистю дивилася на неї і вперто стискувала губи, але за мить широко розкривала рот і дико скрикувала. До ліжка була прив'язана мотузка, і Еллен тягнула її, надриваючись від крику, потім, знемагаючи, відкидалася на подушки.

— Поганий, поганий хлопчисько! — шепотіла вона з слабкою посмішкою. Пелле радісно нахилився над нею, але вона раптом відштовхувала його. Її вродливе тіло корчилося, страшна боротьба починалася спочатку.

І раптом ніжний голосок наповнив квартиру новими звуками.

— От і новий ротик доведеться годувати! — сказала мадам Блом і підняла новонародженого за ніжку, — це був хлопчик.

Пелле ходив по кімнаті, червоний як рак і приголомшений, неначе з ним трапилося те, чого ніхто в світі не переживав. Перший час він брав роботу у майстра Бека додому і сам заколисував хлопчика вночі. Кожної миті він залишав роботу і кидався до дружини і сина.

— Як це великодушно з твого боку — за поцілунок подарувати мені дитину! — казав він сяючи. — До того ж ще й хлопчика! Який-то з нього вийде мужчина?!

— О, навіть хлопчик! — говорили в її родині. — У вас смак нелоганий!

— А як же інакше! — поважно відповідав Пелле.

Жінки сміялися з Пелле, з того, що він нянчить дитину.

— Оце так мужчина, та він, певно, і сам скоро запишеться у породіллі! — дражили вони його.

— Це може з кожним трапитися, — буркотів Стольпе. — Але він скоро стане ідіотом, це куди гірше! Боляче говорити, але в цьому винне дівчисько! Адже вона відбирала у нього весь час і не слухала ніяких умовлянь. Та жінки — як кішки: вони нічого не хочуть знати!

У відповідь на ці ущипливі слова Пелле тільки сміявся, він був безмежно щасливий.

Тепер, нарешті, Ляссе довелося взнати дорогу до сина! Одержавши звістку про подію, він негайно пішов до Пелле. Якось жвавість з'явилася в нього; він кинув свою шапку на підлогу перед дверима і вдерся до спальні, неначе його хто-небудь удержував.

— Ох ти, крихітка! Ні, подивіться, яке ангелятко! — вигукував він і так захоплювався дитиною, що Еллен зашарілася від материнської гордості. Радість його з приводу того, що він став дідом, була безмежна.

— Так ось воно як, так ось воно як! — твердив він безугодно. — А я так боявся, що мені доведеться лягти в могилу, не дочекавшись свого спадкоємця!.. Ні, яке товсте чортеня! Так, тут є з чим почати життя! Він, звичайно, стане поважним паном, чуєш, Пелле? Ти поглянь, який він круглий! Можливо, купцем, або фабрикантом, або чим-небудь подібним! Ви побачите його в усій славі і величі, але старому Ляссе не випаде такого щастя. — Ляссе зітхнув. — Так, так, ось він і з'явився; і як він уже дивиться на людей! Напевно, чортеня думає: що це за зморшкуватий, зігнутий чоловічок у старій одежі, який стоїть і кланяється мені? Е, та це батя Ляссе, чи ти ба! Ви погляньте на нього, — він чесно заслужив це щастя!

Потім Ляссе кидався до Пелле і починав трясти йому руку.

— Ні, на це я ніколи не сподівався, — який він гарненький, хлопчику мій! А як його зватимуть? — Ляссе завжди кінчав цим запитанням і з тривогою дивився на сина. Тепер, коли він хвилювався, у нього завжди трохи тряслася голова.

— Його зватимуть Ляссе-Фредерік — на честь обох дідусів, — сказав одного разу Пелле.

Старий так зрадив, що одразу пішов і випив з цього приводу.

Тепер він приходив майже щодня. Вранці у неділю він ретельно

опоряджався, мився, чистився, щоб бути показнішим; йдучи мимо з роботи, він завжди заглядав і довідувався, чи добре спав маленький Ляссе. Він засипав похвалами Еллен, яка зуміла народити такого гарненького і біленького хлопчика, і вона була цілком зачарована старим, який так радів дитині; вона навіть дозволяла йому сидіти біля немовляти. І Ляссе не знав меж своєму щастю, коли батьки, збираючись іти куди-небудь, посилали за ним.

Так маленький Ляссе самою своєю появою на світ сприяв усуненню непорозумінь, і Пелле благословляв його. Це був надзвичайно гарненький хлопчик, адже він одного чудового дня кинув батю Ляссе і Еллен в обійми одно одному! Пелле крок за кроком слідкував за розвитком малюсінької істоти; він дочекався моменту, коли дитина вперше виявила свідомість, потягнувшись до предмета, і його ручка вперше схопила предмет.

— Ах, ах, дивися на нього! Він уже починає хапати речі руками! — захоплено вигукував Пелле. Дитина тягнулася до його білявих вусів, — вона рано помітила їх. Маленька рученька хапала міцно, і майже не було можливості розігнути пальчики; на пальчиках були малюсінькі ямочки, а біля зап'ястя глибока зморшка. На диво здорове молоко було у Еллен!

Мортена вони тепер не бачили зовсім; спочатку він ще відвідував їх, але поступово перестав ходити. Та й вони надто були зайняті одно одним в той час; а може, його відстрашила холодність з боку Еллен, — він же не міг знати, що вона така з усіма. Пелле ніяк не вдавалося знайти вільну годину, щоб провідати Мортена, але йому все ж не вистачало його.

— Чи не можеш ти зрозуміти, в чому тут справа? — здивовано говорив він Еллен. — У нас з ним стільки спільного! Чи не слід мені якось вибратися до нього?

На це Еллен нічого не відповідала, а просто цілувала його. Їй хотілося, щоб Пелле існував для неї самої, і вона окутувала його своєю любов'ю; її тепле дихання наповнювало його щастям і в той же час розслаблювало. Її серце оточило чоловіка міцною стіною; він невиразно усвідомлював це, але не опирався. Це було так приємно!

Дитина вимагала нових витрат, і Еллен доводилося багато працювати. Часу допомагати чоловікові вже не залишалося. Пелле всіляко викручувався, щоб прожити як-небудь тяжку зиму в теплі і затишку. Можливості подумати про себе самого у нього не було. Саме життя складалося так, що в маленьких людей вистачало клопоту зі своїми повсякденними справами, — у них не було часу заглянути в глиб своєї совісті.

На те, що відбувалося поза його маленьким світом, Пелле не звертав уваги; він заглядав у старі примірники газети «Робітник», в яку був загорнутий його сніданок, за старою звичкою читати в майстерні під час обідніх перерв. Траплялося, що він відчував навколо себе якісь віяння, що були йому тепер чужі, і підводив голову, неначе прислухаючись до чогось. Еллен добре відомий був

вираз відчуженості, що з'являвся у його погляді, і вона вміла розв'язати цю настрій своїми ласками.

Одного разу Пелле зустрів Мортена на вулиці. Пелле зрадив, але в погляді Мортена вловив скептичний вираз.

— Чому ти перестав до мене ходити? — сказав Пелле. — Я скупав за тобою, але ніяк не міг вирватися з дому.

— Я завів собі милу, а це витісняє всі інші інтереси.

— Справді? — жваво вигукнув Пелле. — Розкажи мені про неї!

— Ох, розказувати нічого! — з сумною посмішкою сказав Мортен. — Вона така обірвана і така нещасна, що ніхто інший не хотів її брати, — от я й узяв її!

— А втім, це на тебе схоже! — Пелле засміявся. — Але, без жартів, хто твоя дівчина? Де вона живе?

— Живе? — Мортен поглянув на Пелле нерозуміючим поглядом. — Так, ти по суті правий; коли знаєш, де людина живе, то знаєш і все інше. В поліції також завжди ставлять таке запитання.

Пелле не знав, чи жартує Мортен, чи говорить серйозно, в цей день його ніяк не можна було зрозуміти. Бліде обличчя його було змучене, в очах був дивний блиск.

— Але зимою, коли так холодно, у всякому разі треба де-небудь жити, — сказав він.

— Авжеж, ти правий; і зараз вона живе на громадському вигоні, — це коли поліція не жене її звідти. Адже поліція для нещасних — це, бач, неначе керуючий у домовласника! Нещодавно відбувся народний перепис, — ти звернув увагу, як він проводився? Був виданий наказ, щоб кожен зазначив, де він живе тієї ночі. І як ти гадаєш, чи склали списки на бездомних? Ні! Всі ті, хто живе в сараях, на громадському вигоні, в недобудованих будинках і в гноїючих ямах біля конюшень, не мають притулку, і, виходить, їх не враховують. Ти розумієш, це так зручно: вони зовсім не існують! Інакше в перепису буде неприємна графа — кількість бездомних! Тільки один чоловік в цьому місті знає про це — місіонер, який проповідує по дворах; я з ним ходив кілька ночей; і яких ми страхить надивилися! Всюди, де є тільки щілина, в неї заповзають люди, які не мають притулку; вони лежать під залізними сходами й замерзають. Ми знайшли такого мерця-дідка і покликали поліцію; поліцей ткнувся червоним носом до рота небіжчика і сказав: «Помер від пияцтва!» Ось що стоятиме в тому місці, де в звіті слід було б сказати: «Вмер від голоду!» Ти розумієш, не можна говорити, що в нашій країні хто-небудь зазнає справжньої нужди. У нас не замерзає той, хто бажає працювати, а якщо хто голодує, то з своєї власної вини. Так, звичайно, й повинно бути в одній з найосвіченіших країн світу; ми стали надто освіченими, щоб навколо нас існувала нужда; адже це псує настрій і нічний сон. Звичайно, слід було б боротися з нуждою, знищити її, але поліція добре видресирована і вміє заганяти її в куток. Піди на пристань, де вивантажують ворвань, і подивись, що море приносить на суходіл протягом одного дня в цю пору року, — ти ж не так далеко звідти живеш. Нещасні випадки,

правда? Набережна слизька, і люди надто близько підходять до краю. Нещодавно одна жінка породила просто у воротах на Північній заставі, при десятиградусному морозі. Прохожі були обурені: як можна виходити з дому в такому стані, вона повинна була сидіти вдома! Їм навіть не спало на думку, що в неї нема ніякого дому. Ну, то вона могла звернутися до поліції, поліція зобов'язана займатися людьми. Вона відбивалася, коли ми клали її на візника. «Тільки не до родильного приюту!» вишала вона, охоплена жахом; вона вже одного разу там побувала. Певно, у неї були причини віддавати перевагу підвороттю, як і в інших, що обирають води каналу замість будинків опіки для бідних.

Мортен продовжував говорити не зупиняючись, неначе давав вихід прихованому болю. Пелле здивовано слухав цей вибух невідомого горя і відчував сором від того, що його серце залишалося байдужим до всього. Злидні, як їх зображав Мортен, набирали живого і моторошного образу.

— Навіщо ти все це розповідаєш мені, начебто я належу до вищого класу? — сказав Пелле. — Я ж усе це знаю так само добре, як і ти.

— І тут же неврожай ні при чому, — продовжував Мортен, — це цілком законне явище, так само, як законно змінюються пори року. Вчора один бідняк украв у нас з прилавка булку і втік з нею; тепер його зганьблять на все життя. «Великий боже, зробилося злодієм з-за такої дрібниці, — казала хазяйка, — з-за хліба, що коштує тридцять п'ять ере!» І як на це можна піти — бути зганьбленим на все життя через окраєць хліба!

— Але ж він голодував, — глухо вимовив Пелле.

— Голодував, певна річ: я цього не зазнав, та це легко зрозуміти. Ти питаєш, навіщо я розповідаю все це, — ти сам це знаєш. Ні, ти все-таки не знаєш як слід, інакше ти збожеволів би від страшного відчаю, що ці два слова — хліб і злочин — можуть бути зв'язані між собою. Хіба не безумство, що обидва кінці сходяться і замикають круг людського життя так, що взагалі доводиться красти хліб, — зрозумій ти, хліб! Чи може взагалі стояти питання про те, що хліб треба людині красти, — що спільного має крадіжка з тим, що людина хоче бути ситою? Вранці, задовго до шостої години, бідняки збираються біля нашої лавки і шикуються в чергу, щоб першими одержати черствий хліб, який продається за півціни. Поліція шикуює їх в шеренгу, як біля квиткової каси театру, і деякі приходять уже о четвертій годині ночі і дві години простоюють на холоді, щоб зайняти місце спереду. Але крім тих, що купують, завжди збираються ще бідніші люди, яким купити нема за що, а вони все-таки стоять і дивляться, неначе їх дуже цікавить, як інші задоволено одержують хліб. Зрозумій ти, вони стоять і очікують на чудо у вигляді шматка хліба! Це видно з того, як їхні очі стежать за кожним рухом покупців з тією одчайдушною надією, яка помітна у погляді собак, що оточили фургон м'ясника і волають до неба про те, щоб м'ясник упустив шматок. Вони не можуть зрозуміти, як

що-небудь не зглянеться на них,— не ми, люди; бачив би ти їхне здивування, коли ми даємо їм що-небудь! — але що-небудь: випадок, нещастя! Великий боже! Хліб такий дешевий, він дешевший за все, що є необхідного на нашій землі, і вони не можуть одержувати його в достатній кількості. Вранці я дав булку одній бідній жінці, то вона поцілувала її і розплакалася з радості... Як же, думаєш ти, можна все це витримати? — Він уперто дивився на Пелле, і очі в нього тривожно блищали.

— Ти несправедливий до мене, гадаючи, що я цього не відчуваю,— тихо промовив Пелле.— Але де ж з цього скорий вихід? Ми повинні бути терпеливі, ми повинні організуватись і сподіватися, що час зробить своє. Відстоювати своє право, як це роблять в інших місцях, ми ще не можемо.

— Саме в цьому й справа. Ми знаємо, що ми цього не можемо, і тому справедливість не може восторжествувати. Народ одержує те, що йому належить, лише тоді, коли вожді знають, що в крайньому разі він сам візьме своє.

— Я не думаю, щоб повстання привело до чого-небудь доброго,— стрепенувся Пелле. Він знову відчув у собі своє старе бойове завзяття.

— Ти цього не зрозумієш, якщо сам не пережив,— різко відповів Мортен.— Революція — однаково що голос бога, який чинить суд і розправу, і сперечатися про це не можна. Якщо бідняки повстають і беруть те, що належить їм по праву, то це вирок божий, і скасувати його не можна. Час має право наздогнати себе, якщо він відстає в такому серйозному пункті; а йде він уперед тільки стрибками. Але бідняки не повстануть, вони — як відвологілий порох. Ти, звичайно, бував у підвалі торговця залізом під «Ковчегом» і бачив його склад ганчір'я, кісток і старого залізного брухту? Адже це тільки покидьки із звалищ, предмети, які суспільство вже одного разу використало і викинуло геть. Він підбирає це і продає біднякам. Він скуповує також хліб у солдатів, коли ті йдуть по записці про звільнення, і кидає його в ту ж брудну купу; кажуть, що це ніби корм для коней,— але цей хліб купують і їдять бідняки. Звалища — однаково що комора бідняків,— після того, зрозуміло, як свині виберуть усе, що їм сподобалося. Селяни на Амагері відгодовують на звалищах свиней, і санітарна комісія збирається заборонити їм це; але ніхто не здумає пожаліти бідняків Копенгагена!

Пелле здригнувся. Таке всевідання Мортена було просто демонічним,— він знав, виявляється, про «Ковчег» більше, ніж сам Пелле.

— Ти хіба теж бував у цьому огидному підвалі ганчірника? — спитав він.— Звідки ти це знаєш?

— Не бував, але знаю,— у цьому моє нещастя! Спитай сам, чи не варять бідняки супу з гнилих кісток, зібраних у цій самій купі? І отруйна їжа звалища навіть не заражає їх; вони їдять і просять ще. Коли що-небудь незабаром не станеться, я більше не знесу! Ти тепер вибрався нагору, і так роблять усі, хто бажає гар-

ного життя, один за одним,— чи тому, що вони задоволені, чи тому, що думають тільки про власний добробут. Здатні на що-небудь пруться нагору, а внизу залишаються тільки нещасні.

— Я ж не зрадив вас,— палко сказав Пелле.— Ти сам знаєш, що цього нема.

— І чи дивно, що вони стомлюються? — продовжував говорити Мортен.— Сам бог втрачає терпіння з тими, хто дозволяє зневажати себе. Цієї ночі мені приснилося, що я один з голодаючих. Я ходив по вулицях, засмучений своїм станом, і зустрів бога. Він був одягнений під старого козацького офіцера, і на шиї у нього висів батіг. «Допоможи мені, отець небесний! — вигукнув я і впав перед ним на коліна.— Мої брати не хочуть мені допомогти». «Що з тобою? — спитав він.— І хто ти такий?» «Я один з синів твого обраного народу — бідняків,— відповів я.— І я голодую». «Ти голодуєш? І скаржишся мені на своїх братів, які наготували для тебе стільки їстівного? — сказав він, дуже обурившись, і показав на розкішні магазини.— Ти не належиш до обраних мною, іди геть!» І стьобнув мене батогом по спині.

Мортен ішов похнюпившись і вже не говорив ні слова; здавалося, він нічого не чує і не бачить, він весь якось зіщулювся, і раптом він повернув убік, не попрощавшись.

Пелле пішов додому; він був засмучений різкістю Мортена, неначе той нападав на нього особисто. Сам він знав, що він не зрадник; на його щастя, яке полягало в тому, що він завів родину, ніхто не повинен зазіхати. Він задихався від гніву вперше за довгі місяці. Ось вони уражають його,— його, який зробив для робітничого руху більше, ніж багато хто з них, уражають тільки тому, що він тимчасово зайнятий своїми особистими справами. Нестримно піднялася в ньому хвиля обурення, він раптом відчув бажання розвернутися, кинутись у бій, стряхнувши з себе тепло домашнього затишку.

На каналах кололи кригу, щоб очистити воду. Вже почався весняний льодохід, величезні крижини ледве-ледве посувалися до моря. «По суті, отакою повинна бути і твоя робота», подумав Пелле нещиро. Він розумів, що криється в ньому самому, але не дав волі виявитися цим настроям.

Переступивши поріг свого будинку, він одразу заспокоївся. Еллен сиділа біля печі і бавилася маленьким Ляссе, який лежав ницьма у неї на колінах і дригав ніжками.

— Дивись, який він біленький і апетитний, просто неначе здобна булочка! — промовила Еллен.

XVII

З свого місця біля вікна Пелле бачив канал і Приютський міст, де арештанти з кладки мила вовну. Він пізнав високу на зріст, міцну постать Фердінанда; невдовзі після різдва його заарештували у зимовому склепі на кладовищі, де він поселився; сліди на снігу вика-

зали його місцеперебування. І тепер він сидів тут, близько від «Ковчега» і своєї матері. Час від часу він підводив коротко обстрижену голову і дивився в той бік.

З іншого боку моста, ближче до ринку, розташувався гончар з своєю баркою; він заставив всю набережну ютландськими горшками, і жінки з Крістіанової гавані приходили купувати їх. А позаду всього височів масив «Ковчега».

Хоч будинок цей був величезний, він справляв враження не казарми, а скоріше якогось своєрідного села — цілої сотні хатинок, безладно нагромаджених одна на одну. Спочатку це був, певно, невеликий одноповерховий зруб з фронтоном, потім він почав рости, наслідуючи велике місто, в хаотичному безладді пустив у всі боки паростки і пішов угору, утворивши величезну глибу з нерівними виступами фасадів, гостросхилими дахами, глибоко запалими рогами і навислими фронтонами, які перемежались між собою в якійсь нескінченній плутанині — до висоти п'ятого поверху посередині. Над ним завжди кохалася хмаринка голубуватого серпанку, відзначаючи цим місцезнаходження подвір'я, цієї спільної віддушини для всього мурашника — «Ковчега». Нагорі Пелле міг розгледіти горище мадам Франсен і над ним шапку диму; а далі й нижче, в глибокій розколині, що врізалася в масу будинка, він пізнавав віконце Ханне. Інших віконць він уже не міг пізнати, вони дивилися, неначе скляні очі вмираючого. Навіть торговець вугіллям, який був агентом домовласника, погано розбивався у закапелках і переходах «Ковчега».

Пелле бачив, як мешканці «Ковчега» безтурботно бігали вперед і назад через міст у дрібних справах; вони завжди, коли треба було що-небудь, спохвачувалися в останню хвилину і прожогом зривалися з місця. Було щось зворушливе у цій забутливості, викликаній нуждою.

У «Ковчезі» починали турбуватися про їжу, тільки вже сівши за стіл і переконавшись, що нічого не приготовлено.

А серед мешканців «Ковчега» ходили по мосту невеликими купками робітники; розмірена хода їх чулася і тут, неначе його, Пелле, шукали.

Бурхливе заворушення в масах змінилося тепер на тверду рішучість. Замість хаотичного сум'яття вимальовувалася тепер тверда лінія. З'явилося усвідомлення спільності інтересів, воно могло служити основою для дальших дій. Маса якось дивно прийшла до одного висновку і тепер повагом і обачно йшли вперед, об'єднані ідеєю солідарності. Непроникливим людям могло здаватись, що нічого особливого не відбувається, що робітники знову підкорилися долі. Але Пелле добре знав, що це не так. Він сам брав участь у цій справі, і його робота протікала так само таємно і непомітно.

Він з радістю сприймав дедалі зростаючу любов Еллен, і все, чим він був зайнятий, стосувалося її й дитини.

Але в його мозку знову лунав звук ходи робітників, і цей звук уже нічим не можна було примусити замовкнути; тепер він відби-

вався в його душі все глибше,— неначе раптом хтось забрав геть сурдину, і Пелле хоч-не-хоч чув кожен крок маршу за межами свого маленького світу.

Погані часи примусили робітників притихнути, але в глибині йшла таємна робота. Нові ідеї ставали азбучними істинами, газета проникала в будинки робітників разом з цими ідеями, про них говорили народові з трибун і на фабриках під час перерви,— ці нові думки передавалися з ганку на ганок і з дверей у двері. Організації, які виникали і розпадалися по декілька разів, знову відроджувалися,— тепер уже для того, щоб міцно існувати. Підприємці боролися з ними, але не могли зламати їх, бо ці організації були неначе законом для мас — законом об'єднання, законом внутрішньої структури, за яким *повинен* був відбуватися організаційний процес.

Робітники вдалися до добровільних грошових внесків і урізували своє харчування, щоб підкріпити профспілкову касу, будучи твердо переконаними, що з усього цього так чи інакше що-небудь вийде. Бідняки створювали скарби ціною голоду, злиднів і сліз; і нагородою їм була втішна свідомість, що їхнє багатство — організація. Об'єднуючись, вони відчували насолоду багатства і з вдячністю ладні були бачити досягнення уже в одному цьому. Усвідомлення своєї сили піднімало їх над неорганізованими робітниками, вони відчували свою перевагу над ними; вступити в профспілковий рух тепер означало просунути вперед в суспільному становищі. Рух захоплював багатьох, а деякі примикали до нього через суворий контроль над безробітними. У величезні робітничі казарми малопомалу проникали нові ідеї, і хто не хотів до них примкнути, повинен був піти геть. Таких вважали за шкідливий накип, і вони змушені були селитися у певних кварталах.

Тепер уже не здавалося неможливим зміцнити організацію і зробити що-небудь для цеху, якщо на чолі ставала енергійна людина. Те, що більшість працювали у себе вдома, вже не могло приховати їх,— рух мав очі скрізь. Пелле спіймав себе на тому, що він розробляє плани дальшого розвитку профспілки.

Він відмахувався від цих думок і всю свою увагу віддавав Еллен і дитині. Що йому до чужої нужди, коли от-от їм обом можуть знадобитися всі його здібності і сили, щоб проіснувати? Досить він настраждався під гнітом злиднів, без будь-якої користі для себе; тепер Пелле знайшов своє щастя тут, у лоні родини, яку треба було оберігати. До чого ж цей внутрішній голос, неначе він зрадив свій обов'язок?

Пелле намагався потопити докори совісті в радощах любові до дружини і дитини, але цей внутрішній голос постійно бринів у його вухах і отруював його душу.

Часом, коли він сидів за роботою, цей голос окликав його: «Пелле, Пелле!» або починав бриніти серед ночі. Він вставав, сідав на ліжко і прислухався. Еллен і дитина міцно спали, звучанням ніжної флейти здавалося дихання маленького Ляссе. Пелле йшов до дверей, відмикав їх і хитав головою, дивуючись з себе. Напевно, це було

знамення; напевно, ксму-небудь з його ближніх доводиться дуже погано!

У такий час він з усім запалом своєї душі віддавався Еллен і дитині; він так тісно зливався з ними, неначе вони мали ближчого часу розлучитися. Еллен придбала на виплат дитячу коляску. І кожної неділі вона і Пелле, купивши в магазині їжу, їхали за місто на громадський вигін або в який-небудь ресторан з садом, де можна було з'їсти принесене з собою, замовивши тільки кофе. Нерідко вони прямували приморською дорогою і добиралися до самого лісу. Одягнений у кращий одяг, Ляссе-Фредерік, як його звала Еллен, сидів у своїй колясочці, неначе маленький божок. Пелле і Еллен везли його по черзі. Еллен протестувала.

— Не чоловіча це справа возити дитячі колясочки,— говорила вона,— ти ж не бачив, щоб інші чоловіки це робили. Вони охоче дають можливість своїм дружинам трястися з коляскою.

— А яке мені діло до інших? — відповідав Пелле.— Адже я не держу коней!

Еллен кидала йому вдячний погляд, але все-таки це їй не подобалося.

За містом вони проводили чудові години. Маленькому Ляссе дозволяли повзати де заманеться, і він так мило борсався, нагадуючи пустотливе ведмедятко.

— Мені здається, він відчуває під собою землю,— сказав Пелле, згадавши блаженний стан свого власного дитинства,— по суті ми живемо в огидній казармі.

Еллен подивилася на нього нерозуміючим поглядом.

Вони довго залишалися на одному місці, так приємно було лежати на траві і милуватися дитиною; раптом маленький Ляссе несподівано сів і здивовано глянув на батьків, неначе вперше відкрив їх цієї хвилини.

— Він починає мислити,— сказав Пелле, сміючись,— ти можеш мені повірити, він голодний.— Справді, маленький Ляссе підповз до матері, штовхнув її в груди пухким кулачком і пробелькотів: «Мам, ма!» Пелле своїм тілом і коляскою загороджував матір, доки вона годувала дитину.

Коли вони поверталися додому, наставав уже вечір. Якщо цинівка виявлялася зсунутою з місця, це означало, що хтось був у час їхньої відсутності; по тому, де знаходилася цинівка, Еллен догадувалася, хто приходив. Зараз цинівка стояла ребром біля стіни.

— Це був твій дядько, тесля,— тихо промовив Пелле.

Маленький Ляссе спав у нього на руках, притулившись голівкою до його плеча.

— Ні, це кузина Анна з ріднею,— відповіла Еллен, відмикаючи двері.— Яке щастя, що нас не було вдома, а то нам довелось б годувати їх усіх вчерею. В недільні дні вони ніколи не обідають вдома, а тільки ковтнуть самого кофе, потім обходять всю рідню і об'їдають її.

Пелле часто з сумом згадував про трьох сиріт «Ковчега». Вони не вивчилися нічому, що могло б здатися їм у майбутньому, і ледве справлялися з завданням як-небудь прохарчуватися.

Тяжкий час ударив і по них, особливо по заробітку Карла,— люди скупилися на чайові. В ці дні у сиріт рідко бував запас більш ніж на добу, і щонайменша невдача хапала їх за горло. Але вони неначе не помічали цього, а тільки ставали серйознішими, ніж звичайно, і притихали. Пелле навідувався в багато місць, щоб допомогти їм чим-небудь, та зробити нічого не можна було, не розлучивши їх одного з одним. Їм можна було допомогти, лише відірвавши їх від родинного вогнища, а це було найгірше, що могло спіткати цих дітей.

Коли він приходив до них, у Марі був наготові повний мішок розповідей і запитань; Пелле все ще залишався її єдиною довіреною особою і повинен був вислуховувати її розповіді про всі домашні прикрасі і давати поради. Вона піросла і виглядала здоровою. В присутності Пелле очі Марі світилися радістю, і щоки в неї рожевіли. Про бату Ляссе вона виголошувала цілі промови зворушливим голосом, немовби він був маленькою дитиною; але коли вона питала про Еллен, в її очах світилася якась зрадість.

Одного разу вранці, коли Пелле сидів дома і працював, а Еллен з дитиною пішла гуляти, пролунав дзвінок. Він пішов відімкнути двері і побачив у маленькій поштової скриньці номер «Робітника» з запрошенням передплатити. Він нервово розгорнув газету, сідаючи за верстат. За старою звичкою, він насамперед переглянув хроніку пригод.

Пелле здригнувся. Зверху шпальти сповіщалося про чотирнадцятилітнього хлопчика, який працював на фабриці бляшаних виробів: йому відрізало пальці правої руки. Передчуття говорило, що нещастя уразило його маленьких друзів. Пелле накинув на себе куртку і побіг до «Ковчега».

Марі з тривогою зустріла його.

— Чи не знаєш ти, що з Петером? Він не ночував сьогодні вдома,— стурбовано сказала вона.— Багато хто з хлопчиків вештаються по ночах; але Петер ніколи не був таким. І я гріла йому обід до самої півночі. Я боюся, що він, можливо, потрапив у погану компанію.

Пелле показав їй газету. Скоро всі мешканці «Ковчега» прочитають це повідомлення і скажуть про це Марі, тому краще її підготувати.

— Але ж це не напевно,— підбадьорливо сказав він.— Можливо, це зовсім і не він.

Марі розридалася:

— Ой ні, це він! Мені так часто робилася моторошно, коли він починав розповідати про гострі ножі, що бігають у нього поміж пальцями. І там навіть не можна вберегтися, бо все це треба робити швидко, інакше звільнять. О Петер, мій маленький Петер!

Вона впала на стілець і похитувалася, як убита горем мати.

— Ну, будь же дорослою, будь розумною, Марі! — казав Пелле, поклавши їй руку на плече. — Можливо, справа не така вже погана; газети завжди перебільшують. Ну, я піду розшукаю його.

— Йди насамперед на фабрику! — вигукнула Марі, енергійно зриваючись з місця. — Там ти найскоріше довідаєшся про що-небудь. Та дивись же, не кажи, де ми живемо, чуєш? Згадай, що ми не ходимо до школи і він не записувався у пастора для конфірмації. Нас можуть покарати, якщо це відкриється.

— Я буду обережний, — сказав Пелле і покvapно пішов.

На фабриці він довідався, що Петер в лікарні. Він побіг туди і прийшов саме в той момент, коли пускали відвідувачів. Петер сидів на ліжку, рука його була в пов'язці і здавалася дивно потворною. Страждання вже наклало на обличчя хлопчика незгладимі і жорстокі сліди, які позначають інвалідів праці. Свідомість страшного значення каліцтва застигла в його дитячому погляді.

Він зрадів, побачивши Пелле, і мимоволі сіпнув праву руку, але одразу спохватився і простягнув йому ліву.

— Тепер доведеться мені пристосовуватися і бути лівшею, — сказав він із страдницькою посмішкою, — от буде забавно! Коли б тільки нею можна було працювати, бо інакше... — Він зробив загрозливий рух головою. — Я нізащо не хочу стати тягарем для Марі і Карла на все життя! Як ти гадаєш, зможу я знову працювати?

— Та вже що-небудь придумаємо, — сказав Пелле, — є ж на світі добрі люди! Можливо, тобі допоможуть вчитися. — Пелле сам не знав, як у нього могла виникнути така думка; особисто сам він недовчився. Це була казкова мрія його дитинства, що входила в коло його уявлень, навіяних книжними вигадками про бідних хлопчиків. Він зіткнувся з неможливим і тому, природно, хапався за неможливе.

Петер ніколи не брав книгу в руки.

— Добрі люди! — вигукнув він і презирливо пирхнув. — Та в них же ніколи нічого нема. Та я не вмію навіть читати, як же я буду вчитися? Карл вміє, він учився читати по вуличних вівісках, коли бігав з дорученнями; він навіть вміє писати. А Ханне підучила трохи Марі. Але ж я весь час стовбичив на фабриці! — Він гірко задумався; сумно було бачити його змучене обличчя, — воно дуже змарніло.

— Ти все-таки не журися, — впевнено говорив Пелле, — ми що-небудь та придумаємо.

— Так, але тільки не громадську опіку, не ходи туди і не проси за мене, — роздратовано відповів Петер. — І ось що, Пелле... — Він зашептав, щоб ніхто з присутніх не почув. — Невесело тут. Вночі один дідок умирав поруч мене. Він умирав від рака, і його навіть не відгородили від мене ширмою. Весь час він лежав і дивився на мене. Через кілька днів я зможу вийти. Тоді доведеться заплатити, інакше це піде за рахунок громадської опіки, і вони почнуть рознюхувати. Я вже набрехав їм повний мішок. Чи не можеш ти прийти

і виручити мене? У Марі повинні бути гроші для сплати за квартиру, ти б міг взяти звідти.

Пелле обіцяв зробити це і поспішив додому. Еллен була вдома. Вона здивовано поглянула на нього. Він розповів їй усе.

— Він дуже славний хлопчик,— казав Пелле мало не з сльозами.— Мабуть, занадто серйозний через цю роботу. І тепер каліка! Це дитина — і вже інвалід праці. Це ж жахливо!

Еллен підійшла, притиснула до себе його голову і, заспокоюючи, провела рукою по волоссю Пелле.

— Ми повинні що-небудь зробити для нього, Еллен,— глухо промовив Пелле.

— Ти такий добрий, Пелле, ти б допоміг усьому людству. Але що можемо ми зробити? Адже наші заощадження пішли на пологи.

— Ми можемо продати що-небудь з речей або заставити.

Вона з жахом дивилася на нього.

— Пелле, наше гніздечко? Адже у нас тільки необхідне, і ти любиш наші скромні речі. Але якщо тобі хочеться... Ти ж робиш уже для нього дещо, жертвуючи своїм часом.

Пелле замовк. Еллен кілька разів заговорювала про те, що треба, мовляв, подумати, але він не відповідав. Її слова мучили його. Треба або діяти, або мовчати!

Надвечір він придумав собі справу в місті і пішов на фабрику. Він зайшов до контори і побалакав з самим фабрикантом. Фабрикант жалкував з приводу пригоди, але вказував на те, що причина всього — власна необережність хлопчика. Він порадив Пелле провести збір серед робітників фабрики і сам відкрив підписку сумою в двадцять крон. Крім того, сказав, що Петер добрий хлопчик і може одержати місце кур'єра і інкасатора, коли одужає.

Товариші по роботі любили Петера; вони зібрали йому чималу суму. Пелле заплатив за його утримання в лікарні, і залишилося ще стільки, що хлопчик міг піти додому і спокійно відпочити, доки рука загоїться і він зможе зайняти місце кур'єра на фабриці. Маленький інвалід перебував у чудовому настрої і радів, що йому буде забезпечена робота, він блукав по місту всюди, де чулася музика, і розучував нові мелодії.

— Адже у мене це перша відпустка з того часу, як я почав працювати на фабриці,— казав він Пелле.

Місця кур'єра Петер не одержав — воно дісталось іншому, але йому дозволили залишитися на старій роботі. Решткою правої руки він міг ще притискувати лист жерсті до стола, а лівою вправлявся підштовхувати його під ножі, що оберталися. Для цього треба було тільки час і трохи більше уваги. Ця нещаслива пригода пекла душу Пелле і розбудила в ньому гнів, що дрімав. Випадок зробив його братом трьох сиріт, і він живо відчував нещастя Петера, неначе воно уразило його самого. Яка ганьба, що діти повинні здобувати на харчування небезпечною для життя роботою і цим рятуватися від огидної громадської благодійності! Що це за суспільний лад? Він відчував печуче бажання розтрошити його вщент.

Доля, що спіткала Дуге, затьмарила душу Пелле, а тут ще оце нове нещастя,— навіть ніжні руки Еллен не могли зм'якшити його.

— Та годі тобі строїти люту фізіономію, ти ж лякаєш дитину,— казала вона, підносячи до нього маленького Ляссе.

Пелле пробував посміхнутися, але посмішка виходила похмурою.

Він не мав ні найменшого бажання оголювати перед Еллен своє кровоточиве серце і говорив з дружиною про байдужі предмети. Взагалі ж він жив тривожним очікуванням якого-небудь сигналу; його знову сповнювала свідомість, що він обраний для здійснення якогось подвигу. Він був певен, що його скоро покличуть.

У цей час помер голова Петерсен, і Пелле удруге одержав за прошення взяти на себе керівництво.

— Що ти скажеш на це? — спитав він Еллен, хоч рішення у нього вже склалося безповоротно.

— Це найбільше стосується тебе самого,— стримано відповіла вона.— Якщо це тобі приємно, то...

— Я не заради себе роблю це,— похмуро промовив Пелле.— Я ж не жінка!

Він одразу ж пожалкував, що сказав ці слова, підійшов до Еллен і поцілував її. У неї в очах бриніли сльози, і вона здивовано дивилася на нього.

XIX

Роботи знайшлося досить. Тих, що відбилися від спілки, треба було залучити до організації або навіть примусити повернутися до спілки. Пелле зайнявся насамперед тими, хто виявляв таке бажання, і кількістю записаних агітував інших.

Тим, хто вперто не хотів увійти до організації, він на якийсь час дав спокій: таким чином, всі, хто відсіявся, будуть на видноті і не зможуть пошкодити рухові.

Пелле відчував прилив енергії і вміло взявся за організацію спілки. Свідомість, що сили у нього вистачить до кінця шляху, сповнювала його спокоєм, який вселяв у всіх довір'я до нього. Він не поспішав, але ґрунтовно брався за діло. Головні питання він залишав нерозв'язаними до того часу, поки не складуться умови для їхнього розв'язання. Він уже знав, що без міцних, згуртованих кадрів нічого домогтись не можна.

Так пройшла решта літа. Організація існувала і, здавалося, могла витримати будь-який натиск, і тоді постало питання про розцінки. Вони нікуди не годилися, вони застаріли, відстали майже по всіх пунктах: цех терпів від низьких ставок, які зовсім не відповідали темпам розвитку і зростаючій дорожнечі. Але Пелле керувався своїм практичним здоровим глуздом: момент для вимоги підвищення заробітної платні був несприятливий, організація не могла нічим обґрунтувати свої вимоги і поки що змушена була задовольнятися тим, що примушувала підприємців дотримуватися існуючих розцінок. Багато хто з крупних фабрикантів не хотів зва-

жати на них, хоч вони самі свого часу брали участь в затвердженні цих розцінок. Особливо бешкетував придворний швець Мейер, який вдавався до всіляких вивертів, щоб обійти зовсім точні ставки тарифної сітки.

На Мейера постійно надходили скарги, і ось одного чудового дня Пелле пішов до нього, щоб побалакати з цього питання і домогтись якого-небудь наслідку. Він ладен був прийняти бій за встановлені розцінки, інакше перший-ліпший підприємець може надавати широких обіцянок і ухилитися від їх виконання. Він ждав, що придворний швець покаже йому на двері. Але цього не трапилося,— Мейер повівся з ним з чемною нахабністю.

Ненависть до старого ворога прокинулася в Пелле, він через силу стримувався.

— Вам оголосять бойкот, якщо ви протягом тижня не уладнаєте цього питання з вашими майстрами,— вимовив він з загрозою.

Мейер насмішкувато зареготав:

— Ах, он як? Ну, ми знаємо ваші бойкоти. Але в такому разі спілка підприємців оголосить локаут усьому цехові. Що ви на це скажете? Подивимось, чим справа закінчиться!

Пелле змовчав і пішов, це було єдиним способом зберегти спокій. Тепер було сказано все, що належало сказати. А він не дипломат, щоб стояти й спокійно посміхатися в обличчя цьому дияволі.

Мейер з поклонами провів його до дверей.

— Чи не можу я бути вам корисний чимсь іншим — роботою, наприклад? Мені б знадобилися зараз майстри дитячого взуття.

Коли Пелле вийшов на вулицю, він ледве перевів дух... Ох, яка ж це була мука. Кілька міцних слів і пара ляпасів були б доброю відповіддю на нахабство цієї людини. Це було справжнім випробуванням для його палкої натури, і він його витримав. Якщо він зумів притримати язик, то зможе й оволодіти становищем.

«Виходить, ми тепер оголосимо бойкот Мейєрові,— думав він, ідучи по вулиці.— Ну, й що ж? Він відповідь контрударом і оголосить локаут. Чи витримаємо ми його? Довго не витримаємо, але й хазяїні довго не витримають, адже це розорить їхні підприємства. Але в такому разі вони випишуть підмайстрів з-за кордону або ж, якщо їм це не пощастить, віддаватимуть роботу додому; возитимуть взуття великими партіями, заведуть машини, адже вони вже потроху це роблять».

Пелле зупинився посеред вулиці. Це, чорт забери, зовсім неприпустимо! Треба бути на сторожі і не зіпсувати справи. Якщо тільки почнуться подібні речі, то тієї ж хвилини залишаться без хліба багато людей. Але він ще знайде спосіб ущемити придворного шевця; повинні ж знайтися засоби завдати цьому кровососові такого удару, щоб гаманець став порожній!

Наступного ранку він, як звичайно, прийшов до майстра Бека за роботою. Бек подивився на нього довгим поглядом крізь окуляри.

— Мені більше нема чого замовляти вам, Пелле,— тихо вимовив він.

— У чому справа? — вигукнув злякано Пелле.— Адже у нас поспіх, майстре.

— Так, але я не можу вам більше давати роботи. Я роблю так не з своєї волі, я завжди був дуже задоволений вами; але так уже склалися обставини. Багато з чим доводиться рахуватись; швець не може працювати без матеріалів, а обійтись без кредиту у торговця шкірою дуже важко.— Більше нічого він не хотів говорити.

Але Пелле і так усе зрозумів.

Як голова об'єднання підприємців Мейер примусив Бека дати Пелле відставку,— він пригрозив закрити для нього джерела сировини. Пелле був обраний жертвою, бо стояв на чолі організації, хоч вона й була тепер визнаною. Це було вже посягання на профспілкові права. І все-таки Пелле не міг скаржитися: кожен має право звільнити людину, якщо не має більше потреби в ній. Мейер був хитрою шельмою!

Пелле, трохи збентежений, блукав по вулицях. Йому дуже не хотілося повертатися додому до Еллен з цією сумною новиною, і він почав обходити різних майстрів і довідуватися відносно роботи. Але як тільки вони довідувались, хто він такий, то заявляли, що роботи у них нема. Пелле зрозумів, що він був позначений у списку хрестиком.

Довелось йому тепер налягати на роботу вдома і шукати її тільки серед своїх знайомих; і взагалі бути готовим працювати і вдень, і вночі— на той випадок, коли якийсь дрібний швець, що корпів без помічників, раптом одержить більше замовлень, ніж зможе виконати сам.

Еллен сприйняла звістку байдуже і не скаржилася. Але Пелле бачив, що його діяльність викликає її мовчазну протидію. Пелле не зустрічав у неї підтримки в своїй боротьбі; те, що йому доводилося відчувати, він повинен був переживати на самоті. І все ж таки це не змінило прийнятого ним рішення і скоріше навіть породило в ньому впевненість. Це була та риса Пелле, суті якої Еллен не могла заступити собою. Ну, що ж, вона з тих жінок, яких не переробиш! Він був ніжний з нею і все більше з'єднував її в думках з маленьким Ляссе. Він не відчував потреби знати її думку з приводу серйозних питань і все частіше діяв самостійно.

Нужди вони не зазнавали— він одержував невелике утримання як голова спілки. Пелле це не подобалося, і він охоче відмовився б від тих кількох сотень крон: в його жилах не текло жодної краплі чиновницької крові, і він не міг зрозуміти до пуття, як можна одержувати винагороду за користь, яку приносиш громадянству. Але тепер ці гроші були до речі. У нього було досить клопоту і без цього, тож не варт було робити з мухи слона. Від блокади він відмовився, але його мозок невтомно винаходив засоби завдати удару придворному шевцеві; ця думка займала його вдень і вночі.

Одного разу він подумав про тактику самого Мейера. Пелле незаслужено усунули від роботи,— а що, коли він таким же чином потихеньку відіб'є у придворного шевця його робітників? Мейер

був злим духом шевського цеху, всесильним тираном і тиснув на всіх; не так уже й неможливо його самого позначити за це хрестом. Пелле не буде церемонитись у виборі засобів.

Він переговорив про це із своїм тестем, який знову почав почувати до нього довір'я. Стольпе, старий випробуваний стратег, порадив йому не влаштовувати зборів з цього приводу, але провести бесіду з кожним окремо, віч-на-віч, щоб профспілці ні в чому не можна було докорити.

— Адже в тебе є вільний час,— сказав він.— Іди спочатку до надійних товаришів і дай їм зрозуміти, що за птах Мейер; і насамперед відбий у нього кращих робітників, а від поганих йому однаково мало користі. Якщо схочеш, ти зумієш розпалити товаришів. Зроби так, щоб ні у кого не було бажання замінити тих, хто піде від нього. Його треба затаврувати перед кожним робітником зокрема.

Пелле не шкодував себе; він ходив від товариша до товариша, умовляв енергійно і полум'яно, і те, що було неможливим три роки тому, зараз виявилось здійсненим: обурення, що було викликане несправедливістю, міцно засіло в людях. Мейер зробив помилку: він примушував своїх робітників марно бігати до нього за роботою,— у нього, мовляв, не готова, нехай прийдуть ще раз! І якщо вже давав роботу, то її треба було робити скороспішно. В цьому була певна мета, це робило робітників смирними і несперечливими.

Але тепер обставини змінилися. Робітники не здавали спійшої роботи в обіцяний термін. Мейерові доводилося посилати за нею і чути на відповідь свої власні слова: «Замовлення ще не готове, але будуть вжиті заходи, щоб якнайшвидше закінчити його». Йому довелося тепер самому стукати в двері до своїх же робітників, щоб не відштовхнути від себе багатих замовців. Спочатку він оголосив їм негайний розрахунок, та це не допомогло справі; якийсь диявол зарозумілості оволодів простими підмайстрами! Здавалося, поняття хазяїна і підлеглого були перевернуті догори ногами. Мейеру довелося відмовитись від суворих заходів і спробувати домогтись свого умовлянням. У нього замовляла взуття вся знатна публіка, і Мейер завжди відчував потребу в цілому штаті відбірних робітників. Не допомагало вже й ласкаве поводження. Якщо Мейерові траплявся добрий підмайстер, то він скоро йшов від нього. Коли ж хазяїн питав про причину, то завжди одержував одну й ту ж глузливу відповідь: набридло працювати! Мейер призначав високу плату, випишував з великими витратами добрих робітників з інших місць,— але Пелле завжди довідувався про це і розшукував новаків. Побувши кілька днів під впливом Пелле, нові робітники їхали додому або поступали до інших хазяїнів. У міру того як підприємство Мейера занепадало, у інших фабрикантів додавалося роботи. Робітники, які приходили із складу Мейера, розповідали, що той біснується, лає ні в чому не винних людей і звільняє їх.

Мейер відчував за всім цим чийось руку, йому хотілося примусити своїх підприємців оголосити локаут, але інші хазяїни побачили

в цьому каверзу з боку придворного шевця: його власне підприємство гине, і він хоче, щоб інші також припинили торгівлю. Вони, власне, нічого не мали проти існуючого стану справ; у всякому разі — жодних підстав для локауту вони не бачили.

І от Мейєр змушений був написати листа Пелле і запропонував піти на переговори, щоб усунути безладдя в цеху. Пелле, який не мав ще досвіду вести переговори з підприємцями, написав на відповідь щось на зразок того, що він, Мейєр, у них ще потанцює. Але, перед тим як надіслати цю відповідь, він показав її своєму тестеві.

— Ні, так нікуди не годиться! — вигукнув Стольпе. — Чи бачиш, хлопчику мій, все залежить від тону, коли ти проводиш профспілкову політику. Крупні хазяїни велику увагу звертають на зовнішню форму. Я сам спочатку був таким — різав усю правду-матку і вимагав: карти на стіл! Але це не приносило користі: я був надто прямим, а з ними не можна було так розмовляти. Куди краще трохи прикрашеної брехні. Що ж, доводиться бути дипломатом: з вовками жити — по-вовчому вити. Візьми закресли все це; я продиктую тобі чернетку. Ну!

Серйозно задумавшись, Стольпе ходив уперед і назад; він був у хатніх туфлях, без піджака, а великі пальці засунув у кишені жилета.

— Ти готовий, зятьок?.. Отже:

«Голові спілки підприємців-шевців, панові придворному шевцю Мейєру!

Підтверджуючи одержання вашого шановного листа від вчорашнього числа, я дозволю собі зауважити, що, наскільки мені відомо, скрізь у нашій професії зараз панують цілковите благополуччя і нормальні умови. Отже, підстав для переговорів нема.

Від імені професійної спілки
з цілковитою повагою

Пелле».

Ось у цьому є толк. Справді, сам Наполеон не посоромився б поставити під цим свій підпис. І в міру ехидно! — весело говорив Стольпе. — Перепиши тільки красивіше начисто і запечатай у великий конверт.

Коли Пелле переписав листа начисто на великому аркуші паперу, він справив на нього сильне враження. Лист був схожий на наказ обласного начальника чи бургомистра, от тільки відносно ехидства, яке було в ньому, він у той час ще сумнівався.

Через кілька днів Пелле сидів уранці вдома і працював. За цей час йому довелося розвантажувати судна в порту, а тепер він підбивав підметки до пари непромокальних чобіт одному матросові з вугільного судна. З іншого боку верстата сидів маленький Ляссе, лепечучи щось і наслідуючи його рухи; щоразу, коли Пелле забивав у підшву цвяшок, хлопчик бив по краю верстата своїм брязкаль-

цем. І Пелле посміхався до нього. Еллен мовчки сновигала з кухні в кімнату, вигляд у неї був стурбований.

Пролунав дзвінок, вона кинулася до печі і зірвала з неї якусь дитячу білизну, потім пішла відмикати.

До кімнати, зігнувшись, увійшов огрядний чоловік у дорогій шубі, в руках він тримав циліндр, паличку і рукавички. Пелле не повірив очам своїм,—це був придворний швець! «Він прийшов поквитатися зі мною», подумав Пелле і приготувався до бою. У нього почалося серцебиття і занило під грудьми. Старе почуття залежності від хазяїна мало не заволоділо ним. Але це тривало лише одну мить, він швидко опанував себе і спокійно запропонував гостеві стілець.

Мейєр сів і почав оглядатися в простій, охайній квартирці, неначе хотів спочатку порівняти ресурси ворога зі своїми власними силами, а потім уже приступити до справи. В блукаючому погляді Мейєра Пелле вловив щось таке, що поглибило його розуміння людей. «Він неначе видивляється, чи не була якась з цих речей у ломбарді», подумав він з обуренням.

— Гм... я одержав вашого шановного листа,—заговорив, нарешті, Мейєр.—Ви гадаєте, що нема приводу хоч би обговорити стан? Але мені... мені здається, все-таки...

— Так, я гадаю, що ні,—відповів Пелле, вирішивши дотримуватися тону листа,—адже по суті у нас панує повний порядок. Взагалі тепер так і має бути, бо й у вас, і у нас є своя спілка, і ми можемо обговорювати справи на рівній нозі.—Він з невинним виглядом дивився на Мейєра.

— Ви гадаєте, що це так? Але ж вам повинно бути відомо, що мої робітники залишають мене один за одним; можна сказати: їх підбивають на це. Я не можу назвати це нормальним станом.

Нудотно-чемний тон Мейєра злив Пелле. «Чорт забери, чому він не напуститься на мене, як справжній мужчина, замість того щоб колоти натяками. Ну, що ж, хочуть церемоній—нехай будуть церемонії!»

— То ваші люди покидають вас? — спитав він з цікавістю.

— Атож, покидають,—відповів Мейєр, здивовано підводячи голову. Тон Пелле збивав його з пантелику.—О, вони шкодять мені! Не дотримуються наших угод і примушують моїх посильних ходити до них марно. Раніш кожен сам приносив свою роботу, а тепер мені доводиться надсилати за нею посильних. Цього не витримає жодне підприємство!

— Підмайстрам також доводилося ходити марно, адже я сам працював на вас,—відповів Пелле.—Ви, значить, гадаєте, що нам легше переносити марну витрату часу?

Мейєр знизав плечима.

— Адже це одна з умов вашого ремесла, такий уже стан речей. Але коли б я хоч був певен того, що матиму робітників. Так не годиться, друже! — раптом вигукнув він.—Чорт забери, так не годиться! Це нечесно!

Тут маленький Ляссе здригнувся і розплакався. Прибігла Еллен і забрала його в спальню.

У Пелле з'явилися жорсткі зморшки біля рота.

— Якщо ваші робітники покидають вас, то, певно, у них є на це причини,— спокійно відповів він, хоч йому й хотілося сказати Мейєрові просто у вічі, що він експлуататор.— Профспілка не може примушувати своїх членів працювати на людину, яка, певно, не вміє ладнати з ними. Я сам тільки-но одержав відмову в одній майстерні, але не можна ж на цій підставі турбувати дві спілки!— Він пильно подивився на свого противника, завдаючи йому цього вдару. Видиці в нього злегка посмикувалися.

— Ага! — вигукнув Мейєр і потер собі руки з таким виглядом, неначе відчув, нарешті, під ногами твердий ґрунт.— Ах, он як! Нарешті воно розкрилося! Еге ж, ви також дипломат, великий дипломат! Пані, у вас розумний чоловік! — звернувся він до Еллен, яка поралася біля буфета.— Послухайте, пане Пелле, ви підхожа для мене людина, і ми можемо домовитися. Коли розумні люди розмовляють, то завжди з цього що-небудь виходить. Інакше не може бути. Мені потрібен розумний і тямущий спеціаліст для керівництва закройною майстернею і прийому замовлень. Місце це добре оплачується, і ви можете скласти зі мною письмовий контракт на кілька років. Що ви скажете на це?

Пелле здригнувся і підвів голову.

Очі в Еллен метали іскри.

Вони дивовижно потемніли і вперто дивилися на нього, неначе вона хотіла пропалити його своєю волею. Одну мить Пелле дивився на неї приголомшений,— пропозиція захопила його зненацька. Потім він посміхнувся. Ну, ну! Ні, він не продасть себе, не буде підручним у експлуататора!

— Це діло безумовно не для мене,— відповів він.

— Ви, звичайно, повинні мати час обміркувати мою пропозицію,— сказав Мейєр і підвівся.— Принаймні три дні?

Коли придворний швець пішов, Еллен неквапно підійшла до Пелле і поклала руку йому на плече.

— Який же ти розумний і тямущий чоловік! — сказала вона тихо, побавившись його волоссям. Усім своїм єством вона неначе пробачалася. Щодо пропозиції вона не сказала більше ні слова, але, наспівуючи, взялася за свою роботу. Давно вже Пелле не чув її співу. І це породило в ньому ясну впевненість, що цього разу він переможе.

XX

Пелле не покладаючи рук продовжував боротьбу. Він боровся з несприятливими обставинами і з зрадниками і не звертав з прямого шляху. Неодноразово під час боротьби він довідувався, що Мейєр виписав з-за кордону нову партію робітників, і тоді доводилося починати спочатку: обробляти новаків так, щоб вони поверталися до

дому, або робити їхнє життя серед сусідів неможливим,— так, щоб приїжджі самі забиралися геть. Кінець зими був суворий і допоміг Мейєрові, він тепер платив робітникам добрі гроші і приманив багато «диких» робітників; якийсь час здавалося, що його підприємство стане на ноги. Раніш у Пелле не було часу працювати з неорганізованими; тепер же він почав відвідувати їх вдома і здобув у них ще більший авторитет. Чутки про його сильний характер ширилися всюди, і більша частина робітників наперед здавалася. «Проти цього диявола ніхто не встоїть!» казали вони.

Пелле анітрохи не похитнувся у своїй упевненості в перемозі і домагався свого, не займаючись філософськими міркуваннями, а просто всіма силами намагаючись досягти результату. В ньому пробудилися великі сили, і він ішов прямою дорогою. Товариші по спілці охоче слухали його і терпеливо зносили неминучі злигодні. Він користувався їхнім довір'ям, а їм в глибині душі здавалося, що зовсім не погана така зміна ролей, що зовсім не пошкодить коли-небудь завдати удару прямо в точку. Вони добре знали, що значить бігати марно, канючити роботу і боротись за своє законне право, що значить бути маленькими людьми. І так весело було тепер помінятися ролями! Тепер уже миші гралися кішкою і бавилися, хоч кігті її час від часу ще дряпали їх.

Пелле відчував це довір'я робітників по тому завзяттю, з яким вони йшли за ним, неначе він виражав їхні власні настрої. І коли Пелле виступав на загальних зборах і мітингах, роблячи доповідь чи агітуючи, і товариші зустрічали його з схваленням, то бачив, які величезні сили вдалося йому об'єднати. Пелле міг порівняти себе з тараном корабля і відчував, як усі сили збираються в ньому для вирішального удару. Він почав вважати себе виконавцем великої місії; перед ним стояла велика мета.

Справді, Пелле, який так розумно і спокійно провадив переговори з Мейєром і завдавав ударів, не вимовляючи жодного лайливого слова, був істотою незвичайною! В ньому діяла неначе друга людина, ще більш обережна, ніж він сам. І він перевіряв себе, намагаючись як можна серйозніше ставитись до діла; він відчував, що у тієї, другої, людини є на це сили.

Це його друге «я» мало таємний зв'язок з багато дечим; він міг простежити його аж до свого раннього дитинства. Багато хто вважав Пелле обдарованим і чекав від нього великих справ; він раніше слухав їх з подивом, а зараз це пророкування збувалося.

Пелле в своїх особистих стосунках з людьми став більш обережно користуватися словами, і йому відкрилася безмежна влада слова. Але під час агітації навіть найсильніші слова здавалися йому доречними,— вони звучали, як луна, що линула з величезного порожнього простору, залишеного ним позаду. Пелле намагався розібратись в своїх особистих переживаннях; все, чому Пелле раніш давав волю, тепер повинно було стиснутись і служити одній меті. Він переглянув своє ставлення до Еллен. Він пробачав їй і намагався

збагнути її уявлення про щастя. Він був з нею лагідний і ласкавий, але в головному непохитний.

Доля придворного шевця не займала його. Мейєр довго зловживав своєю владою в багатьох галузях; у своєму величезному ділі він встановлював жорсткі умови праці і хазяйнував як хотів, а зараз треба було відповісти йому тим самим. Стояло літо, вигідний для робітників сезон, а його підприємство занепадало.

Пелле передбачав цілковитий крах Мейєра і відчував себе справедливим месником.

Ця багаторічна боротьба заволоділа всіма його помислами. Він завжди був на ногах, забігав додому на хвилину, щоб виконати роботу, яка чекала на нього, і, як шалений, знову летів геть. У цьому пору він мало бачив Еллен і маленького Ляссе. Вони жили своїм життям, без нього.

Пелле не могла заспокоїти свідомість, що єднання тепер досягнуто і зміцнено. Він завжди готовий був для дальшої роботи над зміцненням будови і не хотів стати жертвою непередбаченого. Його невтомність заражала товаришів, і вони діяли все старанніше, в міру того як боротьба ширилася. Росла сила опору, разом з тим збільшувалася і кількість жертв, яких вона вимагала. Мейєр мало-помалу ставав колосом, для повалення якого можна було рискнути своїм добробутом. При цьому розорилися цілі родини; але чим більше жертв вимагала боротьба, тим безтурботнішими, здавалося, ставали ці люди. І як усі, хто розорився, раділи в той день, коли колос впав, поховавши декого з них під своїми уламками!

Перемогу здобув безперечно Пелле. Шевський підмайстер повалив найкрупнішого підприємця цеху! Люди не питали, чого це коштувало, але з торжеством вимовляли ім'я Пелле. Вони кричали «ура», коли він з'являвся серед них або коли згадували його ім'я. В минулі часи все це вдарило б Пелле у голову, як хміль, але тепер він вважав такий результат цілком природним,— він вважав це визначенням згори.

Уже через кілька днів після цієї події Пелле скликав мітинг в приміщенні профспілки, виклав проект нових, більш прийнятних розцінок на роботу і запропонував розпочати боротьбу саме тепер.

— Ніколи не буде кращої нагоди,— сказав він,— тепер ви бачите, на що ви здатні. Адже ми скинули Мейєра саме завдяки низьким розцінкам, тому треба кувати залізо, поки воно гаряче.

Пелле розраховував, що товариші зараз ще повні бойового завзяття, незважаючи на всі злигодні, які принесла їм боротьба, і він не помилився.

Його пропозиція була прийнята одноголосно.

Боротися з Мейєром більше не довелося. Він став комівояжером однієї шкіряної фірми і ходив із зразками шкіри від одного хазяїна до іншого. Принижений вигляд цієї такої могутньої недавно людини діяв гнітюче. Спілка підприємців виділила кількох хазяїнів для ведення переговорів з профспілкою робітників про підвищення заробітної плати.

Частенько Пелле тягнуло до тихого, затишного життя з Еллен і маленьким Ляссе; він з сумом усвідомлював, що вони живуть своїм власним щасливим маленьким світом і влаштовуються так, що обходяться без нього. «Коли я скину цю турботу з плечей, я знову буду з ними», думав він.

Але одно було нерозривно зв'язане з другим. Розв'язання одного питання породжувало нове питання, — світ бідноти виявився дуже складною проблемою. Чутки про удачі Пелле як організатора росли і поширювалися, всюди розгорнулася пропаганда ідей пролетарської солідарності, і багато хто дивився на Пелле з надією.

До нього часто приходили робітники і прохали допомоги їм налагодити професійну організацію, — ніхто не вмів взятися за цю справу так, як він. І от робітники скликали мітинги, а Пелле робив їм доповіді. Говорив він палко і складно, і люди добре розуміли його. «Він так говорить, що вуха починають горіти», розповідали робітники один одному. Вони обирали довірених осіб, і Пелле знайомив їх з практичним боком справи.

— Ви повинні зібрати гроші, і тоді у вас буде каса, — постійно говорив він. — Без грошей ми нічого не досягнемо; пам'ятайте, що ми б'ємося з самим Капіталом!

— Чи повинні ми застосовувати в боротьбі і зброю? — наївно спитав яхось один з робітників.

— Так, у вигляді копилки! — швидко відповів Пелле.

Всі розсміялися і почали вивертати обтріпані кишені. Перед тим як розстатися з грошима, вони довго дивилися на них.

— Негідь, однаково невистачає, — вирішували вони.

— Настане день, коли вистачатиме на все, тільки б ми були солідарні! — переконано говорив Пелле.

Кожна віддана монетка означала для робітників відмову від зайвого шматка хліба з маслом. Пелле знав це добре. Але тут уже нічим не зарадиш! Йому самому в ту пору жилося не краще, ніж багатом з його товаришів.

Діяльність Пелле вводила його у все більш широкі кола, і настав момент, коли він відчув, що нерозривно зв'язаний з робітничою масою. Кількість робітників не вразила його. По суті Пелле завжди це знав. Він зростав разом з цією масою і ставив дедалі більші завдання перед рухом і самим собою.

У цей час з ним сталися і незвичайні зовнішні зміни. На його лобі все ще виднілися глибокі зморшки, які у молодих людей звичайно свідчать про тяжке дитинство; це був єдиний гіркий слід того, що Пелле довелося взяти на себе, і вони нагадували хмари, що погустішали. Взагалі ж Пелле був досить міцний. Тяжкі обставини не зігнули його. Він жив інтересами маси і майже завжди був веселий. Щоким у нього стали круглими, як у трубача, і широкі ніздрі підкреслювали палкість його натури. Пелле багато бував на повітрі і сорочку завжди носив розстебнутою біля коміра, ходив прямо,

пружною ходою, з рішучим виглядом. Коли говорив на мітингу, голос його був дзвінким, на обличчі з'являлися краска і піт, і відчувалося, що весь він збуджений. І коли він ішов у колоні, то здався герольдом.

Робота з масами захопила Пелле. Багато чого треба було ще подолати. Більшість робітників ще недостатньо добре розуміла суть руху. Колишнє недовір'я ще давалося взнаки, і робітники часом сумнівались. Деякі сліпо вірили, інші казали: «Дурниці,— не той, то інший обдере нас». Не траплялося поки що нічого особливого, що могло б відкрити очі; робітники мусили на когось опиратися, як сліпі на поводиря, їм постійно треба було чути голос Пелле, і він став їхнім улюбленим промовцем. Його підбадьорювало їхнє сліпе довір'я, і він бачив значно далі, ніж вони. Він завжди мріяв про щастя і зараз ясно бачив його в продовженні боротьби і запалював товаришів своїм неприборкним запалом.

Одного разу ввечері Пелле запросили, щоб він розворушив один млявий цех,— це були робітники асенізаційних обозів; і щоб пробудити у них почуття власної гідності, він показав їм, яка величезна сила ховається в їхньому нехтуваному ремеслі. Він в думці примусив їх припинити роботу і з великим гумором змалював їм, до яких наслідків для знаті приведе їхній страйк. Намальована Пелле картина справила величезне враження на збори; робітники дивилися один на одного, неначе вперше відкрили себе, і нестримно реготали. Щоб підсилити дію своєї пропаганди, Пелле показав їм, у якій мірі один вид діяльності залежить від іншого, він запрошував їх підтримувати інші цехи, доки загальний страйк не накладе своєї паралізуючої руки на місто. Пелле сам додумався до такого способу дій. Він не був знайомий з теорією руху, але напруження всіх його духовних сил допомагало йому угадувати граничні можливості руху. Робітники йшли додому, збудоражені і приголомшені страшною владою, яка була в їхніх руках.

Дещо у всьому цьому не задовольняло його особисто, бо натурі Пелле було властиво створювати, а не руйнувати. «Коли б тільки бідняки схотіли, вони змогли б усе повернути собі», сказав одного разу Мортен; і ці слова міцно засіли в душі Пелле. Але він був проти насильних переворотів, і от знайшов же він вихід без них. Він був переконаний, що тільки одна непорушна солідарність складає нездоланну силу, і хотів переробити життя мирним шляхом.

Адже зумів він так згуртувати своїх товаришів по професії, що тепер вони горою стоять один за одного. Поки що було досягнуто небагато; але, щоб домогтися потрібного результату, тутешні товариші по професії повинні співробітничати з товаришами в усіх інших містах країни, і це потроху здійснюється в його професії і в інших цехах. Але знову-таки всі ці відділення місцевих профспілок повинні бути злиті в одне могутнє ціле, щоб уся країна була охоплена єдиним прагненням. В інших країнах відбувається те ж саме, що й тут; і чому б кінець кінцем не охопити всі країни одним елетенським співробітництвом?

Не встиг Пелле оглянутися, як його уява окутала всю земну жгулою ідеєю солідарності. Тепер він знав, що злиденність інтернаціональна. В тому, що робочий народ мислить однаково в усіх країнах, він був переконаний.

Велич цієї думки не сп'янила Пелле; вона природно стверджувалася досвідом його власної організації,— одно було немислиме без другого. Вона не переставала цікавити його, доки не набула твердих обрисів. Тоді Пелле пішов до тестя, який був членом партійного комітету, і одержав через нього пропозицію доповісти свій план центральному керівництву партії.

Пелле вже звик виголошувати промови, але його трясла лихоманка, коли він повинен був говорити перед найвпливовішими людьми в русі. Своїми промовами Пелле вмів захоплювати маси; але чи вдасться йому переконати оцих випробуваних людей, які очолюють рух і спокійно роблять свою справу? Цей день здавався Пелле найзначнішим в його житті.

Це були люди більш спокійного темпераменту, ніж сам Пелле. Вони сиділи нерухомо і слухали його з напівзаплющеними очима; його енергійна промова викликала у них легку посмішку,— все це вони давно пережили. Це були ремісники і робітники, яким доводилося працювати весь день, як і самому Пелле, щоб заробити на хліб; але багато хто з них мав солідні знання, і їх можна було назвати вченими людьми. Вечорами і по неділях вони намічали плани дальшої політичної роботи, складали звіти і займалися адміністративною роботою. Вони стомлювалися від усїєї цієї незвичної діяльності, яка до цього часу була привілеєм інших суспільних класів і яку їм доводилося засвоювати від самих азів; їхні голови посивіли, обличчя вкрилися зморшками.

Пелле відчув, що він тільки початківець. Ці люди справляли на нього враження могутньої таємної ради. Поза зборами вони були простими, буденними людьми, але тут, за зеленим столом, будували величній будинок, до якого Пелле тільки закликав маси; тут народжувалися великі плани. Він ледве міг повірити цьому, неначе бачив перед собою мурашок, які задумали перенести гору; і він повинен сюди проникнути, якщо хоче зробити що-небудь путне. Але тут замало одних палячих слів. Пелле мимоволі понизив свій тон і побудував свою промову зовсім по-діловому.

Коли він замовк, схвалення не почулося. Члени комітету мовчали і задумливо дивилися перед собою. Це вплинуло на Пелле так, неначе перед ним розверзлась похмура безодня, і у нього злегка закружилось в голові. У ньому все спрямовано було на краще, він черпав свої сили у відгуках маси, тієї маси, яка його створила. Але тут, у вирішальний момент, вона мовчала, і Пелле завагався, не відчуваючи під собою точки опори. Невже ж його величезний план співробітництва просто дурниця? Невже він телепень, що запропонував його? Ніхто не відповідав йому. Члени комітету спокійно розпитували Пелле про окремі деталі його плану і обдумували його.

Пелле пішов дуже схвильований. Він відчував, що зачепив щось багате великими рішеннями, і відчував потребу в підтвердженні того, що діяв правильно. Зі своїм сумнівом він звернувся до самого себе. Не в його натурі було питати себе, але тут ніхто інший не бажав йому відповісти; він повинен домогтися ясності у самого себе!

Пелле зараз уперше звертався до свого «я» і довідався, що до нього варт звертатися у вирішальний момент. Але він не зносив самотності і робив це мимоволі. Серце в нього бурхливо забилося, коли він одержав повідомлення, що план його схвалено. Для проведення його в життя була обрана комісія; і Пелле став її членом.

Об'єднання професійних спілок створило по всій країні безліч секцій, що сприяло ще більшому припливу робітників у спілки. Почалася велика, напружена робота по організації мас, які вливалися в рух, як ріки вливаються в море, в силу природного закону. Тут був потрібен великий талант полководця, щоб зуміти підготувати робітників для вирішального удару і повести їх у бій.

Зрозуміло, Пелле висунувся в перші лави цієї великої організаційної роботи. Його роль була головним чином інформаційна, агітаторська. І ніхто так не вмів примусити себе слухати, як він. Пелле дістав постійну роботу в майстерні одного з найкрупніших підприємців, і вже у цьому факті полягало визнання профспілкової організації, а підвищення заробітної плати дало йому можливість доброго заробітку. Пелле нічого не мав проти того, що працювати доводилось поза домівкою. Домашнє життя втратило для нього свою привабливість. Еллен була досить ласкава з ним, але робила це з певним наміром, а він не дозволить більше себе зв'язувати.

Пелле приходив додому лише для того, щоб пообідати, оператися і знову побігти — на мітинг чи в комісію по переговорах. Батя Ляссе вечорами звичайно бував тут і сумно дивився на Пелле, коли той залишав дружину і дитину, щоб помчатись бозна-куди. Ляссе нічого не розумів, але не наважувався сказати своє слово. Він дуже поважав витівки свого хлопчика. Старий і Еллен чудово порозумілися між собою, і їх тепер водою не можна було розлити, — в цьому вони знаходили втіху.

Пелле сп'янів від усвідомлення, що його армія зростає. Він сам неначе втілював її і в своїх кроках чув ходу інших. Було цілком природно, що справи набули такого широкого розмаху. Пелле розвивався в умовах старої культури, але культури, яка завжди залишалася в тіні і виникла на основі тяжких і гірких життєвих переживань. Потреба людини в сонці і світлі постійно обмежувалася і через це поступово виросла до небувалих розмірів. Тепер цьому настав кінець! Думки Пелле піднялися на карколомну височінь і витали в райдужному тумані.

У глибині ж душі він, як і раніш, залишався тверезим реалістом і стояв на твердій землі. Цілі покоління до нього, знівечені холодом і звиклі задовольнятися лише найнеобхіднішим, так само природно передали в спадщину Пелле цю витривалість; Пелле мужньо сприймав усі життєві явища і відгукувався на них, як належить. Наслі-

док ішов прямою лінією від причини, але часто зв'язок був такий самий, як між великою пожежею і сірником. Сила була в його фантазії; завдяки їй він так просто міг охопити ціле.

Пелле не боявся за долю цих мас; якщо він чого-небудь не бачив, то стародавній фаталізм приходив йому на допомогу. Його полум'яні слова підтримували надію мас, які самі погано розуміли, в чому річ, і яким здавалося, що хоч кількість їх зростає, але фактично все залишається по-старому. Якщо сам Пелле не бачив чого-небудь, зате він був оптичним склом, що збирало проміння і перетворювало їх в яскраве світло.

Мортена він уникав. Пелле поступово засвоїв усі ідеї руху, які цілком оволоділи його думками. Чого ж ще можна хотіти? Мортен же мав звичку бентежити душевний спокій; він завжди добував слова звідкись із таких джерел, які нікому не були знайомі. Мортен починав віщувати, як глас божий в біблії, що завжди спиняв пориви людини. Пелле схилився перед своєрідною натурою Мортена, що не терпіла нічого стадного, але шукав допомоги поза ним.

Думками ж він часто до нього повертався. Мортен перший пролив світло на хаос переживань Пелле, що жив серед бідняків, і коли юнакові випадало що-небудь вирішальне, він мимоволі запитував себе: а як би Мортен повівся у такому випадку?

Інколи Пелле і Мортен зустрічалися на мітингах, які скликалися самими робітниками, де їм обом доводилося виступати. Мортен не мав ніякої поваги ні до існуючих законів, ні до тих законів, які тільки видавалися. Він не брав активної участі в керівництві партією, бо лідери тримали його на певній відстані, зате він перебував у тісному зв'язку з рядовими робітниками. Він діяв самостійно, заступався, як ніхто інший, за бідноту, коли зустрічався із злиднями і безправ'ям, і вчив робітників мислити самостійно.

І ті любили його. На Пелле і інших вони дивилися з повагою і з проясненими поглядами поступалися їм місцем; Мортена ж зупиняли з посмішкою, щоб потиснути йому руку,— він ледве міг протиснутися до трибуни. Його бліде обличчя викликало у робітників радість, жінки і діти так і горнулися до нього. Коли він, скромно одягнений, проходив по вулицях бідних кварталів, жінки посміхалися.

— Це той підмайстер, що такий вчений і добрий душею,— говорили вони одна одній.— А тепер він продав свої книги, щоб допомогти одній бідній дитині.

І діти підходили, брали його за руку і проводжали до кінця провулка.

XXII

Коли Пелле заходив до «Ковчега» побачити трьох сиріт, звістка про це миттю розносилася скрізь.

— Пелле тут,— лунало від порога до порога, і всі поспішали на галерею, щоб поздоровкатися з ним і заманити його на чашку кофе. Стара Франсен вибралась. Вона зникла того ж дня, коли Фердінанд

вийшов на волю, і ніхто не знав куди. Взагалі ж інших змін не сталося. Декілька фабричних робітниць залишили вночі свої кімнати, не заплативши, і на їхні місця перебралися інші; час від часу з темних коридорів виносили якого-небудь бідолаху, що віджив свій вік, і клали його на похоронну колісницю. У «Ковчезі» нічого не змінилося.

Трапилося так, що Пелле заглянув до вдови Йонсен. Вона сиділа сумна, перелицьовувала старі солдатські штани і доглядала дитину Ханне; дівчинка все гарнішала. Вдова Йонсен дуже постаріла і завжди буркотіла на дитину. Але прихід Пелле вніс свіжий струм в її безраднісне існування. Вона одразу ж згадала поїздки в ліс, затишні вечори під висячою лампою і все зітхала. Ханне навіть не поглянула на Пелле. Прибігаючи додому з фабрики, вона помічала тільки свою маленьку дівчинку, яка кидалась до неї і вимагала, щоб з нею бавились. Сум просвічувався в очах малютка, і матері доводилося брати його на руки, навіть не роздягнувшись, та бавитись із ним і з лялькою.

Я йшла через гори високі!—

спвала Ханне, а маленька підспівувала, вона вже вміла підспівувати. Ханне спокійно і прояснено зупиняла свій погляд на дитині, і на обличчі в неї був задоволений вираз, неначе вона й справді знайшла своє щастя. Вона була схожа на молоду вдову, і в «Ковчезі» всі звали її вдовою — «Ханне-вдова». Це була данина поваги до неї, щось на зразок вдовиного трауру, — Ханне так красиво знесила своє горе. Вона колись багато дечого очікувала для себе, а тепер вся була зайнята своєю дитиною, неначе більшою радістю незнайомець не міг її наділити.

Нещастя, що трапилося з Петером, завдало маленькому «сімейству» серйозного удару. Їм і так завжди ледве вистачало на прожиток; тепер же Петер став менше заробляти своєю скаліченою рукою, а Карл хотів вибитись у люди і почав ходити до пастора, готуючись до конфірмації, — це вимагало і часу, і нового одягу. Зменшення заробітку Петера надолужили тим, що Ляссе відмовився від кімнати і переніс свою постіль до дітей.

Але всі троє швидко зростали, і разом з тим зростали і витрати на харчування і одяг.

Характер у Петера надломився, він тепер уже не так весело працював, часто веїтався по вулицях, замість того щоб іти на фабрику; інколи його не можна було зігнати з постелі вранці, він залазив під ковдру і ховався.

— Я не можу працювати хворою рукою, — казав він плачучи, коли Марі тягнула його, — кожної хвилини мені здається, що мене поріжуть ножі!

— Ну, то залишайся вдома! — вигукнула кінець кінцем Марі. — Доглядай за домівкою, а я піду, постараюся заробити. Я займусь прибиранням у новому будинку на Базарній вулиці.

Тоді він вставав і йшов; він не хотів, щоб жінка заробляла йому на прожиток.

Карл був здоровий, пустотливий хлопець, який не бентежився нічим. Вулиця вихвала його і наклала на його зовнішність свій відбиток; вона запалила бешкетну іскру в його очах. Хлопчик був схожий на столичного горобчика, який безстрашно копошиться під самими колесами і знає все. Щодня він потрапляв у скрутне становище, але завжди виходив сухим з води. Карл був надзвичайно рухливий і непосидючий; всілякими вивертами він намагався не знижувати свого заробітку; і маленьке господарство трималося головним чином на ньому. Але кінець кінцем йому набридло шукати прожиток на вулиці, захотілося висунутись, зробитися комерсантом. Єдине, що стримувало його, це думка про «сімейство».

Пелле бачив, що маленька родина неминуче повинна розпастись. Марі швидко підростала і намагалася вибратися з «Ковчега». Якщо Карлові не дати змоги розгорнути свої молоді сили, йому доведеться пожертвувати собою заради брата і сестри, він стане вуличним шалапутом. Звикнувши діяти самостійно і рішуче, Пелле влаштував Карлові необхідну екіпіровку через спілку взаємодопомоги і віддав його в науку до торговця, для якого хлопчик уже виконував доручення в місті.

Якось вранці Пелле з'явився до «Ковчега» з великим вузлом під пахвою; за руку він вів маленького Лясе. Хлопчик щохвилини пихтячи нахилився і піднімав камінець, а потім тягнув батька до краю каналу і кидав камінець у воду, безуважно щебечучи.

Пелле машинально звертав до каналу і відповідав синові навмання: він думав про маленьку родину, яка колись так гостинно розчинила перед ним свої двері і яка тепер мала розпастись. Може, це буде порятунком для Карла і Марі. Їм належить майбутнє, адже вони такі молоді і бадьорі, а батя Лясе може переїхати до нього; ліжко старого можна ставити на ніч в їдальні, а на день виносити,— тепер Еллен була не така придирлива.

Але Петер — як бути з ним? Родина — це було єдине, що підтримувало в ньому бадьорість.

Коли маленький Лясе крізь підвальный хід побачив морок «Ковчега», він не схотів йти далі.

— Ху, ху! — сказав він і почав пручатися. Пелле довелося взяти його на руки.— Лясе не хоче туди! — сказав хлопчик і вперся рученятами в батькові плечі.— Спусти мене!

— Так ось як? — сміючись, вигукнув Пелле.— Маленький Лясе не любить «Ковчега»? А татові здається, що тут добре!

— Чому? — похмуро спитав хлопчик.

— Чому? — Пелле сам не знав чому. — Тому, що я тут жив колись, ось чому,— відповів він.

— А де тоді був маленький Лясе?

— Тоді він сидів в очах у мами і посміхався татові.

І хлопчик забув свій страх перед мороком і важкими дерев'яними прибудовами. Він притиснувся своїм пухлим носиком до носа батька

і почав дивитися йому в очі: чи не сидить і у них маленький хлопчик? І засміявся, побачивши себе самого в батькових очах.

— А хто зараз сидить у маминих очах? — спитав він.

— Там сидить зараз маленька сестричка і радіє з того, що буде бавитись з Ляссе-Фредеріком, — сказав Пелле. — Але ти йди сам, соромно чоловікові сидіти на руках!

Троє сиріт нетерпляче чекали на нього. Карл застрибав, побачивши вузол.

— А де ж батя Ляссе? — спитав Пелле.

— Він пішов з тачкою до лахмітниці. Йї треба привезти кушетку, — відповіла Марі; вона взяла собі на руки маленького Ляссе і, здається, ладна була проковтнути його.

Карл вирядився в новий одяг, його фізіономія сяяла радістю. Штани виявилися трохи довгими, але ж ходити у підкочених штанах — це ж шик! Тож цій біді вдалося зарадити.

— Ну, тепер ти схожий на справжнього бакалійника, — сміючись, сказав Пелле.

Карл вибіг у коридор і в ту ж мить повернувся з мокрою головою і шевелюрою, розділеною проділом.

— Ох, дурню, кинь це! — крикнула Марі і ляснула його по голові; вони затіяли бійку. Петер сидів у кутку, заглибившись у свої думки, і похмуро дивився у вікно.

— Ну, Петер, підведи голову! — сказав Пелле і ляснув його по плечу. — Скоро у нас організується велике об'єднання, і я тебе влаштую туди. Ти можеш, наприклад, стати у нас квр'ером.

Петер нічого не відповів і відвернувся.

— Отак він завжди, такий буркотун! Зроби ласку, будь чемнішим, Петер! — докірливо вимовила Марі. Петер узяв свого кашкета і вийшов. — Тепер він піде до нареченої, і ми його не побачимо кілька днів! — вигукнула Марі, дивлячись йому вслід. — Вона фабрична робітниця, і в неї є дитина від людини, яка кинула її.

— Ось як, у нього вже є наречена? — сказав Пелле.

— Ну, то й що ж? Адже йому вже сімнадцять років. Але однаково, толку в цьому мало.

— Вона руда. І тягне одну ногу, неначе вивертає каміння з мостової, — вставив Карл. — Вона годиться йому в матері.

— Мені здається, вам не слід було б дратувати його, — серйозно вимовив Пелле.

— Та ми й не дратуємо, — відповіла Марі, — але йому зовсім однаково, ласкаві ми з ним чи ні. І він не зносить, коли ми веселі. Недарма говорить батя Ляссе, що він як зачарований.

— Ну, а тобі я знайшов місце, Марі, — сказав Пелле. — Це у колишніх хазяїв Еллен на Хольбергсгаде. Тобі там буде добре. Але ти повинна вийти на роботу з жовтня.

— От буде добре! І Карл, і я одержимо місце в той же самий день! — І Марі заплескала в долоні. — Але як же Петер? — вигукнула вона раптом. — Хто ж доглядатиме його? Ні, так я не можу, Пелле.

— Ми постараємося знайти йому гарну кімнату. Ти повинна поступити на місце, тут нічого доброго не дочекаєшся.

З кінця довгого коридора долітали дивні звуки, якась суміш співу псалмів і плачу. Маленький Ляссе стояв на підлозі біля розкритих дверей і говорив:

— Тс-с!.. Співають... тс-с!

— Це картонажниця і здоровило ютландець,— сказала Марі,— у них сьогодні похорон. Дитина, нарешті, відстраждала своє, дякувати богові!

— Хто-небудь новий? — спитав Пелле.

— Так, вона перебралася сюди весною. Її чоловік не живе тут, але кожного суботнього вечора приходять і забирає її тижневий заробіток. «Ти просто дурна, що віддаєш йому заробіток, коли він навіть не живе з тобою,— казали ми.— Він заслуговує стусанів, а не грошей!» «Та він же батько дитині!» відповідала вона і продовжувала давати йому гроші. По неділях, пропивши гроші, він починав розкаюватися,— приходив до неї і лупцював її: навіть давала йому гроші! Вона справжня дурка, адже можна було просто виходити з дому, знаючи, що він прийде. Та вона його любить і не ображається на ляпаса, тільки приносить до нас на якийсь час дитину. Їжі для дитини у неї не вистачало, і от вона померла.

Внизу розчинилися двері, і здоровенний ютландець вийшов з маленькою труною під пахвою. Він зупинився в коридорі і почав співати псалми густим басом. У боковому флігелі за перегородкою чийсь хлопчачий голос перекривив його. Обличчя в ютландця почервоніло і розпухло від сліз; від нічного пияцтва він нетвердо тримався на ногах. За ним вийшла мати дитини, і повагом обое попрямували до виходу; важка чорна шаль тяжко обвисала на ній, біля рота вона тримала носову хустку і тихо плакала. Вираз її мертвенно-блідого обличчя свідчив про велике горе.

Пелле і маленькому Ляссе час було йти.

— Ти завжди так поспішаєш,— невдоволено промовила Марі,— а я хотіла зварити кофе.

— У мене сьогодні багато справ, а то я б з задоволенням посидів у тебе.

— А чи знаєш ти, що скоро будеш знаменитістю? — сказала Марі, з захопленням дивлячись на Пелле.— Люди говорять про тебе майже стільки ж, скільки про силача-бляхаря. Кажуть, ти повалив одного з найбільших людей у місті.

— У всякому разі, я повалив його підприємство,— з посмішкою відповів Пелле.— Але де ж наш купець?

— Він, певно, пішов на вулицю показати себе!

І справді, Карл ходив по вулиці, оточений захопленими хлопчачками і дівчатками кварталу, біля нього зібралася ціла юрба дітей.

— Знаєш, коли бакалійника не буде в крамниці, ми до тебе будемо приходити і ти частуватимеш нас! — сказав один з підлітків.

— Спробуй тільки! Одразу ж дістанеш по фізіономії! — відповів Карл.— Невже ви гадаєте, що я дозволю вам забігати туди?

В кінці вулиці йшов розмашистою ходою високий на зріст ютландець з маленькою труною під пахвою, жінка йшла за ним слідом; вони трималися середини моста, як справжня похоронна процесія. Скорботне це було видовище; безлюдна сіра вулиця була схожа на тюрму.

Всі підвальні вікна були закриті віконницями, за винятком вітрини булочниці. Перед її крамницею стояла зграйка замурзаних дітей. Щохвилини вони спускалися до погребів і купували що-небудь на одно ере. Маленька дівчинка з кісками, що стирчали, одягнена у святкове плаття, йшла з самого краю тротуару, тримаючи в руках повну чашку вершків, а трохи далі біля воріт блазніювали декілька шибеників.

— Чи не піти нам сьогодні куди-небудь? — спитала Еллен, коли Пелле і маленький Ляссе повернулися додому.— Погожі дні скоро минуть.

— Мені треба на збори комісії,— нерішуче відповів Пелле. Йому стало шкода дружини, вона була вагітною і здавалася такою самотньою. Але залишитися вдома він ніяк не міг.

— Коли ж ти гадаєш повернутися додому?

— Справді, не знаю; можливо, у мене на це піде весь день. Вона промовчала і принесла йому обід.

XXIII

Цей рік був, мабуть, ще важчим за попередній; вже у вересні безробітні вишиковувалися рядами вздовж каналу і на ринках, ноги їхні тонули в грязі. Великі сині горби на їхніх суглобах пророкували сувору зиму, що, між іншим, давно вже провіщали й мозолі стариків; бідняки рідко розводили вогонь у печах.

— Ось мине довга зима, і настане кінець нужді! — казали люди.— І потім настануть кращі часи!

У жовтні прийшли морози і паралізували все, чого не встигли заморозити погані справи.

У кварталах бідняків люди перебивалися з хліба на воду. Якщо день був невдалий, то це одразу ж позначалося — на ранок тарілки були порожні. Нужда в житлах бідняків завжди лежить, згорнувшись клубком, під столом, як ведмідь в зимовому барлозі; лежить вона ціле літо, страшенно схудла, і буркоче спросоння. Але всі звикли до її товариства і не рахуються з нею, доки вона не покладе свою важку лапу на стіл. Один день хвороби чи невдачі в роботі — і вона тут як тут!

Тяжко було бачити, як люди скупчувалися. Місто, яке влітку широко розкидалося в усі боки, тепер ущільнювалось: потягнулися з вигону бездомні, повернулися крупні поміщики і зайняли свої зимові палаци. Мадам Расмуссен, що жила на горищі, раптом почала з'являтися в товаристві мужчини. П'яниця Вальде повернувся додому: холод, так би мовити, кинув його в її обійми. Перші ознаки

весни знову поженуть його геть, в обійми літньої коханої — вільної природи, але доки стоїть зима, Вальде буде тут. Він цілі дні простоював біля воріт, з пухом в скуйовдженому волоссі, з соломками від матраца на широкій пласкій спині. Його дерев'яні черевики завжди були яскраво начищені, — мадам Расмуссен піклувалася про це ранками, перед тим як іти на роботу, і гнулася в три погібелі, щоб тільки милій її шалапут мав можливість байдикувати.

Мороз міцнів з кожним тижнем, земля була скута так, що землекопи не могли з нею нічого зробити; і він же заморозив жалюгідний кредит бідняків. Всюди закрилися порти, дальні рейси майже зовсім припинилися, портові робітники могли розійтись по домівках. Від різкого холоду зіщулювалися навіть самі душі і широкі кашпуки, від яких усе залежало. Постійні підприємства скоротили число робочих годин, а тимчасові зовсім зупинилися. Послабла і ініціатива, ніхто не пускав у хід нових підприємств і не працював на склад. Серед підприємців також помітна була паніка. Ті, хто раніше випускав щупальці, втягували їх тепер, неначе і вони замерзли. Земля увібрала в себе соки і вкрилася крижаною кіркою, те ж саме відбувалося і з людьми. Бідняки намагалися зберегти останні краплини крові в своєму серці, щоб підтримати життя; тіла їх робилися холодними і безкровними, шкіра сірою; вони замикалися в собі і забувалися в темні кутки, тісно тулячись одно до одного, вони нічого не їли. Багато хто з них, у кого були запаси, відмовляли собі в їжі, — холод неначе заморозив усі потреби, їхнє місце зайняв жах. Витрати звелися майже до нуля.

Зовсім не можна було покладатись на термометри, — якщо вірити їм, то в минулі часи морози були значно сильніші.

— Як, хіба зараз не холодніше? — здивовано казали бідняки. Вони так мерзли і були такі нещасні. І що розуміє термометр в довгій зимі? Адже вона — супутник тяжких часів і йде своїм порядком, однаково, холодно чи тане, — а цієї зими стояли морози!

У кварталах бідняків вулиці неначе підмело. Тільки снігопад міг виманити мешканців з їхніх нір: сніг пом'якшував повітря, та й на прибиранні снігу можна було заробити кілька крон. Потім усі знову зникали, впадаючи в якоесь заціпеніння і підтримуючи своє життя неймовірно малою кількістю їжі, майже нічим. Вулиця оживала тільки рано-вранці, коли чоловіки виходили шукати роботи. Всюди, де тільки потрібен був один робітник, збиралися сотні тих, хто пропонував свої послуги. Вдень вони пленталися додому пригнічені, коротали час уві сні або цілі дні сиділи, поставивши лікті на стіл і дивлячись у простір перед собою, без жодного звуку.

Холод, що вбивав усе живе, протилежно подіяв на серця людей; благодійність розквітла. Багато хто, у кого від холоду до такої міри схибив розум, що вони не наважувалися підтримувати роботу на своїх підприємствах, зберегли добре серце і жертвували кошти на благодійність. Добрі люди навідували бідняків і розшукували їх, а це було не так-то легко.

Але господь створив одних істот для життя на землі, інших для

життя під землею, в повітрі чи у воді; навіть у вогні живуть створіння, які там плодяться і ростуть. Холод також викликав до життя цілу купу паразитів, які мали вигоду з нужди ближніх. Добрі для людей часи для них виявляються поганими, вони тоді гинуть і зникають. Але як тільки настають холод і нужда, вони роєм рояться всюди; це вони вдаються до благодійності і забирають собі лев'ячу частку. Вони відчувають неврожай і наводнюють заможну частину міста. «Дивіться, скільки нещасних юрмиться біля наших дверей цього року,— кажуть люди і розкривають гаманці.— Тяжкі тепер часи для бідняків».

Восени Пелле перебрався до Північної застави і жив тепер у маленькій двокімнатній квартирці на Капельвей: тут були основні точки його роботи, і йому хотілося, крім того, щоб Еллен, в зв'язку з наступними родами, жила ближче до своїх батьків. Ляссе не погодився жити з сином, він вважав за краще залишитися в «Ковчезі»; тепер він жив одним життям з його мешканцями і зовсім непогано годувався з випадкової роботи.

Пелле мужньо боровся, щоб якось прожити з сім'єю зиму. В майстерні роботи не було, і йому доводилося бігати з ранку до пізньої ночі. Він з'являвся всюди, де тільки пахло заробітком, і прощтовхувався вперед серед сотень інших. Його клієнти тепер мали більшу потребу у взутті, ніж будь-коли, але платити за нього було нічим.

Вони з Еллен ближче зійшлися у цей час і взнали одно одного з нових сторін. Тяжкі часи зблизили їх, і Пелле мав змогу оцінити силу її характеру. Вона з дивовижним спокоєм переживала тяжкі обставини і з малого вміла зробити багато чого. Тільки з піччю вона не могла впоратися.

— Піч жере все, що нам удається заощадити,— пригнічено говорила Еллен.— Все тепло виходить у трубу і не зігріває. Сьогодні я всипала цілу мірку вугілля, а воно так само холодно. Там, де я служила, ми опалювали одним відром вугілля дві великі кімнати. Може, я дурна, але подивися, в чому тут річ?— Вона мало не плакала.

— Ти не бери цього близько до серця,— похмуро говорив Пелле.— У всіх бідняків такі старі, браковані печі, які домовласники купують як брукхт і ставлять у квартирах робітників. І так у всьому! Ми, бідняки, одержуємо найгірші речі і платимо за них дорожче за всіх, хоч усе це ми створюємо своєю працею. Бідність, розумієш ти, це решето, крізь яке все виходить!

— Ох, це жахливо!— відповідала Еллен і по-страдницькому дивилася на нього.— Як добре я тепер розумію тебе!

Перспектива злиднів зробила Еллен безвольною, вона більше не сміла навіть самостійно думати і на все дивилася очима Пелле.

Незабаром після родів вона запропонувала Пелле піти провідати батьо Ляссе.

— Приведи його з собою,— сказала вона,— ми цілком можемо

взяти його до себе, якщо трохи обмежимо себе. Я боюся, що він терпить нужду.

Пелле зрадів цій пропозиції і негайно пішов до батька. Як це благородно з боку Еллен, що вона почала так сердечно ставитись до старого, та ще в такий час, коли вони самі не знають, як прохарчуватись!

«Ковчег» здавався спустошеним. Занавіски зникли з вікон всюди, за винятком Ольсенів, зникли і позолочені карнизи, які все-таки являли собою цінність в п'ятдесят ере; квіти з підвіконня також познімав мороз. Крізь вікна видно було все всередині, там, здавалося, панувало ще більше запустіння. Було щось безсоромне в поведці зими, яка роздягала, замість того щоб одягати, і в першу чергу оголювала вікна. Навіть відхожі місця на підвір'ї позбулися дверей, дахів.

Пелле насили вдалося добратися до горища. Більша частина поручнів зникла; з кожних двох східців бракувало одного,— «Ковчег» влаштувався, як умів. Нагорі, у мадам Йонсен, бракувало дубової діжки, яка звичайно стояла в кутку на балкончику, якщо не ходила по руках,— у всьому «Ковчезі» була тільки одна діжка; і от вона чи то пішла на паливо, чи то була продана. Пелле заглянув до Йонсенів, але у нього не вистачило мужності привітатись до них,— він знав, що Ханне була без роботи.

На третьому поверсі, крадучись, пробиралася жінка: вона відламати кусок дошки від прибудови, але, пізнавши Пелле, кивнула йому.

— Хочу зварити трохи кофе,— сказала жінка.— І який же це порятунок — кофе! Нехай навіть рідке, тільки було б гаряче!

Кімната Ляссе була порожня; старого в ній не було. Пелле розпитував про нього у всіх в коридорі і довідався, що старий живе в підвалі у лахмітниці. Схудлі, сірі фізіономії на мить з'являлися в дверях, видивлялися на Пелле і безшумно зникали.

У підвалі лахмітниці повно було старих речей. Зима стягнула сюди пожитки бідняків. Ляссе сидів у кутку і накладав латки на матрац; він був тут сам.

— Вона пішла подивитись якесь манаття,— сказав старий,— з її грошима можна робити діла в такий час! Ні, я не піду до тебе їсти ваш хліб; я тут одержую харчі за те, що допомагаю їй, а хто ще може похвастатися, що цієї зими він забезпечений прибутком? У мене є куток, є де спати. Але чи не можеш ти сказати мені, що трапилось з Петером? Він зник, і з того часу я його не бачив.

— Та він, певно, поселився разом зі своєю нареченою,— відповів Пелле,— я постараюся розвідати.

— Ну, дякую, якщо зробиш це. Які чудові діти — оця трійка! Шкода, якщо з ким-небудь з них трапиться біда.

Пелле вирішив не відривати батька від певного заробітку.

— Ми не знаємо, чи зможемо запропонувати тобі що-небудь, але пам'ятай, ти завжди будеш дорогим гостем,— адже мене до тебе прислала сама Еллен!

— Так, подякуй їй від мене і йди, поки не повернулася стара,— з тривогою промовив Ляссе.— Вона не любить, коли приходять хто-небудь; вона так боїться за свої гроші.

Перше, з чим Пелле довелося розстатись, було його зимове пальто. Він заставив його одного чудового дня без відома Еллен і, прийшовши додому, приголомшив її грошима, які почав викидати весело на стіл крону по кроні.

— Слухай, як вони дзвенять! — казав він маленькому Ляссе. Хлопчик стрибав і тягнувся до монет,— він хотів побавитись ними.

— Навіщо мені зимове пальто? — відповідав Пелле на ласкаві докори Еллен.— Я не мерзну, і воно тільки б висіло марно. Я тільки й знав, що чистив його все літо. Ач, як воно гаре! — казав він хлопчикові, коли Еллен затопила в печі.— А добре у батька було зимове пальто! Воно може тепер зігріти маму, маленького Ляссе і його сестричку!

Хлопчик сперся рученятами на свої коліна і дивився на вогонь, шукаючи там батькове пальто. Вогонь запалював іскорки в його великих очах і виблискував на рум'яних щічках.

— От добре пальто! — казав він, і личко в нього сяяло.

Сусідів вони майже не бачили і рідних також; люди притихли, кожен заліз до своєї нори. По неділях Пелле і Еллен залишали хлопчика у кого-небудь з сусідів, ішли до міста і годинами простоювали на морозі перед яким-небудь концертним залом, прислухаючись до музики, потім повертались додому і коротали час, не запалюючи світла, біля вогню, що горів у печі.

Однієї неділі довелося зовсім сутужно.

— Вугілля вистачить тільки до півдня,— сказала Еллен.— Треба піти до міста. Їжі у мене також нема. Чи не пройтись нам до старих? Вони нас, певно, залишать вечеряти.

Коли вони вже зібралися йти, з'явилися брат Еллен, Отто, з дружиною і двома дітьми,— вони прийшли в гості. Еллен кинула на Пелле одчайдушний погляд. Зима і на них поклала свій відбиток. Вони охляли, вираз облич у них був серйозний. Але на них були ще теплі пальта.

— Ви залишайтеся краще у верхньому,— сказала Еллен,— у мене нема палива. Я вчора так заклопоталася, що повинна була відкласти купівлю на сьогодні, а сьогодні, як на гріх, у торговця вугіллям нікого нема вдома.

— Тільки б діти не мерзли,— сказав Пелле,— ми, дорослі, можемо обійтись своїм теплом.

— Ну, тільки б у них не повисли бурульки під носом, а то вони обійдуться! — сказав Отто, який не зовсім ще втратив колишній гумор.

Гості неспокійно ходили вперед і назад по кімнаті, розмовляючи про погані часи і про зростаючі злидні.

— Еге ж, це жахливо, що всі недоїдають! — казала дружина Отто.— Та закінчиться ж, нарешті, сувора зима, а разом з нею і нужда, і знову стане добре!

— Ти хочеш сказати, що зима покінчить раніше з нами? — сказав Отто і з якимсь відчаєм зареготав.

— Ну, не з нами, а з нуждою, зрозуміло! Ох, ти чудово знаєш, що я хотіла сказати! Але він завжди такий! — звернулася вона до Пелле.

— Дивно, як жінки можуть завжди зберігати допотопне переконання, начебто недосить заготовлено всього, — сказав Пелле. — Адже в порту лежать цілі купи вугілля, і в крамницях нема нестачі істівного. Навпаки, його тепер більше, ніж будь-коли, бо багато хто обходиться без їжі, — це видно вже з того, що в місті все подешевшало. Але яка користь від цього тому, у кого нема грошей? Погано стоїть справа з розподілом, он що!

— Так, це вірно! — підхопив Отто Стольпе. — Чорт забери, чому у людей невістачає мужності самим взяти своє!

Пелле чув, як Еллен вийшла на чорний хід і скоро після цього повернулася з вугіллям у фартусі: вона позичила його.

— Я все-таки трошки наскребла, — сказала вона і стала на коліна перед грубкою. — Цього цілком вистачить, щоб скип'ятити кофе.

Брат з дружиною стали дуже просити її не турбуватися; вони пили кофе вдома, перед тим як піти, і до того ж після ситного сніданку.

— У неділю ми завжди добре снідаємо, — сказала молода Стольпе, — це корисніше за все. — Але, вимовляючи це, вона уважно стежила за кожним рухом Еллен, неначе в думках підраховуючи, чи скоро закипить кофе.

Еллен, розпалюючи в грубці, продовжувала розмовляти. Ну, звичайно, чашку кофе вони повинні випити. Їм не дозволять піти без угощення. Пелле сумно і здивовано слухав жінок, — їхня наївна похвальба ще яскравіше підкреслювала злидні. Він по обличчю Еллен бачив, що в неї скрутне становище, і вийшов за нею в кухню.

— Пелле, Пелле! — розпачливо вимовила вона. — Вони сподіваються у нас повечеряти, а в мене нема нічого. Що нам робити?

— Звісно, сказати правду.

— Цього ніяк не можна! Їм же їсти сьогодні нічого, хіба ти не бачиш по їхніх обличчях? — Вона заплакала.

— Ну, добре, я влаштую це, — сказав він, втішаючи її. — Але що ти подаси нам до кофе?

— Я сама не знаю. У мене житній хліб і трошки масла.

— О боже, яка ж ти дурненька! — сказав він, розсміявшись, і обняв її. — Ти ще скаржишся! Краще поквпаяся намазати хліб маслом.

Еллен нерішуче взялась за діло. Але раніш, ніж внести угощення, вона з шумом грюкнула парадними дверима і збігла з ганку. Незабаром після цього вона повернулася.

— Ну, що це таке! Пекар, їй-богу, розпродав увесь здобний хліб! — сказала вона. — Доведеться вам задовольнитися кофе з бутербродами.

— О, та це чудово! — сказали гості. — Бутерброди — що може

бути кращим до кофе? Але нам соромно, що ми завдаємо вам стільки клопоту.

— Послухайте,— сказав, нарешті, Пелле,— облишмо гру в піжмурки одно з одним! Я принаймні цього не буду робити. Скажемо відверто: наші справи погані, і у вас, певно, не кращі! Як у старих?

— Вони, мабуть, живуть стерпно,— відповів Отто,— кредитом вони користуються завжди, та, напевно, і відклали дещо.

— А що, коли ми туди пройдемося і в них повечеряємо? Інакше, боюся, ми нічого тут не дочекаємось!

— Що ж, ходімо! Правда, ми позавчора були у старих, але це байдуже. Звідки-небудь треба ж одержати допомогу! До того ж ми їм не чужі...

Холод не впливав на Пелле. Кров у нього швидко текла, йому завжди було тепло. Нужду він сприймав як попередження і почував себе сильнішим, ніж будь-коли раніше; вимушене дозвілля він заповнював тим, що працював на користь рухові.

Зараз було не до мітингів і гучних слів,— у декого не було навіть одягу, щоб піти на збори. Рух втратив свій розмах, і чимало було клопоту з тим, щоб так-сяк підтримати його. Пелле вважав своїм обов'язком підбадьорювати тих, хто засумував, і без кінця бігав у справах; йому доводилося зустрічатися з безліччю людей. Нужда оголила нутро кожного, і таким шляхом його знання людей поглиблювалося.

Всюди, де виробництво зупинялося і наставала нужда, і сам Пелле, й інші члени організації намагалися попередити деморалізацію і використати обстановку з метою агітації. Пелле бачив, що нужда поширюється, як чума, поступово захоплює все і є жорстокою долею мас. За які-небудь один-два тижні безробіття позбавляло домівку робітника затишку, створеного багаторічним заощадженням,— така жадлива була нужда. Тут уже не важко було втлумачити ту чи іншу ідею, щоб вона не вилітала з голови, і використати її при агітації. Кожен, хто не отупів остаточно, бачив тепер, до чого йдеться...

Але траплялися й такі люди, яких бувало Пелле бачив у провінції. Нужда зробила їх ще смиреннішими, вони не могли отямитись від здивування, що їм милостиво дозволяють ходити по землі і годувати. З такими нічого не можна було зробити. Вони від самого народження ставали рабами, і тавро рабства глибоко западало в їхню пригнічену свідомість.

Це були люди, які переступили певний вік і належали до старшого покоління. Молоді ж були зроблені з іншого, більш міцного матеріалу; Пелле часто із здивуванням бачив, як енергійно молодь відгукується на нові ідеї, як вона була ладна дерзати і на брутальність відповідала брутальністю. Молодих доводилось навіть стримувати, щоб вони не завдали шкоди рухові,— надто вже вони рвалися вперед.

Мозок у Пелле був свіжий і незайманий, холод не порушував течії його думок; він невтомно проводив порівняння і робив висновки

з усього, з чим стикався. Здавалося, окремих людей нелегко було розворушити; агітація головним чином полягала в тому, щоб пробудити те, що в них було закладене. Між іншим, таким людям, певно, судилося вмерти зі своїми поглядами; але їх повинні були змінити люди молоді, які, на відміну від старих, виступали з більш чіткими вимогами. Наскільки Пелле розбирався в процесі розвитку руху, він не створювався одним поколінням людей, але якимсь незрозумілим чином наростав при зміні поколінь. І молодь починала боротьбу, коли її припиняли старі.

Напружена робота мозку так само приховано й загадково впливала на Пелле, як шум у вухах в час його дитинства; інколи він з якимсь несвідомим тремтінням дивувався сам собі, і йому ставало зрозумілим, що мав на увазі Мортен, коли говорив, що людина — це вища цінність. Тим прикріше було, що людині доводиться терпіти стільки нужди,— і обуренню Пелле не було меж.

Зустрічаючись з окремими робітниками, Пелле переконувався, що Мортен не такий уже самотній,— багато хто виявляв таке ж нетерпіння і не розумів, чому голодуючі повинні терпляче чекати і задовольнятися тим, що їх організують у спілки. У людей було вже досить підстав, щоб бачити необхідність перевороту, у безробітних з'явився якийсь різкий тон, що примушував добре одягнену публіку обходити їх стороною, а старих — пророкувати кінець світу. Бідняки тепер заговорили невластиво їм раніш мовою.

Одного разу Пелле стояв у воротах з кількома молодими людьми і обговорював з ними стан справ; це був летучий мітинг, у них не було грошей, щоб зібратися, як звичайно, в пивній. Дискусія провадилась дуже пониженим тоном, але в голосах чути було озлоблення. Мимо пройшов ошатно одягнений пан.

— Поглянь, яке чудове пальто! — вигукнув один. — Від такого й я не відмовився б! Чи не затягнути нам його під ворота і зняти з нього пальто?

Робітник говорив голосно і вже збирався рушити на вулицю.

— Без дурниць! — похмуро сказав Пелле і взяв товариша за рукав. — Ми нашкодимо тільки самі собі. Не забувай, власті завчасно встановили за нами пильне стеження!

— А, дурниці! Трохи доведеться посидіти за ґратами! Хоч на цей час буде їжа і квартира! — відповів робітник. Зловісний вогник заблищав у його звичайно спокійних, розумних очах.

XXIV

Ширилися чутки про те, що міське самоврядування хоче допомогти безробітним, і до рідва дійсно були організовані деякі земляні роботи. Було вирішено знести частину старих валів, перетворивши їх в парки і бульвари. Пелле з'явився разом з тисячами інших, і йому пощастило — він дістав роботу, — підрядчик брав переважно молодих.

Щоранку робітники збиралися масами, десятники відбирали з них тих, хто їм був потрібний, решта ж могли йти собі. У більшості були дружина і діти, які раділи майбутньому заробіткові, а тим, хто не одержав роботи, не хотілося повертатися з поганими звістками, і вони вешталась там весь день.

Люди з'являлися на місце задовго до світанку, щоб бути першими, хоч надії дістати роботу не було ніякої: все-таки це був привід встати з постелі; неробство пекло їх, як' пекельний вогонь. Коли з'являлися десятники, безробітні проштовхувалися вперед мовчки, але з благальним виразом обличчя. Прийшла якась жінка зі своїм чоловіком, який покірно йшов за нею, не відриваючись від неї поглядом, і точно наслідував її в усьому. Це був здоровий і міцний чоловіча, але він нічого не робив з власної ініціативи, навіть нося не сякав доти, поки дружина не штовхала його.

— Іди сюди, Торвальд,— казала вона, проштовхуючись уперед так енергійно, що навіть спітніла.— Іди за мною! — Вона говорила грубим голосом, ні на кого не дивлячись, неначе для того, щоб пояснити іншим свою поведінку.— Адже не зуміє за себе постояти навіть і тут,— казала жінка, звертаючись невідомо до кого. Її енергійний голос примусив Пелле здригнутись: вона була з Борнхольма! Ох, які там енергійні жінки, як вони вміють підтримати чоловіка! — І дітям також треба жити! — продсвжувала та.— У нас їх вісім, он скільки!

— Виходить, він на дещо здатний! — сказав один захлялий робітник.

Жінка протиснулася вперед і проштовхнула туди ж чоловіка.

— Дивись же, роби добре, що тобі доручать! І не слухай ніяких дурниць! — сказала вона, давши чоловікові такого тумака, що той мало не впав. Дружина задирливо підвела голову у відповідь на знущальний сміх присутніх.

Місце роботи було схожим на невільничий ринок. Десятники ходили навколо, добираючи найміцніших, обмацували їх поглядом, тиснули їхні м'язи і виміряли ширину плечей. Підрядчик походжав тут же і давав вказівки.

— Чи ти ба, велика цяця! — буркотіли робітники.— Вся робоча сила міста повинна збиратися сюди, щоб він міг відібрати кращих, хоч він низив поденну плату на п'ятдесят ере на добу! Він же сам був землекопом, а зараз у нього прибутку сто тисяч на рік. Справжній кровопивець!

Робітники продовжували стовбичити тут весь день, надіючись, що хто-небудь піде, захворіє або коли щось трапиться з ким-небудь, тоді можна буде дістати роботу. У них не вистачало сили піти звідси,— самий той факт, що виконувалися роботи, приковував їх до цього місця. Здавалося, вони кожної миті почнуть штурмувати місце роботи, тому поліція оточила його. Робітники стояли, намагаючись просунути вперед, з хворобливим сумом на обличчях, неначе загіпнотизовані надією на працю. Коли вони присувалися дуже близько, їх осаджували і примушували задкувати. Часом де-небудь ство-

рювався пролом, хто-небудь перестрибував через бар'єр і хапався за заступ. Поліцаї виривали у нього з рук інструмент і відводили геть.

У тих, хто залишився без роботи, дедалі зростало обурення нуждою і всіма оцими підлими порядками; воно висловлювалося злим приглушеним ремствуванням. Робітники проводжали підрядчика дивними поглядами, неначе шукали у нього відповіді на те, в чому самі не могли розібратись.

Знахабнівши від бурхливого припливу робочої сили, підрядчик дійшов до того, що збільшив робочий день на годину. Одного разу робітникам було просто оголошено про це, як тільки вони приступили до роботи.

У ту ж мить чотириста чоловік, за винятком одного чи двох, покидали інструменти і приєдналися до своїх безробітних товаришів. Десятники бігали, запрошуючи нових бажаючих, але ніхто не відгукнувся. Всі стояли і обговорювали стан, позеленівши від люті.

— Підрядчик хоче використати голод для того, щоб загребти зайву сотню тисяч! Ходімо до міської управи! — кричали одні.

— Ні, до газети! — кричали інші. — Краще до газети!

— Йти до міської управи нема радії, якщо тільки ми не оберемо в депутати своїх людей! — закричав Пелле. — Пам'ятайте про це на виборах, товариші! У нас всюди повинні бути свої люди, інакше цьому насильству не буде кінця. І ми повинні триматися разом і стійко! Якщо на те пішло, краще вмерти від голоду одразу, ніж поступово.

Робітники не відповідали, але тісніше обступили його і слухали з глибокою увагою. Ці люди в самий розпал зими, нужди і бідувань знайшли в страйку єдиний вихід, — про що ж вони зараз думають? Пелле оглядав їх, дивуючись їхній мужності. Це грізне мовчання, до чого воно призведе? Насильство, що не вміє володіти собою, ладне було народитися, здавалось, з цього твердокамінного мовчання! Пелле стрибнув на купу каміння.

— Товариші! — вигукнув він гучним голосом. — Це тільки перехідний момент, як сказала лисиця, коли з неї почали здирати шкуру! Вони вже забрали у нас одяг і майже всю їжу, позбавили нас хатнього затишку, а тепер хочуть ще здерти з нас і шкіру! Може, вже настав великий день випробувань, і тепер ми повинні домогтись того, що нам потрібно! Тримайтесь згуртовано, товариші, не розходьтесь і не поступайтеся! Це дуже важко; але ж не забувайте, що зараз найхолодніша пора зими, яка провіщає піднесення! Ніч особливо темна перед світанком. І невже ми побоїмося потерпіти ще трохи, тоді як люди страждали століттями? Вдома страждають наші дружини; може, вони навіть злостяться на нас. «Ви могли б принаймні взяти те, що вам пропонують», кажуть вони. Але ми не можемо дивитись спокійно, як наші близькі чахнуть, незважаючи на всю нашу працю. Досі бідняк звертався з безглуздим благанням до неба. «Врятуй нас від голоду і бруду, злиднів і холоду, дай нам хліба і паки хліба! Врятуй наших дітей від нашої долі, не дай їм захиріти, а духові впасти в недоумство!» — ось якою була наша

молитва. Але є тільки одна молитва, яка може принести користь, і вона закликає до опору злу! Ми обраний народ і тому повинні сказати: «Стоп! Ми не хочемо цього більше — заради своїх дружин, заради своїх дітей і заради їхніх дітей!» «Так, але яке нам діло до потомства?» скажете ви. Ні, нам є до нього діло! Хіба ваші старі були такими, як ви? Ні, вони копошилися в безвихідних злиднях і раболіпно плазували перед сильними і багатими. Звідки ж те, що так сильно шумує у нас і примушує гуртуватися? Час зупинився, товариші! Він ткнув своїм перстом у наші груди і сказав: ви повинні це зробити! Тут, де ми стоїмо, припиняється старе і починається нове; от чому ми покидали свій інструмент, незважаючи на нужду, — цього ніколи ще не було! Ми перебудуємо життя і зробимо його чудовим для бідняків на віки вічні! Ви, хто так часто жертвує своїм життям і добробутом з-за якоїсь пари крон, зараз тримаєте в своїх руках все своє майбутнє! Тримайтесь же, кажу я вам, будьте спокійні і тверді! І вас не забудуть, доки існують на землі робітники! Ця зима буде останньою — тільки б нам її витримати, а за нею — країна обітована, до якої ви так прагнули... Товариші! Ми несемо з собою світанок!

Пелле не чув слів, які вигукував, і відчував лише, що в ньому говорить голос правди, могутній голос, який не бреше ніколи. Він звучав ясно і по-пророчому, він захоплював маси; очі в Пелле горіли. Перед очима присутніх з-під гніту тяжкої зими в яскравому світлі виник образ, який уособлював їх самих, і разом з тим цей образ був схожий на юного бога. Він народився із злиднів. Він відкинув сліпу віру в долю і дав навзамін їй нову віру — ясну віру у власні сили! Робітники вітали Пелле вигуками; спочатку пролунали окремі голоси, потім закричали всі. І Пелле об'єднав ці вигуки в одно могутнє «ура» за нову еру.

Робітники збиралися щодня, але для мовчазного протесту. Коли десятники викликали охочих, люди збиралися мовчазними групами, грізними, як похмурі скелі. Час від часу у них виривалося прокляття кому-небудь із зрадників. Міське самоврядування ніяких заходів не вживало. Воно простягнуло тим, хто відчував нужду, руку допомоги, а ті відхилили її, — нехай же тепер вони відчують на собі всі наслідки! Підрядчикові дозволили остаточно припинити роботи, але він вів їх за допомогою двох десятків штрейкбрехерів з метою подратувати страйкуючих.

На всій величезній ділянці панував мертвий спокій, якщо не зважати на той закуток, де працювала невелика купка людей, яких охороняли поліцаї і які схожі були на арештантів. Тачки лежали догори дном; можна було подумати, що чума чи інша епідемія пронеслася по всьому місцю роботи.

Серед штрейкбрехерів були люди різних професій. Деякі безробітні записували їхні прізвища і адреси, щоб опублікувати в «Робітнику». Виявився тут і один член профспілки Стольпе. Це був поважний батько родини, який брав участь у русі від самого першого дня.

— Як жаль його! — казав Стольпе. — Він мій давній товариш ію роботі і показав себе з доброго боку. Ну, ми тепер піднесемо йому гірку пілюлю в газеті, — нас змушують до цього! Погана буде послуга цехові, якщо один з його представників зробиться зрадником!

Дружина Стольпе була у відчаї.

— Це така гарна родина! — казала вона. — Ми завжди дружили з ними, і я знаю, що вони дуже довго голодували. Ти знаєш, батьку, у нього молода дружина! Йому не так легко зараз витримати!

— Ох, я сам засмучений цим, чи чуєш, — відповідав Стольпе. — Але змушений так робити — інакше мені закинуть упередженість. Ніхто не посміє сказати мені, що я несправедливий!

— Дозвольте мені піти переговорити з ним, — запропонував Пелле, — може, він скаменеться.

Пелле записав адресу і пішов до штрейкбрехера. Він застав його в зовсім розореній квартирі, де бігало четверо маленьких дітей. Повітря в квартирі було важке, затхле. Робітник був літнім чоловіком, але міцним. Він їв з сумним виглядом, а діти стояли навколо, уткнувшись підборіддями в край стола, і уважно стежили за кожним шматком, який батько клав собі в рот. Молода дружина турботливо підсовувала чоловікові убогу їжу.

Пелле одразу перейшов до мети свого візиту. Йому було не дуже приємно засмучувати старого ветерана, але розмірковувати не доводилося.

— Так, я добре знаю, — відповідав той, киваючи головою. — Нічого читати мені лекції, я сам учасник руху з першого дня! І до цього часу я виконував свій обов'язок. Але тепер з мене досить! І чого ти хочеш, хлопчику? Є у тебе дружина і діти, які голодують і просять хліба? То подумай про своїх!

— Ми не просимо, Ханс, — тихо промовила дружина.

— Авжеж, ви не просите, — і це ще гірше! Хіба я можу байдуже дивитись, як ви голодуєте і мерзнете? До чорта товаришів і їхні пишні слова! До чого вони привели? Раніш ми недоїдали, а тепер повинні голодувати по-справжньому, — в цьому і вся різниця! Чому, чорт забери, ви не даєте мені спокою?

Він сьорбнув горілки просто з фляжки. Дружина підсунула йому склянку, але він відштовхнув її.

— Про тебе завтра надрукують у газеті, — застережливим тоном сказав Пелле, — я тільки хотів попередити тебе про це.

— І напишете, що я свиня і поганій товариш, га? Може, й про те, що я лупцюю дружину? Але ж ви самі знаєте, що це брехня, та й яке мені діло до цього? Хочеш випити чарочку?

Ні, Пелле не хотів пити.

— Ну, то я сам вип'ю! — сказав робітник і зло засміявся. — Тепер ти можеш посвідчити, що я свиня — тягну з пляшки. А іншим разом приходь підглядати в замкову щілину, — побачиш, як я б'ю дружину..

Жінка кинулась у сльози.

— Ох, чорт забери, дайте мені спокій! — задириливо вимовив штрейкбрехер.

Пелле довелося піти від нього, не добившись толку.

XXV

«Ковчег» мерз від північного вітру, без будь-яких ознак життя. Шум, який влітку розносився по всіх поверхах вузького колодязя, вщух. Безперервне капання крапель з сотень пральних балій, що перетворювало подвір'я у вузький колодязь з зеленими слизькими стінами, також припинилась. Мороз неначе закрутив кран, і там, де, притаївшись в отворах стін, сиділи жаби в фантастичних гротах з зеленого моху і слизу помиїв, зараз наросла льодова кора — брудний глетчер, що спадав з горища будинку до дна подвір'я.

Куди ж дівалися замурвані веселі діти? І вечірня випивка возниці похоронних дрог, з якого дружина потім вибивала хміль? Чому не чути більше пронизливих жіночих голосів, що лунали з якогось-небудь поверху на все подвір'я?

Мороз ставав дедалі злішим! Він все змів з дороги, він замкнув усе, що тільки можливо було. Шарманщик лежав у себе в підвалі і приймав гостю, — то була приятелька північного вітру, подагра; внизи, в спорожнілому подвір'ї, гуляв протяг, шурхотючи вздовж вогких стін. Щоразу, коли хто-небудь проходив по підвальному коридору, вітер хапав його за коліна своїми крижаними пальцями так, що серце болісно нило.

Стара казарма сумно дивилася своїми чорними, спустошеними вікнами. Холод стяг рештки кольорових гардин і відніс їх в ломбард; канарку збули за два десятки полін. За замкненими дверима припинився плач маленьких дітей — цей гімн праці, що звичайно стихав тільки надвечір, коли матері поверталися з фабрик. Тепер кожна мати сиділа цілий день біля своєї дитини. Холод зумів подарувати їй цю радість! Він зі своїм братом Голодом щодня заглядав до них.

На третью поверсі, в кутку біля печі, сиділа мадам Йонсен. Її маленька внучка лежала, скрутившись калачиком, на купі ганчір'я на підлозі. Крізь голі вікна було видно тільки лід, неначе весь світовий простір замерз; на шибках залишалися кружки від дихання, коли малятко дивилося у вікно, але їх одразу ж затягувало. Стара обводила кімнату великими круглими очима, її голова безперестанку тряслася, і вся вона була схожа на віщого птаха, який знає далеко більше, ніж здавалося.

— Я знову мерзну, бабусю! — тихо казало малятко.

— А ти пострибай, то й зігрієшся! — відповідала мадам Йонсен.

— Хіба ти стрибаєш?

— Ні, я дуже стара і ослабла і вже не можу більше стрибати.

Але холод вбиває моє тіло так, що я його не відчуваю. Мені було б зовсім добре, коли б тільки не спина.

— Навіщо ти притуляєшся спиною до холодної печі?

— Холод гризе мою бідну спину.

— Але ж це не допоможе, в печі нема дров.

— Ох, у мене так мерзне спина! — жалібно говорила стара.

Дитина замовкала і повертала голівку в інший бік.

Там на стіні виблискував іній; час від часу під шпалерами чути було шурхіт.

— Бабусю, що це шурхотить? — питала дитина.

— Це клопи спускаються вниз, — відповідала стара. — Нагорі, на горищі, стало надто холодно, і там їм не можна жити. Ти розумієш, вони перебираються до Ольсенів, у яких тепла стіна. Там вони перечекають холод.

— Хіба у Ольсенів стіни завжди теплі?

— Атож, коли розпалюють вогонь під паровим казаном.

Малятко помовчало трохи, поволі повертаючи голівку з боку на бік; на обличчі в нього відбилосся жахливе страждання.

— Я мерзну! — запхикала дівчинка знову.

— А ти пострибай!

— А чи не краще мені трохи побігати?

— Ні, бо так ти наковтаєшся холоду, і повітря в тобі стане холодне, як лід! Сиди спокійно. От скоро прийде твоя мати і принесе чого-небудь!

— Нічого вона не добуде, — відповідала дитина. — Щоразу, коли вона туди приходить, вже нічого не залишається!

— Ну, це неправда, — суворо відповіла мадам Йонсен, — у громадському котлі вистачить їжі для того, хто вміє влаштуватися біля нього! Біднякові треба забути про сором, — сьогодні мати що-небудь одержить.

Малятко підвелосся, і від його дихання на шибці з'явився кружок.

— От коли б сніг пішов, то бідняк зміг би заробити на день життя! — промовила стара.

Вітер безугавно дув з півночі. Звичайно він пролітав вздовж каналів, вкриваючи брижами воду, але тепер тиждень за тижнем свистів, неначе на флейті, на порожніх кістках злиднів. Канали вкрилися кригою, земля страшенно затверділа; як вітер жене зів'яле листя, міцний мороз гнав людей вперед. Швидко пробігали вони по Приютському мосту і зникали.

Під'їхав великий жовтий віз, величезні ворота тюрми поволі розчинилися і поглинули його. Це була хура з м'ясом для арештантів. Малятко слідкувало за нею розгубленим поглядом.

— Мама не йде, — сказала дівчинка сумно, — а я така голодна.

— Вона скоро прийде, зачекай! Та не стій же перед вікном, піди краще в куток! Біля вікна ж дуже холодно!

— А мені здається, що холодніше в темряві!

— Це тому, що ти нічого ще не розумієш. Я тужу за добрими справжніми потемками.

— А я тужу за сонцем! — запально відповідала дівчинка.

На подвір'ї пролунав тріск. Дитина вибігла і розчинила двері

на галерею,— це сусіди, які жили напроти, вийшли відламати на паливо схидець.

А ось і мати! З бляшаним відерцем в руках і з вузлом під пахвою. О, у відерці щось є, воно на вигляд таке важке! Тра-ля-ля! А вузол, вузол — що б це у ньому було?

— Мамо, мамо! — пролунав дзвінкий крик, і малятко перекидалося через хиткі поручні.

Ханне швидко піднімалася сходами з напіввідкритим ротом і розрум'яненими щоками; з кожного кубла виглядало чие-небудь обличчя.

— Ось Ханне-вдова і проходить свій найважчий шлях! — казали вони одно одному; вони знали, що вона вважає для себе справою честі утримувати мати й дитину. Адже вона чудова дівчина!

І Ханне-вдова кивала кожному, нечаче хотіла сказати: «Все в порядку, дякувати богів!»

Ось вона стоїть біля стола і знімає кришку з відерця.

— Дивіться,— каже вона, помішуючи суп шумівкою,— тут і крупа, і овочі! Було б на чому зігріти.

— Можемо й ми відламати трошки дерева, як інші! — сказала мати.

— Ну, авжеж,— відповідала, важко дихаючи, Ханне.— Чом би й ні? Якщо можна канючити, то можна, звичайно, і...— Вона вибігла на галерею і відламала кілька дощечок з таким тріском, що чути було у всьому дворі. Сусіди бачили це зі своїх темних гнізд. Ось Ханне-вдова і розсталася з своєю пихою!

Стара з дитиною сіли їсти суп.

— І жте! — казала Ханне. Вона стояла поруч, дивлячись на них палаючим поглядом, щоки в неї також палали, вона була на диво гарна в цей день.

— Ти схожа на квітку на морозі! — сказала мати.— І ж сама, інакше зовсім змарнієш!

Ні, Ханне не хотілася їсти!

— Я відчуваю себе такою легкою,— сказала вона,— мені зовсім не хочеться їсти.— Вона обмацала вузол з неспокійним виглядом, і губи в неї тремтіли, як у хворій на лихоманку.

— Що в тебе тут? — спитала мадам Йонсен.

— Одяг для тебе й маленької Марі, ви так мерзнете. Я купила внизу, у лахмітниці; дісталася так дешево!

— Купила, кажеш ти?

— Я взяла в борг.

— Так, так. Не бери тільки на себе дуже багато. А добре б зігріти трохи спину!

Поки Ханне розв'язувала вузол, мати й малятко з нетерпінням дивилися на неї. З'явилася легка літня сукня, збірчата і з вирізом, голуба, як очі маленької Марі. Потім переміна тонкої жіночої білизни і пара шеврових черевичків. Дитина і стара здивовано дивилися на всю оцю благодать.

— Ох, яке красиве! — казали вони. Вони забули про все на

світі і тільки милувалися принесеним. Але Ханне неначе скам'яніла і раптом розридалася.

— Ну, ну, заспокойся! — сказала мати і поплескала їй по спині.— Один раз можна і для себе купити нарядів! Гірше від цього не буде. Молодість вимагає свого!

— Ні, мамо, ні, я не купувала цього! Я знала, що ви замерзаєте від холоду,— от я й зайшла до одного панського будинку і попросила ношеного одягу. Там була молода панночка, вона дала мені оце і була така ласкава зі мною. Я не знала навіть, що у вузлі. Справді, не знала, мамочко!

— Ну, ну, все це добре,— спокійно промовила стара, розклавши перед собою сукню.— Це добрі речі!

Але Ханне змахнула їх з стола і шпурнула в куток біля печі.

— Та ти хвора! — сказала мати, допитливо глянувши на неї.— Очі в тебе горять, як жарини.

Тим часом смерклося, і вони лягли в постіль,— принаймні не грєба було марно палити свічки. Краще за все було лежати в постелі; вони поклали теплу ковдру поперек ліжка — їй вистачало на всіх трьох,— а носильний одяг в ноги. Маленька Марі лежала посередині, і вже їй-то було тепло! Ханне з матір'ю завели розмову про якісь дрібниці. Голос у Ханне був дзвінкий і урочистий в темряві, неначе линув з якоїсь ясної обителі.

— Яка ти неспокійна! — казала мати.— Спробуй заснути. Я бачу, ти вся палаєш.

— Я така легка,— відповідала Ханне,— я не можу хвилини полежати спокійно! — А втім, скоро вона присмирніла і тільки ледве чутно наспівувала щось; тіло її палало в лихоманці.

Через деякий час стара прокинулася від холоду. Ханне стояла на підлозі, трохи відкривши рота, і одягала тонку білизну при світлі свічкового недогарка; біла пара виривалася з її рота.

— Ти стоїш гола на холоді! — з докором вигукнула мадам Йонсен.— Ти б поберегла себе!

— Ох, мамо, мені тепло, адже зараз літо!

— Що ти задумала, дитино моя?

— Я хочу трохи причепуритися, мамочко!

— Ну, ну, танцюй, моя лялечко!.. Більша частина твоєї молодості ще попереду, бідолашна! Ох, чому ти не підчепила собі чоловіка там, де підчепила дитину!

Ханне продовжувала наспівувати, одягаючи світлоголубу літню сукню. Вона була їй трохи широка в плечах, але виріз так пасував до її оголених грудей! Її тіло окутував якийсь легкий серпанок, що нагадував ясну корону навколо літнього сонця.

Матері довелося допомогти їй застебнути крючки на спині.

— Дивись не розбуди Марі! — шептала вона, захоплена небаченою розкішшю.— А тонке мереживо сорочки ти можеш трохи ви́тягнути над сукнею, це дуже ошатно. Зараз ти схожа на наречену!

— Я збігаю на другий поверх і покажусь мадам Ольсен,— сказала Ханне, притиснувши руки до палаючих щік.

— Ну що ж, сходи, треба й біднякові порадуватися! — відповідала стара, відвернувшись до стіни.

Ханне зійшла сходами, пробігла по подвір'ю і вибігла на вулицю. Земля була така тверда від морозу, що дзвеніла під ногами, але ця морозяна земля пекла її крізь тонкі черевики. Ханне пробігла по Базарній площі, поминувши Приютський міст, і опинилася в освітленій частині міста, потрапивши просто в обійми Пелле, який ішов провідати батьо Ляссе.

Пелле стомився і ослабів у безперервній боротьбі з жорстокою дійсністю. Нескінченна нужда почала підривати його мужність, — він почав сумніватися, чи варт було взагалі згуртовувати маси? Адже їхні страждання зробилися ще тяжчими! Але в даний момент Пелле досить оптимістично дивився на все, — він був у якомусь сп'янінні, яке часто находило на нього останнім часом. Серед найсуворішої дійсності траплялося, що мрії його линули вдалину і малювали йому нову, казкову пору щастя; тяжкі злигодні викликали у нього мрії про достатки. В такому стані він перебував зараз, не помічаючи ні холоду, ні страшної нужди. Від дуже сильного душевного напруження і недостатнього харчування у нього постійно шуміло у вухах; йому здавалося, що навколо шумлять щасливі люди, і він анітрохи не здивувався, зустрівши Ханне, одягнену політньому, як на бал.

— Пелле, коханий мій! — сказала вона, схопивши його за руку. — Хочеш танцювати зі мною?

«Це колишня Ханне, — зраділо подумав Пелле, — безтурботна принцеса «Ковчег». І вона в лихоманці, як колись». Він сам був наче в лихоманці; і коли очі їхні зустрічалися, у них блискотіли якісь дивні, холодні іскри. Пелле зовсім забув про батьо Ляссе й свою справу і пішов з Ханне.

Вхід до шинку «На сьомому небі» був яскраво освітлений, і від цього світла на вулиці здавалося ще холодніше. У цьому морі свігла юрмилися діти Великої Зими, обірвані, змерзлі. Вони стояли і шукалися, обмацуючи кишені, шукаючи монетку в п'ять ере; і у кого монетка знаходилася, той прокрадався крізь освітлений криваво-червоними лампочками тунель-коридор до танцювальної зали. Але й там було холодно. Дихання підносилось в повітря, наче хмаринка білої пудри, на навощеній підлозі блищали кристали льоду. І кому б спало на думку топити в кімнаті, де життєрадісність повинна горіти тисяччю блискотливих вогнів? Тут люди скидали звичайно з себе всі турботи, тому високий зал плавав у тумані і музиканти вкривалися потом.

Та все це холод знищив. Біля стола застигли безробітні, не рухаючись з місця; навіть у найбіднішого не залишалось ні краплі легковажності. Диригент міг не клопотатися і не ганятись, розкинувши величезні ручиська, за двома-трьома парами танцюристів, щоб одержати з них по п'ять ере для музикантів. Вони робили всього один-два тури, щоб тільки мати право залишатися тут. Боже, у деяких були годинники, у одного золотий перстень, а в диригента

навіть дзвінка монета! Яка ж це нужда? Тут гості сиділи в залі з ліпною стелею і позолоченими дзеркалами і розорялися удвох на один кухоль пива, а дівчат полишали мерзнути; навіть красуня Ельвіра сиділа тут!

— Мазурка, мазурка! — ревів диригент і грізно ходив від стола до стола; танцюючі поволі ковзали по підлозі, як зледащілі пси, сумно виконували танець і платили.

Але що це таке? Невже саме літо з'явилося до зали, розрум'янене і одягнене в ефірне вбрання? Голуба сукня кольору незабудки, роза в непокритому волоссі! Спека, як пурхаюче літо, обвіває її голі плечі, а вона ж прийшла просто з Великої Зими. І в неї визивна хзда, як у жриці насолоди. Як гордо вона несе свій стан, неначе вона наречена самого Царя! І як вона палає! Але хто вона така, невже її ніхто не знає?

Ах, та це ж Ханне-вдова! Порядна дівчина, яка ось уже сім років ходить чесною дорогою на фабрику і з фабрики, щоб прогодувати свою стару матір і дитину. Та як же їй вдалося підчепити під руку розсудливого Пелле? Того, хто продав свою власну молодість чортові тільки для того, щоб подолати злидні? Що йому тут треба, в танцюльці? А Ханне — звідки на ній таке вбрання? Адже вона безробітна! І як вона враз погарнішала.

Вона йде, і шепіт лине за нею слідом, серед залу вона зупиняється і посміхається. Очі в неї палають, як вогонь; якийсь молодий чоловік кидається до неї і обнімає її. Танець з Ханне! Танець з Ханне!

Ханне танцює з якоюсь повільністю, наче несе свою радість звідкись здалеку. Ніжно спирається вона на руку свого кавалера, і від її оголених плечей іде жар, що проганяє великий холод зими. Хіба Ханне не горить? Хто хоче погрітись коло неї?

І зал знову випромінює тепло. Ханне схожа на вогняну кулю, яка крутиться навкруг і все запалює; всюди, де вона промайне, займається вогонь. Кров молодо тече по жилах. Люди перекидають стільці, поспішаючи до залу.

— Гей, танцмейстер! П'ять крон за мого годинника. Та кваптесь!

— О Ханне, один танець зі мною! Пам'ятаєш, ми працювали разом на фабриці?

— А ми вчилися в одній школі!

Ханне не відповідає, але залишає Пелле і кладе свою оголену руку кавалерові на плече; і коли той доторкається до неї щокіою, вогонь наскрізь проймає його. Кавалери не хочуть відпускати її, міцно тримають за талію і тягнуть до музикантів, де приймається плата. Жодне слово не зривається з уст Ханне, але палаюча в ній пожежа обіцяє кожному здійснення його найзавітніших бажань.

— Можна провести тебе додому? — шепчуть танцюристи і тягнуть до німих уст Ханне.

Але розмовляє вона тільки з Пелле, носячись з ним у вихорі танцю.

— Пелле, який ти сильний! Чому ти не взяв мене? Хіба ти не любиш мене? — Вона судорожно вцепилася рукою в його плече і веде за собою Пелле, обпалюючи його вухо своїм диханням.

— Не знаю,— відповідає він з тривогою.— Але замовкни, ти хвора!

— Тоді зупини мене. Чому ти ніколи не був сильнішим за мене? Хочеш взяти мене? Хочеш, я буду твоєю?

Пелле з посмішкою хитає головою.

— Ні, тепер я люблю тебе тільки як сестру.

— А я люблю тебе! Ох, який ти чужий мені,— я тебе не розумію. І руки в тебе такі дупкі, неначе ти з'явився з іншого світу. Який ти тяжкий, Пелле! Чи привіз ти з собою щастя з чужини?

— Ханне, ти хвора! Замовкни, я проведу тебе додому.

— Пелле, ти все-таки не був тим, справжнім! Звідки в тебе оце чуже? Адже в тобі нічого нема. Відпусти мене, я хочу потанцювати і з іншими.

Ханне танцює невтомно, чоловіки стоять наготові і чекають; коли один відпускає її, то до неї кидаються десять. А Ханне хоче танцювати зараз з усіма. Кожен повинен мати право погритись біля неї. Очі в неї блискотять, як іскри в потемках, а її мовчання розпалює чоловіків, вони кружать її все дужче і дужче. Хто не може пробратися до неї, той гасить в собі вогонь напоями; Велику Зиму прогнали, тут жарко, як у пеклі. Кров б'є в голову, і кров'ю наливаються білки очей; виявляється якась розгнузданість, бажання дотанцюватися до того, що підлога провалиться чи ноги не триматимуть.

— Ханне збожеволіла нині, вона переживає свою другу молодість! — злорадно кажуть Ельвіра й інші дівчата.

Мовчіть! Не смійте зводити наклеп на Ханне! Дивне почуття народжує дотик до неї, неначе вона не плоть і кров, а вогонь небесний. Навіть до шкіри її доторкнутись боляче. Кажуть, у неї не було ріски в роті цілий тиждень, все вона віддавала дитині і матері. І як вона падає! Дивіться, вона без упину танцює вже дві години! Як це зрозуміти? Ханне танцює, як посланець іншого світу, де живуть у вогні, а не в холоді; ось чому кожен залишає свою даму і кидається до Ханне, коли вона виявляється вільною. І яка вона легка в танці! Танцюючи з нею, підноситься вгору, геть від холоду! Будь-яке горе забувається у її обіймах.

Однак Ханне все більше й більше блідне; вона витанцювала весь свій вогонь, як інші натанцювують собі його! Адже вона зовсім побіліла! Ельвіра Ольсен підходить і тягне її до себе із страхом у погляді:

— Ханне, Ханне!

Та вона нікого не бачить, вона пристрасно рветься в нові обійми, закривши очі. Адже їй так багато треба надолужити. І її вважають такою цнотливою. Вона навіть не помічає, що віднімає радість у інших. А що, коли вона хвора на падучу? Невже це можливо у такі молоді вдовині роки?

Замовіть! Яка ж вона, одначе, прекрасна. Ось вона знову порожівіла, відкриває очі, і в них горить полум'я. Вона витягла Пелле з його кутка і, зашарівшись, щось шепче йому, можливо, якусь втішну обіцянку, якої нікому іншому не пощастило від неї почути. І як завжди щастить цьому Пелле!

— Пелле, чому ти не хочеш більш зі мною танцювати, а сидиш у кутку і дуєшся? Невже ти сердишся на мене, як того разу? Чому ти такий суворий і холодний? І навіть костюм у тебе цупкий.

— Я прийшов з царства Великої Зими, Ханне! Діти з плачем просять хліба і жінки голодують. Чоловіки сидять склавши руки і оглядаються навкруги,— вони соромляться свого неробства.

— Ну, то що ж? Адже зараз літо, дивись, які всі веселі! Візьми мене, Пелле!

Її обличчя стає червонішим за кров, вона схиляє до нього свою голову. Дивіться, як вона віддається — блаженно, в безсоромному сп'янінні! Вона відкидається навзніч в обіймах Пелле, і на губах у неї розквітає величезна червона роза, що скочується по голубій сукні.

Пелле стоїть остовпілий із страшним тягарем і не може зрушити з місця. Він тільки дивиться на Ханне, доки танцюмейстер не піднімає її на свої могутні руки і не виносить з залу. Вона така легка в своїй літній сукні, як пушинка.

— Мазурка! — реве диригент, повертаючись назад, і обходить ряди, запрошуючи до танців.

XXVI

У кінці січня Пелле одержав місце робітника на машинобудівному заводі «Данія». Платили там небагато, але Еллен все-таки раділа; коли нема нічого, то хоч плач, а коли є трохи, то вже з'являються сили. Еллен була ще трохи бліда після родів, але вигляд у неї був бадьорий; при першій же звістці про роботу в її голові зародилися широкі плани. Тепер вона одразу почне викуповувати речі з застави і розплачуватися з дрібними боргами; Еллен виробила цілу систему і дотримувалася її неухильно.

Сестричка дуже багато значила для маленького Ляссе; він одразу ж зрозумів, що одержав її для того, щоб бавитися нею в своїй самоті. Коли вона мала з'явитися на світ, його відправили до діда й баби, щоб чорногуз не забрав його, коли прилетить з Сестричкою,— адже він славний хлопчик! Коли Ляссе повернувся додому, в його колисці лежала і спала дівчинка; він одразу ж помацав пальчиками її повіки, щоб дізнатися, чи такі в неї очі, як у нього самсго. Він дістав за це по руках, так і не вирішивши в цей день такого цікавого питання.

У Сестрички були великі темні очі, якими вона весь час невтомно стежила за хлопчиком, коли він бігав по кімнаті, ховався за узголів'я ліжка чи переходив на другий кінець кімнати. Разом з тим її

пуклі щічки роздувалися, як міхи. І маленький Ляссе відчував, що коли дівчинка зупиняє свій погляд на ньому, то це зобов'язує. Він був уже мужчиною з схильністю до молодечтва і тому одразу починав пужитися, вихляв тілом, як клоун, і показував свою силу, піднімаючи ослинчик, тоді як Сестричка стежила за ним своїми оченятами з байдужим виразом. А хлопчикові здавалося, що вона могла б усе ж таки висловити йому хоч яке-небудь схвалення, якщо він так старався для неї.

Одного разу він надув паперовий кульок і бахнув ним перед самим носом дівчинки, і це вплинуло: Сестричка забула свою незворушність, підкочила в ліжечку і зарева. За це Ляссе відшльопали, та зате він пробудив у Сестричці життя! У неї вже наперед спотворювалося гримасою личко, коли хлопчик підходив до неї показати що-небудь. Часто вона починала плакати ще до того, як він показував їй який-небудь фокус.

— Відійди від сестри, Ляссе-Фредерік! — казала мати.— Ти її лякаєш!

Але вже через місяць усе змінилося. Ніхто не вмів так добре розуміти витівки маленького Ляссе, як його Сестричка. Вона починала щебетати, як шпак, досить йому було ворухнутися чи дати хоч який-небудь знак.

Похмурий вираз зник з обличчя Еллен. Тепер у неї знову знайшлося заняття. Холоди примусили її забути про багато які претензії, та й діти не давали їй думати про них. Діти відсирали у неї так багато часу, що відсутності Пелле вона більше не помічала. Еллен звикла до того, що чоловік завжди йшов з дому, і підтримувала з ним духовне єднання тим, що під час роботи в думках розмовляла з ним, і раділа, коли їй вдавалось створити йому затишок в ті години, які він проводив дома.

Пелле розглядав свою домівку як затишний маленький світ, у якому він міг відпочити, коли стомлювався. Він розгадав невиразне томління в очах Еллен,— адже дві такі милі маленькі істоти завдавали їй чимало клопоту, а тепер вона всією душею поривалася йому назустріч. І була в ній якась відданість, що дуже зворушувала його; вона навіть не нахмурилася, довідавшись, який незначний у нього заробіток, і не докоряла йому за те, що він став простим робітником.

Від поста голови профспілки Пелле довелося відмовитись заради більш широкої діяльності. Не передбачалося також, щоб ближчого часу він повернувся до свого ремесла, а важка фізична праця йому подобалася.

Щоб поповнити свій мізерний заробіток, Пелле вечорами займався дрібним лагодженням. Еллен допомагала йому. І вони під час роботи розмовляли про те, про се. Про робітничий рух вони ніколи не вели розмов,— він не цікавив Еллен, а Пелле нічого не мав проти того, щоб трохи відпочити. Маленький Ляссе малював за столом і інколи втручався в розмову. Часто, коли Пелле брався за роботу, виявлялося, що Еллен за день уже зробила частину її, залишивши

для нього тільки те, що сама не могла закінчити. За це він старався порадувати її невеликим подарунком.

У цьому році зима була не такою жорстокою. Вже у лютому з'явилися ознаки весни. Це було помітно по Еллен.

— Чи не взяти нам кошика з їжею та не пройтись у неділю куди-небудь за місто? Діти відчують потребу у свіжому повітрі,— казала вона.

Пелле охоче погоджувався. Але на неділю була призначена нарада з керівництвом партії і збори на заводі, а Пелле треба було побувати і тут, і там; увечері ж він обіцяв виступити з промовою в спілці.

— Тоді я піду з дітьми сама,— спокійно відповіла Еллен.

Добре відпочивши, вони поверталися додому. Вони вже навчилися обходитись без Пелле.

Нарешті сувора зима минула. Ще були морози, особливо по ночах, але всі вже бачили, що зимі кінець. Знав це і лід на каналах,— він вкрився тріщинами в різних напрямках і почав посуватися до моря. Будинки також відчули наближення весни і зробилися ніби світлішими, на них заграло сонце; можна було бачити, як воно сяєло на дахах. У вузьких провулках і на подвір'ях-колодязях діти шльопали ногами по розталому снігу, оспівуючи сонце, яке ще до них не добралось.

Після тривалих холодів люди почали потроху розпрямлятися. Правда, морози ще могли повернутися, але всі були одностайно упевнені в тому, що весна настала. Почали з'являтися шпаки. Підземні соки стали набиратись біля поверхні землі, утворюючи прогалини на твердій земній корці,— в природі почався обмін речовин. Скрізь можна було спостерігати те ж саме стремління. В надрах землі зароджувалися молоді пагони, незважаючи на мороз і сніг, і повзли вгору, неначе виникали з холоду; а в задубілих від зимового холоду людях народжувалися надії, незважаючи ні на що. Робітничі квартали почали оживати. Тепер уже можна було пошукати роботу. Приємно було вийти й розім'ятися при денному світлі,— добре б кожного дня наповнювати чим-небудь шунок, взяти з застави своє добро і провітрити його, доки до нього знову не дійде черга.

Але справа йшла не так швидко, як можна було сподіватись. Здавалося, холод паралізував тих, хто відзначався заповзятливістю. Весна наближалася, сонце з кожним днем піднімалося все вище і вже починало виявляти свою силу,— але підприємства не виробляли більше, ніж потрібно було на кожний день. У них не було колишнього розмаху. Звичайно в цю пору року підприємства працювали на склад, на задоволення літніх потреб, паралізованих у зимовий час; вони надолужували прогаяне, використовуючи всі сили і запроваджуючи надурочні роботи.

Люди занепокоєно перекидалися запитаннями: «Що ж таке трапилось? Чому справи не налагоджуються?» «Робітник» поки що не давав ніяких пояснень, але друкував туманні застереження на адресу деяких панів, щоб вони не дуже експлуатували бідняків.

Мало-помалу стан прояснявся. Підприємці щось готували і тому не пускали підприємств на повний хід. Робітники, незважаючи на зимову нужду, знову провели своїх депутатів до ригсдагу і тепер готувалися завдати рішучого удару на комунальних виборах. Так ось у чому справа! І насамперед — організація, яка безперервно зміцнювалася і охоплювала всі професії по всій країні і вимагала своєї частки в управлінні. Підприємці хотіли дати відчутти біднякові, як мало він може зробити без допомоги тих, від кого все залежить.

Ширилися чутки, що фабриканти збираються припинити всі роботи, щоб одним ударом розгромити організації; та це було надто вже неймовірно. Поки було всього лише кілька випадків припинення роботи, через розбійність в тих чи інших пунктах. Треба ж було подуматися до такого диявольського рішення, щоб всупереч законам природи продовжити нужду, коли всі хочуть працювати на основі існуючого порядку!

Можна було помітити тільки одно: людям, які брали активну участь в русі, важче було знайти роботу, ніж іншим, їм були запропоновані гірші умови праці або їх просто заміняли іншими, коли вони після зимової перерви в роботі з'являлись на фабрику. Непевність в одержанні роботи сильніше відчувалася серед робітників тих професій, де профспілкові організації були особливо численні. На це не можна було дивитися інакше, як на переслідування робітничих об'єднань. Створилася якась непевність, кожен розумів, що так далі продовжуватися не може, і передчував недобре. Особливо напруженим був стан у металообробній промисловості. Металісти міцніше, ніж інші, згуртувалися, і вони краще за всіх розуміли, якого напрямку може набрати справа.

Пелле засмучено стежив за тим, що готувалося. Якщо боротьба почнеться зараз, то вона закінчиться поразкою робітників, у яких не залишилося ні запасів, ні грошей. Зима зрівняла з землею їхні слабкі укріплення, і штурм у цей момент, певно, прорвав би фронт солідарності. Пелле не висловлював товаришам своїх побоювань, адже вони були просто дорослими дітьми, нічого було передчасно лякати їх. Але лідерам партії він доводив, що треба намагатися уникнути боротьби, навіть якщо доведеться піти на поступки. Пелле вперше запропонував відступ!

Минав тиждень за тижнем, напруження зростало, але нічого особливого не траплялося. Підприємці боялися громадської думки. Зима заподіяла глибокі рани, і фабриканти не сміли взяти на себе відповідальності за оголошення робітникам війни.

На машинобудівному заводі «Данія» напружені відносини між робітниками і фабрикантами склалися значно раніше. В той час, коли датське сільське господарство, в зв'язку із зміненними вимогами світового ринку, перейшло від землеробства до розведення молочної худоби, керівники заводу вирішили, що тваринництву належить велике майбутнє, і тому почали виготовляти маслоробні машини. Заводові вдалося скористуватися відцентровий сепаратор, на який був великий попит; новий вид промисловості вимагав все більшої

кількості робітників. Для цієї роботи добиралися найбільш здібні робітники, які безперервно поліпшували виробництво, і збут поступово зростав — як внутрішній, так і на експорт. Робітники мало-помалу настільки удосконалилися в новій професії, що завод змушений був знизити розцінки, — люди надто багато заробляли! Зниження провадилося двічі на протязі року, причому власник заводу посилався на необхідність витримувати конкуренцію на світовому ринку; а разом з тим сепаратори заводу безперервно підвищувалися в ціні в зв'язку з величезним попитом на них. Робітники примирилися з зниженням плати, як з чимсь неминучим, почали працювати ще старанніше і тому знову стали більше заробляти. І от тепер, одразу ж після зимового застою, почали ширитися чутки, що завод знову збирається понизити розцінки. Та робітники вже не були схильні миритися з цим; обурення охопило всіх, і вони готові були влаштувати демонстрацію під впливом лише самих чуток про плани заводу. Цього разу Пелле вдалося довести товаришам, що поки ще нема нічого, крім безвідповідального базікання. Коли страхи вщухли і все увійшло в звичайну колію, робітники прийшли дякувати йому.

Але в наступну ж получку контора оголосила, що існуючі ставки більш не дійсні і будуть змінені. Це звучало досить невинно, але кожен розумів, що за цим криється.

Був один з перших весняних днів, сонце освітлювало величезне приміщення і пронизувало цех густими пучками світла, у голубому серпанку бігали паси і шківі. Робітники посвистували в такт рухові безлічі коліс і співаючого металу. Шум заглушав усі інші звуки, але по обличчях робітників можна було бачити, що вони свистять і співають. Вони нагадували собою зграю безтурботних птахів, які щойно спустилися на знайомий берег і вітають весну.

Пелле розносив до верстатів сировину, коли прийшла звістка, яка одразу вбила всю радість. Вона передавалася у вигляді записки від одного до другого, коротка і багатозначна: правління заводу не побажало мати справу з профспілковою організацією і прийняло рішення без неї. Кожному робітникові зокрема надавався двотижневий строк для підписання знову урізаної таблиці розцінок. Ніяких переговорів: будьте ласкаві підписати або ж забирайтесь геть! Коли цей папірець потрапив до рук Пелле, всі дивилися на нього, немов чекали на якийсь сигнал; інструменти були відкладені вбік, і машини деякий час крутилися марно. Пелле прочитав папірець і схилився над своєю роботою.

В обідню перерву товариші зібралися навколо нього.

— Що ж тепер? — питали вони, заглядаючи йому у вічі; їхні стиснені кулаки тремтіли. — Чи не піти нам зараз же звідси? Інакше краю не буде цій стрижці кожного разу, як на нас відросте шерстка.

— Подождіть, — відповідав Пелле, — зачекайте-но! Нехай ті роблять своє, і ми подивимось, як далеко вони зайдуть. Працюйте, ніби нічого не трапилося. На вас лежить відповідальність за дружин і дітей!

Робітники з незадоволеним ремствуванням послушалися поради Пелле і знову взялися за роботу. Пелле їм не дивувався; був час, і він теж кидав роботу, коли йому наступали на мозоль, навіть якщо все пропадало марно. Але тепер на ньому лежала відповідальність за багатьох,— треба бути обачнішим. «Підождіть-но! — повторював він невтомно.— Ранок покаже. Перш ніж діяти, треба подумати».

І от робітники відклали вбік нові розцінки й приступили до роботи, неначе нічого не трапилось. Правління заводу вдало, що вважає питання улагодженим. Директори походжали з задоволеним виглядом. Пелле дивувався самовладанню товаришів; днів за два до них повернувся добрий настрій, і вони пустували в обідню перерву.

Як тільки лунав гудок на обід, машини зупинялися, і всі кидали інструменти. Одні накидали на себе куртки і поспішали додому, щоб проковтнути ложку гарячого; інші спускалися в ближчі винарні і обідали там. Кому було далеко від дому, ті розташовувалися на верстатах і їли тут-таки. Пообідавши, робітники збиралися купками, базікали і дражнили один одного. Пелле часто користувався обідньою перервою, щоб збігати до «Ковчег» побачитися з батею Ляссе, який влаштувався в одному з пакгаузів і заробляв досить непогано.

Одного разу опівдні Пелле стояв серед купки товаришів і малював крейдою на великій залізній плиті якогось зарозумілого десятника; карикатура викликала багато сміху. Тим часом декілька товаришів почали сперечатися про будову машини на підводному човні. Пелле одразу ж стер свій малюнок і мовчки накидав креслення машини: він часто бачив підводні човни, коли ті стояли в порту Борнхольма. Всі визнали, що малюнок цілком точний.

У цей час до цеху ввійшов один з інженерів. Всі замовкли. Він побачив креслення і спитав, хто його робив.

Пелле довелося піти з інженером до контори. Той поставив йому кілька запитань і був здивований, довідавшись, що Пелле ніколи не вчився малювати.

— Можливо, ми зможемо використати вас у конторі,— сказав він,— хочете спробувати?

У Пелле сильно заболело серце. Ось воно, щастя, справжнє велике щастя, про яке він забув заради успіхів руху; щастя, яке підхоплює свого обранця і підносить його в ясні сфери!

— Так,— ледве чутно вимовив він,— так, дякую.— Його душило хвилювання.

— У такому разі приходьте до креслярні завтра о сьомій годині,— сказав інженер.— Пробачте, який сьогодні день? Субота? Виходить, у понеділок вранці! — Все обійшлося без зайвих зволікань; інженер дуже сподобався Пелле.

Коли Пелле зійшов униз, товариші обступили його, щоб довідатися про наслідки бесіди.

— Ну, ти зробив кар'єру! — казали вони.— Тепер тебе посадять за креслення. Якщо ти розумієшся на них, то тобі даватимуть самостійні завдання, і ти станеш конструктором. Цей же шлях про-

йшов наш теперішній директор Йєппесен: він почав тут, у нас, формувальником, а тепер став значною персоною! — Їхні обличчя світилися радістю в зв'язку з удачею Пелле. Пелле зрозумів: товариші вважають, що він піде дуже далеко.

Решту часу в той день він працював як уві сні і після роботи поспішив додому — сповістити Еллен новину; він був приголомшений, в його вухах шуміло, як у дитинстві, коли життя несподівано відкривало перед ним свої чудеса. Еллен обняла чоловіка на радість, не хотіла відпускати його від себе і дивилася на нього з захопленням, як у перші дні їхнього кохання.

— Я завжди знала, що на тебе чекає щось велике! — казала вона, з гордістю дивлячись на Пелле. — Ти ж не схожий на інших! І от дивись-но!.. Але нехай про це узнають і діти! — Еллен квапливо розбудила дівчинку і почала розповідати їй про те, що трапилось. Дитина розплакалася.

— Та ти ж злякала її своєю радістю! — сказав Пелле, сам широко посміхаючись.

— Ну що ж, нам, чого доброго, доведеться тепер мати справу з панамі? — раптом сказала Еллен, коли пішла накривати на стіл. — Не знаю, чи зумію пристосуватися до цього! А хлопчик наш буде ходити тоді до приватної школи.

Пообідавши, Пелле хотів взятися що-небудь лагодити.

— Ні! — категорично заявила Еллен, віднявши у нього роботу. — Ця робота не для тебе!

— Але ж її треба закінчити! — сказав Пелле. — Ми ж не можемо здати незакінчену роботу!

— Я докінчу сама, коли ти переодягнешся, а то ти схожий на якогось...

— Робітника, звичайно! — сміючись, відповів Пелле.

Пелле переодягнувся і пішов до «Ковчега» поділитися новиною з Ляссе, а потім хотів зустрітися з Еллен у її батьків. Ляссе був дома і обідав поспіхом: він засмажив собі в печі випускню яечню, а на столі у нього стояли пиво і горілка. Він наймав комірчину в довгому коридорі, поруч з божевільним Вінсловом; у комірчині не було вікна, але у верхній частині дверей вставлена шибка, яка виходила в темний коридор; вапно облупилося на стінах, і глина виступала на них брудними плямами.

— Чи ти ба! — мовив у захваті Ляссе. — Ось воно, нарешті, й стало! А я часто дивувався про себе: що в тебе за марний хист — малювати на стінах і папері, це у бідного сина робітника! «Певно, тут що-небудь все ж є! — міркував я про себе потихеньку. — Можливо, це божий дар, який виведе його вперед!» І ось воно, нарешті, виявило свою користь!

— Знаєш, батьку, тут незатишно, — сказав Пелле. — Та я скоро заберу тебе звідси, хочеш ти того чи ні! Коли ми трохи розрахуємося з зимовими боргами, то переїдемо в квартиру з трьох кімнат, і ти дістанеш у своє розпорядження окрему кімнату. Я тобі не дозволю працювати, так ти й знай!

— Ну, ну, я нічого не маю проти того, щоб жити у вас, тільки б мені вас не обісти! І не думай, не так важко буде стримати мене від роботи! Я працюю мало не з того часу, як почав лазити. Ось уже скоро сімдесят років, як я працюю заради хліба,— і, на решті, стомився. Тому дякую тобі за доброту! Зрозуміло, у мене буде час возитися з дітьми. Тільки пришли за мною, коли захочеш!

Новина вже поширилася по «Ковчегу», і мешканці його прийшли поздоровити Пелле, коли він зібрався йти звідси.

— Тепер тобі вже не доведеться бігати сюди базікати з нами, коли ти займеш нову посаду,— казали вони,— не можна буде! Але ти все ж таки не забувай нас тільки тому, що ми бідняки!

— Е, ні, Пелле стільки голодував разом з нами, бідняками! Він не з тих, хто забуває стару дружбу! — відповідали вони зараз же самі собі.

Тільки розставшись з «Ковчегом», Пелле зрозумів, з чим він повинен розпрощатися: з духовною спорідненістю з усіма, подібними до нього, з їхньою світлою вірою в нього і з власною вірою в своє покликання. Була якась своєрідна радість у цій уявній безтурботності, в почутті товариства і боротьбі. Хіба не був Пелле до певної міри бідним принцем, на якого всі дивилися з повагою і від якого всі чекали, що він створить їм надзвичайне майбутнє? І хіба він міг дозволити собі зрадити маси заради свого щастя? Можливо, він і справді обраний для того, щоб повести людей вперед,— і тільки він і зуміє це зробити?

Віра ця невиразно жила в Пелле весь час, нею пояснювалися його стійкість у боротьбі і та бадьорість, з якою він переживав злигодні. Тепер же, коли ця віра перетворилася в тверду упевненість, Пелле сприйняв її як своєрідну зарозумілість,— ні, він не такий самовпевнений! Досить знайдеться людей і без нього, щоб посувати справу вперед, а до нього постукало щастя. «Вперед, Пелле,— говорив у ньому внутрішній голос.— Чого тут задумуватися? Ти не маєш права калічити собі життя! Невже ти відмовишся від свого власного щастя, якщо воно не стане на користь іншим? Ти був добрим товаришем, але тут ваші шляхи розійшлися. Сам бог дарував тобі здібності, і ти з дитинства розвивав їх; нікому не буде користі від того, що ти залишишся в злиднях. Обирай же собі шлях!»

Так, Пелле вже його обрав! Він добре знав, що прийме щастя, що б там не казали,— йому тільки шкода залишати ближніх на старому місці! Він надто тісно був зв'язаний з біднотою і так сильно відчував свою солідарність з нею, що розставатися з бідняками йому було боляче.

Разом з іншими він поділяв нужду і горе, і це пробудило в ньому кращі сторони людської душі; сама боротьба надавала йому своєрідної радісної сили. Виходить, тепер йому більше не доведеться ходити на збори? Дивно, що у нього вже не буде більше нічого спільного з товаришами, він перейде тепер на інший бік — він, Пелле, який був для всіх світочем! Ні, він їх, звичайно, ніколи не зрадить, навіть якщо й підніметься високо, — а в цьому він не мав

ві найменших сумнівів,— він завжди відчуватиме прив'язаність до старих товаришів і налагодить добрі стосунки між робітниками і підприємцем.

Еллен бачила, що Пелле про щось серйозно думає; можливо, вона розуміла, що його мучить совість, і хотіла допомогти йому подолати це.

— Чи не взяти твого батька до нас уже завтра вранці? — сказала вона.— Він може спати на кушетці в загальній кімнаті, доки ми не наймемо нової квартири. Не можна ж йому залишатися без будь-якого догляду. Та це й незручно буде в твоєму новому стані!

XXVII

Тривога поширилася серед робітників усіх підприємств, всі, хто мав хоч яке-небудь відношення до організації, почували себе непевно; було цілком ясно, що підприємці мають намір довести робітників до крайності, щоб примусити їх порушити мир.

— Вони хочуть розгромити профспілки і знову позбавити нас ашматочка масла! — казали робітники.— Вони, звичайно, думають, що тепер це вдасться скоріше,— зима примушує нас радіти і сухій скоринці. Але з цього нічого не вийде!

У масах все більше й більше накипало озлоблення; всюди готувалися до бою і нічого так не хотіли, як завдати удару по підприємцях. Жінки плакали і мучилися від страху; більшість з них розуміла тільки те, що тепер зимова нужда знову воскресне, і вони вдавалися до одчайдушних заходів, щоб запобігти нещастю. Накинувши на себе хустки, вони бігали в контори до фабрикантів і благали їх відвернути біду. Лідери партії закликали зберігати спокій і розсудливість. Важливо було прихилити на свій бік громадську думку.

Пелле неважко було стежити за тим, що відбувалося, але взагалі він тепер стояв осторонь від усього.

Він ходив на роботу в пристойному костюмі і черевиках з резинками, з'являвся на завод о сьомій годині, тоді як інші приходили о шостій, і це зразу міняло справу.

З циркулем і лінійкою він освоївся дуже швидко, але поки що він копіював тільки старі креслення або працював на кальці. Пелле був у надзвичайно піднесеному настрої, неначе в легкому сп'янінні; вперше в своєму житті він був допущений до чистої роботи, яка дозволяла ходити на службу в охайному одязі. І взагалі чудово було спостерігати звідси життя; перед Пелле відкривалися нові перспективи. Адже старий шлях міг закінчитися жалюгідною старістю, цей же вів угору. Тепер Пелле міг досягнути всього, чого тільки забажав би,— навіть найвищого положення! А що, коли він злетить коли-небудь дуже високо, стане на чолі всієї системи і запровадить восьмигодинний робочий день і справедливу заробітну плату? Цим він доведе, що можна піднятися і з низів, не забуваючи минулого і не роблячись експлуататором. Робітники, певно, ще кричатимуть

«ура» Пелле, своєму славному товаришеві, хоч він і покинув їхні лави!

Удома було багато справ; як тільки Пелле відчиняв двері, його обступали сотні витівок Еллен. Йому довелося придбати собі пристойний костюм і чимало білизни; він був змушений також ходити до перукаря щонайменше двічі на тиждень,— він не міг тепер дозволити собі дряпати фізіономію старою терткою, що називалася бритвою. Пелле повинен був визнати в глибині душі, що бути «класом вище», як він це називав, не так уже просто.

І на все потрібні були гроші. Як і раніше, доводилося ламати собі голову над тим, як добути їх, як і в час зимової нужди; але цього разу було зовсім інакше, ці розшуки мали перед собою ясну мету і продовжувалися тільки до того часу, доки справа не налагодилися. У старого Ляссе тепер також був цілком охайний вигляд; він носив старий буденний костюм Пелле, який йому полагодила Еллен, чорний, стьобаний на ваті, високий жилет з смужкою білої клейонки біля коміра і наваксовані до блиску туфлі. Це були ті ж самі старі мазані чоботи, у яких Пелле поїхав з Кам'яного двору, але тільки їх підрізали — і вийшли хатні туфлі. А втім, халяви від них прибили до дерев'яних черевиків.

Старий Ляссе проводив час здебільшого з дітьми і своїм зів'ялим обличчям і добрими, трохи підсліпуватими очима був схожий на справжнього старого дідуся. Коли маленький Ляссе ховався в протилежному кутку кімнати, батя Ляссе вже не бачив його, і хлопчик цим користувався; він ніяк не міг зрозуміти, як це можна бачити не далі стола, і завжди питав, чому це так.

— Це тому, що я бачив надто багато нужди! — завжди відповідав старий.

А втім, Ляссе був цілком щасливий, і його старе висохле тіло виявляло вдячність за догляд тим, що нагулювало жир; у старого швидко почали повнішати щоки. Він чудово міг доглядати дітей, і Пелле та Еллен спокійно могли займатися своїми численними справами. А справ було дуже багато, інакше не можна було освоїтися з новим становищем! Вони вже подумували позичити кілька сот крон.

— Батько поручиться за нас! — казала Еллен.

— Еге ж, у такому разі мені можна буде взяти кілька уроків креслення, — сказав Пелле. — Адже треба закласти солідний фундамент.

У суботу минав строк старих відрядних розцінок. У робітників було напружене становище, але вони, як і раніше, займалися своєю справою і трималися очікувально. Близько полудня десятники почали обходити робітників і у кожного вивідувати його позицію. Згідно домовленості, ніхто їм нічого не сказав, але після обіду троє робітників, що були обрані депутатами, пішли до контори і попросили дозволу поговорити з директором. Коли той увійшов, робітників машинобудівного цеху Мунк виступив уперед і почав був:

— Ми прийшли від імені товаришів...

Більше йому не довелося сказати жодного слова: директор спалахнув, показав депутації на двері і закричав:

— Я не веду переговорів зі своїми робітниками!

Вони зійшли вниз. Товариші втупили в них очі: скоро діло зробилося! Товстий Мунк ворушив губами, щось вигукуючи, але ніхто не розчув ані слова через страшенний шум машин. Тоді Мунк твердим кроками пройшов через майстерню, схопив молоток і тричі вдарив ним по великому сталюму барабану. Пролунав гучний звук, неначе в день Страшного суду, і вся фабрика наповнилася громом. В одну мить голі почорнілі руки знялися вгору і збили паси з великих і малих шківів; машини зупинилися, шум одразу вшух. Стало так тихо, неначе тут пройшла смерть. Густа сітка пасів, що перетинали майстерню в усіх напрямках, ще слабо тремтіла; тиша запанувала у величезному приміщенні, яке нагадувало роззявлену пащу.

Десятники бігали від верстата до верстата і кричали, не знаючи, що їм робити. Послали за директором заводу, а робітники пішли вмиватися в тяжкому мовчанні, неначе проводжаючи когось до могили. Обличчя в них були непроникні. Чи розуміли вони, що ці три удари були сигналом до страшної боротьби? Чи тільки підкорилися першому пориву гніву? У всякому разі вони знали достатньо; по обличчях їхніх було видно, що це — доля, неминуче! Вони знову викликали зиму, бо їх до цього змусили; і тепер зима повернеться ще раз грабувати свої жертви.

Умившись і сунувши під пахву вузлики, робітники повернулися і мовчки почали чекати своєї черги одержати розрахунок. Десятники бігали, нервово розмахуючи руками, переглядали робочі відомості і кожному відраховували належне. Директор зійшов сходами з контори, високий і пихатий, і пройшовся по цеху, робітники давали йому дорогу. Він пильно глянув по боках, неначе хотів запам'ятати кожне обличчя зокрема, потім поклав руку на плече одному десятникові і сказав так голосно, що чули всі:

— Покваптесь, Якобсон, треба швидше викинути звідси всіх оцих людей!

Робітники поводі повернули до нього суворі обличчя, і не в одного з них міцно стискувалися кулаки. Розходилися з фабрики по одинці, в міру того, як одержували розрахунок.

На вулиці почали збиратися купками, почувалися збентежені вигуки:

— Бачили ви старого? Як розсердився! Ну, мине чимало часу, доки ми знову сюди потрапимо!

У Пелле був дивний настрій, він знав, що війна почалася, прорив зроблено, — і тепер одно потягне за собою інше.

Маленький Ляссе, пізнавши кроки батька на сходах, кинувся до нього, коли він повертався додому, але Пелле не помітив його.

— Чого ти такий серйозний? — спитала Еллен. — Чи не трапилося що-небудь?

Пелле розповів їй про все.

— Господи боже! — вигукнула вона тремтячи. — Знову безробіття? Дяка богам, що це не стосується нас!

Пелле нічого не відповів; він мовчки сів обідати і сидів похнюпившись, неначе чогось соромився.

XXVIII

Настав бурхливий, тривожний час. Цілу низку років війна, можна сказати, підготовлялася сама собою; для неї озброювалися, її намагалися спровокувати, щоб вирішити нарешті: чи приречені робітники на вічне рабство і застій, чи для них ще можливе майбутнє? І ось боротьба почалася і всіх приголомшила своєю несподіваністю; в цей час робітники охоче б уклали мир!

Але ніяких перспектив мирного розв'язання питання не передбачалося. Підприємці вважали момент сприятливим для того, щоб зробити чистку, — боротьбу треба продовжувати! В останні роки професійним організаціям вдалося вирвати у хазяїв різні поступки, тепер їх витягали й клали на стіл: нате, мовляв, подавіться! Це було однаково, що просити про звільнення з роботи. Щоранку приходили звістки про нові маси робітників, викинутих на вулицю чи гих, що пішли з власної ініціативи.

Одно тягнуло за собою інше. Власники металургійних заводів об'єдналися з заводом «Данія» і оголосили локаут ковалям; тоді за ними пішли формувальники і модельники. Потім застрайкували і інші професії, — все було зв'язане між собою.

Пелле з контори оглядав усю картину. У ньому прокинулися згадки про попередні бої, кров закипала, і він спіймав себе на тому, що складає план виступу робітників. У нього була легко збуджувана кров — саме така й потрібна для наступу! — і він бачив похибки товаришів: вони недосить енергійно виступали. Вони були ще інертні і ледве мирилися з тим, що знову доводиться байдикувати. Не вміли провести контратаку, яка б завдала шкоди ворогові. Підприємці, швидко взявшись за справу під керівництвом власників металургійних заводів, одразу здобули над робітниками перевагу.

Завод «Данія» продовжував існувати, але працював ледве-ледве, як вмираючий. Робота підтримувалася за допомогою кількох штрейкбрехерів, і всіх службовців, кого тільки можна було, перевели до майстерень. Сам начальник машинного відділення одягнув робочу блузу і став за токарний станок. Треба було показати страйкуючим, що можна обійтись без них, і тим самим позбавити їх мужності.

У креслярні і конторі панувало сум'яття. Штрейкбрехерів доводилося випускати з-за кордону, тих, хто покидав завод, треба було замінити новими. Пелле дали змогу діяти самостійно і дозволили обирати те, що йому до вподоби. Це його розчарувало: до верхнього щабля було ще далеко, а вивчити що-небудь не можна було так скоро.

Одного разу він одержав наказ піти до майстерні і допомогти в сепаратному відділенні,— робітники цього відділення приєдналися до ковалів. Наказ застукав Пелле зненацька. Він одразу прийшов до пам'яті від пишних фантазій про майбутнє.

— Я не штрейкбрехер! — ображено відповів він.

До нього підійшов сам інженер.

— Ви розумієте, що відмовляєтесь виконати свій обов'язок? — сказав він.

— Я не можу займатися роботою своїх товаришів,— тихо відповів Пелле.

— Це дуже добре з вашого боку, але тут більше нема ваших товаришів. Тепер ви службовець, і як такий ви повинні служити фірмі так, як вона вимагає.

— Але я не можу! Я не можу відбивати хліб у інших!

— Зрозумійте, від цього залежить все ваше майбутнє, скаменіть ж! Мені шкода вас, ви змогли б домогтися чого-небудь, але я не можу захистити вас від вашої власної впертості; ми вимагаємо від вас абсолютної покори.

Інженер стояв, чекаючи на відповідь, але Пелле нічого було йому відповісти.

— Ну, я даю вам час подумати до ранку, хоч це і порушує правила нашого заводу. Подумайте добре і киньте нерозумну сентиментальність. Насамперед треба думати тільки про себе. Отже, до завтра!

Пелле пішов. Він не хотів повертатися додому до вечора, щоб не наражатися на передчасні розпитування: до цього ще дійде. Тому він пішов вештатися по ринках, ходив дивитися на судна. Ось і розлетілися його мрії про щастя. Яке воно було недовговічне! Пелле уявив собі розчароване обличчя Еллен і занепав духом. Найбільше йому було шкода її, про себе він особливо не думав,— така вже його доля! Ні на мить він не завагався у виборі між своїм майбутнім і товаришами; він зовсім забув, що інженер дав йому час подумати.

В звичайну годину Пелле прийшов додому. Еллен з радісною посмішкою вийшла йому назустріч, вона жила тепер у стані якихось шумних веселощів, і зворушливо було бачити, як вона намагалася пристосуватися до переходу на новий суспільний щабель. Руки в неї були чудові, а в куточках рота з'явилися складки, які мали означати поважність. Ці складки робили Еллен чарівною, і Пелле завжди хотілося поцілувати її в губи і зруйнувати цю поважність; але сьогодні він мовчки сів їсти. Еллен залишала йому обід, підігріваючи увечері до його приходу; а в обідній час Пелле їв всухом'ятку у конторі.

— Коли у нас все налагодиться, ми всі разом будемо обідати о шостій годині,— сказала вона,— так значно приємніше.

— Так обідають поважні пани, як мені розповідали,— додав Ляссе.— Приємно було б спробувати отак!

Старий сидів, тримаючи маленького Ляссе на колінах, і розповідав йому якусь веселу історію. Маленький Ляссе сміявся,

а Сестричка, що лежала в колісці, радісно скрикувала, неначе й вона розуміла розповідь.

— Про що, пак, зараз? Про бабу... Ну, слухай, інакше в тебе відпадуть вуха. Баба...

— Баба! — повторив маленький Ляссе точнісінько з таким же виразом, як старий.

— Так от, баба... — повторив батя Ляссе, і всі троє розсміялися. — «Чим би мені раніше зайнятися? — сказала баба, прийшовши на роботу: — Обідати чи спати? Я гадаю, спочатку поїсти!» — «За що б мені тепер взятися? — сказала баба, попоївши: — Спати чи працювати? Я гадаю, треба спочатку поспати!» І от вона спала до вечора на роботі, а потім пішла додому і лягла спати.

Увійшла Еллен і поклала руку на плече Пелле.

— Я була у своєї колишньої хазяйки, вона допоможе мені перешити вінчальне плаття на вихідне, — сказала Еллен, — так що нам треба буде тільки купити тобі фрачну пару.

Пелле поволі підвів голову. Обличчя його здригнулося. «Сердешна, вона ще мріє про вбрання!»

— Ти можеш себе звільнити від цих турбот, — тихо вимовив він. — Я більше не працюю в конторі. Від мене зажадали, щоб я став штрейкбрехером, і я пішов звідти.

— Ох, ох! — сказав Ляссе і мало не впустив хлопчика — так затремтіли в нього зморшкуваті руки. Еллен, скам'янівши, дивилася на Пелле; вона все більше бліднула, але жодного звуку не зірвалося з її уст. Выгляд у неї був такий, неначе вона от-от впаде, як мертва.

XXIX

Пелле знову був серед своїх. Він не шкодував за тим, що щастя взяло назад свої обіцянки, — по суті він був навіть радий. Тут було його справжнє місце, він брав велику участь у підготовці могутнього вибуху, — невже ж йому ухилитися від боротьби?

Керівники страйку зраділи, що Пелле з ними. Ніхто не вмів стільки, як він, нести на своїх плечах, коли було потрібно, самий вигляд його вселяв ясну віру і допомагав робітникам триматися і безстрашно йти вперед. А як майстерно він умів складати плани!

Щоранку в ранній час Пелле йшов до страйкового бюро, звідки йшло керівництво всією боротьбою; сюди сходилися всі численні нитки, тут обговорювався стан на даний момент; людей, які знали розташування найсильніших позицій ворога на місцях, закликали сюди, щоб дістати від них відомості. Складали широкий план боротьби. Під час секретних контрольних обходів, які доручалися найнадійнішим товаришам різних професій, збирався всілякий матеріал для боротьби, за допомогою якого можна було зупинити виробництво чи вести боротьбу в газетах. Треба було ударити по найкровожерніших експлуататорах і по тих, хто немідно сидів у сідлі. Були

підприємства, не закриті власниками з місцевих міркувань,— їх треба було виявити і закрити, навіть коли б це загрожувало збільшенням безробіття. Озброювалися енергійно,— в такий час не можна обмежуватися у виборі зброї. Пелле був у своїй стихії; це не те, що повалити якого-небудь окремого шевця, хоч би він був і найкрупніший у місті! У Пелле народжувалися все нові ідеї, і він ніколи не зводив з їх здійсненням — боротьба, то боротьба!

Це був перехід до наступу. Але як Пелле не був наскрізь проінтий почуттям товариства, все ж він добре розумів, що боротьба, власне, полягає в обороні. Потрібно було передбачити багато дечого, щоб маси могли витримати боротьбу; кінець кінцем все зводилося до питання про витривалість! Треба було не допускати в країну іноземних штрейкбрехерів, швидко сповіщати про них у місцеві партійні газети і виставляти цікети на залізницях і пароплавах. Робітники — вперше в історії — вдалися до допомоги телеграфу. Треба було всіляко скорочувати кількість місцевих штрейкбрехерів; і на-самперед — створювати запаси, щоб безробітні не померли з голоду!

Пелле виразно уявляв собі солідарність робітників у всьому світі,— і тепер це йому стало в пригоді. Керівники руху видали полум'яний маніфест до робітників Данії і в ньому ще раз указували на безодню, з якої вони щойно вибралися, і на ясні вершини, до яких вони прагнули; і ці хвилюючі слова закликали робітників до об'єднання. По всій Данії були розповсюджені друковані звіти про причини і мету локауту, вони закликали населення підтримати локаут в ім'я свободи. Відозва, звернена до зарубіжних робітничих партій, нагадувала тим, хто бореться, про їхнє велике товариство. Страйкуючим доводилося керувати величезним апаратом; з маленьких зборів у майстерні виросло об'єднання, що охопило всю країну, а тепер треба було залучити на свій бік робітників усїєї земної кулі і зробити їх союзниками у боротьбі. Людям, які вийшли з низів і жили з ними одним життям, це було цілком по силі! Вони йшли в ногу з бурхливим зростанням робітничого руху і самі при цьому зростали.

Свідомість, що все добре підготовлене, породжувало мужність і надії на благополучний кінець. Щодня в бюро надходили з сіл від селян пропозиції звільненням робітникам допомагати в селянських господарствах. Селяни надсилали і гроші, і їжу; багато які селянські родини пропонували взяти до себе дітей робітників. Надходили гроші і з-за кордону,— в ліберальних колах столиці також симпатизували робітникам; в робітничих кварталах міста торговці і власники пивниць надавали звільненим робітникам свої приміщення.

Страйкуючим допомагали з великою охотою. У всіх цехах були заведені квитанційні книжки, тисячі робітників щодня відраховували до каси чверть свого мізерного заробітку. Звільнені переносили безробіття з великою мужністю; почуття товариства робило з них героїв. Хоч люди були роздягнені після суворої зими, однак в перші два тижні всі одноставно відмовилися від одержання допомоги. Багато хто зовсім не звертався до каси і перебивався, як міг, дрібними

випадковими роботами у приватних осіб або їхав у село. Молоді холостяки їхали за кордон.

Підприємці робили все можливе, щоб ставити робітникам перешкоди. Вони забороняли торговцям і постачальникам продавати матеріали звільненим, які працювали за власний страх; розсилали своїх агентів по всій країні до хазяйчиків і селян, щоб нацькувати тих проти страйкуючих; наказами про арешти змушували страйкарів покидати країну.

Наміри хазяїв були цілком зрозумілі: робітників треба було оточити залізним кільцем, доки вони не ослабнуть від голоду і не складуть зброї.

Однак опір робітників дедалі зростав. Вони охляли після нескінченних блукань у пустелі, але готові були продовжувати боротьбу. Вони часто погано розуміли те, що відбувалося; нове входило в них уривками, клаптиками — як вираз глухої свідомості, що мета близько. Іноді одне якесь слово міцно вкорінювалося в пам'яті і служило для висловлення всіх цих почуттів. Траплялося, що хто-небудь розбивав упевненість робітників яким-небудь логічним доказом, і тоді розліталися дощенту всі положення, які вони вважали такими міцними. Але все-таки залишалися віра і велике взаєморозуміння; в душі робітників таїлася непохитна впевненість у тому, що їм призначено дожити до щасливої ери.

Тепер усе для них прояснилося. Боротьба залила промінням світла і минуле, і майбутнє. Вона розкрила перед ними життя у всій його жорстокості. Це було те саме, за що вони завжди боролися, але тільки з'явилася так виразно, що кожен ясно побачив усе. Безліч дрібних бичів сплелися в один величезний бич — бич голоду, яким їх хотіли погнати назад у злидні! Нужду нацькували на робітників у найненависнішому їй вигляді. Це був уже крайній захід, і він підтвердив робітникам, що вони стоять на вірному шляху і вже близькі до мети. Ніч завжди буває особливо темна перед світанком!

Було багато такого, що тільки тепер вперше стало зрозумілим. Раніш людям вбивали в голову, що їхній одвічний ворог — німець, а батьківщина вища за все. Але тепер підприємці спокійнісінько викликають німецькі наймані війська, щоб примусити своїх співвітчизників знову переживати нужду. Виходить, розмови про батьківщину — просто красиві слова, а існують тільки дві нації: гнобителі і гноблені!

По суті саме так справа і стояла. Аж ніяк не можна вірити тому, що розповідають верхи, але ж звідти все йшло! Гарні були й попи: вони прекрасно знали, якому панові служити! Ні, треба завести власні школи, де діти виховувалися б у дусі нового часу, замість того, щоб учитися закону божого і патріотизму. Отак би вони давно скинули з себе прокляті злидні! Таким чином, боротьбу і змушене дозвілля робітники використали для того, щоб подумати і перевірити себе.

Незабаром з'явилася й примара голоду, але вона зробила вплив зворотний очікуваному: тільки посилила злість і упертість страй-

куючих. Саме в цьому і виявилася їхня непереможність. Бідняки завжди страждали, нічого іншого їх не вчили,— і тепер це виявилось їм на користь. Голод допоміг їм нагромадити невичерпний запас опірності, і збити їх з цієї позиції було дуже важко. Невже вони не скоро складуть зброю? Ну, то викинемо ще тисячу чоловік на вулицю! Але нужда від цього не здавалася їм більшою; люди навчилися терпляче переносити свої злигодні,—це був їхній вклад в розвиток культури. Зовні нужди не видно було; вона ховалася по кутках, і в неї був веселий вигляд. І це послаблювало упевненість противника в непогрішимості вжитих ним засобів.

Робітники використали навіть голод як засіб боротьби і почали бойкотувати підприємців і їхніх підручних, завдаючи удару скрізь, де можна. Багато воріт були позначені хрестиком великої робітничої армії, а ті, хто жив за ними, приречені на розорення.

Здавалося, мужність мас зростала в міру того, як нужда все міцніше хапала їх за горло. Ніхто не знав, як довго це триватиме,— то не треба вішати голову, доки у тебе ще є кучері, доки одяг ще зберігся. І робітники влаштовували весняні прогулянки в ліс, ішли туди з співами і прапорами і з співами ж поверталися. Вперше вони були вільні, хоч роботи ніби вистачало,— отже, це були їхні перші канікули! І, начебто всі вони були багатими купцями, вони бойкотували тих торговців кварталу, які не стояли на боці робітників. Ненависть зростала, питання ставилося твердо: за чи проти,— кожен повинен був зайняти ту чи іншу позицію. Бакалійники забували про свої переконання і змагалися між собою у співчутті до робітників, на прилавках у них лежали квитанційні книжки для зборів; деякі відраховували певний процент свого обороту. Часу було досить, щоб розгледіти своїх, і ненависть кипіла; вона ставала все жорстокішою.

Керівники руху стримували робітників і закликали їх до розсудливості. Але було щось заразливе у цій боротьбі за неприкрашене, суворе існування і — за щастя! Ця боротьба біла в голову, як хміль, і манила поставити на карту останнє. Керівники головну свою увагу спрямовували на те, щоб обмежити число безробітних. Коштів на надання допомоги могло не вистачити. Але робітники, у яких ще була робота, кидали її просто в солідарності, намагаючись приєднатися до своїх товаришів. Вони вважали, що їхнє місце поруч з ними.

Одного разу муляри несподівано поставили вимогу скоротити робочий день на годину. Вони одержали відмову, але увечері самовільно припинили роботу о шостій годині замість сьомої. Підприємці дивувалися: в самий застій, після суворої зими, вони вимагають скорочення робочих годин!

Це було зроблено без відома керівників боротьби; ті злякалися, що це підірве загальне співчуття до робітників. Особливо вражало те, що випробуваний, розсудливий ветеран, муляр Стольпе, не заперечував проти такого рішення. Будучи багато років головою організації, він мав великий вплив на робітників; він повинен був примусити їх відновити роботу! Пелле розпочав переговори.

— Це не моя справа,— відповів Стольпе.— Не я пропонував припинити роботу, але за це висловилася більшість на загальних зборах,— отже, говорити більше нема про що. Я не можу йти проти товаришів!

— Але ж це безумство з вашого боку,— сказав Пелле,— адже й на тобі самому лежить відповідальність! Ваша професія користується мало не найкращими умовами, повинні ж ви подумати про боротьбу, яку ми зараз провадимо.

— Так, звичайно, ми про боротьбу подумали! Це вірно, у мене затишна і добра квартира тому, що в мене добра професія,— ми, муляри, домоглися добрих умов і заробляємо пристойно. Але невже ми можемо спокійно дивитися, як інші б'ються за шматок хліба? Ні, ми повинні бути там, де йде боротьба!

— Але в чому ж ваша підтримка? Ми ж тепер втратимо десяток тисяч крон на тиждень! І ваш вчинок може спричинитись до сумних наслідків. Ти повинен уладнати це, тестю! Дсбийся, щоб голосування було визнано недійсним!

— Це що ж, дипломатія? Ну, прибережи її для наших ворогів! Ми шануємо голосування,— це єдине, що може перетворити життя! Якщо ми почнемо шахраювати з виборчими бюлетенями, то...

— Та цього й не треба! Люди явно не розуміли, що вони робили. Від них не можна вимагати широчіні кругозору! Тому ти можеш запропонувати нове голосування, після того як я переговорю з ними про боротьбу!

— Виходить, ми вже не розуміємо, що робимо? — ображено вигукнув Стольпе.— Але брати на себе відповідальність за наслідки ми вміємо! Так, ти хочеш обійти їх, щоб домогтися протилежних наслідків голосування! Ні, будь ласка, без фокусів! Вони голосували за власним переконанням, отже — вірно чи ні,— але це твердо! Ми не шахраюємо!

Пелле довелося відмовитися від переговорів. Старого не можна було збити з його точки зору. Муляри збільшили число безробітних на декілька тисяч чоловік.

Цей перегин з боку робітників, який показав їх у невігідному світлі перед громадською думкою, підприємці використали, щоб завдати вирішального удару,— і оголосити загальний локаут!

XXX

Вдома у Пелле справи йшли погано. Ще не були пережиті наслідки зими, як він уже вклучився у боротьбу, а приготування до його нової посади втягнули їх у борги. Пелле одержував таку ж допомогу, як і інші, і на ці гроші Еллен повинна була добувати їжу і чаливо для родини.

Вона вважала, що він міг би одержувати дещо більше як керівник, але Пелле не бажав бути в кращих умовах, ніж будь-хто з робітників.

Приходячи додому розбитим від втоми, він зустрів запитальний погляд дружини. Вона не говорила ні слова, але очі її вперто повторювали те ж саме запитання щодня. Вони неначе казали: «Коли ж ти, нарешті, знайдеш роботу?» Це дратувало Пелле. Адже Еллен добре знала, що він не шукав роботи, що взагалі нічого її шукати! Становище було їй відоме так само добре, як і йому, але Еллен удавала, що не знає, чим зайнятий Пелле і його товариші, а коли він сам про це починав розмову, вона вперто мовчала. Вона нічого не хотіла знати про це.

Пелле був повен бойового завзяття, але йому не хотілося ділитися своїми настроями і своїми планами походу ні з ким, крім дружини. Еллен нерідко підбадьорювала його в інших випадках, і він відчував це як зростання свого «я», як міцну підтримку; а тепер вона замовчала! Для неї існували тільки він, домівка і діти, все ж інше її не цікавило. Вона поділяла з ним взимку нужду і була весела,— то було не з його вини. Але тут він міг одержати роботу, коли б тільки захотів!

Еллен знову стала на позицію мовчазного протесту, і це розхолоджувало Пелле, знижувало його радість, яку він відчував, перебуваючи на лінії вогню.

Коли він приходив додому і починав розповідати, що відбулося і що він встиг зробити за день, то бачив, що слухає його тільки Ляссе,— Еллен поводилася як глуха; могла несподівано перебити його розповідь заявою, що невістачає то того, то іншого. Пелле мало-помалу втратив свою товариськість і перестав працювати вдома. Коли йому треба було написати що-небудь чи запросити людей для обговорення яких-небудь питань, він вважав за краще піти до винарні, щоб бути вільним від розхолоджуючої присутності Еллен. Він уникав повідомляти її про відповідальні пости, які пропонували йому; вона довідувалася про це з інших джерел, але удавала, неначе нічого не знає. Для неї він завжди був тільки робітником Пелле, який ухилився від обов'язку турбуватися про свою дружину і дітей. Ця вперта обмеженість її кругозору гнітила Пелле. Роблячись жорстоким вдома, він віддавав ще більше сил боротьбі і ставав дедалі черствішим до родини.

Ляссе сумно дивився на них збоку. Йому хотілося втрутитися, але він не знав, як почати; до того ж відчував себе зайвим. Щодня він одягав старий одяг і йшов шукати випадкової роботи, але бачив, що є багато безробітних і молодших від нього. Він боявся також брати роботу, щоб не відбити її у кого-небудь. У боротьбі він зовсім нічого не розумів і ледве розбирався в тому, що заборонено, а що дозволено, але відчував безмежну повагу до Пелле. Якщо хлопчик сказав так чи отак, значить це правильно, навіть якщо через це доведеться померти з голоду,— хлопчик обраний провидінням для чогось вищого!

Одного разу старий тихенько пішов з дому; Пелле не звернув на це особливої уваги, бо був зайнятий. «Він, певно, пішов до лахмітниць в «Ковчег»,— подумав він.— Тут у нас не весело».

Пелле керував виступами робітників. Він погано розбирався в рахункових і адміністративних справах і волів перебувати серед мас. Вже з восьмирічного віку йому доводилося завжди розраховувати на свої власні сили, і зараз це йому стало в пригоді. Він користувався довір'ям мас; його промови зустрічали у них відгук, — вони вірили йому, навіть коли не все розуміли. Але коли хто-небудь не хотів іти тим шляхом, на який кликав Пелле, все ж таки потім вони йшли за ним. Для парламентських промов не залишалося часу: де не допомагало слово, там Пелле діяв наказом.

Його завдання полягало насамперед у тому, щоб згуртувати маси, і Пелле цілі дні проводив на вулицях: всюди, де що-небудь не клеїлося, він виростав наче з-під землі. Він запровадив у систему справжні паради; щодня близько сорока тисяч локаutowаних робітників викликали на перекличку в різних місцях міста, кожного до своєї організації. Завдяки цій щоденній перевірці вдавалося стежити за тими, хто йшов у штрейкбрехери. Завжди не ставало кількох чоловік, і в кого були на це законні причини, той повинен був довести їх, щоб не втратити права на допомогу. Пелле з'являвся то в тому, то в іншому місці, завжди несподівано, бо діяв він імпульсивно. Його прозвали «Блискавкою» за цю раптовість. Він недовго роздумував, і все ж таки діяв успішно; одно природно виростало з іншого — і в значно більших розмірах, ніж міг передбачати чий-небудь розум. Звичайно, зростав і сам Пелле, і в самій імпульсивності його дій виявлявся широкий кругозір.

Справ було багато, на перекличках треба було записувати тих, хто не з'явився, і кожний, хто знав про них що-небудь, повинен був повідомляти про це. Той поїхав за кордон, той у провінцію шукати роботи — це було цілком природно. Коли ж хто-небудь переходив до штрейкбрехерів, одразу вживали заходів, щоб покарати його. Таким чином Пелле міцно згуртував лави. Серед робітників було чимало нестійких елементів, розкладених, темних хлопців, які не розуміли значення справи, але суворий контроль і муштрування позбавляли їх можливості похитати робітничі лави.

У зв'язку з цим Пелле разом з Стольпе організували великий загін найнадійніших товаришів для вікетів. Це були палкі ентузіасти руху, найрізноманітніших професій, які брали участь в організації спілок і знали кожного робітника зокрема. Вони збиралися рановранці в різних місцях, відмічали тих, хто йшов на роботу, і намагалися стримати їх. Вони постійно ворогували з поліцією, яка чинила їм всілякі перешкоди.

З Мортеном Пелле зустрічався тепер часто; нужда примусила його подолати свою колишню стриманість. Мортен не вірив у те, що боротьба приведе до щасливого наслідку, і тому не брав у ній участі. Але нужду він знав, як ніхто інший. Його досвід у цій галузі був величезний, і розподіл продовольства не міг потрапити в кращі руки. Мортен відав роздачу всіх продуктів, але більш за все любив ділити м'ясо для родин звільнених робітників. Пайки зважувалися найточніше, але жінки все-таки намагалися потрапити до Мортена.

В його привітній посмішці було щось благодатне, і жінкам здавалося, що у нього навіть порції більші, ніж у інших.

Мортен і Пелле розходились між собою майже в усьому. Навіть тепер, коли все залежало від непорушної солідарності, Мортен не міг примиритися з політикою твердої руки.

— Не забувай, що робітники — це малолітки! — раз у раз говорив він. І не можна було заперечувати, що серед робітників було чимало таких, які залишалися чужими рухові і нічого в ньому не розуміли, хоч взагалі це були люди розумні. Найчастіше це були люди, які прибули з села в літньому віці, деякі самі там були хазяїчками. Профспілка здавалась їм чимсь подібним до самосуду, і до страйку вони в простоті душевній вдавались для того, щоб забезпечити собі вигідну роботу. Коли їх обзивали штрейкбрехерами чи іронічно називали «чесними людьми», вони посміхалися, як немовлята, у яких ціляться з револьвера. Тугі на міркування, вони все-таки ображались на переслідування, не розуміючи причини їх. І ось таких треба було залучати до руху!

Власники металургійних заводів вважали за необхідне, щоб деякі підприємства працювали, особливо ті, на яких робітники за контрактом зобов'язалися виконати певну роботу, — коли б вони покинули роботу, заводи повинні були б перейти до рук іноземців. От на таких підприємствах і потрібно було, по змозі, припинити роботи. Пікети діяли щосили, і «Робітник» публікував прізвища і адреси штрейкбрехерів. Коли ті поверталися з фабрики, їх зустрічав натовп людей глузуванням і образами. Поліції доводилося проводити їх додому. Але загальне обурення віроломством штрейкбрехерів переслідувало їх і в робітничих казармах. Дружини і діти звільнених робітників провадили боротьбу навіть проти родин штрейкбрехерів, так що ті змушені були залишати квартиру. Вночі, склавши пожитки на візок, вони йшли шукати нового пристановища; але день виявляв їх, і їм знову доводилося забиратись, як біженцям, доки поліція не брала їх під своє заступництво і не підшукувала їм житло.

Одного разу великий механічний завод біля Північної застави було пущено в хід за допомогою іноземної робочої сили і штрейкбрехерів. Пелле приготував їм теплу зустріч на час їхнього повернення додому. Але вдень він довідався від одного поліція, який таємно співчував робітникам, що дві сотні поліцаїв сховалися в школі і готові виступити.

Надвечір зібрався народ — безробітні, жінки і діти. Всі прийшли рано, бо траплялося, що робітників іноді випускали за годину до звичайного часу, щоб уникнути сутичок; ті, що збиралися, нічого не втрачали, чекаючи. Нарешті перед ворітьми заводу зібралось близько двох тисяч чоловік. Поліцаї ходили в натовпі туди і сюди, прокладаючи собі дорогу, але їм довелося відмовитися від наміру розсіяти зборище.

Вуличні хлопчак зчинили галас і заразили дорослих; щоб трохи зігрітись, робітники почали дражнити поліцаїв.

— Хлопці, хлопці! — вигукнув раптом молодий сильний голос. —

Он там, у школі, ховається кілька сот «броньовиків»!¹ Вони чекають від нас бешкету, щоб можна було накинутись на нас з кийками! Давайте залишимо їх там, де вони перебувають! Не завадить трошки провчити їх!

— Ура! — пролунали вигуки.— Ура, Блискавка!

— Це Пелле! — передавалося пошепки з уст в уста. Жінки підводилися навшипиньки, щоб подивитися на нього.

Пелле і Стольпе стояли біля стіни, оточені двома десятками пікетників. Поліцаї скоса поглядали на них: у них був наказ не дозволити пікетам патрулювати, але їм не хотілося зв'язуватися з Пелле. Вони жили в робітничих кварталах, і одного слова Пелле було б досить, щоб зробити їхнє життя в місті неможливим.

Настала звичайна година закінчення роботи на заводі, але робітників не випускали. Натовп перекидався дотепами і жартами на адресу штрейкбрехерів і капіталістів. Раптом по натовпу пройшло тривожне хвилювання. Вуличні хлопчачки, які завжди і про все довідуються перші, засвистіли і рушили в переулки. Натовп сколихнувся, і поліція швидким кроком вийшла на вулицю. Робітників випустили через задні ворота. Вони йшли по Гульбергсгаде, сконфужені, в супроводі цілого конвою поліцаїв. Штрейкбрехерів швидко наздогнали і провели додому котячим концертом, який час від часу переривався вигуками:

— Хай живуть чесні люди, ура!

Пікетники йшли довгими рядами обабіч конвою, намагаючись пізнати кожного штрейкбрехера, а Пелле йшов у натовпі, стараючись не допускати необачних дій. І в них були підстави побоюватися! Ще багато робітників сиділо під арештом за сутички під час зимового страйку з кількома штрейкбрехерами, і поліція одержала суворі розпорядження. Буржуазна преса щодня вимагала, щоб було вжито суворих заходів, а зборища на вулицях і особливо перед заводами були розігнані за допомогою поліцейських кийків.

Раз у раз від групи відділявся який-небудь штрейкбрехер і вбігав у двері свого будинку, переслідуваний довгим свистом.

Був у цьому натовпі один чоловік, літній, але міцний, якого Пелле знав. Він тримався окремо, неначе соромлячись бути під охороною поліції. Похнюпившись, він ішов важкою ногою по тротуару біля самих будинків. Волосся в нього було з помітною сивиною, рухи утруднені. Це був муляр Хансен, старий товариш Стольпе по роботі і профспілці, якого Пелле відвідав якось узимку, щоб примусити робітника кинути штрейкбрехерство. «Погано йому довелося!» подумав Пелле, мимоволі стежачи за ним поглядом. На Хансені помітно позначилося це переслідування.

На вулиці святого Ханса муляр звернув, кивнув поліцаєві, який хотів його проваджати, і пішов сам, не оглядаючись по боках і похнюпивши голову. Щоразу, коли дитячий голос вигукував що-небудь, він мимоволі здригався. Дійшовши до своєї вулиці, він зупи-

¹ «Б р о н ь о в и к» — прізвисько чергових поліцаїв.

нився як вкопаний. Перед входом до його житла лежала купа манаття. Її оточили діти, а всередині кола стояли молода жінка і четверо дітей, які з плачем охороняли пожитки.

Робітник проштовхався крізь юрбу і перемовився кількома словами з жінкою. Потім стиснув кулаки і погрозив ними казармі. Пелле підійшов до нього.

— Тобі погано довелося, товаришу! — сказав він, кладучи руку йому на плече. — Ти надто добра людина для того, чим ти зайнявся! Чи не піти тобі краще зі мною та не вступити знову до організації?

Робітник поволі повернув голову.

— То це ти? — сказав він і скинув з себе руку Пелле. — І такий же свіжий і бадьорий, як раніш! Нуджа не позначилася на тобі. Виходить, не так уже й погано жити на громадський рахунок, га?

Пелле почервонів від гніву, але стримав себе.

— Твоя грубість не ображає мене, — сказав він. — Я голодував за нашу справу, доки ти ховався вдома. Але це буде забуто, якщо ти підеш зі мною!

Робітник гірко посміхнувся і ткнув пальцем у казарму.

— Іди краще зі своїм значком он до тих, нагору! Три місяці вони присікувалися до мене і труїли життя дружині й дітям, щоб викурити мене; а коли це не допомогло, вони звернулися до хазяїна і примусили його відмовити мені в квартирі. Але Хансен людина вперта, він не дозволить викинути себе на вулицю! Виходить, вони виселили мене за допомогою судді? — І він глухо засміявся. — Але ж речі можна знову занести, чорт забери! Візьмімося за діло, мати!

— Я піду переговорю з хазяїном. І пам'ятай, що ти старий профспілчанин!

— Старий! Та я ж був у профспілці з перших її днів! — Робітник гордо випростався. — Але через це я не уморю голодом дружину і дітей! Ти що, хочеш піти канючити за мене? Іди геть, чорт забери, або я провалю тобі череп! — Він схопив ніжку від стола, очі в нього налилися кров'ю.

Його молода дружина підійшла і взяла його за руку.

— Ханс! — сказала вона тихо, і той упустив зброю.

Пелле відчув на собі благальний погляд жінки і пішов.

XXXI

Коли Пелле, смертельно стомлений, ішов увечері додому, упевненість в перемозі покинула його, і думки звернулися до Еллен.

Удень він не відчував ніяких вагань, ніякої нерішучості. Коли він виступав і діяв, то завжди пам'ятав про маси. Він відчував за собою величезну армію робітників, коли відкрито завдавав удару чи, застібнувшись на всі гудзики, йшов вести переговори з противником. Але до Еллен він приходив, відкинувши вбік усе, крім свого почуття до неї, і більше спертись йому не було на кого. Обійтись зовсім без неї він також не міг; які б сили не підносили його вгору, Еллен про-

довжувала тримати в своїх руках таємницю його життя. Вона була дужа і не дозволяла відштовхнути себе вбік. Пелле повинен був думати про неї і шукати розв'язання питання.

Пелле доводилося навідувати безліч родин, і те, що він бачив там, не завжди було втішне. Домашнє вогнище було поняттям, запозиченим у буржуазії; робітники завжди мало заробляли, щоб створити домашній затишок, а їхні дружини зовсім не думали про нього. Чоловік міг одягатися добре і чисто, коли виходив з дому, але, повернувшись додому, він зустрічав те ж саме: темне, брудне кублє і завжди буркотливу, змучену жінку з купою дітей. Недостатній заробіток не дозволяв йому жити пристойно. Чоловікові відводилася головна роль в домі; він брав з собою на роботу бутерброди, а на час його повернення додому для нього припасався крацій шматочок; інші ж повинні були перебиватися кофе з хлібом. Про скільки-небудь пристойний родинний обід не могло бути й мови. Одягатися також треба було чоловікові, він був неначе фасад родини, все залежало від нього. Жінки ж не відзначалися великим розумінням, вони бачили тільки те, що було у них перед носом,— безробіття і нестатки,— і гризною виганяли чоловіків з дому, як тільки ті поверталися: «Ти ходиш і займаєшся всім, що нас не стосується,— політикою і красивими словами, замість того, щоб шукати доброї роботи, а бійку полишати дурням!» І тоді чоловіки йшли до трактиру і там виконували свої завдання для організації,— багато з них були обрані делегатами, і Пелле зустрічався з ними там для переговорів. Коли він приходив, товариші сиділи в сумному настрої, і спочатку їх треба було розвуршити.

Пелле і в них намагався вселити світлі надії; коли робітники починали скаржитися, він малював їм широку картину майбутнього.

— Наші дружини зрозуміють, що ми були праві! Наш час скоро настане, коли ми почнемо одержувати пристойний заробіток, його вистачить на всіх сімейних.

— А якщо цього не буде? — запитували його.

— Обов'язково буде, тільки б нам витримати! — вигукував Пелле, б'ючи кулаком об стіл.

Так, він, звичайно, може ясно дивитися на майбутнє! Він одружився з жінкою із статечної родини, вона вміє тримати свій дім у чистоті і затишку і з дрібниць зробити багато чого. Дочка старого профспілчанина, що виросла в серці руху, дружина його розумними очима дивиться на витівки чоловіка,— так, йому легко говорити! І Пелле доводилося замовкати.

Та Еллен у цьому відношенні нічого не засвоїла, нічого не навчилася, залишилася вірною собі і більше знати нічого не хотіла. Пелле пожертвував жінкою і дітьми заради безглуздої ідеї, щоб не зрадити декількох товаришів! Їхній страйк і жорстоке засудження тих, хто не солідарний з ними,— все це було і залишилося для Еллен трактирним маячінням, чимсь таким, що робітники вбили собі в голову, коли були напідпитку.

Такі були справи. Серце Еллен переповнювалося болем і обра-

зою, коли вона бачила, що Пелле залишив її і дітей заради чужих людей,— бодем, який облагороджував і виправдовував її у власних очах.

Вона ніколи не висловлювала свого незадоволення вголос і завжди намагалася робити для родини все, що було можливо. Пелле завжди знаходив дома все в порядку і розумів, яких зусиль коштувало дружині домагатися цього при тих жалюгідних коштах, що були в її розпорядженні. Він не міг ні до чого причепитися, і від цього становище робилося ще більш тяжким. Не було сутічок, не було приводу полаятися і потім знову стати добрими друзями.

Дуже часто Пелле шкодував, що Еллен не така лагідна, як багато інших жінок. Але вона продовжувала триматися дещо сухо; чим більше справи Пелле викликали її осуд, тим стриманішою робилася Еллен.

Коли б можна було пояснити її нерозуміння тим, що вона бездітна і егоїстична! Пелле вона завжди здавалася обмеженою, і все ж її натура залишалася для нього загадкою! Правда, Еллен не була над міру щедра і жаліслива до інших,— але вона не вимагала нічого й для себе; всі її помисли були зв'язані з чоловіком і дітьми. Пелле мусив визнати, що вона беззастережно пожертвувала всім для нього — домівкою, всім світом! І мала право що-небудь зажадати взамін.

І в цьому Еллен залишалася незмінною. Для себе вона нічого не вимагала; якщо тільки вистачало для Пелле і дітей, то їй більш нічого не треба було; їй так мало треба було самій,— здавалося, вона наїдалася тим, що дивилася, як інші їдять! Пелле часто дивувався: як їй удається зберігати такий здоровий вигляд, незважаючи на те, що вона погано харчувалася. Правда, вона могла їсти потайки; але від цієї думки йому ставало соромно. Еллен завжди була глибоко байдужа до того, що їла; вона не звертала уваги на їжу, але балувала Пелле і дітей, особливо Пелле, і, здавалося, від цього сама розквітала. Так, вона воістину балувала його! Неначе виконувала якийсь вічний закон, незалежний від їхніх взаємовідносин! І в цьому ніщо не могло змінити її природи. Вона нагадувала велику красиву собаку, яка сидить, уважно стежачи, як наїдаються її цуценята. По безтурботно-спокійному вигляді її ніхто не скаже, що їй судомить живіт від голоду. Коли домашні залишали їй їжу, Еллен протестувала: «Я вже їла!» казала вона, і так спокійно, що їй вдавалося обманювати їх. Як тяжко було думати про все це! І тим тяжче, чим глибше Пелле вникав у стан справ. Еллен жертвувала собою заради нього — і не повинна була разом з тим засуджувати його поведінку. Вона вміла боротися з голодом далеко краще, ніж він, — і в той же час не розуміла, чому їм треба голодувати.

Тяжкі переживання зробили Еллен тільки сильнішою і більш загадковою, — яка прекрасна була вона з усіма своїми дивностями. І Пелле поспішав додому, повний туги і відданості, з надією, що цього разу Еллен виїде йому назустріч, червоніючи від любові, і сховає своє обличчя у нього на грудях. Розчарування в ній приму-

шувало Пелле цілком віддаватись боротьбі; сердечна потреба ніжної, дбайливої руки робила жорстокою його власну душу.

Пелле вишукував різні способи що-небудь заробити. Але оскільки наперед було відомо, що це не вдасться, а боротьба поглинала всі його сили, він перестав про це думати. В глибині його свідомості таїлася думка, як добути гроші,— хоч це й не заважало його повсякденній роботі,— неначе хтось у глибині його душі, оволодівши його хистом живописання, малював красиві кредитні білети і нагромаджував їх перед його фантазією.

Одного разу, прийшовши додому, він застав у себе вдову Расмуссен, яка доглядала дітей, займаючись шитвом матер'яних черевичків. П'яниця Вальде пішов від неї,— весна виманила його. Еллен пішла на роботу. Пелле стало боляче. Те, що вона це зробила, не сказавши йому ні слова, Пелле відчув як ляпас і в першу мить розлютився. Але злостивість не була йому властива. Він повинен був визнати, що Еллен по-своєму права, і тому гнів у нього зник. Залишився тільки відчай,— в його душі щось захиталося, неначе весь світ вивернуло. «Скоріше вже я повинен сидіти вдома і доглядати дітей», гірко думав він.

— Ну, тепер я побуду з дітьми, мадам Расмуссен! — сказав Пелле.

Жінка збрала свою роботу.

— Так, у вас багато справ,— сказала вона, затримавшись у дверях.— Я не можу зрозуміти цих справ. Але дійте! — ось моє правило. Адже гірше, ніж зараз, нам не буде! Не будемо прикидатися! Мужчина ледве може прохарчувати себе на цьому проклятому світі, не кажучи вже про родину,— а щоб завести дітей, не треба називатися мадам! Ось я все життя працювала, позбулася здоров'я, а як ви гадаєте, чи заробила я хоч на ганчірки, які зносила на роботі? Ні, їх довелося канючити у панів, де я прала. Так, з нашого брата здорово деруть шкіру. Мадам Расмуссен випробувала це на собі. То ось я й кажу: лізьте сміливо вперед! Приходить мій хлопчик додому: «Мати, вони знову накинули ціну на дрова — ере на два десятки полін». «А що нам до того, хлопчику мій, хіба ми купуємо одразу по чотири десятки?» кажу я. «Ні, мамо, але ж це означає зайве ере на два десятки!» А яйця — ці коштують крону двадцять ере там, де їх купують заможні люди. Ну, а тут? «Майте на увазі, мадам Расмуссен,— кажуть вони,— якщо ви берете тільки пару, то ви повинні заплатити п'ятнадцять ере!» То це ж виходить вісім ере за яйце! Адже нам доводиться брати найменшими кількостями, грошей на більше не вистачає. Гірко бути бідняком! І якщо ніколи не стане краще, то нехай чорт забере все!

Пелле почав бавитися з маленьким Ляссе. Слова мадам Расмуссен щось пробудили в ньому. Це була та ж сама скарга, вічна скарга! І щоразу, як вона лунала, світ злиднів ставав у очах Пелле ще глибшим,— він знав його так добре! Тепер це була страшна безодня,— здавалося, ніколи не добратись до дна. Але ж Пелле правий! Пелле має рацію!

Він машинально малював щось для хлопчика на клапті паперу, думаючи зовсім про інше. Малюнок його мимоволі набрав форми, підказаної підсвідомою думкою.

— Та це ж гроші, гроші! — вигукнув маленький Ляссе, заплескавши рученятами.

Пелле, немов прокинувшись, глянув на малюнок. Справді, це були грубі обриси кредитки в десять крон. Його батьківському серцю полестило, що хлопчик пізнав її, і йому хотілося перевірити, наскільки асигнація схожа. Але де ж хлопчик міг бачити «синеньку»? Пелле, який збирав і роздавав мільйони, в цей період не мав і десяти крон. «Люлька, люлька!» Так от звідки хлопчик мав уяву про кредитку! На чашечці старої люльки Пелле був зображений папірець в десять крон, — це здалося йому одкровенням. Пелле взяв люльку і почав порівнювати малюнок; він давно вже не курив, на тютюн не було грошей.

Він почав покwapно доробляти малюнок, а маленький Ляссе бавився, дивлячись, як олівець бігає по паперу.

— Який тато великий, тато все вміє! — казав він і хотів розбудити Сестричку, щоб і вона взяла участь у грі.

Ні, малюнок виходить поганий. Його треба вирізати на дереві відтиснути в фарбах, щоб подібність була цілковитою! В цей час повернулася Еллен, і Пелле прибрав свій малюнок.

— Кинь ходити на роботу! — сказав Пелле. — Я сам постараюся роздобути все необхідне нам.

— Чому ж? — відчужено заперечила Еллен. — Невже я не придатна, щоб що-небудь заробити? — Голос її був беззвучний, і причепитися не було до чого; потім Пелле пішов на збори.

Тепер, коли Еллен ходила на роботу, Пелле забігав удень додому кожної вільної хвилини, щоб глянути на дітей. Він роздобув шматок твердого дерева і десятикрановий папірець. З великою старанністю він перевів малюнок на дощечку і почав вирізувати на ній, продовжуючи базикати з дітьми. Це заняття відкрило нові сторони його натури: воно захопило його як художня задача, яка сама собою жила в його душі, навіть коли він був зайнятий іншим. Робота ця наповнювала душу Пелле своєрідною радістю весь час, доки вона продовжувалася. Від цієї кредитки віяло теплим і насиченим щастям світом, який з усе більшою ясністю виступав з мороку, відмітаючи всі злигодні. Коли Пелле сидів над своєю роботою, дух його здіймався над усім, що гнітило його. Він знову був сповнений оптимізму і в думках давав Еллен пишні обіцянки.

По суті все було просто, стался непорозуміння, нічого більше! Він повинен переговорити з нею, і вона одразу ж зрозуміє, якому щасливому життю вона йде назустріч, — тільки б їм протриматись! А оця мовчанка породжує лише злобу. Щастя, щастя! Воно було ближче, ніж будь-коли, воно було прекрасніше, ширше, ніж в інші часи, коли стукалося до них! Чому — Пелле і сам не знав, не розумів.

Але досить було пролунати крокам Еллен на сходах, як мрії бліднули. Пелле прокидався від них і прибирав свою роботу, сором-

лячись навіть самої думки про те, що дружина може прийти з роботи і застати його за дріб'язковим заняттям.

Іноді його гнітила свідомість непоправності в стосунках з Еллен: він не міг збагнути протиріччя, яке полягало в тому, що він поза домівкою намагався здобути перемогу, тріумф, а вдома, де щастя його убувало, почував себе безсилим. Пелле стомився розмірковувати про це, йому хотілося цілковитого спокою. Його не тягнуло до горілки, але щось у його душі урвалося. Яксь байдужість до власного добробуту розїдала його і примушувала наважуватися на багато чого, навіть якщо він робив при цьому дурниці, які йому шкодили. Та внутрішній голос посилювався, особливо коли нужда загострювалася. «Це, певно, моя стара хвороба», думав Пелле, мимоволі насторожуючись. В дитинстві у нього були якісь припадки, зараз же в ньому говорив його внутрішній голос.

XXXII

Одного разу, вранці, Пелле йшов по місту. Він прокинувся раніше за Еллен, щоб уникнути важкого для нього ранкового сніданку. Еллен пускала в хід всю свою винахідливість, щоб примусити його добре поїсти, і шунок неважко було переконати; а після цього Пелле соромився того, що наївся за рахунок близьких. Який він не був знахідливий, а все ж не міг боротися з дружиною і просто йшов з дому, поки вона спала.

Коли Пелле відчував голод, він бачив місто і все життя в якомусь примарному світлі. Попереду був довгий день і багато роботи, а за плечима він відчував учорашню перемогу. Сталося так, що власники металургійних заводів хитро задумали створити спілку для розколу ковалів і механіків і присвоїти їй ім'я, яке б нагадувало назву їхньої профспілки. Вони розіслали робітникам циркуляри про те, що спілка відновлює роботу наступного дня. Багато хто з не дуже досвідчених у читанні сприйняв цей метелик за повідомлення від своєї профспілки; інші міркували, що профспілка є профспілка; а треті дали себе зманити вигодами, які обіцяло нове об'єднання. Серед робітників-металургів цей розкол викликав величезне замішання! Як тільки вся махінація розкрилася, кожна чесна людина поквапилася виплутатись з цієї брудної історії. Але все ж таки сум'яття було створене, на сором його учасників.

Ця військова хитрість розлутувала Пелле, кінець кінцем вона біла по ньому як по вождю, у відкритому бою. Він зазнав поразки і задумав помститись. Незважаючи на всі зусилля пікетників, не вдалося одержати повний список штрейкбрехерів. Досада пекла Пелле, який бачив своє безсилля. Вважалося, що коли він за щонебудь береться, то домагається свого. Він вирішив на хитрість відповіді хитрістю і підставити ворогам таку пастку, щоб вони самі видали штрейкбрехерів. Він опублікував у «Робітнику» свій список штрейкбрехерів з чванливою заявою: «Дивіться, не так уже

й багато наших у противника!» Чи справді підприємці піймалися на гачок, чи доля штрейкбрехерів по суті їх не цікавила, але тільки наступного ранку їхній орган протестував проти такої заяви і надрукував кількість і прізвища решти штрейкбрехерів.

Таким чином, одержаний робітниками ляпас був відомщений, і їхні схудлі фізіономії проясніли,— який, одначе, удар у відповідь на зазнану поразку! Цей Пелле дуже спритний хлопець! Ура, Блискавка!

Пелле і справді був дуже спритним хлопцем; коли він, бадьорий і здоровий, ішов по вулиці, в його енергійних кроках неначе відгукувалися луною провулки і робітничі казарми. Будинки і вулиці були вкриті нічним інеем, повітря мерехтіло особливим міським сьайвом, світло виходило з прихованих джерел. Всі свої прикрасі Пелле залишав дома. Його оточували робітники, які вітали його, і він посилав їм на відповідь своє вітання, як заспів пісні. Він їх не знав, але вони знали його. Свідомість, що його робота, які б тяжкі сліди вона після себе не залишала, викликає вдячність, рухала Пелле вперед.

У місті не відчувалося звичайного ранкового пожвавлення. Локаут неначе паралізував усе. Торгові обороти були мляві, і буржуазія нервувала. Але ніяких перспектив на укладення миру не було. Обидві сторони залишалися непримиренними. Робітники нічого не втратили від необдуманого страйку мулярів. Співчуття до нижчих класів мало політичний характер; надходила й далі допомога з села. Надходили також значні суми з-за кордону,— але боротьба коштувала робітникам півмільйона крон на тиждень, а зовнішня допомога була краплею в морі. І все ж таки вона була моральною підтримкою, надихала робітників на самообкладання, на якому все трималося. Сотні тисяч бідних родин заставляли останні речі, щоб продовжувати боротьбу. Їм хотілося, щоб питання про майбутнє було розв'язане зараз. Підприємці намагалися припинити ці збори, звертаючи увагу властей на застарілий закон про жебракування, але це викликало тільки сміх. Можна було ще дозволити собі трохи посміятися!

Робітники примирилися з голодом, вони більше не ходили на прогулянки до лісу, але статечно розгулювали по вулицях, як люди, у яких багато вільного часу, що накладало на місто своєрідний відбиток пригніченості. Кроки їхні були надто повільні, щоб викликати луна, а вдома панувала тиша, що заохочувала до роздумів. Гомінливі, завжди голодні діти розсіялися по селах; там вони були ситі, але без них вдома було страшенно порожньо.

Пелле зустрічав робітників всюди, вони йшли в різні місця на переключку. Проходячи повз нього, вони підводили голови: його кроки знаходили відгук у кожного з них. Їх було всього сорок тисяч чоловік, і Пелле був для них втіленням їхніх надій, їхньої волі!

Дивлячись на Пелле, вони самі набирали поважного вигляду.
— Надзвичайно сильний хлопець! — весело говорили вони один

одному.— Він дивиться так, неначе сам чорт йому не брат! Подивіться, він навіть не звертає з дороги! Ану, гукніть йому ура!

Трактирники стояли біля дверей своїх підвалів і розглядали прохожих,— для них настав поганий час! У вікнах трактирів висіли папірці з написом: «Тут приймаються внески на користь звільнених».

На мосту Королеви Луїзи Пелле зустрів блідого, брезклого чоловіка у подертому пальті; у нього були мляві риси обличчя і великий червоний ніс.

— Доброго ранку, пане генерал! — весело вигукнув Пелле; чоловік поблажливо махнув рукою. Це був підставний редактор «Робітника», колишній капіталіст, який за невелику плату грав перед властями роль відповідального редактора. Він приймав на себе покарання і за прибавку в п'ять крон на тиждень відсиджував у тюрмі за штрафи, які накладалися на газету. Коли він не сидів під арештом, то займався тим, що пиячив. Він страждав манією величності: і уявляв, що на ньому тримається весь робітничий рух, тому недолюблював Пелле.

На великому подвір'ї Будинку робітників зібралися на переключку портові робітники. Голова цієї профспілки зустрів Пелле на воротах: це був той самий робітник, з яким Пелле і Рева-Пер зустрілися одного разу в порту, тепер він думав інакше.

— Ну, як справи? — спитав Пелле, потискуючи йому руку.

— Чудово! З тисячі чоловік не вистачає тільки сімох!

— А де Веселий Якоб? Чи не захворів він?

— Його заарештували,— похмуро відповів голова: — Він не міг бачити, як його старі батьки голодують, і вдерся до бакалійника разом з братом! Зараз обидва сидять.

На мить зморшки на лобі Пелле зсунулися, обличчя збліднуло; він дивився прямо перед собою, на щоках з'явилися гіркі складки. Робітники дивилися на нього — невже він стоячи заснув? Але Пелле: прийшов до пам'яті.

— Ну, хлопці, є у вас час пройтись? — весело спитав він.

— Ще б пак! Адже ми вперше дістали змогу як слід познайомитися з дружинами і дітьми! — відповідали ті.— Та все-таки було б приємно знову взятися за роботу...

Очевидно було, що бездіяльність починала вже гнітити робітників; постійна думка про це неначе застигла на їхніх обличчях, очі зверталися до Пелле з тим самим суворим запитанням. Вони вимагали, щоб те, за що він взявся, розв'язалося, нарешті, так чи інакше. Вони не занепадали духом і завжди голосували за те, щоб іти вперед. У продовженні боротьби полягало те, чого вони шукали, і на обличчі в Пелле вони намагалися знайти відповідь, яка стверджувала б їхню віру в перемогу.

Пелле доводилося відповідати на дивні запитання: нужда породжувала найфантастичніші уявлення; але спокійна поведінка робітників була обумовлена тим, що вони усвідомлювали свою силу.

— Що ж, відберемо ми у панів усю владу і багатство? — спитав:

один робітник, який довго і допитливо дивився на Пелле; він схуднув у боротьбі, але вона запалила іскру в його очах.

— Авжеж, коли доможемося своїх людських прав і робітника почнуть поважати! — відповів Пелле. — Тоді вже не буде більше ні панів, ні престопаходддд!

— А що, коли це почнеться знову? Ми повинні швидко покінчити з ними, щоб вони не змогли вже оправитись і знову сісти нам на шию!

— Може, ти хотів би зігнати всіх їх на громадський вигін і перестріляти? Та в цьому нема потреби, — сказав сусіда. — Коли це скінчиться, ніхто більш не посміє віднімати у нас хліб!

— Що ж, і більше ніколи не буде бідності? — спитав перший, звертаючись до Пелле.

— Ні! Якщо ми як слід візьмемося за справу, то в кожному домі настане світле життя. Хіба ти не читаєш своєї газети?

Газету робітник читав, але не завадить, щоб Пелле особисто підтвердив йому це. І Пелле міг виконати його прохання, бо ніколи не знав сумнівів. Масам дуже важко було засвоїти собі новий погляд на речі, — так само важко, як повернути земну кулю. І в нагороду за це повинно було з'явитися щось дуже велике.

Деякі робітники взяли з собою таку-сяку їжу і взялися за неї, обговорюючи справу.

— Приємного апетиту! — сказав Пелле, киваючи їм на прощання.

У нього самого аж слинка потекла, він згадав, що з ранку у нього не було в роті і ріски. Але думати про це не було часу; йому треба до Стольпе, щоб домовитися про розстановку пікетників.

Віддалік стояла Марі в білій шапочці і з кошиком в руці і, вся розрум'янившись, кивала йому. Переміна занять сприяла її швидкому зростанню; при кожній зустрічі Пелле помічав, що вона стає вала все стрункішою і чарівнішою.

У тестя справи були невтішні. Багато речей зникло з цього колись такого затишного дому; але добрий настрій не покидав старого. Стольпе ходив по кімнаті, чекаючи на сніданок, він також рано взявся до діла.

— Як живе дівчисько? — спитав він. — Ми рідко її тепер бачимо!

— У неї багато справ, — сказав Пелле, вибачаючись за дружину. — До того ж вона тепер ходить на роботу.

— Он як! Ну, вона не пані, щоб не допомогти трохи в такий час! Але ми добре знаємо її слабкості, — вона протестуюча натура! Дякувати богам, що вона не народилася мужчиною, а то завдала б нам клопоту!

Сніданок складався з порції вівсяної каші і кофе з бутербродом. Дружина Стольпе ніяк не могла розшукати свій кофейний сервіз накладного срібла, який одержала від дітей до срібного весілля.

— Я начебто застала його, — сказала вона.

— Ну, ну, він знову з'явиться, мати! — зауважив Стольпе. —

Скоро настануть кращі часи, і багато чого повернеться на місце, от побачиш!

— А ти був уранці біля машинобудівного заводу, тєстю? — спитав Пелле.

— Так, був. Але пікетам нічого було там робити. Хазяїни поселили всіх робітників на заводі, вони одержують харчування і все готове. Там, певно, багато іноземних штрейкбрехерів,— робота йде на повний хід!

Це була бентежна звістка — власники металургійних заводів здобули свою першу перемогу! Це пригнітить робітників, коли вони побачать, що підприємства працюють без них.

— Треба все це припинити! — сказав Пелле.— Інакше вони підуть ще далі, і у нас все провалиться. Ми повинні вставити їм палиці в колеса!

— Як же це зробити, коли робітників замикають, а поліція чергує вдень і вночі? Ми не можемо навіть переговорити з ними! — І Стольпе гірко посміхнувся.

— Тоді хто-небудь повинен туди пробратися, удаючи, що він стає на роботу.

Стольпе здригнувся.

— Як штрейкбрехер? На це ти не заманиш чесну людину, хоч би тільки про людське око! Я сам би цього ніколи не зробив. Штрейкбрехер є штрейкбрехер, як там не крути!

— А вже штрейкбрехер — це людина, яка шкодить товаришам. А хто ризкує задля них своєю шкірою, заслуговує іншої назви.

— З цим я ніколи не погоджусь, — сказав Стольпе.— Можливо, це вище мого розуміння, я сперечатися з тобою не буду. В моєму катехізисі написано, що штрейкбрехер — це той, хто ходить працювати на підприємства, коли цього не слід робити, і я дотримуюсь такої думки.

Пелле міг говорити скільки завгодно, — старого не можна було переконати.

— Але зовсім інша справа, якщо ти сам зробиш це! — сказав Стольпе.— Ти не зобов'язаний пояснювати свої вчинки, оскільки дієш за власним розсудом.

— Ні, я відповідаю перед рухом, — різко відповів Пелле, — і я зроблю це сам!

Стольпе від хвилювання розмахував руками.

— А добре було б знову одержати роботу! — вигукнув він раптом.— Нєробство отруєє тіло, як отрута. А тут і квартирна плата... Мати, де ж ми її візьмемо? В суботу гроші мають лежати на столі, інакше нас виселять,— так сказав хазяїн.

— Ну, ми що-небудь придумаємо, батьку! — сказала дружина Стольпе.— Ти тільки не розкисай через це!

Стольпе оглянув свою квартиру.

— Дещо ще залишилося,— як сказав голод, беручись за кишки! А ти знаєш, Пелле, я твій тєсть, та все ж такої дружини, як моя, у тебе нема!

— Я люблю Еллен таку, яка вона є,— відповів Пелле.

Пролунав дзвінок; це був брат Стольпе, тесля. У нього був змучений вигляд, він дуже схуднув, обносився; повіки у нього почервоніли. Він не дивився на рідних, коли вітався.

— Сідай, брате! — сказав Стольпе і підсунув йому стілець.

— Дякую, мені треба йти... У мене маленьке питання... ось яке... — Він виглянув у вікно.

— Чи не трапилося що-небудь дома?

— Ні, нічого такого. Я хотів тільки сказати тобі... що... ну, я виходжу з спілки! — вигукнув він несподівано.

Стольпе підвівся, весь збліднувши.

— Подумай, що ти робиш! — сказав він загрозливим тоном.

— У мене було досить часу думати. Зрозумій ти, вони голодують і цьому треба покласти край! Мені здавалося тільки, що я повинен попередити тебе, щоб ти не довідався про це від сторонніх, адже ти мені брат!

— Брат? Ні, я тобі більше не брат! Якщо ти це зробиш, то між нами всьому кінець! — заревів Стольпе, вдаривши кулаком об стіл. — Але ти цього не зробиш! Ти цього не зробиш, хай покарає мене бог! Невже я доживу до такої ганьби, коли товариші проклинають мого рідного брата? Я буду разом з ними бити тебе, чуєш? Але знай, останній удар одержиш від мене, — тому, що ти мій брат... — Стольпе не тямив себе від гніву.

— Ну, ну, про це ми встигнемо поговорити, — тихо промовив тесля. — Але тепер ти знаєш, я не діяв у тебе за спиною! — І він пішов.

Стольпе ходив по кімнаті вперед і назад, хапаючись то за ту річ, то за іншу, він кидав їх і знову брав без потреби. Руки в нього тремтіли. Потім він пішов до другої кімнати і замкнувся там. Трохи згодом вийшла його дружина.

— Ти б краще пішов, Пелле; я гадаю, що батькові зараз не слід нікого бачити. Він лежить у себе і навіть потемнів на обличчі; краще, якби він заплакав! Ох, як ці два брати завжди любили один одного! Вони були одностайні геть в усьому!..

Пелле пішов, у нього було тяжко на душі. Він розумів, що Стольпе, завжди такий прямолінійний, вважатиме за обов'язок переслідувати свого брата більш суворо, ніж інших, хоч би як він його не любив; і, можливо, навіть сам буде пікетником в тих місцях, де брат почне працювати.

Біля озер він зустрів зміну пікетників; Пелле провів їх, щоб переговорити про різні справи. На другому боці вулиці молодий хлопець вийшов з воріт і повернув за ріг.

— Гей, зупиніть його! — гукнув один з товаришів. — Це він, «чесна людина»!

Декілька робітників погналися за хлопцем по Палацовій вулиці повернулися, ведучи його з собою. Вони обступили його, до них в ту ж мить приєдналося кілька жінок і дітей.

— Не смійте чіпати його! — рішуче зажадав Пелле.

— Та ніхто й доторкнутися до нього не хоче! — відповідали робітники. Деякий час вони мовчки дивилися на затриманого, неначе вивчаючи його, потім плюнули на нього і один за одним пішли. Хлопець мовчки попрямував до воріт; там він зупинився, витираючи рукавом пювки з обличчя. Пелле пішов за ним, щоб підбадьорити його і переконати повернутися до організації. Коли Пелле підійшов, хлопець одразу вирівнявся.

— Ти що, прийшов плюватися? — насмішкувато спитав він. — Ти забув це зробити, чому ж ти не плюєш?

— Я ні на кого не плюю, — відповів Пелле. — Але твої товариші мають право ставитись до тебе з презирством, — ти зрадив їх. Ходімо зі мною, я знову запишу тебе до організації, і ніхто не посміє зробити тобі щось зле!

— Значить, мені треба прийти туди грішником, який кається, і терпіти глузування? Ні, дякую!

— То ти що ж, хочеш сам собі шкодити?

— Я хочу мати право годувати стару матір, а ви всі можете йти собі під три чорти! Моя мати не буде співати по дворах і порпатись у смітневих ящиках, доки її син корчить з себе поважну партійну особу. Я полишаю це робити декому іншому!

Пелле густо почервонів: він відчував, що це стосується баті Лясе, тяжкий стан якого мучив його день і ніч, а тепер уявився цілком виразно.

— Посмій лише повторити те, що ти сказав! — пробурмотів він і впритул підійшов до хлопця.

— А коли б я був одружений, то я б не став їсти нічого, заробленого для мене дружиною. Це я полишив би кучерявим молодчиком!

Еге, це вже тхне плітками, якщо людину чорнять позаочі! Невже вони збираються оббрехати Пелле і вбити його наклепом, коли він жертвує всім заради них? Пелле розлютився і, забувши, що він керує людьми, дуже вилаявся і надавав хлопцеві сильних ляпасів, спитавши, що йому краще — заткнути пельку чи одержати ще?

З воріт вийшов Мортен, — сцена відбулася перед будинком, де він працював.

— Ні, так не годиться! — шепнув він і потяг Пелле до себе до дому. Пелле не міг вимовити ні слова і впав на ліжко Мортена. Очі його ще горіли гнівом від образи, і він задихався.

— Суворо ти дієш! — сказав Мортен і подивився на Пелле з властивою йому усмішкою.

— Я добре знаю, що ти цього не любиш, але ж повинні вони гриматися вкупі.

— А якщо вони не розуміють?

— Тоді нехай всю відповідальність беруть на себе. Адже це значно краще, ніж посилати все до чорта!

— Ну, й що ж ти сказав цим нового? По-моєму, відсталі люди завжди розплачуються за всі наслідки. І все ж знаходяться суб'єкти, ладні обплювати їх, — засмучено промовив Мортен.

— Ні, ти послухай! — вигукнув Пелле, скочивши на ноги. — Невже ти обвинувачуєш мене в тому, що я плюю кому-небудь в обличчя? Це ж плювали інші! — Він знову ладен був спалахнути, але спокійна манера Мортена охолодила його.

— Інші... яке це має значення? Це ти плюнув сім разів, і просто у фізіономію нещасному! Я ж стояв у крамниці і бачив усе.

Пелле мовчки дивився на нього. Чесний Мортен, невже і він бреше?

— І ти кажеш, що я плював?

Мортен кивнув головою.

— Тобі хочеться самих почесей, але ти знати нічого не хочеш про темні боки життя і про принесені жертви? Ти надто велику відповідальність узяв на себе, Пелле! Дивись, як сліпо вони йдуть за тобою, звіряючись на твоє відкрите обличчя, — кажу тобі одверто! Бо я по суті зовсім не певний, що вони заодно з тобою. Адаже на твоїх руках кров, та чи твоя?

Пелле сидів у глибокій задумі. Слова Мортена завжди наводили його думки на те, над чим він ніколи раніш не задумувався. Але зараз він його зрозумів. По обличчю в Пелле пробігла похмура тінь.

— Це коштувало мені мого родинного вогнища, — тихо промовив він. — Еллен до мене байдужа, діти мої закинуті і відвикли від мене. Я відмовився від доброго місця, де б я зміг висунутись, голодую щодня і старого батька полишив самого битися з нуждою! Мені здається, таким бездомним і покинутим, як я, ніхто інший не може себе відчувати! Виходить, дечим я пожертвував, якщо вже ти змушив мене сказати це! — Він посміхнувся, але в очах у нього бриніли сльози.

— Пробач, любий друже! — сказав Мортен. — Я боявся, що ти не цілком усвідомлюєш, що робиш! На полі бою вже багато хто поліг, і це тяжко бачити. Особливо коли це ні до чого не приведе.

— Значить, ти це засуджуєш? Ніяк не можу зрозуміти тебе!

— Не засуджую, якщо це приведе до мети. Зрозумів? Я сам мріяв про те, щоб повести їх до щастя, — на свій власний лад; але люди ще не дозріли для цього. Ти маєш владу над ними, за тобою вони йдуть сліпо; веди ж їх далі! Але кожна рана, яку вони одержують у боротьбі, повинна боліти і в тебе, інакше ти не здатний для цієї справи. І потім, чи певен ти в меті?

Так, у меті Пелле був певен.

— І ми її досягнемо! — вигукнув він раптом з ентузіазмом. — Дивись, як весело вони миряться з усім і лізуть уперед!

— Але послухай, Пелле! — сказав Мортен з багатозначною посмішкою, поклавши йому руку на плече. — Керівник же не виконавець рішень! Крім того, наша партія бореться проти кулачної розправи.

— Так от про що ти думаєш! — сказав Пелле. — Це не має ніякого відношення до робітничого руху. Він сказав, що батько мій співає по дворах і риеється в сміттевих ящиках, і я дав йому по пиці. Мені здається, я маю право, як і всі, відповідати на образи! —

Мерзенного натяку щодо Еллен Пелле не повторив, він не зважився на це.

— Але ж це правда! — тихо промовив Мортен.

— Чому ж ти мені про це не розповів? — збліднувши, спитав Пелле.

— Я гадав, що ти це знаєш. До того ж у тебе самого досить прикростей і докорити собі не маєш чим.

— Чи не знаєш ти, де він живе? — спитав тихо Пелле.

— Він звичайно ходить тут, у кварталі Блогорд.

Пелле пішов. Тяжко і сумно було в нього на душі. Часто на нього навалювали відповідальність, якої майже не було сил нести. Невже Пелле повинен відповідати за всіх тих, кого рух змітає з свого шляху, тільки тому, що сам він пожертвував усіма своїми силами і добробутом? А батя Ляссе зробився рицарем звалищ! Пелле міг скільки завгодно червоніти від сорому, але не мав сили змінити становище. Невже саме він відповідає за все? А тепер якийсь негідник опальовує Еллен — оце вдячність!

Він не знав, як розшукати батька, і почав ходити по дворах і питати навмання. На одному подвір'ї вулиці Блогорд зібралася юрба людей, і Пелле туди зайшов. Там був мандрівний місіонер, у нього була співуча говірка борнхольмця і особливий вираз очей, який Пелле запам'ятав з дитинства, коли він відвідував секту «святих». Він поперемінно проповідував і співав. Пелле уважно придивлявся до нього і раптом пізнав; у відчай він ладен був плюнути на все і розрватися, як у дитинстві, коли що-небудь гнітило його душу. Адже місіонер був той самий хлопчик, який колись брутально відізвався про батю Ляссе і якого Пелле жорстоко побив, незважаючи на своє малоліття! Так, в той час він умів захистити батька! Він підійшов до цього чоловіка і простягнув йому руку.

— Та це ж Петер Куре! Як ти сюди потрапив?

Той подивився на нього поглядом, здавалося, з іншого світу.

— Мені довелося сюди приїхати, Пелле, — сказав він багатозначно. — Я бачив, як бідняки переселяються з села до міста, а потім назад, і от я пішов слідом за ними, щоб запобігти біді. Адже ви, нещасні, — обранці божі, яким доводиться блукати без краю, щоб знайти царство! Море зупинило вас, і ви не можете рушити далі, то вам і здається, що царство має бути тут! Бог послав мене сказати вам, що ви помиляєтесь. Що ж, Пелле, перейдеш ти до наших? Бог давно чекає на тебе; ти йому потрібний для всіх «малих цих»! — Він продовжував тримати руку Пелле в своїй і пильно дивився на нього; можливо, він думав, що Пелле піддасться і ввійде до його царства.

Ось знову людина, яка будує плани, як би привести бідняків у країну щастя! Але бідняки стоять за Пелле!

— Я зробив для них усе, що міг! — сказав він упевнено.

— Так, я це знаю; але ж ти робиш зовсім не те, що їм потрібно! Ти ж не даєш їм духовної їжі!

— Я гадаю, що вони більше потребують житнього хліба. По-

глянь на них; як ти думаєш, чи багато вони їдять? Ну, а ти можеш їх нагодувати?

— Я можу дати їм радість божу, яка допоможе їм забути на час свій голод! А що можеш ти, як не дати їм ще дужче відчувати його?

— Можливо, й можу, але зараз у мене нема часу обговорювати ці питання; я шукаю старого батька.

— Твого батька я зустрів он там, на Стенгаде, з мішком за плечима,— не схоже, щоб йому добре жилося! Я його зустрічав на Борнхольмі у шевця Сорта, він тоді збирався на старість пожити у сина.

Пелле, нічого не відповівши, пішов. Він стискував кулаки в безсилій люті, поспішаючи скоріше зникнути. Всі — один дужче за іншого — уражають його. Але правда полягала в тому, що він, молодий, дужий і бадьорий, не може прогодувати дружину, дітей і старого батька, навіть коли б мав постійну роботу. Так уже склалися прокляті обставини, що людина в розквіті літ не може, підкоряючись законові природи, завести родину, без того щоб її близькі не загрузли в нужді і злигоднях! О, чорт, розбити треба всю систему! Якщо він має владу над людьми, то має також право і використати її для їхнього блага!

На Стенгаде з одного подвір'я, схожого на колодязь, до Пелле долинув голос, який наспівував щось; надтріснутий, тремтячий голос,— це був батя Ляссе! Біля нього лежав мішок з ганчір'ям,

якого стирчав ціпок з гачком; однією рукою Ляссе тримався за мішок, а другою жестикулював, дивлячись на вікна. Пісня викликала сміх, і старий намагався зробити її забавнішою за допомогою веселих гримас, які робили його жалюгідну постать ще більш смішною.

Пелле різонуло по серцю, як ножем, коли він побачив це видовище. Він сховався у воротях і чекав, доки батько скінчить. В деяких місцях пісні Ляссе знімав шапку і ляскав себе нею по голові, піднявши ногу. При цьому він мало не втрачав рівноваги, і діти, що оточували старого, смикали його за пошматовані поли і підштовхували одно одного до нього. Він зупинявся, починав усовіщати їх своїм тремтячим голосом і продовжував пісню:

Про горе нестерпне повідаю я,
Не знаючи батька, родивсь я на світ,
Мабуть, на гулянні своїх юних літ
Мене зачала бідна мати моя.
Вдалось від людей мені сором прикрити,
Та пісню гірку мою сором приймає.
Подайте ж копійку, бо й крихти не маю,
А я за вас буду бога молити.

Я жив і живу без обману лихого,
А тому роззутий, роздягнений я.
Багатий є брат в мене,— та шахрая
Не знайдеш на цілому світі такого.
Ми в дружбі жили, але брат мій проклятий,

Ще поки трудивсь я,— збирав він грошву,
До нього зайдіть у підвал — наяву
Побачите скарбів і грошей багато.

Живе у багатім будинку мій брат,
З балкону милується двором і садом.
Стілець протирає здоровим він задом,
І множаться гроші у нього стократ.
Він вивершив скриню грошима, як гору,
А я не голодний лише уві сні,
Вас прошу, подайте що-небудь мені,—
Його спадкоємцем я стану вже скоро.

Був час, коли щастя дав бог мені трошки,
Коли від роботи калікою став:
Він манки небесної вдосталь послав,
Та бідному горе,— нема в мене ложки!
Даремно він зглянувся над бідняком!
Стояв я сумний, наче камінь надгробний.
І бачив, як брат мій єдиноутробний
Ту кашку мою уминав черпаком.

Для чого, скажіть, на землі проживать?
Адже від життя цього, мов від злодійки,
Сльозами не випросиш більше копійки,—
Не варто на долю свою нарікати.
Що ж зроблю, коли жебраком мене знають?
То дайте хоч шеляг в останню цю путь,
Щоб міг я молитвою вас пом'януть
До того, як в землю мене закопають.

У мене є син, він живе й не горює.
Що ж діти — це батькова радість палка.
І як не любить мені свого сінка,—
Коли він так славно і чесно працює.
Він батька забув, тому серце тривожить!
Старий я, збираюсь в останню дорогу.
Так щедрими будьте, подайте підмогу,
Хоч мідний п'ятак, і вам бог допоможе.

Коли Ляссе закінчив свою пісню, навкруги заплескали і почали кидати йому монетки, загорнені в папірці. Він ходив по подвір'ю і збирав їх. Потім поклав мішок на плечі і, похнюпившись, пішов, спотикаючись, до воріт.

— Батьку! — покликав Пелле одчайдушним голосом. — Батьку!

Ляссе здригнувся, випростався і втупив підсліпуваті очі в морок воріт.

— Це ти, хлопчику? Ох, мені почувся твій голос, як тієї пори, коли хто-небудь кривдив тебе і ти кликав мене! — Старий затремтів. — Ти, значить, чув усе і соромишся свого старого батька? — Він не смів звести на сина очі.

— Батьку, ти зараз повинен піти зі мною додому, чуєш? — сказав Пелле, коли вони вийшли на вулицю.

— Ні, цього я не можу! У тебе невістачає коштів прогледувати свою родину. Ні, ти дозволь мені йти своїм шляхом і самому піклуватися про себе. Мені не погано!

— Ти повинен піти зі мною! Діти за тобою скучують, і Еллен щодня питає про тебе.

— Можливо й так. Але я знаю: вона подумає, що я об'їдаю її дітей. До того ж я ганчірник! Ні, ти вже не спокушай мене!

— Ти повинен піти зі мною будь-що! Я не знесу цієї муки, чуєш, батьку?

— Ну, то я з божою поміччю відкрию тобі свій сором, хлопчику, якщо ти вже не хочеш відпустити мене! Я, бачиш, живу зараз де з ким — з однією жінкою. Я зустрів її на звалищі, де вона збирала покидьки, так само як і я. Я там уподобав собі куток для ночівлі, чекаючи на краще житло. І от вона каже, щоб я пішов з нею, — удвох не так холодно! От ми, старі, й влаштувалися разом. Чи не підеш ти зі мною, якщо ми вже зустрілися? Сам побачиш. Ми живемо зовсім близько.

Вони звернули у вузький провулок і пройшли під ворітьми. На задньому дворі в сараї, який був схожий на стару розвалену селянську хату, влаштувався Ляссе. Певно, колись цей дім правив за склад для палива. Підлога була земляна, а замість стелі накладені дошки. Під ними була протягнута віршовка, на якій сушилися ганчірки, папір і інша негідь з сміттєвих ящиків. В одному кутку на низенькій залізній пічурці стояв кофейник і наповнював сарай приємним ароматом, що заглушав сморід покидьків. Ляссе задоволено потягався.

— Ох, як я задубів! Змерз дуже! — сказав він. — Ось тобі моя старенька! А це мій син, хлопчик Пелле! — Він з задоволеним виглядом поплескав по щоці свою нову подругу життя.

Вона виявилася згорбленою бабусею, брудною і обірваною; на обличчі в неї був червоний висип, яким вона, певно, заразилася на звалищах. Але зате у неї були добрі очі, які пом'якшували тяжке враження.

— Так це Пелле? — сказала вона, глянувши на нього. — Ось він який! Так, це ім'я часто доводиться чути. Він же з помітних, хоч і не рудий!

Пелле примусили випити чашку кофе.

— Ти одержиш до нього тільки бутерброд, бо іншої вечері ми, старі, не знаємо, — сказав Ляссе, — ми рано лягаємо, а з переповненим шлунком спиться погано!.. Ну, що ти скажеш про нашу квартиру? — спитав Ляссе, гордо оглядаючись. — Ми платимо за неї всього чотири крони на місяць, а меблі дісталися нам задарма; ми з старою перетягли їх по одній штуці з звалищ, так само як і піч. У нас є сінник, не зовсім поганий, — його забракували заможні люди. Там же ми роздобули й залізне ліжко, довелося підв'язати тільки ніжку. А вчора стара притягла гардини і повісила їх. Добре, що у деяких людей всього так багато, що вони викидають речі на смітник!

Ляссе був веселий. Певно, йому жилося не погано. Стара клопоталася коло нього, неначе він був захопленням її молодості. Вона допомогла Ляссе стягнути чоботи і одягла йому на ноги пару ма-

тер'яних тувель; потім вона принесла з кутка довгу люльку і пхнула йому в рот.

Він сміявся і, певно, був дуже задоволений.

— Чи бачиш ти, Пелле, цю люльку? Стара збрала на неї грошенят без мого відома і купила таку довгу, що я сам не можу її закурити. Вона каже, що отак я скидаюся на домашнього римського папу! — Ляссе довелося відкинутися на стілець, доки стара розпалювала його люльку.

Коли Пелле зібрався йти, Ляссе провів його через подвір'я.

— Ну, що ти скажеш? — спитав він.

— Я радий, що тобі так добре живеться, — лагідно відповів Пелле.

Ляссе потиснув йому руку.

— От за це дякую! Я боявся, що ти розсердишся. Маленьким ти завжди дратувався в таких випадках. І ми б, власне, могли одружитися, у нас нема ніяких до цього перешкод. Але ж це коштує дорого, а час такий поганий! Крім того, нема ніякої небезпеки, що на світ з'являться діти.

Пелле мимоволі посміхнувся, хоч як сумно йому не було.

— Приходь же до нас скоріше знову, ти завжди дорогий гість! — сказав Ляссе. — Але не розповідай про це Еллен. Вона ж дуже сувора щодо цього!

XXXIII

Ні, Пелле взагалі нічого більше не розповідав Еллен. Дружина охолоджувала всяке поривання до розмови з нею. Вона була як зимове сонце: випромінювала тепло для тих, хто був ближче до неї. Пелле не мав до дружини ніяких претензій. Він давно вже вирішив, що Еллен не розуміє сили його характеру, і привчив себе до думки, що в цьому відношенні буде самотній. Пелле став ще більш суворим, але й більш мужнім.

Вдома його хлопчик слабував, оскільки його погано доглядали, а дочечка була неспокоїна, особливо вночі. Плач і кашель дітей робили домівку непривітною. Еллен мовчала; вона клопоталася біля них з похмурим і загадковим виглядом. Її виразисті очі ніколи не зустрічали погляду Пелле, але він часто відчував, що вона дивиться на нього. Останнім часом вона схудла, і це надавало їй красі якогось особливого блиску; іноді і ця краса здавалася йому неначе отруйною.

Були моменти, коли він віддавав би життя за щире, палку ласку цієї жінки!

Він все менше й менше розумів її і часто відчував неоясним страх перед нею. Вона дуже переживала хворобу дітей, і коли заспокоювала їх, то в її голосі чувся якийсь безнадійний розпач, від якого він здригався.

Іноді його гнала додому думка, що Еллен що-небудь заподіяла собі чи дітям.

Одного разу, коли він прибіг додому в такому настрої, вона з посмішкою зустріла його і поклала на стіл двадцять п'ять крон.

— Це що таке? — спитав Пелле здивовано.

— Я виграла в лотереї! — сказала вона.

Так ось чому поведінка її в останні дні була такою загадковою! Певно, вона хотіла приховати це будь-що. Вона ризикнула останніми копійками і боялася, що він про це довідається.

— Але де ж ти взяла гроші? — спитав він.

— Я позичила їх у моєї старої подруги Анни, ми разом придбали лотерейні квитки. Тепер ми можемо покликати до дітей лікаря і купити їм ліки, і вже не будемо терпіти такої нужди в усьому, — сказала вона.

Гроші змінили Еллен і знову зблизили її з Пелле. Еллен була з ним ніжнішою, ніж будь-коли, і горнулася до нього. В ній з'явилася нова риса — всі пережиті страждання зробили її більш лагідною і ласкавою; і ці сердечні узи прив'язували Пелле до домівки. Тепер він знову поспішав додому. Переміну в ній він сприйняв як вияв каяття в своїй колишній суворості до чоловіка. Вона і в цьому відношенні змінилася: почала цікавитися роботою Пелле і всіляко заохочувала його продовжувати її. Виявилось, що, незважаючи на уявлювану байдужість, вона була в курсі всього. Все її ество, здавалося, змінилось. Колись жорстка, упевнена в собі, Еллен стала поблажливою і невпевненою, вона вже не відмахувалася ні від чого і покірливо схилила голову. Самовпевненість її зникла.

Одного разу ввечері Пелле сидів перед дзеркалом і голився. Він підстриг свої великі красиві вуса і зараз виголював їх. Еллен сміялася над тим, як змінювалося його обличчя.

— Я тепер ледве чи й пізнала б тебе, — сказала вона.

Пелле чекав, що вона буде заперечувати і підніме з-за вусів цілу історію. Але вона поставилася до цього дуже спокійно. Він не міг зрозуміти причини переміни, що сталася з нею.

Закінчивши голитися, Пелле підвівся і пішов до маленького Ляссе, але хлопчик закривав з переляку. Потім він одягнув старий робочий костюм, вимазав собі обличчя сажею і пішов до великого машинобудівного заводу, який працював зараз на повний хід цілу добу за допомогою штрейкбрехерів, яких не випускали з заводу; до-тепники прозвали їх в'язнями. Власники металургійних заводів використали свою перемогу і пустили в хід ще одно підприємство; якщо так піде далі, то одного чудового дня всі підприємства почнуть роботу без локаутованих, і ті можуть стояти собі скільки завгодно на вулиці і дивитися. Саме тепер треба було завдати удару! Пелле, розпалений і веселий, вийшов з дому в чудовому настрої.

Він прослизнув непомітно повз пікети до воріт заводу. «Сплять вони, чорти!» подумав він, спалахнувши, і трохи не зіпсував всієї справи, вирішивши задати їм прочухана. Він тихенько постукав, його впустили. Ворота повів його до начальника цеху, який, на щастя, виявився німцем.

Пелле був прийнятий ливарником з досить високою платнею. Крім того, йому обіцяли заплатити прибавку в двадцять п'ять крон, коли він проробить визначений строк.

— Це сребреники Іуди,— сказав, усміхнувшись, начальник цеху.— І, зрозуміло, вас в першу чергу приймуть на роботу, коли локаут скінчиться. Ви, звичайно, знаєте, що перший час вам звідси не можна виходити? Якщо ви хочете послати що-небудь дружині, то через нас!— Пелле показали куток, де лежав мішок з сіном. Це було його житло і місце ночівлі.

На заводі робота йшла абияк. Робітники то гарячково накидалися на неї, то тинялися без діла, стояли групами і теревенили— взагалі робили, що хотіли. Десятники не сміли слова сказати; коли вони мирно починали умовляти робітників, то чули на відповідь грубощі. Робітники використали своє становище, вони поводитися як справжні тирани, і постійно натякали на те, що в разі чого покинуть роботу.

Ця загроза робила їх господарями становища.

Вони одержували високу заробітну плату і добре харчування. Робочий час також був коротший, ніж по інших місцях. Вони погано розуміли сенс цієї переміни в своєму житті і нечувано пишались. Але на їхніх обличчях все ж був написаний якийсь сумнів, неначе вони були не впевнені один в одному. Місцеві робітники становили меншість і трималися окремо, неначе в глибині душі вони зневажали тих людей, які приїхали сюди, щоб скористатися з їхньої нужди.

Робота велася у три зміни, які чергувалися кожні вісім годин. «Еге,— подумав Пелле,— це ж восьмигодинний робочий день. Адже це як у державі майбутнього!» Саме в той момент, коли він прийшов, робітники змінялися: вони зчинили пекельний шум, били по залізу і з криком вимагали їжі і горілки. Принесли величезний казан з м'ясом і картоплею. Пелле потрапив до групи з десяти чоловік.

— Їж, товаришу,— сказали вони,— ти ж голодний! Скільки часу ти ходив без діла, доки здався?

— Понад два місяці,— відповів Пелле.

— Ну, то ти напевно голодний! Давайте м'яса, побільше м'яса!— гукнули вони кухарям.— Картоплю залиште собі! Ми досить їли картоплі на своєму віку... Та тут же казкова країна з молочними ріками. Так це нам і обіцяли: добра плата, мало роботи і багато їжі й горілки! Бачите, як добре, що ми витримали,— тепер прийшла нагорода! За твоє здоров'я, чорт тебе знає, як тебе звуть!

— Карлсен,— сказав Пелле.

— За твоє здоров'я, Карлсен! А що робиться там? Чи не бачив ти моєї дружини? Її легко пізнати: у неї семеро дітей і ні шматка хліба! А як іде боротьба за заробітну плату?

Потім вони сіли грати в карти і пити горілку або вешталися по заводу і затівали бійку, неначе в них сиділо отруйне жало, яке підбурювало їх одного проти одного.

— Ходімо, пограй з нами, товаришу, і випий чарочку!— казали

вони Пелле.— Що ще робити в цьому пеклі? Неможливо ж спати по шістнадцять годин на добу!

Тут стояв оглушливий шум, неначе у величезному трактирі, було чути крики і лайку; кожен вносив свою частку в сум'яття, неначе поставив собі завданням перекричати всіх. Хмільне можна було купувати на заводі, і все, що вони заробляли, негайно пропивали. «Це в них говорить совість»,— подумав Пелле,— по суті вони чудові товариші».

Все обіцяло добрі перспективи його сміливому задумові. Лише група німців не брала ніякої участі в оргії, але влаштувала щось на зразок ошадної каси в найвіддаленішому кутку величезного залу: вони приїхали сюди для того, щоб заробити гроші.

В одному кутку зчинилася бійка з-за карт, почувлася лайка, і кінець кінцем пролунало слово «штрейкбрехер». З цієї причини всі розлютились, неначе прорвався нарив. Вся накіпіла злість і сором через принизливе становище одразу виявилися. Вони пустили в хід один проти одного ножі і інструменти. Негайно було викликано поліцію, яка день і ніч чергувала на заводі, і вона навела порядок. Одному пораненому ковалеві зробили перев'язку в конторі, але арештів не відбулося. Потім на робітників одразу напала байдужість.

Вони весь час штовхалися біля Пелле. Це був новий чоловік, що прийшов з волі. «Що там робиться?» було їхнє постійне запитання.

— Тим, які на волі, живеться досить-таки непогано; куди гірша справа з нами,— казав Пелле.

— Ти кажеш, їм добре? А нам розповідали, що вони хочуть здатися!

— Від кого ви це чули?

— Тут, від заводського начальства.

— Ну, то вони замилюють вам очі, щоб удержувати вас тут.

— Ти брешеш! І як це зрозуміти, що нам тут гірше? Розповідай!

— Скоро товариші переможуть, і тоді вони поставлять вимогу: відновлення роботи, щоб нас звільнили!

— Ох ти чорт! А нам наобіцяли, що дадуть ще кращу роботу!— вигукнув здоровенний коваль.— Але ж ти брешеш! І навіщо ти прийшов сюди, якщо знаєш, що там переможуть? Відповідай, дияволе! До цього пекла ніхто не полізе, якщо його не змусять до того!

— Для того, щоб зрадити товаришів, як легко догадатися,— різко відповів Пелле.— Я хотів спробувати, як це воно — вирвати шматок з рота голодуючого!

— Це брехня! Таких злих людей не буває! Ти морочиш нас, дияволе!

— Відлупцюйте його! — сказав другий. — Він тут не дарма. Ти що, шпигун, чи... Чого ти хочеш? Ти, звичайно, належиш до тих ідіотів, що на волі!

Пелле вирішив спочатку не відкривати своїх карт, але тепер він спалахнув.

— Як ти смієш називати чесних людей ідіотами? — обурено вигукнув він. — Ти знаєш, хто ви такі? Ви просто свині, що лежать у багні і жеруть за рахунок нужденних товаришів! Ось хто ви такі. Ви іуди, які продають добре діло за брудні гроші! Скільки ви одержуєте? Двадцять п'ять крон, га? А там люди ходять і терпляче голодують, аби ми всі, і ви в тому числі, могли зажити по-людському в майбутньому!

— Ти краще заткни пельку! — сказав здоровенний коваль. — У тебе нема жінки й дітей, то тобі легко говорити!

— Та чи не ти живеш на Егерсборгсгаде? — накинувся на нього Пелле. — І, можливо, ти посилаєш свій заробіток жінці і дітям? Чому ж вони терплять таку нужду? Вчора їх викинули на вулицю! Організація дала їм притулок, хоч це була родина штрейкбрехера! (Пелле сам влаштував усе це.)

— Посилати? Зрозуміло, я збирався послати їм, чорт забори! Але тут, у цьому пекарському житті, гроші йдуть на спирт, розумієш ти! А тепер ти дістанеш по пиці! — Коваль почав засукувати рукави, оголюючи могутні м'язи, він був напідпитку і злобно косився, як скажений бугай.

— Зажди трошки, — сказав літній робітник і підступив до Пелле. — Мені здається, я тебе вже бачив. Як тебе на ім'я, дозволь узнати?

— Мое ім'я? Ви можете узнати. Я — Пелле!

Це слово подіяло, як вибух бомби. Пелле одразу наче виріс у їхніх очах. Руки коваля безсило впали, і він сконфужено відвернувся. Сам Пелле стояв серед них! Вони зрадили його, повернулися до нього спиною, а він стоїть і посміхається і анітрохи не сердиться; він їх навіть назвав товаришами, він навіть не зневажає їх! «Пелле тут», говорили вони приглушено, і це ім'я, вимовлюване повільно і виразно, переходило з уст в уста. Скрізь по всьому залу загомоніли.

— Що за чорт, невже Пелле з'явився? — вигукували робітники схоплюючись.

Пелле виліз на величезне ковадло.

— Тихше! — гукнув він громовим голосом. — Тихше!

У залі настала тиша, можна було чути глибоке дихання робітників.

Збіглися десятники і хотіли стягнути Пелле.

— Тут не можна виголошувати промов! — кричали вони.

— Нехай говорить! — загрозово крикнув кремезний коваль. — Ви не доросли до того, щоб закрити йому рота! — Він схопив молот і став біля ковадла.

— Товарищі! — м'яко почав Пелле. — Мене надіслали сюди з привітом від тих, хто на волі. Від тих, хто стояв поруч з вами біля робочого місця, від ваших приятелів і членів профспілки. «Де ж наші старі товариші? — кажуть вони. — Ми ж стільки боролися

разом, поділяючи з ними горе і радість! Невже ми ввійдемо в нове життя без них?» Ваші дружини і діти питають про вас. Стоїть весна, і вони не розуміють, чому вони не можуть класти в кошик їжу і піти з батьками за місто!

— Тому що нема кошиків з їжею! — глухо промовив хтось.

— Але ж п'ятдесят тисяч чоловік терплять це і не бурчочуть! — заперечив Пелле. — І вони питають про вас і не розуміють, як ви можете вимагати більше, ніж мають вони! Хіба ви більше зробили для руху? — запитують вони. Чи ви графські синки, яким непристойно стояти в їхніх лавах? А тепер весна, — продовжував він бадьоро, — скінчилася зима бідняка, тепер для нього настануть ясні днинки! Ви ж звертаєте бозна-куди і лізете до тюрми. Ви знаєте, як називають вас локаutowані? Вони вас називають в'язнями!

Тут дехто стиха розсміявся.

— А це влучно вигадали! — прокотилося по рядах.

— Це він сам вигадав. У них є інша кличка для нас! — задириливо вигукнув чийсь голос.

— Є! — весело відповів Пелле. — Але це тому, що люди голодують. Ви добре знаєте, що голодний втрачає розум і заздрить тим, хто ситий.

Вони переступали з ноги на ногу, все тісніше оточуючи Пелле, його слова вкололи їх і зробили своє. Ніхто не вмів вилаяти краще, ніж Пелле, і разом з тим примусити товаришів відчутти, що вони все ж таки порядні люди. Навкруги стояли іноземні робітники і напружено слухали, намагаючись хоч трохи зрозуміти промову Пелле.

Пелле якось раптом зумів показати їм і їхню нужду, і їхній відчай, так що кожен вперше виразно усвідомив усе те, що перетерпів. Тепер вони дивувалися з того, як можна було стільки терпіти, але добре знали, що все це саме так і було: кивками вони стверджували, що чують кожне його слово. В Пелле промовляв тепер досвід його власної одчайдушної боротьби. Він стояв ясний і впевнений в перемозі, гордо підносячись над ними.

Поступово тон його робився більш різким. Пелле докорив штрейкбрехерам за віроломство, нагадав їм про те, що єдність робітників, здобута такою дорогою ціною, тепер перетворилася на непорушний закон, і в його коротких, але переконливих словах звучав гімн робітничому руху, що неначе дрімав у їхніх серцях. Це були старі, знайомі звуки, своєрідний гімн родинному вогнищу і праці, але завдяки Пелле він тепер звучав по-новому. Люди, певно, забули голос своєї матері-вітчизни, подібно до якихось утікачів, тому вони й не могли знайти шлях до вороття. Тепер Пелле примусив їх згадати про стару мрію — країну щастя. Він бачив, як прояснилися обличчя в присутніх, і вигукнув:

— Чи знаєте ви що-небудь більш ганебне, ніж продати свою батьківщину? А ви це зробили ще до того, як ввійшли сюди, — продали її з братами, дружинами і дітьми! І зреклися своєї віри — віри у великий рух! Ви зреклися заповідей і продалися за кілька іудиних сребренників і за чвертку горілки!

Пелле стояв, спираючись лівою рукою на плече високого на-
вріст коваля; праву, стиснену в кулак, він підняв угору. Йому зда-
валося, що його рука здатна стримати робітників, і він відчував
це так живо, що боявся опустити її. По рядах прокотилася хвиля
ремствування і докотилася до іноземних робітників. Вони зарази-
лися загальним настроєм і напружено стежили за промовою, хоч
погано розуміли по-датському. Коли Пелле підвищував голос, вони
кивали головою і підштовхували один одного; тепер вони стояли
нерухомо, і на обличчях їхніх написано було чекання,— вони підпали
під владу його промови. Це була солідарність, могутня, всеохоплюю-
юча сила! Пелле гостро відчув це, і по його спині перебіг холодний
дрож. Він усіх їх тримав у своїй руці, треба було завдати удару,
перш ніж вони встигнуть схаменутись. Негайно!

— Товариші! — гаркнув він громовим голосом.— Я заявив тим,
на волі, що ви чесні люди, яких нужда і хвилинка омана зтягли
в пастку. «Я піду туди і приведу ваших друзів і товаришів,— ска-
зав я,— вони хочуть разом з вами зустрінути весну!» Невже я бре-
хав, коли обіцяв це від вашого імені?

— Ні, не брехав! — відповідали вони в один голос.— Хай живе
Пелле! Хай живе Блискавка!

— Ну, то ходімо! — Він швидко зіскочив з ковадла і пішов по-
зали, заспівавши марш соціалістів.

Всі рушили за ним без роздуму і вагань, бурхливий вихор підхо-
пив їх, неначе весняний вітер потягнув їх на волю. Ворота розчини-
лися навстіж, заводська охорона була відтиснена вбік. З співами
і голосним тупотінням, який неначе мстив за ганьбу ув'язнення,
вони рушили по вулиці Північної застави на чолі з Пелле, прямо
до Будинку робітників.

XXXIV

Це був приголомшливий удар! Підприємці перестали й думати
про те, щоб пустити в хід підприємства всупереч організації. Пере-
мога завершена була тим, що профспілки видали іноземним робітни-
кам гроші на дорогу і випроводили їх раніше, ніж ті встигли опам'я-
татись.

Тих, хто від'їжджав, провели до пароплава і на прощання вітали
товариським «ура».

Пелле став героєм дня! Всі газети розписували його подвиг,
і навіть вороги змушені були скласти зброю.

Він сприйняв це як належне і всі свої сили кинув на нову
ділянку. Радіти було нічого, локаут залишався тяжкою дійсністю,—
Пелле тепер відчував на собі весь його тягар. Робітники, як і раніше,
не працювали і тинялися без діла, а країні потрібна була про-
дукція; сподіватись швидкого розв'язання конфлікту ще не можна
було. Одного чудового дня вичерпаються всі джерела коштів — і
що тоді?

Пелле надто глибоко поринув у боротьбу, щоб у нього могла

запаморочитись голова від фіміау; схвалення робітників лише накладало на нього ще більшу відповідальність. Якщо ця страшenna боротьба закінчиться поразкою, вся провина впаде на нього! І він напружував свій розум, силкуючись знайти засіб зламати опір ворога. Поки ще маси терпляче зносять своє становище, але скільки часу це може тривати? Ходили тривожні чутки, казали, що один з керівників, якому доручено було збір на користь локаutowаних, втік, забравши з собою всю касу; а інший продав усю робітничу армію ворогові. Треба щось вжити! Але що?

Одного разу, в обідній час, він прийшов додому — поглянути на родину, перед тим як піти на збори.

— Де мама? — спитав він, посадовивши на коліна маленького Ляссе; Сестричка сиділа в колисці і гралася.

— Мама одягнулася й пішла до міста, — відповів хлопчик. — Вона така ошатна!

— Справді? — Пелле пішов до спальні і заглянув у одягну шафу. Вінчальної сукні там не було.

«Дивно», подумав він про себе і почав гратися з сином. Дівчинка потягнулася до нього; довелося взяти і її, і він обох посадовив собі на коліна. Малятко тикало пальчиком Пелле у верхню губу, неначе хотіло сказати щось.

— Так, у тата вилізли всі вуса, Сестричко! — пояснив їй маленький Ляссе.

— Так, їх здмухнуло геть, — ствердив Пелле. — Налетів вітер, і — фіть! — їх не стало. — Він заглянув у дзеркало і зробив гримасу, — адже вуса були його гордістю; потім посміхнувся до дітей.

Еллен прийшла додому задихавшись, неначе вона бігла; яскравий рум'янець вкривав її обличчя і шию. Вона пішла до спальні, не знявши верхнього одягу. Пелле пішов за нею.

— На тобі вінчальна сукня? — здивовано вимовив він.

— Так. Мені треба дещо поправити в ній, і я пішла до кравчихи, щоб вона подивилася її на мені. Але ти вийди, я зараз прийду. Я тільки переодягнуся.

Пелле хотів залишитися, але вона штовхнула його до дверей.

— Іди, — сказала вона, закриваючись сукнею. Яскрава краска залила їй навіть груди; вона була така чарівна в своїй соромливості! Згодом вона вийшла і поклала на стіл декілька кредиток.

— Що це таке? — вигукнув Пелле, приголомшений такою кількістю грошей.

— Чи не правда, мені страшенно везе? Я знову виграла на квиток! Ну, чи не молодець у тебе дружина? — Вона стояла позаду нього, поклавши йому руки на спину.

Пелле сидів похнюпившись, неначе хто вдарив його по голові. Раптом він відштовхнув її руку і обернувся.

— Ти виграла, кажеш? Два рази? І в тій самій серії? — Він говорив протягом, монотонно, неначе витискував з себе кожне слово.

— Так. Чи не вважаєш ти, що я молодець? — Вона невпевнено поглянула на нього і спробувала посміхнутись.

— Та це ж просто неможливо, — промовив він протягом, — просто-таки неймовірно! — Раптом він підвівся і схопив її за горло. — Це брехня! Ти брешеш! — вигукнув він, скаженіючи. — Зараз же кажи правду, все кажи! — Він повалив її на стіл, неначе хотів задушити. Маленький Ляссе закричав.

Вона втупила в нього здивований погляд, в якому все більше й більше наростав страх. Він випустив її і відвернувся, щоб не бачити сповнених смертельним жахом очей; але вона не підводилася, а тільки невідривно дивилася на нього, як тварина, призначена на забій і нічого не розуміюча. Пелле підняв її і поставив на ноги, потім почав заспокоювати хлопчика. В руках його залишилося гідке відчуття, схоже на те, яке він відчув у дитинстві, коли душив пташеня. Крім цього почуття гидоти він нічого не відчував.

Так склалися обставини, і він вирішив піти з дому.

Коли він почав збирати свої речі, його вразило, що вона стоїть біля стола і плаче. Він чув її плач, але залишився до нього байдужий. Коли він уже зібрався і почав цілувати дітей, вона раптом кинулася до нього; з звичайною своєю енергією вона загородила його дорогою.

— Не кидай мене, ти не повинен кидати! — вимовила вона з риданнями. — Ох! Я ж прагнула тільки нашого блага, а ти нічого не хотів вжити. Я не дорікаю тобі, ні, але ж нічого було їсти. Ні дітям, ні тобі! Я не могла бачити, як ви в усьому терпите нужду, і більш за всіх ти, Пелле, якого я люблю! Адже це заради тебе, головним чином заради тебе!

Її голос звучав у його вухах, як дивний, далекий спів, — слів він не чув.

Він обережно відсторонив її і знову почав цілувати і ласкати хлопчика; вона стояла нерухомо, як мертва, і розгубленим поглядом стежила за кожним його рухом. Коли двері за ним зачинилися, вона впала непритомною.

Пелле залишив свої пожитки у однієї прачки і машинально поплентався до міста; жоден зовнішній звук, жодна думка не знаходила відгуку в його свідомості, він спав ідучи. Ноги привели його до Будинку робітників, він піднявся сходами і ввійшов до кімнати, звідки керували боротьбою, машинально зайняв своє місце серед товаришів і сів, зосередивши погляд на зеленому сукні стола.

У керівників був пригнічений настрій. Профспілкова каса була вичерпана майже цілком, а добровільні внесення давали все менше коштів, в міру того, як підприємці продовжували звільняти робітників. Готовість жертвувати також помітно ослабла. Громадськості вся ця історія починала набридати, у всіх почали опускатися руки, час було йти на мирову! Близько п'ятдесяти тисяч чоловік сиділи тепер без роботи, голод почав скалити свої зуби. Наближався мо-

мент, якого чекав капітал, сподіваючись, що плач дітей, які просять хліба, вплине на волю робітників і примусить їх пожертвувати честю і незалежністю, щоб заспокоїти голод маляток. А у ворога не помічалось ні найменших слідів готовості миритися!

Це помітно було на всіх, що сиділи тут, членах страйкового комітету, на свідомість яких тяжко тиснула доля сотень тисяч людей. Ніхто не наважувався взяти на себе повну відповідальність і внести якусь рішучу пропозицію тій чи іншій стороні. А що, коли доведеться припинити боротьбу через тиждень-другий? Адже це означає, що чверть мільйона чоловік страждали марно! Наслідком поразки буде притуплення свідомості робітників, і це відкине їх на багато років назад. А що, коли підприємці не зможуть довго опиратися тискові з боку фінансового світу, — адже в цьому разі негайне припинення боротьби означало б втрату видимої перемоги!

Тут безсилі були найхитромудріші розрахунки! Тут діяла вже сліпа доля. Хто зважиться сказати, що він може підняти завісу над майбутнім і вказати шлях? Ніхто! І Пелле — яскравий факел, — який так упевнено вказував шлях досі, сидів і дрімав, неначе все це його зовсім не обходило. Зрозуміло, його зломила величезна робота!

Увійшов секретар з газетою, окремі місця якої були підкреслені червоним олівцем, і подав її голові; той глянув на підкреслені місця, потім підвівся і почав читати; газета тремтіла в його руках:

— «Близько тридцяти дружин робітників, молодих і вродливих, можуть на час локауту поступити для послуг до холостяків. Добре обходження гарантується. Докладно — в конторі газети».

Пелле прокинувся від своєї сплячки, все це страшне нещастя стало перед ним у новому світлі.

— Так он воно як! — вигукнув він. — Тепер капітал простягнув лапи вже до наших дружин, тепер він їх робить проститутками! Ну, то ми повинні ударити! Ударити! Ми повинні завдати останнього удару, і удар буде міцний!

— Але як? — посипалися запитання.

Пелле зблід від стримуваного хвилювання; його мозок ніколи ще не працював з такою ясністю. Тепер Еллен буде відомщена. Помста тим, хто віднімає все, аж до останньої вівці в бідняка!

— Насамперед ми повинні випустити оптимістичне повідомлення і зробити це сьогодні ж! — сказав він з посмішкою. — Каса наша майже порожня, що ж, а ми повідомимо, що у робітників є кошти провадити боротьбу хоч рік, якщо буде потреба! І ми підемо в атаку!

Стара, давно забута мрія, підказана гнівом, оформилася тепер у стрункий план.

— Досі ми боролися пасивно, — продовжував говорити він, — головною нашою зброєю було терпіння. Ми поступалися нашими найважливішими життєвими потребами, а інші — тільки розкішшю. Коли нас били по болючих місцях, морили нас голодом і змушували виносити з дому в заставу останні пожитки, ми не припиняли своєї

роботи, спрямованої на задоволення їхніх потреб у комфорті. Давайте ж тепер хоч раз ударимо по найперших їхніх потребах; завдамо їм удару туди, куди вони зараз ударили нас,— в саме серце! Тоді вони, певно, стануть зговірливішими! До цього часу ми стримували від боротьби ті категорії робітників, від яких залежить здоров'я і добробут, якими користувалися вже аж ніяк не ми! Навіщо нам випікати для них хліб? Нам, кому ні на що навіть купити його? Навіщо нам забезпечувати їм чистоту в домах? Нам, у кого нема коштів додержувати її? Нехай же нічні золотарі вирушать в бій, і нехай припиниться денне очищення смітників! А якщо цього буде мало, то ми закриємо воду і газ! Продамо останні наші пожитки і завдамо останнього удару!

Пропозицію Пелле було прийнято, і він негайно пішов на Вестербро до голови спілки асенізаторів. Той незадовго перед цим прокинувся і тепер обідав. Це був привітний чоловік, невисокий на зріст, з лукавим вогником у очах; він був родом з тих місць, де випаляють вугілля. Пелле в свій час допоміг йому створити професійну організацію і знав, що на нього і його товаришів можна покластися.

— Пам'ятаєш, я доводив вам, що ваші робітники відіграють важливішу роль у місті, Ларс Хансен? — спитав він.

Голова кивнув.

— Та треба бути справжнім ослом, щоб забути про це! Я все своє життя не забуду того враження, яке твої слова справили на нас, зневажених золотарів! Адже тільки ти примусив нас повірити в себе і створити організацію! І якщо ми навіть не відіграємо головної ролі, то у всякому разі...

— Та ні, якраз відіграєте, і тепер настала ваша черга показати це! Чи можете ви припинити роботу цієї ж ночі?

Ларс Хансен задумливо дивився на лампу, не перестаючи жувати.

— У нас же щось подібне до угоди з міським самоврядуванням,— промовив він, нарешті, неквапно.— Воно може оштрафувати нас за це і примусити працювати. Але якщо ти хочеш, ми, зрозуміло, зробимо це. Товариші виявлять однастайність. Ти краще за нас розумієш, що з цього може вийти.

— За це дякую! — сказав Пелле, потискуючи йому руку.— Отже, умова така — більше на роботу не вийде жоден віз. Денне прибирання сміття також припиняється!

— Але власники обозів приставлять до цієї роботи інших людей, на таку роботу охочих знайдеться досить.

— Цього вони не зроблять, інакше ми їм оголосимо цілковитий бойкот!

— Так, буде важкувато! Але панам у всякому разі доведеться скрутно! Біднякам це однаково, бо їсти їм нічого... А що, коли викличуть військо? Очищати ж місто треба, інакше заведеться зараза!

Очі в Пелле заблищали.

— Слухай, товаришу! Коли ви припините роботу, то здайте всі

«ключі, щоб начальству не було до чого присікатися. Покладіть їх усі в мішок і добре перемішайте!»

Ларс Хансен так і пирснув.

— Оце, чорт забери, буде потіха! — простогнав він і лягнув себе по стегнах. — Їм доведеться поклонятися нам, бо жоден чорт не розбереться в них одразу. Я сам поїду з ключами і клеїтиму переш ними дурня.

Пелле вдруге подякував йому.

— Ви рятуєте справу, — сказав він тихо. — Тепер у ваших руках хліб і щастя багатьох тисяч людей! — Потім привітно посміхнувся і попрощався; але як тільки опинився сам, посмішка змінилася виразом смертельної втоми.

Пелле блукав по вулицях без будь-якої мети, робити більше було нічого. І в душі у нього все урвалося, не залишилося навіть сили вирішити, що йому робити. Він ішов усе вперед, виходив на головну вулицю і знову звертав у бокові. В одній бакалійній крамниці він побачив Карла, який стояв за прилавком і, посміхаючись, спритно обслуговував покупців. «Треба було б, власне кажучи, зайти довідатися, як вони живуть», подумав він, але пройшов мимо. Перед однією жилою казармою Пелле зупинився і мимоволі підвів очі. Тут він також трохи попрацював, — адже тут жив голова золотарів! Ні, тепер денну роботу було зроблено, і його тягнуло додому, до Еллен і дітей!

Додому? Але ж у нього нема більше домівки! Він покинутий і самотній. Пелле все-таки пішов до Північної застави; він не зумів би розповісти, яким шляхом туди пробирався, але скоро опинився перед дверима і вступив очі у заіржавілу скриньку для листів. За дверима почувся плач. Пелле чув, як ходить Еллен — вперед і назад; вона вклала дітей спати. І він поквапився піти геть і перевів подих тільки тоді, коли опинився на Тьорнегаде.

Пелле продовжував кружити по вулицях і провулках. У нього був дивний душевний стан; кожний крок викликав який-небудь відгук у голові! Раптом йому почулися позаду знайомі кроки. Еллен? Він обернувся — нікого! Виходить, це йому здалося! Але кроки почулися знову, як тільки він рушив з місця. Неначе ці кроки мали до нього пряме відношення і намагалися наздогнати його. Він затремтів, зупинився — нема нікого, жодної живої душі в темряві провулка!

Чи не в ньому самому причина цього дивного відчуття? Пелле зіткнувся з незбагненим, у нього сильно забилося серце, страшенна втома робила його безпорадним. А Еллен? Що з нею? О, цей жалібний докір, що звучить у його вухах: «Зрозумій!» Що повинен був він зрозуміти? «Це з любові», сказала вона. Ні, не треба цього! Він надто стомився, щоб виправдовувати вчинок.

Але що це за кроки? Тепер вони звучали в унісон з його кроками, його крокам неначе вторувала луна. І коли він думав, то

його устами промовляла якась інша істота — з самої глибини його душі. Це була та ж упертість, що й у характері Мортена; переконання, яке проривалося назовні, навіть коли його змушували замовкнути. Що від нього хочуть, хіба він не досить ще пережив? Хіба він не Пелле, який організував велику боротьбу і на якого всі дивляться знизу вгору? Але в цьому не було радості, хода багатьох тисяч товаришів вже не відгукувалася в його кроках. Його залишено напризволяще, він сам на цих безлюдних вулицях, — самотність поглинула його! «Ти боїшся себе самого», подумав він з гіркою пошмшкою.

Але Пелле не хотів бути самотнім і уважно прислухався до всього. Все, що він мав, повалилося, боротьба поглинула все. Як це не було сумно, залишалися тільки узи, які зв'язували його з загальними злиднями. На що ж йому скаржитись?

Страшне було місто злиднів, що оточувало його, спустошене боротьбою і безробіттям, страшні плач, нічний холод і нужда! Діти плакали в робітничих кварталах, — він добре знав, що від голоду; п'яні чоловіки вешталися на перехрестях, а з кімнат і дворів доносились жіночі зойки. Адже це було пекло! Дякувати богам, що перемога близько!

В одному місці голоси чулися виразно: плач дітей і голос жінки, яка ходила по кімнаті вперед і назад, заспокоюючи і заколискуючи дитину, — певно, вона у неї була на руках. Звук був такий виразний, що Пелле підвів голову, — виявилось, що вікна в квартирі були без щибок. «Певно, хазяїн хоче їх вижити з квартири протягом», обурено подумав він і збіг нагору сходами: він звик захищати нещасних.

По кімнаті ходила жінка з немовлям на руках. Заграва міста наполовину освітлювала її. Вона підняла край спідниці, щоб прикрити дитину, — навіть сорочки на ній не було. Не видно було ніяких меблів; діти лежали в кутку, прикриті її одягом.

— Хазяїн зняв двері і вікна; він хотів викинути нас на вулицю, але ми не йдемо, куди ми дінемося? То тепер він виганяє нас протягами, як клопів! Чоловіка вони зацькували до смерті...

І раптом вона пізнала Пелле.

— Так це ти, проклятий дияволе! — закричала вона. — Адже це ти почав цькувати його! Пам'ятаеш, як він запив? Раніше він завжди поводився пристойно. Ти бачив, як нас викинули геть на вулиці святого Ханса, сусіди вижили нас, — чи не ти це зробив? О ви, кати! Всюди ви його переслідували, як звіра, уражали, терзали! Коли він заходив до трактиру, то інші одразу ж вставали, і хазяїн просив його вийти. Але честі в нього було більше, ніж у вас. «Я зачумлений!» казав він, і одного ранку повісився. О, коли б я змогла вмовити бога, щоб він поразив тебе! — Вона не плакала, голос у неї був сухий і хрипкий.

— Цього тобі не треба, — з гіркою вимовив Пелле, — він уже поразив мене! Але твоєму чоловікові я не бажав зла; щоразу, зустрічаючи його, я хотів допомогти йому. Ми повинні страждати за

загальне благо, і моє життя також розбилося вщент! — І він несподівано залився полегшуючими душу слізьми.

— От би їм подивитись, робітникам, як Пелле плаче; певно, не закричали б ура! — зло вигукнула жінка.

— У мене є десять крон, чи не візьмеш ти їх? — сказав Пелле і подав папірець.

Вона взяла його неохоче.

— Ти б його краще витратив на дружину і на дітей, ці ж гроші — твоя допомога!

— У мене більше нема ні дружини, ні дітей. Бери ж!

— Господи боже! Виходить, і в тебе все пішло прахом? Навіть Пелле не пощастило зберегти родину! Ну, ну! Видно, правда: що посієш, те й пожнеш!

Пелле нічого не відповів їй і пішов. Несправедливі докори цієї жінки завдали йому більше прикрості, ніж схвалення тисяч — радості; вони ж пробудили в ньому дуже сильне почуття протесту. Але в тому, куди спрямований був її удар, Пелле був невразливий; він не турбувався про свої особисті інтереси, а чесно і безвідмовно служив великій справі і вів її до перемоги. Ті, що загинули, і поранені не мають ніякого права докоряти йому. Він втратив більше, ніж будь-хто інший, — він втратив усе!

З горем на душі, але зовні на диво спокійний, він пішов на вулицю Північної застави і найняв собі дешеву комірчину в мебльованих кімнатах.

XXXV

Останні заходи робітників викликали величезне обурення в місті. Вся громадськість одразу настроїлася проти них, газети біснувалися і сипали загрозами. Навіть вільнодумна преса вказувала, що робітники порушили закони гуманності. Але «Робітник» спокійно заперечував, що йдеться про життя і смерть гноблених класів. Вони ладні йти до кінця; вони можуть навіть припинити подачу води й газу та паралізувати засоби сполучення й постачання столиці продовольством.

Тоді всі почали натискувати на підприємців, — хто-небудь же повинен поступитися? За що вони борються, кінець кінцем? Адже це просто питання влади. Вони самі хочуть панувати і розпоряджатися життям і смертю своїх робітників! Фінансистам, які стояли за спиною крупних підприємців, це також набридло. Кінець кінцем, це дорого коштувало. І вигоди від порушення робітничої солідарності були невеликі, якщо одночасно з цим розвалювалася промисловість.

Йдучи по провулках і розшукуючи батю Ляссе, Пелле міг бачити, як зростає заворушення. Нарешті справа розгортається сама собою, і він може відпочити! З його плечей упав безмірний тягар; тепер він має право зайнятися рятуванням уламків свого особистого життя і зробити, нарешті, що-небудь для того, хто завжди жертву-

вав собою заради нього. Тепер вони з Ляссе наймуть квартиру і, як раніше, житимуть разом; він радів цій перспективі. Батя Ляссе — єдиний, хто не міг зрадити його; його любов була непорушна, як материнська любов.

Ляссе вже не було у колишньому кублі. Стара, з якою він жив, нещодавно померла, а сам він зник.

Пелле довідувався, і оскільки старого знали серед бідноти, йому не важко було натрапити на його слід, який кінець кінцем привів до старого згарища в Крістіановій гавані. Під час цих розшуків Пелле бачив чимало злиднів, які зворушили його. Тепер, коли напружений момент боротьби минув, нужда дужче кидалася у вічі, і колишня жалість знову підступила до серця могутньою хвилею. Він надавав допомогу, чим міг, і з своєю звичайною енергією знаходив найнесподіваніші виходи. У самому «Ковчезі» Ляссе не з'являвся; дехто бачив його на вулиці, в бруді і злиднях; але де жив старий, ніхто не знав.

— А чи шукав ти в підвалах Будинку комерції,—спитав старий сторож,—там багато хто знайшов притулок у ці тяжкі дні! Я щоранку о шостій годині відмикаю підвал і попереджаю їх криком, щоб їх не спіймали. Коли я відходжу, вони починають тихенько вибиратися геть. Мені здається, там щось говорили про старого, який не підводиться; але я в цьому не цілком переконаний, бо вуха у мене запхані ватюю. Це необхідно при моїй професії, щоб не бачити і не чути занадто багато! — Він пішов провести Пелле.

Будинок комерції у вісімнадцятому столітті був палацом, який належав одній з найбільших торгових фірм Крістіанової гавані; будинок цей виходив на один з каналів і правив тепер за пакгауз. Глибокі підвали, закладені нижче рівня води в каналі, тепер були порожні. Там було темно хоч в око стрель, іти було важко; в задушливому повітрі важко було дихати.

Вони почали пробиратися поміж палями, часом наштовхуючись на залишене солом'яне ложе.

— Тут нікого нема,—вимовив сторож.

Пелле гукнув і почув слабе крєктання; він пройшов ще глибше в надра підвалу, і в одній з ніш стіни побачив батю Ляссе, який лежав на сіннику.

— Я лежу тут і чекаю смерті,—прошептав він,—мене вже почали обнюхувати пацюки.—Вогке повітря перехопило йому дихання.

Старий був у дуже жалюгідному стані, але, побачивши Пелле, настільки підбадьорився, що міг звестися на ноги.

Його доставили до «Ковчега», старий сторож поступився йому своєю кімнатою, а сам поселився у вдови Йонсен. Оскільки він спав удень, а йшов на ніч, то це легко влаштовувалося, хоч у неї було тільки одно ліжко.

Покладений на теплу постіль, Ляссе все ще тремтів; розум у нього був дещо розладнаний. Пелле нагрів пива,—старому треба було пропотіти; час від часу Пелле сідав біля ліжка батька і засмучено дивився на нього. Ляссе здригався, лежачи з закритими очима; він

раз у раз намагався заговорити, але з цих намагань нічого не виходило.

Гаряче питво трохи допомогло йому, до холодних, як лід, рук прилила кров, і з'явився голос.

— Як ти гадаєш, чи сувора на нас чекає зима? — спитав він раптом, повернувшись на бік.

— На нас чекає літо, батю, — відповів Пелле. — Але ти повинен лежати з укритою спиною.

— Я дуже мерзну, майже як узимку; я не хотів би ще раз пережити морози. Холод так міцно засів мені в хребет! Помилуй боже бідолах, які плавають по морях!

— Не турбуйся про них і постарайся швидше одужати; нині сонячний день, і на морі гарна погода.

— Тоді впусти сюди трохи сонця, — роздратовано вимагав Ляссе.

— Наше вікно загороджене великим брандмауером, батю, — сказав Пелле, схилиючись над батьком.

— Ну, гаразд, гаразд, я вже як-небудь влаштуюсь на той час, що мені залишилося пожити. І сторожеві це однаково; він не спить по ночах і сонця не бачить. Дивне заняття! Але добре, що хто-небудь не спить над нами, доки ми спимо. — Ляссе неспокійно крутив головою.

— Еге ж, інакше в нічній темряві хто-небудь вкрав би наші гроші! — пожартував Пелле.

— Саме так! — Ляссе намагався посміхнутися. — А як зараз твої справи, хлопчику?

— Йдуть переговори; вчора відбулася перша зустріч.

Ляссе засміявся клекочучим сміхом.

— Виходить, пани не впоралися-таки з гноєм! Так, так, я знав про все, коли лежав хворий в потемках. Увечері, приходячи на ночівлю, інші розповідали мені про це; і ми дуже сміялися з твоєї витівки. А ти хіба не братимеш участі в переговорах?

— Ні, я від цього відмовився, я не охочий порпатись у параграфі. Тепер я хочу бути з тобою, і ми заживемо удвох добре!

— Я боюсь, що ми мало принесемо один одному радості, мій хлопчику!

Ти ж скоро одужаєш. Завтра, побачиш ти...

— Ну, ні! Смерть не жартує. Не по моїх силах був цей підвал.

— І навіщо ти це зробив, батьку? Ти ж знав, що у нас вдома для тебе приготовлене місце.

— Ну, ти пробач мені за моє самовілля, Пелле. Але я надто старий, щоб допомагати тобі в боротьбі, от я й подумав: «Ти у всякому разі не повинен бути для нього тягарем, доки боротьба провадиться!» Так я й діяв... Гадаєш, з цього що-небудь вийде?

— Так, тепер ми переможемо, і для бідняка настане нова пора!

— Ох, я вже не доживу до доброго життя! Це схоже на службу у злого гнома, над дверима якого було написано: «Нині робота, завтра їжа!» А «завтра» так і не настає. Все, що у мене було гарного, я одержував у своїх; бідний же птах вищипує своє пір'я, щоб

вкрити іншого. А втім, скаржитися мені не можна; були тяжкі дні, але ж є люди, яким доводиться ще гірше. І жінки завжди були ласкаві зі мною. Бенгта була буркотуха, але зла у неї не було; а Карна пожертвувала заради мене своїми грошима і здоров'ям. Дякувати богові, вона не дожила до того часу, коли у мене відбирали ділянку. Адже я теж був хуторянином, я майже забув про це через свої злигодні! Так, а стара Ліза — Ліза-жебрачка звали її, — ділила зі мною свій хліб і постіль! Вона померла з голоду, така чудова, — чи можна цьому повірити! «Іж! — казала вона, — у нас їжі вдосталь!» А я, чорт, з'їдав останню крихту, нічого не підозріваючи! І вранці вона лежала біля мене мертва і похолола; її тіло було таким худим, сама висохла шкіра та кості. Це був ангел божий! Пісню ми з нею склали вдвох. Ох, навіть бідняки об'їдають один одного!

Ляссе лежав деякий час мовчки, мабуть, щось згадуючи, і раптом заспівав, з жестикуляцією, яку він засвоїв, вештаючись по дворах. Пелле зупиняв його і намагався заспокоїти; але старому здавалося, що перед ним вуличні діти. Дійшовши до строфи про сина, він заплакав.

— Не плач, батьку, — вимовив Пелле схвильовано і припав обважнілою головою до обличчя старого. — Я ж знову з тобою!

Ляссе моргав очима, рука його почала гладити голову сина.

— Так, це справді ти, — вимовив він стомлено, — а я думав, що тебе нема. Знаєш, Пелле, адже ти був єдиною втіхою в моєму житті. В ту пору, коли ти з'явився на світ, я був уже немолодий; і ось народився ти, — і неначе сонце засяяло для мене знову! «А що він мені принесе?» запитував я себе часом, і підкидав тебе вгору; ти був тоді не більше горілчаного штофа. «Чого доброго, він схопить за хвіст щастя, так що й на твою долю трохи перепаде!» так думав я, і завжди в це вірив. Тепер доводиться відмовитись від цього. Але тебе поважають, до цього я все-таки дожив. Багачем ти не зробився, але не в цьому справа; бідняки відзиваються про тебе добре. Ти бився за них, і нічого при цьому до твого рота не перепало! Тепер я це розумію, і моє старе серце радіє з того, що ти мій син!

Коли Ляссе задрімав, Пелле ліг на диван.

Але довго відпочивати не довелося, — старий спав, як птах, що хвилини відкриваючи очі. Не бачачи сина біля свого ложа, він метався і схлипував крізь сон. Серед ночі він підвів голову і почав прислухатися до тиші.

Пелле прокинувся.

— Що з тобою, батьку? — спитав він, схопившись на ноги.

— Ох, я чую якийсь шум, — звідти, де море кінчається! От, неначе води спадають у безодню... Але хіба тобі не треба додому, до Еллен? Я, мабуть, проживу цю ніч; а її, певно, турбує твоя відсутність.

— Я послав сказати Еллен, що не прийду ночувати додому, — відповів Пелле.

Старий втупив у Пелле допитливий погляд.

— Та чи щасливий ти? — спитав він.— Мені здається, що в твоєму шлюбі не все йде як слід.

— Ні, батю, все добре! — відповів Пелле зміненим голосом.

— Ну, дякувати богові, якщо так! Доброю дружиною показала себе Еллен, і чудових дітей подарувала вона тобі. Як поживає маленький Ляссе? Я б дуже хотів бачити його, раніш ніж піду назавжди,— адже він Ляссе!

— Я принесу його рано-вранці,— сказав Пелле.— А зараз спи, батю, надворі ще зовсім темно.

Ляссе слухняно повернувся обличчям до стіни. Через хвилину він обережно повернув голову, щоб перевірити, чи спить Пелле. Очі його нічого не побачили, і він спробував підвестися з постелі, але зі стогоном упав на подушку.

— Що з тобою, батю? — тривожно спитав Пелле, миттю опинившись біля нього.

— Я тільки хотів подивитися, чи вкрився ти чим-небудь від холоду. Але така безглузда слабкість у тілі,— сказав старий, неначе соромлячись.

Над ранок він спокійно заснув. Пелле попросив мадам Йонсен посидіти коло нього, а сам пішов додому за маленьким Ляссе. Нелегко було зважитись на це, але останню волю старого треба було виконати, а він знав, що Еллен не віддасть дитини в чужі руки.

Скам'яніле обличчя Еллен проясніло, коли він з'явився; з її уст ладен був зірватися крик радості, але вираз обличчя Пелле заставив Еллен стриматися.

— Мій батько лежить при смерті,— похмуро сказав він,— він хоче бачити хлопчика.— Вона кивнула і тихо почала збирати маленького Ляссе. Пелле стояв біля вікна і дивився на вулицю.

Дивне почуття переповнювало його цієї хвилини: спогади, що насунулися, розчулили його. Як йому хотілося побачити Сестричку! Еллен мовчки повела його до спальні; малятко спало в своїй колисці, і на диво спокійне було його кругле личко. Тут Еллен неначе стала йому ближча, Пелле відчув на собі її невідступний погляд. Він узяв себе в руки і вийшов до другої кімнати,— тут йому більше нічого робити, у цьому домі він чужий! Одна думка переслідувала його: невже вона і далі робить оте? Хоч вона була для нього байдужою, питання залишалося нерозв'язаним; він оглядався, неначе шукаючи відповіді. Обстановка була бідна, все зайве зникло. Але з'явилася швейна машина, і на ній лежала якась робота. «Штрейкбрехер!» цілком машинально подумав Пелле, але не в осуд: він уперше був радий констатувати штрейкбрехерство. Виходить, вона зайнялась шитвом; і вигляд у неї був стомлений. Це було йому приємно.

— Ну, хлопчик готовий у дорогу,— сказала вона.

Пелле оглянув кімнату прощальним поглядом.

— Чи не відчуваєш ти потреби в чомусь? — спитав він.

— Дякую, я сама впораюсь! — відповіла вона з гордістю.

— Чому ти не взяла гроші, які я надіслав тобі в суботу?

— Я прогуюся, тільки б хлопчик залишався зі мною. Пам'я-

тай, що ти сказав одного разу: він завжди зможе залишитись у мене!

— У нього повинна бути мати, яка могла б відверто дивитися йому у вічі,— пам'ятай про це, Еллен!

— Тобі нема чого нагадувати мені про це,— відповіла вона гірко.

Ляссе не спав, коли Пелле повернувся.

— Ого, та він справжній Карлсен! — вигукнув він.— Він пішов у нашу породу! Дивись, Пелле! У нього такі самі випнуті вуха, як у тебе в дитинстві. І чубок у нього на лобі, але він вирівнюється з часом. Я розцілюю його рученята, адже руки — наше благословення, єдине добро, одержане нами! Твердять, що весь світ тримається руками бідняка. Хотів би я знати, чи так це? Певно, новий час скоро настане, і як жаль, що мене при цьому не буде!

— Ти будеш при цьому, батьку,— сказав Пелле; він купив по дорозі «Робітника» і зараз з захопленням прочитав газету.— Переговори провадяться успішно, цими днями боротьба скінчиться. І ми удвох заживемо з тобою!

— Ні, я не дотягну! За мене взялася смерть,— я почуваю, що вмираю. Але якщо після смерті людина існує, то як було б добре сидіти там, нагорі, і дивитися, як вас осіняє щастя! Тернистий шлях пройшов ти, Пелле,— Ляссе не дурень! Але, можливо, ти одержиш за це велику посаду, коли ви візьмете владу до своїх рук. Тоді, дивись, не забувай бідняків!

— До цього далеко, батьку. І в той час не буде бідняків!

— Ти говориш про це так упевнено, але бідність не легко викоринити, надто глибоко вона в нас в'їлася. Маленький Ляссе, певно, зробиться дорослим раніше, ніж це станеться! А тепер забори хлопчика, не слід йому бачити, як старі помирають. Він у вас такий блідий,— хіба він не бачить сонця?

— Сонце позичили багаті і забули повернути,— гірко відповів Пелле.

Ляссе лежав, закинувши назад голову, неначе вперто про щось думав.

— Так, так! Щоб бачити майбутнє, потрібен добрий зір, мій уже не годиться. Ну, ти все-таки йди і забори з собою хлопчика. У тебе свої справи, які не терплять зволікання, а смерть ти однаково не перехитруєш, хоч би який ти не був розумний! — Він поклав свою зморшкувату руку на голівку маленького Ляссе і відвернувся до стіни.

Пелле попросив мадам Йонсен відвести хлопчика на Північну заставу, а сам залишився з старим. В останні роки шляхи їхні дещо розійшлися, вони раз у раз розлучалися, жили далеко один від одного; і йому хотілося продовжити ці останні години. Розпалюючи вогонь, підігріваючи їжу і взагалі клопочучись біля баті Ляссе, він слухав його уривчасту мову і згадував дитинство. Одноманітна мова Ляссе наповнювала його дитинство лагідним буркотінням; а коли він став на самостійний шлях, це буркотіння зробилося лише безгав-

ною розповіддю про життя. Тепер він знову поступово відійшов від людей до баті Ляссе і побачив, який величезний світ вмщала у собі ця добра людина! Він завжди був виснаженим і старим,—іншим Пелле не пам'ятав його. Важка праця швидко забирає молодість у бідняка, а натомість подовжує його старість. Але саме ця кваліфікація надавала йому надлюдських — батьківських рис! Він благородно зносив нужду, не зробившись ні озлобленою, ні егоїстичною, ні обмеженою людиною; завжди душа його була повна самовідданості і ніжності, завжди він був сильний навіть у своєму безсиллі!

Ляссе наповнив усе життя Пелле своєю гарячою любов'ю, і страшно буде, коли добродушне слово батькове не буде більше лунати поруч!

Його відлітаюча душа витала над шляхом, пройденим нею, все більше і більше широкими колами, як голуб — перед тим, як полетіти вдалину. Щоразу, зібравши трохи сил, Ляссе по-новому бачив своє життя.

— Зрозуміло, інколи зустрічалися й радості; але в цілому це була марна боротьба. В той час, коли я не знав кращого, все йшло добре; але з тієї хвилини, як ти народився, моя старіюча душа почала обурюватися порядками, і я втратив спокій. Ти з'явився, як якесь знамення, і з того часу я не знав душевного спокою; душа моя перебувала в постійному збентеженні, як душа єрусалимського шевця Агасфера. Неначе щось несподівано дало мені, недостойному, обітницю чудового життя, а розум продовжував блукати й блукати. «Невже нас вигнали в незапам'ятні часи з раю?» частенько замислювався я. Чи віриш, я, телепень, дозволяв собі мріяти про чудову і безтурботну старість, мріяти про те, що син і невістка навідуватимуть мене в моїй теплій кімнаті і я буду їх пригощати. Я не розлучався з цими мріями до останнього часу, і все мріяв знайти скарб на звалищах. Ох, мені так хотілося, щоб що-небудь залишилося тобі після мене. Мені так мало довелося для тебе зробити!

— І це кажеш ти, хто був для мене батьком і матір'ю? Все моє дитинство ти був моїм ангелом-охоронцем; коли у мене щось не клеїлося, я завжди думав: ось батя Ляссе все влаштує! А коли я виріс, то в усьому, що я робив, я бачив твою допомагаючу руку. Певно, все було б погано, коли б ти не залишив такої доброї спадщини!

— Ну? Ти й справді так думаєш? — гордо вигукнув Ляссе. — Невже й моя частка є в тому, що ви зробили для захисту прав бідняка? Як же приємно це чути! Ні, ти становив для мене все життя, мій хлопчику; мені, слабкому бідакові, залишалося тільки милуватися своєю силою в тобі. Те, про що я ледве смів мріяти, ти повністю здійснив! А зараз я лежу, і в мене навіть нема грошей на похорон. Ти повинен обіцяти мені, що не витратишся на мене, а залишиш цю справу опікуванню про бідних. До цього часу я сторонився його, та це була нерозумна гординя з його боку: бідняк і опіка над бідним нерозривно зв'язані між собою! Останнім часом я на багато чого почав дивитися інакше; і добре, що я вмираю, адже я однаково не зміг би виконати задуманого. Коли б ці думки

прийшли до мене в розквіті моєї молодості і сил, то я, певно, накоїв би дечого. Я б не догадався, як ти, посяти розбрат у осиному гнізді.

На ранок третього дня з Ляссе сталася зміна, але важко було сказати, в чому вона полягала. Пелле сидів біля його ліжка, читав свіжий номер «Робітника» і раптом помітив, що старий не відриває від нього очей.

— Є що-небудь нове? — слабким голосом спитав він.

— Переговори йдуть своїм порядком, — відповів Пелле, — але важко знайти ґрунт для погодження, кілька ж разів вони мало не зірвалися.

— Щось вони затягнулися, — сумно промовив Ляссе, — а сьогодні я помру, Пелле! Щось мене будоражить, хоч мені так хочеться спокою. Чудово, що в кінці мандрів приходиш до чогось зовсім іншого, ніж звичне тобі. Вдома, в Томмелілаа, маленьким хлопчиком, я любив бігати навколо ставка; я мчав, як шалений, і думав, що коли побіжу щосили, то зможу наступити собі на п'яти. Тепер я досяг цього, бо тепер весь час передо мною знаходиться хтось, так що я не можу просунутися вперед; і це старий Ляссе, — він загороджує мені дорогу, розумієш ти? Мені здається, що я випереджу його; але разом з тим я не можу знайти мого колишнього уявлення про світ, так воно змінилося. В той вечір, коли поважні пани вирішили оголосити локаут, я стояв на вулиці разом з багатьма іншими бідняками і слухав. Вони відсвяткували своє рішення криками «ура» і шампанським, і саме тут мої погляди змінилися! Дивна річ, у підвалі пакагаузу лежав муляр, який брав участь у будівництві найчудовіших палаців міста, і він не мав притулку!

Біла рота в Ляссе з'явилися різкі складки, яких ніколи раніш не помічалось; йому важко було говорити, але він не міг зупинитися.

— Що б ти не робив, ніколи не вір попам, — говорив він, зібравши сили. — В цьому було моє лихо: я надто пізно почав думати самостійно! «Ми не повинні скаржитися, — кажуть вони, — бо все природно виростає одно з одного, велике з малого, і все залежить від волі божої». Виходить, що з наших вошей виростають чистокровні коні для знатних панів; і, справді ж, це майже так! Вони почали з висмокування крові з бідноти, але дивись, як воші скачуть спереду карети!.. То як ти гадаєш, на що буде схоже наше життя?

— Буде добре всім нам, батьку! — вимовив Пелле з скорботою. — І сумно мені буде, що ти в цьому не береш участі. Але у тебе буде красиве місце вічного спочинку, і я поставлю над тобою великий камінь з борнхольмського граніту, з красивим написом!

— Ти можеш написати: «Сьогодні робота, завтра їжа», — з гіркою відповідь Ляссе.

Цілий день він лежав у забутті. Але присмерком він підвів голову.

— Що це мені вчувається, чи не ангели співають? — спитав він пошепки; голос його втратив свою звучність.

— Ні, це діти робітниць. Скоро прийдуть додому матері і дадуть їм грудь, вони й перестануть плакати.

Ляссе зітхнув.

— Погана буде годівля, якщо вони цілий день перебувають на роботі. Кажуть, пани п'ють вино по десять-п'ятнадцять крон за пляшку; це однаково, що віднімати у маленьких дітей молоко і перетворювати його в дорогий спирт!

Він говорив пошепки, Пелле доводилося нахилити голову до його рота.

— Ми йшли з тобою рука в руку, хлопчику мій, і все-таки пішли кожен своїм шляхом. Ти пішов з молоддю, а Ляссе... але радості ти мені приніс чимало!

Так погас дорогоцінний вогонь, який завжди так яскраво і спокійно горів для Пелле у всіх злигоднях його життя! Певно, доля повернулася до нього спиною; життя порвалося і розтануло в просторі, і Пелле сидів самотньо на дерев'яному табуреті. Всю ніч він нерухомо провів перед трупом і порожніми очима впивався в незбагненне, в думках ніжно нашіптуючи небіжчикові про те, чим він був для нього. Пелле не ворухився, він був сам нерухомий, як мертвий, доки вранці не з'явилася мадам Йонсен довідатись, які тут справи.

Тоді тільки він опам'ятався і пішов улаштовувати все, що треба було.

XXXVI

В суботу опівдні поширилися чутки, що мирна угода підписана нарешті; великий застій скінчився. Новина ця з неймовірною швидкістю облетіла столицю, вона проникла у всі її пори. «Ви чули, ви чули? Нарешті укладено мир!» У бідняків виявилось безліч справ у одного до одного; вони вже не лежали скоцюрбившись, а виходили на світло, і їхні схудлі обличчя сяяли. Жінки діставали кошики і посилали дітей за покупками на неділю,— тепер бакалійник, звичайно, повинен дати трохи в кредит! Люди базікали, сміялися і брали у щастя аванс. Літо вже настало, на людей чекала безліч всякої роботи, за неї візьмуться не на жарт! З кухні в кухню передавалася новина, люди кидали все, чим були у цю хвилину зайняті, і поспішали з вістями далі. Нікому не спадало на думку усумнитися,— так хотілося вірити в добре.

А надвечір «Робітник» випустив листівки, які підтверджували чутки; цього разу чутки виявилися чистою правдою. І до того ж це була перемога: права спілок були підтвержені, капітал навчився поважати робітників — як фактор, без якого вже не можна обійтись! В усьому іншому умови залишилися попередні — було визнано статус кво.

— Подумайте, вони стали навіть поважати нас і «статус кво» не посміли відхилити! — Робітники посміхалися, радіючи, що пощастило відстояти «статус кво», хоч ніхто з них не знав, що це таке.

Чоловіки висипали на вулицю. Вони групами йшли до своїх організацій, щоб побалакати і довідатись про подробиці перемоги.

З зовнішнього вигляду робітників було непомітно, щоб перемога була здобута; вона з труднощами дісталася всім, і важко було звикнути до думки про неї.

На подвір'ях і на сходах було чути веселе щебетання. Знову почнеться робота — чудова, благословенна робота, яка дає їжу і пиття і трохи одягу, щоб прикрити тіло. І ще — домашній мир! Більше не буде гризні над порожньою кормушкою; тепер знову можна буде боротися за свої крихти, розтягувати їх тақ і с'як і за допомогою зусиль і сліз домагатися того, щоб їх вистачало. Батько нині увечері одержить добрий бутерброд, а завтра вранці, мабуть, можна буде поїхати з їжею за місто!.. Так, так, у всякому разі скоро можна буде почати викуповувати заставлені добрі речі! Адже їх треба провітрити раніш ніж прийде зима і їх доведеться носити... Робітники були в такому захваті від самого факту укладення миру, що в цей момент і не думали вимагати чого-небудь ще.

Пелле брав участь у заключних переговорах; поховавши батьо Ляссе, він знову прийшов до пам'яті. Увечері він блукав по кварталах бідноти і радів з настрою робітників; він надто гаряче переживав жорстоку боротьбу бідняків і відчував потребу поділити їхню радість. Від Північної застави він пішов уздовж озер до Західної, — всюди було багато народу. У провулках, що прилягали до Західної застави, родини робітників залишили квартири і розташувалися на ганках і тротуарах; вони сиділи в присмерку, без шапок, базікали, курили, взагалі розважалися чим-небудь. Це був перший теплий вечір, небо було темносине, в глибині вулиць п'яتما здавалася повитою пурпуром. На всіх лежала печать якогось молодечтва; радість розв'язала їхні звичайно стримані рухи, вони жестикулювали і розмовляли, як напідпитку.

Тепер могли з'явитися назовні всі ці родини, які ховалися під час нужди; лахміття на них було те саме, та це нічого не значило. Обличчя у людей сяяли гордою свідомістю, що робітники витримали боротьбу, не звертаючись ні до кого по допомогу; і все, з чим довелося боротися в тяжкий час, почали забувати.

Пелле вийшов на відкриту площу біля Газової гавані, йому хотілося провідати старих друзів по «Ковчегу». «Ковчег» виділявся вогняною масою на темнічому фоні східного краю неба, — його освітлювало червоне проміння сонця, що заходило. Над колодязем подвір'я здіймався легкий серпанок випарів і відтіняв темне небо. Пелле не відривав очей від цього білястого серпанку, — то було важке дихання людей, які мешкали тут, міазми гниючих покидьків і неповного згорання. Тепер перемогу треба було використати, між іншим, і для того, щоб гарненько почистити нори бідноти. Він мріяв про маленькі затишні робітничі житла і про садочки біля них з чистенькими доріжками. Туди добре буде повертатися після денної праці!

Йому здалося, що димова хмара над «Ковчегом» стає все гущішою. Невже, зайнятий своїми думками, він бачить усе в перебільшених розмірах? Він зупинився, подивився і кинувся бігти. Червоне

полум'я прорізало шар випарувань, лизнуло його і зникло; нові клуби диму вирвалися назовні і тяжко нависли над будинком.

Пелле біг повз склади на набережній. Йому дуже добре була знайома моторошна громада «Ковчега»; туди був тільки один доступ: через підвальний хід. А дерев'яні прибудови правили за єдиний підхід до верхніх поверхів. А довгі коридори? Він біг і на бігу зважував усі обставини з надзвичайною ясністю, мозок його гарячково працював, придумуючи вихід. Зрозуміло, пожежна команда негайно була викликана; але, доки вона під'їде, час мине, а тут дорога була кожна хвилина.

Якщо дерев'яні галереї і сходи обваляться або підвальний хід буде завалений, всі мешканці будинку загинуть,— «Ковчег» не мав навіть пожежної драбини.

Перед «Ковчегом» стояла купка розгублених людей, які кричали щось на все горло.

— Он іде Пелле! — сказав один. Всі одразу замовкли і почали дивитися на нього.

— Принесіть пожежну драбину з Дитячого приюту! — гукнув він на бігу і кинувся до підвального коридора.

З довгих коридорів першого поверху вибігали мешканці з дітьми на руках; дехто тягнув непотрібні меблі — перше, що їм потрапило під руку. Все, що залишилося від дерев'яних прибудов після тяжкої зими, було охоплене яскравим полум'ям; Пелле спробував збігти палаючими східцями, але провалився. Мешканці будинку висовувалися з вікон і дивилися вниз божевільними очима; щохвилини вони вибігали на площадки, але з зойком поверталися до кімнат.

У вікні третього поверху стояла вдова Йонсен і плакала, тримаючи на руках свою внучку і маленького Поуля, сина фабричної робітниці. Її внучка мовчки дивилася на все глибокими, як у матері, здивованими очима.

— Не лякайтеся, — гукнув Пелле старій, — ми зараз допоможемо вам!

Маленький Поуль, побачивши Пелле, вирвався з рук мадам Йонсен і побіг на галерею. Він зіскочив просто вниз, деякий час приголомшено борсався на мостовій, потім блискавкою пролетів повз Пелле і вибіг на вулицю.

Пелле послав кількох чоловік обслідувати довгі коридори і перевірити, чи всі вийшли.

— Зламайте замкнені двері, — наказав він, — там могли залишитися маленькі діти або хворі!

Мешканці першого і другого поверхів встигли вибігти раніше, ніж вогонь по-справжньому охопив дерев'яні прибудови.

Пелле побіг головними сходами під дах, щоб допомогти мешканцям задніх комірчин вибратися через горища. Але там він зустрів мешканців довгого горющого коридора.

— Ти туди не проберешся, — сказав старій ганчірник, — все горище П'янички горить! А у нас нагорі нікого більше не залишилося. Помилуй, боже, нещасних, які там горять!

Пелле все ж таки намагався пробитися до горищ, але змушений був повернутися назад.

Прийшли люди з пожежною драбиною, втиснули її на вузьке подвір'я і заходилися піднімати. Дерев'яні прибудови почали обвалюватись, всюди валялися палаючі балки, і кожної миті все могло запалати суцільним факелом. Але роздумувати не доводилося; з коридора Вінслева виривався дим, що застелив подвір'я, треба було квапитися.

— Певно, це божевільний підпалив! — казали робітники, що тримали драбину, по якій піднімався Пелле.

Драбина досягала тільки до другого поверху, але Пелле перекинув нагору вірвовку мадам Йонсен, яка прикріпила її до віконної лутки, так що Пелле мав можливість влізти у вікно. По вірвовці він спустив товаришам, які стояли на верху драбини, спочатку дитину, потім стару; вогонь обпалив йому очі і шию, дим трохи не задушив, але він нічого вже не бачив і не розумів, а тільки чув навколо себе жахливі зойки.

— Ох, Пелле, допоможи мені! — благала жінка, майже задихаючись. Це була та ж скромна швачка, він пізнав її голос. «Адже вона любить мене!» блискавкою пронизала його думка.

— Хапай вірвовку і міцно прив'яжи її до віконної лутки, тоді я піднімусь до тебе! — сказав він і підкинув кінець вірвовки до четвертого поверху. Але в ту ж мить почувся дикий зойк, — темне тіло пролетіло повз його голову і глухо вдарилося об каміння. Полум'я з ревом вихопилося з верхнього вікна, неначе навздогін, і знову сховалося.

Якусь мить Пелле висів, оглушений, над підвіконням; це був тяжкий момент: чи не в його душі прозвучав той ніжний голос? В цю мить з гуркотом почали обвалюватися прибудови, знялася хмара розпеченого попелу, яка обпалювала горло.

— Поспішай! — кричали всі. — Драбина горить!

Протяжний, оглушливий дзвін сповістив про наближення пожежної команди.

Але вухо Пелле вловило серед шуму слабкий, завмираючий звук. В одну мить він повернувся до кімнати мадам Йонсен і почав прислухатися; за стіною чути було дитячий плач, сюди примикали кімнати внутрішнього коридора. Моторошно було чути це, а він стояв безсилий і нічого не міг зробити, — його відділяла стіна, і проходу на той бік не було. Йому гукали з двору. Що за чорт, треба спускатися! А він продовжував стояти, неначе прикутий дитячим голосом. Сліпа лють оволоділа ним, він одчайдушно бив плечем об стіну, щоб зробити собі боляче. Ох, вона пружиниться! Він ударив ще раз з страшною силою і вибив шматок перегородки.

Задушливий жар і дим відкинули його назад, він ледве переводив подих і закривав обличчя руками, пробіраючись уперед. В колісці лежало немовля. Пелле спіткнувся об неї і навпомацки пробрався до стіни. Вогонь, посилившись від притоку повітря, забушовав навколо нього з ревом, і у Пелле підігнулися ноги; він відчував

вогонь на своїх щокках, полум'я вже лизало його. Слідом за ним лунув гучний свист, який заговк, коли він виламав двері. Напівзадихнувшись, він пробрався до вікна і хотів крикнути, але крик не вийшов, з його горла вирвався лише хриплий шепіт.

І от він стоїть з немовлям у руках і повинен вмерти! Але це байдуже, він все-таки прорвався крізь стіну! На нього напірав вогонь, який прогриз у дверях дірочку і сам влаштував собі протяг. Дірочка, розсипаючи іскри, розширялася, неначе в неї дули міхами, і слідом вривався вогонь, скалячи пекучі свої зуби. На гладкій поверхні фільонок то тут, то там займалися майже невидимі вогниці; ще трохи — і все запалає яскравим полум'ям. Одяг у Пелле пахнув потом, руки його були дивовижно сухі, як трухляве дерево, і йому здавалося, що волосся само кучерявиться на його голові. А знизу гукали йому! Але все це нічого не означало, у нього тільки обважніла голова від жару і диму. Він відчував, що ось-ось впаде. «А чи жива дитина?» подумав він, але не наважувався глянути; він закрив личко дитини своєю курткою, щоб захистити від диму.

Пробравшись до вікна, Пелле звернувся з передсмертною думкою до Еллен і дітей. Чому він не з ними трьома? Що спонукало його покинути їх? Він тепер уже не пам'ятав цього і не розумів себе; коли б для нього не було зараз усе скінчене, він поспішив би додому, щоб погратися з маленьким Ляссе. Але він повинен вмерти, через яку-небудь мить він задихнеться, ще раніше ніж його охопить вогонь. В цьому була маленька втіха, неначе йому пощастило обдурити когось.

Раптом перед його потухаючим поглядом вималювалося щось, що кликало його до життя. Це був кінець рятувальної драбини, і прямо перед його фізіономією виринув пожежник, схопив дитину і передав її вниз. Пелле стояв, пригнічений думкою, що він повинен повернутися; але перш ніж ця думка здійснилася, пожежник схопив його за комір і побіг разом з ним до драбини.

На свіжому повітрі Пелле опритомнів, він зіскочив з носилок, на які його поклали пожежники, і збуджено почав оглядатися навкруги. В ту ж мить юрба зняла безглуздий крик, і мадам Йонсен прорвалася крізь оточення і кинулася до нього.

— Пелле! — гукнула вона ридаючи. — То ти живий, Пелле!

— Звісно, живий, навіщо ж плакати!

— Ох, ми гадали, що ти залишився там. Який у тебе вигляд, сердешний! — Вона повела його з собою до однієї робітничої родини і допомогла йому опорядитися.

Тільки побачивши себе в дзеркалі, він зрозумів усе. Він зробився невпізнаним під шаром сажі й попелу, що в'їлися йому в шкіру; обличчя не можна було відмити; на одній щопі під шаром бруду виднівся опік. Він пішов до пожежників, і йому наклали пластир.

— Тобі потрібна ще пара нових брів, — сказав пожежник. — Тебе здорово обробив вогонь!

— Чому так довго не було пожежних насосів? — спитав Пелле.

— Довго! Не минуло й десяти хвилин після сигналу про пожежу! Повідомлення ми одержали о восьмій годині, а зараз пів на дев'яту.

Пелле сконфужено замовк. Йому здавалося, що минуло не менше половини ночі,— стільки подій відбулося за цей час. Півгодини! А за цей час він вирвав у смерті кілька чоловік і бачив, як інші стали її жертвою. Та й сам він мало не згорів, перебуваючи на волосинці від смерті! В його душі залишився невиразний слід від усього, що трапилося; коли він стискував руки в кулак, на них тріскалася шкіра, а одяг його пропах гаром.

На подвір'ї пожежники продовжували енергійно працювати. Одні лили воду в бушуюче полум'я зі своїх драбин, інші кидалися всередину палаючого будинку і оглядали квартири; час від часу з'являвся пожежник з обвугленим трупом. І тоді мешканців «Ковчега» пропускали в оточення, щоб пізнати небіжчика. Вони з плачем бігали серед натовпу глядачів і шукали одне одного; поліція ніяк не могла зібрати їх всіх і виявити, скільки чоловік залишилося в будинку.

Раптом усі очі звернулися до даху фасаду, який ще не встиг загорітися. Там стояв божевільний Вінслев і грав на флейті; коли тріск вогню і іскор відухав на мить, чути було його музику.

— Слухайте, він грає марш! — вигукували погорільці.

Так, він грав марш, але перетворений його хворим мозком, — знайома всім мелодія лунала в спотвореному вигляді. Пожежники поставили драбину і кинулися рятувати його, але він побіг від них. Бачачи, що дітись йому нікуди, він кинувся в море вогню.

Площа і набережні каналу були всипані людьми; вони стояли щільними рядами, дивлячись на палаючий «Ковчег». Полум'я пожирало багатівковий бруд, злидні і міазми. Як воно шипіло, тріщало і бушувало! Натовп був у чудовому настрої в зв'язку з перемогою; цієї ночі ні у кого не було бажання спати, і пожежу можна було сприйняти за фейєрверк, грандіозну ілюмінацію на честь перемоги бідняків. Лунали вигуки: «Ах, ах!» Дехто шипів, наслідуючи свист ракет, і плескав у долоні, коли полум'я шугало вгору або провалювався дах.

Пелле ходив серед натовпу і збирав біля воріт Дитячого притуку мешканців «Ковчега», що втратили розум, щоб близькі могли знайти одне одного. Вони плакали, і їх нічим не можна було заспокоїти, — горів «Ковчег», милий притулок багатьох знедолених!

— Не треба сумувати, — втішав їх Пелле. — Нині ж уночі вам буде надано громадську допомогу, а потім ви переселитесь у пристойні квартири, де все буде нове і чисте. І за пожитками не плачте; я влаштую збір, і ви одержите речі значно кращі за колишні!

Та вони все-таки плакали. Як тварини, що позбулися лігва, вони стогнали і неспокійно блукали навкруги; згоріли ж лісові хащі, їхній чудовий притулок! Що для них решта міста? Воно ж не для них! Можна було подумати, що для них уже не залишалось місця на землі. Кожної миті хто-небудь відходив від Пелле і прямував

до пожарища — як кінь, що рветься до палаючого стійла. Пелле марно втішав їх; вони складали особливе плем'я, особливу породу людей. В темному, бездонному череві «Ковчег» вони створили собі притулок злиднів, і безтурботність розписала їм його строкатими фарбами багатства і щастя. І все це згоріло на їхніх очах!

Вогонь був нещадний, ніщо не могло встояти проти його очищувального гніву. Полум'я викидало назовні цілі полотнища напівобгорілих старих шпалер і розкидало їх по вулицях. Вони були наклеєні шар на шар, різноманітні кольори і узорі сплелись у дивні, фантастичні картини. А на зворотньому боці цих полотнищ виднілася корка неначе закипілої крові; обвуглені рештки прихованого світу альковів, вогняні звірі, які насилали на дітей сні і в своєму лускатому тілі таїли згущені запахи бідняцьких комірчин! Певно, «Ковчег» розжарився до краю, бо з нього почали переселятися пацюки. Вони потяглися довгими звивистими рядами з підвального коридора і підвалів торговця бруктом і лахмітниці; попереду були старі шолудиві самці, які вдень звичайно чинили набіг на сміттєвий ящик. Глядачі з гиканням гнали їх назад у вогонь.

До десятої години пожежа помітно ослабла, і можна було приступити до розчистки. Натовп розходився, трохи розчарований тим, що пожежа так скоро закінчилася. «Ковчег» був нікчемною будовою! У всій його громаді не виявилось й двох десятків добрих балок.

Пелле повів удову Йонсен і її внучку до себе в комірчину. Стара всю дорогу плакала; вона боялася потрапити під опіку властей. Але почувши, що її ведуть до квартири Пелле, вона заспокоїлася.

На площі Хойбро вони зустріли перший після страйку нічний асенізаційний віз. Він був оздоблений гірляндами зелені і національними прапорами.

XXXVII

Настав недільний ранок з безхмарною, сухою погодою. Чимсь він нагадував великдень — великодні пісні і торжество воскресіння! І «Робітник» вітав цей день великою урочистою передовицею — привітом зорі, що сходила, і запрошував робітничий клас зібратися після обіду на грандіозний мітинг на громадському вигоні. Весь ранок пішов на підготовчі клопоти — треба було переглянути одяг, запакувати в корзину провізію і запастися випивкою. Сусіди допомагали один одному, бігаючи з ганку на ганок, позичали іншим і самі позичали. Крім того, що це було свято на честь перемоги, воно мало також бути і демонстрацією сил, — це було зрозуміло. Нехай весь світ бачить, як локаут ще більше зміцнив їхню солідарність. Важливо було зібратися в повному складі і як можна краще одягненими.

Після обіду народ з усіх боків почав сходитись до Будинку робітників; здавалося, все місто попрямувало до цього пункту. На величезному подвір'ї і на широкій мостовій, аж до головної вулиці, профспілки збилися кожна біля свого прапора. Все було наперед

розмічено, і все йшло за планом; позначалася звичка мати справу з масами. Не було ніякої метушні, кожний легко знаходив своє місце. Пелле і Стольпе, які склали план руху, обходили ряди.

З чоловіками все йшло гладко; але їхні дружини з дітьми, як завжди, не зрозуміли вказівок. Вони повинні були йти просто на громадській вигін, а замість того з'явилися сюди з провізією. Вони заповнили собою обидва тротуари, і, коли похід рушив, вони прорвали оточення і пішли поруч з чоловіками. Вони також брали участь у боротьбі, і місце їхнє було тут, поруч з ними! Це був величезний похід з прапорами,— подібного до нього ніхто ще не бачив!

Так, такого народного походу місто ніколи не бачило! Він звивався і розгортався велетенським змієм; коли голова дійшла до кінця вулиці, тулуб ще був згорнутий. Але що це? Голова повернула не в той бік — до міста, замість того, щоб прямувати просто на вигін, загороджений поліцією! Розшукайте Пелле і примусьте його повернути потік, доки не сталося нещастя! Пелле? Та він же йде на чолі походу. Це він сам помилився в напрямку! Ох, тут уже нічого не вдієш. Що це з ним?

Пелле йде в першому загоні, поруч з прапоронссцем. Він нічого не підозріває і ясно дивиться вперед, поверх вуличних натовпів. На ньому ще видні сліди опіків після пожежі, шкіра на руках лупилася; вуса і волосся підстрижені якимось дивно, одна щочка стягнена шрамом. Він сприймає тільки одно — тупіт десятків тисяч чоловік, які крокують в ногу! Він мріяв про це в дитинстві, в його вухах лунав цей шум, коли він припадав головою до подушки. Це велике переселення народів,— і зараз він веде полчища в країну обітовану! Куди ж повинна вести дорога, як не через столицю!

Біля Північного валу кінна поліція загородила доступ до центра міста. Вона вишикувалася поперек дороги, поставивши коней крупом до голови походу, щоб примусити звернути вбік. Але поліцію відтіснили, і потік попрямував далі; ніщо не могло зупинити його.

Похід рушив по центральній частині міста, важко, як густа текуча маса, яка ледве пробиває собі дорогу, але затримати яку неможливо. Спокійна сила відчувається в ній. Хто наважиться б врізатись у натовп! Поліцейські йдуть за походом, як сторожові пси, а на тротуарах, притиснені до стін, стоять люди; одні вітають робітників, інші зустрічають насмішками,— тут і друзі, і вороги.

За великими дзеркальними шибками вікон стоять ошатні дами і мужчини і дивляться в лорнети на процесію з напівглузливою, напівтривожною посмішкою. Що це за дивний, голодний, неохайний світ раптом виринув з мороку і затопив центр міста? І фабриканти стоять за прозорими гардинами і буркочуть. Що це за нова демонстрація? Їх помилювали, а вони, замість того щоб покірливо взятися за справу і зарубати собі на носі одержаний урок, влаштовують демонстрації, щоб показати свою численність! І як же їх виснажив голод!

Справді, дивний огляд! Коли б вони хотіли продемонструвати, як жорстоко обійшлися з ними, вони не змогли б влаштувати це

краще! Всі вони несуть на собі сліди боїв — бліді, виснажені, погано одягнені. Кращий їхній одяг лежить у ломбарді, те, що одягнене на них, заштопане. Голод одухотворив їхні обличчя; вони скоріше схожі на процесію душ, які струснули з себе важку тілесну оболонку і бажають завладіти світом духів, ніж на живих людей, які завойовують для себе і нащадків нове життя. Нічого собі процесія переможців! Та вони ж усі накульгують! Безкриле полчище, яке все-таки намагається летіти! І куди ж вони прямують?

«В країну щастя йдемо ми!» заспіває один з хорів.

А де ж знаходиться ця щаслива країна? Чи бачив її хто-небудь з вас наяву, і чи не поганий це сон, нав'яний голодом? Краще по-їмте смачно хоч один разок, браття, і давайте побалакаємо! А що ж там є з другого боку? Порожнеча, що породила вас і примушує безумно кипіти кров у ваших виснажених від голоду тілах? Чи життя? І чи починається для вас тепер новий світ? Чи жде вічне прокляття, яке зробило вас від народження рабами?

Якось по-особливому впевнено звучить їх розмірений тупіт, що заглушає всі звуки. «Ми — багаті, хоч здаємося бідняками! Чотири мільйони крон витратили ми на боротьбу, а мільйонів на двадцять вчинили збитку, через те, що зупинилася наша робота! Ми здійснюємо вихід з мороку і прямуємо до світла; ніщо не може зупинити нас. Позаду нас — голод і лихо, нещасття і рабство, перед нами — щасливе життя, осяяне сонцем свободи, що сходить! Нині зародилася нова епоха, ми — її юні сили і вимагаємо влади для десяти тисяч родин! Меншість поцарювала — досить!»

Вони крокують невтомно, незважаючи на свої рани, які, напевно, ще болять; всі трохи накульгують! До чого сумніви?

Слухайте, вони співають! З півсотні тисяч горлянок хрипом вириваються звуки, які нагадують скрип іржавого заліза, неначе їм важко вирватися; новий інструмент, ще не настроений майстром, — перші його звуки фальшивлять! Але пісня ритмічними хвилями коливається над походом, який нагадує одно тіло, охоплене рухом; очі блискотять і палають від свідомості, що їх так багато. І через це ще гучніше звучить спів, — він, як шторм, що проноситься над дахами будинків:

Буде світанок, брати!..¹

Посмійте тепер зачепити хоч найнещаснішого з них. Він повний великої оп'яняючої сили; кожен з них став на голову вищий і готовий зробити чудо. Тут нема розрізнених часток, тут одна суцільна лавина. Спробуйте зачепити хоч одного з них, і йому передасться вся могутність колективу. Він не задумується над наслідками, а буде діяти, як по велінню долі; він візьме на себе відповідальність і сам буде для себе законом!

Радісно йти в лавах і мати право нести профспілковий прапор; сама участь у демонстрації надає сили і бадьорості. Дружини і діти

¹ Гімн соціал-демократичної партії на зорі її існування.

робітників не відстають, хоч їти їм доводиться головним чином краєм бруківки. Весело також відійти вбік і пропустити повз себе могутні ряди, а потім побігти вперед і опинитися на чолі походу. Якщо стати на перехресті і чекати, доки весь похід пройде, то на це підуть години. Раз, два! Раз, два! Кроки підладжуються до биття пульсу, і цей такт стає постійним.

Одна профспілка проходить, інша з'являється — з товстим Мунком у ролі прапороносця, — це він тричі ударив молотом, закликавши сорок п'ять тисяч чоловік на бій за права профспілок, ура йому! Мадярі, складачі і рукавичники; бляхарі, пробкорізи, кушніри; купка матросів, широко крокуючих, — і поперед них іде Рева-Пер, перетворений велетень! Мідники, вантажники вугілля, теслі, пекарі і каретники. А це що за смішна професія? Це лимарі, а там штукатури і слюсарі. А це, певно, землекопи, — і вони не відстали; кравців і шевців пізнати легко; а там — клянуса честю! — та це черевичники ідуть за ними слідом, вони також хочуть брати участь! Позолотники, шкіряники, ткачі і тютюнники. Шліфувальники, модельники, муляри, бондарі, палітурники, робітники верфей і теслі — цьому, мабуть, кінця не буде! Ідуть склярі, — дайте їм дорогу! Так, вони мають право на це, це все підмайстри. За ними йдуть робітники газових заводів і водогінники; столярі йдуть клишоного, як і ковалі, попереду яких вони крокують, неначе тим слід у них повчитися! А це вправні токарі! І щіткарі в окулярах і з щетиною, що стирчить з носа, — звичайно, у старих. Ну, нарешті, всі пройшли! Процесію замикає юрба вуличних хлопчаків.

Але ось пройшли рознощики молока — ох, плутяги! За ними йдуть фабричні прибиральниці, а там починається знову: робітники фортепіанних фабрик, мельники, сідляри і оббивальники — всюди прапори, скільки оком охопити. Який великий, однак, і який різноманітний світ! Скільки занять вигадано, щоб люди не сиділи без роботи. Он муляри зі своїми ветеранами на чолі — люди, які брали участь у русі з першого дня. Дивіться, як упевнено тримається на ногах старий Стольпе! А покрівельники з «еквілібристом» на чолі, — у них вигляд такий, неначе їм незвично ходити по землі! Пиляри, робітники пивних заводів, майстри плетених меблів — їм з року в рік знижували заробітну плату, так що на початку боротьби вони заробляли вдвічі менше, ніж десять років тому; а дивіться, які вони веселі зараз! Тепер в комірці знову заведуться припаси. А он ткалі — жінки з землистими обличчями. Прапора у них нема, на вісім ере погодинної оплати не розгорнешся! І нарешті — купка газетниць з «Робітника». Боже, який у них стомлений вигляд! Від ходіння по численних сходах у них ноги неначе свинцем налиті. На руці у них розпізнавальний знак — купка газет.

Туп! Туп! — чути повільний, розмірений крок. Куди? Туди, куди поведе Пелле! «Буде світанок, брати!» — знову і знову звучать ці слова; коли який-небудь загін замовкає, сусідній одразу підхоплює. З провулків виповзають і зустрічають похід жалюгідні створіння, які поза своєю волею зазнали поразки і ніяк не можуть

опам'ятатися; вони стежать за походом широко розкритими очима і вигадують фантастичні пояснення.

На тротуарі стоїть молодий хлопець, він ховається за жінок і витягує шию. Зараз проходить його цех, який він зрадив у боротьбі. Що ж погнало його сюди? Ритм походу захоплює його так, що він забуває про все і крокує,— звичайно, уявляючи себе в лавах; він співає і пишається перемогою! І раптом кілька товаришів вибігають і втягують його в процесію; вони піднімають його і йдуть, тримаючи його на руках. Ура! Яка солідарність! Шкода тільки, що його не можна почепити на дрецько і підняти вгору!

Пелле весь час іде на чолі походу, поруч з товстим Мунком. Він крокує спокійно і з посмішкою, але в ньому бушують неприборкані сили,— таким сильним він ще ніколи не відчував себе. Поруч, по тротуару, в ногу з ним, іде поліція — мовчки і суворо. Він веде процесію через Нову Королівську площу. Маса раптом захвилювалася: Пелле хоче вишикувати свою армію перед палацом Ама-лієнборг! І ніхто не догадався про його намір! Але поліція виявилася хитрішою: вулиці, що вели до палацу, оточені військом.

Похід поступово заповнює площу; півтораєта профспілок, кожна зі своєю емблемою,— це грандіозне видовище! Кожен прапор має свою історію. Це все червоні прапори, що майорять над спілками, натхненними ідеєю соціалізму, і серед них прапор — Даннеборг¹. Старовинні цехові значки і профспілкові прапори — сині, червоні і білі; вони належать найпершим об'єднанням, які поступово приєднувалися до руху. І над усіма видніється прапор мельників; він також старовинний, йому лише кілька сот років! На ньому написані якісь карлючки — це розчерк першого короля.

Але тут неvistачало справжнього прапора — червоного прапора Інтернаціоналу, який осіяв робітничий рух у перші важкі роки. Старі робітники, звичайно, пізнали б його, а молодь чула про нього багато легенд. Якщо тільки він взагалі існує, то він добре схований,— він надто дратує власті — як червоний колір бика!

Вони стоять і дивляться, і раптом прапор злітає вгору, обшарпаний і порваний, але він зберіг колір! Пелле, стоячи на козлах екіпажа, урочисто підносить його, і за мить він осіяє їх всіх. Торжествуючі крики робітників проносяться ураганом. Вони вітають прапор братства, червоний, як кров, символ Інтернаціоналу! А Пелле тримає його в опалених руках — цей чудовий товариш, що врятував з вогню дитину і привів робітників до перемоги!

І Пелле посміхається їм добродушно, як велика дитина. Він міг би сказати добре слово всім їм, хто зібрався тут, але його колись могутній голос не повернувся до нього. І він лише поволі осіяє їх прапором, неначе приводить до присяги. Він робить це тихо, безмовно. Це його давня мрія, яка тепер здійснилася!

Поліція енергійно вривується в натовп, та прапор уже зник; Мунк тримає саме дрецько і пристібає до нього прапор профспілки.

¹ Датський національний прапор.

— Ви постарайтеся забрати звідси геть одих людей, інакше ви відповідатимете за наслідки! — каже поліцейський інспектор, зловісно блискаючи очима.

Пелле дивиться йому просто у вічі.

«Він з задоволенням посадив би мене в тюрму, коли б міг», думає він і веде похід далі.

На міському вигоні натовп неспокійно коливався, здалека нагадуючи потемніле, бурхливе море. Навколо трибун, щільно збившись у купки, люди слухали вождів, які говорили про величезне значення цього дня; але більшість робітників не мали наміру в цей день стояти біля трибуни. Їм хотілося безтурботно віддатися веселошам після тяжких переживань, качатися клубком по траві і взагалі пустувати. На всьому величезному полі розташувалися групи людей, їли, грали. Чоловіки скидали піджаки і боролися один з одним або займалися гімнастичними вправами, оживляючи спогади дитинства. Сміху було більше, ніж розмов; якщо хто-небудь робив серйозне зауваження, воно тонуло в жартах. Людям у цей день не хотілося думати про серйозне.

Пелле неквапно походжав скрізь і радів шумові і рухові, він розшукував мадам Йонсен і її внучку, — вони повинні були зустрінути його тут з провізією. Настрій у нього був сумний, він притих. Приємно було б зараз лягти на траві зі своєю родиною і з'їсти бутерброд з крутим яйцем або бігати по лужку, посадовивши на плече маленького Ляссе! Але навіщо летіти думками в минуле? Адже з Еллен не почнеш нового життя, це неможливо!

Найважче було перестати думати про маленького Ляссе; він повинен постаратися переконати Еллен віддати йому хлопчика добровільно. Використати свої юридичні права в цьому відношенні він не хотів.

Вся родина Стольпе розташувалася широким колом і закусувала; були присутні сини з дружинами і дітьми, невістачало тільки Пелле і його родини.

— Сідай! — сказав Стольпе. — Час, нарешті, попоїсти!

— Звичайно! — вигукнула мадам Стольпе. — Ми так давно не були разом. Не можна ж нас карати за те, що ви з Еллен не ладнаєте! — Стольпе не знали причини розриву — у всякому разі, від самого Пелле, — але були дружелюбно настроєні до нього.

— Я, власне, розшукую свою провізію, — сказав Пелле, сідаючи біля них.

— Послухай, одчайдушна ти людина! — вигукнув раптом Стольпе сміючись. — Ти що ж це, здумав привітатися з королем Крістіаном, га? Не можна сказати, щоб це було дуже розсудливо, та бог з тобою! В тому, що ти сьогодні влаштував, ніхто інший не зміг з тобою позмагатись. І йшло все, як на обідні, ні найменшої затримки в рядах! Ти знаєш, звичайно, що тебе хочуть поставити на чолі об'єднання професійних спілок? Там ти дістанеш змогу проводити

свої навіжені ідеї про всесвітнє об'єднання. Зараз, між іншим, чимало роботи і тут; треба було б завоювати місто на наступних виборах, та й частину провінції заодно. Ти, звичайно, виставиш свою кандидатуру?

— Якщо тільки до мене повернеться голос. Я не можу більше горлати.

— Спробуй з'їдати на ніч по сирому яєчному жовтку,— стурбовано порадила мадам Стольпе,— і загортай шию перед сном панчохою з лівої ноги,— це добрий засіб. Але неодмінно з лівої!

— Мати у нас, бачиш, з червоних,— сказав Стольпе.— Коли я знаходжусь праворуч від неї, вона мене не впізнає!

Сонце, мабуть, уже сіло, почало смеркати; на заході зібралися важкі хмари. Пелле з докором совісті подумав, що він ще не розшукав стару і її внучку, й попросився з родиною Стольпе.

Він став обходити поле, розшукуючи їх; всюди, де він не з'являвся, робітники віталися до нього, і очі їхні загорялися в цей час. Пелле помітив, що за ним на деякому віддаленні йде поліцай; це був один з тих, хто потай співчував робітничій партії; можливо, він хоче повідомити його про що-небудь? Пелле ліг на траву, відійшовши вбік; поліцай постояв, оглядівся з острахом і пішов далі. Проходячи повз Пелле, він нахилився, неначе піднімаючи щось.

— Тебе розшукують,— стиха вимовив він.— Після обіду у тебе був обшук; як тільки ти звідси підеш, тебе заарештують! — І він пішов далі.

Пелле не одразу зрозумів, у чому справа. Вдома був обшук; що за ним є таке, чого не міг би знати кожний? І раптом він згадав про кліше і відбитки кредитки. Вони шукали, чим би його ущемити, і знайшли його іграшку!

Він тяжко звівся на ноги і пішов геть від натовпу. Біля Східного вигону він зупинився і окинув довгим поглядом неспокійне море людей, які почали вже розходитися й зливатись з темрявою. Перемога була здобута, країна буде завойована, а він повинен піти до тюрми! Що за фантазія, породжена голодом! Він нікому не давав фальшивих грошей і не збирався цього робити, але що з того? Його заанаестять, він прочитав це в очах поліцейського інспектора. Каторжна тюрма чи, в кращому разі, виправний дім!

Йому хотілося відстрочити розв'язку доти, поки він упорядкує свої думки, і він пішов назад до міста, обходячи Східну заставу. Він ішов провулками, щоб залишитися непоміченим, і пішов у напрямку до кладовища Спасителя; головна частина поліцаїв була, на щастя, на вигоні.

Кораблі в порту на мить навели його на думку про втечу; але куди дітися? До того ж, чи зможе він мандрувати, не знаючи спокую, коли його докликання і вся його доля тут? Він повинен підкоритися своїй долі!

Кладовище було замкнене, йому довелося перелізти через огорожу, щоб потрапити туди. Хтось поклав свіжі квіти на могилу баті Ляссе. «Марі! — подумалося йому.— Це, напевно, була вона!» Тут

він відчував себе добре, і вже не було страшної самотності, неначе невсипуща турботливість баті Ляссе і зараз охороняла його.

Але він повинен іти далі, загроза арешту вже нависла над ним і позбавляла його спокою. Він пішов до міста, тримаючись вузьких провулків, де темрява ховала його. Ось поле бою,— який спокій тепер прийшов до нього! Дякувати богіві, його не проклинають! Вони йдуть тепер назустріч щастю... А він?

Пелле обережно наблизився до своєї квартири,— там походжало двоє поліцаїв у цивільному. І він знову пішов провулками. Він блукав по них безцільно, боровся з чимсь непримиренним у своїй душі, доки «воно» не здалося кінець кінцем. Йому захотілося побачитись з Еллен, сказати їй добре слово і поцілувати дітей,— але й біля її будинку стояла варта.

Скрізь його відкидали назад, у самотність, якої він не зносив. У цьому був головний жак! Що він робитиме наодинці з собою,— він, хто міг дихати тільки в єднанні з ближніми? Еллен все ж таки була його життям, скільки він не заперечував цього; її запитальний погляд завжди загадково спрямовувався на нього з того чи іншого куточка її буття, що б він не робив. Зараз він виразно відчув, що вона весь час сиділа і чекала, що він повернеться. Як вона сприйме це?

На Слотсгаде він побачив світло в кімнаті Мортена, прокрався по вулиці і піднявся до нього. Мортен сидів і читав.

— От несподіванка,— побачити тебе, пожежнику! — сказав він з добродушною посмішкою.

— Я прийшов попрощатися з тобою,— тихо промовив Пелле.

Мортен кинув на нього здивований погляд.

— Ти їдеш?

— Так, я... я хотів тільки...— сказав він і похнюпився.— Що б ти зробив, коли б власті почали переслідувати тебе за неіснуючий злочин? — спитав він раптом.

Мортен витріщив на нього очі, потім висунув ящик стола і виїняв револьвер.

— Я не потерплю над собою насильства! — похмуро вимовив він.— Але чому ти питаєш мене про це?

— Без будь-якої причини. Чи не зробиш ти мені послугу, Мортен? Я обіцяв організувати збір для бідних пташок з «Ковчег», але у мене нема часу. Пожежа знищила всі їхні пожитки. Чи не займешся ти цією справою?

— Певна річ, я це зроблю! Але я все-таки не розумію...

— Ну, мені треба на деякий час відлучитися,— відповів Пелле з посмішкою вішалника.— Мені завжди хотілося помандрувати трошки і зайнятися своїм ремеслом, а тепер випала нагода!

— Ну, тоді щасливої дороги, — сказав Мортен і, кинувши на нього недовірливий погляд, потиснув йому руку.

Пелле не міг вирішити, чи догадується Мортен, в чому справа? В жилах у Мортена текла борнхольмська кров — він не любив втручатися в чужі справи!

І от Пелле знову опинився на вулиці. Ні, шляхом Мортена він не може йти,— він зараз піде і віддасть себе до рук властей! Він повернув на головну вулицю; ховатися не було рації.

На Неррегаде стояла якась людина, що підозріло возилася біля дверей крамниці; коли Пелле проходив повз неї, вона щільно притиснулася до дверей. Пелле зупинився на тротуарі; людина постояла нерухомо, неначе зливаючись з темрявою, але раптом кинулася вперед, з явним наміром збити його з ніг. І в ту ж мить вони пізнали один одного,— це був Фердінанд.

— Як, ти ще на волі? — вигукнув він здивовано.— Я гадав, тебе вже схопили!

— Звідки ти довідався про це? — спитав Пелле.

— Ну, я багато чого знаю, це входить в мою спеціальність. Тебе запроторять років на п'ять-шість, Пелле, як пити дати! Звичайно, виправний дім, не каторга!

Пелле здригнувся.

— Ти змерз,— співчутливо вимовив Фердінанд,— і я добре розумію тебе. Але слухай, Пелле, ти добра людина, ти хотів врятувати мене! Після матері ти єдина людина, яка мені дорога. Якщо ти хочеш ушитися, то я приховаю тебе і роздобуду гроші на дорогу!

— Звідки ти їх візьмеш? — сказав Пелле з сумнівом.

— О, я ж займаюсь розподілом благ! — сказав Фердінанд, широко посміхнувшись.— У начальника поліції якраз лежить зараз в бюро п'ятсот крон, я спробую дістати їх для тебе, якщо хочеш.

— Ні,— поволі вимовив Пелле,— я краще підкорюся долі. Але дякую тобі за доброзичливість! І кланяйся від мене своїй старій матері. Якщо у тебе буде щось зайве, віддай краще вдові Йонсен! Після смерті Ханне вона голодує з малятком!

Отже, все сказано, всьому кінець! Пелле рушив прямо через площу до ратуші, до будинку суду; він маячів темною масою. Пелле повагом пройшов далі, спустився до каналу, щоб трохи зібратися з силами перед розв'язкою. Він ішов по набережній і дивився на воду, де ледве вимальовувалися човни і великі сажалки. Біля церкви адміралтейства він узяв себе в руки і повернув назад — будь що буде! Він рішуче підвів голову і опинився лицем в лице з Марі. Щоби в неї спалахнули, коли вона побачила його.

— Пелле! — радісно вигукнула вона.— Ти на волі? Виходить, це неправда! Я була в залі зібрань, і мені сказали, що тебе заарештовано. Ох, ми так горювали!

— Мене справді заарештують, я саме для цього і йду.

— Але, Пелле, рідний Пелле! — На її очах забриніли сльози.

Ох, він усе ще знайда, який потребує її піклування! У Пелле самого навернулися сльози на очі, він був розчулений. Ось людина, серце якої б'ється для нього! І яка вона чудова у своїй тривозі!

Вона стояла перед ним, струнка і повна, і волосся її, колись рідке і розкуйовджене, пишною копицею піднімалося над лобом. Вона чудово розв'їла, скинувши свою колишню бридку обolonку.

— Пелле,— вимовила вона, опустивши очі і тримаючи обидві

його руки в своїх,— не ходи туди сьогодні, почекай до ранку! Сьогодні всі святкують перемогу, а ти збираєшся!.. Ходімо до мене, Пелле, ти такий схвильований! — Вона намагалася придушити ридання, що підступали, і ніколи ще її личко не здавалося йому таким дитячим, як цієї хвилини.— Навіщо роздумувати? Ходімо до мене. Хіба я не гарненька? І все це я зберігала для тебе. З першої хвилини, коли я побачила тебе, я тебе покохала, Пелле; і я почала зростати тому, що хотіла погарнішати для тебе. Я нікому нічим не зобов'язана, крім тебе, і якщо ти до мене байдужий, то краще мені не жити на світі!

Так, нікому і нічим не була зобов'язана ця дівчинка, ніким не підтримана, вона цілком і повністю була зобов'язана собі самій. Прекрасною і незайманою увійшла вона в його самотність, неначе її спрямували добрі побажання бідняків, щоб вона дала спокій його душі. Чудова і чиста душею, виросла вона з нужди, як саме щастя; і до чого ж йому прихилити свою смертельно стомлену голову, як не до серця тієї, що стала для нього дитиною, матір'ю і коханою?

— Знаєш, Пелле, після мітингу на вигоні в будинку зібрань влаштували танці, і ми, дівчата, сплели зелений травневий вінок, я повинна була надіти його на тебе, коли б ти увійшов до зали! Ох, як ми плакали, коли хтось прийшов і сказав, що тебе схопили! Але ти все ж одержав вінок, правда? І тепер спи міцно і не думай про завтрашній день!

І Пелле заснув, поклавши голову на її дівочі груди. Вона дивилася на нього з материнською ніжністю, а йому снилося, що сотні тисяч робітників Данії зайняті будівництвом прекрасного палацу і він — архітектор. Коли палац був готовий, він рушив до нього на чолі робітничої армії; вони з піснями йшли по довгих вулицях, щоб заповнити світлі зали. Та ніяких залів не виявилось, палац був перетворений в тюрму! А вони йшли і йшли і не могли знайти виходу з тюрми.

Книга четвѣрта

З О Р Я

I

Серед відкритої рівнини, де плуг скопував родючу землю навколо привітних будиночків, стояв похмурий замок, відгородившись з усіх боків своїми голими стінами від веселого ландшафту. Жодна шибка не ловила ранкової і вечірньої зорі і не відбивала її трепетними білками. Три ряди віконних отворів з залізними ґратами жадібно вбирали денне світло і на тлі голубого весняного неба здавались дірами, пробитими в одвічний морок. Здіймаючись над веселими будиночками, кам'яний колос давив їх своєю вагою, але їх мирні жителі неначе не почували себе пригніченими. Вони спокійнісінько орали якраз під його стінами; і звідусіль, звідки тільки замок було видно, на нього дивились з таким виразом, який говорив, що люди відчувають себе під захистом цих міцних стін.

Мов щось варте уваги, височіла над усім могутня будівля; здавалось, це був храм, споруджений у славу божу вдячним людством, — такий він був солідний. Але сталося це, мабуть, в далекі часи! Не будують тепер — навіть господу богу — таких варварських жител, ніби навмисне зовсім позбавлених світла і повітря! Масивні кам'яні стіни зволожніли зсередини, а зовні встигли за минулі століття вивітритись і рясно порости цвіллю та мохом, але здавалось, що вони стоятимуть ще цілу вічність.

Однак, ця будівля не була ні фортецею, ні храмом, в п'яті якого перебувало невідоме божество. Підійшовши ближче до величезних, важких і завжди замкнених воріт, кожен міг прочитати над ними слово «тюрма», складене з великих залізних літер. А під ним найвний латинський двовірш, який дуже претензійно сповіщав:

Фортеця я чеснот і мудростей усіх!
І справедливість в стінах лиш моїх!

Одного разу, навесні, хвіртка тюремних воріт відчинилась, звідти вийшов високий чоловік і, мружачись, роздивився навколо. Денне

світло вдарило йому просто в обличчя землистого кольору, аж він захитався і мусив спертися на стіну, — можна було подумати, що він збирається повернутись назад. Глибоко передихнувши, він побрів по відкритій рівнині.

Весняний вітер радісно зустрів його, спробував скуйовдити йому коротко підстрижене по-арештантському волосся з сивиною — воно було кучеряве й біляве, коли вітер термосив його востаннє, — і лагідно шмигнувши під одяг, неначе ніжною прохолодною рукою погладив по тілу. «Добро пожалувати на волю, Пелле!» говорило сонце, заглядаючи йому в розширені зіниці, де причаївся морок тюремної камери. Але жодний мускул не здригнувся на обличчі, ніби вирізьбленому з каменю. Тільки зіниці звужувались до болю від яскравого світла, а очі допитливо розглядали все навколо. І щоразу, побачивши здаля людину, він спинявся і дивився з напруженим чеканням — можливо, сподіваючись, що хто-небудь вийде зустріти його.

Коли він повернув на Королівський шлях, його гукнули.

Він обернувся, враз охоплений бурхливою радістю, але потім похнюпився, і, не відповідаючи, пішов далі; це просто якийсь бродяга мавив його до себе, наполовину висунувшись із придорожньої канави. Однак, бродяга кинувся слідом за ним по ріллі, хрипко викукуючи:

— Та зажди-бо, чорт забори! Я тут цілий день провалявся, чекаючи попутника, — то можна, здається, підождати хвилинку!

Хлопець був кремезний, трохи обрзаний, з прямою спиною і товстою крутою шиєю, що зникла позаду просто в кашкеті, який цілком закривав потилицю, і через це мимоволі згадувалась гільйотина. Перенісся глибоко увійшло в синьобагрове, розпухе обличчя і надавало хлопцеві чогось бульдожого — лютості, змішаної з тупою цікавістю.

— Довго відсиджував? — спитав бродяга, віддихуючись і приєднуючись до Пелле. Очі у нього були недобрі.

— Я сів, коли господь бог був ще маленьким, то сам полічи, — уривисто відповів Пелле.

— Ах, диявол, влучно вигадав! А за що тебе прищикнули?

— О, тут саме вакансія звільнилась. От мене і випхнули, — щоб, значить, місце не лишилось порожнє!

Бродяга скося глянув на нього.

— Ні, цього вже не розкусиш, і ніхто тобі не повірить... — почав бродяга невпевнено, але раптом загородив Пелле дорогу і наставив на нього свій бичачий лоб. — От що я скажу тобі, хлопче! Не хочеться мені в перший же день на волі накласти на кого-небудь лапу, але ти все-таки забирайся геть із своєю благородною пихою, от що! Я тут ваявся з самісінького ранку, чекаючи попутника.

— Я не хотів будь-кого образити, — неуважливо сказав Пелле з таким виглядом, ніби ще не зовсім повернувся до життя, і жодною рисою обличчя не виявляючи наміру постояти за себе.

— Ну, коли так — щастя твоє! Бо інакше недовго було б зняти

кольоровий відбиток з твоєї заклопотаної морди... Хоч і дуже не хотілося б!.. До речі, поклін тобі від матері.

— Та це ти, Фердінанд?! — спитав Пелле, піднімаючи голову.

— Годі тобі маніритись! — Фердінанд сплюнув на дорогу. — В почесні громадяни, чи що, вийшов, поки відсиджував? Га?

— Я просто не пізнав тебе, — переконливо сказав Пелле, зразу повернувшись до життя.

— Ну-у! Коли ти кажеш так, значить, вірно. Це вже моя пика винна... Розбили мені того самого вечора, коли я сховав матір у могилу. Все-таки поклін тобі від неї.

— Дякую, — тепло сказав Пелле. Старі спогади про «Ковчег» нахлинули на нього і погнали кров швидше по жилах. — А давно вмерла твоя мати? — спитав він співчутливо.

Фердінанд кивнув.

— А втім, воно й добре: нема за кого більше мучитись докорами сумління. Я забрав собі в голову, що вона варта того, щоб на старості пожити трохи по-людському, і дуже стерігся поліції. Та от все-таки заманили мене на один маленький злом, і я дістав вісім місяців. Це зразу після того, як ти сів... Та ти ж знаєш?

— Звідки мені було знати це?

— Я ж телеграфував тобі. Сидів я якраз навпроти, у флігелі «А», і коли визначив, де твоя камера, влаштував одного вечора цілий передавальний цеп — вистукав тобі привіт. Але виявилось, що в наріжній камері твого флігеля сидить піп святенник, один із цих проповідників моральності. Ну, ти і цього не знав?.. Я таки весь час мав підозру, що він зовсім не перестукав мого привіту далі; даремно таку тьму-тьмущу вченості витратили на цю тварюку! Ну от, коли я вийшов, я й сказав собі: кінець тепер усьому такому, бо мати страх як змарніла за цей час. І пішов я на одну вулицю, де «чесні» шахраї живуть, і найнявся посильним. Працював чесно! Не можна ж було дати старій з голоду здохнути: це вже була б така низькість, підлота! Аж півроку нам чорт знає як добре жилося. Але потім вона все ж таки забралась потихеньку. І от хоч побожитись: ніколи ще у Фердінанда не було так погано на душі, як того дня, коли він поховав її на Західному кладовищі. «Ну, тепер мати лежить собі, їй усе байдуже, а ти можеш спокійнісінько звільнитись, — нема вже для кого тобі старатись!» сказав я собі і пішов просто в контору вимагати, щоб мене звільнили. Ну, а вони обдурили мене на півсотні, круті!

Я в поліцію, — дурний ще був страшенно. Адже це все одна згряя. Вони так розмірковували, що Фердінанду не можна вірити ні в чому, і найкраще — зразу засадити його. Та хоч як рознюхували, ні до чого не могли причепитись. «Чорт його знає, як він цього разу спритно кінці заховав, пройдисвіт!» сказали вони і відпустили мене під чотири вітри. Але незабаром сталось дещо, — я сам порахувався, і, повір мені, конторі це не було вигідно. Є, бачиш, два сорти людей: бідняки, які вважаються чесними тільки доти, поки дають грабувати себе, і потім уже всі люди. А чого це, чорт забери,

ходити стриженням бараном, не пограбувати самому? Тільки... рано чи пізно влипнеш з тріском і — будь ласка — на три роки! Тепер мені пряма дорога в Хорсенс!¹

— Це все-таки від самого тебе залежить, — промовив Пелле.

— Ну, звісно! Але, бачиш, поліція стає дедалі пронозливішою; і, мабуть, ще не народилася та людина, яка рано чи пізно не потрапила б у пастку.

— Тобі слід би спробувати повернутися до чесно́ї праці. Ти ж довів уже, що здатен на це.

Фердінанд свиснув.

— Ну, на таке паскудненьке життя!.. А втім, дякую на доброму слові. Шикарна порада! Мені пасти годованих гусей у багатіїв? Сидіти десь під кухнею та жувати сухий хліб з пахощами печені? Ні, дякую! Та коли б я і схотів, яка з того користь? Будь певен, я залишусь у них на прикметі; і нехай я чесно візьмусь за гуж — не мине і двох днів, як «тінь» мене наздожене. «Гм, що ж тепер робити з Фердінандом? Кажуть, на руку нечистий. Шкода, шкода, працював ретельно. Але... хай краще пошукає собі іншу роботу!» І це ще хороші люди так роблять. Інші просто чекають строку получки і обшитують тебе — тому тільки, що ти сидів у тюрмі. Як знати, — може, і у них поцупив що-небудь! Тож краще застрахувати себе. А якщо ти зчиниш шум, тобі брякнуть просто в морду: «Злодій!» Повір, Фердінанд з досвіду знає. Ось тепер сам це відчуєш! Так, той, хто раз посидів під замком, неминуче туди повернеться. А мені, значить, тепер дорога просто в Хорсенс! Паскудно тільки, що строк раз у раз збільшують. Такому хлопцеві, як я, можуть дати тепер п'ять років за крадіжку із зломом, а поживи всього на якихось там п'ять крон, — хіба це не підлота? Вже краще накоїти чого-небудь по-справжньому! Наплювати на все, аби тільки добре їх усіх шарахнути. Бачиш, мені тепер усе байдуже — коли мати дала дуба! Якщо де і пхикає дитинча, то не через мене. Ти думаєш, заплаче хоч одна душа, коли Фердінанду доведеться покласти свою «довбешку» на плаху? Всі тільки збіжаться витрішки половити, — зате в газети потрапиш, як і годиться!.. Лиходій... Атож, я лихий! Часом почуваш себе якимсь сверблячим величезним пухирем, — так би от і лопнув, приснув їм гноем просто в морди! Руки у всіх нечисті; брешуть ті, хто говорить інакше. Тож я, хвалити бога, ні у кого не в боргу. І не один раз я, поки сидів, просто ладен був убити наглядача — аби душу розважити; хоч він і нічого мені не зробив. Але потім я зметиковав, що це все ж не розумно. Якщо Фердінанду судилось підставити шию — я сперечатись не буду, все-таки це веселіше, ніж відсиджувати весь свій вік. Але тоді треба спочатку бахнути кого-небудь, щоб головешка лопнула. Отак-то!

Вони невтомно йшли вперед, до димної хмари вдалині над містом. Фердінанд жував тютюн, раз у раз спльовуючи на дорогу

¹ Хорсенс — місто на півострові Ютландія, де розташований будинок довгострокового ув'язнення, рід каторжної тюрми для рецидивістів.

темну слину. Його розлючена бульдожа фізіономія з налитими кров'ю очима ставала невиразною, коли він замовкав.

Назустріч ішов, виспівуючи на все горло, сільський хлопчик, на вигляд років дванадцяти—чотирнадцяти.

— Ти чого радієш, хлопче? — спитав, спиняючи його, Фердинанд.

— Я відвів у місто теля, і мені дали за нього дві крони, — відповів хлопчак, широко усміхаючись.

— Отже, рано вийшов у дорогу, друже, — сказав Пелле.

— Атож, я з дому пішов о третій годині ночі. Зате відробив тепер свою поденщину і вільний до кінця дня! — відповів хлопчак, підкиднувши в повітря двокронову монету і підхопивши її на льоту.

— Дивись, щоб вона не пропала, — пробурчав Фердинанд, жадібно стежачи за монетою.

— Ну-ну! — Хлопчак весело засміявся.

— Дай-но мені подивитись — чи справжня? Там, на Скотному базарі, страшенні шахраї!

Хлопчак подав йому монету.

— Еге, ця з того сорту, що з неї можна дві зробити! — сказав Фердинанд і почав виробляти всякі фокуси з монетою. — Тоді мені можна буде залишити собі другу? — Обличчя його похжавішало, він злісно підморгнув Пелле, не перестаючи гратися з монетою. Здавалось, ніби їх було дві. — Ну, ось тобі твоя, держи! — сказав він і затиснув монету в долоню парубійка. — Бережи добре, щоб тобі не перепало від матері!

Хлопчак здивовано розкрив порожню долоню.

— Віддай-бо мені мій двокроновик! — сказав він з непевною усмішкою.

— Якого біса, ти ж уже одержав! — Фердинанд грубо відштовхнув парубійка і пішов.

Той біг за ним, невідступно вимагаючи гроші. Потім заплакав.

— Ну, досить забавляйтесь; поверни йому гроші, — похмуро сказав Пелле.

— Забавляйтесь? — Фердинанд враз спинився і втупився очима в Пелле, ніби не міг отямитись від подиву. — Чи ти мене за грошового комедіанта вважаєш, чи що? Чого він причепився до мене, той хлопчак? Нехай забирається собі, я йому не батько!

Пелле якусь мить дивився на нього, потім, зрозумівши, вийняв з жилетної кишені загорнені в папірець дрібні гроші і відрахував парубійкові дві крони. Той спершу постояв, неначе з місяця звалвся, потім схопив гроші і кинувся чимдуж бігти. Фердинанд ішов і злісно бурчав щось собі під ніс та щулив очі.

— От що я скажу тобі на другий раз, — раптом вибухнув він, спиняючись: — Якби це не ти... та коли б не шкода мені було псувати сьогоднішній день, я б тобі голову розчерепив! Ще ніхто не наважився втнути мені таке... Зрозумів? — Він знову загрозило похитав головою перед носом Пелле.

З блискавичною швидкістю Пелле схопив його за комір та за пояс і щосили кинув на купу щєбеню.

— Це ти вдруге сьогодні загрожуєш розчеребити мені голову,— сказав він, обурений, і, притиснувши Фердінанда головою до каміння, якусь мить продержав його так, а потім допоміг знову стати на ноги.

Фердінад, весь побагровілий, стояв похитуючись, неначе хотів от-от кинутися на Пелле; очі його дико блукали навколо, шукаючи зброї. Далі він знехотя вийняв із кишені дві крони і простяг їх Пелле — на знак того, що здався.

— Залиши собі,— сказав Пелле поблажливо.

Фердінад швидко сховав монету і почав струшувати з себе порох.

— Ти не охляв від вівсянки! — сказав він добродушно, ступаючи перевальцем, коли вони вже рушили в дорогу.— В тобі ще живе ця підла звичка раптом випускати кігті. Не зрозумію тільки, чого це ти так розм'як перед цим шолудивим щеням? Мабуть, він і без нас не пропаде!

— І ти теж розм'як одного разу перед хлопчаком, в якого хотіли відібрати гроші. Пам'ятаєш?

— Атож, хлопчиська послали по ліки для матері, чи що? Це же в «Ковчегу» було... давним-давно!

— Ти за нього з поліцією зіткнувся. Це, пригадується мені, вперше з тобою сталося.

— Таж хлопчисько ні в чому не завинив; я сам усе бачив. Я і приборкав «броньовика», який поволік його... У хлопчиська мати хворіла, і моя стара тоді ще жива була. Та до того ж дурний я був у ті часи. От побачиш, чи далеко ти зайдеш із своїм миндальничанням! Хіба ми взагалі повинні завдячувати кому-небудь?

— Так, я повинен, — сказав Пелле, піднімаючи обличчя до світла.— Ну, а тобі, певно, нікому і ні за що дякувати!

— Що за чортові теревені! — вигукнув Фердінад, витріщившись на нього.— А тобі є за що їм дякувати, на твою думку? Навіть коли вони кинули тебе в тюрму? Чого це ти вихованою панночкою прикидаєшся? Ні, кинь це! Або забирайся з цим геть! Ще може, скажеш, що тебе по заслугі засадили у виправний, а хтось інший терпів чорну несправедливість? Дурниці! Вони знають, що роблять, коли стрижуть Фердінанда. Але тебе вони спокійно могли б не зачіпати! Ти поставив на ноги п'ятдесят тисяч чоловік, а чи багато ви наробили переполоху? Не більше, ніж миша, яка залізла бабі під спідницю. Багатіям Фердінад куди страшніший за таких, як ти. Я — скривджений? Кинь! Чого ти розрюмсався, хлопче? Хто сам спуску не дає, той і в інших пардону не просить. От і все! А тепер зроби ласку, забери свої дві крони. Фердінад не хоче нікому бути зобов'язаним.

— Ти просто позич,— сказав Пелле.— Не можна тобі прийти в місто зовсім без грошей.

— Та бери-бо, бери! — наполягав Фердінад.— Тобі важче ошукати кого-небудь, ніж комусь іншому, та й трохи соромно так відбирати їх у тебе. Ти їх складав по чотири ере на день; може.

навіть і тютюну собі не купував,— а Фердінанд видурить їх у тебе? Тьху, чорт!.. До того ж, ти колись допомагав трохи старій, і декому не слід забувати про це... Ну, наплювати на ці коліщатка¹. Я знаю, де можна облагодити добре дільце!

Не доходячи трохи до озера Дамхус, вони звернули з шляху на північ, щоб ввійти в місто з боку Західної застави. Далеко праворуч над містом здіймалась густа димна хмара — чадні випари столиці. Східний вітер, розриваючи клапті диму, доносив їх сюди, і Фердінанд, піднімаючи вгору свій бульдожий ніс, пригнухувався.

— Ех, якби оце нам сидіти тепер у «Кровососній банці» за кінським біфштексом з цибулею! — казав він.

Було вже далеко за полудень. Вони витягли з огорожі по палиці і прискорили ходу, тримаючись насипів і придорожніх канав. По полях прорізував собі дорогу плуг, рухаючись то вперед, то назад, і розорював чорнозем; у свіжих борознах билися граки та морські птахи. Орачі, з обмотаними навколо пояса віжками, довівши борозну до кінця і повернувши коней на нову, давали шкапам перепочити, а самі далеко проводжали очима двох дивних весняних подорожан. Занадто вже чужий був їх одяг; мабуть, ці двоє з того сорту людей, які обходять пішки країну за країною,— так здавалось плугатарям. От вони і кричали перехожим услід уривки лама-них чужоземних фраз, щоб теж взяти якусь участь в їх мандрівці. Справді, та й щастить-бо комусь подивитись на білий світ! Завтра ці двоє, може, знов опиняться в чужій країні, а ти тупцюй тут, ніколи з місця не зрушиш!

Подорожани порівнялися з білою дачею, що бундючно відсунулась під тінь старих дерев; високий і частий живопліт з тернику відгороджував сад від шляху. Фердінанд, проходячи повз хвіртку, мигцем глянув усередину: завіски на всіх вікнах були спущені. Він захвилювався і, пройшовши кілька кроків, раптом простягся за кущами, не бажаючи йти далі.

— Яка мені охота з'являтися з порожніми кишенями,— сказав він.— До того ж, сутінки найзручніший час, щоб зробити що-небудь. Ану, зачекаймо тут, поки смеркне; я носом чую — в домі сріблом пахне.

— Ходім, облич свої витівки,— почав умовляти його Пелле.— З сьогоднішнього дня повинно початися нове життя! Я постараюсь допомогти тобі влаштуватися на чесну роботу.

Фердінанд вибухнув реготом:

— Бог-батько у грозовій хмарі! Чи ж ти зможеш допомагати іншим?.. Ти ще не пробував, що значить повернутися з такої установи! Тобі й самому важкенько буде влаштуватись! Нове життя, хе!.. Ні! Залишайся-но зі мною, ми разом вчинимо невеликий наскок, коли стемніє. Схоже на те, що дача не з бідних. А пізніше, ввечері, можемо з'явитися в «Кровососну банку» і бучно відсвяткувати своє повернення додому, удати, ніби ми повернулися з Аме-

¹ Коліщатка — на злодійському жаргоні — гроші.

рики. Та й хіба добре повернутися до сім'ї з порожніми руками? Залишайся! Ти тільки подивись, як Лаура-Спритна ручка танцює, — оце ласий шматочок! Розумієш, вона може з зав'язаними очима танцювати на столі, заставленому пивними кухлями, і не пролле ані краплини. Для тебе теж знайдеться кішечка... Якого біса, ти ж не думаєш, що будеш бажаним гостем десь-інде?.. Ні, ніхто не чекає нашого повернення!.. Ну, то провались ти в пекло, осле, і вклонись там своїй повитусі! Коли набридне смоктати соску в лоні сім'ї, згадай мою адресу: «Кровососна банка». Там мене спитай! — Останні слова Фердінанд прокричав, приставивши руку до губ; його хрипкий, глухий голос різко пролунав у чистому весняному повітрі.

Пелле йшов швидко, неначе поспішаючи залишити щось позаду. В глибині душі у нього таїлась безумна надія на чийсь дружній прийом, коли він вийде на волю: може, товарищі із співом вийдуть йому назустріч або його чекатиме на дорозі дружина з двома дітьми!.. Виявилось, що його зустрів тільки Фердінанд! Так, це був удар, але тепер він уже струсив з себе розчарування і напружував сили, щоб скоріше досягти мети. Бадьорий крок змусив кров швидше обертатися в жилах. Ніколи ще небо не сяяло так, як сьогодні; сонце світило йому просто в серце; все з усмішкою вітало його — і вітер, що кидався йому просто в обійми, і свіжозорана земля, і вода, що дзюркотіла в канавах: «Привіт тобі, Пелле!..»

Який, однак, світ великий і прекрасний для того, хто відсидів рски в чотирьох голих стінах. З південного боку хмарне небо нагадувало груди великого світлого птаха — з тих, які щороку прилітають здалека, приносячи літо на своїх могутніх крилах; і в усі сторони розходились широкі білі дороги, кличучи і ваблячи світлимими обіцянками.

Учетверте йшов Пелле завойовувати світ, і цього разу всерйоз. Раніше він завжди бачив якийсь шлях до відступу; а тепер він відчував неминучу потребу пробити шлях вперед. Якщо він перемаже тепер, він завоює вічність! Цього разу — або розгром, або перемога! Він узяв з собою в похід усе, що мав і чим володів, — ніколи ще він не був озброєний так міцно. Далеко позаду ще ввижався йому купол тюрми; немов потужний млин, височіла вона там, біля спуску в пекло, і перемелювала — в ім'я людяності! — злидні і злочин. Вона всмоктувала в себе кожного, хто потрапляв на хисткий ґрунт життя. Пелле сам висів у воронці над люком млина і почував, як його втягує повітряним вихором.

Але Пелле був озброєний надто добре; з самого дитинства він щасливо обертав на користь собі все і тільки одну цю щасливу особливість і зберіг досі. Волосся його вже втратило свій білявий колір, зате його розум збагатився таємничим пізнанням суті речей. Адже він сидів біля джерел буття і черпав мудрість у своїй самотності. Він сидів у темних надрах гори і, мов принц, обранець щастя, дрімив там під пісню вічності про велику загадку. Злі сили заворжили його — от і все! Тепер вони випустили його знову на білий

світ, впевнені, що і він перетворився у троля¹, як усі його попередники. Та Пелле unikнув перетворення! Він уже переробив у собі, перетравив багато чого під час свого росту, перетравив тепер і це. І яке значення має, справді, його недовге ув'язнення порівняно з глухим капежем віків — кап-кап? Він народився в сорочці — в сорочці переможця, невразливий ні для клинка, ні для отрути.

Пелле сів на пагорбку і скинув шапку, підставляючи лоб подувам свіжого вітру. Вітер віщував так багато; у своїй весняній мандрівці по землі він увібрав у себе все творче і зміцнююче і кинув це в руки Пелле. Дивись вперед, Пелле!

Скрізь, куди глянеш, рухались люди, готуючи землю до сівби; запряжені в плуги коні, виринувши з-за пологих горбів, знову ховались по той бік їх. Від землі здіймалася легка пара — це випаровувався останній холод із ґрунту, розігрітого теплом весняного надвечір'я. На чималій відстані звідси, на південному схилі, розташувалось кілька цегляних будиночків, а ще далі розкинулося місто з постійною димною хмарою над ним.

Як-то складеться там його майбутнє? І як справи тепер? Чи перемогло нове, чи доведеться знову підкоритись експлуататорові, ледве-ледве забезпечити своєю роботою тільки найпекучіші потреби і бачити, як весь прибуток іде в чужу кишеню? Там тепер відкрилось багато нових фабрик, вони оперезали місто і підняли до неба сотні гігантських труб. Але чого ж вони не димлять, що таке сталося? Боротьба за заробітну плату?..

Тепер він має, значить, скласти собі план життя, побудувати це життя заново на глибокому фундаменті, закладеному в самотині. А він сидить тут, зовсім нічого не знаючи, що діється там! Ну, та в нього ж не одна тисяча друзів, місто чекає його з розкритими обіймами, ще більше полюбивши за все, що він вистраждав! Адже при всій своїй невідповідності він провів за собою робітничі маси все-таки хоч трохи вперед; доля обрала його сліпим знаряддям, і він зробив свою справу. Але тепер він має привести їх аж до мети, — тепер у нього є справжня життєва основа!

Що це? Він знову витає у хмарах, зовсім як за старих часів, забувши все, чого так суворо навчила його одиночна камера. За благо мас — ще б такі! Він бився, мов риба об лід, турбуючись про тисячі сімейних вогнищ і неспроможний був, як виявилось, створити навіть одно — своє власне! Чистісінький обман! Три занехаяні ним істоти кличуть його до відповідальності. Яка користь, що він втрутився у цю боротьбу за благо багатьох? Коли навіть його і зустріне тепер тисячний натовп, осипаючи похвалами, називаючи своїм благодійником, то чи допоможе це йому зняти з себе провину перед тими трьома, чия доля була довірена йому і хто тепер має право скаржитися на його зраду? Він часто намагався заглушити їх обвинувачуючий голос, але внутрішню тривогу неспроможний був угадувати.

¹ Троль — у скандинавському фольклорі — домовик, лісовик.

Пелле, як і раніше, не мав сумнівів, що йому призначено було згори зробити щось для блага багатьох, але це було не таке важливе порівняно з тим, що він знехтував свою частку обов'язків, покладених на всіх і кожного. Він помилився в своєму мірилі великого й малого, коли повірив, ніби, роблячи щось, непосильне нікому іншому, він зате має право дивитися крізь пальці на звичайні життєві обов'язки. Але життя фатально позбавило його того, що було долею кожного. І от він повертається якимсь нікчемним злидарем, що завоював усе, крім найсправжнішого, а тому не має по суті нічого і змушений просити ласки, співчуття в інших. Затаврованим злочинцем мусить він тепер починати свою путь заново і виконати те, чого не зміг у дні своєї сили і влади. Важкувато створювати своє вогнище за таких обставин! І де йому шукати допомоги? Ті троє, які могли б сказати за нього слово, покинуті ним напризволяще — покарані за вчинок, в якому був винен він сам.

Справді, таким злидарем він все ж ніколи ще не вступав у життя. Одиночна камера не залишила за ним нічого — навіть права щось пробачити кому-небудь. У нього там було досить часу, щоб переглянути все. І те, чого він, заклопотаний своїми справами, раніше не помічав в Еллен або що вважав за мовчазну протидію своїм планам, чітко виступило тепер, змальовуючи, всупереч його волі, образ жінки, яка ніколи не думала про себе, але цілком була заклопотана турботами про свою сім'ю і вміла тільки жертвувати собою. Не в силах поступитися чим-небудь з того, що він вважав своїм правом, Пелле обвинувачував її у всьому, моралізував. Але ніщо не могло похитнути її образ і тільки все чимраз дужче підкреслювало її внутрішню силу. Вона всім жертвувала ради нього і дітей, дбала тільки про їх добробут. Кожне з його обвинувачень тільки змивало з її образу шар наносного бруду і різкіше виявляло в її вчинках риси жертвності. Саме тому, що в ній було так мало хтивості і так багато чесноти, вона і могла діяти так, як діяла. На жаль, їй доводилось жорстоко розплачуватись за його гріхи, — вона була матір'ю, яка при біді живить своє потомство власною плоттю.

Однак Пелле довго не хотів здаватись, люто опирався. Спочатку у нього відібрали свободу і право бути людиною, як усі інші; тепер самотність ладна позбавити останнього, що підносило його дух. Ні, нехай усе згуртується і повстане проти нього — він не визнає себе неправим, не хоче бути неправим! Це він довів до кінця велику боротьбу ціною особистих жертв... і він викрив блуд Еллен! Його думки приліпились до цього слова, і він безустанно вигукував хрипко: «Це був блуд! Блуд! Блуд!» Він не зв'язував з цим словоніжких уявлень, він хотів тільки заглушити все те, що довбало його звідусіль, щоб зробити його ще більш беззахисним, жалюгідним.

Спочатку на його ім'я надходили листи — напевно, від старих товаришів — соратників у боротьбі, а може, і від Еллен; він не знав, бо відмовлявся приймати листи. Він ненавидів Еллен, бо вона була сильніша за нього; ненавидів усе і всіх у своїй безсилій впертості. Ні їй і нікому іншому не дочекатися того, щоб він дозволив

себе втішати. Якщо його замкнули, мов прокаженого, йому найкраще зовсім відгородитись од усіх. Він хотів зробити свою кару ще жорстокішою і на зло доводив свою самотність до крайності, гнав од себе думки про все, що було йому дороге, і висував на перший план усе, що завдавало болю. Еллен, зрозуміло, забула його ради іншого... і, може, навіть підбурила проти нього дітей! Напевно, їм заборонено навіть вимовляти слово «батько». Він ясно уявляв собі всіх трьох, начебто бачив, як вони сидять затишно біля лампи, і щоразу, коли та чи інша фраза могла навести розмову на нього, в кімнаті раптом западала мертва, холодна тиша. Він безжально терзав себе найжахливішими припущеннями і думав, що мститись за себе, дихаючи цим смертельним холодом.

Поводячись так, він почав зазнавати випадків люті, кидався на стіни і кричав, що хоче на волю. Для втихомирення на нього надягали гамівну сорочку і замикали в кромішній п'їтмї карцера. Він належав до так званих буйних арештантів, які вважали за честь накликати на себе кару. З ними і поводитись відповідно до цього.

Але одного разу вночі, коли він після покарання борсався на своєму ліжку, він побачив перед собою в п'їтмї гнівний лик божий і зразу затих. «Ти людина? — спитало видіння. — І не можеш страждати трохи?» Пелле був вражений, він не знав, що страждання — щось властиве людині, але з тієї ночі почав поводитись тихо, ніби весь час прислухаючись до чогось крізь стіни. «Вгамувався, — сказав тюремник, який стежив за ним у «вічко». — Ідіотом стає!»

Та Пелле переключився і виринув по той бік, хоробро вдивляючись у п'їтму, щоб знову побачити божий лик, цього разу вже менш грізний. Перше, що привиділось йому, була Еллен: вона сиділа прекрасна і виправдана, поставши бажаною з-під усіх зведених ним проти неї обвинувачень. Яким значливим і розумним ставало тепер усе, що раніше здавалося дрібним! Навіщо було захищатись? Во́на була його долею, він повинен був покластись на її гнів або на милість. Він, як і раніше, не розумів Еллен, але почав угадувати інші, величніші закони життя, — закони, що підносили її і принижували його. Вона виходила з усього чистою, зберігаючи все властиве їй, тимчасом як він загрузав у твані, що плавала на поверхні.

Еллен переросла його, поки він сидів там, і повела його думки з поверхні вглиб, туди, куди вони раніше ніколи не заглядали. Її незмінне материнське почуття було немов живим пульсом, що проступав з потаємних глибин, вказував на заховані там сили відчутним ритмом могутнього серця, биття якого жило у всьому. Щось в її дбайливості пробуджувало спогади про бога-отця, вона була ближча до джерел життя, ніж сам Пелле.

Джерела життя, уособлювані нею, вперше постали перед ним живими. Взагалі, вона ніби створювала його заново; розбираючись в її істоті, яка назавжди залишалася для нього загадковою, Пелле починав її розуміти дедалі глибше. Він угадував могутні течії, які несли на собі все; і часом йому здавалось, що він у тиші тюремної

камери чує, як буття струмує широкими потоками туди, куди раніше думки Пелле ніколи не дерзали пориватись. Де діваються дні і роки з усім їх живим змістом? Завжди належачи даній хвилині дійсності, Еллен, сама ніколи не приділяючи жодної думки невидимому, ставила Пелле віч-на-віч з безмежністю.

Тим часом як думки його працювали в цьому напрямі, ішла недільна відправа для арештантів, і вони співали псалом Грундтвіга: «Канули у вічність минулого дні». Псалом резюмував усе неясно ним продумане і дуже захопив Пелле. Строфи вливались до нього, в його тісну камеру, як могутні океанські хвилі, що століттями ринуть до берега в своїй невичерпній силі. Він раптом дуже яскраво відчув могутній крок поколінь, що проходять по землі, і насмілювався визнати те, що досі невиразно відчував: свій власний зв'язок з усім іншим світом, з усіма, хто живе тепер і жив раніше. Яка ж дрібна, виявилось, була його власна заключна думка порівняно з цією гігантською спільністю духу! І яку відповідальність бере на себе віднині кожен! Тепер Пелле зрозумів, як багато фатальних наслідків таїть у собі звичка діяти, ні на що неважаючи, іти напролом своїм окремим шляхом. Ні від чого взагалі втекти не можна; навіть наймізерніша дрібниця, від якої втечеш, сидить і чекає на тебе біля найближчого придорожного каменя, як сама доля. І хто зможе ставитися зневажливо до своїх вчинків? Треба завжди бути поблажливим до інших, і кінець кінцем виявиться, що поблажливість потрібна тобі самому.

Пелле набирался мудрості, і власне його серце підтверджувало це. Еллен чимраз більше заповнювала його думки; він втратив її, але не міг обійтися без неї. Чи любить вона його ще?.. Дедалі більше переслідувало його і вдень, і вночі це питання; од відповіді залежало навіть життя Пелле. Йому здавалось, що коли він не знайде її знову, то йому одна дорога — в брухт, як забракованому виробові. І він запитливо втуплював погляд у порожнечу самотності. Там виростили перед ним нові світи, він угадував великий загальний зв'язок усього, і йому ввижалося, що коріння життя тягнуться глибоко вниз і вбирають в себе соки з того самого мороку, в якому він бродить. Але прямої відповіді на свої запитання він не діставав.

Йому на думку не спадало писати Еллен. Невідомі путі божі, і не можна вторгтися в них. Це прийде своїм звичаєм, як усе інше; і він заколисував себе безрозсудною надією, що Еллен прийде відвідати його, — тепер він з чистою душею зустріне її. По неділях він напружено прислухався до важкого гуркоту воріт. До арештантів приходили відвідувачі; і коли тюремник, брязкаючи ключами, проходив коридором, серце в Пелле колотилося так, що він мало не задихався. Так повторювалося багато неділь підряд, потім він поник, скорився долі.

Але випадок змилювався над ним і доніс до нього привіт.

Особисто Пелле не брав ніякої участі в перестукуванні, яке лунало щовечора, коли гасили світло, по всьому величезному будинку, — неначе стукали тисячі шашелів. Пелле був заклопотаний своїм

і вистукував тільки телеграми, які передавались через його камеру. Але одного вечора в сусідній з ним камері оселився і збудив Пелле новий арештант, постійний гість тюрми, який зразу ж почав вистукувати у всі стіни про своє прибуття. Це був п'яниця Вальде, коханець вдови Расмуссен, який протягом усієї зими стояв під ворітьми у себе на Капельвей і поплывував, стараючись не влучити на носки начищених черевиків.

Так, Вальде добре знав його сім'ю; його кохана няньчила дітей, коли Еллен під час великого страйку почала ходити на роботу. Еллен поводитись напрочуд сміливо і не переставала тримати голову високо. Адже вона шила сама і держала двох учнів, які їй допомагали. Справи у неї йшли, мабуть, непогано. Вона ні з ким не зналась, навіть з ріднею своєю не бачилась,— завжди була зайнята своїми дітьми.

Вальде мусив підходити до стіни щовечора; найменша дрібниця набувала для Пелле величезного значення. Сидячи потемки, він бачив Еллен перед собою, мов живу,— бліду, завжди в чорному, завжди серйозну. Вона порвала з батьками, всім пожертвувала ради нього! Все-таки про нього згадували, говорили вдома, щоб діти не забули його, поки він не повернеться.

— Вони, дурненькі, думають, що ти у від'їзді! — сказав Вальде.

Отже, все добре, щасливо складається! Неначе сонце заливало своїм сяйвом його серце, коли він думав, що ось вона сидить і чекає на нього, як вірна подруга, дарма що він відштовхнув її. Всякий лід тане, і відтепер Пелле багатий всупереч усьому.

А чи носить вона, як і раніше, його прізвище? Він спитав про це з великим хвилюванням. Було б схоже на неї, якби вона, наперекір усьому, написала на дверях ім'я і прізвище Пелле великими літерами — така вона безстрашна!

Зрозуміло, вона й не думала ховатись! А дітлахи як вирости! Ляссе-Фредерік і Сестричка зовсім уже великі тепер, а маля Свен-Утіха для свого віку просто молодець хлопець, справжній товстун. Подивитись тільки, як поважно їде він у своїй колясочці, беручи участь у сімейній недільній прогулянці, — видовище, гідне богів!

Пелле остовпів від цієї звістки, немов його бабахнули ломакою по голові. Свен-Утіха, маля в дитячій колясочці?! І це не годованець! Вальде говорить про нього так просто, очевидно, вважаючи його дитиною Пелле. Еллен! Еллен!..

Пелле більше не підходив до стіни. Даремно стукав Вальде; піврічний строк його закінчився, та Пелле цього не помітив. Але тепер Пелле не обурився, він був пригнічений, почувуючи над собою прокляття. Провидіння відвернулось од нього, якщо того самого удару йому завдано двічі. Вдень він шукав порятунку в роботі, в читанні, а ночами лежав і плакав, уткнувшись у свій брудний матрац, пропахлий цвіллю і кислим гострим смородом ексcrementів його попередників у цій камері. Пелле не намагався більше забути образ Еллен, — це було б безнадійною спробою, цей образ так само трагічно витав і затьмарював усе. Еллен була його долею і залишалась

владаркою його думок, але вже не була облямована ореолом. Взагалі нічого особливо світлого попереду не лишалось, — тільки неминуче!

Та ще робота! Для мужчини завжди залишається вихід — робота, коли щастя зрадить. Пелле серйозно взявся за справу, і завідуючий тюремною шевською майстернею був дуже задоволений ним; він виробляв далеко більше від того, що вимагалось. Вільного часу Пелле старанно читав, гаряче накинувшись на предмети, що викладались у тюрмі, особливо на історію і мови. Тюремний пастор і вчителі зайнялись ним, постачали йому навіть такі книги, яких взагалі не видавали арештантам.

Дійшовши до повної знемоги від втоми, він давав думкам відпочити, мріючи про сім'ю. Втома пом'якшувала все, і він міг, лежачи на своєму ліжку, віддаватись мирним думкам про дітей — навіть про це «зозулення», яке завжди поглядало на нього з якоюсь дивною усмішкою. Тільки з Еллен він не зближався. Ніколи вона не була такою прекрасною, як у цій своїй недосяжності, але вона загадково мовчала у відповідь на всі його запевнення, тільки пильно дивилась на нього своїм бездонним поглядом. Він зрадив її і сім'ю, — він же сам добре знав це, — але хіба ж він не спокутував своєї провини? Адже це її дитину він держав зараз у себе на колінах!.. Але він зуміє відновити все зруйноване. Досить вже йому бути безпритульним, він прагне пригорнутися втомленою головою до чіхсь грудей...

Усе це були мрії, але тепер він неначе стоїть на шляху до того, щоб почати життя знову. Особливої сили духу він у собі не відчував; невідомість таїла багато можливостей. Чи добре живеться Еллен з дітьми і чи дожидає вона, як і раніше, його повернення? І товариші... Як складеться тепер його доля?

Незвичне перебування на свіжому повітрі дуже вплинуло на Пелле, проти своєї волі він засидівся, прихилившись спиною до насипу, і заснув. Болісне бажання скоріше дістатися до кінця путі змусило його побачити вві сні, що він продовжує свою подорож і входить у місто, якого не пізнає, — так усе там змінилося. Люди походжають добре вбрані, — той збирається на прогулянку в ліс, той іде слухати доповідь.

— А хто ж працює? — спитав Пелле одного з них.

— Працює? — здивувався той. — Машини, зрозуміло! Кожен з нас по три години на день чергує біля них, але незабаром це скоротиться до двох годин, бо машини стають дедалі розумніші. Чудесно жити і знати, що немає інших рабів, крім мертвих машин. І за це ми повинні дякувати одній людині, ім'я якої Пелле!

— Та це ж я! — вигукнув Пелле з радісним сміхом.

— Ти? Чи ти при пам'яті? Ти ж молода людина, а це сталося багато-багато років тому.

— Все-таки це я! Хіба ти не бачиш: у мене сиве волосся і чоло у зморшках. Я нажив їх, борючись за вас. Невже ви не пізнаєте мене?

Але люди тільки сміялися з нього, і йому довелося відійти од них.

«Піду до Еллен,— подумав він, занепавши духом,— вона вже напевно скаже мені добре слово». І ту ж мить опинився у неї в кімнаті.

— Сідайте, будь ласка, — привітно сказала вона. — Чоловік мій зараз прийде.

— Та це ж я! — із сльозами вирвалось у нього. Але вона холодно подивилась на нього, мов чужа, і пішла до дверей.— Я ж Пелле! — сказав він, з благанням простягаючи їй услід руки. — Невже ти не пізнаєш мене?

Та Еллен розкрила рот, збираючись закричати, і зразу ж у дверях з'явився її чоловік з загрозливим виглядом. З-за його спини злякано зазирали в кімнату Ляссе-Фредерік і Сестричка, і Пелле з деяким задоволенням переконався, що дітей тільки двоє. Але найстрашніше було те, що чоловік — це він сам, справжній Пелле, з білявими вусиками і з чубчиком на лобі, з безжурним виразом обличчя. Коли він це збагнув, все для нього загинуло, він весь поник безнадійно.

Пелле, здригнувшись, прокинувся, весь спітнілий, і обвів вдячним поглядом поля і ясний обрій. У всякому разі він ще живий! І він підвівся й побрів далі важкою ногою. Весняний вітер охолоджував і сушив його мокрий лоб.

Він побачив Північну заставу ще здала. За спиною у нього заходило сонце,— наближався уже вечір і час закінчення робіт. Але численні фабрики не давали ще гудків, з бокових вулиць не висипали юрбою замурзані робітники. У садах тракторчиків на Фредеріксундському шляху розташувались робітничі сім'ї з дитячими колясочками і кошиками, повними домашніх закусок. Всі були гарно вдягнені і раділи весняній погоді. Невже все-таки дещо з його сну буде дійсністю? Тоді його повернення стане святом! Він спитав у людей, в чому справа, і дізнався, що сьогодні день виборів.

— Сьогодні ми забираємо в свої руки столицю,— говорили йому робітники з тріумфуючим сміхом, упевнені в перемозі.

Від Круглої площі він повернув на Асистентське кладовище і пройшов його похмурою тополевою алеєю до Капельвей. Якраз проти виходу з алеї виднілись на третьому поверсі два віконця. Радісно схвилюваному Пелле здалося, що Еллен стоїть біля вікна і киває йому. Він кинувся бігцем і за кілька стрибків подолав сходи.

Але, збираючись потягти ручку дверного дзвінка, він почув у квартирі чужі голоси і спинився приголомшений. Двері здались такими чужими, холодними. Дошечки з прізвищем на них не було. Він повільно зійшов вниз і спитав у підвальній овочевій крамничці:

— Чи не проживає тут на третьому поверсі жінка-черевичниця? Чоловік її покинув, і в неї двоє дітей... ні, троє,— покірливо виправився він.— Де ж вони ділись?..

Крамар і його сім'я були люди нові і не могли нічого сказати. Тоді він знову піднявся сходами і почав розпитувати на кожному

поверсі, але без усяких наслідків. Бідний люд не заживається по-
довгу на одному місці.

Пелле побрів навмання вулицею. Він і не сподівався більше на-
трапити на слід Еллен, безнадійно занепавши духом. У своєму
пригніченому настрої він вирішив, що його розпитів уникають, і це
зломило його. Він хворобливо прагнув привітного слова, ласки,
а його ніхто не зустрів цим. Нічії очі не блиснули тепло, побачивши
його знову, і от він тиняється тут, даремно дажить по сходах, марно-
шукаючи співчутливої душі... Раптом у ньому піднялась ненависть,
люте бажання порвати з усім і пуститися берега.

Смеркало. Якраз під стіною кладовища біля Хрестової церкви
гралася в квача на велосипедах кілька хлопчиків, розсіяних при
кіюсках. Вони поводились із своїми машинами, як наїзники з кінь-
ми, і нагадували маленьких гаучо: ставили велосипеди дибки, ката-
лись на одному задньому колесі, брали перешкоди. Сумки свої вони
прив'язали до спини, сині стрічки шапочок плескали їх по вухах,
як вимпели.

Пелле, сівши на лаву, неуважно стежив за їх веселою грою, від-
даючись думкам, що переносили його в минуле, до безжурної пори
його власних хлоп'ячих ігор. Один з хлопчаків, років десяти-оди-
надцяти, показував особливо карколомні фокуси; він покрикував
і командував іншими, — як видно, він був заводієм і розправлявся
суворо з непокірними. Кирпатеньке обличчя його горіло задирли-
вістю, шапочка зсувалась на дуже відкоплені вуха.

Хлопчики надумали зробити прохожого мішенню своїх пустощів.
Проносячись повз Пелле, вони нібито не могли стримати машину,
і вона зачіпала його, ударяла по ногах; потім підкотив заводій і не-
сподівано зірвав з нього кашкет. Пелле спокійно підняв кашкет, та,
коли хлопчак, описуючи зигзаги, обережно наблизився до нього-
знову, явно замисливши ще якусь витівку, Пелле враз підвівся
і схопив його за барки.

— Ну, тепер уже намну тобі чуба, шалапуте! — сказав він, стя-
гаючи хлопчика з сідла. — А втім, це справа твоїх батьків. Як звати
твого батька?

— У нього немає батька! — закричали інші, загрозово скуп-
чуючись навколо Пелле. — Пусти його!

Хлопчак відкрив рот, щоб вилаяти чужака, але раптом осікся
і з острахом уставився на Пелле. Очі його мало не вискочили від
жаху, він почав вириватись, мов навіжений. Пелле здивовано від-
пустив його, хлопчак прожогом скочив на велосипед і, голосно пла-
чучи, покотив геть. Товариші помчали за ним, немов табунець
сплоханих ластівок.

— Та зажди-бо, Ляссе-Фредерік! — кричали вони.

Пелле постояв трохи, дивлячись їм услід, потім, похнюпившись,
повільно побрів вулицею Північної застави.

Дивно було знов опинитися на тій вулиці, яка так багато ва-
жила в його житті. Гуркіт руху тут був дужчий, ніж в інших місцях;
бруківка особливо лунко відзивалась, коли проїздили важкі підводи;

своєрідна залізна впертість відбилась на всій ділянці, в кожному кроці відчувалась робітнича міць.

Магазини були ті самі. Пелле пізнавав багато з них, а також і продавців. Він намагався освоїтися з цим потоком людей, вдивлявся в їх обличчя і прикидав у думці, чи пізнає його хто-небудь? Він і бажав — і побоювався цього. Але всі квапливо проходили мимо, тільки часом кого-небудь неначе вражав його незвичайний вигляд. Сам він пізнавав більшість людей так ясно і безпомилково, ніби вчора тільки мав справу з десятками тисяч. Минулі роки не висунули нових облич між ним і старими його друзями. Це його товариші проходили вулицею з дружинами під руку або працювали водіями та кондукторами, стоячи на площадах трамваїв. І м'якотілі хлопці, і напористі — всі вони входили в його військо. Він міг назвати їх на ім'я, знав їх сімейні обставини. Ну, та відтоді багато води збігло!

Він зайшов у маленьку гостиницю для мандрівних підмайстрів і замовив собі номер.

— Зразу видно, що ти покидав нашу країну не на день-другий, — сказав хазяїн. — У далеких краях побував, товаришу?

Так, Пелле багато чого побачив на білому світі. Видно, і тут, на батьківщині, сталися деякі зміни.

— Як справа з робітничим рухом?

— Надзвичайно добре, товаришу... напрочуд добре! Робітнича партія пішла вперед. Сьогодні ми заберемо в свої руки місто.

— Отже, нові порядки не за горами?..

— Ну, я не сказав би... Адже безробіття росте з кожним роком, а безробітним, справді-бо, однаково, хто сидить у міській раді чи ригсдагу. Але справи йдуть здорово вгору, — тобто щодо розцінок.

— А скажіть-но мені... У вас тут кілька років тому брав участь у русі один чоловік на ім'я Пелле... Що з ним сталось?

Хазяїн почухав собі голову.

— Пелле... Пелле? Ах, так, так, аякже!.. Щось таке з ним сталось, чорт забери... Чи то він гроші фальшиві фабрикував, чи то касу обікрав... Здається мені, він закінчив тюрмою чи виправним домом. Ну, та, бачиш, погані елементи можуть примазатись до якого завгодно руху!

Двое-трое робітників, які сиділи за столом і їли смажену печінку, втрутились у розмову.

— Він здорово висунувся тут років п'ять-шість тому, — сказав один, прожовуючи шматок. — Але він був не справжнього гарту — занадто великий фантазер!

— Все-таки у нього язик був добре підвішений, — сказав інший. — Я так ясно пам'ятаю його під час великого локауту. Він міг легко втовкмачити в голову людині, що їй сам чорт не брат, так! Ну, та це давня справа. Будь здоровий, товаришу!.. П'ю за тебе!

Пелле мовчки підвівся і вийшов. Його забули. Його участь у боротьбі не залишила ніякого сліду. Справді, багато чого пронеслось відтоді над їх головами, — от його просто й забули.

Пелле ішов і не знав, що йому робити з собою, ніде не був він більш безпритульним, ніж тут, на цій вулиці, яка мала б бути його вулицею. Скрізь повно людей, але цей людський потік не ніс його з собою. Пелле був начебто нікому не потрібною річчю.

Усі ці люди були вдягнені по-святковому. Робітники йшли купками; всі вони або поверталися з виборів, або прямували туди. Деяких гуртували на вулиці і супроводили до урн їхні більш запопадливі товариші. З панелі на панель гукали вони один одного, поставивши руку до рота рупором:

— Гей, Петерсен! Ти вже проголосував?

Скрізь почувався напружений інтерес і піднесення,— місто треба взяти!

Ідучи за потоком, Пелле поминув міст Королеви Луїзи і пішов далі. Тут настрої був інший. Думки розходились, люди перемовлялись грубими жартами. Перед редакціями газет люди стояли густою купкою, перегороджуючи дорогу екіпажам, і терпеливо чекали на бюлетені, які вивішувались у вікнах редакцій. Щоразу, коли з'являлось повідомлення про новий виборчий район, юрба хвилювалась, немов її вітром сколихнуло, і якщо результатом була перемога — чути було могутній гул. Але проходило все порівняно мирно, бо люди збирались біля газет своїх партій. Тільки бешкетники заходили до противників, щоб дістати стусана. В редакціях газет сновигали співробітники — той складав і вивішував нові бюлетені, той виправляв старі.

Усі кафе і ресторани були переповнені. Телефони дзвонили без угаву, прибігали розсильні телеграфного бюро з екстремними випусками телеграм. Перед великими дошками з бюлетенями гаряче сперечались про результати; за столиками попивали пиво і обговорювали шанси на перемогу.

Ніколи ще Пелле не бачив такого збудження в місті — навіть під час великого локауту. Стани піднялись один проти одного, як стиснуті кулаки; робітники діяли з ще більшим азартом, ніж панівні класи,— їх захопила політика. Пелле зрозумів, що центр ваги робітничого руху тепер тут; треба було добитись якнайбільшого числа мандатів: сьогодні робітники готувались забрати в свої руки столицю і таким чином зміцнити своє становище у провінції. Деякі із старих ватажків уже були членами тингу¹ і ділились там своїм практичним досвідом; тепер йшлося не більш, не менш, як про те, щоб робітники захопили політичну владу в країні! Це було досить сміливо; отже, їм все-таки пощастило! Пелле ще зберіг свою колишню чуйність до всього, що було результатом об'єднаних зусиль мас, виявом їх волі, і вловив зміну в самому тоні суспільного життя. Він став гучніший, повніший, демократичніший. Навіть панівні класи зважали тепер на виборчу урну і теж поблажливо пристали до боротьби за більшість голосів.

¹ Тинг (скорочено від фолькетинг) — одна з палат датського ригсдагу (парламенту), члени якої обирались всенародним прямим голосуванням.

Але сам Пелле не знаходив собі місця в цій боротьбі.

— Гей ти! Чи голосував уже? — гукали його мимохідь.

Чи голосував? Він навіть не мав права голосу. В цій боротьбі, яка точилась тепер, йому, старому ватажкові, не дозволялось брати участі навіть як звичайному рядовому.

Посторонись! Вони йшли невеликими колонами, розмірено карбуючи крок, до виборчих урн або на збори, заповнюючи всю мостову, і Пелле охоче давав їм дорогу. Цього разу він висадився на берег не як усіма очікуваний син і спадкоємець короля!

Він — знехтуваний, не більш, не менш; відкинутий убік і забутий! І якщо почне нагадувати про себе, доб'ється тільки того, що випливе легенда про злочинця. Онде будинок, де жила сім'я Стольпе; може, вони знають адресу Еллен? А втім, навіщо йому адреса? Він добре запам'ятав вираз жаху на обличчі Ляссе-Фредеріка. А он там на розі підприємство, яким завідував Мортен... Хо! Давним-давно розійшлися їх шляхи! Мортен по суті завжди заздрив йому, не міг витерпіти його величезного успіху. Тепер Мортен може чванитися!

Пелле йшов розпалений, розсерджений, уражений. В голові у нього стояв туман; свідомість, підбурювана злобою, шукала виходу. Роками накопичувана в ньому потреба товариського єднання з людьми стала величезна, а тепер усе загинуло. Він ладен був накинутися на будь-кого, затіяти сварку, аби тільки не тиняться тут на самоті, не залишатися таким неприємним до всього, що діялося навколо. Чого не пішов він у «Кровососну банку»? Там його принаймні ждали.

Біля вулиці Гріффенфельдта скупчився народ; юрба оточувала якогось вантажника, що бив у ліхтарний стовп носками своїх дерев'яних черевиків і гугняво лаявся. Він, як видно, наскочив на ліхтар і розбив собі лоба. Люди глузували з нього.

Розглянувши при світлі ліхтаря замурзане обличчя п'яного, Пелле пізнав його — Весельчак-Якоб! — весь запалений, протиснувся до п'яного і, торкнувши його за плече, спитав обурено:

— Що це таке, Якоб? Ти п'яницею став? Що це означає?

— Ніхто не сміє втручатися сюди і соромити організованого робітника, — загугнявив Якоб, хвицаючи повітря, на велику потіху глядачів, які почали підбурювати його до бійки. — Я член організації, і недоїмок за мною не лічиться, — ось, погляньте! — Він розшукан у нагрудній кишені книжечку в чорній коленкоровій обкладинці і почав тикати в неї пальцем. — Дивіться самі, товариші! Членські внески виплачено. Га? У страйковий фонд теж. Га? Пред'явлено при вході. Га? Тож нічого і чіпляйтесь. Візьміть, люди добрі, перевірте, ми мусимо мати документи в порядку. Ви стоїте за вибори, приятелю?.. То марш голосувати, чорт забори! Хто не вносить своєї лепти, той погань, а не товариш!.. Хто каже: злодій? Ніхто тут не краде, розумієте! Якоб чесний, організований...

Він раптом заридав. Слина потекла з відвислої губи на куртку, затуманене винною парою обличчя спотворювали гримаси.

Пелле повів його у двір і обмив йому біля водопроводу рану. Від холодної води Якоба пройняла дрож, голова безживно звислась.

— Отакий сопливий штрейкбрехер, — бурмотів він. — Я скажу голові, щоб він завдав йому чосу в газеті.

Раптом він пізнав Пелле і стрепенувся. Проблиски свідомості проступили на його очманілому обличчі, борючись із сп'янінням.

— Невже це ти, майстре? — зніяковіло промовив він, хапаючи Пелле за руку. — Ти повернувся? Ти, мабуть, вважаєш мене свинею, але, чорт забери...

— Ходімо! — різко сказав Пелле, незадоволений безліччю свідків.

Вони пішли по Мейнунгсгаде. Якоб мовчки брів уперед, скося поглядаючи на свого старого ватажка. Хода у нього була нетверда, але тепер тільки від втоми; зустріч з Пелле трохи протверезила його.

— Звичайно, ти вважаєш мене свинею, — повторив він, нарешті, жалібно. — Та коли нікому за мене взятись...

— Погана річ — горілка, — коротко зауважив Пелле.

— Та воно вірно! Але часом добре слово таке потрібне тобі, що де знайдеш його, там і береш. Товариші дивляться на мене зверху вниз, скажу я тобі, виштовхують із компанії.

— Що ж сталося? — спитав Пелле.

— Що сталось? «Шість раз по п'ять» — от що... За те, що я не дав старому батькові голодувати під час великого локауту. І тоді все преєкрасно було: Якоб — добрий син! І наплювати на засмальцьовані гаманці поважних громадян... і на хліб, і на воду... і на самого чорта з його насосом! А тепер інша пісня: «Цей? Та він за крадіжку сидів!» Значить, кришка! А чи питає хто про причину? Всі, бач, у люди вийшли! Було, мене Весельчаком-Якобом звали і охоче водилися зі мною. А тепер знаєш, як мене звивають? Злодюжкою! Не у вічі, а то, чого доброго, дехто здер би з них шкуру. Але це мое прізвисько. От і питаєш себе: та ти, мабуть, на все тоді не тим оком дивився? Мабуть, ти все-таки просто злодій?.. Ну, і нап'єшся, щоб знову стати чесною людиною.

— І лізти на ліхтарні стовпи? Чи не краще було б добратися до тих, хто тебе ображає?..

Якоб не відповідав, втягнувши голову в плечі. Сильний, сміливий хлопець став не кращий від собаки, якому кожен міг дати штурхана! Невже таке жахливе це «шість раз по п'ять» між своїми? Що ж тоді сказати самому Пелле?..

— А як брат твій поживає? — спитав він, щоб звести розмову на що-небудь веселіше. — Він був такий славний хлопець.

— Він повісився, — похмуро відповів Якоб. — Не стерпів. Ми ж разом пішли на злом, щоб однаково відповідати. А крамар був винен моему старому. Батько на них працював, а вони збирались його обдурити. І от двоє моїх старих сиділи і голодували та мерзли. Ми і добули те, що їм належало по праву. Здорово облагодили дільце, але потім, коли дійшло до поновлення на біржі праці, агітації, вибор-

чої кампанії і тому подібних нових штук,— нас з братом спокійні-сінько обійшли. Розумієш, ми, виявилось, не того сорту... Позбавлені права голосу! Брат не зумів розплутати вузол інакше, як закинувши зашморг на ламповий гак! Я сам прикидав справу в думці і так, і сяк, та ні до чого не додумався.— Якоб ішов якийсь час мовчки.— Чи візьмешся ти тепер по-справжньому за діло?.. Дуже потрібне добре слово.

Пелле не відповів. Все це вплинуло на нього занадто тяжко. Він навіть не чув запитання.

— Я ж, головне, тоді повірив твоїм словам про нові часи, — уперто сказав Якоб.— А то ми з братом, мабуть, інакше діяли б, і нам обом було б краще. Ну, та, зрозуміло, ти сам тоді вірив! Але що ж ти тепер скажеш: ще й досі віриш у це нове? Адже хотілося б знову стати чесною людиною!

Зрозуміло, Пелле вірив, як і раніше.

— А то ж, справді, ніхто і ламаного гроша не дав би за всю цю історію. Та коли ти кажеш... Тобі, бач, я вірю, як і раніше! Не така у мене голова, щоб самому до чого-небудь додуматись. З нас, маленьких людей, просто, можна сказати, голову зняли, коли тебе арештували. Вся справа спинилась, самі тільки пусті балачки пішли. А коли що й робилось, то не для нас, бідняків. І коли хто скаржився,— зараз йому в руки виборчий листок тикали: іди і голосуй, то-варишу, тоді все по-іншому буде. Та якого біса, хіба цим можна розпалити хлопця, який змалку нічого не вчився? Зі мною вони страшенно панькались,— клопотались, щоб мене виправдали, щоб поновили в правах. А зробити з мене людину, на яку б ніхто не дивився зверху вниз,— цього не змогли. Спасибі, досить з мене! Та коли ти ще віриш у це, то і я теж, бо в тебе я вірю. Ось тобі моя рука.

Якоб знову став схожий на того простацького і добродушного хлопця, яким був, коли проживав на горищі в «Ковчезі». От якби йому трохи твердішу вдачу! Але його слова зігріли серце Пелле: от усе-таки людина, якій він потрібен і яка ще вірить в нього, хоч її скалічили в боротьбі. Це був перший інвалід. Пелле готовий був зустріти ще багатьох і прийняти до відома їх скарги. Багато чого обернеться проти нього самого, саме тепер, коли він позбавлений усякої влади,— але нехай, він стерпить! Йому здавалось, що тепер у нього вистачить сил!

Пелле знову рушив вулицею навмання, роздумуючи про минуле і майбутнє. Всі були такі впевнені, що нові часи настануть для них негайно! Нова велика істина була така безсумнівна, що, здавалось, усе старе повинно впасти, як за помахом чарівного жезла... Де ж дівся весь блиск колишніх надій? Будні стерли його. Пелле розумів, що не сталось ніяких істотних змін, та і як могли вони статись? Не дуже просто валити системи.

Дізнавшись про ставлення до Весельчака-Якоба, Пелле міг зробити висновок, що і його жде те саме, але він не почував більше пригніченості. Хай буде, що буде! Він ладен хоч зараз викликати старих товаришів на відвертість і зразу визначити своє становище.

Він поминув кілька бокових вулиць і раптом спинився перед великою освітленою будівлею, широкими сходами якої піднімалось багато народу. Це був один з робітничих клубів, де святкували день виборів. Пелле, за старою звичкою, влився в загальний потік.

Він спинився в глибині залу і весь насторожився, немов щойно звалившись з іншої планети. Дивні почуття хвилювали його, коли він зараз знову зіткнувся з масами. На секунду його охопив пристрасний порив крикнути: «Я знову з вами!» — і широко відкрити їм усім обійми. Але він швидко переборює себе. Обличчя його знову застигло, закам'яніло.

Так ось вона, його бойова армія! Одягнені вони були тепер значно краще, ніж тоді, коли він урочисто вів їх містом, як поважних громадян. І голови свої вони тримали тепер вище, і не ховались один за одного, а вимагали собі місця, простору. І видно було, що їли ситніше, — обличчя у них округлились, зморшки розгладились. Але вигляд став м'якший, очі вже не впивалися з голодною жадобою вперед, у невідоме, але дивилися спокійно і байдуже, переходячи з предмета на предмет. Як видно, люди давали собі відпочити перед новим довгим походом і, мабуть, це було добре, — великі справи не зразу робляться.

Його думки перепинив один з найближчих сусідів, який, обернувшись і побачивши Пелле, неначе прикипів до нього поглядом. Потім чимраз більше людей почали обертатися в його бік. «Пелле тут!» півголосом перемовлялись присутні. Сотні очей вступились в нього зацікавлено, допитливо; деякі з явним чеканням чогось незвичайного, що мало зараз статися тут.

Зчинився сильний рух, і Пелле, який втратив здатність опиратись, немов хвилею винесло вперед, до трибуни... Навколо нього наростав могутній гомін, ніби шум прибою, тривожачи його чутливий мозок, де запанувала чужина тиша, постійна настороженість, — це був новий світ, якого ніхто не знав. У залі раптом стало тихо, — так тихо, що Пелле здалось, неначе він знов на самоті прислухається до биття крові у висках.

Пелле заговорив тихо і задушевно. Він приніс товаришам привіт із того світу, якого вони ще не знали, з великої самотності, де людина змушена залишатися віч-на-віч з собою, обходитися без підтримки шумливих товаришів і вслухатися, вслухатися, поки не почує биття власного серця. От він сидить у цій клітці, похмурий, самотній і покинутий, над ним тче свою майстерну сітку павук. Спочатку комаха, безупинно сновигаючи, сердить людину, і та рве павутиння, але павук спокійно починає ткати знову. І це раптом стає втішливим уроком людині — ніколи не здаватись. Вона починає любити цю маленьку бадьору комаху, яка тче свою павутину так наполегливо, неначе виконує велике, відповідальне завдання; і весь час людина запитує себе, чи здатна вона взагалі для цього. А може, комаха жалеє ув'язненого, всіма покинутого, якщо не переходить на інше місце, але, повна поблажливості, тче тут свою павутину знов і знов, щораз тоншу, неначе її знищили тільки тому, що вона була зроблена

недосить старанно. І людина гірко кається в своїй поведінці і багато дала б за те, щоб побачити який-небудь доказ, що маленька комаха не гнівається на неї. Ніхто не може дозволити собі відштовхнути іншу істоту, навіть малесенька кузька може набути для тебе значення, багатого на наслідки. Одиночна камера вчить цінити солідарність. І одного разу, коли він сидів і читав книгу, а клопітлива комаха намагалась протягти свою нитку якраз поруч, вона довірливо спустилась ув'язненому на плече, знайшовши в ньому тимчасовий опорний пункт. Ніколи ще не виявляла вона йому такого довіря! Так, всупереч усьому, маленька комаха зуміла взятися за озлобленого арештанта і змусила його зрозуміти, що у нього є і серце, і душа, які треба берегти... Привіт товаришам із світу великої тиші, яка жде їх одного за одним до себе на бесіду.

Пелле говорив з глибокою задушевністю і бачив подив на обличчях товаришів. Що за чорт? Він хоче всіх їх запропорити в тюрму тому тільки, що сам побував там. От що залишилось від колишнього Пелле, від їх Блискавки, як його прозвали тоді. Здорово ж його там скрутили, зовсім ослабла людина... Вони швидко втратили інтерес до його промови і почали півголосом розмовляти між собою. Лише кілька чоловік озвались розрізненими, поодинокими оплесками.

Відчувши розчарування і байдужість залу, Пелле усміхнувся. Йому більше не потрібні були бурхливі схвалення, він прислухався тепер тільки до свого внутрішнього голосу. І, стоячи на трибуні, він встиг переконатися, що у нього таки не все закінчено з ними там, внизу, — ні, тепер тільки все почнеться по-справжньому. Його діло знищено, — ну що ж, він почне створювати його знову, — краще, ніж колись. Він, сидячи в одиночці, навчився терпіти.

Пелле зайняв місце на лаві біля трибуни, серед керівників зборів, але почував себе по суті чужим тут. Його запросили на свято просто з жалю, він читав в їх очах, що попередня робота проведена без нього і він опинився тут випадково. Чи треба буде їм зважати тут на нього, навіженого, чи він має намір перебраться звідси в інше місце? На жаль, він уже не внесе в рух надмірної квапливості. Не знають вони, як він опам'ятався у своєму ув'язненні.

Пелле сидів мовчки, ніби не беручи ні в чому участі, але намагався вслухатися в навколишній гомін, щоб уловити загальний основний тон. Всі сміялись, цюкалися склянками, виголошували промови — і на його честь теж. Не потрібно йому було нічого цього. Вони зробилися самовпевненими, занадто балакучими, поводитися взагалі невимушено, вільно і в цілому справляли хороше враження. Але де ж чудо, якого він сподівався?.. Йому здавалось, що вони в своєму благополуччі не знають ніяких тривог, не думають про труднощі дальшої путі вперед, у новий світ. Чи вони зовсім глухі до цього внутрішнього голосу, коли так гомонять? Не чути того тихого, постійного ритму, який стоїть у нього у вухах завжди, сповнює весь світ! Тиша одиночної камери зробила слух Пелле дуже чутливим, — йому завдавав болю цей грубий сміх, в якому виливався життєрадіс-

ний настрої присутніх. На трибуні біля великої дошки стояв один із ватажків і під загальне тріумфування зборів підраховував сьогоднішні перемоги.

Пелле непомітно вийшов із залу. Спинившись на сходах, він почав глибоко вдихати в себе повітря тихої ночі, коли раптом до нього підійшов молодий чоловік і простягнув йому руку. Це був його шурина, Фредерік Стольпе.

— Я хотів поздоровити тебе з поверненням і подякувати тобі за твій виступ! — сказав він.

— Як поживає Еллен? — глухо спитав Пелле.

— Так собі. Вона живе на вулиці Вікторії, номер двадцять, заробляє тим, що пере білизну. Я думаю, вона рада буде побачити тебе. — Він допитливо подивився на Пелле. — Коли хочеш, я влаштую вам зустріч у мене.

— Дякую тобі, — відповів Пелле, — але я сам зайду до неї завтра вранці.

Йому більше не потрібні манівці.

II

Пелле прокинувся від далекого громоподібного гулу, який, розтинаючи нічну тишу, досягав стін тюрми. Пелле, не ворушачись, з жахом прислухався, чи не пролунають заспокійливі кроки вартового, коли той пройдётиме повз його двері. В обважнілій голові вибором носилися безладні думки, мов коні, що зірвалися з прив'язі. Глухий грізний гул щораз наближався, наростаючи, як страшна привістка, і раптом у глибокій нічній тиші загуркотіли громові вибухи, від яких усе начебто завалилось і розверзлась страхітлива паща, щоб поглинути все.

Обійнятий нічним жахом, Пелле схопився і кинувся до вікна, серце шалено колотилось; але незабаром йому стало соромно. Він з такою силою знову пережив кошмар кінця світу, від якого волосся ставало дибом, як колись у дні дитинства під час грози у нього на батьківщині, коли блискавка з оглушливим тріском металась між скелями. Виявилось, це був просто ранковий гуркіт перших селянських возів, що повертали з шосе на бруківку. Мозок у Пелле, звиклий до самотності, різко реагував на кожний звук. Але це, звичайно, минеться.

Він разом стрепенувся і скинув з себе тяжкий нічний кошмар. Вільний. Ніякий тюремник не з'явиться, подібно до злого духа, і не перепинить його щасливих мрій про свободу. Він вільний. Не треба на певну годину піднімати і пригвинчувати до стінки свою койку, можна лежати скільки схочеться, хоч весь день. Але сьогодні у нього були справи важливіші — життя ждало його. Він квапливо почав одягатись.

Внизу вулицею проходив ліхтарник, засвічував ліхтарі через один; нескінченною низкою тяглися вози із села з припасами для столиці.

Пелле розчинив вікно і, вдягаючись, дихав повітрям вранішнього міста. Він зник спати в тиші, порушуваний тільки слабим писком мишей під батареєю; нічний шум міста, гуркотіння трамваїв, вигуки запізнілих нічних волоцюг — все це незвичне, що так різко звучало в пітьмі, сповнило його сон гарячковим маренням, породило в його мозку ряд бурхливих, повторних видінь.

Але зараз він почував себе добре відпочилим і швидко й радісно вітав місто. Так, він добре виспався, шум кликав його, — йому час вже спуститися вниз і прикласти свою руку, прискорити хід усієї цієї машини. Роками не робив він нічого, а тільки накопичував у собі енергію, тепер пора застосувати на ділі і фізичні сили, і бадьорість духу. І Пелле, одягшись, зразу вийшов на вулицю. Іти до Еллен було ще занадто рано, але йому не сиділося більше в чотирьох стінах.

Була зовсім рання година. Пройшли перші трамваї, повні-повнісінькі робітників; люди висіли на приступках і моторного вагона, і обох причепних. А онде і перший селянин з молоком, а молочна ще зачинена. Кожні п'ятнадцять хвилин пролітав трамвай з робітниками, гуркотіли, їдучи на базар, вози, повні овочів, зелені, зерна або свинячих туш. Захаращена возами вулиця, як нагнітальний насос, безнастанно накачувала в місто нові запаси їжі.

Похитуючись, проїздили вози з соломною; зверху на них сиділи, куняючи, селяни. Вони приїздили здалека, з Фредеріксундського району, і всю ніч проводили в дорозі. Траплялись окремі гуртівники, які гнали на Скотний базар дрібні партії худоби. Місто не подобалось худобі, і вона раз у раз кидалась вбк, забігає за ліхтарні стовпи або ж намагалась побігти напереді трамваю. Рознощиці газет дріботіли від дверей до дверей з важкою ношею — паками ранкових газет. Пелле чув, як вони важко піднімалися сходами, неначе з гирями на ногах. І, заглушуваний усім цим шумом, не змовкав дрібний тупіт ніг робітників, які поспішали до своєї роботи.

Щось близьке, рідне в цьому тупанні зразу нагадало Пелле про те, що він уже не зливається з цими юрбами, що у нього тепер своя особлива путь — на радість чи на горе? Чому він не колишня невіразна частка цього могутнього потоку, який щодня механічно робить той самий круговорот! Самотність навчила Пелле дивитись на людей з новим інтересом, і тепер він вдивлявся в кожне незнайоме обличчя, мимоволі відшукуючи в ньому щось індивідуальне, завдяки чому окрема людина сама по собі становить і цілий окремий світ. Але всі ці люди були такі схожі між собою, на його погляд; квапливо виринувши з пітьми бокових вулиць, вони тоді тільки починали добре себе почувати, набували твердої ходи, коли попадали в ногу з юрбою. Зате вже тоді йшли страшенно впевнено! Він пізнавав цей твердий, чіткий крок, — це ж він навчив їх цього кроку.

День піднімався від Західної застави, похмурий і повний весняної вологості, насичений димом великого міста. Цей квартал, як видно, ще не прокинувся по-справжньому; столичні темпи, мабуть, встановлювались тут запізнілими нічними гульвісами. Пелле повернув на вулицю Вікторії і почав вражено роздивлятися, — адже він ніколи

не був тут раніше. Він читав вивіски: «Бюро артистів», «Пансіон для артистів», «Квартири для артистів», «Масаж і видалення мозолів», «Прокат костюмів». Багато вивісок іноземними мовами, були і з такими написами: «Вища школа еквілібристів», «Консерваторія.— Навчання музики, співів, танців і пластики». Не бракувало і заставників та перекупників. Як Еллен опинилась тут, серед цієї дивної суміші запашних духів, поношеного одягу і чужоземщини? За шибками вікон нижніх приміщень виднілись розвішані на стільцях незвичайні костюми — бурнуси, червоні турецькі фески... Якась смуглява істота з довгим бичем і в жовтих туфлях на босоніж ковзнула поверх нього у старовинні, схожі на вхід у палац двері будинку номер двадцять.

У Пелле колотилося серце, коли він піднімався сходами; стерті сходи зловісно рипіли під ногами. Двері в квартиру були прочинені; чути було, як підмітали підлогу в першій кімнаті, з другої, дальшої кімнати доносився дитячий лепет: дитина розмовляла сама з собою чи з лялькою. Пелле змушений був постояти трохи на площадці, щоб передихнути і вгамувати своє хвилювання.

Еллен вимігала сміття з-під дивана чіткими, впевненими рухами. Випроставшись, вона розгублено втупилась очима в Пелле, потім мітелка випала у неї з рук, і вона похитнулась. Пелле підхопив її. Вона безвільно, мов нежива, схилилась на нього і так стояла довго, вся побільши, з заплющеними очима. Коли він, нарешті, повернувся до себе її помертвіле обличчя і поцілував її, вона залилась сльозами.

Пелле тихо заспокоював її, мов дитину. Очей вона не розплющувала, як і завжди у хвилини глибокого зворушення, і вони, повні сліз, нагадували два світлих озерця. Еллен лежала, відкинувшись, на його руках, і він відчував, як по її тілу пробігав трепет, коли вона чула його голос. Сльози, нарешті, розрядили її душевне напруження; вона лагідно і ніжно пригорнулась до нього. Цей покірний рух сказав йому, як довго довелось їй кріпитись, і щастя переповнило Пелле. Все, значить, було ради нього! Страшним зусиллям волі дала вона долі відсіч і дочекалась його! А тепер склала все до ніг чоловіка і здалась сама. Як же вона, мабуть, стомилась! Але тепер вони почнуть жити добре — і вона, і діти. Тепер він буде жити для неї!

Пелле поклав Еллен на диван і сидів, схилившись над нею, тихо розповідаючи їй про те, як він каюся, і тужив, і мучився. Вона не відповідала, тільки судорожно стискала його руку. Час від часу вона розплющувала очі і крадькома поглядала на нього. Раптом розглядала, яке загрубіле, яке пооране зморшками його обличчя, і провела по ньому рукою, немов бажаючи розгладити, пом'якшити ці зморшки, а з очей її бризнули гарячі сльози.

— Як тобі було тяжко, Пелле! — палко скрикнула вона і тремтливими пальцями провела по його посрібленому сивиною волоссю. — Бідна твоя голова! Я відчуваю, як жорстоко вони з тобою поводитись. А я і не відвідала тебе! Якби я тільки могла тепер чим-небудь дуже порадувати тебе, втішити, щоб ти повеселішав!

Вона одним ривком розстегнула ліф, притиснула голову Пелле до

своїх грудей і почала колисати з такою ж ніжністю, з якою мати дає грудь своєму немовляті. І Пелле принишк, як немовля, пригорнувшись до материнських грудей. Немов джерело самого життя вливалось з нього, обличчя втратило напружений, озлоблений вираз, потепліло, пожвавішало.

— Я вже перестала сподіватись, що ти повернешся до нас, — сказала Еллен, палко притискаючись грудьми до його губ. — Відколи ти зустрівся вчора з Ляссе-Фредеріком, я весь час ждала тебе...

Пелле раптом помітив, який у неї змучений вигляд.

— Ти не лягала цілу ніч? — спитав він.

Вона, усміхаючись, ствердно кивнула головою.

— Я весь час стерегла, щоб надвірні двері не були замкнені. Щоразу, коли хто-небудь з пожилеців повертався додому, я бігла вниз і знову відмикала... А ти не сердься на хлопчика за те, що він зразу так злякався тебе. Потім він пошкодував про це і весь вечір їздив по місту, розшукуючи тебе.

Чистий дитячий голос кликав із спальні дедалі настійливіше:

— Дядю! Здрастуй, дядю!

Там на ліжку Еллен сиділа, звисивши ніжки, Сестричка і бавилась пірцем, витягненим з перини. Вона охоче дала себе поцілувати і так і залишилась сидіти, склавши губки трубочкою і кумедно зморщивши ніс.

— Ти дядя! — сказала вона зворушливо.

— Так, це правда, — сміючись, відповів Пелле, — але який?

— Дядя, — повторила вона, киваючи з найсерйознішим виглядом.

Сестричка, напевно, спала тепер на одному ліжку з матір'ю. В ногах цього великого ліжка стояло власне ліжко дівчинки, яким користувався колись і Ляссе-Фредерік, а в ньому лежав... м-так... Пелле відвернувся до другої стіни, де посапував на розкладному ліжку Ляссе-Фредерік, підклавши лікоть під голову. Він скинув з себе верхню перину і лежав на животі, поринувши в глибокий сон, виставивши напоказ свої товстенькі сідниці. Добре був збудований хлопчак!

— Ну, ти, лежню, пора вставати! — крикнув Пелле, потягнувши Ляссе-Фредеріка за ногу.

Хлопчик повільно повернувся. Побачивши батька, він зразу прокинувся і наставив над головою лікоть, як щит.

— Потилічники ще не висять у повітрі, хлопче, — сміючись, сказав Пелле. — Гра починається тільки з сьогоднішнього дня!

Ляссе-Фредерік уперто прикривався ліктем і байдуже дивився зглиб кімнати, ніби не розуміючи, на що натякав батько, але весь запаленів.

— Чого ж ти не поздоровкаєшся з батьком як слід? — сказала Еллен. Хлопчик неохоче простяг руку і відвернувся до стіни. Він досадував на свою вчорашню вихватку, а може, і справді чекав потилічника. На цвяшку над ліжком висіли його штанці і формена кепка.

— Ляссе-Фредерік працює підручним у молочника? — питає Пелле.

— Так, — відповіла Еллен, — і непогано справляється, возії хвалять його.

— То чи не час йому вставати? Я зустрів уже кілька візків з молоком.

— Ні, у нас тепер страйк, — пробурчав хлопчик до стіни.

Пелле пожвавішав.

— От молодці! То ви страйкуєте? А в чому справа? Вимагаєте підвищення заробітної плати?

Довелось хлопчикові розповісти. Потроху він повернувся обличчям до світла, але на батька не дивився.

Еллен стояла на дверях і прислухалась, усміхаючись, але здавалася стомленою.

— Ляссе-Фредерік ватажок, — сказала вона тихо.

— І валяється тут, замість того щоб бути на вулиці і ловити штрейкбрехерів? — вигукнув Пелле, розпалившись. — Оце хороший ватажок!

— Ти думаєш, знайдеться такий нікчемний хлопчик, що згодиться стати штрейкбрехером? — озвався Ляссе-Фредерік. — Ні! Люди просто беруть своє молоко з візка самі.

— То вам треба залучити і возіїв, щоб і вони були заодно вами!

— Та у нас же немає ще справжньої організації. Через те вони і не хочуть підтримувати нас.

— Погані ж з вас організатори, чорт забори! А ти все-таки вставай, хлопчику, нічого валятися і хропти, коли тебе жде така справа. Ти думаєш, можна dospатись до чого-небудь на цьому світі?

Хлопчик не ворухнувся, гадаючи, певно, що немає особливих причин ставитись до батька надто шанобливо. Але потім помітив докір в очах матері і — раз-два-три — виліз із-під перини і швидко одягся.

Поки вони сиділи за столом і пили кофе, Пелле дав синові деякі поради, як узятися за справу. Він сам дуже зацікавився і весь поринув в обговорення страйку. Здавалось, він тільки вчора працював з масами. На нього нахлинуло стільки хороших спогадів про колишні бої. Виходить, тепер кожна дитина знає, що немає нічого в світі ганебнішого від штрейкбрехерства! А як самому Пелле доводилось битися, щоб втовкмачити це хоч би в найбільш тямущі голови товаришів! І цікаво, що страйк, який викликав у всіх робітників жах, коли Пелле вдався до нього вперше, став тепер звичайною справою навіть для дітей! Час швидко йде вперед! Якщо не хочеш відстати від нього, треба поспішати!

Коли хлопчик пішов з дому, Еллен підійшла до Пелле і знову погладила його по голові.

— Добро пожалувати додому! — сказала вона тихо і поцілувала Пелле в порите зморшками чоло.

Він потиснув їй руку.

— Спасибі, що зберегла для мене сім'ю і дім,— відповів він, дивлячись їй у вічі,— бо інакше мені б, мабуть, не минути лиха!

— Тут велика заслуга хлопчика, повір! Він міцно впрягся, сама б я не справилася, стільки раз доходило до крайності. Ти на нього не сердься, Пелле, хоч він трошки і різкий з тобою. Не забудь, він багато чого натерпівся від інших хлопчиків. Іноді приходив додому весь у синцях.

— Через мене? — спитав підупалим голосом Пелле.

— Так, бо він не терпів, коли про тебе говорили що-небудь таке... Був час, щодня доходило до бійки. Тепер, як видно, він добився, щоб його більше не зачіпали, і сам угамувався. Але це відбулося на ньому.

Вона стояла, переступаючи з ноги на ногу, неначе хотіла сказати щось, але не могла наважитись.

— Ну, в чому справа? — спитав він, щоб допомогти їй, і раптом у нього часто заколотилось серце. Пелле волів би краще, щоб вона кінчила з цим мовчки.

Та Еллен лагідно потягла його за руку в спальню, до дитячого ліжка.

— Ти ще не поздоровкався з Свенном-Утіхою, — сказала вона. Він нахилився збентежено над малюком, що дивився на нього своїми великими серйозними очима.

— Ти тільки дай мені час звикнути,— сказав Пелле.

— Це дитина бідолашної Марі,— сказала Еллен з особливим натиском.

Пелле швидко випростався і в замішанні подивився на неї. Він не зразу збагнув.

— А де ж Марі? — спитав він нетвердим голосом.

— Умерла, Пелле,— відповіла Еллен і, бажаючи підбадьорити Пелле, простягла йому руку.— Умерла від родів...

Сіра тінь лягла на обличчя Пелле.

III

Дім, або — як його називали жителі вулиці — «Палац», де проживала сім'я Пелле, був старий, ветхий триповерховий будинок з мансардою. Посередині фасаду піднімались залишки пілястрів і красиво обрамляли вікна двох верхніх поверхів. Назва «Палац» була дана будинкові не зовсім даремно; стара торговка бруктом, яка проживала в задньому флігелі, пам'ятала, що за її дитинства «Палац» був замською віллою генерала і стояв зовсім окремо. На місці теперішньої Істедгаде тоді ще простягався морський берег і сади з агрусом доходили аж до площі Ратуші. Відтоді вціліли тут тільки стиснуті надвірними будівлями дві чахлі яблуні.

За цей час місто відтіснило ягідні сади на північ далі. Веселий бульвар кварталу Західної застави пустив від себе бокові вулиці і вузькі провулки бідноти, які замкнули розкидані то тут, то там

дачі, загородивши від них світло; бідний люд, артисти і різного сорту дівиці заволоділи колишнім квітучим місцем літнього відпочинку і перетворили його в строкатий квартал, де можна було зустріти і взуту в сільські чоботи бідноту, і «безпідметкову» інтелігенцію.

«Палац» був останньою пам'яткою про минуле. Його колись ліпні, тепер закурені стелі і глибокі віконні ніші зберігали ще залишки давнього художнього оздоблення, але просторі приміщення були перегороджені на маленькі квартири в одну-дві кімнати, для бідніших людей, і половина широкої площадки вхідних сходів була введена під дощаті комірчини для палива.

Із двокімнатної маленької квартири Пелле вели вниз сходи у велике приміщення, яке займало весь верхній поверх бокового флігеля було схоже на зруйнований парадний зал. Масивна стеля, колись прикрашена дерев'яними інкрустаціями, а тепер закурена, переходила просто у двосхилий дах. Тепер більша частина дерев'яної інкрустації викришилась, і балки, що стриміли з-під неї, от-от мали обвалитись.

Велике приміщення пристосовувалось і під пивоварню, і під склад, але сліди колишньої розкоші ще й досі збереглись. У всякому разі дітям, які жили тут, все здавалось чудовим; вони відколупували від стін останні залишки дерев'яних панелей на розпалювання печей і здатні були годинами просиджувати на високих постаментах, на яких колись стояли бюсти знаменитих людей.

Час від часу група яких-небудь російських або польських емігрантів наймала зал і розташовувалась тут на кілька ночей. Спали вони локотом на голій підлозі, кожен з своїм клунком під головою, а вранці стукали в двері до Еллен і жестами запитували, де їм умитись. Спочатку вона їх побоювалась і заставляла свої двері шафою з одежею, але думка про Пелле, що сидів у тюрмі, зробила її лагідною і чутливою. Цих нужденних, виснажених людей погнали з батьківщини злидні і нещастя; мови вони не розуміли, нічого не знали і про навколишній світ, і, немов птахи перелітні, керувались тільки інстинктом, що вказував їм дорогу. Вони самі якимсь чуттям знаходили «Палац», де могли відпочити.

А взагалі велике приміщення стояло порожнє. Двосвітний зал можна було, звичайно, перебудувати, вийшло б кілька маленьких квартир, але власник, старий селянин із Глострупа, був скнара і нізачо в світі не хотів розставатися з грішми, хоч би які вигоди обіцяла справа. І Еллен нічого проти цього не мала. Вона сушила в залі взуту для прання білизну, не вішаючи її на подвір'ї, щоб зберегти від пилу та кіптяви.

Випадок, який часто відіграє роль «провидіння» в долі бідняків, привів Еллен з дітьми сюди, коли нещастя спіткало їх на Капельвей. Там їй ціною впертої праці вдалось, нарешті, налагодити шевську майстерню, і вона мала вже двох учнів, коли тривалий страйк розорив її. Еллен боролася за існування, як могла, але одного разу до неї з'явився домовласник і викинув останні її жжитки на вулицю. Стара історія, яку Пелле не раз доводилося чути. Еллен просиділа там разом з дітьми і стерегла своє добро аж до ночі. Лив дощ, і вони

просто не знали, що їм робити. Прохожі спинялись на секунду, кидали нашивдку два-три запитання і поспішали далі. Дехто радив їм звернутися в притулок для бездомних. Але для цього Еллен і Ляссе-Фредерік були занадто горді. Вони віднесли малят у підвал до жінки, яка займалась пранням білизни, а самі залишились на варті біля мізерних своїх пожитків, неясно сподіваючись, що повинно ж таки статися що-небудь; ніякі випробування ніколи не в'ють у бідняків цієї надії!

І коли вони простояли так уже досить довго, справді сталося дещо. Від Північної застави мчали чимдуж двоє обірванців з чотириколісним вантажним візком; на таких візках копенгагенська біднота переїжджає переважно вночі — з одного місця проживання на інше. Один з хлопців тягнув візок за дишель, другий підштовхував ззаду і, розвігнавши добре, падав на візок плазом і круто гальмував, випираючись у брук носками черевиків, так що візок кренився у вуличну канаву. На візку сиділа боком літня жінка, муркочучи собі під ніс і дригаючи ногами. Вона була опасиста, у хвацькому капелюшку з великими квітами, що тріпотіли на кожному кроці,— справжня принада для мужчин.

Так і мчали вони з криком та гуркотом від канави до канави, і жінка щоразу голосно вищала.

— Та це ж вантажний візок! — сказав матері Ляссе-Фредерік; і в ту ж мить візок нахилився над канавою, якраз перед ними.

— Що з тобою, Торвальд? — сказав перший з обірванців і заглянув Еллен в самісіньке обличчя.— А ти що це, око собі підбила?

З візка зіскочила жінка.

— Іди геть, дурило, — крикнула вона, відштовхуючи його. — Хіба не бачиш, що їх на вулицю викинули?.. Це тебе твій йолоп чоловік вигнав? — спитала вона співчутливо, нахилиючись до Еллен.

— Ні, це нас хазяїн викинув, — озвався Ляссе-Фредерік.

— Ач, який викидало!.. І вам ніде переночувати, правда ж?.. Креш'ян, візьми-но все це барахло на візок — нехай постоїть ніч у нас під ворітьми, а то зовсім зіпсується під дощем.

— Так, ніжки стільців, напевно, вже коріння пустили в землю, — відповів Креш'ян. Обидва хлопці були у веселому настрої.

— А ви обоє підете зі мною, — сказала жінка, коли речі звалили на візок, — я вас влаштую на ночівлю. А вранці, певно, сам господь бог допоможе вам.

— Вона вулична! — шептав Ляссе-Фредерік, смикаючи матір за плаття. Та Еллен тепер було все байдуже, — аби тільки не потрапити в Дім опікування. Вона перестала чванитись.

Випадок наштовхнув їх якраз на Королеву Терезу, і ця зустріч влаштувала їх долю. Тереза допомогла Еллен знайти маленьку квартиру і роздобула їй прання тонкої білизни для дівциць, що проживали в цьому кварталі.

Невеликий був заробіток від дівциць кварталу Західної застави — не такі вже багаті вони були на білизну, — але все ж якось прожити з цього можна було.

Пелле не хотілось, щоб Еллен і надалі займалась пранням білизни; він хотів би тепер сам взяти на себе всі турботи про сім'ю. Крім того, Еллен уже добре напрацювалась; вигляд у неї був змучений, і слід було б дати їй відпочити, поправитись трохи. Вона зразу якось подалась, коли Пелле повернувся і знову міг узяти всі турботи на свої плечі. Але про те, щоб зовсім кинути прання, вона і слухати не хотіла.

— Не виливай брудної води, поки не запасешся чистою, — повторювала вона.

Пелле вирушав з дому щоранку, взявши з собою новенький профспілковий квиток, обходив шевські майстерні одну по одній. Але його професія зазнавала кризи, і багато хто з його старих товаришів змушений був змінити спеціальність, — той став тепер кондуктором, той ліхтарником. Машини витіснили їх, як вони говорили.

Це було результатом великого локауту; він розорив дрібних самостійних майстрів, які працювали з одним-двома підмайстрами, і зіграв на руку великим підприємцям. Не багато майстрів-хазяїв, які могли дозволити собі купити машини, перетворились у фабрикантів. Решта були витіснені в підвальчики на околицях і перейшли на лагодження взуття.

Пелле найменше сподівався знайти роботу на старих умовах. А тепер, коли він походив, шукаючи заробітку, він ладен був хоч учнем знову йти, аби тільки стати придатним для нового хазяїна — машини; погодився б на найнижчу оплату. Але фабриканти зовсім не потребували Пелле — вони ще не забули його.

— Ви занадто довго були відірвані від виробництва, — сказав йому один з них двозначно.

Ну, що ж, це було тільки ввічливе нагадування про минуле! Але гірко було почувати, що навіть минуле повставало проти нього. Він же боровся і жертвував усім, щоб умови роботи поліпшились, а внаслідок цього всі його старання звели нанівець застосування машин.

Не один він марно тинявся по місту цієї прекрасної весняної пори, робітники інших професій також зазнали його долі. Щоранку він потрапляв у потік людей, причечених, як видно, бити байдики, безнадійно шукаючи роботи; людей, витиснутих машинами і безсилых знову зайняти своє місце. «Щось у них не гаразд, — думав Пелле, вислухуючи щоразу ту саму розповідь про те, як їх раптом відчепили від поїзда і вони побачили, що поїзд зник. — Мабуть, вони самі винні, що їх не причепить інший поїзд. Може, вони ледарі і п'яниці». Але дні йшли за днями, і він, щоранку зустрічаючи солідних досвідчених робітників, які стояли в чергах і марно пропонували свої руки, з жахом зрозумів, що часи змінились.

Звичайно, він цілком міг би прогодувати сім'ю, якби тільки дістав роботу. Розцінки були справді прийнятні; погано тільки, що самими розцінками ситий не будеш. В цілому становище ремісників змінилось на гірше, а щоб зробити його ще більш нестерпним, великі підприємці відібрали у них всяку можливість працювати самостійно. Ні виходу, ні лазівки! І Пелле доведеться рано чи пізно зовсім вики-

нути свій план з голови. Щоб завести майстерню, потрібен капітал і кредит. Отже майбутнє не провіщало нічого, крім постійного і безцільного тиняння з фабрики на фабрику.

Пелле знову зіткнувся із старими завданнями. Перед ним ясно розгорталась уся картина, і нічого закривати на це очі. Він ладен був поринути в своє особисте життя, нікого і нічого не зачіпати, але одно з одним тісно зв'язане, і він мимоволі змушений був переглянути все становище.

Єдність дій робітників витримала випробування: робітники були добре організовані, завоювали собі право ставити свої вимоги, вести переговори від імені робітничих колективів; на їх професійні спілки почали зважати. І заробітна плата трохи підвищилась, і потреба в домашньому затишку у самих робітників збільшилась — багато з них перейшли із своїх конур у нові квартири на дві-три кімнати, придбали непогані меблі. Їх вимоги до життя взагалі підвищились, але, з другого боку, життя подорожчало, і заробітку, як і раніше, вистачало тільки на найбільш потрібне. Пелле бачив, що соціально-економічний прогрес не йде в ногу з темпами механізації праці. Машина непомітно, але невблаганно вклинювались між робітниками і роботою, викидали на вулицю дедалі більше людей. Робочий день мало скоротився; суспільство, як видно, не цікавилось захистом прав трудящих. Зате воно стало уважнішим до інвалідів праці. Справа громадської допомоги нужденним пішла далеко вперед. Пелле не міг знайти ніякого закону, що встановлював би їх права на цю допомогу, але різні постанови накладали пластирі на їх рани. Видавалися різні допомоги, але завжди тільки в розмірі голодного пайка, і по нього зверталось чимраз більше число нужденних. Одержання допомоги не позбавляло людей їх громадянських прав, але перетворювало їх в політично залежний пролетаріат, і він, сказати б, «перебував на утриманні».

От як склався казковий світ, у завоюванні якого Пелле брав участь,— і от чим він став тепер, коли Пелле повернувся і глянув на нього новими очима. Світ не був створений заново; чогось фундаментального, особливо цінного для людей рух не створив. Схоже було, що робітники спокійно дозволили виключити себе з ігри,— аби тільки одержати грошову допомогу! Де ж ділась їх колишня гордість? Вони, очевидно, засвоїли собі буржуазну мораль, якщо так охоче ішли на утримання. Сили їм не бракувало; вони могли б, не проливши жодної краплі крові, самою тільки силою своєї згуртованості переробити весь світ, але їм не вистачало почуття відповідальності, від них вислизнула основна ідея руху.

Пелле метався туди і сюди — тільки тинявся без діла в своїх марних шуканнях. Узагальнюючий висновок з'являвся сам собою: сили внутрішні — в ньому самому — і зовнішні працювали на те, щоб вивести його наверх, поставити в ряди ватажків. Але він відмахувався од цього,— тепер він хотів попрацювати для власної сім'ї.

Він добував собі деяку дрібну роботу у сусідів або допомагав Еллен розвішувати і качати білизну; відкинувши гордість, треба було радіти, що хоч Еллен мала заробіток. А вона раділа його до-

помозі, але не любила, щоб хто-небудь бачив його за таким баб'ячим заняттям. «Це не чоловіча справа», говорила вона і дивилась на нього такими очима, що виказували, яка вона щаслива, що він поруч неї.

Вони любили бути вкупі і тішились цим по-своєму, — тихо, без зайвих слів. Ні він, ні вона не були щедрі на слова, але мовчанням вони прокладали собі шлях до взаємного розуміння і дедалі тісніше зближались. Кожен знав і без балачок, скільки витерпів другий; час працював за них обох.

Їх оновлене спільне життя не порушувалось ніякими бурями, дні проходили тихо, — тягар минулих літ осів у них. В душі Еллен не було ні триумфання, ні докорів. Вона дбайливо ставилась до Пелле — майже боязко, як у день першої їх зустрічі. За всією її материнською добротою і піклуванням просвічувала та ж дівоча неприступність, як і тоді. Вона спокійно приймала його пестоші, а сама воліла бути йому опорою. Він помічав, що кожна маленька послуга йому неначе виростала з глибини її серця, як материнська ласка, і міцніше прив'язувала його до неї. Він був вдячний їй, але не цього хотілось йому.

Коли вони сиділи і розмовляли смерком, а діти бавились біля них, Еллен більше мовчала, крадькома стежачи за Пелле. Але тільки-но він помічав це, як Еллен опускала очі. Невже вона знову намагається розгадати його потаємне «я», як в перші часи їх знайомства? Вона нібито зверталась до чогось у ньому, але сама не хотіла відкритись йому. Так іноді сидить мати, намагаючись заглянути в майбутнє своєї дитини. Хіба вона не любить його? Вона віддала Пелле всю себе, народила йому дітей, ждала його, як відданий і вірний друг, коли всі інші покинули його, і все ж... він не був впевнений, що вона коли-небудь любила його.

Пелле не ставився до любові як до почуття нездоланного, всевладного, — робітничий рух забирав надлишок його молодих сил, — але тепер він неначе віродився по-весняному разом з природою і раптом відчув у собі могутній потяг. Тепер пора їм з Еллен почати по-справжньому жити, тепер вона для нього все! Життя навчило його серйозно дивитись на речі, і це було тільки добре. Він жахався тепер, що так легковажно заволодів Еллен і зробив її матір'ю, не зробивши спочатку своєю жоханою. Мабуть, жіноче серце бездонне, якщо вона не зломилась і залишилась такою ж цілісною, чекаючи, поки він завоює її. Її материнство допомогло їй винести це.

І чи завоює він її взагалі коли-небудь? Чи жде вона справді цього, чи вже смирилась?

Він полюбив її тепер так пристрасно, що вся вона засяяла для нього новим світлом, і він був щасливий свідомістю, що в ній вся його доля. Яка-небудь стрічка або старенький картатий фартух — кожна дрібничка, зв'язана з нею, випромінювала якесь дивне тепло і сповнювала його душу ніжністю. Від самого її погляду й легкого дотику у нього щасливо паморочилось у голові і він відчував у глибині душі порив гарячої радості, а вона тихо усміхалась і дружньо

потискала йому руку,— її це не запалювало. Вона любила його і ні в чому йому не відмовляла, але він все-таки відчував, що вона не віддається йому всією своєю істотою; коли він хотів заглянути їй в душу, вона лагідно відгороджувалась од нього.

IV

Пелле начебто повернувся на батьківщину з довголітнього вигнання і мав знову визначити своє ставлення до всього. Амністія довела його тільки до порога; стати тут по-справжньому своїм було вже його особистою справою. Земля, яку він обробляв, перейшла в інші руки; він більше не має на неї ніякого права. Але все-таки це він засіяв її, і йому треба було знати, як прийнялося посаджене і чи добре його доглядали.

Велике заворушення набрало тепер політичного характеру, поки що з терезів були скинуті вимоги бідніших класів — дати їм хліб насущний; вони були принесені в жертву, як обтяжливий баласт. Важливо було засісти в самих установах, і тільки згодом вже зайнятися насущними вимогами мас і перебудувувати все заново. Звичайно, найпростіше було позбутися тих людей, які заважали такому способові дій, але не цим шляхом дається перемога! Адже основне ядро складалося саме з таких людей. Пелле твердо засвоїв собі, що той, хто пробує обманом піднятися на висоту, обманює себе самого, і він не довіряв тим, хто намагався перескочити там, де загорожа нижча.

Нова тактика виникла після переможного кінця великої боротьби. Адже він сам вів вулицями столиці тріумфальний похід мас. І якби він не був тоді арештований, він, звичайно, був би тепер парламентським депутатом від робітників, символізуючи пробиту робітничим рухом бреш у стіні буржуазії. Але він був виведений з ладу і тепер мусив сам визначити своє ставлення до всього. Він належав до світу знедолених і на власні очі бачив те, з чим не можна примиритися; він не був упевнений, що зміцнення існуючої громадської моралі піднесе бідняка. Сам він не перестав бути знедоленим, і мабуть, ніколи й не перестане. Важко примиритися з тим, що тебе вибили з сідла, але ще важче знов опинитися в сідлі. А втім, він і не збирався домагатися честі ввійти знову в коло поважних людей, він був досить сильний духом, щоб не шукати опори ні в кому, крім себе самого.

Однак Еллен, мабуть, сподівалася чогось подібного в нагороду за всю несправедливість, від якої вона зазнала так багато лиха. Але хай потерпить! Пелле дав самому собі обіцянку зробити її і дітей щасливими, і тишив себе думкою, що найкраще доб'ється цього, керуючись власним розумом.

Щасливий по-справжньому він не був. Матеріальне становище сім'ї було тяжке; хоч як він сушив собі голову, майбутнє залишалось весь час непевним. Він відчував внутрішню потребу бути главою і годувальником сім'ї, щоб Еллен шукала в нього допомоги і захисту,

безтурботно «брала корм з його рук» і в усьому покладалась на нього.

Але він не був годувальником сім'ї; от у чому полягала, на його думку, головна біда. У всякому разі, на це вказувала, наприклад, поведінка Ляссе-Фредеріка. У хлопчика були хороші нахили, хоч на ньому трохи позначився вплив вулиці; він був невтомний, веселий і покладливий, здатний на всяке молодечтво. Пелле пізнавав у ньому себе самого і не міг не пишатися сином. А хлопчик не відповідав йому на це повною взаємністю. Він був старанний і слухняний, та й тільки; і найчастіше поводився допитливо-вижидально, неначе хотів спочатку подивитись, що вийде з цього і отого, а тоді вже і визнати батьківський авторитет.

Пелле було прикро через це невловиме недовір'я, яким звичайно зустрічають деякі діти своїх «нових» батьків, він відчував неприємну збентеженість, неначе його випробовували. Раніше цей вузол можна було розрубати важким ляпасом, але тепер треба було уладнати справу інакше,— ніщо тепер не давалось Пелле легко. Допмагаючи Ляссе-Фредеріку організувати малолітніх підручних молочників, він часом скромно вплітав у свої поради деякі посилення на епізоди з «великої боротьби», бажаючи показати, що і він має заслуги. З виразу обличчя хлопчика він бачив, проте, що той не дуже вірить йому і хоче сам добре розвідати про все. Це ображало Пелле, який став вразливим, і змушувало замкнутися в собі.

Одного разу, коли він сидів за роботою, Ляссе-Фредерік вбіг у кімнату і, задихаючись, крикнув:

— Розкажи мені, батьку, як ти вивів «ув'язнених» з фабрики.

— Ти ж не віриш цьому,— з докором сказав Пелле.

— Ні, вірю. Вони прозвали тебе Блискавкою! — вигукнув хлопчик з захопленим подивом.— І довелося кинути тебе в тюрму, щоб позбутися тебе... Наш возій розповів мені все.

З того дня вони подружили. Батько зразу став в очах хлопчика героєм — з тих, що голять собі бороду, мажуть сажею фізіономію і забираються в самісінкий барліг своїх ворогів,— аніж не менше! Пелле доводилося відбиватись од таких спроб перетворити його в справжнього ватажка бандитів у капелюсі з широкими крисами і в високих чоботах. У Ляссе-Фредеріка була багата фантазія.

Пелле дуже потребував такої перемоги. Йому необхідно було насамперед мати тверду опору в своїй власній сім'ї, щоб вільно віддаватися планам на майбутнє. Але, виявилось, це не дуже легко. Він скрізь натикався на маленького Свена-Утіху, який спочатку дивав до нього, тримаючись за меблі і пильно втупивши в нього великі очі, а останню частину дороги просувався рачки. Тільки-но дитина опиниться на волі, як зараз же поривається до Пелле, приповзаючи іноді аж із кухні, і не заспокоюється, поки не стане біля батька, вцепившись за його ноги і не зводячи з нього очей.

— Дивись, як він уже прив'язався до тебе,— ніжно говорила Еллен, спускаючи Свена на підлогу і даючи йому повну волю.— Та візьми ж бо його на руки.

Пелле машинально слухався. Але його самого до дитини не вабило. Хлопчик повз до нього, а Пелле здавалось, що він докоряє батькові за загибель матері. Поруч стояла Еллен і розчулено дивилась, неначе дитина була її власна. Пелле не розумів, як може вона не відчувати зневаги до нього. Він сам себе соромився, згадуючи свою внутрішню боротьбу, коли силоміць змушував себе примиритися з цим «зозуленням». Як добре, що він проявив тоді терпимість!..

Пелле мучило, що в ньому немає тієї природної прихильності до дитини, яка була в Еллен. І коли вона, викупавши в суботу ввечері маленького Свена, тримала його на колінах у себе, надягаючи на нього чисту білизну, у Пелле тьмарилось в очах від докорів сумління. Як легковажно згубив він маленьку Марі з «Ковчег»! А от Еллен, яку він відштовхнув саме тоді, коли вона найбільше потребувала його, на відплату за це простерла свою благодійну руку над його гріхом. І Еллен, немов угадуючи його чорні думки, підходила до нього і садвила йому на коліна теплу голеньку дитину.

— Хіба він не красунчик? — говорила вона з доброю усмішкою.

Її великодушність майже лякала його. Вона справді-таки любила цю дитину більше, ніж своїх власних.

— Я ж мати йому, — говорила вона безапеляційно. — Невже йому жити на світі без рідної матері!..

Доля Марі темною тінню нависла над свідомістю Пелле, і він намагався розвіювати свій сум розмовами з Еллен. Але вона не бачила в цьому нічого фатального і приймала подію як щось цілком природне.

— Ти був тоді такий загнаний, зацькований, — спокійно говорила вона, — і ні до кого було тобі пригорнутись. От і повинно було вийти так! Марі розповіла мені, як це сталося. І ніхто не винен, що вона була занадто тендітною, не могла перенести родів. Лікар говорив про якусь ваду в її будові, якийсь внутрішній дефект. — На жаль, Еллен не мала поняття, як може бути винна людина... і брала на себе більше відповідальності, ніж треба. І все-таки щось заспокоїливе було в таких тверезих міркуваннях, хоч вони не зачіпали самої суті справи. Кінець кінцем свідомість непоправності зробленого стає нестерпним тягарем, і Пелле радів, що Еллен так просто і спокійно говорить про долю Марі; це в його очах робило подію звичайною. Марі шукала притулку в Еллен, коли вже не могла більше приховувати свою вагітність, і Еллен прийняла її до себе і держала, аж поки тій довелось їхати в родильний дім. Марі сама добре знала, що помре, передчувала і говорила про це, допомагаючи Еллен в роботі, і все наготовила заздалегідь, як передбачлива стара бабуся.

— Вона була по-старечому розсудлива і все така ж пустотлива! — розчулено говорила Еллен.

І Пелле мимоволі пригадував своє життя в «Ковчезі», коли маленька Марі була неначе матір'ю і для нього, і для своїх двох братів, дбайливою матір'ю-господинею — в одинадцять років!.. Вона була хирява, недорозвинена фізично, але таїла в собі багаті можливості,

що часто властиво убогству. Під впливом юної моці Пелле вона раптом розцвіла в прекрасну дівчину, на яку почали задивлятися молоді гульвіси, коли вона поспішала вулицею за покупками. Пелле тривожився за її долю — така вона була самотня, беззахисна, — і сам же згубив сердешну дівчину! Чому не поніс він тоді свій хрест сам, навіщо прийняв любовну підтримку істоти, яка віддалась йому із вдячності за те, що він поділився з нею радістю життя? Навіщо в тяжку хвилину забрав свій дарунок? У своїй сердечній простоті вона дала їх хлопчикові ім'я Свена-Утіхи, щоб Пелле міг радіти, дивлячись на нього. Але ця утіха коштувала дорого, була куплена ціною життя іншої людини. І для Пелле дитина залишалась живим обвинуваченням.

Багато чого треба було відновити, спокутувати, і Пелле ніяк не удавалося це уладнати. Часом його просто-таки обтяжувала відповідальність людини за власні вчинки.

У такі хвилини йому часто спадав на думку Мортен. «Він у всякому разі зрадив мене, — думав Пелле, — йому не до вподоби були мої успіхи». В цьому пункті Пелле почував право на своєму боці. Нехай Мортен прийде до нього, якщо вони взагалі ще потрібні один одному. Пелле не був злопам'ятний, але вважав правильним і справедливим, щоб той, хто залишився наверху, перший подав руку.

Так міркував він і заспокоїв себе хоч у цьому, але питання виникло знову. Адже він уже усвідомив особисту свою відповідальність, прийняв її на себе і от починає з того, що приносить в жертву суто формальним міркуванням свого єдиного друга! Ні, він сам повинен піти до Мортена і подати йому руку на знак примирення.

От коли, здавалось йому, думка його набрала розмаху. Але йому не судилось і цього разу залишитися вдоволенням собою. Він і досі відчував внутрішню тривогу, яку відчував і в самотності, коли, ухилившись від своєї роботи, крадькома читав; йому знову здавалось, що за ним весь час стежать у «вічко» і бачать усе, що він робить. Треба було ще раз переглянути питання.

Чи здатен був заздрити безкорисливий Мортен? Правда, він не тріумфував, коли перемагав Пелле, і волів бути його совістю... Та Пелле, сп'янілий від шуму, шукав, чим заглушити застерезливий голос Мортена, і дійшов до обвинувачень у заздрості. Це він сам був зрадником!

І одного разу він відшукав Мортена. Знайти його квартиру було неважко: Мортен уже мав ім'я в літературі, і про нього часто згадували в газетах у зв'язку з робітничим рухом. Жив він, як завжди, у мансарді на Південному бульварі, з якого відкривався краєвид на набережну Кальвебоден і на весь острів Амагер.

— Невже це ти? — сказав Мортен, тримаючи руку Пелле. І довго стояв, вдивляючись у суворе, порите зморшками обличчя, поки слъози не виступили у нього на очах. — Пелле, як же ти змінився! — прошептав він, нарешті, з якимсь жахом і повів його в кімнату.

— Напевно,— похмуро озвався Пелле.— Справді було від чого змінитися. А як ти живеш? Одружений?

— Ні, самотній, як завжди. Жадана, як і раніше, знати мене не хоче, а інші мені не потрібні. Я думав, що й ти од мене відвернувся, але ти все-таки прийшов.

— Мені занадто щастило, а тоді задовольняєшся самим собою.

— Атож! Але в тюрмі... навіщо ти повертав мені мої листи? Це було майже жорстоко.

Пелле з подивом скинув на нього очима.

— От уже що не могло спасти на думку арештантові: щоб він міг образити цим будь-кого!.. Тож ти все-таки несправедливо думаєш про мене. Я хотів покарати тільки самого себе, — сказав Пелле.

— Значить, ти був хворий, Пелле?

— Так, хворий! Не знаєш ти, як це почувати, що вони душать твоє людське право, замикаючи тебе в чотирьох голих стінах. Я був дійшов до того, що сліпо ненавидів увесь світ; мозок мій гарячково вишукував способи справжньої злої помсти, а що я не міг добратися до кого-небудь іншого, то накидався на себе самого. Було все-таки якесь вдоволення в думці, що чим більше страждаю я, тим більшими лиходіями є вони. І я справді уражав своїх тюремників, — вони зненавиділи мене від усього серця.

— І ніхто не звертався до тебе із словами розради... настор, учитель?

Пелле гірко усміхнувся.

— Мене втішали ударами тростини. Тюремники не могли підкорити мене своїй дисципліні; я був так званим «трудним» арештантом. Але не корився я не тому, що не хотів, — просто я зовсім втратив самовладання. З таким самим успіхом можна було вимагати від людини, щоб вона ходила прямо, піднявши голову, коли у неї все крутиться перед очима. Вони бачили, що я не можу перебороти себе, і от одного разу прив'язали мене до стовпа, закотили сорочку мені на голову і відшмагали мене. Хоч і дивно, але це допомогло! Це було так жорстоко, що все в мені закачалося. Якщо вже могло творитися таке, то не варт більше протестувати ні проти чого. Мене обгорнули мокрим простиралом і поклали на койку, — все було гаразд. Вісім днів мусив я лежати ницьма і не міг ворухнутися від болю. Найменший рух — і я ричав, як звір. Удари пропалили мене наскрізь, і їх можна було полічити у мене на грудях; я лежав, мов свинцем налитий, мов раптово збитий з ніг, розплатившись на місці з роззявленим від подиву ротом... «От як вони поводяться з людьми, — стогнав я в думці, — от як вони поводяться з людьми!» Я взагалі перестав розуміти що-небудь.

Обличчя Пелле вкрилося свинцевою блідістю, вся кров відхлинула, і вилиці випнулися, як у покійника. Він сидів і ковтав повітря, щоб повернути собі мову.

— Чи можеш ти зрозуміти, що значить зазнати тілесного покарання? — хрипко говорив він. — Вогонь — ніщо в порів'янні з цим; я волів би краще, щоб мене спалили живцем, ніж зазнати ще

раз екекуції. Кат не б'є, в ньому немає ніякої злоби; ніхто взагалі не гнівається на тебе; всі вони з такою гідністю співчують. Кат так дбайливо відмірює удари по спині, немов відпускає порції обіду, майже пестить тебе, але в тебе свистить у легенях під цими ударами, серце шалено колотиться, неначе тисячі кліщів тягнуть з тебе всі жили і нерви заразом. Все моє нутро стискалось від жаху в грудку і хотіло вистрибнути з глотки, коли я чекав наближення нового удару. І тепер ще мені важко дихати, коли я згадую про це, а серце розривається і кров от-от хлине з горла. Чи знаєш ти, що — найгірше в тілесному покаранні? Не фізичного болю хочуть завдати людині — б'ють, катують її нутро, її душу. Коли я лежав там з понівеченою душею, покинутий і самотній, мов звір, який залізує свої рани, я зрозумів, що я — жертва нечистого сумління суспільства, його ненависті до всіх, хто страждає під його ярмом.

— Ти пам'ятаєш, що дало привід до екекуції? — спитав Мортен, витираючи спітніле чоло.

— Щось зовсім незначне... Мабуть, я кричав. Самотність і приголомшлива тиша так на мене вплинули, що я, певно, закричав, бажаючи трошечки розрядити цю жахливу порожнечу. Не пригадую ясно, але гадаю, що злочин полягав саме в цьому.

— Тобі все-таки могло б бути корисним дружнє слово, — сказав Мортен, як видно, весь час згадуючи про свої знехтувані листи.

— Так, але повітря тюремної камери не сприяє дружнім зношенням з зовнішнім світом. Проймаєшся такою злобою до всіх, хто на волю, — навіть до тих, хто найбільше бажає тобі добра, — і сам підрубеш тонку гілку, на якій сидиш. Я, мабуть, ніколи б не повернувся знову до життя, якби не миші в моїй камері. Я мав звичку, ївши, кришити їм хліб, і коли лежав напівмертвий після екекуції, вони з писком шмигали по моїй руці. Це все-таки була ласка, хоч і не людська.

Мортен займав квартиру у дві кімнати якраз під дахом. Поки вони сиділи і розмовляли, в другій кімнаті чути було час від часу якийсь шум, і тоді обличчя Мортена щоразу нервово сіпалось, і він досадливо дивився на щільно зачинені двері. Зрештою він явно стривожився і почав прислухатись. Пелле здивувався, але не хотів розпитувати.

Раптом у тій кімнаті начебто перекинувся стілець. Мортен швидко підвівся і пішов туди, старанно зачинивши за собою двері. Пелле почув шепіт голосів, — переконуючий голос Мортена і роздратований тоненький голосок. «Він ховає там якусь дівчинку, — подумав Пелле. — Краще мені дременути звідси».

Він підвівся, збираючись виходити, і кинув погляд з широкого вікна мансарди. Як змінилося все, відколи він, щойно прибувши в столицю, оглядав її з вікон старої квартири Мортена! Тоді він мріяв завоювати місто, а тепер йому доводиться братися за все з початку. Зовсім нове місто розкинулось перед ним униз. Там, де він тоді зіткнувся з Ревою-Пером, між пристанями і складами вугілля, тепер височіли будівлі, схожі на палаци, і простягся красивий

бульвар. І все внизу було нове: на тому місці, де колись були лісні склади, виріс великий робітничий квартал; по залізничній колії бігали паровози, тягнучи за собою вагонетки з матеріалами для спорудження нової товарної станції; по той бік гавані споруджувались нові панські й ділові квартали і, нарешті, на задньому плані виднілась смуга води і зеленів острів Амагер. Мортен умів вибрати високі гілки для свого гнізда, як соловей!

Він уже встиг знову оточити себе книгами; на письмовому столі стояли фотографії різних видатних людей з власноручними написами. Взагалі він, як видно, мав успіх у книжному світі. Пелле знайшов його власні праці і почав гортати їх з великим зацікавленням. Йому ясно вчувався за кожною фразою переконливий голос самого Мортена. Тепер Пелле захотілось прочитати те, що він написав.

Мортен увійшов.

— Хіба ти вже йдеш? — спитав він, проводячи рукою по чолю.— Ні, посидь ще, давай поговоримо добре. Мені дуже бракувало тебе, повір.— У нього був стомлений вигляд.

— Я такий радий буду прочитати твої книги,— захоплено сказав Пелле.— Он скільки ти написав за цей час,— видно, не тинявся без діла.

— Самотність, здається, навчила тебе і книги любити? — сказав Мортен, пильно дивлячись на нього.— Отже, ти придбав собі там добрих друзів-однодумців, Пелле... Але оце все небагато чого варте,— це тільки підготовча робота. Ми маємо побудувати свій власний, новий світ, пам'ятай!

— Мені здається, «Робітник» не дуже зважає на тебе.

— Не дуже,— тихо відповів Мортен.

— Кажуть, ти пишеш тільки в буржуазні газети?

— Інакше я б з голоду пропав. Ці газети принаймні годують мене. Наша робітнича преса, як і раніше, потребує не бійців-партизанів, а тільки солдатів, що марширують по команді.

— А тобі так важко підкорятись? — усміхнувся Пелле.

— На мені вища відповідальність,— гордо сказав Мортен.— Якщо я — око сліпців, яке заглядає в майбутнє, то я не можу дозволити цим сліпцям керувати мною. Час від часу «Робітник» передруковує з буржуазної преси якусь із моїх статей — от і весь мій зв'язок з моїм власним класом. Хліб я мушу добувати собі на тому березі і нести яйця там же. По суті — тяжкі умови праці! Повір, мене часто гризе думка, що я не можу говорити з тими, кого вважаю своїми, безпосередньо, не вдаючись до манівців. Ну що ж, я не поспішаю, можу зачекати; однаково без сина Сили вони не обійдуться! Поки що працюю в пресі, яка обслуговує верхи суспільства, жахаю щасливців картинами злиднів і отруюю їм мирну насолоду життям. Переворот слід підготувати і зверху.

— І терплять твої писання? — спитав Пелле.

— Так, пануючі класи виявляють таку ж терпимість тепер, як колись простий народ, до того як він піднявся. Це знамення культури. Часом вони занадто вже терпимі; ніякими словами їх не про-

йнеш. Коли їм щось не до вподоби, у них завжди є вихід — глянути на справу з точки зору мистецтва.

— Табто як це?

— Як на художню демонстрацію, як на щось, написане спеціально, щоб зацікавити їх. «Чудово зроблена річ,— кажуть вони, коли піднесеш їм що-небудь, вихоплене просто з глибини злиднів.— Це зовсім в російському дусі. Але, звичайно, не має нічого спільного з дійсністю... у всякому разі з нашою датською дійсністю». Проте раз у раз пробиваєш якусь бреш, і з плином часу у них, я гадаю, стає гірко в роті від того, чим я їх частую. І коли-небудь мені, мабуть, вдасться так написати про бідноту, що ніхто її не проміне без уваги. Але сам ти... як ти ставишся до теперішнього стану речей? Розчарований?

— Там, у своєму нещасті, я уявляв собі, що ви тут дожили до щасливих часів, а тепер... А взагалі зміни великі.

— І ти радієш їм?

— Все подорожчало,— повільно промовив Пелле,— і безробіття, як видно, стає хронічним.

Мортен кивнув.

— Це відповідь капіталу. Він помножує кожну прибавку до заробітної плати на два і перекладає цю свою витрату на робітників. Бідняк не дуже багато виграє від таких перемог.

— Найгірше, мабуть, цей суто міщанський добробут. Здається мені, що наш добрий простий народ почав уже розколюватися надвоє: на верхівку професійних спілок, яка наздоганяє буржуазію, і на низи — справжній пролетаріат, по-зрадницькому залишуваний позаду. В цілому рух, очевидно, був недосить глибокий, щоб піти далеко вперед.

— Ти побував де-не-де і побачив ширші обрії, Пелле,— значливо промовив Мортен.— Тобі треба поділитися своїми знаннями іншими.

— Я сам у собі ще не розібрався,— відповів Пелле ухильно.— До того ж, якщо я сидів у тюрмі... А що ж ти?

— Я для них не підходжу. Ти сам бачив — їм немає діла до мене. Я занадто випередив громіздку валку і не маю з нею справжнього зв'язку... По суті я страшенно самотній. Але, може, мені судилося досягти висот раніше за інших, і я спробую засвітити там сигнальний вогонь для вас.

Мортен помовчав трохи і раптом підвів голову:

— Але ти повинен взятися за це, Пелле! Ти кажеш, що ти не справжній ватажок,— та іншого просто немає. Чи ти не пам'ятаєш, що був яскравим полум'ям руху, наївною його вірою? Вони сліпо, по-дитячому вірили в тебе, всі як один, і неспроможні були зробити нічого, коли тебе не було. Не ти один, а всі інші, весь рух був кинутий з тобою разом у тюрму. І який же я радий, що ти повернувся, набравшись там нових сил. Ти тепер мудріший, ніж був колись. Але і тоді ти вже досяг дечого. Тепер тобі вдасться яка завгодно велика справа!

Насувались сутінки. Пелле сидів і слухав — здивований, радісно збентежений. Це сам Мортен покладає на нього місію! Строгий, невідкупний Мортен, який колись переслідував його, мов нечисте сумління!

— Ні, тепер я буду обережніший, — сказав він, — і ти сам у цьому винен, Мортен. Це ти завжди шпигав мене; тепер я прозрів і не піду наосліп. Я почуваю, що рух, в якому ми з тобою обидва беремо участь, величезний, ще не бачений у світі. Він іде в майбутнє далі, ніж я можу простежити зараз, і тому я працюю над собою. Я вчусь, читаю книги... Почав я це там, у тюрмі... Я мушу спробувати обійняти поглядом увесь світ. Зі мною сталося щось дивне... Тепер я розумію, що хотів ти сказати, говорячи, що людина свята. Мені вже мало бути тільки часткою цілого; мені здається, я повинен постаратися сам вмістити в себе цілий світ. Це звучить безглуздо, але я почуваю це так, неначе мене покладено на одну шальку терезів, а весь інший світ — на другу. І перш ніж я не урівноважу його, я не смію і подумати про те, щоб стати на чолі мас.

Вечір запав непомітно для них. Відсвіти електричних ліхтарів, що горіли внизу, на залізниці, поблискували на стелі мансарди і, відбиті нею, падали на обличчя співбесідників, які, нахилившись один до одного, тихо розмовляли у півтемряві. Жоден з них не помітив, як відчинились двері з сусідньої кімнати і на порозі стала худа, мов скелет, довга дівчинка-підліток, і вступила в них свої темні великі зіниці. Дівчинка була в самій сорочці і боса; сорочка сповзла з одного з кістлявих плечей, а поділ її не доходив до колін, відкриваючи жалюгідні, тонкі, мов палички, ноги. Дихання із свистом виривалося з грудей дівчинки.

Пелле тільки-но збирався сказати щось, але, підвівши голову, запнувся, побачивши цю білу скелетоподібну істоту, яка стояла на дверях і розглядала його величезними очима, що немов вбирали в себе пільму. Зустріч з Мортеном привела Пелле в особливий, піднесений настрій, у вухах його ще лунали заклики Мортена, і він з мимовільним страхом дивився на істоту, схожу на примару. Ці тонкі, понівечені злиднями риси обличчя, очі, які промовляли про жахливе, недитяче знання страхіть мороку, вся ця двоїстість образу, позначеного печаттю смертельної недуги і нерозквітлої краси, — чи не примара це самого убозтва, всього скаліченого, придушеного злиднями, замученого і воскреслого, щоб запалити його на боротьбу? Чи це рецидив його тюремних галюцинацій, жахливих видінь, що виникали з мороку одиночної камери?..

— Мортен... — прошептав він, торкаючись ліктя товариша.

Мортен схопився.

— Йоханна, як же тобі не соромно! — вигукнув він з докором, намагаючись відштовхнути дівчинку з порога назад, у другу кімнату, і причинити двері; але дівчинка вивернулася і знову вбігла в кімнату.

— Я хочу подивитися на нього! — збуджено крикнула вона. — Якщо ви не дозволите, я втечу од вас... Він сховав моє плаття, —

втупилась вона в Пелле своїми запаленими очима, — але я можу втекти і в самій сорочці. Мені однаково... — Голос у неї був грубий, захриплий від вогкості задніх дворів.

— Лягай у ліжку, — сказав Мортен лагідніше, — пам'ятай, що лікар сказав. Ти змерзнеш, і все піде нанівець.

— А нехай, мені що до того? — відповіла вона з грубим сміхом. — Ти кинь мною командувати, я з тобою дітей не прижила! — Вона тремтіла від ознобу, але вперто не сходила з місця і на умовляння Мортена відповідала потоком лайки. Нарешті, він відступився од неї і стомлено опустився на стілець. Чоловіки сиділи мовчки, дивлячись на неї.

Дівчинку, як видно, нервувало, що їй більше не заперечували, і вона зніяковіла під їх німими поглядами. Закинувши голову назад, вона визивно поглядала то на того, то на другого; очі її горіли неприродним огнем. І раптом вона з вереском простяглась на підлозі.

— Так не годиться, — серйозно сказав Пелле.

— Я з нею не справлюсь, — безнадійно промовив Мортен. — Але у тебе сил вистачить.

Пелле нагнувся і підняв її на руки. Вона борсалась і кусалась.

— У неї припадок, — сказав Пелле Мортену. — Її треба під кран з холодною водою.

Дівчинка зразу принишкла, і її змогли віднести в ліжку. Її трусила лихоманка, і з дихання Пелле бачив, як згасає життя в цьому хворому тілці; при кожному віддиху в грудях у неї клекотіло і сипіло, неначе в зіпсованому насосі.

Коли Мортен, лагідно умовляючи, закутав її, вона судорожно заридала, одвернувшись до стіни і закусила перину, щоб заглушити ридання. Потроху вона почала заспокоюватись і, нарешті, заснула. Чоловіки навшпиньках вийшли з кімнати і причинили за собою двері.

У Мортена був смертельно стомлений вигляд; здоров'ям він, очевидно, як і раніше, похвалитися не міг.

— Я взяв на себе завдання не по силах, — сказав він сумовито.

— Чия це бідолашна дитина? — тихо спитав Пелле.

— Я сам не знаю. Вона прийшла до мене навесні зовсім п'яна і геть пошарпана. На другий же день розкалалась і втекла, але мені вдалося спіймати її і знову оселити у себе. Вона з тих нещасних створінь, у яких нема іншого пристановища, крім великих лісних складів. Там вона боролась за існування, перебивалась абияк, переходячи з рук в руки, серед хлопчаків-підлітків. З неї самої нічого не можна було витягти, але я стороною дізнався, що вона тулилась між штабелями колод і в підвалах не один рік. Хлопчаки заманювали туди мужчин і торгували нею. Майже всі гроші забирали собі, а її поїли горілкою, щоб була веселіша. Як я зрозумів, існують організовані банди, які постачають протиприродним похитливцям хлопчиків і дівчаток. У голові паморочиться, коли подумаєш про це. Дівчинка, зрозуміло, сирота, але, як я сказав, не хоче давати про

себе ніяких відомостей. Разів два-три вона згадувала уві сні бабусю, та коли я натякнув на це, вона розізлилась і немов води в рот набрала.

— П'є вона? — спитав Пелле.

Мортен кивнув.

— Ми з нею дуже сварилися через це. Вона страшенно вигадлива, коли йдеться про те, щоб роздобути спиртного. Спочатку вона зовсім не могла споживати гарячої їжі, так була отруєна горілкою. Взагалі вона жахливо скалічена і духовно й фізично і завдає мені багато турбот і клопоту.

— Чому ти не відправиш її куди слід?

— Бачиш, справа громадського опікування дітей у нас не так поставлена, щоб до його завдань входило любити життя навіть у розтоптаних квітці, а Йоханну не перебореш биттям і покаранням. Вона часом просто ненормально непокірлива та вперта, і навіть мені може увірватись терпець. А коли я не стежу за нею, вона здатна лежати і плакати гіркими сльозами від каяття. В ній багато хорошого, дитячого, незважаючи ні на що, але вона неспроможна проявити це. Я пробував улаштувати її в одній сім'ї, де, як я знав, їй буде добре, але минуло кілька днів, і мене сповістили, що вона втекла. Два-три тижні вона тинялась скрізь, потім усе-таки знову прийшла шукати притулку у мене. Якось пізнього вечора підіймаюсь сходами до себе, дивлюсь — вона, вся мокра, тремтить у темному кутку перед моїми дверима. Я був зворушений до глибини душі. Але вона посатаніла через те, що я її помітив, і почала борсатись, кусатись, як от зараз. Довелось мені силоміць втягти її в квартиру. Жахливі умови життя зовсім вивели її з рівноваги... У всякому разі, я в ній розібратися не можу. От бач, яке становище! Я сплю тут на дивані; але ти розумієш, житло холостяка мало придатне для такої дівчинки, і в домі вже ходять плітки.

— Ти звертаєш на них увагу? — здивувався Пелле.

— Ні, але дівчинка... Вона дуже щепетильна щодо всього такого. Та й вона не розуміє таких відносин, як наші. Їй тільки десять-дванадцять років, але вона вже звикла за всяку уважливість платити натурою — своїм хирявим дитячим тілом. Розумієш, як страшно дивитись в її здивовані очі! Лікар каже, що у неї внутрішні пошкодження і, крім того, напевно, туберкульоз; він не думає, щоб вона могла видужати. А душа її — яка це безодня!.. Яка мука для дитини така душа!.. І однієї такої згубленої дитячої душі завдано багато, а скільки їх таких у цьому пеклі, де ми живемо!..

Вони посиділи мовчки ще трохи.

— А тепер ти вже пробач, я мушу просити тебе йти додому, — сказав, нарешті, Мортен і підвівся. — Мені необхідно сісти за роботу, треба закінчити децю сьогодні ж увечері. Ти ж не розсердишся? Правда ж? Приходь скоріше знову... і спасибі, що зайшов.— Він потис руку Пелле.— Та ще от що: зроби мені послугу, постарайся розвідати про неї, — додав Мортен, проводжаючи Пелле до дверей.— Може, з твоєю допомогою я розплутаю історію бідолани-

ної дівчинки. Ти знаєш багатьох бідняків і, крім того, якимсь чином мав відношення до її життя... Я це помітив з її поведінки. Ти хіба не звернув уваги, як вона добивалась побачити тебе? Спробуй відшукати слід. Обіцяєш?

Пелле обіцяв. Але обіцяти було легше, ніж зробити. Оглядаючи в думці безліч бідноти, з якою він так тісно зіткнувся під час великого локауту, Пелле бачив там сотні дітей, яких могла спіткати доля Йоханни.

V

Пелле видобув свої старі робочі інструменти і влаштувався шведцем-одиначкою, відкривши власну ремонтну майстерню для обслуговування жителів своєї вулиці. Він покинув бігати, шукати, і Еллен здалось, неначе він втратив усі свої надії. Але він просто вичікував, озброювався,— він був і залишився сангвініком-оптимістом. Обіцяє чудо, як і раніше, тримало його дух в неослабному напруженні.

Майстерня не могла вміститися в тісній квартирі, де Еллен займалась пранням, і Пелле найняв приміщення в півпідвалі. Над вікном він повісив велику вивіску, яку, щоб не витратити грошей, сам написав чорною фарбою на картоні: «Ідіть до мене з вашим взуттям, і допоможемо одно одному стати на ноги». Ляссе-Фредерік весь свій вільний від школи чи від роботи час проводив унизу з батьком. Він був хлопчак меткий і багато в чому міг стати в пригоді. Допмагаючи батькові в роботі, він розповідав про всі свої переживання.

Він надзвичайно швидко розвивався і міркував про все дуже розумно. Пелле побоювався, що він занадто рано перестане бути дитиною.

— А ти чого ж не йдеш гратися з ними? — питав батько, коли сусідні хлопчики з шумом і гомоном пробігали повз підвальне вікно. Та Ляссе-Фредерік мотав головою. В іграх він уже побував усім — від злочинця до короля; там йому добиватися вже було нічого. Тепер йому хотілося чого-небудь справжнього, і він мріяв про море.

Хоч іх і було троє працівників у сім'ї, на життя ледве-ледве вистачало; відкладати нічого не вдавалось. Це особливо засмучувало Еллен. Пелле про це якось не думав: аби тільки було на столі що-небудь хоч трохи придатне для їжі — байдуже, що саме — і він був уже задоволений.

А Еллен мріяла, що їм удасться ще коли-небудь, хоч би ціною неймовірних труднощів, вибитись із злиднів, але Пелле сердився, якщо вона не давала собі відпочити і після закінчення робочого дня. «Краще жити бідніше, але дозволити собі розкіш залишатися людиною», говорив він. Еллен цього не розуміла, але бачила, що думки його пішли новим шляхом. Пелле, який раніше засинав над книгами, тепер так поринав у читання, що не чув навколо себе дитячої метушні. Еллен буквально доводилось термосити його, якщо їй по-

трібна була допомога; і їй лякала ця нова сила, яка змінила стару. Завжди їй заважало що-небудь, раз у раз відвертаючи Пелле від неї! А опиратися цьому вона не сміла, навчена гірким досвідом.

— Чого ти шукаєш у цих книгах? — питала вона, сідаючи біля нього.

Пелле неухважно піднімав на неї очі; думки його були далеко — там, куди вона ніколи за ним не йшла. Чого він шукав? Він намагався пояснити їй, але і сам зразу не міг розібратися в цьому, і раптом одним сміливим ударом розрубав вузол:

— Я шукаю себе самого!

Еллен дивилась на нього здивована і розчарована.

Уже коли вона знову прийшла до нього, то цього разу не дасть нічому стати між ними, розбити їй щастя. Вона більше не ставала Пелле *вперед* дороги, але хотіла йти *за ним*, бути разом з ним.

— Поясни мені, що ти бачиш там, попереду, і візьми мене з собою туди! — сказала вона.

Пелле ще погано вдавалось пробиватися вперед самотужки, і він зрадив, що Еллен теж тягнеться до світла. Поки що і для нього самого світ духовних інтересів був хащею, крізь яку пробиватися вдвох було далеко легше, здавалось йому.

Він поділився з Еллен тими думками, які цікавили його самого, почав обговорювати їх з нею разом. І Еллен з подивом бачила, що все це зовсім не має на меті їх власного маленького добробуту. Вона старанно намагалась збагнути смисл цієї втечі від того, що все-таки було найістотнішим у житті; справді ж бо, це якось по-дитячому — пориватися до недоступного!

Вечорами, коли Свен-Утіа і Сестричка були вже в ліжку, Пелле брав книгу і сідав читати вголос. В Еллен завжди знаходилося що-небудь полагодити або заштопати, а Ляссе-Фредерік, перехилившись через спинку стільця і наставивши відстовбурчені вуха, не зводив очей з батька. Хоч він не розумів і половини, але все-таки з напруженою увагою стежив за читанням, поки природа не брала свого і він не засипав.

Еллен чудово розуміла хлопчика, — у неї skleплювались очі, — Пелле читав такі нецікаві книги. Часом він переривав читання, щоб записати що-небудь або обговорити те чи інше питання. У нього виникали дивовижні ідеї, він бачив зв'язок між речами, що перебували, на думку Еллен, у протилежних кутках світу. Їй спадало на думку, що Пелле, мабуть, міг би вивчитися на пастора. І це йому таки пасувало б; очі в нього ставали зовсім чорними, коли він захоплено пояснював що-небудь, і губи складались якось особливо, і тоді Еллен хотілося розцілувати його. У глибині душі вона не могла не визнати, що проводити своє вечірне дозвілля таким способом цілком безпечно, і раділа, що теперішнє захоплення Пелле так чи інакше прив'яже його до дому.

Одного разу Пелле раптом стало ясно, що Еллен все ж не з ним і навіть не вірить у те, що веде його за собою; та вона в нього ніколи й не вірила сліпо. «Вона ніколи не любила мене по-справжньому,

тому і не вірила», сумно думав він. Мабуть, цим-таки пояснювалось і те, що вона так спокійно прийняла до себе Євена-Утіху, неначе він був її власною дитиною. Вона не ревнувала! Нехай би краще вона осипала його докорами і зате потім поцілувала б, обливаючи гарячими сльозами... Та Еллен завжди була така врівноважена!

І хоч як затишно їм жилося, він помічав, що вона до певної міри діє за свій страх, неважаючи на нього,— неначе він раз назавжди виявив у чомусь свою неспроможність, про яку не слід забувати. Досвід минулих днів глибоко засів у ній.

В Еллен були свої плани відносно великого старовинного залу і двох прилеглих до нього буфетних кімнаток. Вона стомилась від прання, яке давало мізерний заробіток, забиравало багато сил і не вважалось почесним заняттям. Тепер вона хотіла держати квартирантів-артистів. Адже он такий-то або така-то з сусідів по вулиці прекрасно живуть, здаючи артистам у найми кімнати.

— Якби тільки у мене в кишені було сотні дві крон для початку, справа пішла б,— говорила Еллен. — І у тебе залишилося б більше вільного часу читати книжки,— додавала вона вкрадливо.

Пелле не радив їй. Справжні артисти зупиняються в готелях, а люди, яких Еллен сподівалась залучити собі в пожитьці, не мали великих коштів. Він чимало спостерігав людей такого сорту з вікна свого підвалу і лагодив взуття декому з них,— ці люди досить-таки «безпідметкові». Еллен замовкла, але він розумів, що не переконав її. Вона просто покинула думати про це тільки тому, що він був проти,— адже гроші добути повинен був він.

Пелле прикро було бачити це; він тепер дуже обережно вирішав за інших. Гроші можна було добути під заставу домашньої обстановки і устаткування майстерні. Якщо справа зірветься, це буде цілковитим розоренням, та Еллен... мабуть, вона дивиться тепер на нього, як на мертвий вантаж, що позбавляє її можливості піднятися.

І от він скинув свій шкіряний фартух і пішов шукати грошей. Додому повернувся пізно. Еллен стояла на дверях і чекала його нічого не розуміючи.

— Ось тобі гроші, любя моя! Що даси мені за це? — сказав він молодцювато і подав їй сто вісімдесят крон кредитками. Еллен з подивом глянула на гроші,— такого великого капіталу у неї зроду в руках не було.

— Де ж ти взяв стільки грошей? — спитала вона нарешті.

— Та от проходив цілий день, шукаючи їх,— сказав Пелле вдоволенним тоном,— і знайшов-таки, нарешті, одного чоловіка на вулиці Блогорд, який дав мені двісті крон під заставу нашого майна.

— Але тут тільки сто вісімдесят крон.

— Атож, він відрахував двадцять крон; виплачувати треба двадцять крон на місяць протягом п'ятнадцяти місяців. Мені довелося підписати вексель на триста крон, але тоді, значить, вже ніяких процентів.

Еллен приголомшено дивилась на нього.

— Триста крон... а ми одержали всього сто вісімдесят, Пелле...— Але раптом вона обняла руками його шию і гаряче поцілувала, прошептавши: — Спасибі!

Він був просто-таки вражений — ця гарячність зовсім не була властива їй.

Вона поспішила найняти зал і привести його до ладу. Обдерті балки слід було б обшити, а стіни оштукатурити і трохи побілити. Старий селянин погоджувався здати приміщення, але про те, щоб витрачатись, і слухати не хотів. Нарешті, Еллен умовила його взяти на себе половину вартості ремонту, з умовою, що вона наймає квартиру на рік і вносить плату наперед.

— Ми можемо попросити брата Фредеріка попрацювати тут трохи в неділю вранці,— сказала вона Пелле,— тоді, мабуть, нам це нічого не коштуватиме! — Взагалі енергія в ній аж кипіла.

Та інакше і не можна було: сама квартира забрала сто крон, а її ще треба обладнати! Еллен купила дешевого ситцю і, розвісивши драпі, влаштувала вздовж однієї із стін залу ряд окремих приміщень. В кожне поставила по вживаному ліжку з солом'яним матрацом і вішалку.

— Артисти не дуже вибагливий народ,— говорила вона.— І, я думаю, вони будуть раді мати таке приміщення для своїх репетицій.

Дві буфетні кімнатки вирішено було обладнати краще — для вимогливіших поживців. Грошей на все не вистачило, і частину обстановки довелося взяти в кредит.

Нарешті, все було готове до прийому вільних пташок і влаштовано взагалі дуже мило, оскільки доводилось по своєму ліжку простягати ніжки. Пелле дивувався вмінню Еллен зробити так багато майже з нічого. Тепер залишалось тільки спіймати пташок-артистів. Але тут практична кмітливість зрадила Еллен: вона не могла розрахувати строків прильоту.

— Треба дати публікацію в газету,— сказала вона, підраховуючи свої копійки.

Пелле посміявся з неї. Публікувати для людей, які перебувають не знати де, їдуть залізницею, на пароплавах,— чи багато з того діла!

— То що ж нам робити? — спитала Еллен, благаючи несміливим поглядом його допомоги. Як видно, все-таки справжнім хазяїном був тут він.

— Та насамперед треба повісити біля вхідних дверей з вулиці вівіску німецькою мовою, щоб люди знали, що здаються кімнати.

Пелле навчився в тюрмі читати й писати німецькою і англійською мовами і сам склав текст для вівіски. Потім замовив друковані картки з адресою квартири і відніс кілька штук в артистичний шинок на розі вулиці Західної застави; крім того, кілька раз сам побував у цьому шинку після півночі, коли там збирались артисти, закінчивши свій трудовий день, і таким чином ознайомився з буднями театру «Вар'єте». Справа швидко перетворилась для нього

в завдання, як і все, за що він брався; і це завдання необхідно було розв'язати.

Еллен дивилась на нього з безпомічним виглядом. Вона раптом злякалась і з напруженою увагою стєжила за кожним рухом Пелле.

Незабаром справа зрушила з мертвої точки. Дівиці, на яких прала Еллен, зацікавились її підприємством і почали посилати до неї квартирантів, а Ляссе-Фредерік, який мав доступ у циркові стайні, почав приводити до себе російських артистів, які виступали в танцях або в козацькою джигітовкою. Траплялось, що в Еллен оселялись люди, які прибули з того боку земної кулі, де всі, мабуть, ходять униз головою,— факіри і фокусники з Індії та Японії, приборкувачі змії із Тетуану, люди з поголеними головами або з довгою чорною косою, з вузькими зизуватими і сумними очима, в дряблою, обвислою шкірою, що нагадувала кольором зеленкувате шевро, в якого шиють дамські черевики. Цих людей Сестричка побоювалась, але для Ляссе-Фредеріка настало не життя, а роздолля. Зупинялися в Еллен і шість товстих тірольок, які вечорами виспівували у «Вар'єте» а вдень ходили справжніми опудалами. Вони доводили Еллен до розпачу. А інколи з'являлись і цілі трупи. Тоді у великому залі погойдувались і клацали трапедії та кільця, тренувались іспанські танцюристи і жонглери, розучувались нові трюки.

Усі ці люди неохоче показувались перед сторонніми поза естрадою. Еллен почала часто ходити в цирк і в різні «Вар'єте», але ніяк не могла повірити, що виступають на арені і на естраді ті ж самі люди, які походжають і метушаться у неї вдома і на вигляд такі страшні. Більшість з них були зовсім невимогливі люди і прагнули тільки дешевини; вони самі варили собі їсти і часом харчувались бозна-як. Деякі з них розводили вогонь просто на залізному листі на підлозі в залі і варили на великій жаровні рис або щось інше, — вони не люблять датської кухні, говорив Пелле. Траплялось, що вони тікали, не заплативши, а часом ще й забравши з собою що-небудь; крім того, безцеремонно псували і нищили все. Одно слово, великого прибутку Еллен не мала, але була задоволена, що оплачувала свою квартиру, виручала на виплату внесків по позиці і ще трохи залишалось їй за роботу. Потай вона плекала горду мрію позбутися дешевих квартирантів і, коли справа розгорнеться, влаштувати все шикарніше.

— Тепер ти міг би і відмовитися від такої невдячної роботи, поберегти себе трошки,— говорила вона Пелле, коли він морочився, намагаючись полагодити яке-небудь вкрай подерте фабричне взуття без підшов або без передків; здебільшого воно з'являлось у цьому кварталі, уже відслуживши свій строк в іншому, а в руки Пелле потрапляло вже зовсім нікчемним.

— Відмовляйся,— наполягала Еллен.— Занадто важко дістається тобі твій заробіток. І коли вже ми тепер можемо якось прожити, не варт братись за абищо. — Через свою наївність вона гадала, що тепер він може собі дозволити більше сидіти над своїми книгами, коли вже він так любить їх.

Вона говорила це, бажаючи йому добра, але Пелле був не з нероб-фантазерів, що сидять у дружини на шії і вдають із себе вчених. Таких було навколо досить, і тутешні мешканці ставились до них з повагою, але дивитися на них було огидно, це були свого роду запійні п'яниці.

Для Пелле книги становили джерело нової сили, яка пустила в ньому свої паростки під час перебування в тюрмі. Він сидів там одним-один із своєю роботою, полишений на себе самого, і розбирав себе по кісточках. Виходило щось подібне до єднання з кимсь стороннім, коли він відшукував і відкривав у собі щось нове, незнайоме. Одного разу він виявив, що його власне «я», яке залишалось йому досі неясним, сформувалось на підставі досвіду, проробленого раніше іншими. Біблія, яка завжди лежала на столиках арештантів, допомогла йому. Її слова звучали, як голос баті Ляссе з часів дитинства Пелле. Навіть більше, біблія відкрила йому, що серйозні книги були немовби живими людьми, які сиділи на самоті і говорили в простір.

І хіба така вже страшна самотність, коли у тебе таке товариство? Пелле почав дивуватися своєму колишньому побоюванню самотності. В дитинстві він був часткою всесвіту в найширшому розумінні слова і входив в єднання з усім навколо — міг розмовляти і з деревами, і з тваринами, і з камінням. Однак, цей внутрішній зв'язок обірвався в свій час і не давав йому більше поживи. Але тоді він злився воедино з масами, думав і почував разом з ними. Тепер і цей зв'язок порушився. Пелле поступово відособлювався, і його цікавила планомірність цього процесу. Він підкоряв собі природу ще в дитинстві своєму. Так... А потім завоював маси. Далі йому довелось перемогти самотність. У центрі її обертався він сам, така значлива істота. І вона вже мала залишити в його душі незгладимі сліди, раніше ніж він встиг навіть опам'ятатись, Пелле почував якесь внутрішнє напруження — майже так само, як у дитинстві, коли приїхав разом з батьком на острів Борнхольм і, нічого ще не бачивши, прислухувався до шуму життя, що доносився з туману. Новий, незнайомий світ, сповнений чудес, ввижався йому.

Пелле діяв несвідомо; з однаковим успіхом він міг би спробувати підняти себе самого за волосся або захотіти зробитися вільною людиною. Це було результатом пробудження в ньому нових сил і здібностей. Він переставав просто підставляти свою голову і сонцю, і дощу; з ним неначе сталось якесь чудо; він з подивом глянув на все, що раніше проминав, мов щось буденне, і побачив все в новому, яскравому світлі. Він повинен був передивитися все знову, розглянути кожну деталь, — ну, хіба це не дивно, як усе спліталось разом: і горе, і радість, і уявні дрібниці, щоб з'явився він, Пелле, якому судилося панувати над сотнями тисяч людей і все-таки потрапити в тюрму для того, щоб там відчутти себе збагаченим. В ньому засвітилось щось таке, що вже не може згаснути ніколи, священний вогонь, який підтримуватиметься всім і всіма. Тепер Пелле став непереможним, він вбирав у себе сили із самої безмежності.

Гола тюремна камера — три кроки впоперек і шість уздовж — з ґратчастим вікном, нудотним запахом параші і таємничим «вічком» у дверях, що начебто вдень і вночі стерегло його, — і все ж як багато вміщувала вона! Споконвіку було долею бідняка створювати собі світи з порожнечі, чудесні міражі, які раптом розсипались, роблячи людину ще біднішою, ще більш жалюгідною і самотньою. Але світ, виниклий у голій тюремній камері, був міцний; в цій самотності начебто з'єднувались всі проводи життя, вона була подібна до темного підземелля, де містились машини, що подавали світло і тепло у всі корпуси могутнього комплексу будівель. Там, в самотності, відкрив Пелле, яке життя багате і різноманітне!

Пелле був в особливому, піднесеному настрої. Йому здавалось, ніби щось більше і прекрасніше, ніж він сам, оселилося в ньому і буде рости і розвиватися там до повної своєї досконалості. У нього всередині росла вона, ця нова істота, яка водночас була ним самим; вона утвердилась там і черпала собі поживу з усіх дій і вчинків Пелле. І він рухався тихо, обережно, з поглядом, що був ніби спрямований в себе, неначе зважував усе; багато чого тепер стало недозволенним, забороненим, бо могло пошкодити тому, що росло всередині. Їх, значить, було тепер двоє: Пелле і те дивовижне, невидиме його «я», що оселилося в ньому надійно і міцно, як зародок, коріння якого зникали в пітьмі...

До книг у Пелле були строго обмежені вимоги: йому потрібно було через них пізнати світ. До художніх творів він ставився з деяким недовірям: занадто доступний був їх зміст; і навряд чи вони цілком вірно передавали і висвітлювали саму суть. До того ж вони були занадто штучні. Йому потрібен справжній матеріал, факти; в його мозку величезні порожнечі, які потребували заповнення фактичними відомостями про природу речей. Найбільше любив він історичні книги, особливо соціально-історичні, але читав усе, що траплялось під руку, ковтаючи сирим, без приправ. Там, в мозку, само відстоїться! Це був невситимий голод, невтомна жага прозріння. Але до роботи своєї Пелле ставився педантично, взявши собі за правило ніколи не братися до книги, поки на підлозі у нього ще лежить і чекає робота. В тюрмі він мріяв про нормальний робочий день, наприклад, восьмигодинний, щоб залишалися ще сили для занять розумових; тепер він укоротив не робочий свій день, а нічний сон. Область освіти була у всякому разі вільною зоною, доступною і йому; ніхто не міг закрити її для нього, заборонити йому прилучитися до духовного прогресу епохи. Він почував, що в цій області накопичено чимало знань, якими можна озброїтися; досить довго бідняк добровільно сидів на задвірках через брак освіти; тільки-но він висував звідти голову, як його обманом заганяли назад. Чому справді Пер-Голяк просто не відвоював собі прав у панівних класів? Це вимагало від нього тільки наполегливої праці, а такою монетою він звик платити. І навряд чи бракувало йому здібностей; як міг Пелле поки що судити, майже всі, хто прокладав нові шляхи людству, виходили з низів.

З радістю переконався він, що його шукання у глибинах власного «я» не виводять його із світу,— там, на великій глибині, він знову виходив на денне світло. Він ішов за таємними законами внутрішньої істоти і от знов опинився в центрі питання про благо мас. Його практичне чуття потребувало такого потвердження загального внутрішнього зв'язку. Результати позначались і назовні: тепер уже не можна було використати історію, щоб відкинути його ідею,— він знав уже занадто багато. І його зір весь час ставав гостріший, його світогляд ширшав з кожним днем. Одного прекрасного дня він перейме у тролів чарівне заклинання і збудить ним богатиря!

Він з подвоєною енергією брався за роботу і був сповнений надій. Коли повертались із свого шинку найбільш запізнілі з пожилців Еллен, у Пелле ще частенько горіла лампа, і він сидів за роботою. Вони спинялись перед відчиненим підвальним вікном і перемовлялися з ним словом-другим ламаною датською мовою.

А взагалі справи в Еллен і Пелле кульгали; погашення позики і виплата боргу за обстановку забирали, як і раніше, все, що Еллен могла нашкодити, і у Пелле не було підстав сподіватися, що він дістане більш прибуткову роботу.

Але в самій праці закладена віра в себе, і Пелле сліпо вірив, що той чи інший вихід знайдеться, аби тільки він сам невтомно добивався свого.

Мовчазне довір'я Еллен до його планів він терпів спокійно. Він почував себе вищим за неї; вона ще не досягла того, що було йому давно зрозуміле.

VI

О четвертій годині ранку Пелле вже прокинувся, хоч напередодні ліг пізно. Спав він цей час по-курячому — одним оком; літня ніч світлими обіцянками тріпотіла на його повіках. Він пробрався крадькома в кухню, вмився і спустився вниз, у майстерню. Дихання ночі білим туманом стелилось над вулицею вниз, але вгорі, над дахами вже росло блідорожеве сяйво. «Зараз сонце встане над землею», думав Пелле, згадуючи своє дитинство, коли вранці поля сріблились від роси, і сонце, раптово випливши, перетворювало землю в мільйони яскріючих алмазів. Ах, якби знову пострибати з легким дрожем у тілі босоніж по мокрій траві, сміливо вигукуючи назустріч новому дню: «Вставай, сонце! Пелле вже тут!»

Нічний сторож прочувгав повз відчинене вікно майстерні; він ішов додому.

— Уже встав? — сказав він хрипкуватим зранку голосом, киваючи Пелле. — Так, вранішня година — золота година! Будеш ти, шевцю, коли-небудь багатієм!

Пелле усміхнувся — він уже був багатієм!

За роботою він думав про дружину і про дітей. Якось затишно ставало від думки, що ось вони сплять спокійно, а він сидить і пра-

цює для них,— він їх годувальник. Кожний удар шевського молотка зміцнював їх домівку, тому Пелле працював так радісно. Він бідний. Але що значить бідність порівняно з тими нещастями, які спіткали б їх, коли б у них зараз відняли Пелле? Для дітей він уже став другим провидінням. У домі раз у раз можна було почути: «Батько зробіть!» або «Батько сам сказав!» В очах дітей він був непогрішний. І Еллен почала приходити до нього із своїми турботами, а не приховувала їх, як раніше,— визнавала, що у нього плечі дужчі.

По суті все це давалось йому не по заслугах; неначе якісь добрі сили працювали на нього. Адже хоч як ганебно було, що дружині теж доводилось працювати, брати участь в утриманні сім'ї, йому все-таки не удавалось звільнити її від цього. А що власне давав дітям він?.. Не легко збудувати все зразу на порожньому місці, і досить спокусливо на дещо махнути рукою, щоб тим швидше побудувати інше. Але ж він нічого тепер не являв сам по собі! Він уже не був колишнім Пелле, не був ще і новим, а так — чимсь невизначеним, несформованим, що дуже потребує поблажливості, купа домашнього манаття, звалена на вантажний візок і ще не доставлена на нове місце проживання.

Ззовні йому давали це відчуті і старі противники, і старі друзі; вони поглядали на нього, як на людину, дуже занепалу. «Невже це справді все, що залишилось від колишнього багатиря?» читав він в їх погледах. Зате свої сімейні були до нього поблажливі. «Батькові ніколи,— говорила сама до себе Сестричка, копірсаючись у нього в майстерні. — А от коли у нього буде час!..» — І вона починала розписувати всі чудеса, які мали бути тоді. Пелле ставало якось не по собі; треба, треба йому трохи поспішити!

Він наважився ступити в незвіданий край, але тепер уже почав орієнтуватись. Знов і знов виростали перед ним гірські хребти і окремі вершини, досягти яких можна було, тільки пробившиєь кризь хащу. Який простір відкривався там, які багатства вабили! Може, це і була та країна, яку шукали і він, і інші? Коли він проб'ється туди, він покаже її товаришам.

Пелле мав хорошу пам'ять і не забував нічого з прочитаного, багато чого міг цитувати дослівно. І вранці, поки вулиця ще не прокинулась, він мав звичку за роботою перебирати все це в думках. Він дивувався, що історія взагалі так мало віддавала уваги людям його класу,— тільки останнім часом вона виявила до них інтерес. Ну, та він не ображався на це; робітничий рух був, значить, чимсь справді новим, а не одним з вічних повторень історії. Тепер Пелле треба було засвоїти саму ідею руху, і він з якимсь особливим благоговінням взяв у бібліотеці книги Маркса і Генрі Джорджа¹. Пелле був трохи знайомий з їх теоріями, читати ці книги було те саме, що тягнути невід з глибини,— вони відкривали йому сяючий світ чудес. Пелле дістав незаперечні логічні докази, що він зрозумів ідею вірно,

¹ Генрі Джордж (1839—1897) — американський буржуазний економіст, який визнавав протилежність інтересів труда і капіталу, але в основному стояв на позиціях буржуазної політекономії.

хоч і діяв навмання. Країна щастя була досить містка для всіх; чим більше людей входило туди, тим просторішою вона ставала. І от, коли він сидів тепер за роботою, згадуючи прочитане, в ньому розгорялося бажання знову кинутись у битву, дати новий бій за щастя людей.

Враз немов лавина звалилась на будинок і прогуркотіла з самого верху до низу або пронеслась раптова, оглушлива гроза. Пелле зразу неначе прокинувся, — а це був тільки Ляссе-Фредерік: так починав він свій день, перемахуючи одним стрибком через кілька східців. Він мимохідь привітався з батьком і помчав на роботу, на бігу пристигаючи шлейки. Трохи згодом прийшла Еллен з ранішнім кофе.

— Чому ти не збудив мене, коли вставав? — докорила вона чоловікові. — Шкідливо сидіти за роботою так довго, не ївши.

Пелле засміявся і привітався з нею поцілунком.

— Поважні дами встають набагато пізніше за своїх чоловіків! — піддражнив він.

Але з Еллен не жартуй. Дбайлива дружина повинна вставати раніше за чоловіка, щоб дати йому поснідати.

— Я хочу, щоб ти будив мене, — сказала вона твердо, і щоки у неї запаленіли. Їй личило погарячитись.

Поки Пелле пив кофе, вона розважала його розповідями про свої справи, і вони вдвох обговорювали план дня. Потім вона піднялась нагору — допомогла малятам одягтись.

Трохи згодом Пелле відклав роботу, одягся чепурніше і пішов здавати замовникам полагоджене взуття. Заразом вирішив зайти в бібліотеку і довідатися де про що в товстих енциклопедіях.

Вулиця, що впиралася в головний проспект, жила своїм особливим тихим життям, день у день тим самим. Товстий ютландець, який торгував старим одягом, стояв, як звичайно, на ганку і курив свою люльку з дерев'яним чубуком.

— Доброго ранку, шевцю! — поздоровкався він.

Жовтолиций із скісним прорізом очей чоловік, як видно, родом із Сходу, одягнений в довгий чорний халат і домашні туфлі, досить спритно балансував, піднімаючись східцями з підвалу молочної і тримаючи в одній руці чашку з вершками, а в другій хліб. На панелі двоє танцюристів грали, кидаючи в стінку монети, якраз під великим червоним ліхтарем, що всю ніч освітлював вулицю, аж до самого проспекту, своїм написом «Мозольний оператор». Двоє дівчат у спортивних костюмах викотили з-під воріт свої велосипеди, збираючись на прогулянку за місто.

— Добрий день, Пелле! Як справи в Еллен? — Вона прала у них.

Пелле полюбив цю строкату частину міста, де нові магазини з великими дзеркальними вітринами можна було побачити поряд з крамничками в одну кімнату, із звичайними віконцями, заставленими жовтофіолями та різинами — зовсім по-провінціальному; про те, що тут торгували різним галантерейним дріб'язком, свідчили тільки простягнутий над вазонами квітів шнур та підвішені до нього кон-

верт з англійськими шпильками і жмут шнурків для черевиків. Та хоч тут і тулився небагатий люд, побутові умови були все ж не такі суворі, як у кварталі Північної застави. Тутешні мешканці легше дивились на життя, були, як вважав Пелле, менш прямолінійні і менш вимогливі до себе. Вони немов були наділені більш безжурною вдачею, не ходили з такою точністю і акуратністю на роботу і з роботи, але виявляли більше винахідливості в добуванні собі шматка хліба. Тут на всьому лежав відбиток якогось перелому, перехідного стану, все відповідало настроєві самого Пелле; невпевненість у завтрашньому дні тримала всіх в напруженому чеканні. Біднота не марширувала густими багатолюдними рядами; гардероб її був дуже строкатий: той хизувався останніми залишками розкоші старовинних панських домів Копенгагена — прюнельовими черевиками, той виступав у золотих окулярах і в циліндрі. Пелле думав, що він знає всі професії, але тут практикувались сотні промислів, що не підлягали облікові. Щодня Пелле стикався з новими дивовижними видами заробітку. І він згадував тепер, як важко було вести тут організаційну роботу, — життя складалось занадто хаотично.

Тут всьому і всім вистачало місця; поруч проживали люди, яких робітничий рух не захопив досі, і люди, які вже відстали од нього внаслідок своєї сліпої впертості. Знайшлося тут місце і для Пелле; «тінь» не переслідувала його, а саме її він побоювався. Занадто багато чого бачили в житті тутешні мешканці, щоб втручатися в чужі справи; верхівка міщанства не могла подолати тутешніх бідняків. Щось схоже на «Ковчег» було в цьому кварталі, тільки в ньому не почувалось тієї безнадійності; тут, навпаки, таїлись тисячі можливостей. Бідняки відвоювали цей район у заможних городян, і це начебто визначило лінію його розвитку. Тут тон всьому задавав пролетаріат, накладав на все відбиток своєї діяльності. В довгих бокових вулицях, набитих лахмітниками і заставниками, суспільство не розпадалось на свої складові частини. Вуличні і шулери проживали поряд із старими поважними громадянами, які жили тільки з ренти і щонеділі ходили до церкви з молитовником у руках.

У підвалі торговця старим залізом серед всякого мотлоху можна було знайти золотий годинник і різні антикварні речі.

Пелле подався на вулицю Західної застави. Літні канікули щойно закінчились, освітлений сонцем тротуар заповнювали засмаглі люди — службовці підприємств, студенти й учні; від них так і віяло веселощами; вони тільки-но повернулися в місто, і свіжий запах морського берега ще не вивітрився з них. Проїтися поруч з ними було майже так само приємно, як поїхати за місто. А якщо хто-небудь поривався в більш віддалені куточки світу, то — будь ласка: на головній вулиці Західної застави зустрічалось досить таких типів, які могли дати поштовх фантазії, щоб вона понесла людину вдалину. Тут, ніби на набережній світового порту, де зустрічаються люди з усього світу, траплялись і артисти, моряки й агенти з усіх країн світу, дпропливали крізь натовп дивні типи жінок — великі, екзотичні, соковиті, як оранжерейні плоди. Пелле пізнавав їх із загальної схожості

з портретом дочки старої лахмітниці з «Ковчега», і знав, що вони належать до категорії жінок, які трапляються у всіх містах світу. Вони розгулювали в тигрово-смугастих костюмах, від їх пишного світлого волосся віяло ароматами чужих країн, різних гаваней, як від внутрішньої оббивки кают пароплавів далекого плавання. Повні, нерухомі обличчя, що погладшали від масажу, нагадували напудрені рожеві дитячі сідниці. Жінки велично пливли проспектом, подібно до кораблів з розгорненими парусами. В їх кільватері тріпались маленькі жваві істоти того ж сорту, але вичепурені, мов дівчатка,— рукави буфами, коротенькі спіднички, підстрижене волосся. Слинняві дідки, яких виманило з дому сонце, застигали на місці, мов заворожені, проводжаючи цих чарівних ляльок очима.

Пелле зазнавав своєрідної приємності, віддаючись цьому потокові, що струменів широко і плавно, як саме життя. Світ був просторіший, ніж йому здавалось, і він тільки дивувався багатоманітності життя.

Пелле повернувся з бібліотеки перед другою-годиною, несучи під пахвою великий том із статистики. Еллен зустріла його з почервонілими очима.

— Знову тобі псують життя твої квартиранти? — спитав Пелле, заглядаючи їй в обличчя.

Вона відвернулась і замість відповіді спитала:

— Ти одержав гроші за роботу?

— Ні, хазяїна не було в крамниці. Він надішле згодом.

— У нас немає ані єре в домі... і обіду тобі я не зварила.— Вона намагалась усміхнутись, кажучи це, але обважнілі від сліз повіки її заморгали.

— Тільки й того! — сказав Пелле, обнімаючи її.— Чого ж ти не зварила мені вівсянку? А я вже радів, що ти даси добру порцію каші.

— Вівсянку я зварила... але більше нічого, мабуть, і не буде. А це хіба їжа для мужчини?

Він обійняв її за талію обома руками, підняв угору і обережно, лагідно посадив на кухонний стіл.

— Ось вона що значить — вівсянка та, люба моя! — пожартував він.— Мене просто розпирає від надміру сил!

Але сьогодні Еллен не змусиш усміхнутись. Тут ще ховалося щось, в чому вона не хотіла признатися. Ледве-ледве зміг він добитися, нарешті, від неї, що два музикальних клоуни втекли, не заплативши за квартиру, та ще й зіпсували їй хорошу постільну білизну, валяючись на ліжку вдягненими. Так загидили, що залишалось тільки викинути. Їй важко було признатися в цьому, бо Пелле весь час умовляв її за все це не братися.

І раптом вона вся затремтіла.

— Ти не повинен сміятися з мене! — заридала вона і схвала обличчя на його плечі.

Пелле намагався заспокоїти її,— а, це, виявилось, не дуже легко було зробити. Тут ішлося вже не про часткову невдачу, Еллен була засмучена повним провалом свого великого плану, на який поклала стільки надій.

— Ну, ну, все ще владнається,— говорив він, заспокоюючи її.— Ми з тобою наполяжемо добре і поправимо наші діла, от побачиш!

Але обдурити Еллен було неможливо.

— Ти зовсім не думаєш цього серйозно,— сказала вона сердито,— тільки мене втішаєш. Лахмітник прислав сьогодні вранці сказати, що коли ми з ним не розплатимось ближчим часом, він забере у нас усі речі.

— Ну, і нехай забирає,— от ми і виплутаємось із цієї історії.

— Але ж тоді ми втратимо все, за що вже виплатили! — сполошилась вона, витираючи очі.

Пелле здвигнув плечима.

— Що ж поробиш?

— Чи не краще тоді розпродати потроху речі? Ми залишилися винні тільки за одну третину.

— Цього не можна робити по закону. У нас є договір, що ми взяли все напрокат, і поки не виплатимо всієї суми до останнього єре, всі речі належать йому. Ну, та ми ж з тобою здорові і працездатні, то це ще не біда.

— Це так вірно,— озвалась Еллен, намагаючись усміхнутись.— Але чим ми здоровіші, тим більше потребуємо їжі!..

Прибігла, задихавшись, дівчинка з парою високих черевиків — підбити терміново підметки. Надіслала їх сама Королева Тереза; вони потрібні були їй на вечір.

— Ну, от і заробимо трошки,— пожвавішала Еллен.— Я допоможу тобі, ми швидко справимось.

Вони посідали кожен з свого боку стола, і робота почалась. Це нагадувало кращі часи їх сімейного життя; час від часу вони, сміючись, припиняли роботу,— виявилось, деякі прийоми Еллен забула. Години через півтори черевики були готові. Пелле сам поніс їх, щоб вірніше забезпечити собі виплату.

— Найлегше знайти її в шинку,— сказала Еллен.— В цей час обідають артисти, і вона любить там бувати.

В артистичному шинку булолюдно. За столиками сиділи кремезні, коротко стрижені чоловіки з характерним для рудих відтінком шкіри, вони обідали, кожен в компанії якої-небудь дівчиці з тутешнього кварталу. Це були акробати, клоуни або борці, люди особливого складу, в картатих костюмах, в сорочках з довгими, туго накрохмаленими манжетами і в черевиках з твердими, неначе броньованими носками. Вони жували, широко роззявляючи рот і тупо дивлячись кудись у простір, не звертали уваги на вихватки дівчиць і зберігали на обличчях жорстокий вираз; на пальцях у них блищали масивні брильянтові персні. У деяких були дуже розвинені нижні щелепи, немов спеціально пристосовані для боксу. В сусідній кімнаті кілька вичепурених молодиків грали на більярді, крадькома стежачи

за тим, що діється біля столиків. Волосся у них було завите, а на ногах блищали лаковані черевики.

Королеви Терези, виявилось, тут не було. Пелле подався на вулицю Даннеброг, де вона проживала, але не знайшов її і дома; довелося віддати черевики сусідці і йти додому з порожніми руками. Що ж, цього і треба було сподіватись! Коли не щастить, то вже не щастить!.. Пелле тільки для годиться храбрився, розмовляючи вранці з Еллен; дійсність брала його за горло. І він вирішив ще навідатись до Мортена, хоч без особливої впевненості в результатах,— Мортену і самому доводилось затикати своїм заробітком багато дір.

— Ти прийшов якраз вчасно,— сказав Мортен, помахуючи двома кредитками.— От мені щойно прислали двадцять крон з «Робітника»; ми їх і поділимо на двох. Це мій перший гонорар звідти,— тож ти можеш собі уявити, я не зразу очам своїм повірив!

— Значить, вони все-таки знайшли дорогу до тебе! — радісно сказав Пелле.

Мортен засміявся.

— Мені надокучило, що мої статті передрукують, а мене самого знати не хочуть, я пішов до них і звернув їх увагу на один параграф закону про передрук. Глянув би ти, як вони скривились! Чорт забира, не солодко заробляти на людських злиднях! А ще гірше, коли доводиться потім канючити свої гроші, як жебракові! Повір, я б і не пішов на це за інших обставин,— краще б голодувати. Але я не хочу, щоб мене експлуатували свої ж... А ти давно вже не заходив!

— Дуже зайнятий був. А як Йоханна? — запитав він пошепки.

— Зараз погано — в ліжку. Все про тебе питає.

— Я був дуже зайнятий останніми днями... І, на жаль, досі не міг дізнатися про неї. Вона, як і раніше, упирається?

— Коли буває в поганому настрої, то натякає, що, якби схотіла, могла б навести на слід старої. Мені здається, їй просто подобається морочити нам голови.

— Ну, такої витонченої зловтіхи не може бути в дитині.

— Не кажи! Ти не забувай, вона зовсім не дитина,— у неї тяжкий життєвий досвід. І мені здається, що вона, мабуть, ненавидить мене,— тільки й вигадує, як зробити мені прикрість. Ти не підозріваєш, як вона здатна зловтішатись. Справді, душа її немовби отруєна випарами тієї ями. Якщо до мене приходять хто-небудь, кого я люблю, вона плює їм услід, тільки-но вони підуть; говорить про них що-небудь таке ущипливе — аби тільки уразити мене. Лише тебе щадить, тому я і думаю, що між вами є якийсь таємний зв'язок. Спробуй-но ще розпитати її.

Вони пішли до неї в кімнату. Коли відчинились двері, Йоханна швидко шмигнула під перину,— як видно, вона підслухувала біля дверей, але вдала, що спить. Мортен повернувся в свою кімнату працювати і щільно зачинив за собою двері.

— Ну, Йоханна,— сказав Пелле, сідаючи на край ліжка, — я приніс тобі поклон. Угадай, від кого!

— Від бабусі! — вирвалось у неї, і вона швидко підвелась і сіла. Потім збентежена тим, що дала перехитрити себе, знову сховалась під перину. Вона лежала і недовіжливо поглядала на Пелле, щільно стуливши губи. Щось в її погляді і в повороті голови будило в ньому невизначні спогади, але він не міг їх усвідомити.

— Ні, не від бабусі. До речі, де вона живе тепер? Я б охоче з нею поговорив. Чи ти не проведеш мене до неї, коли видужаєш?

Йоханна лежала, глузливо поглядаючи на нього жвагими очима.

— Не чіпляйся до мене з розпитами,— відповіла вона приспівом з вуличної пісеньки.

— Скажи-бо мені, де вона живе, Йоханна,— наполягав Пелле і взяв її худеньку руку.— Ти ж розумниця!

— Коли сплю!

Пелле нахмурився.

— Ти, видно, безсердечна, якщо могла так занехаяти свою стару бабусю і навіть не хочеш іншим дати можливість допомагати їй. Я певен, що вона дуже бідує.

Йоханна з досадою глянула на нього.

— Я ще й лупцювала її,— сказала вона злісно і зареготала, побачивши засмучене обличчя Пелле.— Ні, цього все-таки не було,— додала вона заспокійливо.— Я тільки відбирала у неї ціпок і ховала окуляри, отже вона не могла сама піти в крамницю по вершки і мусила посилати мене, а я випивала всі вершки і наливала в глечик води. Вона не могла розглядіти і лаяла потім молочника за шахрайство.

— Ти, напевно, все вигадуєш,— з сумнівом сказав Пелле.

— А я ще виколювала з хлібців всю м'якушку і залишала їй самі корки,— вела далі Йоханна, киваючи головою в знак ствердження сказаного.

— Облиш,— сказав Пелле і погладив її спітніле чоло,— я знаю, що ти просто образилась на мене.

Вона сердито відсмикнула руку.

— Знаєш, чого б мені хотілось? — спитала вона раптом.— Щоб ти був моїм батьком.

— Ти була б рада?

— Так, бо коли б ти захворів по-справжньому, я поводитися б з тобою так само, як з бабусею.— Вона тихо засміялась.

— Я певен, що ти була добра до бабусі,—серйозно сказав Пелле.

Вона в упор подивилась на нього, щоб переконатися, чи щиро він говорить. Потім відвернулась до стіни. Він бачив з того, як зіщулилась Йоханна, що вона бореться з сльозами, і намагався повернути її обличчям до себе. Але вона затялась.

— Я не хочу до бабусі,— прошептала вона крізь зуби,— не хочу.

— Але ж ти любиш її.

— Ні, не люблю... терпіти не можу. Вона сказала сусідці, що я їй заважаю. «Через це кляте дівчисько я не можу потрапити в богадільню», сказала вона; я сама чула. А я ж бігала і випрошувала для неї всяку їжу. Ну, я взяла та й втекла зовсім.— Вона уривисто ки-

дала фрази і судорожно бгала в кулаці ріжечок простирала. Голос її зовсім захрип.

— Але ти повинна сказати, де вона живе,— умовляв її Пелле.— Я обіцяю, що тебе не відшлють до неї, якщо ти не хочеш.

Дівчинка вперто мовчала, не довіряючи обіцянці.

— Ну, значить, доведеться мені звернутися в поліцію, щоб відшукати її, хоч і не хотілося б цього.

— Ще б таки, ти ж сидів! — з коротким смішком вирвалось у неї.

Скорботна тінь промайнула по обличчю Пелле.

— На твою думку, це так смішно? — сказав він, мружачись. — Я впевнений, що бабуся твоя не сміялася з цього.

Йоханна обернулася до нього.

— Ні, вона плакала! Адже більше нікому було пригощати нас обідами, от вона і плакала!

Туман розсіявся.

— Де ж ви того дня поділись? Ми ж збиралися пообідати разом на Громадській луці?

— Це коли тебе взяли?.. О, ми не могли відшукати тебе і пішли додому.— Вона повернула до нього обличчя, і дивилась своїми великими сірими очима. Це був погляд Ханне: той самий подив перед загадкою життя, але з домішкою розуміння. Раптом обличчя її сіпнулось,— вона збагнула, що виказала себе, і подивилась на нього ключчим поглядом.

— Чи правда, що ти кохався з моєю матір'ю? — раптом спитала вона злорадно.

Пелле трохи почервонів. Запитання було несподіване.

— Я охоче розкажу тобі все про твою матір, якщо ти розкажеш те, що ти знаєш,— відповів він цілком щиро.

— А що ти хочеш знати? — Вона говорила тоном екзаменатора. — Мабуть, хочеш написати про мене в газетах?

— Дитинко, нам все-таки треба відшукати твою бабуся. Може, вона з голоду вмирає.

— Здається, вона в Домі опікування,— тихо сказала дівчинка.— Я ходила туди по четвергах, коли їх відпускають гуляти, щоб вони могли нажебрати собі трошки на кофе. І одного разу я бачила її.

— Ти не підійшла до неї?

— Ні, мені набридли її тужіння.

Упертість і задиривість залишили її; вона лежала, напіводвернувшись, і відповідала на запитання Пелле немовби знехотя і соромливо перебирала його пальці. З її скупих відповідей Пелле уявив собі всю скорботну історію.

Вдова Йонсен дуже подалась, коли «Ковчег» згорів: вона почувала себе такою старою і безпорадною у всякому іншому місці. А коли Пелле посадили, вона і зовсім розгубилась. Обидві вони з дівчинкою страшенно бідували, і Йоханна, почувавши себе тягарем, втекла — туди, де, їй здавалось, буде добре. Для неї також тягарем зробилася стара. У дівчинки були такі ж нісенітні фантазії,

як у її матері; і от вона порвала з усім старим і втекла назустріч чудесам. Товариш по іграх, трохи старший за неї, згвалтував її і ввів у коло хлопчаків, що тулилися між штабелями колод. Там вона всього натерпілась; часто ночувала просто неба, іноді крала щонебудь дрібне, але взагалі скоро навчилась перебуватися власним заробітком. Коли наставав холод, вона наймалась перемивальницею посуду в яку-небудь харчевню або служила на побігеньках в мешканок вулиці Даннеброг. Ще дивно, як вона ні разу не попалась у руки поліції! Попервах вона ще намагалась повернутися до бабусі, але далі сходити піти не наважувалась: і покарання побоювалась, і не могла стерпіти нудних тужинь старої. Поступово вона призвичаїлась до нової обстановки і вже не поривалась звідти,— можливо, також і тому, що почала напиватися доп'яна. Зрідка вона все-таки бігала потай до богадільні і мигцем бачила бабку. Вона не могла пояснити до ладу, навіщо робила це, і вперто запевняла, що не любить її. Необережне нарікання старої на дівчинку, як на тягар; глибоко поранило дитячу душу. Останнього року вона якийсь час прислужувала в шинку для матросів у Новій гавані, у того самого шахраря Еллебу, який обібрав Пелле вже в перший день його прибуття в столицю. Еллебу звичайно удочеряв своїх малолітніх дівчаток-служниць, щоб таким чином обминати закон і мати можливість держати для своїх гостей жіночу прислугу. Дівчатка подовгу у нього не затримувались, вмирали через рік-другий, і він завжди ходив з чорним крепом на рукаві. Йоханну він теж хотів удочерити, але вона вчасно втекла.

Повільно розповідала вона Пелле всі ці грубі, страшні подробиці з тим інстинктивним довір'ям, яке почували до нього мешканці «Ковчега» і яке вона успадкувала від матері і бабусі. Яка жахлива безодня! А він читав, учився, гадаючи, що справа не спішна, що життя багатше можливостями, ніж здається! А діти, діти... Чи можна змушувати їх ждати? Поки він накопичить знань і осягне всю багатоманітність життя, вони будуть ждати і гинути!.. Чи потрібні взагалі якісь особливі знання та узагальнення, щоб розпочати боротьбу за справедливіші умови життя? Чи потрібно щонебудь ще, крім доброти? Поки він сидів і читав книжки, були розтоптані, скалічені, можливо, тисячі дітей. І це теж входить до складу життя і потребує обережного підходу? Вперше Пелле усумнився в собі.

— Тепер ти ляж гарненько і засни,— сказав Пелле лагідно, глядячи її палаючий лоб; жилки у неї на висках так і трепетали. Він злякано помацав її пульс. Худа, немов розпечена рука дівчинки лежала в його руці; пульс був частий. На жаль, лихоманка Ханне бушувала тепер у крові її дочки.

Йоханна затримала руку Пелле, коли він хотів підвестись, щоб вийти.

— Любився ти з моєю матір'ю?— пошепки спитала вона, дивлячись на нього гарячково блискучими очима. І раптом він зрозумів це настійливе запитання і прихильність дівчинки до себе.

Якусь мить дивився він в її повні чекання очі і повільно нахилив голову.

— Так, Йоханно, ти моя дочка! — сказав він, нагнувшись до неї. На мертвотно-блідому обличчі її промайнуло щось схоже на усмішку, і дівчинка соромливо торкнулась до його погано виголеного підборіддя. Потім вона повернулась на бік, щоб заснути.

Пелле стисло розповів Мортенові історію Йоханни: розповів про марну боротьбу мадам Йонсен і її чоловіка із злиднями, про його злополучну загибель у клоаці, про те, як росла Ханне пещеною принцесою «Ковчега»... Ханне, яка ловила щастя, а натомість спіймала цю бідолашну дитину.

— Ти ніколи не розповідав мені про Ханне, — сказав Мортен, пильно дивлячись на Пелле.

— Ні, не розповідав, — повільно сказав Пелле. — Вона мені самому почала здаватись якоюсь дивно нереальною... неначе прекрасна мрія. Вона дотанцювалась до смерті... Але ти можеш поводитись з дівчинкою так, ніби я її батько.

Мортен кивнув.

— Добре, якби ти побував за мене в богадільні і спитав про стару... Шкода покинути її доживати віку там... — Він оглянув кімнату.

— Не можна ж тобі помістити її тут, — сказав Пелле.

— Ну, власне, можна все-таки як-небудь улаштуватись. Вони повинні бути знову разом.

Пелле спочатку побував дома, віддав Еллен гроші, а потім поспішив у Дім опікування.

Мадам Йонсен лежала в лазареті; їй уже недовго лишилося жити. Вона не зразу пізнала його і неначе зовсім забула минуле. Повідомлення Пелле, що внучка знайшлась, не справило на неї ніякого враження.

Вона лежала і бурмотіла тихо щось невиразне. Всі її думки були зайняті тим самим: як добути їжу собі і дівчиську, чим заплатити за квартиру.

Колишні турботи незгладимо відбилися в її мозку.

— Йї зовсім не радісно лежати тут, де про неї так дбають, — сказала стара жінка, що лежала на сусідній койці. — Вона весь час турбується, як роздобути чогось на прожиття. А коли приходить до тям, збирається в Ютландію.

Почувши це слово, мадам Йонсен втупилась очима в Пелле.

— Мені так хотілося побачити Ютландію перед смертю, — сказала вона. — З самісінької юності, коли я потрапила сюди, я все збиралась на перші ж призбирані гроші поїхати на батьківщину. Але так і не довелось. Дитину Ханне теж треба годувати... вони багато потребують у цьому віці... — знову поверталась вона до того самого.

Прийшла сиділка і сказала, що Пелле чора йти звідси. Він встав і нахилився до старої, щоб попрощатися з нею. Дивне почуття обійняло його, коли він подумав, що от вона, яка так багато важила в його житті, ледве пізнає його тепер. Вона схопила його руку обома

своїми і дивилась на нього бездумним поглядом; очі її вже застигали пеленою смерті.

— Рука у тебе ще хороша,— повільно промовила вона по-старечому глухуватим голосом.— Якби Ханне вийшла за тебе, багато чого повернулося б інакше.

VII

У бібліотеці звернули увагу на серйозного, мовчазного робітника, який брав книги з таким виглядом, неначе носив цеглу. Але всі ставились до нього добре і допомагали вибрати потрібні книги.

Серед службовців був тут старий бібліотекар, який охоче підходив до Пелле і питав, чи не може він бути йому корисним. Це був сухий низенький дідок у золотих окулярах, з рідким сивим волоссям і борідкою, що надавала його блідому обличчю привітного виразу. Він працював з книгами років тридцять; книжковий пил в'ївся йому в легені, і щохвилини чути було його сухе покашлювання.

Бібліотекар Брун був холостяк і, як говорили, людина дуже багата. Не можна сказати, щоб він відзначався особливою елегантністю, зовнішнім лоском, але щось у ньому було незаймане, невимушене, начебто він ніколи не зазнавав ударів долі. У статтях своїх він виступав як запеклий фанатик індивідуалізму і визнавав тільки совість єдиним законом, якому підвладна людина. Брун був замкнутий, нелюдимий, але щось вабило його до Пелле, який був — він це знав — душею масового руху робітників. Бібліотекар з подивом та інтересом спостерігав нову фазу розвитку робітничого класу і інколи приносив Пелле свої статті і просив прочитати їх. Часто в них трактувалось про те, що таке по суті особистість; за вихідний пункт бібліотекар брав «я» у висвітленні того чи іншого філософського учення або релігії; намагався розібратись і в злободенних питаннях. Пошепки обговорювали вони з Пелле зміст статей; старий, відлюдькуватий філософ, якого дуже мало хто читав, болісно любив широку публіку і напружено прислухався до слів Пелле, бажаючи дізнатись, що зумів сприйняти з його ідей простий робітник. Хоч Брун у поводженні з людьми здавався тихим, майже несміливим,— у своїх статтях він висловлювався дуже різко і не боявся проповідувати застосування крайніх заходів. До духовного піднесення низів він ставився скептично.

— Простолудин навіть читати не вміє,— говорив він.— Ніколи не бере в руки справжньої книги.— Сам Брун так довго жив книгами, що вважав, ніби вся правда життя захована в них.

Поступово вони добре познайомились. Брун був останнім нащадком вимерлого старовинного роду багатців. Сам він гроші зневажав, вони не були для нього цінністю життя; не зазнавши ніколи нестатків, він був невимогливий і охоче відмовляв іноді собі в чому-небудь, щоб допомогти людям. Говорили, що він жив по-спартанськи і всі свої прибутки витрачав на бідних. Багато в чому він був солідарний з пригнобленим класом, і не тільки в теорії, а й на практиці. І Пелле,

на свій подив, бачив, що розпад існуючого ладу може початись також і згори. Можливо, що майбутнє пробиває собі дорогу одночасно з протилежних кінців суспільства.

Одного разу Брун обережно навів розмову на особисте життя Пелле; схоже було, що він уже знав дещо.

— Чи немає у вас яких-небудь планів, чи не потрібна вам допомога? Я був би радий стати вам у пригоді.

Та Пелле сам ще не з'ясував собі, як узятися до підготовки майбутнього.

— Для мене ще все в тумані,— сказав він.

— Але жити ж вам все-таки треба? Зробіть мені ласку, візьміть у мене хоч позичково, поки не влаштується як слід...

— Щоб стати незалежною і тямущою людиною, треба мати гроші,— провадив він далі, коли Пелле відмовився.— Це принизливо, але це так. Ви, напевно, все-таки не заробляєте стільки, скільки вам потрібно; виходить, повинні або брати гроші, коли вам їх пропонують, або відмовляти собі в необхідному.

— То краще відмовляти,— сказав Пелле.

— Мені здається, ви і ваші однодумці завжди так і поводитись,— ну, і як, чи ви цим хоч трохи наблизились до того, щоб верхівка суспільства розкаялась? Занадто благоговіє простий народ перед чужою власністю! Так, так, чистісінька правда! У старі добрі часи бідняк не дозволяв собі сунути що-небудь у свій власний голодний рот — кожна краща крихта ішла королю. Тим-то наша влада так і оплакує втрату цього простака,— на ньому дуже легко було наживати капітали! Його нащадки теж тягають ще на своєму горбу чимало з того, що тягав він.

— Гроші створюють залежність,— заперечив Пелле.

— Не завжди,— сміючись, відповів Брун.— В моєму товаристві позичають або беруть в кредит, не мигнувши оком,— чим більше боргів, тим краще! Ні з ким люди не поведуться гірше, ніж з своїми кредиторами. В цьому ми поведимось куди вільніше за вас; і це взагалі проводить межу між панівним класом і простим народом. Цей страх заборгувати кому-небудь, це старання завжди відслажити вдвоє — прекрасна і благородна риса, коли вона виявляється всередині вашого власного світу, але вона ж губить вас у стосунках з нами. Ми її зовсім не знаємо. Інакше, що сталося б з людьми, які з колиски до могили потребують допомоги, тільки тим і живуть, що користуються послугами?

Пелле в замішанні дивився на нього.

— У бідняків тільки і надбання — його честь; тому він так і береже її,— сказав він.

— І ви справді ніколи не подавляли в собі цього почуття, яке так на руку нам? — здивовано спитав Брун.— Перевірте-но всю існуючу нині мораль, і ви побачите, що її винайшли ми для застосування до вас. Мої слова дивують вас? Але ж я дегенерат; один з тих представників панівного класу, які псують справу, відмовляючись від прибутків. Я помітив, що вас вразило,— як це я не поплес-

кав вас по плечу і не сказав: «Бідний, але гордий; таким і залишайся, молодий чоловіче!» Однак не робіть із цього занадто далекоюжних висновків,— я, як сказано вже, не з таких людей. Отже чи не дозволяйте мені допомогті вам?

Ні, тепер Пелле вже ніяк не міг погодитись. Слова Бруна викликали в ньому протест і ще більше посилили його впертість.

— Ви справжній, запеклий простолюдин! — сказав Брун, чи то сердито, чи то жартома.

По дорозі додому Пелле обдумував розмову. Звичайно, йому завжди було ясно, що все в цілому схоже на панський виїзд; везуть екіпаж коні,— тобто він і подібні до нього,— а закони і весь державний устрій — це збруя та віжки, які змушують коней везти панський екіпаж як слід. Звичайно, самі пани завжди заперечували це, але Пелле недарма вивчає історію і статистику; коли-небудь він таки матиме незаперечні докази. І раптом серед людей, що сидять в екіпажі, знайшовся один, який підтверджує, що так воно і є,— не книжковий герой, а жива людина, яка стоїть віч-на-віч з Пелле. Це дуже змінило його віру у правильність власних поглядів.

А ця віра потребувала підкріплення,— у домашній обстановці Пелле вона легко могла похитнутися. З квартирою вони, звичайно, прогоріли. Еллен спішно розпродала обстановку.

— Знати не хочу цих законів! — відповідала вона на застереження Пелле.— Адже це просто нісенітниця. З якої речі маємо ми дарувати торговцеві те, за що ми вже заплатили йому? Тільки тому, що у нього є якийсь папірець, підписаний нами? Коли меблі будуть продані, він же одержить все сповна!

Однак, сповна він не одержав,— адже їм треба було жити і харчуватись. І от залишок боргу навис над ними серйозною загрозою. Якщо торговець дізнається, що меблі продано, вийде погана історія.

— Ти не забудь, я ж сидів уже,— сказав Пелле.

— Не можуть же вони покарати тебе за те, що зробила я? — злякано подивилась на нього Еллен.— Пелле, Пелле, що ж я наробила! Чого не послухала тебе? — На хвилину вона зовсім поникла.— Значить, треба постаратись заплатити все негайно,— сказала вона раптом, енергійно випростуючись.— Ці двадцять крон треба роздобути! — Вона швидко піднялась до себе нагору і зразу ж повернулась у майстерню в капелюшку й накидці.

— Що ти збираєшся робити? — спитав Пелле здивовано.

— Що збираюсь робити? Піти до Королеви Терези. Вона напевно може роздобути грошей. — Еллен нахилилась і поцілувала його.— Ти не бійся.— Незабаром вона повернулася з грішми.— Я зможу сплатити пранням цей борг,— сказала вона весело.

Ну, виходить, ця турботу з плечей геть! Якби так само просто було виплатити позичку. Але виплата посувалась туго. Чергові внески якимось дивно самі себе з'їдали. Разів два довелось попросити про відстрочення, і лихвар щоразу збільшував залишок боргу на всю суму затриманого внеску. Це він називав пенєю.

Пелле тепер рідко коли брався за книгу,— йому не хотілося чи-

тати. І вранці, і ввечері бігав він і ловив випадковий заробіток — забирав і відвозив на візку меблі до лахмітників, не гребував і всякою іншою роботою.

Одного разу надвечір Еллен принесла від Королеви Терези візку з газети з оголошенням: пропонувалась хороша, вигідна робота цілком надійній людині, яка знає шевське ремесло.

— Це сьогоднішня вранішня газета,— сказала Еллен збуджено.— Хоч би тільки ти не запізнився. Іди зараз же.

Вона швидко вийняла святковий костюм Пелле і спорядила чоловіка. Дорога була не близька — на фабрику взуття, на Громадянській вулиці, і Пелле сів у трамвай, щоб скоріше дістатися до місця, хоч і не дуже сподівався на успіх у фабриканта, свого запеклого противника ще з тих часів, коли Пелле організовував професійну спілку. Це був молодий ще майстер, який зумів іти в ногу з часом і швидко проскочив у фабриканти.

— А, це ви! — зустрів його фабрикант.— Ну, ну, колишні незгоди не повинні нас відштовхнути одного від одного тепер, якщо ми взагалі можемо прийти до згоди. Мені потрібна людина, яка б займалась у мене потрошку всім, була б, так би мовити, моєю правою рукою, допомагала мені, коли я сам тут, і придивлялась за всім без мене, коли я виїжджаю. Мені здається, ви цілком підійдете для цього. Ви ж маєте взагалі вплив серед робітників, а мені б хотілося трохи згладити, поліпшити відносини з моїми, водночас не потураючи їм,— ви розумієте? Добиватися свого можна так само і добром,— це коштує анітрохи не дорожче,— знаю з досвіду. І коли сам перебуваєш у партії, то...

— Ви? — Пелле ледве повірив своїм вухам.

— Атож. І чому ж, скажіть, мені, підприємцеві, не бути членом соціал-демократичної партії? Що тут дивного? Зовсім нічого, якщо глянути глибше, а користь є. Років через десяток кожна розсудлива людина стане соціал-демократом.

— Мабуть, що так,— усміхнувся Пелле.

— Правда ж? Одного разу я сказав своїй дружині: «Знаєш, стає просто незручним не належати до партії. В інших країнах і мільйонери, і графи, і барони вже ввійшли до партії». Вона трохи замислилась, а тепер дуже задоволена. Там поспіль пристойні люди, як вона недавно сама мені сказала; серед них є навіть люди з достатками. Ну, звичайно, спочатку я не з переконання пішов туди, але тепер — хоч побожитись! — я солідарний з ними; вони говорять багато розумного. Та і, клянусь душею, це єдина партія, яка посправжньому може завдати чосу панам анархістам. Ви згодні зі мною? На мою думку, всім треба було б дружно взятися до них і перемогти. Так воно і буде кінець кінцем. Я чимало міркував над політикою і прийшов до того висновку, що ми, підприємці, з самого початку поводитись по-ідіотськи. І навіщо нам треба було боротися з рухом? Це тільки штовхнуло робітників на крайності. Дивіться тепер самі, як усе пішло пристойно, відколи перед ними почали скидати капелюхи. Поводисья відповідно до того, як з тобою обходяться,

скажу я вам. І робітники не повернули б справи так круто, якби ми були з ними трохи ввічливіші,— ви згодні з цим? Ви, робітники, зовсім такі самі, як і всі інші люди,— теж хочете добре їсти і вдягатись, зажити собі слави поважаних людей. Тому розумно було б відітнути самі низи; не можна підніматися на гору, тягнучи за собою занадто важкий вантаж. Ці хлопці, ладні вивертати буличник з бруку, щоб шпурлятися ними, мені не компанія. Треба мати терпіння дочекатись, коли прийде черга твоєї партії сісти за стіл — от моя політика... Ну, то що ж ви скажете?

— Я необізнаний з машинами,— сказав Пелле.

— Ви хутко до них при звичаєтесь. І не в цьому головне,— аби тільки ви зуміли порозумітися з робітниками, а це ви, звичайно, зумієте. Я даю вам тридцять п'ять крон на тиждень — це добра платня, як мені відомо, зате і ви, зрозуміло, мусите оберігати мої інтереси. Не на те ж вступаєш до партії, щоб тебе обдирали... ви розумієте, що я хочу сказати? Далі ви матимете безплатну квартиру — звичайно, в передньому флігелі, і будете неначе управителем для пожилців заднього флігеля. Там три поверхи з однокімнатними квартирами. Я неохоче заходжу в особисті стосунки з цим набродом, — клопоту не збудешся. Вони псують приміщення, залишаються в боргу, а коли трошки притиснеш їх, біжать у газету і зводять наклепи. Ну, звичайно, я не дуже охоче йду на такий ризик, але все-таки трапляється. А взагалі волю краще, щоб справа йшла гладко, — почасти з тих міркувань, що я — кандидат у члени центрального правління спілки. Отже, тисяча вісімсот крон на рік платні, безплатна квартира — чотириста крон, — разом дві тисячі двісті крон. Непогана оплата, сказати по правді. Але не підмажеш — не пойдеш. По руках?

Пелле бажав би подумати до завтрашнього дня.

— Про що тут думати? Ніколи не слід занадто замислюватись, в наш час треба діяти. Професійний бік справи — не головне, мені найбільше потрібен авторитет. Ви будете моїм уповноваженим, інакше кажучи. Ну, ну, гаразд! Отже завтра ви дасте мені відповідь.

Пелле повільно побрів додому. Він сам не знав, навіщо попросив дати час подумати, — питання було вирішене. Якщо хочеш будувати своє домашнє вогнище — враховуй усі наслідки, не задкуй зразу ж, коли трапилась нагода влаштувати дружину і дітей трохи краще. Так! Значить, він буде тепер цепним собакою при хазяїнові, собакою, якого спускають на своїх же товаришів.

Він перейшов Нову Королівську площу і подався головною вулицею. Тут було яскраве, святкове освітлення, дугові ліхтарі висіли над асфальтовим бруком, мов ряд світлих птахів, що спостерігали зверху, час від часу ніби змахуючи крилами, щоб удержатися в повітрі; цими крилами вони начебто змітали п'тьму ночі. Довгі тіні метались по вулиці і зникали. У вузьких бокових провулках стояла п'тьма, немов задивившись на це яскраве світло; набридливі звуки линули звідти: регіт дівиць, самотній плач дитини, безупинний стогін жінки, яку хтось бив. Але по асфальту гуляли, нібито нічого не чую-

чи і спокійнісінько розмовляючи, парочки. Вони кутались у шуби і були задоволені, що настав холод.

З великих переповнених кафе чути було музику. Люди тісними компаніями розважались і почували себе щонайкраще. На столику, в центрі кожної компанії, стояла у відерці з льодом пляшка шампанського; вона стриміла навскіс, ніби збираючись одним пострілом збити для цих панів саме небо. Які впевнені були вони всі в своєму благополуччі! Невже вони не почували, що сидять на тонкій корі, під якою клекоче вулкан злиднів? Чи, мабуть, вони саме тому так пили-гуляли? Сьогодні ти, а завтра я! Мабуть, вони примирилися з своєю долею і поспішали взяти від життя все, що можна було ще взяти, не прислухаючись занадто вже уважливо до хрипких протестів глухих вулиць.

На площі Ратуші, під електричним ліхтарем, стояв чоловік і продавав газету.

— П'ять ере, якщо у вас знайдуться гроші, а як немає, то беріть дурно,— сказав він, тикаючи в руку Пелле газетний листок. Продавець був блідий, з чорною широкою бородою і темними синцями під очима; схоже було, що в нього якась виснажлива хвороба. Пелле придивився до нього: та це ж Петер Дрейєр, його товариш по навчанню!

— Ти що ж це... газетами торгуєш? — здивувався Пелле і подав йому руку.

Петер Дрейєр поздоровкався. У нього був колишній важкий, загиблений у себе погляд, як і тоді, коли Пелле зустрічався з ним у мансарді,— мабуть, навіть ще більш задумливий.

— Атож, я став газетярем,— відповів він.— Але тільки після роботи. Цей маленький листок я сам пишу від руки; тобі, мабуть, корисно почитати.

— Про що говориться в ньому?

— Про тебе, про мене.

— В анархічному дусі, певно? — сказав Пелле, дивлячись на заголовок.— Ти був таким оригіналом, коли ми з тобою бачилися востаннє.

— А от почитай... Будь ласка! П'ять ере, якщо у вас вистачить грошей, а то беріть дурно,— вигукував Петер Дрейєр, простягаючи прохожим листки.

Поліцейський, що стояв неподалік, почав потрошку наблизатись, стежачи за ним.

— Та ти під наглядом! — сказав Пелле, звертаючи увагу Петра на поліцейського.

— Я вже звик до цього. Кілька раз вони навіть конфіскували мій маленький невинний листок.

— Очевидно, він не такий вже невинний? — усміхнувся Пелле.

— Я нічого іншого не раджу людям, як тільки подумати про все самим.

— Ця порада теж може бути досить небезпечною, коли слухається її.

— На жаль! Найгірше те, що поліція, переслідуючи, розоряє мене. Як тільки я знайду роботу в якого-небудь майстра, з'являється поліція і пропонує йому звільнити мене. Ну, та це звичайна їх тактика. Завжди цілять у шлунок, сподіваючись завдати смертельного удару в серце.

— То тобі важенько викручуватись? — сказав Пелле співчутливо.

— Ну, нічого; справляюсь. Іноді мене арештовують без будь-якої законної підстави, а трохи згодом випускають — так само необгрунтовано. Поліція розгублюється, а це не дуже добре атестує механізм, який приводиться в рух тільки для того, щоб пригнічувати нас. Я відчуваю, що мене охоче прибрали б з дороги зовсім, якби можна було; однак, країна недосить велика, щоб хто-небудь міг зникнути в ній безслідно. Але тепер я більше не маю наміру відігравати роль зацькованого звіра. І хоч зневажаю наші закони, бо вони не що інше, як ширма для грубої сваволі, все-таки дуже старанно додержую їх. І якщо, проте, знову зазнаю насильства, я з ним не примирюсь.

— Та бачиш, сили дуже нерівні, — сказав Пелле, серйозно дивлячись на нього.

— Ніхто не повинен терпіти більше, ніж хоче сам. Але у нас на батьківщині людям бракує дечого: послідовності, уміння йти до кінця у своїх висновках і самоповаги. Тому і попихають нами, як хочуть.

Вони пішли разом. На тротуарі перед одним з великих кафе стояла жebraчка з маленькою дитиною на руках і пропонувала прохожим якісь нікчемні стеблини, що були начебто квітами. Петер Дрейер мовчазним жестом вказав на неї, потім на публіку в кафе, і обличчя його сіпнулось.

— Я нічого не маю проти того, що люди втішаються життям, — сказав Пелле, — навпаки, я радію, коли бачу хоч деяких щасливців. Я ненавиджу систему, а не людей, розумієш? Хіба що за винятком тих, які хотіли б позбавити нас найменшої радості і втішалися б думкою, що інші живуть у злиднях.

— А ти думаєш, серед них там знайдеться хто-небудь, хто б серйозно бажав нам добра? Думаєш, хто-небудь з них скаже: я такий щасливий, що заробляю двадцять п'ять тисяч крон на рік, більше п'яти тисяч я не маю права витратити на себе; решта належить бідним. Ні, вони тільки лають бідняка, розтринькуючи те, що наживають на ньому. Пани лають робітників, пані — своїх служниць. Он вони там просторікують від повноти шлунка; ти пройди між столиками та послухай, що вони говорять: бідняки — свині, ненадійний народ, невдячний, хоч скільки роби для них; і в бідності своїй вони самі винні. Ці балачки для одних — пряна приправа; інші заглушають цим докори сумління. Але ж усе, чим ці пани пишаються, створено руками бідняків; навіть найбільш вишукане, витончене проходить через їх брудні руки і має пікантний присмак трудового поту, голоду. Пани приймають це все як належне, — так, мовляв,

і годиться; вони навіть не дивуються, що ніхто не віддячить їм за добре поводження, не скаже їм ехидно: «на здоров'я», підсипавши отрути в ласощі. Подумати тільки — щодня мільйони бідняків виготовляють ласі куски для багатців, і ніколи їм не спадає на думку помститись. От який бідняк добродушний. Капітал у буквальному розумінні слова спить, поклавши голову нам на коліна... та ще й лає нас уві сні. А ми і не думаємо перерізати йому глотку!

Біля вулиці Вікторії вони спинились. Поліцейський, який весь час ішов за ними по другому боці вулиці, спинився одночасно з ними. Пелле звернув на це увагу Петера. Той байдуже глянув на поліцейського.

— Він схожий на англійського шукача, — спокійно сказав він. — Кровожерна паща і безтямна довбешка. Оце мене найбільше й мучить, що ми самі постачаємо собак, якими цькують нас. Але незабаром ми поведемо агітацію серед військових. — Він попрощався і рушив до Лугової вулиці, де проживав.

Еллен зустріла Пелле ще на вулиці, далеко від дому.

— Ну, як? — спитала вона з напруженим чеканням. — Дістав посаду? — Він тихо пояснив їй, як стоїть справа. Еллен обняла його рукою за стан і сказала, щасливо усміхаючись: — Ах ти, моя велика людина! Коли б ти знав, як я пишаюсь тобою. Тепер ми багаті, Пелле, — тридцять п'ять крон на тиждень! А ти радий?

— Атож, я радію, що, нарешті, тобі з дітьми житиметься краще.

— Так, але як ти сам?.. Непомітно, щоб ти дуже радів. А це ж почесна посада!

— Для мене вона буде не легка, але спробую повернути справу на краще, — відповів він.

— Не розумію. Звичайно, ти мусиш стояти за хазяїна, — така вже посада, і він має право сподіватися, що його інтересів додержуватимуть.

Еллен подала Пелле вечерю, розігріту у грубці, і все поглядала на чоловіка з подивом: щось було в ньому таке незрозуміле сьогодні. В тюрмі він взагалі почав дивитися на речі якось особливо. Та й не дивно! Еллен підійшла і погладила Пелле по голові.

— Побачиш, ти ще радітимеш і за себе самого, — сказала вона. — Для нас велике щастя, що хазяїнові не хочеться самому морочитись із справою.

— Він вдався в політику, — неуважно відповів Пелле. — Іноки що він має на меті, очевидно, за допомогою голосів робітників пройти в керівництво.

— Ну, тоді дуже розумно, що він хоче взяти тебе, — жваво озвалась Еллен. — Ти в цих справах досвідчений і можеш допомогти йому. І якщо ми будемо відкладати гроші, то, може, призберемо стільки, що коли-небудь відкупимо у нього підприємство.

Вона була щаслива і раз у раз голубила Пелле. Радість зробила її ще красивішою, і Пелле, дивлячись на неї, не міг ні в чому розкаюватись. Вона пожертвувала йому всім, без неї не було у нього дороги в житті. І треба було, нарешті, побачити її розквітлою від

щастя, хоч би скільки це коштувало йому самому, — адже він завждиє їй усім! Яка вона прекрасна в своїй незайманій свіжості. Вона і досі мала звичку носити чорне, і це, разом з темним волоссям і блідим обличчям, робило її схожою на «сестер», які багато чого зазнали в житті і цілком поринули у справу милосердя.

Його раптом вразила думка, що він же ніколи не чув голосного сміху Еллен, — вона завжди тільки усміхалась. Він ще не викликав до життя всіх сторін її природи, не зумів зробити її щасливою. От чому вона, поділяючи його харчі і його ложе, зберігала своє краще, завітне для себе самої, як стійка дівка. Але тепер її щоби зарум'янились у передчутті щастя, а очі, сповнені надії, не відривались од нього. Він перестав уособлювати для неї сірі будні, він зробився казкою, яка може здивувати чудесами в найтяжчу хвилину життя. Такої зміни в Еллен він добився не дуже дорогою ціною... Жінки-бо не створені для невдач і самотності! Це квіти, які розцвітають у всій своїй красі під поцілунками щастя.

Нехай Еллен дістане змогу перекласти відповідальність на його плечі.

На другий день Пелле знову причепурився, щоб піти і остаточно домовитися з фабрикантом.

Еллен допомогла йому пристебнути ззаду комірць, почистила йому костюм щіткою, не перестаючи гомоніти про майбутнє, щебечучи безжурно, мов пташка.

— Що ж нам тепер треба зробити насамперед? — сказала вона. — Треба позбутися квартири і перебраться в ту частину міста, бо інакше тобі доведеться занадто далеко ходити.

— Я забув сказати тобі, що ми там житимемо. У нього триповерховий флігель з однокімнатними квартирами, — ми будемо за управителя. Сам він не може морочитися з пожильцями. — Пелле не забув про це вчора, але не міг змусити себе признатися, що йому доведеться бути цепним собакою хазяїна.

Еллен кинула на нього закам'янілий погляд.

— Це зв'язано з посадою? — спитала вона, задихаючись. Пелле кивнув. Вона раптом кинулась до нього і схопила його за рукав. — Ти не підеш! — Вона була в нестямі і дивилася на нього з благоанням. — Я тебе не розумію!..

Пелле розгублено глядів на неї, щось бурмочучи у відповідь.

— Хіба ти не бачиш, що він хоче експлуатувати тебе! — провадила вона далі палко. — Він пропонує тобі посаду іуди! Але ми не станемо заробляти собі шматок хліба, викидаючи бідняків на вулицю. Я сама зазнала, як це бачити свої пожитки у вуличній канаві в грязі. О-о!.. І ти пішов би туди!.. — Вона з жахом дивилась перед собою. — Не розумію, де ділась твоя розсудливість! Ти ж такий розумний, — почала вона знову, уже заспокоївшись і дивлячись на нього з деяким докором. Але раптом, зрозумівши все, похнюпилась і, ховаючи обличчя, скрикнула: — О, Пелле, Пелле!..

Пелле перестав читати, не заходив і в бібліотеку,— доводилося думати тільки про хліб насущний. Знайти постійний заробіток годі було і мріяти; зима стояла біля порога, армія безробітних росла з кожним днем. Пелле сидів дома, працював, коли була робота, а більше наглядав за дітьми, поки Еллен прала. З Ляссе-Фредеріком він розмовляв, як з товаришем, але цікаво було бавитись і з малятами,— вони платили йому зворушливою ніжністю; Пелле бачив, що він корисний для сім'ї. Свена-Утіху він тепер дуже полюбив; його тільки мучило, що хлопчик досі ще не починав говорити. Його німота була для Пелле постійним мовчазним обвинуваченням.

— Чому ти більше не береш книг додому? — питала Еллен, забігаючи з пральні відвідати дітей, задихана, з голими руками і дрібними краплинками пари на волоссі.— Адже у тебе є час.

Ні, навіщо йому книги? Вони, правда, розширяють обрій, але те, що є там, за цим обрієм, в багато-багато раз ширше, і, читаючи, він тільки почуває, який незначний він сам. Винести з читання хоч трохи заспокійливе загальне уявлення про світ було неможливо. Життя йшло своїм шляхом безладно, всупереч здоровому глуздові. Неприваблива доля — розширяти свої знання про речі, за які не можеш відповідати; біднякам найкраще відгородитись од усього.

І він, і Мортен щойно повернулися з кладовища, куди провели в останню путь стару Йонсен. Так вона і не дочекалась радості побачити ще раз свою рідну Ютландію. За все своє трудове життя їй не пощастило наскладати і десятка крон на квиток,— а в Ютландію день у день мчать поїзди з сотнями вільних місць; з нещадною точністю летять вони у призначені години від станції до станції; бозна-скільки тисяч порожніх місць провезли поїзди в Ютландію за ті роки, що стара просиділа тут, знемагаючи від туги за батьківщиною. А якби вона дошкандибала до вокзалу і влізла у вагон, службовці безжально висадили б її вже на першій зупинці поїзда. Чого це вона поїхала в Ютландію? Ну, добре — туга за батьківщиною, але ж у неї нема грошей!.. Що це, злобне знущання чи безсердечна байдужість? У всякому разі важко вигадати більш диявольський спорт, ніж ця їзда з порожніми місцями. От чому їзда ставала така жахливо швидка, неначе сам диявол впрягався в паровоз і, задихавшись від прудкості, тягнув порожні вагони через усю країну туди, куди з такою тугою поривались люди! Страшно, мабуть, служити кондуктором і вигукувати, проходячи по порожніх вагонах, назви станцій до відома пасажирів, яких немає через фатальний збіг обставин.

А ось тут по кімнаті ходить Сестричка, така бліда, худенька. Її світле волосся погано рósло; коли вона бігала, у неї з горла вивиривалися болісні хрипи, майже неминучі у дітей в кварталах бідноти. То огидне повітря задвірків подавало свій голос, засмучуючи Пелле, як майже все, над чим працювала його допитлива думка. Дівчинці так бракувало сонця! Літо марнувало його даремно, з над-

мірною щедрістю, але воно проходило десь високо над головою бідного люду, як і все інше. Рік був навдивовижу врожайний на полуніці, але найбагатші садоводи змовились і залишили половину врожаю гнити на грядках, щоб не знизити ціни і заощадити на витратах по збиранню ягід. А тут ходять дитинчата, які так хочуть ягід, вони хиріють, не маючи потрібних соків. Чому все це так? Хоч трохи по-людському ясної відповіді не можна було дати.

І скрізь те саме. Щоразу, коли думка Пелле спинялась на якомунбудь соціальному явищі, зараз же впливало одно і те саме: безліч благ, доступних тільки небагатьом споживачам, а через це значна частина цих благ гинула марно. І от з порожніх місць дивились обвинувачуючі очі — хворі, сумні від голоду і нестатків, від обманутих надій. Тільки один раз побачиш їх — і вже не можна одірвати від них погляду.

Інколи фантазія Пелле біла через край, і він ловив себе на тому, що сидить і створює в думці державу, де залізниці використовуються відповідно до потреб у них, а не відповідно до вмісту гаманця; де їдять усі, хто відчуває голод, і де єдиними бідняками є люди, які не можуть нічого дати іншим... Стоп! Адже це просто ідіотство. Голос із невидимого світу закликав до справи його разом з товаришами, а чи багато з того вийшло? Тільки подразнило їх.

Брун часто відвідував Пелле — старому бібліотекареві бракувало приятеля.

— Чому ви перестали ходити до нас? — спитав він одного разу.

— Навіщо мені ходити туди? — коротко відповів Пелле. — Біднякові не потрібні знання — він проклятий на віки віків.

Пелле порвав з усім тим світом, не потребував і відвідувань бібліотекаря; найкраще, коли кожен триматиметься свого; нема чого знатися такому, як він, з великими людьми, — вони йому не компанія. І він не старався приховувати свої почуття. Та Брун ніби не помічав нічого. Першого жовтня він перебрався на квартиру у Фредеріксберзьку алею і майже щодня після обіду проходив повз Пелле, повертаючись із бібліотеки додому. Діти пильнували, щоб не прогавити його повернення, бо він завжди приносив їм щонебудь.

Ні Пелле, ні Еллен вже не ставили до життя особливих вимог. Вони вгамувались і покійно працювали пліч-о-пліч, як пара робочих коней, звиклих ділити ясла і труд. Тепер головне було розв'язатися з цим проклятим боргом, щоб не боятися весь час; але навіть і це було їм не під силу. Все, що вдавалось заощадити, назбирати, щомісяця йшло лихвареві, але це анітрохи не наближало їх до мети. Із ста вісімдесяти крон, одержаних Пелле, вони виплатили вже сто двадцять, і все-таки були винні двісті сорок. Це набігала пеня на кожне прострочення внеску, хоч би на день, на два, або ще казна за що! У всякому разі кінця не передбачалося цьому витисканню з себе останніх соків і перекачуванню всього, що тільки їм вдавалось добути, в кишеню лихваря.

Але от Пелле сказав: «Досить!» Він не виплатив останнього

знеску і не бажав більше платити, хоч би там як погано обернулася справа.

— Позичив би ти краще у пана Бруна і розплатився з цим лихварем,— говорила Еллен,— інакше він відбере у нас останнє.

Але Пелле уперся і слухати не хотів розумних слів. Від думки, що паразитові удалось осідлати його і висмоктувати з нього всі соки, незважаючи на опір, у Пелле вірвався терпець. Нехай спробують зачепити його сімейне гніздо!..

Коли лихвар з'явився по черговий внесок, Пелле виставив його за двері. Взагалі Пелле завжди терпів усе з тихою покірливістю, але цього разу розгнівався і наговорив бозна-чого.

Еллен не намілилася втручатися в справу і вирішила, хай усе йде само собою.

Після обіду Пелле сидів на своєму звичайному місці у підвалі біля вікна, а бібліотекар на стільці коло дверей, тримаючи на кожному з колін по маляті, і пригощав їх мигдалем. Пелле, поринувши в себе, зігнувся над роботою, нагадуючи душевнохворого, який боїться, що з ним заговорять. В його роботі не було колишнього завзяття, і вона не горіла в його руках. Все якось не клеїлось, і коли йому не зразу попадав під руку потрібний інструмент, він сердився і починав шпурляти речі.

Брун засмучено стежив за ним, але вдавав, що захоплений дитми. Співчутливий вигляд міг викликати у Пелле новий вибух. Брун догадувався, що з грішми погано, але не наважувався запропонувати свою допомогу. Щоразу, коли він пробував навести розмову на це, Пелле обривав його і давав зрозуміти своєю насмішкливою міною: «Ти все вичікуєш нагоди нав'язати свої грошенята, але це тобі не вдасться!»

Щось неначе закрилося в ньому; однак, треба сподіватися, не назавжди; напевно, все знову ввійде в свою колію!

Перед надвірними дверима будинку спинився візник; з дрожки зійшли троє і піднялись нагору. Незабаром у майстерню вбігла Еллен.

— Пелле, вони прийшли забрати наші речі! — крикнула вона, вся в сльозах, не звертаючи уваги на Бруна. Діти, побачивши, що мати плаче, заревли.

Пелле встав і схопив молоток.

— Я їх швидко спроваджу,— сказав він глухим, здавленим голосом і попрямував до дверей. Він не спішив і йшов, похнюпившись, ні на кого не дивлячись. Брун міцно схопив його за плече і зупинив:

— Ви забуваєте про існування певної установи, що називається тюрмою,— сказав він з особливим притиском.

Пелле підняв на нього очі, немов застуканий зненацька, і якусь мить здавалось, що він уб'є старого бібліотекаря. Потім він випустив з рук молоток і весь поник.

Траплялось, що той чи інший товариш колишніх часів заходив до Пелле, щоб піти з ним на збори. Тоді в ньому прокидалися старі спогади про боротьбу,— мабуть, все-таки справжнє діло там!.. Пелле шпурляв свій шкіряний фартух і йшов з товаришем. Еллен проводжала його до дверей здивованим поглядом: «Невже його і досі вабить те,— після всього, чого він зазнав?!»

Але того вже не було. Пелле згадував могутнє заворушення в бойовий час руху, і йому здавалось, що напруження боротьби ослабло. Тільки перед виборами люди піднімалися, а іншого часу кожен поринав у своє, ніби і не існувало спільної справи, що об'єднувала думки і волю. Всі робітники були організовані, але в цьому факті не було ні новизни, ні сили; робітники неначе з цим уже народилися і не зв'язували з організацією ніяких великих сподівань, що підносять дух. Старі товариші, на його подив, прокололи,— напевно, відкривши, що не таке вже щастя казкове і не таке просте. Справа була вже не в тому, щоб широко розчинити ворота у країну щастя і ринути туди,— заздалегідь треба було пройти довгу путь, повну перешкод. От вони і влаштувалися кожен, як міг, і продавали сумнівне майбутнє за дрібні вигоди в сучасному, яке, однак, зразу і поглинало ці вигоди.

Рух не проникав у саму глибину, і на Пелле лежала якась провина за те, що він був закладений на недосить солідному фундаменті. Вже й тоді рух не захопив пожильців «Ковчег», а тепер численному пролетаріатові довелося розстатися з колишніми мріями про майбутнє. Старий, добрий простий народ розколовся надвоє: на дрібне міщанство, яке, очевидно, цікавилось тільки влаштуванням власних ділець, і на справжній пролетаріат.

Але в цьому не було нічого нового. Одна верства трохи піднялася, і під нею виявилася ще одна, нова; так завжди бувало в історії. Невже так і визначено наперед, на віки вічні, що на дні буття завжди залишатиметься незліченна маса знедолених, які несуть на собі весь тягар,— цей великий резерв голодних? Невже благоденство досягається тільки вмілим скиданням всього, що заважає,— як уміло зсувають всі зайві зборки на матерії, щоб вони зібралися в одному місці! Так, ось воно, знов те саме старе питання!.. Але раніш у Пелле була світла віра, що проганяла сумніви, а тепер він уже не задовольнявся сліпою надією і вимагав, щоб йому вказали вихід. Якщо рух зайшов у тупик, бо спрямований він був невірним шляхом, значить, причини відчутні і їх можна усунути.

З'явилися інші люди, ладні знову взятися за справу, з самого початку. Петер Дрейер познайомив Пелле з молоддю нового типу. Ця течія стихійно виникла в самому хвості руху і тепер ставила нові вимоги до життя. Як і сам Пелле, але різними шляхами, ці люди дійшли до тих самих висновків і насамперед вимагали, щоб і бідняків вважали за людей. Пройнята свідомістю недоторканності людського «я», ця молодь обурювалась всяким ігом і насамперед

звільняла себе від внутрішніх пут — не палила і не пила,— вони не хотіли бути рабами пристрастей! Ця молодь відокремилась од робітничого руху, мала в кварталі Південного бульвару свої власні місця, де вона збиралась; на їх зборах читались доповіді і обговорювались нові форми устрою суспільства. До цієї нової організації молоді входили розумово розвинені робітники, які добре заробляли і твердо вирішили йти за пролетаріатом; фанатизм спонукав їх віддавати навіть весь свій тижневий заробіток, якщо вони бачили нужденну людину; взагалі це були гарячі голови, які чекали резолюції; багато хто з них вже побував у тюрмі за агітацію проти існуючого устрою. Траплялись між ними і вихідці із провінції, сини тих, хто копав там землю, розробляв поклади торфу. «Діти маленьких людей» — так прозвав їх Мортен.

Так от вони, наступники тих, хто підняв рух, от у що мав він вилитись. Уміння обмежувати свої потреби допомагало їм уникати пасток капіталізму; вони зневажали міщанський потяг до комфорту і завжди ладні були відкрити воєнні дії. У всякому разі у них перелом був здійсненим фактом.

Їм дуже хотілося залучити в свої лави Пелле.

— Переходь до нас,— часто говорив йому Петер Дрейєр.

Але Пелле не дуже легко було заманити. У нього було своє сімейне вогнище, де він ховався, як слимак у своїй черепащі. Він ніс відповідальність за весь цей маленький світ з п'яти душ, але навіть і його неспроможний був укріпити. Його сил і здібностей не вистачило навіть на те, щоб зберегти своє маленьке домашнє вогнище, для цього потрібна була допомога благодійника. Не час було зважати на своє честолюбство, коли йшлося про дружину і про дітей; і тепер, коли все уладналось, він почував щиру вдячність до бібліотекаря. Але все-таки ганебний факт був наявний, і це відбиало охоту турбуватися про тисячі чужих вогнищ.

Пелле лякали невгамовні промови молоді. Він почував, що і в нього настав перелом, але він сприйняв цей перелом зовсім інакше. Відколи він почав повзати, він докладав усіх старань, щоб взяти посылну участь у всьому. Навіть перебування в тюрмі не перешкодило йому в цьому, а тільки зміцнило його зв'язок з усіма. У нього не було схильності розрубувати вузли, він уперто намагався розв'язувати їх.

— Погані твої справи, коли ти не вмієш ненавидіти,— говорили йому Мортен і інші, намагаючись підохотити його. Ні, його внутрішній холод був мов нічний іній, що танув від першого променя ранішнього сонця. Оглядаючись назад, він бачив примирливий внутрішній зв'язок у всьому пережитому, незважаючи на всякі біди і лихо. І от недавно старий бібліотекар дав йому відчутти, що і на другому березі існує добро. Пелле знову заспокоївся, сидячи за своїм верстатом, і не бажав, щоб нетерпіння інших впливало на нього, але поводився так, неначе попереду його була ціла вічність — цілком достатній час для природного розвитку подій.

Сестричка охоче проводила час у нього в майстерні, сповнюючи

її своїм щебетанням. Годині о восьмій ранку він уже чув тупіт її ніг на сходах; вона залишалась у нього до вечора; тоді Еллен силоміць відводила її нагору, щоб покласти в ліжко. Дівчинка збирала в майстерні всі інструменти і складала їх на одну купу на верстаті перед батьком,— йому і поворушитись не можна було; це вона називала «допомагати». Після того дівчинка відпочивала, стоячи біля верстата, поклавши на нього руки, і розважала батька розмовою.

— Сестричка молодець! — з задоволенням заявляла вона, показуючи на свою роботу.— Велика дівчинка! — І якщо батько не відповідав, вона повторювала це ще і ще раз, поки і він не похвалить її.

— Так, ти молодець. А ти покладеш речі знову на місце?

Дівчинка заперечливо хитала головою.

— Сестричка стомилась,— рішуче заявляла вона і 'зараз же, приволікши що-небудь ще, повільно присувала це до купки, не зводячи з Пелле очей, щоб перевірити, як він на це подивиться.— Сестричка допомагає,— пояснювала вона,— так, допомагає.— Пелле удавав, що не чує.

Якийсь час вона сиділа тихо, але потім набирала з-за груби повний фартушок кинутого в мотлох взуття і тягла до батька. Він намагався зустріти її суворим поглядом, але мусив продовжувати роботу. Це трохи бентежило Сестричку; вона витрушувала з фартушка все на ту саму купу і, спираючись долоньками об свої коліна, сідала навпочіпки, щоб спіймати вираз обличчя Пелле. Не задоволившись цим, вона підводилась і, поклавши рученята на його коліна, ніжно заглядала йому у вічі, повторюючи:

— Батько молодчина, все вміє; найкращий майстер на світі! — Потім, помовчавши, додавала: — Ми з тобою обоє молодці, правда, батьку?

— От тобі й на! — говорив Пелле. — Хтось із нас вихваляється.

— Не я,— рішуче відповідала Сестричка, мотаючи головою.

— Ви, здається, чудово ладнаєте,— говорила Еллен, зайшовши із Свен-Утіхою на руках у майстерню по Анну. Але та не хотіла йти нагору, залізала в кутки і ховалась за табуретом Пелле, а Свен-Утіха дривав ноженятами — просився на підлогу, щоб погратися з копилами.— Ну, то залишимося всі тут,— говорила Еллен і сідала поруч.

Вона стала тепер така тиха, покїрна. Невдачі надломилі її. Вона не говорила більше про майбутнє, тільки раділа, що їм удалося вирватися з пазурів лихваря. Думка про це сповнювала її тихим, але трохи затьмареним щастям. Вона не мріяла вже про що-небудь більше і була вдячна долі. Пелле здавалось, що в ній неначе вмерло щось разом з її колишнім невдоволенням. Вона ніби відмовилась, нарешті, від усього особистого, примирилась із сірими буднями, і це робило її безбарвною, буденною. «Їй бракує сонця», думав Пелле.

І знов думки його кружили, шукаючи шляхів у майбутнє, безустанно кружили по старих слідах, сотні раз випробуваних. Він не

розумів цього ясно, тільки почував, що безцільно бродить кругом та навколо.

Усередині його власного цеху не було йому ходу; там могли існувати тільки експлуататори і експлуатовані, а він не здатен бути ні тим, ні другим. Та коли він перебирав у думці інші можливості, він мимоволі повертався назад до верстата, подібно до собаки, що заблудив і весь час повертається назад та обнюхує старий слід. Було щось у ньому самому, що з фатальною упертістю зв'язувало його з професією, при всій безнадійності умов її. Бувши шевцем, Пелле багато зробив для робітничого руху — і повинен був завершити цю справу, залишаючись шевцем. За фаталізмом простолюдина криється свідомість, що і його існування складається за певним планом, має свої перспективи, — оце чи он те склалося так тому, що саме так повинно бути. І Пелле не мав підстав нехтувати цією свідомістю.

У нього іноді голова обертом ішла від цієї постійної роботи думки в одному напрямі; це було справжнім кошмаром, який без угаву мучив його і вві сні, і наяву. Одна і та сама стара мрія уперто тримала його в полоні весь цей час, забута колись юнацька ідея в найперший період участі Пелле в русі, — невизначний план кооперативної майстерні, яка зробить зайвим хазяїна, «придворного постачальника». Цей план був відкинтий, як нездійснений, але тепер Пелле знов ухопився за нього і продумав докладно. Зрозуміло, можна було знайти кількох тямущих і надійних товаришів професіоналів, які у всьому будуть заодно з ним, і в роботі, і в розподілі заробітку. Дисципліну неважко буде встановити, — робітники останнім часом навчилися підкорятися своїм же таки товаришам. Оце був шлях для маленької людини — знову набути значення в своєму цеху і висунутися вперед; те, що було не під силу кожному зокрема, вони могли подужати гуртом: використати сучасну техніку і поділити роботу на окремі ланки. Пелле обмірковував усе ретельно, опрацьовував план ще і ще, щоб не прогавити жодної деталі. Йому снилася його кооперативна майстерня, неначе вона вже існувала. Він працював у світлому, просторому приміщенні, серед своїх же товаришів, тут не було ні хазяїна, ні найманих робітників; машини гули, товариші співали і насвистували, спрямовуючи роботу машин. Робочий день був недовгий, і після закінчення його їх усіх ждало щасливе сімейне вогнище.

Боляче було, прокидаючись, повертатися до дійсності. На жаль, всі найбільш тямущі і працьовиті робочі руки нічого не важили у власному цеху, — не могли навіть стібка зробити без участі капіталу. Якщо капітал відмовлявся допомогти, руки ці не могли зробити нічого, немов були обрубані по лікоть.

Машини коштували гробшей. Пелле міг добути грошей у Бруна, — той часто пропонував Пелле позику на устаткування. Але Пелле і так уже був йому винен, а що, як підприємці-капіталісти згублять справу, затягну Пелле? Адже капітал завжди на сторожі і не терпить ніякої конкуренції. От Пелле і не наважувався ризикувати.

Старий філософ заходив майже щодня. Пелле зробився частиною його життя; старий з жалем стежив за душевним станом свого приятеля. Що саме — тюрма чи, може, книги — так змінило робітника, який колись своєю нестримністю нагадував бурю? Що перетворило його в мляву, нерішучу людину? Особистість стає сумнівною цінністю, коли не використовує своїх здібностей у дії. Старий був певен, що особистість зможе проявити велику дійову силу, якщо буде пересаджена на новий, незайманий ґрунт, і тому всяко термосив Пелле, намагався вивести його із стану сплячки.

Пелле нетерпляче струшувався. Звідусіль зверталися до нього, умовляли, щоб він наважився на щось, а він ще не бачив свого шляху. Він сам помічає дуже добре, що ходить, мов уві сні, почуває себе, як людина в гарячкому маренні, яка потребує тільки спокою. Його «я» діяло десь у невідомому.

— Я нічого не знаю, — з якимсь роздратуванням говорив він, — яка ж з мене користь. Я думав, що книги виведуть мене на той вузловий пункт, де я зможу зібрати всі свої знання. Але вони тільки остаточно збили мене з пантелику. Я порозумнішав настільки, щоб не брести далі навмання, але недостатньо, щоб знайти вісь, навколо якої все обертається. Хоч би за що я вхопився, все розпадається на *за* і *проти*. — Він усміхнувся з відчаєм.

Одного разу Брун приніс йому книгу.

— Цей твір задовольнив багатьох, хто шукав істину, — сказав він із значливою усмішкою.

Це була книга Дарвіна «Боротьба за існування».

Пелле читав, мов у тумані. Так ось він — «вузловий пункт»... розумчі висновки... В мозку у нього кипіло. Він не в силах був відкласти книгу, читав усю ніч, захопившись і водночас жахаючись цієї безжальної точки зору. Він аж тоді відклав книгу, коли Еллен принесла йому вниз вранішнє кофе. Не відповідаючи на її лагідні докори, він мовчки проковтнув сніданок, узяв капелюх і вийшов на порожні, по-ранковому свіжі вулиці, щоб охолодити свою палаючу голову.

Було дуже рано; робітники ще не проходили; у трактирах тільки-но починали відчиняти віконниці. Тепло вдягнені робітники трамвая тупцяли по вулицях у своїх чоботах, підбитих дерев'яними підшвавами; скуйовджені, виснажені жінки, спотикаючись, поспішали в своїх справах, шулячись від холоду. День ще не починався, а вони вже почували втому. Там і тут поспішала запізніла жінка, несучи перед собою матер'яну сумку, — мати несла в ясла маленя перед роботою.

І раптом у Пелле знялась хвиля обурення, підступила до горла майже нудотою. Ця жахлива, холодна теорія про право сильного, яка злищить йому, Пелле, вибір між зв'язкою жорстокості і загибеллю, — от, значить, ключ для розуміння життя! Це заздалегідь підписувало смертний вирок йому і його товаришам, всьому численному світові бідняків. З цієї точки зору існуючий порядок був єдино можливим, просто-таки ідеальним. Експлуататори, лихварі,

яких Пелле глибоко ненавидів, гармоніювали з основним законом життя. І жах був у тому, що з цієї точки зору становище суспільства було ясне; цього не можна було заперечувати! І хто вмів найкраще зрозуміти існуючий лад і пристосуватись до нього, той і перемагав, хоч який мерзенний та гидкий був цей лад.

Книга зразу осяяла весь громадський устрій яскравим світлом; але де ж ця теорія відводить місце Пелле і його товаришам, всім біднякам? Як видно, їх зовсім не брали до уваги? Суспільство складало по суті самі тільки імуші. Тепер Пелле спізнав їх релігію, моральні підвалини цієї нещадної експлуатації. Пелле завжди було надзвичайно важко зрозуміти, як це людина може експлуатувати людей, але виходило, що це священний обов'язок — давати камінь замість хліба. Великий користолобець, виходить, найближчий для материнського серця життя, — адже він обраний носій прогресу.

Бідняки цього вчення не поділяли. Якщо в товариській артілі мулярів траплявся поганій працівник, вони його не витісняли, не доводили до загибелі, але брали з собою на роботу, накладали каміння йому на візок, розбивали за нього на щєбінь залишки його денної норми. Бідняки не давали кволу впасти, турбувалися про нього. Таким чином, вони самі ставили себе поза законом, позбавляли себе шансів на роботу, — адже, взявши на спину пораненого, не побіжиш наввипередки! І в цьому і було підтвердження того, що вони чужі існуючому ладові, позбавлені ним усього, хоч і мають право вимагати поліпшення своєї долі. Повинен настати новий час, коли в світі переможе все потрібне для того, щоб і бідняки включились у загальний лад життя, — сердечна доброта, солідарність. Отже, великий страйк, що його в свій час Пелле допомагав організувати, вказував превильний напрям. Він намагався встановити якраз протилежне правилу «один проти всіх»; він ґрунтувався на законі взаємності — всі за одного.

І Пер-Голяк зовсім не був жалюгідним бідняком, якого засудив прогрес на загибель, фантазером, який з порожнім шлунком марить утопією. Своє дитинство Пелле провів на лоні природи, відчув з іншими живими істотами і гарну годину, і негоду. Бачив, як маленькі пташки хмарою налітали на яструба, що схопив одну з них, і переслідували його, аж доки він не випускав здобич із своїх пазурів. І якщо Пелле колись притискав мурашку розщепленсю соломинкою, інші мурашки кидалися на солеминку і визволяли товариша; їх нічим не можна було спинити. Якщо він скидав їх, вони випускали йому на руку свою їдку кислоту і не припиняли наступу. Їх хоробрість смішила його; їдкі краплинки були такі крихітні, що їх і розглянути не можна було, але, швидко піднісши руку до носа, він помічав гіркий мускусний запах. Чому вони, такі численні і такі заклопотані, все-таки не кидали товариша в біді? Вони навіть не торкалися до їжі, поки їм не вдавалося звільнити його.

Пер-Голяк вчепився міцно за ідею солідарності, — він правильно зрозумів її. І сам Пелле раптом зрозумів, у чому вихід. Якщо бідняки залишалися поза існуючим ладом і його законами, то чому б їм

не побудувати свій власний світ над тими законами, які не були їх законами? Цехові організації привчили робітників до самоврядування; і незабаром прийде пора, коли вони самі стануть господарями власного життя.

Молоді бунтівники-анархісти, обмежуючи свої потреби, звільнялися з-під влади грошей; капітал завжди проповідував скромність для бідняків, але не в цьому був шлях до перемоги. Ні, пролетаріат піде іншим шляхом і доб'ється великим обхідним рухом здійснення своїх вимог і сподівань!

Тепер Пелле уже не боюся скористатися пропозицією бібліотекаря,— в ньому не залишалось місця сумнівам. Все стало для нього ясним, і він бачив перед собою в загальних рисах охоплюючу весь світ мирну революцію, яка переоцінить всі існуючі цінності, переверне весь розпорядок. Пелле знав, що бідність не має вітчизни, і вже був колись провісником ідеї незалежності робітничого класу. Організовуваний ним тепер кооперативний рух повинен подати перший сигнал до всесвітньої боротьби між працею і капіталом.

Х

Через два дні Пелле з Бруном пішли подивитись на Фредеріксборгаде одно шевське підприємство, яке власник мав закрити. Воно було невелике: десяток підмайстрів, підвальна майстерня з машинами та електромотором, а над нею невеличкий магазин. Все це передавалось з устаткуванням за фактичною вартістю. Орендна плата за приміщення була трохи висока, але взагалі умови, як виявилось, підходили.

— Я гадаю, ми поставимо справу так, що основний капітал і оборотний погашатимуться на тих же умовах, як чотирипроцентна лозика з кредитного товариства,— сказав Брун.

— Умови вигідні,— відповів Пелле.— Адже успіх нашої справи не може бути для інших прикладом, адже ми починаємо її не на рівних умовах з іншими підприємствами.

— Не занадто вигідні. На таких самих умовах можна добути скільки хочете грошей під солідне забезпечення, а самого ж робітника треба розглядати як найкраще забезпечення, коли підприємство будується на робочій силі,— відповів старий, усміхаючись.— Коли прийде ваша влада, Пелле, кредитні операції дуже впадуть. А втім, мертвий капітал і тепер не дуже в ціні, якщо з його допомогою не експлуатується чия-небудь праця. А ми ж під експлуаторів і підкопуємось.

Ну, звичайно, Пелле не мав нічого проти таких вигідних умов, доведеться немало боротися з іншими утрудненнями,— якщо справа у них піде добре, приватні підприємства негайно оголосять їм війну.

Вони домовились відносно того, що не вдаватимуться ні до комісіонерів, ні до розпродаж; вони поведуть справу зовсім самостійно,

базуючись на безпосередньому зв'язку із споживачами. Адже чистий прибуток має ділитись між робітниками, учасниками справи.

— А за яким принципом? — спитав Брун, допитливо дивлячись на Пелле.

— Порівну, — відповів той, не замислюючись. — Ми взагалі не будемо заводити відрядності. Це було б нашою великою помилкою, коли б ми, піднімаючи робітничий рух, підтримували відрядність, замість того, щоб викорінювати її. Це збільшило б нерівність. Кожний трудящий має однакове право на існування.

— На вашу думку, вмілий і старанний майстер погодиться заробляти однаково з менш кваліфікованим? — спитав замислено Брун.

— Привчиться, — твердо заявив Пелле. — Як же інакше встановити той принцип, що всякий труд однаково цінний?

— І ви самі такої думки?

— Безумовно. Я не бачу ніяких підстав робити різницю, наприклад, між лікарем і робітником асенізаційного обозу. Неможливо визначити, хто з них корисніший для народу. Головне — щоб кожен робив свою справу якнайкраще.

— Чудово! — вигукнув Брун. — Чудово!

Старий філософ був у прекрасному настрої, а Пелле, який вважав його трохи млявим і далеким від життя, був вражений практичною кмітливістю, яку Брун часто виявляв.

— Це тому, що тут передо мною дещо нове, — сказав старий, потираючи руки. — Із старим я кінчив ще раніше, ніж з'явився на світ; нічого із старого не дошкуляло мені, — я, як кажуть, дегенерат. Саме так. А тепер старий книжковий черв'як все-таки покаже своїм предкам, що і в його жилах тече жива кров. Тепер ми обидва знайшли точку опори, вхопившись за яку, можна зрушити світ, дорогій мій Пелле! Я думаю, що знайшли. То давайте наполяжемо!

Так, багато на що довелось наполягти, але тепер усе це було реальним, і в Пелле з'являлось приємне відчуття, коли він думав, що у нього знову під ногами твердий ґрунт. Це все-таки зовсім інше, ніж ширяти самотньо у хмарах на крилах думки; він, сказати б, власними руками пробиває собі шлях вперед.

З власником підприємства умовились, що він ще деякий час керуватиме справою, поки Пелле з нею не освоїться, не ознайомиться з машинами і не навчиться вести книги. Тому Пелле був зайнятий з ранку до вечора і спав уночі, як убитий.

Мозок його перестав бути завжди киплячим котлом, — сон гасив його думки.

Залишалось добрати колектив робітників з таких товаришів, які цілком могли покластись один на одного, і Пелле рішуче усував усіх, хто не підходив для роботи на нових засадах, і вербував інших.

Пелле вирішив насамперед звернутися до Петера Дрейера. Еллен не радила робити це.

— Ти ж знаєш, що він не ладнає з поліцією, — говорила вона, — а в тебе і так буде чимало всякого клопоту.

Та Пелле хотів мати помічником людину нових поглядів, свідому самої суті справи; не всякий тут був придатний. Нова справа потребувала саме такої людини, яка повставала проти всього старого.

Пелле повернувся з бухгалтерських курсів додому на обід. Еллен пішла до міста, взявши з собою Свена-Утіху, але залишила чоловікові готовий обід. Пелле пообідав на кухні, читаючи водночас посібник з рахівництва.

У кімнаті сидів за своїми уроками Ляссе-Фредерік, заткнувши вуха пальцями, намагаючись зосередитись. Але це було не легко зробити — у Сестричку хитався зуб, і хлопчикові страшенно хотілося взятися до нього. Щохвилини відриваючись від книжки, Ляссе-Фредерік пропонував Анні то те, то інше, якщо вона дасть вирвати зуб. Ноги танцювали у нього під стільцем, він весь був немов у лікоманці. Але дівчинка відповідала:

— Ні, нехай уже зробить батько.

Знев'ярившись у чесних способах добитися свого, хлопчик вирішив обманути Сестричку. Кінець кінцем він умовив дівчинку дозволити йому обв'язати зуб ниткою, прикріпленою до дверної ручки.

— Ну от, тепер треба тільки підпалити нитку, — сказав він, запалюючи недогарок свічки, — бо інакше батько нізащо не вирве зуб. Це дуже допомагає! — І він, балакаючи без угаву аби про що, намагався відвернути увагу, як це роблять фокусники, раптом підніс Анні запалений недогарок якраз до носа; вона мимоволі відкинулася назад. — А от і зуб твій! — крикнув хлопчик, тріумфуючи, і показав його Сестричці. Але вона страшно заревла.

Пелле все це чув, але спокійно обідав, — нехай самі розберуться між собою; незабаром Ляссе-Фредерік загладив свій вчинок, втішив Анну, дав їй іграшок, і вона знову повеселішала. Коли Пелле ввійшов, обое лежали вже впростяж на животах, зсунувши голови під ліжку. Вони закинули зуб аж до стінки і дружно співали:

Мишко, мишко,
Візьми зуб костяний,
А мені дай золотий!

— Ти зайнятий зараз? — спитала дівчинка, підходячи до батька. Так, у нього завжди була робота — як не та, то інша.

— І завжди тобі немає часу, — з докором мовила вона.

Пелле відчув докори сумління.

— Я не такий уже зайнятий зараз, — поспішив він сказати, — можу трошки побути з вами. Ну, а що ж ми робитимемо?

Анна витягла свою велику ганчір'яну ляльку і почала розставляти стільці.

— Ні, не варт, — сказав Ляссе-Фредерік, — нехай краще батько розкаже нам, як він коїв пас... Про величезного лютого бика!

І Пелле почав розповідати історію з свого дитинства: про бика, про батю Ляссе, про хазяїна Кам'яного двору, про дядька Калле —

веселуна з тринадцятьма дітьми. Велика садиба, сільське життя, каменоломня, море—казка за казкою розгорталась перед цими двома вихованцями міста. Боротьба хлопчиська Пелле з великими биками за владу і панування, дивовижне придбання монети в п'ятдесят ере—пригоди, одна за одну цікавіші! А найбільш захоплюючою була розповідь про силача Еріка, що став ідіотом від удару по голові.

— От що діялось у ті часи,— сказав Пелле.— Тепер уже цього не буває.

— Скільки ти всього пережив,— сказала Еллен; вона щойно повернулась і сіла тут же з своїм плетінням.— Просто дивно, як ти вцілів, такий малий. От якби подивитися на тебе тоді.

— Батько у нас зовсім великий,— схвально заявила Сестричка.

Ляссе-Фредерік був скупий на похвали. Йому не хотілось завжди залишатися в тіні, і він був не від того, щоб докинути, між іншим, слівце про свої власні подвиги.

— Знаєш, у нас під ворітьми стоїть цілий віз жита,— сказав він, бажаючи виявити свою обізнаність в сільській обстановці.

— Це не жито,— зауважив Пелле,— це сіно, конюшинне сіно. Хіба ти не знаєш, яке буває жито?

— У нас це називається житом,— самовпевнено відповів хлопчик.— Хіба ж це не жито з такою волоттю на кінцях?

— Ти говориш про колосся? Так, колоски бувають і у трав, а зернові хліба теж постали з трав... Ти ніколи не бував у справжньому селі?

— Ми мали поїхати на цілий тиждень, але в матері справи пішли погано. Та я бував за містом і навіть у заповіднику.

Пелле відчув, як багато втрачали діти, проводячи весь свій час на бруківці міста.

— А чи не переїхати нам за місто? — сказав він увечері, залишившись удвох з Еллен.

— Якщо тобі так хочеться,— відповіла вона. Її особисто не вабило село. Воно — як постійне місце проживання — навіть навівало на неї несвідомий страх. Вона не вважала також, що село може бути корисним їх дітям: адже виростає дівчора прекрасно і в місті! Еллен зовсім не хотілось, щоб з її дітей вийшли сільські тюхтії. Та коли Пелле пропонує, — напевно, так треба; він звичайно завжди має рацію.

А відмовитися від квартири пора було — до квітневого строку залишалось трохи більш як місяць.

І от вони по неділях, навантаживши дитячу колясочку їжею, почали виходити на прогулянки по околицях міста,— зовсім так, як тоді, коли Ляссе-Фредерік був ще єдиною дитиною і сидів у колясочці, мов маленький наслідний принц. Тепер хлопчик допомагав везти колясочку, в якій сидів, розкинувшись, Свен-Утіха. Коли Сестричка стомлювалась, її садовили на передку коляски поверх фартуха, і вона весело дригала ногами. Щоразу вони вибирали новий напрям і потрапляли в місця, незнайомі навіть Ляссе-Фредеріку.

Зразу за високими стінами задвірків, на околиці, ховались затишні старі фруктові садочки з низенькими, критими соломою будівлями — колись, очевидно, селянськими хатинками. Забирались вони в такі місця випадково, з якої-небудь бокової доріжки, і помічали, що місто от-от загородить своїми казармами всі ці маленькі ідилічні куточки, закриє їх звідусіль. Якщо погода була сонячна, вони розташовувались на придорожному насипу і закусували. Пелле з Ляссе-Фредеріком наввипередки проробляли на торішній траві різні гімнастичні вправи, а Еллен збирала гілки вічнозелених рослин, щоб прикрасити свою кімнату.

Під час однієї з таких прогулянок вони потрапили на болотисту ділянку, порослу верболозом; далі стелилась рілля. Вони пішли по межам навмання і набрали на порожній, трохи занедбаний на вигляд будиночок на горбку, звідки відкривався вид на Копенгаген. Навколо розкинувся великий здичавілий сад. На старій замшілій дошці було написано: «Здається внайми», але кому належав будинок, не було зазначено.

— Ось будинок якраз у твоєму дусі,— сказала Еллен.

Пелле зупинився.

— Цікаво було б оглянути його всередині,— сказав він.— Ключ, напевно, онде, в тому будинку.

Ляссе-Фредерік побіг на старий селянський хутір, розташований трохи далі, саме на вершечку горба, і незабаром повернувся в супроводі самого хазяїна, блідого від безсоння і ще молодого чоловіка у стоячому комірці і з сигарою в зубах.

Будиночок належав сусідньому хutorянинові і був споруджений для виділених з господарства старих батьків хазяїна. Їм спала на думку цікава вигадка — дати своєму житлу назву «Зоря», і назва ця була написана великими літерами на східному фронтоні. Будиночок стояв порожній, відколи, кілька років тому, померли старі, і вигляд у нього був якийсь безживний. Вибиті шибки нагадували витеклі очі, підлога була брудна.

— Ні, це мені не подобається,— сказала Еллен. Та Пелле умовляв її, що будівля ще досить міцна, двері і вікна щільно припасовані, а все інше потребує тільки невеликого ремонту. Внизу було чотири кімнати з кухнею, та нагорі кілька кімнаток; з них одна, велика, якраз під дахом, виходила вікном на південь. Сад розкинувся на великій ділянці; у дворі стояв сарай з курником і крільчатником. Орендна плата була чотириста крон на рік.

Пелле і Ляссе-Фредерік з захопленням оглянули все, зробили безліч чудесних відкриттів, але, дізнавшись про ціну, Пелле схаменувся.

— Ну, значить, треба поставити хрест на цьому,— сказав він.

Еллен не заперечила зразу, але, повертаючись додому, почала щось розраховувати в думці,— вона помітила, як Пелле був розчарований.

— Це коштуватиме нам на п'ятнадцять крон на місяць дорожче, ніж наша квартира,— раптом сказала вона.— А якщо сад даватиме

хоч що-небудь, та ще завести курей... А верх, може, удасться здати внайми з меблями...

Пелле вдячно подивився на неї.

— Я ручуся, що сад може дати кілька сот крон,— сказав він.

Еллен побоювалась тільки, що в околицях водяться бродяги,— мабуть, через це будинок і не найнятий так довго.

— Ну, цих ми швидко віднадимо! Дати їм разок чосу — так і шезнуть! — хоробро заявив Ляссе-Фредерік. — Або попросимо Королеву Терезу, щоб звеліла їм не потикатися до нас,— вони всі її слухаються.

Додому вони повернулись дуже стомлені,— такі далеченько було.

— Атож, все-таки далеко,— сказала Еллен,— тобі треба буде постаратись купити старенький велосипед.

З її тону Пелле зразу збагнув, що вона буде себе почувати там дуже самотньою, і відповів:

— Найкраще нам усе це викинути з голови і підшукати в місті квартиру в три кімнати. Ця витівка не з нашими достатками.

На другий день, коли Пелле повернувся з майстерні, Еллен зустріла його сюрпризом:

— Я була на хуторі сьогодні і найняла будинок. До трамвая не так уже й далеко, і будинок здали нам за триста крон на перший рік. Хазяїн обіцяв також навести скрізь порядок до нашого переїзду. Ну що ж, ти задоволений?

— Авже-еж... якщо тільки ти будеш задоволена,— сказав Пелле, обнімаючи її.

Діти були захоплені. Тепер вони житимуть в тому сліпучому світі, куди досі тільки заглядали одним оком у свято; гулятимуть там щодня і завжди їстимуть серед зелені.

Через тиждень вони переїхали. Пелле, вважаючи, що не з їх грішми наймати перевізників, узяв напрокат чотириколісний ручний візок — той самий, який у свій час підібрав у вуличній канаві манатки Еллен,— і протягом суботнього вечора та недільного ранку перевіз за допомогою Ляссе-Фредеріка всі свої пожитки. Королева Тереза допомогла Еллен запакувати речі. В останній рейс вантажили їх особливо спішно — треба було виїхати з міста до початку церковної відправи. І вони мало не бігцем котили візок; Свен-Утіха сидів у цєбрі на вершечку воза. За ним ледве встигали Еллен з Анною, а позаду всіх — опасиста Королева Тереза, тримаючи в обіймах вазони з квітами, які потребували особливої обережності. Одно слово, це був справжній похід!

День минув у страшній метушні. Прибрано було в домі абияк, і Еллен з Королевою Терезою мусили вимити і почистити все заново. Ну, та їм не звикати! Коли переїздиш, завжди доводиться прибирати обидві квартири — і стару, і нову. Ремонт теж був зроблений погано — і це теж справа звичайна: домовласники у всьому світі однакові. Зчиняти шум було даремно — вже переїхали, контракт підписано, — і Пелле вирішив сам потрошку все полагодити і доробити, що треба.

До вечора будинок мав непоганий вигляд і можна було в ньому ночувати.

— Ну, не будемо більше морочитися,— вирішила Еллен,— треба ж пам'ятати, що сьогодні все ж таки неділя.

Поставили перед ганком в саду кілька стільців і попоїли на свіжому повітрі. Пелле поклав на бочку старі двері, і вийшов стіл. Щоразу, коли Королева Тереза спиралась ліктями на цей стіл, він загрозовито хитався, і вона верещала. Вона виросла в сім'ї сільського пастора, і спогади дитинства викликали в неї сентиментальний настрій.

— Ще ні разу не доводилося мені сидіти отак, біля ганку в садку, відколи я п'ятнадцятилітнім дівчиськом втекла з дому,— сказала вона, витираючи очі.

— Бідолашна,— сказала про неї Еллен, коли вони провели її на трамвай.— Напевно, чимало натерпілась! І ніхто з нею водитися не хоче, крім нас.

— Невже вона справді дочка пастора? — спитав Пелле.— Жінки її сорту люблять удавати з себе дівчиць благородного звання, що потрапили в біду.

— Ні, це правда! Вона втекла з дому, бо їй терпець увірвався. Ніколи не засмійся, тільки молись та про бога помишляй. Батьки прокляли її.

Вони прогулялись навколо будинку, щоб полюбуватися вечірнім небом. Еллен розговорилась. У неї виникли сотні планів: вона збиралась насадити кущі ягід, розвести город, держати курей і кролів; на те літо у неї буде рання городина для продажу в місті.

Пелле йшов, слухаючи неуважно, і вдвлявся в палаюче вечірнє небо; вогненночервоні промені призахідного сонця нагадували заграву далекого степового пожару. І в полях, і в домі стояла блаженна тиша; Пелле був настроєний урочисто, почував себе так, неначе після довголітньої відсутності знову йшов по землі свого дитинства. Ноги м'яко, звично ступали по землі; дотик до неї відчувався як ласка, що пробуджувала сили, оновлювала життя. Тут, стоячи твердою ногою на землі, він почував себе непереможним.

— Який ти сьогодні мовчазний,— сказала Еллен і взяла його за руку, щоб поруч нього пройти по насипу.

— У мене таке почуття, неначе ти щойно стала моєю нареченою,— сказав він і міцно обняв її.

XI

Брун щоранку по дорозі в бібліотеку заходив подивитись, як ідуть у Пелле справи в майстерні. Вона дуже цікавила бібліотекаря, який навіть помолодшав на вигляд. Він раз у раз підбадьорював Пелле і умовляв його розширити справу.

— Якщо потрібні гроші, тільки скажіть мені,— пропонував Брун. Йому не терпілось побачити результати цього нового почи-

нання, і він завжди питав Пелле, чи є будь-які успіхи. Дізнавшись, що фабриканти влаштували нараду, щоб визначити своє ставлення до нового підприємства, Брун засміявся і порадив піддати жару, хоч би чого це коштувало. Старий філософ став нетерплячий, як дитина; в його самотньому житті з'явився новий зміст, і він боявся тепер прогавити хоч що-небудь.— Тобі, звичайно, можна ждати,— говорив він Пелле,— але я, пам'ятай, старий, та ще й каліка.— Поводився він з Пелле, мов із сином, і здебільшого називав його на «ти».

Пелле знову впрягся в роботу. Багато чого залежало від успіху цього першого досліду. Він напружено стежив за всім; йому начебто судилося спокушати майбутнє. У профспілкових колах уважно придивлялись до його підприємства, робітничі газети писали про нього, але стримано, додержуючи вижидальної позиції; той висловлювався за, той — проти. Пелле дуже хотілось дати їм хороший урок, і він старанно оберігав підприємство... Непідхожих робітників звільняв, не вагаючись, і це викликало злісні балачки. Але нічого не вдієш. Він намагався встигнути всюди, а де його самого вже не вистачало, його заміняв Ляссе-Фредерік. Хлопчик, залишивши всі свої старі заняття, допомагав у магазині, бігав з дорученнями. Еллен теж охоче допомагала, чим могла.

— Візьмімо робітницю, а я навчусь рахівництва і буду працювати в магазині,— говорила вона.

Але Пелле не погоджувався. Пора було їй відпочити від участі в утриманні сім'ї,— мати повинна належати своїм дітям.

— В наші часи жінка бере участь у всякій роботі,— заперечувала Еллен.

Нехай так, але Пелле залишався щодо цього при своїй думці. Вистачить і заробітку чоловіка. Чи, може, чоловіки повинні стояти і дивитись, як працюють жінки? Можливо, в нього відсталі погляди,— йому байдуже. Жінки схожі на прекрасні квіти, хоч би там як намагались уподібнити їх чоловікам. Вони втрачають життєрадісність, коли змушені працювати ради шматка хліба,— це вже він з досвіду знає.

Еллен просто не сиділося на місці, коли її чоловік і син так багато працювали; і от вона взялася до свого городу: сіяла коренеплоди, садила капусту; грядки схожі були на добре підбиті земляні перини; і коли у неї що-небудь виростало, вона була щаслива. Купила посібник з городництва і сушила собі голову, намагаючись розібратися в різних сортах овочів і способах їх вирощування. Після роботи Пелле приходив їй на допомогу; у нього робота йшла добре, і це трохи засмучувало Еллен. Вона ж старалась не менше, але самі рослини начебто віддавали перевагу Пелле.

— Я природжений землероб,— говорив він, сміючись.

По неділях вони були особливо зайняті. Вся сім'я збиралась у саду і на городі. Ляссе-Фредерік копав землю, Пелле підрізував здичавілі кущі навколо ганку, що виходив у сад, а Еллен підв'язувала їх. Малята бігали і хотіли допомагати скрізь, але поки що

тільки заважали. З ким-небудь з них завжди траплялась біда; вони толочили грядки, виривали посаджене. Дуже необізнані вони були — справжні діти міста; навіть застережень не слухали, і цього Пелле не міг їм подарувати і часом йому уривався терпець.

Одного разу наївна Сестричка принесла показати йому зламану нею гілку яблуні, всю в цвіту. Розгніваний Пелле грубо схопив дівчинку за руку, але, побачивши її перелякане личко, згадав людину з дивним поглядом, яка в дитинстві вчила його пасти худобу, не вдаючись ні до костура, ні до батога, — і йому зробилося соромно. Він узяв обох малят за руки і почав водити по саду, розповідаючи про кущі і дерева — що вони теж живі і хочуть дітям тільки добра. Гілки — це руки і ноги дерев, то нехай діти подумують, як почують себе бідолахи, коли їм обламують руки або ноги. Сестричка навіть зблідла і ні слова не сказала, а Свен-Утіха, язик у якого потроху так розв'язався, що він став дуже балакучим, цокотів без угаву, випинаючи животик наперед, як барабанщик. Він зробився міцним малям, і Еллен з гордістю стежила за ним, коли він бігав по саду. На дітей справило велике враження, що навколо них тут усе живе. Почали ходити завжди парочкою, взявшись за руки, і ходили неодмінно тільки по садових доріжках. З розпушеної землі скрізь так і витикались дивовижні істоти; у бобів голівки були прикриті ковпачками від сонця, а салат немов витягав уперед складені рученята, благаючи сонячної погоди. Щоранку, коли діти робили свій обхід по саду, назустріч їм піднімались нові паростки.

— Дивись! Дивись, Сестлицько! — вигукував, тулячись до грядок своїм товстеньким животиком, Свен-Утіха, який ще шепелявив; показувати пальцем він не наважувався. Від грядок діти взагалі держались на достатній відстані і розважали одно одного розмовами про нові чудеса, нахилившись уперед, а рученята ховаючи за спиною, — неначе боялись, що нове вхопить їх за пальчики. Траплялось, що пухлі лапки Свена мимоволі тягнулись схопити що-небудь, але він вчасно згадував, злякано одсмикував їх, немов обпікшись, і кричав: «Ай!» — потім діти прожогом кидались до будинку.

Для цієї парочки сад був чарівним світом, сповненим чудес і страхіть. Вони незабаром освоїлися з тим, що в ньому росло, освоїлись якось особливо, встановили свого роду таємничий зв'язок з рослинами, дружили з ними, розмовляли, як істоти двох суміжних світів, що раптом зустрілися. У нових друзях завжди було щось таке незрозуміле, що тримало дітей на певній відстані, — вони не розкривали себе повністю. Коли дітей питали: «У кого ви народились?» — вони, не замислюючись, відповідали: «У мамочки Еллен». Але якби спитати їх: що робиться там, під землею? — вони б не знали, що відповісти. Сад залишався невичерпним світом новинок, хоч скільки вони його оглядали, походжаючи навколо. Щодня вони вирушали в нові мандрівки серед кущів і під кущами, і все-таки в саду ще залишались такі місдинки, де вони не побували ні разу, і такі, куди вони не наважувались заглянути. Малята кружляли біля них цілими годинами і крізь кущі агрусу зазирали в страшний мо-

рок, що затаївся в їх хащі, як незнаний лихий звір. Стоячи на за-
литій сонцем садовій доріжці, вони дражнили цю потвору. Сестрич-
ка плювалась так, що слинка текла по її фартушку, а Свен-Утіха
збирав камінці і шпуряв їх туди, у пільму; нахилитися за ними він
не міг,— такий він був товстун,— і йому доводилося щоразу сідати
навпочіпки. Але раптом обоє не знати чого в панічному страху
прожогом кидались бігти додому.

Та не треба було і дитиною бути, щоб зацікавитися життям
саду. Тут буяла животворна сила природи; щоночі при місячному
світлі чулись шурхіт і тріск, дерева пускали нові пагони, соки шу-
мували і випирали назовні крізь стару кору, перетворюючись у пло-
дову зав'язь, у нові «вічка». Можна було подумати, що старанність
і щастя Пелле та Еллен впливали заразливо на рослинний світ;
напівзасохлі фруктові дерева, які не давали плодів протягом кількох
років, оживали і відповідали на людські турботи про себе надиво-
вижу пишним цвітінням. Почалося справжнє змагання між людьми
і рослинами — хто більше дасть, а між самими рослинами — хто
одягнеться пишніше.

— Весна буквально засипала нас квітами і зеленню, — говорив
Пелле. Ніколи не бачив він гніздечка, кращого за це. От коли, на-
решті, він створив своє сімейне вогнище!

Будиночок був на вигляд дуже затишний; дикий виноград і сині
кручені паничі обплели весь фасад і густо повили ганок, що виходив
у сад. Еллен любила сидіти на порозі із своїм рукоділлям, щоб
доглядати малят, які гралась на лужку,— і особливо по неділях,
коли мимо проходили сімейні копенгагенці, вибравшись погуляти за
місто. Вони частенько спинялись перед терновою огорожею, захоп-
лено вигукуючи: «Який чудесний будиночок!»

У майстерні Пелле робота починалась о шостій годині ранку, як
і скрізь, але вже на четверту годину дня закінчувалась, отже робіт-
ники могли з користю провести час до дев'ятої години вечора. На
більше Пелле поки що не наважувався.

Деякі робітники були задоволені таким порядком і користува-
лись вечорами для сімейних прогулянок за місто; а інші вважали
зручнішим мати вільні години вранці і одного разу прийшли до
Пелле з заявою, що їх більшість, а тому вони бажають змінити
порядок.

— Я на це не згоден,— відповів Пелле.— Це перевага робочої
людини — вставати рано, і я нею не поступлюсь.

— Ну, а якщо ми більшістю голосів так постановили? — ска-
зали вони.— Чорт забери, у нас же, здається, конституція демокра-
тична!

— Я не давав зобов'язання підкорятися загальному голосуван-
ню,— спокійно відповів Пелле.— До якогось часу розпоряджаюсь
справою я, а хто незадоволений порядками, нехай пошукає, де
краще.

І такі суперечки виникали частенько. Та Пелле дивився на це,
як на дрібниці: справа їх завоювала собі визнання, на неї вже зва-

жали як на певну силу; але більшість учасників її ще не усвідомила смислу і мети такого завоювання і користувалась своїм впливом якось по-дитячому, радіючи успіхові, як радіють хлопчики, маршируючи з розгорнутими знаменами; ця більшість виявляла навіть деяку схильність до жорстокості і, немов бажаючи помститися за гніт колишніх часів, мало не зводила в систему вимогу, щоб тепер усе було навпаки. Одно слово, хлопці почали трохи задаватись,— чудеса, яких досягали загальним голосуванням, запаморочили їм голови. Що ж, це було зрозуміло,— перехідний вік! Почуття відповідальності повинно було з часом приборкати їх.

Іншим разом до Пелле з'явилися двоє кращих робітників і висловили бажання, щоб знову була впроваджена відрядність.

— Ми не хочемо без кінця старатись для вигоди інших товаришів.

— А вони що ж, лінуються? — спитав Пелле.

— Ні, але ж ми працюємо швидше.

— Зате вони працюють краще; одно компенсує друге.

— Дякуємо, це нам не підходить!

— Це в інтересах споживачів,— а при нових порядках це одно і те саме. Ми повинні стояти на тому, що кожен, хто чесно виконує свій обов'язок, ціниться однаково. Це в наших спільних інтересах.

Цього разу вони втихомирились; обоє були хороші хлопці, тільки ще не усвідомили того нового, в чому їй полягав весь смисл заведеного порядку.

Загалом, непорозуміння траплялись. Люди були нетерплячі і короткозорі, далі свого носа не бачили. Робочий день у них був коротший, заробіток вищий, але порівняти свою майстерню з іншими їм не спадало на думку. Все це нове повинно було здійснити наяву їх мрії, і раптом — чорт забори! — немає ні золотих гір, ні молочних рік, та й бути не могло при тих порядках, які завів Пелле. Він був дещо педантичний — трошечки більше, ніж треба. Їх звідусіль тіснила несумлінна конкуренція,— наприклад, зустрічалися ще люди, які вперто віддавали перевагу взуттю ручної роботи і охоче платили за нього в півтора раза дорожче; цим користувались різні дрібні майстри, оголошували, що у них робота ручна, і потім відсилали мірки замовників на фабрику. І фабрика, і посередники наживались на цьому. Але Пелле знати не хотів таких витівок; він ставив клеймо майстерні на кожній підшві своєї продукції.

Претензії своїх товаришів Пелле сприймав псблаглииво, спокійно. Чи має він право вимагати від них уміння бачити і узагальнювати? Адже це його обов'язок виховати в них таке вміння. І якщо вони слухались його, Пелле був задоволений. Коли-небудь він доб'ється того, що робітники організують справу на кооперативних принципах,— всі і кожен стануть господарями справи; а тим часом нехай підкоряються його порядкам.

Дещо з його великої мрії все-таки було напередодні здійснення завдяки його підприємству. І хоч яке скромне було це починання, якщо воно буде успішне, шлях до нового життя для бідноти зна-

йдено! А ще важливіше для самого Пелле було те, що це допомогло йому створити домашнє вогнище. Він знайшов той опорний пункт, де щастя багатьох було розвитком, продовженням його особистого щастя; тепер він влучив саме в точку. Часом він почував деяку втому вечорами, після повного роботи і хвилювань дня, але, їдучи на велосипеді в місто вранці, коли нічний туман відпливав з полів і над головою співав жайворонок, він завжди почував себе чудово. З його роботи виникали висновки на майбутнє; розумні принципи брали верх, і справа розширялась. В інших частинах міста і в інших містах почали відкривати такі ж кооперативні майстерні. В майбутньому Пелле вже ввижалось усуспільнення самими робітниками всяких трудових підприємств.

Петер Дрейер підтримував Пелле, як добрий товариш, і оберігав його від різних дрібних прикростей: він безкорисливо віддавав справі свої сили, але не поділяв віри Пелле у великі результати.

— Господи боже, і це також капіталістичне підприємство,— говорив він.— Соціалістичний капіталізм! Онде, гляньте, по вулиці йде людина в черевиках без підшов, ноги у неї мокрі,— а вона ж не зайде до нас по нову пару, бо і ми беремо за це гроші, як усі інші; а у тих, хто найбільше потребує нашої продукції, якраз ані копійки немає. Одна така-от штука викинула на вулицю десяток робітників — от тобі і все! — Він штурхнув ногою одну з машин, що стояли в майстерні.

Пелле заступався за машини, але Петер залишався при своїй думці.

— Усе треба зрети до основи і побудувати заново; а те, що зараз робиться,— просто чортові фокуси! — говорив він з запалом.— Машини з'явилися трошки передчасно і повернулись жерлами проти нас-таки, як відібрані гармати.

— Робота машинами в десять раз продуктивніша від ручної, і хіба це не добре? — заперечував Пелле.— Погано поставлено тільки розподіл продукції.

Петер Дрейєо знизував плечима,— він не хотів більше говорити про розподіл. Якщо серйозно візьмуться до справи, щоб змінити існуючий порядок,— він ладен брати участь, а балаканини з нього досить. У кого є гроші, той може скупити продукцію всю разом, а босі так і залишаться босими,— це вже вірно! Боже мій! Ну, якщо навіть кожна людина одержуватиме повністю свій заробіток,— хіба це наблизить світову революцію? Це тільки встановить мінімальну справедливість всередині існуючого ладу, в якому алмази завжди цінитимуть вище за хліб.

— І я не вважаю, що люди, які випадково дістали роботу, мають більше права жити на світі, ніж ті, яким не вдається її знайти,— додав він тремтячим голосом.— Хіба ти не знаєш страхіть безробіття! Ти подивись, як вони бродять тисячами і влітку, і взимку — ціла армія примар! Суспільство підтримує їх лише настільки, щоб вони не падали з ніг від голоду. Годі-бо, це ж не Дім опікування! Повна повага чесному робітникові! Треба зберегти за ним його

право голосу, коли це так його тішить; це ж невинна розвага. А то ще він, може статись, натомість почне добиватися справжнього харчування.

Так, Пелле добре знав великий «голодний резерв» робітничої армії; він сам мало не потрапив до його лав. Але почата ним справа здавалась йому надійною основою; в ній таїлась рятівна сила, яка може повести їх усіх вперед. І сам Петер свідомий цього,— навіщо б інакше він так самовіддано служив справі? Свідомий, але не хоче в цьому признатись!

Чимало на їх шляху виростало всяких тернів, та Пелле з плином часу навчився обминати їх. Петер Дрейєр, взагалі дуже добрий і лагідний, гарячився і озлоблювався, коли розмова починалась про сучасний суспільний устрій,— тут його терпіння нібито вичерпувалось. Хоч він заробляв пристойно, але вдягався погано і харчувався, як видно, не краще. Сніданок його, який він споживав у майстерні в компанії товаришів, складався звичайно із хліба з маргарином; а спрагу свою він вгамовував водою просто з крана. Попервах товариші шпигали його за такий «каштантський пайок», але він незабаром відучив їх втручатись у чужі справи,— з ним не можна було жартувати. Частину свого заробітку він витрачав на потреби агітації; товариші розповідали, що він живе разом з якоюсь горбатою жінкою і її матір'ю. Сам він нікому про свої справи не розповідав і робився дедалі більш замкнутим. Пелле знав, що Петер живе в одній із віддалених вулиць кварталу Західної застави, але точна адреса була йому невідома. За роботою Петер Дрейєр мовчав, вигляд у нього був завжди похмурий, а часом просто пригнічений; його начебто мучила непереборна туга.

Поліція, як і раніше, присікувалась до нього і кілька раз давала Пелле зрозуміти, що йому не слід держати Петера на роботі, але Пелле твердо відхиляв усяке втручання у справи свого підприємства. Тоді поставили умовою, щоб Петер Дрейєр з'являвся щотижня на реєстрацію.

— На це я ніколи не погоджусь,— промовив Петер.— Це протизаконна вимога. Мене арештовували тільки за політичні переконання. А тепер я весь час поводжусь так, щоб їм ні до чого було причепитися з формальної точки зору, і раптом дати їм такий козир у руки — та ніколи! — Він говорив притишеним голосом, але руки у нього тремтіли.

Пелле спробував звернутися до його великодушності.

— Піди на цю поступку *ради мене*,— сказав він,— інакше вони тебе засадять, а ти знаєш, що я не можу обійтись без тебе.

— А чи ти сам з'являвся б на реєстрацію, якби тебе запросили?

— Так. Адже доводиться підкорятись грубій силі.

Тоді Петер погодився піти. Але він з неймовірним зусиллям переборював себе, і в дні реєстрацій його взагалі краще було не зачіпати.

Доля Марі не лежала більше тяжким гнітом на душі Пелле, — час згладив біль. Пелле вже міг без докорів сумління згадувати про своє життя в «Ковчезі» з трьома сиротами, і часто йому хотілось дізнатися, що сталося з двома братами Марі. Але ніхто не міг дати про них ніяких відомостей.

Одного разу Пелле в обідню перерву поїхав на велосипеді до Мортена з дорученням від Еллен. У кімнаті сидів спиною до вікна, весь скоціюрбившись і дивлячись собі під ноги, якийсь суб'єкт. Одяг на ньому обвис, рідке волосся було безбарвне. Повільно повернув він виснажене обличчя до дверей. Та Пелле ще раніше пізнав його по правій скаліченій руці, на якій вцілів тільки мізинець та один суглоб від вказівного пальця. Він уже не ховав руку, а залишав лежати на своєму худому коліні.

— Та це ж Петер!.. Здрастуй! — вигукнув вражений Пелле і подав Петеру руку. Той простяг йому свою. Безживний обрубок з якимись відростками замість пальців опинився в руці Пелле. Петер байдуже глянув на Пелле, і тільки в очах у нього промайнули іскорки, коли Пелле здригнувся.

— Чого ти злякався, чорт забори! — сухо спитав Петер. — Кожен міг передбачити, що однорукому недовго доведеться працювати на різальній машині. Я теж знав це так само добре, як усі на фабриці, і день від дня ждав біди... Наостанку почали просто очі заплющуватись. Ну, чорт забори, чи скоро кінець, думаю! От він прийшов!

Пелле пройняв дрож.

— Ти хіба не звертався по страхову премію? — спитав він, щоб сказати що-небудь.

— Аякже! Весь комітет зібрався поговорити про моє каліцтво, і мені присудили три тисячі крон, як повному інвалідові. Але майстер був людиною неімущою і застрахувати мене забув. Так постановою і залишилась на папері. Це все-таки великий крок вперед порівняно з минулим разом, правда ж, товаришу? Виходить, дечого наша партія добила! — Він глузливо дивився на Пелле. — Тобі слід було б вітати ці паперові реформи.

Петер був розсильним чимсь подібним до секретаря в гуртку революційної молоді. Він навчився грамоти і разом з іншими молодими хлопцями вивчав анархістську літературу. Товариші дбали про нього, але дивно, як він взагалі не загинув, — сама шкіра та кістки; запеклий фанатик, спалований внутрішнім вогнем! Розумові здібності у нього ніколи не були особливо розвинені, але ж проблема, яку ставило перед ним життя, була не дуже складна. В його ненависті була разюча логіка. Суспільство, побудоване сильними, прикривалось видимістю законів і навіть не звертало уваги на ті зобов'язання, які воно само взяло на себе відносно таких, як Петер. Тому він розірвав з суспільством і приєднався до руйнівників.

Петер зайшов до Мортена, щоб запросити його прочитати у них в клубі доповідь.

— Не думай собі, що ми поважаємо письменників,— сказав він похмуро.— Вони теж живуть нашим коштом і ще чогось користуються за це пошаною. Заслуговує на повагу тільки труд фізичний; всі інші — просто паразити. Я висловив тобі все це, щоб у тебе не було неправильного уявлення.

— От і спасибі,— усміхнувся Мортен.— Завжди приємно знати, за кого тебе вважають. Але я, виходить, можу вам стати в пригоді?

— Так, ти ж порівняно кращий від інших, які пишуть для розваги капіталістів. Але ми одногослодно вирішили у нас в клубі, що ти не справжній пролетар,— занадто вже ти пригладжений. Пролетарських письменників ще не було, та їх і не потрібно; злидні — не тема для розваги. Може статись, тобі все це і висловлять там.

— Добре, я неодмінно прийду,— відповів Мортен.

— І якщо ти напишеш кантату до святкування дня заснування нашого клубу — це в день роковин російської Кривавої неділі¹, — я постараюсь, щоб твій твір прийняли; але тільки дивись, щоб він не був звичайним алілуйя. Приємно було зустрітись з тобою,— звернувся він до Пелле з тим самим похмурим виглядом.— Бачив ти Карла?

— Ні, а де він? — з жвавістю спитав Пелле.

— Він тепер багач! У нього власне підприємство,— здається, на Дворянській вулиці. Але недовго йому доведеться радіти.

— Чому так? Що-небудь не ладиться в нього?

— Ні, просто ми якогось дня закидаємо вас усіх гряззю; у нас незабаром згуртуються великі сили. Слухай, ти б теж міг виступити в нашій спілці і розповісти нам про своє перебування в тюрмі. Я думаю, це було б цікаво. Взагалі ми не запрошуємо чужих, самі виступаємо перед своїми з промовами, але тебе, я думаю, допустять без особливих перешкод.

Пелле обіцяв.

— Цей з упертих,— правда ж? — зауважив Мортен, провівши Петера за двері.— Але він не дурний. Ти помітив, він ні про що не просив. Вони всі такі. Коли голодні, ідуть до першого-ліпшого з товаришів і кажуть: «Дай чого-небудь поїсти». І їм однаково, що їсти,— аби тільки вгамувати голод; і не дякують вони ніколи. Ніщо їх не бере! Ці люди віддають перевагу злодієві перед жебраком. Мені це, власне, подобається — в цьому чувається щось нове. Мабуть, наш народ, який чесно жує жуйку, ладен скасувати один із своїх шлунків і переробити зайвий матеріал на зуби та кігті.

— Хоч би тільки вони йшли вперед і працювали з нами,— сказав Пелле.— В гучних словах мало користі.

— А як посувається твоя мирна революція? — спитав Мортен, лукаво поблискуючи очима.— Чи помічаєш ти якийсь прогрес?

¹ Автор має на увазі Криваву неділю 9 січня 1905 року.

— Атож! Посувається повільно, але вірно; світ бо не в один день створено. А втім, я не думав, що це тебе цікавить.

— Я вважаю, ти правильно взявся за діло, Пелле,— серйозно озвався Мортен.— Але нехай тільки молодь підтримує вогонь — тим скоріше піде справа. Не пошкодить, якщо у нас з'являться нові можливості. Нехай верховоди зрозуміють, що під їх будівлею закладено порох. Це здорово зміцнить в них почуття відповідальності. До речі, чи не хочеш поздоровкатися з Йоханною? Вона дуже за тобою скучила. Їй, на жаль, знову погано.

— Еллен послала мене сюди, щоб запропонувати тобі перевезти Йоханну до нас за місто. Їй здається, що дівчинка дуже тебе зв'язує... та й догляду за нею належного немає тут.

— Твоя дружина дуже люб'язна... Але хіба в Еллен своїх турбот не досить?

— О, Еллен з чим хочеш справишься,— палко сказав Пелле.— Ти цим тільки порадуєш її.

— Спасибі вам за запрошення! — схвильовано промовив Мортен.— Це було б для мене великою полегкістю. Хоч би тільки вона в силах була перенести дорогу. Я не хочу сказати, що вона не перестає мене засмучувати,— ми чудово ладнаємо між собою. Йоханна взагалі така мила, добра, просто чудесна дівчинка, незважаючи на те, що понівечена життям... Вам з нею не буде ніякої мороки. Але, мені здається, їй корисно виїхати від мене куди-небудь, де є справжня мати і діти. Ну, і догляди, звичайно, не завадить.

Вони ввійшли до Йоханни в кімнату; дівчинка лежала і спала; на блідому обличчі блищали краплинки поту.

— Це від кволості,— шепнув Мортен.— Вона й досі ще не зміцніла.

Їх присутність потривожила її сон, дівчинка почала метатись у ліжку, потім раптом розплющила очі і обвела поглядом кімнату з виразом безумного жаху. Але, пізнавши їх, вона усміхнулась, злегка підвелась і простягла Пелле обидві руки з чарівним дитячим кокетством.

— Розкажи мені про ваш будиночок і про Свена-Утіху,— попросила вона, посуваючись, щоб дати Пелле місце на краєчку ліжка.— Я тут лежу і нудьгую, а пан Мортен такий серйозний.— Вона кинула на нього визивний погляд.

— Та невже? — вигукнув Пелле.— Це, напевно, тому, що він пише книги.

— Ні, але ж потрібно трошки підтримати свою гідність,— сказав Мортен і зробив смішну і водночас строгу міну.— Молода дівця починає грубіянити.

Йоханна лежала, нишком посміюючись, і переводила погляд з одного на другого.

— Йому б ще окуляри, тоді був би зовсім поважний,— сказала вона. Говорила вона напівпошепки; для голосної розмови у неї не вистачало сил; але тон був теплий і жартівливий.

— Перебирайся-но краще до нас, якщо він такий недобрый,—

сказав Пелле.— Будеш у нас гратися з дітьми, лежати в саду на сонечку. Там тепер чудесно, повір... Так, я правду кажу,— сказав він, побачивши, що вона весь час усміхається.— Еллен послала мене сюди переказати це тобі.

Йоханна зразу стала серйозною і знову почала переводити погляд з одного на другого. Потім відвела свої темні очі, одвернулася і спитала:

— Мортен переїде зі мною?

— Ні, мені треба залишитися тут, Йоханна. Але я відвідуватиму тебе.

— Щодня? — Вона лежала, відвернувшись до стіни, і дряпала нігтями шпалери.

— Я відвідуватиму мою маленьку наречену так часто, як тільки зможу,— відповів Мортен і погладив її волосся.

Вона почервоніла вся, навіть шия; кров прихлинула несподівано і поступово розлилась по блідій шкірі, подібно до згасаючої заграви. Так і з Ханне бувало від якої-небудь дрібниці; дівчинка успадкувала від матері цю соромливість і глибоку чарівність. Та й капризну упертість теж.

Вона лежала мовчки, спиною до них, не відповідаючи на їх умовляння. Не можна було навіть сказати з певністю, що вона взагалі прислухається до розмови. Але враз вона повернулася обличчям до Мортена і злорадно сказала:

— Будь ласка, не старайся так; я знаю, що ти хочеш позбутися мене.— Очима вона так і пекла його.

Мортен відповів їй тільки сумним поглядом, але Пелле розсердився.

— Соромно тобі так це приймати,— сказав він.— От чого дочекався від тебе Мортен за все... Ну, скажу я, і невдячна ж у тебе душа!

Йоханна вислухала докори, не ворухнувши жодним мускулом обличчя.

Коли Пелле замовк, вона тихо взяла його руку і закрила нею своє худеньке, змарніле обличчя — все цілком. Але крізь пальці його руки поглядала на них обох з якимсь дивним лукавством.

— Я знаю, що я погана,— сказала вона якось байдуже і почала водити вказівним пальцем Пелле перед своїми очима вперед і назад, так що очі її стали косити,— але я зроблю, як ви мені наказуєте... Елле-Пелле, Мортен-Портен... — я знаю тарабарську мову!.. — Вона вাসміялась, але в її сміху бринів розпач.

— От побачиш, ти станеш і здоровша, і веселіша, коли житимеш у сім'ї Пелле,— сказав Мортен.

— Я могла б підвестись і виконувати всю роботу в домі, а тобі не довелося б витратитися на поденщицю,— прошептала вона, втуплюючись в Мортена гарячим поглядом.— Я тепер досить зміцніла.

— Але справа ж, люба моя, зовсім не в цьому! Це для твоєї ж користі. Невже ти не розумієш? — задушевно промовив Мортен, нахилиючись до неї. Погляд Йоханни почав безнадійно блукати по

кімнаті, неначе вона вже не сподівалася, що її взагалі можуть зрозуміти.

— Не думаю, що її слід вивозити звідси проти волі,— сказав Мортен, проводжаючи Пелле вниз.— Вона зовсім безрозсудна з усіма своїми химерами. Та й мені, мабуть, дуже бракувало б її, вона така славна дівчинка. Коли вона на ногах, те копошиться весь день і просто зворушлива буває іноді у своїх стараннях зробити для мене все якнайкраще, якнайзатишніше. Але раптом спогади минулого нахлинуть на неї, і вона знову спохмурніє. Вона ж, як і раніше, дуже недовірлива і все побоюється бути тягарем. Йї потрібне жіноче товариство, щоб було з ким поговорити відверто. Занадто великий тягар у неї на серці; не по силах це дитині.

— А чи не могли б ви обоє переїхати до нас? Ми віддамо вам дві кімнатки нагорі.

— Оце ідея! — вигукнув Мортен.— Можна мені подумати про це день-другий? А поки що привітай від мене Еллен і дітей.

XIII

Після закінчення робочого дня в майстерні Пелле звичайно працював ще годину-другу у магазині, а коли там не було покупців, перевіряв звітність або підготовляв роботу на завтра. Перед шостою годиною він зачиняв магазин, сідав на свій велосипед і, старанно натискаючи на педалі, мчав додому.

І всі інші, здавалось йому, були охоплені одним і тим же, — у всьому вуличному русі почувалося бажання дістатися скоріше додому. Велосипеди хмарами мчали за ними слідом, табунцями випереджали трамваї. Моторний вагон неначе зганяв їх з рейок своїм безупинним і оглушливим дзенькотом, коли він летів, сильно похитуючись від ваги переповнених площадок.

Юрби чоловіків і жінок линули назустріч іншим, які жили в протилежному кінці міста. На околицях насаджувались фабричні гудки, немов хор велетенських півнів,— заспіває один, і раптом починають вторити всі інші. З воріт виливались потоки замуранних робітників з пивними пляшками в кишенях піджаків, з кошиками з-під сніданку, що теліпалися на одному пальці. Жінки — робітниці або хазяйки, які ходили за покупками з великими кошиками в руках,— ждали своїх чоловіків на перехрестях. Маленькі дітлахи, які дріботіли по панелі, тримаючись за руки, раптом пізнавали в юрбі рідне обличчя і кидались вперед бігом, щоб підкотитися батькові просто під ноги.

Сестричка звичайно бігла через усе поле, щоб першою зустріти Пелле, а біля хвіртки «Зорі» ждала його Еллен.

— Доброго вечора, пане фабрикант! — кричала вона йому назустріч. Вона була тепер винагороджена за тяжке минуле і вся цвіла здоров'ям та щастям. Даремно Пелле протестував, кажучи, що в його світі немає фабрикантів, а тільки робітники, Еллен уперто називала

вала чоловіка фабрикантом,— адже Пелле вів усю справу, а товариство, кооперація її не обходили! Еллен пишалась своїм чоловіком, і їй було байдуже, як він сам себе називає,— хай хоч розсибним! Чоловікам неодмінно треба прикрасити свою роботу якою-небудь такою особливою ідеєю,— інакше вона їх не вдовольняє. Розподілу прибутків порівну Еллен не розуміла, твердо впевнена в тому, що її чоловік, така видатна і тямуща людина, заслужує подвійної оплати порівняно з іншими. Але взагалі не сушила собі цим голови і була задоволена і щаслива.

Пелле побоювався, що життя поза містом здаватиметься Еллен нудним і що їй важко буде призвичаїтися тут. Натура діяльна, ініціативна, вона зайнялась садом, старанно працювала там і потроху добилась успіхів, а все-таки не можна було сказати, щоб це захоплювало її. Еллен не любила копатись у землі, але Пелле і дітям було добре тут,— і тому вона мирилася з життям в селі. Пускати тут коріння ради себе самої вона не збиралась, але звикла б де завгодно, аби тільки чоловік і діти були з нею. Їх радість і горе були неначе її власними, її життя залежало від їх добробуту,— і Еллен цвіла чудесною, глибокою красою.

В істоті Еллен таїлися дивовижні приховані сили; вона не цікавилась ніякими теоріями чи системами, але в неї була особлива теплота, що підтримувала і зогрівала її близьких. І Пелле не вабило більше осягнути внутрішній світ Еллен, зробитися там хазяїном. Навіщо йому добиватися логіки у взаєминах мужчини і жінки? Йому потрібна була теплота, випромінювана серцем Еллен. Логіки, розуміння вимагав він від друзів,— йому давала, наприклад, глибоке задоволення розмова з Мортеном, коли він міг у добрій згоді з ним прийти до певних рішень; і навіть тоді, коли вони мовчали, їх думки розвивались у паралельному напрямі і знову були близькі, коли розмова відновлювалась. А коли він говорив з Еллен, то, хоч би вони виходили з одного пункту, досить було найменшої паузи, щоб думки їх пішли різними шляхами; і він ніколи не знав, де вирине її думка знову. Хоч як вивчив він Еллен з плином часу, вона завжди дивувала його різними несподіванками. І хіба не це він і любив у ній? Навіщо ж тоді боротися з цим, вимагаючи від неї логіки?

Еллен, як і раніше, залишалась для нього незрозумілою істотою. хоч йому і здавалось, що він розібрався в ній. Еллен чимраз більше вrostала внутрішньо і відкривала йому новий, незнайомий світ; щось загадкове, незбагненне, з чим він завжди боровся, наближалося до нього і лагідно віддавалось йому. Він уже не вимагав, щоб вона належала йому цілком; в потаємній глибині своїй кожна людина, напевно, залишається самотньою. Він догадувався, що вона йде своїм власним загадковим шляхом розвитку, і нетерпляче ждав, де ж вона знову вирине на поверхню.

Раніше його мучило, що вона не бере участі в русі, не цікавиться політикою, виборчим правом. Тепер він неясно розумів, що саме в цьому її сила; та він, мабуть, і не хотів, щоб вона була іншою. Вона рідко втручалася з вирішальним словом у те, що робив він,— та й

навіщо це їй: вона ж завжди безмовно впливала на все, що він робив, накладала свій відбиток на кожну його думку ще від її зародження. Саме тому, що Еллен не вміла сперечатись, її і не можна було збити; те, що йому здавалось логічним, на неї зовсім не впливало. Тому вона не повертала йому його ж думок перекрученими; її чудесна влада над ним ґрунтувалася саме на тому, що вона так твердо спиралась на своє, а на його розумні доводи відповідала тільки усмішкою. Пелле навіть ладен був сумніватися в перевазі розсудливості; розум — володар сучасності, але результати його панування далеко не блискучі. Розсудливість Еллен була значно бідніша від її душевних якостей; гарячий поцілунок переконував її більше, ніж тисяча розумних підстав,— і все-таки вона рідко помилялась.

Від неї шла якась незвичайна теплота; до Еллен звертались всі — і сам Пелле, і діти, коли у них що-небудь не ладилось. На слова вона не була щедра, але давала багато душевної ласки. Як і раніше, Еллен була для Пелле немовби пульсом життя, який бився швидко і відчутно в чомусь невидимому, що неначе говорило напрочуд заспокійливою мовою. Коли він був стомлений або засмучений невдачами, найсолодшим був відпочинок біля її ніжних грудей, — пригорнутися до неї і в півсні прислухатися до тихого присипляючого трепету серця, як було у дитинстві він, притулившись щокою до трави, прислухався, як дзюрчить джерельце.

Весна стояла чудова, і вони багато часу бували на повітрі; коли нікто їх не бачив, вони гуляли попліч уздовж насипів, мов молода закохана пара. Потім Пелле, обнявши її, говорив:

— Глянь, тут трава росте отак, а онде зовсім інакше,— хіба це не дивно? — Він знову переживав радісне почуття, звідане ним у дитинстві, коли наставала весна.

Еллен слухала його, усміхаючись; вона не дивувалась, побачивши що-небудь таке природне, як зростання, — вона сама росла і відновлювалась; земля і в неї вливала свої весняні соки.

Свіже повітря і робота в саду вкрили загаром її відкриті руки, зробили її здоровшою і красивішою; забезпечене життя породило в ній безжурність. Одного разу з очей її ніби виглянула нова істота і зацікавленим козярем уставилась на Пелле, немов запрошуючи: «Пюграємось, га?» Хто запалив у ній це — він чи весна? Однаково. Радість припала йому. Вона обласкала його, осяяла промінням усього, до найглибших куточків його істоти, де ще таїлась пліснява тюремної камери; тепер він видужав остаточно, заражений безжурністю Еллен, переповнений щастям. От коли вона стала для нього провісницею радості!

Еллен день від дня ставала лагідніша і щедріша душею. Сонце і свіже повітря, сільський простір породили в ній щось, чого раніше ніколи не було, — невинну радість, викликану тим, що вона здорова, що в неї прекрасний апетит, що зуби її зробилися сліпуче білими. Вона вся від радості променилась, коли Пелле приносив їй які-небудь простенькі прикраси, — тепер вона вже не віддавала їх дітям.

— Дивись-но, — сказала вона одного разу, прикладаючи темний

оксамит до своєї загорілої шкіри, що дихала сонячним теплом, як запахне лугове сіно,— отаке плаття ти мені подаруєш, коли ми розбагатіємо! — І в очах її заіскрили вогниці, які провіщали пишну нагороду за такий подарунок. Пелле вважав себе сином землі, але гільки тепер, через Еллен, по-справжньому відчув свій кровний зв'язок з землею.

У тій жадобі, з якою вона гризла першу редиску, упиваючись її соковитістю, було справжнє славослов'я природі. І коли Пелле ввечері зіскакував з велосипедного сідла і приймав Еллен у свої обійми, від неї пахло тією свіжістю, якою напоений був весь цей весняний день,— вітром і соками родючої землі. Від дихання Еллен віяло ароматом дикого меду, міцною сумішшю пахощів квіткового пилку та ароматом польових квітів. І вона заплющувала очі, неначе і сама була сп'янена цим ароматом.

Їх оновлена любов перетворилась в палку жагу. Еллен завжди ждала чоловіка біля хвіртки. Тільки-но він з'їсть свій обід, діти тягнуть його в сад — треба показати батькові все, що з'явилося за день нового, кожен хотів подержатися за його руку, і Еллен доводилось іти осторонь. Обое вони відчували таку невситиму потребу бути ближче, пригорнутись одному до одного, але діти не давали відсторонити себе. «Це наш батько», казали вони. І Пелле, і Еллен, немов молоді закохани, яких розлучала жорстока доля, шукали одно одного очима, сповненими бажання. А коли малюта лежали в ліжку, Пелле Еллен крадькома тікали від них.

Ляссе-Фредерік стеріг дім. Одного разу він побачив, як художник, сидячи за терновою огорожею, писав повиту хмарами столицю при весняному освітленні,— хлопчик теж добув собі палітру і щодня сидів тепер біля будинку, весь час малюючи. Його вже більше не вабило море.

Пелле і Еллен проходили по росяній траві повз хазяйську садибу і йшли далі в напрямі до надвечірньої сонячної заграви — рука в руку, мовчки дивлячись удалину. Вечірня зоря рум'янила їх обличчя, палада в очах, губи Еллен ставали надзвичайно яскравими і манливими. Неподалік був гайок, де вони ховались від усього світу. Міцно пригорнувшись одно до одного, бродили вони в глибоких сутінках і пошепки перемовлялись. Пелле обнімав Еллен за шия, вона ховала його руку у себе на грудях. Час від часу вона відкидала голову назад, щоб він поцілував її, і траплялось при цьому, що в очі їй світив невидимий промінь, який заломлювався райдужною зіркою в п'ятмі.

По узліссю проходив високий насип, порослий дерном. Над ним низько нависло гілля ліщини та молодих буків, і в цій листяній хащі було багато лазівок і затишних куточків, де й ховались Еллен і Пелле. Сухе листя, що лежало там, під захистом насипу, цілими кучугурами, пропонувало їм м'яке ложе; над їх головами гойдалися на вітах, стиха насвистували або пищали крізь сон пташки, неначе згадуючи денні свої трелі. Часом заглядав, широко усміхаючись, місяць. Густе нічне дихання землі присипляло їх, і вони інколи про-

кидалися тільки від легкого передранкового дрожу, що обіймав усю природу перед сходом сонця. Пелле тремтів від ознобу, але тіло Еллен залишалось теплим, хоч вона скидала з себе весь одяг, щоб покласти під голову. Немов якась прихована енергія струмувала в ній; і коли він припадав губами до її грудей, йому здавалось, що він ссе груди самої годувальниці землі.

Материнський інстинкт був, як і раніше, сильний в ній, і виявлявся в потребі жертвувати собою. Яка щедра була Еллен у своїх гурботах! Вона задовольнялась твердою землею і тільки дбала про те, щоб йому було м'яко. Природа наділила її невичерпною душевною теплотою і широкою ніжністю, і Пелле не дивувався, що життя щастя звилі собі гніздо в їх будиночку.

Взаємна любов їх ставала глибшою і гарячішою, змагалася з сонцем і розливала світло і вдовolenня круг себе, не залишаючи місця ніякому морокові. Всі ділові прикrostі Пелле терпів з усмішкою; він ходив в якомусь напівсп'янінні, — навіть найсерйозніші справи не могли витіснити з його серця образ Еллен. Її гаряче дихання зогрівало все круг нього вдень і змушувало поспішати додому ввечері. А вдома за столом вони обмінювались тільки їм зрозумілими знаками, що говорили про їх особливий, таємничий маленький світ; вони переживали першу любов молодості з усіма її солодкими таємницями і нишком усміхались одно одному з юнацьким лукавим розумінням, неначе весь світ стеріг їх і все-таки не міг дізнатись ні про що. Коли вони зачіпали одно одного ногою під столом, погляди їх зустрічались, і Еллен червоніла, як молода дівчина. Вона так широко віддала себе йому, злилася з ним, що не могла стерпіти ніякого нагадування про це, навіть коли воно виходило від нього, ніякого наляку на це. Обличчя її завжди пашіло, а очі були затуманені, ніби вона ховала в собі невимовно солодку таємницю їх зустрічей. Говорила вона неохоче, відповідала більше усмішками і тихенько наспівувала на ходу, ніби колисала своє молоде щастя.

Одного вечора, коли Пелле підкотив до будинку на велосипеді, Еллен не зустріла його, як звичайно, біля хвіртки. Він стривожився і поспішив у дім. На дивані було постелено, і Еллен стояла, нахилившись над Йоханною, яку трясла лихоманка. Випроставшись, Еллен зробила знак Пелле. Діти, забившись у куток, злякано дивилися звідти на хвору, яка тихо стогнала з заплашеними очима.

— Вона прибігла сюди після обіду, — шепнула Еллен і, якимось особливо дивлячись на Пелле, додала: — Не можу зрозуміти, в чому справа. Вона серйозно хвора. Я послала Ляссе-Фредеріка до Моргена сказати, що вона у нас.

— А по лікаря послали? — спитав Пелле, нахилиючись до Йоханни.

— Ляссе-Фредерік скаже Мортену, щоб той привіз лікаря з собою. Він же краще за всіх знає її. Думаю, вони незабаром уже будуть тут.

Йоханна вся тряслась від ознобу. Вона облизувала язиком пересохле піднебіння і час від часу неясно щось бурмотіла і металась на ліжку. Раптом вона підвелася з жахом, втупилась широко розкритими очима в Пелле, але не пізнала його і, крикнувши: «Іди геть, я не хочу!» — штовхнула його в груди. Однак тихий, рівний голос Пелле заспокоїв дівчинку, вона дала вкрити себе і затихла, заплачавши очі. Згодом припадок знову повторився.

— Хтось переслідував її, — із сльозами сказала Еллен. — Що таке могло трапитись?

— Її переслідує минуле, — сказав пошепки глибоко вражений Пелле. — Мортен розповідав, що воно постійно нагадує про себе. Відведи дітей у сад, Еллен, я посиджу з дівчинкою.

Пелле сидів, поклавши руку на лоб Йоханни і дивлячись перед собою, — знову страхіття життя грубо нагадало про себе. Судорожні сипання змученого дитячого обличчя створювали таке враження, немаче під його рукою тріпотіло бідне пташеня, затоптане в грязь грубими ногами. Бідолашне скалічене пташенятко, яке не могло ні спурхнути, ні вмерти.

До хвіртки швидко підкотив екіпаж, і Пелле, опам'ятавшись від своєї дум, пішов зустріти прибулих.

Лікар серйозно замислився, побачивши, в якому стані Йоханна.

— Боюсь, що припадки посиляться, замість того щоб припинитись, — пошепки сказав він. — Найкраще було б віддати її в лікарню, коли вона буде в силах витримати переїзд.

— Хіба це краще для неї? — спитала Еллен.

— Ні, власне, не для неї самої, але... вона важкий пацієнт, пані.

— Ну, тоді вона залишиться тут, — сказала Еллен. — Її буде добре у нас.

Ляссе-Фредерік рушив на велосипеді в місто по ліки. Незабаром поїхав і лікар.

Вони залишилися сидіти на ганку біля дверей, щоб чути, коли хвора покличе, і тихо розмовляли між собою. Шкода було дивитися на Мортена — так близько прийняв він до серця втечу Йоханни.

— Чому вона це зробила? — спитав Пелле.

— Вона з самого твого відвідування, коли ти кликав її переїхати до вас, була якась чудна, — сумно відповів Мортен. — Вона забрала собі в голову, що стала для мене тягарем і що я волів би позбутись її. Днів два тому вона встала, коли мене не було вдома, і почала прибирати кімнати, — напевно, бажаючи розплатитись за своє утримання. Вона хворобливо гонориста! Коли я категорично заборонив їй це, вона заявила, що не бажає бути у мене в боргу і піде від мене. Я знав, що вона здатна на таку вихватку, хоч би як нездужала, і старався сидіти дома. Сьогодні вдень я тільки спустився вниз по молоко, а коли повернувся — її вже не було. Добре, що вона сюди прийшла. Я всього міг боятися, коли вже їй приверзлося, що вона мені заважає.

— Вона, мабуть, дуже любить вас, — сказала Еллен, дивлячись на нього.

— Не думаю, — відповів Мортен з безнадійною усмішкою. — Або, в такому разі, вона вміла добре приховувати своє почуття. У мене створилося навіть враження, що Йоханна зненавиділа мене з того дня, коли йшлося про її переїзд сюди... Можна мені тут переночувати?

— Якщо ви не будете занадто вимогливі, — сказала Еллен. — Ліжко ми вам дамо зовсім не розкішне, але спати на ньому все-таки можна.

Однак Мортен не схотів лягати.

— Я посиджу біля Йоханни, — сказав він.

XIV

І от будиночок зробився лікарнею. Це був крутий перехід від безтурботного життя-буття, але ні Пелле, ні Еллен не нарікали. Ніхто з них не вимагав від життя більше того, що воно давало.

Еллен не відходила од хворої ні вдень, ні вночі, поки небезпека не минула; вона забувала і про Пелле, і про дітей, доглядаючи Йоханну.

— Занадто багато у тебе турбот і мороки, — засмучено говорив Пелле, — коли б ще ти часом не захворіла у мене. Чи не взяти нам кого-небудь на допомогу? — А що Еллен і слухати про це не хотіла, сам вирішив питання, запросивши Королеву Терезу приходити до них на цілий день.

Протягом кількох днів Мортен уладнав усі свої справи, відмовився од квартири і перебрався до Пелле і Еллен.

— От тобі і не вдасться втекти од мене, — сказав він Йоханні, що сиділа в ліжку, прислухаючись, як переносять наверх його пожитки. — Коли ти видужаєш як слід, то переберешся у велику кімнату нагорі, і ми з тобою знову славно будемо жити вдвох. Правда ж?

Вона не відповіла, але вся зашарілась від радості.

Еллен одержала від Мортена ту суму, яку він звичайно витрачав на квартиру і на господарство. Вона зовсім розгубилась: куди їй стільки грошей? Цього надто багато. Ну, тепер їм нічого тривожитися про те, як заплатити орендну плату.

Йоханні незабаром стало краще, і вона могла уже ненадовго підводитись. Чисте повітря благотворно впливало на її нерви, а Еллен вміла розважити її. Старий Брун подарував Йоханні чудове розкладне крісло, сплетене з жовтої і червоної соломи, і її почали виносити на лужок — на сонечко. Вона дивилась, як граються діти, іноді і сама гралася з ними, лежачи в своєму кріслі, — командувала і ганяла їх туди і сюди. Свен-Утіха добродушно слухався і бігав вперед і назад, але Сестричка була менш покладлива. Їй не подобалось, що чужа дівчинка називає Пелле батьком, і коли була в задириливому настрої, ставала де-небудь неподалік від Йоханни і твердила:

— Це не твій батько, а мій!

Еллен доводилось забирати її.

Але здебільшого Йоханна лежала і дивилась у простір з виразом неймовірної туги і нудьги. На короткій час вона дозволяла собі розважитися чим-небудь, а потім погляд її знову звертався вдалину. Вона ніколи не була зовсім здорова, щоб вільно рухатись, і навіть тоді, коли почувала себе бадьорішою, стояти на ногах не могла. Брун щовечора приходив у «Зорю», щоб відвідати дівчинку; він був глибоко схвильований її сумною долею і навіть відмовився від своєї звичайної подорожі на час відпустки, щоб стежити за станом здоров'я Йоханни.

— Треба нам вжити якихось заходів, — говорив він лікареві, який на його вимогу відвідував хвору щодня. — Невже не можна нічого зробити для неї?

Лікар, хитаючи головою, говорив:

— Їй ніде не може бути краще, ніж тут.

Всі любили дівчинку і завжди старались порадувати її. Брун раз у раз приносив їй що-небудь, а часом дарував і дорогі речі — наприклад, красиву шовкову ковдру, якою її вкривали, коли вона лежала в саду, розкішні корали. Все, чого тільки, здавалось, вона могла побажати, дарували їй. Очі її сяяли при всякому новому подарунку, і вона надівала на себе все, що можна було надіти.

— Я тепер принцеса у всій пишноті, — шептала вона і усміхалась старому бібліотекареві, а за хвилину вже забувала про все.

Вона дуже любила Бруна, вимагала, щоб він сидів біля неї, і з жалюгідною спробою лукаво пожартувати називала його дідусем, але розповідей його не слухала; і Брун спокійно відходив від неї, коли малята, тихенько підкравшись, кликали його погратися з ними в полі, — а Йоханна і не помічала, що залишилась сама.

Ах, ніщо не могло примирити її дитячу душу з бідним, скаліченим тілом — ні ласки, ні прикраси! Знівечена оболонка ніби гнітила душу, і вона рвалась у голубу далечінь, вище, вище, стримувана тільки тоненькою ниткою, яка от-от могла порватися. Дівчинка день від дня ставала прозорішою; це було особливо помітно, коли поруч не стояли інші діти. Вони їли і товстішали за неї. Тільки-но Еллен не догляне, як з'являвся, дрібнучи, Свен-Утіха і з'їдав порцію хворой, хоч, бог свідок, голодом його не морили. Сама Йоханна спокійно ставилась до цього; вона взагалі до всього була байдужа.

Літо стояло незвичайне, сухе, сонячне; більшу частину дня можна було проводити в саду. Після обіду всі завжди й збиралися там. Еллен з Королевою Терезою, закінчивши домашні справи, сідали біля Йоханни із своїм рукоділлям. Брун розважав їх своєю милою старомодною балаканиною, а дівчинка лежала і дрімала, повернувшись обличчям до хвіртки. Вони сміялись і жартували, намагаючись забавити її; Брун обіцяв їй подорож на південь, якщо вона постарється стати на ноги, розповідав про південне сонце, про чудові грона винограду, про апельсини, які вона зможе зривати власними руками. Дівчинка на все відповідала сумною усмішкою, неначе добре знала, що на неї чекає. Густе чорне волосся дедалі різкіше відтіняло блідість її змарнілого обличчя; немов ніч спускалась над нею. І вона

в якомусь забутті ніби линула повільно геть від життя, не відриваючи своїх чорних очей від садової хвіртки.

Мортен часто виїздив, щоб виступати у провінції з доповідями, і не бував дома іноді по кілька днів. А коли, нарешті, з'являвся біля хвіртки, на обличчі Йоханни спалахував рум'янець. Здавалось, тільки Мортен міг повернути її до життя, і душа ще гаялась покинути кволе тіло лише ради Мортена. Йоханна вже більше не мучила його капризами; коли дозволяли, вона трохи підводилась на ліжку і кидалась йому на шию. Сльози так і текли по її худенькому личку, і в них виливалася вся її туга. Еллен розуміла, що саме діється з дівчинкою, і подавала знак іншим, щоб дівчинку залишили наодинці з Мортеном. І він міг сидіти годинами, схилившись над Йоханною, і розповідати їй про все, що сталося з ним за ці дні. Дівчинка не стомлювалась слухати, лежала і стежила за кожним його словом; очі її блищали, прозора дитяча рука лежала на його руці; кожний його крок цікавив її. Часом в її очах з'являвся особливий вираз, і вона недовірко перепитувала про ту чи іншу подробицю. Підозріливість її була підсилена хворобою, і коли Йоханні здавалось, що від Мортена віе якимсь чужим їй запахом, це засмучувало її, змушувало насторожуватись.

— Бідолашна дитина, вона ж кохає його! — сказала одного разу Еллен Пелле і раптом заплакала.— І от лежить тепер і вмирає...

Власне щастя робило Еллен такою чуйною і жалісливою до інших.

— Та що ти, люба! — запротестував Пелле.

— Ти думаєш, я сліпа? Це ж тому вона так чудно і поводитися з ним. Який жаль!..

Сумна доля дівчинки накидала похмуру тінь на все навколо, але сонце високо стояло в небі і гріло дедалі сильніше.

— Пелле,— покликала Еллен і погладила його волосся, посріблене сивиною,— білі ночі незабаром закінчаться!..

Мортен ще не переставав сподіватися, що Йоханна видужає, але всі інші ясно бачили, до чого йде: з наближенням літа життя потроху залишало Йоханну. З кожним днем дівчинка ставала лагідніша і поклядливіша, ненависть згасла в ній. Із стомленою усмішкою приймала вона всю увагу, яку виявляли до неї. Крізь її скалічену фізичну оболонку просвічувала рідкісна, вже позначена смертю душевна краса, яка неначе тим пишніше розцвітала, чим ближче підходила сама Йоханна до могили.

Восени становище хворої різко змінилося на гірше. Раптом, побачивши Пелле чи Мортена, які підходили до неї, Йоханна, з жахом в очах, починала кричати; потім пізнавала їх, горнулась до них і гірко плакала. Виходити в сад вона більше не могла і весь час проводила в ліжку; шумлива метушня малят стала для неї нестерпною, порушуючи її душевну рівновагу спогадами про життя в трущобах; дітей доводилося цілими днями держати в саду. Дедалі частіше мучило її гарячкове марення; кволий, завмираючий голос став знову грубим і хрипким. Вона лежала і відбивалась то від якихсь хлопчаків,

то від хуліганів, то від панів у циліндрах, називала їх зневажливими прізвиськами, лаялась, скреготіла зубами, поки, нарешті, не вгамовувалася знесилена; тоді вона вимагала горілки і тихо схлипувала без сліз. Старий Брун зовсім не смів підходити до її ліжка,— їй усе ввижався якийсь старий камергер, якого прислали до неї одного разу хлопчачки, і вона зустрічала його грубо і визивно.

Мимоволі заглянувши в страшне минуле дівчинки, коли вона тулилась серед штабелів колод на складах, всі присутні були вражені до глибини душі. Зло життя неначе не хотіло випустити із своїх пазурів цю невинну жертву і з ненавистю проводжало її в могилу, зводячи нанівечь усю любов і дбайливість близьких. Сидячи в кутку і весь час дивлячись на Йоханну, Мортен провів з дівчинкою останню добу її боротьби з смертю. Лише тоді, коли вона впадала в забуття, він наважувався підійти до ліжка. Тільки в Еллен вистачало сил не відходити од хворої ні вдень, ні вночі. Бліда, але спокійна, намагалась вона повсякчасним піклуванням полегшити дівчинці відхід з життя; під час страшних приступів вона, ніби захищаючи дівчинку, міцно обіймала її і намагалась перебороти недугу материнськими ласками.

Ніколи раніше не стояла Еллен біля одра смерті, але тепер сміливо дивилась їй у вічі; в її обіймах дівчинка і вмерла.

Смерть Йоханни тяжко вплинула на Мортена. До останнього дня він ще сподівався, що її вдасться врятувати,— адже це була така безглузда несправедливість!.. Коли ж безнадійність становища постала ясно перед ним, він зовсім занепав духом: не міг ні за що взятися, тинявся, не тямлячи себе, не розмовляв, майже не їв. Його ніби щось важке ударило по голові.

З похорону він пішов удвох з Пелле пішки, інші всі поїхали. По дорозі Пелле говорив про найзвичайніші речі, щоб відвернути думки Мортена від смерті дівчинки, але той не слухав його.

— Дорогий друже, не можна ж так, — раптом сказав Пелле, беручи Мортена під руку.— Тепер ти провів бідну дівчинку так далеко, як тільки міг, але живі люди теж мають права на тебе.

Мортен підвів голову.

— Хіба не однаково, чи напишу я на кілька сторінок більше, чи менше? — стомлено сказав він.

— Тобі вкладено в руки перо для захисту безпомічних, і ти не маєш права відмовлятися від цього,— заперечив Пелле.

Мортен гірко засміявся.

— Хіба я не захищав права дітей в міру сил своїх?.. Я був дуже наївний і думав, що у нас досить розкрити людям очі, щоб вони прийняли це до серця. А чого я досяг? Збільшив так звану художню літературу ще на один том, не більше. Люди — істоти практичні; їх надзвичайно легко змусити проливати сльози в театрі, вони люблять сидіти в партері і плакати разом з нещасливим на сцені, але горе йому, якщо вони зустрінуться з ним на вулиці. Найпакіші слова про мої зворушливі описи дитячого життя чув я від одного літнього пана, який, згодом виявилось, був ласий до малолітніх.

— Ну, і що ж потім? — жажнувся Пелле.

— Так, що ж потім? — питаю і я тебе. Ти маєш рацію, вкавучи мені на мою байдужість, але не можна ж далі брати участь у боротьбі, в якій навіть дітей не щадять. Чи пам'ятаєш ти мою сестричку Карен, яка втопилась? А скільки тисяч дітей зазнали долі Карен і Йоханни! Нашу епоху називають епохою дитини, — а дитяча кров волає із землі! Ще ті щасливі, хто рано залишає життя... Ти уяви собі, а що, коли б Йоханна залишилася жити після всіх страхіть свого дитинства, які незгладимо відбилися в її пам'яті?..

— Так, але незгладимі і сонячні дні дитинства, — палко відгукнувся Пелле. — Тому ми й думаємо про дітей бідноти. Нам потрібне покоління з гарячим серцем.

— Я колись думав те ж саме, — сказав Мортен з гіркою усмішкою. — Знаєш, Пелле, я ж любив цю дівчинку, яка прийшла до мене з самісінького дна життя. Вона для мене уособлювала все; ніколи ще злидні не здавались мені більш кричущими. І в мене з'явилась прекрасна мрія... безрозсудна мрія, що Йоханна житиме, що я воскресну до життя і щастя і напишу книгу про свою перемогу. Не знаю, чи зрозумієш ти мене: я хотів написати про бідняків, які можуть здобути здоров'я і щастя під впливом доброти. Йоханна зазнала всього; нижче важко було впасти в житті! А чи помітив ти, скільки краси і тонкості почуттів заховано було в ній під шаром клоачного бруду? Я радів, що викличу ці почуття назовні, звільню від гніту і неподобства злиднів і покажу світові: от які прекрасні буваємо ми, з низів, якщо зішкребти з нас коросту! Може, це спокусило б тих, нагорі, і вони спробували б установити справедливійший порядок життя. От про що мріяв я, але гірка доля людини, що віддала свою любов дітям убогства!.. Моя єдина любов безповоротно загинула, і я не можу більше писати ні про які перемоги. То на що ж я взагалі здатен тепер?

— Здається, Гюго сказав, що серце — єдиний птах, який терпить свою клітку, — зауважив Пелле, — а твоє серце дає відбій, коли його найбільше потребують!

— Ні, стривай, — заперечив Мортен гаряче, — я не зраджу! Але це було для мене занадто жорстоким ударом. Якби я мав більше такої світлої віри, як у тебе... Так, я повинен радіти, що у мене є ти, — і він з дружньою усмішкою простяг Пелле руку.

Бібліотекар зустрів їх у полі.

— Довго ж ви забарились, — промовив він, пильно вдивляючись в них. — Еллен чекає з обідом.

Всі троє рушили по скошеному полю до будинку.

— Найкраща літня пора тепер уже відійшла, — зітхнув Брун, подивившись навколо. — Колесо часу зробило ще один оберт.

— Смерть — не найгірше, що може спіткати людину, — озвався Мортен, ще пойнятий чорною меланхолією.

— Так говорять той, хто молодий і не знає злиднів, але серйозно цього не думає. Завтра життя знову забере вас собі на службу разом з вашими скорботами. А я ніколи не був молодий, поки не зу-

стрівся з вами обома, тому я ціну кожну відлітаючу годину... і задрю, що ви такі бадьорі і так швидко ходите! — усміхнувся старий.

Вони повільно пішли на гору, а потім уздовж огорожі до будинку. Із саду чути було тихе пхикання: на порожній грядці, в ямі, виритій дітьми, сидів Свен-Утіха, а Сестричка закопувала його, — земля вже доходила йому до шиї. Хлопчик не опирався, тільки тишенько пхикав, коли земля попадала йому в рот.

Пелле несамовито скрикнув і перескочив через огорожу. Еллен прибігла одночасно з ним.

— Ти ж мало не задушила братіка, — жახнулась Еллен, хапаючи на руки Свена.

— Я тільки посадила його в землю, — сказала Анна, ображена. що її робота загинула марно. — Він сам погодився. А навесні він би знову виріс.

Дітям дуже хотілося мати маленького братіка, і вони домовились, що Свен-Утіха пожертвує собою.

— Ви не повинні вигадувати таких витівок, — тихо сказала Еллен. — Братік у вас однаково буде на весну, — і вона кинула на Пелле гарячий, красномовний погляд.

XV

У кооперативній майстерні робота йшла розміреним ходом. Підприємство Пелле не робило шуму, і в профспілковій організації майже забули, що воно взагалі існує. Довгий і важкий шлях вибрав Пелле, але він не мав сумнівів, що цей шлях приведе до мети, і обачно провадив роботу, а тим часом набирався досвіду. Ніколи ще не дихав він глибше і рівніше. Їм з Петером Дрейером удалося створити свого роду штаб надійних робітників, які розуміли суть справи і не давали збити себе з пантелику, якщо навіть до них проникали чужі елементи. Підприємство дедалі росло і потребувало збільшення робочої сили, і з новими робітниками майже не було ніяких утруднень, — справа так зміцніла, що захоплювала і переживувала новаків.

Зате фабриканти пам'ятали про існування підприємства і шкодили йому де і чим могли. Це радувало Пелле, бо підтверджувало, що він був для них небезпечний. Використовуючи свої зв'язки, вони закривали йому кредит, а коли це ні до чого не приводило, — адже за спиною Пелле стояв Брун із своїм капіталом, — почали бойкотувати його, зобов'язавши постачальників шкіри не продавати її Пелле. Довелось виписувати шкіру з-за кордону. Це було зв'язано з непотрібним клопотом, і виникла необхідність перебудувати справу так, щоб ніколи не відчувати недостачі того чи іншого матеріалу.

Одного разу виявилось, що в присланій новій партії товару немає потрібного докладу, і виробництво мало не зупинилось. Пелле пощастило уникнути біди за допомогою хитрого маневру, але терпець йому увірвався.

— Хотілося б провчити цих панів,— сказав він Бруну.— Доводиться викручуватись і вдаватись до всяких хитрощів, коли раптом чого-небудь не вистачає. Чи не найняти нам по сусідству ще магазин, щоб завести власну торгівлю шкіряним товаром? Це буде ляпасом тим панам, а ми самі завжди матимемо все, що нам потрібно. Дуже зазнаватися через це ми не будемо, тож, я гадаю, багато дрібних майстерень по сусідству будуть задоволені нами.

Так, Брун нічого не мав проти того, щоб зробити війну трошки гострішою. Йому все ще здавалося замало.

Нове підприємство відкрилось у жовтні. Пелле хотів призначити завідувачим Петера Дрейера, але той ухилився.

— Я, справді-бо, не мастак ні купувати, ані продавати,— говорив він уперто.

Тоді Пелле доручив завідувати новим магазином одному з молодих працівників майстерні, а на себе взяв керівництво всім підприємством.

І вже незабаром майстерня почала виробляти далеко більше, ніж можна було збути через власний магазин; організована Пелле торгівля шкіряною сировиною допомогла дрібним шевським майстерням позбутися залежності від великих торговельних фірм, а через те що багато майстерень поряд з лагодженням продавали також фабричне взуття, то й вони тепер стали покупцями Пелле. Подекуди у провінції продукція кооперативної майстерні теж зарекомендувала себе,— все виходило якось само собою, за одним йшло інше. А фабриканти переслідували конкурента скрізь, де тільки могли. Внаслідок робітничі споживачі обурились і почали вимагати, щоб продукція Пелле продавалась у тих магазинах, де вони становили ядро покупців. Так почалася боротьба за «взуття Пелле».

Та Пелле знав, що це тільки початок, незабаром дійде і до великої сутички. Чи досить добре він підготовлений? Фабриканти вирішили відкрити свій магазин якраз напроти майстерні, маючи намір знизити її ціни і підірвати кооперативну торгівлю, а щоб доклати Пелле, оголосили у себе розпродаж взуття зовсім за безцінь.

— Ну й добре, — сказав Брун, — принаймні люди носитимуть дешеве взуття!

Проте Пелле з тривогою ждав нового натиску: якщо навіть сама справа вистоїть, то фінансове становище кооператорів може бути дуже підірване.

Занадто вони ізольовані, от лихо! Вони ще залишались на становищі людей, викинутих хвилями на пустинний берег, їм не було за що зачепитись. Підприємці давно зрозуміли, що їх інтереси такі ж інтернаціональні, як і інтереси робітників, і запозичили у Пелле його старі організаційні методи. Та й товар надходив із-за кордону не завжди вчасно, — і Пелле вбачав і тут спільний зв'язок професій. Якщо йому не вдасться добитись, щоб і шкіряники кооперувались, він ризикує кожної хвилини бути збитим з своєї позиції. Насамперед йому треба мати на своєму боці велику робітничу армію; робітничу солідарність — стрижень усього!

І от одного разу після довголітньої перерви він знову зійшов на трибуну, щоб зробити свою першу доповідь про кооперацію. Якось незвично і дивно було стояти знову перед своїми товаришами, бачити їх обернені до себе обличчя. Поки що вони дивились на нього, як на людину, що повернулася з чужини з новими ідеями або, мабуть, просто з новими вигадками. Але він завоює людей. Саме їх інертність провіщає хороший результат,— треба тільки подолати її; він знав: важко зрушити їх з місця, зате потім уже не спиниш. Якщо тільки його ідею сприймуть по-справжньому ці люди, з такими міцними організаціями, з такою твердою дисципліною,— вона стане непереможною. І він енергійно взявся за агітацію, щотижня виступав з доповідями то в політичних, то в професійних об'єднаннях.

— Який ти зайнятий, Пелле! — говорила Еллен, коли він повертався додому.

Її вагітність сповнювала його щастям, вона неначе ще більше скріплювала їх новий союз. Еллен ніби поринула в себе; на обличчя її і на всю постать лягла тінь лагідної мрійності. Трохи безпомічна і неухважлива, зустрічала вона чоловіка біля садової хвіртки — молододати, з якою треба було поводитися дбайливо. Він бачив, як вона повнішає день від дня і вирощує в собі плід, щедра, як сад, що давав останні пишні квіти,— і počував себе щасливим від думки, що для нього скрізь зривають плоди.

Мортена вони тепер мало бачили: він ще не пережив своєї душевної кризи і волів держатись окремо. Зустрічаючись, він завжди скаржився, що робота у нього не йде; почне писати хоч би найдріб'язковішу річ і потрапляє в безвихідь.

— Це тому, що ти більше не віриш в свої ідеї,— сказав йому одного разу Пелле.— Той, хто сумнівається в своїй справі, сам підрубує сук, на якому сидить.

Мортен слухав його із стомленим виглядом.

— Гірше того — я сумніваюсь в самій людині! Я ходжу і мерзну, і довго не розумів — чому. А тепер знаю! Тому що у людей немає серця. Всяке зростання залежить від тепла, а вся наша культура зрощена холодом,— тому ми так і мерзнемо.

— Але ж у бідняків є серце,— сказав Пелле.— Саме воно, а не розважливість, і підтримує їх; інакше вони давно загинули б, просто перетворилися б у худобу. А от не стають же худобою, незважаючи на все своє убогство. Навіть у клоаці народжуються світлі створіння!..

— Так, бідняки гріються одно коло одного, але все-таки ходять посинілі від холоду. І краще було б, мабуть, якби в них не було цього додатка у вигляді серця, коли вже вони живуть в обледенілому суспільстві. Я заздрю тим, хто здатен дивитись на злидні історичної точки зору і втішатися видами на майбутнє. Я сам вірю, що добро коли-небудь візьме верх, але все-таки просто задихаюсь від цього жорстокого безглуздя; подумаги тільки, що мільйони щасливих мусять гинути в боротьбі з глупотою! Я з непримиренних, от у чому справа! Моє мислення склалось на інших основах,— тому

я так і страждаю від існуючого порядку. Навіть така проста, здавалося б, і природна думка, що треба знову піти по гроші, завдає мені страждань. Гроші ці мої, але думка моя весь час вистежує їх шлях назад, у протилежному напрямі: адже десь їх бракуватиме, коли вони перейдуть у мої руки! Скільки взагалі прилипло до них злиднів і сліз! А коли я в свою чергу віддаю їх, мене мучить думка, що я даю занадто мало тим, хто допомагає мені,— хоч би тій же пралі та іншим. Вони ледве перебуваються, і в цьому почасти винен і я. Далі думки мої починають обертатись до убозтва інших людей, і я втрачаю спокій. Тільки-но я покладу шматок собі в рот або побачу магазинні вітрини, я починаю думати про тих, хто голодує. Я нестерпно страждаю через те, що неспроможний змінити стан речей, безглуздя якого таке очевидне. І немає користі намагатися вбити в собі це, як щось хворобливе! Я не хворий,— я одержимий цим! І всі ми повинні прийти до цього коли-небудь, якщо тільки божевільні не повстануть раніше і не обернуть зброї проти нас. Ти бачиш, я приречений переживати всі злидні і нещастя інших людей разом з ними, та ще і моє власне життя було не дуже багате на сонце. Подумай про моє дитинство — яке воно було безрадісне! Моє дитинство не можна порівняти навіть з твоїм,— мені не було звідки черпати життєрадісність, Пелле, подумай про це.

Так, не багато сонця припало Мортену,— от він і зіщулився весь і мерзне.

Але одного вечора він бурєю влетів до Пелле в кімнату, розмахуючи папірцем:

— Я одержав стипендію на закордонну подорож і завтра вранці виїжджаю на південь!

— Але тобі треба спочатку влаштувати свої справи,— сказав Пелле.

— Влаштувати справи? — розсміявся Мортен.— Для від'їзду у мене завжди все в порядку. Все життя своє я готувався рушити навколо світу, з попередженням за годину.— Він походжав по кімнаті, потираючи руки.— Ах, тепер погріюсь на сонці... по-справжньому попечусь. Я думаю, легені мої видужають, якщо я втечу від тутешньої зими.

— Чи далеко ви їдете? — спитала Еллен з радісними очима.

— У Південну Італію, в Іспанію! Туди, де холод не скидає пальт з тисяч людей, допомагаючи одному вдягти шубу! Побачу людей, які ще не користуються благами нової механічної епохи, але зате їх гріє сонце, сонячних людей, таких, як Йоханна, її мати і бабуся,— що мають право жити! О, як чудесно хоч один раз побачити бідняків, які не тремтять від холоду!..

— Нехай виїжджає скоріше,— сказала Еллен, коли Мортен пішов до себе пакувати чемодан.— А то, якщо він почне думати про бідняків, мабуть, нічого не вийде з цієї витівки. Я покладу йому в чемодан дві-три пари твоїх шарпеток і трошки білизни,— у нього ж змінити нічого. Хоч би тільки він не забував віддавати білизну прати, та щоб не зіпсували її там хлором!

— Чи ти не доглянеш трошки, як він пакується? — попросив Пелле.— Боюсь, що він не візьме з собою якраз найбільш потрібного. Мортен може забути власну голову разом з нічним ковпаком.

Еллен піднялась нагору, взявши з собою білизну. І добре зробила. Мортен заповнив цілий чемодан самими книжками, а всі потрібні речі відклав. Він переступав з ноги на ногу з засмученим виглядом, поки вона виймала все з чемодана, щоб скласти все заново. У нього все було покладено так добре: поезія окремо, пролетарські нариси окремо,— тільки засунь руку — і візьмеш те, що треба. Та Еллен була невблаганна: це треба виїняти на підлогу, а Мортен хай розкладе на стільцях весь свій одяг та білизну до останньої шматинки. Потрібне було відібране, і Мортен супроводив покірливим протестом кожну запаковувану в чемодан шматинку, — справді-бо, не варто везти з собою шкарпетки або кілька змін білизни! Адже все це можна купувати, коли знадобиться.

— Он як? Не варто везти з собою білизну? А везти з собою чемодан, повнісінький непотрібних книг, мов якомусь книгоноші, варто?!

Еллен стояла на колінах перед чемоданом і звільняла місце. Пелле теж зійшов наверх, зацікавлений шумом, і, притулившись до одвірка, поглядав на обох.

— Правильно, — завдай-но йому прочухана, щоб не забув, аж поки додому повернеться, — сказав Пелле, посміхаючись. — Мортену це не пошкодить.

Мортен, сидячи на своєму стільці, зовсім зажурився.

— Хвалити бога, що я не одружений. Я починаю по-справжньому жаліти тебе, Пелле! — промовив він, хоч і видно було, що дбайливість Еллен його зворушила.

— Атож, тепер ти бачиш, який важкий хрест я несу! — серйозно відповів Пелле. — Ти б раніше нізачо не повірив.

Еллен не звертала уваги на балачки. Чемодан був тепер повний, і вона знала, що Мортен вже не з'явиться за кордон якимсь бродягою. Залишалися ще туалетні приладдя, — Мортен про них навіть не подумав. Еллен витягла з внутрішньої кишені чемодана товстенну книгу, щоб звільнити місце, але тут Мортен схопився і підбіг до неї.

— Це мені будь-що треба взяти з собою! — твердо заявив він. То був роман Віктора Гюго «Знедолені» — біблія Мортена.

Еллен розкрила книгу, щоб подивитись титульний аркуш і переконатися, чи справді потрібно везти з собою таку вагу.

— Для цього немає місця, — заявила вона, спокійно відкладаючи книгу вбік, — якщо, звичайно, ви не маєте наміру взагалі ходити невмитим. А нещасних людей ви знайдете скрізь.

— Сподіваюсь, пані, ви дозволите мені взяти з собою моє письмове приладдя? — спитав Мортен тоном несміливого прохача.

— Ну, аякже! — засміялась Еллен. — І дозволяю вам користуватися ним, щоб написати що-небудь прекрасне, коли маєте писати для нас, маленьких людей. Горя і злиднів у нас і без того досить.

— Коли мене добре пригріє сонце, я повернусь додому і напишу книгу про сонце,— серйозно сказав Мортен.

На другий день була неділя. Мортен встав дуже рано і подався на кладовище. Довго довелося чекати його на сніданок.

— Іде, іде! Я бачив його на полі! — крикнув, нарешті, Ляссе-Фредерік, що ходив по молоко на хутір, розташований на горбку.

— Отже тепер можна вже варити яйця,— сказала Еллен Сестриччі, яка трохи допомагала їй по господарству.

Мортен був настроєний урочисто.

— Троянди на могилі Йоханни знову позривані, — промовив він. — Не розумію, хто це наважується грабувати мертвих, найбільдіших з усіх нас!

— Радий чути це від тебе! — задоволено сказав Пелле. — Місяць тому тобі здавалось, що тільки мерців можна вважати імущими.

— Ти справжня скеля! — усміхнувся Мортен і поплескав Пелле по плечу. — Якщо навіть усе інше перевернеться, — ти завжди залишишся незмінним.

— Ідть їсти! — кликала Еллен. — Тільки швиденько, інакше мій сюрприз прохолоне.

Вона стояла і чекала з закритим блюдом у руках.

— Як... ти пригощаєш свіжими яйцями? — здивувався Пелле.

— Атож, кури знову почали нестись останніми днями — на честь Мортена!

— Ні, на честь хорошої погоди... і ще тому, що їх знову випускають гуляти на волі, — заперечив Ляссе-Фредерік.

Мортен засміявся.

— Ляссе-Фредерік невиправний реаліст. Для нього не треба прикрашати природу.

Еллен весь час ходила коло Мортена і пригощала його.

— Іжте, їжте! Невідомо ще, чи будете ви харчуватись по-людськи там, на чужині.

Вона з жахом згадувала їжу, яку варили її пожильці у «Палаці».

Біля хвіртки спинився екіпаж. Чемодан поставили до візника. Мортен і Пелле сіли в екіпаж. І пора, пора було! Покотили швидко; Ляссе-Фредерік і Сестричка стояли обабіч — кожен на своїй приступці, — так вони і доїхали до головного шляху; там зіскочили і побігли назад до дому. В мансарді біля вікна стояла Еллен із Свенем на руках і махала хустинкою.

— Дивно, мабуть, виїжджати отак від усього, — зауважив Пелле.

— Так, для тебе це було б дивно, — відповів Мортен, кидаючи прощальний погляд назад, на будиночок Пелле. — Але я ні від чого не виїжджаю; навпаки, я їду назустріч чомусь.

— У всякому разі дивно якось буде не чути більш у себе над головою твоїх кроків... особливо для Еллен та дітей. Але ж ти писатимеш нам?

— Буду, а ти держи мене в курсі справ твого підприємства.

Поїзд відійшов. У Пелле занило серце, коли він стояв і дивився вслід поїзду, неначе той забрав з собою частку його самого. Він зав-

жди мріяв побувати в чужих краях, подивитись на білий світ,— відколи у тісній майстерні провінціального містечка з'явився Гарібальді, Пелле тишив себе цією мрією. Тепер от Мортен умчав, а йому, напевно, ніколи не доведеться виїхати; досить з нього тієї «закордонної подорожі», що припала йому. І Пелле, дивлячись на рейки, по яких помчали вагони, забувся на хвилину, неначе поринувши в тяжкий сон. Враз він отямився і зрозумів, що, сам того не бажаючи, стояв тут і думав зараз про сімейне вогнище, як про пута на ногах. Там Еллен з дітьми ходить і чекає його, поглядаючи на дорогу,— чи скоро він повернеться, а він стоїть тут і в мріях тікає від них!.. Вони нічого не робитимуть, нікуди не підуть до його повернення, бо неділя — його день, єдиний вільний день, який він проводить весь з ними. І Пелле квапливо вийшов з вокзалу і вскочив у трамвай.

Зійшовши з трамвая на кінцевій зупинці і перестрибнувши через канаву, щоб пройти полем, він побачив на стежці недалеко поперед себе Бруна. Старий бібліотекар повільно підіймався на гору, раз у раз спиняючись через астму. «Він до нас іде», подумав розчулений Пелле. Досі йому якось і на думку не спадало, що для старого бібліотекаря важка ця подорож по ріллі і поганій дорозі. І все-таки Брун проходив її не один раз на тиждень, щоб відвідати їх, побачитися з ними.

— Так, от я і знову до вас,— сказав Брун.— Хоч би не набрид я вам!

— Ну, цього боятися нічого,— відповів Пелле і взяв Бруна під руку, щоб тому легше було йти на гору.— Діти ж зовсім без пам'яті від вас.

— Так, діти... в них я впевнений... і в тобі теж, Пелле. А от дружини твоєї я трохи побоююсь.

— Еллен на вигляд дещо стримана, але вона дуже вас любить,— щиро сказав Пелле.— Хто бере дітей до себе на коліна — володіє серцем Еллен.

— Ти справді так думаєш? Я ніколи не був високої думки про жінок; мені здається, їм бракує індивідуальності; і я їх не цінив, поки не познайомився з твоєю дружиною. У тебе дружина — яких мало, Пелле! Ця жінка — сильна індивідуальність, така сильна, що в її присутності я почуваю себе зв'язаним. Ти б якось вплинув, Пелле, щоб вона перестала називати мене «пане Брун».

— Я з нею поговорю,— усміхнувся Пелле.— Але невідомо, чи це на неї вплине.

— Оце «пане Брун» скоро стане мені впоперек горла, скажу я тобі. І хоч у вас я хотів би позбутись його. Коли б ти знав, як важко все життя провести з таким «паном», що ні з ким не зблизився по-справжньому. Адже називають інших, кого «батьком», кого «дідусем» — яким-небудь людським прізвиськом, а для мене всі звернення зводяться до одного: «пане Брун». «Дякую, пане Брун!» «Надзвичайно вдячний, пане Брун!» — Старий був у своєму звичайному похмурому настрої і сам себе передражнював.— Погані тут дороги,— раптом сказав він і спинився віддихатись.— Незрозу-

міло, як це залишають поля і ріллю якраз біля міста і чому ще не спалахнула земельна спекуляція.

— Мабуть, через болото. А втім, тепер почали засипати його з північного краю,— сказав Пелле.

Брун з цікавістю глянув у той бік, але потім скрушно похитав головою.

— Ні, так далеко я без окулярів не бачу. Це теж одно з благодіянь, дарованих книгами. Так, так, на селі старі люди вдаються до окулярів тільки тоді, коли їм треба заглянути в книгу, а я мушу вдаватися до них, коли хочу просто подивитися вдалину,— тут велика різниця. Це тісні вулиці і дурні книжки винні, що я став короткозорим; не поживши на просторі, не можна розвинути в собі широких обривів. Місто ставить перешкоди всім п'яти почуттям людини, а книги відводять її від життя. Тому я хочу теж перебратися за місто.

— Чи варто робити це тепер, коли незабаром зима? Не слід зам ходити так далеко у всяку погоду.

— То я кину бібліотеку,— відповів Брун.— Це не дуже велика жертва — я віддав бібліотеці багато років свого життя. Ти подумай, Пелле, сьогодні вночі я згадав, що брав участь у складанні каталогів по всій світовій літературі, а тимчасом я ні разу не бачив на власні очі, як пеленають дитину! Яке ж право мають такі люди, як я, потикатися з своїми думками!

— Я не розумію,— сказав Пелле.— Мені книжки дуже допомогли.

— Так, бо в тебе була справжня основа! Якби я був молодим, я б зайнявся фізичною працею. Я більше втратив, ніколи не попрацювавши до сьомого поту, до втоми фізичної, ніж втратив ти, не ознайомившись з великими класиками. Я от чимраз більше переконуюсь, що у мене нічого нема, Пелле; я б охоче віддав тепер багато чого за затишний куточок коло печі, де міг би сидіти в ролі старого дідуся.

Діти вибігли в поле зустрічати батька і Бруна.

— Ти приніс нам що-небудь сьогодні? — закричали вони старому ще здалека.

— Так, але я нічого не дам, поки ми не прийдемо в теплу кімнату. Я кашляю і боюсь тут розстібати пальто.

— Але ж ти ходиш так повільно,— сказав Свен-Утіха. — Це тому, що ти такий старий.

— Мабуть, і справді,— відповів старий, усміхаючись,— вам треба звикати до терпіння.

Але саме терпіння малятам і бракувало. Вони вчепились за пальто Бруна і потягли бібліотекаря за собою. Він зовсім задихався, коли всі вони дістались до передпокою.

Еллен строго подивилась на пустунів, але нічого їм не сказала. Допомогла Бруну скинути пальто і шарф і, посадивши зручно, вийшла в кухню. Пелле зрозумів, що вона хоче щось сказати йому, пішов за нею.

— Пелле,— почала вона серйозно,— діти занадто вільно поводяться з паном Бруном. Я не розумію, чому ти так байдуже до цього ставишся!

— Але ж він задоволений цим, Еллен. Інакше я, зрозуміло, спинив би їх. Йому якраз цього хочеться самому. І знаєш, чим він був би ще більш задоволений? Якби ти взяла та й запросила його жити у нас.

— От цього вже я ніколи не зроблю,— твердо заявила Еллен.— Це було б занадто нав'язливо з мого боку.

— А він так потребує сімейного затишку і так любить нас! Ти ж бачиш, він ні з ким більше і не веде знайомства.

— Та... ні... — Еллен все-таки ніяк цього не розуміла. Ну, що вони можуть запропонувати йому. Адже Брун має змогу оточити себе всякими вигодами, що їх дають гроші.— Тоді нам принаймні слід придбати нову ковдру та хороші килими... і навіть ще багато чого...

— То і придбай,— порадив Пелле.— Зрозуміло, ми повинні влаштувати його якнайкраще. А втім, Брун теж такий скромний у своїх вимогах, як і ми.

Так, так, може статися, та Еллен була хазяйновита і з деякими речами примиритися не могла.

— Якщо пан Брун бажає оселитися в нас, то треба влаштувати його з усіма вигодами,— сказала вона.— Але дивно, що він сам не говорить про своє бажання, йому це було б простіше зробити, ніж нам.

— Ні, саме від нас має це йти... від тебе, Еллен.— Він, бачиш, побоюється тебе.

— Мені! — злякалась Еллен.— А я... Та немає людини, яку б я доглядала охочіше... То я скажу йому, Пелле... тільки не зараз.

Вона приклала руки до щік, які палали від радості і збентеження, що її гніздечко так високо оцінено.

Пелле повернувся в кімнату. Брун сидів на дивані, тримаючи на колінах Свена-Утіху.

— Справжній здоров'як,— сказав він.— Але зовсім не схожий на матір. Викапаний ти, Пелле.

— Та Еллен не мати йому,— тихо сказав Пелле.

— Ах, он воно що! Ці три кумедні зморшки на лобі у нього теж від тебе... Схожі на три хвилясті лінії в датському гербі. Неначе він обоє завжди гнівається.

— Ми і гнівались... тоді.

— До речі, про гнів,— вів далі Брун,— я вчора звертався до властей, і мені обіцяли припинити переслідування Петера Дрейера, якщо він перестане агітувати серед солдатів.

— Ніколи нам не вдасться добитися цього. З таким самим успіхом можна вимагати від нього відмовитись од своїх людських прав. Петер Дрейер зробив над собою величезне зусилля, щоб перейти до парламентських прийомів боротьби, і від нього більшого, звичайно, не доб'єшся. Ні на які істотні поступки він не піде. І я на його боці:

якщо навіть не можна боротися з існуючим ладом духовною зброєю — переконанням, тоді всьому кінець.

— Це вірно, — погодився Брун. — Мені тільки дуже шкода його. Поліція раз у раз збільшує його озлоблення. У нього немає ніякої радості в житті.

XVI

Пелле весь час сподівався, що Петер Дрейер почне реагувати на всі події спокійніше, — навесні намічалось відкриття філіалу майстерні в Орхусі, і Петер мав там поставити справу. Але його внутрішня тривога не вгамувалась; тільки-но він трохи заспокоювався, як зовнішні обставини знову зчиняли бурю в його душі. Тепер спокій його був порушений зростанням безробіття. Та й уперті поліцейські переслідування весь час підливали масла у вогонь. Навіть тоді, коли він поводився спокійно, як от тепер, він не міг позбутися дразливого передчуття, що поліція, удаючи, неначе перестала стежити за ним, провокує його, щоб тим більш несподівано накинутись на нього. Він тільки не знав, коли затягнеться на шії зашморг.

Діяльність кооперативної фабрики так 'розрослась, що власне фабрику довелось перемістити в задній флігель, а підвальну майстерню пристосувати тільки під ремонтну. Керував нею Петер Дрейер, і нічого не можна було заперечити проти його ведення справи, — він був енергійний і дбайливий. Але провадити роботу у більшому масштабі він не був здатний; в душі у нього вічно шумувало і кипіло, і його здатності гинули марно.

— Пора йому покинути свою агітацію і взятися за що-небудь корисніше, — сказав одного вечора Брун, обговорюючи з Пелле це питання. — Силою все-таки нічого не вдієш... І сам він тільки лоб собі розіб'є об стіну.

— Раніше ви інакше говорили, — відповів Пелле.

Він знав, що саме статті Бруна про права особистості вперше змусили Петера замислитися.

— Так, я знаю. Тоді я думав, що треба все розтрощити на друзки, щоб із хаосу створити новий світ. Вас і ваших я не знав, а про своїх я думав, що їх не шкода було б висадити в повітря, — вони тільки захаращували дорогу до прогресу. Але ти сам переконав мене в іншому. Я трохи поспішив осудити твою інертність: внутрішньої логіки і послідовності в тобі більше, ніж у мені. На прикладі нашого маленького підприємства я пересвідчився, що простий народ має рацію, вважаючи себе спадкоємцем правлячого класу. І мені тяжко дивитись, як Петер Дрейер збивається з пуття. Він — один з найбільш здатних і передових серед вас. Чи не можна переселити його сюди? Я б віддав йому одну із своїх кімнат. Мені здається, він потребує затишнішої обстановки.

— Найкраще було б, якби ви самі запропонували йому це.

На другий день Брун пішов у майстерню і запропонував Петеру переїхати до нього. Петер подякував, але відмовився.

— Я ж не маю права на ваш комфорт, поки двадцять тисяч людей ходять без роботи і без шматка хліба, не мають палива, — сказав він рішуче і потім зневажливо додав: — Таж ви анархіст і, крім того, як кажуть, мільйонер. То чого ж безробітним боятися злиднів?!

Петер Дрейер, познайомившись із старим філософом особисто, розчарувався в ньому і не приховував своєї неприхильності до нього.

— Вам відомо, що я вже віддав свої достатки в розпорядження неіснуючих робітників, — сказав ображений Брун, — і гішу себе надією, що мій метод справдить себе. А якби я сьогодні просто роздав усе, що маю, безробітним, — від моїх достатків не залишилося б назавтра і сліду; вони випарувалися б, як роса, — таке бездонне, на жаль, убозтво.

Петер Дрейер здвигнув плечима, — на його думку, тим більше причин було прийти на допомогу безробітним.

— Невже ти ладен вимагати, щоб ми пожертвували нашим великим планом усунення всяких злиднів у майбутньому ради одного обіду для голодуючих тепер? — спитав Пелле.

Так, Петер бачив тільки сьогоднішні злидні; вони були для нього такою жахливою дійсністю, перед якою майбутнє відступало на задній план. У ньому сталося зрушення, що змусило його зовсім порвати з теорією еволюції.

— Занадто багато він бачить і спостерігає, — сказав Пелле Бруну. — І серце бере у нього перевагу над розважливістю. Краще дати йому спокій: ми його однаково не переконаємо, а тільки будемо розпалювати. Неможливо, перебуваючи в тому оточенні, де він живе, зберігати ясну голову; залишається або запліщувати очі і озлоблюватися, або ж вибух неминучий.

Серце в Петера Дрейера мало не розривалося. Часто він мусив спинятися серед роботи, щоб передихнути.

— Я задихаюся! — говорив він.

Таких, як він, було немало; чимраз більше безробіття починало сіяти паніку. Не тільки гарячим людям уривався терпець. З величезної, згуртованої, добре організованої маси, де одиниць досі і не можна було розрізнити, раптом почали виділятися простодушні люди і, викликаючи глузування, виступали провісниками нової істини епохи. Маленькі люди, які нічого не тямали в законах життя, прокидалися, збентежені сплячкою, що в неї вкидав їх занадто розмірний крок руху, і починали неспокійно ворухитися. Але ж, власне, нічого не сталося, — нічого, крім того, що одна по одній групи кваліфікованих робітників відколювались од маси і переходили в лави буржуазії.

Досі рух був твердим вихідним пунктом; від нього йшло все, що мало значення, від нього йшло світло денне. І раптом у думках найпростодушніших людей виникло, зародилося щось нове, і вони взяли під сумнів навіть ідею руху. У ватажків на все була одна відповідь: «Коли рух візьме верх, все буде по-іншому». Але як же все стане по-іншому, якщо за весь той час, що вони перебувають при владі,

взагалі не сталося ніяких змін? Власне, деякі поліпшення є, але серйозних змін ніяких. Щоразу, коли жінка родила потай або мужчина крав чи бив свою дружину, говорили: «Це результати системи! Ідіть голосувати, товариші!» — і це стало чимсь схожим на постійний приспів. Тепер це звучало, як нісенітниця. Чорт забери! Вони ж голосували, голосували щосили, але від цього, справді, все тільки дорожчало. Покірливість законів була зразкова; люди просто знемагали від потуг триматися в рамках парламентаризму і майже нічого більше не робили, тільки завойовували мандати. А результати які? Хіба був у кого-небудь сумнів, що Пер-Голяк представляв собою більшість, навіть переважну більшість? Навіщо ж верзти дурниці, запевняючи, що бідноті треба завойовувати більшість голосів? Ні, ті, у кого влада була фактично в руках, знали, мабуть, як її вдержати, — а всі інші нехай завойовують собі мандати де і скільки хочуть!

Люди занадто зважали на існуючі закони, які по-старому наставляли їм носа. Звичайно, покірність законам — справа хороша, але вона анітрохи не наближала робітничий клас до мети. Як же інакше пояснити, що не сталося нічого нового? Причина, напевно, таїлася в тому, що кожна чергова спроба створити щось нове негайно йшла на користь існуючому ладові і зміцнювала його ще більше. Так, капітал жирів; хоч як до нього, чорт візьми, добирались! Щоразу, коли робітникам вдавалось добитися мізерного підвищення заробітної плати, підприємці з лишком повертали свої витрати, перекладаючи їх на плечі споживача товарів. От чому вони стали такими зговірливими, коли робітники виступали з вимогами про прибавку. Тих робітників, яким щастило влаштуватися трохи краще, капітал переманював на свій бік; зате іншим залишалося тільки переходити в табір люмпенпролетаріату. Звичайно, годі й казати, рух пройшов, очевидно, велику путь, але треба мати страшенно зіркі очі, щоб побачити зроблене.

Незадоволених голосів ставало чимраз більше. Спочатку покрикували тільки молокососи, на яких не варто було звертати увагу, та трактирні завсідники під п'яну руч давали в безладних вигуках вихід давній злости. Але от почались і серйозні розмови, — примара безробіття стукала у всі жилга і змушувала робітників ще раз поміркувати про стан речей; ніхто не міг знати, коли прийде його черга тинятися без діла.

Пелле неважко було зрозуміти це; він сам відчував після виходу з тюрми обурення, коли бачив, у що вилився рух, а тепер це обурення опанувало всіх. Але він сам зробився вже іншим і не був згоден з тим, що рух у цілому не дав ніяких результатів: хоч він не розмежував різко минуле і сучасне, але все-таки зумів згуртувати робітників і зміцнити їх лави. Період застою закінчився, але рух ішов по колу, а не вперед, по прямій. Тепер ідея руху от-от мала знову оволодіти масами. Навіть добре, що не було досягнуто занадто великих успіхів, а то маси могли б і цим задовольнитися. Нехай краще поголодують, поки не зможуть побудувати новий світ своїми силами. Ситі раби легко забувають про свободу.

У ремствуванні Пелле розрізняв нотки нового,— і воно нагадувало про себе.

Партія робітників, сотні дві-три людей, зайнятих на великих земельних роботах, була звільнена через банкрутство підрядчика. Справу прийняв інший підрядчик, але робітники заявили, що відновлять роботу тільки при тій умові, якщо їм заплатять за пророблені дні і за вимушений прогул.

— Ми в баришах ваших не беремо участі, то і весь ризик ваш,— говорили вони.

Таким чином, вони робили одного підрядчика відповідальним за іншого. Відмовлялись від хорошого заробітку в такий час, коли в країні були тисячі безробітних. Громадськість була розгублена, навіть робітнича преса відмежувалась од них. Але вони вперто стояли на своєму і залишались у лавах безробітних, поки підрядчик не поступився перед їх нечуваними вимогами.

У цій історії Пелле примітив дещо нове. Вперше експлуатований клас покладав на капітал відповідальність за гріхи капіталу, не розрізняючи окремо Петра і Павла. Почуття солідарності відкривало перспективи. Велике незадоволення блуканням по духовній пустині знову помічалось. Пелле вже відчув його одного разу, коли зароджувався рух. Але тепер — дивна річ! — обурення йшло знизу, з самого дна. Почалося з огульних нападок на парламентаризм, на виборче право, на лозунги,— це був неусвідомлений протест проти насильства і пригноблення. В незбагненному процесі оновлення почали вирізнятися з маси люди, які в найгірші часи ставили питання про особистість і закони для задоволення її вимог. Ці люди виходили з низів і вимагали до себе поваги, незважаючи на свій жалюгідний, обшарпаний вигляд.

Звідки це бралось? Цілковита загадка! Хіба не безглуздя, що Пер-Голяк, проживши віки замореним, у лахмітті, і потім повністю розчинившись у масовому русі, раптом виринув з найсерйознішою вимогою — з вимогою повернути йому його «я»!..

Пелле вгадував у цьому шумуванні нетерпеливість молодих,— недаремно ж Петер Дрейєр був душею зборів молоді. Петер запрошував Пелле виступити у них в клубі з промовою, і Пелле кілька раз ходив туди з ним, щоб з'ясувати ставлення цих людей до його ідеї. Він намагався триматися непомітним, його не можна було умовити вийти на трибуну,— у нього не було нічого спільного з цією неспокоїною молоддю, яка перевертала догори дном всі його поняття. Нагодувати їх сьогодні ж він був неспроможний, а відбуватися гучними фразами більше не хотів.

— Іди ж бо і скажи їм добре слово; хіба ти не бачиш, як вони зголодніли,— умовляв його якось увечері Петер Дрейєр.— Вони довіряють тобі ще з минулих часів. Але не проповідуй їм про кооперацію: голодних людей не нагодуєш пустим мріянням.

— А ти хіба даєш їм їжу сьогодні? — спитав Пелле.

— Але я даю вихід їх почуттю справедливої образи і штовхаю до того, щоб вони піднімалися і протестували.

— А якщо їм завтра дадуть пожувати чого-небудь, весь бунт забудеться, вони і з місця не зрушать. Краще нехай поголодують сьогодні, щоб не довелось голодувати вічно! — не здавався Пелле.

— Якщо ти можеш скинути з себе відповідальність за долю цих нещасних, приймаючи таке рішення, то ти камінь, а не людина, — розгарячився Петер.

От саме тепер і доводилося бути твердим, як камінь, — самим співчуттям нічого не вдієш. У кого очі сльозяться, той не може правити кінсьми нічної пори!

Так, це був період застою, і доводилось радіти, якщо вдавалось удержати за собою вже здобуте; про нове розширення справи годі було й думати до весни. Та Пелле старанно працював, вербуючи нових прихильників своєї ідеї, — відкрив дискусію в партійній пресі, робив доповіді. Він волів виступати у спокійних професійних об'єднаннях, уникаючи всякої агітаторської красномовності, просто поділовому викладав свою ідею, спираючись на власний досвід, і без всяких мудрувань, силою самих фактів, підводив слухачів до потрібного висновку. Він хотів охопити саме тих людей, які становили протягом усіх цих років пасивну більшість у робітничому русі; вони слухняно йшли по старих слідах, хоч ті нікуди не приводили. Насамперед треба було використати основний кістяк, сформований під час «великої боротьби». Пелле знав цих людей і був переконаний, що, коли йому вдасться зрушити їх в бій за свою ідею, багато чого можна буде досягти завдяки їх залізній дисципліні.

Тепер настав час з'явитися до них з новою ідеєю і повести їх далі вперед, — вони не могли не втомитися від цього тупцювання на місці; поступальна сила руху вичерпувалася. Та ідея, з якою він з'явиться до них тепер, зробить їх невтомними, проведе через усі перешкоди просто до мети. І ніхто не скаже, що йому самому ця ідея не під силу, — це ж звичайна ідея збереження домашнього вогнища, зрозуміла кожному. Еллен навіяла йому цю ідею, і якщо вони не зрозуміють її самі, їм треба тільки звернутися до своїх дружин, щоб проїнятися нею. Адже мати сім'ї не враховує, хто з членів сім'ї дає найменше, чи хто їсть найбільше, але кожному дає, скільки потрібно і що йому хочеться. І весь світ повинен уподібнитися добрій, люблячій сім'ї, в якій ніхто нікого не кривдить, — от і вся ідея. Простіше від простого!

Пелле був зайнятий з ранку до вечора. Не було дня, коли б він не виступав де-небудь з доповіддю або не писав статті на тему про кооперацію. Часто його викликали в провінцію, — люди прагнули побачити і послухати дивного фабриканта, який заробляє не більше від першого-ліпшого із своїх робітників.

Під час цих подорожей він познайомився з країною і побачив, що з його плану дещо вже впроваджується у провінції. Селяни, які раніше ціпеніли від страху, почувши слово «соціаліст», тепер широко застосовували його ідею кооперування, і внаслідок цього ціла сітка споживчих товариств вкрила країну.

— Нам треба буде прилучитися до них, коли добре наладимось наше виробництво,— сказав Пелле старому бібліотекареві.

— Тільки чи захочуть селяни працювати з нами,— усумнився Брун, — вони ж запеклі консерватори.

Проте саме в цьому питанні вони були революційні. Як помічав Пелле, селяни не залишали ніколи ані щілинки, в яку міг би пролізти капітал з метою експлуатації. Але справу свою селяни робили без шуму. Пелле сам вийшов із селян і не мав сумнівів, що зуміє наладити зв'язок з людьми від землі, коли прийде час.

Пожавлення почувалося у всьому, і не можна було не сприяти йому, якщо чогось хотіли досягти. Прагнення до нового було закладене в самому бутті, як закон загального росту; воно проймало все. Це ж прагнення вело Пелле і його товаришів у вогонь битви, а коли вони прорвуться вперед, ніхто не повинен залишатися позаду! З такою світлою і великою місією не виступав ще жодний громадський прошарок; вони назавжди покладуть край цій ганьбі: людський розум виміряв планети у всесвіті, але забував про справедливий розподіл хліба на землі.

Пробуджувалося незадоволення старим, і Пелле не досадував на нього, — це незадоволення пробивало віддушники в оброслих корою умах і створювало можливість для нового. Поки що він не здобув багато нових прихильників, — різні нові течії боролися за оволодіння умами, які в своїх невпевнених шуканнях схилялись то в той, то в другий бік. Але Пелле підтримувало світле переконання, що він служить загальній ідеї, і він не занепадав духом.

Безробіття і пробудження свідомості свого «я» змушували багатьох прилучатися до Петера Дрейера; їх обурювали існуючі порядки, вони не бачили для себе іншого виходу, як тільки знищити їх. Ці люди вийшли з низів і вже вимагали поваги до своєї особистості; однак зв'язану з цим відповідальність поки що не в силах були нести, — відсутність перспективи позбутись убогства могла задушити їх самих. Тоді вони вдавались до обструкції; власна нестійкість змушувала їх бажати загального вибуху. Тому вони й були запеклими противниками ідей Пелле.

Досі вони, на жаль, мали рацію, але тепер він уже не розумів їх нестримного нетерпіння. Він давав їм ідею, за допомогою якої вони могли завоювати світ, — а саме: зберігати солідарність з робітничими організаціями; і якщо вони не зуміли скористатися такою можливістю, то винна в цьому їх нежиттєздатність. Виходячи з цього, Пелле спокійно ставився до їх розкладницької агітації: здорові принципи все-таки візьмуть верх! Тепер Петер Дрейер агітував за масову демонстрацію безробітних. Він хотів, щоб двадцять тисяч мужчин з жінками і дітьми зібрались на площі Ратуші або біля палацу Амалієнборг і відмовились розійтися по домівках, поки суспільство не візьме на себе зобов'язання забезпечити їх.

— Тоді владі доведеться зробити одно з двох: або вислухати їх вимоги, або спрямувати на них пожежні шланги і гарматні жерла, — говорив Петер. — Може, це розрубає затягнутий зашморг.

— Стережись, щоб поліція не заарештувала тебе,— обачно зауважив Пелле.— Тоді твої товариші залишаться без ватажка, і виявиться, що ти поставив їх у безглузде становище, яке приведе тільки до поразки.

— Нехай вони начуваються, поліцейські собаки! — відповів Петер загрозово.— Першому, хто підніме на мене руку, я відрубую її.

— А потім що? Чого ти досягнеш сутичкою з поліцейськими? Вони ж тільки знаряддя, і їх досить багато.

Петер різко зареготав.

— Авжеж, винні не поліцейські... і не агенти... і не начальник поліції — ніхто! Так зручніше — вважати, що всі безсилі! Отак нас завжди і зраджують... Скрізь зло вирине і сховається, тільки-но захочуть схопити його: це, мовляв, не я винен! І тепер, коли робітник піднявся, щоб захистити свої права, підприємцеві вигідно зникнути, а акціонерній компанії — виринути. О, цей диявольський обман скрізь! Куди ж, до кого кинутись? Ніхто не визнає себе винним! Але, бачиш, пора викрити, хто винен! Якщо я вражу руку, я вражу і того, хто її скеровує; треба бити по видимій цілі. Я запасся револьвером для захисту від поліції,— не можна безкарно дозволяти людям добувати собі легкий хліб зброєю, скерованою проти своїх-таки!

XVII

Одного суботнього вечора Пелле повернувся в місто поїздом із провінції, куди їздив наладити нове кооперативне підприємство. Було вже пізно, але багато магазинів ще торгували, і їх сяючі вітрини розтинали променями світла сітку дощу, під якою чорний потік прокожгих линув безупинно. Аж тепер поверталися додому жінки, що працювали в центрі міста,— бліді друкарки, касирки, очі яких ще поблискували після читання пригодницького роману, кравчині з великих майстерень. Деякі поспішали додому, відштовхуючи вбік вуличних зівак; напевно, хтось або щось ждало їх,— може, маленька дитина. В інших не було причин поспішати, і вони ступали по-маленьку, роздивляючись навколо стомленим поглядом, але часом враз жвавішали, побачивши в юрбі якогось молодика.

Прибиральниці йшли додому з кошиками в руках; їх робочий день був довгий, і вони надвечір ледве тягли ноги. На вулиці було повно жінок-робітниць,— світ неначе перевернувся: погані часи змушували жінок працювати, а чоловіків — сидіти вдома. По дорозі додому жінки робили покупки на неділю; в м'ясних і ковбасних вистроювались черги; жінки стояли понурі, як заморені шапки, а поси́нілі від холоду дітлахи, судорожно стискаючи в руці дрібну монетку і поклавши підборіддя на прилавок, дивились на істівне жадібними очима, в яких химерно заломлювались блікі світла.

Пелле йшов швидко, щоб скоріше вибратись у відкрите поле. Він не любив безлюдних вулиць околиці, де житла бідноти стояли, немов пташині скелі, обабіч вузьких проходів і де п'я́тма була спов-

нена звуків. Потрапляючи в таку безкраю кам'яну ущелину, де одноі двокімнатні квартири громадились в сім ярусів, Пелле майже занепадав духом. Перед ним неначе стелилось величезне кладовище розбитих надій: у всіх цих тисяч сімей, що проживали тут, була знівечена доля; починали вони життя, сповнені світлих надій, а тепер опинилися тут і даремно добивалися кращого.

Пелле швидко попрямував полями, в п'їтмі, під дощем; він напам'ять знав усі тутешні канали і стежки. Віддалік на горбку світився вогник, нагадуючи зірку, що низько стоїть над обрієм,— мабуть, горіла лампа у спальні Бруна. Пелле здивувався, що старий ще не ліг спати; той швидко стомлювався тепер, коли залишив службу, яка відібрала у нього стільки років життя, і звичайно рано лягав у ліжко. Певно, чи не забув погасити світло.

Пелле підняв комір по самі вуха і почував себе добре,— він любив ходити сам у п'їтмі. Колись ця зляоча порожнеча навівала на нього панічний страх, але тюрма змусила його здружитися з мороком; він здатен був радіти цим поодиноким нічним подорожкам додому, по полях. Міський шум вщухав за його спиною; Пелле дихав свіжим повітрям, яке неначе линуло йому назустріч із світового простору. Все, чим людина не може поділитися навіть з друзями, спливало в ньому під час цих подорожей. Серед денної боротьби він часто відчував гнітюче побоювання, що результат роботи підприємства все-таки може залежати від чогось зовсім випадкового. Нелегко зберігати чуйний слух серед тисячоголосого шуму; потрібна сенсація, щоб привернути увагу людей, а він же виступав із зовсім простою, звичайною ідеєю і запевняв, що вона, не спиняючи жодного коліщатка, перебудує світ. Існуючий лад навіть не пробував боротися з Пелле; і фабриканти цієї ж галузі промисловості почали ставитися до його підприємства спокійно і, як видно, відмовилися від боротьби з ним. А він чекав сильного опору і тишив себе надією подолати його, однак ця байдужість часом змушувала Пелле зневіритися в самому собі. Його непохитну ідею поглинала строката метушня життя.

Але тут, за містом, де ніч приносила землі великий спокій, він відчував у собі приплив сил. Все другорядне відпадало, і він почував, що, подібно до міцних мостових стовпів, він твердо стоїть у житті. Хоч як Пелле високо піднявся, під ним був надзвичайно міцний фундамент; він був самотній у своєму починанні, але саме це і сповнювало його відчуттям могутньої сили; його підприємства не хотіли помічати, але він зробить його таким могутнім, що противники розіб'ють собі об нього лоб, коли отямляться.

Пелле радів, що живе поза містом; колись він мріяв оселити всіх робітників на селі. Його дедалі більше вернуло від міста; Пелле так і не призвичаївся до нього остаточно. Як і раніше, йому завжди було не по собі серед дзиччання цього вулика, де кожному здавалось, що він працює по своїй волі; а на ділі всіх підкоряла одна могутня сила — голод! Місто було якесь особливо принаadne для людей; бідноту воно заманивало брехливою казкою про щастя, а заманивши, страшенно міцно тримало в своїх пазурах. Отруєне повітря міста

діяло, як опіум; навіть найбільш жалюгідних бідолах воно сп'яняло мріями про щастя, і тільки-но вони пригублять цю отруту, їм уже не вдається отямитись для суворих буднів. Під зовнішнім спокійним виглядом міста завжди приховувалось щось страшне; неначе воно тільки те й робило, що підстерігало людей, заманювало в свої сіті, щоб висмоктати з них усі життєві соки. Вдень це заглушувалось багатоголосим шумом, але в п'ятмі знову відчувалось.

Щовечора, перед тим як лягти, Пелле хотілося вийти з хвіртки за ріг будинку і пильно вдивитися в ніч. Це був старий селянський звичай, успадкований ним від батька Ляссе, а той перейняв його від свого батька. Пелле запитливо вдивлявся в бік міста, куди раніше поривались його думки. Сонячними днями там стояла густа хмара диму і випарів, але такої от темної ночі над ним піднімалась святкова заграва вогнів. Місто якимось вміло згущувати над собою морок і засвічувати в ньому білі штучні вогні. Воно лежало внизу, схоже на глибоку болотну западину, куди стікали всі потоки; його світний туман оповивав, здавалось, всю країну і притягував до себе все. Великі золоті мухи ширяли і крутились над болотом у всьому своєму блиску; комарі вилися над ним, як безтурботні тіні, і ніколи не змовкало їх дзижчання, а внизу була безодня, що зростила їх; звідти долинали до слуху Пелле звуки, схожі на тріск пузиря, коли він лопається.

Часом світле сяйво блукало по небу, ніби відблиски вогнів страхотливого горна. Можна було подумати, що чиесь гігантське серце тривожно б'ється в мороці внизу, і серце самого Пелле мимоволі стискалось від несвідомого страху. Інколи йому хотілося, щоб звідти, з глибини, вирвався крик; сильний вибух був би ще більшою полегкістю, розрядив би це постійне, приховане напруження сил. Там, під стінами міста, морок завжди був живий, він витікав звідти густим потоком життя, ліниво струмив серед трущоб, шинків та казарм, зловісно насичений злиднями і прокляттями. Все це породжувало в Пелле жах; він ненавидів місто за цей морок, що так багато чого таїв у собі.

Пелле, спинившись біля «Зорі», задивився вниз, на місто. Раптом він почув у домі шум, від якого здригнувся, і, швидко відчинивши хвіртку, ввійшов. Еллен зустріла його в коридорі, дуже знервована; вона забула навіть привітатись з ним.

— Хвалити бога, ти приїхав! — схвильовано сказала вона. — Анна дуже хвора.

— Що-небудь серйозне? — спитав Пелле, поспішно скидаючи пальто.

— Знову та ж сама, колишня її хвороба. Я посилала з хутора візок по лікаря. Це недешево коштувало, але Брун сказав, що це необхідно. Дівчинці треба давати гаряче молоко з мінеральною водою і з содою. Ти обігрійся трошки біля печі, перш ніж іти до неї... Але не затримуйся, вона весь час кличе тебе.

Кімната, де лежала хвора, була слабо освітлена. Еллен наділа на лампу червоний абажур, щоб світло не турбувало дівчинку. Брун

сидів на стільці коло ліжка, не зводячи з дитини очей. Анна лежала і щось бурмотіла в гарячковому маренні. Старий зробив знак Пелле, щоб той тихенько підійшов.

— Вона спить,— прошепотів він; вигляд у нього був зажурений, смутний.

Пелле тихо нахилився над Анною; очі її були заплющені, але вона не спала; переривисте дихання обпало його обличчя. Коли він хотів випростатись, вона розплющила очі і усміхнулась йому.

— Що таке з Сестричкою? Знову надумала захворіти? — тихо спитав він.— Я гадав, що сонце зовсім вигнало з тебе цей гидкий бронхіт!

Дівчинка мляво похитала головою і сказала пошепки:

— Ти послухай-но «підвального пожилця»!

Так, він сидів і щосили свистів у неї в бронхах, і вона серйозно прислухалась. Потім вийняла руку з-під ковдри і погладила батька по обличчю, немов утішаючи.

Але Брун зараз же засунув її руку знову під ковдру і закутав дівчинку до підборіддя.

— От ми з тобою мало не прогавили ляльку, — сказав він заклопотано: він обіцяв їй велику ляльку, якщо вона буде лежати добре закутана.

— А я ще можу одержати її? — спитала Анна, задихаючись злякано дивлячись на нього.

— Ну, звичайно, одержиш. А якщо постараєшся швидко видужати, то одержиш на додачу колясочку на резинових шинах.

Увійшла Еллен і перепинила їх розмову.

— Постіль панові Бруну вже приготовлена,— сказала вона і заспокоїливо поклала руку на обличчя дівчинки, яке судорожно сіпалося.

Бібліотекар неохоче підвівся.

— Це значить, що панові Бруну пора йти спати,— сказав він невдоволено.— Ну, ну, на добраніч! Я сподіваюсь, ви мене поклечете, якщо їй стане гірше?

— Який-бо він добрий,— тихо промовила Еллен.— Він сидів тут весь час і стежив, щоб дівчинка не розкривалась. І нам поворухнутися не давав, бо їй потрібен спокій. Але сам не міг стриматись і весь час балакав з нею, тільки-но вона розплющувала очі.

Еллен перевела Ляссе-Фредеріка у спальню, а своє ліжко поставила сюди, щоб доглядати Анну.

— Тепер іди лягай,— тихо сказала вона чоловікові.— Ти страшенно стомився від подорожі. Та й минулої ночі, мабуть, не спав у вагоні.

Вигляд у нього був справді стомлений, але всі її умовляння не привели ні до чого,— він хотів залишитися тут.

— Я однаково не засну тепер, — прошептав він, — до того ж завтра неділя.

— То лягай на моє ліжко. Все-таки хоч відпочинеш трохи.

Він приліг, щоб заспокоїти її, і, дивлячись у стелю, прислухався

до переривистого, хрипкого, свистячого дихання дівчинки. Він чув, що вона не спить,— лежить і забавляється цим хрипом і свистом, змушуючи свого «підвального пожилця» то розмовляти грубим голосом, то пищати. Вона нібито зовсім звикла до цієї зловісної розмови, яка змусила її вже багато годин лежати в ліжку і так болісно сприймалася слухом Пелле. У дівчинки була своя особлива манера переносити хворобу; властива мешканцям задвірків,— вона не капризувала, не пхикала, а просто лежала і забавляла сама себе. Вона немовби почувала вдячність до ліжка і завжди була в чудовому настрої, коли лежала. Сонце вкрило її здоровим загаром, але щось, як видно, засіло у неї всередині, з чим не вдалося ще справитись,— не так просто позбутися впливу шкідливого повітря темних, вогких дворів.

Тільки-но у неї починався приступ кашлю, Пелле садовив її на ліжку і цим допомагав їй відкашлятись. Від натуги обличчя її ставало синьобагровим, а очі, звернені на батька, здавалось, от-от вискочать з орбіт. Тоді підходила Еллен з теплим молоком і мінеральною водою. Дівчинка пила покійно і знову відкидалась на подушки.

— Так погано ще ніколи не було,— прошептала Еллен.— Що ж тепер робити? Може, сільське повітря зовсім не корисне для неї?

— А здавалось б, повинно бути корисним,— відповів Пелле,— чи... вона вже зовсім отруєна, бідолашна!

В тоні Еллен почувалось припущення, що їм доведеться переїхати ради дівчинки у місто. Еллен не вважала міське повітря шкідливим; воно здавалось їй навіть менш холодним, ніж тутешнє. Через багато поколінь успадкувала вона звичку до нього і переборолла його шкідливий вплив: для неї міське повітря було хороше, як взагалі буває хороше тільки рідне повітря. Жити вона могла скрізь, але не можна було ганити обстановку її дитинства. Тоді вона гарячилась.

Дівчинка прокинулася від їх шепоту і дивилась на них широко розкритими очима.

— Я ж не помру? Ні? — спитала вона, ні до кого, власне, не звертаючись.

Обоє вони нахилились над нею.

— Укрийся гарненько і не думай ні про що погане,— стривожено сказала Еллен. Але дівчинка затялась на своєму.

— Якщо я умру, ви будете так само сумувати за мною, як за Йоханною? — спитала вона напружено, пильно дивлячись на них.

Пелле кивнув, не в силах вимовити ні слова.

— Замажеш стелю чорним, щоб показати, як ти сумуєш за мною?.. Так, батьку? — безжально говорила вона, не зводячи з нього очей.

— Так! Так! — з розшачем відповіла Еллен і поцілувала її просто в губи, щоб та замовкла.

Тоді дівчинка, задоволена, повернулася на бік і за хвилину заснула.

— Вона вже не така гаряча,— шепнув Пелле.— Здається, лихоманка пройшла.— Обличчя його було дуже серйозне. Смерть торкну-

лася його своєю крижаною рукою; він знав, що дівчинка сказала це несерйозно, але не міг позбутися прикрого враження.

Вони сиділи мовчки, прислухаючись до дихання Анни. Еллен відшукала руку Пелле; іноді вона вся здригалась. А взагалі вони сиділи нерухомо; тихо линув повз них час. От прокричав на дворі півень, і Пелле ніби прокинувся. Була третя година,— значить, хвора проспала спокійно дві години. Лампа майже вигоріла. Слабо намічався у півтемряві профіль Еллен; вагітність відбилась на її здоров'ї, обличчя стало ніжніше; вигляд у неї був стомлений.

Пелле нечутно встав і поцілував її в лоб.

— Піди вниз, ляж,— шепнув він і провів її до дверей.

За дверима почувались закрадливі кроки: це Брун хотів довідатись, як почуває себе хвора. Він зовсім не лягав спати. В його кабінеті горіла лампа, стіл був закиданий паперами: всю ніч він сидів і писав.

Брун був радісно схвильований звісткою, що приступи більше не відновлювались.

— Краще б ви, пані, почастували мене чашкою кофе,— сказав він, коли Еллен докорила йому за те, що він не спав.

Еллен зійшла вниз, зварила кофе і принесла в кімнату. Двері залишили прочиненими, щоб прислухатися до дихання дівчинки.

— Тяжка була ця ніч,— сказав Пелле, проводячи рукою по лобі.

— Атож, якщо далі так піде, доведеться, мабуть, нам переїхати в місто,— уперто сказала Еллен.

— Чи не краще почати її загартовувати холодними обтираннями вранці, тільки-но вона видужає? — сказав Пелле.

— Так, так, Пелле думає, що дівчинка не звикла до свіжого повітря і тільки тому їй тут стало гірше, ніж у місті,— обернулась Еллен до Бруна.

— Це вірно,— серйозно відповів Брун.— І така от хвора дитина змушує замислитися багато про що.

XVIII

На другий день встали пізно. Еллен прокинулась тільки перед десятою годиною і злякалась, що проспала. Але, вставши, вона побачила, що все прибрано і в домі тепло,— про це подбав Ляссе-Фредерік. Еллен могла зразу взятися готувати сніданок.

Сестричка знову почувала себе зовсім здоровою. Еллен перенесла її вниз, в ідальню, і поклала на дивані серед подушок, щоб Анна могла їсти разом з усіма.

— Тобі прикро, що Сестричка видужала, старий?— спитав Свен-Утіха.

— Мене звуть не «старий», мене звуть дідусем або паном Бруном,— сказав бібліотекар, з усмішкою подивившись на Еллен. Вона почервоніла.

— Тобі прикро, що Сестричка видужала, дідусю? — повторив хлопчик з кумедною педантичною точністю.

— А чому ж мені має бути прикро, дурненький ти такий?

— А тобі ж доведеться віддати грошенята.

— А й справді, на ляльку, так, так! Ти тільки почекай до завтра, Сестричко: сьогодні ж неділя.

Анна з'їла некруто зварене яйце і, повернувши шкаралупку в скляночці догори цільним кінцем, неначе яйце не було розбите, тихенько підсунула Бруну.

— Це що таке! — скрикнув він, піднімаючи окуляри на лоб. — Ти не з'їла яйце?

— Не можу, — сказала вона і понурилась.

— Мабуть, вона все-таки нездужає, — промовив бібліотекар, ніби нічого не підозрюючи. — Таке хороше, повне яйце... Ну, гаразд, я його з'їм!

Він почав пробивати шкаралупку зверху. Анна і Свен стежили веселими очима за його рухами і затуляли собі роти; раптом ложка провалилась у скляночку, і Брун, схопившись з місця, удав, ніби хоче шпурнути в них шкаралупками; тоді вони обое пирснули. Цей жарт, хоч він і часто псввторювався, ніколи їм не набридав.

Під час сніданку прийшов хазяїн хутора попередити, щоб вони готувались до виїзду, бо він вирішив продати будинок. Це був один з тих селян, яких столиця збила з пантелику. Він бачив, як місто, виростаючи, поглинає селянські двори один по одному, збагачуючи власників хуторів, і ждав своєї черги. Ділянку свою він занехає, бо навіть найбагатший урожай був нікчемний порівняно з його мріями про золото, і поля у нього заростали бур'янами.

Еллен, так само як і Пелле, була приголомшена думкою про те, що доведеться покинути «Зорю».

Тут був їх дім, їх гніздо; все їх щастя і благоденство було по суті зв'язане з цим місцем.

— Ви можете купити у мене будинок, — запропонував селянин. — Мені дають п'ятнадцять тисяч, я ладен віддати його за ці гроші.

Коли хазяїн пішов, вони довго сиділи і обговорювали його пропозицію.

— Ціна дуже дешева, — сказав Брун. — Років через два місто до вас присунеться, і ця ділянка подорожчає вдвоє.

— Дуже можливо, — відповів Пелле. — Але ж треба добути гроші і платити за них проценти.

— Вісім тисяч крон лічиться по першій закладній, та під другу закладну Кредитне земельне товариство дасть половинну позику, — виходить уже дванадцять тисяч. Залишається всього три тисячі, і я не побоююсь видати їх вам під третю закладну, — сказав Брун.

Та Пелле на це не погоджувався.

— Ваші гроші потрібні будуть для розширення справи, — заперечив він.

— Так, так! Проте, коли ви впорядкуєте будинок і переоціните його, я певен, що вам дадуть у Кредитному товаристві позику для погашення всього боргу цілком — всі п'ятнадцять тисяч. Я думаю, ви тоді справитесь.

Еллен взяла олівець і папір, щоб усє підрахувати.

— Скільки на рік потрібно на проценти і погашення позики? — спитала вона.

— Мабуть, тисяч п'ять, — висловив гадку Брун. — Ви ж будете добре доглядати будинок.

— Я б рискнула, — сказала вона, сміливо дивлячись на чоловіків. — Цікаво стати домовласниками. Як по-твоєму, Пелле?

— По-моєму, це просто дико, — озвався Пелле. — Квартира коштуватиме нам сімсот крон на рік!

Однак Еллен не злякалась такої квартирної плати, — будинок і сад повинні були окупити всі витрати.

— А через кілька років можна буде продати ділянку під забудову з великою вигодою.

Вона навіть розрум'янилась.

Пелле засміявся.

— Ах, спекулювати, як цей селянин, що ладен розпродати всю свою землю по клаптиках?

У Пелле, переобтяженого справами кооперації, не було ані найменшого бажання морочитися ще з власним будинком. Та Еллен дедалі більше захоплювалась проектом.

— То купи сама, — сміючись, сказав Пелле. — У мене ніякої охоти немає зробитися мільйонером.

Зате Еллен була зовсім не від того.

— Але тоді будинок буде уже мій! — заявила вона. — І, заробивши на ньому, я матиму право витратити гроші, як мені самій схочеться. Не підуть вони у вашу бездонну кооперативну касу.

Чоловіки засміялись.

— Ми з Бруном прогуляємось тепер, — сказав Пелле, — і можемо заодно зайти і скласти для тебе писану умову.

Вони обійшли навколо саду по південному схилу горба. Погода була ясна, взявся легкий морозець, поля вкрились інеем. Там, куди падало проміння низького сонця, іній танув, відкриваючи в'ялу зелену траву.

— Добре все-таки тут, — промовив Брун. — Глянь, яким чепурним здається місто із своїми баштами, коли не живеш там, внизу. Я сидів сьогодні вночі і роздумував... коли дівчинка задихалась від кашлю: по суті, робітникам зовсім не перепадає сонця. Навіть тим, які загалом улаштувались непогано. І мені захотілось побудувати житла для наших товаришів по кооперації отут на горбі, обабіч «Зорі». Люди нової епохи, справді-бо, повинні жити вище і світліше, ніж у попередню епоху. Я думав зробити це таким чином, що я внесу завдаток за ділянки, а наше підприємство поступово викупатиме їх в міру того, як надходитимуть прибутки. Це не менш практично, ніж розподіляти доходи між робітниками, — адже таким способом ми збільшуємо фонди нашого підприємства. До речі, про прибутки: ти добре попрацював, Пелле. Я сьогодні вночі переглянув звіти: чистий прибуток дійшов уже до десяти тисяч на рік. Але повернімось до нашої розмови: перші закладні звичайно покривають ви-

трати по будівництву, і коли позика протягом ряду років буде погашена, все майно очиститься від боргів!

— А чиє ж це буде майно? — спитав Пелле. Він шов і жував соломинку, обережно ступаючи по землі, як селянин по ріллі.

— Кооперації! Треба зробити так, щоб будинки не передавались і не обтяжувались новими закладними. Наші кооперативні підприємства повинні уникати всього, що пахне спекуляцією; таким чином, на капітал накладається узда. Всяке підприємство повинно спиратись само на себе і скасовувати приватну власність у своїх межах. Ти бачиш, твою ідею «суспільства в суспільстві» я розвиваю далі. Поки що нелегко знайти юридичну форму, яка дасть можливість кооперації спиратися на саму себе, але тимчасово будемо вести справу ми з тобою... і з Мортенем, якщо він захоче приєднатися до нас. Я думаю, він повернеться додому із свіжими силами.

— А коли ж цей план буде реалізовано? У найближчому майбутньому?

— Я гадав — цієї зими. Цим ми трошки пом'якшимо і жорстоке безробіття. Три десятки будинків — це тільки початок. А попереду у нас цілий світ, Пелле.

— Ви хочете зробити користування кооперативними житлами обов'язковим для наших робітників?

— Так, кооперація зобов'язує; не можна входити в неї тільки наполювину... Ну, що ти скажеш?

— Це великий план, — сказав Пелле, — Ми, значить, побудуємо тут, на горі, власне місто!

Обличчя старого проясніло від радості.

— Ну, як ти гадаєш, здатен я на що-небудь? Адже в моїх жилах тече стара кров ділків. Предки мої побудували цілий світ; навіщо ж мені відставати від них? Ех, якби я був трохи молодший, Пелле!..

Вони обійшли горб кругом і повернулися до будинку з другого боку.

— Адже ділянка по суті не така вже й велика, якщо мати на увазі розширення справи, — говорив Пелле. Він не боявся широких масштабів у великих справах.

— Я їду і думаю те ж саме, — озвався Брун. — Скільки тут землі? Якраз вистачить місця для тисячі сімей, якщо відвести кожній справжню ділянку.

Залишалось тільки піти до хазяїна і вдарити по руках, спинившись на ціні у чверть мільйона крон.

— А Еллен... як тепер бути з нею? — схвильовано спитав Пелле, коли вони вже повертались додому.

— Ах, чорт, і справді! Ми ж пішли в її справі... А самі взяли та й закріпили все за собою. Ну, та вона примириться, дізнавшись, в чому справа.

— А я не зовсім певен, — озвався Пелле, сміючись. — Може, ви приймете її в компаньйони?..

— Ну що ж, придбали будинок? — спитала Еллен, зустрічаючи їх на дверях.

— Так, і навіть більше того,— молодцюватого заявив Брун.— Ми купили весь маєток.

— Це серйозно, Пелле?

Пелле кивнув.

— А як же мій будинок? — повільно спитала вона.

— Ну, ми і його, зрозуміло, купили з усім іншим разом,— сказав Брун.— І поки що його не так важко виділити... Тільки трохи небачно буде робити пробоїну у нашому новому кооперативному підприємстві, поки воно ще не сформувалось.

Брун зачекав, що скаже Еллен, але та вперто мовчала, і він, трохи згодом, уривисто додав:

— Ну, виходить, нічого і говорити більше на цю тему. Домовились — і край. Завтра я зроблю розпорядження, щоб будинок було виділено вам за п'ятнадцять тисяч. І доведеться нам залишити всю затію, Пелле. Незручно, щоб головний керівник усієї справи жив у своєму власному будинку. Весь наш план провалився!

— Якщо тільки ми з Еллен не влаштуємось кожне у своєму будинку,— лукаво зауважив Пелле.— Я можу побудуватись по той бік межі; можна буде все-таки розклануватись крізь вікно.

Еллен серйозно подивилась на нього.

— Мені тільки здається трохи дивним, що за мене вирішують, не поговоривши зі мною,— сказала вона нарешті.

— Так, це, звичайно, було занадто сміливо з нашого боку,— відповів Брун.— Тож ви ставите хрест на справі? Відмовляєтесь від власного будинку?

— Мимоволі доводиться, коли Пелле загрожує, що піде від мене,— сказала Еллен, усміхаючись.— Але мені все-таки прикро: я впевнена, що тут незабаром можна було б заробити великі гроші.

— А цікаво було б, якби справді жінки взялися до справ, від яких ми тепер одвернулись,— зауважив тоді Брун напівжартома, напівсерйозно.

— Еллен завжди була невірною капіталісткою,— докинув Пелле.

— Ні, я тільки ніколи не мала в руках стільки грошей, щоб не знати, куди їх подіти,— відпарирувала Еллен, захищаючи свою позицію.

Старий Брун розсміявся.

— Це в город пана Бруна! Та коли ви так сміливо беретесь до земельних спекуляцій, фру Еллен, я запропоную вам дещо. У придбане нами володіння входить і невеличкий лужок напівдорозі звідси до міста... коло болота. Ви можете одержати його як відступне. Поки що він небагато коштує; треба його підняти і осушити, щоб він взагалі став цінним. Але навряд чи довго доведеться ждати, щоб місто наблизилось сюди.

Проте такої пропозиції Еллен не заперечувала.

— Але я сама розпоряджусь цією ділянкою, як схочу,— сказала вона.

Сонце добре гріло цього року. Літнє тепло трималось у повітрі до середини грудня. І щоразу, коли наставала негода, Еллен говорила:

— Ну, вже тепер таки настане зима.

Але сонце ще раз відгонило зиму; низько пливучи по південному краю неба, воно заглядало в кімнати і освітлювало в них кожний куточок, ніби намагаючись перелічити всі картинки на стінах.

Куш великих жовтих троянд «Слава» ще цвів, і Еллен щодня приносила із саду великий букет цих троянд і темночервоного осіннього листя. Вона стала трохи вайлуватою за цей час; свіжий вітерець забарвлював пурпуром її щоки і пощипував ніс, який чимраз більше загострювався. Ставлячи якось на стіл перед Пелле великий букет, вона спитала:

— А скільки ти асигнуєш на різдвяні свята?..

Так, рік уже кінчався!

І після Нового року зима настала всерйоз. Прийшла вона з глибоким снігом, сильними холодами і дуже утруднила зносини мешканців «Зорі» з зовнішнім світом. Але тим тісніше об'єдналися всі вони навколо сімейного вогнища. Анна була вже в шкільному віці, а що холодно вона переносила погано і взагалі була досить квола, то Еллен і Пелле не наважувались відпустити її у школу, куди ходити треба було далеко, по коліна в снігу,— і самі вчили її.

Еллен тепер лінувалась ходити і рідко коли бувала в місті; двоє мужчин купували все потрібне вечорами, повертаючись додому. Час був глухий; коли сутеніло, робота припинялась, і вони повертались рано. Еллен давала обідати тепер о п'ятій годині, щоб усі могли їсти разом. Після обіду Брун звичайно піднімався нагору і працював ще годину-другу: він спішно, ні хвилини не відпочиваючи, розробляв проект забудови придбаної земельної ділянки. Своєю багатою фантазією і діловою енергією Пелле заразив старого, і плани того щораз ширились і росли. Не звертаючи уваги на своє кволе здоров'я, Брун рано вставав і весь день віддавав справам кооперації, немов змагаючись з молодією енергією Пелле або побоюючись, щоб з ним чогонебудь не сталось такого, що може обірвати всю його роботу.

Решта членів сім'ї сідали навколо лампи і кожен робив своє. Для Свена-Утіхи розкладали його іграшковий столик, і він сидів і стукав паличкою по шматку товстої матерії, яку підкладала йому Еллен, щоб він не псував стіл. Свен був міцний хлопчик; пухлі рученята його були неначе ниткою перев'язані коло самої кисті; зморшки на лобі дуже личили йому і робили Свена забавним. І коли б тільки не знати, що він коштував життя своїй матері... Він ніби сам розумів це, тому й був такий серйозний. Йому дозволялося посидіти трошки для компанії; о шостій годині його укладали спати.

Ляссе-Фредерік залюбки віддавав малюванню весь свій час після закінчення уроків. Пелле з задоволенням помітив, що син успадкував його здібності, які йому самому не принесли нічого, крім

тюрми, зате в синові проявились яскравіше. Показуючи хлопчиків, як треба малювати, Пелле знову після довгої перерви взяв олівець у руки. Але головним його заняттям було читати з Анною і розповідати їй усе, що підказувала пам'ять. Особливо любила Сестричка слухати про тварин, а у Пелле був достатній запас спогадів з його настушого життя.

— Невже тварини і справді розумні? — спитала одного разу Еллен з подивом. — Ти певен, що вони здатні думати, міркувати, як ми?

Для Сестрички в цьому не було нічого нового. Вона щодня розмовляла з курами та кролями і чудово знала, які вони розумні.

— А квіти теж думають? — спитав Ляссе-Фредерік. Він якраз старався намалювати напам'ять квітку, і в нього весь час виходило щось схоже на обличчя, — звідси і виникло запитання.

Пелле допускав, що це так.

— Та ні, що ти кажеш, Пелле! Ти вже занадто далеко заходиш, — сказала Еллен. — Думати здатні тільки ми, люди.

— У всякому разі вони здатні почувати, а це теж свого роду розуміння — тільки серцем. Квіти зразу помічають, хто їх любить; а якщо їх не люблять, вони і ростуть погано.

— Ну, звичайно! Адже хто їх любить, той і доглядає їх добре, — не здавалась Еллен.

— В цьому я цілком певен, — відповів Пелле, піддражнюючи її. — Ти дуже любиш «Ретельну Лізу», але садівник скаже тобі, що доглядаєш ти її, мов звичайну капусту. А подивись, як вона все-таки ретельно цвіте! Квіти відповідають вдячністю на дружні почуття, і хіба це не прекрасна манера «думати»? Розум, мабуть, не вартий того, як ми його цінимо, і хіба ти сама не серцем думаєш, матусю? — Так ніжно почав він її називати, відколи вона знову готувалася стати матір'ю.

Після цієї маленької перерви батько з дочкою знову починали розмовляти. Пелле мусив їй розповісти про всіх тварин в азбучі: про корисну корову, про зайця, що злизує росу з конюшини і вискакує просто перед носом у пастушка; а взимку цей шибеник забирається в сад і обгризає кору на маленьких деревцях або поїдає у селян капусту.

— Так, оце вже і я можу засвідчити, — втруtilась Еллен, і всі засміялись: заець недавно поїв у неї на грядках капусту.

Дівчинка раптом схопилась і побажала дізнатись, чи завжди Копенгаген стояв на теперішньому місці. Пелле на хвилину замислився, але, на щастя, згадав про єпископа Абсалона¹ і скористався нагодою повідомити доречно, що в столиці півмільйона жителів.

— Хіба ти їх усіх перелічив, батьку? — вигукнула дівчинка, дуже здивована, і вхопила його за рукав.

— Звичайно, батько не лічив їх, як же ти не розумієш, дурнень-

¹ Архієпископ Абсалон (1128—1201), за переказом вважається засновником міста Копенгагена.

ка! — сказав Ляссе-Фредерік. — Поки він лічив би, ще хто-небудь міг би народитись!

Потім знову повернулись до півня, яким книга починалась і кінчалась. Він стояв і горлав досить-таки зухвало і ніколи не спав, справжній Петька-задирака; та коли Сестричка займалась старанно, він клав в азбуку монетку в одно ере. А кури несли яйця і діяли, виходить, зовсім, як квіти: коли з ними дружили, мов з членами сім'ї, вони добре неслись, а якщо для них будували зразковий пташник і поводилися за всіма правилами птахівництва — вони навіть самі добували собі корм. У дядька Калле була курка, яка бродила по кімнаті серед дїтлахів і всю зиму несла яйця під ліжком, коли всі інші кури не неслись. Її купив хазяїн Кам'яного двору, щоб вона неслась у нього, дав за неї двадцять крон і думав, що придбав золотий розсип. Але курка, потрапивши в його садибу, перестала нестися взимку, — бо вона там була не своя, домашня, а просто курка для зиску.

— Мамина «Ретельна Ліза» цвіте всю зиму, — сказала Сестричка, розчулено дивлячись на квітку.

— Це тому, що вона бачить, які ми тут усі ретельні, — сказав з лукавою міною Ляссе-Фредерік.

— Ну, ти, не вихвалляйся! — І Пелле жартівливо посварився на нього.

Еллен сиділа і плела крихітні панчішки.

Погляд її повільно переходив з обличчя на обличчя, і вона поблажливо усміхалась їм базіканню. Адже всі вони були тут неначе великі діти.

— Мамо, можна мені взяти їх для моєї ляльки? — спитала Анна і взяла готову панчішку.

— Ні, це для маленької сестрички, коли вона з'явиться.

— Якщо це буде дівчисько, — розсудливо докинув Ляссе-Фредерік.

— А коли ж вона з'явиться?

— Навесні. Коли лелека повернеться в садибу, він її і принесе.

— Пфф! Лелека! — зневажливо пирхнув Ляссе-Фредерік. — От дурниці!

Сестричка теж, виявилось, була не дурніша, — недаром у хорошу погоду вона ходила в садибу по молоко.

— О, я знаю, я сиділа всередині у тебе, мамо! Через те я така схожа на тебе, — сказала дівчинка і зарилась головою в коліна матері.

— Пора тобі в ліжко, дитино, — сказала Еллен, підводячись. — Я бачу, ти стомилась.

Поклавши дівчинку, вона повернулась і знову взялася до свого плетіння.

— Ну, на мою думку, пора тобі і відпочити сьогодні, — сказав Пелле.

— Тоді я не встигну закінчити, — відповіла Еллен і почала працювати спицями ще завятіше.

— А ти віддай сплести на машині; однаково ти цим рукоділлям собі і на шкоринку хліба не заробиш. Час треба розподіляти так, щоб вистачало і на роботу, і на відпочинок, бо інакше ти і на людину схожа не будеш.

— Мама може заробити три ере на годину своїм плетінням, — сказав Ляссе-Фредерік, точно вирахувавши все.

— Ну і що ж? — Еллен вважала, що вона через своє плетіння нічого не пропускає в господарстві.

— Але це все-таки нерозумно! — раптом вигукнув Ляссе-Фредерік.— Чому ноги у нас не залишились волохатими? Тоді не було б усієї цієї мороки — стригти з овець вовну, чесати її, прясти, плести панчохи!

— Ну що ти плещеш! — сміючись, сказала Еллен.

— Та були ж люди колись волохатими,— вів далі хлопчик.— Нерозумно, що і не залишились такими.

Пелле не погодився, що це так уже нерозумно; це означало, що люди самі всього добились. Тварини народжуються вже пристосованими до життя; навіть водобоязливі, як кішки та кури, народившись, уже можуть плавати, а от людям доводиться вчитися всього, потрібного для них. Про них природа не дбає; вони самі творці всього.

— Але тоді біднякам слід бути волохатими з ніг до голови,— заперечила Еллен.— Чому природа не дбає про бідняків так само, як про тварин? Вони теж не можуть добути собі необхідне.

— От якраз можуть,— відповів Пелле.— Адже вони і є головні добувачі. Ти ж не думаєш, що гроші самі обробляють землю, або гчуть матерію, або ж добувають вугілля з-під землі. Біднякам у всьому доводиться брати участь, всі капітали світу, взяті разом, не добули б із землі і піщинки, якби не можна було найняти для цього робочі руки. Якби бідняк народжувався волохатим, він тим самим був би поставлений на нижчий ступінь, як істота, нездатна сама про себе подбати. Хіба це не чудо, що природа вперто народжує дітей Пера-Голяка такими ж великими, як і дітей короля, незважаючи на всі напасті, які сипались на бідняків... Якщо змішати новонароджених нащадків князів і злидарів, ніхто не розбере — котрий з них чий. Творець начебто ніколи не стомлюється наділяти нас цією ознакою благородства.

— То ти справді віриш, що світ можна переробити? — спитала Еллен, ніжно дивлячись на нього. Справжньою казкою здавалось, що він, Пелле, якого вона могла обнімати своїми руками, замислювався над такими серйозними питаннями.

А Пелле дивився на неї теплим і захопленим поглядом. Вона була і сьогодні така ж, як у день їх першого знайомства... може, як у перший день творіння!

Вона розвинулась не поступово, але народилася з усім, що їй властиве.

Так, світ можна переробити, а вона до кінця днів своїх залишиться сама собою!

З пошти надійшов лист від Мортена. Він перебував у Сіцилії і мав намір проїхати вздовж північно-африканського узбережжя в Південну Іспанію. «Далі я, може, прогуляюся до меж пустині і спробую покататися на верблюдах», писав він. Він був здоровий і в хорошому настрої. Якось дивно було уявити собі, що він сидів і писав перед розчиненими навстіж дверима, тоді як тут люди дубіли від холоду. І пив вино за кожною трапезою, як у нас тут п'ють пиво, і писав, що тільки недавно закінчилося збирання маслин та апельсинів.

— Чудесно, мабуть, побувати разок у такому куточку землі! — зітхнула Еллен.

— Це буде доступно для робітників, коли нове життя вступить у свої права,— озвався Пелле.

У цей час зійшов униз Брун: нарешті і він дозволив собі ввечері відпочити.

— Ах, як добре дома,— сказав він, потягуючись.— Он завірюха яка знялась надвечір.

— А от і звістка від Мортена,— сказав Пелле, подаючи йому лист.

Старий узяв окуляри.

XX

Коли приступили до земляних робіт, справа пішла на повний хід — рили ями для фундаментів майбутніх жител робітників. Брун був дуже заклопотаний роботою і з ранку до вечора мерз, стежачи за нею. Ходив він у величезному балахоні, вдягнутому поверх пальта, і у великих рукавицях поверх підшитих хутром рукавичок. Еллен сплела йому великий шарф, щоб він міг закривати ним і рот; взагалі вона весь час на нього поглядала з вікна і раз у раз приводила в будинок погрітися. Зовсім удержати його вдома не було змоги,— занадто він був зацікавлений ходом робіт! Коли мороз, сковуючи землю, спиняв усе, Брун ще тупцював навколо, не знаючи втоми, але в поганому настрої.

У будні Пелле ніколи не був дома вдень, але по неділях, тількино розвиднялось, виходив і оглядав усе, що встигли зробити за тиждень.

Брун з'являвся і стукав до нього в двері.

— Ну, Пелле, чи скоро ти виберешся із своїх перин?

— Дайте ж йому полежати, поки він кофе нап'ється,— озивалася з кухні Еллен.

Тоді Брун сам обходив навколо будинку, щоб час минав скоріше; він не почував себе щасливим, поки Пелле не побачить і не схвалить зробленого та запроектованого. Он там, на перехресті, буде розбито невеликий парк, прикрашений статуями. Ця затія приводела до того, що народжувались нові і нові задуми; фантазія бібліотекаря перетворювала порожні поля в ціле містечко з безплатними школами, театром і затишними будинками відпочинку для старих.

— Кооперативний споживчий магазин ми організуємо негайно,— говорив він.— А поступово, в міру того як нас більшатиме, організуємо і все інше. Тільки Дім опікування бідних та тюрма, я думаю, не будуть нам потрібні!

І вони з Пелле могли провести весь ранок, оглядаючи вже зроблене і розробляючи нові плани. Еллен доводилось розшукувати мужчин, щоб покликати їсти. Часто вона заставляла їх за жвавою розмовою біля якої-небудь ями, звичайнісінької чотирикутної ями з мулом або людом на дні, які риють для закладання фундаменту, але ці двоє людей обговорювали справу так, неначе тут закладався фундамент нового світу.

У будні старому дуже бракувало Пелле, і на той час, коли його можна було чекати з роботи, Брун поглядав на дорогу так само безустанно, як і Еллен.

— Справді-бо, я скоро почну ревнувати тебе до нього,— говорила Еллен, ведучи Пелле за собою в кухню, щоб наодинці поцілувати його. — Він би тебе зовсім відбив від мене, коли б тільки міг.

Із своїх подорожей з доповідями Пелле часто повертався пізно, коли старий уже лежав у ліжку, а вранці нерідко вирушав на роботу раніше, ніж той встане; а Брун взагалі не їздив до міста — через негоду, як говорив він, а насправді він просто не знав, куди себе там діти. І якщо старому траплялось кілька днів підряд не бачити Пелле, він починав тривожитись, втрачав інтерес до земляних робіт і тинявся, по-старечому пересуваючи ноги, ні за що не беручись. Потім, вигадавши раптом яку-небудь спішну справу, взував чоботи і йшов полем до трамвайної зупинки. Еллен стояла коло вікна і з розчуленою усмішкою дивилась, як квапливо шкандибав старий,— вона ж добре знала, що вабить його в місто!

Можна було подумати, що ці двоє людей — кровна рідня, так вони були прив'язані один до одного.

— Як поживає старий? — першим ділом питав Пелле, входячи в дім; і якби старий бібліотекар був батьком Пелле, він не міг би дивитися на свого молодого друга з більш зворушливим виразом старечого захоплення. Коли Пелле виїжджав, Брун тинявся навколо в таким виглядом, неначе весь час чогось шукав.

Еллен була незадоволена, що він бігає в поле до землекопів у всяку погоду: надвечір, коли він переходив у теплу кімнату, у нього закладало груди і кашель посилювався.

— Справді-бо, це закінчиться справжньою застудою,— говорила Еллен. Їй хотілось, щоб він пробув кілька днів у ліжку і постарався позбутися застуди, поки вона не здолала його остаточно.

Вони завжди сперечалися про це, і Еллен не склала зброї, аж поки не перемогла. Та, коли Брун погодився, що застуда таки є, вона вже позначилась: в теплом ліжку старий зогрівся, і в нього потекло і з носа, і з очей.

— Добре, що ми вчасно запакували вас в ліжку,— сказала Еллен.— Тепер я вас не випущу, поки не закінчиться найдужчий холод,— хоч би навіть довелося схвати від вас одяг.

Вона доглядала його, мов дитину, запарювала йому ромашки, які сама назбирала і насушила влітку.

Коли у хворобі настав перелом, Брун зовсім примирився із своїм становищем. Старий чудово почував себе в ліжку; він лежав і ніжився, вкритий, закутаний, і раз у раз кликав Еллен, відчуваючи насолоду від її дбайливого догляду.

— Ну, тепер ви, здається, більше прикидаєтесь, ніж насправді хворі,— посміювалася вона з нього.

І сам він теж сміявся.

— Мене ж ніколи ще так не балували,— говорив він.— Відколи я народився, батьки здали мене на руки найманих людей,— от чому я й вийшов таким сухарем. Мені все доводилось купувати собі за гроші. Адже є певна справедливість у приказці, що гроші вбивають любов,— інакше у декого було б, як кажуть, повно і в торбі, і в засіку.

— Так, це добре, що найкращого в світі не купиш за гроші,— казала Еллен, закутуючи йому ноги.

Весь обкладений подушками, Брун сидів і працював у ліжку. Поруч нього лежав план усєї земельної ділянки на горбу, і він намічав поступову планомірну забудову площі. Свої проекти він записував у зошит, який мав стати додатком до плану. Працював він від світанку далеко за полудень. В цей час Еллен насилу вдавалося вдержати дітей унизу, а Свена-Утіху вона часто ловила на сходах, що вели наверх до старого.

Після обіду, впоравшись на кухні, Еллен сама піднімалась до нього на годинку з дітьми. Перед ними розкладали на великому робочому столі Бруна книжку з малюнками, а Еллен сідала біля вікна із своїм плетінням і розважала старого розмовою. Вона бачила із свого місця, як ішли земляні роботи, і докладно описувала Бруну, що робилось на кожній ділянці.

У полі біля землекопів завжди купчилось кілька сотень людей — змерзла, але весь час густа юрба. Це були безробітні, що приходили дізнатись, як ідуть справи. Задовго до світанку збирались вони тут, сподіваючись мати хоч випадковий заробіток, і весь день не припинявся рух цього потоку в обидва боки — нескінченна низка засмучених людей. Вони схожі були на довічно засуджених, що крутили ногами страховинне колесо; ноги їх протоптали на шлі широкую стежку.

Брун лежав і страждав, думаючи про ці тисячі людей, які причвалали сюди з міста, сподіваючись мати хоч би одноденний заробіток, і які йшли звідси ні з чим.

— Ми, звичайно, не можемо взяти на роботу більше народу, ніж уже взяли,— вони б тільки заважали одно одному,— сказав він чось Пелле.— Але, може, пора вже приступити до здійснення деяких планів майбутнього? Чи не можна братися прокладати дорсги або робити що-небудь ще таке, аби дати цим людям яку-небудь роботу?

Ні, Пелле не наважувався піти на це.

— Навесні нам потрібні будуть гроші для допомоги шкіряникам, які організують нове підприємство на кооперативних началах,— відповідав він.— Проект буде цими днями затверджений в їх професійній спільці — при умові, що ми гарантуємо їм позику; і для нас дуже важливо наладити цю справу. Наші противники нападають на нас за те, що ми купуємо шкіряний товар за кордоном. І, звичайно, не можна, щоб це тривало занадто довго; пора покласти цьому край. При таких умовах наша фабрика завжди висітиме на волосинці: треба тільки відрізати нас від постачальників — і нам край. Але якщо ми матимемо свій власний шкіряний завод, справа стоятиме міцно. Тоді ми можемо сміливо зустріти локаут. Ми повинні зв'язатися з селянами. Вони вже кооперовані, і навряд чи вдасться підбурити їх проти нас. У всякому разі, треба наладити зв'язок з ними, тільки-но ми пустимо свій кооперативний шкіряний завод,— тобто треба буде закупати худобу й забивати її, щоб, крім шкіряного товару, забезпечити себе хорошим і дешевим м'ясом для харчування.

— Так, так, але шкіряний завод не забере ж усіх наших коштів; можна все-таки виділити скільки-небудь і на проведення шляхів.

— Ні, не можна,— твердо говорив Пелле.— Не забудьте, ми повинні ще подбати про організацію споживчих об'єднань; інакше наша робота ні до чого — все зв'язано одне з одним. Занадто багато залежить від умілого розв'язання тих завдань, які тепер безпосередньо стоять перед нами. Ми ще не маємо права обтяжувати своє підприємство безприбутковими затіями,— це згубило б його. Спочатку люди, потім шляхи. Нехай безробітні поки що обійдуться як-небудь без нас.

— На мою думку, ти занадто жорстокий,— сказав Брун і тарабанив пальцями по подушці, трохи ображений упертістю Пелле.

— Не вперше винуватять мене в цьому у зв'язку з такими обставинами, але я ладен взяти на себе всю відповідальність,— серйозно відповів Пелле.

Старий простягнув йому руку.

— Пробач мені. Я не мав на меті нападати на тебе за те, що ти не дієш нерозважливо. Звичайно, ми не маємо права жертвувати перемогою з почуття жалю до тих, хто бореться. Це була в мене тільки хвилинка слабкості... Але цілком вірно, що така хвилинка може згубити всю справу; я з тобою згоден. Однак нелегко залишатися байдужим свідком таких безглузвих порядків! Запевняють, ніби робітники воліють краще одержувати «голодну допомогу», ніж будь-яку роботу; і, знаючи, як досі оплачувалась їх робота, можна повірити цьому. Але от протягом місяця, відколи у нас ідуть земляні роботи, сюди щодня приходять принаймні тисяча чоловік, шукаючи роботи. А їм же дають гроші для того, щоб вони не вимагали роботи. Ледве можуть вони добитися допомоги, але роботи не доб'ються нізащо. Це таке безглуздя, що треба дивом дивуватись. Так хочеться злегка штовхнути машину, щоб вона знову пішла в хід.

— Треба сильно штовхнути! — сказав Пелле. — На дорозі є чималі перешкоди.

— В усякому разі, якось смішно слухати, що робітники, бачиш, не тому бідують, що у них немає роботи, — так хочуть запевнити нас наші соціал-економісти, — а у них немає роботи тому, що вони бідують! От як навиворіт розтлумачується все! Армія безробітних — сором і ганьба для суспільства; які матеріальні збитки, — якщо дивитися на справу з суто меркантильної точки зору, — терплять від цього вся країна і народ! Якби на таких принципах спробували вести приватне підприємство, це зразу прирекло б його на загибель.

— Авжеж, коли б злидні були результатом невмілого ведення справи, це можна було б ще виправити, — відповів Пелле. — Але людям, які орудують усім, ніяк не можна закинути брак меркантильного чуття. Коли б у них всі інші почуття були в такому ж порядку!.. Повірте, жоден горобець не впаде на землю, якщо це не вигідно панівному капіталові! І країні, і народові було б забезпечено благоденство, якби тільки капіталові це було вигідно; але цього просто не може бути; загальне благо і нагромадження цінностей окремими людьми стоять у непримиренній суперечності. Мені здається, людство властива дивовижна рівновага: воно першого-ліпшого часу може виробляти якраз стільки, щоб задовольнити всі свої потреби, та коли один вимагає собі занадто багато — в інших місцях виявиться нестача. Адже саме на цій підставі ми і хочемо усунути теперішніх верховодів і взяти кермо влади в свої руки.

— Так, так, так! Я не думаю захищати існуюче; нехай за це відповідають правлячі класи. Але я все лежу і думаю: чи не могли б ми знайти спосіб згуртувати сили, що марнуються даремно, і обернути їх на користь кооперації?

— Яким же це чином? Ми ж не маємо змоги дати заробіток безробітним.

— Не ми будемо їм платити. Адже робітничі організації і суспільство вже почали підтримувати їх; то чи не природно було б вимагати від них за це роботи? З умовою, щоб вона їм самим пішла на користь!

— Ви хочете сказати, що, наприклад, безробітні муляри, штукатури і теслярі могли б споруджувати житла для робітників? — жваво спитав Пелле.

— Та хоч би й так! Але будинки мають бути застраховані від приватної спекуляції, подібно до того, як застраховані ті, які ми будуємо, щоб вони назавжди належали робітникам. Нас не можуть вважати за експлуататорів, тому ми могли б стати підходящими підприємцями... і це прискорило б розвиток кооперації. Отже, покидьки старого режиму були б угноєнням для посіву нового.

Пелле задумався; старий лежав і дивився на нього з явним нетерпінням.

— Ну, що ж? Ти заснув? — спитав він, нарешті, не витримавши.

— Ідея прекрасна,— промовив Пелле, підводячи голову.— Організації, я думаю, підуть за нами, вони вже почали цікавитись кооперацією. Коли у них закінчатся вибори і старі комітети будуть зміщені, ми запропонуємо їм свій план. Але я не дуже покладаюся на суспільство, Брун! В деяких випадках йому потрібні ці кадри безробітних як резерв; тому воно і підтримує їх якраз настільки, щоб не дати їм умерти з голоду,— інакше, зрозуміло, воно давно уморило б їх. Я не вірю, щоб можна було скерувати наше суспільство, так би мовити, проти самого себе!

— Ти невиправний песиміст,— з легкою досадою сказав Брун.

— Так, щодо старого,— відповів Пелле з усмішкою.

І обоє вони з однаковим захопленням обговорювали можливість майбутнього у зв'язку з подіями сучасного, коли Пелле ввечері приходив нагору посидіти із старим. Брун часом почував, що подається.

— Це кров позначилась,— сумовито говорив він,— я ж усюди не ваш походженням. Я вже і забув про це — так давно став безрідним.

Весь цей час він згадував своє минуле і щовечора розповідав про себе самого. Він неначе хотів неодмінно відшукати закон, який поставив би його поруч Пелле.

Брун належав до старовинного роду, який можна було простежити по висхідній лінії на протязі кількох століть, аж до якогось кораблеводія і торговця невільниками. Цей останній промишляв також боем китів, був морським розбійником, а проживав у власному будинку, на одному з каналів Крістіанової гавані¹. Коли корабель його повертався на батьківщину, то причалував якраз перед дверима будинку. Цей родовий будинок переходив від батька до сина і поступово виріс у цілий палац. Трудами чотирьох поколінь Брунів створена була одна з найбільших торговельних фірм столиці. Наприкінці XVIII і на початку XIX століть члени сім'ї почали займатися біржовими та банківськими операціями, і відтоді їх рід опустився на нижчий соціальний ступінь. Батько Бруна, відомий Корнеліус Брун, продовжував старовинну торговельну справу; брати його, одержавши свою частину спадщини, пішли на дипломатичну службу, і один досяг високого становища при дворі.

Корнеліус Брун вважав своїм обов'язком вести далі торговельну справу, засновану предками, але, щоб не відстати од братів знатністю, одружився з дівцею, що походила з дуже старовинного дворянського фінського роду, обтяженого боргами. Вона народила йому трьох дітей, які,— так говорив сам Брун,— всі вийшли невдахами. Перший народився глухонімим і взагалі надзвичайно недоумкуватим,— на щастя, він вмер ще підлітком. Другий син — натура дуже жвава і обдарована, наділена найрізноманітнішими талантами,— але в ньому уже з дитячих років проявлялись порочні нахили. Він був дуже

¹ Крістіанова гавань — один із найстаріших, тепер центральних, кварталів Копенгагена.

красивий, з м'яким темнорусим волоссям і ніжним, як у дівчини, обличчям. Мати палко любила його і вдягала в оксамит. Він ніколи нічого серйозного не робив, але був прийнятий у вищому товаристві і витрачав безліч грошей. Виснажений і пересичений, він нагло вмер на сороковому році життя. Газетне оголошення повідомляло, що він вмер від розриву серця, але насправді причина була інша. У столиці поширились чутки про якийсь скандальний злочин проти моральності, в якому був заплутаний молодий Брун разом з дуже високопоставленими особами. Сталося це наприкінці сімдесятих років, саме тоді, коли демократичний рух почав широко розгортатись; низи вимагали суворого розслідування, і зовсім зам'яти історію було ризиковано, щоб не підкріпити обвинувачень у гнилої існуючого ладу і не роздути вітром паруси соціал-демократичної партії. Коли запахло розслідуванням і можна було передбачити, що жуїр Брун буде принесений в жертву громадській думці, щоб приховати осіб, які стоять вище від нього, Корнеліус Брун вклав пістолет у руку сина; а може, і сам застрілив його,— старий бібліотекар точно не знав.

— От які плоди принесло наше, вже звиродніле, родове дерево,— гірко сказав Брун.— Не можна заперечувати— обидва вони були з червоточинкою. Третім був я. Послідиш, вишкребок, який народився на п'ятнадцять років пізніше від молодшого з двох старших братів... Батьки мої на той час, як видно, вже зазнали чимало лиха від свого потомства,— в усякому разі на мене вже задалегідь дивились як на безнадійно невдалого нащадка,— ще раніше, ніж я встиг проявити себе. Може, вони інстинктивно почували, що і я піду неправильним шляхом. І в мені, мабуть, переважали сили розпаду: наприклад, у мене зовсім не було почуття фамільної гордості. Ще маленьким, пам'ятаю, чув я нарікання матері на мої плебейські нахили: я завжди горнувся до слуг і брав їх сторону проти своїх батьків. І батьки гнівались на мене за те, що я заступався за права підлеглих людей, більш ніж на мого брата-ідіота, який бешкетував і робив борги; та, мабуть, вони таки мали рацію! Мати щедро давала мені гроші— певно, як протиотруту моїм плебейським нахилам; але я швидко став байдужим до всяких втіх і захопився навчанням. Сучасне мене цікавило, але минуле мене страшенно вабило, коли я був ще хлопчиком. Особливо жадібно допався я до історії і філософії. Батько думав правильно, зневажаючи моє захоплення і називаючи його «втечею в монастир»; в тому віці, коли інші юнаки мріють про кохання, жодна жінка не могла мене зацікавити, а тимчасом всяка книга викликала в мені бажання ближче познайомитись з нею. Довгий час батько сподівався, що я отямлюсь і продовжуватиму його справу; а коли я остаточно вибрав шлях науки, між нами стався повний розрив. «Якщо справа наша перестане існувати, то і родові нашому кінець», сказав він і продав усе. Він тоді вже був кілька років удівцем, і в нього ще залишалося нікого з близьких, крім мене. Всі п'ять років, які він ще прожив після ліквідації фірми, ми з ним не бачились; він ненавидів мене за те, що я не прийняв справи. Але навіщо б мені це було? Я не мав зліб-

ностей, потрібних для ведення справи в наші часи, і я тільки згубив би її. З тридцяти років я жив серед книжкових полиць і реєстрував долю і вчинки інших людей. Але тепер вибрався я на світло денне і почав жити своїм власним життям,— а йому незабаром уже і кінець!

— Аж тепер життя стає вартим того, щоб жити; отже ви почали вчасно,— сказав Пелле.

— Ні, знаєш, я ж не в розквіті сил, — пригнічено промовив Брун.— Я зустрічаю молодь, і душа моя поривається до неї, але це — зустріч вечірньої і вранішньої зорі білими ночами. Я тільки тому одержую свою пайку в новому, що старе повинно хилитися до нового, щоб коло могло зімкнутись. Ти входиш, а я відходжу.

— Сумне, мабуть, життя — самі тільки книжки та книжки навколо; немає жодної людини, яка б тебе любила,— сказала Еллен.— Чому ж ви не одружились? Не такі вже ми, жінки, страшні, щоб жодна з нас не могла вам припасти до душі!

— Жодна, хоч вони і не всі страшні, — усміхнувся Брун.— А втім, антипатія була взаємна, як завжди буває! Напевно, доля не хотіла, щоб я, старий сухар, дістав право народжувати дітей. Але зовсім невесело бути останнім підсумком.

Еллен засміялась.

— Та ви ж не завжди були старі!

— Саме так — я народився вже старим... І тільки недавно відчув себе молодим. І хто знає, — додав Брун з гумором вішальника, — а що, як раптом я обману долю і з'явлюсь якогось дня з молодого дружиною під ручку!

— Дивачить наш Брун, — сказав Пелле, коли вони спускались униз, щоб укладатися спати.— Але це у нього мине, коли він видужає.

— Йому справді не солодко жилося, бідолашному! — відповіла Еллен, пригортаючись до Пелле.— Просто грішно, що деяким людям так і не довелося зазнати справжнього щастя... Так само грішно, як, мені здається, і те, проти чого ти опираєшся.

— Так, ми не можемо цього зробити, — усміхаючись, відповів Пелле.

XXI

Снігу в саду «Зорі» щодень меншало. Спочатку він одсунувся від будинку, поступившись місцем цілій купі пролісків та крокусів. Гіацинти на лужку почали відкидати вбік грудочки землі і виглядати з неї, мов рядок малят, які спочатку ввічливо постукали в двері.

Діти раз у раз бігали в сад, щоб стежити за тим, як посувається справа.

Вони не розуміли, як це ніжні крокуси, що вилізали просто з розталої землі, не замерзають на холоді, але зразу вмирають, опинившись у теплі. Щодня загортали вони проліски в папірець і клали

на стіл Бруну; це були «жартівливі листи»¹ потім діти ходили, обійняті страшенним нетерпінням, і, коли старий повертався з поля, зустрічали його з таємничим виглядом і поспішали заманити на гору.

Земляні роботи були майже закінчені, і коли земля підсохне, можна буде вже підвозити на будівництво щебінь та каміння для закладання фундаменту,— насичений весняними водами ґрунт не витримає би ваги.

У старого Бруна після довгого лежання в ліжку поменшало жвавості: нездужання він не почував ніякого, а все-таки якимось ослаб. І він дозволяв Пелле керувати будівництвом, як сам знає, і погоджувався на всі його пропозиції.

— Я не можу якимось утримати все це у себе в голові,— відповідав він, коли Пелле пропонував йому те чи інше,— але ти роби, як тобі самому подобається, синку, і все буде добре.

Ніяких реальних результатів ще не було, щоб викликати у Бруна більший інтерес, а для того щоб почувати внутрішній ріст справи і в цьому черпати силу, він був усе-таки вже занадто старий. І віра в справу змінилась у нього вірою в самого Пелле,— його Брун бачив перед собою навіч і міг спиратись на його молоді сили.

Розроблення плану забудови він відклав і вже задовольнявся тепер тим, що кілька раз на день обходив поля і наглядав за робітниками. Вибух ділової енергії, викликаний у нього молодістю енергією Пелле, погас, і залишився зворушливий дідок, який усе своє життя ніким і нічим не був зігритий, і тільки тепер почав відігріватись у пізніх променях вечірнього сонця. Він більше не мірявся силами з Пелле і не заздричав його успіхам, але просто захоплювався ним і дедалі тісніше зближався з тими, чийм ідеалом був Пелле. Еллен ставилась до старого, як до великої дитини, яка потребує посиленого догляду, а діти, зрозуміло, поводилися з ним, мов з ривним.

Брун охоче виходив гуляти в поле із Свен-Утіхою; вони вдвох уміли ходити в ногу і розважали один одного балачками. Тепер думки їх були зайняті одним і однаково сильно: з дня на день чекали в садибі на горбу прильоту лелеки, а він же має принести малютко мамі Еллен. Але чекати його було не тільки радісно: лелека завжди дуже боляче клював хазяйку садиби в ногу, коли приносив їй малютко! А рідну матір Свена він клюнув так, що вона умерла,— от яким розумним став тепер Свен-Утіха. І хлопчик, щиро прив'язаний до Еллен, ходив у дуже серйозному, майже пригніченому настрої. Про свої побоювання він не говорив ні братові, ні Сестричці, щоб з нього не сміялись, але на прогулянках в полі обговорював це питання із старим бібліотекарем; і Брун, як старший і розумніший, приходив до того висновку, що серйозної небезпеки немає. Проте

¹ Проліски датською мовою: vintergoekker — жарти зими; і є дитяча гра: «goekkebreve» — «жартівливі листи», яка полягає в тому, що проліски загортають у папірець і підкидають кому-небудь; адресат має вгадати, від кого це послання.

обидва на всякий випадок не відходили далеко від дому, щоб завжди бути під рукою.

Одного разу Пелле не поїхав на роботу, а Еллен не встала з ліжка в звичайну пору.

— Я лежу і чекаю лелеку,— сказала вона Свену,— піди в сад і постережи його.

Хлопчик почав ходити навколо будинку з ціпком, Брун шкандибав поруч нього, і коли вони почули, як кричить Еллен, то стиснули один одному руки. Весь день тривала метушня, і не можна було додержати ніякого порядку: то під'їздив до дверей екіпаж з якоюсь опасистою жінкою, то виїздив на велосипеді Ляссе-Фредерік і мчав стежкою, стоячи на педалях. А взагалі Свен-Утіха не встиг отямитись, як лелека вже побував, і Еллен лежала в ліжку з крихітним хлопчиком в обіймах. Свен разом з Бруном зайшли до мамочки Еллен, щоб привітати її, і обидва були однаково здивовані. Старому теж дозволили погладити маляткові щічку.

— Він ще такий негарний,— сказала Еллен із зніяковілою усмішкою, відкидаючи з голівки дитинчати ріжечок ковдри.

Йї треба було дати спокій, і Брун забрав Свена-Утіху з собою нагору.

Пелле сидів на краечку ліжка і держав Еллен за руку, яка за кілька годин встигла стати тонкою і блідою.

— Треба послати по Королеву Терезу,— сказала Еллен.

— А чи не послати і по твою матір? — спитав Пелле, який часто пропонував розбити лід в їх відносинах і відвідати батьків. Він не хотів пам'ятати давніх образ.

Еллен заперечливо похитала головою.

— Нехай самі прийдуть,— сказала вона твердо. Якби це її образили, вона була б байдужа, та коли батьки одвернулись від Пелле, значить, по всій справедливості, вони повинні самі прийти миритись.

— Але я вже послав,— сказав Пелле.— Ляссе-Фредерік поїхав до неї на велосипеді. Не лежати ж тобі після родів без материнського догляду.

Години через дві мадам Стольпе приїхала. Вона була дуже розчулена і, щоб приховати це, все перевернула догори дном, шукаючи чистих ганчірочок та бинтів. Вона ходила і бурчала:

— Надумались послати по людину, коли все вже позаду.

Папаша Стольпе був упертіший — не з тих, що кидаються на перший поклик. Але третього вечора після народження малятка Пелле зустрів тестя — той бродив поблизу від «Зорі». Ну, то й що ж? Він ждав тут свою стару, щоб провести її додому, — хіба це кого-небудь обходить? Взагалі він тримався дуже неприступно, але досить легко погодився ввійти в дім. А потім Еллен швидко змусила його відтанути. Як завжди, вона діяла по-своєму.

— Я тільки хочу сказати тобі, батьку, що не я послала по тебе, а Пелле, і якщо ти не простягнеш йому руки і не скажеш, що був неправий перед ним, то ми з тобою ніколи не помиримось.

— Все така ж невгамовна молодичка і хапає за барки, як і раніш,— промовив Стольпе, не дивлячись на дочку.— Ну що ж, мабуть, перестрибнути не гірше, ніж переповзти... А до речі вже й признатись, що пошився в дурні. Поставимо хрест на минулому, зятьку, га? — Він простяг Пелле руку.

І, як тільки примирення відбулось, Стольпе зовсім розчулився.

— А мені вже і вві сні не ввижалось, що я скоро побачу дівчисько... І вже зовсім не сподівався, що побачу її породіллею,— сказав він з задоволеним виглядом і погладив Еллен по щоці своєю закрубілою рукою.

— Таж вона завжди була його улюбленицею, і він часто нудьгував за нею. Але він любить прикидатися строгим,— зауважила мадам Стольпе.

— Мелеш нісенітницю, мати,— пробурчав Стольпе.— Жінки завжди плещуть не знати що!

Час поклав на обох помітний слід. І в їх професії часом траплялись періоди безробіття; а сам Стольпе став тепер уже літньою людиною, і йому важкенько було видиратись по риштованню за молодими. І з'одягу обох видно було, що вони живуть гірш, ніж колись. Але Стольпе, як і раніше, був головою своєї професійної спілки і визначним членом руху.

— Тепер, зятьку,— сказав він раптом, поклавши руки на плечі Пелле,— ти повинен трохи ознайомити мене із своїми нинішніми справами. Я чув, ти знову починаєш баламутити у нас людей.

Пелле ознайомив його із своїми широкими планами розвитку кооперативної справи. Виявилось, старий уже знав багато про що,— він стежив здаля за роботою Пелле.

— Мабуть, це все непогано,— сказав він,— і, може, ми могли б потихеньку зігнати капітал із світу, коли б усі разом добре натиснули. Але тобі треба залучити до цього весь наш рух. І має бути твердо встановлено, що кожен, хто не підтримує своїх,— штрейкбрехер!

— Я вже наладив зв'язок з організацією, але справа посувається туго,— сказав Пелле.

— То треба наших підхльоснути трошки. Слухай, цей дивак... на ім'я Брун... тут у вас живе?

— Він не дивак,— відповів Пелле, сміючись.— Ми можемо піти до нього привітатись.

У Бруна і Стольпе зразу знайшлося про що поговорити. Вони були однолітками і знали перші дні руху — кожен на своєму березі. Мадам Стольпе кілька раз приходила кликати чоловіка — пора було йти додому.

— Ну, не варт сваритись із власною дружиною,— промовив, нарешті, Стольпе,— але я прийду до вас знову. Я чув, ви тут почали будувати, і мені хотілося б подивитись, який вигляд матимуть ці наші власні будиночки.

— Будувати ми ще не починали,— відповів Пелле.— Але прихось до нас у неділю, і ми з Бруном все тобі покажемо.

— Будуватимуть, напевно, підрядчики? — спитав Стольпе.

— Ні, ми думали доручити всю справу безробітним, якщо тільки вони наважаться взятися за неї і знайдеться у них людина, яка могла б керувати роботами, — сказав Брун. — Може, ви могли б?

— Ще б таки я не міг! — з гідністю озвався Стольпе. — Щоб я та не зумів ставити будинки для робітників! Я був членом нашої партії ще тоді, коли вона налічувала в своїх лавах всього тільки одну людину.

— Так, Стольпе — ветеран руху, — зауважив Пелле.

— Чорт забери! Все-таки це нечувана вдача, що я нагодився вам! — вигукнув Стольпе, коли Пелле проводжав своїх старих до трамвая. — Я наберу таку партію робітників, якої ще світ не бачив, і які ж будинки ми поставимо!.. Ми все зможемо!

XXII

Траплялось, що Пелле прокидався вночі в страшенному сум'ятті. Його обіймав жах: уві сні він бачив, що знову сидить у тюрмі; йому вчувався запах вбиральні, вогких стін. Помалу отямившись, Пелле згадував, де він. Спокійне сонне дихання в кімнаті, тепла дружня атмосфера навіть у півні зразу повертали його до дійсності. Радісний, підводився він з ліжка і запалював сірник, щоб мигцем глянути на Еллен та дітей. Лягати він вже не наважувався: сон міг знову завести його в тюрму. Тихо одягався Пелле і виходив з кімнати, щоб прогулятися і глянути, як прокидається день.

Дивна річ — сни. Як вони все перевертають! У тюрмі Пелле снилось, що він вільний і живе в блаженній країні, — меншим вже, напевно, не можна було задовольнитися в тій обстановці. Там день був жорстокий, а ніч добра; тут — навпаки. Щось у людині намагалось усе ввібрати в себе. «Чи не душа це?» питав себе Пелле, ідучи в напрямі до сходу, щоб зустріти вранішню зорю. На його батьківщині старі люди говорили, що коли людина бачить сни, то це означає, що душа її літає по своїй волі. Дехто навіть бачив її, як вона білою мишкою шмигає з рота сплячої людини, щоб зібрати для неї нові переживання. І справді! Досі бідняк одержував своє тільки вві сні. Сни виводили його з темниці життя. Можливо, ролі мінялись в нічній півні? Можливо, душа багатія ночами шмигала в тіло бідняка, щоб його страждання вселити в свого хазяїна!

Сьогодні в повітрі вже пахло весною. Або вірніше — весна шумувала в крові у самого Пелле, піднімаючи в ньому невиразну потребу якось роздатися вище, знищити всі перепони. Він ішов, обернувшись обличчям до нового дня, і відчував у собі непереборні сили. Звідки бралось у ньому це відчуття, він сам не знав, але воно жило в ньому. Він відчував себе самого, як щось величезне, замкнуте в тісному просторі і здатне, коли б дати йому повну волю, висадити в повітря весь світ. Він ішов швидко; над головою його шугнув у небо перший жайворонок. Повільно скидала земля з свого лица

чарівне покривало загадкового покою і миру, яке називається ніччю:

Можливо, відчуття сили додавала йому думка, що він засвоїв потрібні знання, піднявся на ту духовну височінь, з якої міг оглядати і оцінювати світ. Світ був безмежний, і його здібності теж; не існувало такої сили, яка б примусила його збочити з шляху. У власній ході вчував він луна кроків майбутнього; незабаром весь робітничий рух прилучиться до нього, як тільки усвідомить той факт, що всі повинні об'єднатися. Поки що зближення ішло туго; керівники руху ладні були прилучитися, але ставили умовою для спільної роботи, щоб Пелле «реабілітував» себе. Пелле засміявся, підставивши обличчя вранішньому вітерцю, який холодним диханням сповіщав про схід сонця. Знедолений! Та хіба це не справді так? Він же не хотів для себе ніяких громадянських прав існуючого ладу. Ось він, його девіз — знедолення! В цьому полягає його ставлення до майбутнього. Він розпочав боротьбу знедоленим і знедоленим хоче перемогти. А коли він підніметься, не залишиться і згадки про касту паріїв.

Тепер він ішов, залишивши ніч позаду, назустріч світлу; йому здавалось, що він тільки тепер вступив у пору юності, що у нього все попереду, — все піде йому на користь. І водночас він нібито існував з початку світу, так глибоко обізнаний був з царством темряви, з якого вийшов. Чи не чудом творення є людина, з властивою їй здатністю поринати в себе, зіщулюватись і перетворюватись у ніщо і в той самий час розширяться, заповнювати собою все. Тепер він розумів постійну усмішку на обличчі дядька Калле; вона була його панциром, що захищав його лагідну душу від занадто глибоких дряпин, заповіданих життям. Віднякові мимоволі доводилося заповзати в свою шкаралупу. Він просто сплив би кров'ю, якби повністю примирився з жорстокою дійсністю. Сама здатність зіщулюватись становила самозахист для маленьких людей, і от тепер вони випростовувались, зберігши всупереч усьому цілим своє серце. Вони могли у всеозброєнні зустріти нові часи.

Пелле завжди невиразно відчував себе обранцем; ще змалку це почуття допомагало йому сміливо дивитись у вічі жорстокому світові і переповнювало його надміром сили. Кволим та бідним вступав він у світ, як видно, не наділений з коліски ніяким особливим обдарованням, — і все-таки став світлою надією для літнього, похилого баті Ляссе. Хлопчик немов випромінював із себе світло, хоч який був він по суті малий і мізерний. «Творець заронив у нього іскру», говорив старий Ляссе, що дивився на хлопчиська, мов на маленьке чудо небесне. І хлопчисько Пелле майже не дивувався цьому, він ріс та й ріс на радість батькові. Сам він тоді зовсім інакше уявляв собі чудо: от, наприклад, теля з двома головами або баранець з восьмома ногами, — таких показували на ярмарку, — це були чудеса. Він ставив свої власні вимоги до різноманітного багатства життя, і його не дивував звичайнісінький парубійко з відстовбурченими вухами; хіба мало таких на кожному кроці!

Але тепер він ладен був визнати правоту баті Ляссе. Величне чудо було закладено в ньому самому — в Пелле, який на вигляд не відрізнявся від сотень мільйонів інших робітників і ніколи не мав у своєму розпорядженні нічого, крім найбільш необхідного для існування. Людина — от воно чудо з чудес! І чи не був він сам, у всій своїй буденній звичайності, чудесною іскрою, яка вилетіла з могутнього горнила божественного розуму? Він міг проникати своєю допитливою думкою і в безмежний простір всесвіту, і в глибину часів, в найраніші, ранкові зорі буття. І ця всеосяжна здатність виникла неначе сама собою, з небуття, як сам господь бог. Чудом було те, що він, Пелле-бунтівник, мусив потрапити в тюрму, щоб гам збагнути великий смисл усього існуючого. Мабуть, в ньому були закладені невичерпні духовні сили, якщо він міг зберегти їх.

Коли він дивився на початі споруди, він ставив перед собою гігантську проблему, безмежні перспективи. Протягом тисячоліть простий народ, сам того не підозріваючи, готувався ввійти у новий світ, — тепер руху мас вже не можна спинити, аж поки вони дійдуть до мети. Закон, невідомий їм самим, який вони самі не в силах були збагнути, вів їх правильним шляхом; і Пелле не боявся за них. Його ніколи не дрімаюча свідомість, зайнята великими проблемами епохи, спиралась на впевненість, що він належить до тих, на кого народ поклав відповідальність за своє майбутнє. В самій меті він ніколи не сумнівався. І відносно засобів досягнення її — теж. Далекоглядні люди під час великого локауту жахались; чи можливо повести всі ці маси в огонь? Але все розгорнулось природно і само собою — маленька на вигляд причина викликала велику боротьбу по всій лінії.

Ніколи і ні на кого в світі не покладалось вищої місії, ніж на Пелле і його товаришів. Ішлося не більш і не менш, як про перемогу добра. Пелле не любив гучних слів, але в глибині душі був переконаний, що все зло походить від злиднів і убогства. Недовір'я, озлоблення, породжені соціальною несправедливістю, були для людини захистом проти експлуатації. А те, що робітники мирилися з експлуатацією, пояснялося важкими умовами життя і страхом перед злиднями. Більшість злочинів, якщо простежити їх джерела, легко пояснялись тими ж важкими умовами життя, і навіть там, де зв'язок не був очевидний, все-таки причиною були вони, — в цьому Пелле був твердо впевнений. Він знав з досвіду, що всі люди по суті добрі; лихе в них майже завжди можна було чимсь пояснити, а добро існувало незалежно від причин. І добро запанує цілком, коли умови життя стануть однаково хороші для всіх. Він був певен, що навіть злочини, викликані зіпсованістю, зникнуть самі собою, якщо в суспільстві згладиться всякий спомин про злидні, не залишиться про них навіть неясних спогадів.

У ньому жила світла віра в те, що він і його товариші повинні оновити землю. Простий народ має перетворити її в рай для багатьох, — як він уже зробив її раєм для небагатьох. Для цього потрібні люди великої мужності, але ж його військо вже витримало

серйозне випробування. Ті люди, які з давніх-давен терпляче несли за інших тягар життя, повинні взяти на себе керування людством для вступу в новий світ!

Ранкова прогулянка довела Пелле аж до моря. Було вже пізно повертати назад, а він страшенно зголоднів. Купивши в пекарні гарячих булок, він з'їв їх по дорозі на фабрику.

Перед полуднем Брун сидів разом з Пелле в задньому приміщенні над магазином, що правило за контору; треба було підписати деякі документи, перевірити рахунки. Пелле давав старому зведення і пояснював їх. Брун слухав неухважливо і тільки кивав ствердно; він уже скучив за «Зорею».

— Ти б коротше,— сказав він Пелле,— я чогось не зовсім добре себе почуваю.

Різкі весняні вітри йому шкодили, він насилу дихав. Лікар радив Бруну провести місяців два на Рів'єрі до початку літа. Але старий ніяк не міг наважитись. Він боявся знову залишитись на самоті.

Дзенькнув коло дверей дзвінок, і Пелле спустився в магазин до покупця. Біля прилавка стояв молодий засмаглий чоловік і усміхався.

— Не пізнаєш мене? — спитав він і згріб його руку в свій кулак. Це був Карл, наймолодший з трьох сиріт в «Ковчегу».

— Ну, звичайно, пізнаю! — радісно відповів Пелле.— Я тебе шукав на Дворянській вулиці, де у тебе, кажуть, був магазин.

Ну, це було давно! Тепер Карл Анкер керував великим споживчим магазином на острові Фюн. Приїхав він сюди замовити для свого магазину партію взуття на фабриці Пелле.

— Це тільки для проби,— додав він.— Якщо поладимо, я тебе зв'яжу з нашим кооперативним об'єднанням; це покупець солідний, сам розумієш!

Але Карлу треба було поспішати на поїзд, а Пелле — вниз у майстерню.

— Шкода, що тобі немає часу піти зі мною, ознайомитися з нашою роботою,— сказав він Карлу.— Пам'ятаєш маленького Поуля з «Ковчєга», сина фабричної робітниці, якого вона прив'язувала до печі, йдучи на роботу? З нього вийшов прехороший хлопець! Він у мене головним помічником на фабриці. Поуль був би радий побачити тебе!

Коли Пелле зачиняв двері за Карлом, щоб повернутися до старого в контору, він звернув увагу на жінку, невелику на зріст і неправильної будови; вона ходила з маленькою дівчинкою вперед і назад попід вікнами майстерні, крадькома заглядаючи в них. Обидві несміливо відступали вбік перед проходжими і взагалі мали заляканий вигляд. Пелле запросив їх зайти у магазин.

— Ви не з Петером Дрейером прийшли поговорити? — спитав він.

Жінка кивнула. В неї були тонкі риси обличчя і великі сумні очі.

— Якщо ми не завадимо,— сказала вона.

Пелле покликав знизу Петера Дрейєра, а сам пішов у контору. Старий Брун сидів там і дрімав. Пелле чув, як перешіптувались унизу. Петер Дрейєр гарячився, жінка і дівчинка плакали. Все тривало не більше хвилини; Петер Дрейєр зачинив за ними двері. Пелле квапливо зійшов униз.

— Якщо відносно грошей, то ти ж знаєш, тобі треба тільки сказати,— поспішив він запропонувати Петеру.

— Ні, це відносно великого мітингу безробітних сьогодні після обіду. Вони просили мене не йти туди. Дурні створіння!.. Бог їх знає, чого це вони! — Петер Дрейєр був дуже схвилований.— До речі, ти ж нічого не маєш проти того, щоб я зараз пішов? Мітинг у нас починається за годину.

— Я думав, що його відмінили,— сказав Пелле.

— Так, але це був тільки маневр, щоб нам не заборонили зібратись. Зберемося ми в полі за Північною заставою. Ти повинен піти зі мною,— про цей мітинг багато говоритимуть. Ми ухвалимо сьогодні важливі рішення.— Петер Дрейєр нервувався і тривожно обмацував одіжку, поки говорив.

Пелле поклав йому обидві руки на плечі і подивився у вічі.

— Послухався б ти цих двох,— переконливо промовив він.— Я їх не знаю, але якщо весь їх добробут залежить від тебе, то вони мають права на тебе. Відмовся від того, що ви надумали, і йди куди-небудь з ними. Тепер у лісі все починає зеленіти,— поїдь з ними туди, чуєш! Краще зробити двох щасливим і ж тисячу нещасними.

Петер, дивлячись убік, пробурмотів:

— Нічого такого особливого час не буде, за щорт було б внімати шум.

— Ні, я бачу, ви щось надумали сьогодні. А якщо тобі це не вдасться, хто відповідатиме за наслідки? Жінки й діти!.. І тобі напевно не вдасться — наші сили не туди спрямовані.

— Ти йдеш своєю дорогою, то дай мені змогу йти своєю,— сказав Петер, лагідно звільняючись.

На панелі навпроти стояло двоє поліцейських і розмовляли між собою, крадькома поглядаючи на магазин. Пелле вказав на них Петеру.

— Поліція не знає, де відбудеться мітинг, і вона слідує за мною,— промовив Петер, здвигнувши плечима.— Їх я легко зіб'ю з пантелику.

Поліцейські перейшли через вулицю і розійшлися біля входу в магазин. Один постояв трохи, розглядаючи вітрину, потім швидко відчинив двері в магазин.

— Петер Дрейєр тут? — бундючно спитав він.

— Я тут,— відповів Петер, відступивши за прилавок, — але раджу вам не зачіпати мене. Я не стерплю дотику поліцейської лапи.

— Ви заарештовані! — заявив поліцейський коротко і зро-

бив крок до нього. Пелле доторкнувся рукою до ліктя поліцейського.

— Ви б усе-таки обережніше з ним,— сказав він.

Та поліцейський грубо відштовхнув його вбік.

— Не втручайтесь! — крикнув він і засвистів.

Петер весь сіпнувся. На одну мить він, як видно, розгубився, потім стрибнув, як кішка, через залізні поручні на сходи, що вели у майстерню. Але там, внизу, вже чатував другий поліцейський, щоб схопити його. Одним стрибком Петер знов опинився в магазині і кинувся на першого свого переслідувача; в руці у нього був револьвер.

— Дияволи! Досить з мене! — прохрипів він.

Загриміли один по одному два постріли. Поліцейський, який щойно мав бігти, звалився під прилавок. Петер упав на поліцейського, неначе зашпортнувся за його ногу. Та коли Пелле хотів допомогти йому підвестись, то побачив, що у нього з виска сочиться кров. А поліцейський був убитий на смерть.

Петер насилу розплющив очі, коли Пелле трохи підняв його голову.

— Допоможи мені... вибратися звідси,— прошепотів він, з огидою одвертаючи обличчя від мертвого поліцейського. Він не переставав судорожно стискати в руці револьвер.

Пелле з зусиллям вийняв з руки Петера зброю і поніс його на диван у контору. На дверях, весь трусячись, стояв старий бібліотекар.

— Дайте води,— сказав Пелле, але старий не чув.

Петер слабо відмахнувся — йому вже нічого не треба було.

— Не забудь про тих двох... — прошепотів він.

Пелле кивнув.

— І потім... Пелле... товаришу... — Він спробував спинити свій згасаючий погляд на обличчі Пелле, але раптом його неначе судорогою звело, коліна підтяглися аж до підборіддя.— Собаки... шукачі... — простогнав він. Очі його так завело під лоб, що зникло не видно було. Потім тіло знову випросталось, і голова безживно схилилась. Він був мертвий.

Другий поліцейський піднявся в контору з магазину.

— Здох? — спитав він з ненавистю.— Довго він морочив нам голову!

Пелле взяв його за лікоть і, підвівши до сходів, сказав:

— Тепер він вже не у вашому околodку!

І, зачинивши двері в контору, спустився слідом за поліцейським у магазин, де вбитий лежав простягнений на прилавку. Це другий поліцейський поклав його туди, замкнувши спершу магазинні двері на вулицю і опустивши завіски на вікнах.

— Припиніть роботу і скажіть товаришам про те, що сталося,— тихо звернувся Пелле до Бруна, повернувшись у контору.— Мені треба в інше місце. Тут робота має на сьогодні припинитись.

— Ти йдеш? — засмучено спитав старий.

— Так, я хочу провести за Петера його мітинг, бо він сам тепер не може,— глухо промовив Пелле.

Вони пройшли через майстерню; товариші юрмились там, поглядаючи один на одного; вони чули постріли, але не могли зрозуміти, що сталося.

— Петер вмер,— сказав Пелле; більше він не міг через хвилювання вимовити ні слова. Все в ньому ніби заціпеніло.

Він квапливо вийшов і скочив у вагон трамвая.

На одному з великих полів за Північною заставою зібралось кілька тисяч безробітних. Дув різкий, рвучкий вітер. Безробітні ходили вперед і назад, тупцюали або стояли і мерзли в своїй блаженській одезині; настрій був озлоблений.

З бокових вулиць весь час прибував народ, більшість — жалюгідні постаті із змарнілими обличчями, на яких безробіття відбивалось протягом років. У багатьох вже не було одягу, в якому можна було показатися в місті, і вони скористались нагодою, щоб відвідати ці збори поза містом.

Люди ходили і ремствували, що мітинг довго не розпочинається; питали один одного, в чому справа, і не знали, як бути, що робити. Ще бракувало, щоб і Петер Дрейер їх обдурив і перейшов на сторону буржуазії.

Але раптом на возі, що заміняв трибуну, з'явився якийсь чоловік. Люди ринули до нього з усіх боків. Та хто ж це, чорт забері? Це не Петер Дрейер... Пелле?.. Хто він такий?.. Ах, той, з часів великої боротьби... «Блискавка»!.. Хіба він ще живий?.. Ще б таки! Адже він став великим фабрикантом і стовпом суспільства! Якого чорта йому тут треба? Взагалі він не дуже скромний!

Раптом назустріч Пелле зірвалась ціла буря вигуків, шикання і розрізаних оплесків. Він стояв і дивився на збори з разючою серйозністю. Особисто йому ця ворожа демонстрація анітрохи не дошкулила,— адже він стояв тут замість покійного Петера, вагу мертвої голови якого він ще почував на своїй руці. Коли збори трохи вгамувались, він підніс руку.

— Петер Дрейер вмер,— сказав він голосом, який почули в найдальших рядах.

В рядах зашепотіли, запитливо перезираючись, ніби не дочувши. З виразу їх обличчя він зробив висновок, як багато надій загине, коли вони повірять цьому.

— Це брехня! — раптом пролунав голос, розрядивши мовчання.— Тебе найняла поліція, щоб обдурити нас, негіднику!..

Пелле зблід.

— Петер Дрейер лежить у нас на фабриці з кулею в голові,— безжально повторив він.— Його хотіли заарештувати, і він застрелив поліцейського, а потім себе.

На мить ця страшна істина неначе паралізувала всіх присутніх.

Пелле побачив, як вони любили Петера. Потім знялись вигуки, грізне ремствування. Люди хотіли бігти і зразу ж розправитися з поліцією, деякі вже навіть рушили.

— Спокійно, люди! — заgrimів голос Пелле.— Ви ж не діти, навіщо галасуєте біля смертного ложа товариша!

— Багато ти розумієш,— відповів хтось,— ти не знаєш, в чому справа, а втручаєшся.

— Я знаю принаймні, що в якомусь будинку біля Західної застави сидять жінка з дівчинкою і ждуть додому Петера, а він... не повернеться. Ви хочете, щоб так само сиділи і даремно ждали ще багато хто з жінок та дітей? Чого хочете ви? Стрибнути в море і потонути, бо вам трохи пустили кров? І ви вірите, що цим врятуєте тих, які залишаться після вас? Якщо ви вірите в це, то ваш обов'язок пожертвувати собою. Але чи не думаєте ви, що суспільство скине вас усіх в одну велику яму і дасть можливість вдовам та сиротам вашим оплакувати вас?..

— Тобі легко теревені розводити! — крикнули йому. — Ти ж бо стоїш на твердому ґрунті.

— Я і вас хочу витягти на берег, а ви намагаєтесь зіпсувати всю справу своєю дурістю. Мені легко теревені розводити, кажете ви. Та коли серед вас знайдеться хоч один, який, піднявши очі до неба, засвідчив би, що він зазнав лиха більш за мене, то нехай він прийде сюди і стане на моє місце.

Він замовк і обвів очима збори. Змарнілі обличчя людей свідчили, що ці люди потребують їжі, а ще більше — нової надії; в їх очах прозирала невпевненість. Тепер пора перекласти на них відповідальність — відповідальність надмірну для таких знедолених створінь; в усякому разі досить велику, щоб вона змусила їх кинутися вперед.

— Що з вами? — говорив він далі.— Ви терпите злидні, але ви завжди страждали і нічого не робили, а тепер, коли в цьому стражданні є якийсь смисл, ви не хочете більше страждати. Ми не вчора народились на світ, пам'ятайте це! Хіба не всі ми дружно довели до кінця велику боротьбу? Тепер ви почали знущатися з неї і з усього робітничого руху, запевняєте, що боротьба і рух нічого не дали нам. Але ж саме тоді ми і вторглися у життя і завоювали собі права людини!

А доти ми тисячу років плекали сліпу надію, яку зберегли, незважаючи на весь гніт і злидні. Хіба який-небудь інший клас суспільства піде нашим шляхом? Змушені силою обставин, ми приготувались тисячоліттями мандрувати по пустині, ніколи не забуваючи про країну обітовану. Господь бог дав нам частку свого безмірного терпіння, звелівши нам прямувати туди через епоху рабства. А тепер, коли ми стоїмо біля межі, ви забули, куди вів наш похід,— і ладні пожертвувати всім, аби тільки вас, рабів худих, перетворили в рабів відгодованих.

— Немає тут рабів! — почувися з різних сторін загрозливі голоси.

— Ви, робоча худоба у збруї та шорах, вимагаєте тепер, щоб нас добре годували! Коли ж, нарешті, полуда спаде з ваших очей ви візьмете відповідальність на себе? Ви думаєте, ви вже хоробрі,

коли насмілюється підставити груди свої багнетам?.. Але хіба можемо ми діяти грубою силою? Коли б могли — майбутнє не було б нашим!..

— Ти знущаєшся з Петера Дрейера? — спитав похмурий голос.

— Ні! Петер Дрейер належав до тих, хто йде попереду і поливає каміння на своєму шляху кров'ю серця свого, щоб ми, всі інші, могли йти вперед. Але ви ніякого права не маєте порівнювати себе з ним: він впав під тягарем страшної відповідальності, а що робите ви? Якщо ви хочете вшанувати пам'ять Петера, як він того заслужує, то розійдіться спокійно по домівках і знову прилучіться до руху. Перед вами робота, яка перебудує світ, якщо ви всі дружно візьметесь до неї. Це нічого, що вам доведеться покласти на це багато сил і що кишки ваші ще якийсь час бурчатимуть від голоду, а ви тим часом будуватимете свій власний дім, — адже ви голодували і тоді, коли будували для інших!..

Ви прославляли Петера Дрейера; а ми не належимо до героїв; ми звичайні люди буднів, і в цьому наше покликання. І всі тисячі людей, які страждали і вмерли в невідомості, хіба не мають ще більше, ніж ми, прав бути заліченими до героїв? Вони покірливо гинули ради прогресу і можуть з повним правом вимагати, щоб ми вірили в мирний прогрес. Саме ми, які прийшли з дна, повинні керуватися принципами історичного розвитку, — ніколи ще жодний рух не мав такої довгої мученицької передісторії, як наш. Страждання і самозречення підготували нас до того, щоб узяти на себе керівництво, коли добро перемаже, і раптом ви хочете викинути все за борт одним помахом.

Тепер люди слухали його мовчки. Він заволодів їх увагою, але вони не розуміли світлого смислу його промови. Поки що вони найбільше нагадували стомлених людей, які дізнались, що до мети ще далеко. Але їм треба було дізнатись про це.

— Товариші! — крикнув Пелле гаряче. — Можливо, ми і не доживемо до нового, але через нас воно може коли-небудь стати дійсністю. Провидіння вказало на нас як на борців за нове, — хіба це не честь? Бачите, ми піднялися з дна зовсім голі, — старе не прилипло до нашої одежі, бо у нас її нема, і ми можемо убраться у все нове. Старого бога з його тисячами служителів, оплоту несправедливості на землі, ми не знаємо; моралі війни ми ніколи не могли збагнути, — адже ми завжди були її жертвами. Ми віримо в добро, бо знаємо — якщо воно не перемаже, — майбутнього немає. Наш дух світлий і сам здатний сприймати проміння світла; ми хочемо піднести нашу маленьку країну високо і довести, що у неї є своя місія на землі. Ми самі, люди маленькі, повинні показати, що зможемо удержатись на поверхні, керуючись тільки добром. Ми нікому не хочемо зла, тому добро на нашому боці. Ніщо не вдержить нас довго вниз!.. Ідіть же по домівках, — ваші дружини і діти, можливо, тривожаться за вас.

Яксь мить вони стояли не рухаючись, ніби ще вслухались в його слова, далі мовчки почали розходитись.

Коли Пелле зіскочив з воза, до нього підійшов Мортен і простяг руку.

— В тобі є сила, Пелле,— тихо промовив він.

— Звідки ти взявся? — радісно здивувався Пелле.

— Я приїхав сьогодні після обіду пароплавом і зразу пішов у твою контору. Брун розповів мені, що сталося і де ти. Це був досить небезпечний мітинг. В одній з бокових вулиць стоїть наготові загін поліцейських. А навіщо скликалися ці збори?

— Вони затівали якусь демонстрацію і, напевно, зустріли б суворо відсіч,— серйозно відповів Пелле.

— Добре, що ти переконав їх. Я бачив такі демонстрації на півдні, де поліція і солдати топчуть нещасних безробітних кіньми,— сумне видовище!

Вони рушили полями до «Зорі».

— А як же це ти так несподівано повернувся? — спитав Пелле знову, зовсім по-дитячому.— Ти ні слова не писав про це!

— Так, я сподівався пробути там ще місяців два-три, але одного разу побачив птахів, що летіли від Середземного моря на північ, і мене обійняла непереборна туга. І добре, що я приїхав,— встиг попрощатися з Бруном.

— Він все-таки хоче поїхати? Скоро ж він наважився. Ще сьогодні вранці він вгавався.

— Причина цього — нещастя з Петером. Знаєш, старий дуже подався за ці останні півроку. Але ходім швидше. Я так скучив за Еллен і дітками. Як найменший поживає?

— Такий здоров'як, товстун! — з гордістю сказав Пелле.— Дев'ять фунтів чистої ваги — здорово? Прекрасний малюк.

XXIII

І от в Данії знову весна!

Давно вже з'явилися її передвісники, ще до того, як мороз відпустив землю; прилетіли жайворонки, а за ними шпаки. А там раптом повітря зразу стало таке легке, небо високе, очам знову відкрилась далина. І у вітра була якась особлива широчінь та легкість — подих весни. Вітер ніс вісті про молоді, здорові сили, і люди, випростуючись, глибоко вдихали його.

— Ах, південний вітер! — говорили вони, і душа їх розкривалась назустріч вітрові.

А сам він, осідлавши морські хвилі, мчав сюди з півдня із своїм юним, пустотливим почтом. Ніколи ще поява його не була прекрасніша. Він нагадував самє променисте сонце! Море яскріло під золотими копитами скакунів, і повітря мерехтіло, пронизуване сонячними списками, киданими і підхоплюваними на льоту в цьому веселому русі. Ух, хей! — шаленим чвалом по хвилях!.. Хто перший доскаче до берегів Данії?!

Могутнім вітром линула весна по островах і протоках, охоплюючи

все в завязтці своєї юної сили, виспівувала розкритими ротами дїтлаків, ніби дуючи в черепашки, всюди розливала солодку свіжість. Від поцілунків південного вітру білішими стають зуби жінки і починають змагатися в блиску з очима, а щоки, палаючи від його пестливих дотиків, залишаються водночас прохолодними, як достиглі на сонці плоди, вкриті ранковою росою. І в мозку мужчин виникає новий вихор думок і почуттів: весняний вітер освіжає голову, ніби сповнює людей солодкими сподіваннями. Високо ширяють у небі табунці вільних пташок-співунів, в голові морочиться від свідомості власного безсмертя.

З непокритою головою, з сонячною усмішкою виходить на берег юний багатир, захмелій від власної могутності, широко розкидає руки і будить своїми піснями все навколо. Ніщо не може встояти проти нього. Він пестить сплячу землю і звертається до її темних надр: «Прокинься!» І глибоко вросле в землю коріння життя, здригнувшись, прокидається і починає знову гнати соки. Їжак і польова миша, заспані, виповзають із своїх нїр і починають копирсатися біля огорож. Внизу, в пїтьмі, шумує старе гнилля, і вискакують нагору бульбашки; загнила вода канав тече в море.

Люди стоять і, ніби з хмар упавши, дивляться вслід щедрому багатиреві, поки в них самих не проросте щось і вони також не наберуть сил, щоб розмахнутись. Все, що раніше здавалось неможливим, раптом стає їм по силі, навіть більше того! Селянин давно оре плугом землю, а сівач підв'язує собі до пояса кошик з насінням — пора землі знов одягтися зеленими сходами.

Дні стають довші і дедалі тепліші; як чудесно стежити за ними і знати, що це тільки початок. І от, нарешті, Еллен виймає зимові рами і широко розчиняє вікна в сад, — немов темницю відчинили! Але скільки бруду, сміття тепер видно, коли його освітило сонце!

— Ну, тепер буде нам роботи! — говорить Еллен.

Низенька, убога швачка усміхається своїми сумними очима, і обидві вони беруться вимітати сміття, мити вікна. Час від часу із саду вбігає маленька дівчинка і бурмоче, що їй не дозволяють гратися з великою лялькою Анни. А Свен-Утіха в полі з ранку до вечора — допомагає дідусеві Стольпе зводити нові будинки для робітників. Годі й казати, помічник хороший! Коли Еллен приходить і забирає його додому обідати чи вечеряти, він такий замурзаний, що вона сердиться.

— Бог знає, що таке з Бруном! — раптом згадує Еллен серед усієї своєї метушні. — От уже три дні від нього немає листів. Просто жаль бере, коли подумаєш, як він далеко від нас. Хоч би тільки там добре доглядали його!..

Пелле страшенно заклопотаний, і домашні мало бачать його. Робітники серйозно пройнялись його ідеєю, але йому самому доводиться наладжувати все, тому у нього сила-силенна роботи.

— Чи є у мене чоловік, чи немає чоловіка? — питає Еллен, коли їй часом удається удержати його біля себе.

— От-от стане легше,— відповідає він.— Як тільки ми налаavimo машину, справа піде сама.

Тільки Мортен не докладає рук до роботи по-справжньому. Він тиняється і серед загальної метушні муляє очі своїм безділлям.

— Він усе думає! — говорить Еллен, переставши вибивати по-рох із ковдр.— Щасливий той, хто не народився письменником!

Пелле дуже хотілося залучити його в кооперативні справи.

— Скільки статей треба написати про це, скільки доповідей зробити! — дорікає він Мортену.— Ти все це міг би зробити куди краще за мене.

— Ні, знаєш, я не можу,— відповідає Мортен.— Твій план і мене заразив, я весь час про нього думаю і мав уже встряти в роботу, та ні, не виходить. Якщо я внесу свою лепту в твою грандіозну справу, то зовсім інакше.

— Але ти не працюєш і над своєю «сонячною» книгою! — засмучено зауважує Пелле.

— Ні, бо щоразу, коли я берусь за неї, вона якось дивно злизається у мене з твоєю справою. Я не можу розділити думки на два русла і часом почуваю себе кротом, який наосліп порпається в чорній землі під могутнім деревом життя. Я копаюсь, шукаю і щохвилини натикаюсь на тверде коріння цього могутнього дерева, яке височіє над землею. Я його не бачу, але чую шелест нагорі... і мучусь через те, що не можу угнатися за вами у вашому дужкому єдиному прагненні піднятися вище до світла!

Одного недільного ранку у травні вся сім'я зібралася в саду. Колиска була винесена на сонце. Пелле з Еллен сиділи обабіч неї і розмовляли про сімейні справи. У Еллен завжди було багато чого розповісти чоловікові, коли їй удавалося, нарешті, посадити Пелле біля себе. Малюк лежав, широко розкривши темні очі — точнісінько такі, як в Еллен. Він такий загорілий і пухленький; зразу видно, що він — дитя сонця і кохання.

Ляссе-Фредерік сидів біля тернової огорожі і малював картинку, яку не хотів показувати батькові, поки не закінчить. Він тепер відвідував школу малювання і вчився старанно; на людей у нього було уважливе око, і він відтворював їх напрочуд добре, особливо бідняків. І рука у нього була легка — двома-трьома мазками він давав те, над чим батькові доводилось наполегливо працювати.

— Ти шахруєш,— говорив часом Пелле з деяким докором,— на твоє малювання хоч і не дивись зблизька! — Але він мусив визнати, що схожість велика.

— Ну, скоро я побачу твою роботу? — крикнув він синові із саду. Його дуже коротіло подивитись.

— Так, вона вже готова,— озвався Ляссе-Фредерік і підійшов з картинкою. На ній була зображена вулиця з єдиним молочним візком; позаду візка лежав хлопчик-підручний з розбитою до крові головою.

— Це він звалився з візка сонний, бо йому доводиться вставати занадто рано,— пояснив Ляссе-Фредерік.— І коли візок рушив вперед, він скотився вниз.

Вранішнє освітлення вулиці було передано добре, але кров була кричущо яскрава.

— Ух! Який жах! — сказала Еллен, здригаючись.— Але дуже схоже!

Мортен повернувся з міста.

— Ось тобі новини від Бруна,— сказав він, передаючи Пелле великий конверт.

Пелле пішов на веранду, щоб там спокійно прочитати лист. Трохи згодом він повернувся до Еллен і Мортена.

— Так, чимало новин цього разу,— промовив він схвильовано.— Хочете послухати? — І він почав читати вголос:

«Дорогий Пелле!

Сиджу в ліжку і пишу тобі. От уже кілька днів почуваю себе погано. Проте сподіваюсь, що особливо серйозного поки що немає. Всі ми боржники господа бога, і за наше життя заплатимо смертю, але я б охоче дожив до великого перевороту, який відбувається на нашій батьківщині. Я скучив за «Зорею» і за всіма вами і почуваю себе самотнім; якщо підприємство може обійтися без тебе якийсь час, я б дуже хотів, щоб ти прийшов сюди. Тоді б ми разом повернулися додому; сам я не наважуюсь рушити в дорогу.

Саме заходить сонце і посилає мені свої останні промені; день простояв сірий, нудний, але зараз сонце прорвало хмари і цілує землю і мене, старого, на прощання. Це викликало в мені бажання сказати тобі дещо, Пелле.

Отака сама була моя життєва путь до зустрічі з тобою. Нескінченно довга і сіра! Останньому з вимерлого роду доводиться ледве жити.

Я часто думав про те, яка д... прихована сила життя. Зносили з тобою були для мене ніби обітованням, хоч я і знав, що нічого не здатен вчинити сам і навіть пустити коріння не можу! Але ти був для мене неначе зв'язуючою ланкою з майбутнім! Ти в розквіті і на мене дивишся, як на явище вже недовголітнє. Але простеж все-таки, як життя використовує кожного по-своєму! Тож будь твердий своїй вірі в майбутнє, в тобі запорука прогресу.

Я від усього серця хотів би бути розбудженим пролетарем і зустрічати ранок свого життя, але я радий і тому, що нове в твоїй особі відкриє мені очі.

Я жив і нудьгував; все в житті здавалось мені одноманітним, само собою зрозумілим, занадто відомим. Я втиснув життя у свої бібліотечні каталоги! А гляди, як воно оновилося. На схилі віку я став свідком вічної його юності. Раніше мене зовсім не обходила моя країна, вона була для мене місцем, де купаються або в поросі, або в бруді. Чорна масна земля викликала в мене, мабуть, гидливість нагадуючи тільки про кладовище,— такий далекий був я від пр...

роди. Село здавалось мені чимсь далеким, де працюють селяни, ці найлуваті грубі створіння, схожі найбільше, в моїх очах, на тварин, які намагаються по-мавп'ячому наслідувати людину. Здавалось неможливим, щоб на селі могли жити мислячі істоти. Такі були поняття людей мого кола; належав до нього і я, хоч університетська освіта, звичайно, дещо переробила і пом'якшила. Природа цікавила мене з точки зору естетики, а взагалі я скоріше протиставив її собі, щоб не сказати, що вважав її ворожою собі. Я не розумів, як це можна бачити красу у зораному полі або в якому-небудь земляному насипу. Тільки тоді, коли я познайомився з тобою, щось заворушилось у мені, заволало в мені,— від тебе повіяло чимсь близьким до природи.

Тепер я і предків своїх зрозумів. Раніш вони здавались мені просто товстошкірими і грубими молодцями, які жили тільки для того, щоб накопичити ті капітали, які ми, останні два покоління, витрачали, самі не будши нікому ні на копійку корисними. Але все-таки ці предки дали нам можливість прожити життя, думав я завжди, і в цьому бачив єдине виправдання приналежності до нашого роду цих кремезних, налитих соками здоров'яків. А тепер я бачу, що це вони жили, а от ми, при всьому своєму благоденстві, мали тільки койку в богадільні життя.

І тепер за все це я дякую тобі. Радію, що завдяки всім вам я навчився розуміти людей нового часу і можу повернути свої достатки тим, кому вони належать. Вони створювались руками трудівників і були нагромаджені невеликою купкою людей: тому я, природно, і повертаю їх. Інші теж діятимуть, як я,— добровільно чи з примусу,— поки все не буде належати всім. І тільки тоді може розпочатися боротьба за людство! Капіталізм створив дивовижні машини, але яких чудових людей дасть нам нова епоха! Щасливий той, хто доживе до цього! Я заповів тобі і Мортену всі свої достатки. Поки що немає такого закладу, якому міг би передати ці достатки, тож розпоряджайтесь ви ними під прапором кооперації. Ви двоє — найкращі захисники справи бідняків, я знаю, що ви використаєте кошти, як треба,— я спокійно передаю все у ваші руки. Заповіт мій зберігається у мого адвоката; я оформив його ще перед своїм від'їздом.

Привіт усім пожилцям «Зорі» — Еллен, дітям і Мортену. Якщо малятко охрестять до мого повернення додому, пам'ятайте, воно повинно носити мое ім'я. Але я все-таки сподіваюсь, що ти прийдеш по мене».

Еллен глибоко передихнула, коли Пелле кінчив читати.

— Хоч би тільки його хвороба не була серйознішою, ніж він гадає! — сказала вона. — Ти, звичайно, поїдеш?

— Так, завтра ж раненько зроблю всі потрібні розпорядження на фабриці, щоб встигнути на ранковий експрес.

— То мені треба класти твої речі! — промовила Еллен і пішла з дим.

Пелле з Мортенем пройшлись навколо горба, повз зведені вже наполовину житла, що вирізнялися на сонці червоними цегляними стінами.

— Скажи, ти не почуваш себе справжнім щасливцем, Пелле? — раптом спитав Мортен.

— Так, — відповів Пелле, — ніщо не змогло завдати мені шкоди, і, мабуть, мав рацію батя Ляссе та інші, кажучи, що я в сорочці народився. Їхорстокість людська, від якої я терпів дитиною, навчила мене бути добрим до інших; в тюрмі я знайшов свободу, — те, що мало зробити мене злочинцем, зробило людиною. Ніщо не могло пошкодити мені! Отже, я справжній щасливець, як ти кажеш.

— Так, ти щасливець, і тепер я знайшов свою тему, Пелле. Я вже не риюсь більше в п'їтмї, мов сліпий крїт. Тепер я напишу велику рїч.

— Поздоровляю! Про що ж ти напишеш? Це і буде твїй твїр «Про сонце»?

— Там говоритиметься і про сонце, і про те, що перемагає. Головне — про тебе, Пелле.

— Про мене? — злякано спитав Пелле.

— Так, про Пелле-Голяка, який народився в сорочці! Пора вже вивести голяка на світло денне і добре придивитися до нього тепер, коли він стає господарем майбутнього. Вам більше подобається читати про графів та баронів? То я напишу вам історію про принца, який знайшов скарб і завоював принцесу. Він шукав її по всьому світу, і ніде її не було. Залишився кінець кінцем один він, і от у собі самому він і знайшов принцесу, бо проковтнув її серце. Хїба не цікава історія?

— На мою думку, якась дурниця! — сказав Пелле, смїючись. — Адже ти все переплетеш з вигадками, якщо зробиш з мене п'їнца. Не думаю, щоб робітники прийняли цю книгу по-справжньому, — все це для них занадто знайоме і звичайне.

— Вони вхопляться за неї, плакатимуть від радості і гордощів, знаходячи в нїй самих себе. Може, від великої вдячності називатимуть на честь її своїх дітей!

— А як же ти назвеш її? — спитав Пелле.

— Я назву її «Пелле-Завойовник»!..

ЗМІСТ

Стор.

КНИГА ПЕРША

Дитинство. Переклад *І. С. Гречанівського* 3

КНИГА ДРУГА

Роки навчання. Переклад *І. С. Гречанівського* і *І. П. Саченка* 209

КНИГА ТРЕТЯ

Велика боротьба. Переклад *С. К. Мішури* 397

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Зоря. Переклад *А. А. Яценко* 641

Редактор *Г. Т. Крижанівський*
Художники *А. Д. Базилевич, А. Ф. Пономаренко*
Художн. редактор *К. І. Золотарьова*
Техн. редактор *О. М. Соколов*
Коректор *Є. С. Ратнер.*

Мартин Андерсен Нексе. Пелле-завоеватель. Роман.

(На українском языке).

БФ 01887. «Радянський письменник». Здано на виробництво 4/XII 1954 р.
Підписано до друку 25/I 1955 р. Папір $60 \times 92^{1/16} = 25^{1/4}$ папер. арк., 50,5 друк.
арк., 58,6 обл.-вид. арк. Зам. 983. Тираж 65 000. Ціна в оправі 30 крб. 80 коп.

Друкарня науково-технічної книги Головидаву Міністерства культури УРСР.
Львів, Чайковського, 27.

Мартин
Андерсен Пелле

ПЕЛЛЕ-
ЗАВОЙОВНИК.

30 КРБ. 80 КОП.

